ἘΠΕΤΗΡΙΣ

ἙΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ἐβραβεύθη ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ἐν Παρισίοις Συλλόγου πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν.

ΤΟΜΟΣ ΛΖ΄

37

ἈΘΗΝΑΙ 1969-70

ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Annuaire de l'Association d'Études Byzantines (Grèce)

Διευθυντὴς ὁ καθηγητὴς ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ
(ὁδὸς Ἤλιδος 13, Ἀθῆναι 608)
Directeur: Prof. Dr. N. B. Tomadakis (Rue Ilidos 13, Athènes 608)

Διαχειριστὴς ὁ καθηγητὴς ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ
(ὁδὸς Κρέσνας 16-18, Ἀθῆναι 708)
Administration: Prof. Dr. G. K. Spyridakis (Rue Kresnas 16-18, Athènes 708)

Ἐπεμελήθησαν τῆς ἐκδόσεως:

Τῶν τόμων Α' – ΙΒ': Κων. Δυοβουνιώτης - Φ. Κουκουλὲς
» ΙΓ' – ΙΗ': Κων. Δυοβουνιώτης - Φ. Κουκουλὲς - Δ. Α. Ζακυθηνὸς
Τοῦ τόμου ΙΖ': Φ. Κουκουλὲς
Τῶν τόμων ΙΘ' – ΚΒ': Φ. Κουκουλὲς - Ν. Β. Τωμαδάκης
» ΚΓ' – ΛϚ': Ν. Β. Τωμαδάκης
Τοῦ τόμου ΛΖ': Ν. Β. Τωμαδάκης - Σ. Ἰ. Κουρούσης
Τοῦ Εὑρετηρίου τῶν τόμων Α' – Ι' συντάκτης: Ε. Γ. Κριαρᾶς
» » » ΙΑ' – Λ' συντάκτης: Ν. Παναγιωτάκης

Γραφεῖα: Ἀριστείδου 8, ὄγδοος ὄροφος
Bureau: Rue Aristidou 8/8 Athènes 122 - Grèce
Τηλέφ. 237 - 173

Τὰ ἀνταλλασσόμενα περιοδικὰ καὶ τὰ πρὸς ἀγγελίαν ἢ κρίσιν βιβλία ἀποστέλλονται πρὸς τὴν Ἑταιρείαν, Ἀριστείδου 8, πρὸς τὸν διευθυντὴν δὲ μόνον τὰ χειρόγραφα.

Κατ' ἀπόφασιν τοῦ Διοικητ. Συμβουλίου, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1956 οἱ Ἑταῖροι καταβάλλοντες τὴν πρὸς τὴν Ἑταιρείαν συνδρομὴν αὐτῶν λαμβάνουσι τὸν τόμον δωρεάν.

Η ΕΝ ΙΤΑΛΙᾼ ΕΚΔΟΣΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ (ΚΥΡΙΩΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΩΝ) ΓΕΝΟΜΕΝΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙᾼ ΕΛΛΗΝΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΚΛΗΡΙΚΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΙΕ' - ΙϚ' ΑΙΩΝΑΣ *

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ **

1. É. Legrand, Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en Grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles, Paris, I, 1885, II, 1885, III, 1903, IV, 1906.
2. The Venetian Printing Press by Horatio F. Brown, London 1891.
3. Ἱστορικὴ πραγματεία περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦ ἔτους 1821 ὑπὸ Παύλου Λάμπρου, Χρυσαλλὶς Γ', 1865, σσ. 361 - 364, 398 - 402, Δ', 1866, σσ. 169 - 172, 573 - 576, 597 - 602, 621 - 626.
4. Κ. Σάθας, Ἡ πρώτη ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικὴ Τυπογραφία 1499 - 1899, Μελέτη Β', 1908, σσ. 470 - 485.
5. Σπ. Λάμπρος, Αἱ κατὰ τῶν τυπογράφων τῆς Βενετίας αἰτιάσεις τοῦ Καισαρίου Δαπόντε καὶ τοῦ Παχωμίου Ρουσσάνου, Νέος Ἑλληνομνήμων Β', 1905, σσ. 337 - 351.
6. Ὁ αὐτός, Περὶ τῆς παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Νέος Ἑλληνομνήμων ΙΓ', 1916, σσ. 273 - 317.
7. Κώστας Καιροφύλας, Νικόλαος Βλαστὸς καὶ τὸ πρῶτον Ἑλληνικὸν τυπογραφεῖον, Νέα Ἑστία Δ', 1928, σσ. 796 - 799.
8. Νικόλαος Κοντοσόπουλος, Τὰ ἐν Βενετίᾳ τυπογραφεῖα ἑλληνικῶν βιβλίων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Ἀθηνᾶ ΝΗ', 1954, σσ. 286 - 342.
9. Νικολάου Β. Τωμαδάκη, Κλεὶς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας, ἐν Ἀθήναις 1965 (ἐν σσ. 60 ἑξ.: Ἱστορία τῶν Βυζαντινῶν Φιλολογικῶν Σπουδῶν).
10. Μ. Ἰ. Μανούσακας, Προσθῆκαι καὶ Συμπληρώσεις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν βιβλιογραφίαν τοῦ É. Legrand (συμβολὴ πρώτη), Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (= ΕΜΑΑΑ) Ζ', 1957, σσ. 34 - 83.
11. Κ.Ι. Γιαννακοπούλου, Ἕλληνες Λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν. Μελέται ἐπὶ τῆς διαδόσεως τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην, Μετάφρασις Χ. Γ. Πατρινέλη, Ἀθῆναι 1965, 8ο, σσ. 294 (ἡ ἀγγλικὴ ἔκδοσις 1962 ἐν Cambridge Mass.).

---

* Ἀνακοίνωσις εἰς τὸ Α' Διεθνὲς Ἐκκλησιαστικὸν Συνέδριον εἰς Bari τῆς Ἰταλίας (Μάιος 1969).

** Ἐχρησιμοποιήθησαν σημειώματά μου περὶ μὴ καταγεγραμμένων λειτουργικῶν κ.ἄ. βιβλίων εὑρισκομένων ἰδίᾳ ἐν τῇ Βατικανῇ κ.ἄ. βιβλιοθήκαις.

12. Χρ. Πατρινέλης, Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, ΕΜΑΑΑ 8-9, 1961, σσ. 63-124.
13. Κ. Κύρρης, Κύπριοι Λόγιοι τῆς Ἑνετίας κατὰ τοὺς XVI καὶ XVII αἰῶνας, Λευκωσία 1967 (ἀνάτυπον).
14. Γεωργίου Σ. Πλουμίδη, Τὸ Βενετικὸν Τυπογραφεῖον τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824), Ἀθῆναι 1969, 8ο, σσ. ιϛ' + 181 (+5). (Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, ἔνθα καὶ ἄλλη πλουσία βιβλιογραφία).
15. Ὁ αὐτός, Τὰ ἐν Παδούῃ παλαιὰ Ἑλληνικὰ βιβλία (Biblioteca Universitaria - Biblioteca Civica) μετὰ προσθηκῶν εἰς τὰς βιβλιογραφίας É. Legrand καὶ Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, Θησαυρίσματα 5, 1968, σσ. 204-248.
16. Ὁ αὐτός, Τὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ βιβλία τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας μετὰ προσθηκῶν εἰς τὰς Βιβλιογραφίας É. Legrand καὶ Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, Θησαυρίσματα 6, 1969, σσ. 120-156.
17. Μανουὴλ Ἰ. Γεδεών, Πατριαρχικὴ μέριμνα περὶ ἐκδόσεως βιβλίων λειτουργικῶν, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια ΚΘ', 1909, σσ. 404-405, 413-414, καὶ Λ', 1910, σσ. 13-14, 39-40, 42-44.
18. Alphonse Raes, Les notices historiques de l'Horologe Grec, Analecta Bollandiana 68, 1950, σσ. 475-480.
19. Ὁ αὐτός, Les livres liturgiques Grecs publiés à Venise, Mélanges Eugène Tisserant, III, 1964, σσ. 209-222.
20. Enrica Follieri, Su alcuni libri greci stampati a Venezia nella prima metà del cinquecento, Firenze 1969 (= Contributi alla storia del libro Italiano. Miscellanea in onore di Lamberto Donati, σσ. 119-164).

Α'. ΓΕΝΙΚΑ

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος πολλοὶ καὶ σπουδαῖοι Ἕλληνες καὶ ξένοι μελετηταὶ ἠθέλησαν νὰ παρακολουθήσουν τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐκδόσεως τῶν ὑπὸ Ἑλλήνων ἐκδοθέντων ἑλληνικῶν βιβλίων ἀπὸ τῆς εὑρέσεως τῆς τυπογραφίας μέχρι καὶ τοῦ τέλους τῆς βασιλείας Ὄθωνος τῆς Ἑλλάδος (1476-1862) καὶ νὰ συντάξουν βιογραφίας τῶν συγγραφέων αὐτῶν. Μεταξὺ αὐτῶν ἀναφέρω τοὺς Γεώργιον Ζαβίραν, Ἀνδρέαν Παπαδόπουλον Βρετόν, Κωνστ. Ν. Σάθαν, Ἀνδρόνικον Δημητρακόπουλον, τὸν Γάλλον Émile Legrand, τὸν Σπυρίδωνα Λάμπρον, καὶ ἐκ τῶν συγχρόνων τοὺς Κωνστ. Δ. Μέρτζιον, καθηγητὴν Μ. Ἰ. Μανούσακαν καὶ τὸν ἀείμνηστον ἰατρὸν Δ. Χατζηδῆμον.

Κατὰ τοὺς τέσσαρας τούτους αἰῶνας ἐτυπώθη πλῆθος βιβλίων ἀναφερομένων εἰς τὴν κλασσικήν, μεσαιωνικὴν καὶ νεοελληνικὴν Φιλολογίαν καὶ — ὡς ἦτο φυσικὸν — εἰς τὴν Ὀρθόδοξον Ἀνατολικὴν Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν, τὰ ἱερὰ κείμενα τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, τὰς λειτουργίας, ἀκολουθίας, τὰ Τυπικὰ κλπ. Ἐκ τούτων τὰ πολλὰ τῶν τυπωθέντων κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας εἶδον τὸ φῶς εἰς τὴν Δύσιν καὶ μάλιστα τὴν Ἰταλίαν, διότι ἡ μὲν Ἑλλὰς ἐδούλευε μέχρι καὶ τοῦ 1821 ὑπὸ τοὺς Τούρκους (καὶ ἡ δουλεία παρετάθη διὰ πολλοὺς Ἕλληνας πολὺ ἀργότερον), ἡ δὲ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἵδρυσιν ἑλληνικῶν τυπογραφείων ἐν τῇ περιοχῇ της. Καὶ ὁσάκις ἐγένοντο ἐξαιρέσεις, ὡς ἐπὶ Κυρίλλου Λουκάρεως [1] ἐν Κωνσταντινουπόλει (1627) ἢ ἐν Μοσχοπόλει τῆς Β. Ἠπείρου (1734-1769), τὰ πρῶτα ἐκεῖνα τυπογραφεῖα εὗρον οἰκτρὸν τέλος, τὸ δὲ σεπτὸν οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἀπέκτησεν ἴδιον τυπογραφικὸν κατάστημα μόλις τὸ 1798 ἐπὶ πατριαρχίας Γρηγορίου Ε'.

Ὡς εἶναι γνωστόν, ἡ τυπογραφία δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀνακαλυφθεῖσα τὸ 1440, ἀλλὰ τὰ πρῶτα βιβλία ἐν Ἰταλίᾳ ἐτυπώθησαν περίπου 25 ἔτη μετὰ ταῦτα, ὥστε ἡ ἐφεύρεσις αὕτη δὲν ἔφθασε ποτὲ εἰς τὴν βασιλεύουσαν Κωνσταντινούπολιν πρὸ τῆς κατὰ τὸ 1453 ἁλώσεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων. Τὸ πρῶτον βιβλίον ἐν Ρώμῃ ἐτυπώθη τὸ 1464/5, ἐν Ἑνετίᾳ τὸ 1465, ἐν Μιλάνῳ τὸ 1471. Ὡς ἐκ τούτου δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ὠφεληθῶμεν ἐκ τῆς θαυμασίας ταύτης τεχνικῆς ἀνακαλύψεως ἀμέσως καὶ ὅσον ἔπρεπεν. Ἄλλωστε τὰ πρῶτα χυθέντα στοιχεῖα καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν τυπωθέντα βιβλία ἦσαν λατινικά. Ὡς τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν βιβλίον τυπωθὲν (ἀλλ' ἄνευ μνείας χρονολογίας) θεωρεῖ ὁ Agostino Pertusi [2], τὰ Ἐρωτήματα τοῦ Χρυσολωρᾶ (1471 ἐν Ἑνετίᾳ) ὑπὸ Adam von Abergau.

Ἀλλ' ἡ πτῶσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν εἶχε μόνον πολιτικὴν σημασίαν, εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα καὶ τὴν διάλυσιν πολυαρίθμων μεγάλων ἑλληνικῶν μονῶν τῆς Ἀνατολῆς, καὶ τὴν κατάργησιν ἑπομένως τῶν ἐν αὐταῖς καλλιγραφικῶν ἐργαστηρίων, ὅπου ἀντεγράφοντο διὰ τῆς χειρὸς τὰ ἀναγκαῖα πρὸς χρῆσιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ποικίλα βιβλία. Ἦσαν δὲ ταῦτα τὰ κείμενα τῶν Ἑλλήνων Πατέρων, τὰ θεολογικὰ κείμενα (ὧν πολλὰ ἀντιρρητικὰ καὶ δογματικά), Βίοι, Συναξάρια, νομοκανονικαὶ διατάξεις, πρακτικὰ Συνόδων κ.ἄ., διὰ νὰ παραλείψωμεν τὰ τῆς «θυραίας σοφίας» φιλοσοφικά, γραμματικὰ καὶ ἱστορικά, ἀναγκαῖα καὶ ταῦτα εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν. Ἀλλ' ἰδίᾳ ἀντεγράφοντο τὰ ἀναγκαιότατα διὰ τοὺς ναοὺς λειτουργικὰ βιβλία, ὧν ἕκαστος ἐχρειάζετο

1. Περὶ τοῦ τυπογραφείου τοῦ Νικοδήμου Μεταξᾶ βλ. Ἡλιουπόλεως Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου, Τὸ πρῶτον ἐν Κωνσταντινουπόλει πατριαρχικὸν τυπογραφεῖον, Ὀρθοδοξία ϛ', 1931, σσ. 291-300 (ἐν σ. 279 ἡ φωτογραφία ἐκδόσεως 1627), Κ. Δ. Μέρτζιου, Πατριαρχικά, ἐν Ἀθήναις 1951 (Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμος 15, ἀριθ. 4), σσ. 36-46. Μ. Ἰ. Μανούσακα, Ἡ ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως πρὸς τὸν Ἄγγλον πρεσβευτὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει..., Πεπραγμένα Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης Β', Ἀθῆναι 1955, σσ. 533-543 (σ. 538 ἑξ.). Ἐπίσης καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Gunnar Hering, Ökumenisches Patriarchat und Europäische Politik 1620-1638, Wiesbaden 1965, ἐν τῷ κεφ. σσ. 161-176 : Die erste Griechische Druckerei im Osmanischen Reich.

2. A. Pertusi, Ἐρωτήματα, Per la storia e le fonti delle prime grammatiche greche a stampa, Italia medioevale e umanistica V, 1962, σσ. 323-324.

πλείονα τοῦ ἑνὸς διά τε τὸν λειτουργοῦντα καὶ τοὺς χοροὺς τῶν ψαλτῶν. Ταῦτα ἦσαν ἢ εἰλητάρια περιέχοντα ἰδίᾳ τὴν λειτουργίαν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ἀλλὰ καὶ τὰς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου ἢ τῶν Προηγιασμένων κλπ., ἢ κώδικες περιέχοντες τὰ βασικὰ λειτουργικὰ βιβλία, ἅτινα ἦσαν κεφαλαιωδῶς :

1. Ἡ *Παλαιὰ Διαθήκη* καὶ ἰδίᾳ ἐξ αὐτῆς τὸ *Ψαλτήριον* ἢ *Ψαλτήρ*.
2. Τὰ *Εὐαγγελιστάρια*, περιέχοντα τὰς ἀναγινωσκομένας περικοπὰς τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν.
3. Ὁ *Πραξαπόστολος*, περιλαμβάνων τὰς ἀναγινωσκομένας περικοπὰς ἐκ τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν ἐπιστολῶν τῆς Καινῆς Διαθήκης.
4. Τὸ *Ὡρολόγιον τὸ Μέγα*.
5. Ἡ *Παρακλητική*.
6. Τὸ *Εὐχολόγιον (μέγα, μικρόν)*.
7. Τὰ δώδεκα *Μηναῖα* τῶν ἀκολουθιῶν τῶν ἀκινήτων ἑορτῶν.
8. Τὸ *Τριῴδιον* καὶ τὸ *Πεντηκοστάριον* διὰ τὰς κινητὰς ἑορτάς.
9. Τὰ μουσικὰ βιβλία *(Τροπολόγιον, Κοντακάρια, Εἱρμολόγιον, Θεοτοκάριον, Στιχηράριον, Ἀνοιξαντάριον...)*.
10. Τὰ *Τυπικὰ* εἴτε *λειτουργικὰ* ἦσαν ταῦτα εἴτε *κτητορικά*, δι' ὧν τὸ μὲν ἐκανονίζετο ἡ τάξις τῶν ἀκολουθιῶν, τὸ δὲ ἡ τάξις τῶν μονῶν (σχετικὰ κάποτε μὲ τὰ ψαλλόμενα ἐν ταῖς μοναῖς)[1].

Ἑπόμενον ἦτο ὅτι μὲ τὸν περιορισμὸν τῆς παιδεύσεως καὶ τὴν κατάργησιν τῶν καλλιγραφικῶν ἐργαστηρίων ἠλαττώθησαν τὰ παραγόμενα ἀντίγραφα, ἐνῶ ὑπῆρχον ὀρθόδοξοι ναοὶ ἑλληνιστὶ ψάλλοντες καθ' ἅπασαν τὴν σχηματισθεῖσαν κατὰ τοὺς μέχρι τοῦ 1600 χρόνους ἀπέραντον Ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ὑποκειμένας εἰς τοὺς Φράγκους περιοχάς, ὡς ἡ Κρήτη, ἡ Κύπρος, ὁ Μορέας, πολλαὶ νῆσοι.

Ἀνακαλυφθείσης λοιπὸν τῆς τυπογραφίας ἐλύθη καὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο. Διότι, ἂν εὑρίσκοντο καλὰ χειρόγραφα καὶ καλοὶ ἐκδόται, οἱ ὁποῖοι συγχρόνως ἦσαν διορθωταὶ τοῦ κειμένου καὶ τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων, ἦτο δυνατὸν νὰ τυπωθῇ ἓν ἐκκλησιαστικὸν καὶ δὴ λειτουργικὸν κείμενον εἰς χίλια π.χ. ὅμοια ἀντίτυπα, ὅπου νὰ μὴ ὑπάρχῃ ἡ παραμικρὰ διαφορά, ἐνῶ εἰς τὰ χειρόγραφα συναντῶμεν ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἄλλο πλῆθος μικροδιαφορῶν, παραναγνώσεων, παραλείψεων κλπ. Οὕτω θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐφοδιασθοῦν οἱ ναοὶ διὰ τῶν ἀναγκαίων ἀντιτύπων, τὰ ὁποῖα ἐξ ἀπόψεως

1. Ἐν ἐπιμέτρῳ εὑρίσκει τις τοὺς Πίνακας ἐν οἷς τὸ πρῶτον συνελέχθησαν τὰ ὀνόματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων εἴς τε τὰ χειρόγραφα καὶ τὰς ἐκδόσεις.

κόστους ἐστοίχιζον πολὺ ὀλιγώτερα καὶ ἐξ ἀπόψεως χρόνου ἦτο δυνατὸν νὰ παραχθοῦν εἰς ἀσυγκρίτως μικρότερον διάστημα ἀπὸ ὅσον ἀπῄτει ἡ ἀντιγραφὴ ἴσου ἀριθμοῦ χειρογράφων. Ἐπωφελήθησαν λοιπὸν οἱ Ἕλληνες οἱ καταφυγόντες εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἐκ τῆς τοιαύτης ἀνακαλύψεως καὶ ἤρχισαν ἢ τυποῦντες βιβλία διὰ τῶν ὑπὸ τῶν Εὐρωπαίων ἱδρυθέντων τυπογραφείων ἢ συνεταιριζόμενοι πρὸς αὐτοὺς ἢ ἱδρύοντες ἴδια, ἄλλοτε ὡς ἁπλοὶ διορθωταὶ (δηλαδὴ ἐκδόται καὶ ὄχι ἐπιχειρηματίαι τυπογράφοι) εἴτε ἐπιτυγχάνοντες προνόμιον διὰ τὴν ἀποκλειστικὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου εἴτε χαράττοντες τὰ πρὸς τοὺς χαρακτῆρας τῶν καλλιγραφημένων χειρογράφων ὁμοιάζοντα γράμματα καὶ συμπλέγματα ἢ ἄλλως. Ἡ πελατεία των ἦτο ἐξησφαλισμένη, διότι κατὰ βάσιν ἀπηυθύνοντο πρὸς τοὺς ὑπὸ τοὺς Φράγκους (μέχρι τοῦ 1669 ἰδίᾳ) δουλεύοντας Ὀρθοδόξους Ἕλληνας τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς, ἠδύναντο ὅμως νὰ ἐμπορευθοῦν καὶ μὲ τοὺς ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν εὑρισκομένους ἀδελφούς των, πείθοντες τοὺς δυνάστας περὶ τῆς ἀνάγκης τῶν βιβλίων καὶ τοῦ ἀκινδύνου ἀπὸ πολιτικῆς πλευρᾶς τῆς χρήσεως αὐτῶν. Οὕτω δ' ἐξηγεῖται διατί τὰ βιβλία ταῦτα ἐτυπώθησαν ἰδίᾳ ἐν Ἑνετίᾳ, ἐνῶ τὰ τυπωθέντα ἐν Μιλάνῳ, Φλωρεντίᾳ, Ρώμῃ, Παρισίοις κλπ. ἦσαν ὀλίγιστα, τινὰ δὲ τῶν τυπωθέντων ἐκεῖ ἀπηυθύνοντο μᾶλλον πρὸς τοὺς ἑλληνιστὶ ψάλλοντας ἡνωμένους Ὀρθοδόξους ἐν τῇ κάτω Ἰταλίᾳ, Σικελίᾳ καὶ τῇ Κρυπτοφέρρῃ, μολονότι καὶ οὗτοι (πολυάριθμοι ἐν Καλαβρίᾳ π.χ.) ἐχρησιμοποίουν τὰς ἑνετικὰς ἐκδόσεις τὰς προωρισμένας διὰ τοὺς «σχισματικούς».

Ἦτο τόσον συμφέρουσα ὅμως ἡ ἐπιχείρησις ὥστε ταχέως μετέπεσεν εἰς χεῖρας τῶν ἐντοπίων, ἀγνοούντων τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, οἱ ὁποῖοι ἐχρησιμοποίουν διορθωτὰς Ἕλληνας. Οἱ Ἕλληνες οὗτοι ἦσαν καὶ ἄλλοι λόγιοι, ἀσχολούμενοι πρωτίστως μὲ τοὺς κλασσικοὺς συγγραφεῖς, ἀλλὰ καὶ ἱερωμένοι ἐγκατεστημένοι ὡς πρόσφυγες εἰς τὴν Ἑνετίαν καὶ ἀλλαχοῦ, προερχόμενοι δὲ ἐκ Κρήτης, Κύπρου, Ἰονίων Νήσων, Ἠπείρου καὶ ἄλλων περιοχῶν, αἱ ὁποῖαι εἶχον σχέσιν μὲ τὴν ἑνετικὴν μητρόπολιν. Ἐχρησιμοποιοῦντο δὲ τότε τυπογράφοι ἀνελλήνιστοι, οἱ ὁποῖοι — ὡς καὶ σήμερον — δὲν ἐγνώριζον τὴν ἔννοιαν τῶν στοιχειοθετουμένων κειμένων, ἀλλὰ μηχανικῶς εἰργάζοντο. Τοῦτο δὲν διήρκεσεν ἐπὶ πολύ, ἀφ' ἧς μάλιστα τὸ β' ἥμισυ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος τὸ ἐπιχειρηματικὸν πνεῦμα τῶν Ἠπειρωτῶν ἐπέτυχε τὴν σύστασιν τῶν τριῶν μεγαλυτέρων τυπογραφείων τῆς Ἑνετίας, δηλαδὴ τῶν τοῦ Νικολάου Γλυκέος (1670 ἑξ.)[1], τοῦ Νικολάου

1. Περὶ τοῦ Γλυκέος ὡς τυπογράφου καὶ τῶν ἐκδόσεών του βασικῶς ὅρα Κ. Δ. Μέρτζιον, Ἡ οἰκογένεια τῶν Γλυκέων ἢ Γλυκήδων, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ Γ', 1935, σσ. 1-186. Τοῦ αὐτοῦ, Παράρτημα, αὐτόθι ΙΑ', 1936, σσ. 328-341. Τοῦ αὐτοῦ, Τρίτον καὶ τελευταῖον παράρτημα τῶν παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων ἐκδόσεων, αὐτόθι ΙΓ', 1938, σσ. 114-116. Δημ. Γκίνη, Συμπλήρωσις τοῦ καταλόγου τῶν ἐκδόσεων Ν. Γλυκέος, αὐτόθι ΙΒ', 1937, σσ. 175-179.

Σάρου (1681 ἑξ.) καὶ τοῦ Δημητρίου Θεοδοσίου (1755 ἑξ.), οἵτινες διὰ δυναστειῶν ὁλοκλήρων ὑπηρέτησαν ἐπὶ μακρὸν τὴν ὑπόθεσιν, δημιουργήσαντες τὴν παράδοσιν τὴν ὁποίαν μετὰ ταῦτα καὶ μετὰ τὴν σύστασιν τυπογραφείων ἔν τε τῇ Κωνσταντινουπόλει καὶ τῷ ἐλευθέρῳ Ἑλληνικῷ Βασιλείῳ κατὰ τὸν παρελθόντα ΙΘ' αἰῶνα ἐξηκολούθησαν οὐ μόνον τυποῦντες ἐπιμελέστατα τὰ λειτουργικὰ βιβλία ἀλλὰ καὶ ἐφοδιάζοντες δεόντως δούλους καὶ ἐλευθέρους Ἕλληνας δι' αὐτῶν.

Σημειωτέον ὅτι οἱ πρῶτοι τυπογράφοι, διορθωταὶ καὶ ἐκδόται λειτουργικῶν κλπ. ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ὅσοι ἦσαν ἱερωμένοι ἔδρασαν πρὶν κτισθῇ ὁ ἑλληνικὸς ναὸς τοῦ San Giorgio dei Greci τῆς Ἑνετίας. Πράγματι εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ ναὸς οὗτος, προϋπαρχούσης τῆς Κοινότητος, ἱδρύθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1539 - 1573. Τοῦτο ἔχει ἰδιάζουσαν σημασίαν, διότι πιστοῦται ὅτι δὲν ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ ἐν τῷ ἱερῷ βήματι τοῦ ναοῦ τούτου χειρόγραφα (εἰλητάρια καὶ κώδικες) διὰ τὰς πρώτας ἐκδόσεις, ἀλλὰ διωρθώθησαν αὗται ἐπὶ τῇ βάσει χειρογράφων τῶν Φράγκων συλλογέων ἢ εὑρισκομένων εἰς χεῖρας προσφύγων Ἑλλήνων[1] ἢ εἰδικῶς ἀντιγραφέντων ἢ μεταφερθέντων ἐξ Ἀνατολῆς (ἰδίᾳ Κρήτης) πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον. Τοῦτο ἔχει ἰδιάζουσαν φιλολογικὴν σημασίαν δι' ἡμᾶς.

Β'. Η ΤΥΠΩΣΙΣ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

1. Η ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ

Ἡ πρώτη ἔκδοσις τοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου ἐγένετο τὸ 1488, τοῦ ἑβραϊκοῦ Ψαλτηρίου τὸ 1477, τῆς λατινικῆς Vulgata τὸ 1462. Τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου πάλιν προηγήθησαν οἱ Ψαλμοί, τοῦτο δὲ διότι τὸ βιβλίον τοῦτο ἀναγινώσκεται ἐν ταῖς ἀκολουθίαις τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας (τὰ καθίσματα τοῦ Ψαλτηρίου, ὁ Ἑξάψαλμος, ὁ Ν' Ψαλμός, ὁ Προοιμιακὸς κλπ. κλπ.). Ἡ πρώτη ἔκδοσις τοῦ Ψαλτηρίου ἐγένετο ἐν Μιλάνῳ καὶ δὴ μεταξὺ τῶν ἐκεῖ πρώτων 10 τυπωθέντων ἑλληνικῶν βιβλίων (1476 - 1499), πρὶν ἢ ἀρχίσῃ ἡ ἐκτύπωσις χρονισμένων βιβλίων ἐν Ἑνετίᾳ (1484), Φλωρεντίᾳ (1486), ἢ Ρώμῃ καὶ ἔχει τὸν τίτλον *«Δαυῒδ προφήτου καὶ βασιλέως μέλος. David*

---

1. Ἡ πρώτη καταγραφὴ ἀντικειμένων καὶ βιβλίων τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Ἑνετίας τοῦ ἔτους 1477 (Θησαυρίσαατα 1, 1962, σσ. 2 - 3) περιλαμβάνει καί τινα βιβλία ἐν οἷς Τριῴδιον καὶ Μηναῖα καὶ Στιχηράρια (ὁ ἐκδότης ἐν σ. 3 ἐτύπωσε: *στοιχειράνιν* !). Τινὰ τούτων ἦσαν προσφοραὶ τῆς Ἄννης Παλαιολογίνας Νοταρᾶ. Καθ' ἃ μὲ πληροφορεῖ ὁ συνάδελφος κ. Μ. Ἰ. Μανούσακας, ἀνέκδοτος παραμένει ἐν τῷ Ἀρχείῳ τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Ἑνετίας ἄλλη καταγραφὴ βιβλίων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὑπὸ ἔνδειξιν Reg. 129, ἔτους 1528.

prophetae et regis melos. Impressum Mediolani 1481»[1]. Τὴν 15ην Νοεμβρίου 1486, ἤτοι μετὰ πέντε ὁλόκληρα ἔτη, ἐπανελήφθη ἡ ἔκδοσις τοῦ Ψαλτηρίου ἐν Ἑνετίᾳ ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον *«Δαυῒδ προφήτου καὶ βασιλέως μέλος...»* ὑπὸ Ἀλεξάνδρου υἱοῦ Γεωργίου τοῦ Κρητὸς ἀπὸ Χάνδακος[2]. Ὁ Γεώργιος οὗτος (1459 - 1501) ἦτο ἐκ τῶν 12 οὐνιτῶν ἱερέων τοῦ Χάνδακος[3]. Τὸ 1494 ἡ ἔκδοσις τοῦ Ψαλτηρίου ἐπανελήφθη ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου Δεκαδύο[4], Κερκυραίου, ὁ ὁποῖος καὶ προέταξε τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: *«Ἰουστῖνος ὁ Δεκαδύος τοῖς ἐν Ἑλλάδι Γραικοῖς εὖ πράττειν... ἔδοξέ μοι τὴν θεόπνευστον βίβλον τῶν θείων πρῶτον ἐντυπῶσαι Ψαλμῶν, τόν τ' ἀρίστως ταύτην καὶ ἀξίως τοῦ ἐν αὐτῷ συνθέμενον πνεύματος προφήτην ἅμα καὶ βασιλέα, ὥσπερ τινὰ πρόδρομον καὶ κήρυκα διαπρύσιον τῶν μετ' οὐ πολὺ τυπωθησομένων ἡμῖν θείων προεκπέμψαι Γραφῶν. Οὐκ εἰς μακρὰν γὰρ καὶ τὸ Τριῴδιον καὶ ὃ καλεῖν ἡμῖν ἔθος Πεντηκοστάριον, μεθ' ὃ τὴν Παρακλητικήν, Θεοῦ συναιρομένου, τυπώσομεν. Ταυτὶ γὰρ εὖ οἶδ' ὅτι ταῖς κατὰ τόπον ἁγίαις τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαις πολλήν τε καὶ μεγάλην τὴν χρείαν παρέχεται...»*. Ποῖος ὑπῆρξεν ὁ ρόλος τοῦ Δεκαδύο τούτου εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ψαλτηρίου δείκνυται ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ προλόγου: *«Πρόκειται τοίνυν τὸ κοινωφελὲς τοῦτο τοῖς βουλόμενοις ψαλτήριον. Ὑμεῖς δ'* (οἱ ἀναγνῶσται) *ἀνὰ χεῖρας λαβόντες, ὅσοι τὰς ψυχὰς εὐρυθμότεροι καὶ τὴν ἐξ αὐτοῦ ὠφέλειαν καρπωσάμενοι, τὴν τῶν εὐχῶν χορηγίαν ἀντίδοτε, Ἄλδῳ μὲν τῷ φιλέλληνι ὡς δεξιότητι φύσεως ἐφευρετῇ τοῦ τῶν γραμμάτων γεγενημένῳ χαρακτῆρος (ὡς εἴρηται)· ἐμοὶ δὲ* (τῷ Ἰουστίνῳ δηλ.) *ὡς οὕτω θερμῶς προθυμησαμένῳ τε τυπωθῆναι καὶ μηδενὸς ἀμελήσαντι τῶν συντελούντων πρὸς τὴν ὀρθότητα· ὑγιέστατα γὰρ ἐντετύπωται καὶ ὀρθότατα. Ἔρρωσθε»*. Ἐκ τῆς καταλήξεως ταύτης τοῦ προλόγου φαίνεται ὅτι ὁ Δεκαδύος

---

1. Legrand, III, No 27, σ. 50.
2. Legrand, I, No 4, σσ. 7 - 9.
3. Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλῆ, Τὸ κληροδότημα τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικοὺς τῆς Βενετοκρατουμένης Κρήτης, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 84.
4. Legrand, I, No 11, σσ. 22 - 25. Περὶ τοῦ Δεκαδύο τούτου, τοῦ Ψαλτηρίου καὶ τοῦ πιθανοῦ ἔτους τῆς ἐκδόσεώς του (1494 - 1498) ὁ Ἠλίας Π. Βουτιερίδης, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, Ἀθῆναι 1924, σσ. 224 - 229, ἰδίᾳ σ. 225, σημ. Ἐπιστολὴν τοῦ Ἰουστίνου πρὸς Ἀρσένιον Ἀποστόλην καὶ τούτου πρὸς Δεκαδύον (1532 - 1533) ἄλλην ἐδημοσίευσεν ὁ Μ. Ἰ. Μανούσακας, Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 8 - 9, 1961, σσ. 15 - 29 (καὶ 46 - 48), ὅπου καὶ πληροφορίαι περὶ τοῦ ἐκδότου τούτου καὶ διορθωτοῦ. Ἐσχάτως ἡ Keetje Rozemond, Het Psalterion van Aldus Manutius, Het Boek XXXVI, Χάγη, σσ. 94 - 99, μετέθηκε τὴν χρονολογίαν τῆς τυπώσεως ἀπὸ τοῦ 1497 εἰς τὸ 1495, ὑπεστήριξε δ' ὅτι ἀπίθανον εἶναι ὁ Δεκαδύος νὰ ἐξέδωκεν «Ὥρας τῆς ἀειπαρθένου Μαρίας» (πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Κλεῖδα, σ. 67, σημ. 3). Τὴν ὑπόδειξιν τοῦ ἄρθρου ὀφείλω εἰς τὸν συνάδελφον κ. Μ. Ἰ. Μανούσακαν, ὃν καὶ ἐντεῦθεν εὐχαριστῶ.

οὗτος ὑπῆρξε διορθωτής, δηλαδὴ κριτικὸς ἐκδότης. Ἦτο δ' ὁ Ἰουστῖνος καὶ κανονογράφος, συνθέσας δύο ἀκολουθίας, τοῦ ἁγίου νεομάρτυρος Ἰωάννου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων († 1526) καὶ Ἀθανασίου τοῦ ἐν Μετεώρῳ [1]. Ἐκ τοῦ προλόγου ἐπίσης μανθάνομεν ὅτι ὁ Aldo Manucio προέτρεψε τὸν Δεκαδύον εἰς τὴν ἔκδοσιν, ἐσκόπευε δὲ οὗτος νὰ τυπώσῃ τὸ Ψαλτήριον ἑβραϊστί, ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστί.

Ἠκολούθησεν ἡ ἔκδοσις τοῦ Ψαλτηρίου τὸ 1521 ὑπὸ τοῦ «Ἀνδρέου τοῦ Κουνάδου [2] πόνῳ δὲ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιοκάπου τοῦ Κρητὸς [3] ἐκ Κυδωνίας ἕλκοντος τὴν γενετῆς σειράν» [4]. Ἡ οἰκογένεια Παλαιόκαπα εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν ἱερωμένοι, σοφοὶ καὶ εἷς ζωγράφος εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴν Ἑνετίαν καὶ τὴν Padova [5]. Τὸ 1534 ἐγένετο ἄλλη ἔκδοσις ὑπὸ τοῦ Ζακυνθίου Δημητρίου Ζήνου [6].

Ἡ πρώτη ἔκδοσις τοῦ κειμένου τῶν Ἑβδομήκοντα ἐγένετο ἐν Κομπλούτῳ φροντίδι τοῦ Ἱσπανοῦ καρδιναλίου Ximenès, 1514 - 1517, καὶ ἐν πολυγλώσσῳ ἐκδόσει τῆς Βίβλου [7]. Δευτέρα εἶναι ἡ Aldina ἐν Ἑνετίᾳ τοῦ 1518. Τρίτη εἶναι ἡ ἐν Ρώμῃ, ἐπιμελείᾳ τοῦ καρδιναλίου Carafa 1587, διαφέρουν δ' αὗται κατὰ τὰ χειρόγραφα ἅτινα εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν οἱ ἐκδόται.

Ἀντὶ νὰ προβῇ εἰς τύπωσιν τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, περίεργος προσωπικότης ὁ Κερκυραῖος ἱερομόναχος καὶ «μέγας πρωτοσύγκελλος Κερκύρας» Ἰωαννίκιος Καρτάνος, φυλακισθεὶς διὰ λόγους οἵτινες δὲν εἶναι τοῦ παρόντος, συνέγραψε βιβλίον τιτλοφορηθὲν *«Ἄνθος καὶ ἀναγγαῖον* (sic) *τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης»* [8], ὅπου ἀνέπτυξε παραδόξους καὶ αἱρετικὰς θεολογικῶς ἐντυπώσεις του ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν βιβλικῶν

---

1. Πρβλ. Legrand, I, σ. CVII.

2. Πρβλ. Follieri, Su alcuni libri greci a Venezia, σσ. 145 - 164, ὅπου περὶ τοῦ Ἀνδρέου τούτου Κουνάδου, τῶν ἐκδόσεών του καὶ τῶν μεθ' ὧν συνειργάσθη Ἰταλῶν τυπογράφων.

3. Περὶ τοῦ πλαστογράφου τούτου κειμένων ὅρα F. J. Leroy, Proclus, «de traditione divinae Missae»: un faux de C. Palaeocappa, OCP XXVIII, 1962, σσ. 288 - 299, ὅπου καὶ ἡ ἄλλη βιβλιογραφία. Πρβλ. περὶ αὐτοῦ ὡς κωδικογράφου Χρ. Πατρινέλην, ΕΜΑΑΑ 8 - 9, 1961, σσ. 101 - 102, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ P. Canart, Scriptorium XVII, 1963, σσ. 66 καὶ 79. K. A. de Meyer, αὐτόθι XVIII, 1964, σσ. 262, 265 - 266. Ὁμοίως A. Raes, Les livres liturgiques, σ. 214.

4. Legrand, III, No 230, σ. 264.

5. Πρβλ. Papadopoli, Historia Gymnasii Patavini, 1726, σ. 39, καὶ Ἀνδρόνικον Δημητρακόπουλον, Ἐπανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων ἐν τῇ ΝΦ τοῦ Κ. Σάθα, Τεργέστη 1872, σ. 22.

6. Legrand, III, No 333, σ. 348.

7. Le cardinal Ximenès fanciscain et la situation de l'église en Espagne à la fin et au commencement du XVIe siècle avec une dissertation sur l'inquisition par le docteur Hefelé, traduit..., Paris 1856, σσ. 130 - 165 : La Bible polyglotte d'Alcala.

8. Πρώτη ἔκδοσις 1536, Legrand, I, No 95, σ. 226.

κειμένων, αἵτινες προεκάλεσαν ἐκκλησιαστικὰς ἀντιδράσεις καὶ ἐπισήμους καὶ τοῦ Παχωμίου Ρουσσάνου [1].

Δὲν θεωρῶ σκόπιμον νὰ ἐξιστορήσω τὰ κατὰ τὰς μετὰ ταῦτα ἐκδόσεις.

II. Η ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΗΣ ΚΑΙΝΗΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ

Ὁλόκληρος ἡ Καινὴ Διαθήκη ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστὶ ἐτυπώθη τὴν 10ην Ἰανουαρίου 1514 χωρὶς τόνους καὶ πνεύματα [2], εἰς τὴν σειρὰν τῆς ἑξατόμου πολυγλώσσου ἐκδόσεως τῆς παρασκευασθείσης πρωτοβουλίᾳ τοῦ Ἱσπανοῦ καρδιναλίου Ximenès. Τὸ τμῆμα τὸ περιέχον τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τῆς Κ. Δ. συνεξεδόθη μετὰ τοῦ λατινικοῦ καὶ ἐπεγράφη *«Novum Testamentum grece et latine in Academia Complutensi noviter impressum»*. Διὰ τοῦ τυπογραφείου Sabio τὸ 1538 ἐτυπώθησαν ἐν Ἑνετίᾳ τῆς Καινῆς Διαθήκης Ἅπαντα [3]. Μόλις τὸ 1539 γνωρίζομεν ὅτι ἐτυπώθη «Ἱερὸν Εὐαγγέλιον» [4] τὸ δὲ 1542 Ἀπόστολος [5]. Καινὴ Διαθήκη ἐτυπώθη ἐν Χάγῃ τὸ 1521 καὶ ἐν Βασιλείᾳ τὸ 1545 [6]. «Θεῖον καὶ ἱερὸν Εὐαγγέλιον» ἐτυπώθη ἐν Ἑνετίᾳ τὸ 1588 *«ἔτει ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ κῦ καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ‚αφπη'»* (ἐν τῇ β' σελίδι ἀφιέρωσις : *«Τῷ παναγιωτάτῳ... κυρίῳ Ἱερεμίᾳ... Γαβριὴλ ἀρχιεπ. Φιλαδελφείας... ‚αφπε'»* [= 1585]) [7].

III. ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ

Εἴδομεν ἀνωτέρω ὅτι τὸ 1486 ἐγένετο ἡ ἔκδοσις τοῦ Ψαλτηρίου ἐν Ἑνετίᾳ ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου υἱοῦ Γεωργίου τοῦ ἐκ Χάνδακος. Οὗτος εἶχε συνεταιρισθῆ μὲ τὸν Λαόνικον πρωτοπαπᾶν Χάνδακος, μαθητὴν διατελέσαντα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τούτων δ' ἐξεδόθη καὶ ἡ Βατραχομυομαχία. «Μὲ αὐτοὺς ἤρχισεν ἡ μακρὰ παράδοσις τῆς Ἑλληνικῆς τυπογραφίας ἐν Βενετίᾳ» [8]. Κακῶς λοιπὸν λέγεται ὅτι τὸ τυπογραφεῖον τοῦ Νικ. Βλαστοῦ, Κρητὸς καὶ αὐτοῦ, μεθ' οὗ συνέ-

---

1. Πρβλ. ἀνωτέρω τὸν Legrand καὶ πρὸ αὐτοῦ Κ. Ν. Σάθαν ἐν ΝΦ, 1861, σσ. 147 - 150.

2. Legrand, I, No 40, σσ. 112 - 118.

3. Legrand, II, No 237, σσ. 157 - 158.

4. Legrand, I, No 99, σ. 235.

5. Ἐπιμελείᾳ τοῦ Κερκυραίου Ἀνδρονίκου Νουκίου, αὐτόθι II, No 238, σ. 158.

6. Δελιαλῆς, Κατάλογος ἐντύπων Βιβλιοθήκης Κοζάνης Α', Θεσσαλονίκη 1948, σ. 3, No 8 - 9. Πρβλ. καὶ No 10 - 11, ἐκδόσεις ὁμοίως τοῦ 16ου αἰῶνος.

7. Βιβλιοθήκη Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κοζάνης.

8. Κ. Γιαννακόπουλος, Ἕλληνες Λόγιοι, σ. 61.

πραξεν ὁ γνωστὸς λόγιος Ζαχαρίας Καλλιέργης, ἦτο τὸ πρῶτον ἐν Ἑνετίᾳ ἑλληνικὸν τυπογραφεῖον [1].

Ὁ Ζ. Καλλιέργης εἶναι ὁ γνωστὸς Κρὴς κωδικογράφος [2], συνεργάτης τοῦ Ἄλδου Μανουτίου καὶ ἐπιμελητὴς ἐκδόσεων καὶ θύραθεν συγγραφέων.

Τὸ τυπογραφεῖον πρέπει νὰ ἱδρύθη περὶ τὸ 1493, ὡς ἐξάγεται ἐκ τοῦ προλόγου τοῦ Μ. Μουσούρου εἰς τὸ Μέγα Ἐτυμολογικὸν (1499) *«ἕκτον ἔτος τουτί»*, μὲ οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν τοῦ συμπατριώτου του εὐγενοῦς Ρεθυμνίου Νικολάου Βλαστοῦ, μὲ τὸν ὁποῖον μᾶλλον εἶναι συνέταιρος, διότι ὁ Βλαστὸς θέτει τὸ ἔμβλημά του παρὰ τὸ τοῦ Καλλιέργου, τοῦ ὁποίου ἔμβλημα ἦτο ὁ δικέφαλος ἀετός ! Οἱ ἐργάται τοῦ τυπογραφείου τούτου ἦσαν Ἕλληνες, προϊστάμενος δ' αὐτοῦ ὁ Ἰωάννης Γρηγορόπουλος. Κατὰ τὸν Μουσοῦρον ἡ ἐργασία τοῦ Ζαχαρίου Καλλιέργου ἦτο *«τοῖς ἔπειτα διήγημα, μέγα μὲν εἰς δόξαν ὑμετέραν, μέγα δὲ εἰς κοινὴν τοῦ* (ἑλληνικοῦ) *γένους ὠφέλειαν»*. Τὸ 1509 ἐξέδωκε τὰ *Ἐξεψάλματα*, συναγωγὴν λειτουργικῶν ἀκολουθιῶν ὑπὸ τὸν περίεργον τοῦτον καὶ ἀνεπανάληπτον τίτλον. Ἀπὸ τοῦ 1514 ὁ Ζ. Καλλιέργης εὑρίσκεται εἰς Ρώμην [3], ὅπου ἱδρύει ἑλληνικὸν τυπογραφεῖον·δι' οὗ ἐξεδόθη Πίνδαρος, Θωμᾶς Μάγιστρος, Ὀκτώηχος, Φαβωρῖνος. Τὸ 1527 γράφει τὸν τελευταῖον γνωστὸν διὰ τῶν χειρῶν του κώδικα, ἔκτοτε ἀγνοοῦμεν τὰ κατ' αὐτόν. Σημαντικὸν εἶναι ὅτι ὁ Καλλιέργης ἐχάραξε καὶ τὸν τύπον τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἅτινα ἐχρησιμοποίησεν ἐν τῇ ἑνετικῇ τυπογραφίᾳ του. Οὕτως ἀναγινώσκομεν εἰς τὰ Ἐξεψάλματα, 14 Ἀπριλίου 1509: *«Ὁ ταπεινὸς ὑμῶν καὶ ἐλάχιστος ἐν Χριστῷ ἀδελφὸς Ζαχαρίας ὁ Καλλιέργης, ὁ ἐκ Ῥειθείμνης, τῇ αὐτοῦ δεξιότητι καὶ ἀναλώμασιν ἰδίοις, εἰς κοινὴν ὠφέλειαν τουτονὶ τὸν χαρακτῆρα καὶ τύπον τῶν γραμμάτων ἐποιήσατο, ἐξ οὗ τὸ παρὸν βιβλίον ἐνοικῶν Ἐνετίαις, ἤδη σὺν Θεῷ ἐτυπώσατο. Ἔτει τῷ ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, χιλιοστῷ, πεντακοσιοστῷ ἐννάτῳ, μηνὸς ἀπριλλίου ιδ'»* [4]. Τὸ βιβλίον περιέχει τὴν ἀλφάβητον, τὸ «Παναγία Τριάς», τὸ «πάτερ ἡμῶν», τὴν εὐλογίαν τῆς Τραπέζης πρὸ τοῦ γεύεσθαι, τὴν μετὰ τὸ γεύεσθαι εὐχαριστίαν, τὰ ἐν τῷ ἑσπερινῷ ᾀδόμενα καὶ ἀναγινωσκόμενα, τὰ ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ, τὰ ἐν τῷ μικρῷ ἀποδείπνῳ, τὸ «μεγαλύνει ἡ ψυχή μου», τὸν Ν' Ψαλμόν, τὸ «ὁ κατοικῶν ἐν βοηθείᾳ τοῦ Ὑψίστου» [1]. Εἶναι δηλονότι μικρὸν Ὡρολόγιον ἢ Ἐγκόλπιον διὰ τὰς συνηθεστέρας ἀκολουθίας ἑνὸς ἱερέως, ὁ ὁποῖος ἠδύνατο νὰ ψάλῃ τὸν Ἑσπερινόν, τὴν θείαν λειτουργίαν, τὸ ἀπόδειπνον καὶ τὰς εὐχὰς τῆς Τραπέζης τὸ πρῶτον ἐξ ἐντύπου.

1. Κ. Καιροφύλας, Νέα Ἑστία Δ', 1928, 796-799, ἀκολουθῶν τὸν Κ. Σάθαν, Μελέτη Β', 1908, σ. 481-482, ὅπου καὶ περὶ τοῦ Βλαστοῦ τούτου ὡς ἀντιγραφέως κωδίκων.

2. Πρβλ. Χρ. Πατρινέλην, ΕΜΑΑΑ, 8-9, 1961, σσ. 89-90. Paul Canart, Scribes Grecs de la Renaissance, Scriptorium XVII, 1963, σ. 63.

3. Πρβλ. Μ. Ἰ. Μανούσακαν, Ἡ παρουσίαση ἀπὸ τὸν Ἰανὸ Λάσκαρη τῶν πρώτων μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου τῆς Ρώμης στὸν πάπα Λέοντα Γ' (15 Φεβρουαρίου 1514), Ὁ Ἐρανιστὴς Α', 1963, σσ. 161-172, ἰδίᾳ ἐν σ. 171. Πρὸ τῆς ἄνω μελέτης ἐθεωρεῖτο ὅτι ὁ Ζαχαρίας ἐνεφανίσθη εἰς Ρώμην τὸ ἑπόμενον ἔτος (1515). Ὁ καθηγητὴς Μανούσακας δέχεται ὅτι πιθανὸν ἦλθε τὸ 1513, ἔτος τῆς ἀνόδου εἰς τὸν θρόνον τοῦ Λέοντος Ι'.

4. Legrand, I, No 34, σ. 94.

Περὶ τῶν ἐν Μιλάνῳ ἐκδόσεων διέλαβον ἐσχάτως εἰς εἰδικὸν ἄρθρον [2].

Ἀπόπειρα ἱδρύσεως ἑλληνικοῦ τυπογραφείου ἐν Φλωρεντίᾳ κατὰ Μάρτιον 1551 ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Πέτρου Βεργίτζη, Κρητὸς ἐναυάγησε [3]. Ἴδιον τυπογραφεῖον διέθετεν ἐν Βενετίᾳ ὁ Χῖος Ἐμμανουὴλ Γλυτζώνης ἢ Γλυτζούνης, περὶ οὗ περαιτέρω.

IV. ΤΑ ΔΙΑ ΤΟΥΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥΣ ΤΥΠΩΘΕΝΤΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ

α') Τὸ Ὡρολόγιον.

Τὴν 3ην Αὐγούστου 1509 ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης ἐκυκλοφόρησε τὸ Ὡρολόγιον [4], εἰς τὸ ὁποῖον προέταξε τὸν γνωστὸν πρόλογον *«τοῖς ἁπανταχοῦ Ὀρθοδόξοις Χριστιανοῖς ἔλεος παρὰ Θεοῦ καὶ εἰρήνη πληθυνθείη»*, ὅπου, ἀφοῦ εἶπεν ὅτι οἱ πρὸ αὐτοῦ ἠσχολήθησαν μὲ τὴν ἔκδοσιν φιλολογικῶν ἰδίᾳ βιβλίων, *«Ἐγὼ δὲ τὰ τοιαῦτα κατὰ τὸ παρὸν ἐάσας, θείᾳ τινὶ ἐπιπνοίᾳ καὶ γνώμῃ θεοσεβῶν τινων ἀνδρῶν, τὰ εἰς τὴν ἀκολουθίαν τῆς ἁγίας καὶ καθολικῆς τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας ἀναγκαῖά τε καὶ χρήσιμα ἐντυποῦν ἠρξάμην, ἃ οἱ σοφοὶ διδάσκαλοι καὶ θηγόροι κήρυκες αὐτῆς, θεολογικῶς τε ἅμα καὶ φιλοσόφως, ἐμμούσως ἐμελῴδησαν· ἵν' αὐτὸς πορίζόμενος τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαῖα καὶ ὑμᾶς σὺν τούτοις εὐπορεῖν ποιήσω, δι' ὀλίγου τινὸς καὶ τοῦ τυχόντος ἀναλώματος, ὧν καὶ μετὰ πολλοῦ δυσπόριστα γένοιτ' ἂν ὑμῖν. Ἡ πικρὰ γὰρ τοῦ γένους ἡμῶν ξυμφορὰ καὶ πολύτροπος αἰχμαλωσία φεῦ ! τούτου αἴτιον ἐγένετο. Καὶ οὐ μόνον ἠρξάμην, ὡς εἴρηται ὑμῖν, ἀλλὰ καὶ τὸ Ὡρολόγιον ἤδη σὺν Θεῷ μετὰ τῆς προσηκούσης ἐκτελέσας ἐπιμελείας, ὡσεὶ θεμέλιον ἐθέμην κάλλιστον καὶ ἀρχὴν ἡδίστην τοῦ προκειμένου μοι ἄθλου, καὶ ἔτι τοῦτο πρόχειρον τοῖς θέλουσιν ἔχειν. Μεθ' ὅ, Θεοῦ συναιρομένου καὶ ὑμῶν συνεργούντων, τὴν Παρακλητικήν, τὰ Μηναῖα, τό τε Τριῴδιον καὶ τὸ Πεντηκοστάριον τυπώσω· καὶ πρὸς τούτοις εἴ τι ἄλλο χρήσιμον καὶ ἀναγκαῖον δόξει*

1. Ψαλμὸς 90 (91).

2. I Greci a Milano, nota di Nicola B. Tomadakis, Milano 1967, Istituto Lombardo Acc. di Scienze e Lettere, Classe di Lettere, vol. 101, σσ. 568-580.

3. Παρὰ τὸ σχετικὸν συμβόλαιον, ὅπερ ἐδημοσίευσεν ὁ Σπ. Λάμπρος, Συμβόλαιον περὶ ἱδρύσεως Ἑλληνικοῦ τυπογραφείου ἐν Φλωρεντίᾳ τῷ 1551, Νέος Ἑλληνομνήμων Β', 1905, σσ. 199-208.

4. Legrand, I, No 36, σσ. 96-97.

ἡμῖν εἰς τὴν αὐτὴν πραγματείαν». Περαιτέρω, μετὰ τὸν προγραμματισμὸν τῆς ἐκδόσεως τῶν βασικῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, εἰς ἣν δι' ἀγνώστους ἡμῖν λόγους δὲν ἠδυνήθη νὰ προχωρήσῃ, τοὐλάχιστον ἐν Ἑνετίᾳ, ποιεῖται ἔκκλησιν διὰ τὴν ἀγορὰν τοῦ βιβλίου, διὰ νὰ γίνουν οἱ ἀγορασταὶ *«αἴτιοι τοῦ ἐγκαινισμοῦ τοῦ θείου καὶ ζωηφόρου κήπου τῆς ἁγίας καὶ Μεγάλης τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας»* (τῆς Κωνσταντινουπόλεως δηλονότι).

Ἐξ ὅσων γνωρίζομεν, ἐπανειλημμένως μετὰ ταῦτα ἐτυπώθη τὸ Ὡρολόγιον. Οὕτω παρὰ Σαβίῳ *«Ἀρχὴ τοῦ Μηνολογίου. Ὡρολόγιον περιέχον τὰ ἐν τῇ μετὰ ταύτην σελίδι γεγραμμένα»* ἐν Ἑνετίαις 1523 [1]. Ἄλλη ἔκδοσις ἐγένετο τὸ 1532 ἐν Ἑνετίᾳ [2], ἡ ὁποία μοῦ φαίνεται ἀνατύπωσις ἐκδόσεως τοῦ 1525 (διότι τὸ ἐν αὐτῷ Πασχάλιον ἀρχίζει ἀπὸ τοῦ ἔτους τούτου), ἄλλη τὸ 1545, 5 Μαΐου *«Ἐνετίῃσιν ἐν οἰκίᾳ Νικολάου Σοφιανοῦ καὶ τῶν ἑταίρων»* [3], τὸ 1546 *«Ἐνετίῃσιν παρὰ Χριστοφόρῳ τῷ Ζανέτῳ μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας διορθωθέν»* [4], ἄλλη τὸ 1549 *«Ἐνετίῃσιν ἐν οἰκίᾳ Ἀνδρέου τοῦ Σπινέλλου»* [5]. Τέλος τὸ 1559 Ὡρολόγιον, Ἐνετίῃσιν... [6].

β') Ἡ Ὀκτώηχος.

Εἶναι ἀμφισβητούμενον πῶς, πότε καὶ διὰ ποίων διορθωτῶν ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ἡ Ὀκτώηχος, διότι οὐδεὶς περιγράφει λεπτομερῶς ἀντίτυπον τοῦ βιβλίου τούτου, ὅπερ ὁ Legrand δὲν εἶδε. Φέρεται ὡς διορθωθὲν ὑπὸ Ἰανοῦ Λασκάρεως καὶ τυπωθὲν ἐν Ρώμῃ τὸ 1520 ὑπὸ Ζαχαρίου τοῦ Καλλιέργου, ὁμοίως δὲ φέρεται ἀνατυπωθὲν ἐν Βενετίᾳ τὸ 1523 [7]. Τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1525 ἐξεδόθη *«Ὀκτώηχος σὺν Θεῷ ἁγίῳ*, (βιβλίον) *περιέχον τὴν πρέπουσαν αὐτοῦ ἀκολουθίαν μετὰ τῶν Τριαδικῶν κανόνων»*, περιέχουσα καὶ Μηνολόγιον καὶ Πασχάλιον [8].

γ') Τὸ Εὐχολόγιον.

«Εὐχολόγιον σὺν Θεῷ ἁγίῳ μετά τινων ἀναγκαίων προσθέσεων, τῶν ὀφφικίων τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, τὰς χειροτονίας τοῦ ἐπισκόπου κτλ. Ἐνετίῃσιν 1526» γνωρίζεται ἐκ τοῦ τίτλου μόνον τοῦ Α. Παπαδοπούλου

---

1. Legrand, II, No 235, σ. 155.
2. Legrand, III, No 319, σ. 338.
3. Legrand, I, No 115, σ. 271.
4. Legrand, III, No 468, σ. 436.
5. Legrand, III, No 496, σ. 453.
6. Βατικανὴ Βιβλιοθήκη R. G. Lit. IV, 57.
7. Legrand, I, No 64, σσ. 172-173. Κ. Γιαννακοπούλου, Ἕλληνες Λόγιοι, σ. 194.
8. Legrand, I, No 72, σ. 182.

Βρετοῦ (Α', Νο 7) [1]. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἐτυπώθη πρὸς χρῆσιν τῶν Ἀνατολικῶν Ὀρθοδόξων. Ἕτερον Εὐχολόγιον παλαιότερον τοῦ 1545 (ἄνευ προμετωπίδος) εὗρεν ὁ Μ. Ἰ. Γεδεὼν ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς μονῆς Βατοπεδίου [2], πιθανῶς δὲ πρόκειται περὶ τοῦ τοῦ 1526. Δευτέρα εἶναι ἡ ἔκδοσις τοῦ 1545 [3] γενομένη ὑπὸ Μάρκου Σαμαριάρου, Νικολάου Σοφιανοῦ καὶ Ἀντωνίου Ἐπάρχου. Ἄλλαι ἐτυπώθησαν ἐν Ἑνετίᾳ τὸ 1555 [4] καὶ τὸ 1566 [5]. Ἄλλη τὸ 1570 [6], ἄλλη τὸ 1585 [7]. Τὸ λεγόμενον Ἀρχιερατικὸν ἦτο ἄγνωστον κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, ἀνεπληροῦτο δ' ὑπὸ τοῦ Εὐχολογίου.

δ') Ἡ Παρακλητική.

«Παρακλητικὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ, (βιβλίον) *περιέχον τὴν πρέπουσαν αὐτῇ ἀκολουθίαν. Τὸ παρὸν βιβλίον τετύπωται μὲν Ἑνετίῃσι, πόνῳ καὶ δεξιότητι Ἡρακλέους τοῦ Γεράλδου, ἀναλώμασι δὲ καὶ πολλῷ χρυσίῳ κυρίου Ἀνδρέου τοῦ Κουνάδου, τοῦ τὸ παλαιὸν γένος ἕλκοντος, ἐκ τῆς τῶν Πατρῶν πόλεως τῆς Πελοποννήσου»* [8]. Ἐκδότης ὁ Ἰταλὸς διδάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης Νικήτας Φαῦστος. Ἄλλη ἔκδοσις τῆς Παρακλητικῆς per Stephanum Sabiensem ἐφάνη ἐν Ἑνετίᾳ κατ' Ὀκτώβριον 1538 [9].

ε') Τὸ Τριῴδιον.

Τὴν 31 Μαρτίου 1522 ἐφάνη *«Τριῴδιον περιέχον τὴν πρέπουσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν»* ἀπὸ τὸν Οἶκον De Sabio *«ἀναλώμασι Ἀνδρέου τοῦ Κουνά-*

---

1. Legrand, I, No 77, σ. 195.
2. Μ. Ἰ. Γεδεών, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, τόμ. ΚΘ' 1909, σ. 404.
3. Αὐτόθι. Legrand, I, No 116, σ. 272.
4. Ἀντίτυπον ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κοζάνης.
5. Legrand, II, No 146, σ. 5.
6. *Τὸ παρὸν Εὐχολόγιον ἐτυπώθη ἐνετίῃσιν ἐν οἰκίᾳ κυρίου ἱππολίτου τοῦ Βαλέριδος, ἀναλώμασι μὲν τοῖς αὐτοῦ καὶ τοῦ κυρίου Λουκᾶ τοῦ συγδουρὶ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, πόνῳ δὲ καὶ δεξιότητι καὶ ἐπιμελείᾳ πολλῇ, διορθωθὲν καὶ ἀκριβῶς συντεθέν, παρὰ τοῦ ἐν ἱερεῦσι κυρίου Ἰωάννου τοῦ Ναθαναήλου, περιέχει δὲ πλεῖστα ἅπερ οὐκ ἦσαν ἐν τοῖς προτυπωθεῖσιν εὐχολογίοις καὶ τὰ συγκεχυμένως καὶ ἀτάκτως καὶ ὡς ἔτυχεν ὄντα παρ' ἐκείνοις, εὐτάκτως καὶ ἁρμοδίως συντέθεικε· ἔτει τῷ ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ κῦ ἡμῶν Ἰησοῦ Χῦ ,αφο' Δεκεμβρίῳ· τοίνυν οἱ ἀναγινώσκοντες ἡμῶν εὐχόμενοι μέμνησθε· καὶ σὺν Θεῷ ἔρρωσθε. εἴ τι δὲ σφαλερὸν εἴη, ἐπανορθώσατε, χαλκογράφων γὰρ πάθος τὸ ἁμαρτάνειν.* (Ἀρίθμησις κατὰ τετράδια). Βιβλιοθήκη Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κοζάνης.
7. Αὐτόθι. Ὁ Γεδεὼν καταγράφει ἐν συνεχείᾳ τὰς ἐκδόσεις τοῦ Εὐχολογίου, θεωρῶν σπουδαιοτέραν τὴν κατὰ τὸ 1729 γενομένην ἔκδοσιν ὑπὸ Ἀλεξάνδρου τοῦ Καγκελλαρίου, ὅστις ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν καὶ χειρόγραφα Εὐχολόγια. Ἔνθ' ἀνωτ., Λ', 1910, σσ. 13-14. Ὁ αὐτὸς Γεδεὼν πληροφορεῖ ὅτι συνετέλεσεν εἴς τε τοῦ Εὐχολογίου καὶ τοῦ Ὡρολογίου τὴν ἀνακάθαρσιν, ἐκδοθέντων ἐν Κωνσταντινουπόλει περὶ τὸ 1900. Αὐτόθι, σ. 44.
8. 31 Μαρτίου 1522, Legrand, I, No 65, σ. 173.
9. Legrand, I, No 97, σ. 234.

δου», ὃν εἴδομεν ἀνωτέρω τυπώσαντα τὴν Παρακλητικήν [1]. Τὸ 1538 ἐφάνη ἄλλη ἔκδοσις *«πόνῳ καὶ δεξιότητι Δημητρίου τοῦ Ζήνωνος»*. Πρόκειται περὶ τοῦ Δημ. Ζήνου Ζακυνθίου [2]. Εἶτα ἔχομεν δύο ἀκόμη ἐκδόσεις Τριῳδίου τοῦ Χρ. Ζανέτου κατὰ τὰ ἔτη 1551 καὶ 1559 ἐκδοθείσας ἐν Ἐνετίᾳ [3].

ϛ') Τὸ Πεντηκοστάριον.

Ὁ αὐτὸς Δημ. Ζῆνος, πρὶν ἢ ἐκδώσῃ τὸ Τριῴδιον ἔδωκε διὰ τοῦ τύπου τὸ Πεντηκοστάριον ἐν ἔτει 1525 [4]. Ἄλλην ἔκδοσιν τοῦ Πεντηκοσταρίου ἐκυκλοφόρησε τὸ 1544 ὁ γνωστὸς Οἶκος De Sabio [5]. Τὸ 1552 παρὰ Spinelli, διορθοῦντος Βασιλείου Βαλέριδος [6]. Τὸ 1555 ἐγένετο ἄλλη ἔκδοσις παρὰ Χριστοφόρῳ τῷ Ζανέτῳ [7], τὸ 1567 παρὰ Χριστοφόρῳ Zanetti [8], τὸ 1575 παρὰ Leoncini [9].

ζ') Τὸ Τυπικόν.

«Τυπικὸν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκολουθίας τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἁγίας Λαύρας τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Σάββα», (τελευταία σελίς :)

---

1. Legrand, I, No 66, σ. 173 ἐκ τοῦ Βρετοῦ, I, No 5 καὶ Legrand, III, No 242, σ. 273-274. Γεδεών, Ἐνθ' ἀνωτ. Λ', 1910, σ. 43, λέγων ὅτι ἡ ἔκδοσις αὕτη ἐγένετο ἐκ χειρογράφου τῆς Ἐκκλησίας τῶν Πατρῶν.

2. Legrand, I, No 96, σ. 233.

3. Legrand, II, No 240, σ. 161-163 καὶ IV, No 594, σσ. 75-76.

4. Legrand, III, No 270, σσ. 298-299. Ἀντίτυπον ὅπερ εἶδον : [ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΑΡΙΟΝ (ἐλλιπέστατον ἐν ἀρχῇ), ἐν τέλει:] *«Τὸ παρὸν βιβλίον τετύπωται μὲν ἐνετίῃσι ⟨πόνῳ⟩ | καὶ δεξιότητι δημητρίου τοῦ ζήνου, τοῦ ζακυν|θίου, ἀναλώμασι δὲ Κυρίου Δαμιανοῦ | τοῦ ἐκ σπετζίου τῆς ἰλλυρίδος. | πέρας δὲ σὺν Θεῷ εἴληφε ἔ|τει ἀπὸ τῆς Χῦ γεννή|σεως, χιλιοστῷ* (sic) *πεντακο|σιο|στῷ εἰκο|στῷ πέμπτῳ* (sic) *| δεκεμβρίου, κγ', φθίνοντος | Ἡ τῶν Τετραδίων κατὰ τάξιν ἀκολουθία | α β γ δ ε ζ η θ ι κ λ μ ν ξ ο π ρ σ | τ υ φ χ ψ ω Α Β Γ Δ Ε Ζ Η. | Omnes quaterniones preter ultimo sexterniones | Venetiis : in aedibus Stephani fili quondam | Turini de Sabio : sumptu e requitione | Damiani de Santa Maria da Spizzi | M. D. XXV Mense Decembre»*. Βιβλιοθήκη Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κοζάνης.

5. Legrand, I, No 109, σ. 263.

6. Legrand, IV, No 538, σ. 26. Πρβλ. καὶ II, No 244, σ. 167. Κατὰ τὴν τύπωσιν τῆς μελέτης βλέπω ὅτι τὸ βιβλίον περιγράφει ἐσχάτως καὶ ὁ Γ. Πλουμίδης, Θησαυρίσματα 6, 1969, σσ. 140-141, ἀρ. 1.

7. Ἐν ἀρχῇ : *«ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΑΡΙΟΝ σὺν Θεῷ ἁγίῳ περιέχον τὴν πρέπουσαν αὐτῷ ἀκολουθείαν* (sic) *ἀρ|χομένην ἀπὸ τῆς κυριακῆς τοῦ | πάσχα μέχρι τῶν ἁγίων πάν|των»*. Ἐν τῷ τέλει : *«Ἡ θεία καὶ ἱερὰ αὕτη βίβλος τετύπωται ἐνετίῃσιν. | παρὰ Χριστοφόρῳ τῷ Ζανέτῳ. νεωστὶ μετὰ πολ|λῆς ἐπιμελείας διορθωθέν, καὶ ἐντυπω|θέν, ἔτει τῷ ἐνσάρκου οἰκο|νομίας ͵αφνε'* [= *1555*] *α β γ δ ε ζ η θ ι κ λ μ ν ξ ο π ρ σ τ | υ φ χ ψ ω Α Β Γ Δ Ε Ζ Η. | Ἅπαντα εἰσὶ τετράδια»*. Βιβλιοθήκη τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κοζάνης.

8. Legrand, IV, No 640, σ. 129.

9. Μανούσακας, Συμβολὴ πρώτη, ἀρ. 3.

«Ἐνετίῃσιν, ἐν οἰκίᾳ Ἰωάννου Ἀντωνίου καὶ Πέτρου τῶν Σαβιέων καὶ αὐταδέλφων ͵αφκε', ἰανουαρίου δ'» (= 1525) εἶδον (1955) ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Βατικανοῦ.

«Τυπικὸν καὶ τὰ Ἀπόρρητα» ἔθηκεν εἰς κυκλοφορίαν τὴν 4 Ἰανουαρίου 1545, ἐφωδιασμένος δι' εἰδικοῦ δεκαετοῦς προνομίου χορηγηθέντος ὑπὸ τοῦ Senato Veneto ὁ Κερκυραῖος Ἀνδρόνικος Νούκιος [1]. Περὶ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως ταύτης βασισθείσης εἰς πλείονα χειρόγραφα, περὶ ἧς ὁμιλεῖ ὁ ἐκδότης, θὰ γίνῃ λόγος περαιτέρω. Καὶ τὸ Τυπικὸν τοῦτο εἶναι τὸ Ἱεροσολυμιτικόν. Τὸ 1577 ἐκυκλοφορήθη *«Τυπικὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἁγίας λαύρας τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν σάββα αὕτη* (sic) *δὲ ἡ ἀκολουθία γίνεται καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς τῶν ἐν ἱεροσολύμοις μονῶν. Ἔτι δὲ καὶ ἐν ταῖς κατὰ τόπον ἁγίαις τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαις»*. Τὰ ἐν τέλει πασχάλια ὑπὸ Θεοφάνους Λογαρᾶ τοῦ Κυπρίου (ἐτῶν 1507-1617) [2].

η') Τὰ Συλλειτουργικά.

«Ἀκολουθία τοῦ Ἀναγνώστου ἤτοι Συλλειτουργικά» ἐτυπώθη ἐν Βενετίᾳ τὸ 1549 [3].

θ') Τὰ Μηναῖα.

Τὰ Μηναῖα, δώδεκα τὸν ἀριθμόν, περιέχουν τὰς ἀκολουθίας τῶν ἀκινήτων ἑορτῶν τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ εἶναι τὰ πλέον ἀναγκαῖα καὶ ζητούμενα βιβλία. Διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκδόσεώς των καὶ δὴ ἐν Βενετίᾳ, τὰ χορηγηθέντα εἰς τοὺς ἐκδότας αὐτῶν προνόμια, τοὺς διορθωτάς των καὶ τὰς μεταξὺ των διαφοράς, πρέπει νὰ γραφῇ εἰδικὴ πραγματεία. Τὸ ὅτι τὰ Μηναῖα ταῦτα ἐξεδόθησαν διὰ τοὺς Ἀνατολικοὺς Ὀρθοδόξους δείκνυται ἐκ τοῦ ὅτι, ἀκολουθοῦντα τὴν ἀνατολικὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, οὔτε νεωτέρας ἀκολουθίας περιλαμβάνουν οὔτε τὰς τῶν ἁγίων τῆς Κρυπτοφέρρης, τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας, ἀγνώστων ἐν Ἀνατολῇ.

Κατ' Ἰούλιον 1526 ἐτυπώθη ἐν Ἑνετίᾳ Μηναῖον Σεπτεμβρίου [4]. Τὸ τοῦ Ὀκτωβρίου ἐτυπώθη τὸ 1527 [5]. Τὸ τοῦ Νοεμβρίου ἐπίσης τὸ 1527 [6], ἄγνωστον πότε τὸ πρῶτον ἐτυπώθη τὸ τοῦ Δεκεμβρίου. Τὸ τοῦ Ἰανουαρίου ἐτυπώθη τὸ 1533 [7], τὸ 1536 τὸ τοῦ Φεβρουαρίου [8]. Ἀλλὰ τὸ τοῦ Φεβρουαρίου

---

1. Legrand, I, No 114, σσ. 268-270.

2. Περιγραφὴν ὁ Ν. Α. Βέης, Χειρόγραφα καὶ παλαιότυπα Ἁγ. Νικολάου Τρικκάλων, ΕΜΑΑΑ 12, 1962, Ἀθῆναι 1965, σ. 20.

3. Legrand, I, No 123, σ. 282.

4. Legrand, III, No 279, σ. 305.

5. Legrand, III, No 285, σσ. 311-312.

6. Legrand, III, No 286, σ. 312.

7. Legrand, III, No 327, σ. 342.

8. Legrand, III, No 351, σ. 362.

εἶχεν ἤδη τυπωθῆ ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου 1526 [1]. Τὸ τοῦ Μαρτίου ἐτυπώθη τὸ 1548 [2], περὶ αὐτοῦ δὲ θὰ ὁμιλήσωμεν περαιτέρω. Ἄγνωστον πότε τὸ πρῶτον ἐτυπώθη τὸ τοῦ Ἀπριλίου. Ἐν συνεχείᾳ ὁ ἐκδότης Ἀνδρέας Spinelli ἐξέδωκε καὶ τὰ ὑπολειπόμενα ὑπὸ τὸν τίτλον *«Στιχηρὰ ψαλλόμενα»* τοῦ Μαρτίου καὶ Ἀπριλίου [3], τὸ 1548 τὰ τοῦ Μαΐου [4], Ἰουνίου [5], Ἰουλίου [6], κατὰ δὲ τὸ ἔτος 1549 τὰ τοῦ Ἰουνίου καὶ πάλιν [7] καὶ Αὐγούστου [8].

Τὸ 1551 εὑρίσκω τυπωμένον Μηναῖον ὑπὸ τὸν τίτλον: *«Μὴν | Φεβρουάριος. | Τὸ παρὸν μηναῖον ἐτυπώθη | ἐνετίησι μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας καὶ διορθώσεως. Καὶ | περιέχει πλεῖστα τροπάρια, ἰδιόμελα, κανόνας | τε καὶ συναξάρια, ἃ συλλεχθέντα νῦν ἐκ πολ|λῶν, καὶ καλῶν βίβλων οὐκ ἦσαν ἐν τοῖς ἄλλοις | τοῖς προτυπωθεῖσι παρὰ τῶν ἄλλων μηναίοις· διὸ | συνεχωρήθη χάρις ὑπὸ τῆς ἐκλαμπροτάτης γερου|σίας τῶν ἐνετῶν, τῷ κυρίῳ Ἀνδρέᾳ καὶ Ἰακώβω* (sic) *τοῖς | σπινέλλοις στατηροποιοῖς τῆς ἐνδοξοτάτης ταύτης | πόλεως τῶν ἐνετῶν δι᾽ ἐτῶν κ´, ἵνα μηδεὶς τολμήσῃ | ταυτὶ τὰ μηναῖα τυπῶσαι, μήτε ἄλλοθι τυπωθέν|τα πωλῆσαι ἐν τοῖς χωρίοις ταυτησὶ τῆς | ἀρχῆς· εἰδεμή, τοιαύτην δώσει δί|κην, οἷα συνέχεται ἐν τῇ | χάριτι |* ⟨κόσμημα⟩ *| ἔτει ἀπὸ τῆς θεογονίας | χιλιοστῷ πεντακοσιοστῷ | πεντηκοστῷ πρώτῳ | ΜΙΜΗΤΑΙ ΕΣΤΕ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ».* Καὶ εἰς τὴν προτελευταίαν σελίδα : *«Τὸ παρὸν μηναῖον ἐτυπώθη ἐνετίησιν, ἐν οἰκίᾳ Ἀνδρέου καὶ Ἰακώβου τῶν | σπινέλλων, μονεταρίων τῆς ἐκλαμπρωτάτης* (sic) *ἀρχῆς τῶν ἐνετῶν· | ἐπιμελείᾳ δέ, Βασιλείου ἱερέως τοῦ Βαλέριδος. Ἔτει τῷ | ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ κῦ καὶ θῦ καὶ | σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χῦ. ,αφνβ´ | μηνὶ μαρτίῳ, κβ´. | Τετράδια α β γ δ ε ζ η θ κ λ ν ξ ο. Τὸ μ δεκάδιον».* (Βιβλιοθήκη ἱεροῦ ναοῦ Πέτρου καὶ Παύλου Ἑλληνικῆς Κοινότητος Νεαπόλεως Ἰταλίας).

Ὁμοίως εἶδον : *«ΒΙΒΛΙ|ΟΝ | ΤΟΥ ΑΠΡΙΛΙΟΥ | ΜΗΝΟΣ | περιέχον τὴν πρέπουσαν αὐτῷ | ἅπασαν ἀκολουθίαν. | Ἔτει ἀπὸ τῆς Θεογονίας χι|λιοστῷ πεντακοσιοστῷ ὀγ|δοηκοστῷ εὐδόμῳ* (sic) *| ΜΙΜΗΤΑΙ ΕΣΤΕ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ».* Καὶ εἰς τὴν τελευταίαν σελίδα : *«Τὸ παρὸν μηναῖον ἐτυπώθη ἐν ἐνετίαις παρὰ τῶν κληρονόμων Χριστοφόρου τοῦ Τζανέτου. | ἀναλώμασι μέν, τοῖς αὐτοῦ. Ἐπιμελείᾳ δὲ διορθωθὲν παρὰ τοῦ ἐν ἱερεῦσιν, | Γεωργίου βλαστοῦ κρητὸς τοῦ ἐπονομαζομένου πουνϊαλέτου. | ἔτει τῷ ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ κῦ ἡμῶν Ἰῦ Χῦ ,αφπη´»* (= 1588). Τὸ αὐτὸ ἔτος ,αφπη´

---

1. Ν. Β. Τωμαδάκη, Κλείς, σ. 69.
2. Legrand, I, No 121, σ. 276 - 281.
3. Μανούσακας, Συμβολὴ πρώτη, ἀρ. 1, 2.
4. Legrand, III, No 484, σ. 445.
5. Legrand, III, No 485, σσ. 445 - 446.
6. Legrand, III, No 486, σσ. 446 - 447.
7. Legrand, III, No 494, σσ. 451 - 452.
8. Legrand, III, No 495, σ. 452.

«Βιβλίον τοῦ Μάρτιος (sic) *μηνός».* (Ἀμφότερα ναὸς Νεαπόλεως ὡς ἄνω).

Ὁ ἀείμνηστος Σπ. Λάμπρος κατέγραψεν ἄλλο Μηναῖον τοῦ Ὀκτωβρίου, ἐκδοθὲν τὸ 1581 : *«Μὴν Ὀκτώβριος οὑτοσί. Τετύπωται ἐνετίησι παρὰ Κυρίῳ Ἰωάννῃ Βαπτιστῇ τῷ ῥικαινῷ, ἀναλώμασι μὲν τοῖς ἑαυτοῦ, ὅς ἐστιν ἐκ τοῦ καθολικοῦ τύπου τοῦ ποτὲ σπινέλου· ἐπιμελείᾳ δὲ καὶ ἐπιδιορθώσει Γρηγορίου τοῦ Μαλαξοῦ. Ἔτει ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας ,αφπα´»* [= 1581] [1]. Ἄγνωστος σειρὰ μηναίων [2] τοῦ ΙϚ´ αἰῶνος δὲν ἦτο πολὺ γνωστή [3].

Τὸ 1591 ὁ Χῖος κωδικογράφος [4] καὶ τυπογράφος ἐν Βενετίᾳ Ἐμμανουὴλ Γλυτζώνης (ἢ Γλυ(τ)ζούνης), προεκδοὺς Ψαλτήριον τὸ 1586, κάτοχος καὶ πολλῶν χειρογράφων, συνάπτει μετὰ τριῶν ἄλλων, ἐν οἷς καὶ ὁ ἐξ Ἰωαννίνων Λουκᾶς Σουγδουρῆς, συμβόλαιον διὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν Μηναίων [5]. Ὅτι ταῦτα ἐξεδόθησαν ἀποδεικνύει σημείωμα πωλήσεώς των (11 Ἀπριλίου 1611) μετ᾽ ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν καὶ μὴ ἐντύπων βιβλίων ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος τῆς Ἑνετίας [6].

ι´) Τὸ Εἱρμολόγιον.

«Εἱρμολόγιον, Ἐνετίησι παρὰ Ἰακώβου τοῦ Λεογκίνου ,αφξη´» (1568) ἐξεδόθη διορθώσει τοῦ Νικολάου Μαλαξοῦ πρωτοπαπᾶ Ναυπλίου [7] τοῦ ὁποίου καὶ περιέχει κείμενον [8]. Μετὰ τοὺς Εἱρμοὺς παρενεβλήθησαν αἱ ἀκολουθίαι τῆς Παρακλήσεως, Ἑσπερινοῦ, Ὄρθρου καὶ τὰ Μεγαλυνάρια. Σημειωτέον ὅτι τὸ ὡς ἄνω Εἱρμολόγιον δὲν εἶναι μουσικὸν βιβλίον. Εἶναι

---

1. Σπ. Λάμπρος, ΝΕ Ζ´, 1910, σ. 188.
2. Ἀ. Ξυγγόπουλος, Ἄγνωστος σειρὰ Μηναίων τοῦ 16ου αἰῶνος μὲ ξυλογραφίας, Ὁ Βιβλιόφιλος 6, 1952 σσ. 83 - 87.
3. Ὁ Μανούσακας, ΕΜΑΑΑ 7, 1957, σ. 37, σημ. 3, παρατηρεῖ : «Ὁ συγγραφεὺς (Ξυγγόπουλος) ἐστήριξε τὰς παρατηρήσεις του εἰς μόνους τοὺς δύο πρώτους τόμους τῆς ΒΗ, XVe - XVIe s. (τοῦ Legrand), ἐνῷ ἐκδόσεις Μηναίων ἀναγράφονται πολλαὶ καὶ εἰς τοὺς δύο τελευταίους καὶ δὴ ἡ παλαιοτέρα παρὰ Sabio ἐκδοθεῖσα σειρὰ αὐτῶν 1526 - 1536 (βλ. αὐτόθι, τόμος 3, ἀριθ. 279, 285, 327 καὶ 351 ἐν σσ. 305, 311, 342, 362)!
4. Πρβλ. Χρ. Πατρινέλην, ΕΜΑΑΑ 8 - 9, 1961, σσ. 72 - 73.
5. Κ. Δ. Μέρτζιος, Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνήμων, Ἀθῆναι 1939, σσ. 203 - 216, ὅπου τὰ περὶ τοῦ Γλυτζώνη τούτου, ἰδίᾳ σσ. 204 - 205.
6. Μέρτζιος, Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σσ. 72 - 73.
7. Περὶ τούτου βλέπε : Πέτρου Π. Πετρῆ, Νικόλαος Μαλαξὸς πρωτοπαπᾶς Ναυπλίου (1500 - 1594), Πελοποννησιακὰ Γ´ - Δ´ (1958 - 1959), 1960, σσ. 348 - 375. Τοῦ αὐτοῦ, Νικολάου Μαλαξοῦ ἀνέκδοτος θρηνητικὸς κανὼν ἐπὶ τῇ ἁλώσει τοῦ Ναυπλίου (1540), ΕΜΑΑΑ 8 - 9 (1958 - 1959), 1961, σσ. 57 - 62. Κ. Δ. Μέρτζιου, Περὶ τοῦ Ἀθηναίου ὁσίου καὶ ἰαματικοῦ Θεοδοσίου τοῦ νέου, Ἀθηναϊκὰ 1965, τεῦχος 30 (ἀνάτυπον, σσ. 1 - 15). Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ Νικολάου Μαλαξοῦ πρωτοπαπᾶ Ναυπλίου ἐφημερίου Ἑλληνικῆς Κοινότητος Βενετίας ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα, Στάχυς (Βιέννης) Α´, 1966, σσ. 69 - 117 (σὺν ἄλλοις ἐν σ. 84 ὅτι τὸ 1587 εἶχεν ἤδη ἀποθάνει ὁ Μαλαξός).
8. Legrand, II, No 148, σ. 6.

τοῖς πᾶσι γνωστὸν ὅτι μουσικὰ ἔντυπα ἔχομεν μόνον μετὰ τὴν μεταρρύθμισιν τῶν τριῶν διδασκάλων (1814).

ια') Τὸ Θεοτοκάριον.

Δὲν εἶναι γνωστὴ ἔκδοσις προγενεστέρα τῆς τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου τοῦ Κρητὸς (1643), ἥτις προηγεῖται τριῶν πρὸ τῆς ἐκδόσεώς του ὑπὸ τοῦ Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου (1796).

ιβ') Ὁ Ἀκάθιστος.

Εἰς ἔκδοσιν τοῦ Ἀκαθίστου προέβη ὁ Ἄλδος Μανούτιος (1449 - 1515 †) ἐν τῇ Ἀνθολογίᾳ αὐτοῦ τῇ ἐκδοθείσῃ εἰς τέσσαρας τόμους μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1501 - 1504 [1].

ιγ') Τὰ Συναξάρια - Βίοι.

Οὐδὲ Συναξάρια - Βίοι τῶν Ἁγίων ἐτυπώθησαν πρὸ τοῦ 1607, ὅτε εἶδε τὸ φῶς ἡ μετάφρασις τοῦ Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου ἐν Βενετίᾳ. Τοῦτο ἑρμηνεύεται, ὅτι τὰ κείμενα ταῦτα ὑπῆρχον χειρόγραφα ἐν ταῖς μοναῖς, δὲν ἦσαν δ' ἀναγκαῖα εἰς τὰς κοσμικὰς ἐκκλησίας, ὅπου δὲν ἀνεγινώσκοντο εἰ μὴ τὰ ἐν τοῖς Μηναίοις καταχωρισθέντα. Ἑπομένως δὲν θὰ εἶχον μεγάλην κυκλοφορίαν.

V. Η ΕΚΔΟΣΙΣ ΜΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

Πολὺς θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ λόγος διὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν μὴ λειτουργικῶν βιβλίων καὶ ἰδίᾳ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Τοῦτο δὲν ὑπῆρξεν ἔργον τῶν ἐκκλησιαστικῶν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ γενικώτερον τῶν φιλολόγων ὡς τοῦ Ἄλδου Μανουτίου, τοῦ συνεργάτου του Ἕλληνος τὸ γένος (ἀλλὰ Λατίνου ἐπισκόπου) Μάρκου Μουσούρου, τοῦ Ἰανοῦ Λασκάρεως, τοῦ Γεωργίου Τραπεζουντίου (μεταφράσεις), τοῦ Ἀρσενίου Ἀποστόλη καὶ πολλῶν ἄλλων.

Εἰς τὸν ἱερέα Ζαχαρίαν Σκορδίλην Μαραφαρᾶν ὀφείλομεν τὸ νομοκανονικὸν βιβλίον *«Περὶ τῶν τῆς συγγενείας βαθμῶν»* 1564 [2].

1. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἡ πρώτη ἔκδοσις τοῦ Ἀκαθίστου, Ὁ Βιβλιόφιλος 7, 1953, τεῦχος 1, σσ. 3 - 4, καὶ Τοῦ αὐτοῦ, Κλεῖδα Βυζαντινῆς Φιλολογίας, 1965, σ. 65, σημ. 2. Ἡ ἔκδοσις ἐγένετο διὰ φιλολογικὴν χρῆσιν, περιλαμβάνονται δ' ἐν τῇ Ἀνθολογίᾳ Ἔργα Ἰω. Δαμασκηνοῦ, Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Κοσμᾶ Μαϊουμᾶ, Μάρκου ἐπισκόπου Ὑδροῦντος, βίος Ἁγ. Νικολάου, κ.ἄ. Ἀντίτυπον ἐν τῷ Γενναδείῳ Ἀθηνῶν, Theol. 1119.

2. Legrand, II, No 142, σσ. 1 - 3.

VI. ΑΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ ΔΙΑ ΤΟΥΣ ΟΥΝΙΤΑΣ

Ἐνωρὶς προέκυψεν ἡ ἀνάγκη τῆς τυπώσεως λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Δύσεως διὰ τοὺς Ἕλληνας οὐνίτας (καὶ τοὺς Ἑλληναλβανοὺς τοὺς ψάλλοντας ἑλληνιστὶ) τῆς Δύσεως. Τὴν φροντίδα ταύτην ἀνέλαβεν ἡ Ρώμη, καὶ δὲν θὰ παρακολουθήσωμεν αὐτὴν ἐδῶ ὡς ἐκ τοῦ θέματος ἡμῶν. Πάντως ἐξέδωκαν Ὡρολόγιον, Τυπικόν, Νέον Ἀνθολόγιον (1598) καὶ ἄλλα βιβλία χρησιμοποιήσαντες τὰς ἰδίας των δυνάμεις διὰ τὴν ὁριστικὴν παρασκευὴν τῶν ἐκδόσεων. Τὰ ἀπὸ τοῦ 1526 μέχρι τοῦ 1949 ἐκδοθέντα ἐν Ρώμῃ, διὰ τῆς Προπαγάνδας, λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας (πρὸς χρῆσιν οὐνιτῶν) ὑπελογίσθησαν εἰς 80 περίπου [1]. Ἕτερον θέμα εἶναι τὸ τῆς ἐκδόσεως ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, ὡς ἡ τὸ 1577 γενομένη ἐν Ρώμῃ ἔκδοσις: *«Ἡ Ἁγία καὶ Οἰκουμενικὴ ἐν Φλωρεντίᾳ γενομένη Σύνοδος. Ἐτυπώθη ἐν Ῥώμῃ διὰ Φραγκίσκου Ζανέτου. Ἔτει τῆς θεογονίας ͵αφοζ'»* [2], θεωρουμένη ὡς editio princeps τῶν πρακτικῶν τῆς ἐν λόγῳ συνόδου, ἐκδοθέντων διὰ τοῦ (Λατίνου ἀλλ' ἑλληνομαθοῦς) ἐπισκόπου Σητείας καὶ Ἱεραπέτρας (ἐν Κρήτῃ) Gaspar Viviani [3] καὶ τοῦ Νικολάου Στριδώνη (Nicola Stridoni), διορθοῦντος τοῦ γνωστοῦ Ἕλληνος λογίου Ματθαίου Δεβαρῆ [4]. Τὸ τυπογραφεῖον Φραγκίσκου Ζανέττου (- 1580) ἐξέδιδεν ἀνατολικὰ βιβλία καὶ διέθετεν εἰδήμονα, ἐν προκειμένῳ τῆς ἑλληνικῆς, τυπογράφον, οὗ καί ποτε φυλακισθέντος ἐκινδύνευσεν ἡ πρόοδος τῆς ἐκτυπώσεως τῶν ἐν λόγῳ Πρακτικῶν τῆς Φλωρεντίας [5].

Τὸ *Νέον Ἀνθολόγιον* εἶναι βιβλίον δι' οὗ ὁ ἐκδότης ἠθέλησε νὰ δώσῃ ἐν συντόμῳ τὰ εἴκοσι κυριώτερα λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας (12 Μηναῖα, Τριῴδιον, Πεντηκοστάριον, Ψαλτήριον, Ὡρολόγιον, Παρακλητικήν, Ὀκτώηχον, Στιχηράριον, Τυπικόν). Ὁ τίτλος του εἶναι *«Νέον Ἀνθολόγιον πληρέστατόν τε καὶ ἀκριβέστατον εἰς τὸ τὰς νυχθημέρους κανονικὰς ὥρας τε καὶ δεήσεις ἀναγινώσκειν, συντεθὲν καὶ συλλεχθέν, κατὰ*

1. Cirillo Korolevskij [= Jean François Joseph Charon], L'édition Romaine des Ménées Grecques 1888 - 1901, Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata III, 1949, σσ. 30 - 40, 153 - 162, 225 - 247 (ἰδίᾳ ἐν τῷ προλόγῳ τῆς μελέτης, σ. 30). Ἡ μελέτη χρησιμωτάτη καὶ διὰ τὸ πῶς εἰργάζετο ἡ Προπαγάνδα.

2. É. Legrand, BH du XV et XVI s. II, 1885, No 156, σσ. 24 - 25 (θεωρεῖ ὡς ἐκδότην τὸν Ματθαῖον Δεβαρῆν). *«ἃ δὴ πάντα ... ὁ μακαριώτατος ἡμῶν δεσπότης πάπας Γρηγόριος τρισκαιδέκατος ... τυπωθῆναι καὶ ἐκδοθῆναι προσέταξεν».*

3. Θανόντος τούτου ὡς ἐπισκόπου τοῦ Anagni (1605) ἐπὶ τοῦ τάφου του ἐν Urbino ἐγένετο μνεία ἐν τῷ ἐπιγράμματι (OCP, XXI, 1955, σ. 189) καὶ τῆς ἐκδοτικῆς του δραστηριότητος *(ac typographiam exterarum gentium inducendam ...)*.

4. V. Laurent, L'édition princeps des Actes du Concile de Florence (1577). Auteur et circonstances, OCP XXI, 1955, σσ. 165 - 189.

5. V. Laurent, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 185 - 186.

τὴν τάξιν τοῦ παλαιοῦ καὶ καθολικοῦ Τυπικοῦ τῆς παραδόσεως τῶν ἁγίων Πατέρων, τοῦ τε ἁγίου Σάβα, καὶ τοῦ Στουδίτου καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ Ἁγίου Ὄρους, οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ μέρος τῆς παραδόσεως τοῦ ὁσιωτάτου πατρὸς ἡμῶν Ἰωσὴφ τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Νικολάου τῶν Κασούλων, Ἐτυπώθη ἐν Ῥώμῃ ,αφϟη' (= 1598), *Ἐκ τῆς Βατικανῆς Τυπωγραφίας* (sic)... *συντεθέντος καὶ συλλεχθέντος ὑπὸ Ἀντωνίου τοῦ Ἀρκούδου* (sic) *τοῦ τῆς Σωλεντοῦ* (Salento, Soleto ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ὑδροῦντος = Otranto τῆς Κάτω Ἰταλίας) *πρωτοπαπᾶ, μηνὶ Μαΐῳ. ἔτει ,αφϟη'. Οἱ τοίνυν ἀναγινώσκοντες εὔχεσθε ὑπὲρ αὐτοῦ. εἰδ᾽ εἴτι σφαλερὸν εἴη ἐπανορθώσατε. χαλκογράφων γὰρ πάθος τὸ ἁμαρτάνειν* (καὶ ὑπογραφή :) *Ἀντώνιος Ἀρκούδιος ὁ τῆς Σωλεντοῦ ἀρχιπρεσβύτερος»* [1].

Διὰ πρώτην φορὰν ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία (μετὰ τὴν Σύνοδον τοῦ Tridento) ἐπιλαμβάνεται τῆς συντάξεως λειτουργικοῦ βιβλίου διὰ τοὺς οὐνίτας τῆς Κάτω Ἰταλίας ἑλληνογλώσσους καὶ ἀλβανοφώνους (Ὑδροῦντος ἰδίᾳ, ὅπου ὑπῆρχον ἀκόμη τότε 20 πολίσματα ἑλληνοφώνων ἑλληνορρύθμων). Πρὸς τοῦτο ὁ καρδινάλιος Giulio Santoro ἀναθέτει εἰς τὸν πρωτοπαπᾶν τοῦ Soleto τὴν σύνταξιν πληρεστέρου Ἀνθολογίου ἀπὸ τὰς κυκλοφορούσας (δι᾽ ὀρθοδόξους, καὶ ὧν ἡ χρῆσις ἐσκανδάλιζε τοὺς Λατίνους) ἐκδόσεις τῆς Ἑνετίας, ὧν πληρεστέρα ἡ τοῦ 1578 ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ζανέττου, ἐπιμελείᾳ τοῦ Κυπρίου Θεοφάνους Λογαρᾶ [2]. Τὸ Νέον Ἀνθολόγιον προωρίζετο διὰ τοὺς Ἑλληνορρύθμους ἱερωμένους, οἱ ὁποῖοι καὶ μετακινούμενοι ἀπὸ ἐνορίας εἰς ἐνορίαν δὲν ἠδύναντο νὰ μεταφέρουν τὰ 20 λειτουργικὰ βιβλία εἰς ἃ τοῦτο ἀντιστοιχεῖ [3]. Περιλαμβάνει δὲ τὰς κυριωτέρας ἀκολουθίας καὶ τὴν θείαν λειτουργίαν μετὰ τυπικῶν διατάξεων, καὶ ἀπήτησε 14 ἔτη προετοιμασίας πρὶν ἁρμοδίως ἐγκριθῇ ὑπὸ τῆς Ρώμης καὶ

---

1. Legrand, II, No 225, σσ. 127-131 καὶ IV, No 855, σσ. 347-348. Πρβλ. Cirillo Korolevskij, La codification de l'office byzantin. Les essais dans le passé, OCP XIX, 1953, σσ. 25-58, ἰδίᾳ σσ. 29-31, ὅπου καὶ περιγραφὴ τῶν περιεχομένων τοῦ βιβλίου τούτου, συγκρινομένου πρὸς τὸ Breviarium τῶν Λατίνων, εἰς ὃ ἀντιστοιχεῖ.

2. Βατικανὴ Βιβλιοθ. Lit. II, 6, πρβλ. Korolevskij, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 31. Μετὰ ταῦτα Ἀνθολόγιον ἐξέδωκε καὶ ὁ Σάρος, 1694-1695, ὅπερ περιγράφει ὁ Korolevskij, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σσ. 32-33.

3. Τοιαῦτα χειρόγραφα βιβλία προϋπῆρχον ἐν Ἀνατολῇ. Οὕτως ὁ κῶδιξ 523 (Ι' αἰ.) τοῦ Μετοχίου Παναγίου Τάφου Κωνσταντινουπόλεως (Ὀρθοδοξία ΙΓ', 1938, σσ. 181-182) εἶναι *«Εὐχολόγιον τοῖς βουλομένοις κατ᾽ ἰδίαν ἀσκῆσαι»*, περιέχων :
α) *Ἀκολουθίας* μεσονυκτικοῦ, ὄρθρου, ὡρῶν, (α', γ', ϛ', θ'), ἑσπερινοῦ.
β) *Εὐχὰς* συλλεγείσας ἐκ τῆς Θείας Γραφῆς, διαιρουμένας εἰς *πένθη*.
γ) *Κεφάλαια Ν'* περὶ διαφορῶν τῶν θείων ὕμνων.
δ) *Ὡρολόγιον σὺν Θεῷ τῶν θείων ὕμνων καὶ εὐχαὶ μετὰ τῶν Τροπαρίων εἰς τὸ Ψαλτήριον, εἰσὶ δὲ ποίημα Θηκαρᾶ μοναχοῦ.*

ἐκδοθῇ εἰς λίαν καλαίσθητον ἔκδοσιν. Ἰδοὺ τί λέγει ὁ Ἀρκούδιος ἐν τῷ προλόγῳ : *«Ὁ καρδινάλιος Ἰούλιος Ἀντώνιος... προσέταξε καὶ ἰδίως με διεκέλευσε δι᾽ ὁδοιπόρους τε καὶ κεκωλυμένους εἴτε μοναχούς, εἴτε ἄλλους κοσμικοὺς κληρικοὺς τοὺς ὑπὸ τὴν τάξιν τῶν Γραικῶν ὄντας, τὰς νυχθημέρους θείας ἀκολουθίας καὶ κανονικὰς δεήσεις ἐκ τούτων τῶν βιβλίων Ἀνθολόγιον συντόμως συλλέξασθαι, ὥσπερ καὶ οἱ Ἀνατολικοί, καίπερ ἀτελὲς τὸ Ἀνθολόγιον ἔχουσι»* [1].

Σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι τὸ 1583 ἐτυπώθη ἐν Παρισίοις *«Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἁγίου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου, μαθητοῦ τοῦ ἁγίου Πέτρου. Divina Liturgia... e Greco sermone in Latinum conversa... Parisiis...»* [2]. Τὸ Ὡρολόγιον τῆς Κρυπτοφέρρης εὑρίσκετο εἰς ρωμαϊκὴν ἔκδοσιν τοῦ 1677 : *«Ὡρολόγιον σὺν Θεῷ ἁγίῳ κατὰ τὴν ἔκπαλαι τάξιν οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ Τυπικὸν τοῦ τῆς Κρυπτοφέρρης Μοναστηρίου... παρὰ Μιχαὴλ Ἕρκολε ,αχοζ', Romae Typis Michaelis Herculis MDCLXXVII»*, 8ο, σσ. 655 (+ 3) (Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία Νεαπόλεως τῆς Ἰταλίας).

VII. ΙΕΡΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΟΙ ΕΚΔΟΤΑΙ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΤΑΙ

Ἤδη ὁ Ἰουστῖνος Δεκαδύος ἐκδίδων τὸ Ψαλτήριον [3] τὸ 1494 ἔλεγε : *«Πρόκειται τοίνυν τὸ κοινωφελὲς τοῦτο τοῖς βουλομένοις Ψαλτήριον...* (ἀφοῦ ἀναφέρει ὅτι τοὺς χαρακτῆρας ἐσχεδίασεν ὁ Ἄλδος), *ἐμοὶ δ᾽ ὡς ἄνω θερμῶς προθυμησαμένῳ τε τυπωθῆναι καὶ μηδενὸς ἀμελήσαντι τῶν συντελούντων πρὸς τὴν ὀρθότητα· ὑγιέστατα γὰρ ἐντετύπωται καὶ ὀρθότατα».*

Ἄλλο παράδειγμα ἐκ τῆς τυπώσεως κατὰ τὸ 1545 τοῦ Τυπικοῦ ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονίκου Νουκίου τοῦ Κερκυραίου: *«Πολλάκις μοι ἀπορῆσαι συνέβη τίνος χάριν... οἱ τὰς ἱερὰς βύβλους πρὸ ἡμῶν ἐντυποῦν ἐγχειρίσαντες καὶ τοῦ δὴ λεγομένου Τυπικοῦ σὺν τοῖς αὐτοῦ ἀπορρήτοις οὐκ ἐμνήσθησαν ...ἀλλὰ τί δ᾽ οὖν αἴτιον ἦν; τὸ τὴν βύβλον σπάνιον καὶ δυσεύρετον τοῖς τῇδε τυγχάνειν οὖσαν. Εἰ δὲ γοῦν καὶ παρά τισιν εὑρίσκετο, ἀλλ᾽ οὐχ οὕτως ὑγιὴς καὶ ὁλόκληρος, ὡς παρ᾽ ἐμοί. Ἡμεῖς γὰρ πολλὰ πονήσαντες καὶ διὰ πολλῶν ἄλλων ἀντιγράφων* (κωδίκων) *συγκρούσαντες* (= συγκρίναντες). *διωρθώσαμεν»* [4].

Τρία ἔτη μετὰ ταῦτα (1548) κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Μηναίου τοῦ Μαρτίου,

---

1. Legrand, II, No 225, σ. 128.

2. Βατικανὴ Βιβλιοθήκη R. G. Lit. V 157 (ἀπὸ τῆς σ. 46 : *Περὶ τῶν λειτουργικῶν ἐκ τῶν τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος...*· ἀπὸ σσ. 114-118 : *Διασάφησις τῆς ἀκολουθίας τῶν ὡρῶν. Διατί οὕτω τετυπωμένως ψάλλομεν*· σ. 119 : *Εἰς ἅγιον ἀπόστολον καὶ εὐαγγελιστὴν Μᾶρκον* ⟨ἐπίγραμμα⟩).

3. Legrand, I, No 11, σ. 25.

4. Legrand, I, No 114, σσ. 268-269.

οὗ ἐπεμελήθη ὁ Νικόλαος Μαλαξὸς πρωτοπαπᾶς Ναυπλίου[1], ὁ Ἀντώνιος Ἔπαρχος προτάσσει ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Κωνσταντινουπόλεως Διονύσιον (σσ. 277 - 281), ἐν ᾗ διηγεῖται ὅτι Ἑνετὸς ἄρχων ζήσας ἐν Κρήτῃ καὶ οἰκειωθεὶς πρὸς τὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας συνέστησε τὴν ἀνάληψιν τοῦ ἐγχειρήματος : *«...ὁ παρ' ἡμῖν ἐπιφανέστατος Ἱερώνυμος ὁ Κορνήλιος, ἀνὴρ τῶν πρωτευόντων ἐν τῇ μεγαλοπρεπεῖ ταύτῃ γερουσίᾳ τῶν Ἐνετῶν, φιλέλλην μάλιστα καὶ φιλάνθρωπος ὤν, χρόνον διατρίψας ἐν Κρήτῃ μακρόν, καὶ πεῖραν λαβὼν ἱκανὴν τῆς ἡμῶν Ἐκκλησίας, ἔγνω συμβουλεῦσαι Ἀνδρέᾳ τῷ Σπινέλῃ, ἀνδρὶ σεμνοτάτῳ καὶ θεοσεβεῖ, ἐντυπῶσαι πρὸς ὠφέλειαν τοῦ γένους ἡμῶν τὰ Μηναῖα ταυτὶ καινοῖς τισι τύποις καὶ γλαφυροῖς χαρακτῆρσι δεξιῶς εἰργασμένοις καὶ καλλίστοις ἰδεῖν. Ὃς δὴ τὴν συμβουλίαν ἀσμένως δεξάμενος, οὐ μόνον τὴν χαλκουργίαν* (δηλ. τὰ μεταλλικὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα) *οἵαν οὐδεὶς ἄλλος τῶν πρότερον παρεσκεύασεν, ἀλλὰ πρὸς τούτοις καὶ χάρτας ἐξεῦρε τῶν λευκοτάτων κατὰ τέχνην ἀκριβῆ πεποιημένων* (χειροποιήτων τότε) *πρὸς ἐξαρκοῦσαν τῶν βιβλίων διαμονὴν* (= ἀντοχήν). *Ἔτι δὲ πόνων οὐκ ἐφείσατο, οὔτε δαπάνης, λαβὼν ἐπὶ πᾶσι συλλήπτορα καὶ τὸν εὐλαβῆ τοῦ Ναυπλίου πρωτοπαπᾶν Νικόλαον τὸν Μαλαξόν, ἄνδρα θεοσεβῆ καὶ τὰ θεῖα ἄκρως πεπαιδευμένον· ὅστις διεφθορότων τῶν πρωτοτύπων* (= κωδίκων), *ἐπηνωρθώσατο πάντα καὶ εἰς τὸ ὑγιέστατον ἀποκατέστησε».*

Ἡ ἀνάγκη τῆς διορθώσεως τῶν ἐκδιδομένων κειμένων ἐγένετο συνειδητὴ παρὰ τοῖς τότε λογίοις, ὡς φαίνεται ἐξ ὅσων ἔγραψεν ὁ μοναχὸς Παχώμιος Ρουσσᾶνος ὁ Ζακύνθιος (1508 - 1553) εἰς τὴν γνωστὴν ἐπιστολήν του *«Πρὸς τοὺς ἐν Βενετίᾳ χαλκοπρατεῖς»*, διὰ τὰς ἐκδόσεις τοῦ οἴκου De Sabio[2]. *«Οὕτω καὶ τοῖς Ὡρολογίοις ἀντὶ τοῦ λέγειν ζῆν ἐναρέτως μὲν ἀεί, Πρόδρομε, Χριστὸν ἐκδυσώπει σὺν Προφήταις* (ἐτυπώθη κακῶς :) *ζωὴν ἐναρέτου καὶ τὰ ἑξῆς»* (σ. 347). Προβαίνει δηλαδὴ εἰς ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου διὰ διορθώσεως. Καὶ προηγουμένως γράφει ἐν τῇ αὐτῇ ἐπιστολῇ : *«Ὅπως μὲν ἔχουσιν ἕκαστοι περὶ τὰ λοιπὰ τῆς θρησκείας, εἴτε Λατῖνοι εἴτε Γραικοί, οὔτε χρεία οὔτε καιρὸς εἰπεῖν... Ἔστι δ' ὁ λόγος περὶ βιβλίων εἰς ὃν ἡ χρεία κατήγαγεν· ὅτι Κελτογαλάτας μέν, Ἰταλούς τε καὶ Γερμανοὺς μετ' ἐπαίνου θαυμάζομεν, ὅτι τὴν ἔκπαλαι πεσοῦσαν σοφίαν, θείαν τε καὶ ἀνθρωπίνην... ἀνεγεῖραι σπουδάζουσιν, ἥκιστα δὲ Γραικούς... Καὶ τὰ μὲν ἐνταῦθα οὐδ' ἀποδείξεως ἄξια ὡς φύρδην καὶ ἀτάκτως πάντα φερόμενα· ἃ δὲ περὶ τὴν Βενετίαν ἐπεὶ καὶ πηγὴ δοκεῖ πως τῶν καθ' ἡμᾶς εἴτε καλῶν εἴτε κακῶν παραγυμνῶσαι μικρὸν εἰς καταρτισμὸν δεῖ. Καὶ τὰ μὲν*

---

1. Legrand, I, No 121, σσ. 276 - 281. Βλ. Τωμαδάκη, Κλεῖδα, σ. 69 καὶ δὴ σημ. 5.

2. Ἐκδίδεται ὑπὸ Σπ. Λάμπρου, ΝΕ Β', 1905, σσ. 346 - 349.

ἐκκλησιαστικά, καὶ μᾶλλον τὰ καθ' ὅλου καὶ ἀρκτικὰ τῆς καθ' ἡμᾶς Γραφῆς ἐν πολλοῖς εἰς τέλος διημάρτηται... Χιλίων βιβλίων καὶ μυρίων τυπουμένων ἐν τοῖς αὐτοῖς χωρίοις τὰ σφάλματα. Διὸ οὐδέ τινα διόρθωσιν δι' ἀλλήλων γενέσθαι δυνατόν, ὡς διὰ τῶν διὰ χειρὸς γραφομένων...» (σ. 346). Παρατηρεῖ δηλαδὴ ὅτι, ὅταν ὑπῆρχον μόνον οἱ κώδικες, ἐπειδὴ οὗτοι παρεῖχον διαφόρους γραφάς, ἦτο δυνατὸν νὰ εὑρεθῇ ἡ ὀρθή, ἐνῶ τώρα τὰ διὰ τοῦ τύπου παραγόμενα βιβλία εἶναι πανομοιότυπα καὶ οὐδὲν δύναται νὰ γίνῃ, ἐὰν ἡ διόρθωσις δὲν προηγηθῇ τῆς τυπώσεως.

Τὴν ἀγανάκτησίν του ἐξέφρασε μετὰ ταῦτα καὶ ὁ Σκοπελίτης μοναχὸς (Κωνσταντῖνος) Καισάριος Δαπόντες († 1789) γράψας τοὺς γνωστοὺς στίχους :

Εἶναι λοιπὸν διαφορὰ ἀπὸ τῶν συγγραφέων·
εἶναι δὲ καὶ διαφθορὰ ἐκ τῶν ἀντιγραφέων,
διότι ἀντιγράφουσι καὶ δὲν ἐπιμελοῦνται
νὰ τ' ἀντιγράφουσιν ὀρθά, καὶ ἔτζι πολλὰ χαλοῦνται.
Δεύτερον εἶναι ἀμαθεῖς καὶ κάνουσι μυρία
λάθη καὶ καταφθείρουσι τὰ μαῦρα τὰ βιβλία.
Τρίτον δὲν τὰ στοχάζονται, δὲν τὰ ξαναπερνοῦσι
μαζὶ μὲ τὸ πρωτότυπον καὶ ἔτζι τὰ χαλνοῦσι.
Νὰ τοὺς χαλάσῃ ὁ Θεός, καὶ νὰ τοὺς ἐκδικήσῃ...
καὶ τὰ τῆς Ἐκκλησίας μας Μηναῖα, Συναξάρια
καὶ τὰ λοιπὰ τὰ γέμισαν λάθη, φθορὲς καντάρια.
Εἶναι δὲ πάλιν μερικοί, ὁποὺ τὰ διορθώνουν
τάχατες, ὅμως τὰ χαλοῦν αὐτὰ καὶ τὰ τυφλώνουν... [1].

Οἱ γνωστότεροι κληρικοὶ διορθωταὶ τῶν χρόνων εἰς οὓς ἀναφερόμεθα εἶναι οἱ κάτωθι :

1) Ἰωάννης Ναθαναῆλος ὁ Κρής, Ρεθύμνιος ἱερεύς[2], γνωστὸς ὡς κωδικογράφος[3], διώρθωσεν ἓξ Μηναῖα (1568), Εὐχολόγιον (1555, 1570), Τριῴδιον (1573)[4], Ὡρολόγιον (1574)[5], θείαν Λειτουργίαν μετὰ ἐξηγήσεων διαφόρων (1574)[6].

---

1. Σπ. Λάμπρος, ΝΕ Β', 1905, σσ. 338 - 339.

2. Κ. Ν. Σάθας, ΝΦ, σ. 231, Ἀνδρ. Δημητρακόπουλος, Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις 1871, σσ. 36 - 37. Σπ. Λάμπρος, ΝΕ Δ', 1907, σ. 478. Κοντοσόπουλος, Ἀθηνᾶ ΝΗ', σ. 314.

3. Πρβλ. Χρ. Πατρινέλην, ΕΜΑΑΑ 8 - 9, 1961, σσ. 99 - 101.

4. Πρβλ. Ν. Κοντοσόπουλον, Ἀθηνᾶ ΝΗ', σ. 314, Ἀνδρ. Δημητρακόπουλον, Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὴν ΝΦ τοῦ Κ. Σάθα, 1871, σσ. 36 - 37.

5. Legrand, II, No 154, 268, σσ. 24, 204.

6. Legrand II, No 268, σ. 201 - 205, ὅπου καὶ ἄλλαι εἰδήσεις καὶ κείμενα περὶ τούτου.

2) Θεοφάνης Λογαρᾶς[1], Κύπριος Ἱερομόναχος[2].
3) Νικόλαος Ἱερεύς, Κύπριος[3].
4) Ὁ κλεινὸς Κρὴς ἱεράρχης Κυθήρων Μάξιμος ὁ Μαργούνιος[4], ἐπιμεληθεὶς ἐκδόσεως Ψαλτηρίου, Ἀποστόλου, Μηναίων, μεταφράσας Βίους ἁγίων εἰς ἁπλῆν ἑλληνικὴν γλῶσσαν.
5) Ναθαναὴλ Ἔμπορος, Ἀθηναῖος ἱεροδιάκονος[5].
6) Βασίλειος Βαλέρης, ἱερεὺς Κερκυραῖος, ἐφημέριος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐν Βενετίᾳ, ἄριστος καλλιγράφος. Παρεσκεύασε τὰ Μηναῖα καὶ τὸ Πεντηκοστάριον τὰ ἐκδοθέντα παρὰ Spinelli[6].
7) Ζαχαρίας Σκορδίλης Μαραφαρᾶς, Κρὴς ἱερεύς, διορθώσας τὸ Ὡρολόγιον τὸ ἐκδοθὲν παρὰ Ἀνδρέᾳ Σπινέλλῃ (1563)[7]. Οὗτος εἶναι καὶ ἄλλοθι γνωστὸς λόγιος διορθωτὴς καὶ συγγραφεύς[8]. Ἐν τῷ βιβλίῳ *«Χρονολογία Ἱστορικὴ φιλοφρονηθεῖσα ὑπὸ Κυριακοῦ Μελιρρύτου τοῦ Θεσσαλονικέως, ἐν Ὀδησσῷ 1836»* καὶ ἐν σ. 230 ἀναγινώσκω: *«1562 Ὡρολόγιον τὸ προσευκτήριον βιβλίον ἡμῶν συνάπτεται ὑπὸ τοῦ ἱερέως Ζαχαρίου Σκορδιλίου»*, εἶναι δὲ τὸ μόνον λειτουργικὸν βιβλίον ὅπερ σημειοῖ ὁ Μελίρρυτος!
8) Γεώργιος Βλαστὸς (Πουνιαλέττος), Ρεθύμνιος ἱερεὺς τοῦ ἐν Βενετίᾳ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου[9]. Ἐπεμελήθη ἐκδόσεως τῶν Μηναίων (1588 - 1591) τῶν ὑπὸ Χριστοφόρου Τζανέτου τυπωθέντων ἐν Βενετίᾳ.

IX. Η ΠΡΟΕΛΕΥΣΙΣ ΤΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ[10]

Τὸ θέμα τοῦτο δὲν ἔχει ἐξετασθῆ εἰδικῶς, εἰ μὴ μόνον κατὰ περίπτωσιν. Οὕτω π.χ. ἡ ἔκδοσις τοῦ Ὡρολογίου ὑπὸ τοῦ Ζαχαρίου Καλλιέργη κατὰ τὸν

---

1. Εἷς Ἰάκωβος Λογαρᾶς τοῦ Μανοήλη, γεννηθεὶς ἐν Κύπρῳ τῷ 1592 εἰσῆλθε τρόφιμος τοῦ ἐν Ρώμῃ Κολλεγίου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου. Πρβλ. Κ. Χατζηψάλτη, Ἔγγραφα σχετικὰ πρός τινας Κυπρίους λογίους καὶ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἱλαρίωνα Κιγάλαν, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ ΚΔ', 1960, σσ. 51 - 52.
2. Ν. Κοντοσόπουλος, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 315.
3. Αὐτόθι, σ. 316.
4. Αὐτόθι, σ. 317.
5. Αὐτόθι.
6. Αὐτόθι, σ. 313. A. Raes, Les livres liturgiques, σσ. 214 - 215. Περὶ Βαλέρη (πράγματι: Βάρελη) ὁ Μ. Ἰ. Μανούσακας, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα (1547 - 1806), Βενετία 1968, σσ. 14 - 15.
7. Legrand, I, No 141, σσ. 319 - 320.
8. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκην, Κρητικὰ Χρονικὰ 11, 1957, σσ. 35 - 37. Χρ. Πατρινέλην, ΕΜΑΑΑ 8 - 9, σσ. 107 - 108.
9. Κ. Δ. Μέρτζιος, Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνήμων, Ἀθῆναι 1939, σ. 238, ὅπου ἀπηκριβωμέναι εἰδήσεις περὶ αὐτοῦ ὡς ἱερέως καὶ εἶτα ψάλτου.
10. Τὸ θέμα τῆς σχέσεως τῶν ἐντύπων λειτουργικῶν βιβλίων πρὸς τὰ χειρόγραφα

καρδινάλιον G. Mercati ἐβασίσθη ἐπὶ χειρογράφου τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Alberto Pio[1]. Ταὐτὸν ὑποστηρίζεται καὶ περὶ τῆς ἐκδόσεως τῆς Ὀκτωήχου τῆς Ρώμης[2].

Ἐπειδὴ οἱ πλείονες τῶν διορθωτῶν ἦσαν Κρῆτες, ἡ δὲ Μεγαλόνησος ἦτο πλέον προσιτὴ ἀπὸ οἱανδήποτε ἄλλην ἀνατολικὴν ἐπαρχίαν καὶ διετέλει μὲν ὑπὸ τοὺς Ἑνετοὺς εἶχεν ὅμως καλλιγραφικὰ ἐργαστήρια καὶ μετὰ τὸ 1453, εἰκάζω ὅτι ἐκεῖθεν προήρχοντο τὰ πλείονα τῶν χειρογράφων ἐφ' ὧν ἐβασίσθη ἡ ἔκδοσις τῶν ἐν Ἑνετίᾳ τυπωθέντων λειτουργικῶν βιβλίων. Ἄλλως τε καὶ πολλῶν τῶν θύραθεν Ἑλλήνων συγγραφέων τὰ χειρόγραφα ἐλήφθησαν ἐκ Κρήτης.

Ἄλλη ἀπόδειξις εἶναι ὅτι τὰ ἐν Βενετίᾳ τυπωθέντα ἑλληνικὰ λειτουργικὰ βιβλία δὲν περιλαμβάνουν δυτικὰς ἀκολουθίας καὶ διαφέρουν τῶν τυπωθέντων ἐν Ρώμῃ διὰ τοὺς οὐνίτας ἑλληνικῶν λειτουργικῶν βιβλίων, ἅτινα ἔλαβον ὑπ' ὄψιν τὰ κατωιταλικὰ χειρόγραφα καὶ πολλάκις διωρθώθησαν ὑπὸ ἐντοπίων.

X. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἡ ἀνωτέρω γενομένη περιεκτικὴ διαπραγμάτευσις κατέδειξεν ὅτι:

1. Ἡ Ἰταλία ἦτο τὸ κέντρον τῆς ἐκδόσεως τῶν διὰ τοὺς Ὀρθοδόξους ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἰδίᾳ λειτουργικῶν βιβλίων.
2. Ἐκ τῆς Ἰταλίας ἡ μὲν Ἑνετία ἐγένετο τὸ κέντρον τῆς διὰ τοῦ τύπου ἐκδόσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῶν Ὀρθοδόξων Ἑλλήνων τῆς Ἀνατολῆς (Κρήτης, Κύπρου καὶ τῶν τουρκοκρατουμένων περιοχῶν).
3. Εἰς δὲ τὴν Ρώμην ἐξεδόθησαν ἰδίᾳ τὰ βιβλία τῶν ἑλληνιστὶ ψαλλόντων ἡνωμένων τοῦ Ἀνατολικοῦ ρυθμοῦ (rito greco - greci uniti) τῆς Κρυπτοφέρρης, Καλαβρίας καὶ Σικελίας καὶ τῶν ἐν Ἀνατολῇ οὐνιτῶν, καὶ βιβλία ὑποστηρίζοντα τὴν Ἕνωσιν τῆς Φλωρεντίας.
4. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν, δηλαδὴ τῆς Ἑνετίας, αἱ ἐκδόσεις εἴτε ἐπεχορηγήθησαν εἴτε ἐγένοντο ἀπευθείας ἢ τῇ συνεργασίᾳ τῶν ἐντοπίων τυπογράφων ὑπὸ Ἑλλήνων. Πάντως Ἕλληνες ὑπῆρξαν οἱ διορθωταὶ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, οἱ πλεῖστοι δ' ἐξ αὐτῶν ἱερωμένοι τῆς Ἀνατολικῆς

καὶ τὸν τύπον τῶν λειτουργικῶν κωδίκων ἐκφεύγει τῆς παρούσης ἐργασίας. Σύμμεικτον κώδικα Ψαλτηρίου (εἶδος Ἀνθολογίου) τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, Vatic. Gr. 1541, περιέγραψεν ὁ Ciro Giannelli, Codices Vaticani Graeci, codices 1485 - 1683, Vat. MCML, σσ. 111 - 115.

1. Cod. Latini Pico Grimani, Pio... e codici greci Pio di Modena, Vaticano 1938, σ. 64.
2. Πρβλ. Κ. Γιαννακόπουλον, σ. 191, ὁμιλοῦντα περὶ τῆς ἐν Ρώμῃ βιβλιοθήκης τοῦ Pio τούτου.

Ἐκκλησίας. Ὁμοίως Ἕλληνες τὸ γένος ἦσαν καὶ οἱ ἐπιμεληθέντες τῶν ὑπὸ τῆς Ρώμης ἐκδοθέντων βιβλίων.

5. Τὰ χειρόγραφα τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιήθησαν δὲν προήρχοντο ἐκ τῆς Νοτίου Ἰταλίας ἀλλ' ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀνατολικοῦ χώρου, ἰδίᾳ τῆς ὑπὸ τοὺς Ἐνετοὺς Κρήτης. Μόνον τὰ διὰ τοὺς οὐνίτας λειτουργικὰ βιβλία ἔλαβον ὑπ' ὄψιν τὴν κατωϊταλικὴν παράδοσιν.

6. Αἱ ἐκδόσεις ἐγένοντο δι' εὑρέσεως τῶν καταλληλοτέρων, πιστοτέρων καὶ πληρεστέρων χειρογράφων τὰ ὁποῖα συνεκρίνοντο μεταξύ των πρὸς εὕρεσιν τῶν καλυτέρων γραφῶν.

7. Αἱ μεταγενέστεραι ἐκδόσεις εἶναι ἀνατυπώσεις τῶν προγενεστέρων, πρᾶγμα ὅπερ ἐπροκάλεσε φθορὰν τοῦ κειμένου. Εἰς τοῦτο συνετέλεσε καὶ τὸ ἐργατικὸν προσωπικὸν τῶν τυπογραφείων, ὅπερ ἦτο ἐντόπιον καὶ ἠγνόει τὴν γλῶσσαν εἰς ἣν συνέθετε τὰ τυπούμενα κείμενα.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ ΟΡΟΛΟΓΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ, ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ ΕΝΤΥΠΩΝ

ΠΙΝΑΞ *

Α'. ΓΕΝΙΚΗ ΟΡΟΛΟΓΙΑ ΕΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΙΣ (ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ, ΜΟΥΣΙΚΑ, ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ)

Ἁγιασματάριον, τὸ
Ἄθλησις, ἡ
Ἀλληλουάριον, τὸ
Ἄμωμος, ὁ
Ἀναβαθμοί, οἱ
Ἀναγνωσματάριον, τὸ
Ἀναγνωσματικόν, τό· καὶ *Μέγα Ἀναγνωσματικὸν*
Ἀναπαύσιμα, τὰ
Ἀναστασιματάριον, τὸ
Ἀνθολογία, ἡ (μουσ.)
Ἀνοιξαντάριον, τὸ
Ἀντιπατελλάρος, ὁ (δογμ.)
Ἀπανθισματάριον, τὸ
Ἀποκρίσεις, αἱ
Ἀσματικόν, τὸ (μουσ.)

Βιβλιοδόπουλον, τὸ
Βίβλος, ἡ
Βίος καὶ Πολιτεία

Διακονικόν, τὸ
Διάλεξις, ἡ
Διάλυσις, ἡ (τῆς θείας λειτουργίας)
Δογματικὴ Πανοπλία, ἡ (Ἀλεξίου Κομνηνοῦ)
Δοξαστάριον, τὸ
Δοξαστικάριον, τὸ

Ἑβδομαδάριον, τὸ
Ἐγκώμιον, τὸ
Εἰλητάριον, τὸ
Εἱρμολόγιον, τὸ
Ἐκλογάδιον, τό· καὶ *Ἐκλογάδιν* (δεσποτικῶν ἑορτῶν)
Ἐκλόγιον, τὸ
Ἐξήγησις, ἡ· καὶ *συνοπτικὴ ἐξήγησις*
Ἐξήγησις, ἡ (μουσ.)
Ἐξομολογητάριον, τὸ
Ἐπιγραμματάριον, τὸ
Ἐπιστολάριον, τὸ
Ἐπιτομή, ἡ
Ἑρμηνεία, ἡ
Ἐξαποστειλάρια, τὰ
Ἐξωπάσχιον, τὸ (= Πεντηκοστάριον)
Εὐαγγελιάριον, τὸ
Εὐαγγελιστάριον, τὸ
Εὐλογητάρια, τὰ
Εὐχολόγιον, τὸ

Ἡμερολόγιον, τὸ

* Δὲν ἔχω τὴν ἀξίωσιν ὁ πίναξ οὗτος νὰ εἶναι πλήρης, ἀλλὰ θὰ δώσῃ ἀφορμὴν μελέτης τοῦ θέματος, μετὰ παραπομπῶν εἰς τὰ χειρόγραφα καὶ ἔντυπα, τὰς ὁποίας δὲν ἠδυνάμην νὰ παραθέσω ἐδῶ.

Θεοτοκάριον, τὸ

Ἱερατικόν, τὸ

Καλανδάριον, τὸ
Καλοκαιρινή, ἡ
Κανονάριον, τὸ
Κανονικόν, τὸ
Κεκραγάριον, τὸ
Κεφάλαια, τὰ
Κλῖμαξ, ἡ
Κοινωνικά, τὰ
Κονδακάριον, τὸ
Κοντακάριον, τὸ
Κρατηματάριον, τὸ
Κυριακοδρόμιον, τὸ

Λειμωνάριον, τὸ

Μαθηματάριον, τὸ
Μακαριστάρια, τὰ
Μαρτύριον, τὸ
Μεγαλυνάρια, τὰ
Μέλισσα, ἡ
Μεταφραστής, ὁ
Μηναῖον, τὸ
Μηνοευχολόγιον, τὸ
Μηνολόγιον, τὸ

Νομοκάνονον, τὸ

Οἶκοι, οἱ
Ὀκτώηχος, ἡ

Παπαδική, ἡ
Παρακλητική, ἡ
Παρρησία, ἡ
Πασαπνοάριον, τὸ
Πατερικόν, τὸ
Πεντάβιβλος, ἡ

Πεντηκοστάριον, τὸ
Πεύσεις, αἱ
Πηδάλιον, τὸ
Πινακολόγος, ὁ
Πολιτεία, ἡ
Πραξαπόστολος, ὁ
Προσκυνητάριον, τὸ
Προσευχητάριον, τὸ

Σεληνοδρόμιον, τὸ
Σεληνοτρόπιον, τὸ
Στιχεράριν, τὸ *(νεόφωνον, καλοφωνικὸν)*
Στιχηράριον, τὸ
Συναγωγή, ἡ (ἀποριῶν καὶ ἐπιλύσεων)
Συναξάριον, τὸ
Συναξαριστής, ὁ
Συναξογράφιν, τὸ
Συλλειτουργικά, τὰ
Σχηματολόγιον, τὸ

Τετραευάγγελον, τὸ
Τροπάριον, τὸ
Τροπολόγιον, τὸ
Τροποσυνάριον, τὸ
Τυπικόν, τὸ

Ὑπόμνημα, τὸ

Φυλλάδα, ἡ
Φωταγωγικόν, τὸ

Ψαλτήρ, ὁ
Ψαλτήριον, τὸ
Ψαλτική, ἡ
Ψαλτικόν, τὸ

Ὡρολόγιον, τὸ
Ὡρολογόπουλον, τὸ

Β'. ΟΡΟΛΟΓΙΑ ΕΝΤΥΠΩΝ

Ι. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ

Ἁγιασματάριον, τό· καὶ *Τὸ Μέγα Ἁγιασματάριον*
Ἁγιολόγιον, τὸ
Ἀκολουθία, ἡ (ἁγίων· καὶ *Ἀκολουθία τῶν Ἀνωνύμων* ⟨ἐν τῷ Ἀνθολογίῳ⟩ *Ἀκολουθία Ἀσματική*, βλ. καὶ : *Συλλειτουργικὰ*)
Ἀνθολόγιον, τὸ (= ἀνθολόγιον ἀκολουθιῶν)
Ἀποστολοευάγγελα, τὰ
Ἀπόστολος, ὁ
Ἀρχιερατικόν, τὸ (= φυλλάδα τοῦ ἀρχιερέως)

Βιβλίον, τὸ (= Μηναῖον)
Βίβλος, ἡ (= Γραφή, ἰδίᾳ Παλαιά). *Βίβλος ἐνιαύσιος*, ἡ

Γεωργητάριον, τὸ (= Ὕμνοι Ἁγίου Γεωργίου)

Διακονικόν, τὸ (βλ. *Ἱεροδιακονικὸν*)
Δώδεκα Εὐαγγέλια, τὰ

Ἑβδομα(δα)ρία, ἡ
Ἑβδομαδάριον, τὸ
Εἱρμολόγιον, τὸ
Ἐκλογάριον, τὸ
Ἐξεψάλματα, τὰ
Ἐξοδιαστικόν, τὸ (= ἀκολουθία τῶν κεκοιμημένων)
Ἑορτολόγιον, τὸ
Εὐαγγέλια, τά· *Εὐαγγέλιον*, τὸ (τὰ *Τέσσαρα Εὐαγγέλια, Θεῖον καὶ Ἱερὸν Εὐαγγέλιον*)
Εὐχαί, αἱ (κατανυκτικαὶ)

Εὐχολόγιον, τὸ

Θεία Λειτουργία, ἡ· *Θεῖαι Λειτουργίαι*, αἱ
Θεοτοκάριον, τὸ

Ἱερὰ Σύνοψις, ἡ (τῶν ἀκολουθιῶν)
Ἱερατικόν, τὸ (= ἡ φυλλάδα τοῦ ἱερέως)
Ἱεροδιακονικόν, τὸ (= ἡ φυλλάδα τοῦ ἱεροδιακόνου)

Καινὴ Διαθήκη, ἡ

Λειτουργικόν, τὸ

Μηναῖον, τό· *Μηναῖα*, τὰ
Μήν, ὁ (= Μηναῖον)
Μηνιαῖον, τὸ (= Μηναῖον)
Μηνολόγιον, τό· καὶ *Μηνολόγιον Πρόχειρον*

Οἶκοι, οἱ (Οἶκος τῆς Θεοτόκου, τοῦ Τιμίου Σταυροῦ κλπ.)
Ὀκτώηχος, ἡ

Παλαιὰ Διαθήκη, ἡ
Πανθέκτης, ὁ (ἢ *Ἑβδομαρία*, ἡ)
Παρακλητική, ἡ
Παραμυθία, ἡ
Πεντηκοστάριον, τὸ
Πραξαπόστολος, ὁ
Προφητολόγιον, τὸ

Στέφανος τῆς Ἀειπαρθένου Μαρίας (= Θεοτοκάριον)
Στιχηρὰ Ψαλλόμενα, τὰ (= Μηναῖα)

Συλλειτουργικά, τά· καὶ *Συλλειτουργικόν*, τὸ (= ἡ Ἀκολουθία τοῦ Ἀναγνώστου)
Σύνοψις ἱερά, ἡ (Μικρὰ Σύνοψις)

Τετραευάγγελον, τὸ
Τριῴδιον, τό· καὶ *Τερψιχωφελέστατον Τριῴδιον*

Τυπικόν, τὸ

Ὑμνολόγιον, τό· καὶ *Ὑμνολογίδιον*, τὸ

Ψαλτήριον, τό· καὶ *Τὸ Ψυχοσωτήριον Ψαλτήριον*

Ὡρολόγιον, τό· καὶ *Μέγα Ὡρολόγιον*, *Ὡρολογόπουλον*

II. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ - ΜΟΥΣΙΚΑ

Ἀδολεσχία Φιλόθεος, ἡ (Βουλγάρεως)
Ἁμαρτωλῶν Σωτηρία, ἡ
Ἀναγνωστικόν, τὸ (περιέχον τὰ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀναγνώσματα)
Ἀναστασιματάριον, τὸ (μουσ.)
Ἄνθος Χαρίτων, τό· καὶ *Νέον Ἄνθος Χαρίτων*
Ἀνοιξαντάριον, τὸ (μουσ.)
Ἀπανθίσματα, τά· καὶ *Ἀποφθεγμάτων Ἀπανθίσματα*

Βίοι τῶν Ἁγίων, οἱ
Βοσκὸς λογικῶν προβάτων, ὁ

Γεροντικόν, τὸ

Διδασκαλία, ἡ (Χριστιανικὴ Διδασκαλία)
Διδαχαί, αἱ (Διδαχαὶ Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς)
Δοξαστάριον, τὸ (μουσ.)
Δοξαστικά, τὰ (μουσ.)

Ἐγκόλπιον, τὸ
Ἐγχειρίδιον, τὸ (ὑμνολογίας)
Ἐκλόγιον, τὸ (= Βίοι ἁγίων)
Ἔκφρασις, ἡ (= περιγραφὴ μονῆς)
Ἑξάβιβλος, ἡ
Ἐξήγησις, ἡ (μουσ.)
Ἐξομολογητάριον, τὸ
Ἑορτολόγιον, τὸ
Ἐπίσκεψις πνευματική, ἡ

Θεολόγος, ὁ (= δογματικὰ ἔργα Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ)
Θηκαρᾶς, ὁ
Θησαυρός, ὁ· καὶ *Νέος Θησαυρὸς*
Θύρα τῆς Μετανοίας, ἡ

Ἰαματικὴ Χάρις, ἡ (= οἶκοι Ἁγίας Βαρβάρας)

Καλοκαιρινή, ἡ (Βίοι ἁγίων)
Κανόνιον, τὸ (= διδασκαλία πνευματικοῦ)
Κατάνυξις ὠφέλιμος, ἡ
Κατήχησις, ἡ· καὶ *Μικρὰ Κατήχησις*
Κατηχητικόν, τὸ
Κῆπος Χαρίτων, ὁ
Κιθάρα, ἡ· καὶ *Πνευματικὴ Κιθάρα* (= λόγοι)
Κλῖμαξ, ἡ (ἔργα Ἰωάννου τῆς Κλίμακος)
Κρατηματάριον, τὸ
Κυριακοδρόμιον, τὸ (ὁμιλίαι)
Κυψέλη, ἡ· καὶ *Μουσικὴ Κυψέλη*

Λαυσαϊκόν, τὸ (ἀσκητικὰ)

Λειμωνάριον, τὸ (ἀσκητικὰ)
Λόγοι Ψυχωφελεῖς, οἱ

Μαθηματάριον, τὸ (μουσ.)
Μαργαρῖται Χρυσοστόμου
Μαρτυρολόγιον, τό· καὶ *Νέον Μαρτυρολόγιον*
Μέλισσα, ἡ· καὶ *Μουσικὴ Μέλισσα*
Μεταφράσεις, αἱ (= Βίοι Συμεὼν Μεταφραστοῦ)
Μηνολόγιον Πρόχειρον, τὸ
Μυρίπνοον, τὸ

Νέος Θησαυρός, ὁ (ὁμιλίαι)
Νόμιμον, τὸ

Ὁδηγός, ὁ (Ἀναστασίου Σιναΐτου)
Ὀνοματικὸν Πανάγιον, τὸ

Παιδαγωγία, ἡ· καὶ *Χρήσιμος Παιδαγωγία*
Πανάγιον, τὸ
Παράδεισος, ὁ· καὶ *Νέος Παράδεισος*
Πασαπνοάριον, τὸ (μουσ.)
Πατερικόν, τὸ
Περιγραφή, ἡ (μονῆς Σινᾶ)
Πέτρα Σκανδάλου, ἡ (Μηνιάτη)
Πηδάλιον, τὸ (= Κανονάριον)
Πίστις, ἡ· καὶ *Βιβλιάριον ψαλλόμενον Πίστις*
Πολυέλεος, ὁ (μουσ.)
Προσευχητάριον, τὸ
Προσκυνητάριον, τὸ (= περιγραφὴ μονῆς)

Συνέκδημος, ὁ· καὶ *Ἱερὸς Συνέκδημος*
Στιχηράριον, τὸ (μουσ.)
Συναξαριστής, ὁ· καὶ *Νέος Συναξαριστὴς*
Συνταγμάτιον, τὸ
Σχηματολόγιον, τὸ (= ἀκολουθία καθιερώσεως μοναχῶν)

Ταμεῖον Ὀρθοδοξίας, τὸ
Τόμος, ὁ (Χαρᾶς, Καταλλαγῆς, Ἀγάπης)
Τράπεζα Πνευματική, ἡ

Ὑμνολογίδιον, τὸ

Φῆμαι, αἱ (Ἁγίου Σπυρίδωνος θαύματα)
Φιλοκαλία, ἡ [Ὠριγένους] (Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν Νηπτικῶν)
Φυλλάδα, ἡ (= λειτουργικόν, ἀρχιερατικόν, ἱερατικόν, ἱεροδιακονικόν, ἀκολουθία)

Χάρις, ἡ· καὶ *Ἰαματικὴ Χάρις*
Χριστοπανηγυρικόν, τὸ

Ἀθῆναι — Ἀπρίλιος, Μάιος, Ἰούνιος 1969.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Ο ΓΑΜΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΞΟΥΣΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ

Κατὰ τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον διὰ τὸν γάμον τῆς ὑπεξουσίας ἦτο ἀναγκαία ἡ συναίνεσις τοῦ ἀσκοῦντος τὴν πατρικὴν ἐξουσίαν ἀνιόντος, τὸ αὐτὸ δ' ἴσχυε καὶ προκειμένου περὶ τοῦ γάμου τοῦ ὑπεξουσίου. Ἦτο δ' ἡ συναίνεσις αὕτη ἀναγκαία οἱανδήποτε ἡλικίαν καὶ ἂν διήνυον οἱ ὑπεξούσιοι [1].

Ἡ Νεαρὰ Ἰουστινιανοῦ 115, ὁρίσασα τοὺς λόγους ἀποκληρώσεως διετύπωσεν ἐν κεφ. 3 § 11 καὶ τὸν ἀκόλουθον :

---

1. Inst. 1, 10 pr., Dig. 23, 2, 2. Βλ. ἐν γένει Κρασσᾶ-Πράτσικα, Οἰκογενειακὸν δίκαιον (1927), § 13 (σ. 22 κέξ.).— Ἡ αὐτεξουσία ἠδύνατο νὰ συνάψῃ αὐτοβούλως (μὴ ἀπαιτουμένης δηλ. συναινέσεως τοῦ ἀνιόντος) γάμον μόνον μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ 25ου ἔτους τῆς ἡλικίας (arg. Cod. 5, 4, 18, πρβλ. καὶ Πρόχειρον Νόμον 4, 15 Göschen, Vorlesungen, τόμ. 3, τεῦχ. 1, 1843, § 679, 2, σ. 30), αὐτεξούσιος δ' υἱὸς καὶ πρὸ τῆς συμπληρώσεως τοῦ 25ου τῆς ἡλικίας ἔτους, μετὰ τὴν συμπλήρωσιν, ἐννοεῖται, τοῦ διὰ τὴν σύναψιν γάμου ἀπαιτουμένου 14ου ἔτους, Dig. 23, 2, 25. Ὁ Πρόχειρος Νόμος ἐκαινοτόμησεν ἐν τούτῳ ὁρίσας ἐν 4, 12 : *«Ὁ αὐτεξούσιος τελείαν ἄγων ἡλικίαν καὶ χωρὶς τῆς τοῦ πατρὸς συναινέσεως γαμεῖ»* (τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Προχείρου Νόμου ἐπαναλαμβάνουσιν Ἐπαναγωγὴ 16, 4, Ecloga ad Prochiron mutata 1, 12, Ηὐξημένον Πρόχειρον 4, 18, Ηὐξημένη Ἐπαναγωγὴ 14, 5, Ἐπιτομὴ 23, 4, Ἁρμενοπούλου Ἑξάβιβλος 4, 4, 12, Μ. Βλάσταρης Γ, β', παρὰ Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα, τόμ. 6, σ. 154). Καὶ θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ ὑποτεθῇ ὅτι λέγων ὁ Πρόχειρος Νόμος ἐν 4, 12 : *«Ὁ αὐτεξούσιος τελείαν ἄγων ἡλικίαν...»* δὲν ἐννοεῖ τὴν ἐνηλικίωσιν, δηλ. τὴν συμπλήρωσιν τοῦ 25ου τῆς ἡλικίας ἔτους, ἀλλὰ τὴν ἐφηβότητα, ἤτοι τὴν συμπλήρωσιν τοῦ 14ου τῆς ἡλικίας ἔτους, ἡ ἐκδοχὴ ὅμως αὕτη δὲν εὐσταθεῖ, ὡς ἐκ τῶν ἀκολούθων λόγων :

α) Διότι ἐν ταῖς βυζαντιναῖς πηγαῖς ὁ ὅρος *τελεία ἡλικία* δηλοῖ συνήθως τὴν ἐνηλικίωσιν (συμπλήρωσιν τοῦ 25ου ἔτους). Βλ. σχόλιον 1 Θεοδώρου εἰς Βασιλικὰ 28, 2, 3 : *«Σὺ δὲ γνῶθι, ὅτι ἡ τελεία ἡλικία ἐστὶν ὁ κε' ἐνιαυτός»* (ἔκδ. Βασιλικῶν ὑπὸ Scheltema, Series B, Scholia, τόμ. V, σ. 1807), Μ. Βλάσταρης Α, δ' : *«Σὺ δὲ γνῶθι τὴν τελείαν ἡλικίαν εἶναι ἀπὸ κε' ἔτους»* (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα, τόμ. 6, σ. 77 in f.). Ἐξαιρετικῶς ἐν τῇ Μικρᾷ Συνόψει Γ, 8 λέγεται : *«Εἰς τοὺς γάμους τοὺς μὲν ἄνδρας ἐπάνω τῶν ιδ' χρόνων ὁ νόμος εἶναι παρακελεύεται... τὰς δὲ γυναῖκας ὑπὲρ τοὺς ιβ' χρόνους· τότε γὰρ ἡ ἡλικία ταύταις τελεία καὶ τοῦ σπέρματός εἰσι δεκτικαί»*.

β) Διότι καὶ ἀλλαχοῦ ἐν τῷ Προχείρῳ Νόμῳ ὁ ὅρος *τελεία ἡλικία* τὴν ἐνηλικίωσιν.

«Εἴ τινι ἐκ τῶν εἰρημένων γονέων βουλομένῳ τῇ ἰδίᾳ θυγατρὶ ἢ ἐγγόνῃ ἄνδρα δοῦναι καὶ προῖκα κατὰ τὴν δύναμιν τῆς ἰδίας περιουσίας ὑπὲρ αὐτῆς παρασχεῖν ἐκείνη μὴ συναινέσῃ, ἀλλ' αἰσχρὸν βίον ἐπιλέξηται. Εἰ δὲ μέχρι εἴκοσι πέντε ἐνιαυτῶν ἡλικίας ἡ θυγάτηρ γένηται καὶ οἱ γονεῖς ὑπέρθωνται ταύτην ἀνδρὶ συνάψαι, καὶ ἴσως ἐκ τούτου συμβαίη εἰς τὸ ἑαυτῆς σῶμα ταύτην ἁμαρτῆσαι ἢ δίχα συναινέσεως τῶν γονέων ἀνδρὶ ἑαυτήν, ἐλευθέρῳ μέντοιγε, συζεῦξαι, τοῦτο εἰς ἀχαριστίαν τῇ θυγατρὶ λογίζεσθαι οὐ βουλόμεθα, ἐπειδὴ οὐ τῇ ἑαυτῆς ἀλλὰ τῇ τῶν γονέων αἰτίᾳ τοῦτο γινώσκεται πλημμελήσασα».

Ἀνεξαρτήτως τῶν ἀμφισβητήσεων, ἃς προεκάλεσεν ἡ διάταξις αὕτη τῆς Νεαρᾶς 115 ὡς πρὸς τοὺς ὅρους ὑφ' οὓς ἦτο ἐφαρμοστέος ὁ ἐν αὐτῇ καθιερούμενος λόγος ἀποκληρώσεως [1], ἡ διάταξις αὕτη προεκάλεσε καὶ τὸ ἀκόλουθον ζήτημα : ὁ γάμος τῆς ὑπερβάσης τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας ὑπεξουσίας ἦτο, κατὰ τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον, ἔγκυρος τελούμενος ἄνευ τῆς συναινέσεως τοῦ ἐξουσιαστοῦ, ἐὰν οὗτος παρημέλησε μέχρι τοῦ ἔτους τούτου τὴν διὰ τοῦ γάμου ἀποκατάστασιν τῆς ὑπεξουσίας αὐτῷ [2];

Κατά τινας συγγραφεῖς ἡ ἔννοια τῆς Νεαρᾶς εἶναι ὅτι ὁ ὑπὸ τὰς ὡς ἄνω προϋποθέσεις τελούμενος γάμος τῆς ὑπεξουσίας εἶναι ἄνευ ἑτέρου ἔγκυρος, δὲν ἀπαιτεῖται δηλ. συναίνεσις τοῦ ἐξουσιαστοῦ, ἐὰν οὗτος παρη-

---

δηλοῖ. Οὕτως ἐν τῷ χωρίῳ 2, 4 λέγεται : *«Ἐὰν γυνὴ αὐτεξουσία τελείαν ἄγουσα τὴν ἡλικίαν ἀρραβῶνας δεξαμένη παραιτῆται τὸν γάμον...»*. Τὸ ἀντίστοιχον χωρίον Cod. 5, 1, 5 ἔχει : *«Mulier juris sui constituta... si post completum vicesimum quintum annum...»*.

γ) Διότι ἐν τῷ χωρίῳ 4, 15 τοῦ Προχείρου Νόμου λέγεται : *«Ἡ αὐτεξουσία τελείαν ἄγουσα τὴν ἡλικίαν καὶ ἄκοντος τοῦ πατρὸς νομίμως συνάπτεται ἀνδρί»*. Ἐὰν ὁ ὅρος *τελεία ἡλικία* ἐδήλου τὴν ἐφηβότητα, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ δεχθῶμεν ὅτι διὰ τοῦ χωρίου τούτου τοῦ Προχείρου Νόμου ἐτροποποιήθη τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον, καθ' ὃ (πρβλ. Cod. 5, 4, 18 καὶ παροῦσαν σημ. ἐν ἀρχῇ) ἡ αὐτεξουσία ἠδύνατο νὰ συνάψῃ αὐτοβούλως γάμον μόνον ἐφ' ὅσον εἶχε συμπληρώσει τὸ 25ον τῆς ἡλικίας ἔτος. Ἀλλ' εἶναι ἀπίθανον ὅτι ὁ Πρόχειρος Νόμος καθιέρωσε τὴν ἥβην ὡς χρόνον μεθ' ὃν ἡ αὐτεξουσία ἠδύνατο νὰ συνάψῃ αὐτοβούλως γάμον.

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω λόγων προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι λέγων ὁ Πρόχειρος Νόμος ἐν 4, 12 καὶ 15 *«τελείαν ἡλικίαν»* ἐννοεῖ τὴν ἐνηλικίωσιν (συμπλήρωσιν τοῦ 25ου τῆς ἡλικίας ἔτους) καὶ οὕτω τὰ περὶ γάμου τῆς αὐτεξουσίας θυγατρὸς ἐν τῷ ἰουστινιανείῳ δικαίῳ ἰσχύοντα ἐπεξετάθησαν καὶ ἐπὶ υἱοῦ, δηλ. κατὰ τὸν Πρόχειρον Νόμον ὁ αὐτεξούσιος υἱὸς ἠδύνατο νὰ συνάψῃ αὐτοβούλως γάμον μόνον μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ 25ου τῆς ἡλικίας ἔτους, ἐνῷ κατὰ τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον ἠδύνατο νὰ συνάψῃ αὐτοβούλως γάμον συμπληρῶν τὸ 14ον τῆς ἡλικίας ἔτος.

1. Εἰδικὴ παρ' ἡμῖν μελέτη Ἡρ. Κυριακοπούλου, Περὶ ἀποκληρώσεως θυγατρὸς συνερχομένης εἰς γάμον ἄνευ τῆς συναινέσεως τῶν γονέων αὐτῆς (1914), περὶ ἧς μελέτης πρβλ. καὶ κατωτ., σ. 54, σημ. 1.

2. Διὰ τὴν ὑπερβᾶσαν τὸ 25ον ἔτος αὐτεξουσίαν δὲν τίθεται ζήτημα ὅτι ἠδύνατο νὰ συνάψῃ ἔγκυρον γάμον ἄνευ τῆς πατρικῆς συναινέσεως, βλ. Cod. 5, 4, 18 καὶ ἀνωτ., σ. 34, σημ. 1 ἐν ἀρχῇ καὶ ὑπὸ στοιχ. γ.

μέλησε τὴν διὰ τοῦ γάμου ἀποκατάστασιν τῆς ὑπεξουσίας αὐτῷ μέχρι τοῦ 25ου τῆς ἡλικίας αὐτῆς ἔτους [1].

Κατ' ἄλλους, ἀντιθέτως, συγγραφεῖς ἡ προκειμένη διάταξις οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ ἔγκυρον τοῦ γάμου, ἀλλ' ἁπλῶς ὁρίζει ὅτι ὁ ὑπὸ τὰς ὡς ἄνω προϋποθέσεις τελεσθεὶς γάμος τῆς ὑπεξουσίας δὲν συνιστᾷ λόγον ἀποκληρώσεως [2].

Βεβαίως κατὰ τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον ὁ πατὴρ δὲν ἠδύνατο ἀδικαιολογήτως καὶ ἐκ καθαρᾶς ἰδιοτροπίας νὰ ἀρνῆται τὴν συναίνεσίν του εἰς τὸν γάμον τῶν τέκνων του, ὁσάκις ἀπῃτεῖτο αὕτη. Κατὰ τὴν διάταξιν Dig. 23, 2, 19 = Βασιλ. 28, 4, 11 ἐν ἀδικαιολογήτῳ ἀρνήσει τοῦ πατρὸς ἡ διὰ τὸν γάμον συναίνεσις αὐτοῦ ἐξεβιάζετο δικαστικῶς, τοῦτο δ' ἴσχυεν οὐ

---

1. Οὕτω Κρασσᾶς-Πράτσικας, Οἰκογενειακὸν δίκαιον (1927) § 15 (σ. 26): «Αὐτεξούσιος υἱός, καὶ ἀνήλικος ἔτι ὤν, συνάπτει γάμον ἄνευ τῆς συναινέσεως τοῦ πατρός, ὡς ἐπίσης θυγάτηρ χειράφετος καὶ ἐνῆλιξ, ἐνῆλιξ δὲ ἀλλὰ μὴ χειράφετος, ἐὰν ὁ πατὴρ μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ πέμπτου ἔτους παρημέλησε τὴν ἀποκατάστασιν αὐτῆς, τοῦ παρὰ τὴν συναίνεσιν τοῦ πατρὸς γάμου μὴ λογιζομένου ὡς αἰτίας ἀχαριστίας ἐπαγομένης τὴν ἀποκλήρωσιν», Κ. Ρακτιβάν, ἐν Δικαιοσύνῃ, τόμ. Ε΄ (1927), σ. 100: «ὡς ἐπίσης ἡ ὑπερβᾶσα τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας της ὑπεξουσία νομίμως δύναται νὰ ἔλθῃ εἰς γάμον ἄνευ τῆς θελήσεως τοῦ γονέως ὑπὸ τὰς περιστάσεις τῆς Νεαρᾶς 115 κεφ. γ΄ § 11». Ὅλως διαστρόφως ἀποδίδει τὴν ἔννοιαν τῆς Νεαρᾶς 115 κεφ. 3 § 11 ὁ Μομφερρᾶτος, Οἰκογενειακὸν δίκαιον (1914), σ. 26: «Ἐνήλικος χειράφετος θυγάτηρ, ἂν μὴ συνεπλήρωσε τὸ 25ον ἔτος, ὁ δὲ πατὴρ παρημέλησε τὴν ἀποκατάστασιν, συνάπτει γάμον καὶ ἄνευ τῆς συναινέσεως αὐτοῦ, ὅτε τοῦτο δὲν καταλογίζεται ὡς λόγος ἀχαριστίας πρὸς ἀποκλήρωσιν». Πῶς εἶναι ἐνήλικος ἡ μὴ συμπληρώσασα τὸ 25ον ἔτος; Πλὴν τούτου ἡ ἐνήλικος χειράφετος θυγάτηρ ἠδύνατο νὰ συνάψῃ αὐτοβούλως γάμον, ἀδιαφόρου παντάπασιν ὄντος ἂν ὁ πατὴρ παρημέλησεν ἢ οὒ τὴν ἀποκατάστασίν της, βλ. ἀνωτ., σ. 34, σημ. 1 ἐν ἀρχῇ. Συγκεχυμένα καὶ τὰ παρὰ Κ. Δεμερτζῇ, Οἰκογενειακὸν δίκαιον (1935), σ. 24, σημ. 15: «Οὐδὲ κατὰ τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον ἡ συμπληρώσασα τὸ εἰκοστὸν πέμπτον ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτῆς θυγάτηρ ἔχει ἀνάγκην συναινέσεως τοῦ πατρός, ἡ δὲ περὶ τοῦ ἐναντίου δόξα τῶν Κρασσᾶ-Πράτσικα § 15 σημ. 3 στηριζομένη ἐπὶ τῆς Νεαρᾶς 115 κεφ. γ΄ § 10 [γρ. 11] εἶναι ἀστήρικτος, τῆς Νεαρᾶς πραγματευομένης μόνον περὶ ἀχαριστίας τῆς θυγατρὸς καὶ οὐχὶ περὶ τῆς ἐγκυρότητος τοῦ γάμου». Κατὰ τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον μόνον ἡ συμπληρώσασα τὸ 25ον ἔτος αὐτεξουσία δὲν ἐδεῖτο τῆς συναινέσεως τοῦ ἀνιόντος. Τὰ ὑπὸ τοῦ Δεμερτζῆ λεγόμενα ἐμφαίνουσιν ὅτι οὗτος οὐ μόνον τὸ πῶς τίθεται τὸ ζήτημα δὲν κατενόησεν, ἀλλ' οὐδὲ τὴν ἀληθῆ ἔννοιαν τῆς γνώμης τῶν Κρασσᾶ-Πράτσικα.

2. Ι. Φραγκιᾶς, ἐν Νέοις Πανδέκταις Κουντουριώτου, τόμ. Η΄ (1906), σ. 477: «ὑπεξούσιος δὲ οὖσα [ἡ θυγάτηρ] ἔχει καὶ μετὰ τὴν ἐνηλικότητα αὐτῆς ἀνάγκην τῆς πατρικῆς συναινέσεως ὡς ὁ υἱός, καὶ μόνον εἰς ἀποκλήρωσιν δὲν ὑπόκειται ὑπανδρευθεῖσα αὐτοβούλως, ἐὰν ὁ πατὴρ μέχρι τῆς ἐνηλικότητος αὐτῆς δὲν ἐφρόντισε νὰ τὴν ἀποκαταστήσῃ (Νεαρὰ 115 κεφ. 3 § 11)». Ὁμοίως καὶ Α. Χριστοφιλόπουλος, Σχέσεις γονέων καὶ τέκνων κατὰ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον (1946), σ. 28. Δὲν ἐκφράζονται σαφῶς ὁ Καλλιγᾶς, Οἰκογενειακὸν δίκαιον (1881) § 48 (σ. 64), καὶ ὁ Παπαρρηγόπουλος, Οἰκογενειακὸν δίκαιον (1869) § 17, 2 β΄ (σ. 24).

μόνον προκειμένου περὶ ὑπερβάσης τὸ 25ον ἔτος ὑπεξουσίας, ἀλλὰ καὶ περὶ αὐτῆς τῆς ἐλάττονος τῶν 25 ἐτῶν, ὡς καὶ περὶ υἱοῦ.

Ἐὰν δεχθῶμεν ὡς ὀρθὴν τὴν πρώτην γνώμην, ὁ γάμος τῆς ὑπεξουσίας, ἐφ' ὅσον συνέτρεχον αἱ προϋποθέσεις τῆς Νεαρᾶς 115 κεφ. 3 § 11 (συμπλήρωσις τοῦ 25ου ἔτους καὶ παραμέλησις ἀποκαταστάσεως αὐτῆς ὑπὸ τοῦ ἐξουσιαστοῦ), οὐ μόνον λόγον ἀποκληρώσεως δὲν ἀπετέλει, ἀλλὰ καὶ ἔγκυρος ἄνευ τῆς συναινέσεως αὐτοῦ ἦτο.

Ἐὰν δεχθῶμεν ὡς ὀρθὴν τὴν δευτέραν γνώμην, ὅτι δηλ. διὰ τῆς Νεαρᾶς 115 κεφ. 3 § 11 δὲν ἐθίγησαν αἱ περὶ τοῦ γάμου τῆς ὑπεξουσίας γενικαὶ διατάξεις, ἡ ὑπεξουσία δὲν ἠδύνατο, καὶ ἂν ἔτι συνέτρεχον αἱ ὑπὸ τῆς Νεαρᾶς ἀναφερόμεναι προϋποθέσεις, νὰ συνάψῃ αὐτοβούλως γάμον. Διὰ τὸ ἔγκυρον τοῦ γάμου ἀπῃτεῖτο ἡ διὰ τοῦ δικαστηρίου ἐκβίασις τῆς συναινέσεως τοῦ ἐξουσιαστοῦ, ἐὰν δ' εἶχεν ἤδη τελεσθῇ ὁ γάμος, ἡ συναίνεσις θὰ ἔδει νὰ ἐκβιασθῇ δικαστικῶς ἐκ τῶν ὑστέρων [1].

Ἐκ τῆς ἐρεύνης τῶν βυζαντινῶν πηγῶν προκύπτει ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἀντελήφθησαν τὴν Νεαρὰν 115 κεφ. 3 § 11 κατὰ τρόπον συμπίπτοντα πρὸς τὴν πρώτην ἐκ τῶν παρατεθεισῶν γνωμῶν τῶν νεωτέρων συγγραφέων, ὅτι δηλ. ἡ ὑπερβᾶσα τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας ὑπεξουσία ἠδύνατο νὰ συνάψῃ αὐτοβούλως γάμον, ἐὰν ὁ ἐξουσιαστὴς εἶχε παραμελήσει μέχρι τοῦ ἔτους τούτου τὴν ἀποκατάστασιν αὐτῆς. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ἡ φράσις *«ἢ δίχα συναινέσεως τῶν γονέων ἀνδρὶ ἑαυτήν, ἐλευθέρῳ μέντοιγε, συζεῦξαι»* τῆς Νεαρᾶς ἡρμηνεύθη ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι ὁ ὑπὸ τὰς ἄνω περιστάσεις τελούμενος γάμος τῆς ὑπεξουσίας οὐ μόνον δὲν ἀπετέλει λόγον ἀποκληρώσεως αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ ἔγκυρος ἄνευ ἑτέρου τινὸς ἦτο. Ἰδοὺ τὰ σχετικὰ κείμενα:

[Φωτίου], Νομοκάνων εἰς ΙΔ΄ τίτλους, τιτλ. ΙΓ΄, κεφ. θ΄: *«Ἡ ὑπεξουσία ἢ ὁ ὑπεξούσιος οὐ δύνανται νομίμως γαμεῖν μὴ συναινοῦντος τοῦ ἔχοντος αὐτοὺς ὑπεξουσίους, ὡς βιβλίον ε΄ τοῦ κώδικος τίτ. δ΄ καὶ βιβλ. κγ΄ τίτ. β΄, εἰμὴ γεγονυῖαν τὴν θυγατέρα κε΄ ἐνιαυτῶν ὑπερέθετο ζεῦξαι· τότε γὰρ*

---

1. Τὸ τελευταῖον τοῦτο σημεῖον ἀμφισβητεῖται. Κατά τινας ὁ ἄνευ τῆς συναινέσεως τοῦ ἐξουσιαστοῦ τελεσθεὶς γάμος ἠδύνατο νὰ κυρωθῇ ἐκ τῶν ὑστέρων ὑπὸ τοῦ δικαστηρίου, ἐρευνῶντος τὸ βάσιμον ἢ μὴ τῆς ἐναντιώσεως τοῦ πατρός. Οὕτω Παπαρρηγόπουλος, Οἰκογενειακὸν δίκαιον (1869), § 16 γ΄ (σ. 22, σημ. 8), ἐπικαλούμενος καὶ τὸ χωρίον τῆς Πείρας 49, 10, καθ' ὃ γάμος ὑπεξουσίου υἱοῦ τελεσθεὶς ἄνευ τῆς συναινέσεως τοῦ πατρὸς δὲν διεσπάσθη *«διὰ τὸ ἤδη γενέσθαι συνάφειαν καὶ ἱερολογίαν καὶ χρόνων εἶναι κβ΄ τὸν υἱόν, διὰ καὶ τοὺς πατέρας μὴ ὀφείλειν ἐᾶν οὕτω τοὺς οἰκείους παῖδας, ἀλλὰ σπεύδειν προσομιλεῖν γάμοις αὐτούς»*. Ὁμοίως καὶ Ν. Δημητρακόπουλος, ἐν Ἐφημερίδι τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Γαλλικῆς Νομολογίας, τόμ. 40 (1920), σ. 20. Ἀντιθέτως κατὰ τὴν ἀπόφασιν Ἀρείου Πάγου 82/1923, ἐν Θέμιδι ΛΔ΄ (1923), σ. 323 κέξ. ἡ διὰ τοῦ δικαστηρίου ἀναπλήρωσις τῆς πατρικῆς συναινέσεως ἔδει νὰ προηγῆται τῆς τελέσεως τοῦ γάμου, μὴ δυναμένη νὰ δοθῇ ἐκ τῶν ὑστέρων.

*ἑαυτὴν ἐλευθέρῳ ζεῦξαι δύναται, ὡς ἡ περὶ τῶν ἐπὶ κλήρῳ ἀχαριστιῶν ρι*ε*′ νεαρά»* [1].

Σχόλιον 2 Ἐναντιοφανοῦς εἰς Βασιλικὰ 28, 4, 2 : *«...Εἰ δέ τις τὴν ἰδίαν ὑπεξουσίαν γενομένην κε′ ἐτῶν ὑπέρθηται ἐκγαμῆσαι καὶ προικίσαι, καλῶς καὶ παρὰ γνώμην αὐτοῦ γαμεῖται ἐλευθέρῳ καὶ πορνεύουσα συγγινώσκεται, ὡς ἡ περὶ τῶν ἐξνερεδευτάτων νεαρά φησι»* [2].

Σχόλιον 4 Ἐναντιοφανοῦς εἰς Βασιλικὰ 28, 4, 11 : *«...Ἡ δὲ περὶ τῶν ἐξνερεδετάτων νεαρὰ δίδωσιν ἄδειαν τῇ ὑπερβάσῃ τὰ κε′ ἔτη γαμεῖν τοῦ πατρὸς ὑπερτιθεμένου»* [3].

Ἀθανασίου, Ἐπιτομὴ Νεαρῶν VII, 7 : *«Καὶ σημείωσαι, ὅτι δύναται ἡ θυγάτηρ εἴκοσι πέντε ἐτῶν οὖσα, τοῦ πατρὸς ὑπερτιθεμένου συνάψαι αὐτὴν πρὸς νόμιμον γάμον, παρὰ γνώμην αὐτοῦ γαμεῖσθαι»* [4].

Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου τοῦ Ἀθανασίου ἀπέρρευσε τὸ ἀκόλουθον χωρίον τῆς Ecloga ad Prochiron mutata 31, 3 : *«...Εἰ δὲ ἐτῶν εἴκοσι ε′ ὑπάρχουσαν οἱ ταύτης γονεῖς οὐ πείθονται συνάψαι αὐτὴν πρὸς γάμον νόμιμον, δύναται παραγνώμην αὐτῶν γαμεῖσθαι»* [5].

Διάφορον ὁδὸν ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῆς Νεαρᾶς 115 κεφ. 3 § 11 ἐτράπη μόνον ὁ Θεόδωρος ὁ Ἑρμουπολίτης. Οὗτος ἐν τῷ Συντόμῳ τῶν Νεαρῶν διατάξεων, Νεαρὰ 115 § 5 λέγει τὰ ἀκόλουθα : *«Δύναται ἡ θυγάτηρ κε′ ἐτῶν οὖσα, μὴ ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἰδίου πατρὸς εἰς γάμον, ἑαυτὴν ὡς θέλει ἐκδιδόναι· δηλονότι ἐάν ἐστιν αὐτεξουσία. Μέμνησο γὰρ τῆς κ′ διατ. τοῦ δ′ τί. τοῦ ε′ βι. τοῦ Κώδικος, ἵνα μὴ ἐναντιωθῇ σοι ἡ ζ′ καὶ ις′ καὶ ιη′ διάταξις τοῦ αὐτοῦ βιβλίου καὶ τίτλου»* [6].

Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὁ Θεόδωρος, ἔχων καὶ οὗτος τὴν γνώμην ὅτι ἡ Νεαρὰ δὲν διαλαμβάνει μόνον περὶ συνάψεως γάμου ὡς λόγου ἀποκληρώσεως, ἀλλὰ καὶ περὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ κύρους τοῦ γάμου, καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν ὅπως ἐναρμονίσῃ τὴν οὕτως ἑρμηνευομένην διάταξιν τῆς Νεαρᾶς πρὸς τὰς λοιπὰς διατάξεις τοῦ ἰουστινιανείου δικαίου δέχεται ὅτι ἡ Νεαρὰ διαλαμβάνει περὶ γάμου αὐτεξουσίας θυγατρός. Ἐὰν ὅμως τοῦτο ἦτο ἀληθές, ὁ ἐν τῇ Νεαρᾷ τιθέμενος περιορισμὸς περὶ παραμελήσεως ἀποκαταστάσεως ὑπὸ τῶν γονέων οὐδένα θὰ εἶχε λόγον, ἀφοῦ ἡ αὐτεξουσία συμπληροῦσα

---

1. Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τόμ. 1 (1852), σ. 310. Τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Νομοκάνονος ἐπαναλαμβάνεται καὶ ὑπὸ τοῦ Μ. Βλάσταρη, Σύνταγμα Γ′, η′, Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα, τόμ. 6 (1859), σ. 164.
2. Ἔκδοσις Βασιλικῶν ὑπὸ Scheltema, Series B (Scholia), τόμ. V, σ. 1815.
3. Scheltema, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 1817.
4. Heimbach, Ἀνέκδοτα, τόμ. I (1838), σ. 87.
5. Zachariae, J.G.R., τόμ. IV, σ. 135, σημ. 4.—Περὶ τοῦ σχολίου d εἰς Ἐπαναγωγὴν 34, 4 βλ. κατωτ., σ. 42, σημ. 1.
6. Zachariae, Ἀνέκδοτα (1843), σ. 109.

τὸ 25ον ἔτος ἠδύνατο νὰ συνάψῃ αὐτοβούλως γάμον ἀδιαφόρου ὄντος τοῦ ἂν ὁ γονεὺς παρημέλησεν ἢ οὐ τὴν ἀποκατάστασίν της [1].

Ἐν τῷ Προχείρῳ Νόμῳ 4, 24 λέγονται τὰ ἀκόλουθα : *«Καὶ τοῖς πρὸ ἡμῶν νομοθέταις γέγραπται νόμος, ὡς ἡ ὑπερβάλλουσα τὸν κε′ τῆς ἡλικίας χρόνον δύναται ἐπιρρίπτειν ἑαυτὴν ᾧτινι βούλεται, μηδαμῶς ἐκ ταύτης τῆς αἰτίας δυναμένου τοῦ ταύτης πατρὸς γράφειν ταύτην ἀπόκληρον. Διὰ τοῦτο θεσπίζομεν ἵνα, εἰ καὶ ὁ πατὴρ αὐτῆς περὶ τὸν γάμον αὐτῆς ἐρραθύμησεν, μὴ ἐξεῖναι αὐτῇ ᾧτινι βούλεται ἑαυτὴν ἐπιρρίπτειν, ἀλλὰ μηνυέτω ἐν μὲν τῇ Κωνσταντινουπόλει τῷ ἐπάρχῳ ἢ τῷ κοιαίστορι, ἐν δὲ ταῖς ἐπαρχίαις τῷ κατὰ τόπον ἄρχοντι καὶ αὐτοὶ ἀναγκαζέτωσαν τοὺς αὐτῶν γονεῖς ταύτας ἐκγαμίζειν κατὰ τὴν τῆς περιουσίας αὐτῶν δύναμιν»* [2].

Λέγων ὁ Πρόχειρος Νόμος : *«Καὶ τοῖς πρὸ ἡμῶν νομοθέταις γέγραπται νόμος...»* δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐννοῇ ἄλλην εἰμὴ τὴν διάταξιν τῆς Νεαρᾶς 115 κεφ. 3 § 11 [3]. Ἡ ὑπὸ τοῦ Προχείρου Νόμου ἀποδιδομένη ἔννοια εἰς τὴν διάταξιν ταύτην τῆς Νεαρᾶς εἶναι οἵα παρέχεται καὶ ὑπὸ τῶν πρὸ αὐτοῦ πηγῶν : ἡ ὑπεξουσία θυγάτηρ ὑπερβᾶσα τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας δύναται νὰ ὑπανδρευθῇ αὐτοβούλως, ἐὰν ὁ πατὴρ αὐτῆς παρημέλησε τὴν ἀποκατάστασίν της [4]. Μεταρρυθμίζων τοῦτο ὁ Πρόχειρος Νόμος ὁρίζει ὅτι, καὶ συντρεχουσῶν ἔτι τῶν προϋποθέσεων τούτων, διὰ τὸ ἔγκυρον τοῦ γάμου δέον ὅπως ἐκβιασθῇ δικαστικῶς ἡ συναίνεσις τοῦ πατρὸς ἐν μὲν τῇ Κωνσταντινουπόλει διὰ τοῦ ἐπάρχου ἢ τοῦ κοιαίστωρος, ἐν δὲ ταῖς ἐπαρχίαις διὰ τῶν κατὰ τόπον ἀρχόντων [5].

---

1. Βλ. Cod. 5, 4, 18 καὶ ἀνωτ., σ. 34, σημ. 1 ἐν ἀρχῇ.
2. Τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Προχείρου Νόμου ἐπαναλαμβάνουσιν Ηὐξημένον Πρόχειρον 4, 52, Ηὐξημένη Ἐπαναγωγὴ 14, 15, Ἁρμενοπούλου Ἑξάβιβλος 4, 4, 25. Περὶ τῆς Ἐπιτομῆς 23, 7 καὶ 8, βλ. εἰδικώτερον κατωτ., σ. 42. Ἐπίσης ἐν τῷ χφῳ ὑπ᾽ ἀριθ. 1430 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος (β′ ἥμισυ τοῦ ΙϚ′ αἰῶνος) φφ. 225 β - 226 α φέρονται τάδε : *«Νόμος ἔκειτο παρὰ τῶν πρώην νομοθετῶν ὅτι θυγάτηρ τινὸς μὴ συζυγεῖσα ἀνδρὶ παρὰ τοῦ πατρός, ὑπερβᾶσα δὲ τὸν κε′ τῆς ἡλικίας ἐνιαυτὸν ἔσχεν ἄδειαν ἐπιρρίπτειν ἑαυτὴν ᾧτινι ἠβούλετο, μὴ δυναμένου τοῦ πατρὸς αὐτῆς ποιεῖν ταύτην ἀπόκληρον ἐκ ταύτης τῆς αἰτίας. Ὕστερον δὲ ἐνομοθετήθη ἵνα μὴ ἐπιρρίπτῃ ἑαυτὴν ἡ γυνὴ ὡς εἴρηται, ἀλλ᾽ ἐὰν βλέπει τοὺς γονεῖς αὐτῆς ἀμελοῦντας περὶ τὸν γάμον αὐτῆς ἵνα ἀναφέρει τοῦτο πρὸς τὴν ἐκκλησίαν καὶ αὐτὴ ἡ ἐκκλησία ἀναγκάζει τοὺς γονεῖς αὐτῆς ἵνα ὑπανδρεύσωσι καὶ προικίζωσιν αὐτὴν κατὰ τὴν δύναμιν τῆς περιουσίας αὐτῶν»*.
3. Πρβλ. περὶ τούτου καὶ κατωτ., σ. 43 κἑξ.
4. Τὸ τελευταῖον τοῦτο δὲν λέγεται μὲν ρητῶς ἐν τῷ χωρίῳ, ὅτι ὅμως τοιαύτη εἶναι ἡ ἔννοια αὐτοῦ προκύπτει ἐκ τῶν ἐν συνεχείᾳ λεγομένων : *«Διὰ τοῦτο θεσπίζομεν ἵνα, εἰ καὶ ὁ πατὴρ αὐτῆς περὶ τὸν γάμον αὐτῆς ἐρραθύμησεν...»*.
5. Τὸ χωρίον Dig. 23, 2, 19 ὁμιλεῖ περὶ ἀνθυπάτων *(proconsules)* καὶ διοικητῶν ἐπαρχιῶν *(praesidesque provinciarum)* δι᾽ ὧν ἐκβιάζεται, ἐν ἀδικαιολογήτῳ ἀρνήσει, ἡ διὰ τὸν γάμον τῶν τέκνων συναίνεσις τοῦ ἐξουσιαστοῦ. Ὅτι ἡ διὰ τοῦ Προχείρου Νόμου εἰσαχθεῖσα τροποποίησις ἀφεώρα μόνον εἰς τὸν λεπτομερέστερον καθορισμὸν τῶν ἁρμο-

Καίτοι ἡ διατύπωσις τοῦ Προχείρου Νόμου δὲν εἶναι ἐν προκειμένῳ ρητή, εἶναι ἐν τούτοις φανερὸν ὅτι τὸ χωρίον τοῦτο περὶ ὑπεξουσίας θυγατρὸς διαλαμβάνει. Διότι περὶ αὐτεξουσίας θυγατρὸς ὑπερβάσης τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας ρητῶς ὁρίζεται ἐν τῷ Προχείρῳ Νόμῳ 4, 15: *«Ἡ αὐτεξουσία τελείαν ἄγουσα τὴν ἡλικίαν*[1] *καὶ ἄκοντος τοῦ πατρὸς νομίμως συνάπτεται ἀνδρί»*[2].

Οἱ συντάκται τοῦ Προχείρου Νόμου δὲν περιωρίσθησαν εἰς τὰ ἐν τῷ χωρίῳ 4, 24 ὁριζόμενα. Ἐν συνεπείᾳ τῆς ὑπ' αὐτῶν διδομένης ἐννοίας εἰς τὴν Νεαρὰν 115 κεφ. 3 § 11 καὶ τῆς κατ' ἀκολουθίαν τούτου γενομένης ἐν τῷ χωρίῳ 4, 24 τροποποιήσεως, προέβησαν εἰς μεταβολὴν καὶ αὐτῆς ταύτης τῆς Νεαρᾶς 115 κεφ. 3 § 11, ἥτις περιελήφθη ἐν τῷ Προχείρῳ Νόμῳ 33, 8.

Οὕτω τὸ κεφ. 3 § 11 τῆς Νεαρᾶς 115 διατυποῦται ἐν τῷ Προχείρῳ Νόμῳ 33, 8 ὡς ἑξῆς:

«Εἴ τινι ἐκ τῶν εἰρημένων γονέων βουλομένῳ τῇ ἰδίᾳ θυγατρὶ ἢ ἐγγόνῃ ἄνδρα δοῦναι καὶ προῖκα κατὰ τὴν δύναμιν τῆς ἰδίας περιουσίας ὑπὲρ αὐτῆς παρασχεῖν μὴ συναρέσῃ, ἀλλ' αἰσχρὸν βίον διάγειν ἐπιλέξηται»[3]. Τὰ ἐν τῇ Νεαρᾷ 115 κεφ. 3 § 11 περὶ γάμου τῆς θυγατρὸς ὑπερβάσης τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας ὁριζόμενα παραλείπονται τέλεον ἐν τῷ Προχείρῳ Νόμῳ[4].

δίων πρὸς ἐξαναγκασμὸν τοῦ ἐξουσιαστοῦ ἀρχῶν, θὰ ἦτο γνώμη παντελῶς ἀπορριπτέα. Ἐκ τῆς ὅλης διατυπώσεως τοῦ Προχείρου Νόμου καθίσταται πλέον ἢ σαφὲς ὅτι ἡ τροποποίησις αὐτοῦ ἀφορᾷ εἰς τὴν δυνατότητα συνάψεως γάμου ὑπὸ τῆς θυγατρός, ὁ δὲ Πρόχειρος Νόμος κατ' ἀκολουθίαν τῆς ὑπ' αὐτοῦ διδομένης ἐννοίας εἰς τὴν Νεαρὰν 115 κεφ. 3 § 11 ἀποκρούει τὴν δυνατότητα ταύτην, ἀπαιτῶν τὴν ὑπὸ τῶν ἀρχῶν ἐκβίασιν τῆς πατρικῆς συναινέσεως.

1. Περὶ τοῦ ὅρου *τελεία ἡλικία,* δηλοῦντος τὴν ἐνηλικίωσιν βλ. ἀνωτ., σ. 34, σημ. 1.

2. Ἐφ' ὅσον δηλ. καὶ κατὰ τὸν Πρόχειρον Νόμον 4, 15 ἡ συμπληρώσασα τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας της αὐτεξουσία ἠδύνατο νὰ συνάψῃ γάμον αὐτοβούλως, ἀκολουθεῖ ὅτι τὰ ἐν 4, 24 ὁριζόμενα ἀφορῶσι τὴν ἐνήλικον (ἔτι δὲ μᾶλλον τὴν ἀνήλικον) ὑπεξουσίαν διὰ τὸ ἔγκυρον τοῦ γάμου τῆς ὁποίας ἦτο ἐκβιαστέα δικαστικῶς ἡ συναίνεσις τοῦ ἐξουσιαστοῦ.

3. Τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Προχείρου Νόμου ἐπαναλαμβάνουσιν Ηὐξημένη Ἐπαναγωγὴ 37, 10, Ηὐξημένον Πρόχειρον 33, 8, Ἁρμενοπούλου Ἑξάβιβλος 5, 10, 1 D. Ἐκ τῆς Ἑξαβίβλου παρέλαβε τὴν διάταξιν ὁ Μανουὴλ Μαλαξὸς ἐν τῷ Νομοκάνονι αὐτοῦ, κεφ. Τϟβ', ζ' (χρησιμοποιῶ ἀντίγραφον τοῦ σχετικοῦ τμήματος ἐκ τοῦ χφου ὑπ' ἀριθ. 287 τῆς Μονῆς Ἰβήρων περιέχοντος τὴν ἀρχικήν, εἰς λογίαν γλῶσσαν γεγραμμένην, μορφὴν τοῦ Νομοκάνονος). Ἐν τῇ ὑπὸ Λ. Σγούτα δημοσιευθείσῃ παραλλαγῇ (εἰς δημώδη) τοῦ Νομοκάνονος τὸ ἀντίστοιχον χωρίον ἔχει ὡς ἑξῆς: κεφ. ΣΙϚ', 7 *«Εἴ τις ἐκ τῶν εἰρημένων γονέων βουληθῇ νὰ προικήσῃ τὴν θυγατέραν ἢ τὴν ἐγγόνην αὐτοῦ τὸ κατὰ δύναμιν, καὶ αὐτὴ νὰ μὴ δὲν θελήσῃ μόνον ἂν περιπατῇ εἰς κακὴν στράταν»,* Θέμις Σγούτα, τόμ. 7 (1856), σ. 226. Ὁ Μ. Βλάσταρης περιλαβὼν ἐν τῷ Συντάγματι αὐτοῦ τὸν 33ον τίτλον τοῦ Προχείρου Νόμου (μετὰ λεκτικῶν παραλλαγῶν) παρέλιπε τέλεον τὴν § 8, Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα, τόμ. 6, σ. 327.

4. Ὑπὸ τοῦ Κ. Δεμερτζῆ, Περὶ τῆς ἀναγκαστικῆς διαδοχῆς, τόμ. Γ' (1908)

Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ἤδη πρὸ τοῦ Προχείρου Νόμου ἡ Ἐκλογὴ τῶν Ἰσαύρων ὁρίζουσα τοὺς λόγους ἐκπτώσεως τῶν τέκνων ἀπὸ τῆς νομίμου κληρονομίας τῶν γονέων διετύπου τὸ ἀντίστοιχον χωρίον τῆς Νεαρᾶς 115 κεφ. 3 ὡς ἑξῆς: *«ἐὰν ἡ θυγάτηρ μὴ αἱρῆται νομίμως συζευχθῆναι βουλομένων τῶν γονέων, ἀλλ' αἰσχρῶς διάγειν»* (Ἐκλογὴ 6, 13)[1], ἤτοι ἄνευ τῆς μνείας θυγατρὸς ὑπανδρευομένης χωρὶς τὴν συναίνεσιν τοῦ ἀνιόντος.

Ὁ Γεώργιος Λ. Ροϊλὸς[2] διαλαμβάνων περὶ τοῦ χωρίου τοῦ Προχείρου Νόμου 33, 8 ὑπεστήριξεν ὅτι ἡ ἐν αὐτῷ ἔλλειψις μνείας περὶ θυγατρὸς ὑπανδρευομένης ἄνευ συναινέσεως τοῦ πατρὸς εἶναι τυχαία, ὀφειλομένη εἰς παραδρομὴν τῶν συντακτῶν τοῦ Προχείρου Νόμου. Ἡ ἄποψις αὕτη οὐδαμῶς δύναται νὰ γίνῃ δεκτή. Ὁ ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ ἐν τῷ Προχείρῳ Νόμῳ 4, 24 ὁριζόμενα δὲν θὰ διστάσῃ νὰ παραδεχθῇ ὅτι ἡ κατὰ τὸν ὡς ἄνω τρόπον διασκευὴ ταῦ χωρίου 33, 8 τοῦ Προχείρου Νόμου οὐ μόνον τυχαία δὲν εἶναι, ἀλλ' ἀντιθέτως ἀπολύτως σκόπιμος καὶ ἐνσυνείδητος. Ἅπαξ δηλ. εἰς τὴν φράσιν *«ἢ δίχα συναινέσεως τῶν γονέων ἀνδρὶ ἑαυτήν, ἐλευθέρῳ μέντοιγε, συζεῦξαι»* τῆς Νεαρᾶς 115, κεφ. 3 § 11 ἐδόθη ἡ ἔννοια ὅτι ἐπετρέπετο ἡ, ὑπὸ τὰς γνωστὰς προϋποθέσεις, αὐτόβουλος σύναψις γάμου ὑπὸ τῆς θυγατρός, ἣν λύσιν ἀπεδοκίμασεν ὁ Πρόχειρος Νόμος ἐν 4, 24, κατ' ἀκολουθίαν τούτου ἡ φράσις αὕτη ὡς καὶ πᾶσα μνεία περὶ θυγατρὸς ὑπανδρευομένης ἄνευ τῆς συναινέσεως τῶν γονέων της ἀπηλείφθη ἐν τῷ Προχείρῳ Νόμῳ 33, 8.

Τὸ ἀμέσως ἑπόμενον μετὰ τὸν Πρόχειρον Νόμον νομοθέτημα, ἡ Ἐπαναγωγή, δὲν περιλαμβάνει τὰς ὡς ἄνω διατάξεις τοῦ Προχείρου Νόμου. Ἐν τῇ Ἐπαναγωγῇ οὐ μόνον δὲν περιελήφθη ἡ διάταξις τοῦ Προχείρου Νόμου 4, 24[3], ἀλλ' ἐν αὐτῇ 34, 4 in f. περιλαμβάνεται, μετ' ἀσημάντων μόνον

σ. 45, σημ. 76 ὑπεστηρίχθη ὅτι παρ' ἡμῖν κρατοῦν δίκαιον ἦτο οὐχὶ αὐτὴ αὕτη ἡ Νεαρὰ 115 κεφ. 3 § 11, ἀλλὰ τὸ χωρίον τοῦ Προχείρου Νόμου 33, 8 ὡς ἐκ τῆς ἐν τῇ Ἑβαβίβλῳ 5, 10, 1 D ἐπαναλήψεώς του. Πρβλ. περὶ τούτου καὶ κατωτ., σ. 54, σημ. 4.

1. Τὴν διάταξιν ταύτην τῆς Ἐκλογῆς ἐπαναλαμβάνουσιν ἡ Ecloga privata aucta 7, 16 καὶ ἡ Ecloga ad Prochiron mutata 8, 27.

2. Ἐν τῇ ἐπεξεργασίᾳ τοῦ Κληρονομικοῦ δικαίου τοῦ Κρασσᾶ, τόμ. 2 (1935) σ. 432, σημ. 10.

3. Τὸ χφ. Vatic. 847 τῆς Ἐπαναγωγῆς (δηλούμενον ὑπὸ τοῦ Zachariae διὰ τοῦ C) περιέχει μετὰ τὸ χωρίον 16, 5 τῆς Ἐπαναγωγῆς τὸ χωρίον 4, 24 τοῦ Προχείρου Νόμου, βλ. ἔκδοσιν τῆς Ἐπαναγωγῆς ὑπὸ Zachariae, Collectio librorum juris Graeco-romani ineditorum (1852), σ. 106, σημ. 2. Προφανῶς πρόκειται περὶ μεταγενεστέρας προσθήκης. Τὸ αὐτὸ λεκτέον καὶ διὰ τὰ χφα Marcianus 181 καὶ Palatinus 55 τῆς Ἐπαναγωγῆς (δηλούμενα ὑπὸ τοῦ Zachariae διὰ τῶν A καὶ B), εἰς ἃ τὸ χωρίον 4, 24 τοῦ Προχείρου Νόμου εὕρηται παραγεγραμμένον ἐν τῇ ᾤᾳ, βλ. Zachariae, ἔνθ' ἀνωτ.

γλωσσικῶν τινων παραλλαγῶν, αὐτὸ τοῦτο τὸ κείμενον τῆς Νεαρᾶς 115 κεφ. 3 § 11 [1].

Ἐν τῇ Ἐπιτομῇ 23, 7 λέγεται : *«Ὁμοίως καὶ ἡ ὑπερβᾶσα τὸν κε΄ τῆς ἡλικίας χρόνον δύναται ἐπιρρίπτειν ἑαυτὴν ᾧτινι βούλεται, εἰ καὶ ὁ πατὴρ αὐτῆς ἐρραθύμησε περὶ τὸν γάμον, μηδαμῶς ἐκ ταύτης τῆς αἰτίας δυναμένου τοῦ ταύτης πατρὸς γράφειν ἀπόκληρον».*

Ἐν δὲ 23, 8 : *«Κατὰ δὲ τὰ ἀρτίως διατεταγμένα μὴ ἐξέστω ⟨αὐτῇ ἐπιρρίπτειν⟩ αὐτὴν ᾧτινι βούλεται, ἀλλὰ μηνυέτω ἐν μὲν Κωνσταντινουπόλει τῷ ἐπάρχῳ ἢ τῷ κοιαίστορι, ἐν δὲ ταῖς ἐπαρχίαις τῷ κατὰ τόπον ἄρχοντι καὶ αὐτοὶ ἀναγκαζέτωσαν τοὺς αὐτῶν γονεῖς ταύτας ἐκγαμίζειν κατὰ τὴν δύναμιν τῆς περιουσίας αὐτῶν»* [2].

Εἶναι φανερὸν ὅτι τὰ χωρία ταῦτα τῆς Ἐπιτομῆς ἀποδίδουσι μέ τινας λεκτικὰς παραλλαγὰς τὸ χωρίον 4, 24 τοῦ Προχείρου Νόμου, ὅπερ χωρίον ὑποδηλοῖ ὁ συντάκτης τῆς Ἐπιτομῆς διὰ τοῦ *«Κατὰ δὲ τὰ ἀρτίως διατεταγμένα».*

Ἐκ τῶν ὡς ἄνω χωρίων τῆς Ἐπιτομῆς ἀπέρρευσε τὸ ἀκόλουθον χωρίον τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων τῆς Κύπρου [3] ϛ΄ (ι΄) : *«Ἀκομὴ κόρη ὁποῦ*

---

1. Ἐν τῷ χωρίῳ τῆς Ἐπαναγωγῆς 34, 4 ὑπάρχει τὸ ἀκόλουθον σχόλιον : *«Τοῦτο ἐκαινίσθη ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου εὐσεβοῦς βασιλέως εἰς τὸ μὴ ἑαυτὴν ἐπιρρίπτειν ᾧτινι βούλεται, κἂν ὑπερβῇ ἡ θυγάτηρ τοῦτον τὸν χρόνον, ἀλλὰ προσιέναι καὶ ἀναγγέλλειν περὶ τούτου τοῖς ἄρχουσιν».* Προφανῶς ὁ σχολιαστὴς ἐννοεῖ τὸ χωρίον 4, 24 τοῦ Προχείρου Νόμου, ὑποδεικνύων τὴν μὴ περιληφθεῖσαν ἐν τῇ Ἐπαναγωγῇ τροποποίησιν τοῦ Προχείρου Νόμου. Ἐκ τοῦ σχολίου τούτου προκύπτει καὶ ὅτι ὁ σχολιαστὴς προσέδιδεν εἰς τὴν Νεαρὰν 115 κεφ. 3 § 11 τὴν ἔννοιαν ὅτι ἡ ὑπεξουσία θυγάτηρ ἠδύνατο νὰ συνάψῃ αὐτοβούλως γάμον ὑπὸ τὰς ἐν αὐτῇ προϋποθέσεις.

2. Z a c h a r i a e, J.G.R., τόμ. II, σ. 425 κἑξ.

3. Τὸ νομικὸν τοῦτο ἐγχειρίδιον, γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἑλληνικοὶ Νόμοι τῆς Κύπρου, περιέχεται εἰς τὸν ὑπ᾽ ἀριθ. 1391 κώδικα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Παρισίων (περὶ τὰ τέλη τοῦ ιγ΄ αἰῶνος), ἐξεδόθη δὲ ὑπὸ τοῦ Κ. Σ ά θ α, ἐν Μεσαιωνικῇ Βιβλιοθήκῃ, τόμ. ϛ΄ (1877), σσ. 515 - 585. Ἀποτελεῖται ἐξ ΙΑ΄ τίτλων ἐξ ὧν οἱ Α΄, Γ΄, Ε΄, Ζ΄, Θ΄ περιέχουσι τύπους *(λιβέλλους)* διαδικασίας ἐπὶ διαφόρων ὑποθέσεων τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου· οἱ τίτλοι Β΄, Δ΄, ϛ΄, Η΄, Ι΄ καὶ ΙΑ΄ ἐγράφησαν μὲ πρότυπον τὴν Ἐπιτομήν· οὕτω τίτ. Β΄ = Ἐπιτομὴ τίτ. 20 καὶ 21, τίτ. Δ΄ = Ἐπιτομὴ τίτ. 24, τίτ. ϛ΄ = Ἐπιτομὴ τίτ. 23, τίτ. Η΄ = Ἐπιτομὴ τίτ. 22, τίτ. Ι΄ καὶ ΙΑ΄ = Ἐπιτομὴ τίτ. 25. Τὰ πλεῖστα ἐκ τῶν εἰς τοὺς τίτλους τούτους τῆς Ἐπιτομῆς χωρίων εὕρηνται καὶ εἰς τοὺς ἀντιστοίχους τίτλους τῶν Ἑλλην. Νόμων τῆς Κύπρου καὶ δὴ κατὰ τὴν αὐτὴν σειράν. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι εἰς τοὺς Ἑλλην. Νόμους τῆς Κύπρου εὕρηνται καὶ χωρία τινὰ μὴ εὑρισκόμενα εἰς οὐδὲν τῶν χφων τῆς Ἐπιτομῆς, τοῦτο ὅμως ἀποδοτέον εἰς τὸ ὅτι ὁ συντάκτης τῶν Ἑλλην. Νόμων τῆς Κύπρου ἢ ἔλαβε τὰ χωρία ταῦτα ἐξ ἑτέρων πηγῶν ἢ εἶχεν ὑπ᾽ ὄψιν αὐτοῦ πλουσιώτερον χφον τῆς Ἐπιτομῆς. Τὴν συγγένειαν τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων τῆς Κύπρου πρὸς τὴν Ἐπιτομὴν διέγνωσεν ἤδη ὁ Z a c h a r i a e, Ὁ Πρόχειρος Νόμος (1837), σ. CXCVI, λέγων : «Tituli 2. 4. 6. 8. 10. 11 ad Epitomen legum... prope accedere videntur». Ἐὰν ὁ A c h. C. E m i l i a n i d e s, The «Hellenic Laws» ot Cyprus and the «Hexabiblos»

διαβῇ τοὺς κε΄ χρόνους καὶ οὐδὲν τὴν ὁρμάσῃ ὁ κῦρίς της, δύναται ἡ κόρη νὰ ὁρμαστῇ μοναχὴ δίχως τὸ θέλημα τοὺς γονεῖς αὐτῆς. Καὶ ἐὰν δυναστεύεται παρὰ τοὺς γονεῖς, μηνυέτω τῷ ἐπάρχῳ καὶ ὁ ἔπαρχος νὰ δώσῃ ὁρισμὸν τῆς ὁρμασίας» [1].

Τὸ χωρίον τοῦτο τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων τῆς Κύπρου παρίσταται ἀντιφατικόν, διότι ἐνῷ ἐν τῷ πρώτῳ αὐτοῦ μέρει λέγεται ὅτι ἡ ὑπερβᾶσα τὸ 25ον ἔτος καὶ μὴ ἀποκατασταθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἐξουσιαστοῦ δύναται νὰ συνάψῃ γάμον αὐτοβούλως, ἐν συνεχείᾳ γίνεται λόγος περὶ ἀδείας τοῦ ἐπάρχου. Τοῦτο προφανῶς ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ὁ συντάκτης τῶν Νόμων τούτων ἀπέδωσε τὴν ἔννοιαν τῶν χωρίων 23, 7 καὶ 8 τῆς Ἐπιτομῆς κεχωρισμένως [2], χωρὶς νὰ ὑποδηλώσῃ τὴν ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ αὐτῶν προκύπτουσαν ἔννοιαν, ὅτι ἡ αὐτόβουλος σύναψις γάμου ἐπετρέπετο κατὰ τὰ παλαιότερον ἰσχύοντα, οὐχὶ δὲ *κατὰ τὰ ἀρτίως διατεταγμένα* [3].

Ὑπὸ τοῦ C. F e r r i n i ἐδημοσιεύθησαν τῷ 1883 ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀνατολίου ἐπὶ τοῦ Ἰουστινιανείου Κώδικος [4]. Μεταξὺ τῶν ἀποσπασμάτων τούτων ὑπάρχει καὶ τὸ ἀκόλουθον (ὑπ᾽ ἀριθ. 2) :

«Ἡ ὑπερβᾶσα τὸν κε΄ τῆς ἡλικίας χρόνον δύναται ἐπιρρίπτειν ἑαυτὴν

---

of Armenopoulos, ἐν Τόμῳ Κ. Ἁρμενοπούλου (1952), σ. 33 κἑξ., ἰδίᾳ σ. 38, εἶχεν ὑπ᾽ ὄψιν τὰ γραφέντα ὑπὸ τοῦ Zachariae, δὲν θὰ διετύπου τὴν ἀτυχῆ ὑπόθεσιν ὅτι οἱ Ἑλληνικοὶ Νόμοι τῆς Κύπρου καὶ ἡ Ἑξάβιβλος τοῦ Ἁρμενοπούλου ἀπέρρευσαν ἐκ κοινῆς τινος προγενεστέρας συναγωγῆς νόμων.

1. Κ. Σ ά θ α, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 551.

2. Ἄλλωστε ἡ ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς Νόμοις τῆς Κύπρου ἀπόδοσις τῶν ἀντιστοίχων διατάξεων τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου οὐ μόνον δὲν εἶναι πάντοτε ἐπιτυχής, ἀλλ᾽ ἐνίοτε καὶ αὐτὸ τοῦτο διάστροφος. Οὕτω τὸ χωρίον τῆς Ἐπιτομῆς 23, 38 : *«Ὁ πρὸς ἐλευθέραν μὴ ποιησαμένην πόρον ἐκ τοῦ σώματος ἔχων συνήθειαν, οὐ παλλακὴν ἀλλὰ γαμετὴν αὐτὴν ἔχειν δοκεῖ...»* ἀποδίδεται ἐν τοῖς Ἑλλ. Νόμ. Κύπρου ϛ΄ (μβ΄) ὧδε : *«Ὁ πρὸς ἐλευθέραν κόρην ποιήσας ἐπ᾽ αὐτῆς πόρον, ἤγουν ἐξηπαρθενέψει αὐτήν...»*, Σ ά θ α, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 556. Ἐκ τῶν Ἑλλ. Νόμ. Κύπρου δὲν ἐλλείπουσι καὶ ὅλως ἰδιόρρυθμοι διατάξεις, ἄγνωστοι τῷ βυζαντινορρωμαϊκῷ δικαίῳ, οὗ ἕνεκα τὸ νομικὸν τοῦτο ἐγχειρίδιον εἶναι ἄξιον ἰδιαιτέρας μελέτης.

3. Διαφόρως Α. Χ ρ ι σ τ ο φ ι λ ό π ο υ λ ο ς, Σχέσεις γονέων καὶ τέκνων κατὰ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον (1946), σ. 29, καθ᾽ ὃν τὸ χωρίον τοῦτο (ϛ΄, ι΄) τῶν Ἑλλ. Νόμ. Κύπρου ἀκολουθεῖ τὰς ἀπόψεις τοῦ πατριάρχου Ἀλεξίου Α΄ (περὶ τῆς ἀποφάσεως ταύτης τοῦ πατρ. Ἀλεξίου βλ. εἰδικῶς κατωτ., σ. 52 κἑξ.). Τὰ ἐν τῷ κειμένῳ λεχθέντα νομίζομεν ὅτι πείθουσι περὶ τῆς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἐπιτομῆς διατυπώσεως τοῦ χωρίου τούτου. Ἄλλωστε ἐν τῇ ἀποφάσει τοῦ πατρ. Ἀλεξίου οὐδεὶς γίνεται λόγος περὶ δικαστικῆς ἀδείας, ὡς θέλομεν ἴδει κατωτέρω.

4. C. F e r r i n i, Anecdota Laurentiana et Vaticana in quibus praesertim Iustiniani Codicis summae ab Anatolio confectae plurima fragmenta... continentur, ἐν Memorie R. Istit. Lomb., 3a Serie, τόμ. XVII, 1883, σσ. 13 - 50. Ἀναδημοσίευσις ἐν τοῦ αὐτοῦ C. F e r r i n i, Opere, τόμ. 1 (1929), σ. 237 κἑξ., ἰδίᾳ σ. 254 κἑξ., ἔνθα καὶ παραπέμπεται.

φτινι βούλεται, μηδαμῶς ἐκ ταύτης τῆς αἰτίας δυναμένου τοῦ πατρὸς αὐτὴν γράφειν ἀπόκληρον» [1].

Ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου θὰ ἠδύνατό τις ἴσως νὰ ὑπολάβῃ ὅτι εὑρισκόμεθα ἐνταῦθα πρὸ ἀπολεσθείσης τινὸς διατάξεως τοῦ Ἰουστινιανείου Κώδικος, ἥτις ὥριζεν ὅτι ἡ ὑπερβᾶσα τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας ὑπεξουσία ἠδύνατο αὐτοβούλως νὰ συνάψῃ γάμον.

Ὅμως τὸ συμπέρασμα τοῦτο δὲν δικαιολογεῖται. Τὰ ἀποσπάσματα ταῦτα δὲν προέρχονται πάντα ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀνατολίου. Οὕτω τὸ ἀπόσπασμα ὑπ' ἀριθ. 110 οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τὸν Ἰουστινιάνειον Κώδικα, ἀλλ' ἐλήφθη ἐκ τοῦ Θεοδώρου Ἑρμουπολίτου, Σύντομος τῶν Νεαρῶν διατάξεων, Νεαρὰ 123 § 76 [2].

Ἐκ τούτου ἀκολουθεῖ ὅτι καὶ τὸ ἀπόσπασμα περὶ οὗ ὁ λόγος (τὸ ὑπ' ἀριθ. 2) δὲν ἐλήφθη ἀπαραιτήτως ἐκ τοῦ Ἀνατολίου. Μάλιστα πρὸ τοῦ ἀποσπάσματος τούτου ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθος ἐπιγραφή : *«βι. κη' τί. δ' κεφ. κδ'»*, ὁ δὲ Ferrini σημειοῖ : «nempe Basilicorum» [3]. Ἀλλ' οὔτε ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ τῶν Βασιλικῶν οὔτε ἀλλαχοῦ αὐτῶν ὑπάρχει ἡ διάταξις αὕτη. Ὅμως τὸ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ταύτῃ φερόμενον : *«τί. δ' κεφ. κδ'»* συμπίπτει πρὸς τὸν Πρόχειρον Νόμον 4, 24. Κατόπιν τούτου διατυποῦμεν τὴν εἰκασίαν ὅτι ἀρχικῶς ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη εἶχε μόνον *«τί. δ' κεφ. κδ'»*, δι' οὗ ἐδηλοῦτο τὸ χωρίον 4, 24 τοῦ Προχείρου Νόμου, μεταγενέστερος δέ τις ὑπολαβὼν ὅτι πρόκειται περὶ παραπομπῆς εἰς τὰ Βασιλικὰ προσέθεσεν ἐν ἀρχῇ τὸ *«βι. κη'»*, γνωστοῦ ὄντος ὅτι εἰς τὸ 28ον βιβλίον τῶν Βασιλικῶν εὕρηνται αἱ σχετικαὶ πρὸς τὸν γάμον διατάξεις τοῦ ἰουστινιουνείου δικαίου.

Καὶ ἀπὸ λεκτικῆς ἀπόψεως ἐξεταζόμενον τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο οὐδεμίαν καταλείπει ἀμφιβολίαν περὶ τοῦ ὅτι ἐλήφθη ἐκ τῆς ἀρχῆς τοῦ χωρίου 4, 24 τοῦ Προχείρου Νόμου.

* * *

Τὸ ἑπόμενον μετὰ τὸν Πρόχειρον Νόμον καὶ τὴν Ἐπαναγωγὴν βυζαντινὸν νομοθέτημα εἶναι τὰ Βασιλικά. Τὸ κείμενον τοῦ 8ου τίτλου τοῦ 35ου βιβλίου τῶν Βασιλικῶν, ἐν ᾧ περιείχετο ἡ Νεαρὰ 115 δὲν διεσώθη [4]. Πρὶν

1. Ferrini, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 254, pars II, ἀριθ. 2.
2. Zachariae, Ἀνέκδοτα (1843) σ. 131. Ἡ ταὐτισις ἐγένετο ἤδη ὑπὸ τοῦ Ferrini, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 277, σημ. 1.
3. Ferrini, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 254, σημ. 6.
4. Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ κειμένου τῶν Βασιλικῶν γίνεται κυρίως ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Cod. Ambrosianus F 106 (περιέχοντος ἀνθολόγιον ἐκ κεφαλαίων τῶν Βασιλικῶν), τῆς Μείζονος Συνόψεως καὶ τοῦ Τιπουκείτου.

ὅμως ἢ ἀσχοληθῶμεν μὲ τὰ Βασιλικὰ εἶναι ἀναγκαῖον ὅπως διαλάβωμεν περὶ τῆς Μείζονος Συνόψεως τῶν Βασιλικῶν.

Ὡς γνωστόν, τῆς Μείζονος Συνόψεως ὑφίστανται δύο ἐκδόσεις· ἡ τοῦ Jo. Leunclavius, γενομένη ἐν ἔτει 1575, καὶ ἡ τοῦ Zachariae von Lingenthal ἐν ἔτει 1869 [1]. Κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Zachariae τὸ ἀντίστοιχον πρὸς τὰ Βασιλικὰ κείμενον τῆς Μείζονος Συνόψεως Α, LXXI, 1 ἔχει ὡς ἑξῆς : *«Εἴ τινι ἐκ τῶν εἰρημένων γονέων βουλομένῳ τῇ ἰδίᾳ θυγατρὶ ἢ ἐκγόνῃ ἄνδρα δοῦναι καὶ προῖκα κατὰ τὴν δύναμιν τῆς ἰδίας περιουσίας αὐτῇ παρασχεῖν, ἐκείνη μὴ συναινέσῃ, ἀλλ' αἰσχρὸν βίον ἐπιλέξηται. Εἰ δὲ μέχρι εἴκοσι πέντε ἐνιαυτῶν ἡλικίας ἡ θυγάτηρ γένηται, καὶ οἱ γονεῖς ὑπέρθωνται ταύτην ἀνδρὶ συνάψαι, καὶ ἴσως ἐκ τούτου συμβῇ εἰς τὸ ἑαυτῆς σῶμα ταύτην ἁμαρτῆσαι, τοῦτο εἰς ἀχαριστίαν τῇ θυγατρὶ λογίζεσθαι οὐ βουλόμεθα· ἐπειδὴ οὐ τῇ ἑαυτῆς, ἀλλὰ τῇ τῶν γονέων αἰτίᾳ τοῦτο γινώσκεται πλημμελήσασα»*.

Ἐκ τῆς παραβολῆς τοῦ χωρίου τούτου τῆς Μείζονος Συνόψεως πρὸς τὴν Νεαρὰν 115 κεφ. 3 § 11 προκύπτει τὸ σημαντικώτατον συμπέρασμα ὅτι ἐν τῇ Μείζονι Συνόψει ἡ μετὰ τὴν λ. *ἁμαρτῆσαι* ὑπάρχουσα ἐν τῇ Νεαρᾷ φράσις *«ἢ δίχα συναινέσεως τῶν γονέων ἀνδρὶ ἑαυτήν, ἐλευθέρῳ μέντοιγε, συζεῦξαι»* δὲν ὑπάρχει ἐν τῇ Μείζονι Συνόψει.

Ἡ φράσις *«ἢ δίχα συναινέσεως τῶν γονέων ἀνδρὶ ἑαυτήν, ἐλευθέρῳ μέντοιγε, συζεῦξαι»* ἔλειπε καὶ ἐκ τοῦ χειρογράφου ἐξ οὗ ἐξέδωσε τὴν Μείζονα Σύνοψιν ὁ Leunclavius [2]. Ἀλλ' οὗτος ὑπολαβὼν ὅτι πρόκειται περὶ τυχαίας παραλείψεως ἠθέλησε νὰ προσθέσῃ τὴν φράσιν ταύτην εἰς τὸ κείμενον τῆς Μείζονος Συνόψεως, σημειώσας τὴν φράσιν ταύτην παρασελιδίως [3].

Ὁ πρῶτος ἐκδότης τῶν Βασιλικῶν Carolus Fabrotus ἔχων ὑπ' ὄψιν τὴν ἔκδοσιν τοῦ Leunclavius ἀποκατέστησεν ἐξ αὐτῆς τὸ ἀντίστοιχον χωρίον τῶν Βασιλικῶν παρεμβαλὼν τὴν φράσιν ταύτην ἐν τῷ κειμένῳ [4]. Καὶ λέγει μὲν ὁ Fabrotus ἐν τῷ προλόγῳ τῆς ἐκδόσεώς του ὅτι ἐν τῇ ἀποκαταστάσει τῶν ἀπολεσθέντων κειμένων τῶν Βασιλικῶν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν πλὴν τοῦ τύποις ἐκδεδομένου κειμένου τῆς Μείζονος Συνόψεως [5] καὶ χειρόγραφα αὐτῆς [6], πλὴν ἡ τυχὸν ἐκδοχὴ ὅτι ἡ φράσις

1. Ἐν Jus Graeco-romanum, τόμ. V.
2. Ὁ Leunclavius ἐχρησιμοποίησε κώδικα ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Jo. Sambucus. Πρβλ. Zachariae, J.G.R., τόμ. V, σ. VII (ὑπ' ἀριθ. 46) καὶ σ. X.
3. Βλ. ἔκδ. Μείζονος Συνόψεως ὑπὸ Leunclavius, σ. 344.
4. Βλ. ἔκδ. Βασιλικῶν ὑπὸ Fabrotus, τόμ. IV (1647), σ. 786.
5. Ὁ Fabrotus ἐννοεῖ τὴν ἔκδ. τοῦ Leunclavius, ἥτις ἦτο καὶ ἡ μόνη ὑπάρχουσα μέχρι τῆς ἐποχῆς του.
6. Βλ. ἔκδ. Βασιλικῶν ὑπὸ Fabrotus, τόμ. I (1647), Lectori Praefatio (σ. 2).

αὔτη ὑπῆρχεν εἰς χειρόγραφόν τι χρησιμοποιηθὲν ὑπὸ τοῦ Fabrotus οὐδεμίαν ἔχει πιθανότητα ὑπὲρ αὐτῆς. Ἡ φράσις αὕτη, ὡς ἐλέχθη, ἐλλείπει ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Zachariae.

Ὁ Heimbach ἐν τῇ ὑπ᾿ αὐτοῦ γενομένῃ ἐκδόσει τῶν Βασιλικῶν ἠκολούθησε τὸ παράδειγμα τοῦ Fabrotus, παρεμβαλὼν καὶ οὗτος τὴν φράσιν ταύτην ἐν τῷ κειμένῳ [1].

Ἐπὶ τῆς παραλείψεως ταύτης τῆς Μείζονος Συνόψεως ἐπέστησε τὴν προσοχὴν ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1906 ὁ Γ. Δυοβουνιώτης ἐξετάζων τὸν ὑπ᾿ ἀριθ. 1428 χειρόγραφον Κώδικα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος, περιέχοντα τὴν Μείζονα Σύνοψιν [2]. Καὶ ἐν τῷ κειμένῳ, οἵῳ παραδίδεται ἐν τῷ κώδικι τούτῳ, ἡ φράσις *«ἢ δίχα συναινέσεως — — συζεῦξαι»* ἐλλείπει, κατ᾿ ἀκολουθίαν δὲ καὶ τῆς ἐν τῷ κώδικι τούτῳ παραλείψεως ὁ Γ. Δυοβουνιώτης συνήγαγεν ὅτι ἡ φράσις αὕτη εἶχεν ἀπαλειφθῆ ἐκ τοῦ κειμένου τῶν Βασιλικῶν [3].

Ὁ νέος ἐκδότης τῶν Βασιλικῶν H. J. Scheltema ἀποκαθιστῶν τὸ σχετικὸν κείμενον τῶν Βασιλικῶν ἐκ τῆς Μείζονος Συνόψεως δὲν παρενέβαλεν, ὀρθῶς πράττων, τὴν φράσιν ταύτην ἐν τῷ κειμένῳ [4].

Καὶ ἤδη τίθεται τὸ ἐρώτημα· ποῦ ἀποδοτέα ἡ παράλειψις αὕτη τῆς Μείζονος Συνόψεως ;

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἐν τῇ Μείζονι Συνόψει, ὡς τοὐλάχιστον ἐξεδόθη αὕτη ὑπὸ τοῦ Zachariae, ὑπάρχουσιν ἐνιαχοῦ ἐπιτομαὶ τοῦ κειμένου τῶν Βασιλικῶν ἀντὶ τοῦ γνησίου κειμένου αὐτῶν [5]. Ἀλλ᾿ ἐνταῦθα δὲν ἔχομεν ἐπιτομήν, ἀλλὰ παράλειψιν ὡρισμένης αὐτοτελὲς καὶ ἴδιον νόημα ἐχούσης φράσεως καὶ ἥτις παράλειψις δὲν δικαιολογεῖται ἐπὶ τῇ βάσει παλαιογραφικῶν λόγων (ὁμοιοτέλευτον). Ἐκ τούτου ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ ἐν τῷ ἀντιστοίχῳ κειμένῳ τῶν Βασιλικῶν, ἐξ οὗ ἤντλησεν ἡ Μείζων Σύνοψις, ἡ φράσις αὕτη ἔλειπεν, οὕτω δὲ ἡ Μείζων Σύνοψις διέσωσεν ἐνταῦθα τὸ γνήσιον κείμενον τῶν Βασιλικῶν.

Τὸ πόρισμα τοῦτο ἐνισχύεται καὶ ἄλλοθεν.

---

1. Βλ. ἔκδ. Βασιλικῶν ὑπὸ Heimbach, τόμ. III (1843), σ. 562, ὡς καὶ σ. 561, σημ. w. Κατὰ τὴν ἀρίθμησιν τῆς ἐκδ. Heimbach τὸ χωρίον εἶναι Βασιλ. 35, 8, 36.

2. Γ. Δυοβουνιώτου, Ὁ ὑπ᾿ ἀριθ. 1428 χειρόγραφος Κῶδιξ τῆς Ἐθνικῆς ἡμῶν Βιβλιοθήκης, ἐν Ἀθηνᾷ, τόμ. 18 (1906), σ. 197 κἑξ., ἰδίᾳ σ. 211 κἑξ.

3. Ἐξετάσας τὸν ὑπ᾿ ἀριθ. 1369 κώδικα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος (τοῦ ια´ αἰῶνος) περιέχοντα τὴν Μείζονα Σύνοψιν διεπίστωσα ὅτι καὶ ἐν τῷ κώδικι τούτῳ (σελ. 20) τὸ κείμενον παραδίδεται ἄνευ τῆς φράσεως *«ἢ δίχα συναινέσεως — — συζεῦξαι»*.

4. Βλ. ἔκδ. Βασιλικῶν ὑπὸ Scheltema, Series A (textus), τόμ. V , σ. 1583. Κατὰ τὴν ἀρίθμησιν τῆς ἐκδόσεως Scheltema τὸ χωρίον εἶναι Βασιλ. 35, 8, 41 § 11.

5. Πρβλ. Ν. Π. Μάτση, Νομικὰ ζητήματα ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ (1961), σ. 19 κἑξ.

Ὁ Βαλσαμὼν ἐν σχολίῳ εἰς Νομοκάνονα ΙΓ´, θ´ λέγει τὰ ἑξῆς : *«Ἡ ριε´ νεαρὰ κεῖται εἰς τὸν η´ τίτ. τοῦ λε´ βιβλ. τῶν βασιλικῶν καί φησι τὸ ιβ´ ταύτης κεφ. ταῦτα· 'Εἴ τινι ἐκ τῶν εἰρημένων γονέων βουλομένῳ τῇ ἰδίᾳ θυγατρὶ ἢ ἐγγόνῃ ἄνδρα δοῦναι καὶ προῖκα κατὰ τὴν δύναμιν τῆς ἰδίας περιουσίας ὑπὲρ αὐτῆς παρασχεῖν, ἐκείνη μὴ συναινέσῃ, ἀλλ᾿ αἰσχρὸν βίον ἐπιλέξηται· εἰδὲ καὶ μέχρι τοῦ κε´ ἐνιαυτοῦ ἡλικίας ἡ θυγάτηρ γένηται καὶ οἱ γονεῖς ὑπέρθωνται ταύτην ἀνδρὶ συνάψαι καὶ ἴσως ἐκ τούτων συμβαίη εἰς τὸ ἑαυτῆς σῶμα ἁμαρτῆσαι, τοῦτο εἰς ἀχαριστίαν τῇ θυγατρὶ λογίζεσθαι οὐ βουλόμεθα· ἐπειδὴ οὐ τῇ ἑαυτῆς, ἀλλὰ τῇ τῶν γονέων αἰτίᾳ τοῦτο γινώσκεται πλημμελήσασα'. Καὶ ταῦτα μὲν ἐν τοῖς βασιλικοῖς καταστρωθεῖσα νεαρά. Σὺ δὲ πρόσχες, ὅτι τὸ δύνασθαι τὴν θυγατέρα μετὰ τὴν κε´ χρόνον ἑαυτὴν ἐλευθέρῳ συζεῦξαι νόμῳ γάμου παρὰ γνώμην τοῦ πατρὸς αὐτῆς οὐ προσελήφθη εἰς τὰ βασιλικὰ καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲ ἐνεργεῖ»* [1].

Ἐκ τοῦ σχολίου τούτου τοῦ Βαλσαμῶνος προκύπτουσι τὰ ἀκόλουθα : α) Ὅτι ἡ μετὰ τὴν λ. *ἁμαρτῆσαι* φράσις *«ἢ δίχα συναινέσεως τῶν γονέων ἀνδρὶ ἑαυτήν, ἐλευθέρῳ μέντοιγε, συζεῦξαι»* ἔλειπεν ἐκ τοῦ κειμένου, ὃ εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Βαλσαμών [2]. β) Ὅτι καὶ ὁ Βαλσαμὼν ἀπέδιδεν εἰς τὴν Νεαρὰν 115 κεφ. 3 § 11 τὴν ἔννοιαν ὅτι ἦτο δυνατὴ ἡ ὑπὸ τῆς ἐνηλίκου ὑπεξουσίας θυγατρὸς αὐτόβουλος σύναψις γάμου, ἐὰν παρημελήθη ἡ ἀποκατάστασίς της. γ) Ὅτι μετὰ τὴν ἀπάλειψιν τῆς φράσεως ταύτης ἡ ὑπεξουσία θυγάτηρ [3] ἐδεῖτο, καὶ συντρεχουσῶν ἔτι τῶν ἐν τῇ Νεαρᾷ ἀναφερο-

---

1. Ῥάλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα, τόμ. 1 (1852), σ. 310 κἑξ.

2. Ἀμφιβολίας περὶ τῆς ἀξίας τῆς μαρτυρίας ταύτης τοῦ Βαλσαμῶνος ἐκφράζει Α. Χριστοφιλόπουλος, Σχέσεις γονέων καὶ τέκνων κατὰ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον (1946), σ. 29, ἐπικαλούμενος τὴν ἔκδοσιν τῶν Βασιλικῶν Heimbach καὶ ὑποθέτων ὅτι ἡ παράλειψις θὰ περιωρίζετο εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Βαλσαμῶνος χρησιμοποιηθὲν χειρόγραφον. Ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τοῦ Βαλσαμῶνος πρὸς τὰ Βασιλικὰ ἔχει ἤδη παρατηρηθῆ ὅτι ὁ Βαλσαμὼν ἀναφέρει χωρία τινὰ ὡς μὴ περιληφθέντα ἐν τοῖς Βασιλικοῖς, ἂν καὶ ταῦτα ὑπάρχουσιν εἰς τὰ διασωθέντα χειρόγραφα τῶν Βασιλικῶν. Κατὰ τὸν Heimbach, Prolegomena Basilicorum (1870), σ. 114, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Βαλσαμῶνος ἐκυκλοφόρουν ἐλλιπῆ χειρόγραφα τῶν Βασιλικῶν. Ἀλλ᾿ οἱαδήποτε ἐξήγησις καὶ ἂν δοθῇ εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο, εἰδικῶς ὡς πρὸς τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς θέμα ἡ Μείζων Σύνοψις ἐπικυροῖ ἀπολύτως τὸ ὑπὸ τοῦ Βαλσαμῶνος λεγόμενον. Ἄλλωστε ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης τοῦ Βαλσαμῶνος προκύπτει ὅτι κατόπιν τῆς ἀπαλείψεως τῆς φράσεως ταύτης εἶχεν ἀνακύψει παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς τὸ γενικώτερον ζήτημα τῆς ἑρμηνείας τῆς Νεαρᾶς, ἀναφορικῶς πρὸς τὸ θέμα τῆς ἀποκληρώσεως (βλ. περὶ τούτου κατωτ., σ. 51), τοῦθ᾿ ὅπερ δηλοῖ ὅτι ἐνταῦθα δὲν εὑρισκόμεθα πρὸ μεμονωμένης παρατηρήσεως τοῦ Βαλσαμῶνος, ἀλλ᾿ ὅτι εἰς τὰ κείμενα, ἅτινα εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν οἱ Βυζαντινοί, δὲν ὑπῆρχεν ἡ φράσις αὕτη.

3. Τὸ ὑπὸ τοῦ Zhisman, Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου, μετάφρ. Ἀποστολοπούλου, τόμ. 2 (1914), σ. 505, ὑποστηριζόμενον ὅτι ὁ Βαλσαμὼν ἐν τῷ σχολίῳ τούτῳ διαλαμβάνει περὶ αὐτεξουσίας θυγατρός, δὲν δικαιολογεῖται. Ὅτι ὁ Βαλσαμὼν ἐνόμιζεν

μένων περιστάσεων, τῆς πατρικῆς συναινέσεως πρὸς σύναψιν ἐγκύρου γάμου. δ) Ὅτι εἶχεν ἀνακύψει ζήτημα παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς κατὰ ποῖον τρόπον ἦτο ἑρμηνευτέα ἡ Νεαρὰ ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἀποκλήρωσιν τῆς ἄνευ τῆς πατρικῆς συγκαταθέσεως συναπτούσης γάμον θυγατρός [1].

ὅτι μετὰ τὴν ἀπάλειψιν τῆς φράσεως ταύτης τῆς Νεαρᾶς καὶ αὐτὴ αὕτη ἡ ὑπερβᾶσα τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτεξουσία ἔχρῃζε τῆς πατρικῆς συναινέσεως πρὸς σύναψιν ἐγκύρου γάμου οὐδαμόθεν προκύπτει. Ὡς θέλει λεχθῇ κατωτ., σ. 51 κἑξ., ἐκ τῆς ὅλης διατυπώσεως τοῦ σχολίου τούτου τοῦ Βαλσαμῶνος δὲν δύναται ν' ἀποκλεισθῇ, μᾶλλον δὲ εὐνοεῖται ἡ ἐκδοχὴ ὅτι ὁ Βαλσαμὼν ἡρμήνευε τὴν διάταξιν τῶν Βασιλικῶν εὐρέως, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ γάμος τῆς ἐνηλίκου αὐτεξουσίας, ἐφ' ὅσον προσῆπτεν ὕβριν τῷ πατρὶ λόγῳ τοῦ ἐπιψόγου ποιοῦ τοῦ συζύγου, ἀπετέλει, καίτοι ἔγκυρος, λόγον ἀποκληρώσεως. Ὅτι ὅμως ὁ Βαλσαμὼν διαλαμβάνει εἰδικῶς περὶ αὐτεξουσίας θυγατρός, οὐδαμόθεν προκύπτει. Πλὴν τούτου ὁ Zhisman, ἔνθ' ἀνωτ., φαίνεται νομίζων ὅτι βάσις τῆς ἀναπτύξεως τοῦ Βαλσαμῶνος εἶναι ἡ μὴ παραδοχὴ ἐν τοῖς Βασιλικοῖς τοῦ κεφ. θ' τοῦ ΙΓ' τίτλου τοῦ Νομοκάνονος (βλ. τὸ κείμενον ἀνωτ., σ. 37 κἑξ.), ἐνῷ προφανῶς ἡ ἀνάπτυξις τοῦ Βαλσαμῶνος ἔχει εἰδικωτέραν βάσιν, ἤτοι τὴν ἀπάλειψιν τῆς φράσεως *«ἢ δίχα συναινέσεως — — συζεῦξαι»* τῆς Νεαρᾶς ἐκ τοῦ ἀντιστοίχου κειμένου τῶν Βασιλικῶν.

Πρὸς τούτοις σημειωτέα καὶ τὰ ἀκόλουθα. Ἐν ἔτει 1090, δηλ. πρὸ τοῦ Βαλσαμῶνος, ὁ Θεόδωρος Βέστης προέβη εἰς ἐπεξεργασίαν τοῦ Νομοκάνονος εἰς ΙΔ' τίτλους προσθεὶς τεμάχια ἐκ τῶν πηγῶν τοῦ πολιτικοῦ δικαίου. Ἡ ἐπεξεργασία αὕτη τοῦ Βέστη σῴζεται εἰς δύο κυρίως χειρόγραφα, τὸν Cod. Monacensis 122 καὶ τὸν Cod. Dublinensis coll. Trin. 494 (ἢ B. 4. 17)· ὁ Cod. Ambrosianus L 49 περιέχει μόνον ἀποσπάσματά τινα, βλ. N. van der Wal, Les Commentaires Grecs du Code de Justinien, σ. 45. Ὁ Pitra ἐν Juris ecclesiastici Graecorum Historia et monumenta, τόμ. II (1868) ἐξέδωσε τὴν ἐπεξεργασίαν ταύτην τοῦ Βέστη, ὅστις εἰς τὸ κεφ. θ' τοῦ ΙΓ' τίτλου τοῦ Νομοκάνονος προσέθεσεν ἐκ τῶν Βασιλικῶν τὸ κεφ. 3 § 11 τῆς Νεαρᾶς 115, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Pitra, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 620 : *«In 45 : Καὶ βιβλ. λε' τῶν βασιλ. τίτ. η' κεφ. λε' θέμα ιβ' φησιν· Εἴ τινι ἐκ τῶν γονέων — πλημμελήσασα»*. Διὰ τοῦ *«In 45»* ὁ Pitra νοεῖ τὸν Cod. Monacensis 122 (βλ. Pitra, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 443). Σημειωτέον ὅτι ὁ Pitra δὲν ἐξέδωσεν ὁλόκληρον τὸ κείμενον τοῦτο, ἀλλὰ μόνον τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος αὐτοῦ, ὡς γνωστὸν ἐξ ἄλλων πηγῶν. Ὅτι ὅμως καὶ ἐν τῷ κειμένῳ τούτῳ ἡ φράσις *«ἢ δίχα συναινέσεως τῶν γονέων ἀνδρὶ ἑαυτήν, ἐλευθέρῳ μέντοιγε, συζεῦξαι»* ἐλλείπει, προκύπτει ἐκ τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος τῶν Schoell-Kroll ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν Νεαρῶν, Νεαρὰ 115 κεφ. 3 § 11 (σ. 538 κριτικὸν ὑπόμνημα εἰς στ. 24-25 : *«ἢ δίχα συζεῦξαι om... Nom.*[m]»). Διὰ τοῦ Nom.[m] οἱ ἐκδόται τῶν Νεαρῶν δηλοῦσι τὸν Cod. Monac. 122. Εἰς τὸ ἕτερον χειρόγραφον τὸ περιέχον τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ Βέστη, τὸν Cod. Dublinensis, ὁλόκληρον τὸ χωρίον *«Εἴ τινι ἐκ τῶν γονέων — πλημμελήσασα»* (δηλ. τὸ κεφ. 3, § 11 τῆς Νεαρᾶς 115) ἐλλείπει, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν ὑπὸ τῶν Schoell-Kroll, ἔνθ' ἀνωτ. σημειουμένων : «§ 11 citat Nomoc. XIV tit. 13. 9 excripsit Nomoc.[m] ib. (ubi citatur βι. λε' τῶν βασιλικῶν τί. η' κε. λε' θέμ. ιβ')». Ἐκ τῆς σημειώσεως ταύτης προκύπτει ὅτι τὸ χωρίον εὕρηται εἰς μόνον τὸν Cod. Monac. οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὸν Nomoc.[d], ὡς δηλοῦται ὑπὸ τῶν Shoell-Kroll ἡ ἐν τῷ Cod. Dublinensis ἐπεξεργασία τοῦ Νομοκάνονος. Σημειωτέον ὅτι τὸν Cod. Monac. ἐξήτασεν ὁ Schoell, τὸν δὲ Cod. Dublinensis ὁ Krüger, βλ. Kroll, Πρόλογον σ. VII. Χρησιμοποιῶ στερεότυπον ἔκδοσιν τῶν Νεαρῶν ἔτ. MDCCCXCV.

1. Περὶ τούτου βλ. κατωτ., σ. 50 κἑξ.

6 - 3 - 1970

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω ἐγείρεται τὸ ἐρώτημα· ποῦ ὀφείλεται ἡ ἐν τοῖς Βασιλικοῖς παράλειψις τῆς φράσεως *«ἢ δίχα συναινέσεως τῶν γονέων ἀνδρὶ ἑαυτήν, ἐλευθέρῳ μέντοιγε, συζεῦξαι»* ἐκ τοῦ κειμένου τῆς Νεαρᾶς 115 κεφ. 3 § 11;

Ἐν προκειμένῳ θὰ ἠδύνατο νὰ διατυπωθῇ ἡ εἰκασία ὅτι ἡ φράσις αὕτη ἔλειπεν ἤδη ἐκ τοῦ χειρογράφου τῶν Νεαρῶν, ὅπερ ἐχρησιμοποίησαν οἱ συντάκται τῶν Βασιλικῶν. Ἡ εἰκασία αὕτη δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐκ προοιμίων ἀπαράδεκτος, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι εἰς ἓν ἐκ τῶν χειρογράφων τῶν Νεαρῶν, τὸν Cod. Laurentianus plut. LXXX, 4 (τοῦ ιδ' αἰῶνος) ἡ φράσις αὕτη ἐλλείπει ἐκ τοῦ κειμένου τῆς Νεαρᾶς 115 κεφ. 3 § 11 [1].

Κατὰ τὸν Kroll, τὸ κείμενον τῶν Νεαρῶν, ὡς παραδίδεται ἐν τῷ Cod. Laurentianus προδίδει ὅτι κατὰ τὴν διατύπωσιν αὐτοῦ ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν τὸ κείμενον τῶν Νεαρῶν ὡς τοῦτο διατυποῦται ἐν τοῖς Βασιλικοῖς [2].

Εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ ἔρευνα τοῦ ζητήματος τούτου δὲν δύναται νὰ ἐπιχειρηθῇ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς παρούσης μελέτης. Πάντως καὶ ἐπὶ τῇ τυχὸν ἐκδοχῇ ὅτι ἡ παράλειψις τῆς φράσεως ταύτης εἶχεν ἤδη συντελεσθῇ εἰς χειρόγραφόν τι τῶν Νεαρῶν συνταγὲν πρὸ τῶν Βασιλικῶν, ἡ μόνη δυνατὴ ἐξήγησις τοῦ γεγονότος τούτου θὰ ἦτο ὅτι τὸ χειρόγραφον τοῦτο συνετάγη μετὰ τὸν Πρόχειρον Νόμον πρὸς τὸν σκοπὸν δ' ἐναρμονίσεως τῆς Νεαρᾶς 115 κεφ. 3 § 11 πρὸς τὰ ἐν τῷ Προχείρῳ Νόμῳ 4, 24 ὁριζόμενα ἀπηλείφθη ἡ φράσις αὕτη. Ἅπαξ δηλ. εἰς τὴν φράσιν *«ἢ δίχα συναινέσεως — — συζεῦξαι»* ἐδόθη ἡ ἔννοια ὅτι ἡ ὑπερβᾶσα τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας ὑπεξουσία ἠδύνατο νὰ συνάψῃ αὐτοβούλως γάμον, ἐὰν ὁ ἐξουσιαστὴς παρημέλησε τὴν ἀποκατάστασιν αὐτῆς ἢν λύσιν ἀπεδοκίμασεν ὁ Πρόχειρος Νόμος, ἡ φράσις αὕτη ἀπηλείφθη ἐκ τοῦ κειμένου τῆς Νεαρᾶς 115. Τὸ βέβαιον πάντως συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἐν τῷ κειμένῳ τῶν Βασιλικῶν δὲν περιελήφθη ἡ ἐν λόγῳ φράσις, οὕτω δὲ κατὰ τὸ δίκαιον τῶν Βασιλικῶν διὰ τὸ ἔγκυρον τοῦ γάμου τῆς ὑπεξουσίας ἦτο ἀπαραίτητος, καὶ συντρεχουσῶν ἔτι τῶν ὡς ἄνω περιστάσεων, ἡ δικαστικὴ ἐκβίασις τῆς συναινέσεως τοῦ ἐξουσιαστοῦ. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ὑπὸ τῶν Βασιλικῶν υἱοθετήθη ἡ ἤδη ὑπὸ τοῦ Προχείρου Νόμου καθιερωθεῖσα ρύθμισις.

---

1. Βλ. στερεότυπον ἔκδοσιν Νεαρῶν ὑπὸ Schoell-Kroll ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ (σ. 538, κριτικὸν ὑπόμνημα εἰς στ. 24-25). Ὁ κῶδιξ Laurent. LXXX, 4 δηλοῦται ὑπὸ τῶν Schoell-Kroll διὰ τοῦ L. — Τὸ ὅτι ἐν τῇ πρώτῃ ἐκδόσει τῶν Νεαρῶν ὑπὸ τοῦ Haloander (ἐν ἔτει 1531) ἡ φράσις *«ἢ δίχα συναινέσεως — — συζεῦξαι»* ἐλλείπει ἐκ τοῦ κειμένου τῆς Νεαρᾶς 115 κεφ. 3 § 11 (τὴν πληροφορίαν ἀρύομαι ἐκ τοῦ Glück, Pandekten, τόμ. 7, 1804, σ. 242) ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ὁ Haloander ἐχρησιμοποίησε διὰ τὴν ἔκδοσίν του ἀπόγραφον τοῦ κώδ. Laurent. LXXX, 4, γενόμενον ὑπὸ τοῦ Ludovicus Bologninus, βλ. Πρόλογον τοῦ Kroll, ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν Νεαρῶν, σ. XI.

2. Βλ. Kroll, ἐν τῷ Προλόγῳ τῆς ἐκδ. τῶν Νεαρῶν, σ. X.

***

Ἤδη ἀνωτέρω παρεθέσαμεν τὴν μαρτυρίαν τοῦ Βαλσαμῶνος περὶ τοῦ ὅτι τὸ κεφ. 3, § 11 τῆς Νεαρᾶς 115 μετεφέρθη εἰς τὰ Βασιλικὰ ἄνευ τῆς φράσεως *«ἢ δίχα συναινέσεως — — συζεῦξαι»*.

Ἐν τῷ σχολίῳ τούτῳ τοῦ Βαλσαμῶνος ἀναφέρονται καὶ ἐνδιαφέρουσαι πληροφορίαι περὶ τοῦ πῶς ἡρμηνεύετο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν τὸ κεφ. τοῦτο τῆς Νεαρᾶς ἄνευ πλέον τῆς ἐν λόγῳ φράσεως, ὅθεν κρίνομεν σκόπιμον ὅπως παραθέσωμεν ἐνταῦθα τὸ σχετικὸν τμῆμα τοῦ σχολίου τούτου τοῦ Βαλσαμῶνος [1] :

«Ἐπειδὴ δέ τινες εἶπον ὅτι πορνεύσασα ἡ θυγάτηρ μετὰ τὸν κε' ἐνιαυτὸν οὐκ ἀποκληρωθήσεται κατὰ τὸ ιβ' κεφ. τοῦ ιη' τίτ. τοῦ λε' βιβλίου τῶν Βασιλικῶν, ὅπερ καὶ κατεστρώθη ἐνταῦθα· γαμηθεῖσα δὲ ἀποκληρωθήσεται διὰ τὸ μὴ καταστρωθῆναι εἰς τὰ βασιλικὰ τὸ δύνασθαι τὴν θυγατέρα μετὰ τὸν κε' χρόνον ἑαυτὴν συζεῦξαι ἀνδρὶ κατὰ νόμον γάμου παρὰ γνώμην τοῦ πατρὸς αὐτῆς, λέγω ὅτι ἐπεὶ ἡ αὐτὴ Ἰουστινιάνειος νεαρὰ ἡ τὰς αἰτίας ἀπαριθμουμένη δι' ἃς δύνανται οἱ γονεῖς παῖδας ἀποκληροῦν διορίζεται ἀποκληροῦσθαι τὸν υἱὸν παρὰ τοῦ πατρὸς μετὰ μίμων ἢ κυνηγῶν συναναστρεφόμενον, ὀφείλομεν λέγειν καὶ τὴν πόρνην [2] καὶ τὸν γάμον ποτὲ μὲν συγγνωστέον εἶναι, ποτὲ δὲ ἀσύγγνωστον. Εἰ μὲν γὰρ ἡ θυγάτηρ κατὰ νόμον γάμου συζευχθῇ, εἴτε πρὸ τῆς τελείας ἡλικίας αὐτῆς, εἴτε μετὰ ταῦτα μετ' ἀνδρὸς ἀνεπιψόγου, ὥστε μὴ τραχέως διὰ τοῦ γάμου ὑβρισθῆναι τὸν πατέρα, ὁ μὲν γάμος λυθήσεται ἐκ προσελεύσεως τοῦ πατρός, ὡς ἀνυπόστατος· ἡ δὲ θυγάτηρ οὐκ ἀποκληρωθήσεται, ὅπερ δὴ γενήσεται καὶ ἐὰν ὁμοίως πορνεύσῃ· εἰ δὲ τραχεῖαν ὕβριν ἐπαγάγῃ τῷ πατρί, εἴτε γαμουμένη, εἴτε πορνεύουσα, ἀποκληρωθήσεται. Τὸ αὐτὸ δὲ γενήσεται καὶ ἐπὶ υἱοῦ. Τὰ δὲ τῆς πορνείας μετὰ διακρίσεως συζητηθήσεται· ἄλλη γάρ ἐστιν ἡ πολυχρόνιος καὶ ἑτέρα ἡ πρόσκαιρος».

Ἐκ τοῦ σχολίου τούτου τοῦ Βαλσαμῶνος συνάγονται, ὡς εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω, τὰ ἀκόλουθα :

Ὅτι καὶ ὁ Βαλσαμὼν ἀπέδιδεν εἰς τὴν Νεαρὰν 115 κεφ. 3 § 11 τὴν ἔννοιαν ὅτι ἦτο δυνατὴ ἡ ὑπὸ τῆς ὑπεξουσίας θυγατρὸς αὐτόβουλος σύναψις γάμου ὑπὸ τὰς γνωστὰς προϋποθέσεις. Ὅτι μετὰ τὴν ἀπάλειψιν τῆς φράσεως *«ἢ δίχα συναινέσεως — — συζεῦξαι»* ἡ ὑπεξουσία θυγάτηρ ἐδεῖτο, καὶ συντρεχουσῶν ἔτι τῶν προϋποθέσεων τούτων, τῆς πατρικῆς συναινέσεως.

Ταῦτα ὡς πρὸς τὸ κῦρος τοῦ γάμου. Ὡς πρὸς τὴν ἑρμηνείαν τῆς Νεαρᾶς

1. Ῥάλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα, τόμ. 1 (1852), σ. 311 κἑξ.
2. Ἴσως γραπτέον : *πορνείαν*

ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ ἐν αὐτῇ λόγου ἀποκληρώσεως ὁ Βαλσαμὼν ἀναφέρει ὅτι ὑπό τινων ὑπεστηρίζετο ὅτι συνεπείᾳ τῆς ἀπαλείψεως τῆς φράσεως ταύτης τῆς Νεαρᾶς ἡ θυγάτηρ, ἧς παρημελήθη ἡ διὰ τοῦ γάμου ἀποκατάστασις, πορνεύσασα μὲν μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ 25ου ἔτους τῆς ἡλικίας δὲν ἠδύνατο νὰ ἀποκληρωθῇ, ἐνῷ ἀντιθέτως ὁ ἄνευ τῆς συγκαταθέσεως τῶν γονέων γάμος αὐτῆς ἀπετέλει λόγον ἀποκληρώσεως. Ὁ Βαλσαμὼν ἀποκρούει τὴν γνώμην ταύτην, θέτων τὸν κανόνα ὅτι ἡ πορνεία καὶ ὁ γάμος ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῆς διατάξεως ταύτης τῆς Νεαρᾶς ὡς λόγου ἀποκληρώσεως εἶναι ἔννοιαι σχετικαί. Πορνεία πρόσκαιρος [1] ὡς καὶ γάμος μὴ προσάπτων ὕβριν τῷ πατρὶ δὲν θεμελιοῦσι λόγους ἀποκληρώσεως· ἐκ τοῦ ἐναντίου, πορνεία χρονία ὡς καὶ γάμος προσάπτων ὕβριν τῷ πατρὶ ὡς ἐκ τοῦ ἐπιψόγου ποιοῦ τοῦ ἀνδρὸς ἀποτελοῦσι λόγους ἀποκληρώσεως. Αὕτη εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Βαλσαμῶνος διδομένη ἑρμηνεία εἰς τὸ κεφ. 3 § 11 τῆς Νεαρᾶς 115 μετὰ τὴν ἐν τοῖς Βασιλικοῖς ἀπάλειψιν τῆς γνωστῆς φράσεως, εἰς ἣν ἑρμηνείαν προβαίνει ὁ Βαλσαμὼν ἀναλογικῶς ἐφαρμόζων τὸν ἐν τῇ Νεαρᾷ 115 κεφ. 3 § 10 λόγον ἀποκληρώσεως υἱοῦ συναναστρεφομένου μετὰ μίμων ἢ κυνηγῶν [2]. Μάλιστα τὰ περὶ ἐπιψόγου γάμου τῆς θυγατρὸς ὁ Βαλσαμὼν ἐκτείνει καὶ ἐπὶ υἱοῦ [3].

Ἐκ τῆς ὅλης διατυπώσεως τοῦ σχολίου τούτου τοῦ Βαλσαμῶνος εὐνοεῖται ἡ ἐκδοχὴ ὅτι ὁ Βαλσαμὼν τὸν προσάπτοντα ρύπον τῷ πατρὶ γάμον ἐθεώρει ὡς λόγον ἀποκληρώσεως οὐ μόνον ὁσάκις οὗτος ἐτελέσθη ἄνευ τῆς κατὰ νόμον ἀπαιτουμένης συναινέσεως τοῦ πατρός, ἀλλὰ καὶ ὁσάκις

1. Δηλ. ἁπλοῦν σαρκικὸν ἁμάρτημα.
2. Ἀκριβῶς εἰπεῖν ἡ Νεαρὰ 115 κεφ. 3 § 10 ὁμιλεῖ περὶ υἱοῦ καταλεγέντος εἰς τὸ ἐπιτήδευμα τοῦ μίμου ἢ κυνηγοῦ, ὅπερ ὁ Βαλσαμὼν ἑρμηνεύει εὐρέως ὡς δηλοῦν καὶ ἁπλῆν συναναστροφὴν μετὰ τῶν προσώπων τούτων, ἴσως ἐπηρεαζόμενος ἐκ τοῦ ἐν τῇ Νεαρᾷ 115 κεφ. 3 § 4 λόγου ἀποκληρώσεως υἱοῦ συναναστρεφομένου φαρμακούς.
3. Ἡ γνώμη αὕτη τοῦ Βαλσαμῶνος θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποστηριχθῇ διὰ τὸ μέχρι τῆς Νεαρᾶς 115 δίκαιον, καθ' ὃ ἡ ἐκτίμησις τοῦ λόγου ἀποκληρώσεως ἀπέκειτο εἰς τὴν κρίσιν τοῦ δικαστηρίου. Μάλιστα εἰς τὰς πηγάς, Dig. 37, 4, 3 § 5, εὕρηται παράδειγμα καθ' ὃ εὐλόγως ἀποκληροῦται ὁ συνάψας ἐπίψογον γάμον αὐτεξούσιος υἱός. Ὁ λόγος οὗτος ἀποκληρώσεως δὲν περιελήφθη ἐν τῇ Νεαρᾷ 115· καὶ ὑπεστηρίχθη μὲν ὅτι ὁ ἐν τῇ Νεαρᾷ 115 κεφ. 3 § 2 λόγος ἀποκληρώσεως τοῦ κατιόντος *«εἰ βαρεῖαν καὶ ἀπρεπῆ ὕβριν αὐτοῖς* (τοῖς γονεῦσι) *ἐπαγάγοι»* εἶναι εὐρύτατος (οὕτω Ροϊλὸς ἐν τῇ ἐπεξεργασίᾳ τοῦ Κληρονομικοῦ δικαίου τοῦ Κρασσᾶ, τόμ. 2, 1935, σ. 430, σημ. 3, βλ. καὶ ἀπόφασιν Πρωτοδικείου Καλαμῶν 1514/1910 ἐν Θέμιδι ΚΒ', 1912, σ. 127 δεχθεῖσαν ὅτι ἡ ὑπὸ τῆς θυγατρὸς σύναψις σχέσεων μετὰ τοῦ πρώτου αὐτῆς ἐξαδέλφου καὶ ἡ μετ' αὐτοῦ συμβίωσις ἀποτελοῦσιν ὕβριν κατὰ τοῦ πατρός, ἐμπίπτουσαν εἰς τὴν διάταξιν τῆς Νεαρᾶς 115 κεφ. 3 § 2), πλὴν κατὰ τὴν ὀρθοτέραν γνώμην ἡ αὐτόθι *ὕβρις* ἔχει τὴν ἔννοιαν τῆς ἐξυβρίσεως, βλ. Κ. Δεμερτζῆν, Περὶ τῆς ἀναγκαστικῆς διαδοχῆς, τόμ. Γ' (1908), σ. 32, σημ. 63, ἀπόφασιν Πρωτοδικείου Καλαμῶν 1893/1911 ἐν Θέμιδι ΚΓ' (1913), σ. 542 κἑξ.

ἡ συναίνεσις αὐτοῦ δὲν ἦτο ἀναγκαία, ὡς ἐπὶ αὐτεξουσίου υἱοῦ ἢ ὑπερβάσης τὸ 25ον ἔτος αὐτεξουσίας θυγατρός [1]. Ἐν ταῖς περιπτώσεσι δηλ. ταύταις ὁ γάμος ἦτο μὲν ἔγκυρος, καὶ ἄνευ τῆς συναινέσεως τοῦ πατρὸς τελούμενος, ἐὰν ὅμως προσῆπτε ῥύπον τῷ πατρί, ἀπετέλει κατὰ τὸν Βαλσαμῶνα λόγον ἀποκληρώσεως [2].

* * *

Θέματα κύρους γάμου ὑπεξουσίας θυγατρὸς τελεσθέντος ἄνευ τῆς συναινέσεως τοῦ πατρὸς ἀπησχόλησαν ἀπόφασιν τοῦ πατριάρχου Ἀλεξίου Α΄ Στουδίτου, ἔτ. 1038 [3].

Ὁ Πέτρος Βομβυλᾶς ἀνέφερεν εἰς τὸν πατριάρχην ὅτι ἡ ὑπεξουσία αὐτοῦ θυγάτηρ συνῆψε γάμον ἄνευ τῆς συναινέσεως αὐτοῦ, ἅτε ἀποδήμου τυγχάνοντος. Ὁ Πατριάρχης ἀποφαίνεται κατ' ἀρχὴν διασπαστέον τὸν γάμον : «...*διάσπασαι τὴν τούτου ὑπεξουσίαν ἀπὸ τοῦ κακῶς συναφθέντος αὐτῇ*». Εἰς δύο μόνον περιπτώσεις ὁ γάμος οὗτος θὰ ἠδύνατο, κατὰ τὸν πατριάρχην, νὰ κριθῇ ἔγκυρος. Πρῶτον, ἐὰν συνέτρεχον αἱ προϋποθέσεις τῶν διατάξεων τῶν Βασιλικῶν 28, 4, 7 καὶ 8, δηλ. ἀπουσία (ἄγνοια τοῦ τόπου διαμονῆς) τοῦ πατρὸς ἢ αἰχμαλωσία αὐτοῦ ὑπὲρ τὴν τριετίαν. Ἡ ἑτέρα περίπτωσις διατυποῦται ἐν τῇ ἀποφάσει ὡς ἑξῆς :

«*Οὐ λανθάνει δέ σου τὴν πολυμάθειαν οὐδὲ ἐκεῖνο τὸ νόμιμον τὸ λέγον· Εἴ τινι τῶν γονέων βουλομένῳ τῇ ἰδίᾳ θυγατρὶ ἢ ἐγγόνῃ ἄνδρα δοῦναι καὶ προῖκα κατὰ τὴν δύναμιν τῆς ἰδίας περιουσίας ὑπὲρ αὐτῆς παρασχεῖν, ἐκείνη μὴ συναινέσῃ, ἀλλ' αἰσχρὸν βίον ἐπιλέξηται, ἐξεῖναι τῷ πατρὶ ἀποκληρονόμον αὐτὴν ποιεῖν. Εἰ δὲ μέχρι τῆς τῶν εἰκοσιπέντε ἐνιαυτῶν ἡλικίας ἡ θυγάτηρ γένηται καὶ οἱ γονεῖς ὑπέρθωνται ταύτην ἀνδρὶ συνάψαι, καὶ ἴσως ἐκ τούτου συμβαίη εἰς τὸ ἑαυτῆς σῶμα ταύτην ἁμαρτῆσαι [ἢ δίχα συναινέσεως τῶν γονέων ἀνδρὶ ἑαυτήν, ἐλευθέρῳ μέντοιγε, συζεῦξαι] τοῦτο εἰς ἀχαριστίαν αὐτῇ μὴ λογίζεσθαι, ἐπειδὴ οὐ τῇ ἑαυτῆς, ἀλλὰ τῇ τῶν γονέων αἰτίᾳ τοῦτο γινώσκεται πλημμελήσασα'. Δεῖ τοίνυν σκοπεῖν, μὴ καὶ ἡ τοῦ Πέτρου θυγάτηρ ὑπὲρ τὸν εἰκοστὸν πέμπτον ἴσως ἐγεγόνει ἐνιαυτόν· τότε γάρ, εἴ τι καὶ παρὰ γνώμην τοῦ πατρὸς πεποίηκεν, οὐ κατακριθήσεται*».

Ἐπὶ τῆς ἀποφάσεως ταύτης παρατηροῦμεν τὰ ἀκόλουθα.

Ἡ ἐν τῷ κειμένῳ τῆς ἀποφάσεως παρατιθεμένη ἐντὸς [ ] φράσις «*ἢ δίχα συναινέσεως τῶν γονέων ἀνδρὶ ἑαυτήν, ἐλευθέρῳ μέντοιγε, συζεῦξαι*» ἐλλείπει ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Leunclavius ἐκδόσεως τῆς ἀποφάσεως

1. Πρβλ. ἀνωτ., σ. 34, σημ. 1.
2. Πρβλ. καὶ ἀνωτ. σ. 47, σημ. 3.
3. Ῥάλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα, τόμ. 5 (1854), σ. 37 κέξ.

ταύτης [1] προσετέθη δὲ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Νεαρᾶς 115 κεφ. 3 § 11 ὑπὸ τῶν Ῥάλλη-Ποτλῆ [2]. Ἡ προσθήκη αὕτη τῶν ἐκδοτῶν τοῦ Συντάγματος εἶναι ἀπαράδεκτος. Ἀποδεικνύεται οὕτως ὅτι καὶ ἐν τῷ κειμένῳ, ὃ εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ πατριάρχης Ἀλέξιος, ἔλειπεν ἡ φράσις αὕτη, ὅπερ ἐπικυροῖ ἀπολύτως τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα περὶ ἀπαλείψεως τῆς φράσεως ταύτης ἐν τοῖς Βασιλικοῖς.

Ἀλλὰ τὸ ἰδιαιτέρως ἀξιοσημείωτον ἐν τῇ ἀποφάσει ταύτῃ τοῦ πατριάρχου Ἀλεξίου εἶναι ὅτι οὗτος, καίτοι δὲν εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἐν λόγῳ φράσιν, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ γάμος τῆς ὑπερβάσης τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας ὑπεξουσίας θυγατρὸς εἶναι ἔγκυρος καὶ ἄνευ τῆς συναινέσεως τοῦ πατρός, ἐὰν οὗτος παρημέλησε τὴν ἀποκατάστασίν της. Προφανῶς ὁ πατριάρχης ἐφήρμοσεν ἐνταῦθα κατ' ἀναλογίαν τὰ ἐπὶ πορνείας τῆς ὑπερβάσης τὸ 25ον ἔτος θυγατρός, σκεφθεὶς ὅτι ὅπως ἡ πορνεία ὑπὸ τὰς ὡς ἄνω προϋποθέσεις δὲν θίγει τὸ κληρονομικὸν αὐτῆς δικαίωμα, οὕτω καὶ ἡ θυγάτηρ «*εἴ τι καὶ παρὰ γνώμην τοῦ πατρὸς πεποίηκεν, οὐ κατακριθήσεται*». Ἡ ἔννοια τοῦ *οὐ κατακριθήσεται* εἶναι προδήλως ὅτι ὁ ὑπὸ τὰς ὡς ἄνω περιστάσεις γάμος τῆς ὑπεξουσίας παραμένει ἀδιάσπαστος, ὡς τοῦτο προκύπτει καὶ ἐκ τῶν ἀμέσως ἐν συνεχείᾳ ἐπιφερομένων ἐν τῇ ἀποφάσει, ὅτι μὴ συντρεχουσῶν τῶν περιστάσεων τούτων, ὁ γάμος εἶναι διασπαστέος : «*Εἰ μέν τοι μηδὲν τοιοῦτον συνέβη, ἀλλὰ παρὰ πάντα νόμον ἡ ὑπεξουσία τοῦ Πέτρου θυγάτηρ παρὰ γνώμην αὐτοῦ ἐγήματο, οὐ μόνον τοὺς συναφθέντας διαζυγῆναι χρὴ παρὰ τῆς εὐκλείας σου, ἀλλὰ καὶ τοὺς εἰς τοῦτο συναραμένους εὐθυνθῆναι...*».

* * *

Σκοπὸς τῆς μέχρι τοῦδε ἀναπτύξεως ἦτο νὰ καταδείξωμεν ὅτι ἡ φράσις τῆς Νεαρᾶς 115 κεφ. 3 § 11 «*ἢ δίχα συναινέσεως τῶν γονέων ἀνδρὶ ἑαυτήν, ἐλευθέρῳ μέντοιγε, συζεῦξαι*», ἡ δοῦσα τοῖς Βυζαντινοῖς ἀφορμὴν εἰς τὴν ἑρμηνείαν ὅτι θυγάτηρ ὑπεξουσία ὑπερβᾶσα τὸ 25ον τῆς ἡλικίας ἔτος ἠδύνατο νὰ συνάψῃ αὐτοβούλως γάμον, ἐὰν ὁ ἐξουσιαστὴς παρημέλησε τὴν ἀποκατάστασιν αὐτῆς, δὲν περιελήφθη εἰς τὰ Βασιλικά.

Ἀλλ' οὕτω τὸ κείμενον τῶν Βασιλικῶν οὐδὲν πλέον διελάμβανε περὶ γάμου θυγατρὸς τελεσθέντος ἄνευ τῆς συναινέσεως τοῦ ἀνιόντος ὡς λόγου ἀποκληρώσεως. Ἐν τούτοις ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ προϊσχύσαντος παρ' ἡμῖν δικαίου οἱ πλεῖστοι τῶν συγγραφέων, ἐργαζόμενοι ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐκδό-

1. Ἐν J. Leunclavii, Jus Graeco-romanum, τόμ. I (1596), σ. 205 κέξ. = Migne, P.G., τόμ. 119, στ. 744 κέξ.
2. Βλ. Ῥάλλη-Ποτλῆ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 39, σημ. 1.

σεως τῶν Βασιλικῶν ὑπὸ Heimbach ἐθεώρουν ὡς ἰσχῦον παρ' ἡμῖν δίκαιον ἀμετάβλητον τὸ κείμενον τῆς Νεαρᾶς 115 κεφ. 3 § 11[1]. Ἡ παρατήρησις τοῦ Γ. Δυοβουνιώτου περὶ ἀπαλείψεως τῆς φράσεως ταύτης ἐν τοῖς Βασιλικοῖς, διατυπωθεῖσα ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1906[2], διέλαθε τὴν προσοχὴν πάντων τῶν μεταγενεστέρων συγγραφέων, εὑρεῖα δὲ διεξήχθη παρ' ἡμῖν συζήτησις περὶ τοῦ ἂν ἡ ἀνήλικος θυγάτηρ συνάπτουσα γάμον ἄνευ τῆς συναινέσεως τοῦ ἀνιόντος ὑπέκειτο εἰς ἀποκλήρωσιν[3]. Μόνον ὁ Κ. Δεμερτζῆς ἐθεώρει ὡς ἰσχῦον παρ' ἡμῖν δίκαιον οὐχὶ τὴν Νεαρὰν 115 κεφ. 3 § 11, ἀλλὰ τὸ χωρίον τοῦ Προχείρου Νόμου 33,8, ὡς περιεχόμενον ἐν τῇ Ἑξαβίβλῳ 5, 10, 1 D.[4].

Εἰς ποίας γνώμας θὰ κατέληγον παρ' ἡμῖν οἱ ἑρμηνευταί, ἐὰν εἶχε γίνει ἀντιληπτὴ ἡ διὰ τῶν Βασιλικῶν μεταβολὴ τῆς Νεαρᾶς, δὲν δυνάμεθα βεβαίως νὰ γνωρίζωμεν[5]. Τὸ βέβαιον, πάντως, εἶναι ὅτι παρ' ἡμῖν ἐθεωρήθη ἰσχῦον κείμενον νόμου, ὅπερ μετὰ τὴν ἀπάλειψίν του ἐν τοῖς Βασιλικοῖς οὐδεμίαν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ παρ' ἡμῖν ἰσχύν.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Π. ΜΑΤΣΗΣ

1. Εἰδικὴ παρ' ἡμῖν μελέτη, Ἡρ. Κυριακοπούλου, Περὶ ἀποκληρώσεως θυγατρὸς συνερχομένης εἰς γάμον ἄνευ τῆς συναινέσεως τῶν γονέων αὐτῆς (1914). Βλ. καὶ τὰ ἐγχειρίδια κληρονομικοῦ δικαίου τῶν Παπαρρηγοπούλου (1873) § 818 ια' (σ. 694), Καλλιγᾶ (1876) § 66 ια' (σ. 106), Windscheid-Πολυγένους (1923) § 590, 13 (σ. 259). Μπαλῆ ²(1930) § 209, 11, (σ. 311), Κρασσᾶ-Ροϊλοῦ, τόμ. 2 (1935), σ. 432.

2. Βλ. ἀνωτ., σ. 46, σημ. 2.

3. Ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦ κύρους τοῦ γάμου εἶχε γίνει δεκτὸν ἐν τῷ προϊσχύσαντι δικαίῳ ὅτι διὰ τῆς συμπληρώσεως τοῦ 21ου τῆς ἡλικίας ἔτους ἡ θυγάτηρ καθισταμένη αὐτοδικαίως αὐτεξουσία ἠδύνατο νὰ συνάψῃ γάμον ἄνευ τῆς πατρικῆς συναινέσεως (πρβλ. Κ. Δεμερτζῆ, Οἰκογενειακὸν δίκαιον, 1935, σ. 24) μὴ ὑποκειμένη φυσικῷ τῷ λόγῳ εἰς ἀποκλήρωσιν. Κατ' ἀκολουθίαν τούτου τοὺς ἑρμηνευτὰς ἀπησχόλει παρ' ἡμῖν τὸ ζήτημα ἂν ἡ ἀνήλικος θυγάτηρ, δηλ. ἡ μὴ συμπληρώσασα τὸ 21ον ἔτος τῆς ἡλικίας, συνάπτουσα γάμον ἄνευ τῆς συναινέσεως τοῦ ἀνιόντος ἠδύνατο νὰ ἀποκληρωθῇ κατὰ τὴν Νεαρὰν 115 κεφ. 3 § 11. Αἱ διατυπωθεῖσαι γνῶμαι ὑπῆρξαν ἀντίθετοι. Οἱ πλεῖστοι τῶν συγγραφέων ἠρνοῦντο νὰ συναγάγωσιν (ἐξ ἀντιδιαστολῆς) ὅτι ὁ ἄνευ συναινέσεως τοῦ ἀνιόντος γάμος τῆς ἀνηλίκου ἀπετέλει λόγον ἀποκληρώσεως· οὕτω Παπαρρηγόπουλος, ἔνθ' ἀνωτ., Καλλιγᾶς ἔνθ' ἀνωτ., Κ. Ρακτιβάν, ἐν Θέμιδι ΚΑ' (1911), σ. 143 κἑξ., Ι. Εὐκλείδης, ἐν Ἐφημερίδι τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Γαλλικῆς Νομολογίας, τόμ. 33 (1913), σ. 447 κἑξ., καίτοι ἀναγνωρίζων ὡς κρατοῦσαν παρὰ τοῖς ἀλλοδαποῖς συγγραφεῦσι τὴν ἀντίθετον δόξαν· πρβλ. ἐπίσης καὶ ἀπόφασιν Πρωτοδικείου Καλαμῶν 1893/1911 ἐν Θέμιδι ΚΓ' (1913), σ. 542 κἑξ., σ. 543. Κατ' ἄλλους, ἀντιθέτως, συγγραφεῖς ὁ γάμος οὗτος ἀπετέλει λόγον ἀποκληρώσεως, Ἡρ. Κυριακόπουλος, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 29 κἑξ., Κρασσᾶς-Ροϊλός, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 432, σημ. 10.

4. Κ. Δεμερτζῆ, Περὶ τῆς ἀναγκαστικῆς διαδοχῆς, τόμ. Γ' (1908), σ. 45, σημ. 76.

5. Πρβλ. ἀνωτ., σ. 51 τὰς γνώμας τῶν Βυζαντινῶν, ἑρμηνευόντων τὴν Νεαρὰν 115 κεφ. 3 § 11 ἄνευ τῆς φράσεως *«ἢ δίχα συναινέσεως — — συζεῦξαι»*.

ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΠΕΡΙ ΠΡΟΓΑΜΟΥ ΔΩΡΕΑΣ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΗ ΕΚ ΤΟΥ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 1430 ΚΩΔΙΚΟΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 1430 χειρόγραφος κῶδιξ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος, κατὰ τὸ β' ἥμισυ τοῦ ΙϚ' αἰῶνος γραφείς, περιέχει τὸ Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη. Τὸ κείμενον τοῦ Συντάγματος εἶναι γεγραμμένον ὑπὸ δύο χειρῶν· ἡ πρώτη χεὶρ διήκει μέχρι τοῦ φ. 139α, ἡ δὲ δευτέρα ἀπὸ τοῦ φ. 139β μέχρι τοῦ φ. 205α, ἔνθα καὶ τελευτᾷ τὸ κείμενον τοῦ Συντάγματος.

Ἡ ἐνταῦθα διὰ πρώτην φορὰν ἐκδιδομένη μελέτη περὶ προγάμου δωρεᾶς περιέχεται εἰς τὰ φφ. 227α - 230α τοῦ κώδικος καὶ ἐν συνεχείᾳ ἑτέρων κειμένων. Καὶ ἡ μελέτη, ὡς καὶ τὰ πρὸ αὐτῆς κείμενα, ἔχει γραφῆ ὑπὸ τῆς χειρὸς τῆς γραψάσης τὸ δεύτερον μέρος τοῦ Συντάγματος τοῦ Μ. Βλάσταρη.

Τὸν χρόνον συντάξεως τῆς μελέτης δὲν δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν ἀκριβῶς. Ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ἐν στ. 15 γινομένης μνείας Νεαρᾶς τινος τοῦ βασιλέως Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου, χωρὶς νὰ καθορίζηται περὶ ποίου ἐκ τῶν ὁμωνύμων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου πρόκειται, καὶ ὅστις αὐτόθι καὶ ἐν στ. 71 ἀποκαλεῖται *ἀοίδιμος*, ἡ μελέτη συνετάγη πάντως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πρώτου ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Παλαιολόγων Ἀνδρονίκου αὐτοκράτορος, ἤτοι τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου[1], ἐπισυμβάντα τῷ 1332.

Ὑπὲρ τοῦ ὅτι ἡ μελέτη συνετάγη μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως θὰ ἠδύνατό τις ἴσως νὰ ἐπικαλεσθῇ τὸ ὅτι ἡ ἐν τῇ μελέτῃ διαπραγμάτευσις τῶν σχετικῶν θεμάτων γίνεται κατὰ τρόπον μᾶλλον συγκεχυμένον, ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει κατὰ τρόπον μὴ ἀποδίδοντα τὸ βυζαντινὸν δίκαιον ἐν τῇ καθαρότητι αὐτοῦ. Ἀλλὰ τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀπροσμάχητον.

Ἐξ ἑτέρου ἡ ἐν στ. 14 μνεία τῆς *βασιλίδος τῶν πόλεων*, δηλ. τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δὲν ἀποδεικνύει τὴν πρὸ τῆς ἁλώσεως σύνταξιν τῆς

1. Ὡς γνωστὸν ὁ αὐτοκράτωρ Ἀνδρόνικος Α' κατήγετο ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Κομνηνῶν.

μελέτης, διότι βασιλὶς τῶν πόλεων ἀπεκαλεῖτο ἡ Κωνσταντινούπολις καὶ κατ' αὐτοὺς τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους [1].

Ὅτι δ' ἡ μελέτη εἶναι πρωτόγραφος, συνετάγη δηλ. ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ γραφέως, δέον ν' ἀποκλεισθῇ, διότι ὡς προκύπτει ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ χασμάτων [2] ὁ γραφεὺς ἀντέγραφεν ἐξ ἑτέρου κειμένου.

Ἄδηλος ὡσαύτως εἶναι καὶ ὁ τόπος συντάξεως τῆς μελέτης. Ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ συντάκτου αὐτῆς ἐν στ. 14 κἑξ. λεγομένων ὅτι ἐν τῇ διαπραγματεύσει τοῦ θέματος θέλει λάβει ὑπ' ὄψιν *«ἃ μάλιστα πολιτεύονται σήμερον ἐν τῇ βασιλίδι τῶν πόλεων... ἐξαιρέτως δὲ καὶ εἰ δοκεῖ συμφέροντα ταῖς ἐνταῦθα πολιτείαις»* προκύπτει ὅτι αὕτη συνετάγη ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἐκδίδων κατωτέρω τὴν μελέτην ταύτην διώρθωσα σιωπηρῶς τὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα, τὰ μὴ μεταβάλλοντα τὸν νοῦν τοῦ κειμένου, καὶ δὲν ἐσημείωσα ταῦτα ἐν τῷ ὑπομνήματι. Σιωπηρῶς ὁμοίως ἀνέλυσα τὰς συνήθεις βραχυγραφίας, πλὴν εὐαρίθμων τινῶν, ὧν τὴν δήλωσιν ἐθεώρησα ἀναγκαίαν, ἀναπτύξας ταύτας ἐντὸς ( ). Τὰ ἐν τῷ κώδικι χάσματα ἐδήλωσα διὰ [ ]. Αἱ υἱοθετούμεναι γραφαὶ καὶ αἱ προτεινόμεναι ὑπ' ἐμοῦ διορθώσεις τίθενται, κατὰ τὰ εἰωθότα, πρῶται ἐν τῷ ὑπομνήματι.

Περὶ τῆς προγάμου δωρεᾶς καὶ περὶ κερδῶν τῶν ἐπιγενομένων ἀνδράσιν ἢ γυναιξὶ μετὰ θάνατον τοῦ ἑνὸς μέρους

φ. 227α *Οἱ μὲν σεβασμιώτατοι ἡμῶν νομοθέται πλείστην ὅτι σπουδὴν εἰσενεγκάμενοι περὶ τὴν τῶν θείων ἔκθεσιν νόμων ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ συμφέροντος παντὸς τοῦ τῆς εὐσεβείας πληρώματος, πρὸς τοῖς ἄλλοις πολλὰ καὶ περὶ τῆς προγάμου νενομοθετήκασι δωρεᾶς ἀπὸ τῶν βιβλίων, ὡς ἴσμεν, τοῦ Κώδικος καὶ τῶν Νεαρῶν καὶ περὶ κερδῶν ἐπιγενομένων γυναιξὶ καὶ ἀνδράσι μετὰ θάνατον, εἴτε ὕπεισι παῖδες εἴτε μὴ ὕπεισιν, εἴτε πρὸς δευτέρους ἔλθῃ γάμους τὸ ζῶν μέρος εἴτε μὴ ἔλθῃ, εἴτε πρὸ τοῦ πενθίμου ἐνιαυτοῦ εἴτε μετὰ τὸν πένθιμον, εἴτ' εὔπορος εἴτ' ἄπορος εἴη ἡ γυνή, καὶ περὶ τοῦ ἐξ ἀπαιδίας κάσου καὶ περὶ ἑτέρων τῶν τούτοις ἑπομένων, εἰ καὶ κατά τινα αἱ Νεαραὶ διαφέρουσιν ἀλλή-*

1. Πρβλ. ἔγγραφον τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰωαννικίου τοῦ Λινδίου, ἔτ. 1647 : *«...ἀλλ' οὐκ οἴδαμεν, τινὲς τῶν ἀδελφῶν ἀσυντηρήτως εἰς τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων ἐπιδημοῦντες»,* παρὰ Μ. Γεδεών, Κανονικαὶ διατάξεις, τόμ. 1 (1888), σ. 49. Διὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον πρβλ. συνοδικὴν ἀπόφασιν τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως παρὰ Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, τόμ. I, σ. 541 : *«...οὐχ ἥκιστα δ' ἐν τῇ μεγάλῃ ταύτῃ καὶ βασιλίδι τῶν πόλεων, τῇ θεοδοξάστῳ Κωνσταντινουπόλει».*

2. Πρβλ. κατωτ., στ. 143.

λων, ἡ μὲν οὕτως εἰποῦσα ἡ δὲ ἑτέρως περὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως. Ἡμεῖς δὲ ἐξ ἁπάντων αὐτῶν ἐρανισάμενοι τὰ κάλλιστά τε καὶ χρησιμώτατα καὶ ἃ μάλιστα πολιτεύονται σήμερον ἐν τῇ βασιλίδι τῶν πόλεων, μᾶλλον δὲ καὶ κατά τινα ὅπου δεῖ τῇ συντεθείσῃ Νεαρᾷ παρὰ τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως κυρ(οῦ) Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου ἀκολουθήσαντες, ἐξαιρέτως δὲ καὶ εἰ δοκεῖ συμφέροντα ταῖς ἐνταῦθα πολιτείαις, ὡς ἐφικτὸν ἡμῖν ἐν ἐπιτομῇ σαφεστάτῃ δηλώσομεν, ἵνα μὴ διεσκεδασμένως τοῖς νενομοθετημένοις ἐντυγχάνοντες ἄν(θρωπ)οι καὶ μὴ ἔχοντες ἱκανῶς πρὸς τὴν τῶν νόμων μάθησιν ἐπισφαλῶς τε καὶ οὐκ ὀρθῶς τὰς τῶν ὑποθέσεων ἀποφάσεις διδόασιν, ἀλλ' ὁμοῦ πάντα συντεθειμένως εὑρίσκοντες ὀρθῶς ἀποφαίνοιντο περὶ τῶν τοιούτων. Δεῖ δὲ πρότερον εἰπεῖν τί ἐστι πρὸ γάμου δωρεὰ καὶ τίς ἡ ἐπ' αὐτὴν πρᾶ-
φ. 227β *ξις, | ἔπειτα δηλῶσαι καὶ τίνι προσήκει ἡ ταύτης κληρονομία.*

Περὶ τῆς προγάμου δωρεᾶς

Πρὸ γάμου δωρεά ἐστιν, ὀνομαζομένη καὶ διὰ γάμου δωρεά, τὸ κοινῶς λεγόμενον θεώρητρον, ὅπερ ἐν τῇ βασιλίδι τῶν πόλεων λαμβάνει ἡ γυνὴ παραυτίκα, ἡνίκα συνευνασθῇ αὐτῇ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς, καὶ δίδωσιν αὐτὸ ἐπὶ τόκοις καὶ τὰς ἐπικαρπίας αὐτοῦ ἀποκερδαίνει ἰδίως καὶ ἄδειαν ἔχει παντοίαν εἰς αὐτὸ ποιεῖν ἃ βούλεται, μηδαμῶς ἀνακρινομένη τὸ οἱονοῦν ὑπὲρ τούτου παρὰ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς, ἀλλ' αὐτὴ τούτου δεσπόζουσα καθ' ὅτι ἐπὶ τιμῇ τῆς παρθενίας αὐτῆς. Γίνεται γοῦν ἡ τούτου ἀποκατάστασις ἐν τῷ προικοσυμφώνῳ τάττοντος τοῦ ἀνδρὸς πρὸς τὴν γυναῖκα τόδε τι ὑπὲρ θεωρήτρου αὐτῆς. Πρότερον μὲν οὖν ἐπεκράτει συνήθεια ὅτι ἐν τῷ προικοσυμφώνῳ ἐτάττετο ἐγγράφως ὅσον μέλλει ἀποκερδήσειν ὁ ζῶν ἀπὸ τοῦ τεθνεῶτος ἐξ ἀπαιδίας, τοῦτέστιν τρίτον ἢ τέταρτον, καὶ ὅσον ἐκέρδαινεν ὁ ἀνὴρ ἀπὸ τῆς γυναικὸς τοσοῦτον καὶ ἡ γυνὴ ἀπὸ τοῦ ἀνδρός, καθ' ὅτι ἴσαι πολλάκις ἦσαν αἱ προῖκες καὶ αἱ προγαμιαῖαι δωρεαί, καθὼς διαλαμβάνουσιν αἱ Νεαραί, ἥ τε κβ' καὶ ϡζ', καὶ ἄλλα πολλὰ τοιαῦτα δηλοῦσαι, ἃ τότε ἐπολιτεύοντο· νυνὶ δὲ ὁ ἀνὴρ μόνος γράφει πρὸς τὴν γυναῖκα θεώρητρον καὶ ἔχει τοῦτο ἡ γυνὴ εἰς κληρονομίαν αὐτῆς. Ἡ γυνὴ δὲ πρὸς τὸν ἄνδρα οὐδαμῶς γράφει το, εἰ μήπου φιλοτιμούμενοί τινες γράψουσι τῷ ἀνδρὶ γαμβριτόκιον ὡς χάρισμα καὶ λαμβάνει αὐτὸ παραυτίκα. Μόνον τὸ τῆς γυναικὸς θεώρητρόν ἐστιν ἀπαραίτητον καὶ τοσοῦτον ὅτι εἰ καὶ κατά τινα τύχην ὁ ἀνὴρ οὐ φθάσει γράψαι τῇ γυναικὶ ἐν τῷ συμφώνῳ θεώρητρον, ἀλλὰ οἱ νόμοι μετὰ τὸν τοῦ ἀνδρὸς θάνατον ἀπὸ τῆς περιουσίας αὐτοῦ τῇ γυναικὶ διδόασιν ἀπαραιτήτως θεώρητρον ὅσον τῆς προικὸς αὐτῆς τὸ τέ-

12 *ἡ μὲν* : *εἰ μὲν* 16 *ἀκολουθήσαντες* : *ἀκολουθήσαντας* 21 *ἀποφαίνοιντο* : *ἀποφαίνειντο* 25 *διὰ γάμου* : Ἀρχικῶς ἐγράφη *διαγάμων* διορθωθὲν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ γραφέως εἰς *διαγάμον*

φ. 228α ταρτον μέρος εἶναι γινώσκεται. Τοῦτο γοῦν κερδαίνει ἡ | γυνὴ κατὰ κληρονομίαν εἴτε παῖδας ἔχει μετὰ τοῦ ἀνδρὸς εἴτε μή, εἴτε τοῖς πρώτοις μόνοις ἀρκεσθῇ γάμοις εἴτε καὶ πρὸς δεύτερον ἐλεύσεται συνοικέσιον. Τότε μόνον ἐκπίπτει ἡ γυνὴ τοῦ θεωρήτρου καὶ ζημιοῦται αὐτό, ὅτε πρὸ τοῦ πενθίμου χρόνου εἰς δεύτερον ἐλεύσεται συνοικέσιον κατὰ τὴν τοῦ ς' κεφαλαίου τοῦ ιθ' τίτλου τοῦ βιβλίου τῶν βασιλικῶν διατάξεων. Λέγει γὰρ οὕτως·

«Ἡ πρὸ τοῦ πενθίμου χρόνου εἰς δεύτερον ἑαυτὴν συνοικέσιον ἐπιρρίψασα, ὡς εἰς αὐτὰς τὰς γονὰς καὶ κοίτην ἀνδρῴαν ἐξυβρίσασα, τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς τῆς τε δεσποτείας καὶ τῆς χρήσεως ἀπελαθήσεται καὶ πολλῷ μᾶλλον δηλονότι ὡς οὐδὲ ἐκ τῆς ἄλλης ἀνδρῴας ὑποστάσεως οἱονδήποτε λήψεται. Καὶ παίδων δὲ προσόντων αὐτῇ καὶ τούτων ἀτέκνων καὶ ἀδιαθέτων τελευτώντων, οὔτε καθ' ὅλου οὔτε κατὰ μέρος τινὰ τούτων κληρονομήσει», ἤγουν τινῶν συγγενῶν τοῦ ἀνδρός. Καὶ μετά τινα ὅτι· «οὐδὲ τῆς ἔξωθεν αἰσθήσεται φιλοτιμίας, οὐδὲ λήψεται παρ' οὐδενὸς τῶν ἔξωθεν οὐ κλῆρον, οὐ λεγάτον, οὐ τὴν μετὰ θάνατον δωρεάν, ἀλλὰ ταῦτα ἐλεύσεται ἢ μενεῖ παρὰ τοῖς κληρονόμοις τοῦ τελευτήσαντος ἢ συγκληρονόμοις αὐτῆς». Καὶ ἐφεξῆς· «ἃ παρὰ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἐαθέντα αὐτῇ ἀφαιρεθήσονται παρ' αὐτῆς καὶ ἀφίξονται πρὸς τοὺς προσήκοντας συγγενεῖς τοῦ ἀνδρός, ἤγουν ἀνιόντας, κατιόντας καὶ τοὺς ἐκ πλαγίου μέχρι δευτέρου βαθμοῦ, τῶν βαθμῶν ἐπὶ τῆς οἰκείας τάξεως φυλαττομένων» καὶ τὰ ἑξῆς.

Ἐπειδὴ τοίνυν ἀπεδείχθη παρὰ τῶν θείων νόμων ἐκ ποίας αἰτίας ἐκπίπτει ἡ γυνὴ τῆς πρὸ γάμου δωρεᾶς καὶ τῆς παρὰ τοῦ ἀνδρὸς ἁπάσης ἄλλης φιλοτιμίας, φέρε δηλώσομεν καὶ πότε κερδαίνει ταύτην μόνον ἢ ἐξ ὁλοκλήρου φ. 228β ἢ τὸ ἥμισυ ταύτης, πότε δὲ λαμβάνει παιδὸς μοῖραν κατὰ | δεσποτείαν καὶ πότε τὸ ἐξ ἀπαιδίας κάσον, πότε τέταρτον κερδαίνει καὶ πότε τρίτον κατὰ τὴν τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως Παλαιολόγου Νεαράν, καὶ πότε τῶν ἰδίων τέκνων δευτερογαμοῦσα τελευτώντων κληρονόμος δείκνυται. Πρῶτον οὖν αὐταῖς λέξεσι τὰ

---

52 - 65 : Δὲν ἐλήφθησαν ἐκ τῶν Βασιλικῶν, ὡς θὰ ἠδύνατο νὰ εἰκασθῇ, ἀλλ' ἐκ τῆς Ἐπαναγωγῆς 19, 6 (ἔκδ. Zachariae, Collectio librorum juris Graeco - romani ineditorum, 1852, σ. 122 κέξ.).

---

53 *τὰς* ἐκ συμπληρώσεως τοῦ Zachariae ἐν τῇ Ἐπαναγωγῇ. 53 *προγαμιαίας* : *προγάμου* Ἐπαναγωγὴ 55 - 56 *Καὶ παίδων δὲ προσόντων αὐτῇ καὶ τούτων ἀτέκνων* : *Οὐ μόνον δὲ ἀλλὰ καὶ παίδων αὐτῇ προσόντων, ἀτέκνων* Ἐπαναγωγὴ 57 *καθ' ὅλου* : *καθ' ὅλον τὸν κλῆρον* Ἐπαναγωγὴ 58 *τῆς* Ἐπαναγωγή : *τὴν* 59 *παρ' οὐδενὸς* Ἐπαναγωγή : *παρ' οὐδὲν* 62 *αὐτῆς* Ἐπαναγωγή : *αὐτοῦ* 61 - 65 *ἃ παρὰ — τάξεως φυλαττομένων* : *Τὰ δέ γε παρὰ τοῦ πρότερον συνοικήσαντος ἀφίξεται παρ' αὐτῆς ἀφαιρούμενα πρὸς τὰ δέκα πρόσωπα τῆς τοῦ καταλιπόντος ἀνδρὸς συγγενείας, τουτέστιν ἀνιόντας καὶ κατιόντας καὶ τοὺς ἐκ πλαγίου μέχρι β' βαθμοῦ, τῶν βαθμῶν ἐπὶ τῆς οἰκείας φυλαττομένων τάξεως* Ἐπαναγωγὴ 66 *ἀπεδείχθη* : *ἀπεδέχθη*

τῶν νόμων θήσομεν καὶ δείξομεν ὅπως φαίνονται τὰ κεφάλαια ἀλλήλοις ἐναντιούμενα, εἶτα καὶ τὴν θεραπείαν αὐτῶν ποιησόμεθα προσηκόντως. Τὸ μὲν οὖν ζ' κεφάλαιον τῆς κβ' Νεαρᾶς οὕτω φησίν·

«Ἡ μετὰ τὸν πένθιμον χρόνον ἤγουν μετὰ τοὺς δώδεκα μῆνας δευτερογαμήσασα τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς κατὰ τὸ ἥμισυ μέρος κυρία ἔσται, τοῦ ἑτέρου ἡμίσεως τοῖς ἐκ τοῦ προτέρου ἀνδρὸς αὐτῆς παισὶ φυλαττομένου. Εἰ δὲ παῖδες μὴ ὕπεισιν, αὐτὴ τῆς ὅλης προγαμιαίας δωρεᾶς κυρία ἔσται, ἐκ μέντοι τῆς ἄλλης ἀνδρῴας ὑποστάσεως ὄντων παίδων καὶ μὴ ὄντων οὐδὲν ἕτερον αὐτὴ παρακερδαίνει. Τινὸς μέντοι τῶν παίδων τῶν ἐκ τοῦ προτέρου γάμου ἀτέκνου καὶ ἀδιαθέτου τελευτῶντος, τὴν τούτου ὑπόστασιν μετὰ τῶν ὑπολοίπων παίδων ἐξίσου μερίζεται· εἰ δὲ μὴ εἴη τις ὁ ταύτην συμμεριζόμενος, ὁλοκλήρου τῆς ὑποστάσεως αὐτὴ κυρία λογισθήσεται».

Κεφάλαιον τῆς β' Νεαρᾶς·

«Τῆς μητρὸς ἅπαξ εἰς δευτέρους γάμους ἐλθούσης, κέρδος εὐθὺς ἁπάντων τῶν παίδων τὴν δεσποτείαν τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς γίνεσθαι καὶ μηδεμίαν ἄδειαν εἶναι τῇ μητρὶ τοὺς μὲν τῶν παίδων ἐπιλέγεσθαι, τοὺς δὲ ἀτιμάζειν, διότι πάντας ὁμοῦ τοῖς δευτέροις ὕβρισε γάμοις. Ὥστε καὶ ἐπὶ τοῦ παρόντος ἡ δεσποτεία τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς ὅλη πρὸς τοὺς παῖδας παραγενήσεται, τῆς χρήσεως παρὰ τῇ μητρὶ μέχρι περίεστι φυλαττομένης» καὶ τὰ ἑξῆς·

Ἐξήγησις

Ταῦτα τὰ δύο κεφάλαια τῆς τε κβ' Νεαρᾶς καὶ τῆς β' ὡσανεὶ φαίνονται ἀλλήλοις ἐναντιούμενα· ἐκεῖ μὲν γὰρ ἡ δευτερογαμοῦσα γυνὴ τὸ ἥμισυ τῆς φ. 229α προγαμιαίας δωρεᾶς κερδαίνει, | τοῦ ἑτέρου ἡμίσεος τοῖς ἐκ τοῦ προτέρου ἀνδρὸς παισὶ φυλαττομένου, ἐνταῦθα δὲ οἱ παῖδες ἔχουσι τὴν δεσποτείαν ἁπάσης τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς δευτερογαμούσης αὐτῶν τῆς μητρός, τῆς χρήσεως παρὰ τῇ μητρὶ μέχρι περίεστι φυλαττομένης. Ὅρα γοῦν μήπως ταῖς φωναῖς

---

76 - 84 : Ταῦτα ἐλήφθησαν ἐκ τῆς Ἐπαναγωγῆς 19, 7 καὶ οὐχὶ ἐκ τῆς κβ' Νεαρᾶς ὡς λέγεται ἐν τῷ κειμένῳ, Βλ. περὶ τούτου κατωτ., σ. 69 κἑξ.

86 - 91 : Νεαρὰ Ἰουστ. 2, κεφ. 1 = Ἐπαναγωγὴ 19, 13.

---

76 - 77 *δευτερογαμήσασα* : *δευτερογαμοῦσα* Ἐπαναγωγὴ 77 *προγαμιαίας* : *προγάμου* Ἐπαναγωγὴ 77 *ἔσται* : *καθίσταται* Ἐπαναγωγὴ 78 *ἡμίσεως* : *ἡμίσεως μέρους* Ἐπαναγωγὴ 80 *ὄντων* : *ὄντων τε* Ἐπαναγωγὴ 81 *αὐτὴ* : *αὕτη* Ἐπαναγωγὴ 81 *παίδων* : *τέκνων* Ἐπαναγωγὴ 82 *ἀτέκνου* Ἐπαναγωγὴ : *ἢ τέκνου* 82 *καὶ ἀδιαθέτου* : *ἢ ἀδιαθέτου* Ἐπαναγωγὴ 84 *ταύτην* : *ταύτῃ* Ἐπαναγωγὴ 87 *τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς γίνεσθαι* : *τῆς προγαμιαίας γίνεσθαι δωρεᾶς* Νεαρὰ 90 *τοὺς παῖδας* : *τὴν παῖδα* Νεαρά, Ἐπαναγωγὴ 90 *παραγενήσεται* Νεαρά, Ἐπαναγωγή : *παραγενομένης* 91 *περίεστι φυλαττομένης* : συνεπληρώθη ὑπὸ ἑτέρας χειρὸς ἔνθα ὁ γραφεὺς ἔγραψε *περ μενης*.

ταύταις ὡς ἀνίσοις προσκείμενος, οὐκ εὐθεῖαν ποιήσει τὴν ἀπόφασιν ἐν ταῖς κρίσεσιν. Ἴσθι γοῦν ὡς ἐκεῖ μὲν περὶ ἐκποιήσεώς ἐστιν ὁ λόγος, οἷον εἰ βουληθῇ ἡ γυνὴ δωρήσασθαί τι πρός τινα ἀπὸ τοῦ θεωρήτρου αὐτῆς μετὰ τὸν δεύτερον γάμον, οὐκ ἔχει ἄδειαν δωρήσασθαι ἢ διαπρᾶσαι πλέον, εἰ μὴ τὸ ἥμισυ, τὸ δὲ ἕτερον ἥμισυ κληρονομοῦσιν οἱ παῖδες, ἐνταῦθα δὲ περὶ δεσποτείας καὶ χρήσεως ὁ λόγος ἐστίν, ὅτι ἡ μὲν μήτηρ κατέχει αὐτὸ κατὰ χρῆσιν παρ' ὅλην αὐτῆς τὴν ζωήν, μετὰ δὲ τελευτὴν κληρονομοῦσιν αὐτὸ οἱ ἐκ τοῦ προτέρου ἀνδρὸς παῖδες καθὼς καὶ τὴν ἄλλην ἅπασαν πατρικὴν αὐτῶν ὑπόστασιν, ὥστε καὶ ἡ μήτηρ, εἰ συμβῇ παιδοποιῆσαι [ ] μετὰ τοῦ δευτέρου ἀνδρός, πάντες οἱ παῖδες, οἱ ἀπὸ τοῦ πρώτου γάμου οἵ τε ἀπὸ τοῦ δευτέρου, ἐπίσης ὁμοῦ κληρονομήσουσιν αὐτὴν τελευτῶσαν, μήτηρ γάρ ἐστι πάντων, ἰδίᾳ δὲ ἑκάτερα τὰ τῶν παίδων μέρη τὰ πατρικὰ αὐτῶν ἀπολήψονται. Εἰ δ' ἄπαις τελευτήσῃ ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἀνδρός, οἱ ἐκ τοῦ πρώτου αὐτὴν ἐξ ὁλοκλήρου κληρονομήσουσιν, ἀποκερδαίνοντος καὶ τοῦ δευτέρου ἀνδρὸς μέρος τι, ὅπερ οἱ νόμοι διακρινοῦσι τῷ ἀνδρὶ χαριζόμενοι διά τινα δῆθεν πολυχρόνιον στοργὴν πρὸς τὴν γυναῖκα ἢ τῶν κτημάτων αὐτῆς δι' ἐπιμελείας ἐπὶ τὸ βέλτιον ἐπίδοσιν.

Ἔστι καὶ τοῦτο πραττόμενον ἐν ταῖς πολιτείαις, ὅτι ἡνίκα γυνὴ παῖδας ἔχουσα πρὸς δεύτερον ἀφίκηται συνοικέσιον, εὐθέως δίδοται τοῖς ὀρφανοῖς ἐπίτροπος, ἵνα διοικῇ τὴν περιουσίαν αὐτῶν καὶ ἐκτρέφῃ αὐτὰ καὶ πάσης ἀλ-
φ. 229β λης ἐπι|μελείας αὐτὰ ἀξιοῖ· ὅπερ ἐστὶ καὶ πάνυ δίκαιον, ἵνα μὴ ἡ μήτηρ πρὸς τὸν δεύτερον ἄνδρα τὸν πόθον ὅλον μεταθεῖσα, καθὰ φιλεῖ γίνεσθαι τοιαῦτα, καὶ τῶν μὲν παίδων ἀμελῇ, τὴν δὲ περιουσίαν αὐτῶν ἀδεῶς ἀναλίσκῃ. Εἰ δὲ πολλάκις ὡς φιλόπαιδα τὴν γυναῖκα βλέποντες ἐάσουσι τοὺς ὀρφανοὺς ὑπ' αὐτῆς ἐπιτροπεύεσθαι, δεῖ πάντας τοὺς ἐκ πατρὸς συγγενεῖς αὐτῶν ἐπιτηρεῖν αὐτὴν πῶς τοὺς παῖδας ἐπιτροπεύει, εἰ δ' ἀθεμίτως, ἀνατρέχειν πρὸς τὴν ἐκκλησίαν ἢ τοὺς ἄρχοντας καὶ τὴν ἐκ δυσβουλείας ἀθεμιτοπραγίαν δεικνύναι τῆς γυναικὸς καὶ οὕτω λαμβάνειν ἐκεῖθεν ἐπίτροπον ὑπὲρ τῆς πατρικῆς καὶ τῆς περιουσίας αὐτῶν. Εἰ δέ τις μὴ εἴη τοῦ ὀρφανοῦ συγγενὴς πρὸς πατρός, τὴν ἐκκλησίαν χρὴ τὴν περὶ τούτου ποιεῖσθαι ἔρευναν καὶ διόρθωσιν, ὁμοίως καὶ τοὺς ἄρχοντας, ἵνα μὴ ἀπόλωνται οἱ ὀρφανοί, ὧν κατὰ χάριν πατὴρ ὁ Κ(ύριο)ς.

Χρὴ μὲν γινώσκειν ὅτι ὁ μὲν ἀνὴρ τοῦτο πλέον ἔχει τῆς γυναικός, ὅτι οὔτε τὸν πένθιμον παραφυλάττει ἐνιαυτόν, ἀλλ' ὅτε βούλεται δευτέρᾳ συνάπτεται γυναικί, οὔτε † τῆς τῶν αὐτῶν ἐπιτροπεύει † καὶ τῶν μητρῴων πραγμάτων τὴν χρῆσιν ἔχει μέχρι περίεστιν. Ἡ δὲ γυνὴ τοῦτο πλέον ἔχει τοῦ ἀνδρός, ὅτι οὐδέποτε ἐλάττωσιν ἡ προὶξ αὐτῆς ἐπιδέχεται, ἀλλ' ἀεὶ σῶα ἀπο-

108 οἱ ἀπὸ : προσετέθησαν ὑπὸ ἑτέρας χειρός. 124 ἐπιτροπεύει : ἐπιτροπείαν 134 τοῦτο : ἔχει γραφῇ δι' ἑτέρας χειρὸς ὕπερθεν τῆς λέξεως πλέον

δίδοται καὶ ὅτι, εἰ ἄπορός ἐστι καὶ ἄπροικος, λαμβάνει ἀπὸ τῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀνδρὸς κατά τε χρῆσιν καὶ δεσποτείαν μερίδα, εἰ μὲν ἄπαις εἴη ἢ τρεῖς ἔχει παῖδας, λαμβάνει παιδὸς ἑνὸς μοῖραν καὶ τοῦτο μὲν εἰ οὐκ ἐλεύσεται πρὸς δεύτερον γάμον, εἰ δὲ ἐλεύσεται, τῆς μερίδος μὲν ταύτης οὐκ ἐξελαθήσεται, ἕξει δὲ αὐτὴν κατὰ χρῆσιν, τῆς δεσποτείας φυλαττομένης τοῖς ἐκ τοῦ πρώτου γάμου παισίν· εἰ δὲ θελήσει ἐκποιήσασθαι, τὸ ἥμισυ καὶ μόνον ἐκποιήσεται,
φ. 230α τὸ δὲ ἕτερον ἥμισυ τοῖς παισὶ | φυλαχθήσεται. Περὶ τῆς τῶν παίδων δὲ κληρονομίας οὕτως ἔσται αὐτῇ ὡς καὶ ταῖς [ ] καὶ προῖκας ἐχούσαις. Ὁ δὲ ἄπορος ἀνὴρ κατὰ μὲν δεσποτείαν οὐδὲν ἀπὸ τῆς περιουσίας τῆς γυναικὸς κερδανεῖ, κατὰ μόνην δὲ χρῆσιν. Ἐν δὲ τῇ τῶν παίδων κληρονομίᾳ οὕτως ἔσται καθάπερ καὶ ἡ γυνή.

Ζητητέον δὲ τίνι τρόπῳ ὁ μὲν ἀνὴρ δευτερογαμῶν τῶν ἰδίων παίδων ἐπιτροπεύει, ἡ δὲ γυνὴ οὐδαμῶς. Διότι ἡ μὲν γυνή, καθὼς εἴρηται, διὰ τὸν κοσμικὸν πόθον, ὃν μετατίθησιν ἐπὶ τὸν ἄνδρα, ἔστιν ὅτε ὅτι δολιεύεται τοὺς παῖδας μὴ μόνον εἰς τὰ αὐτῶν πράγματα ἀλλὰ καὶ δολοφονεῖ αὐτούς, ὡς εὐμετάτρεπτον πρᾶγμα καὶ πάντῃ ἐξαπάτητον, γυνὴ γάρ ἐστιν, ὁ δὲ ἀνὴρ οἷα φρονήματος στερεοῦ καὶ ἀμετατρέπτου οὐδέποτε δύναται τοὺς ἰδίους δολοφονῆσαι παῖδας, οὐδὲ γὰρ ἐφάνη ποτὲ πατὴρ τοιοῦτόν τι ποιῆσαι, μητέρες δὲ τοῦτο πεπραχέναι κατὰ καιροὺς πολλάκις ἐφάνησαν. Διὰ τοῦτο ὁ μὲν πατὴρ ἐπιτροπεύει, ἡ δὲ μήτηρ οὐδαμῶς.

* * *

Ὁ θεσμὸς τῆς προγάμου δωρεᾶς, ὡς ἐκ τῆς εὐρυτάτης διαδόσεως αὐτῆς παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς, παρέσχεν ἀφορμὴν πρὸς συγγραφὴν βραχειῶν μελετῶν περὶ αὐτῆς πρὸς ὑποβοήθησιν τῆς πράξεως. Ὁ Zachariae von Lingenthal[1] ἐδημοσίευσεν ἐκ τοῦ κώδικος Parisinus gr. 1351 δύο τοιαύτας μελέτας, μίαν τοῦ Εὐσταθίου μαγίστρου τοῦ Ρωμαίου[2] καὶ ἑτέραν τοῦ δικαιοφύλακος Θεσσαλονίκης κυροῦ Γεωργίου τοῦ Φοβηνοῦ[3]. Ὡσαύτως

138 Μετὰ τὴν λ. λαμβάνει πιθανῶς ἔχουσιν ἐκπέσει τινά, βλ. κατωτ., σ. 74 καὶ σημ. 1. 155 Μετὰ τὸν στίχον τοῦτον ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθος παράγραφος: *Περὶ ὧν ἐγγράφως οὐ κεῖται νόμος ἀρκεῖσθαι τὸ ἦθος καὶ τὴν συνήθειαν. Εἰ δὲ καὶ τοῦτο ἐκλείπει, ἡ τῶν συνετωτέρων βουλὴ καὶ γνώμη κρατείτω* (πρβλ. Βασιλ. 2, 1, 41). Τὸ κείμενον τοῦτο οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὸ περὶ προγαμιαίας δωρεᾶς πόνημα.

1. Geschichte des griechisch-römischen Rechts ^{3}(1892), σ. 96, σημ. 254.
2. Ὁ A. Dain ἀγνοῶν τὴν ἔκδοσιν τοῦ Zachariae, ἐδημοσίευσε τὴν πραγματείαν ταύτην τοῦ Εὐσταθίου ὡς ἀνέκδοτον ἐν Revue des Études Byzantines, τόμ. 11 (1953), σ. 47 κἑξ.
3. Ἡ αὐτὴ μελέτη τοῦ Φοβηνοῦ φέρεται καὶ ἐν φ. 308α τοῦ ὑπ' ἀριθ. 152 κώδικος

ὁ Fr. Brandileone[1] ἐδημοσίευσεν ἐκ τοῦ κώδικος Vaticanus gr. 845 ἑτέρας δύο μελέτας, μίαν περὶ θεωρήτρου καὶ ἑτέραν περὶ ὑποβόλου[2].

Τοιοῦτον πρακτικὸν χαρακτῆρα ἔχει καὶ ἡ νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδομένη, καίτοι ὁ συντάκτης αὐτῆς δὲν περιορίζεται εἰς διαπραγμάτευσιν θεμάτων ἀναφερομένων εἰς τὴν πρόγαμον δωρεάν, ἀλλ' ἐκτείνεται καὶ εἰς θέματα κληρονομικοῦ δικαιώματος τῶν συζύγων καὶ ἐπιτροπείας.

Τὸ περιεχόμενον τῆς μελέτης ἔχει ὡς ἀκολούθως.

1. Ἐν ἀρχῇ (στ. 13 - 20) ὁ συντάκτης λέγει ὅτι θὰ διαπραγματευθῇ περὶ τῆς προγάμου δωρεᾶς καὶ περὶ τῶν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἑνὸς τῶν συζύγων προσγινομένων τῷ ἑτέρῳ κερδῶν, ἔχων ὑπ' ὄψιν τὰς μεταξὺ τῶν νομοθετικῶν κειμένων διαφοράς, τὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει *(βασιλίδι τῶν πόλεων)* πολιτευόμενα ὡς καὶ τὴν Νεαρὰν τοῦ βασιλέως Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου. Τοῦτο δὲ πρὸς ὑποβοήθησιν τοῦ ἔργου τῶν δικαζόντων *«ἵνα μὴ... ἐπισφαλῶς τε καὶ οὐκ ὀρθῶς τὰς τῶν ὑποθέσεων ἀποφάσεις διδόασιν»*.

Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι Νεαρά τινος ἐκ τῶν Ἀνδρονίκων Παλαιολόγων[3], ρυθμίζουσα θέματα προγάμου δωρεᾶς δὲν ἔχει περιέλθει μέχρις ἡμῶν, καθόσον δὲ γνωρίζω οὐδ' ἐξ ἄλλης τινὸς πηγῆς εἶναι γνωστὴ ἡ ὕπαρξις τοιαύτης Νεαρᾶς.

2. Ἀκολούθως δίδεται ὁρισμὸς τῆς προγάμου δωρεᾶς. Κατὰ τὸν συντάκτην τῆς μελέτης *«Πρὸ γάμου δωρεά ἐστιν, ὀνομαζομένη καὶ διὰ γάμον δωρεά, τὸ κοινῶς λεγόμενον θεώρητρον, ὅπερ ἐν τῇ βασιλίδι τῶν πόλεων λαμβάνει ἡ γυνὴ παραυτίκα, ἡνίκα συνευνασθῇ αὐτῇ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς... αὐτὴ τούτου δεσπόζουσα καθ' ὅτι ἐπὶ τιμῇ τῆς παρθενίας αὐτῆς»*.

Πλὴν τοῦ ὁρισμοῦ τούτου, κατὰ τὸν ὁποῖον, ὡς βλέπομεν, ἡ πρόγαμος δωρεὰ ταυτίζεται πρὸς τὸ θεώρητον, χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ἐν τῇ με-

τῆς Μονῆς Παντελεήμονος, ὡς τοῦτο συνάγεται ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων, τόμ. 2 (1900), σ. 304, παρατιθεμένης ἀρχῆς τῆς μελέτης.

Ἑτέρα μελέτη τοῦ Γεωργίου Φοβηνοῦ, δημοσιευθεῖσα ὑπὸ τοῦ Zachariae, ἔνθ' ἀνωτ., ἀναφέρεται εἰς τὸν ἐξ ἀπαιδίας κάσσον.

1. Ἐν Rendiconti della R. Accademia dei Lincei (1886) ὑπὸ τὸν τίτλον: Frammenti di legislazione normanna e di giurisprudenza byzantina nell'Italia meridionale. Ἀναδημοσίευσις ἐν τοῦ αὐτοῦ Fr. Brandileone, Scritti di storia del diritto privato italiano, τόμ. 1 (1931), σ. 61 κἑξ., ἰδίᾳ σ. 83 κἑξ., ἔνθα καὶ παραπέμπεται.

2. Ἐπίσης ἐν τῷ κώδ. Vaticanus Ottobonianus gr. 15, φ. 241, ὑπάρχει ἀνώνυμος μελέτη *Περὶ ὑποβόλου*, ἀρχομένη διὰ τῶν λ. *Τὸ ὑπόβολον συμφωνεῖται* καὶ λήγουσα εἰς τὰς λ. *νομίσματα ἕξ*. Βλ. N. Svoronos, La Synopsis major des Basiliques et ses appendices (1964), σ. 65.

3. Μνείαν τῆς Νεαρᾶς ταύτης ὁ συντάκτης ποιεῖται οὐ μόνον ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς μελέτης (στ. 15), ἀλλὰ καὶ ἐν στ. 71.

λέτῃ οἱ ὅροι πρόγαμος δωρεὰ καὶ θεώρητρον χρησιμοποιοῦνται ἀδιακρίτως[1].

Ὡς γνωστόν, τὸ βυζαντινὸν δίκαιον διέκρινε μεταξὺ προγάμου δωρεᾶς καὶ θεωρήτρου, τοῦ δευτέρου ὄντος γαμικῆς παροχῆς πρὸς παρθένον νυμφευομένην[2]. Οὕτω κατὰ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον τῇ εἰς πρῶτον γάμον ἐρχομένῃ γυναικὶ συνιστᾶτο πλὴν τῆς προγάμου δωρεᾶς καὶ τὸ θεώρητρον κατὰ πλήρη δεσποτείαν[3], τῇ δὲ εἰς δεύτερον γάμον ἐρχομένῃ μόνον ἡ πρόγαμος δωρεά. Καὶ θὰ ἠδύνατο μὲν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὁ συντάκτης τῆς μελέτης πραγματεύεται ἐν αὐτῇ μόνον περὶ θεωρήτρου ὑπὸ τὴν κυρίαν τοῦ ὅρου ἔννοιαν καὶ οὐχὶ περὶ τῆς κυρίως προγάμου δωρεᾶς, πλὴν τὴν ἐκδοχὴν ταύτην δὲν νομίζομεν εὐσταθοῦσαν διὰ τοὺς ἀκολούθους λόγους. Πρῶτον, διότι ἅπαντα τὰ ὑπὸ τοῦ συντάκτου ἐπικαλούμενα νομοθετικὰ κείμενα περὶ τῆς προγάμου δωρεᾶς διαλαμβάνουσι καὶ δεύτερον, διότι αὐτὸς οὗτος ὁ συντάκτης ἐκθέτει (ἐν στ. 45 κἑξ.) ὅτι ἐν ἐλλείψει εἰδικῆς συμφωνίας ἡ γυνὴ λαμβάνει *«ἀπαραιτήτως θεώρητρον ὅσον τῆς προικὸς αὐτῆς τὸ τέταρτον μέρος εἶναι γινώσκεται»*. Γνωστοῦ ὄντος ὅτι κατὰ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον ὁσάκις δὲν εἶχε γίνει συμφωνία περὶ τοῦ ποσοῦ τοῦ θεωρήτρου τοῦτο ἀνήρχετο εἰς τὸ $^{1}/_{12}$ τῆς προικός[4], νομίζομεν ἄκρως ἀπίθανον ὅτι, ἐὰν καὶ ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ περὶ θεωρήτρου ὑπὸ τὴν κυρίαν τοῦ ὅρου ἔννοιαν ἐπρόκειτο, θὰ καθιεροῦτο τοσοῦτον μεγάλη ἀναλογία αὐτοῦ πρὸς τὴν προῖκα (τὸ $^{1}/_{4}$ αὐτῆς).

Πάντως ὁ ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ χαρακτηρισμὸς τῆς προγάμου δωρεᾶς ὡς διδομένης διὰ τὴν τιμὴν τῆς παρθενίας τῆς γυναικὸς εἶναι ἄξιος ἰδιαιτέρας προσοχῆς.

Χαρακτηριστικὸν ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι ὅτε εἰσέβαλεν ἐν τῷ ρωμαϊκῷ δικαίῳ ὁ θεσμὸς τῆς προγάμου δωρεᾶς, αὕτη ἔφερε τὸν χαρακτῆρα τιμήματος

1. Ὁ ὅρος *πρὸ γάμου* δωρεὰ ἀπαντᾷ ἐν τῷ τίτλῳ τῆς μελέτης καὶ ἐν στ. 25, 67, ὁ δὲ ὅρος *θεώρητρον* ἐν στ. 26, 39, 42, 45, 49, 55. Δέον πρὸς τούτοις νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ συντάκτης τῆς μελέτης ἐν μὲν τῇ γενικῇ πτώσει χρησιμοποιεῖ τὸν τύπον: *προγάμου δωρεᾶς*, ἐν δὲ τῇ ὀνομαστικῇ τὸν τύπον: *πρὸ γάμου δωρεά*.

2. Πρβλ. Ηὐξημένον Πρόχειρον 7, 28: *«Ἡ παρθένος ἔχει τὸ θεώρετρον διὰ τὴν τιμὴν τῆς παρθενίας. Ἡ δὲ χήρα ἡ δευτερογαμήσασα οὐκ ἔχει τοῦτο, εἰ μὴ τὸ συμφωνηθὲν ὑπόβολον καὶ τὸν ἀρραβῶνα»* = Ἀρμενοπούλου Ἑξάβιβλος 4, 13, 3. Μικρὰ Σύνοψις Γ, 17: *«Τῆς γυναικὸς τελευτησάσης πρὸ τοῦ ἀνδρὸς οὐκ ἔχει χώραν ἡ τοῦ ὑποβόλου ἀπαίτησις, ἀλλὰ μόνον τὸ θεώρητρον δίδοται, παρθένῳ οὔσῃ· ταῖς γὰρ δευτερογαμούσαις οὐ δίδοται»*. = Ἀρμενοπούλου Ἑξάβιβλος 4, 13, 4. Βλ. καὶ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτου, Νομικὸν Ποίημα 19, 23 = Ηὐξημένον Πρόχειρον 7, 27.

3. Καὶ ὑποβολοθεώρητρον καλούμενον, πρβλ. Ηὐξημένον Πρόχειρον 7, 30. Περὶ τοῦ πῶς ἐγίνετο ὁ διαχωρισμὸς ὁσάκις ἡ πρόγαμος δωρεὰ (ὑπόβολον) καὶ τὸ θεώρητρον εἶχον συμφωνηθῇ ἡνωμένως βλ. Πεῖραν 25, 62.

4. Πρβλ. Πεῖραν 25, 18 καὶ Κ. Ρακτιβάν, Περὶ τῆς μετὰ τὴν λύσιν τοῦ γάμου τύχης τῆς προικὸς (1892), σ. 343 κἑξ.

παρθενίας. Οὕτως ἐν διατάξει τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου τοῦ ἔτους 321 μ.Χ., δημοσιευομένῃ ἐν τῷ Θεοδοσιανῷ Κώδικι 9, 42, 1 καὶ ἀναδημοσιευομένῃ ἐν τῷ Ἰουστινιανείῳ 5, 16, 24, λέγεται περὶ τῆς donatio maritalis ὅτι pudicitiae praemio cessit [1].

Ἐκ τῶν μεταγενεστέρων πηγῶν ρητὸν χαρακτηρισμὸν τῆς προγάμου δωρεᾶς ὡς διδομένης διὰ τὴν τιμὴν τῆς παρθενίας τῆς γυναικὸς ἀπαντῶμεν εἰς τὸ ἐν Καλαβρίᾳ συνταγὲν Πρόχειρον Νόμων (Prochiron Legum) [2]. Οὕτως ἐν 2, 3 αὐτοῦ λέγεται : *«...καὶ τὸ μὲν ἔγγραφον τοῦ ἀνδρὸς φανεροῦν τὴν ποσότητα τοῦ ὑποβόλου, τουτέστι τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς, ἣν μέλλει ἔχειν ἡ κόρη διὰ τὴν φθορίαν τῆς παρθενίας».* Δέον ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ ὅτι ὡς ἐκ τοῦ περιβάλλοντος, εἰς ὃ συνετάγη τὸ Prochiron Legum, ἡ ὑπὸ τοῦ Fr. Brandileone [3] ἐκφρασθεῖσα γνώμη ὅτι ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ εὑρισκόμεθα πρὸ ἐπιδράσεως τοῦ γερμανικοῦ δικαίου, καὶ εἰδικώτερον τοῦ γερμανικοῦ θεσμοῦ τῆς Morgengabe [4], δὲν δύναται νὰ ἀποκλεισθῇ. Ἐκτείνων δὲ τὰς ἐρεύνας του καὶ ἐπὶ τῶν ἐκ τῆς μεσημβρινῆς Ἰταλίας ἑλληνικῶν ἐγγράφων ὁ αὐτὸς Fr. Brandileone διαπιστοῖ ὅτι εἰς ἄλλα ἐξ αὐτῶν οἱ ὅροι θεώρητρον καὶ προγαμιαία δωρεὰ χρησιμοποιοῦνται ἀδιακρίτως καὶ κατὰ τρόπον δηλοῦντα συγχώνευσιν αὐτῶν [5], ἐνῷ εἰς ἄλλα ἐξ αὐτῶν τὸ θεώρητρον παρίσταται ὡς ἡ κυρία γαμικὴ παροχή, τὸ δὲ ὑπόβολον ὡς παρεπόμενόν τι [6], τοῦτο δὲ

1. Πρβλ. Γ. Πετροπούλου, Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, ἔκδ. β΄, τόμ. 2 (1963), σ. 1222 κἑξ.

2. Ἐξεδόθη ὑπὸ τῶν Fr. Brandileone - V. Puntoni (Roma 1895). Κατὰ τὸν Fr. Brandileone, ἐν τῷ προλόγῳ τῆς ἐκδόσεως, σ. XV, τὸ Prochiron Legum συνετάγη ἀρχικῶς τὸν ι΄ αἰῶνα, ὑπέστη δὲ μεταγενεστέρως ἐπεξεργασίαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας τοῦ Ρογήρου τοῦ Β΄. Ὁ G. Ferrari, Infiltrazioni occidentali nel diritto greco - italico della Monarchia normanna, νῦν ἐν τοῦ αὐτοῦ Scritti giuridici, τόμ. 3 (1956), σ. 109, ἀρνεῖται τὴν ὕπαρξιν διασκευῆς· κατ᾽ αὐτόν, τὸ Prochiron Legum συνετάγη ἀπ᾽ εὐθείας τὸν ιβ΄ αἰῶνα. Πρβλ. καὶ L. Ménager, Notes sur les codifications byzantines et l'Occident, ἐν Varia, Études de droit romain, τόμ. III (1958), σ. 264 κἑξ.

3. Fr. Brandileone ἐν τῇ ἀνωτ. σ. 62 σημ. 1 μνημονευθείσῃ μελέτῃ του, σ. 74.

4. Κατὰ τὸν θεσμὸν τοῦτον τοῦ ἀρχαίου γερμανικοῦ δικαίου ἡ παρθένος νυμφευομένη ἐλάμβανε τὴν ἀκολουθοῦσαν τὴν πρώτην νύκτα τοῦ γάμου πρωίαν δωρεὰν ἐκ μέρους τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς καλουμένην Morgengabe (δῶρον τῆς πρωίας), φέρουσαν τὸν χαρακτῆρα τοῦ pretium virginitatis, βλ. Hübner, Grundzüge des deutschen Privatrechts (1908), σ. 604.

5. Ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Brandileone, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 72, σημ. 2, ἀναφερομένων ἐγγράφων, δημοσιευθέντων ἐν τῇ συλλογῇ τοῦ Trinchera, Syllabus graecarum membranarum (1865) μνημονεύω ἐνταῦθα τὸ ἀκόλουθον, ἔνθα ὁ ἀνὴρ συνιστᾷ τῇ γυναικὶ *«διὰ θεορέτρου αὐτῆς ἢ διὰ γάμου δωρεὰν τὸ ἥμισυ πάντων τῶν αὐτοῦ ἀγαθῶν»,* Trinchera, ἀριθ. CCCXXVII, σ. 487 (ἔτ. 1273).

6. Ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Brandileone, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 73, σημ. 1, ἀναφερομένων

ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ καθαρὸν βυζαντινὸν δίκαιον, καθ᾽ ὃ ἡ κυρία γαμικὴ παροχὴ ἦτο ἡ πρόγαμος δωρεὰ (ὑπόβολον).

Ἀξιοσημείωτον εἶναι καὶ τὸ ἀκόλουθον χωρίον τῶν ὑπὸ τοῦ Κ. Σάθα δημοσιευθέντων Ἑλληνικῶν Νόμων τῆς Κύπρου ΙΑ΄, κθ΄ : *«Οὐδὲν ἔνε δίκαιον γυναῖκα ὁποῦ οὐδὲν δώσει πρὸς τὸν ἄνδρα προῖκα νὰ λάβῃ ἀπὸ τὸν ἄνδραν της προγαμιαίαν δωρεάν, ἤγουν κανίσκιν τὸ ἔνε συνειθισμένον ὅτι λαμβάνουν ἡ γυναῖκες ἀπαὶ τοὺς ἄνδρας αὐτῆς, ὅτι ὁποῦ δώσει προικαῖον ἔνε δίκαιον νὰ λάβῃ καὶ κανίσκιν τῆς παρθενίας...»* [1]. Τὸ ἀντίστοιχον χωρίον τῆς Ἐπιτομῆς τῶν Νόμων 25, 32, ὅπερ εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ συντάκτης τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων τῆς Κύπρου [2] ἔχει : *«Περὶ ἀναργυρίας. Οὐκ ἂν εἴη δίκαιον ἡ γυνὴ παντελῶς προῖκα μὴ δοῦσα τῷ συνοικήσαντι προγαμιαίαν λαβεῖν δωρεάν»* [3].

Ἐκ τῶν πηγῶν τοῦ μετὰ τὴν ἅλωσιν δικαίου ἀκριβὴς διάκρισις μεταξὺ προγάμου δωρεᾶς (ὑποβόλου) καὶ θεωρήτρου ἀπαντᾷ ἐν τῷ Νομικῷ τοῦ ἐπισκόπου Καμπανίας Θεοφίλου (1788) [4]. Ὁμοίως καὶ ἐν τῷ Μολδαβικῷ Κώδικι (1816 - 1817) [5].

ἐγγράφων μνημονεύω τὸ ἀκόλουθον, ἔνθα ὁ ἀνὴρ παρέχει τῇ γυναικὶ *«λόγω ὑπονόλου αὐτῆς νομίσματα ὀκτῶ, λόγω δὲ αὐτῆς θεορέθρου τὸ τρίτον μερος τῆς οὐσίας μου ἐξ ὧν νῦν εχω καὶ μέλλω σὺν αὐτῇ ὑποκτεισαι»,* Trinchera, ἀριθ. CCXL, σ. 324 (ἔτ. 1196). Ἀμφιβολίας ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητα τῶν συμπερασμάτων τοῦ Brandileone ἐκφράζει ὁ G. Ferrari ἐν τῇ ἀνωτ. σ. 64, σημ. 2 μνημονευθείσῃ μελέτῃ του, σ. 110 κἑξ. Ὁπωσδήποτε ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον φαίνεται ὑποστηρίζων ὁ Brandileone, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 74, σημ. 1, ὅτι τὸ βυζαντινὸν θεώρητρον (ὁ Brandileone παραπέμπει εἰς Ἁρμενοπούλου Ἑξάβιβλον 4, 13, 1, χωρίον εἰλημμένον ἐκ τοῦ Ηὐξημένου Προχείρου 7, 28, βλ. ἀνωτ., σ. 63, σημ. 2) ὀφείλεται εἰς διείσδυσιν δυτικῶν ἀντιλήψεων, εἶναι ἀποκρουστέον.

1. Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Ϛ΄ (1877), σ. 583.

2. Περὶ τοῦ ὅτι οἱ Ἑλληνικοὶ Νόμοι τῆς Κύπρου εἶχον ὡς πρότυπον τὴν Ἐπιτομήν, βλ. τὴν ἐν τῷ παρόντι τόμῳ τῆς Ἐπετηρίδος δημοσιευομένην μελέτην μου, Ὁ γάμος τῆς ὑπεξουσίας κατὰ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, ἀνωτ., σ. 42, σημ. 3.

3. Zachariae, J.G.R., τόμ. VII, σ. 19.

4. Θεοφίλου, Νομικὸν Ϛ΄ § 53 (ἔκδ. Δ. Γκίνη, 1960), σ. 116 κἑξ. : *«Τὸ ὑπόβολον δὲν βεβαιοῦται εὐθὺς γινομένου τοῦ γάμου, ἀλλ᾽ ἂν ὁ ἀνὴρ ἀποθάνῃ πρὸ τῆς γυναικός, τότε λαμβάνει τὴν βεβαίωσιν. Ἡ παρθένος ἔχει τὸ θεώρητρον διὰ τὴν τιμὴν τῆς παρθενίας, ἡ δὲ χήρα θεώρητρον οὐκ ἔχει, ἀλλὰ τὸ συμφωνηθὲν ὑπόβολον καὶ τὸν ἀρραβῶνα. Ἐὰν ἀποθάνῃ πρὶν τοῦ ἀνδρὸς ἡ γυνή, οὐκ ἔχει χώραν τὸ ὑπόβολον νὰ ζητῆται, ἀλλὰ τὸ θεώρητρον δίδεται, ἂν ἦτον παρθένος. Εἰς δὲ τὰς δευτεροϋπανδρευθείσας δὲν δίδεται καὶ τὸ θεώρητρον».* Πηγὴ τοῦ χωρίου ἡ Ἑξάβιβλος τοῦ Ἁρμενοπούλου, 4, 13, 2. 3. 4.

5. Μολδαβικὸς Κῶδιξ § 1669 : *«Ἀντίπροιξ εἶναι ἓν εἰδικὸν συνάλλαγμα, δι᾽ οὗ ὁ ἀνὴρ ἢ ἄλλος τις ἐπ᾽ ὀνόματι αὐτοῦ δίδει εἰς τὴν γυναῖκα δωρεάς, ἐχούσας ἀναφορὰν εἰς τὴν προῖκα αὐτῆς».* § 1678 : *«Ἐὰν δοθείσης προικὸς δὲν ἀντεδόθη ἀντίπροιξ οὔτε συνεφωνήθη τι περὶ αὐτῆς, τότε λαμβάνει ἡ γυνὴ τὴν προῖκα καὶ ἓν τρίτον μέρος τῆς ποσότητος αὐτῆς ἀπὸ τῆς περιουσίας τοῦ τελευτήσαντος ἀνδρὸς ἐπὶ λόγῳ ὑποβόλου».* § 1683 : *«Τὰ δῶρα τὰ διδόμενα εἰς τὴν γυναῖκα παρὰ τοῦ ἀνδρὸς ἢ τῶν συγγενῶν αὐτοῦ τὴν δευτέραν μετὰ*

Ὁ Οὐγγροβλαχικὸς Κῶδιξ (1818), τμῆμα Δ΄, κεφ. β΄ § 1 ἀρκεῖται εἰς τὸν ἀκόλουθον γενικώτατον ὁρισμόν : *«Ὅ,τι ἐκτὸς τῶν ἀρραβώνων πρὸ τοῦ γάμου ὁ ἄνδρας χαρίσῃ τὴν γυναῖκά του, προγαμιαῖον δῶρον λέγεται»*.

Ἐν τῷ Νομικῷ Προχείρῳ τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου (1765) ἀποδίδεται ἐν Α΄, 34 τὸ δίκαιον τῆς Νεαρᾶς 20 Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ἐν σχολίῳ ὅμως αὐτόθι εὕρηται ὁ ἀκόλουθος ἰδιόρρυθμος ὁρισμὸς τῆς προγάμου δωρεᾶς : *«Σχόλιον. Ὑπόβολον λέγεται ἡ προγαμιαία δωρεὰ ἐκείνη ὁποὺ δοθῇ εἰς τὴν γυναῖκα παρὰ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς εἰς τὸν νυμφικὸν θάλαμον»* [1].

Ἐν τῇ ἀμέσως ἑπομένῃ παραγράφῳ τοῦ Νομικοῦ Προχείρου (Α΄, 35) λέγονται τὰ ἀκόλουθα : *«(ἐκ συνηθείας). — Ὅταν τὸ ἓν πρόσωπον τοῦ ἀνδρογύνου ἀποθάνῃ ἄτεκνον, τὰ θεώρητρα νὰ μερίζωνται ἐπίσης, λαμβάνον τὸ ζῶν πρόσωπον τὰ ἡμίση καὶ οἱ κληρονόμοι τοῦ ἀποθανόντος τὰ ἄλλα ἡμίση»*. Ὡς ἐκ τῆς διδομένης λύσεως, προκύπτει, ἐνταῦθα ὁ ὅρος θεώρητρα δὲν ἔχει τὴν ἣν ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ εἰδικὴν σημασίαν. Ἄλλωστε ἐν τῇ παραγράφῳ ταύτῃ εὕρηται τὸ ἑξῆς σχόλιον : *«Σχόλιον. Θεώρητρα λέγονται ἐκεῖνα ὁποὺ ἐν τῷ καιρῷ τοῦ γάμου χαρίζουσιν εἰς τοὺς νεονύμφους οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι»* [2].

τὸν γάμον ἡμέραν διὰ τὴν τιμὴν τῆς παρθενίας λέγονται : ἀνακαλυπτήρια, προσφθεγκτήρια, ὀπτήρια καὶ κοινότερον θεώρητρα καὶ ἀνήκουσιν εἰς αὐτὴν κατὰ δεσποτείαν τελείαν». Σημειωτέον ὅτι ἤδη τὸ Νομικὸν Συνταγμάτιον τοῦ Ὑψηλάντου (1780) ἔδιδεν ἐν XXI, γ΄ τὸν ἀκόλουθον ὁρισμόν : *«Θεώρητρα δὲ λέγονται τὰ δοθέντα εἰς αὐτὴν* (τὴν γυναῖκα) *παρὰ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς κατὰ τὴν δευτέραν ἡμέραν τοῦ γάμου»* (ἔκδ. Π. Ζέπου ἐν Πραγματείαις τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. Δ΄, ἀριθ. 2, 1936, σ. 192). Ἡ κατὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ χωρίου τούτου τοῦ Νομικοῦ Συνταγματίου καὶ τῆς § 1683 τοῦ Μολδαβικοῦ Κώδικος χρησιμοποίησις ἀρχαιοτέρων ἑλληνικῶν πηγῶν εἶναι προφανής. Βλ. Ἡσύχιον, *«Ἀνακαλυπτήριον· ὅτε τὴν νύμφην πρῶτον ἐξάγουσι τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ»*, Σουΐδαν (ἔκδ. Bekker), *«Ἀνακαλυπτήρια : δῶρα διδόμενα ταῖς νύμφαις παρά τε τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῶν οἰκείων καὶ φίλων, ὅταν τὸ πρῶτον ἀνακαλύπτονται ἀνδράσιν ὁραθῆναι. Ἔστι δὲ ταῦτα καὶ ἐπαύλαια»*, Πολυδεύκους, Ὀνομαστικὸν (ἔκδ. Bekker) Γ, 36 : *«Τὰ δὲ παρὰ τοῦ ἀνδρὸς διδόμενα ἕδνα καὶ ὀπτήρια καὶ ἀνακαλυπτήρια· οὐ γὰρ μόνον ἡ ἡμέρα ἐν ᾗ ἐκκαλύπτει τὴν νύμφην οὕτω καλοῖτ᾽ ἄν, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπ᾽ αὐτῇ δῶρα. Τὰ δὲ ἀνακαλυπτήρια καὶ προσφθεγκτήρια ἐκάλουν. Καὶ διαπαρθένια δὲ δῶρα τὰ ὑπὲρ τοῦ τὴν παρθενίαν ἀφελέσθαι ὠνόμασεν Ἄμφις ὁ κωμικός»*, Ἁρποκρατίων, (ἔκδ. Bekker, 1833, σ. 17) : *«Ἀνακαλυπτήρια, δῶρα διδόμενα ταῖς νύμφαις παρά τε τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῶν οἰκείων καὶ φίλων, ὅταν τὸ πρῶτον ἀποκαλύπτωνται ὥστε ὁραθῆναι τοῖς ἀνδράσι. Καλεῖται δὲ αὐτὰ καὶ ἐπαύλαια. Ταῦτα δ᾽ εἰσὶ τὰ παρ᾽ ἡμῖν θεώρετρα»*.

1. Ἔκδοσις Π. Ζέπου ἐν Ἀρχείῳ Ἰδιωτικοῦ Δικαίου, τόμ. ΙΖ΄ (1954 - 1959), σ. 88 κέξ.

2. Ἀπόφασις τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ἔτ. 1733, ὁρίζει : *«καὶ τὰ θεώρητρα τὰ μὲν ἡμίση ὑπάρχουσι τοῦ ἀνδρός, τὰ δὲ λοιπὰ ἡμίση τῆς γυναικὸς...»*, παρὰ Μ. Θεοτοκᾶ, Νομολογία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (1897), σ. 493 = Μ. Γεδεὼν Κανονικαὶ Διατάξεις, τόμ. 1 (1888), σ. 151. Καὶ ἐνταῦθα ὁ ὅρος θεώρητρα δὲν δύναται νὰ ἔχῃ τὴν ἣν ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ εἰδικὴν σημασίαν. Διότι τὸ βυζαν-

3. Ἐν στ. 27 κέξ. τῆς μελέτης ἐκτίθεται ὅτι συνεστῶτος τοῦ γάμου ἡ γυνὴ λαμβάνει τοὺς καρποὺς καὶ τοὺς τόκους τῆς προγάμου δωρεᾶς ἢ θεωρήτρου κατὰ τὴν μελέτην. Ἡ ἔννοια τοῦ *«καὶ δίδωσιν αὐτὸ ἐπὶ τόκοις»* εἶναι προφανῶς ὅτι ὁσάκις ὡς πρόγαμος δωρεὰ (θεώρητρον) συνεστήθη χρηματικὴ ποσότης ὁ ἀνὴρ ὀφείλει νὰ καταβάλῃ πρὸς τὴν γυναῖκα τόκους. Αἱ λύσεις αὗται εἶναι ἀντίθετοι πρὸς τὸ βυζαντινορρωμαϊκὸν δίκαιον, καθ᾽ ὃ κύριος καὶ διαχειριστὴς τῆς προγάμου δωρεᾶς εἶναι συνεστῶτος τοῦ γάμου ὁ ἀνήρ, ἀπολαύων οὗτος τῶν καρπῶν αὐτῆς [1]. Ἐκ τοῦ ὅτι ὁ ἀνὴρ παρέχει τόκους τῇ γυναικί, ὁσάκις ἀντικείμενον τοῦ θεωρήτρου εἶναι χρηματικὴ ποσότης, ἀκολουθεῖ ὅτι τοῦτο παρέμενε συνεστῶτος τοῦ γάμου εἰς χεῖρας τοῦ ἀνδρός, διότι θὰ ἦτο παράλογον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὠφείλοντο τόκοι καὶ ἐν τῇ περιπτώσει καθ᾽ ἣν ἡ ποσότης αὕτη εἶχε δοθῆ εἰς χεῖρας τῆς γυναικός.

4. Ἐν τῇ μελέτῃ τονίζεται ὅτι ὁ ἀνὴρ δὲν λαμβάνει πρόγαμον δωρεὰν ἐκ μέρους τῆς γυναικός, στ. 40 κέξ. : *«Ἡ γυνὴ δὲ πρὸς τὸν ἄνδρα οὐδαμῶς γράφει το, εἰ μήπου φιλοτιμούμενοί τινες γράψουσι τῷ ἀνδρὶ γαμβριτόκιον ὡς χάρισμα καὶ λαμβάνει αὐτὸ παραυτίκα»*. Καθόσον γνωρίζω, ἡ λέξις *γαμβριτόκιον* μόνον ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ ἀπαντᾷ· ἀντ᾽ αὐτῆς καὶ ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς σημασίαν ἀπαντᾷ εἰς πηγὰς τοῦ βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου ἡ λέξις *γαμβρίκιον*, δηλοῦσα γαμικὴν παροχὴν τῶν συγγενῶν τῆς γυναικὸς πρὸς τὸν ἄνδρα [2].

τινὸν θεώρητρον ἦτο γαμικὴ παροχὴ πρὸς τὴν παρθένον νυμφευομένην ἐκ μέρους τοῦ ἀνδρός, ἧς παροχῆς ἡ γυνὴ καθίστατο ἀμετακλήτως κυρία. Ἐκ τῆς διδομένης λύσεως, καθ᾽ ἣν τὰ ἡμίση τῶν θεωρήτρων ἀνήκουσι τῷ ἀνδρὶ καὶ τὰ ἡμίση τῇ γυναικὶ προκύπτει ὅτι καὶ ἐν τῇ Πατριαρχικῇ ταύτῃ ἀποφάσει ἡ ἔννοια τοῦ ὅρου θεώρητρα εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν ἐν τῷ παρατεθέντι σχολίῳ τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Φωτεινοπούλου, ἤτοι πρόκειται περὶ παροχῶν πρὸς ἀμφοτέρους τοὺς συζύγους ὑπὸ τρίτων (συγγενῶν καὶ φίλων).

1. Πρβλ. Α. Μομφερράτου, Πραγματεία περὶ προγαμιαίας δωρεᾶς (1884), σ. 173.

2. Δημήτριος Χωματιανός, ἐκδ. Pitra, Analecta sacra et classica, τόμ. VI (1891), στ. 225 : *«...τὴν γενομένην παρὰ τοῦ πενθεροῦ τοῦ Κρατεροῦ πρὸς τὸν αὐτὸν Κρατερὸν δωρεάν, ἣν ἡ πεδινὰ λαλοῦσα γλῶσσα γαμβρίκιον ὀνομάζει...»*, τυπικὸν βυζαντινοῦ προικοσυμφώνου ἐκδοθὲν ὑπὸ G. Ferrari, Formulari notarili inediti dell'età bizantina, νῦν ἐν Scritti giuridici, τόμ. 1 (1953), σ. 340, ἔνθα οἱ γονεῖς τῆς μελλονύμφου ὑπισχνοῦνται ὅπως δώσωσι τῷ γαμβρῷ *«χάριν γαμβρικίου αὐτοῦ, ἐν πρώτοις μὲν τὴν εὐχὴν ἡμῶν, ἔπειτα δὲ καὶ εἴ τι ὁ θεὸς ἐδωρήσατο ἡμῖν, ἤγουν τάδε καὶ τόδε»*. Διὰ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον πρβλ. Γ. Πετροπούλου, Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου[2], τόμ. 2 (1963), σ. 1231, σημ. 46 in f., καὶ τὸ αὐτόθι μνημονευόμενον προικοσύμφωνον ἐκ Καρπάθου, ἔνθα ὁ πενθερὸς δίδει εἰς τὸν γαμβρὸν *γαμπρίκιον*, ὅπερ κατὰ τὸν ἐκδότην τοῦ προικοσυμφώνου Ἐμμ. Ι. Καρπάθιον ἀποτελεῖ πρόγαμον δωρεὰν διδομένην ἐν Καρπάθῳ ὑπὸ τοῦ πενθεροῦ ἢ τῆς πενθερᾶς πρὸς τὸν γαμβρόν, ὅταν θεωρῆται ἀνωτέρας κοινωνικῆς ὑποστάσεως.

5. Ἐν συνεχείᾳ (στ. 45 - 46) ἐκτίθεται ὅτι ἐν ἐλλείψει ῥητῆς συμφωνίας ἡ γυνὴ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀνδρὸς λαμβάνει ἀπὸ τῆς περιουσίας αὐτοῦ *«ἀπαραιτήτως θεώρητρον ὅσον τῆς προικὸς αὐτῆς τὸ τέταρτον μέρος εἶναι γινώσκεται».* Ὡς γνωστόν, ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ ἀνεπτύχθη ἐθιμικῶς ὁ κανὼν ὅτι ἐν ἐλλείψει ῥητῆς συμφωνίας ἡ προγαμιαία δωρεὰ ἐλογίζετο σιωπηρῶς συνισταμένη καὶ ἀνήρχετο κατὰ ποσὸν ἀρχικῶς μὲν εἰς τὸ ἥμισυ βραδύτερον δὲ εἰς τὸ τρίτον τῆς προικός [1]. Τὴν ἐν τῇ μελέτῃ καθιερουμένην ἀναλογίαν ($^1/_4$ τῆς προικὸς) ἐν οὐδεμιᾷ βυζαντινῇ πηγῇ ἀπαντῶμεν [2]. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἡ ἀναλογία τοῦ $^1/_3$ τῆς προικὸς δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς τὸν συντάκτην τῆς μελέτης, ὡς τοῦτο προκύπτει ἐκ τῶν ἐν στ. 70 - 71 λεγομένων, πλὴν τὴν αὐτόθι ὑπόσχεσίν του ὅπως διαπραγματευθῇ περὶ τοῦ *«πότε τέταρτον κερδαίνει καὶ πότε τρίτον κατὰ τὴν τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως Παλαιολόγου Νεαρὰν»* δὲν βλέπομεν πραγματοποιουμένην.

6. Τὰ ἐν στ. 46 - 51 ἀφορῶσιν εἰς τὴν τύχην τῆς προγάμου δωρεᾶς μετὰ τὴν λύσιν τοῦ γάμου. Ἡ μόνη διαλαμβανομένη περίπτωσις εἶναι ἡ τῆς λύσεως τοῦ γάμου θανάτῳ τοῦ ἀνδρός, ὅτε καὶ ἡ γυνὴ λαμβάνει τὴν πρόγαμον δωρεὰν εἴτε ὑπάρχουσι τέκνα ἐκ τοῦ γάμου εἴτε μή, εἴτε ἐμμείνῃ τῇ χηρείᾳ εἴτε συνάψῃ νέον γάμον. Τότε μόνον ἐκπίπτει ἡ γυνὴ τῆς προγάμου δωρεᾶς, ὅταν συνάψῃ νέον γάμον πρὸ τῆς παρόδου τοῦ πενθίμου ἐνιαυτοῦ. Πρὸς ὑποστήριξιν τῶν λύσεων τούτων γίνεται ἐπίκλησις τοῦ χωρίου 19, 6 τῆς Ἐπαναγωγῆς *(«τοῦ ϛ' κεφαλαίου τοῦ ιθ' τίτλου τοῦ βιβλίου τῶν βασιλικῶν διατάξεων»)* οὗτινος χωρίου παρατίθενται καὶ ἀποσπάσματα.

Ἐν ἀμέσῳ συναφείᾳ πρὸς ταῦτα ἐπιχειρεῖται ὁ συνδυασμὸς τοῦ χωρίου τῆς Ἐπαναγωγῆς 19, 7 (παρατιθεμένου ἐν στ. 76 - 84) [3] πρὸς τὴν διάταξιν τῆς Νεαρᾶς Ἰουστ. 2, κεφ. 1 (παρατιθεμένης ἐν στ. 86 - 91) [4].

---

1. Τὸ $^1/_2$ τῆς προικὸς ἐν τῇ περὶ προγάμου δωρεᾶς πραγματείᾳ τοῦ Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου, δημοσιευομένη ὑπὸ Zachariae, Geschichte [3](1892), σ. 96, σημ. 254, τὸ $^1/_3$ τῆς προικὸς ἐν τῇ Μικρᾷ Συνόψει, Υ, 4. Βλ. ἰδίᾳ Γ. Μαριδάκη, Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων (1922), σ. 124 κἑξ. Τὴν ἀναλογίαν τοῦ $^1/_3$ τῆς προικὸς ἐφαρμόζει καὶ ἡ κατὰ τοὺς ὑστέρους βυζαντινοὺς χρόνους νομολογία τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, πρβλ. Ν. Π. Μάτση, Τὸ οἰκογενειακὸν δίκαιον κατὰ τὴν νομολογίαν τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τῶν ἐτῶν 1315 - 1401 (1962), σ. 141 κἑξ.

2. Διὰ τὸ κυρίως θεώρητρον, ὅπερ ἐν ἐλλείψει ῥητῆς συμφωνίας ἀνήρχετο εἰς τὸ $^1/_{12}$ τῆς προικὸς βλ. ἀνωτ., σ. 63 καὶ σημ. 4 αὐτόθι.

3. Τὸ χωρίον τοῦτο τῆς Ἐπαναγωγῆς 19, 7 παρατίθενται ἐν τῇ μελέτῃ ὡς ζ' κεφάλαιον τῆς κβ' Νεαρᾶς. Τὴν ἐξήγησιν τοῦ πράγματος θέλομεν δώσει κατωτέρω, σ. 70.

4. Ὡς θέλομεν ἐκθέσει κατωτ., σ. 70, σημ. 1, τὸ χωρίον τοῦτο τῆς Νεαρᾶς 2, κεφ. 1 δὲν ἐλήφθη ὑπὸ τοῦ συντάκτου τῆς μελέτης ἀμέσως ἐκ τῆς Νεαρᾶς, ἀλλὰ μέσῳ τῆς Ἐπαναγωγῆς 19, 13.

Κατὰ τὴν Νεαρὰν 2, κεφ. 1 ἡ εἰς νέον γάμον ἐρχομένη γυνὴ ἐκπίπτει τῆς κυριότητος τῶν ἐκ τῆς προγάμου δωρεᾶς κερδῶν ὑπὲρ τῶν ἐκ τοῦ προτέρου γάμου τέκνων, διατηροῦσα τὴν ἐπικαρπίαν. Κατὰ τὴν Ἐπαναγωγὴν 19, 7 ἡ γυνὴ διατηρεῖ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ τὸ ἥμισυ τῆς προγάμου δωρεᾶς, ἐκπίπτουσα τῆς κυριότητος τοῦ ἑτέρου ἡμίσεος ὑπὲρ τῶν ἐκ τοῦ προτέρου γάμου τέκνων. Εἶναι φανερὸν ὅτι οἱ ὁρισμοὶ οὗτοι εὕρηνται εἰς ἀντίθεσιν· ἐν τούτοις ὁ συντάκτης τῆς μελέτης ἐπιχειρεῖ ὅπως συμβιβάσῃ τούτους ὡς φαινομενικῶς ἀντιθέτους.

Ἡ ἐξήγησις τοῦ διατί ὁ συντάκτης τῆς μελέτης θεωρεῖ τὸ χωρίον τῆς Ἐπαναγωγῆς 19, 7 ὡς κεφάλαιον 7 τῆς Νεαρᾶς 22 ὡς καὶ τὸ πῶς προῆλθεν εἰς ἀπόπειραν συμβιβασμοῦ τοῦ χωρίου τούτου πρὸς τὴν Νεαρὰν 2 κεφ. 1 (= Ἐπαναγωγὴ 19, 13) εὑρίσκεται, ὡς νομίζομεν, εἰς τὸ ὅτι ὁ συντάκτης τῆς μελέτης εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὴν Ἐπαναγωγὴν καὶ τὰ εἰς αὐτὴν σχόλια. Πρὸς τὸν σκοπὸν ὅπως καταστῇ ἐμφανὴς ἡ ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ τῆς μελέτης ἐξάρτησις αὐτῆς ἀπὸ τῶν σχολίων τῆς Ἐπαναγωγῆς, κρίνω σκόπιμον ὅπως ἀντιπαραθέσω τὰ σχετικὰ κείμενα :

Μελέτη, στ. 93 κἑξ.

Ταῦτα τὰ δύο κεφάλαια τῆς τε κβ' Νεαρᾶς καὶ τῆς β' ὡσανεὶ φαίνονται ἀλλήλοις ἐναντιούμενα... Ἴσθι γοῦν, ὡς ἐκεῖ μὲν περὶ ἐκποιήσεώς ἐστιν ὁ λόγος, οἷον εἰ βουληθῇ ἡ γυνὴ δωρήσασθαί τι πρός τινα ἀπὸ τοῦ θεωρήτρου αὐτῆς μετὰ τὸν δεύτερον γάμον, οὐκ ἔχει ἄδειαν δωρήσασθαι ἢ διαπρᾶσαι πλέον, εἰ μὴ τὸ ἥμισυ, τὸ δὲ ἕτερον ἥμισυ κληρονομοῦσιν οἱ παῖδες, ἐνταῦθα δὲ περὶ δεσποτείας καὶ χρήσεως ὁ λόγος ἐστίν, ὅτι ἡ μὲν μήτηρ κατέχει αὐτὸ κατὰ χρῆσιν παρ' ὅλην αὐτῆς τὴν ζωήν, μετὰ δὲ τελευτὴν κληρονομοῦσιν αὐτὸ οἱ ἐκ τοῦ προτέρου ἀνδρὸς παῖδες καθὼς καὶ τὴν ἄλλην ἅπασαν πατρικὴν αὐτῶν ὑπόστασιν...

Σχόλιον f εἰς Ἐπαναγωγὴν 19, 13 (ἔκδ. Zachariae, σ. 130)

Τοῦτο τὸ κεφάλαιόν ἐστι μὲν τῆς β' νεαρᾶς αὐτοῖς ῥήμασιν ἐκτεθειμένον, τὸ δὲ αὐτὸ κεῖται κατὰ τὴν κβ' νεαρὰν πλατύτερόν τε καὶ ἀκριβέστερον, οὗ τὴν ἀληθῆ διάνοιαν ἐν τῷ σχολίῳ παρατεθεῖσαν ἔστιν εὑρεῖν, ἐν ᾧ περὶ ἐκποιήσεως λέγεται. Καὶ τοῦτο δὲ τῷ ζ' κεφ. κατὰ μὲν τὸ πάσης ἐκπίπτειν τῆς προγάμου δωρεᾶς τῆς δεσποτείας δοκεῖ διαφέρεσθαι. Ἐκεῖνο γὰρ τὸ ἥμισυ αὐτῇ τῇ γυναικὶ δίδωσι. Δύναται δὲ συνᾴδειν αὐτῷ ἐπὶ ταῖς ⟨τοῦ⟩ ἑτέρου ἡμίσεος ἐκποιήσεσιν πρὸς τὴν ἐντεῦθεν ἀναλογίαν καὶ ἐκεῖ τῶν ἐκποιουμένων εἴτε ἀνδρῶν τὰς προῖκας εἴτε γυναικῶν τὰς προγάμου δωρεάς, ὧν οὐκ ἔχουσι τὴν δεσποτείαν κανονιζομένων.

Ἐν ἀρχῇ τοῦ σχολίου τούτου τῆς Ἐπαναγωγῆς λέγεται ὅτι τοῦτο τὸ κεφάλαιον (δηλ. τὸ χωρίον 19, 13 τῆς Ἐπαναγωγῆς, ὑφ᾽ ὃ φέρεται τὸ σχόλιον) ἔχει ληφθῆ ἐκ τῆς β′ Νεαρᾶς [1], ἐν συνεχείᾳ δὲ ὅτι τὸ κεφάλαιον τοῦτο (Ἐπαναγωγὴ 19, 13) *«τῷ ζ′ κεφ. κατὰ μὲν τὸ πάσης ἐκπίπτειν τῆς προγάμου δωρεᾶς τῆς δεσποτείας δοκεῖ διαφέρεσθαι»*. Λέγων *«ζ′ κεφάλαιον»* ὁ σχολιαστὴς ἐννοεῖ τὸ χωρίον 19, 7 τῆς Ἐπαναγωγῆς πρὸς ὃ *«δοκεῖ διαφέρεσθαι»* τὸ χωρίον τῆς Ἐπαναγωγῆς 19, 13. Ἀλλ᾽ ὁ συντάκτης τῆς μελέτης, ἰδὼν ἐν τῷ σχολίῳ τούτῳ μνημονευόμενον τὸ ζ′ κεφάλαιον, προηγουμένως δὲ νὰ γίνηται μνεία τῆς κβ′ Νεαρᾶς, ὑπέλαβεν ὅτι τὸ χωρίον 19, 7 τῆς Ἐπαναγωγῆς ἐλήφθη ἐκ τῆς Νεαρᾶς 22 κεφ. 7, ὅθεν παραθέτει τοῦτο ἐν στ. 76 - 84 προτάσσων : *«Τὸ μὲν οὖν ζ′ κεφάλαιον τῆς κβ′ Νεαρᾶς οὕτω φησίν»*.

Ἀλλ᾽ ἀσχέτως τῆς παραδρομῆς ταύτης, ὁ τοὐλάχιστον ἀσαφὴς καὶ συγκεχυμένος τρόπος, καθ᾽ ὃν ὁ συντάκτης τῆς μελέτης ἀποδίδει τὰ ὑπὸ τοῦ σχολιαστοῦ τῆς Ἐπαναγωγῆς λεγόμενα, ἀποδεικνύει ὅτι οὗτος δὲν ἀντελήφθη τὴν ἔννοιαν τοῦ σχολίου [2].

7. Τὰ ἐν συνεχείᾳ (στ. 105 - 110) λεγόμενα ὅτι ἡ μήτηρ ἐρχομένη εἰς δεύτερον γάμον κληρονομεῖται ὑπὸ τῶν τέκνων ἀμφοτέρων τῶν γάμων καὶ ὅτι τὰ τέκνα ἑκατέρου γάμου κληρονομοῦσιν ἰδιαιτέρως τὴν πατρικὴν αὐτῶν περιουσίαν, εἶναι γνωστοὶ κανόνες τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου καὶ δὲν χρῄζουσιν ἰδιαιτέρας ἀναπτύξεως [3]. Ἄξιον ὅμως σημειώσεως εἶναι τὸ ἐν στ. 112 κέξ. λεγόμενον ὅτι ἐὰν ἡ γυνὴ δὲν ἀποκτήσῃ ἐκ τοῦ β′ γάμου

---

1. Ἐκ τῆς παρατηρήσεως ταύτης τοῦ σχολιαστοῦ ὁρμώμενος ὁ συντάκτης τῆς μελέτης ἐπέγραψε τὸ χωρίον : *«κεφάλαιον τῆς β′ Νεαρᾶς»* (στ. 85 κέξ.).

2. Ἡ ἔννοια τοῦ σχολίου τούτου τῆς Ἐπαναγωγῆς εἶναι ἡ ἀκόλουθος. Κατὰ τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον ἡ δευτερογαμοῦσα γυνὴ ἐξέπιπτε τῆς κυριότητος τῶν γαμικῶν κερδῶν ὑπὲρ τῶν τέκνων διατηροῦσα τὴν ἐπικαρπίαν, Νεαρὰ 2, κεφ. 1, Νεαρὰ 22, κεφ. 23. Καθ᾽ ἑτέραν διάταξιν τῆς Νεαρᾶς 2, κεφ. 2 (βλ. καὶ Νεαρὰν 22, κεφ. 26) ἀποθανόντος τινὸς ἐκ τῶν τέκνων ἡ κυριότης τῶν γαμικῶν κερδῶν δὲν μεθίστατο ἀναγκαίως εἰς τοὺς κληρονόμους αὐτοῦ, ἂν μὴ ἦσαν κατιόντες, ἀλλ᾽ ἡ μήτηρ ἐλάμβανεν ἐκ τῶν γαμικῶν κερδῶν ὅσον ἐξησφαλίζετο ὑπὲρ αὐτῆς ἐν τῷ γαμηλίῳ συμβολαίῳ διὰ τὴν περίπτωσιν τῆς ἄνευ τέκνων λύσεως τοῦ γάμου. Κατ᾽ ἀκολουθίαν τούτου καὶ αὗται αἱ ἐκποιήσεις τῶν γαμικῶν κερδῶν ὑπὸ τῆς δευτερογαμησάσης μητρός, ἐφ᾽ ὅσον αὕτη διὰ τοῦ θανάτου τῶν τέκνων ἀπέκτα μέρος τι τῆς ἀπολεσθείσης κυριότητος, ἦσαν ἐν τῷ μέτρῳ τούτῳ ἰσχυραί. Περὶ τῶν διατάξεων τούτων τῶν Νεαρῶν 2, κεφ. 2 καὶ 22, κεφ. 26 βλ. Windscheid-Πολυγένους, Οἰκογενειακὸν δίκαιον (1925), § 511, σημ. 5 (σ. 130). Ἐν ὄψει τῶν διατάξεων τούτων (ἐν τῇ Ἐπαναγωγῇ 19, 13 τὸ χωρίον τῆς Νεαρᾶς 2, κεφ. 2 εὕρηται ἡνωμένον μετὰ τοῦ κεφ. 1 τῆς Νεαρᾶς 2) ὁ ὀξύνους σχολιαστὴς τῆς Ἐπαναγωγῆς λέγει ὅτι ὡς πρὸς τὸ ἥμισυ τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς, τὸ κατὰ τὴν Ἐπαναγωγὴν 19, 7 ἀφαιρούμενον ἐκ τῆς κυριότητος τῆς δευτερογαμησάσης μητρός, ἔχουσιν ἐφαρμογὴν αἱ διατάξεις τοῦ ἰουστινιανείου δικαίου (ἰσχυροποίησις τῶν ἐκποιήσεων ἐν περιπτώσει θανάτου τινὸς ἐκ τῶν τέκνων).

3. Πρβλ. Νεαρὰν Ἰουστ. 22, κεφ. 29 πρ.

τέκνα, ὁ ἀνὴρ ἀποκερδαίνει ἐκ τῆς περιουσίας αὐτῆς *«μέρος τι, ὅπερ οἱ νόμοι διακρινοῦσι τῷ ἀνδρὶ χαριζόμενοι διά τινα δῆθεν πολυχρόνιον στοργὴν πρὸς τὴν γυναῖκα ἢ τῶν κτημάτων αὐτῆς δι᾽ ἐπιμελείας ἐπὶ τὸ βέλτιον ἐπίδοσιν»*.

Τὸ δικαίωμα τοῦτο τοῦ ἀνδρὸς δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ σχέσιν πρὸς τὸ κληρονομικὸν δικαίωμα τοῦ ἀπόρου χήρου, περὶ οὗ κατωτέρω. Τὸ δικαίωμα τοῦτο συνάπτεται κατὰ περίεργον τρόπον πρὸς τὸν σύζυγον τῆς εἰς δεύτερον γάμον ἐρχομένης γυναικός [1].

8. Εἰς τὸ ὑπόλοιπον μέχρι τοῦ τέλους τμῆμα τῆς μελέτης ὁ συντάκτης αὐτῆς δὲν ἀσχολεῖται πλέον μὲ θέματα προγάμου δωρεᾶς, ἀλλὰ μὲ ζητήματα ἐπιτροπείας καὶ ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικοῦ δικαιώματος τῶν συζύγων.

Ἐν στ. 116 κέξ. ἐκτίθεται ὁ σύμφωνος πρὸς τὸ βυζαντινορρωμαϊκὸν δίκαιον κανὼν ὅτι ἡ μήτηρ ἐρχομένη εἰς νέον γάμον ἐκπίπτει τῆς ἐπιτροπείας τῶν τέκνων της. Ἀξιοσημείωτος ὅμως εἶναι ἡ ἐν τῇ μελέτῃ ἀπαντῶσα ἄγνωστος ἐν τῷ βυζαντινορρωμαϊκῷ δικαίῳ ἀρχὴ ὅτι ἡ μήτηρ δύναται παρὰ τὴν δευτερογαμίαν της νὰ διατηρηθῇ εἰς τὴν ἐπιτροπείαν ἐὰν ἀπεδείχθη φιλόπαις. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἐπιτηρεῖται ὑπὸ πάντων τῶν πρὸς πατρὸς συγγενῶν τῶν τέκνων, ἐκπίπτει δὲ τῆς ἐπιτροπείας, ἐὰν δειχθῇ ἐπιλήσμων τῶν καθηκόντων της.

Ἡ ρύθμισις αὕτη, καθ᾽ ἣν ἡ δευτερόγαμος μήτηρ δύναται νὰ διατηρηθῇ εἰς τὴν ἐπιτροπείαν τῶν τέκνων της, φαίνεται ἀντιφάσκουσα πρὸς τὸ ἐν στ. 147 κέξ. λεγόμενον : *«Ζητητέον δὲ τίνι τρόπῳ ὁ μὲν ἀνὴρ δευτερογαμῶν τῶν ἰδίων παίδων ἐπιτροπεύει, ἡ δὲ γυνὴ οὐδαμῶς»*. Ἐν τούτοις καὶ ἡ λεκτικὴ διατύπωσις τοῦ σχετικοῦ τμήματος (στ. 121 κέξ. : *«Εἰ δὲ πολλάκις ὡς φιλόπαιδα τὴν γυναῖκα βλέποντες ἐάσουσι τοὺς ὀρφανοὺς ὑπ᾽ αὐτῆς ἐπιτροπεύεσθαι, δεῖ πάντας τοὺς ἐκ πατρὸς συγγενεῖς αὐτῶν ἐπιτηρεῖν αὐτήν»*) καὶ ὁ ὅλος εἱρμὸς τοῦ σχετικοῦ χωρίου (στ. 116 - 130) καθιστῶσι λίαν πιθανὸν ὅτι τὰ αὐτόθι ἐκτιθέμενα ἀφορῶσι τὴν εἰς νέον γάμον ἐρχομένην γυναῖκα, ἥτις κατὰ τὰ λεχθέντα δύναται νὰ διατηρηθῇ εἰς τὴν ἐπιτροπείαν τῶν ἐκ τοῦ πρώτου γάμου τέκνων της [2].

---

1. Ὡς γνωστόν, ἐν τῷ μεταβυζαντινῷ δικαίῳ ἀνεπτύχθη ὁ θεσμὸς τοῦ παλληκαριάτικου ἢ ἀγριλικίου ὡς γαμικῆς παροχῆς τῆς εἰς νέον γάμον ἐρχομένης χήρας πρὸς τὸν σύζυγον αὐτῆς. Περὶ τοῦ θεσμοῦ τούτου βλ. τελευταῖον Π. Ζέπον, Παλληκαριάτικον ἢ ἀγριλίκιον, ἐν Πελοποννησιακοῖς, τόμ. Ε′ (1962), σ. 322 κέξ. Ἀλλ᾽ ὡς νομίζομεν παραλληλισμὸς τῶν ἐν τῇ μελέτῃ ἐκτιθεμένων πρὸς τὸν θεσμὸν τοῦ παλληκαριάτικου δὲν εἶναι ἐπιτρεπτός.

2. Ὁμοίαν λύσιν καθιέρωσε καὶ ἐν τῷ νεωτέρῳ παρ᾽ ἡμῖν δικαίῳ ὁ νόμος ΧΠΘ/1861 ἄρθρον 15 : «Μήτηρ ἐλθοῦσα εἰς νέον γάμον καὶ αὐτοδικαίως παύσασα τῆς ἐπιτροπείας, κατὰ τὰ ἐν τῷ ἄρθρῳ 13 ὡρισμένα, δύναται νὰ διορισθῇ ὑπὸ τοῦ δικαστηρίου ἐπίτροπος...», ἔχων ὅμως ὡς πρότυπον σχετικὰς διατάξεις τοῦ Γαλλικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, ἄρθρα 395, 399. Ὁμοία λύσις καὶ ἐν τῷ Ἀστικῷ ἡμῶν Κώδικι ἄρθρον 1595.

9. Ἐν στ. 131 - 134 ἀποδίδονται οἱ γνωστοὶ κανόνες τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου ὅτι ὁ ἀνὴρ δὲν ὑποχρεοῦται εἰς φύλαξιν πενθίμου ἐνιαυτοῦ [1] καὶ ὅτι δευτερογαμῶν δὲν ἐκπίπτει τῆς χρήσεως τῶν μητρῴων πραγμάτων τῶν παίδων [2] *οὔτε τῆς τῶν αὐτῶν ἐπιτροπεύει*. Ἡ φράσις αὕτη εἶναι προδήλως ἐφθαρμένη, πάντως ἡ ἔννοια εἶναι ὅτι ὁ πατὴρ ἐρχόμενος εἰς νέον γάμον δὲν ἐκπίπτει τῆς τῶν παίδων ἐπιτροπείας. Διότι καὶ ἐν στ. 147 - 148 λέγεται : *«Ζητητέον δὲ τίνι τρόπῳ ὁ μὲν ἀνὴρ δευτερογαμῶν τῶν ἰδίων παίδων ἐπιτροπεύει, ἡ δὲ γυνὴ οὐδαμῶς»*.

1. Βλ. Dig. 3, 2, 9 = Βασιλ. 21, 2, 9 : *«Ὁ ἀνὴρ οὐ πενθεῖ τὴν γαμετὴν ...»*. — Ὑπὸ τοῦ Π. Καλλιγᾶ, Οἰκογενειακὸν δίκαιον (1881), § 30, σ. 44 ὑπεστηρίχθη ὅτι ἡ Ἐκλογὴ τῶν Ἰσαύρων 2, 11 καθιέρωσε καὶ διὰ τὸν ἄνδρα ὑποχρέωσιν τηρήσεως πενθίμου ἐνιαυτοῦ· ἀντίθετος Κ. Πολυγένης ἐν τῷ Οἰκογενειακῷ Δικαίῳ τοῦ Windscheid (1925), σ. 134, σημ. 1. Ἀξιοσημείωτον πάντως εἶναι ὅτι οἱ Ἑλληνικοὶ Νόμοι τῆς Κύπρου, ΙΑ΄, λε΄ ὁρίζουν : *«...ὅτι ἡ τιμὴ τοῦ πενθίμου καιροῦ, ὡς ἄνωθεν εἴρηται, ὑπάρχει χρονιαῖος καιρός, καὶ ὡς διὰ τὴν σύγχυσιν τῆς γονῆς μῆνας θ΄, διὰ δὲ τὴν τιμὴν τῆς συζυγίας χρόνος σῶος καὶ πλέον· διὰ τοῦτο παρατηροῦνται ταῦτα διὰ τὴν τῶν ἀνθρώπων* (= ἀνδρῶν) *καὶ τῶν γυναικῶν ὁμοίως»*, παρὰ Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Ϛ΄ (1877), σ. 585.

2. Βλ. Cod. 6, 60, 4, Νεαρὰν Ἰουστ. 22, κεφ. 34. Οἱ Ἴσαυροι ὅμως ἐκαινοτόμησαν ὁρίσαντες ἐν τῇ Ἐκλογῇ 2, 6 καὶ 2, 10 ὅτι μετὰ τὴν ἐνηλικίωσιν τῶν τέκνων ὁ δευτερόγαμος πατὴρ ὀφείλει νὰ ἀποδώσῃ αὐτοῖς τὴν ὑπ᾽ αὐτοῦ κατεχομένην μητρῴαν περιουσίαν. Φέρει δ᾽ ἡ ἔκπτωσις αὕτη τοῦ δευτερογάμου πατρὸς σαφῆ τὸν χαρακτῆρα ποινῆς δευτερογαμίας, δεδομένου τοῦ ὅτι κατὰ τὴν αὐτὴν Ἐκλογὴν 2, 6 ὁ μὴ δευτερογαμῶν πατὴρ καθίστατο ἐγκάτοχος τῆς μητρικῆς περιουσίας τῶν τέκνων, ἐν ᾗ δὲ περιπτώσει ἤθελεν ὑπαναχωρήσῃ ἐκ τῆς μετὰ τῶν τέκνων κοινωνίας ἄνευ δευτερογαμίας, ὑποχρεοῦται καὶ τότε εἰς ἀπόδοσιν αὐτοῖς τῆς μητρικῆς περιουσίας, λαμβάνει ὅμως κατὰ κυριότητα μοῖραν παιδὸς ἐξ αὐτῆς, Ἐκλ. 2, 7.

Ἐκ τῶν μεταγενεστέρων πηγῶν ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι οἱ Ἑλληνικοὶ Νόμοι τῆς Κύπρου Ι΄, κδ΄ καθιεροῦσι διὰ τὸν δευτερογαμοῦντα ἄνδρα τὴν ὑποχρέωσιν ὅπως παραδώσῃ τὴν προῖκα τῆς μητρὸς εἰς ἐπίτροπον, ὅστις διαχειρίζεται ταύτην μέχρι τῆς ἐνηλικιώσεως αὐτῶν. Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Ϛ΄ (1877), σ. 582 : *«Ἄνθρωπος* (= ἀνὴρ) *ἢ γυναῖκα ἔχουσα ἐκ τοῦ πρώτου γάμου παῖδας καὶ βουλευθῇ νὰ ἐπάρῃ δεύτερον συνοικέσιον, χρεωστεῖ πρὶν νὰ ὁρμαστῇ τὸ δεύτερον νὰ πάρῃ τὴν προῖκα, ἣν ἔλαβεν νὰ τὴν δώσῃ εἰς ἐπίτροπον νὰ φυλάγεται μέχρις ὅτου νὰ γένουνται τὰ παιδία τοῦ νόμου νὰ ἐπάρουν τὴν προῖκα τῆς μητρὸς αὐτῶν ...»*. Τὸ ἀντίστοιχον χωρίον τῆς Ἐπιτομῆς 25, 28 ὁμιλεῖ περὶ συναφοῦς ὑποχρεώσεως τῆς δευτερογαμούσης μητρὸς (περὶ τοῦ ὅτι οἱ Ἑλληνικοὶ Νόμοι τῆς Κύπρου ἐγράφησαν μὲ πρότυπον τὴν Ἐπιτομὴν βλ. ἀνωτ., σ. 65, σημ. 2), ὅπερ οἱ Ἑλλην. Νόμοι τῆς Κύπρου ἐκτείνουσι καὶ ἐπὶ δευτερογάμου πατρός. Πρβλ. καὶ τὸν ἐν τοῖς Ἑλλην. Νόμοις τῆς Κύπρου τίτλ. Θ΄ τύπον διαδικασίας, παρὰ Κ. Σάθᾳ, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 571 κἑξ.

Τὴν ἔκπτωσιν τοῦ δευτερογάμου πατρὸς ἀπὸ τῆς ἐπικαρπίας τῆς μητρικῆς περιουσίας τῶν τέκνων φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως καθιεροῦσα καὶ ἡ Μικρὰ Σύνοψις Τ, 26 : *«Τελευτήσαντος τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῆς γυναικὸς εἰς γάμους ἐρχομένης δευτέρους δύνανται οἱ ἐκ τοῦ προτέρου ἀνδρὸς παῖδες εὐθὺς τῶν πατρικῶν αὐτῶν πραγμάτων κύριοι γίνεσθαι καὶ τὴν μητέρα ἀπὸ τούτων ἐκβάλλειν· ὡσαύτως καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνδρός»*. Ἐν τούτοις τὸ πόρισμα τοῦτο εἶναι ὡς πρὸς τὴν Μικρὰν Σύνοψιν ἱκανῶς ἀμφίβολον· ἡ ἔννοια τοῦ χωρίου τούτου εἶναι μᾶλλον ὅτι ὁ πατὴρ δευτερογαμῶν ἐκπίπτει τῆς κυριότητος τῶν γαμικῶν κερδῶν ὑπὲρ τῶν τέκνων, ὡς ὥριζε καὶ τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον. Διότι ἐν τῇ αὐτῇ Μείζονι Συνόψει Π, 115 ὁρίζεται σαφῶς : *«Οἱ πατέρες καὶ εἰς δευτέρους γάμους ἐρχόμενοι τῶν μητρικῶν πραγμάτων {καὶ} τῶν παίδων ἀνεμποδίστως τὴν χρῆσιν ἔχουσιν»*.

Καὶ ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ τῆς μελέτης ἡ ὑπὸ τοῦ συντάκτου αὐτῆς χρησιμοποίησις τῶν σχολίων τῆς Ἐπαναγωγῆς εἶναι ἐμφανής, ὡς δείκνυται ἐκ τῆς ἀκολούθου ἀντιπαραθέσεως :

Μελέτη, στ. 131 κἑξ.	Σχόλιον c εἰς Ἐπαναγωγὴν 19, 9 (ἔκδ. Zachariae, σ. 128)
Χρὴ μὲν γινώσκειν ὅτι ὁ μὲν ἀνὴρ τοῦτο πλέον ἔχει τῆς γυναικὸς ὅτι οὔτε τὸν πένθιμον παραφυλάττει ἐνιαυτόν, ἀλλ᾽ ὅτε βούλεται δευτέρᾳ συνάπτεται γυναικὶ οὔτε τῆς τῶν αὐτῶν ἐπιτροπεύει καὶ τῶν μητρῴων πραγμάτων τὴν χρῆσιν ἔχει μέχρι περίεστιν. Ἡ δὲ γυνὴ τοῦτο πλέον ἔχει τοῦ ἀνδρός...	*Ἔχει δὲ καὶ ταῦτα πλέον τῆς γυναικὸς ὁ ἀνὴρ τὸ μήτε δευτερογαμῶν παραφυλάττειν πένθιμον ἐνιαυτόν· ἀλλὰ καὶ τῶν παίδων ἐπιτροπεύειν καὶ τὴν χρῆσιν ἔχειν μέχρι περίεστι τῶν μητρῴων αὐτῶν πραγμάτων, οὐ μόνον εἰ καὶ δευτέρους, ἀλλὰ καὶ πλείονας γάμους ἕλοιτο. Ἡ μέντοι γυνὴ τοῦτο πλέον ἔχει τοῦ ἀνδρός...*

Ἀκριβῶς εἰπεῖν ὁ πατὴρ δευτερογαμῶν δὲν ἐκπίπτει τῆς ἐπὶ τῶν τέκνων πατρικῆς ἐξουσίας, τὸ δ᾽ ὅτι ὁ σχολιαστὴς τῆς Ἐπαναγωγῆς, καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν ὁ συντάκτης τῆς μελέτης, χαρακτηρίζει τὴν πατρικὴν ἐξουσίαν ὡς ἐπιτροπείαν [1] οὐδόλως πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήττῃ, δοθέντος ὅτι τοῦτο ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλας πηγὰς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου [2].

10. Ἐν στ. 136 - 145 ἐκτίθενται τὰ τοῦ κληρονομικοῦ δικαιώματος τῆς ἀπόρου χήρας. Ἡ ἄπορος καὶ ἄπροικος χήρα *«λαμβάνει ἀπὸ τῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀνδρὸς κατά τε χρῆσιν καὶ δεσποτείαν μερίδα, εἰ μὲν ἄπαις εἴη ἢ τρεῖς ἔχει παῖδας, λαμβάνει παιδὸς ἑνὸς μοῖραν καὶ τοῦτο μὲν εἰ οὐκ ἐλεύσεται πρὸς δεύτερον γάμον, εἰ δὲ ἐλεύσεται, τῆς μερίδος μὲν ταύτης ἐξελαθήσεται, ἕξει δὲ αὐτὴν κατὰ χρῆσιν»*, Πιθανῶς μετὰ τὴν λ. *λαμβάνει*

1. Ἡ ἐκδοχὴ ὅτι ὁ σχολιαστὴς τῆς Ἐπαναγωγῆς ἔχει ἐν νῷ τὴν ὅλως εἰδικὴν περίπτωσιν χειραφεσίας τῶν τέκνων καὶ ἀσκήσεως ἐπιτροπείας ὑπὸ τοῦ πατρὸς (πρβλ. Inst. 1, 19) εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὸ ἐν συνεχείᾳ ἐν τῷ σχολίῳ λεγόμενον ὅτι ὁ πατὴρ ἔχει τὴν ἐπικαρπίαν ἐφ᾽ ὅρου ζωῆς αὐτοῦ.

2. Ἐν τῇ Νεαρᾷ 25 Λέοντος τοῦ Σοφοῦ λέγεται προκειμένου περὶ τοῦ πατρὸς *«ὁ τὴν ἐπιτροπὴν ἐγκεχειρισμένος»*. Ἐν ἀποφάσει τοῦ πατριάρχου Καλλίστου Α΄, ἔτ. 1359 παρὰ Miklosich-Muller, Acta et Diplomata, τόμ. I, σ. 388 *«...ὡς γνήσιος πατήρ, κατὰ τὸ εἰκὸς τὴν προσήκουσαν κηδεμονίαν τῇ θυγατρὶ ἐνδεικνύμενος»*.

ἔχουσιν ἐκπέσει λέξεις τινές, ἡ ἔννοια τῶν ὁποίων ἦτο ὅτι ἡ χήρα μὴ ὑπόντων τέκνων ἢ μέχρι τριῶν τέκνων λαμβάνει τὸ τέταρτον τῆς περιουσίας τοῦ ἀνδρός [1], συντρέχουσα δὲ μετὰ πλειόνων τέκνων κεφαλικὴν μερίδα. Ὁπωσδήποτε τὸ ἐνταῦθα διατυπούμενον δίκαιον ἀποδίδει τοὺς ὁρισμοὺς τῆς διατάξεως 19, 9 τῆς Ἐπαναγωγῆς, καθ' ἣν τὸ ἀνῆκον τῇ χήρᾳ μερίδιον περιέρχεται αὐτῇ κατὰ κυριότητα καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ἔτι καθ' ἣν συντρέχει μετὰ ἰδίων αὐτῆς τέκνων ἐκ τοῦ μετὰ τοῦ κληρονομουμένου γάμου [2], ἧς κυριότητος ἐκπίπτει περιοριζομένη εἰς μόνην τὴν ἐπικαρπίαν, ἐὰν ἔλθῃ εἰς νέον γάμον.

Ἐνῷ ὅμως κατὰ τὴν Ἐπαναγωγὴν τὸ κληρονομικὸν δικαίωμα ἀπονέμεται εἰς τὴν ἄπροικον χήραν *«εἴτε εὔπορος εἴτε ἄπορος εἴη»*, ἡ μελέτη ἀπαιτεῖ ὅπως ἡ χήρα ᾖ ἄπορος καὶ ἄπροικος (στ. 136).

Ἐν τῇ μελέτῃ ἀναγνωρίζεται κληρονομικὸν δικαίωμα καὶ διὰ τὸν ἄπορον ἄνδρα, στ. 143 κέξ. : *«Ὁ δὲ ἄπορος ἀνὴρ κατὰ μὲν δεσποτείαν οὐδὲν ἀπὸ τῆς περιουσίας τῆς γυναικὸς κερδανεῖ, κατὰ μόνην δὲ χρῆσιν»*. Ποῖον εἰδικώτερον τὸ μέγεθος τοῦ κληρονομικοῦ μεριδίου τοῦ ἀνδρὸς δὲν καθορίζεται, πιθανώτατα ὅμως δέον νὰ θεωρήσωμεν ὡς ἰσχύοντα τὰ διὰ τὴν ἄπορον χήραν ποσοστά, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι, ὡς ῥητῶς ἐν τῇ μελέτῃ ἀναφέρεται, ὁ ἄπορος ἀνὴρ περιορίζεται εἰς μόνην τὴν ἐπικαρπίαν [3].

---

1. Ὡς ἔχει ἡ διατύπωσις τοῦ σχετικοῦ τμήματος τῆς μελέτης, τοῦτο λέγει ὅτι ἡ ἄπαις γυνὴ λαμβάνει μοῖραν παιδός, ὅπερ στερεῖται λογικῆς βάσεως. Καὶ κατὰ τὴν Ἐπαναγωγὴν 19, 9, ἣν διάταξιν, ὡς θέλει λεχθῇ ἀμέσως κατωτέρω, εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ συντάκτης τῆς μελέτης, ἡ χήρα μὴ ὑπόντων τέκνων ἢ μέχρι τριῶν τέκνων λαμβάνει τὸ τέταρτον, μετὰ πλειόνων δὲ τέκνων κεφαλικὴν μερίδα.

2. Ὁ Λεὼν ὁ Σοφὸς διὰ τῆς Νεαρᾶς 106 ἐκύρωσε τὸ δίκαιον τῆς Ἐπαναγωγῆς.

Κατὰ τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον, καὶ εἰδικώτερον κατὰ τὴν Νεαρὰν 117, κεφ. 5, ἡ χήρα συντρέχουσα μετὰ τέκνων ἐλάμβανε τὸ μερίδιον αὐτῆς κατ' ἐπικαρπίαν. Ἡ Νεαρὰ 53, κεφ. 6, ἡ εἰσαγαγοῦσα τὸ κληρονομικὸν δικαίωμα τοῦ ἀπόρου συζύγου, δὲν ὥρισε ῥητῶς ἂν περιεχόμενον τούτου ἦτο ἡ κυριότης ἢ μόνη ἡ ἐπικαρπία. Ὁ σχολιαστὴς τῆς Ἐπαναγωγῆς ἐπὶ τῇ βάσει διαφόρων συλλογισμῶν συνάγει ὅτι τὸ κατὰ τὴν Νεαρὰν 53, κεφ. 6 ἀπονεμηθὲν δικαίωμα ἦτο δικαίωμα κυριότητος καὶ οὐχὶ ἁπλῆς ἐπικαρπίας, βλ. σχόλ. c εἰς Ἐπαναγ. 19, 9, ἔκδ. Zachariae, σ. 128 κέξ.

3. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἀπένειμε διὰ τῆς Νεαρᾶς 53, κεφ. 6 κληρονομικὸν μερίδιον εἰς τὸν ἄπορον ἄνδρα, κατήργησεν ὅμως τοῦτο διὰ τῆς Νεαρᾶς 117, κεφ. 5. Ἐν τούτοις εἴς τινα ἰδιωτικὰ ἐγχειρίδια τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ἐπαναλαμβάνεται τὸ δίκαιον τῆς Νεαρᾶς 53, κεφ. 6. Οὕτω τὸ Ηὐξημένον Πρόχειρον 6, 6 ἢ Ecloga ad Prochriron mutata 28, 1 ἢ Ἑξάβιβλος τοῦ Ἁρμενοπούλου 5, 8, 81 in f. περιέχουσι τὸ χωρίον τοῦ Θεοδώρου Ἑρμουπολίτου, Νεαρὰ 53 § 11 : *«Τὸ δὲ λεχθὲν κρατεῖ καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνδρὸς ἕδνα μὴ ὁμολογήσαντος· καὶ αὐτὸς γὰρ ἀπορῶν λήψεται τὸ δ' ἐκ τῆς οὐσίας τῆς γυναικὸς»* (Zachariae, Ἀνέκδοτα, 1843, σ. 62). Λέγων ὁ Ψελλὸς ἐν τῷ Νομικῷ αὐτοῦ Ποιήματι : *«γυνή τις ἴσως ἄπορος ἐπὶ ἀνδρὶ εὐπόρῳ | θανοῦσα δίχα γαμικῶν τελείως συμβολαίων, | ὡς δὲ κἂν ἄπορος ἀνὴρ ἐπὶ εὐπόρῳ θάνοι, | εἰς μόνον μέρος τέταρτον τῶν ἑαυτοῦ κτημάτων | ἀπὸ τοῦ ζῶντος ὁ θανὼν καλῶς κληρονομείτω [κληρονομεῖται?]»*, παρὰ

11. Ἐν τῷ τέλει τῆς μελέτης (στ. 147 - 155) ἑρμηνεύεται τὸ διατί ἡ γυνὴ ἐρχομένη εἰς νέον γάμον ἐκπίπτει τῆς ἐπιτροπείας τῶν τέκνων ὁ δ' ἀνὴρ οὐχί. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ἐκ τῆς δευτερογαμίας τοῦ ἀνδρός, ἅτε ἑδραιοτέρου φρονήματος ὄντος, δὲν δημιουργοῦνται κίνδυνοι διὰ τὰ τέκνα, ἐνῷ τοιοῦτοι κίνδυνοι εἶναι πιθανοὶ ἐπὶ δευτερογαμίας τῆς μητρός.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Π. ΜΑΤΣΗΣ

Ζέπων, J.G.R., τόμ. 7 (1931), σ. 388, ἔχει προδήλως ὑπ' ὄψιν τὸ ἀκόλουθον χωρίον τοῦ Ἀθανασίου V, 4, συνοψίζοντος τὸ δίκαιον τῆς Νεαρᾶς 53, κεφ. 6 ὡς ἑξῆς : *«Εὔπορος γυνὴ ἐπὶ ἀπόρῳ τελευτήσασα ἀνδρὶ χωρὶς γαμικῶν συμβολαίων, ὁμοίως δὲ καὶ εὔπορος ἀνὴρ ἐπὶ ἀπόρῳ τελευτήσας γυναικὶ εἰς τὸ τέταρτον μέρος τῆς οἰκείας περιουσίας κληρονομείσθω ὑπὸ περιόντος, εἰ καὶ παῖδες ὕπεισιν αὐτοῖς»* (Heimbach, Ἀνέκδοτα, τόμ. 1, 1838, σ. 74). Ἀλλ' ὅτι καὶ ὁ Ἀθανάσιος ἐθεώρει τὸ δίκαιον τῆς Νεαρᾶς 53 κεφ. 6 καταργηθὲν διὰ τῆς Νεαρᾶς 117, κεφ. 5 προκύπτει ἐκ τοῦ χωρίου X, 9 : *«Σημείωσαι ὅτι ἐπὶ τῶν ἀπροίκων συνοικεσίων διαλύσεως γινομένης ἢ θανάτῳ ἢ ῥεπουδίῳ οὐδὲν ὁ ἀνὴρ κερδαίνει ἐκ τῆς οὐσίας τῆς γυναικὸς»* (Heimbach, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 127). Ἀντιθέτως διὰ τὸν Θεόδωρον Ἑρμουπολίτην καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χωρίου αὐτοῦ Νεαρὰ 117 § 7 (Zachariae, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 113) ὑποστηρίζεται ὅτι οὗτος πιθανῶς δὲν ἐθεώρει κατηργημένον διὰ τῆς Νεαρᾶς 117, κεφ. 5 τὸ κληρονομικὸν δικαίωμα τοῦ ἀπόρου χήρου, πρβλ. Κ. Ρόκα, Τὸ κληρονομικὸν δικαίωμα τῆς ἀπόρου χήρας (1932), σ. 15 καὶ τοὺς αὐτόθι, σημ. 8, μνημονευομένους συγγραφεῖς.

PLATON ET LA PHILOSOPHIE BYZANTINE ACTUALITÉ ET PERSPECTIVES

L'antiquité grecque a légué au moyen âge un héritage philosophique d'une grande importance. La tradition patristique a, certes, joué le rôle le plus significatif dans le processus de formation de ce qu'il serait peut-être, et malgré les divergences dues à l'existence de certains courants particuliers, permis d'appeler une spécificité philosophique médiévale de base. Ceci revient à dire que le monde philosophique médiéval présente un visage polyvalent, mais, en tous cas, d'une unité fondamentale à certains égards. Il ne faut cependant pas perdre de vue sur ce point que la philosophie des Pères de l'Église n'a pas jailli toute faite telle qu'elle apparaît dans leurs œuvres, et que, plus que des témoignages de foi chrétienne, ces dernières sont, le plus souvent, des tentatives de montrer au fidèle éclairé la voie chrétienne pure, dépouillée de toute tare ou entrave due à la réminiscence de telle ou telle doctrine païenne, ou à l'insidieuse présence de telle ou telle vue hérétique. Il ne faut pas non plus passer sur le fait que la philosophie grecque s'est révélée être, dans une certaine mesure, le bastion le plus solide de la réaction érudite — l'on pourrait même dire, à la limite : de la libre pensée — contre le christianisme au cours de la basse antiquité et du haut moyen âge.

Si l'on admet qu'à l'intérieur de ce complexe d'influences et de rejets, de réactions et d'imprégnations, qui caractérise la pensée philosophique et théologique médiévale, il existe une certaine continuité, voire une unité, sur un plan très général, dans l'évolution des idées, il s'ensuit que le visage de la philosophie de cette période a été modelé peu à peu, et, en un sens, de façon très conservatrice, au contact des philosophies païennes autant que de la théologie, elle-même d'origine néotestamentaire. Mais les philosophies païennes, à l'honneur depuis le deuxième jusqu'au sixième siècle notamment, et même au-delà, ne sont que des sous-produits des grands élans philosophiques de l'époque classique proprement dite. Le platonisme et l'aristotélisme, par exemple, attirent les consciences surtout à travers leurs prolongements ou leurs déformations : scepticisme académique ou, tout au moins, néo-platonisme, d'une part; tradition péripatéticienne, si conforme à la pensée scolastique naissante, d'autre part. Epicurisme, stoicisme et autres tendances secondaires, plus ou moins confusément transmises, complètent ce tableau d'éléments hétéroclites dont la fusion laisse tout de même subsister les traces de leur provenance originelle.

Il est indéniable que le coup de grâce contre toutes les philosophies qui viennent d'être énumérées leur est porté du dedans, en raison de l'étendue et de l'importance qu'acquièrent deux usages également répandus vers cette époque, et qui se concrétisent sous forme, d'une part, de compilations, et, d'autre part, de commentaires. Il est peut-être superflu d'insister sur les effets regrettables de ces deux genres de réflexion. Disons simplement que leur conséquence la plus grave a été d'aliéner les philosophies écrites classiques de l'antiquité, de la plus grande partie de leurs lecteurs en puissance. La masse des érudits avides d'acquérir une formation philosophique solide pouvant leur servir de point de départ en vue d'une activité méditative, n'en reçoit qu'un substitut. Le contact direct avec les originaux célèbres lui est désormais, et pour longtemps, indirectement interdit. Ceci est vrai non seulement de l'Occident, mais aussi de l'Orient byzantin naissant où la tradition philosophique est davantage vécue. Or, si cette situation affecte, ainsi qu'il vient d'être affirmé, la masse des érudits, il en est tout autrement des quelques privilégiés de la pensée (disons plutôt : des seigneurs de l'esprit), pour la plupart malheureusement inconnus de nos jours, qui se délectent en recourant par exemple à la lecture des textes mêmes de Platon.

Ce qui, en tous cas, demeure impressionnant dans le domaine de la philosophie byzantine c'est que, dans son ensemble, et dans la mesure où elle paraît échapper à l'inspiration purement théologique, cette philosophie est tout imprégnée de platonisme. Il est évident que le platonisme en question n'est pas toujours épuré d'éléments néoplatoniciens, ce qui implique que, le plus souvent, sa présence s'affirme chez les penseurs byzantins par l'intermédiaire des continuateurs de Plotin. Il est toutefois important de constater que le climat particulier de la pensée médiévale grecque favorise davantage l'éclosion de systèmes philosophiques plus proches du platonisme classique que de l'aristotélisme, par exemple, ce qui, dans un contexte général, différencie la philosophie byzantine par rapport à la philosophie médiévale de l'Occident, décidément orientée, dans son expression la plus haute, à savoir le thomisme, vers l'aristotélisme. Cependant, tout comme en Occident, la tendance générale à Byzance n'est qu'indicative à ce sujet. En effet, pour donner encore un exemple, tout comme il serait impensable de nier toute valeur à l'encyclopédisme franciscain platonisant du XIIIe siècle, rien que parce qu'il arrive que les grandes synthèses dominicaines de cette époque soient d'inspiration aristotélicienne, il serait de même exagéré de nier la présence évidente d'Aristote dans la pensée byzantine, ainsi que l'a montré Klaus Oehler dans un texte intitulé :

Aristote à Byzance [1]. Ce qu'il est par contre permis de chercher, c'est une interprétation de l'origine du phénomène, interprétation qui soit applicable au cas de l'Orient aussi bien qu'au cas de l'Occident.

Il faut notamment distinguer en l'occurrence une raison particulière qui puisse expliquer la prédominence de telle ou telle tendance philosophique. Ainsi l'influence d'Aristote semble s'être affirmée à travers l'adoption préalable de sa logique. Les règles énoncées dans l'*Organon*, véritable source d'inspiration et instrument de travail commode pour les dialecticiens, ont ceci d'exceptionnellement convaincant pour les théologiens désireux de les utiliser dans leurs traité d'argumentation, voire de rhétorique, à savoir qu'elles paraissent être indifférentes à la métaphysique et au dogme. L'adoption de l'aristotélisme se trouve dès lors facilitée, du fait que les analyses logiques du Stagirite semblent ne gêner le dogme en rien. L'aristotélisme se trouve ainsi aisément introduit dans le monde des penseurs médiévaux, sous sa forme apparemment la plus inoffensive, c'est-à-dire en tant que système normatif d'une valeur universelle. De cette façon, même des adversaires farouches d'Aristote, tel Michel Psellos, se laissent fasciner par la riguer du syllogisme hypothético-déductif, et vont jusqu'à procéder à des mises au point qui soulignent leur appréciation de l'esprit dans lequel l'aristotélisme aborde l'analyse de la pensée humaine. La présence d'érudits grecs en Angleterre après 1204 n'est peut-être pas étrangère au remaniement et à l'enrichissement ultérieurs des *Summulae* de Psellos par Guillaume de Shyreswood, suivi par Pierre d'Espagne. L'attitude du penseur médiéval vis-à-vis de l'*Organon* est une attitude pragmatiste avant la lettre. A partir du moment où la querelle des Universaux s'empare des consciences, il est tout naturel que l'intérêt pour la logique puisse être extrapolé dans la direction de la métaphysique aristotélicienne. Et, comme le réalisme modéré d'Aristote pouvait facilement se plier aux exigences de la foi chrétienne, il est tout naturel qu'il ait trouvé des défenseurs parmi les théologiens.

Le cas du platonisme est tout différent. Il est, en géneral, permis d'avancer que toute la vénération philosophique dont il aurait pu devenir l'objet au cours du moyen âge lui a été usurpée par le néoplatonisme sous l'enveloppe duquel il s'est souvent présenté, d'autant plus que ce dernier, déjà si bien assimilé par le pseudo-Denys, se prêtait à merveille à être adopté par des penseurs de tendance mystique. L'on n'aura recours au réalisme absolu de Platon qu'au moment de la querelle des Universaux.

Or, si telle est l'exploitation du platonisme par les philosophes, l'oeuvre

1. Klaus Oehler, Aristotle in Byzantium, dans Greek, Roman and Byzantine Studies, t. 5, 1964, pp. 133 - 146.

de Platon demeure, dans son ensemble, un capital à la disposition des humanistes. A Byzance, lors de la floraison des lettres au IXe siècle, floraison due essentiellement à l'apparition du cercle de Photius (lui-même, par ailleurs, plutôt aristotélisant), et dont le représentant le plus éminent demeure Aréthas de Césarée, l'oeuvre de Platon, est, tout comme plus tard, au moment de la Renaissance, appréciée pour elle même, et non pas dans le but précis de renforcer les assises philosophiques du dogme. Il est, en effet, curieux de constater que, toutes les fois qu'un vent d'humanisme se met à souffler, le platonisme est aussitôt mis à l'honneur. On peut même aller jusqu'à affirmer qu'en revanche, toutes les fois qu'un certain conservatisme s'empare des esprits, on se tourne, presque infailliblement, vers Aristote. Il en sera ainsi, par exemple, après la chute définitive de Byzance où, alors qu'en Italie l'humanisme platonisant fait rage, en dépit de la permanence du thomisme [1], la tendance aristotélicienne s'implante à nouveau solidement en Orient avec le cercle de Gennade Scholarios. Il en sera encore ainsi plus tard en Italie même, avec la formation du cercle des néoaristotéliciens de Padoue. C'est ainsi enfin que l'on peut, par ailleurs, expliquer l'acception des qualificatifs: *platoniciens* et *aristotéliciens*, appliqués aux penseurs médiévaux, et qui désignent respectivement ceux qui méditent indépendemment du dogme, et ceux qui puisent chez Aristote des arguments logiques en vue de mieux fonder la foi chrétienne.

Il semble être acquis après la première tentative historique de synthèse philologique due à Allines, et de plus en plus confirmée par des travaux plus récents, qu'un nombre incalculable de manuscrits s'est interposé entre la tradition antique du texte de Platon, et le codex Bodleianus byzantin qui remonte au IXe siècle; de sorte qu'il soit d'ores et déjà permis d'avancer que l'histoire du platonisme à Byzance ne saurait être écrite avec certitude que si elle demeurait subordonnée aux recherches sur l'histoire du texte de Platon; car seule cette dernière semble devoir permettre d'établir la filière de la présence et des influences éventuelles exercées par le platonisme pur dépouillé de ses superstructures néoplatoniciennes, dans le cadre de la pensée byzantine. Toute tentative d'en suivre et d'en reconstituer la marche, à travers les textes des penseurs byzantins, ne peut être que conjecturale, si elle ne s'appuie sur les données concrètes de la philologie. Et pourtant, l'on ne saurait, d'autre part, se passer de recourir également aux penseurs en question. Il semble même que tout un programme de travail reste à être défini dans le domaine des recherches relatives au problème esquissé, si l'on tient compte des résultats déjà obtenus dans le domaine de la tradition latine du platonisme. A ce sujet, la réussite

1. Cf. l'excellent livre de P. O. Kristeller, Le thomisme et la pensée italienne de la Renaissance, Montréal et Paris, Vrin, 1967, qui retrace tout le mouvement relatif.

de l'effort fourni depuis longtemps en Occident est significative, bien qu'il s'agisse, pour une grande part, d'une recherche sur des aspects assez tardifs du problème.

Il est évident que rien ne peut-être tenté sérieusement tant que le matériel sur lequel l'historien futur de la philosophie aura à travailler, n'aura pas été réuni au préalable de façon exhaustive, et dans les conditions scientifiques les plus strictement définies. Un immense travail parallèle concernant la tradition occidentale de l'aristotélisme est déjà attesté. Il suffira de mentionner l'énorme effort que représente l'édition du *Corpus philosophorum medii aevi*, qui recouvre une partie du *Corpus général des philosophes français* et du *Corpus des philosophes belges*, et qui, grâce à un projet de collaboration sur un plan international, vise à grouper l'Aristote latin à côté du Platon latin. Entreprises à la veille de la dernière guerre, ces publications ont dû être retardées pendant longtemps. Il semble cependant qu'à l'intérieur de la première section, celle qui concerne Aristote, le travail soit plus avancé, puisque sur 33 volumes projetés, 9 ou 10 ont été publiés à ce jour, alors que 4 ou 5 seulement le sont à l'intérieur de la deuxième section. Un *Corpus latinum commentariorum in Aristotelem graecorum*, dont les quatre volumes comprenant les commentaires de Themistius et d'Ammonius, ainsi que ceux d'Alexandre d'Aphrodisias, dans la traduction latine de Guillaume de Moerbeke, ont paru entre 1957 et 1968, semble être destiné à compléter les 23 volumes de la série des *Commentaria in Aristotelem graeca*, de Berlin, achevée entre 1883 et 1907.

Des éditions plus récentes et plus spéciales complètent encore davantage l'apport des grandes séries à la recherche historique sur l'évolution des idées au moyen-âge, et permettent de faire la part du platonisme et du néoplatonisme à l'intérieur de cette évolution. Citons, à titre d'exemple, les deux volumes des *Dionysiaca*, publiés par Ph. Chevalier et autres, et comprenant 18 textes de l'original grec du pseudo-Denys, les six traductions latines, ainsi que celles qui remontent à l'époque de la Renaissance; les *Lettres sur le Philèbe*, de Damascius, antérieurement attribuées à Olympiodore, par L.G. Westerinck, en 1959; le *De omnifaria doctrina*, de Psellos, publié par le même Westerinck déjà en 1948; les *Questiones quodlibetales*, de Jean Italos, parues dans la série *Studia patristica et byzantina*, en 1956, par les soins de Périklès Ioannou; le *Traité des Lois*, de Pléthon, avec introduction et traduction en français, par C. Alexandre et A. Pellissier; et enfin, empiétant sur l'aristotélisme, Les *Oeuvres Complètes* de Gennade Scholarios, en 8 volumes, publiés déjà, de 1932 à 1936, par L. Petit, X. A. Sidéridès et M. Jugie. Ces deux dernières publications constituent une sorte de pont entre les éditions précédentes et notre propre projet d'un *Corpus philosophorum graecorum recentiorum*.

Ces diverses éditions, mentionnées, répétons-le, à titre d'exemple, don-

20 - 3 - 1970

nent cependant une idée du travail actuellement accompli sur un plan international, en vue de grouper de façon valable l'héritage philosophique médiéval. Un tel travail doit manifestement permettre l'utilisation ultérieure des textes, en vue de procéder à une recherche d'ordre synthétique, dans l'esprit indiqué précédemment. On est toutefois obligé de constater que, même compte tenu des progrès récemment accomplis dans le domaine des éditions, la philosophie byzantine a été, dans l'ensemble, négligée jusqu'ici, et qu'elle ne fait actuellement que son entrée timide dans le champ des intérêts des historiens de la philosophie médiévale. La preuve en est que les manuels ou les histoires générales de la philosophie, tout comme les histoires spécialisées de la philosophie médiévale [1], n'accordent à la philosophie byzantine qu'une place en marge des divers courants d'idées; on pourrait même dire: une place encore plus insignifiante qu'aux philosophies arabe et juive [2].

Des travaux plus ou moins récents portant sur des questions plus précises de la philosophie dans l'Orient chrétien, et qui ont également trait à la présence du platonisme dans la pensée grecque médiévale, semblent pouvoir donner certaines indications sur le caractère que devrait revêtir, une fois l'ensemble des textes relatifs publié, la recherche ultérieure sur l'histoire réelle du platonisme à Byzance. Ainsi ne saurait-on pas se passer de citer Harry A. Wolfson [3] et Endre von Ivanka [4]. Ce dernier a montré que l'hellénisme a col-

---

1. Telles de E. Hoffmann, Platonismus und christliche Philosophie, Zürich, 1960, élargissement de vues exposées à l'origine sous le titre Platonismus und Mittelalter, dans Vorträge der Bibliothek Warburg, t. 3, 1923 - 1924 (cf. aussi, à ce sujet, la pubication antérieure de Cl. Baeumker, Der Platonismus im Mittelalter, München, 1916; rééd. dans Beiträge..., Münster, 1928, XXV, 1 - 2); de R. Klibansky, The Continuity of the Platonic Tradition during the Middle Ages. Outlines of a Corpus platonicum medii aevi, London, Warburg Instit., 1939 et 1950; du même auteur, Plato's «Parmenides» in the Middle Ages and the Renaissance. A Chapter in the History of Platonic Studies, dans Medieval and Renaissance Studies, 1941 - 1943, I, pp. 281 - 330; et les sept exposés de P. Courcelle, O. Gigon, W. K. C. Guthrie et autres, publiés, sous le titre de Recherches sur la tradition platonicienne, par la Fondation Hardt, dans la série Entretiens sur l'antiquité classique, 3, Genève, Vandœuvres, 1955.

2. Le volume de B. Tatakis, La philosophie byzantine, qui constitue le supplément n° 2 à l'Histoire de la philosophie d'E. Brehier, semble vouloir traiter le problème dans son ensemble, et de façon systématique. La refonte ramassée de ce livre, récemment publiée dans le cadre d'une Histoire de la philosophie, Paris, Gallimard, t. 1, pp. 936 - 1004 (1969), en étend les limites du côté de la philosophie des Pères de l'Église sinon du côté des prolongements post-byzantins de la tradition philosophique médiévale grecque.

3. H.A. Wolfson, The Philosophy of the Church Fathers, 2e éd., vol. 1, Cambridge (Mass.), 1964.

4. E. von Ivanka, Plato christianus, Einsiedeln, 1964 (série d'articles de valeur).

laboré, à travers les hérésies, à la formulation du dogme chrétien [1], en partant du platonisme de Grégoire de Nysse [2]. Sur ce point, la direction correcte de la recherche avait déjà été indiquée par H.F. Cherniss [3] qui avait soutenu, avec force arguments convaincants, contre K. Gronau [4] (pour qui Grégoire de Nysse connaît Platon à travers Poseidonius), qu'il y a chez Grégoire, toutes les fois qu'il s'agit de problèmes communs à la métaphysique et à la théologie, des traces d'une lecture directe de Platon. Dans le même esprit, A. H. Armstrong [5] considère la question du point de vue de l'anthropologie, en appliquant largement, dans ce nouveau domaine, la leçon de Cherniss. On ne saurait non plus omettre de citer les travaux de J. C. M. van Winden [6] et de H. Flashar [7], ni une étude importante de F. Lenz [8] au sujet des Scholies d'Aréthas, qui n'a malheureusement pas suscité l'intérêt qu'elle méritait.

On le voit, le cas de Grégoire de Nysse n'est pas isolé. Au contraire, tout au long de l'histoire de la pensée byzantine on est en présence de cas analogues. Nous en donnons ici quelques exemples typiques. On se trouve, entre autres, en présence d'une telle attitude déjà vers la fin du Ve siècle, avec Enée de Gaza dont certaines pages du dialogue intitulé *Théophraste ou de l'immortalité de l'âme* sont directement inspirées de tel ou tel dialogue platonicien; il en est de même de la plus grande partie de l'oeuvre de Psellos qui, dans un style typiquement néoplatonicien, expose des vues platoniciennes; on retrouve ce même esprit dans certaines pages du traité intitulé *La peur de la mort est absurde*, de Démétrius Cydonius dont nous nous proposons par ailleurs de publier prochainement la traduction de la *Somme* thomiste; il n'est pas jusqu'à des auteurs anonymes qui ne se soient directement inspirés des doctrines platoniciennes, tel l'auteur d'une série d'épigrammes sur l'*éthos* des modes musicaux, qui remonte vraisemblablement au XIVe siècle, et qui font, ainsi que nous croyons l'avoir montré [1], allusion à des passages du livre III de la *Republique*; quant à Pléthon qui est, comme F. Masai [2] après Ch. Huit [3], l'a montré, le dernier des grands platonisants d'Orient, il serait encore souhaitable, ainsi que pour tous les autres platonisants byzantins, qu'une étude rigoureuse et exhaustive de ses écrits puisse permettre de faire la part de ce qu'il a directement emprunté à Platon.

1. Cf. I d e m, Hellenismus und Christliches im frühen byzantinischen Geistesleben, Wien, Herder, 1948.
2. Cf. I d e m, Vom Platonismus zur Theologie der Mystik, dans Scholastik, t. 11, 1936, pp. 163 - 195.
3. H.F. C h e r n i s s, The Platonism of Gregory of Nyssa, Univ. of Illinois Publ. in Class. Philol., VII, 1930, pp. 1 - 92. Cf. J. D e n i é l o u, Platonisme et théologie mystique. Essai sur la doctrine spirituelle de Saint Grégoire de Nysse, Paris, Aubier, 1944.
4. K. G r o n a u, Poseidonius und die jüdische - christliche Genesisexegese, Leipzig-Berlin, Teubner, 1914.
5. A.H. A r m s t r o n g, Platonic Elements in Saint Gregory of Nyssa's Doctrine of Man, dans Dominican Studies, t. 1, 1948, pp. 113 - 126.
6. Cf. J. C. M. v a n W i n d e n, Chalcidius on Matter. His Doctrine and Sources. A Chapter in the History of Platonism, Leiden, 1959.
7. H. F l a s h a r, Platon und Aristoteles im «Protreptikos» des Iamblichos, dans Archiv für Geschichte der Philosophie (Berlin), 1965, 1.
8. Cf. F. L e n z, Bemerkungen zu den Platonscholien, dans Philos. Wochensit., t. 53, 1933, pp. 403 - 408.

Si l'on s'obstine, ainsi qu'il se doit, semble-t-il, à isoler la présence historique du platonisme, des apports néoplatoniciens avec lesquels elle a si souvent été jadis, presque volontairement, confondue — et un coup d'oeil sur la bibliographie récente, très riche, du néoplatonisme suffira à convaincre en l'occurrence —, on s'aperçoit que, finalement, le travail accompli dans le secteur considéré, sans être particulièrement décevant, demeure bien mince. L'élan et l'orientation sont déjà donnés; il reste cependant encore énormément à faire. A ce propos, les perspectives qui se dessinent sont naturellement de catégories différentes; elles pourraient, en tous cas, néanmoins, être envisagées conjointement, en vue d'une coopération plus étroite des érudits, et d'une promotion plus rapide et plus complète de leurs travaux respectifs. On peut, de la sorte, envisager d'ores et déjà un champ d'action commune dans des directions convergentes. L'esprit qui a présidé jusqu'à nos jours, ainsi que les méthodes suivies dans chacun des domaines décrits, ne sauraient être jugés erronés. Le chemin parcouru semble être le bon; il manque une certaine coordination qui, en plus d'une certaine conscience de la communauté du but ultime des recherches, donnerait au travail, jusqu'ici morcelé, une accélération qui seule pourrait en assurer l'aboutissement satisfaisant.

Résumons, pour conclure, les perspectives en question : *d'abord*, quant à l'édition, il serait souhaitable qu'un niveau de coordination plus poussé fût rapidement atteint sur un plan international, afin que les tâches soient mieux réparties, et que le programme à suivre, ainsi que des principes communs et des normes unifiées concernant l'établissement des textes définitifs soient définis; les séries actuelles devraient être maintenues et élargies. *Ensuite*, quant à la définition, complémentaire, certes, mais non pas d'importance secondaire pour autant, du cadre strictement historique dans lequel l'évolution du plato-

1. Cf. Arts libéraux et philosophie à Byzance, II : Ethos et «Universaux» dans la tradition musicale byzantine, dans Actes du IVe Congrès Internat. de philosophie médiévale, Montréal, 1967 (1969), pp. 79 - 88.
2. F. M a s a i, Le platonisme de Mistra, Paris, 1956.
3. Ch. H u i t, Le platonisme à Byzance et en Italie à la fin du moyen âge, c.r., IIIe Congrès Scient. Intern. Catholique, Bruxelles, Sc. philos., 1894, pp. 293 - 309.

nisme s'est poursuivie, il pourrait être jugé nécessaire que les conditions particulières de l'éclosion de chaque pensée individuelle ou de chaque mouvement plus général soient étudiées à fond, et présentées de façon à en faciliter l'interprétation; la connaissance exacte des conditions d'apparition de phénomènes historiques et culturels tels que la renaissance humaniste du IXe siècle ou que celle du XIe siècle, notamment, pourraient faciliter l'explication des engoûments périodiques des Byzantins pour le platonisme le plus pur. *En troisieme lieu,* quant à l'étude des traces de lectures directes de Platon chez les divers penseurs médiévaux, il suffirait d'élargir la voie déjà ouverte, et d'étendre la recherche à l'ensemble des auteurs ainsi impliqués, toujours selon un programme général défini. *Enfin,* quant à l'évaluation globale de l'apport du platonisme byzantin, il y aurait lieu d'envisager, à un stade ultérieur, mais qui prendrait racine dans le présent, et qui serait préparé et assuré par l'issue heureuse des activités précédentes, l'élaboration d'études synthétiques qui non seulement retraceraient l'histoire précise du platonisme à Byzance, mais aussi mettraient en valeur des aspects inconnus de l'apport de cette dernière à la philosophie médiévale, et, partant, à la pensée moderne [1].

EVANGHÉLOS MOUTSOPOULOS

1. Cf. notre travail sur L'histoire de la philosophie comme science historique et métahistorique (en grec), rev. Parnassos, t. 8, 1966, pp. 367 - 387, notamment p. 383.

ΑΝΕΚΔΟΤΟΝ ΕΓΚΩΜΙΟΝ ΕΙΣ ΑΝΔΡΕΑΝ ΚΡΗΤΗΣ

Εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 2560 κώδικα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος (olim Serres I 40) καὶ μεταξὺ τῶν ff. 89[v] - 95[v] περιλαμβάνεται ἀνέκδοτον εἰσέτι *«Ἐγκώμιον εἰς τὸν ὅσιον πατέρα ἡμῶν Ἀνδρέαν ἀρχιεπίσκοπον τῆς Κρητῶν νήσου».* Ὁ κῶδιξ ἀνήκων ἄλλοτε εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Προδρόμου παρὰ τὰς Σέρρας χρονολογεῖται εἰς τὸν ια' αἰ. καὶ περιλαμβάνει λόγους ἐγκωμιαστικούς [1]. Ἡ γραφὴ εἶναι ἐξαιρετικῶς καθαρὰ καὶ δὲν δημιουργεῖ ἀναγνωστικὰ προβλήματα, ἀλλὰ ὑπάρχουν ἄφθονα ὀρθογραφικὰ σφάλματα. Εἰς τὴν περαιτέρω ἐπιχειρουμένην ἔκδοσιν τοῦ ἐγκωμίου τούτου βάσει μικροταινίας τοῦ κώδικος τὰ μὲν ὀρθογραφικὰ σφάλματα διώρθωσα σιωπηρῶς, ἐδήλωσα δὲ τὰς ἰδικάς μου ἐπεμβάσεις πρὸς συντακτικὴν καὶ γραμματικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου.

Ἀπὸ ἀπόψεως πληροφοριῶν οὐδὲν νεώτερον προσθέτει τὸ ἐγκώμιον τοῦτο εἰς ὅσα ἤδη περὶ Ἀνδρέου γνωρίζομεν [2]. Ἀπεναντίας ἐπαναλαμβάνει σχεδὸν τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα παρέχει ἡμῖν ὁ *«Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρέου τοῦ Ἱεροσολυμίτου, ἀρχιεπισκόπου γενομένου Κρήτης, συγγραφεὶς παρὰ Νικήτα τοῦ πανευφήμου πατρικίου καὶ κυέστορος»* [3]. Μεταξὺ τῶν δύο κειμένων διαπιστοῦται ἀμεσωτέρα σχέσις ἄγουσα εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ἀμφότερα ἀντλοῦν ἐκ τῆς αὐτῆς συναξαριακῆς πηγῆς ἤ, τὸ πιθανώτερον, ὅτι τὸ ἐγκώμιον εἶναι ἐλαφρὰ διασκευὴ τοῦ βίου. Βιογραφικά τινα στοιχεῖα

1. Πρβλ. Ehrhard A., Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche..., τ. III (Leipzig 1952), σ. 798. Ὡσαύτως Fr. Halkin, BHG[3], 114b. Πληρέστερον περιέγραψε τὸν κώδικα ὁ X. G. Nowack, Un manuscrit hagiographique de l'ancien fonds du monastère du Prodrome (Serrès): Le cod. Athènes, Bibl. Nat. 2560, RÉB XVI, 1958 [=Mélanges Sévérien Salaville], σσ. 143 - 157, ἐν σ. 151, 7.

2. Ἡ σπουδαιοτέρα μέχρι σήμερον συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ σεβαστοῦ καθηγητοῦ κ. Νικ. Β. Τωμαδάκη ἐν τῷ πολυτίμῳ ἔργῳ αὐτοῦ: Ἡ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησις (= Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, ἔκδ. γ', τ. Β'), Ἀθῆναι 1965, σσ. 182 - 210 (τὸ πρῶτον ἐν Θρησκευτικῇ καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, τ. 2, 1963, στ. 674 - 693). Ἐνταῦθα καὶ βιβλιογραφία πλουσία καὶ σύγχρονος.

3. Ἐξεδόθη ὑπὸ Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ΑΙΣ (=Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας), τ. V, ἐν Πετρουπόλει 1898, σσ. 169 - 179. Πρβλ. καὶ αὐτόθι, σσ. 422 - 424: «Σημειώσεις εἰς τὸν βίον τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ Ἱεροσολυμίτου».

τοῦ Ἀνδρέου παραδίδονται διὰ μόνων τούτων τῶν κειμένων καὶ δὲν εἶναι γνωστὰ ἄλλοθεν. Οὕτω μόνον τὰ δύο ταῦτα κείμενα παραδίδουν ὅτι ὁ Ἀνδρέας ἐσίγα μέχρι τοῦ ὀγδόου ἔτους τῆς ἡλικίας του, ὅτε *«φωνὴν ἀφίησιν ὁ παῖς ἔναρθρον»* θαυματουργικῶς μετὰ κοινωνίαν τῶν ἀχράντων Μυστηρίων. Εἰς ἀμφότερα τὰ κείμενα ἐπίσης παραδίδεται ἡ πληροφορία, ὅτι ὁ Ἀνδρέας, ὡς ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης, κατά τινα ἐναντίον τῆς νήσου ἀραβικὴν ἐπιδρομήν, ὑπέμεινε δεινὴν πολιορκίαν εἰς τὸ ὀχυρὸν τοῦ Δριμέως καὶ ἐνίσχυσεν ἠθικῶς τοὺς ὑπερασπιστὰς ἀποκρούσαντας διὰ τῶν εὐχῶν του τοὺς ἐπιδρομεῖς [1]. Ὄχι μόνον ἡ εἴδησις καθ' ἑαυτὴν ἀλλὰ καὶ ἡ φραστικὴ διατύπωσις, ἡ ὁποία εἶναι σχεδὸν ἡ αὐτὴ καὶ εἰς τὰ δύο κείμενα, ἀποδεικνύει τὴν βαθυτέραν μεταξύ των σχέσιν.

Ἀλλὰ τὰ κείμενα συμφωνοῦν καὶ εἰς τὰς παραλείψεις. Οὕτω δὲν διασαφοῦν τὸ ζήτημα, ἂν ὁ Ἀνδρέας εἶχε βαθμὸν ἱερωσύνης, ὅτε μετὰ τὴν ϛ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον ἦλθεν ἐξ Ἱεροσολύμων εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἀμφότερα παρασιωποῦν (σκοπίμως;) τὴν παρέκκλισιν τοῦ Ἀνδρέου πρὸς τὸν μονοθελητισμόν, περὶ ἧς πληροφορεῖ Θεοφάνης ὁ Ὁμολογητὴς († 817) [2]. Ὡσαύτως οὐδὲν λέγουν τὰ κείμενα ταῦτα περὶ τῆς στάσεως τοῦ Ἀνδρέου ἔναντι τῆς εἰκονομαχίας. Καὶ ὅμως εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁ Ἀνδρέας ὑπεστήριξε τὰς εἰκόνας. Περὶ τούτου μαρτυροῦν σαφῶς τὰ ὑμνογραφικὰ κείμενα, ὡς καί τινα ἁγιολογικά [3].

Παρὰ τὰς ἀνωτέρω ὁμοιότητας ἐπισημαίνονται καί τινες διαφοραὶ δημιουργοῦσαι τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ὁ ἀνώνυμος ἐγκωμιαστὴς εἶχεν ἴσως τὴν πρόθεσιν νὰ συμπληρώσῃ ἐλλείψεις τοῦ βίου. Καὶ πρῶτον ἐπιχειρεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁριστικὴν παραμονὴν τοῦ Ἀνδρέου μετὰ τὴν ἐξ Ἱεροσολύμων ἀποστολήν. Ὡς γνωστόν, τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Ἱεροσολύμων ἀντιπροσώπευσεν εἰς τὴν ϛ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον (680/81) ἁπλοῦς πρεσβύτερος διὰ τὴν κρισιμότητα τῶν καιρῶν (ἡ Ἱερουσαλὴμ ἀραβοκρατεῖται καὶ ὁ πατριαρχικὸς θρόνος χηρεύει ἤδη ἀπὸ τοῦ 638). Διὸ καὶ ἐζητήθη ἐπίσημος ὁμολογία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων,

1. Ἀ θ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ΑΙΣ, τ. V, σ. 177, 3-16 καὶ στ. 176-192 τοῦ παρόντος. Τὴν ἱστορικὴν σπουδαιότητα τοῦ χωρίου ἐπεσήμανεν ὁ Ἰ. Β. Παπαδόπουλος, Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνούς, Ἀθῆναι 1948, σ. 37. Πρβλ. καὶ Θεοχ. Δετοράκη, Αἱ ἀραβικαὶ ἐπιδρομαὶ καὶ ἡ ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατία εἰς ἁγιολογικὰ καὶ ὑμνογραφικὰ κείμενα, Κρητ. Χρον. ΚΑ', 1969, σσ. 119-129, ἐν σσ. 122-123, ἔνθα ὁ Ἀθηναϊκὸς κῶδ. 2560 ἐγράφη ὡς 2506 ἐκ τυπογραφικῆς ἀβλεψίας.

2. Ἔκδ. de Boor, τ. I, σσ. 362, 18-27, 382, 10-21. Πρβλ. καὶ Ν. Β. Τωμαδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 187-188, 189.

3. Οὕτω τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *«Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρέου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης τοῦ Ἱεροσολυμίτου»* συναξαριακὸν συμπίλημα, τὸ ὁποῖον ἐδημοσίευσεν ὁ Β. Latysev, Menologii anonymi byzantini... quae supersunt, τ. II (ἐν Πετρουπόλει 1912), σσ. 136-137, ἐν σ. 137, 7-11.

καὶ τῆς πρὸς τοῦτο πεμφθείσης ἐξ Ἱεροσολύμων ἐπισήμου ἀντιπροσωπίας μετέσχε καὶ ὁ Ἀνδρέας μετ' ἄλλων δύο γερόντων. Ἡ ἀποστολὴ αὐτὴ τοποθετεῖται χρονικῶς εἰς τὸ φθινόπωρον τοῦ 685, διότι, ὅτε ἔφθασεν ἡ ἀντιπροσωπία εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος Δ' ὁ Πωγωνᾶτος εἶχε πρὸ μικροῦ ἀποθάνει καὶ ἤδη ἐβασίλευεν ὁ Ἰουστινιανὸς Β' (685-695, 705-711) [1]. Μετὰ ταῦτα οἱ μὲν δύο γέροντες τῆς ἀποστολῆς ἐπέστρεψαν εἰς Ἱεροσόλυμα, ὁ δὲ Ἀνδρέας παρέμεινεν ὁριστικῶς πλέον εἰς τὴν βασιλεύουσαν καὶ οὐδέποτε ἐπανεῖδε τὴν Ἱερουσαλήμ. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ὁ βίος ἀφίνει ἀδικαιολόγητον, ἐνῷ τὸ ἐγκώμιον ἐπιχειρεῖ τὴν προσαγωγὴν ἀληθοφανοῦς δικαιολογίας : *«Οἶα δὲ τὰ τοῦ Θεοῦ κρίματα· διὰ τῶν ἐναντίων πολλάκις τὰ χρηστότερα ἐπάγουσι. Νόσῳ τὸ σῶμα ὁ θεῖος Ἀνδρέας κατεργασθεὶς καὶ ἄκων τῇ πόλει ἐμφιλοχωρεῖ. Οἱ δὲ συνόντες λαβόντες τὰς βασιλικὰς συλλαβὰς πρὸς τὰ οἰκεῖα στένοντες εὐθυδρομοῦσι, δεινήν, ὡς εἰκός, τοῖς πέμψασιν ἀποφέροντες τὴν ἀγγελίαν διὰ τὸν θεῖον Ἀνδρέαν...»* (στ. 89-93).

Ἄλλο σημεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον τὸ ἐγκώμιον φαίνεται ὅτι συμπληρώνει τὸν βίον, εἶναι τὸ ἀφορῶν εἰς τὰ περὶ τοῦ Ἀνδρέου ὡς ὑμνογράφου. Ὁ Νικήτας περιέργως ἀγνοεῖ τὸ ὑμνογραφικὸν ἔργον τοῦ μεγάλου ποιητοῦ οὐδὲ τὸν Μέγαν Κανόνα ἀναφέρων. Ἀπεναντίας τὸ ἐγκώμιον διαλαμβάνει περὶ τῆς ὑμνογραφικῆς δράσεως τοῦ Ἀνδρέου καὶ ἰδιαίτερον ποιεῖται λόγον περὶ τοῦ Μεγάλου Κανόνος : *«...αὐτὸς* (ὁ Θεὸς) *πάσης σοφίας καὶ συνέσεως πληρώσας αὐτοῦ τὴν καρδίαν ἐξυμνεῖν παρεσκεύασε τὰς τῶν ἁγίων καὶ δικαίων μνήμας, πρᾶγμα οὐ πολλοῖς τότε περισπούδαστον. Χρόνοις δὲ ὕστερον αὐξηθὲν καὶ ὥσπερ τι ῥεῦμα πλημμυροῦν πᾶσαν κατήρδευσε τὴν ἐκκλησίαν καὶ καθωράϊσε τῇ εὐφραδείᾳ τῶν λόγων. Τίς γὰρ τὸν Μέγαν οὕτω λεγόμενον ἐν κανόσιν ἀκούσας, ἐν ᾧ τὰ ἀλλόκοτα πάθη ἐστηλίτευσεν, οὐκ ἰλὺν παθῶν ἐκ ψυχῆς ἐκτινάξας πρὸς μετάνοιαν βλέψει προθύμῳ καρδίᾳ; τῷ γὰρ ἡδεῖ τοῦ μέλους παρενείρας τὸ ὠφέλιμον πάντας διήγειρεν εἰς δοξολογίαν καὶ αἶνον Θεοῦ»* (στ. 142-150). Ἡ μνεία αὕτη τοῦ ἀνωνύμου ἐγκωμιαστοῦ περὶ τοῦ Μ. Κανόνος ἀποδεικνύει ὅτι τὸ ἐκτενὲς τοῦτο ποίημα μεγάλως ἐξετιμᾶτο καὶ εἶχε καταστῆ δημοφιλὲς ἤδη κατὰ τὸν ια' αἰῶνα.

Γενικῶς τὸ παρὸν ἐγκώμιον παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ὡς ἓν ἐπὶ πλέον κείμενον περὶ τοῦ μεγάλου ῥήτορος καὶ ποιητοῦ τῆς Ἐκκλησίας μας Ἀνδρέου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης τοῦ Ἱεροσολυμίτου.

1. Πρβλ. S. Vailhé, Saint André de Crète, Échos d'Orient V, 1902, σσ. 378-389, ἐν σ. 381.

Cod. Athen. 2560.

f. 89v **Λόγος η΄. Μηνὶ Ἰουλίῳ εἰς τὴν Δ΄.**

Ἐγκώμιον εἰς τὸν ὅσιον πατέρα ἡμῶν Ἀνδρέαν ἀρχιεπίσκοπον τῆς Κρητῶν νήσου.

Εὐλόγησον πάτερ.

Μέγα ἄνθρωπος καὶ τίμιον ἀνὴρ ἀνδρείᾳ καὶ σωφροσύνῃ καὶ συνέσει κεκοσμημένος· βραχύ τι ὑποβέβηκε τῆς τῶν ἀγγέλων ἀξίας διὰ τὴν πρὸς τὸ γεῶδες τοῦτο σῶμα συνάφειαν, ἀλλ᾽ οὔπω μακαριστὸς διὰ τὸ τῆς ἐκβάσεως ἄδηλον. Ὁ δὲ ἀναντιρρήτῳ τέλει τὴν ζωὴν καταλύσας, οὗτος ἤδη σαφῶς μακαρίζεσθαι ἄξιος. Τοιγαροῦν καὶ ἡμεῖς τὸν τῆς ἀνδρείας ἐπώνυμον καὶ τῆς Κρήτης πρόεδρον, ὡς ἐν καλῷ τὸν βίον καταλύσαντα καὶ πρὸς τὴν ἀγήρω ζωὴν μετατάξαντα τῶν πόνων τὰ γέρα παρὰ τῆς ἀρχιφώτου δεξιᾶς ληψόμενον, νόμοις εἴκοντες ἐγκωμίων τὸν ἔπαινον προσηκόντως πλέξαι ᾠήθημεν οὐκ ἔξω τῆς ἀληθείας φερόμενοι. Ἐπεὶ οὐδὲ κατασκευὴ λόγου λαμπρύνει τὸν εὐφημούμενον, ἀλλ᾽ ἡ τῶν ἔργων ἀπόδειξις καὶ ἡ εἰς ἄκρον ἀρετῆς ἀνάβασις· ὥσπερ οὐδὲ ἔμφυτον κάλλος τῶν ἐξ ἀνθέων δεήσειεν ἂν εἰς ὡραιότητος ὑπερβολήν. Δεῖ δὲ τὰ περὶ αὐτοῦ ἄνωθεν ἀναλαβόντας ὡς ἐν πίνακι τῷ λόγῳ προθεῖναι, ἵν᾽ ἔχοιεν οἱ τῶν καλῶν ἐρασταὶ βίου ἀρχέτυπον τὰ ἐκείνου κατορθώματα καὶ τὰ ὑπὲρ τῆς ὀρθῆς πίστεως σπουδάσματα καὶ παλαίσματα. Εἰ
f. 90r *γὰρ καὶ τρόπος εἷς ἐπαινούμενος ἀνδρὸς ἀγαθοῦ πρὸς | ἑαυτὸν τοὺς φιλοκάλλους ἐφέλκεσθαι δύναται, ὅπου τοσοῦτον ὕψος ἀρετῆς καὶ βάθος γνώσεως καὶ τρόπων εὐθύτης καὶ τὰ ἄλλα ἀξιοζήλωτα προτερήματα, πῶς οὐχ ἱκανὰ πρὸς διάπυρον ἔρωτα τοὺς νωθροτέρους διεγεῖραι καὶ πρὸς τὸν ὅμοιον παρακαλέσαι ζῆλον;*

Τούτῳ τοίνυν τῷ μακαρίῳ πατρὶς πόλις Δαμασκὸς ἐπὶ καλῷ τῆς ἑῴας κειμένη καὶ παντοίοις κομῶσα τοῖς ἀγαθοῖς. Πατέρες δὲ θεοφιλεῖς τὸν τρόπον καὶ τὸ σέβας πιστότατοι Γεώργιος καὶ Γρηγορία, ὧν τοῖς ὀνόμασιν καὶ ἡ πολιτεία συνέδραμεν· ἀμφότεροι γὰρ ἐπιμελῶς γρηγορήσαντες ἐν ἔργοις ἀγαθοῖς Θεοῦ γεώργιον ὤφθησαν καὶ δικαιοσύνην αὐτῷ ἐκαρποφόρησαν· ἐχρῆν γὰρ ἐκ ῥίζης ἀγαθῆς καὶ ἀγαθὸν κλάδον ἀναβλαστῆσαι. Ἐπεὶ δὲ καὶ εἰς φῶς ἧκε, γλώσσης δεσμοῖς εὐθὺς κατακρίνεται ἐπὶ ὅλοις χρόνοις ἑπτά. Καὶ τοῦτο πάντως οὐκ ἀθεεὶ οὐδὲ παρέργως, ἀλλ᾽ ἵν᾽ ἐξ αὐτῆς γραμμῆς γλώσσης ἐπικρατέστερον γένηται τῆς προχείρου εἰς ἁμαρτίαν τοῖς πολλοῖς καὶ ἀπώλειαν. Ὀκταέτους δὲ ἤδη γεγονότος παραγίνεται ἅμα τοῖς ἑαυτοῦ τοκεῦσιν εἰς τὸ τῆς θεομήτορος τέμενος τῶν θείων μεθέξοντες μυστηρίων. Μετὰ δὲ τὴν τῶν ἀχράντων τούτων μετάληψιν — ὢ, τίς ἀξίως ᾄσεται τὰ ἐλέη σου, Κύριε — φωνὴν ἀφίησιν ὁ παῖς ἔναρθρον, οἵαν εἰκὸς ἐκπλῆξαι τοὺς παρόντας καὶ πρὸς εὐχαριστίαν κινῆσαι. Οἱ μὲν οὖν γονεῖς αὐτοῦ τῷ παραδόξῳ τοῦ θαύματος φόβῳ καὶ χαρᾷ τὰς ψυχὰς πληρωθέντες οἴκαδε ἐπανήεσαν καὶ τὸ ἀπὸ τοῦδε
f. 90v *ὁ θεῖος Ἀνδρέας παραδίδοται τὰ τοῦ | Δαυῒδ ἐκδιδάσκεσθαι λόγια. Ὃς ἐκεῖ ἀεὶ φοιτῶν οὐ κατὰ παῖδας εἶχε τὸ φρόνημα, ἀλλ᾽ οἷον προβεβηκὸς καὶ πάγιον καὶ συνέσεως ἀνάπλεων.*

2 cf. Ps. 8, 6. 24 I Cor. 3, 9.

Ὡς δὲ καὶ τοῖς τελεωτέροις ἐπέβη τῶν μαθημάτων νοὸς ὀξύτητι ὑπὲρ ἥλικας ὤφθη θαυμαζόμενος. Ἐπεὶ δὲ καὶ ἡλικίας ἥπτετο μείζονος παρὰ τῶν αὐτοῦ γεννητόρων τῇ τῶν Ἱεροσολύμων ἐκκλησίᾳ προσφέρεται δῶρον ὡς ἀληθῶς ἀξιόχρεων καὶ Θεῷ εὐαπόδεκτον χερσί τε ἡγιασμέναις τοῦ ταύτην ἰθύνοντος (Θεόδωρος δὲ οὗτος ἦν ὁ πολὺς τὰ θεῖα) τὴν κεφαλὴν κείρεται καὶ τῷ ἱερῷ ἐγκαταλέγεται κλήρῳ. Τῇ δὲ τῶν τριχῶν ἀποβολῇ καὶ τὰ τερπνὰ τοῦ βίου ὡς ῥευστὰ συναποβάλλεται νύκτωρ καὶ μεθ᾽ ἡμέραν τὰ θεῖα ἐκμελετῶν λόγια· δι᾽ ἃ ἀναβάσεις ἐν τῇ καρδίᾳ τιθέμενος πᾶν ὕψωμα ἐπαιρόμενον διὰ ταπεινοφροσύνης καταβάλλων ἦν. Ἐν τοιαύτῃ οὖν λιτότητι βίου καὶ ἠθῶν καταστάσει ὁ θεῖος οὗτος Ἀνδρέας διαπρέπων τῇ τῶν ὑπογραφέων ἐντάττεται ὑπηρεσίᾳ· πάντων δὲ ὑπερανεστηκὼς ἔν τε συνέσει καὶ διακρίσει, ὁ πατριάρχης τῷ διορατικῷ ὄμματι (οἷος ἐκεῖνος θεωρῆσαι ἱκανὸς ὢν) τὸ διαλαμπὲς τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ἐνορῶν πάντα τὰ τῆς ἐκκλησίας αὐτῷ ἐγχειρίζει. Ὃς οὐ μόνον αὐτῷ γήρους βακτηρία ἐγεγόνει ἀλλὰ καὶ ὑπέρμαχος ταύτης καὶ πρόβολος εὐσεβείας καὶ ἱερέων ὑπογραμμὸς καὶ κανόνων στάθμη, μοναστῶν ἀλείπτης καὶ πτωχῶν σιτοδότης, χηρῶν προστάτης καὶ ὀρφανῶν ἀντι-
f. 91r *λήπτωρ, καταπονουμένων ἐκδικητὴς καὶ λυπουμένων | παραμυθία καὶ ἀποστολικῶς εἰπεῖν τοῖς πᾶσι τὰ πάντα γενόμενος, ἵνα καὶ πάντα κερδήσῃ. Ἐπεὶ δὲ ἐξ ἀνθρώπων ὁ εἰρημένος γέγονε πατριάρχης καὶ πρὸς τὴν ἄπονον μετέβη λῆξιν, διὰ τοῦ θείου Ἀνδρέου καὶ αὖθις τὰ τῶν ἐκκλησιῶν ἰθύνοντο καὶ διεξήγοντο.*

Τῆς δὲ ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς ἕκτης συνόδου ἐν τῇ θεοφυλάκτῳ καὶ βασιλίδι τῶν πόλεων εὐσεβῶς συγκροτηθείσης ἐπὶ βεβαιώσει τῶν προλαβουσῶν ἁγίων πέντε συνόδων καὶ καθαιρέσει τῶν μονοθελητῶν Σεργίου καὶ Πύρρου καὶ τῶν ὁμοφρόνων αὐτῶν ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ εὐσεβοῦς βασιλέως πατρὸς Ἰουστινιανοῦ, ἥτις τῇ δρεπάνῃ τῶν ὀρθῶν δογμάτων ἐκ ῥιζῶν ἀποτεμοῦσα τὰ τῆς κακοδοξίας ζιζάνια ἐθέσπισεν ἐπὶ μὲν τῆς ἐνσάρκου θείας οἰκονομίας δύο φύσεις καὶ δύο θελήσεις καὶ δύο ἐνεργείας ὁμολογεῖν, ἐπὶ δὲ τῆς ἀδιαιρέτου καὶ ὁμοουσίου ζωαρχικῆς Τριάδος μίαν φύσιν, μίαν θέλησιν, μίαν ἐνέργειαν, τοὺς δὲ μὴ οὕτως φρονοῦντας ἀναθέματι καθυποβαλοῦσα, πανταχοῦ γῆς τὰ

45 Ps. 83 (84), 5. 45-46 II Cor. 9, 5. 55 cf. I Cor. 9, 22.

63 ἀποτεμούσης cod.

ὁρισθέντα καὶ δογματισθέντα πρὸς ἕνωσιν καὶ βεβαίωσιν τῶν θείων ἐκκλησιῶν ἐγγράφως ἐκθέντες ἐξαπέστειλαν τοῦ βασιλέως ταῦτα ὑποσημηναμένου. Ἔφθασε δὲ τὸ τοιοῦτον κήρυγμα καὶ μέχρις αὐτῆς τῆς τῶν Ἱεροσολύμων ἐκκλησίας. Καὶ δὴ πάντων ἐν ταὐτῷ συναθροισθέντων, ἀρχιερέων, ἱερέων καὶ θείων θεοφόρων πατέρων, οἳ τὰ ἐκτεθέντα διψώσαις ἀκοαῖς ἐνωτισθέντες δοξάσαι τε τὸν Θεὸν καὶ τὸν τοῦ φιλοχρίστου | f. 91v βασιλέως διάπυρον ζῆλον ὑπεραγασθῆναι· διὸ ἀντίγραφα δεῖν ἔγνωσαν ἐκπέμψαι πρός τε τὴν ἁγίαν σύνοδον καὶ τὸν εὐσεβέστατον βασιλέα. Οὗ δὴ γενομένου ἐζήτουν τοὺς ταῦτα ἀξίως ἀποκομίσοντας· πολλῆς οὖν, ὡς εἰκός, συζητήσεως γενομένης, τῶν ἄλλων πάντων ἀπογνόντες, πρὸς μόνον τὸν θεῖον Ἀνδρέαν τὰς ἐλπίδας ἀποτείνουσιν διά τε τὴν τοῦ νοὸς ἀγχίνοιαν καὶ τὴν τῶν κανόνων καὶ δογμάτων ἀκρίβειαν καὶ τὸ πολὺ τῆς γλώττης ἐν ταῖς ἀποκρίσεσιν. Τούτῳ τοίνυν τὰ ἀντίγραφα πιστεύσαντες μετὰ καὶ ἑτέρων δύο πατέρων πρὸς τὴν βασιλίδα ἐκπέμπουσιν τῶν πόλεων· ὃς νόμῳ ὑπακοῆς τὴν ὁδὸν διανύσας ταύτῃ ἐπιδημεῖ. Εὗρε δὲ τὸν μὲν βασιλέα Κωνσταντῖνον τὴν ἐπίγειον καταλείψαντα βασιλείαν πρὸς δὲ τὴν ἐν οὐρανοῖς μεταχωρήσαντα, τῷ δὲ υἱῷ Ἰουστινιανῷ τὰ τῆς βασιλείας σκῆπτρα ἐγχειρίσαντα· ᾧ καὶ τὰ ἀντίγραφα ἀποκομίσαντες μεγάλης ἔτυχον τῆς προνοίας. Ὁ δὲ βασιλεὺς τὸ εὐσύνετον τοῦ θείου Ἀνδρέου καταμαθὼν καὶ τὸ ἀκέραιον ἐν ταῖς ἀποκρίσεσιν καὶ τὸ λίαν προφορικὸν δι᾽ αἰδοῦς εἶχε καὶ τῆς προσηκούσης τιμῆς· εἶτα δεξιῶς αὐτοὺς φιλοφρονήσας καὶ γράμμασι κατοχυρώσας πρὸς τὴν ἐνεγκοῦσαν ἐκπέμπει.

Οἷα δὲ τὰ τοῦ Θεοῦ κρίματα· διὰ τῶν ἐναντίων πολλάκις τὰ χρηστότερα ἐπάγουσι. Νόσῳ τὸ σῶμα ὁ θεῖος Ἀνδρέας κατεργασθεὶς καὶ ἄκων τῇ πόλει ἐμφιλοχωρεῖ. Οἱ δὲ συνόντες λαβόντες τὰς βασιλικὰς συλλαβὰς πρὸς τὰ οἰκεῖα στέ| f. 92r νοντες εὐθυδρομοῦσι, δεινήν, ὡς εἰκός, τοῖς πέμψασιν ἀποφέροντες τὴν ἀγγελίαν διὰ τὸν θεῖον Ἀνδρέαν. Ἐπεὶ δὲ ῥᾷον αὐτῷ τὰ τῆς νόσου ἐγεγόνει καὶ ὑγιῶς τὸ πᾶν εἶχεν, ὁ τῆς ἐκκλησίας πρόεδρος εἰς ἓν τῶν τῆς πόλεως σεμνείων τοῦτον καθίστησι γαλήνης καὶ ἡσυχίας ἀπολαύοντα πολλῆς. Ὃς τῇ τῶν λόγων σαγήνῃ πρὸς διόρθωσιν βίου πάντας ἐχειραγώγει, ὡς ἐντεῦθεν ἡ περὶ αὐτοῦ φήμη πανταχοῦ περιθέουσα δῆλον ποιεῖ καὶ αὐτῷ τῷ κρατοῦντι. Καὶ δὴ προσκαλεσάμενος τοῦτον καὶ γνοὺς τὰ κατ᾽ αὐτόν, πολλά τε ὑπ᾽ αὐτοῦ τοῖς φιλοθέοις ἐκείνοις διηγήμασιν τὴν ψυχὴν ὥσπερ βελτιωθεὶς χείλη ἀγαλλιάσεως ἦν εὐχαριστῶν τῷ Θεῷ τῷ τοιαύτην αὐτῷ παρασχόντι σύνεσιν.

Ἀμέλει καὶ τῷ ἀρχιεπισκόπῳ τῆς πόλεως ἐκπέμπει τοῦτον τῷ τῶν διακόνων τάγματι τῆς ὑπ᾽ αὐτοῦ Μεγάλης τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας ἐγκαταλέξαι. Οὗ δὴ καὶ γενομένου διέπρεπεν ἐν τῷ τοιούτῳ κλήρῳ ὡς ἀστὴρ παμ-

99 - 100 cf. Ps. 62 (63), 5.

74 ἔγνων cod. 90 ἐπάγουσα cod.

φαέστατος μέσον τῶν ἄλλων φωτίζων τούτους ταῖς καθ᾽ ἑκάστην αὐτοῦ εἰσηγήσεσι καὶ ὁμιλίαις καὶ ταῖς τῶν ζητημάτων ἐπιλύσεσιν. Οὐ πολὺ τὸ ἐν μέσῳ καὶ τῇ τοῦ εὐαγοῦς Ὀρφανοτροφείου διοικήσει παρὰ τοῦ κρατοῦντος ἐμπιστεύεται. Καὶ γίνεται ὁ θεῖος Ἀνδρέας ὀρφανῶν πατήρ, χηρῶν προστάτης, νοσούντων ἰατρός, ἣν βούλει νόσον καὶ ἰατρείαν, πενήτων προμήθεια, περιβολὴ γυμνῶν, ἐξαιρέτως τῶν ὑπὸ τῆς ἱερᾶς νόσου κατεχομένων ἀδελφῶν ἡμῶν. Καὶ γὰρ ἔργον ἦν αὐτῷ διὰ παντὸς ἀπαραίτητον τὸ ἑκάστης | f. 92v τῆς ἡμέρας προσιέναι τούτους καὶ μετὰ τῆς ἄλλης παντοδαπῆς θεραπείας καὶ ψυχῶν αὐτῶν ἐπιμέλειαν ποιεῖσθαι, πράξεις αὐτῶν καὶ λογισμοὺς ἀνερευνῶν, ἵνα καὶ διπλῆς αὐτοῖς μεταδίδωσι τῆς ὠφελείας. Εἶτα καὶ τὴν τῶν Εὐγενίου διακονίαν διὰ τὸ κηδεμονικὸν αὐτοῦ καὶ φιλόπτωχον ἐγχειρίζεται· ὃς τῇ ἀγρύπνῳ καὶ χρηστῇ αὐτοῦ διοικήσει τὸ στενὸν ταύτης εἰς πλατυσμὸν μετήνεγκε καὶ τὰ κάτω κείμενα δεόντως ἀνύψωσε καὶ τὰ πολλοῖς χρόνοις διαρρυέντα σοφῇ προνοίᾳ ἀνεκαίνισεν· ἐν πᾶσι γὰρ αὐτῷ πλουσία κατεχεῖτο χάρις. Καὶ μέντοι γε ἐκ δυνάμεως εἰς δύναμιν πορευόμενος καὶ ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν ἀναγόμενος ψήφῳ θείᾳ τῆς τῶν Κρητῶν νήσου πρόεδρος καὶ ποιμὴν προχειρίζεται. Ὃς διὰ ταπεινοφροσύνης ὑπερβολὴν ὤκνει καὶ ἀνεβάλλετο τὴν ἱεραρχίαν, εἰς νοῦν βάλλων τὸ ἐπικείμενον αὐταῖς βάρος καὶ τὴν τῶν ἐμπιστευομένων λογικῶν προβάτων πολυσχιδῆ κυβέρνησιν.

Ἐπεὶ δὲ καὶ ἄκων τοῦ θρόνου ἐπέβη καὶ χρῖσμα θεῖον παρὰ τῆς ἄνωθεν προνοίας ἐδέξατο, εὐθὺς ἐπιδαψιλεύεται τὸν ἔλεον καὶ τὴν συμπάθειαν. Ὡς δὲ καὶ τὴν λαχοῦσαν κατέλαβεν καὶ παρὰ τοῦ ἐκεῖσε ἱερατικοῦ πληρώματος καὶ τοῦ φιλοχρίστου λαοῦ ἄσμενος ὑπεδέχθη, οὐκ ἐνέλειπε νύκτωρ καὶ μεθ᾽ ἡμέραν νουθετῶν, διδάσκων, καταρτίζων τὸ ἐμπιστευθὲν αὐτῷ λογικὸν ποίμνιον καὶ ὡς ἐν μάνδρᾳ τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦτο κατασφαλιζόμενος καὶ ῥάβδῳ δυνάμεως τοὺς νοητοὺς | f. 93r ἀπελαύνων θῆρας καὶ τῇ σφενδόνῃ τῶν ἀδιαλείπτων αὐτοῦ προσευχῶν κατατραυματίζων τούτους. Τοιούτου τοίνυν οἱ Κρῆται ἔλαχον ποιμενάρχου καὶ τοιαύτης καθαρᾶς ἀπέλαυον ἑκάστης ἡμέρας τῆς διδασκαλίας. Καὶ οὕτως τοῖς θείοις ὕμνοις σχολάζοντες καὶ τῇ τῶν θείων Γραφῶν μελέτῃ προέκοπτον ἐν πάσῃ ἀρετῇ καὶ σεμνῇ πολιτείᾳ. Ὅπερ σύμβολον ἐναργὲς ἦν τῆς ἄνωθεν ἐμπνευσθείσης αὐτῷ θείας χάριτος καὶ ἐνεργείας· ποτὲ τοίνυν βαλόμενος ἐπὶ νοῦν ὁ θεῖος οὗτος Ἀνδρέας τὴν προτέραν εἰρηναίαν καὶ ἡσύχιον διαγωγὴν ζημίαν οὐ τὴν τυχοῦσαν ἡγεῖτο ταύτης τὴν ἐπιστασίαν καὶ τοὺς καθημερινοὺς θορύβους. Καὶ δὴ μιᾷ τῶν ἡμερῶν τὰ ἐρημικώτερα τῆς νήσου διιὼν καὶ τοὺς ἁπανταχῇ ταύτης τόπους περισκοπήσας εὑρὼν χωρίον καθαρὸν θορύβου ναόν τε ἐκεῖσε ἐδείματο καὶ μικρὰ καταγώγια· κἀκεῖ ἑαυτὸν ὡς οἷόν τε συγκλείσας ἐπλατύνετο τὴν καρδίαν καὶ τῷ πνεύματι ἠγαλλιᾶτο.

118 cf. Ps. 83 (84), 8. 128 - 129 cf. Ps. 109 (110), 2. 140 cf. De. 11, 16, Ps. 118 (119), 32, Luc. 1, 47; 10, 21.

Ὁ δὲ διδοὺς λόγον ἐν ἀνοίξει στόματος καὶ διὰ τοῦ παιδὸς αὐτοῦ Δαυῒδ φθεγξάμενος «πλάτυνον τὸ στόμα σου καὶ πληρώσω αὐτὸ» αὐτὸς πάσης σοφίας καὶ συνέσεως πληρώσας αὐτοῦ τὴν καρδίαν ἐξυμνεῖν παρεσκεύασε τὰς τῶν ἁγίων καὶ δικαίων μνήμας, πρᾶγμα οὐ πολλοῖς τότε περισπούδαστον. Χρόνοις δὲ ὕστερον αὐξηθὲν καὶ ὥσπερ τι ῥεῦμα πλημμυροῦν πᾶσαν κατήρδευσε τὴν ἐκκλησίαν καὶ καθωράισε τῇ εὐφραδείᾳ τῶν λόγων. Τίς γὰρ τὸν Μέγαν οὕτω λεγόμενον ἐν κανόσιν ἀκούσας, ἐν ᾧ τὰ ἀλλόκοτα πάθη ἐστηλί- **f. 93v** τευσεν, οὐκ ἰ|λὺν παθῶν ἐκ ψυχῆς ἐκτινάξας πρὸς μετάνοιαν βλέψει προθύμῳ καρδίᾳ; τῷ γὰρ ἡδεῖ τοῦ μέλους παρενείρας τὸ ὠφέλιμον πάντας διήγειρεν εἰς δοξολογίαν καὶ αἶνον Θεοῦ. Τίς τοὺς ἐγκωμιαστικοὺς λόγους ἐντυχὼν οὐ θαυμάσει τὸ λεῖον καὶ προσηνὲς καὶ καθαρὸν τοῦ λόγου; τίς τοὺς πανηγυρικοὺς αὐτοῦ προσβαλών, δι᾽ ὧν τὰς δεσποτικὰς καὶ θείας ἑορτὰς ἄριστα διαγράψας κατά τε θεωρίαν καὶ ἱστορίας ἐξήγησιν οὐ πάσης εὐφροσύνης καὶ χάριτος ἐμπλησθήσεται καὶ ποταμὸν σοφίας ὑπερεκχεῖσθαι αὐτοῦ τοῖς χείλεσι φήσειεν; τίς τοὺς ἐπιταφίους καὶ ἐξοδίους τῆς Θεομήτορος καὶ ἀχράντου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου ἐγκύψας οὐ παρεστάναι δόξει τῷ σκίμποδι καὶ ἐπιτύμβια ᾄδειν καὶ τὸ πάθος ἀπολοφύρεσθαι;

Ἀλλ᾽ ἵνα μὴ τὰ καθ᾽ ἕκαστον ἐπεξίοιμεν ἐπ᾽ ἄλλην βαδιούμεθα τοῦ λόγου ὑπόθεσιν. Ὡς οὖν ἑαυτὸν δι᾽ ἐπιμελείας ἔργων ἀγαθῶν ναὸν Θεοῦ ἀπειργάσατο ἔννουν καὶ ἔμψυχον, ναὸν τῇ Θεομήτορι ἀνίστησιν εὐπρεπῆ λίαν καὶ ἔντιμον Βλαχέρνας τοῦτον κατονομάσας, ἱερεῖς τε καὶ λευΐτας καὶ πάντα τὸν κλῆρον ἐκ τῆς τῶν μοναχῶν ὁμηγύρεως καταστήσας ἀκατάπαυστον φέρειν δοξολογίαν παραδέδωκεν, πλεῖστα τούτοις καθιερώσας εἰς τὸ μὴ καθέλκεσθαι ὑπὸ τῆς τῶν ἀναγκαίων σπάνης· ὅθεν καὶ τὸ προσεγγίζειν Θεῷ κατὰ τὸ δυνατὸν ἀνθρωπίνῃ φύσει καὶ τὸ ἀπερισπάστως προσεύχεσθαι προσγίνεται. Καλῷ δὲ τὸ καλὸν ἐποικοδομῶν καὶ ἀγαθὰ ἐπ᾽ ἀγαθοῖς προστιθέμενος καὶ **f. 94r** ἑτέρους τρεῖς ἀνίστησιν οἴκους θεοφιλεῖς καὶ | πᾶσι περιβοήτους· ἕνα μὲν τοῖς νοσοῦσιν, ὃν καὶ ἰατρεῖον ὠνόμασεν, ἕτερον δὲ τοῖς πενίᾳ καὶ γήρᾳ πιεζομένοις, ὃν καὶ πτωχοτροφεῖον ἐκάλεσεν, ἄλλον τοῖς ἀπὸ ξένης καὶ μακρὰν ἥκουσιν, ὃν καὶ ξενοδοχεῖον προσηγόρευσεν, πᾶσαν αὐτάρκειαν ἐκ δαψιλοῦς χειρὸς καὶ προαιρέσεως δαψιλεστέρας παρασκευάσας ἔχειν αὐτούς, ὡς τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ ἐν ἱλαρότητι προσφέρων. Ἐν τούτοις οὖν παραγενόμενος οὐ μόνον τῶν προσιόντων ἀπένιπτε τοὺς πόδας, ἀλλὰ καὶ τὰς ψυχὰς ὡς πατὴρ φιλόστοργος. Ναοὺς δὲ ἑτέρους τῷ χρόνῳ καὶ τῷ κλόνῳ καταπεσόντας ἀνήγειρε πρὸς δοξολογίαν Θεοῦ καὶ τῶν πιστῶν ὠφέλειαν.

Τί δὲ τὸ μετὰ ταῦτα; οἱ τῶν Ἀγαρηνῶν ἀθεώτατοι καὶ ναυμαχίαις

142 cf. Ps. 80 (81), 11.

146 κατωράισε cod. 166 προστιθέντος cod.

ἐμπειρότατοι, τὸ ὅρμημα αὐτῶν ἐν θαλάσσῃ θέμενοι διὰ πλήθους σκαφῶν τῇ τῶν Κρητῶν νήσῳ ἐμμανῶς ἐπέστησαν, σάλος δὲ εἶχε καὶ φόβος πάντας τοὺς αὐτόχθονας καὶ περιοίκους ταύτης. Ὁ δὲ σοφὸς τὰ θεῖα ἱερομύστης, οἷα προορῶν τὰ μέλλοντα, οὐ κατεκλάσθη τὸν λογισμόν, οὐ κατέπεσε τῇ συμφορᾷ, ἀλλὰ μετὰ τοῦ ὑπ᾽ αὐτοῦ ποιμαινομένου λαοῦ τὸ τοῦ Δριμέως οὕτω προσαγορευόμενον φρούριον καταλαβὼν δεήσεις παννύχους προσῆγε Θεῷ· ἦν γὰρ σύνηθες αὐτῷ διὰ τὰς τῶν ἐθνῶν ἐπιδρομὰς ἐμφιλοχωρεῖν ἐκεῖσε. Οἱ οὖν πολέμιοι κατὰ πόδας ἐπιστάντες ἐπολιόρκουν αὐτοὺς παρακαθήμενοι καὶ πολλὰς μηχανὰς ἐπῆγον, ὥστε ἑλεῖν αὐτούς. Ὁ δὲ προσηύχετο λέγων «Δέσποτα Κύριε, ἐν τῷ βραχίονι τῆς σῆς δυνάμεως διασκόρπισον τοὺς ἐχθρούς σου· κραταιωθήτω τοιγαροῦν ἡ χείρ σου· ὑψωθήτω ἡ δεξιά σου». Οὔπω τέλος **f. 94v** εἶχεν ἡ εὐχὴ καὶ | ὡς ἐκ βελῶν διὰ τῶν αὐτοῦ προσευχῶν οὐ μόνον οὐκ ἀγεννῶς φεύγειν ἐπεχείρουν, ἀλλὰ καὶ μαχαίρας παρανάλωμα παραδόξως ἐγένοντο· ὅσοι δὲ φυγῇ ἐχρήσαντο, αὔτανδροι σὺν τοῖς σκάφεσι βυθισθέντες πανωλεθρίᾳ ἀπώλοντο. Οὕτως ὁ τῶν ἐκδικήσεων Κύριος διὰ μεσιτείας τοῦ θείου τοῦδε ἀνδρὸς παρρησιασάμενος τῆς ἐφόδου τούτους ἐρρύσατο. Ἀλλὰ τοῦτο μὲν οὕτως, τὸ δὲ ἑξῆς θαυμαστότερον· λοιμός ποτε ἐπέσκηψε τῇ νήσῳ χαλεπὸς λίαν, τῇ δὲ ἐπηκολούθει καὶ λιμὸς ἐξ ἀνομβρίας πολυημέρου, ἅπερ εἰς ἀμηχανίαν οὐ τὴν τυχοῦσαν περιέβαλον τὸν ἅγιον ὁρῶν⟨τα⟩ οὕτως ἅπασαν τὴν νῆσον ἀπορίᾳ συνεχομένην. Καὶ δὴ ὡς ποιμὴν ἐδέετο μετὰ δακρύων τῆς εὐσπλάγχνου ῥοπῆς στῆσαι τὴν κατ᾽ αὐτῶν ἀγανάκτησιν· τὸν δὲ ὑπ᾽ αὐτοῦ λαὸν τῶν μὲν φαύλων ἀπέχεσθαι ἐνουθέτει, δι᾽ ὧν ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ ἐπέρχεται ἐπὶ τοὺς υἱοὺς τῆς ἀπειθείας, τῶν δὲ σωτηρίων ἐντολῶν ἀντέχεσθαι, δι᾽ ὧν ἐξιλεούμεθα τὸν φιλάνθρωπον: «Τοιγαροῦν δεῦτε προσκυνήσωμεν καὶ προσπέσωμεν καὶ κλαύσωμεν ἐναντίον τοῦ Θεοῦ ἡμῶν· οὐ γὰρ βούλεται τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ἀλλ᾽ οἰκτιρμοῖς εὐσπλάγχνοις ἐπικάμπτεται μᾶλλον ἢ ἀποστρέφεται ἐκκαῦσαι τὴν ὀργὴν αὐτοῦ». Οὕτως εἰπὼν καὶ καταρτίσας τὸν λαὸν δεήσεις προσῆγε μετὰ θερμῶν δακρύων τῷ Θεῷ. Ὁ δὲ τῶν φοβουμένων αὐτὸν εἰσακούων Κύριος ἄνωθεν καταπέμπει ὑετόν, ὡς μεθυσθῆναι πᾶσαν τὴν γῆν καὶ πληρωθῆναι τὰς αὔλακας αὐτῆς ὑδάτων, ἐξ ὧν δύο τὰ μέγιστα θαυμα- **f. 95r** τουργεῖ Θεός· ἥ τε γὰρ θεήλατος ὀργή, ἡ λοιμώδης νόσος, | ὡσεὶ ῥύπος ὑπὸ τῶν ὄμβρων ὑπεσμήχετο καὶ ὡσεὶ καπνὸς ὑπὸ ἀνέμου ἐξεδιώκετο, ἡ δέ γε γῆ δέδωκε τοὺς καρποὺς αὐτῆς μυριοπλασίους εὐθηνουμένη τοῖς ἀγαθοῖς. Καὶ ἦσαν διὰ παντὸς εὐχαριστοῦντες καὶ λέγοντες «ὡς πολὺ τὸ πλῆθος τῆς χρηστότητός σου, Κύριε, ἧς ἐξειργάσω τοῖς ἐλπίζουσιν ἐπὶ σέ», πολλὰ αὐτοῖς

186 - 187 cf. Ps. 88 (89), 10 - 13. 191 cf. Ps. 93 (94), 1. 198 - 199 Eph. 5, 6, Col. 3, 6. 200 - 203 cf. Ps. 94 (95), 6. 201 - 202 Ez. 33, 11.

208 ἐκδιώκετο cod.

τῶν προτέρων ἐπιμεμφόμενοι· βίον δὲ εὐλαβῆ καὶ πολιτείαν Θεῷ ἀρέσκουσαν ἐπιλαβόμενοι ἐν ἀσφαλείᾳ διέζων.

Τοιαύτη ἡ τοῦ μεγάλου καὶ θείου Ἀνδρέου πρὸς Θεὸν παρρησία καὶ τοσαύτη ἡ πρὸς τοὺς ὑπηκόους πατρικὴ στοργὴ καὶ συμπάθεια. Ἀλλὰ τίς ἂν τὰ ἐκείνου ἕκαστα καταλάβοι ; ἡμεῖς δὲ μικρὰ προσθέντες τῷ λόγῳ καταπαύσομεν τοῦτον. Χρεία τις κατεπείγουσα τὴν βασιλεύουσαν ἐπιδημῆσαι πεποίηκεν· ἡ δὲ ἦν τῶν ἐκεῖσε θείων ναῶν προσκύνησις καὶ ὁ τῶν φιλούντων τελευταῖος ἀσπασμός. Παραχειμάσας οὖν ἐν ταύτῃ πολλὰ τὸν βασιλέα καὶ ἅπαν τὸ πλῆθος ὑποθήξας τοῖς αὐτοῦ λόγοις πρὸς ἐργασίαν θείων ἐντολῶν πάντας διήγειρεν. Ὡς ἐκ τούτου οἱ μὲν τὸ θυμῶδες καὶ ὀργίλον ἀποβαλόντες ἐπιεικεῖς ὤφθησαν καὶ μέτριοι, οἱ δὲ τὸν κενὸν τῦφον καὶ τὴν ψευδομένην ταύτην εὐημερίαν διαπτύσαντες ταπεινοὶ καὶ τῷ σχήματι καὶ τῇ καρδίᾳ γεγόνασιν. Ἄλλοι τὸ ἀπαράκλητον καὶ ἀμετάδοτον ἀφ' ἑαυτῶν ἀπορρίψαντες φιλόπτωχοι καὶ φιλόξενοι τοῖς πᾶσιν ἐγνωρίσθησαν, ὡς καὶ κοινὰ προτιθέναι τὰ ἑαυτῶν. Ἀλλὰ καὶ οἱ στρατευόμενοι παρ' αὐτοῦ ἐδιδάσκοντο μὴ μόνον
f. 95v *ἀρκεῖσθει τοῖς ἰδίοις ὀψωνίοις καὶ τὸ | μὴ διασείειν τινὰς κατὰ τὴν τοῦ Λόγου φωνὴν Ἰωάννην, ἀλλὰ καὶ τὸ δὴ μεῖζον· ἃ ἐπεφέροντο τοῖς χρῄζουσι διανέμειν.*

Ἐπεὶ οὖν, ὡς εἴρηται, καλῶς καὶ ὡς Θεῷ φίλον τὸν βίον διήνυσεν, ἔδει δὲ καὶ αὐτὸν ἀπὸ τῶν προσκαίρων πρὸς τὰ αἰώνια μεταβῆναι καὶ τὴν τῶν πόνων ἀμοιβὴν κομίσασθαι, μυεῖται τὴν ἐκδημίαν καὶ προλέγει ταύτην τοῖς ἑαυτοῦ φίλοις καὶ γνωστοῖς καὶ ὅτι τὴν λαχοῦσαν οὐκέτι ὄψεται, ἀλλὰ καὶ ἐν ἀλλοδαπῇ γῇ τὸν χοῦν ἀποθήσεται. Ταῦτα εἰπὼν καὶ μετὰ περιχαρίας καὶ ἱλαρότητος ἐν φιλήματι ἁγίῳ πάντας περιελθὼν καὶ ὥσπερ ἐξιτήρια προσφθεγξάμενος ἀπαίρει ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴν νῆσον τὴν καλουμένην Μιτυλήνην καταλαβών, οὐχ ὡς ἔτυχεν ἀλλὰ κατὰ πρόνοιαν θειοτέραν, καὶ ἐν τῷ λιμένι τῷ οὕτω λεγομένῳ Ἐρεσῷ προσορμίσας ἀρρωστίᾳ περιπίπτει. Καὶ ὀλίγα νοσήσας ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἐν εἰρήνῃ ἐπανεπαύσατο τὴν μὲν ψυχὴν εἰς χεῖρας Θεοῦ ζῶντος παραθέμενος, τὸ δὲ σῶμα χερσὶ φιλούντων καταλείψας. Οἳ καὶ κατέθεντο ἐντίμως κηδεύσαντες ἐν τῷ τῆς ἀθληφόρου Ἀναστασίας σηκῷ, τοῖς μὲν περιοίκοις φύλακα ἄγρυπνον χαρισάμενοι, τοῖς νοσοῦσιν ἰατρεῖον ἄμισθον, θλιβομένοις παραμύθιον, κινδυνεύουσι λιμένα σωτήριον, ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν· ᾧ πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων· ἀμήν.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΕΥΣΤ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ

226 - 228 Luc. 3, 14, cf. I Cor. 9, 7. 235 cf. I Cor. 16, 20, II Cor. 13, 12, I Th. 5, 26.

Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΑΥΛΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ Ζ' ΑΙΩΝΑ

Ἡ αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, ὡς παραδίδεται ὑπὸ τῶν πηγῶν, ἦτο μὲν πολυπληθής, πλὴν ὁπωσδήποτε δὲν ἔχει εἰσέτι λάβει τὴν εὐρύτητα, τὴν ὁποίαν θὰ παρουσιάσῃ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους αἰῶνας.

Αἱ πηγαὶ τῆς ἐποχῆς αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὸ ἀντικείμενον τοῦτο εἶναι ἀτυχῶς ὀλιγάριθμοι. Στηριζόμενοι ἀποκλειστικῶς εἰς τὰς πηγὰς αὐτὰς συμπεραίνομεν ὅτι τὸ αὐτοκρατορικὸν παλάτιον περιελάμβανε : τὸν αὐτοκράτορα, τὴν αὐτοκρατορικὴν οἰκογένειαν, τὴν αὐτοκρατορικὴν αὐλὴν καὶ τὴν αὐτοκρατορικὴν φρουράν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ[1]

Ὁ πλέον ἐπιτυχὴς ὁρισμὸς τοῦ αὐτοκράτορος ἐδόθη παρὰ τοῦ Βασιλείου Α', τοῦ Λέοντος Ϛ' καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Α'. Κατ' αὐτοὺς *«Βασιλεύς ἐστιν ἔννομος ἐπιστασία, κοινὸν ἀγαθὸν πᾶσι τοῖς ὑπηκόοις, μήτε κατὰ ἀντιπάθειαν τιμωρῶν, μήτε κατὰ προσπάθειαν ἀγαθοποιῶν, ἀλλ' ἀνάλογός τις ἀγωνοθέτης τὰ βραβεῖα παρεχόμενος. Σκοπὸς τῷ βασιλεῖ τῶν τε ὄντων καὶ ὑπαρχόντων*

1. Περὶ τοῦ προσώπου τοῦ αὐτοκράτορος, τοῦ παλατίου καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς βλ. τὴν κάτωθι βιβλιογραφίαν : Φ. Κουκουλέ, Τὰ κατὰ τὴν ταφὴν τῶν βυζαντινῶν βασιλέων, ΕΕΒΣ 15, 1939, σσ. 52 - 78, V. Laurent, Βασιλεὺς Ρωμαίων, Cronica Numismatika si Archelogica 15, 1940, σσ. 355 - 370, L. Bréhier, L'origine des titres impériaux à Byzance, Paris 1906, Τοῦ αὐτοῦ, Les empereurs byzantins dans leur vie privée, Revue Historique 188, Paris 1940, σσ. 193 - 217, B. Ferjančić, Despoti v Vizantiji i juznoslovenskim zemljama, Beograd 1960, G. Ostrogorsky, Avtokrator i samodrzac, Srpska Kraljevska akademijia glas 164, Beograd 1935. N. P. Kondakov, Les costumes orientaux à la cour de Byzance, Byzantion 1, 1924, σσ. 7 - 49, F. E. Brightman, Byzantine Imperial Coronations, Journal of Theological Studies 2, 1901, σσ. 359 - 392. A. L. Gasquet, Autorité impériale en matière religieuse à Byzance, Paris 1897.

δυνάμεων δι' ἀγαθότητος ἡ φυλακὴ καὶ ἀσφάλεια, καὶ τῶν ἀπολωλότων δι' ἀγρύπνου ἐπιμελείας ἡ ἀνάληψις, καὶ τῶν ἀπόντων διὰ σοφίας καὶ δικαίων καὶ ἐπιτηδεύσεων ἡ ἀνάκτησις... Ἐπισημότατος ἐν ὀρθοδοξίᾳ καὶ εὐσεβείᾳ ὀφείλει εἶναι ὁ βασιλεύς... Τὰ τοῖς παλαιοῖς νομοθετηθέντα τὸν βασιλέα δεῖ ἑρμηνεύειν, καὶ ἐκ τῶν ὁμοίων τέμνειν τὰ περὶ ὧν οὐ κεῖται νόμος» [1].

Κατὰ τὸν ὁρισμὸν αὐτόν, ὁ ὁποῖος ἦτο ἐν ἰσχύι καὶ κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, ὁ αὐτοκράτωρ ἦτο ἡ μόνη κεφαλὴ τοῦ κράτους, ὁ φορεὺς καὶ ἡ πηγὴ πάσης ἐξουσίας καὶ ταυτοχρόνως αὐτὴ ἡ προσωποποιημένη ἔννοια τοῦ κράτους. Ἔλλειψις αὐτοκράτορος ἐσήμαινε τὴν ἀνυπαρξίαν κράτους. Οὕτω δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν τὴν σχολαστικότητα, ἡ ὁποία διέκρινε τοὺς Βυζαντινοὺς εἰς πᾶν ὅ,τι εἶχε σχέσιν μετὰ τοῦ προσώπου τοῦ αὐτοκράτορος.

Ἡ Βυζαντινὴ μοναρχία εἶχε πάντοτε θεοκρατικὸν χαρακτῆρα. Ὁ ἑκάστοτε ἐστεμμένος ἦτο ὁ *«ἐλέῳ Θεοῦ βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων»*. Μόνον ἂν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὴν θεοκρατικὴν αὐτὴν ἀντίληψιν τῆς Βυζαντινῆς ἀπολύτου μοναρχίας, θὰ κατανοήσῃ ὅλον τὸ νόημα τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

1. Η ΕΚΛΟΓΗ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ

Οἱονδήποτε πρόσωπον ἦτο δυνατόν, ὑπὸ ὡρισμένας ἀγαθὰς συμπτώσεις, νὰ φθάσῃ ἕως τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Ζ' αἰὼν παρουσιάζει μεγάλην ποικιλίαν βασιλέων, τόσον ἐξ ἐπόψεως καταγωγῆς, ὅσον καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ τρόπου τῆς ἀνόδου εἰς τὸν θρόνον. Ὁ Φωκᾶς (602 - 610), ἦτο ἀγνώστου καταγωγῆς κατώτερος στρατιωτικός [2]. Ἀντιθέτως, ὁ μετ' αὐτὸν Ἡράκλειος (610 - 641) ἦτο εὐγενής, υἱὸς τοῦ ἐπάρχου τῆς ἐξαρχίας Ἀφρικῆς Ἡρακλείου [3]. Ἀμφότεροι ἀνῆλθον εἰς τὸν θρόνον κατόπιν στρατιωτικῶν ἐπαναστάσεων.

Οἱ διάδοχοι τοῦ Ἡρακλείου ἕως τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' ἐβασίλευσαν κληρονομικῷ δικαιώματι. Ἅπαντες ἦσαν τέκνα βασιλευσάντων. Ὁ Λεόντιος (695 - 698), ἀνώτερον κυβερνητικὸν πρόσωπον, κατέλαβε τὸν θρόνον κατόπιν προσωπικῆς του ἐπαναστάσεως [4]. Ὁ Τιβέριος Γ' (698 - 705), διατελέσας

1. Ἐπαναγωγή, Jus Graecoromanum, ἔκδ. Ι. καὶ Π. Ζέπου, Ἀθῆναι 1931, τ. II, σ. 240.
2. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1834, σ. 326.
3. Θεοφάνους, Χρονογραφία, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1839 - 1841, σ. 457. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις, PG, τ. 121, στ. 786.
4. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σσ. 563 - 564. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, ἔκδ. C. de Boor, Lipsiae 1880, σσ. 37 - 38.

διοικητὴς τοῦ θεματικοῦ ναυτικοῦ [1], ἐπιέσθη διὰ νὰ δεχθῇ τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον [2]. Ὁ Φιλιππικὸς (711 - 713) δὲν ἦτο κἂν ἑλληνικῆς καταγωγῆς, ὁ δὲ διάδοχός του Ἀναστάσιος Β' (713 - 715) ἦτο αὐλικὸς ἀσημάντου καταγωγῆς [3]. Τέλος ὁ Θεοδόσιος Γ' (715 - 716), ὁ ὁποῖος κλείει τὴν περίοδον τῶν Ἡρακλειδῶν, οὔτε εὐγενοῦς καταγωγῆς ἦτο οὔτε κατεῖχεν ἀξιόλογον διοικητικὴν θέσιν [4].

Δὲν ὑφίσταται ὅθεν οὐδεὶς κανὼν διὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ αὐτοκράτορος. Γενικῶς ὅμως δύο εἶναι οἱ τρόποι ἀνόδου εἰς τὸν θρόνον:

α') Ἡ ὑπὸ τοῦ στρατοῦ ἀνάδειξις καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀναγνώρισις ὑπὸ τῆς συγκλήτου καὶ τοῦ λαοῦ.

β') Ἡ κληρονομικὴ διαδοχή.

Ἀλλὰ ἡ κληρονομικὴ διαδοχὴ δὲν ἐγένετο πάντοτε σεβαστὴ ὑπὸ τῶν διαφόρων σφετεριστῶν τῆς ἐξουσίας [5]. Μετὰ ταῦτα ἡ ἐπανάστασις ἀπετέλει κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα τὸν ἀσφαλέστερον τρόπον καταλήψεως τοῦ θρόνου.

Εἰς τὴν δι' ἐπαναστάσεως κατάληψιν τῆς ἐξουσίας ἠκολουθεῖτο σχεδὸν κατὰ κανόνα ἡ κάτωθι διαδικασία. Οἱ ἐπαναστατήσαντες στρατιῶται κατ' ἀρχὰς *«ἀνέσκαπτον»* τὸν νόμιμον αὐτοκράτορα [6]. Ἡ πρᾶξις αὕτη, ἥτις συνίστατο εἰς τὴν καταστροφὴν τῶν βασιλικῶν εἰκόνων, ἐνεῖχε τὴν σημασίαν τῆς ἀρνήσεως ὑποταγῆς εἰς αὐτόν. Κατὰ τὴν φάσιν αὐτὴν οἱ στρατιῶται ἐξετρέποντο εἰς βιαιότητας, φονεύοντες τοὺς ἀξιωματικοὺς ἐκείνους οἱ ὁποῖοι παρέμενον πιστοὶ εἰς τὸν θρόνον. Μετὰ ταῦτα *«ἐξεφώνουν»* τὸν νέον αὐτοκράτορα [7], τουτέστιν ἐξέλεγον ἓν πρόσωπον τῆς ἀρεσκείας των εἰς τὸ ὁποῖον ἀπέδιδον βασιλικὰς τιμάς. Ἐνίοτε ἀκολουθοῦντες τὰ ρωμαϊκὰ ἔθιμα ἐξετέλουν καὶ τὴν *«ἀνάρρησιν»*, ὑψοῦντες τὸν ὑποψήφιον βασιλέα ἐπὶ μιᾶς πολεμικῆς ἀσπίδος. Ἂν ὁ ἐκλεγεὶς ἠρνεῖτο νὰ δεχθῇ τὴν πρότασιν τοῦ στρατοῦ, τότε τὸ στράτευμα ἐτρέπετο εἰς ἀναζήτησιν βασιλέως. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην πᾶς τις ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκλεγῇ βασιλεύς, ἐνίοτε μάλιστα καὶ βιαίως [8].

Ὁ οὕτω ἐκλεγεὶς αὐτοκράτωρ ἐθεωρεῖτο διὰ τὴν κυβέρνησιν τῆς Κων-

1. Γεωργίου Μοναχοῦ, Χρονικόν, PG, τ. 110, στ. 902. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 40. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις, στ. 852.
2. Αὐτόθι.
3. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 49. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις, στ. 860.
4. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 591. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 50. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις, στ. 861.
5. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 539.
6. Αὐτόθι, σσ. 567 - 568.
7. Ἡ πρᾶξις αὐτὴ ἀπαντᾷ εἰς τὰς πηγὰς καὶ ὑπὸ τὸν τύπον *«ἀναγόρευσις»*. Βλ. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 49, καὶ Γεωργίου Μοναχοῦ, Χρονικόν, στ. 902.
8. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 591. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 50.

σταντινουπόλεως άπλοῦς ἐπαναστάτης. Ἐναντίον του ἐστέλλοντο στρατεύματα πιστὰ εἰς τὸν βασιλέα. Ἀλλὰ ἡ ἐπανάστασις ἔπρεπε νὰ κατασταλῇ εἰς τὰς ἐπαρχίας. Ἂν ὁ ἐπαναστατημένος στρατὸς ἔφθανεν ἕως τῆς πρωτευούσης, ἦτο σχεδὸν βέβαιον ὅτι ἡ ἐπανάστασις θὰ ἐπετύγχανεν. Ἐλάχισται εἶναι αἱ περιπτώσεις καθ' ἃς ἐπαναστατημένος στρατὸς ἔφθασε πρὸ τῶν πυλῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως χωρὶς νὰ καταλάβῃ τὴν ἐξουσίαν.

Εἰς τὰς περιπτώσεις τῆς κανονικῆς διαδοχῆς, ὁ αὐτοκράτωρ πρὸ τοῦ θανάτου του ὑπεδείκνυε συνήθως τὸν διάδοχον, διατηρουμένου τοῦ πλεονεκτήματος τοῦ μεγαλυτέρου κατὰ τὴν ἡλικίαν. Δὲν ἐτίθετο κανονικῶς θέμα διαδοχῆς, ὅταν ὁ διάδοχος ἦτο ἤδη ἐνήλικος ἢ ἂν ζῶντος τοῦ πατρός του εἶχε κηρυχθῆ συναυτοκράτωρ [1].

Εἰς τὰς περιπτώσεις βιαίου θανάτου τοῦ αὐτοκράτορος ἢ ἀνηλίκου διαδόχου, τὸ ὅλον θέμα τῆς διαδοχῆς περιεπλέκετο καὶ ἡ σύγκλητος καθώριζε τὴν σειρὰν τῆς διαδοχῆς [2]. Δὲν ἦτο παρ' ὅλα αὐτὰ σπάνιον ὁ στρατὸς νὰ δώσῃ δυναμικὰς λύσεις.

2. Η ΑΝΑΚΗΡΥΞΙΣ

Τόσον οἱ νικηταὶ ἐπαναστάται οἱ εἰσερχόμενοι εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ὅσον καὶ οἱ κανονικοὶ διάδοχοι, ἀνεκηρύσσοντο «βασιλεῖς» ὑπὸ τῆς συγκλήτου, τοῦ λαοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ εἰς τὴν πρωτεύουσαν στρατοῦ. Τὴν τελετὴν τῆς ἀνακηρύξεως περιγράφει λεπτομερῶς ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, ἀλλὰ δὲν γνωρίζομεν κατὰ πόσον αὕτη ἦτο ἡ ἰδία κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα [3]. Διὰ τὸν Ζ' αἰῶνα διαθέτομεν μίαν περιγραφὴν *«ἀνακηρύξεως»* ἀπὸ τὸν Λεόντιον Νεαπόλεως, πλὴν ἡ περιγραφὴ αὐτὴ δὲν ἔχει τὴν πληρότητα τῆς τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου [4].

Γενικῶς ἡ τελετὴ τῆς «ἀνακηρύξεως» ἠκολούθει τὴν ἑξῆς ὁδόν. Πρὸ τοῦ νέου αὐτοκράτορος παρετάσσοντο ἡ βασιλικὴ φρουρά, ἡ σύγκλητος, οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν τεσσάρων *«δήμων»* τῆς πρωτευούσης καὶ πλῆθος λαοῦ. Κατὰ κανόνα σχεδὸν ἡ τελετὴ διεδραματίζετο εἰς τὸν Ἱππόδρομον. Ὁ πρόεδρος τῆς συγκλήτου ἔθετεν εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ αὐτοκράτορος τὸ βασιλικὸν διάδημα [5], ἄλλως καλούμενον *«στέφανον»* ἢ *«στεφάνιον»*

1. L. Bréhier, Les institutions de l'empire byzantin, Paris 1949, σ. 19.
2. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 508.
3. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ βασιλείου τάξεως (= Περὶ τελετῶν), κεφ. λη', σσ. 191 - 196, ἔκδ. Reiske, Bonnae 1829.
4. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος ἁγίου Ἰωάννου Ἐλεήμονος, σ. 36, ἔκδ. H. Gelzer, Leipzig 1893.
5. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 5. Ἰ. Μαλάλα, Χρονογραφία, PG, τ. 97, στ. 612.

«Ῥωμαϊκόν». Καθ' ὃν χρόνον ὁ πρόεδρος τῆς συγκλήτου ἐξετέλει τὴν πολιτικὴν ταύτην στέψιν, οἱ *«δῆμοι»*, ἡ βασιλικὴ φρουρὰ καὶ τὰ πλήθη ἐπευφήμουν τὸν βασιλέα. Ἠκολούθει μία περίεργος συνέχεια. Οἱ κτίσται τῶν βασιλικῶν μνημείων, ὀνομαζόμενοι *«μνημοράλιοι»*, προσερχόμενοι ἠρώτων τὸν βασιλέα ἐκ ποίου λίθου προετίμα νὰ κατασκευάσουν τὸν τάφον του. Ἡ πρᾶξις αὐτή, ἔχουσα συμβολικὸν χαρακτῆρα, ἀπεσκόπει εἰς τὸ νὰ ὑπενθυμίσῃ εἰς τὸν βασιλέα, ὅτι δὲν παύει νὰ εἶναι εἷς ἐκ τῶν θνητῶν ἀνθρώπων.

Τὴν ἀνακήρυξιν ἠκολούθει ἡ θρησκευτικὴ στέψις, τελουμένη ὑπὸ τοῦ πατριάρχου, εἰσαχθεῖσα τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Λέοντος Α'.

3. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΣΤΕΨΙΣ

Ὁ πατριάρχης ἔστεφε τὸν βασιλέα κατὰ τὸ τυπικόν, τὸ ὁποῖον καθωρίσθη ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ ϛ' αἰῶνος. Ἡ στέψις ἐτελεῖτο ἄλλοτε εἰς τὴν εἰδικὴν αὐλὴν τοῦ παλατίου καλουμένην *«δεκαεννέα ἀκκούβια»* παρουσίᾳ τῶν ἀνωτέρων ἀξιωματούχων τοῦ στρατοῦ, τῆς συγκλήτου καὶ τῶν «δήμων» [1].

Κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα ἡ στέψις ἐτελεῖτο ἐντὸς τῶν ἀνακτόρων εἰς εἰδικὸν παρεκκλήσιον. Γνωρίζομεν ὅτι ὁ Ἡράκλειος ἐστέφθη εἰς τὸ αὐτοκρατορικὸν ναΐδιον τοῦ παλατίου [2]. Βραδύτερον ἡ τελετὴ μετεφέρθη εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν [3]. Κατὰ τὴν στέψιν ὁ βασιλεὺς ἔφερε *«πορφυροῦν ταβλίον»*, *«στηθάριον»*, *«στιχάριον»* μὲ *«πλουμία βασιλικὰ»* καὶ τὰ βασιλικὰ ἐρυθρὰ *«τζαγγία»* [4].

Ὁ πατριάρχης κατὰ τὴν τελετὴν ἔστεφε τὸν βασιλέα διὰ τοῦ βασιλικοῦ στέμματος [5] καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸν ἐνέδυε διὰ τοῦ βασιλικοῦ χιτῶνος [6] καὶ τῆς πορφυρᾶς βασιλικῆς χλαίνης [7]. Ἡ χλαίνη αὕτη, οὖσα βασικὸν γνώρισμα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας, ἐκαλεῖτο ἐνίοτε καὶ *«χλαμὺς»* [8], *«πορφυρὶς»* [9], ἢ *«βασίλειος πορφύρα»* [10], δηλοῦσα συνεκδοχικῶς αὐτὴν

1. Εὐαγρίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, PG, τ. 86ii, στ. 2817.
2. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 461.
3. Τὸ ἔθιμον τῆς στέψεως τῶν βασιλέων εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον κατὰ τὸ ἔτος 641. Κατὰ τὸ ἔτος αὐτὸ ἡ Μαρτῖνα καὶ ὁ Ἡρακλωνᾶς ἐστέφθησαν εἰς τὸν ἀνωτέρω ναόν. Βλ. καὶ L. Bréhier, Institutions byzantines, σ. 12.
4. Ἰ. Μαλάλα, Χρονογραφία, στ. 612.
5. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 461.
6. Εὐαγρίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, στ. 2817.
7. Αὐτόθι.
8. Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, Ἐπιστολὴ Συνοδική, PG, τ. 87c, στ. 3180.
9. Ἰωάννου Μόσχου, Λειμών, PG, τ. 87c, στ. 2352.
10. Ἀνδρέου Κρήτης, Λόγοι, PG, τ. 97, στ. 837.

ταύτην τὴν βασιλικὴν ἀρχήν. Ὁ βασιλεὺς ἔφερε πάντοτε τὰ σύμβολα ταῦτα τοῦ ὑψηλοῦ ἀξιώματός του καὶ μόνον εἰς περιπτώσεις ἐθνικῶν συμφορῶν εἰσήρχετο εἰς τὸν ναὸν ἄνευ τοῦ στέμματος [1].

4. ΟΙ ΣΥΝΑΡΧΟΝΤΕΣ [2]

Ὁ βασιλεὺς οὐχὶ σπανίως προέβαλεν ἐνίοτε διάφορα πρόσωπα ὡς συνάρχοντάς του. Οὗτοι ἀπέλαυον τῶν αὐτῶν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τιμῶν [3]. Ἀπὸ πλευρᾶς καθηκόντων ἀνεπλήρουν κανονικῶς τὸν διὰ διαφόρους λόγους ἀπουσιάζοντα βασιλέα [4].

Οἱ συνάρχοντες ἔφερον τὸν τίτλον τοῦ *«Καίσαρος»* [5], ἡ δὲ τελετὴ τῆς στέψεώς των ἦτο διάφορος τῆς τοῦ αὐτοκράτορος [6]. Εἰς τὸ βιβλίον *«Περὶ βασιλείου τάξεως»* τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου περιγράφεται ἡ τελετὴ τῆς στέψεως τοῦ Κωνσταντίνου Γ', υἱοῦ τοῦ Ἡρακλείου εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ *«καίσαρος»* λαβοῦσα χώραν τὴν 4ην Ἰουλίου τοῦ ἔτους 614 [7]. Ἡ τελετὴ διεδραματίσθη εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου τοῦ βασιλικοῦ παλατίου τῆς Δάφνης, παρούσης τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας καὶ τοῦ πατριάρχου. Μετὰ τὴν στέψιν, ὁ νέος «καῖσαρ» ἐδέχθη τὴν βυζαντινὴν ἀριστοκρατίαν εἰς τὸν *«Αὐγουστέα»* τοῦ παλατίου. Ἐν συνεχείᾳ μετέβη εἰς τὸν Ἱππόδρομον, ἔνθα ὁ στρατός, αἱ *«σχολαί»*, οἱ *«δῆμοι»* καὶ ὁ λαὸς προέβησαν εἰς τὴν *«ἀνακήρυξιν»* καὶ τὴν *«ἐπευφημίαν»* τοῦ συναυτοκράτορος [8]. Τελικῶς ὁ «καῖσαρ» ὡδηγήθη εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας ἔνθα ἔλαβε χώραν καὶ ἡ θρησκευτικὴ στέψις [9].

Διὰ τῆς μεθόδου τῶν συναρχόντων οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Ζ' αἰῶνος προσεπάθουν νὰ ρυθμίσουν τὸ πρόβλημα τῆς διαδοχῆς. Ὁ «καῖσαρ» ἦτο συνήθως καὶ ὁ διάδοχος. Ἐνίοτε ὅμως ἡ προβολὴ περισσοτέρων τοῦ ἑνὸς «καισάρων» περιέπλεκε τὸ θέμα τῆς διαδοχῆς ἀντὶ νὰ τὸ διευκολύνῃ. Οὕτω μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἡρακλείου εὑρέθησαν συνάρχοντες ὁ Κωνσταντῖνος Γ', ἡ βασιλικὴ σύζυγος Μαρτῖνα καὶ οἱ υἱοί της Ἡρακλωνᾶς καὶ Δαυΐδ.

Τὸ σύστημα τῶν «συναυτοκρατόρων» καταργεῖται τὸ ἔτος 668 ὑπὸ τοῦ

1. Ἰ. Μαλάλα, Χρονογραφία, στ. 621.
2. R. Guilland, Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le Césarat, Orientalia Christiana Periodica 13, 1947, σσ. 168 - 179.
3. Πασχάλιον Χρονικόν, PG, τ. 92, στ. 985.
4. Αὐτόθι, στ. 1016.
5. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ τελετῶν, κεφ. κζ', σ. 627.
6. Πασχάλιον Χρονικόν, στ. 985.
7. Αὐτόθι. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ τελετῶν, κεφ. κζ', σ. 627.
8. Πασχάλιον Χρονικόν, στ. 985.
9. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ τελετῶν, κεφ. κζ', σ. 627.

Κωνσταντίνου Δ', λόγῳ τῶν ἀπαιτήσεων τῶν ἀδελφῶν του Τιβερίου καὶ Ἡρακλείου ἐπὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου [1].

5. Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Πρὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος ἡ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος ἔφερε τὸν τίτλον *«αὐτοκράτειρα»* ἢ *«αὐγούστα»*, ἀλλ' οὐδεμία ὑπῆρχε σχετικὴ τελετὴ διὰ τὴν ἀπόκτησιν τῆς προσωνυμίας ταύτης. Ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος ἡ αὐτοκρατορικὴ σύζυγος στέφεται ἐπισήμως ὑπὸ τοῦ πατριάρχου «αὐγούστα» [2]. Τὸν νεωτερισμὸν εἰσήγαγεν αὐτὸς ὁ Ἡράκλειος, στέψας «αὐγούσταν» τὴν μνηστήν του Εὐδοκίαν [3].

Τὰ λοιπὰ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, ἐὰν μὲν ἦσαν ἄρρενα, ἐλάμβανον ἕνα τίτλον εὐγενείας ὡς *«καῖσαρ»* [4] ἢ *«ὕπατος»* [5], ἐὰν δὲ ἦσαν θήλεα ἐλάμβανον τὸν τῆς «αὐγούστας» [6].

Διὰ τὴν λῆψιν ἑκάστου τῶν ἀνωτέρω τίτλων ὑπῆρχεν εἰδικὴ τελετή. Τὸ πρὸς στέψιν μέλος ἀνήρχετο εἰς μικρὰν ἀνοικτὴν ἅμαξαν καὶ τῇ συνοδείᾳ δύο ἀνωτέρω αὐλικῶν μετέβαινεν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας. Εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ἐτελεῖτο ἡ θρησκευτικὴ τελετή [7]. Κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν πρὸς τὸ παλάτιον τὰ πλήθη προέβαινον εἰς τὴν «ἐπευφημίαν».

6. ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

Κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ ἐγκαταλείπει τοὺς παλαιοὺς ρωμαϊκοὺς τίτλους καὶ ὀνομάζεται ἁπλῶς *«βασιλεύς»*. Ὁ τίτλος «αὐτοκράτωρ» [8] καὶ «αὔγουστος» [9], καθίστανται ὁλονὲν καὶ σπανιώτεροι. Ἀντιθέτως ἄρχεται ἡ χρησιμοποίησις τοῦ λαϊκοῦ τίτλου *«δεσπότης»* [10].

Εἰς τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα ἀπαντῶμεν τίτλους περισσότερον πομπώδεις, ὡς *«εὐσεβέστατος καὶ γαληνότατος νικητής, τροπαιοῦχος»* [11], *«εὐσεβέστα-*

1. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 539.
2. Αὐτόθι, σ. 463.
3. Αὐτόθι, σ. 461.
4. Αὐτόθι, σ. 464.
5. Αὐτόθι. Πασχάλιον Χρονικόν, στ. 1001.
6. Πασχάλιον Χρονικόν, στ. 985. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 462.
7. Πασχάλιον Χρονικόν, στ. 985.
8. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 298.
9. Πασχάλιον Χρονικόν, στ. 985.
10. Αὐτόθι, στ. 984.
11. Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, ὑπὸ J. D. Mansi, τ. 10, σ. 789.

τος *Αὔγουστος»* [1], *«πιστὸς καὶ μέγας βασιλεύς»* [2], *«βασιλεὺς εὐσεβὴς καὶ ὀρθόδοξος»* [3], *«εὐσεβέστατος καὶ φιλόχριστος μέγας βασιλεύς»* [4].

Εἰς τὰς μεταξὺ ὑψηλῶν προσώπων, πρέσβεων καὶ ἄλλων βασιλέων σχέσεις χρησιμοποιεῖται ἡ προσφώνησις *«ἡμερότατος»* Οἱ ὑπήκοοι ἀποκαλοῦν τοὺς βασιλεῖς *«φιλοχρίστους καὶ γαληνοτάτους»* [5] ἢ *«εὐσεβεστάτους καὶ πανημέρους»* [6]. Ἡ αὐτοκράτειρα προσφωνεῖται συνήθως διὰ τοῦ τίτλου «αὐγούστα» [7], ἀλλὰ παραλλήλως ἄρχεται ἡ χρῆσις τοῦ ὀνόματος *«βασίλισσα»* [8].

7. ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

Ὡς ἀνώτατος πολιτικὸς ἄρχων ὁ βασιλεὺς εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τοποθετῇ καὶ νὰ παύῃ τοὺς πολιτικοὺς ὑπαλλήλους τοῦ κράτους [9]. Ὡς ἀνώτατος ἄρχων τοῦ παλατίου πάλιν ἐτοποθέτει καὶ ἀπέλυε τοὺς αὐλικούς του.

Ὡς ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ διορίζει καὶ ἀνακαλεῖ τοὺς στρατιωτικοὺς ἀρχηγούς [10]. Ἀπὸ πολιτικῆς πλευρᾶς, ὁ βασιλεὺς ἐκδίδει, ἑρμηνεύει ἢ ἀκυροῖ τοὺς νόμους καὶ δικάζει τελεσιδίκως πάσας τὰς δικαστικὰς ὑποθέσεις.

Ὁ βασιλεὺς ἐκπροσωπεῖ τὸ κράτος εἰς ὅλας τὰς διεθνεῖς του σχέσεις. Δέχεται τοὺς πρεσβευτὰς [11] ἢ ἀποστέλλει ἰδίους [12], ἀποφασίζει περὶ πολέμου καὶ εἰρήνης καὶ συνάπτει τὰς διεθνεῖς συνθήκας.

Εἰς τὸν θρησκευτικὸν τομέα εἶναι ἡ ὁρατὴ εἰκὼν τῆς Ὀρθοδοξίας. Ἐν ὀνόματί του συγκαλοῦνται αἱ σύνοδοι [13]. Σύνοδος στερουμένη τῆς βασιλικῆς ἐγκρίσεως ἐθεωρεῖτο ἄκυρος [14]. Ὁ βασιλεὺς πάλιν θέτει ἐν ἰσχύι τὰς ἀποφάσεις ὅλων τῶν τοπικῶν ἢ οἰκουμενικῶν συνόδων [15]. Πρακτικὰ ἢ ἀποφάσεις συνόδων μὴ ὑπογραφεῖσαι ὑπ' αὐτοῦ ἦσαν ἄκυροι. Τέλος ὁ

1. Ἔνθ' ἀνωτ., τ. 10, σ. 864.
2. Αὐτόθι, τ. 11, σ. 196.
3. Αὐτόθι, τ. 12, σ. 193.
4. Αὐτόθι, τ. 11, σ. 209.
5. Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, Ἐπιστολὴ συνοδική, στ. 3127.
6. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Ἐπιστολαί, PG, τ. 91, στ. 645.
7. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σσ. 461, 462, 463.
8. Πασχάλιον Χρονικόν, στ. 1001.
9. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 247. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 578. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος ἁγίου Συμεών, PG, τ. 93, στ. 1681.
10. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σσ. 5 καὶ 7.
11. Γεωργίου Μοναχοῦ, Χρονικόν, στ. 828.
12. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σσ. 147 καὶ 313.
13. Mansi, τ. 10, σ. 864.
14. Αὐτόθι.
15. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Συζήτησις μετὰ τοῦ Πύρρου, PG, τ. 91, στ. 289.

αὐτοκράτωρ ἐπικυροῖ τὴν ἐκλογὴν τοῦ ἑκάστοτε πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως.

Βοηθοὶ τοῦ βασιλέως εἰς τὸ πολυσχιδὲς ἔργον του ἦσαν τὰ εἰδικὰ γραφεῖα τῆς κεντρικῆς διοικήσεως καλούμενα *«ὀφφίκια»* ἢ *«σκρίνια»*, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἠσχολεῖτο μετά τινος κλάδου τῆς κρατικῆς διοικητικῆς μηχανῆς.

Αἱ σχέσεις τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ λαοῦ ἦσαν οὐσιαστικῶς ἀνύπαρκτοι, μολονότι ὁ Γεώργιος Πισίδης ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἡράκλειος ἐθεώρει τοὺς ὑπηκόους του ὡς ἀδελφούς [1]. Οὐδεὶς κατὰ ταῦτα περιορισμὸς τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας ἦτο δυνατὸν νὰ προέλθῃ ἐκ τῆς λαϊκῆς θελήσεως. Ὁ βασιλεὺς ἦτο οὐσιαστικῶς ἀνεξέλεγκτος ἐν τῇ ἐξασκήσει τῶν καθηκόντων του. Ἡ βυζαντινὴ σύγκλητος εἶχε μόνον νομοθετικὸν ἔργον. Ἐνίοτε ὁ βασιλεὺς ἀπεκάλει τοὺς συγκλητικοὺς συνεργάτας του, ἀλλὰ τοῦτο, ἐκτὸς τοῦ ὅτι συνέβαινε σπανίως [2], δὲν ἔδιδεν εἰς τὴν σύγκλητον οὐδὲν πρόσθετον δικαίωμα. Ἡ μόνη πραγματικὴ ἀπειλὴ διὰ τὴν ἀπόλυτον βασιλικὴν ἐξουσίαν προήρχετο ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν. Ἀλλὰ κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα ὁ βασιλεὺς ἐλέγχει εἰσέτι σταθερῶς τὴν δύναμιν τοῦ βυζαντινοῦ κλήρου.

8. Η ΕΘΙΜΟΤΥΠΙΑ

Ἡ βυζαντινὴ ἐθιμοτυπία ἦτο ἀνέκαθεν αὐστηρά. Ἡ ἄμεσος ἐπαφὴ μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος ἦτο δυνατὴ μόνον εἰς τοὺς ἀνωτέρους τιτλούχους καὶ ἐπραγματοποιεῖτο πάντοτε βάσει αὐστηρῶς προκαθωρισμένου πρωτοκόλλου.

Ὁ βασιλεὺς ἐδέχετο εἰς ἀκρόασιν καθήμενος. Ὁ εἰσερχόμενος ἀπέδιδε πρῶτον τὴν λεγομένην *«προσκύνησιν»* καὶ μόνον κατόπιν ἀδείας τοῦ βασιλέως ἠδύνατο νὰ λάβῃ τὸν λόγον. Ἀκόμη καὶ ὁ πατριάρχης δὲν ἀπηλλάσσετο τῆς προσκυνήσεως [3]. Ἡ ἰδία διαδικασία ἠκολουθεῖτο καὶ εἰς τὴν ὑποδοχὴν τῶν πρέσβεων [4].

Κατὰ τὴν μετάβασίν του εἰς τὸν ναόν, ὁ βασιλεὺς ἔφερε εἰδικὴν στολὴν καὶ περιεστοιχίζετο ἀπὸ τοὺς ἀνωτάτους αὐλικοὺς καὶ τοὺς σπουδαιοτέρους κρατικοὺς λειτουργούς [5]. Πρὸ αὐτοῦ ἐκινοῦντο οἱ λεγόμενοι *«προάγοντες»* [6], περὶ αὐτὸν δὲ οἱ καλούμενοι *«παρατρέχοντες»* [7]. Ὅλη ἡ βασιλικὴ

1. Γεωργίου Πισίδου, Εἰς τὴν κατὰ τῶν Περσῶν ἐκστρατείαν, ἀκρόασις β', PG, τ. 92, στ. 1218.
2. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 298. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 523.
3. Λεοντίου Μοναχοῦ, Βίος Γρηγορίου ἐπισκόπου τῶν Ἀκραγαντινῶν, PG, τ. 98, στ. 700.
4. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Πρεσβεῖαι πρὸς Ρωμαίους, PG, τ. 113, στ. 945.
5. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ τελετῶν, κεφ. κη', σσ. 628 - 629.
6. Ἀνδρέου Κρήτης, Λόγοι, στ. 1296.
7. Αὐτόθι.

συνοδεία ἔφερε τὰ ὀνόματα *«βασιλικὴ δορυφορία»* [1], *«βασιλικὴ ὑπηρεσία»* [2], *«ὀψίκιον τοῦ θείου»* [3], *«ὑπουργοί»* [4].

Ἐπὶ πλέον πᾶσα ἄλλη πρᾶξις τοῦ βασιλέως ἠκολούθει αὐστηρὸν πρωτόκολλον [5]. Διὰ τὴν εὔρυθμον λειτουργίαν τοῦ πρωτοκόλλου τούτου ὑπῆρχεν ἡ πολυπληθὴς βασιλικὴ αὐλή, τὴν ὁποίαν θὰ ἐξετάσωμεν βραδύτερον.

9. ΟΙ ΒΑΣΙΛΟΠΑΙΔΕΣ

Τὰ τέκνα τῶν βασιλέων, εὐθὺς μετὰ τὴν γέννησίν των παρεδίδοντο εἰς τὰς τροφοὺς τοῦ παλατίου [6]. Φαίνεται ὅτι ἐλάχιστα ἤρχοντο εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν μετὰ τῶν φυσικῶν των γονέων. Μετὰ τὸ βάπτισμά των ἐλάμβανον συνήθως καὶ ἕνα τίτλον εὐγενείας. Κατὰ τὴν παιδικήν των ἡλικίαν ἐμαθήτευον παρὰ τοῖς διδασκάλοις τοῦ παλατίου, οἵτινες καὶ ἦσαν κατὰ παράδοσιν εὐνοῦχοι [7]. Παρ' αὐτῶν ἐδιδάσκοντο τὰ διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην θεωρούμενα ἀναγκαῖα. Πάντως ἡ θεωρητικὴ μόρφωσις τῶν βασιλοπαίδων κατὰ τὸν Ζ΄ αἰῶνα δὲν φαίνεται ὅτι ἦτο σπουδαία.

Διαρκούσης τῆς ἐφηβίας οἱ νεαροὶ βασιλικοὶ γόνοι ἀπεστέλλοντο εἰς συγγενικὰ τοῦ βασιλικοῦ οἴκου πρόσωπα, διαβιοῦντα εἰς τὴν ἐπαρχίαν. Εἰς τὴν ὕπαιθρον ἐδιδάσκοντο κυνήγιον, ἱππασίαν, σκοποβολήν, κολύμβησιν καὶ γενικῶς ἠσκοῦντο περὶ τὸ σῶμα ἕως τῆς ἐποχῆς τῆς ἐνηλικιώσεώς των. Κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην ἐλάμβανον τὸν τίτλον τοῦ «καίσαρος» καὶ ἐθεωροῦντο συνάρχοντες τοῦ πατρός των.

---

1. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 194. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 464.
2. Γεωργίου Μοναχοῦ, Χρονικόν, στ. 913.
3. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος ἁγίου Ἰωάννου Ἐλεήμονος, στ. 59.
4. Αὐτόθι.
5. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 587. Πασχάλιον Χρονικόν, στ. 1001. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος ἁγίου Συμεών, στ. 1681. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ τελετῶν, κεφ. κη', σσ. 628 - 629, κεφ. κθ', σσ. 629 - 630, κεφ. λ', σσ. 630 - 631.
6. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 336.
7. Αὐτόθι, σ. 329. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 453.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΥΛΗ

Ἡ βυζαντινὴ αὐλὴ τοῦ Ζ΄ αἰῶνος ἦτο πολυπληθής. Ἤδη οἱ αὐτοκράτορες τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου ἐγκαταλείπουν βραδέως τὴν ῥωμαϊκὴν ἁπλότητα καὶ τείνουν νὰ ἀπομιμηθοῦν τοὺς βασιλεῖς τῆς Ἀνατολῆς καὶ κυρίως τοὺς βασιλεῖς τῆς Περσίας.

Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄, ἡ αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ αὐξηθεῖσα ἀρκούντως, ἤρχισε νὰ παρουσιάζῃ τάσιν αὐστηρᾶς ἱεραρχικῆς διατάξεως. Τὸ αὐλικὸν σύστημα τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄ μετά τινων μικρῶν διαφοροποιήσεων ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπικρατῇ καὶ κατὰ τὸν Ζ΄ αἰῶνα. Μόνον κατὰ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος τούτου ἄρχεται τάσις ἀναδείξεως νέων αὐλικῶν τίτλων, βαίνουσα παραλλήλως πρὸς τὴν προοδευτικὴν ἐξαφάνισιν ἄλλων τίτλων ἀρχαιοτέρων.

Ἡ αὐλὴ τοῦ Ζ΄ αἰῶνος δὲν εἶναι σαφῶς κεχωρισμένη ἀπὸ τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν. Αὐλικοὶ ἀναλαμβάνουν ἐνίοτε καθήκοντα αὐστηρῶς πολιτικά [1], προκαλοῦντες ἀναστατώσεις εἰς ὅλην τὴν κρατικὴν διοικητικὴν μηχανήν [2]. Παρὰ ταῦτα δέον ὅπως διακρίνωμεν τὰ ἄτομα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἂν μὴ ἀποκλειστικῶς, πάντως κατὰ κύριον λόγον ἠσχολοῦντο περὶ τὰ ἀνάκτορα. Τούτους δέον νὰ θεωρήσωμεν ὡς αὐλικούς. Παρ' αὐτούς, πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἐπίσης αὐλικοί, ἀλλὰ κατωτέρας ἀξίας τὰ ἄτομα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἐξετέλουν διαφόρους μικροτέρας ἐργασίας ἐντὸς τοῦ παλατίου. Τέλος εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν αὐλὴν πρέπει νὰ προσκολληθῇ ἡ περὶ τὰ ἀνάκτορα διατρίβουσα βασιλικὴ φρουρά.

1. ΟΙ ΚΑΘΑΡΩΣ ΑΥΛΙΚΟΙ

Ὁ Ζ΄ αἰὼν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀνατολικῶν ἐθίμων ἀναβιβάζει εἰς περιωπὴν τὸν θεσμὸν τῶν αὐλικῶν εὐνούχων. Τὸ ἔθιμον αὐτὸ κατακτᾷ βραδέως μέν, ἀλλ' ἀσφαλῶς τὴν αὐλὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὀλίγον μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ Ζ΄ αἰῶνος, σχεδὸν κατὰ κανόνα, ὅλοι οἱ ἀνώτεροι αὐλι-

---

1. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σσ. 61, 118, 147. Σεβεώς, Ἱστορία Ἡρακλείου, σ. 66 (Sêbeos, Histoire d'Héraclius, traduction française par F. Macler, Paris 1904).
2. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Ἐπιστολαί, στ. 469.

και είναι εὐνοῦχοι. Ἐξ ἄλλου ἡ αὐλὴ τοῦ Ζ' αἰῶνος παρουσιάζει τεραστίαν σύγχυσιν ἀπὸ πλευρᾶς ἱεραρχήσεως. Αἱ πηγαὶ δὲν παρέχουν ἐνδείξεις περὶ τῆς ἐσωτερικῆς αὐλικῆς διαβαθμίσεως, τὴν ὁποίαν ἐπέβαλε τὸ Βυζαντινὸν πρωτόκολλον. Ὁμοίως ἀσαφὴς εἶναι ἡ ἀσχολία ἑκάστου αὐλικοῦ ἐντὸς τοῦ παλατίου. Θὰ ἀναγκασθῶμεν νὰ ἀνατρέξωμεν εἰς πηγὰς παλαιοτέρας ἢ καὶ νεωτέρας διὰ νὰ καθορίσωμεν τὸ περιεχόμενον τῆς ἀσχολίας ἐνίων αὐλικῶν. Ἡ ἔλλειψις σχετικῶν συγχρόνων πηγῶν, αἱ ὁποῖαι θὰ διεφώτιζον τὸ σημεῖον τοῦτο, καθιστᾷ ἀναγκαίαν τὴν ἀναδρομὴν ταύτην.

α'. Ὁ κουροπαλάτης [1].

Αἱ περὶ τοῦ *«κουροπαλάτου»* πληροφορίαι προέρχονται ἀπὸ τὸν Θεοφύλακτον Σιμοκάττην [2], τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Νικηφόρον [3] καὶ ἀπὸ τὴν περιγραφὴν τῆς αὐλῆς τοῦ Ἡρακλείου τὴν ὁποίαν παρέχει ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος. Ἡ πληροφορία τοῦ Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου ἀναφέρεται εἰς τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Μαυρικίου (582 - 602). Αἱ λοιπαὶ πληροφορίαι ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἡρακλείου. Οὕτω δὲν διαθέτομεν οὐδεμίαν πληροφορίαν διὰ τὰ μετὰ τὸ 640 ἔτη. Παρὰ τὴν ἔλλειψιν πληροφοριῶν γνωρίζομεν ὅτι ὁ τίτλος ἐξακολουθεῖ ὑφιστάμενος, διότι ἀπαντᾷ κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας.

Ὁ τίτλος ὢν λατινικὸς (curator palatii) σημαίνει τὸν φροντίζοντα τὸ παλάτιον [4]. Ὁ Εὐάγριος Σχολαστικὸς ἀναφερόμενος εἰς τὸν «κουροπαλάτην» τοῦ Ἰουστίνου Β' (565 - 578) πληροφορεῖ ὅτι ἦτο ὑπεύθυνος διὰ τὴν φύλαξιν ὅλης τῆς βασιλικῆς αὐλῆς [5]. Τὰ αὐτὰ παρατηρεῖ καὶ ὁ Ἰωάννης Μαλάλας ἀναφερόμενος εἰς τὸν «κουροπαλάτην» τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' (527 - 565) [6]. Φαίνεται ὅτι ὁ «κουροπαλάτης» διέθετεν εὐρείας δικαιοδοσίας ἐπὶ τῆς ἀσφαλείας καὶ τῆς εὐρύθμου λειτουργίας ὅλης τῆς βασιλικῆς αὐλῆς, ἀντικαταστήσας εἰς τὸ ἔργον τὸν ἀρχαιότερον ὑπάρχοντα *«ὕπαρχον τῆς αὐλῆς»* [7]. Διηύθυνε συγχρόνως τόσον τοὺς καθαρῶς αὐλικοὺς ὅσον καὶ τὴν βασιλικὴν φρουράν. Ὑπ' αὐτὸν ὑπήγοντο ὁ *«πραιπόσιτος»*, προϊ-

1. Περὶ τοῦ *«κουροπαλάτου»* βλ. R. Guilland, Les eunuques dans l'empire byzantin. Études de titulature et de prosopographie Byzantines, Études Byzantines 1, 1943, σσ. 197 - 238. Τοῦ αὐτοῦ, Fonctions et dignités des eunuques, αὐτόθι, 2, 1944, σσ. 185 - 225, καὶ 3, 1945, σσ. 179 - 214. Τοῦ αὐτοῦ, Études de titulature byzantine. Les titres auliques réservés aux eunuques, Revue des Études Byzantines 13, 1955, σσ. 50 - 84 καὶ 14, 1956, σσ. 112 - 157.
2. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 154.
3. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 7.
4. Du Cange, στ. 739.
5. Εὐαγρίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, στ. 2788.
6. Ἰ. Μαλάλα, Χρονογραφία, στ. 709.
7. Εὐαγρίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, στ. 2732.

στάμενος τῆς καθ' αὐτὸ αὐλῆς καὶ ὁ *«κόμης τῶν ἐξκουβιτώρων»*, προϊστάμενος τῆς βασιλικῆς φρουρᾶς.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἡρακλείου ὁ «κουροπαλάτης» κατεῖχε τὴν πρώτην θέσιν εἰς τὴν αὐλικὴν ἱεραρχίαν, κατατασσόμενος ἀμέσως μετὰ τὸν βασιλέα [1]. Λόγῳ τῆς θέσεώς του ἦτο πρόσωπον τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης τοῦ αὐτοκράτορος. Οὕτως ὁ Φωκᾶς (602 - 610) ἐτοποθέτησε εἰς τὴν ἀξιολογωτάτην αὐτὴν θέσιν τὸν ἀδελφόν του Δομετζίολον [2]. Τὸ αὐτὸ πράττει μετ' ὀλίγον καὶ ὁ Ἡράκλειος ἀναθέτων τὴν θέσιν εἰς τὸν ἀδελφόν του Θεόδωρον [3].

Ὁ τίτλος τοῦ «κουροπαλάτου» ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Βυζαντίου διὰ λόγους ἐπίσης πολιτικούς. Ὁ Κώνστας Β' (641 - 668) ἀπένειμε τὸν τίτλον τοῦ «κουροπαλάτου» εἰς τὸν ἄρχοντα τῆς Ἀρμενίας, διὰ νὰ διατηρήσῃ τὴν στρατιωτικὴν ὑποστήριξιν τῶν Ἀρμενίων εἰς τὸν πόλεμον κατὰ τῶν Ἀράβων [4].

β'. Ὁ πραιπόσιτος.

Αἱ μαρτυρίαι διὰ τὸν *«πραιπόσιτον»* εἶναι ἄκρως πτωχαί. Ἡ μοναδικὴ μαρτυρία τοῦ Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου προέρχεται ἀπὸ τὸ μεταίχμιον τοῦ ϛ' πρὸς τὸν Ζ' αἰῶνα [5]. Ἀργότερον ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος ἀναφέρει τὴν ὕπαρξιν «πραιποσίτου» καὶ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Ἡρακλείου [6]. Ἀλλὰ πέρα τοῦ ἔτους 640 δὲν διαθέτομεν πλέον πληροφορίας περὶ τῆς αὐλικῆς ταύτης θέσεως. Φαίνεται ὅτι διαρκοῦντος τοῦ Ζ' αἰῶνος ἡ θέσις καταντᾷ ἁπλῶς διακοσμητική, τὰς δὲ ἁρμοδιότητας τοῦ «πραιποσίτου» ἀναλαμβάνει ὁ *«κουβικουλάριος»*.

Ὁ «πραιπόσιτος» ἢ «praepositus sacri cubiculi» ἦτο ὁ προϊστάμενος τῆς καθαρῶς βασιλικῆς αὐλῆς. Ἱεραρχικῶς ὑπήγετο ὑπὸ τὸν «κουροπαλάτην». Ὁ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης ἀναφέρει ὅτι ἦτο ὁ κορυφαῖος τῆς αὐλῆς [7].

Ἀπὸ ἀρχαιοτέρας μαρτυρίας πληροφορούμεθα ὅτι ὁ «πραιπόσιτος» ἐκτὸς τοῦ ἔργου τῆς ἐπιβλέψεως τῆς λειτουργίας τῆς βασιλικῆς αὐλῆς, εἶχεν ὡς ἀποκλειστικὸν ἔργον καὶ τὴν ἐπιστασίαν τοῦ βασιλικοῦ κοιτῶνος. Λόγῳ τῆς θέσεως ταύτης ἦτο κατὰ κανόνα εὐνοῦχος [8]. Ἐξ αἰτίας τῆς ἀμέσου

1. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 7.
2. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις, στ. 777.
3. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 7.
4. Σεβεώς, Ἱστορία Ἡρακλείου, σσ. 108 καὶ 148.
5. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 194.
6. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ τελετῶν, κεφ. λθ', σ. 637.
7. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 194.
8. Αὐτόθι. G. Ostrogorsky, Histoire de l'état byzantin, Paris 1969, σ. 64. Du Cange, στ. 1216.

ἐπαφῆς μετὰ τοῦ βασιλέως εἶχεν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτοῦ, κυρίως ὅταν ἐπρόκειτο περὶ αὐτοκρατόρων ἀσθενοῦς χαρακτῆρος [1]. Ἡ ἰδιάζουσα ἁρμοδιότης του ἐπέβαλε πάντοτε τὴν αὐστηρὰν ἐπιλογὴν τῶν ὑποψηφίων τῆς νευραλγικῆς ταύτης ἀνακτορικῆς θέσεως.

γ'. Ὁ κουβικουλάριος [2].

Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἡρακλείου ὁ *«κουβικουλάριος»* ἀντικατέστησεν εἰς τὸ ἔργον του τὸν «πραιπόσιτον». Ἀλλ' ὁ τίτλος αὐτὸς εἶναι πολὺ ἀρχαιότερος. Ὁ Ἰωάννης Λυδὸς ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὴν ἐποχήν του οἱ «κουβικουλάριοι» ἦσαν δεσμοφύλακες προερχόμενοι ἀπὸ τὰς τάξεις τῶν ἀπομάχων στρατιωτῶν [3]. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην οἱ «κουβικουλάριοι» διατηροῦνται καὶ κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, ἀλλ' ἐκτὸς τῆς βασιλικῆς αὐλῆς.

Ἡ λέξις «κουβικουλάριος» προέρχεται ἐκ τοῦ λατινικοῦ cubiculum καὶ σημαίνει τὸν ἀσχολούμενον περὶ τὴν φύλαξιν ἑνὸς δωματίου [4]. Εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπῆρχον ἀσφαλῶς πολλοὶ τοιοῦτοι «κουβικουλάριοι». Μεταξὺ αὐτῶν ὁ ἀσχολούμενος περὶ τὸ sacrum cubiculum τουτέστι τὸ αὐτοκρατορικὸν δωμάτιον κατεῖχε μίαν ἀξιόλογον θέσιν ἐντὸς τοῦ παλατίου. Βραδέως ὁ αὐτοκρατορικὸς «κουβικουλάριος» ἐξειλίχθη, ὥστε κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα καταντᾷ εἰς αὐλικὸν πρώτης τάξεως. Κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ προκατόχου του «πραιποσίτου» καὶ ὑπὸ τὴν ἰσχυρὰν ἐπήρειαν τῶν ἀνατολικῶν ἐθίμων, ὁ αὐλικὸς αὐτὸς ἦτο σχεδὸν κατὰ κανόνα εὐνοῦχος [5]. Ἐπὶ Ἡρακλείου ὁ «κουβικουλάριος» εὑρίσκεται εἰς ἀρκετὰ ὑψηλὴν θέσιν [6]. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Λεοντίου Νεαπόλεως προήρχετο ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν πατρικίων [7], ἤτοι τὴν πρώτην τάξιν τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας.

Κύριον ἔργον του ἦτο ἡ διευθέτησις τοῦ βασιλικοῦ κοιτῶνος. Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν διέθετε μίαν ὁμάδα αὐλικῶν [8], οἱ ὁποῖοι ὠνομάζοντο ἐπίσης «κουβικουλάριοι» [9]. Ὁμοίως ἠσχολεῖτο περὶ τὸν προσωπικὸν ἱματισμὸν τοῦ αὐτοκράτορος [1] καὶ πιθανὸν ἐνέδυεν αὐτοπροσώπως τὸν βασιλέα κατὰ τὰς ἐπισήμους ἐμφανίσεις του.

1. G. Ostrogorsky, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 64.
2. Περὶ τῆς θέσεως καὶ τοῦ προσώπου τοῦ *«κουβικουλαρίου»* βλ. R. Guilland, Études de la titulature byzantine. Les titres auliques réservés aux eunuques, Revue des Études Byzantines 13, 1955, σσ. 50 - 84. J. Ebersolt, Sur les fonctions et les dignités du vestiarium byzantin, Mélanges Ch. Diehl I, Paris 1930, σσ. 81 - 89.
3. Ἰ. Λυδοῦ, De magistratibus reipublicae Romanae, ἔκδ. Fuss, Paris 1812, σ. 158.
4. Du Cange, 724.
5. Θεοφάνους Χρονογραφία, σ. 533.
6. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Ἐπιστολαί, στ. 392, 469.
7. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος ἁγίου Συμεών, στ. 1681.
8. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος ἁγίου Ἰωάννου Ἐλεήμονος, στ. 59.
9. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ τελετῶν, κεφ. κθ', σσ. 629 - 630.

Κατὰ τὰς τελετὰς ὁ βασιλικὸς «κουβικουλάριος» συνοδευόμενος ὑπὸ τῶν ὑφισταμένων του «κουβικουλαρίων» παρετάσσετο εἰς τὸν *«αὐγουστέα»* τοῦ παλατίου ἀναμένων τὴν ἐμφάνισιν τοῦ βασιλέως. Ὁ βασιλεὺς ἐνεφανίζετο ἔχων εἰς μὲν τὸ δεξιόν του τὰ ἄρρενα τέκνα του, πρὸ αὐτοῦ δὲ τὴν βασίλισσαν καὶ τὰ θήλεα τέκνα. Ὅλη ἡ οἰκογένεια παρετάσσετο εἰς τὸ δεξιὸν τῆς παρατάξεως τῶν «κουβικουλαρίων». Ἅμα τῇ ἐμφανίσει τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας οἱ «κουβικουλάριοι» ἐπευφήμουν κατ' ἀρχὴν τὸν βασιλέα καὶ ἐν συνεχείᾳ ἅπαντα τὰ μέλη της [2]. Ἐκτὸς τῆς κυρίας ταύτης ἐργασίας ὁ «κουβικουλάριος» εἶχεν εἰσέτι ὡς ἔργον νὰ συνοδεύῃ τὴν βασιλικὴν οἰκογένειαν κατὰ τὰς δημοσίας ἐμφανίσεις της [3] ἢ νὰ συνοδεύῃ μέλη της εἰς ταξίδια μακρὰν τῆς πρωτευούσης [4].

Τὸ τελευταῖον ἐκ τῶν καθηκόντων τοῦ «κουβικουλαρίου» ἦτο ἡ ἐπίβλεψις τῆς εἰς τὸ παλάτιον παραμεινάσης βασιλικῆς οἰκογενείας κατὰ τὰ διαστήματα τῆς ἀπουσίας τοῦ βασιλέως μακρὰν τῆς πρωτευούσης [5].

Ἐκτὸς τῶν καθαρῶς αὐλικῶν του ἐργασιῶν ὁ «κουβικουλάριος» ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ εἰς ἀποστολὰς προσωπικῆς φύσεως τοῦ βασιλέως [6]. Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς ἐθεωρεῖτο ὡς κατ' ἐξοχὴν ἀντιπρόσωπος τοῦ αὐτοκράτορος [7]. Παραλλήλως ἀπεστέλλετο, ἂν καὶ σπανίως, ὡς ἀρχηγὸς πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων [8], ἀλλ' οὐδεὶς ἐκ τῶν κατὰ καιροὺς ἀποσταλέντων ἔσχεν ἐπιτυχῆ ἀποτελέσματα εἰς τὸν τομέα αὐτόν.

Ὡς πολιτικὴ προσωπικότης ὅμως ἦτο πάντοτε ὑπολογίσιμος. Οὕτως ὁ κατὰ τὰ μέσα τοῦ Ζ' αἰῶνος δράσας «κουβικουλάριος» Ἰωάννης, ἀνεμείχθη εἰς τὰς θρησκευτικὰς ἔριδας τῆς ἐποχῆς του καὶ προεκάλεσε πραγματικὴν ἀναστάτωσιν εἰς τὴν ἐξαρχίαν τῆς Ἀφρικῆς [9]. Ὁ «κουβικουλάριος» τοῦ Κώνσταντος Β', ὀνόματι Ἀνδρέας, ἦλθεν εἰς φανερὰν ἀντίθεσιν μετὰ τοῦ βασιλέως. Τελικῶς ἐπεκράτησεν ἡ γνώμη τοῦ «κουβικουλαρίου» καὶ ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια δὲν μετέβη εἰς τὴν Σικελίαν, ὡς ἐπεθύμει ὁ βασιλεὺς [10].

1. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις, σ. 824.
2. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ τελετῶν, κεφ. κθ', σσ. 629 - 630.
3. Πασχάλιον Χρονικόν, στ. 985.
4. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 575.
5. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 538.
6. Αὐτόθι, σ. 575.
7. Αὐτόθι, σ. 533.
8. Αὐτόθι, σ. 537. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 24.
9. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Ἐπιστολαί, στ. 469.
10. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 538.

Συμπεραίνομεν μετὰ ταῦτα ὅτι ὁ βασιλικὸς «κουβικουλάριος» ἦτο κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα τὸ σπουδαιότερον αὐλικὸν πρόσωπον τοῦ βυζαντινοῦ παλατίου.

δ'. Ὁ καστρήσιος ἢ δομέστικος τῆς βασιλικῆς τραπέζης [1].

Ὁ αὐλικὸς αὐτὸς κατεῖχε τὴν τρίτην τάξιν εἰς τὴν αὐλικὴν ἱεραρχίαν [2]. Εἰς τὰς τρεῖς σῳζομένας πληροφορίας τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν ἐποχῆς ἀπαντᾷ ὑπὸ τὰ ὀνόματα *«καστρήσιος»* [3], *«ἐπὶ τῆς βασιλικῆς τραπέζης»* [4] καὶ *«δομέστικος τῆς βασιλικῆς τραπέζης»* [5]. Ἡ πρώτη ἐπωνυμία προέρχεται ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος (612), ἡ δευτέρα ἀπὸ τὰ μέσα καὶ ἡ τρίτη ἀπὸ τὸ τέλος (678). Προφανῶς ἡ προσωνυμία τοῦ τίτλου εὑρίσκεται εἰσέτι ἐν ἐξελίξει.

Εἰς τὴν πρᾶξιν ὁ «δομέστικος τῆς βασιλικῆς τραπέζης» ἀντικατέστησε τὸν ἀρχαιότερον ὑπάρχοντα *«προϊστάμενον τῆς ἀργυρᾶς τραπέζης τοῦ βασιλέως»* [6]. Ὑπηρεσία τοῦ αὐλικοῦ ἦτο ἡ ἐπίβλεψις τῆς βασιλικῆς τραπέζης. Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν διέθετε δύο ὑφισταμένους : τὸν ρυθμίζοντα τὸ αὐτοκρατορικὸν φαγητὸν καὶ τὸν ρυθμίζοντα τὰ βασιλικὰ ποτά.

Δὲν γνωρίζομεν ἂν κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα ὑπῆρχον εἷς ἢ δύο «δομέστικοι τῆς βασιλικῆς τραπέζης». Ὁ L. Bréhier δέχεται τὴν ὕπαρξιν δύο τοιούτων αὐλικῶν, ἀνὰ ἕνα διὰ τὸν βασιλέα καὶ τὴν βασίλισσαν [7]. Πλὴν δὲν ὑφίσταται οὐδὲν στοιχεῖον ἐντὸς τῶν πηγῶν δικαιολογοῦν τὴν ἄποψιν αὐτήν.

ε'. Ὁ τὴν δίαιταν ἔχων.

Τῆς αὐλικῆς ταύτης θέσεως δὲν ὑφίσταται οὐδεμία μαρτυρία κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα. Ἡ τελευταία χρονικῶς μαρτυρία πρὸ τοῦ αἰῶνος τούτου προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῆς βασιλείας τοῦ Τιβερίου (578 - 582) [8]. Νεωτέρας πάλιν τοῦ Ζ' αἰῶνος μαρτυρίας διαθέτομεν ἀφθόνους. Ὑποθέτομεν ὅθεν τὴν ὕπαρξιν τῆς θέσεως ταύτης καὶ κατὰ τὸν ὑπὸ ἐξέτασιν αἰῶνα.

«Ὁ τὴν δίαιταν ἔχων» κατατάσσεται ἱεραρχικῶς ὑπὸ τὸν «δομέστικον τῆς βασιλικῆς τραπέζης» καὶ εἶχεν ὡς ἔργον τὴν φροντίδα καὶ τὴν ἐπιστασίαν τῆς παρασκευῆς τῶν βασιλικῶν ἐδεσμάτων. Προΐστατο ὁμάδος ὑπηρετῶν καλουμένων *«διαιταρίων»*, οἱ ὁποῖοι καὶ παρεσκεύαζον τὰ αὐτοκρατορικὰ

1. Περὶ τούτου βλ. L. Bréhier, Les empereurs byzantins dans leur vie privée, Revue Historique 188, Paris 1940, σσ. 193 - 217.
2. L. Bréhier, Institutions byzantines, σ. 131.
3. Πασχάλιον Χρονικόν, στ. 985.
4. Ἐξήγησις κινήσεως μεταξὺ Μαξίμου καὶ τῶν ἀρχόντων, PG, τ. 90, στ. 120.
5. Mansi, τ. 11, σ. 209.
6. Εὐαγρίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, στ. 2828.
7. L. Bréhier, Institutions byzantines, σ. 131.
8. Εὐαγρίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, στ. 2828.

ἐδέσματα. Ἐκ τῆς ὁμάδος ταύτης ἐκκινοῦντες μερικοὶ νεώτεροι συγγραφεῖς ὀνομάζουν τὸν αὐλικὸν αὐτὸν καὶ «δομέστικον τῶν διαιταρίων».

ϛ'. Ὁ πιγκέρνης.

Τὴν ὕπαρξιν τοῦ αὐλικοῦ τούτου δυνάμεθα νὰ πιστοποιήσωμεν ἐμμέσως. Ὁ Ἰωάννης Μόσχος ἀναφέρει ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Βόστρων Ἰουλιανὸς διέθετε ἴδιον *«πιγκέρνην»* [1]. Ἀλλ' εἶναι γνωστὸν ὅτι αἱ ἐπισκοπικαὶ ἐπαρχιακαὶ αὐλαὶ ἀντέγραφον τὴν πατριαρχικὴν αὐλὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ αὐτὴ τὴν αὐτοκρατορικὴν [2]. Τοῦτο πείθει ὅτι ἡ βασιλικὴ αὐλὴ τῆς πρωτευούσης διέθετεν αὐλικὸν «πιγκέρνην», τοῦ ὁποίου ἄλλωστε ἡ ὕπαρξις κατὰ τὴν ἐξεταζομένην περίοδον εἶναι γενικῶς ἀποδεκτὴ [3]. Τέλος δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ αὐλικὴ αὐτὴ θέσις ἀπαντᾷ καὶ προγενέστερον [4] καὶ μεταγενέστερον τοῦ Ζ' αἰῶνος [5], γεγονὸς τὸ ὁποῖον προϋποθέτει τὴν ὕπαρξίν του καὶ κατὰ τὸ μεταξὺ διάστημα. Ἐπὶ πλέον καὶ οἱ εὐγενεῖς τῶν ἐπαρχιῶν εἶχον τοὺς προσωπικούς των *«ἐπικέρνας»* [6] καὶ εἶναι γνωστὴ ἡ τάσις τῶν εὐγενῶν αὐτῶν νὰ ἀντιγράφουν τὴν αὐτοκρατορικὴν αὐλήν. Ὁ τίτλος προέρχεται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν φράσιν *«ὁ ἐπὶ τῆς κερνῆς»*. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ ὅρου πληροφορεῖ ὅτι ὁ αὐλικὸς αὐτὸς ἦτο ὁ ὑπεύθυνος διὰ τὰ βασιλικὰ ποτά.

Ἱεραρχικῶς εὑρίσκετο εἰς τὴν ἰδίαν βαθμίδα μετὰ τοῦ «τὴν δίαιταν ἔχοντος». Ὁ L. Bréhier δέχεται τὴν ὕπαρξιν δύο «πιγκερνῶν» [7], ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου οὐδὲν στοιχεῖον ἐπιβεβαιοῖ τὴν ἄποψίν του.

ζ'. Ὁ πρωτοασηκρῆτις.

Ὁ αὐλικὸς αὐτὸς τίτλος παραδίδεται ὑπὸ τὰς ἑξῆς διαφορετικὰς γραφάς : *«πρωτοασκηρῆτις»* [8], *«πρωτοασεκρήτης»* [9], *«πρώτιστος τῶν βασιλικῶν γραμματέων»* [10], *«γραμματεὺς καὶ ἀσηκρῆτις»* [11], *«πρωτοσηκρῆτις»* [12], *«πρωτοασηκρήτης»* [13], *«ἀσεκρέτις καὶ σεκρετάριος βασιλικός»* [14], *«μεγαλοπρεπέστατος*

1. Ἰωάννου Μόσχου, Λειμών, στ. 2952.
2. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ τελετῶν, κεφ. λθ', σ. 637.
3. L. Bréhier, Institutions byzantines, σ. 131.
4. Αὐτόθι.
5. Ψευδο-Κωδινοῦ, Περὶ ὀφφικίων, PG, τ. 157, στ. 322.
6. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος ἁγίου Συμεών, στ. 1733.
7. L. Bréhier, Institutions byzantines, σ. 131.
8. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις, στ. 860.
9. Γεωργίου Μοναχοῦ, Χρονικόν, στ. 909.
10. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 56.
11. Αὐτόθι, σ. 49.
12. Συναξάριον Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, PG, τ. 90, στ. 209.
13. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 587.
14. Mansi, τ. 11, σ. 349.

ἀσεκρέτις καὶ βασιλικὸς σεκρετάριος» [1]. Ὁ τίτλος εἶναι κατὰ τὸ ἥμισυ ἑλληνικὸς καὶ κατὰ τὸ ἥμισυ λατινικός, προερχόμενος ἀπὸ τὴν φράσιν *«πρῶτος a secretis»*.

Τὸ ἀξίωμα τοῦ «πρωτοασηκρῆτις» ἐθεωρεῖτο εἰς τὸ Βυζάντιον μία ἀπὸ τὰς μεγαλυτέρας θέσεις εἰς τὰς ὁποίας ἠδύνατο νὰ φθάσῃ εἷς πολίτης [2]. Κατὰ τὴν νεωτέραν μαρτυρίαν τοῦ Ψευδο-Κωδινοῦ, ὁ «πρωτοασηκρῆτις» ἦτο δυνατὸν νὰ συγκριθῇ μετὰ τῶν ὑψηλοτέρων κρατικῶν ἀξιωμάτων [3]. Δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας ὅτι εἷς ἐξ αὐτῶν, ὁ «πρωτοασηκρῆτις» τοῦ Φιλιππικοῦ, Ἀρτέμιος, ἔφθασεν ἕως τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως [4].

Τὰ καθήκοντα τοῦ «πρωτοασηκρῆτις» ἦσαν ποικίλα. Κατ' ἀρχὴν προΐστατο τῶν *«σεκρέτων»*, ἤτοι τῶν βασιλικῶν συμβουλίων. Εἰς αὐτὰ ὁ «πρωτοασηκρῆτις» εἰσηγεῖτο εἰς τὸν βασιλέα διαφόρους λύσεις ἐπὶ τῶν ἐξεταζομένων προβλημάτων, ἅτινα πιθανώτατα ἐγνώριζεν ἐκ τῶν προτέρων. Ἦτο ὅθεν εἰς τὴν οὐσίαν ὁ πρῶτος μυστικοσύμβουλος τοῦ αὐτοκράτορος. Διὰ νὰ δύναται νὰ ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς θέσεώς του, ὁ «πρωτοασηκρῆτις» ἔπρεπε νὰ κατέχῃ ἀνωτέραν μόρφωσιν καὶ νὰ διαθέτῃ δεδοκιμασμένας πολιτικὰς καὶ διοικητικὰς ἱκανότητας [5].

Κατὰ τὰς συνόδους εἶχεν ὡς ἔργον τὴν ἀνάγνωσιν τῶν πρακτικῶν τῶν παλαιοτέρων συνόδων, τὰ ὁποῖα ἐφυλάσσοντο ὑπ' εὐθύνῃ του εἰς τὰ ἀρχεῖα τοῦ παλατίου [6]. Παραλλήλως πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἐργασίας ὁ αὐλικὸς αὐτὸς ἀπετέλει τὸν ἰδιαίτερον γραμματέα τοῦ βασιλέως [7] καὶ ἀπὸ κοινοῦ μετ' αὐτοῦ συνετάσσοντο οἱ διοικητικοὶ νόμοι καὶ αἱ κρατικαὶ ἀποφάσεις.

Ἐν συμπεράσματι δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ «πρωτοασηκρῆτις» ἦτο ὁ αὐλικός, ὅστις περισσότερον παντὸς ἄλλου εἶχεν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς κρατικῆς διοικήσεως.

η'. Ὁ πρῶτος ὑπογραφεὺς τῶν βασιλικῶν ὑπομνημάτων.

Τίτλος ἐκ τῶν πλέον ἀσαφῶν τῆς ἐποχῆς, διότι συγχέεται πρὸς τὸν «πρωτοασηκρῆτις», ἀπαντῶν καὶ αὐτὸς ἐνίοτε ὡς «ἀσηκρῆτις» [8], ἂν καὶ ὁ φέρων αὐτὸν δὲν ἐλάμβανε μέρος εἰς τὰ αὐτοκρατορικὰ διοικητικὰ συνέ-

1. Ἔνθ' ἀνωτ., τ. 11, σ. 381.
2. Συναξάριον Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, στ. 209.
3. Ψευδο-Κωδινοῦ, Περὶ ὀφφικίων, κεφ. 5.
4. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σσ. 587-588. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 49.
5. Συναξάριον Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, στ. 209.
6. Mansi, τ. 11, σ. 349.
7. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 49.
8. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 333.

24-7-1970

δρια. Οἱ *«ὑπογραφεῖς τῶν βασιλικῶν ὑπομνημάτων»* διεκρίνοντο περισσότερον διὰ τὴν λογίαν των μόρφωσιν παρὰ διὰ τὰς πολιτικάς των ἱκανότητας [1]. Ἡ μόρφωσις αὐτή, τῆς ὁποίας περιγραφὴν εὑρίσκομεν εἰς τὸ ἀνώνυμον Συναξάριον τοῦ Ὁμολογητοῦ Μαξίμου, συνίστατο εἰς πλήρη γνῶσιν τῆς ἐγκυκλίου παιδείας, τῆς γραμματικῆς, τῆς ῥητορικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας [2]. Ὁ οὕτω μορφωμένος βυζαντινὸς πολίτης ἐθεωρεῖτο φθάσας εἰς ἐξαιρετικὸν βαθμὸν ἀνθρωπίνων γνώσεων. Διαθέτων τὴν παιδείαν ταύτην ὁ *«πρῶτος ὑπογραφεὺς τῶν βασιλικῶν ὑπομνημάτων»* ἀπετέλει εἶδος φιλολογικοῦ γραμματέως τοῦ αὐτοκράτορος, τὸν ὁποῖον ἐβοήθει εἰς τὴν σύνταξιν τῶν ἰδιωτικῶν του ἐγγράφων, ἅτινα ἀπῄτουν λογοτεχνικὴν σύνταξιν. Εἰς τὸ εἶδος αὐτὸ τῶν ἐγγράφων δέον νὰ νοήσωμεν τὰς βασιλικὰς ἐπιστολάς, τοὺς βασιλικοὺς λόγους καὶ τὰς προσφωνήσεις. Ἡ ὕπαρξις τοῦ αὐλικοῦ τούτου ἑρμηνεύει πῶς βασιλεῖς προερχόμενοι ἀπὸ περιοχὰς ἔνθα ἡ Ἑλληνικὴ ἦτο κρατικὴ μόνον γλῶσσα συνέτασσον ἐπιστολὰς εἰς ἄψογον ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα «οἱ πρῶτοι ὑπογραφεῖς τῶν βασιλικῶν ὑπομνημάτων» ἐκτὸς τῆς Ἑλληνικῆς ἐγνώριζον ἀρτίως καὶ τὴν Λατινικήν, ἡ ὁποία ἐχρησιμοποιεῖτο ἐνίοτε εἰς τὴν βασιλικὴν ἀλληλογραφίαν [3].

Διακρινόμενοι διὰ τὴν εὐρυμάθειάν των οἱ «πρῶτοι ὑπογραφεῖς τῶν βασιλικῶν ὑπομνημάτων» ἠδύναντο ταχέως νὰ ὑπαγορεύουν εἰς τὸν βασιλέα τὰς καταλλήλους λέξεις, ὅτε οὗτος ὑπεχρεοῦτο νὰ ἀπαντήσῃ ῥητορικῶς εἰς μίαν ἐρώτησιν [4]. Ἐκ τούτου συμπεραίνομεν ὅτι καθ' ὅλας τὰς ἐπισήμους ἐμφανίσεις των οἱ αὐτοκράτορες εἶχον παρὰ τὸ πλευρόν των τὸν «ὑπογραφέα». Λόγῳ δὲ τῶν ῥητορικῶν των ἱκανοτήτων οἱ ἐν λόγῳ αὐλικοὶ ἀπεστέλλοντο πολλάκις εἰς τὰς λαϊκὰς συγκεντρώσεις, ἔνθα ἀνεκοίνουν τὰς θελήσεις τοῦ βασιλέως ἢ ἀνέλυον τὰς νεοπαγεῖς νομικὰς διατάξεις [5].

Ἱεραρχικῶς ὁ «ὑπογραφεὺς τῶν βασιλικῶν ὑπομνημάτων» ὑπήγετο ὑπὸ τὸν «πρωτοασηκρῆτις», μεθ' οὗ πιθανῶς καὶ συνειργάζετο διὰ τὴν γλωσσικὴν ἐπεξεργασίαν τῶν νομικῶν καὶ διοικητικῶν ἀποφάσεων.

θ'. Οἱ νοτάριοι τοῦ βασιλέως [6].

Κατὰ τὸν Ἀναστάσιον Σιναΐτην ἡ λέξις *«νοτάριος»* εἶναι λατινικῆς

1. Εἰς τὸν βίον τοῦ Ὁμολογητοῦ Μαξίμου, PG, τ. 90, στ. 72.
2. Αὐτόθι, στ. 69.
3. Mansi, τ. 11, σ. 224.
4. Εἰς τὸν βίον τοῦ Ὁμολογητοῦ Μαξίμου, στ. 72.
5. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 333.
6. Βλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἡ σύγκλητος εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος, Ἀθῆναι 1949, σ. 41.

προελεύσεως, καθ' ὅτι *«νότα τὰ γράμματά εἰσι Ῥωμαϊστί»* [1]. «Νοτάριοι» ἐκαλοῦντο γενικῶς οἱ εἰδικευμένοι εἰς τὴν ταχυγραφίαν γραφεῖς. Διὰ νὰ ἀποκτήσουν τὴν ἱκανότητα αὐτὴν ἐξεπαιδεύοντο εἰς τὰς *«νοταρικὰς σχολάς»* [2]. Μετὰ τὴν ἀποφοίτησιν εἰργάζοντο εἰς διαφόρους κρατικὰς ὑπηρεσίας. Κύριον χαρακτηριστικόν των ἦτο ὅτι ἔφερον πάντοτε χάρτην καὶ καλαμάριον [3] καθ' ὅλας τὰς ἐργασίμους ὥρας τῆς ἡμέρας.

Οἱ *«νοτάριοι τοῦ βασιλέως»*, ἄλλως καλούμενοι *«ταχυγράφοι»* [4] ἢ *«βασιλικοὶ γραμματεῖς»* [5], ἀπετέλουν τὴν *«βασιλικὴν νοταρικὴν σχολὴν»* [6] ἢ *«ἀσηκρητίων σχολὴν»* [7]. Ἠσχολοῦντο μὲ τὴν καταγραφὴν τῶν πρακτικῶν τῶν ἐπισήμων συμβουλίων καὶ τῶν δικαστηρίων, ἀλλὰ κυρίως εἰργάζοντο διὰ τὴν καταγραφὴν τῶν νόμων, τοὺς ὁποίους ὑπηγόρευον εἰς αὐτοὺς ὁ βασιλεὺς ἢ ἄλλα νομομαθῆ πρόσωπα.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν «βασιλικῶν νοταρίων» τοῦ Ζ' αἰῶνος εἶναι ἄγνωστος. Κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα εἷς ἐκ τοῦ σώματος τῶν νοταρίων ἐλάμβανε τὸν τίτλον τοῦ *«ὑπάτου τῶν νοταρίων»* [8] καὶ προΐστατο ὅλης τῆς ὁμάδος. Μετὰ τὸν Ζ' αἰῶνα τὴν θέσιν τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν «νοταρίων» καταλαμβάνει ὁ *«πρωτονοτάριος»* [9]. Ἀγνοοῦμεν ἂν κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα ὑφίστατο ἀρχηγὸς τοῦ σώματος καὶ πῶς ὠνομάζετο.

ι'. Οἱ ἀντιγραφεῖς.

Γνωρίζομεν ὅτι ὁ ἱστορικὸς Θεοφύλακτος Σιμοκάττης ἔφερε τὸν τίτλον *«ἀντιγραφεύς»* [10], ἀλλ' οὐδαμοῦ τῶν πηγῶν παρέχεται ἑρμηνεία τοῦ ὅρου. Ἀγνοοῦμεν ὅθεν ἂν πρόκειται περὶ τίτλου ἢ περὶ ἁπλῆς προσφωνήσεως. Ὁ Du Cange ἀναφέρει τὴν ὕπαρξιν αὐλικῶν «ἀντιγραφέων», οἱ ὁποῖοι διῃροῦντο εἰς τέσσαρας τάξεις, ἀναλόγως πρὸς τὸ εἶδος τῶν ἐγγράφων περὶ τὰ ὁποῖα ἠσχολοῦντο. Τὰ ἔγγραφα ταῦτα ἦσαν:

α') *Βίβλοι*
β') *Ὑπομνήσεις*

1. Ἀναστασίου Σιναΐτου, Ὁδηγός, PG, τ. 89, στ. 85.
2. Ἰωάννου Μόσχου, Λειμών, στ. 3085.
3. Ἀναστασίου Σιναΐτου, Ὁδηγός, στ. 188.
4. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 333.
5. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 56.
6. Πασχάλιον Χρονικόν, στ. 985.
7. Mansi, τ. 12, σ. 193.
8. Ἰ. Μαλάλα, Χρονογραφία, στ. 660.
9. Ψευδο-Κωδινοῦ, Περὶ ὀφφικίων, κεφ. ε', στ. 60.
10. Φωτίου, Βιβλιοθήκη, κῶδ. 65, R. Henry, Photius Bibliothèque, τ. I, Paris 1959, σ. 79. Βλ. ἐπίσης τοὺς τίτλους τῶν ἔργων τοῦ Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, «Περὶ πρέσβεων πρὸς Ἐθνικούς», PG, τ. 113 καὶ «Περὶ πρέσβεων ἐθνῶν πρὸς Ῥωμαίους», αὐτόθι.

γ') *Ἐκθέσεις*
δ') *Ἐπιστολαί.*

Πιθανὸν οἱ «ἀντιγραφεῖς» εἶχον ὡς ἔργον τὸν πολλαπλασιασμὸν τῶν ἐγγράφων τούτων εἰς περισσότερα ἀντίγραφα διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν βασιλικῶν ἀρχείων.

ια'. Ὁ κυαίστωρ [1].

Τὸν *«κυαίστωρα»* ἢ ἄλλως *«κουαίστωρα»* [2], δέον ὅπως διακρίνωμεν ἀπὸ τὸν ὁμόηχόν του *«κοιαίστωρα»*, ὅστις εἶχεν ἐντελῶς ἄλλας ἁρμοδιότητας.

Δύο μαρτυρίαι, μία τοῦ Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου τῆς ἐποχῆς τοῦ Μαυρικίου [3] καὶ μία τοῦ Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως τῶν ἀρχῶν τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου [4], διαφωτίζουν ἐπαρκῶς τὸν αὐλικὸν αὐτὸν τίτλον.

Ἀποκλειστικὴ ἁρμοδιότης τοῦ «κυαίστωρος» ἦτο νὰ μεταφέρῃ τὰς θελήσεις τοῦ βασιλέως πρὸς τὸν λαὸν καὶ τοὺς *«δήμους»* τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀναγκαία προϋπόθεσις τῆς θέσεως ταύτης ἦτο τόσον ἡ ὑψηλὴ μόρφωσις, ὅσον καὶ ἡ ῥητορικὴ δεινότης συνοδευομένη ἀπὸ τελείαν γνῶσιν τῶν νόμων. Μόνον οὕτως ὁ «κυαίστωρ» ἠδύνατο νὰ διατυπώνῃ ἐπιτυχῶς τὰς ἑκάστοτε βασιλικὰς ἀπόψεις [5]. Λόγῳ αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν ἱκανοτήτων του ὁ αὐλικὸς αὐτὸς ἐλάμβανεν ἐπίσης μέρος εἰς πρεσβείας, συνομιλίας διὰ τὴν σύναψιν συνθηκῶν καὶ συνόδους [6].

Ἐκτὸς τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν, ὁ «κυαίστωρ» ἦτο ὁ αὐλικὸς ὁ ἔχων τὴν αὐτοπρόσωπον ἐπιμέλειαν τοῦ ἐπισήμου αὐτοκρατορικοῦ ἀρχείου, ἔνθα ἐφυλάσσοντο τὰ σπουδαιότερα ἐκ τῶν βασιλικῶν ἐγγράφων. Τὰ ἔγγραφα ταῦτα ἐκλείοντο εἰς εἰδικοὺς φακέλους διὰ κηροῦ καὶ ἐσφραγίζοντο διὰ τῆς προσωπικῆς σφραγῖδος τοῦ βασιλέως. Εἰς περίπτωσιν, καθ' ἣν ἓν τῶν ἐγγράφων αὐτῶν ἦτο ἀπαραίτητον τῇ διαταγῇ τοῦ αὐτοκράτορος προσεκομίζετο προσωπικῶς ὑπὸ τοῦ «κυαίστωρος» [7].

ιβ'. Ὁ βασιλικὸς σακελλάριος [8].

Ὁ αὐλικὸς αὐτὸς ἦτο ὁ διαχειριστὴς τοῦ βασιλικοῦ ταμείου, καλουμέ-

1. The Cambridge Medieval History (1967), τ. 4, μέρος 2, κεφ. I.
2. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 31.
3. Αὐτόθι.
4. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 13.
5. Αὐτόθι.
6. Mansi, τ. 11, σ. 209.
7. Αὐτόθι, τ. 11, σ. 524.
8. Περὶ τῶν βασιλικῶν οἰκονομικῶν βλ. Angelo Segre, Essays on Byzantine Economic History, Byzantion 16, 1942 - 1943, σσ. 393 - 444.

νου *«σακέλλα»* ἢ *«σακέλλη»*. Ἐκ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ ἀπαντᾷ ἐνίοτε καὶ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν *«ταμίας τῶν βασιλικῶν χρημάτων»*. Ὁ τίτλος προέρχεται ἀπὸ τοῦ Λατινικοῦ τίτλου sacellarius καὶ σημαίνει γενικῶς τὸν θησαυροφύλακα [1].

Ὁ *«σακελλάριος»* εἶναι τίτλος τοῦ Ζ' αἰῶνος καὶ ἑξῆς. Κατὰ τὸ παρελθὸν τὴν θέσιν κατεῖχεν ὁ καλούμενος *comes sacrum largitionum* [2]. Κατὰ τὸ παράδειγμα καὶ τῶν λοιπῶν ἀνωτέρων αὐλικῶν ὁ βασιλικὸς «σακελλάριος» ἦτο σχεδὸν πάντοτε εὐνοῦχος. Γνωρίζομεν ὅτι ὁ «σακελλάριος» τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β', ὀνόματι Στέφανος ἦτο κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν εὐνοῦχος [3].

Ἡ ἐργασία τοῦ βασιλικοῦ «σακελλαρίου» συνίστατο εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν χρημάτων τοῦ αὐτοκράτορος. Τὰ χρήματα ταῦτα διεχειρίζετο, εἴτε κατ' ἰδίαν πρωτοβουλίαν εἴτε τῇ ὑποδείξει τοῦ βασιλέως. Οἱ πόροι διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ βασιλικοῦ ταμείου ἦσαν ποικίλοι. Κυρία πηγὴ παρέμενον πάντως οἱ φόροι [4]. Τὰ ἔσοδα ταῦτα διετίθεντο διὰ τὴν συντήρησιν ἢ ἐπέκτασιν τῶν ἀνακτόρων [5], τὴν ἀνέγερσιν κοινωφελῶν ἱδρυμάτων [6] — τὰ ὁποῖα ὁ βασιλικὸς «σακελλάριος» ἐπεστάτει προσωπικῶς [7] —, τὴν μισθοδοσίαν τῆς αὐλῆς καὶ τῆς φρουρᾶς καὶ τέλος διὰ τὴν ἀγορὰν ποικίλων ἀγαθῶν πρὸς πλήρωσιν τῶν βασιλικῶν ἀποθηκῶν. Ἐκ τῶν ἀποθηκῶν αὐτῶν συνετηρεῖτο, κατὰ κύριον λόγον, τὸ παλάτιον, ἀλλὰ εἰς περιπτώσεις λιμῶν ἐχορηγοῦντο ἐξ αὐτῶν τρόφιμα καὶ εἰς τοὺς πολίτας [8].

Λόγῳ τῆς στενῆς σχέσεως αὐτοκράτορος καὶ βασιλικοῦ «σακελλαρίου», ἔνιοι «σακελλάριοι» ἀπέκτων ἰσχυρὰν ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος. Οὕτως ὁ «σακελλάριος» τοῦ Κωνσταντίνου Γ' (641), ὀνόματι Φιλάγριος, ἐξετέλει χρέη πραγματικοῦ βασιλικοῦ συμβούλου [9]. Ἀλλὰ εἰς τὰς περιπτώσεις βιαίας ἐκθρονίσεως τοῦ αὐτοκράτορος ἡ τύχη τοῦ βασιλικοῦ «σακελλαρίου» ἦτο οἰκτρά, ἂν μάλιστα ὁ ἐκθρονισθεὶς δὲν ἦτο συμπαθὴς εἰς τὸν λαόν. Οὕτω μετὰ τὴν ἐκθρόνισιν τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β', τὸ ἐξη-

1. Ὁ Ἀναστάσιος Σιναΐτης ἀναφέρει ὅτι ἡ λέξις *«σάκελλα»* εἶναι συριακῆς προελεύσεως καὶ σημαίνει τὸ *«δέχεσθαι»* (Ὁδηγός, στ. 84).
2. G. Ostrogorsky, Histoire byzantine, σ. 128.
3. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 37. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 562. Γεωργίου Μοναχοῦ, Χρονικόν, στ. 990.
4. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος ἁγίου Ἰωάννου Ἐλεήμονος, στ. 23.
5. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 562. Γεωργίου Μοναχοῦ, Χρονικόν, στ. 990.
6. Ἰ. Μαλάλα, Χρονογραφία, στ. 644. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος ἁγίου Ἰωάννου Ἐλεήμονος, στ. 80.
7. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 562.
8. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 12.
9. Αὐτόθι, σ. 28.

γριωμένον πλῆθος ἔκαυσε ζῶντα τὸν «σακελλάριον» τοῦ αὐτοκράτορος Στέφανον [1].

Ἐκτὸς τῆς προεκτεθείσης βασικῆς των ἐργασίας οἱ βασιλικοὶ «σακελλάριοι», ἀνελάμβανον συνήθως καὶ ἄλλας διαφόρους, ξένας πρὸς αὐτοὺς ὑπηρεσίας. Ἐτοποθετοῦντο ὡς ἀρχηγοὶ στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων [2], εἰς κρατικὰς διοικητικὰς θέσεις [3], ἀκόμη καὶ ὡς ἐκπρόσωποι τοῦ βασιλέως εἰς σοβαρὰς δικαστικὰς ὑποθέσεις [4]. Δέον ὅπως τονισθῇ ὅτι αὗται αἱ ἀσχολίαι ἦσαν ὅλως ἐξαιρετικαί, διότι ὁ βασιλικὸς «σακελλάριος» παρέμεινε πάντοτε ὡς οἰκονομικὸς αὐλικός.

Κατὰ μίαν πληροφορίαν τοῦ Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Φιλάγριος, βασιλικὸς «σακελλάριος» τοῦ Κωνσταντίνου Γ', διέθετεν ἕνα *«ὑπασπιστὴν»* ὀνόματι Οὐαλεντῖνον [5]. Ἀτυχῶς δὲν διαθέτομεν ἄλλην πληροφορίαν περὶ τῆς θέσεως καὶ τοῦ ἔργου τοῦ *«ὑπασπιστοῦ τοῦ βασιλικοῦ σακελλαρίου»*. Δεδομένου ὅτι ἡ λέξεις «ὑπασπιστὴς» εἰς τὸ Βυζάντιον σημαίνει τὸν πρῶτον ἀπὸ τοὺς βοηθοὺς προσώπου τινός, εἶναι λογικὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ ἀξιωματοῦχος αὐτὸς ἀπετέλει τὸν ἄμεσον βοηθὸν τοῦ βασιλικοῦ «σακελλαρίου». Ἐκτὸς τοῦ ἀμέσου αὐτοῦ βοηθοῦ δέον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ βασιλικὸς «σακελλάριος» διέθετε καὶ ἄλλους ὑφισταμένους. Τοιοῦτοι θὰ ἦσαν οἱ λογισταί, οἱ συλλέκται τῶν φόρων καὶ οἱ μεταφέροντες τὰ χρήματα πρὸς τὰ ἀμειβόμενα πρόσωπα. Τὴν τελευταίαν ταύτην ὑπηρεσίαν φαίνεται ὅτι ἐξετέλει ὁ «ὑπασπιστὴς τοῦ βασιλικοῦ σακελλαρίου» [6]. Ἀτυχῶς περὶ τοῦ λοιποῦ κατωτέρου οἰκονομικοῦ προσωπικοῦ τῶν ἀνακτόρων αἱ σῳζόμεναι πηγαὶ δὲν παρέχουν τὴν ἐλαχίστην εἴδησιν.

ιγ'. Ὁ κουράτωρ τῶν θείων οἴκων [7].

Ὁ τίτλος αὐτὸς ἀπαντᾷ εἰς τὰς πηγὰς καὶ ὑπὸ τὰς γραφὰς *«προεστὼς τῆς βασιλικῆς οἰκίας»* [8] καὶ *«κουράτωρ τοῦ βασιλικοῦ οἴκου»* [9].

Ἡ λέξις «κουράτωρ» προέρχεται ἐκ τῆς λατινικῆς ὁρολογίας καὶ ση-

1. Γεωργίου Μοναχοῦ, Χρονικόν, στ. 901. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 5.
2. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 517.
3. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 23.
4. Ἐξήγησις κινήσεως μεταξὺ Μαξίμου καὶ τῶν ἀρχόντων, στ. 109, 117.
5. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 28.
6. Αὐτόθι.
7. Περὶ τῶν διαφόρων ἀνακτόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως βλ. παρὰ A. Vogt, Notes de topographie byzantine, Échos d'Orient 39, 1940, σ. 78 - 90. R. Janin, Constantinople byzantine. Découvertes et notes de topographie, Revue des Études Byzantines 21, 1963, σσ. 256 - 269.
8. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 118.
9. Mansi, τ. 11, σ. 209.

μαίνει γενικῶς τὸν φροντιστήν. Εἰς καθαρῶς βυζαντινὴν ὁρολογίαν *«κουράτωρ τῶν θείων οἴκων»* ἀπεκαλεῖτο ὁ αὐλικὸς ὁ ἔχων τὴν ἐπιστασίαν ἑνὸς ἐκ τῶν πολλῶν βασιλικῶν παλατίων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας. Τοῦ κανόνος τούτου ἐξῃρεῖτο τὸ *«ἱερὸν παλάτιον»*, τοῦ ὁποίου προϊστάμενος ἦτο ὁ «κουροπαλάτης». Κατὰ τὴν πληροφορίαν ἐξ ἄλλου τοῦ Ἀγαθίου, οἱ «κουράτωρες» τῶν θείων οἴκων εἶχον τὴν ἐπιστασίαν ὄχι μόνον τῶν διαφόρων παλατίων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις κειμένων βασιλικῶν κτημάτων [1].

Δὲν γνωρίζομεν ἂν ὅλαι αἱ βασιλικαὶ οἰκίαι διέθετον «κουράτωρας». Ὁ Ἰωάννης Μαλάλας ἀναφέρει τινὰ Ζήμαρχον «κουράτωρα» τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῆς Πλακιδίας, ὃν διεδέχθη Θεόδωρός τις [2]. Ὁ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης ἀναφέρει τὸ ὄνομα ἑνὸς Ἀριστοβούλου, «κουράτωρος» τῆς βασιλικῆς οἰκίας τοῦ Ἀντιόχου [3]. Τέλος εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει σύνοδον τοῦ ἔτους 678, ἀναφέρεται λαβὼν μέρος ὁ *«ἐνδοξότατος ἀπὸ ὑπάτων πατρίκιος Κωνσταντῖνος κουράτωρ τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τοῦ Ὁρμίσδου»* [4]. Εἶναι πλέον ἢ βέβαιον ὅτι ἐκτὸς τῶν ἀναφερομένων ἀνωτέρω οἰκιῶν, ὑπῆρχον καὶ ἄλλαι αἱ ὁποῖαι διέθετον «κουράτωρας», ἀλλ' αἱ πηγαὶ δὲν παρέχουν δυστυχῶς πληροφορίας.

Ὁ Εὐάγριος ὁμιλεῖ περί τινος *«μεγάλου κουράτορος τῶν βασιλικῶν οἴκων»* [5], ἀλλὰ μᾶλλον δὲν πρόκειται περὶ ἰδιαιτέρου τινὸς τίτλου. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἡ πληροφορία αὐτὴ ἀφορᾷ εἰς τὸν προϊστάμενον τοῦ «ἱεροῦ παλατίου», ἤτοι τὸν «κουροπαλάτην», τὸν ὁποῖον ἐκ συγχύσεως ὁ Εὐάγριος ὀνομάζει «κουράτωρα». Εἰς τὸ αὐλικὸν ἔργον του ὁ «κουράτωρ τῶν θείων οἴκων» ἀντικαθίσταται βαθμηδὸν ὑπὸ τοῦ «λογοθέτου» [6] καὶ τελικῶς καταντᾷ ἁπλοῦς τίτλος ἄνευ περιεχομένου. Τὸν κενὸν αὐτὸν τίτλον χορηγεῖ τὸ Βυζάντιον ἐνίοτε καὶ εἰς ἀλλοεθνεῖς διὰ λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητος [7].

Ἐκτὸς τῶν προεξετασθέντων αὐλικῶν καθηκόντων του ὁ «κουράτωρ τῶν θείων οἴκων» ἦτο ἁρμόδιος καὶ ἐπὶ τῶν διαθηκῶν. Δὲν γνωρίζομεν κατὰ ποῖον περίεργον τρόπον δύο τόσον διάφοροι ἀσχολίαι ἀνετέθησαν εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον. Πάντως γεγονὸς εἶναι ὅτι οἱ «κουράτωρες» εἶχον τὴν ἁρμοδιότητα ταύτην ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Ϛ' αἰῶνος [8]. Ἐπὶ

1. Ἀγαθίου, Ἱστορία, σ. 584 εἰς Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.
2. Ἰ. Μαλάλα, Χρονογραφία, στ. 709.
3. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 118.
4. Mansi, τ. 11, σ. 209.
5. Εὐαγρίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, στ. 2829.
6. Ἡσυχίου, Θησαυρὸς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, εἰς τὸ λῆμμα *«κουράτωρ»*.
7. Σεβεώς, Ἱστορία Ἡρακλείου, σ. 93.
8. Ἰ. Μαλάλα, Χρονογραφία, στ. 648.

Τιβερίου Β' μάλιστα ἡ θέσις τοῦ «κουράτωρος», ὡς ὑπευθύνου ἐπὶ τῶν διαθηκῶν, καθιεροῦται καὶ νομοθετικῶς [1]. Εἰς τὰς ἐπαρχίας τὸ ἔργον τοῦτο ἐξετέλουν οἱ «κουράτωρες» τῶν ἐπαρχιακῶν βασιλικῶν οἴκων ἢ κτημάτων [2], δεδομένου ὅτι τοιαῦται οἰκίαι ὑπῆρχον πανταχοῦ. Ἀλλ' ὡς εἶναι λογικόν, οἱ «κουράτωρες τῶν θείων οἴκων», ὅσον καὶ ἂν ἦσαν πολυάριθμοι, ἦτο ἀδύνατον νὰ καλύψουν τὰς ἀνάγκας ὁλοκλήρου τῆς αὐτοκρατορίας. Διέθετον κατὰ ταῦτα ἕνα ἀριθμὸν ὑφισταμένων των νομικῶν ὑπαλλήλων, οἱ ὁποῖοι ὠνομάζοντο ἐπίσης «κουράτωρες» καὶ οἵτινες ἀπησχολοῦντο ἀποκλειστικῶς περὶ τὰς διαθήκας [3].

Ὡς καὶ οἱ λοιποὶ αὐλικοί, οὕτω καὶ οἱ «κουράτωρες» ἀνελάμβανον καὶ ἐκτάκτους ἐργασίας. Ἀναφέρεται ὅτι ἐπὶ Μαυρικίου ὁ «κουράτωρ» Ἀριστόβουλος ἀπεστάλη διὰ νὰ κατευνάσῃ ἐπαναστατήσαν μέρος τοῦ στρατεύματος [4]. Ἐπὶ Ἡρακλείου πάλιν ὁ «κουράτωρ» Πρίσκος ἀπεστάλη ὡς ἀρχηγὸς στρατεύματος, διὰ νὰ διοργανώσῃ τὴν ἄμυναν τῆς κινδυνευούσης Καισαρείας [5].

ιδ'. Ὁ χαρτουλάριος.

Κατὰ τὴν πληροφορίαν τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ τὸ ἔτος 612 αἱ θυγατέρες τοῦ Ἡρακλείου, Ἐπιφανία καὶ Εὐδοκία, ἐστέφθησαν «αὐγοῦσται». Κατὰ τὴν μετάβασίν των ἐκ τοῦ παλατίου εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, συνωδεύοντο ὑπὸ τοῦ βασιλικοῦ *«κουβικουλαρίου καὶ χαρτουλαρίου»* Φιλαρέτου [6]. Δὲν διαθέτομεν ἄλλην τινὰ πληροφορίαν περὶ τοῦ αὐλικοῦ τούτου τίτλου, οὔτε γνωρίζομεν τὸ ἔργον, τὸ ὁποῖον ἐξετέλει.

Κατὰ τὸν Du Cange ὁ *«χαρτουλάριος»* ἦτο εἶδος διευθυντοῦ τῶν αὐτοκρατορικῶν ἀρχείων τοῦ παλατίου [7].

Ἀργότερον ὁ τίτλος συναντᾶται ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «χαρτοφύλαξ». Προφανῶς κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα ὁ τίτλος δὲν ἔχει εἰσέτι διαμορφωθῆ καὶ σταθεροποιηθῆ. Γενικῶς ἡ θέσις δὲν φαίνεται νὰ ἦτο ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος. Ὡς προανεφέρθη, τὰ ἐπίσημα βασιλικὰ ἔγγραφα διετήρουν ὁ «κυαίστωρ» καὶ ὁ «πρωτοασηκρῆτις». Ὁ «χαρτουλάριος» δὲν διετήρει παρὰ τὸ ἀρχεῖον τῶν δευτερευουσῶν ὑποθέσεων τῆς αὐλῆς.

1. Ἰ. καὶ Π. Ζέπου, Jus Graecoromanum, τ. Α', «Νεαραὶ καὶ Χρυσόβουλλα», Νεαρὰ 8, σ. 14.
2. Αὐτόθι.
3. Ἰωάννου Μόσχου, Λειμών, στ. 3089.
4. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 118.
5. Σεβεώς, Ἱστορία Ἡρακλείου, σ. 65.
6. Πασχάλιον Χρονικόν, στ. 985.
7. Du Cange, στ. 1735.

ιε΄. Οἱ καγκελλάριοι.

Οἱ *«καγκελλάριοι»* ἀπαντοῦν εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς κρατικὰς ὑπηρεσίας τοῦ Βυζαντίου, ἔνθα ἐξετέλουν χρέη φυλάκων τῶν ἀρχείων.

Ὡς αὐλικοὶ ὑπήγοντο ὑπὸ τοὺς ἀνωτέρους αὐλικοὺς καὶ εἶχον τὴν θέσιν τοῦ ἀρχειοφύλακος ἑκάστου κλάδου τῆς αὐλῆς. Παραλλήλως ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς ἀγγελιαφόροι ἐμπιστευτικῶν ἐγγράφων, ἐπιστολῶν καὶ διαταγῶν πρὸς τὰ ἐπαρχιακὰ διοικητικὰ ὄργανα. Ἐκ τοῦ Ζ΄ αἰῶνος διεσώθη τὸ ὄνομα τοῦ «καγκελλαρίου» Θεοδώρου. Οὗτος ὑπηρέτει ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ βασιλικοῦ «κουβικουλαρίου» Ἰωάννου ζήσαντος κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς βασιλείας τοῦ Κώνσταντος Β΄. Ὁ Θεόδωρος αὐτὸς ἀπεστάλη ὑπὸ τῆς συζύγου τοῦ Ἰωάννου πρὸς τὸν ἔξαρχον τῆς Ἀφρικῆς Γεώργιον, μετ᾽ ἐπιστολῆς ἄκρως ἐμπιστευτικῆς [1]. Ὁ Ὁμολογητὴς Μάξιμος, ὅστις ἀναφέρει τὸ γεγονός, σημειοῖ ὅτι ἦτο *«εὐγενὴς ὄντως»* [2], ἤτοι ἀπετέλει μέλος τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

ιϛ΄. Οἱ βασιλικοὶ ἀποκρισιάριοι.

Οἱ αὐλικοὶ αὐτοί, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐν συνεχείᾳ ἐξεταζομένων βασιλικῶν ταχυδρόμων, ἀπετέλουν μίαν ἀνεξάρτητον τάξιν ἐντὸς τῆς βασιλικῆς αὐλῆς. Ἔργον τῶν *«ἀποκρισιαρίων»* ἦτο ἡ μεταφορὰ προφορικῶν εἰδήσεων ἢ διαταγῶν τοῦ βασιλέως εἰς διάφορα πρόσωπα. Δὲν μετέφερον ὅθεν ποτὲ ἔγγραφα ἢ ἐπιστολάς. Τοῦτο ἦτο ἔργον τῶν βασιλικῶν ταχυδρόμων. Αἱ εἰδήσεις, τὰς ὁποίας οἱ «ἀποκρισιάριοι» μετέφερον ἦσαν πάντοτε ἀπὸ μνήμης. Τὸ μέτρον αὐτὸ ἐλήφθη ἐκ φόβου μήπως, συλλαμβανομένων ποτὲ τῶν «ἀποκρισιαρίων», τὰ ὑπ᾽ αὐτῶν μεταφερόμενα ἔγγραφα περιήρχοντο εἰς χεῖρας ἀντιπάλων. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, οἱ «ἀποκρισιάριοι» χρησιμοποιοῦνται, ὅτε καθίσταται ἀναγκαῖον νὰ διέλθουν μέσῳ ἐχθρικῶν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα γραμμῶν. Ὁ Ἡράκλειος ἐπὶ παραδείγματι κατὰ τὸ 626 ἀπέστειλεν ἀπὸ τὸ Περσικὸν μέτωπον «ἀποκρισιαρίους» διὰ νὰ μεταφέρουν τὰς συμβουλάς του περὶ τῆς ἀμύνης τῆς κινδυνευούσης Κωνσταντινουπόλεως [3]. Ἀλλὰ καὶ ὅταν ὁ αὐτοκράτωρ εὑρίσκετο εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἐχρησιμοποίει κατὰ κανόνα «ἀποκρισιαρίους» διὰ νὰ μεταβιβάσῃ τὰς διαταγάς του πρὸς τὰ ἐν τῷ μετώπῳ εὑρισκόμενα στρατεύματα. Κατὰ τὰς περιόδους τῆς εἰρήνης οἱ «ἀποκρισιάριοι» χρησιμοποιοῦνται εἰς τὰς συνομιλίας διὰ τὴν σύναψιν συνθηκῶν [4] ἢ ἀναλαμ-

1. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Ἐπιστολαί, στ. 469.
2. Αὐτόθι.
3. Θεοδώρου, Πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ Ἀράβων καὶ Περσῶν, Nova Patrum Bibliotheca, ἐκδ. A. Mai, τ. 6, Romae 1853, σ. 436.
4. Γεωργίου Μοναχοῦ, Χρονικόν, στ. 828.

βάνουν λεπτὰς ἀποστολὰς διὰ τὴν ἐξομάλυνσιν δυσκόλων διεθνῶν σχέσεων [1].

Εἰς ὅλας τὰς ἀποστολάς των οἱ «ἀποκρισιάριοι» ἔφερον μεθ᾽ ἑαυτῶν εἰδικὰ διακριτικὰ σημεῖα, καλούμενα *«σίγνια»*, πιστοποιοῦντα τὴν βασιλικήν των προέλευσιν. Τί ἀκριβῶς ἦσαν τὰ «σίγνια» τῶν «ἀποκρισιαρίων», δὲν γνωρίζομεν· αἱ πηγαὶ σιωποῦν ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου. Πάντως οἱαδήποτε καὶ ἂν ἦτο ἡ ἀποστολή των, οἱ «ἀποκρισιάριοι» ὑπεχρεοῦντο πάντοτε νὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὸν βασιλέα κομίζοντες τὰς ἀπαντήσεις.

ιζ΄. Ὁ πρωτοκούρσωρ.

«Πρωτοκούρσωρ» ἐκαλεῖτο ὁ ἀρχηγὸς τῶν βασιλικῶν *«κουρσώρων»*. Δὲν γνωρίζομεν καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ποῖον ἦτο τὸ ἀκριβὲς ἔργον τὸ ὁποῖον ἐξετέλει. Εἰς τὴν μοναδικὴν μαρτυρίαν προερχομένην ἐκ τοῦ Ζ΄ αἰῶνος, φέρεται ἀκολουθῶν τὸν βασιλέα εἰς τὸν Ἱππόδρομον. Ἐκεῖ δημιουργηθέντος ἐπεισοδίου, ὁ βασιλεὺς *«...πέμψας τὸν πρωτοκούρσωρα αὐτοῦ, ἠρώτα...»* τοὺς προϊσταμένους τοῦ Ἱπποδρόμου, διὰ νὰ πληροφορηθῇ περὶ τοῦ γεγονότος [2]. Πιθανῶς ὁ «πρωτοκούρσῳρ» συνώδευε τὸν βασιλέα κατὰ τὰς μετακινήσεις του, χρησιμεύων ὡς σύνδεσμος εἰς τὰς συνομιλίας μετὰ προσώπων εὑρισκομένων εἰς ποιάν τινα ἀπόστασιν ἐξ αὐτοῦ. Ἐπὶ πλέον δέον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ «πρωτοκούρσωρ» εἶχε καὶ τὴν ἀνωτάτην ἐπιστασίαν τοῦ σώματος τῶν «κουρσώρων».

ιη΄. Οἱ βασιλικοὶ κούρσωρες [3].

Οἱ *«κούρσωρες»* ἀπετέλουν τὴν τάξιν τῶν βασιλικῶν ταχυδρόμων. Αἱ πηγαὶ δὲν διασῴζουν τὴν προσωνυμίαν των, ἀλλὰ διασῴζονται στοιχεῖά τινα διὰ τὸ ἔργον των. Κατὰ μίαν ἀρχαιοτέραν μαρτυρίαν προήρχοντο ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν ἀποστράτων ὁπλιτῶν [4].

Ἡ λέξις «κούρσωρ» προερχομένη ἐκ τῆς λατινικῆς ὁρολογίας σημαίνει τὸν τρέχοντα. Οἱ βασιλικοὶ ταχυδρόμοι ὠνομάζοντο ἐπίσης *«μανδάτωρες»*, ὡς μεταφέροντες τὰ *«μανδᾶτα»*, ἤτοι τὰς εἰδήσεις καὶ *«ἡμεροδρόμοι»*, ὡς βαδίζοντες κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἡμέρας.

Ἔργον τῶν «κουρσώρων» ἦτο ἡ μεταφορὰ τῆς βασιλικῆς ἀλληλογραφίας. Δὲν μετέφερον ὅμως ποτὲ προφορικὰς εἰδήσεις. Τὰ αὐτοκρατορικὰ γράμματα παρεδίδοντο εἰς τοὺς «κούρσωρας» ἐσφραγισμένα διὰ κηροῦ καὶ φέροντα τὸν τύπον τῆς μονογραμμάτου βασιλικῆς σφραγῖδος. Εἶναι ἄγνω-

1. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 580.
2. Αὐτόθι, σ. 454.
3. L. Bréhier, Institutions byzantines, σσ. 92, 126.
4. Ἰ. Λυδοῦ, De magistratibus, σ. 158.

στον ἂν παραλλήλως πρὸς τὸ βασικὸν αὐτὸ ἔργον ἐξετέλουν καὶ ἄλλην τινὰ ὑπηρεσίαν.

ιθ΄. Ὁ δομέστικος τοῦ μεγίστου (ἢ μαγίστου).

Ὁ αὐλικὸς αὐτὸς τίτλος εἶναι ὁ πλέον ἀσαφής, ὄχι μόνον τοῦ Ζ΄ αἰῶνος, ἀλλ᾿ ὅλης τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας. Περὶ αὐτοῦ δὲν σῴζεται παρὰ μία μοναδικὴ πληροφορία ἐκ τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ, παραδιδομένη μάλιστα ὑπὸ δύο διαφορετικὰς γραφάς, ὡς *«δομέστικος τοῦ μεγίστου»* καὶ ὡς *«δομέστικος τοῦ μαγίστου»* [1].

Ὁ Du Cange δέχεται ὅτι πρόκειται περὶ βασιλικοῦ τινος ἀκολούθου, ὅστις ἔφερε τὸ ξίφος τοῦ αὐτοκράτορος. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν σῳζομένην πληροφορίαν δὲν δυνάμεθα νὰ ἀντλήσωμεν τοιοῦτον συμπέρασμα. Τὸ μόνον συμπέρασμα τὸ ὁποῖον δύναται νὰ ἐξαχθῇ ἀβιάστως ἀπὸ τὸ Πασχάλιον Χρονικὸν εἶναι, ὅτι ὁ αὐλικὸς αὐτὸς ἠκολούθει τὸν βασιλέα κατὰ τὰς μετακινήσεις του ἐκτὸς τοῦ παλατίου. Οὕτω κατὰ τὸ Πάσχα τοῦ ἔτους 624, ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια μετέβη εἰς τὴν Νικομήδειαν διὰ τὴν τέλεσιν τῆς ἑορτῆς. Μετὰ τὴν λῆξιν τῆς τελετῆς, *«...αὐτὸς μὲν ὁ βασιλεὺς μετὰ Μαρτίνης τῆς βασιλίσσης ὥρμησαν ἐπὶ τὰ ἀνατολικὰ μέρη, συνόντος αὐτοῖς Ἀνιανοῦ δομεστίκου τοῦ μεγίστου»* [2] (κατ᾿ ἄλλην γραφὴν *«μαγίστου»*).

Εἰς μίαν πληροφορίαν τοῦ Θεοφάνους ἀναφερομένην εἰς τὸ ἔτος 603, γίνεται λόγος περὶ τινος *«Λεοντίου εὐνούχου καὶ μεγιστάνου»* [3], ὑφισταμένου ἑνὸς στρατηγοῦ. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀνωτέρω Λεόντιος ἦτο εὐνοῦχος πείθει ὅτι ὑπήγετο εἰς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ στρατηγοῦ. Αἱ ἀκολουθίαι τῶν στρατηγῶν ἐξ ἄλλου ἦσαν ἀντίγραφα ἐν μικρογραφίᾳ τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Πιθανὸν ὁ μεγιστάνος τοῦ στρατηγοῦ νὰ ἦτο τὸ ἐπαρχιακὸν ἀντίγραφον τοῦ «δομεστίκου τοῦ μεγίστου» τοῦ αὐτοκράτορος. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἡ ὑπόθεσις αὐτὴ εἶναι ὀρθή, τὸ πρόβλημα δὲν διαφωτίζεται, διότι ὁ Θεοφάνης δὲν παρέχει οὐδεμίαν πληροφορίαν περὶ τοῦ ἔργου τοῦ ἀκολούθου τούτου.

κ΄. Ὁ δομέστικος τῶν στρατόρων [4].

Περὶ τοῦ αὐλικοῦ τούτου δὲν γνωρίζομεν ἐπίσης σχεδὸν τίποτε. Ἀγνοοῦμεν ποῖον ἦτο τὸ ἔργον του, ποίους εἶχε προϊσταμένους ἢ ὑφισταμένους, εἰς ποίαν κατηγορίαν αὐλικῶν κατετάσσετο, ἂν ἦτο πολιτικὸς ἢ στρατιωτικός, ἂν προήρχετο ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατίαν ἢ τὰς λαϊκὰς τάξεις.

1. Πασχάλιον Χρονικόν, στ. 1001.
2. Αὐτόθι.
3. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 451.
4. Περὶ τοῦ προσώπου τοῦ αὐλικοῦ τούτου βλ. παρὰ R. Guilland, Le grand doméstikat à Byzance, Échos d'Orient 37, 1938, σσ. 53 - 64.

Γνωρίζομεν μόνον ὅτι προΐστατο τῶν *«στρατόρων»*. Οἱ «στράτορες» αὐτοὶ ἦσαν κατώτεροι αὐλικοὶ ἐργαζόμενοι εἰς τοὺς βασιλικοὺς σταύλους. Εἰς τοὺς σταύλους ἐξετρέφοντο οἱ βασιλικοὶ ἵπποι, τοὺς ὁποίους ὁ βασιλεὺς ἐχρησιμοποίει εἴτε εἰς τὸν καθ᾿ ἡμέραν βίον εἴτε εἰς τὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις.

Μετὰ τὸν Ζ΄ αἰῶνα ὁ τίτλος τοῦ *«δομεστίκου τῶν στρατόρων»* ἐξελιχθεὶς κατέστη εἷς ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς. Κατὰ τὸν Ζ΄ ὅμως αἰῶνα εἶναι εἰσέτι εἰς ἐμβρυακὴν κατάστασιν.

Παρομοίους ἀξιωματούχους εὑρίσκομεν εἰς τὰς αὐλὰς τῶν ἀνωτέρων ἐπαρχιακῶν διοικητῶν [1]. Ἐκεῖθεν ὁ «δομέστικος τῶν στρατόρων» συνώδευε τὸν ἄρχοντα εἰς τὰς πολεμικὰς ἐκστρατείας. Εἶναι ἄγνωστον ἂν καὶ ὁ βασιλικὸς «δομέστικος» εἶχε παρομοίαν ὑπηρεσίαν.

2. ΟΙ ΚΑΤΩΤΕΡΟΙ ΑΥΛΙΚΟΙ

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω περιγραφέντων αὐλικῶν ὑπῆρχον ἀκόμη πολυάριθμα πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ἠσχολοῦντο περὶ τὸ παλάτιον. Ὅλα αὐτὰ τὰ πρόσωπα δὲν ἔφερον ἴδιον τίτλον, οὔτε ἦσαν πάντοτε εὐγενοῦς καταγωγῆς. Ὅλους αὐτοὺς ὀνομάζομεν «κατωτέρους αὐλικούς».

Τοὺς κατωτέρους αὐλικοὺς δὲν ἐτοποθέτει ὁ βασιλεύς, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων. Οἱ ἀνώτεροι αὐλικοὶ ἀνεζήτουν, ἐξήταζον, προσελάμβανον, διετήρουν καὶ ἀπέλυον τοὺς κατωτέρους αὐλικούς. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἀνώτεροι αὐλικοὶ δὲν εἶχον προσωπικὴν γνῶσιν οὔτε τοῦ ἀκριβοῦς ἀριθμοῦ, οὔτε τῶν ἐργασιῶν τὰς ὁποίας οἱ κατώτεροι αὐλικοὶ ἐξετέλουν ἐντὸς τοῦ παλατίου. Δεδομένης τῆς αὐστηρᾶς ἱεραρχήσεως τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς, οἱ ἀνώτεροι αὐλικοὶ δὲν ἤρχοντο σχεδὸν ποτὲ εἰς προσωπικὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τῶν κατωτέρων, ἀλλὰ μέσῳ μιᾶς καθωρισμένης κλίμακος ἐνδιαμέσων προσώπων.

Αἱ πληροφορίαι περὶ τῶν κατωτέρων αὐλικῶν εἶναι ἐξόχως πτωχαὶ καὶ προέρχονται κατὰ κανόνα ἀπὸ λαϊκῆς προελεύσεως κείμενα. Οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ἀναφέρουν ὀνομαστικῶς ἢ διὰ τοῦ τίτλου των μόνον τοὺς σπουδαιοτέρους ἐκ τῶν αὐλικῶν. Ὅλους τοὺς ὑπολοίπους ἀναφέρουν διὰ τοῦ γενικοῦ τίτλου *«τὸ Ὀψίκιον»* ἢ *«τὸ Ὀψίκιον τοῦ Θείου»* [2].

Οἱ σπουδαιότεροι ἐκ τῶν κατωτέρων αὐλικῶν, περὶ τῶν ὁποίων σῴζονται πληροφορίαι εἰς τὰς πηγάς, εἶναι οἱ κάτωθι :

Ὁ παιδαγωγὸς τῶν βασιλικῶν τέκνων. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ζ΄ αἰῶνος

1. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 340. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 596.
2. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος ἁγίου Ἰωάννου Ἐλεήμονος, στ. 59.

μνημονεύεται ὁ παιδαγωγὸς τῶν τέκνων τοῦ Μαυρικίου Στέφανος [1], ὅστις κατὰ τὴν σαφῆ μαρτυρίαν τοῦ Θεοφάνους καὶ τοῦ Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου ἦτο εὐνοῦχος [2]. Ἡ θέσις αὐτὴ ἦτο ἀρκετὰ σπουδαία. Ὁ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης θεωρεῖ τὸν παιδαγωγὸν ὅτι εἶναι *«...τῶν ἐπιφανῶν τοῦ βασιλέως καὶ λίαν περίδοξος τοῖς ἀνακτόροις»* [3]. Οἱ βασιλικοὶ παιδαγωγοὶ ἦσαν πρόσωπα μεγάλης μορφώσεως καὶ ἀπεκαλοῦντο «σχολαστικοί» [4]. Δὲν γνωρίζομεν πόσοι ἦσαν οἱ παιδαγωγοὶ ἑκάστου βασιλικοῦ τέκνου, ὡς καὶ πόσον χρόνον διήρκει ἡ διδασκαλία.

Εἰς τὴν αὐτὴν μοῖραν κατατάσσονται αἱ *«τιθηναί»* ἢ τροφοὶ τῶν βασιλικῶν μειρακίων. Ὁ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης ἀναφέρει τὴν τροφὸν τῶν τέκνων τοῦ Μαυρικίου, ἡ ὁποία ἦτο τόσον πιστὴ εἰς τὸν αὐτοκράτορα, ὥστε κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Φωκᾶ προσέφερε τὸ ἰδικόν της τέκνον νὰ φονευθῇ ἀντὶ τοῦ τέκνου τοῦ Μαυρικίου [5].

Σπουδαίαν ἐπίσης θέσιν μεταξὺ τῶν κατωτέρων αὐλικῶν κατεῖχον οἱ ἰατροὶ τοῦ παλατίου, καλούμενοι *«ἀρχίητροι»* [6]. Μερικοὶ ἐκ τῶν «ἀρχιήτρων» κατήγοντο ἐξ εὐγενῶν οἰκογενειῶν καὶ εἷς μάλιστα ἐξ αὐτῶν ἀνέλαβεν ἐπὶ Μαυρικίου καὶ μίαν διπλωματικὴν ἀποστολὴν διὰ τὴν σύναψιν εἰρήνης μετὰ τῶν Περσῶν [7].

Ἐμπιστευτικὴ καὶ σπουδαία ἐθεωρεῖτο καὶ ἡ θέσις τῶν προσώπων, ἅτινα ὑπηρέτουν εἰς τὸ βασιλικὸν λουτρόν. Μεταξὺ αὐτῶν διάσημος κατέστη εἷς ὀνόματι Ἀνδρέας, ὅστις ἐδολοφόνησε τὸν Κώνσταντα Β' ἐντὸς τοῦ λουτροῦ του εἰς τὰς Συρακούσας [8].

Τὰ ἄτομα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ λουτροῦ ὑπήγοντο ὑπὸ τὸν «κουβικουλάριον».

Μετὰ τὸν Η' αἰῶνα θὰ δημιουργηθῇ εἰδικὸς αὐλικός, ὁ *«περιχύτης τοῦ λουτροῦ τοῦ βασιλέως»*, ὅστις θὰ ἀναλάβῃ πᾶσαν ὑπηρεσίαν σχετικὴν πρὸς τὸ αὐτοκρατορικὸν λουτρόν. Ἀλλὰ κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα ὁ τίτλος αὐτὸς δὲν ἔχει εἰσέτι διαμορφωθῆ.

Εἰς τοὺς κατωτέρους αὐλικοὺς κατατάσσονται οἱ πολυάριθμοι θυρωροὶ τοῦ παλατίου, καλούμενοι γενικῶς *«ὀστιάριοι»* ἢ *«ὀστιάρειοι»*. Ἔργον των ἦτο νὰ ἀνοίγουν καὶ νὰ κλείουν τὰς πύλας τοῦ παλατίου τὰς κεκανονισμένας ὥρας.

1. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 324. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 329.
2. Αὐτόθι.
3. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 329.
4. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 453.
5. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 336.
6. Σωφρονίου Μοναχοῦ, Θαύματα ἁγίων Κύρου καὶ Ἰωάννου, PG, τ. 87c, στ. 3617.
7. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Πρεσβεῖαι πρὸς Ἐθνικούς, στ. 932.
8. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 538.

Ἄλλην τάξιν ἀπετέλουν οἱ *«θερμοδόται»*, ἀσχολούμενοι περὶ τὴν θέρμανσιν τῶν κτισμάτων τῶν ἀνακτόρων. Λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ἐκτάσεως, τὴν ὁποίαν κατελάμβανον τὰ ἀνάκτορα, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὰ ἄτομα αὐτὰ ἦσαν πολυάριθμα.

Μεταξὺ τοῦ κατωτέρου προσωπικοῦ δέον νὰ τοποθετήσωμεν τοὺς *«χαρτοφύλακας»* τῶν ἀνωτέρων αὐλικῶν καὶ τῶν ὁποίων τὸ ἔργον δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστόν. Ὁ Θεοφάνης ἀναφέρει κάποιον *«Δαβὶδ χαρτοφύλακα τοῦ Ὁρμίσδου»* [1].

Εἰς τὴν τάξιν αὐτὴν περιλαμβάνονται οἱ *«μνημοράλιοι»*, περὶ ὧν ἐγένετο λόγος. Κύριον ἔργον των ἦτο ἡ κατασκευὴ τοῦ μνήματος τοῦ βασιλέως [2]. Ὡς ἀνεφέρθη παρίσταντο εἰς τὴν «ἀνακήρυξιν» τοῦ βασιλέως.

Εἰς τὴν αὐτὴν τάξιν περιλαμβάνεται ἓν ἀνώνυμον πλῆθος προσώπων, ὡς οἱ μάγειροι, οἱ καθαρισταί, οἱ κηπουροί, οἱ πλύνται, οἱ ῥάπται, οἱ σιδηρουργοί, οἱ ξυλουργοί, οἱ χρυσοχόοι, οἱ κτίσται, ὧν προΐστατο εἷς *«ἐπιστάτης»* [3] καὶ γενικῶς ὅλοι οἱ λοιποὶ τεχνῖται καὶ ἐργάται, οἱ μονίμως περὶ τὸ παλάτιον ἀσχολούμενοι.

Ἐκτὸς ὅλων τῶν ἀνωτέρω πρέπει νὰ προσθέσωμεν ἓν πολυάριθμον σμῆνος ἀτόμων, τὰ ὁποῖα συνώδευον τὸν βασιλέα κατὰ τὰς δημοσίας ἐμφανίσεις του. Τὸ πλῆθος αὐτὸ προηγούμενον ἢ ἑπόμενον περιέβαλε τὸν βασιλέα εἰς σημεῖον, ὥστε νὰ καθίσταται ἀδύνατος πᾶσα προσπάθεια προσεγγίσεώς του.

Εἰς τὰς πηγὰς τὸ πλῆθος αὐτὸ φέρεται ὑπὸ τὰ ὀνόματα: *«προάγοντες»* [4], *«παρατρέχοντες»* [5], *«βασιλικὴ ὑπηρεσία»* [6], *«δορυφορία»* [7], *«προπομποί»* [8], *«βασιλικὴ δορυφορία»* [9].

Δὲν γνωρίζομεν ἂν τὰ ἄτομα αὐτὰ ἐξετέλουν καὶ ἄλλην τινὰ ὑπηρεσίαν ἐν τῷ παλατίῳ καὶ ποία ἦτο αὕτη. Γνωρίζομεν μόνον ὅτι κατὰ τὰς ἐπισήμους ἐμφανίσεις τοῦ βασιλέως ἐσχηματίζετο, βάσει καθωρισμένου πρωτοκόλλου, μία ὁλόκληρος πομπή [10], ὀνομαζομένη *«ὀψίκιον»*,

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 455.
2. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος ἁγίου Ἰωάννου Ἐλεήμονος, στ. 36.
3. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 562.
4. Ἀνδρέου Κρήτης, Λόγοι, στ. 1296.
5. Αὐτόθι.
6. Γεωργίου Μοναχοῦ, Χρονικόν, στ. 913.
7. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 241.
8. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἐπιστολαί, ἔκδ. J. Boissonade, Paris 1835, σ. 77.
9. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 241.
10. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ τελετῶν, κεφ. κζ', σ. 627 καὶ κεφ. κη', σσ. 628 - 629.

ἥτις κατὰ τὸν Κωνσταντῖνον Πορφυρογέννητον προεπορεύετο τοῦ αὐτοκράτορος δι' ἀπόδοσιν τιμῶν [1].

Μεταξὺ αὐτῆς τῆς πομπῆς τὴν καλυτέραν θέσιν κατελάμβανον οἱ ἀνώτεροι αὐλικοί [2], τὰ κυβερνητικὰ πρόσωπα καὶ ἡ βασιλικὴ φρουρά [3]. Πρὸ τῆς πομπῆς ἐβάδιζον οἱ *«προπομποὶ»* καὶ οἱ *«κήρυκες»* [4]. Οὗτοι ἦσαν δημόσια πρόσωπα, τὰ ὁποῖα προπορευόμενα μιᾶς πομπῆς διεκήρυσσον τὴν ἐπικειμένην διάβασίν της ἐκ σημείου τινὸς τῆς πόλεως.

Εἶναι ἄγνωστον ἂν τὸ πλῆθος τῆς πομπῆς ἀπετελεῖτο ἀπὸ λαϊκοὺς ἢ ἀπὸ στρατιώτας τῆς βασιλικῆς φρουρᾶς. Πιθανὸν ὅμως ἐλάμβανον μέρος τόσον οἱ μὲν ὅσον καὶ οἱ δέ, ὥστε διὰ τοῦ πλήθους των νὰ δημιουργήσουν τὴν δυνατὴν ἐντονωτέραν ἐντύπωσιν.

3. Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΦΡΟΥΡΑ ΤΩΝ ΕΞΚΟΥΒΙΤΩΡΩΝ

Ὁ βασιλεὺς διέθετε διὰ τὴν προσωπικήν του προστασίαν ἴδιον στρατιωτικὸν σῶμα, καλούμενον *«φρουρὰ τῶν ἐξκουβιτώρων»* [5]. Τὸ σῶμα τοῦτο ἔφερεν ἐπίσης τὰς προσωνυμίας *«σωματοφύλακες»* [6], *«σωματοφύλακες καὶ ὑπασπισταί»* [7], *«ὑπασπισταί»* [8], *«σπαθάριοι»* [9], *«βασιλικοὶ δορυφόροι»* [10], *«παραμοναί»* [11], *«δορυφόροι»* [12], καὶ ἐφ' ὅσον ἦσαν εἰσέτι ἐκπαιδευόμενοι *«τίρωνες»* [13]. Κατωτέρω θὰ ἀναλύσωμεν τὴν προέλευσιν ἑκάστου τῶν ὀνομάτων αὐτῶν. Παραλλήλως πρὸς τὸ σῶμα αὐτὸ ἐνίοτε ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὴν φύλαξιν τοῦ αὐτοκράτορος καὶ δύο ἕτερα σώματα ἤτοι αἱ *«σχολαί»*, ἄλλως καλούμεναι *«πραίσεντον»* ἢ *«πρεσέντον»* καὶ ὁ στρατὸς τοῦ *«ὀψικίου»*. Τὰ σώματα ταῦτα μὴ ὄντα καθαρῶς ἁρμόδια διὰ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ βασιλέως δὲν ἐντάσσονται ἐντὸς τῆς αὐλῆς καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐπὶ τοῦ προκειμένου.

Τὸ σῶμα τῶν ἐξκουβιτώρων εἶναι τὸ ἀρχαιότερον τμῆμα τοῦ καθ'

1. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ θεμάτων, PG, τ. 113, στ. 84.
2. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ τελετῶν, κεφ. κζ', σ. 627.
3. Ἀνδρέου Κρήτης, Λόγοι, στ. 1296.
4. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἐπιστολαί, σ. 77.
5. Πασχάλιον Χρονικόν, στ. 985. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 31.
6. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σσ. 147, 298.
7. Αὐτόθι, σ. 136.
8. Αὐτόθι, σ. 61. Εὐαγρίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, στ. 2860.
9. Λεοντίου Μοναχοῦ, Βίος Γρηγορίου Ἀκραγαντινῶν, στ. 668.
10. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 47.
11. Ψευδο-Κωδινοῦ, Περὶ ὀφφικίων, στ. 57.
12. Ἀνδρέου Κρήτης, Λόγοι, στ. 1296. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 44.
13. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 458.

αὐτὸ βυζαντινοῦ στρατοῦ. Ὁ Ἰωάννης Λυδὸς ἀναφέρει ὅτι τὸ σῶμα ἕλκει τὴν καταγωγήν του ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχήν, ἕως τῆς ἐποχῆς του δὲ ἔφερεν εἰσέτι τὸ ρωμαϊκὸν πολεμικὸν ἔνδυμα [1]. Ἐτυμολογῶν ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς τὴν λέξιν, σημειοῖ ὅτι σημαίνει τὸν ἄγρυπνον φύλακα. Οἱ «ἐξκουβίτωρες» κατῴκουν συνεχῶς παρὰ τὰ ἀνάκτορα, εἰς ἰδίους χώρους καλουμένους *«ἐξκούβιτα»* [2]. Τὸ κύριον ἔργον των ἦτο ἡ διαρκὴς φύλαξις τοῦ παλατίου. Ἐκ τοῦ λόγου τούτου ὠνομάσθησαν *«παραμοναί»*. (*Παραμονήτης* παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς ἐκαλεῖτο ὁ φύλαξ ὁ κατοικῶν παρὰ τῷ φυλασσομένῳ) [3]. Παραλλήλως περιέβαλλον τὸν βασιλέα εἰς ὅλας του τὰς μετακινήσεις ἐκτὸς τοῦ παλατίου. Ἐξ αὐτοῦ ὠνομάσθησαν «δορυφόροι» καὶ «σωματοφύλακες».

Οἱ «ἐξκουβίτωρες» ἦσαν σῶμα ἀμιγῶς πεζόν. Οὐδαμοῦ τῶν πηγῶν ἀναφέρονται ἔφιπποι. Ὁ ὁπλισμός των ἔγκειται εἰς τὸ βραχὺ ρωμαϊκὸν ξίφος (ἐξ οὗ καὶ *«σπαθάριοι»*) καὶ εἰς τὸ μακρὸν βυζαντινὸν κοντάριον [4]. Γενικῶς εἰπεῖν ἀπετέλουν τὸ κάλλιστον τμῆμα τοῦ Βυζαντινοῦ στρατοῦ, ἐξ οὗ καὶ ἀνελάμβανον ἐνίοτε καὶ ἄλλας προσθέτους ὑπηρεσίας.

Ἐκ τῶν δευτερευουσῶν αὐτῶν ὑπηρεσιῶν σπουδαιότητα παρουσιάζουν τὰ ἀστυνομικὰ καθήκοντα τῶν «ἐξκουβιτώρων». Ἀτυχῶς δὲν διαθέτομεν παρὰ μίαν μαρτυρίαν ἀναφερομένην εἰς τὴν δραστηριότητά των αὐτήν. Κατὰ τὴν πληροφορίαν ταύτην δέκα «ἐξκουβίτωρες» ἦλθον καὶ παρέλαβον τὸν Ὁμολογητὴν Μάξιμον ἐκ τοῦ λιμένος, προκειμένου νὰ ἀχθῇ εἰς δίκην [5]. Τὰ καθήκοντα αὐτὰ φαίνεται ὅτι ἦσαν ἄκρως ἔκτακτα, διότι οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἀναφέρεται ὅτι οἱ «ἐξκουβίτωρες» ἀστυνόμευον ἐντὸς τῆς πρωτευούσης.

Ἀντιθέτως συχνάκις ὁ βασιλεὺς ἀνέθετεν εἰς τοὺς προσωπικοὺς φρουρούς του τὴν ἀρχηγίαν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων [6]. Κυρίως εἰς περιπτώσεις ἐμπιστευτικῶν ἀποστολῶν, οἱ «ἐξκουβίτωρες», προτιμῶνται ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους στρατιωτικοὺς ἄρχοντας [7]. Οὕτως ὁ Ἰουστινιανὸς Β' ἀπέστειλε τὸν «σπαθάριον» Ἠλίαν, ὡς ἀρχηγὸν τῆς ἀποστολῆς διὰ τὴν τιμωρίαν τῶν κατοίκων τῆς Χερσῶνος [8]. Εἰς ἄλλας περιπτώσεις «ἐξκουβίτωρες» ἀναλαμβάνουν ἀποστολὰς πρὸς τὰ ἐν ἐπαναστάσει διατελοῦντα στρατεύματα, διὰ νὰ πείσουν τοὺς στρατιώτας νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὴν τάξιν. Παρο-

1. Ἰ. Λυδοῦ, De magistratibus, σ. 28.
2. Αὐτόθι. Ἐξήγησις κινήσεως μεταξὺ Μαξίμου καὶ τῶν ἀρχόντων, στ. 109.
3. Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος ἁγίου Ἰωάννου Ἐλεήμονος, στ. 40.
4. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 458.
5. Ἐξήγησις κινήσεως μεταξὺ Μαξίμου καὶ τῶν ἀρχόντων, στ. 109.
6. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 61.
7. Αὐτόθι, σ. 147. Εὐαγρίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, στ. 2860.
8. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 44. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 578.

μοίαν ἀποστολὴν ἀναφέρεται ἀναλαβὼν ἐπὶ Μαυρικίου ὁ προϊστάμενος τῶν «ἐξκουβιτώρων» Ἀνδρέας [1]. Ἀλλὰ καὶ διπλωματικὰς ἀποστολὰς ἀνελάμβανον οἱ «ἐξκουβίτωρες». Οὕτω Κομεντίολός τις ἀνέλαβε τὴν ἀποστολὴν νὰ ἐπιτύχῃ τὴν σύναψιν εἰρήνης μετὰ τοῦ Χαγάνου τῶν Ἀβάρων [2].

Ἐξόχως ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ Λεοντίου Μοναχοῦ ἐπὶ ἑνὸς ἄλλου τομέως τῶν δευτερευόντων καθηκόντων τῶν «ἐξκουβιτώρων». Κατὰ τὴν πληροφορίαν αὐτὴν ὁ ἐπίσκοπος τῶν Ἀκραγαντινῶν Γρηγόριος, κατηγορηθεὶς ἐπὶ μοιχείᾳ, μετήχθη εἰς Ρώμην διὰ νὰ δικασθῇ ὑπὸ τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου. Ὁ αὐτοκράτωρ συνεκρότησε μίαν ὁμάδα ἀποτελουμένην ἀπὸ τὸν «σπαθάριον» Μαρκιανὸν καὶ τοὺς ἐπισκόπους Ἀγκύρας, Κυζίκου, Κορίνθου καὶ τὸν «χαρτοφύλακα» Κωνσταντῖνον, τοὺς ὁποίους ἀπέστειλε διὰ νὰ παρασταθοῦν εἰς τὴν σύνοδον. Ἐφ' ὅσον αἱ κατηγορίαι ἀπεδεικνύοντο ἀναληθεῖς, ἡ σύνοδος ὑπεχρεοῦτο νὰ καταδικάσῃ τοὺς κληρικοὺς ψευδοκατηγόρους συμφώνως πρὸς τὸ Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον. Οἱ λαϊκοὶ ψευδοκατήγοροι θὰ ἐδικάζοντο κατὰ τὸν πολιτικὸν νόμον. Τὸ ἔργον τῆς δίκης τῶν πολιτῶν αὐτῶν θὰ ἐξετέλει ὁ «σπαθάριος» Μαρκιανός [3]. Παρ' ὅλα ταῦτα εἶναι ἀπίθανον ὅτι οἱ «ἐξκουβίτωρες» εἶχον δικαστικὰ καθήκοντα. Ἁπλῶς ὁ ἀνωτέρω Μαρκιανός, ὡς αὐτοκρατορικὸς ἀπεσταλμένος καὶ ἐκπροσωπῶν τὸν βασιλέα, εἶχε τὴν ἐντολὴν νὰ ἐπικυρώσῃ τὰς ἀποφάσεις τοῦ ἐπαρχιακοῦ δικαστηρίου τῆς Ρώμης, τὸ ὁποῖον ἠδύνατο νὰ λειτουργήσῃ καὶ ἀπόντος τοῦ «σπαθαρίου».

Λόγῳ τῆς στενῆς ἐπαφῆς των μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος, οἱ «ἐξκουβίτωρες» ἐξελέγοντο μετὰ μεγίστης προσοχῆς. Ὁ αὐτοκράτωρ ἀπῄτει ἀπὸ τὴν φρουράν του τυφλὴν ὑπακοήν. Οἱαδήποτε ὑπόνοια ἐναντίον μέλους τῆς φρουρᾶς ἐτιμωρεῖτο διὰ θανάτου, ἄνευ ἄλλης τινὸς διαδικασίας [4]. Ἀπόντων τῶν ὑπόπτων «ἐξκουβιτώρων» ἐτιμωρεῖτο βαρύτατα ἡ οἰκογένειά των [5]. Ἦτο λοιπὸν ἄκρως σπάνιον οἱ φρουροὶ τοῦ βασιλέως νὰ λάβουν μέρος εἰς ἐπαναστάσεις. Εἰς τὰς περιπτώσεις ὅμως καθ' ἃς καὶ οἱ «ἐξκουβίτωρες» ἐτάσσοντο παρὰ τὸ πλευρὸν ἐπαναστάτου τινός, ἡ ἐπανάστασις ἦτο κατὰ κανόνα ἐπιτυχής [6].

Εἶναι βέβαιον ὅτι μέρος τῆς φρουρᾶς συνώδευε τὸν βασιλέα κατὰ τὰς

1. Εὐαγρίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, στ. 2860.
2. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Πρεσβεῖαι πρὸς ἐθνικούς, στ. 928.
3. Λεοντίου Μοναχοῦ, Βίος Γρηγορίου Ἀκραγαντινῶν, στ. 668.
4. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 458. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 47.
5. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 44.
6. Αὐτόθι. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σσ. 578 - 580. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις, στ. 864. Γεωργίου Μοναχοῦ, Χρονικόν, στ. 913

διαφόρους μετακινήσεις του ἐκτὸς πρωτευούσης [1]. Κατὰ τὰς ἐκστρατείας οἱ φρουροὶ συνεπολέμουν παρὰ τὸν μαχόμενον βασιλέα, ἐνῷ κατὰ τὰς στρατοπεδεύσεις ἐφύλαττον τὴν σκηνὴν τοῦ βασιλέως [2].

Κατὰ τὰς ἀπουσίας τοῦ αὐτοκράτορος ἐκ τῆς πρωτευούσης, ἓν μέρος τῶν φρουρῶν παρέμενεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν διὰ τὴν φύλαξιν τῶν ἀνακτόρων καὶ τῶν μελῶν τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας. Ὅτε μάλιστα ὑπῆρχε καὶ εἷς συναυτοκράτωρ, ὅστις παρέμενεν εἰς τὴν πρωτεύουσαν, τότε τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν «ἐξκουβιτώρων» παρέμενε παρὰ τὸ παλάτιον διὰ τὴν φρούρησίν του [3]. Τέλος ἓν τμῆμα τῆς φρουρᾶς συνώδευε καὶ πᾶν ἕτερον μέλος τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας ἀπομακρυνόμενον ἐκ τῆς πρωτευούσης. Οὕτως ὁ υἱὸς τοῦ Θεοδοσίου Γ' Ἀδραμυττηνοῦ, συνελήφθη παρὰ τοῦ ἐν ἐπαναστάσει διατελοῦντος Λέοντος Γ' Ἰσαύρου, παρὰ τὴν Νικομήδειαν, φέρων μεθ' ἑαυτοῦ μέρος τῶν «ἐξκουβιτώρων» διὰ τὴν φρούρησίν του [4].

Τὸ σῶμα τῶν «ἐξκουβιτώρων» διῳκεῖτο ὑπὸ αὐλικῶν ἀξιωματικῶν, διαφόρων κατὰ τὴν τάξιν καὶ κατὰ τὸν βαθμὸν ἀπὸ τοὺς ἀξιωματικοὺς τοῦ τακτικοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ. Ἱεραρχικῶς οἱ ἀξιωματικοὶ αὐτοὶ ὑπήγοντο ὑπὸ τὸν «κουροπαλάτην». Εἰς τὴν πρᾶξιν ὅμως ὁ «κουροπαλάτης» οὐδεμίαν εἶχε πραγματικὴν ἐξουσίαν ἐπὶ τῆς φρουρᾶς. Οἱ ἑκάστοτε ἀρχηγοὶ τῶν «ἐξκουβιτώρων» ἐλάμβανον διαταγὰς ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸν βασιλέα.

α'. Ὁ κόμις τῶν ἐξκουβιτώρων [5].

Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, *«κόμις τῶν ἐξκουβιτώρων»* ὠνομάζετο ὁ ἀρχηγὸς τῆς προσωπικῆς φρουρᾶς τοῦ βασιλέως [6]. Ἦτο ὅθεν ἄρχων περισσότερον στρατιωτικὸς παρὰ πολιτικός. Ἄλλωστε ὅλοι οἱ «κόμιτες» εἰς τὸ Βυζάντιον ἢ ἦσαν στρατιωτικοὶ ἢ προήρχοντο ἀπὸ τὸ στράτευμα. Ἱεραρχικῶς ὁ ἀξιωματοῦχος αὐτὸς ὑπήγετο ὑπὸ τὸν «κουροπαλάτην», ἀλλ' ὡς προελέχθη ἐλάμβανε διαταγὰς μόνον παρὰ τοῦ βασιλέως, ἔναντι τοῦ ὁποίου ἦτο ὑπεύθυνος διὰ τὴν κατάστασιν τῆς βασιλικῆς φρουρᾶς. Ἔργον τοῦ «κόμιτος τῶν ἐξκουβιτώρων» ἦτο ἡ στρατολόγησις νέων διὰ τὴν φρουράν, ἡ ἐπίβλεψις τῆς ἐκγυμνάσεως καὶ τοῦ ὁπλισμοῦ καὶ γενικῶς εἰπεῖν ἡ ἐπιτήρησις τοῦ σώματος τῆς φρουρᾶς.

Ἡ θέσις τοῦ «κόμιτος τῶν ἐξκουβιτώρων» κατείχετο πάντοτε ἀπὸ

1. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 298.
2. Αὐτόθι, σ. 241.
3. Πασχάλιον Χρονικόν, στ. 1008 καὶ 1016.
4. Γεωργίου Μοναχοῦ, Χρονικόν, στ. 913.
5. C h. D i e h l, Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle, Paris 1901, σ. 97. J. B. B u r y, History of the Later Roman Empire, London 1923, τ. I, σ. 317.
6. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 136.

εὐγενεῖς καὶ συνήθως ἐξ ἀτόμων συγγενικῶν τοῦ βασιλέως. Ἐπὶ Ἰουστίνου Β' (565 - 578) τὴν θέσιν κατεῖχεν ὁ θετὸς υἱός του Τιβέριος [1]. Ἐπὶ Φωκᾶ τὴν θέσιν ἀνέλαβεν ὁ γαμβρὸς αὐτοῦ [2] «πατρίκιος» Πρίσκος [3]. Ἐπὶ Ἡρακλείου τέλος τὴν θέσιν ἀναλαμβάνει ὁ συγγενὴς τοῦ βασιλέως «πατρίκιος» Νικήτας [4]. Ἐνίοτε ἡ θέσις προσφέρεται εἰς ἐμπίστους αὐλικούς. Ὁ Ἡρακλωνᾶς θέτει εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν τὸν βοηθὸν τοῦ «βασιλικοῦ σακελλαρίου», ὀνόματι Οὐαλεντῖνον, ἔμπιστον κατώτερον αὐλικόν [5].

Κατὰ κανόνα οἱ «κόμιτες τῶν ἐξκουβιτώρων» ἦσαν ἀφωσιωμένοι εἰς τὸν αὐτοκράτορα. Μόνον ὁ ἐπὶ Φωκᾶ Πρίσκος ἀναφέρεται, κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, ὅτι συνειργάσθη μετ' ἐπαναστάτου [6].

β'. Οἱ πρωτοσπαθάριοι ἢ σκρίβωνες [7].

Οἱ τιτλοῦχοι αὐτοὶ ἀπετέλουν τοὺς κατωτέρους ἀξιωματικοὺς τοῦ σώματος τῶν «ἐξκουβιτώρων». Διαρκοῦντος τοῦ Ζ' αἰῶνος, ὠνομάζοντο *«σκρίβωνες»* [8]. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος καὶ ἀρχομένου τοῦ Η' αἰῶνος, ἄρχονται ὀνομαζόμενοι *«πρωτοσπαθάριοι»* [9]. Παραλλήλως πρὸς τὰς ὀνομασίας ταύτας ἀπαντᾶται : *«πρῶτος σπαθάριος»* [10], *«ὑπερφερόμενος τῶν σωματοφυλάκων τοῦ βασιλέως»* [11], *«πρῶτος τῶν βασιλικῶν ὑπασπιστῶν»* [12]. Ὁ Ψευδο-Κωδινός, ἑρμηνεύων τὸν ὅρον «πρωτοσπαθάριος», ἀναφέρει ὅτι οὕτως ἐκαλεῖτο *«ὁ πρῶτος τῶν σπαθαρίων παραμονῶν»* [13].

Τὸ ἔργον τῶν «πρωτοσπαθαρίων» δὲν καθορίζεται εἰς τὰς πηγάς. Ἐκ τῶν ὑπαρχουσῶν πληροφοριῶν εἰκάζομεν ὅτι ὁ «πρωτοσπαθάριος» ἦτο ἀνώτερος ἀπὸ τοὺς ἁπλοῦς «ἐξκουβίτωρας», ἀλλὰ κατώτερος ἀπὸ τὸν «κόμιτα τῶν ἐξκουβιτώρων». Γνωρίζομεν ὅτι οἱ «πρωτοσπαθάριοι» ἦσαν

1. Ἰ. Σχολαστικοῦ, Περὶ τῆς Χοσρόου προσχωρήσεως πρὸς Μαυρίκιον, Historici Graeci Minores, ἔκδ. Dindorfius, Lipsiae 1870, σ. 381.
2. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 454. Ἰ. Ἀντιοχείας, Χρονικά, Fragmenta Historicorum Graecorum, ἔκδ. C. Müller, Paris 1870, τ. 5, σ. 37.
3. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 454.
4. Πασχάλιον Χρονικόν, στ. 985.
5. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 31.
6. Ἰ. Ἀντιοχείας, Χρονικά, σ. 37.
7. Περὶ τῶν «πρωτοσπαθαρίων» ἢ «σκριβώνων» βλ. παρὰ The Cambridge Medieval History (1967), τ. 4, μέρος 2, σσ. 19, 21.
8. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 41. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 458. Ἰωάννου Μόσχου, Λειμών, στ. 3041.
9. Κεδρηνοῦ, Σύνοψις, σ. 864.
10. Σεβεώς, Ἱστορία Ἡρακλείου, σ. 106.
11. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 41.
12. Εὐαγρίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, στ. 2860.
13. Ψευδο-Κωδινοῦ, Περὶ ὀφφικίων, στ. 57.

ὑπεύθυνοι διὰ πᾶσαν ἀντιβασιλικὴν ἐνέργειαν ἐκδηλουμένην ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς φρουρᾶς. Ὁ «σκρίβων» Μακρόβιος π.χ. κατεδικάσθη εἰς θάνατον ὑπὸ τοῦ Φωκᾶ, διότι ἡ στάσις τῆς φρουρᾶς ἐθεωρήθη ὕποπτος εἰς τὸν αὐτοκράτορα [1].

Ὁ ἀριθμὸς τῶν «πρωτοσπαθαρίων» τῆς φρουρᾶς τῶν ἀνακτόρων εἶναι ἄγνωστος. Γνωρίζομεν μόνον ὅτι ἦσαν περισσότεροι τοῦ ἑνός, διότι εἰς τὰς πηγὰς φέρονται εἰς πληθυντικὸν ἀριθμόν. Ἐκτὸς δὲ τῶν καθαρῶς στρατιωτικῶν των καθηκόντων, οἱ «πρωτοσπαθάριοι» ἀνελάμβανον καὶ ἄλλας ὑπηρεσίας τόσον στρατιωτικὰς [2] ὅσον καὶ διπλωματικάς [3].

Δέον νὰ σημειωθῇ ἐν κατακλεῖδι ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ τίτλος ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Βυζαντίου διὰ λόγους καθαρῶς πολιτικούς. Οἱ αὐτοκράτορες ἀπένεμον τὸν τίτλον τοῦ «πρωτοσπαθαρίου» καὶ εἰς ἄτομα ξένης ὑπηκοότητος, τὰ ὁποῖα οὐδέποτε ἠσχολήθησαν εἰς τὴν βασιλικὴν φρουράν [4].

γ'. Οἱ κανδιδᾶτοι τῆς βασιλικῆς φρουρᾶς.

Ἡ λατινικῆς προελεύσεως λέξις *«κανδιδᾶτος»* σημαίνει κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα γενικῶς τὸν ὑποψήφιον. Κατὰ ταῦτα οἱ *«κανδιδᾶτοι τῆς βασιλικῆς φρουρᾶς»* [5] ἦσαν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὑποψήφιοι ἀξιωματικοὶ τοῦ σώματος.

Δὲν διαθέτομεν μαρτυρίας περὶ τοῦ ἔργου τῶν ἀτόμων αὐτῶν ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς φρουρᾶς. Ἂν δεχθῶμεν ὅτι ἡ βασιλικὴ φρουρὰ διῃρεῖτο ὡς καὶ ὁ τακτικὸς στρατός, τότε οἱ «κανδιδᾶτοι» πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἰσότιμοι πρὸς τοὺς *«δεκάρχους»* τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ. Σημειωτέον ὅτι ἀπὸ ἓν κείμενον τῶν μέσων τοῦ Ζ' αἰῶνος εἰκάζομεν ὅτι τὸ σῶμα τῶν «ἐξκουβιτώρων» διῃρεῖτο πράγματι εἰς δεκάδας [6]. Πιθανὸν οἱ «κανδιδᾶτοι» προΐσταντο τῶν δεκάδων αὐτῶν.

Ὁ Νικηφόρος Κωνσταντινουπόλεως εἰς μίαν πληροφορίαν του ἐκ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἡρακλείου ἀναφέρει ἕνα «κανδιδᾶτον» ὀνόματι Βιτουλῖνον, ὅστις κατῴκει εἰς τὴν ἐπαρχίαν [7]. Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι οἱ «κανδιδᾶτοι» εὑρίσκοντο μόνον εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ἔνθα ἐστάθμευε καὶ ἡ βασιλικὴ φρουρά. Αἱ πιθανώτεραι λύσεις τοῦ προβλήματος εἶναι :

α') Οἱ Βυζαντινοὶ διετήρουν τοὺς τίτλους των, ἔστω καὶ ἂν ἔπαυον

1. Θεοφάνους, Χρονογραφία, σ. 458.
2. Εὐαγρίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, στ. 2860.
3. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου, Ἱστορία, σ. 41.
4. Σεβεώς, Ἱστορία Ἡρακλείου, σ. 106.
5. Ἰωάννου Μόσχου, Λειμών, στ. 3059. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 8. Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, Ἀνακρεόντεια, PG, τ. 87c, στ. 3829.
6. Ἐξήγησις κινήσεως μεταξὺ Μαξίμου καὶ τῶν ἀρχόντων, στ. 109.
7. Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία, σ. 8.

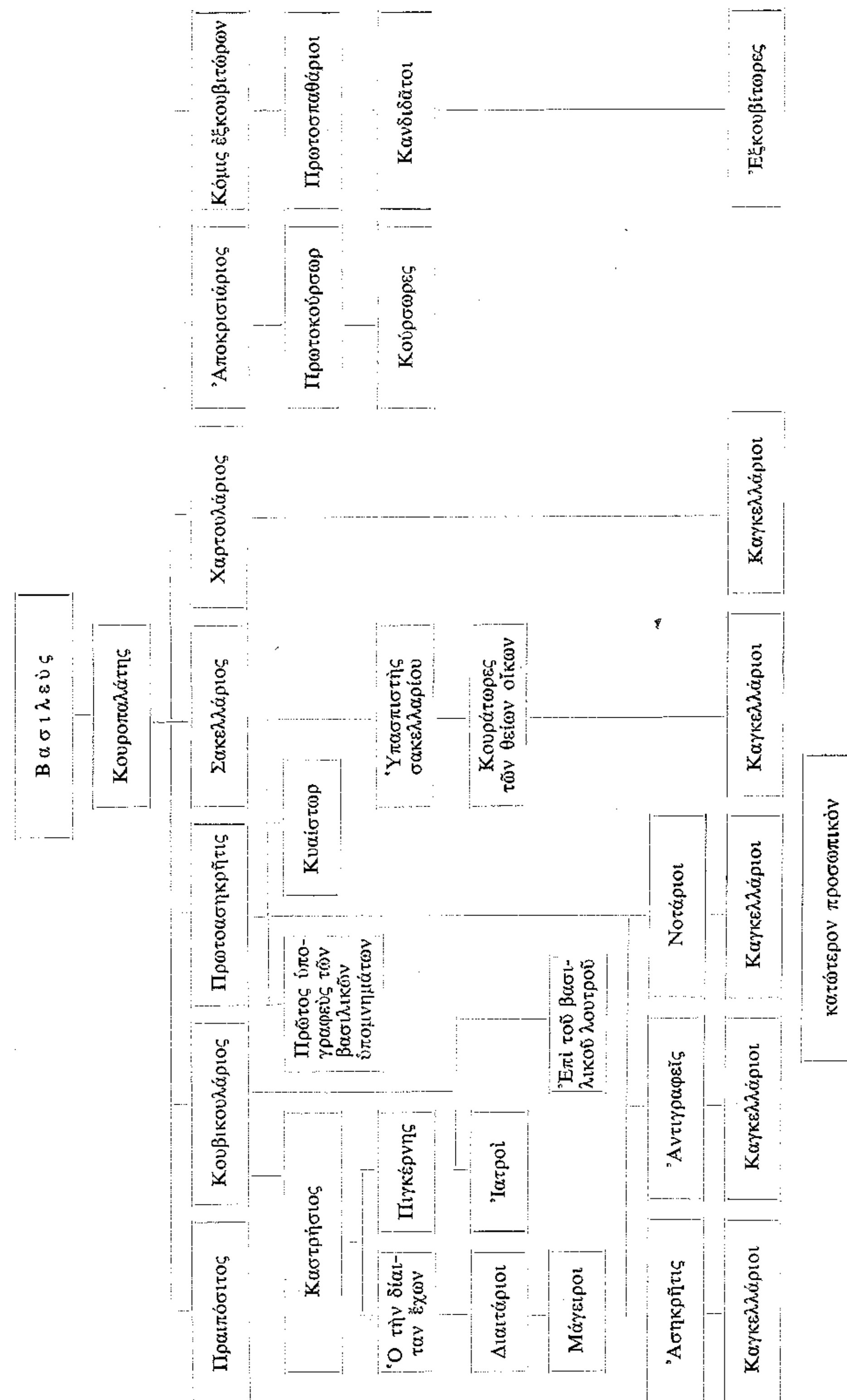
κατέχοντες μίαν θέσιν. Πιθανὸν ὁ Βιτουλῖνος αὐτὸς ἦτο ἀπόστρατος «κανδιδᾶτος».

β΄) Πιθανὸν ὁ Βιτουλῖνος εὑρίσκετο εἰς τὴν ἐπαρχίαν ἐκτελῶν μίαν ἀποστολήν.

Ὡς καὶ ἂν ἔχῃ τὸ γεγονός, οὐδαμοῦ ἀπαντᾶται πάλιν ἡ ὕπαρξις «κανδιδάτου» διαμένοντος εἰς τὴν ἐπαρχίαν.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο λήγει ἡ ἀνάλυσις τοῦ ἔργου τῆς φρουρᾶς καὶ δι᾽ αὐτῆς ἡ ἐξέτασις τῆς βασιλικῆς αὐλῆς κατὰ τὸν Ζ΄ αἰῶνα.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

ÉTUDES SUR L'HISTOIRE ADMINISTRATIVE DE L'EMPIRE BYZANTIN

LES DIFFÉRENTES CLASSES DE FONCTIONNAIRES (IVe - VIe s.)

Remarques.

A Byzance, les mots *miles*, *militia*, *militare* étaient constamment employés pour désigner des fonctionnaires civils [1]. D'autre part, le ceinturon, qui était l'insigne même du soldat, était même pour les fonctionnaires civils la marque du rang et de la dignité [2]. Dans le Bas-Empire romain, la hiérarchie civile était calquée sur la hiérarchie militaire. Pour ceux qui remplissaient un emploi au service de l'État, comme pour le soldat, le *cingulum* ou *ζώνη* faisait obligatoirement partie de la tenue officielle. Entrer au service de l'État, c'était *sumere cingulum*, être en service actif, *ζώνην ἔχειν* [3], quitter le service, *cingulum deponere*, *ζώνην ἀφιέναι* [4], *τῆς ζώνης ἀπαλλάττειν* [5], être révoqué, *cingulo solvi*, *spoliari*, *ἀποζωννύναι τῆς ἀξίας* [6], *ζώνης ἀφαιρεῖσθαι* [7].

On distinguait à Byzance trois classes de fonctionnaires, dont l'ordre de préséance était réglé par une constitution de Théodose II et de Valentinien III [8] :

---

* Publié en russe dans Vizantiiskii Vremennik, XXIX, 1968, pp. 88 - 94, sans index.

1. J. Lydus, de magistr. 4, 15, 21, 28, 30, 66... C.J. XII, 8, 1 et 2 : ut dign. ordo servetur (an. 384). Cf. Daremberg et Saglio, Dict. d. Ant. s.v. *cingulum*.

2. Daremberg et Saglio, op.cit. *Cingi*, devenir soldat, *Discingi*, être dégradé.

3. Sous Andronic I Comnène (1183 - 1185), l'impératrice Marie fut étranglée par Constantin Tripsychos, *ὃς τὴν τῆς ἑταιρειαρχείας ζώνην εἶχε*; Nicétas, 348.

4. J. Lydus, de magistr. 223, 5. Wuensch, p. 117, 22 - 23.

5. J. Lydus, de Magistr. 203, 9 : *ἀνὰ δύο ἐπ' ἔτος ἕκαστον ἐκ τῶν ταχυγράφων τῆς ζώνης ὁ νόμος ἀπαλλάσσει* (Bonn), ed. Wuensh, p. 95, 23 - 24.

6. Malalas, 416.

7. Psellos. Sathas, Mes. Bibl., V, 208, en parlant de la déchéance du patrice Elpidios : *ζώνης ἀφαίρεσις*.

8. C.J. XII, 8, 2, ut dignit. ordo... Cf. C.Th. VI, 5, ut dign. ordo... Il n'y est question que de la classe des *illustres*, mais il est vraisemblable que les autres classes étaient classées de la même manière.

les fonctionnaires en activité ou réels,
les fonctionnaires en disponibilité ou vacants,
les fonctionnaires à titre honorifique.

Les *fonctionnaires en activité* étaient appelés de différents noms :
Administratores [1].
In actu [2].
In opere [3].
Militantes [4].
Ordinarii [5].
ἄγεντες [6].
ἔμπρακτος [7] ou *ἔμπρατος* [8].
ὀρδινάριος [9].

Les fonctionnaires en activité portaient le titre de leurs fonctions, généralement sans autre addition. Cependant, assez souvent, les consuls et les consulaires, en particulier, faisaient mention de leur qualité de *consuls ordinaires* pour se distinguer des consuls et consulaires honorifiques [10]. Les fonctionnaires en activité étaient généralement nommés à temps et étaient toujours révocables. Toute fonction réellement exercée était dite *ordinaria*, c'est-à-dire régulière, normale : *ordinaria praefectura* [11], *ordinaria dignitas* [12], *ordinaria professio* [13], *Symmaque ὁ ἀπὸ τῶν ὑπάτων ὀρδιναρίων* [14], *Aréobinde, ὑπάτου γεγονότος ὀρδιναρίου* [15].

Les fonctionnaires en activité avaient droit non seulement au rang et honneurs de leur fonction, mais ils avaient aussi divers privilèges et diverses immunités.

Le rang des fonctionnaires en activité peut être assez nettement déterminé.

---

1. C.J. XII, 8, 2, ut dign. ordo...
2. Justinien, Nov. 38, préface 3; Nov. 70, titre; C.J. X, 31, 66, de decurion. X, 31, 63 - 64.
3. Id. Nov. 70, préface.
4. C.J. IX, 35. 11, de injuriis, XII, 7, 2.
5. C.J. X, 31, 66, de decurion. Nov. 70.
6. Cer. I, 84, 387; Cf. C.J. de nov. cod. fac.
7. Justinien, Nov. 70; Cf. Du Cange, Gloss. s.v.
8. Cer. I, 47, 239; Cf. Reiske II, 272.
9. Chr. Pasc. 623; Theoph. 224.
10. C.J. Nov. 62, de consul. Nov. 81, de emanc.
11. Justinien, Nov. 70, ut ordinariae praefecturae.
12. C.J. XII, 8, 2, ut dign. ordo. Ordinaria dignitas.
13. C.J. III, 24, 3, ubi Senat. ordinaria professio. X, 31, 66 de decur.
14. Chr. Pasc. 623.
15. Theoph. 224.

Dans chaque classe nobiliaire (*illustres, respectables, clarissimes...*) la hiérarchie des fonctions était fixée. Vers 422, la classe des *illustres*, que nous connaissons assez bien, comprenait deux groupes de fonctionnaires :

I. 1. Le Préfet du Prétoire,
2. Le Préfet de la Ville,
3. Le *Magister Militum*,
4. Le *Praepositus sacri cubiculi*.

II. 5. Le Questeur,
6. Le *Magister officiorum*,
7. Le Comte des Largesses sacrées,
8. Le Comte des Biens privés,
9. Le Comte des Domestiques [1].

Ces divers fonctionnaires prenaient rang, d'après la hiérarchie de leurs fonctions. Ce classement subit peu de changements dans la suite. Toutefois, une loi de 372 plaçait les Préfets du Prétoire et de la Ville, ainsi que les *Magistri Militum* sur un pied d'égalité et déclarait que, lors de leur retraite, la date du décret de leur nomination fixait leur rang [2]. La hiérarchie des fonctions devait être également établie pour les autres classes nobiliaires (*respectables, clarissimes...*). Elle ne subit pas, semble-t-il, de fréquentes modifications.

Les *fonctionnaires réels* ou *en activité, hi qui, in actu positi, illustres peregerunt administrationes* [3], portant tous le *cingulum*, dans la classe des *illustres*, et vraisemblablement aussi dans les autres classes, avaient tous préséance sur les fonctionnaires vacants ou en disponibilité, malgré l'infériorité hiérarchique de leurs fonctions respectives. Ainsi, un *comes rei privatae* réel (*in actu, agens*) avait le pas sur un Préfet du Prétoire ou un *Magister Militum* vacant ou en disponibilité, alors que dans la hiérarchie des fonctions, un Préfet du Prétoire et un *Magister Militum* étaient placés au-dessus d'un *comes rei privatae*. On classait parmi les fonctionnaires réels ceux qui, ayant reçu, dans la classe des *illustres*, le *cingulum* avaient géré antérieurement ou avaient été postérieurement appelés à gérer *en partie, aliquid*, les fonctions d'une dignité réelle ou ordinaire [4].

Les *fonctionnaires vacants* ou *en disponibilité, vacantes qui praesentes in comitatu illustris dignitatis cingulum meruerint* et *hi quibus absentibus cingulum illustris mittitur dignitatis*, autrement dit, les fonctionnaires vacants à la Cour ou à Constantinople et les fonctionnaires vacants provinciaux. Les fonctionnaires vacants étaient ceux qui, bien que nommés à une fonction et en ayant reçu le titre et l'investiture officielle (*cingulum*), n'exerçaient pas cette fonction en réalité. Il est probable que toutes les fonctions pouvaient être conférées en vacance, *vacantes*. Il est question, en effet, dans les textes juridiques de divers fonctionnaires vacants : *Vacans comes thesaurorum vel comes rei privatae* [1], *vacans magister militum, vacans praefectus paetorio* [2], *tribuni vacantes* [3] *de comitibus vacantibus* [4]. Les évêques eux-mêmes pouvaient être vacants [5].

Les fonctionnaires vacants venaient en principe après les fonctionnaires réels et avant les fonctionnaires honorifiques ou fictifs. Cependant, dès le Ve siècle, on avait admis des tempéraments à cette règle et les fonctionnaires vacants n'avaient plus la préséance que sur les fonctionnaires honorifiques ou fictifs de même grade qu'eux. Ainsi, un questeur vacant avait le pas sur un questeur honorifique, mais un questeur vacant devait céder la préséance à un préfet honorifique ou fictif et un *comes rei privatae* venait après un questeur ou un *magister officiorum* fictif ou honorifique [6].

Les fonctionnaires *vacantes* gardaient-ils toujours le titre de leur fonction? On peut supposer qu'ils étaient retraités comme les autres fonctionnaires actifs et qu'ils prenaient alors le titre de leur fonction précédé de la préposition *ex*; *ex praefectis vacantes, ex magistris militum vacantes*. Ils prenaient alors rang après les *vacantes* en titre, du même rang qu'eux. Les *vacantes* avaient les mêmes honneurs que les *agentes*, mais ils n'avaient pas droit aux mêmes privilèges et aux mêmes immunités [7].

Les dignités *vacantes* existaient-elles encore au VIe siècle, sous Justinien 1er? Dans la Novelle 38, *de decurionibus*, Justinien I déclare que seules les magistratures *in ipso actu* libèrent du curionat, mais non les dignités *illustres* conférées *propter solum honorem*. Dans la Novelle 70, Justinien I déclare que les préfectures honorifiques ne libèrent pas du curionat, mais seulement celles exercées *ipso opere*, parce que, pour être libéré du curionat, il faut être désigné

1. Daremberg et Saglio, Dict. s.v. *illustres*, p. 386.
2. C.Th. VI, 7, 1, de praef. pret. Cf. C.J. XII, 4, 1, 2, de praef. pret.
3. C.J. Nov. 70.
4. C.J. XII, 1, 2, ut dign. ordo.

1. C.J. XII, 8, 2, § 2.
2. C.J. id. § 2-4.
3. C.Th. Nov. de Valentinien III, VI, 3, de tivon.
4. C.Th. VI, 18, 1, an. 412. Il y a lieu de noter que dans ce texte les Comtes vacants sont opposés aux Comtes réels, qui ont mérité ce titre par leur labeur. A ces Comtes réels on oppose celui *qui primi ordinis comitivam aut pretio impetravit aut gratia*. Il s'agit plutôt, semble-t-il, des Comtes honorifiques que des Comtes vacants.
5. Sozomène, VI, 34 : Barsès et Euloge devinrent évêques *οὐ πόλεώς τινος ἀλλὰ τιμῆς ἕνεκεν*.
6. C.Th., ut dign. ordo, 8, 2, § 2, an. 440-441. Cf. Daremberg et Saglio, Dict., *illustres*, p. 387, note 8.
7. C.Th. Nov. de mutatis. Cf. C. J. idem.

in ipso cingulo. Le titre dit, en effet, que seules les préfectures, *in cingulo* et *in actu*, mais non les préfectures honorifiques, libèrent du curionat [1].

Il y a lieu de noter que, depuis la Constitution de Théodose II de 440 - 441 (*Ut dign. ordo...*), les fonctionnaires vacants ne formaient plus une classe spéciale, distincte de la classe des *honorarii*; les deux classes étaient confondues et les vacants ne formaient plus qu'une section de la grande classe des *honorarii*. Ils avaient simplement la préséance sur les dignitaires *honorarii* de même rang [2].

Les fonctionnaires honoraires, *honorarii*, étaient censés avoir exercé la fonction dont ils portaient le titre; ils participaient seulement aux honneurs de la fonction réputée remplie, sans en avoir eu l'investiture (*sine cingulo*). Le fonctionnaire honoraire était désigné par simple codicille impérial; son titre était un titre nu et purement honorifique et ne conférait que des avantages d'honneur. Il y avait deux classes de fonctionnaires honoraires : ceux qui avaient effectivement géré la fonction et ceux qui étaient censés l'avoir gérée [3]. Les Fonctionnaires honoraires, qui étaient à la Cour, ou à Constantinople, *praesentes in comitatu*, avaient le pas sur les *absentes* ou fonctionnaires honorifiques provinciaux.

A Byzance, le *fonctionnaire en retraite*, *honoratus*, conservait le droit de porter le titre de sa fonction, en le faisant précéder de la préposition ἀπό, ὁ ἀπὸ ὀφφικίων [4] ou d'une mention équivalente : ὁ παυόμενος [5] οἱ πληρώσαντες [6]. Le fonctionnaire, qui, pour une raison quelconque, avait abandonné sa fonction avant l'âge de la retraite, conservait également le droit de porter le titre de sa fonction dans les mêmes conditions. Les Byzantins ne semblent pas avoir fait à ce sujet de distinction entre le fonctionnaire qui abandonnait volontairement, ou avec autorisation impériale, sa fonction et le fonctionnaire révoqué ou destitué. Le fait que l'empereur révoquât ou destituât un fonctionnaire ne pouvait empêcher le dit fonctionnaire d'avoir en réalité exercé sa fonction. Un stratège vaincu, un préfet incapable pouvaient être remplacés, mais il aurait été souvent injuste de les priver du titre qu'ils avaient

1. C.J. X, 31, 64, 68, de decurion.
2. C.J. XII, 8, 2.
3. C.J. XII, 8, 1, 2. *Honorarii qui praesentes a nostro numine sine cingulo codicillos tantum honorariae dignitatis adepti sunt. Hi quibus absentibus similiter sine cingulo mittuntur illustris insignia dignitatis* (an. 384). Cf. C.J. III, 24, 3, § 2, *ut quod non egerunt videantur egisse*.
4. Cer. 52, 733. Cf. C.J. XII, 7, 1, de primic. *Non omittant prioris vocabulum militiae*. J. Lydus, de magistr. 261 : μηδὲν παρὰ τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ πληρώματος ἀπενεγκάμενος (ed. Bonn).
5. Cer. I, 84, 387.
6. Cer. I, 86, 392.

porté; aussi, sauf décision spéciale de l'empereur, ils restaient ancien stratège, ὁ ἀπὸ στρατηγῶν [1] ou ancien préfet, ὁ ἀπὸ ἐπάρχων πόλεως [2]. Ces anciens fonctionnaires réels en retraite comptaient dans le groupe des administrateurs, autrement dit des *agentes* et ils figuraient vraisemblablement à la suite de la section des *agentes*. Dans le Livre des Cérémonies, les anciens stratèges, les anciens préfets, les anciens questeurs, etc. figurent à la suite des 60 grands Officiers de la Couronne en service [3].

Que les anciens fonctionnaires réels aient pris rang parmi les *agentes*, la chose paraît certaine, car ils rentraient incontestablement dans la classe des *administratores*. Il n'y avait aucune raison de les ranger parmi les *vacantes*, puisqu'ils étaient rentrés dans la vie privée et avaient déposé le *cingulum*. D'autre part, il aurait été injuste de les ranger parmi les fonctionnaires honorifiques ou fictifs, puisqu'ils avaient effectivement exercé leur magistrature.

Par privilège, certains fonctionnaires, lors de leur retraite, au lieu d'obtenir simplement l'honorariat de la fonction qu'ils avaient exercée, obtenaient l'honorariat d'une fonction supérieure hiérarchiquement, ce qui leur permettait d'entrer dans la classe supérieure de la noblesse. Ainsi, le *primicier des notaires*, *vir spectabilis* de droit [4] ne prenait pas, lors de sa retraite, le titre d'ancien primicier des notaires, *ex primicerio notariorum*, mais obtenait le titre d'ancien Maître des Offices *ex magistro officiorum*, comme s'il avait en réalité exerçé les fonctions de Maître des Offices. Il entrait ainsi, lors de sa retraite, dans la classe des *illustres* [5]. Le primicier des notaires prend alors rang avant tous les vacants, même avant ceux dont le brevet est antérieur au sien, *omnibus vacantibus, quamvis tempore praecedentibus, praeponendus*. Faut-il entendre qu'il a le pas sur tous les Maîtres des Offices vacants? Le texte ne le dit pas. Le primicier des notaires est créé ancien Maître des Offices, comme s'il avait effectivement exerçé cette charge, *ac si ipsam gessisset administrationem cujus consequitur dignitatem*; il ne peut donc être assimilé à un Maître des Offices, *vacans*. Il ne rentre pas non plus, comme le voudrait C. Jullian [6] dans la catégorie des Fonctionnaires *vacantes*, car le texte ne dit rien de pareil. D'autre part, le Code Théodosien déclare que le primicier des notaires, promu ancien Maître des Offices, ne doit pas être confondu avec ceux qui ont obtenu des

1. Cer. I, 96, 435.
2. Cer. I, 87, 395.
3. Cer. II, 52, 732.
4. Not. Dign. or., p. 48 - 49 et notes, p. 208 - 271; C.J. XII, 41, 10, de mutatis; C.Th. XI, 18, 1 (an 409).
5. C.J. XII, 7, 2, de prim. (sous Zénon). Cf. C.Th. VI, 10, 4, de prim. (an 425).
6. Daremberg et Saglio, Dict. *illustres*, p. 386.

codicilles honorifiques de cette dignité, parce qu'il a effectivement géré une administration et qu'il ne peut être assimilé à un fonctionnaire oisif.

Il semble bien que les primiciers des notaires aient eu, à leur retraite, une situation privilégiée, qui les faisait entrer comme *illustres* avant tous les *vacans*. La Novelle de Théodose [1] fait en faveur des primiciers des notaires une exception; ils sont assimilés aux fonctionnaires *illustres* réels pour les règles de l'hospitalité. En effet, d'après la Novelle de Théodose II, *de mutatis*, de 444, tous les *illustres* (réels, vacants ou honorifiques) avaient droit à certaines immunités dans les règles de l'hospitalité. Théodose II décide que désormais seuls les *illustres* administrateurs auraient droit à l'immunité; les *illustres cum cingulo* ou *vacantes* et *citra cingulum pro solo honore* ou fictifs n'y auraient plus droit. Theodose II leur assimile les administrateurs *respectabiles*, auxquels l'illustrat a été conféré, à l'exception des primiciers des notaires qui jouiront de l'immunité comme les *illustres* réels.

Un autre texte confirme ce qui vient d'être dit du primicier des notaires. Les *décurions des silentiaires*, lors de leur retraite, avaient le choix d'obtenir soit la dignité d'*ex magistro officiorum inter agentes*, soit d'être rangés parmi les *comites domesticorum* (*inter agentes*) [2]. C. Jullian pense qu'ils peuvent être nommés *ex comite domesticorum* ou même *ex magistro officiorum* [3]. Mais le texte ne dit pas *ex comite domesticorum*. Il y a lieu de remarquer que les *decurions* ont le choix. Comme la dignité d'*ex magistro officiorum* est supérieure à celle d'*ex comite domesticorum*, le choix ne pouvait faire de doute. Mais, pour que le choix soit possible, il fallait une certaine équivalence entre les deux dignités offertes. Ce que l'empereur offre aux *décurions* retraités, c'est de leur donner l'honorariat réel et non purement honorifique des hautes fonctions de *Magister officiorum* ou encore l'activité de la fonction inférieure de *comes domesticorum* [4]. Dans les deux cas, le décurion, vraisemblablement simple *vir spectabilis* deviendra *vir illustris*. S'il choisit d'être créé *ex magisto officiorum*, il prendra rang avec les véritables *magistri officiorum* en retraite et dans l'ordre des préséances, il figurera après les *comites domesticorum* en activité. S'il opte pour être nommé *comes domesticorum* actif, il aura, sans doute, la préséance momentanée sur les *ex magistris officiorum*, mais lorsqu'il prendra sa retraite de *comes domesticorum*, il viendra dans l'ordre des préséances après les *magistri officiorum*. En somme, le *décurion* avait à choisir

1. C.Th. XXV, 1, § 5.
2. C.J. XII, 16, 1, de silent. (an 415).
3. Daremberg et Saglio, Dict. *Illustres*, p. 386, note 19.
4. C.Th. VI, 23, 1. Cf. Basiliques VI, 24. Voir G. Rouillard, De l'attribution du titre de décurion au duc de Thébaide, Théodore, Byzantion II, 1925, p. 146, notes 1 et 2.

entre une retraite définitive et honorable ou une activité probablement courte, suivie d'une retraite moins honorable. Les circonstances guidaient le choix. Dans aucun des deux cas précités, il n'est question de dignitaires vacants, mais de dignitaires de la classe des administrateurs ou *agentes*.

Alors que des fonctionnaires subalternes, promus à un office supérieur lors de leur retraite, prenaient rang parmi les *agentes*, il est évident que des anciens fonctionnaires qui avaient réellement exercé leurs fonctions devaient également figurer parmi les *agentes*. Le Livre des Cérémonies [1], d'après un texte tiré des Commentaires de Pierre le Patrice, du VIe siècle, montre un comte des Admissions recevant, lors de sa retraite, un bref d'*illustre* et prenant place *μετὰ τοὺς ἄγεντες πρὸ πάντων τῶν ὀνωραρίων ἰλλουστρίων*

Les anciens fonctionnaires conservaient-ils le rang de leur fonction, comme s'ils étaient encore en activité? Par ex., un ancien Préfet de la Ville ou un ancien Questeur prenait-il place après le Préfet de la Ville ou après le Questeur en activité? Dans cette hypothèse, aucun Préfet n'aurait eu la préséance sur un *Magister militum* en exercice et aucun Questeur sur un *Magister officiorum* en exercice. Le fait semble douteux. Il est probable que les anciens fonctionnaires *illustres* prenaient rang à la suite des fonctionnaires *illustres* en activité, de telle sorte qu'aucun Préfet de la Ville ou aucun Questeur ne pouvait venir, dans l'ordre des préséances, après le dernier des fonctionnaires *illustres* en exercice. Entre les anciens fonctionnaires la hiérarchie était la même que celle des fonctionnaire en activité et parmi les anciens fonctionnaires de même rang, la préséance était fixée par ordre d'ancienneté. A cet égard, le Livre des Cérémonies ne semble pas avoir innové, mais avoir suivi les errements anciens.

Dans l'*ordre des préséances*, les anciens fonctionnaires étaient classés d'après leur titre nobiliaire, mais ils venaient après les fonctionnaires en exercice [2]. Etant donné ce fait, il paraît certain que celui qui, pour un motif quelconque, avait perdu son titre, ne pouvait plus figurer dans la hiérarchie nobiliaire et était rayé des listes de son ordre. Il n'avait plus droit aux privilèges de son titre et cessait de recevoir le traitement afférent; il ne participait plus également aux largesses impériales, ainsi qu'à sa part dans les taxes frappant les nouveaux dignitaires. Toutefois, le dignitaire déchu conservait, dans une certaine mesure, de même que l'ancien fonctionnaire retraité ou révoqué, une sorte d'honorariat de son titre nobiliaire et était qualifié d'ancien magistros, *ὁ ἀπὸ μαγίστρων*, ancien patrice, *ὁ ἀπὸ πατρικίων*. Lors des largesses

1. Cer. I, 84, 387.
2. Cer. II, 52, 732, 733.

impériales du Broumalion, on assimilait aux *μάγιστροι* les anciens *μάγιστροι* ayant embrassé la vie monastique [1].

Les moines renonçaient bien à leurs titres nobiliaires, en entrant au couvent, mais ils restaient, cependant, par ex. anciens *μάγιστροι* et, par une mesure de faveur on ne les privait pas de leur part de largesses impériales.

Au point de vue préséances, il y a lieu de noter que les Préfets du Prétoire, les Préfets de la Ville et les *Magistri Militum* étaient mis sur le même rang, lorsqu'ils étaient retraités. Ils étaient alors rangés d'après la date de leur brevet, le plus ancien venant en première ligne [2]. La même disposition fut prise pour les Questeurs, les *Magistri officiorum* et les Comtes du Trésor; lors de leur retraite, ils étaient mis sur le même rang [3]. Le *praepositus sacri cubiculi* était placé, lors de sa retraite, sur le même pied que les Préfets et les *Magistri militum*, avec préséance d'après l'ancienneté [4].

Hors de charge, les fonctionnaires *honorati*, autrement dit, les fonctionnaires réels en retraite, avaient le pas sur tous les *vacantes*, même le dernier des *honorati* sur le premier des *vacantes* [5].

Les concessions à vie d'offices étaient assez rares à Byzance. On peut citer sous Zénon (474 - 491), Harmace, stratélate *τοῦ πραισέντου*, Maître des Milices à vie [6]. Il faut remarquer, cependant, que le fonctionnaire en non activité, *vacans* et le fonctionnaire honoraire, *honorarius*, conservant leur titre, sauf déchéance, leur vie durant, avec les privilèges purement honorifiques attachés au titre, ce dernier constituait un véritable titre nobiliaire à vie. Il suffisait dès lors, de généraliser, le système pour créer une noblesse officielle permanente, hiérarchiquement organisée. Les empereurs, en décidant que certaines fonctions ou charges seraient attributives de noblesse et, en conférant à divers personnages le titre nu de la fonction ou charge noble, pouvaient ainsi créer toute une noblesse autour d'eux. Les empereurs entrèrent, du reste, de bonne heure dans cette voie. Au IXe siècle, le système était parvenu à son complet développement et la noblesse byzantine était organisée hiérarchiquement : le titre, *ἀξίωμα* était distinct de la fonction, *ὀφφίκιον*, le titre était conféré à vie par remise d'insignes spéciaux ; sans être héréditaire, la fonction était conférée à temps, par simple édit verbal.

1. Cer. II, 53, 784.
2. C.Th. VI, 7, 1 et 2 (an. 372). Cf. C.J. XII, 4, 1 et 2 (an. 372).
3. C.Th. VI, 9, 2, de quaest. (an. 380).
4. C.Th. VI, 8, 1 de praep. sacri cubiculi (an. 422).
5. C.J. XII, 8, 2, § 1.
6. Chr. Pasc., 601.

INDEX

I. Index des noms de personnes.

II. Index des dignités et fonctions

1 - 8 - 1970

R. GUILLAND

IL PANEGIRICO DI MICHELE ITALICO PER GIOVANNI COMNENO

Introduzione

Il presente discorso è contenuto nel cod. gr. 2412 del sec. XIII della Biblioteca Universitaria di Bologna ed è attribuito, insieme con altri tre del medesimo codice, al retore bizantino del XII sec. Michele Italico.

Si tratta di un panegirico in onore dell'imperatore Giovanni II Comneno in occasione della sua vittoriosa spedizione in Cilicia e in Siria avvenuta negli anni 1136 - 1138. In esso vengono messi in luce, a parte il motivo topico dell'encomio personale, alcuni aspetti della situazione politica interna a Bisanzio in quel periodo e vi fanno spicco delle idee prettamente originali e polemiche dell'Italico nei confronti del genere encomiastico esso stesso (cfr. ll. 54 ss.; 355 ss.). Per vari aspetti, infatti, la personalità dell'autore si dimostra estremamente interessante e si discosta in un certo senso dalla uniformità, presentando motivi degni di essere approfonditi anche in sede letteraria.

Sappiamo dal ritratto, peraltro oggi superato, che ne fa M. Treu [1] che egli fu un intellettuale, d'ingegno vivace e straordinariamente versatile, con interessi che andavano dalla filosofia alla retorica, dalla grammatica alla poetica. Fu conoscitore di teologia, s'interessò di arte medica e di astronomia e persino delle scienze occulte dei Caldei e degli Egizî [2] : non ci fu, insomma, un campo di conoscenza di cui egli non fosse esperto. La sua erudizione si fondava su assai vaste letture, anche se molte delle sue citazioni appartengono — com'è noto — al bagaglio culturale di ogni dotto bizantino, passato poi ad una serie di luoghi comuni. Sue occupazioni principali tuttavia furono la retorica e la filosofia [3], di cui fu infatti maestro, finché non ottenne la nomina di Arcivescovo di Filippopoli, sembra dopo il 1143. La sua data di morte è ignota, ad ogni modo sappiamo che nell'anno 1166 egli non ricopriva piú la carica di Arcivescovo di Filippopoli.

Le opere che di lui ci sono conservate sono tutte dedicate a personaggi

1. In BZ IV, 1895, pp. 1 - 22.
2. Ibid., p. 12.
3. Ibid., p. 13.

molto in vista (perché questo appunto era il suo ambiente) : o membri della famiglia reale, come gl'imperatori Giovanni [1] e Manuele Comneno [2], l'imperatrice Irene [3]; o alti dignitari di corte, come il Gran Domestico Giovanni Axuch [4], o noti letterati come Teodoro Prodromo [5] e altri contemporanei.

Il discorso, di cui diamo qui per la prima volta l'edizione, è quello per l'imperatore Giovanni II Comneno, rimasto inedito anche dopo il notevole ed interessante studio del compianto P. Lamma [6], il quale provvide soprattutto ad esaminarne il testo dal punto di vista storico (purtroppo non senza qualche fraintendimento dei luoghi che cita in traduzione; cfr. per esempis, ll. 431 s. della presente edizione). Come quello di Niceforo Basilace per lo stesso imperatore [7], codesto discorso costituisce una fonte preziosa per le notizie storiche di grande interesse contenutevi. I due discorsi presentano notevoli affinità di contenuto per quanto riguarda sia gli obiettivi sia i risultati della spedizione; ma mentre in quello del Basilace le norme canoniche della retorica predominano di gran lunga su qualsiasi motivo personale — sí da dare al discorso un tono tanto elevato e solenne quanto freddo e anonimo, in cui il retore prevale sull'uomo —, quello dell'Italico tocca argomenti a cui egli profondamente partecipa, mettendo a nudo il suo animo appassionato e fervente : è, cioè, l'uomo che emerge sul letterato. Per questo dal panegirico di Michele noi possiamo ricavare molti piú dati sulla persolanità anche dell'autore che non da quello del Basilace.

Passiamo ora all'esame del testo, e in particolare, dei punti di importanza saliente.

Prima di entrare nel vivo del discorso, Michele chiarisce quali sono le sue intenzioni circa la composizioni del panegirico e, ponendosi in netta polemica nei confronti degli altri retori, afferma di voler seguire strade diverse da quelle dell'encomio tradizionale. Questo spunto polemico non è l'unico che troviamo nel discorso : ce ne sono diversi, a sottolineare il desiderio dello

1. In cod. Bon. gr. 2412, ff. 82 - 92ᵛ, 61 - 62 (appunto il nostro discorso).
2. In cod. Bon. gr. 2412, ff. 62ᵛ - 73ᵛ. Il panegirico appare a cura di A. M. Colesi - U. Criscuolo - F. Fusco - A. Garzya in Ann. Fac. Lett. Macerata III, 1970.
3. In cod. Oxon. Barocc. 131, ff. 229ᵛ - 230ᵛ.
4. In Anecdota Graeca Oxoniensia III, pp. 197 s. e 200 s. Cramer.
5. In cod. Oxon. Barocc. 131, f. 230ᵛ.
6. P. Lamma, La spedizione di Giovanni Comneno in Cilicia ed in Siria in un panegirico inedito di Michele Italico, in Mem. Acc. sc. Bologna, Cl. sc. mor. s.V. vol. IV, 1952, pp. 5 - 28 = Oriente e Occidente nell'Alto Medioevo, Padova 1968, pp. 339 - 367.
7. Cfr. il mio articolo in Le parole e le idee, X, 1968, pp. 101 - 105 e quello in Ann. Fac. Lett. Macerata I, 1968, pp. 275 - 306.

autore di contrapporsi, con un genere nuovo, a quanti erano rimasti fedeli alla tradizione.

Ha inizio quindi la narrazione vera e propria delle imprese di guerra con un primo riferimento all'usurpatore armeno Leone e ai suoi alleati, nonché alle difficoltà immani che Giovanni dovette superare per raggiungere e fare prigioniero il tiranno. A quest'ultimo l'Italico rivolge violente invettive, accusandolo di aver profanato le insegne imperiali e di aver usurpato la funzione regale, i peggiori delitti di cui potesse macchiarsi un Bizantino.

Dopo aver toccato brevemente il τόπος, peraltro molto frequente, della volontà di fronte al compito; dopo un'esaltazione della famiglia del sovrano e dopo il secondo τόπος della sproporzione tra le parole del retore e la grandezza delle imprese di Giovanni (il ben noto δυσέφικτον), c'è un primo accenno ai sicofanti, coloro che avevano messo in cattiva luce l'autore agli occhi dell'imperatore, ma che in séguito l'imperatore stesso aveva allontanati. Ma súbito si ritorna a parlare della spedizione e delle sue tappe : Corico, Lamo, Ascora, Tarso. Anche nell'assedio, però, l'imperatore dimostra la sua regalità : s'inserisce qui il concetto di φιλανθρωπία anch'esso topico della letteratura encomiastica [1]. L'imperatore bizantino, cioè, oppone alla violenza dei barbari la sua infinita magnanimità, con la quale tuttavia riesce a farsi sudditi devoti i popoli contro cui combatte. A proposito dell'assedio di quest'ultima città, è interessante il fatto che Michele ricordi come partecipante all'azione di guerra anche un figlio di Giovanni, molto probabilmente Alessio, il primogenito, menzionandolo come βασιλεὺς per distinguerlo dall' αὐτοκράτωρ. Sappiamo infatti che l'imperatore aveva associato al trono il figlio Alessio nell'anno 1122 e che questi lo seguí nella spedizione di Siria e che morí ad Attalia nel 1142 [2].

Seguono altre conquiste : da Tarso a Adana a Mopsuestia, dal Cidno al Saro. Come già nell'omonimo discorso di Niceforo Basilace, si deduce a questo punto che la Cilicia era occupata da 'Latini', il cui atteggiamento durante la campagna di Giovanni sembra sia stato favorevole all'imperatore. Dalla *Cronaca* di Matteo di Edessa [3] risulta che all'inizio della guerra di Cilicia alcuni principi franchi, stabilitisi appunto nelle regioni dove dominava l'elemento armeno, si mostrarono ben disposti verso i Bizantini, di cui attendevano ansiosamente l'arrivo per riprendere la guerra contro gli Infedeli.

1. Cfr. D. J. Constantelos, Byzantine Philanthropy and Social Welfare, New Brunswick 1968 (e bibl. ivi).
2. Cfr. F. Chalandon, Les Comnène II, Paris 1912, pp. 12.
3. Cfr. E. Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071, Bruxelles 1935; Chalandon, op. cit., p. 114.

È per questo che vediamo Baldovino di Marash entrare in rapporto con l'imperatore greco e supplicarlo di venire in soccorso del suo territorio minacciato da un attacco dei Musulmani.

Ma tutte queste imprese — prosegue l'Italico — avrebbero bisogno di essere celebrate da poeti e oratori di grandissimo talento e invece non ci sono altro che «giambografi da strapazzo» (Prodromo?) a profanarle con la loro empietà. Tuttavia questi ricevono ogni onore e considerazione, mentre quelli che ne sarebbero veramente degni, sono attaccati dalla maldicenza e dalla sventura. Come già in precedenza [1], Michele insiste sul tema della calunnia, di cui dovette pagare molto duramente le spese. È proprio in queste parole, accese di sdegno e di passione, che ci appare la personalità dell'uomo.

L'assedio di Anazarbo, che segue súbito dopo, ebbe vasta eco nella pubblicistica del tempo. La difficoltà naturale e gli apprestamenti difensivi degli Armeni, che ricorsero al lancio di proiettili infocati contro le artiglierie imperiali, sono ricordati, oltre che da Niceta Coniata [2] e da Giovanni Cinnamo [3], anche dal Basilace, fonte coeva, con una descrizione che coincide esattamente con quella di Michele [4]. La conquista della città risale al luglio 1137. L'assedio di codesta città dà lo spunto all'Italico per una celebrazione della stirpe armena dei Rupinidi, da cui discendeva l'usurpatore Leone; e, per dare maggior merito alla vittoria di Giovanni, egli fa dei Rupinidi i discendenti dei valorosi Arsacidi, che «portarono Pompeo quasi all'estrema rovina».

Dopo aver esortato nuovamente Leone ad arrendersi alla forza di Giovanni ed aver descritto le reazioni di giubilo del popolo di Costantinopoli all'annunzio della vittoria dell'imperatore, Michele c'introduce nell'argomento dell'assedio di Antiochia, preludio alla campagna di Siria. In séguito alla conquista della Cilicia la via per la Siria era aperta a Giovanni e nell'agosto del 1137 egli si trovava già sotto le mura di Antiochia, avendo posto l'accampamento sulla sponda settentrionale dell'Oronte [5]. Dopo varie vicende [6], il principe di Antiochia, Raimondo di Poitiers, si arrese : prestò giuramento di obbedienza e di sudditanza e promise di collaborare con Giovanni nella campagna contro Aleppo, Schaizar e altre città vicine, che, una volta conquistate sarebbero passate nelle sue mani in cambio della cessione di Antiochia all'imperatore. Fin qui concordano tutte le fonti [7]. Ma quello in cui Michele

1. Cfr. a 176; v. anche 489 ss.
2. I 7 CB.
3. I 7 CB.
4. Niceforo Basilace, Encomio per Giovanni II Comneno 343, 27, Regel.
5. Cinnamo, I 8 CB.
6. Cfr. F. Chalandon, op. cit., pp. 147 ss.
7. Cinnamo, I 8 CB.

si differenzia dagli altri è la notizia dell'omaggio feudale tributato, oltre che da Raimondo, anche dal conte di Edessa e dal re di Gerusalemme a Giovanni, fatto che è del resto intuito dallo Chalandon[1] come obiettivo finale dell'azione di Giovanni. Il silenzio delle altre fonti su questo argomento può essere dovuto probabilmente alla diversa situazione dei tempi in cui Niceta e Cinnamo scrivevano.

Segue poi, dopo parole di ammirazione per l'abilità e la fortezza dell'imperatore nel sopportare le fatiche, un breve accenno all'assedio di Aleppo — una delle piú forti rocche dell'Islam in Siria —, che, secondo le fonti, non diede a Giovanni i risultari sperati, tanto che egli dopo un primo tentativo fallito, si affrettò a rimettersi in marcia. Tale decisione dell'imperatore è ritenuta saggia da Michele, mentre nella narrazione del Basilace l'attacco ad Aleppo sembra addirittura essere terminato con successo[2].

Né migliore fortuna ottenne Giovanni a Larissa, dove, per la saldezza delle fortificazioni, non riuscí a penetrare. Ma anche questa volta Michele mette in rilievo i risultari positivi, attenuando o lasciando in ombra gl'insuccessi e gli obiettivi non raggiunti. Si spiega l'insistenza sul bottino e sulla rapidità dell'impresa, quasi a voler mettere a confronto l'abbondanza di questo con la breve durata di quella.

Si passa poi ad un altro argomento estraneo alle guerre : la riconciliazione tra Giovanni e il fratello Isacco, della quale abbiamo notizia anche in Niceforo Basilace[3], e poi in Niceta[4] e che è anch'essa una conferma, secondo Lamma[5], della grande fama che a Giovanni dovette venire in séguito a questa spedizione, se Isacco fu costretto a rinunciare alle sue aspirazioni al trono.

L'ultimo grande quadro di questo discorso è constituito dalla rappresentazione del trionfo antiocheno e da tutta la pompa e la solennità con cui la città accolse il suo salvatore. In questa descrizione, pur tra l'enfasi, l'Italico raggiunge addirittura punte di vera commozione. Ma per Giovanni le lotte non sono ancora terminate : dovrà affrontare sulla via del ritorno le popolazioni turche del Tigri, dell'Eufrate e del Sangario prima di poter tornare a Costantinopoli.

Il panegirico si conclude con l'invito a Giovanni ad allontanare e punire i calunniatori di Michele, per la fedeltà che egli ha sempre dimostrato verso la famiglia imperiale e in particolare verso l'imperatrice Irene, della cui corte

1. Cfr. F. Chalandon, op.cit., p. 111.
2. Niceforo Basilace, op.cit., 350, 21 ss. Regel.
3. Cfr. 348, 14 ss.
4. Cfr. I 9, p. 43, CB.
5. P. Lamma, op.cit., p. 364 s.

si professa membro[1]. Quest'ultimo accenno c'induce a fare l'ipotesi che le ingiurie e le calunnie di cui fu vittima venissero all'Italico proprio da ciò, in quanto in passato l'imperatrice era stata contraria all'ascesa di Giovanni al trono e aveva invece appoggiato la figlia Anna e il marito di questa Niceforo Briennio. È quindi probabile che Michele, essendo un suo cortigiano, si fosse inimicato l'imperatore e avesse dovuto subire un doloroso esilio in patria.

1. Qualche cenno sull'argomento in G. Mercati, Gli aneddoti di un codice Bolognese, in BZ IV, 1897, pp. 126 - 143 = Op. minori I, Città del Vaticano 1937, pp. 483 - 487.

Eiusdem Italici oratio regia in Ioannem Comnenum imperatorem Porphyrogenitum e Syria debellata redeuntem.

1. *Πλάτωνι Σωκράτης πεποίηται, θειότατε αὐτοκράτορ, ὑπό τινα μὲν πλάτανον περὶ τὸν Ἰλισὸν καθεζόμενος καὶ φιλοσοφῶν ἄττα δὴ καὶ φιλοσοφεῖ μετὰ Φαίδρου τοῦ Μυρρινουσίου· φοβούμενος δὲ τοὺς ὑπὲρ κεφαλῆς αὐτοῦ τερετίζοντας τέττιγας καὶ τὰ μεσημβρινὰ μουσουργοῦντας, μή πως, ἐληλυθότας παρὰ τὰς Μούσας, κατείποιεν αὐτοῦ πρὸς τὴν πρεσβυτέραν τῶν Μουσῶν Καλλιόπην, εἰ μή τι καὶ περὶ ποιητικῆς καὶ ῥητορικῆς διαλέγοιτο — ἔστι γὰρ ταῦτα τῆς Μούσης ἐκείνης ⟨τὰ⟩ ὄργια —, ἔνθεν τοι καὶ εἰς τὸν περὶ τούτων λόγον εὐαφόρμως ἐμβαλεῖν τὸν φιλόσοφον.*

b *Ἐγὼ δὲ τέττιγας μὲν καὶ λήρους τινὰς οὐκ ἂν φοβηθησοίμην, μή μου κατεροῦσι πρὸς τὴν Καλλιόπην ὡς τῶν λόγων καταμελήσαντος· τοῦτο γάρ ἐστιν ὡς ἀληθῶς 'φοβηθῆναι φόβον', οὗ μὴ ἔστι | φόβος. παίδων γὰρ οἱ μῦθοι* 82v *τυγχάνουσι φόβητρα, πεφόβημαι δὲ αὐτήν, θεσπέσιε βασιλεῦ, — εἰμὶ γὰρ ἤδη γέρων — τὴν τῶν πραγμάτων ἀλήθειαν, μή με τοῦ χοροῦ διαγράψειε τῶν λογίων καὶ φιλοσόφων, εἰ μὴ τοὺς σοὺς ἀγῶνας καὶ πόνους δ ι ὰ σ τ ό μ α τ ο ς ἔ χ ο ι μ ι. κατωλιγώρηκα γὰρ ἂν οὕτω τῶν λόγων, ὡς ἀληθῶς μεγίστην δόξαν αὐτοὺς ἀφαιρούμενος. γίνονται γὰρ οἱ ἀγῶνες οἱ σοί, βασιλεῦ, τοῖς λόγοις λαμπρότητες, ἀλλ' οὐκ αὐτοὶ παρὰ τῶν λόγων λαμπρύνονται. καὶ γὰρ περὶ τοῖς λόγοις ἐμμαρμαίρει τι δόξης ἀγλαὸν εἴδωλον, ἀνακλώμενον ἀπὸ τῶν ἀγώνων ἐπὶ τοὺς λόγους, ὥσπερ ἐν ἐσόπτροις αὐτοῖς ἐμφαινομένης τῆς πράξεως.*

c *Πῶς οὖν οὐ διαβεβλησοίμην καὶ Μούσαις ὅλαις καὶ λόγοις αὐτοῖς, βασιλεῦ, δόξης οὕτω μεγίστης ἀποστερίσκων τοὺς λόγους προσγινομένης ἀπὸ τῶν ἔργων τῶν σῶν; εἰ σὺ μὲν τὰς ἠπείρους ἄμφω θαυμάτων ἐπλήρωσας, ἡμεῖς δὲ σιγῶμεν, ἀλλὰ πιπτέτω φθόνος, ἀπεληλάσθω συκοφαντία, καὶ ὁ ταῦτα πλάσας καὶ τρώσας ἐξ ἀφανοῦς ἡμίγυνος ὄντως 'θιασώτης τῆς Κότυος'. οὔτε τὰ πρότερον ἐσιγῶμεν, ἀλλ' εἴπερ τις ἄλλος ἠχήσαμεν διαπρύσιον καὶ τοῖς ἀπὸ τῆς γλώττης λόγοις καὶ τοῖς ἐκ μέλανος.*

d *Καὶ νῦν ἐπὶ τοῖσδε τοῖς κατορθώμασιν ἅπασαν καὶ γλῶτταν ἐπῆρε πρὸς λόγους καὶ ἀκοὴν πρὸς ἀκρόασιν. οὐκ εἶχον ὅπως ἐμαυτὸν καθέξω τῶν λόγων,*

2 s. cf. Plat. Phaedr. 229 A 11 Marc. 4, 41 *(ἐφοβήθησαν)* 14 s. Ar. Lys. 855 *(στόμα)* 25 Synes. ep. 44 = 658, 39 H. 28 *καὶ νῦν* ∼ *κατορθώμασιν* : de expeditione in Syriam agitur

Cod.: Bon. gr. 2412 (cf. V. Puntoni, SIFC IV [1896] 371 = C h r i s t a S a m b e r g e r, Catalogi etc., I = Lipsiae 1965, 120) = B.

I n s c r i p t i o : *τοῦ αὐτοῦ Ἰταλικοῦ λόγος βασιλικὸς εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην τὸν Κομνηνὸν καὶ Πορφυρογέννητον ἐπὶ τοῖς κατὰ Συρίαν ἀγῶσιν αὐτοῦ* 2 *Ἰλισὸν* scripsi : *Εἰλισσὸν* B (cf. Paus. I 19, 5 codd.) 7 inserui

ἀλλὰ καθ' ἑκάστην ἀγῶνος φήμην οἵ τε πόδες εἶχον εὐθὺς τὸν ὀκρίβαντα καὶ ὄχλος συνέρρει καὶ ἡ γλῶττα κατακρότους ἐποιεῖτο τὰς πάντων μήνιγγας. οὐδὲ γὰρ οὐδ' ἠδυνάμην μένειν ἐφ' ἑαυτοῦ, ἀλλὰ περιεσάλπιζον ἅπαντα, περιήχουν περιεκρότουν, ἐβουλόμην μηκέτι μένειν, ὅπερ εἰμὶ νῦν, ἀλλ' εἰς φωνὰς ἀναλυθῆναι πολλὰς ἢ καὶ εἰς γλώττας μερίζεσθαι πλείονας. καὶ μὴ κόλακας ἡγήσῃ τοὺς λόγους, ὦ βασιλεῦ· τοιαῦτα γὰρ τὰ σὰ διηγήματα καί, εἴπερ αὐτὸς μετεβεβλήμην | εἰς τοσαύτας γλώττας ὅσα τὰ μόρια, εὖ ἴσθι, ὡς ὑπερη- 83 *γάμην ἂν τὴν μεταβολήν, ἵνα διὰ πασῶν ἀνευφήμουν τὰ μεγαλεῖά σου. καὶ ταῦτα μὲν οὐκ ἀμάρτυρα οὐδ' ἀναπόδεικτα λέγεται· ἀλλ' 'ἁμέραι μὲν ἐπίλοιποι μάρτυρες σοφώτατοι' — φησὶ Πίνδαρος —, ἐγὼ δὲ καὶ τὰς προειληφυίας παρέχομαι καὶ ὅλην ἐκκλησίαν αὐτὴν τοὺς συκοφάντας ἀποταφρεύουσαν.*

2. *Ἐπεὶ δὲ δεῖ καὶ βιβλίον ἀνελίττειν καὶ παρελθόντας εἰς μέσους ὡς ἐξ ὀργάνων τινῶν τῶν γραμμάτων καταμουσουργῆσαι τὰ σά, πάρειμι δῆτα κιθάραν ἁρμοσάμενος λογικήν, ἢ 'ψαλτήριόν' τι 'δεκάχορδον', τὰς ψυχικὰς δυνάμεις ἁπάσας, ὃ καὶ 'ψάλλειν' ὁ θεῖος Δαυῒδ παρακελεύεται 'τῷ Θεῷ', καὶ αὐτὸς κιθαρίσων καὶ καταμουσικεύσων τὰ σὰ θαυμάσια. ἐὰν ἄρα οἷός τε ὦ πάντα προσαρμόσαι τοῖς ἐμοῖς κρούμασι, σὺ δέ, θεσπέσιε βασιλεῦ, εἴ που τι ταῖς ἐμαῖς χορδαῖς ἐκμελὲς καὶ παράφωνον φαίνοιτο, ἀλλὰ μετατίθει τοὺς φθόγγους πρὸς τὸ ἀρρενωπότερον, ἐπὶ τοὺς ὑπατοειδεῖς ἀπὸ τῶν νητῶν μεταφέρων, τούς τε τρόπους εἰς τοὺς Δωρίους μετάβαλλε καὶ μεταρρύθμιζέ μοι τοὺς ῥυθμοὺς ἐπὶ τὸ μεγαλοπρεπέστερον. πάντα γὰρ ἐνταῦθα νεανικά τε καὶ ἀνδρικώτατα, καὶ Ἀχιλλέως κιθάρας ἐπιδεόμενα καὶ ἡρωικῶν τινων φθόγγων, οἷς ἐκεῖνος 'τὰ κλέα τῶν ἀνδρῶν' ἐν ᾠδαῖς διεξήρχετο. 'ἄγε τοίνυν, χέλυ δῖά' — μοι λεγέσθω γὰρ ἐπικαίρως τὸ τῆς Σαπφοῦς — φωνητικωτέρα τε γίνου καὶ εὔφωνος καὶ πολύφωνος καὶ τὰ βασιλέως οὖν αἴνει καλά. καὶ μή τις ἐνταῦθα ῥήτωρ ἀπαιτείτω με γένος καὶ ἐπὶ τῷ γένει τὴν γέννησιν, καὶ οἷς ὑμεῖς κατὰ τὴν ὑμετέραν ῥητορικὴν διαπλέκετε τὰ ἐγκώμια. ἕτερον γὰρ ἐγκωμίου εἶδος ὁ λόγος ἐνταῦθα προβάλλεται καὶ ἀφ' ἑτέρων ἀξόνων νομοθετούμενον.*

3. *Αὐτὸς μὲν οὖν, ὦ βασιλεῦ, ἐξιππάσω πρὸς Κίλικας, διὰ | τῶν Τεμπῶν* 83v

30 *τὸν ὀκρίβαντα* : ad S. Sophiae pulpitum adluditur 38 s. Pind. Ol. 1, 33 s. *(ἁμέραι δ' ἐπίλοιποι)* 43 s. Septuag. ps. 91, 4 *(ἐν δεκαχόρδῳ ψαλτηρίῳ)*, 143, 9 *(ἐν ψαλτηρίῳ δεκαχόρδῳ)* 44 Septuag. ps. 67, 34 *(ψάλατε)* 48 cf. Aristid. Quint. mus. I 11 = p. 22, 11 ss. Winn. - Ingr. 52 Hom. Il. IX 189 *(κλέα ἀνδρῶν)*, Od. VIII 73 *(κλέα ἀνδρῶν)* 52 s. Sapph. fr. 118 LP ex Hermog. id. II 4 = 334 Rabe Eustath. 9, 41 (corrupte traditum) 59 s. *ἐξιππάσω* ∼ *ὁδεύσας* : de itinere in Ciliciam expeditionis agitur; cf. Nic. Chon. I 7 CB; Niceph. Basil. in Ioan. Comn. 337, 20 = or. 21 Regel FRB

33 *οὗπερ* fort. scribend. 36 *μετεβε*λήμην* B 36 s. *ὑπερηγάμην* scripsi : *ὑπερηγώμην* B 53 *δῖα* scripsi : *δία* B 59 **εν* B

Παμφυλίας ὁδεύσας, ὅθεν Ἀλέξανδρος ἐκεῖνος κατὰ Περσίδος ἤλασε πρότερον· καὶ καθάπερ τις 'ἀετὸς ὑψιπέτης' ἐπὶ τὰς τῶν ὀρῶν κορυφὰς μετὰ ῥοίζου πολλοῦ φερόμενος, τὸν Κιλίκιον Ταῦρον περιεπόλευες, οἷά τινας νεβροὺς καὶ πτῶκας τοὺς ἐκεῖσε βαρβάρους περιπαπταίνων. ἔνθα δὴ καὶ τὸν βασιλίσκον Λέοντα κατελάμβανες — οὕτω γὰρ ἐγὼ καλῶ τὴν αὐτοῦ βασιλείαν — ὅτι καὶ αὐτὸς 'ἐπὶ ἀσπίδα καὶ βασιλίσκον ἐπέβης' ἀληθῶς 'καὶ κατεπάτησας λέοντας καὶ' τοὺς συναποστάτας ἅπαντας 'δράκοντας'. καὶ σὺ μὲν οὕτως, 'ἡ δὲ φήμη' ταῦτα διήγγελλε 'πτερῶν ταχυτέρως' καὶ μετ' ἐκείνην τὰ βασιλικὰ προσανεκήρυττε γράμματα. καὶ ἐπὶ τούτοις ἅπαντα τὰ πάντα κατεῖχε ὁμοῦ, εὔροια μὲν τὰς γλώττας, σύρροια δὲ τὰ πλήθη, θαύματα τὰς ψυχάς, βολαὶ τὸν ἀέρα. καὶ πάντες ἐξεχέομεν τὴν ψυχὴν ἐπὶ σοί, καὶ οἱ ἀκούοντες καὶ οἱ λέγοντες· ὥσπερ γὰρ τοῖς ὅπλοις κρατεῖς τῶν βαρβάρων, οὕτω χειροῦσαι τοὺς ὑπηκόους τοῖς θαύμασιν.

b Εἶτα, ὦ, τί ἂν εἰπών σέ τις ὀρθῶς προσείποι, Ἀρμένιε βάρβαρε; ὁ τοῦ Διοσκόρου συνθιασώτης καὶ τοῦ Σεβήρου συγχορευτὴς καὶ ὅ σοι τούτου τοῦ κόμματος; σὺ κάθαρμα βασιλείας προφέρεις καὶ τοὔνομα; σὺ βασιλεύς; σὺ τὸ διάδημα; σὺ τὸ πέδιλον; ἔπειτα πῶς οὐκ ἐνενόεις ἐπὶ σαυτὸν ἕλκων τοὺς αὐτοκράτορας κεραυνούς; ὑπὲρ τὸν Ἰξίονα τὸ θράσος, τὴν ὕβριν ὑπὲρ τὸν Τάνταλον, Σαλμωνεὺς ἄντικρυς ἄνθρωπος.

c Ἀλλὰ πρὶν ἥκειν εἰς τοὺς τυράννους τούτους καὶ ἀποστάτας, παρόδους τινὰς ἐμηχανῶ τῷ στρατεύματι. καὶ αὐτίκα ἐλαξεύετο μὲν ὄρη καὶ τοῦτο δὴ τὸ προφητικόν· «πᾶς βουνὸς ἐξεταπεινοῦτο καὶ πᾶν σκολιὸν εἰς τὸ εὐθὲς μετετίθετο καὶ τὰ δυσπόρευτα εἰς εὐπόρευτα». οὐκ ἔπεμπες δὲ | αὐτοῖς διὰ τῶν ὀρῶν τὰς ὁλκάδας **84**
οὐδὲ τῷ ῥοθίῳ τὴν ἵππον ἐπῆγες, πλέειν μὲν ἐθέλων τὸν Ἄθω καθιππεύειν δὲ τὸν Ἑλλήσποντον, ὥσπερ οὐκ εἰδὼς τὰς ὁδούς, τὰ Περσικὰ ταῦτα κατὰ τῶν στοιχείων καινοτομήματα. ἀλλὰ γὰρ ἄγγελος ὢν θεοῦ καὶ παρ' ἐκείνου

61 Hom. Il. XII 201 61 s. Hom. Od. IX 315 *(πολλῇ δὲ ῥοίζῳ)* 64 s. *Λέοντα*: Leo Armenius, qui, postquam maximam Ciliciae partem occupaverat, usque ad Seleuciam et Isauriam fines suos extendit. Cf. Cinn. I 7, p. 16 CB Nic. Chon. I 7, p. 29 CB Niceph. Basil. cit. 337, 27 Regel 65 s. Septuag. ps. 90, 13 *(ἐπ' ἀσπίδα ... ἐπιβήσῃ ... καταπατήσεις λέοντας ... δράκοντα)* 67 Achill. Tat. VI 10, 4 s. Gasel. *(ταχυτέρα)* 74 *Διοσκόρου ... Σεβήρου*: duo doctrinae illius assectatores, quae in unam Christo naturam divinam inesse contendit 77 *Ἰξίονα*: cf. Aesch. fr. 314. Mette necnon Pind. Pyth. 2, 21 ss. 78 *Τάνταλον*: cf. Hom. Od. XI 582 necnon Pind. Ol. 1, 56 ss. *Σαλμωνεύς*: cf. Hom. Od. XI 236 necnon Pind. Pyth. 4, 143 81 ss. Septuag. Is. 40, 4 *πᾶν ὄρος καὶ βουνὸς ταπεινωθήσεται καὶ ἔσται πάντα τὰ σκολιὰ εἰς εὐθεῖαν* 84 s. cf. Herod. VII 22 s. 33 ss.

63 *νεβροὺς* scripsi : *νευροὺς* B *τοὺς* scripsi : *οὓς* B 73 *ὦ τί* B : an *ὅ τι* scribend.? *ἀρμένιε* B 83 *ἔπεμπ*ς* B

πεμπόμενος, κατεσκεύαζες τὴν κατὰ τῶν πολεμίων ὁδὸν ἔμπροσθεν τοῦ στρατεύματος· καὶ τοῦτο πρῶτον μανθάνουσιν, ὡς ἄρα μάτην θαρσοῦσι ταῖς ἀκρωρείαις· πορθεῖς γὰρ καὶ αὐτὰς ὅλα Τέμπη λαξεύων καὶ καταβιβάζων εἰς πεδιάδας τὰ τῶν ὀρῶν ἀναστήματα. ὢ καὶ βαρβάρους καὶ ὄρη μετακινῶν! ὢ κρείττονα δείξας τὴν δεξιὰν καὶ τῆς τῶν ὀρῶν ἀσφαλείας! ἵδρυται μὲν γὰρ ἐκεῖνα καὶ πεπαγίωται, τὸ δὲ σὸν βούλημα καὶ τούτων γέγονε βιαιότερον· καὶ ταὐτὸν δύναται Θεός τε τινάσσων τὴν γῆν ἐν σεισμῷ καὶ βασιλεὺς μηχαναῖς αὐτὴν μεθιστῶν. Ἀρχιμήδης δὲ λῆρος διὰ τὸν Καρυστίωνα τὸ πολύσπαστον ὄργανον ὑπερόγκους λόγους φθεγγόμενος· «'πᾶ βῶ' καὶ κινῶ τὰν γᾶν;»

4. Οἷον ἡμῖν, ὦ πορφύρα, τὸν Ὀλυμπιονίκην τοῦτον ἐξέθρεψας! πυκτεύεις γάρ, βασιλεῦ, ὥσπερ ἐν σταδίῳ ἐν μέσῃ τῇ οἰκουμένῃ καὶ παίεις ἀμφιδεξίως τοὺς ἐξ ἑκατέρων ἠπείρων βαρβάρους διπάλτῳ χειρί, καὶ σκότου καὶ δίνης πληρῶν. ἐπ' ἀμφότερα συνωθεῖς τοὺς ὁρίζοντας καί μοι δοκεῖς τῇ ἐπιδορατίδι κύκλῳ τῶν περάτων ἐφάπτεσθαι καὶ τὸ κράτος ἀνευρύνειν ἐπὶ τοσοῦτον, εἰς ὅσον κατὰ μῆκος καὶ πλάτος ἡ οἰκήσιμος ἔγνωσται. τὸ γὰρ ἐπέκεινα 'Γαδείρων οὐ περατόν', ὡς, εἴγε τὸ βάθος καὶ ταύτης τῆς χώρας ἐθάρρεις, καὶ τούτοις ἂν ἔδειξας τὸν τοῦ δόρατος σίδηρον ἐξαστράπτοντα — οὐ γὰρ οἶδας καθεύδειν οὐδὲ πρὸς τοὺς καιροὺς εἰρωνεύεσθαι —, 'ἐπεὶ μάθες ἔμμεναι ἐσθλός'. πόθεν ἔφυς, ὦ βασιλεῦ; 'τίς | πόθεν ἧς ἀνδρῶν;' ὡς ἀκάμας **84v**
γάρ τίς μοι φαίνῃ καὶ ἀεικίνητος καὶ τὴν φύσιν αἰθέριος καί σε ὁ δημιουργήσας θεὸς ἐγρηγορότητος στήλην ἔστησεν ἔμψυχον.

b Οὐ γὰρ ἔχω τί λέγειν ἕτερον, ἀλλ' ἐπειδὰν ἀφήσω τῷ πελάγει τῶν σῶν ἀρετῶν πολλοῦ θάμβους ὑποπλησθείς, τὴν γνώμην συγχέομαι καὶ πρὸς τοιούτους ἐξ ἀνάγκης καταίρω λιμένας· ἀποπειρώμενος δὲ καὶ τῆς ἐμῆς ἐνταῦθα ἐν λόγοις δυνάμεως, τὴν τῶν περὶ τοὺς ἀριθμητικοὺς μαθηματικῶν εὑρίσκω ἀντιπεπόνθησιν. τὰ σὰ μὲν ἀεὶ ἐπὶ τὸ μεῖζον προκόπτοντα καὶ ἄλλο ἐπ' ἄλλῳ πληθυνόμενον τρόπαιον ὥσπερ τοῖς χρόνοις συνεπαυξάνοντα· τὸ δ' ἡμέτερον θαυμαστόν, εἴπερ θαυμαστὸν τὸ παράδοξον. παραμετρούμενος γὰρ ὁ λόγος τοῖς σοῖς, ἐπὶ τοὔλαττον προχωρεῖ καὶ οὐ παύεται τῆς τοιαύτης κατατομῆς, πρὶν ἥκειν εἰς πλεῖστον τὸ ἀντικείμενον· ὥστε — πῶς ἐξισωθήσεται τὰ ἐλάχιστα τοῖς μεγίστοις; τοῦτο γὰρ οὐδ' οἱ γεωμέτραι διδόασιν — ἀλλ' οὔ τί γε καὶ σιγῶμεν παντάπασιν, εἰ μὴ τὸ πᾶν ἠχῆσαι δυνάμεθα, ἀλλὰ βοῶμεν, ὦ βασιλεῦ, βοῶμεν ὅσον ἡ φύσις χωρεῖ καὶ 'ἡ τέχνη τῶν λόγων' δίδωσι· 'ναὶ νὴ τὴν ἐπί σοι καύχησιν, ἣν ἔχω ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ!'. οἱ γὰρ συκοφάνται τὰ πάντα ψευδεῖς καὶ τὸ λαμπρὸν τῆς ἀληθείας ἔστιν ὅπου καταρρυπαίνουσιν.

94 s. cf. Plut. Marc. 14, 12. quid tamen verba *τὸν Καρυστίωνα* velint, non liquet 95 Eur. Hec. 1056 et 1080 102 Pind. Nem. 4, 69 104 s. Hom. Il. VI 444 *(μάθον)* 105 Hom. Il. XXI 150 *(εἰς ἀνδρῶν)* 106 s. Plat. Soph. 265c *(θεοῦ δημιουργοῦντος)* 109 Herod. VII 142 *(συνεχέοντο αἱ γνῶμαι)* 119 Arist. rhet. I 1354a *(τὰς τέχνας)* 120 Paul. 1 Cor. 15, 31 *(νὴ τὴν ὑμετέραν καύχησιν)*

5. Ἐντεῦθεν ἐπὶ τοὺς Κωρυκαίους Τυφῶνας χωρεῖς, οὕς, καὶ κατακεραυνώσας τοῖς σοῖς βέλεσι, βασιλεῦ, καὶ λίθοις καταχώσας, ἠφάνισας. καὶ τίς ἄρα τοὺς ἐκεῖ σου ἀγῶνας ἐκδιηγήσεται; ποία Μοῦσα, τίς Ὅμηρος; τίς τοὺς ἀνὰ τὸν Λάμον οὐλαμούς; τίς τὰ κατὰ τὴν Ἄσκοραν εὔσκοπά σου τοξεύματα ἢ τὴν ἐκεῖθεν αἰχμαλωσίαν καὶ τὰ πρῶτα τῆς Κιλικίας λάφυρα καὶ πρωτόλεια;

b Ἐντεῦθεν ἐπὶ τὸν Κύδνον μεταχωρεῖς | καθάπερ τις λαῖλαψ ἐξαισία 85 πάντα κλονῶν τε καὶ ξυνταράττων καὶ τρόπον νηῶν τοὺς βαρβάρους ἐς μέσον ἐλαύνων τὸ τῶν συμφορῶν πέλαγος· ὥστε τίς οὐ θαυμάσεται τοὺς ἐκεῖσε τελεσθέντας ἀέθλους, δι' ὧν τὰς ἀνέκαθε πόλεις Ῥωμαίων, πάλαι προηρπαγμένας, ἐπανασώζεις; καὶ οἷά τις θεὸς ἀπό τινος αἰχμαλωσίας πολυχρονίου πάρει ταύτας ἀναρρυόμενος. εὐθὺς οὖν οἱ ἀλαζόνες ἐκεῖνοι τειχήρεις ἐγένοντο καὶ ἀπέκλειόν σοι τὴν εἴσοδον· ἀλλὰ σὺ τοῖς σοῖς στρατιώταις, ὥσπερ τινὰ φ ῶ ν ο ν Ἐνυάλιον ἐμβοήσας τὴν τῆς πόλεως πόρθησιν, 'μένος καὶ θάρσος' τούτοις ἐμβέβληκας, εἶπεν ἄν τις, Ἀθηνᾶ Διομήδει ἢ Μακεδόσιν ἐν Μαρακάνδοις Ἀλέξανδρος. καὶ αὐτίκα σχεδόν τοι τοῖς ὀδοῦσιν ἐκεῖνοι τὰ τείχη κατέτραγον, καὶ τὰ ἐφεξῆς — Ὅμηρος τραγῳδῶν συμπληρούτω μοι· ἄνδρας μὲν κτείνουσι, πόλιν δέ τε 'πῦρ ἀμαθύνει' καὶ ὅσα ἐκεῖνος ταῖς πορθουμέναις πόλεσιν ἐπεισάγει δεινά. εἰ δὲ καὶ τραγῳδία πλέκεται οἴκτῳ καὶ θαύματι, ὥς φασιν οἱ τεχνῖται τῶν λόγων, οἶκτος μὲν ἐνταῦθα τοῖς βαρβάροις ἡ συμφορά, θαῦμα δὲ ὁ τοῦ αὐτοκράτορος οἶκτος σπενδομένου 'τοῖς ἀκαταλλάκτοις' φιλανθρωπότατον.

c Τελευταία τούτοις ἡ ἀκρόπολις ἄγκυρα, ἀλλὰ καὶ ταύτης καὶ ἄκοντες ἀπορρήγνυνται, καθάπερ τινὸς καταιγίδος τούτοις ἐπεισπεσόντος ἐξ ἀπροσδοκήτου τοῦ ἐκ σοῦ φύντος βασιλέως ἡμῶν καὶ τὴν τειχόμαχον μηχανήν, φοβερὸν ὄλεθρον, αὐτοῖς ἐπιστήσαντος. ὡς δεινόν τινα πολιορκητήν, ὦ βασιλεῦ, τοῖς βαρβάροις ἄρα 'καταλιμπάνεις' ! οὐδὲ γὰρ ἱπποκένταυρός τις ἀλαζὼν τοῦτον ἐθρέψατο τῷ αὐτῷ ἅμα ἱππαζόμενόν τε καὶ διδασκόμενον, ἀλλὰ παῖς παρὰ πατρὸς φύσει τὰ τῆς ἀρετῆς ἐκπεπαίδευτο. ἀλλ' ὦ ἀνίκητοι καὶ | ἀήτ- 85v

122 τοὺς Κωρυκαίους : de Coryco agitur, Ciliciae primae urbe. cf. RE XI 1452 125 τὸν Λάμον : flumen scil., de quo Steph. Byz. 409, 12 ss. 125 Ἄσκοραν : urbem non inveni 130 s. τοὺς ἐκεῖσε τελεσθέντας : de Tarsi obsidione agitur. Cf. Niceph. Basil. cit. 340, 4 Regel 135 φῶνον : hapax de Marte dictum ap. Eup. fr. 298 Kock ex sch. Ar. av. 42 135 Hom. Il. V 2 Od. I 321 136 cf. Hom. Il. V 122 ss. 136 s. cf. Arrian. anab. Al. IV 5, 3 = p. 181, 14 ss. R. 139 Hom. Il. IX 593 140 cf. Arist. poet. 5, 1449 b 142 Diod. Sic. XII 20, 3 Vog. - Fisch. *(ἀκατάλλακτον)* 146 βασιλέως : de Alexio Comneno fortasse agitur. Cf. tamen ad Cinn. I 7, ubi Isaacus nominatur 148 Septuag. gen. 39, 16

136 Μαρακάνδοις scripsi : μαρακάδαις B 142 φιλανθρωπότατ(ον) B. an φιλανθρωπότατ(ος) ?

τητοι! 'πρὸς δύο — φασίν — οὐδ' Ἡρακλῆς'. εἰ δὲ πρὸς ἕνα τὸν αὐτοκράτορα οὐκ ἀντέσχεν οὐδὲ ξύμπασα ἡ Ἀσία, τί τάχα δράσαιεν, Ἡρακλέους προσλαβόντος καὶ τὸν Ἰόλεων; τίνες ὕδραι πολλὰς ἐκφύουσαι κεφαλὰς ὑμᾶς ὑποστήσονται; σὺ μὲν γάρ, ὦ αὐτοκράτορ, αὐτὸς ἀποκόψεις, σὺ δ', ὦ βασιλεῦ, αὐτὸς ἐπικαύσεις καὶ οὕτως ὅλον τὸ θηρίον καταγωνίσεσθε. μὴ καλείσθω Ταρσὸς ἡ Ταρσὸς ἐξ ὁπλῆς Πηγάσου τινὸς ἐκεῖσε πτερορρυήσαντος, μηδ' ἀπὸ Ταρσοῦ τοῦ Περσέως παιδὸς αὐτοῦ που διολισθήσαντος, μηδὲ Κίλικες ἀπὸ Κίλικος! ἀφ' ὑμῶν δότε τὰς προσηγορίας τοῖς τόποις, ὦ βασιλεῖς· μείζονα γὰρ παρ' ὑμῶν ἢ παρ' ἐκείνων ἐνταῦθα τὰ θαύματα.

6. Καὶ σὺ μὲν οὕτω Κίλικας ἐθάμβεις Κελτοὺς ἐφόβεις, Ταρσὸν ἐχειροῦ Ἀδάνης ἐπέβαινες, τὰς Μόψου πόλεις ὅπλοις ἐλάμβανες. ἡμεῖς δὲ τούτοις ἐπεκροτοῦμεν, οὐκ ἐσιγῶμεν, οὐ — μὰ τὰς ἐπὶ Κύδνῳ σου παρατάξεις καὶ τὰς ἐπὶ Σάρῳ τῶν βαρβάρων ἁλώσεις —, ἀλλὰ μεγάλῳ καὶ ἀνεῳγότι τῷ στόματι ἐτραγῳδοῦμεν καὶ διεξῄειμεν, ἃς ἐπαφῆκας τοῖς ἐκεῖσε Κελτοῖς συμφοράς. ἐντεῦθεν μετέβαινες ἀπὸ Κιλίκων πόλεων εἰς ἑτέρας Κίλικας πόλεις, ἀπὸ Κελτῶν βαρβάρων ἐπ' Ἀρμενίους βαρβάρους, Ταρσόθεν ἐπ' Ἀνάζαρβαν, ἀπὸ πεδιάδων ἱππηλάτων ἐπὶ πρῶνας ὀρῶν οὐδὲ ποδὶ πορευσίμους.

b Τίς τοσοῦτόν ἐστι μεγαλόφωνος, ὡς ἐξισοῦν δυνηθῆναι τῷ μεγέθει τῶν ἔργων τοὺς λόγους; βαβαί, οἷον ὁρῶ, βασιλεῦ, τοῖς σοῖς τὸ ἐν τοῖς λόγοις ἀτύχημα! τἆλλα γὰρ ὢν θεῖός τις καὶ ἀήττητος ἀθλητής, κήρυκος ἀμοιρεῖς. καὶ εἰ μὲν Ἀχιλεύς τις ἦν καὶ Ἀλέξανδρος Δύσπαρις καὶ ἁρ|παζόμενον 'ἐθε- 86 λάστειον' γύναιον ἢ νησιώτης τις Ὀδυσσεύς, Ὁμήρους ἂν ἡμῖν ἡ τύχη δεκαγλώσσους καὶ πολυστόμους ἀνέφυσε, καὶ Καλλιόπας Μούσας ὅλας προσανεπλάσατο τὰ μικρότατα ἐξογκούσας εἰς μέγεθος· νῦν δέ, μεγάλων ἔργων γεγενημένων καὶ οἷον ὁ παραρρεύσας σύμπας χρόνος οὔπω πρότερον ἤνεγκεν, ἀντὶ ῥητόρων καὶ ποιητῶν πεττευτάς τινας εὐφυεῖς καὶ 'ἰαμβειοφάγους' μεμηνότας ἀντιπαρήνεγκεν, 'ἀνδράρια' δύστηνα καὶ ἀτάσθαλα καὶ οἷα οὐκ ἄν τις οὐδὲ προσειπεῖν βούλοιτο. οἷς δὲ καὶ ὁ λόγος μικρὸν ἐπέλαμψεν, ἀλλὰ καὶ τούτους οὐκ ἀνῆκεν ἡ δαίμων ἐξαμαυροῦσα καὶ συσκιάζουσα συμφοραῖς.

151 Diogenian. VII 2 = CPG I 287, 6 153 s. cf. Ps. - Apollod. bibl. II 5, 2 necnon Niceph. Basil. in magn. Domest. 11 (de Ioanne imp. quoque) = 197 ss. Garzya (RSBN XVI [1969]) 155 ss. cf. RE VIII 2414 Steph. Byz., p. 605, 1 ss. 161 Ἀδάνης : Ciliciae urbs. Cf. Appian. XII 96 White; Cass. Dio. XLVII 31 Boiss. τὰς Μόψου πόλεις : urbs in Ciliciae plana sita, quae hodie Misis nuncupatur 163 Σάρῳ : flumen, quod Adana alluit 171 cf. Hom. Il. III 39 171 s. Heliod. VII 10 = p. 221, 40 Colonna 176 Demosth. 18, 139 (Theodorum ut videtur Prodromum tangit eiusque sectam) 177 Ar. Ach. 517

166 Ἀνάζαρβαν scripsi : ἀνάβαρζαν B 168 ἐξισοῦν scripsi : ἐξ ἰσοῦν B 171 Ἀχιλλεύς scribere noluit

7. Ἀλλ' ἐγὼ μέν, ὥσπερ πρὸς τὴν νῦν κατασχοῦσαν φορὰν χολούμενος, τοῦ λόγου παρεξενήνεγμαι. αὖθις οὖν εἰς τὰς ἐξ ἀρχῆς ἐπάνειμι διηγήσεις.

b Γένος μὲν ἰσχυρότατον Ἀρσακίδαι, παντὸς μᾶλλον καὶ εὐτολμότατον ἔκσπονδον ἔθνος, στρατὸς Ἀρήιος, Πέρσαις καὶ Ῥωμαίοις πολλάκις ἀντικατέστη, Πομπήιον ἐγγὺς εἰς τὸν ἔσχατον κατέστησε κίνδυνον, ἀλλ' οὐκ ᾐσχύνοντο μετὰ πάντων ἡττώμενοι τῷ σῷ δόρατι. ἀπεγνωκότες γὰρ πάντων καὶ τὰς ἐλπίδας ἤδη καταβαλόντες, εἰς πῦρ ἀπέβλεψαν καὶ τὰς σὰς μηχανὰς αὐτοσχεδίοις βάλλουσι κεραυνοῖς, ἀντὶ λίθων τοῖς πυρσοῖς ἀποχρώμενοι· ἀλλ' ἐλάνθανον ἄρα παντάρβῃ λίθῳ πυρὰν ἐπεισφέροντες. σβεννύεις γὰρ αὐτίκα τούτων τὰς ἐμπυρίους βολάς, οὐχ ὕδασιν ἀλλ' ἐπινοήμασιν, ἀντιτάξας 'τεῖχος πλίνθινον' ταῖς τούτων πυρεκβόλοις ἐξακοντίσεσιν, ἵνα σοι δουλεύσῃ καὶ βαρβαρικὸν πῦρ τὰς πλίνθους ἀναξηραῖνον, ἕως ἂν καθέλῃς πέτρας Γαβαωνίτιδας, καθάπερ καὶ ἄλλῳ τινὶ τῶν πρὸ σοῦ στρατηγῶν τὸ οὐράνιον πῦρ, |
ὁ ἥλιος κατὰ τοῦ παλαιοῦ Γαβαὼ στηριζόμενος. ὡς δ' ἦν ἄπρακτα λοιπὸν 86v
αὐτοῖς τὰ τῶν πυρσευμάτων, θυμοῦνται καθ' ἑαυτῶν καὶ χρῶνται κατὰ τῆς πόλεως τῷ συμμάχῳ πυρὶ καὶ ὀνειδίζουσιν αὐτῷ τὴν ἀσθένειαν «ὦ στοιχεῖον ἀπρακτότατον — λέγοντες — καὶ μόνῳ βασιλεῖ Ῥωμαίων ψυχρὸν φαινόμενον! ἐπειδὴ τούτῳ καὶ σὺ μετὰ πάντων νενίκησαι, φέρε γοῦν, ἐν αὐτοῖς ἡμῖν τὴν δύναμιν γνώρισον καὶ τῶν οἰκημάτων ἐπιλαμβάνου, ἵν' εἰδῇ βασιλεύς, ὡς καὶ τῷ ἡμετέρῳ πυρὶ συμμεμάχηται». εἰπόντες, ἐπαφῆκαν αὐτὸ τῇ πόλει, πᾶσαν δὲ ταύτην εὐθὺς χαλκός τε καὶ πῦρ πανταχόθεν κατήστραπτε.

c Σοῦ ταῦτα τὰ θαύματα, βασιλεῦ, περιτρέποντος τοῖς Χαλδαίοις κατὰ Χαλδαίων τὰς ἐκπυρώσεις· αὐτοὶ δὲ ἀπὸ τῆς πόλεως ἐπὶ τὴν ἀκρόπολιν ταχὺ μεταβαίνουσιν, οἱ αὐτοὶ πολιορκηταὶ καὶ φυγάδες ὁμοῦ γιγνόμενοι, ἀλλ' ἐξάγεις κἀντεῦθεν αὐτοὺς καὶ δεύτερον ἁλίσκεις τοὺς μηδὲ μετὰ πυρὸς καθάπαξ κρατήσαντας. οἷα δὲ καὶ ἐπὶ τούτοις ἐβόων αὐτός, βασιλεῦ· «οὐ Πομπήιος τ α ῦ τ α, δοῦλοι Ῥουπενίου βάρβαροι, οὐδ' οἱ παρ' ἑκάτερα Κελτός τε καὶ Ἰσμαήλ, ἀλλὰ Κομνηνὸς αὐτοκράτωρ τῆς βασιλικῆς πορφύρας τὸ θαυμασιώτατον ἄγαλμα».

d Σὺ δὲ δὴ 'πῇ φεύγεις, μετὰ νῶτα βαλών', ἀποστάτα καὶ τύραννε καὶ ψευδώνυμε βασιλεῦ; ὡς εὖ γε ποιεῖς! ἐν γὰρ τοῖς ἄλλοις ἅπασι παρακούων τῶν τοῦ εὐαγγελίου ῥημάτων καὶ φρονῶν ἀσεβέστατα, ἐν τούτοις μόνον φρονεῖς εὐαγγελικώτατα διωκόμενος, ἐξ ἑτέρας πόλεως καὶ φεύγων εἰς τὴν ἑτέραν.

182 ss. *γένος* ~ *Ἀρσακίδαι* : de Anazarbi obsidione agitur, Ciliciae Armeniae capitis, quae mense Iulio a. 1137 debellata est. Cf. Nic. Chon. I 6 Cinn. I 7; Niceph. Basil. cit. 343, 27 Regel 189 s. Xen. an. III 4, 11 191 ss. Septuag. Ios. 10, 12 205 s. cf. Eur. Andr. 168 206 s. cf. Septuag. Ier. 41, 1 ss. 209 Hom. Il. VIII 94 212 cf. Septuag. 2 Macc. 5, 8

182 *Ἀρσακίδαι* scripsi : *ἀσαρκίδαι* B 199 ante *εἰπόντες* fort. *ταῦτα* inserend.

ἀλλ' οὐ δια|φεύξῃ τὸ τάχος τοῦ αὐτοκράτορος· εἰς ὀρῶν κορυφὰς ἀναβήσῃ; 87
τί φῄς; καταλήψεταί σε καὶ πτερυσσόμενον. πόλεις ἀπαιτεῖ τὰς ἡρπαγμένας ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον ὑμᾶς πάλαι Ῥωμαίοις φόρους διδούσας. μὴ πάντῃ θαρρεῖτε ταῖς δυσχωρίαις· καὶ τὰ δύσβατα ἱππήλατα τούτῳ γίνεται. αὐτὸς μὲν οὖν ἓν τοῦτο μόνον κερδαίνεις, τὸ μὴ παραυτίκα ἑαλωκέναι, τὰ δέ σοι φίλτατα προαλίσκεται καὶ πρὸ τοῦ θηραθῆναι τεθήρασαι τοῖς σπλάγχνοις τοῖς σοῖς λαφυραγωγούμενος. οἴει σοί τι τὰ τῶν κηρύκων τοῦ Χριστοῦ τῶν σωμάτων πολύολβα λείψανα πολιορκουμένῳ συνεπαρήξειν; ἄπαγε τῆς ἐλπίδος ταύτης! ἡμῖν ἦσαν αἱ ψυχαὶ τούτων σύμμαχοι, οὐκοῦν ἡμέτερα γέγονε καὶ τὰ σώματα· αὐτὰ δὲ καὶ χάριν ὀφείλει τῷ αὐτοκράτορι μείζονα, ὅτι ἐξ ἀσεβῶν, καθάπερ ἡ κιβωτός, ἠλευθέρωται. εἶτα, μετὰ τοσούτων, ὑποκλίνεις καὶ σὺ τὸν αὐχένα καὶ μαλάττῃ τὸν σκληρότατον τράχηλον καὶ γνωρίζεις ὡς πῦρ, ὃν ὡς φῶς οὐκ ἐγνώρισας.

8. Ἡμεῖς δ' ὁ δῆμος ᾔδομεν ἐπὶ τούτοις ᾄσματα νικητήρια, τύμπανον μεταχειριζόμενοι τὴν ἑαυτῶν γλῶτταν ἕκαστος καὶ τὴν Μαρίαν Μωσέως μιμούμενος ἐμέλπομεν ἐμμελέστατα καὶ σοὶ καὶ Θεῷ, τῷ αὐτοκράτορι καὶ τῷ παντοκράτορι. οὐ γὰρ κατὰ θάλασσαν, ἀλλὰ κατὰ γῆν τὰ τερατουργήματα — ὢ τοῦ μεγάλου θαύματα — καὶ νῦν διὰ σοῦ σῴζεται Ἰσραήλ, ἀπόλλυται Φαραώ, πίπτει καὶ 'ἀναβάτης καὶ ἵππος' οὐκ 'εἰς θάλασσαν', ἀλλ' εἰς ὄρη καὶ ἐρημίαν καὶ βάραθρα. ἐξεπλάγη μὲν κατὰ τὴν Κοίλην Συρίαν τὰς ἐν κύκλῳ πορθήσεις τῶν πόλεων. ὅσα παρὰ τὰς ὄχθας Εὐφράτου καὶ Τίγρητος, ὅσα τοῖς Ἄραψιν ἔδρασας θαύματα!

b Τίς εὔστομος | Λυσίας ταῦτα; τίς ἠχήσει Δημοσθένους ἠχώ; τίς Ἡροδό- 87v
του γλυκύτης; ποία δὲ Ἰσοκράτους σειρήν; ὑπὲρ τὴν Ἀμφίονος κιθάραν, ὑπὲρ τὴν Πινδαρικὴν λύραν, ὑπὲρ τὴν Θουκυδίδου σεμνότητα. σεσίγηται μὲν τὰ Μακεδόνων, λῆρος οἱ ἐν Μαραθῶνι πεσόντες οἱ ἐν Πλαταιέσι παραταξάμενοι· τὰ τῶν Ἀχαιῶν διερρύηκε, μόνα βοᾶται τὰ σὰ καὶ διὰ πάντων προφέρεται. εἴπω τι καὶ τῶν ἐμῶν; πᾶσα μὲν γλῶσσα καὶ στόμα πᾶν ἐπί σοι κεκίνηται, βασιλεῦ, ἀλλ' ἐγὼ τῶν ἄλλων θερμότερος· καὶ σὺ μὲν κατέσυρας τὰς πόλεις Συρίας, ἐγὼ δὲ τὰς ἀκοὰς τῶν ἀκροατῶν ὑπὲρ τῶν εἰς ταύτας ἀγώνων καὶ ὥσπερ αὐτοὺς δημοσιεύων εἰς τοὺς ἐμοὺς ἀνῆγον ὀκρίβαντας καὶ τοῦ ῥεύματος τὸ σφοδρὸν ἐκεῖθεν αἰσθάνομαι ἢ ἐκ Μινουκιανοῦ τε καὶ Νικαγόρου.

c Τὰς μὲν οὖν πόλεις αὐτῶν ὀξέως ἐπόρθεις ὥσπερ τις σκηπτὸς ἐμπίπτων καὶ ἀνατρέπων ἅπαν τὸ ἀνθιστάμενον καὶ πληρῶν θαυμάτων Σύρους ὅλους

219 *πολύολβα λείψανα* : Christi discipulorum scil. 227 cf. Septuag. ex. 15, 20 ss. 231 s. Septuag. ex. 15, 21 (*ἵππον καὶ ἀναβάτην . . . εἰς θάλασσαν*) 233 s. *Εὐφράτου καὶ Τίγρητος* : cf. etiam Michel. Ital. in Manuel. imp. 15 = Ann. Fac. Lett. Maccrata III (1970) et Niceph. Basil. cit. 357, 6 Regel 237 s. cf. Herod. VI 117 238 s. Herod. IX 25 ss. 244 *Μινουκιανοῦ καὶ Νικαγόρου* cf. lex. Sud. III 398 s.v. *Μινουκιανός*

καὶ Κίλικας. ἔνθα γὰρ δὴ πάλαι Δαρεῖον Ἀλέξανδρος ἐτροπώσατο καὶ τῷ τόπῳ δέδωκε τοὔνομα, ἐνταῦθα σὺ τὴν Ἀσίαν ὅλην ἀπέωσας, ἀντιπεριστήσας τὰς πρώην τύχας. καὶ γὰρ τὰ Περσῶν ἐς τὰ Μακεδόνων μετέρρευσεν, εἶτ' αὖθις ἐκ τούτων εἰς Πέρσας ἀντιμετέρρευσεν ὥσπερ ἐν παλιρροίᾳ· νῦν δὲ σὺ τὴν εὐδοξίαν ἐκεῖθεν πάλιν ἀντιμεθείλκυσας, ἐκεῖσε τρόπαια στήσας, οὗ πρῶτον Πέρσαι δουλείας ἐγεύσαντο. σὺ πόλεις ἡμῖν παμφόρους καὶ πολυφόρους ἐπανεσώσω· ἄλλαι μὲν γὰρ ἄλλο τι φέρουσι, ταῖς δὲ καρπός ἐστι κάλαμος, οὐχ οἷος ὁ Ἰνδικὸς εἰς ὀργυιὰς μετρούμενος τὴν περίμετρον οὐδ' οἷος ὁ παρ' ἡμῖν ἐλαφ⟨ρό⟩τατος, | σίμβλον δὲ αὐτορρύτου μέλιτος καὶ κηρίον **88** *τρόπον τινά· καὶ οἷον σύριγγες αὐτοφυεῖς ὁ κάλαμος οὗτος ἀδιάτρητος γίνεται.*

d *Τίς μὲν οὖν Μωσῆς ἐκεῖνος, τίς δὲ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ εἰς γῆν ἄγοντες τὸν λαὸν π η γ ὰ ς ἀ π ο β λ υ σ τ ά ν ο υ σ α ν τοῦ γάλακτος καὶ τοῦ μέλιτος; μέλι ἐκ πέτρας ἐκεῖ κἀνταῦθα γλυκύτατος χυμὸς ἐκ καλάμων παραδοξότατος λείβεται· καὶ 'μάννα' μὲν οὐρανόθεν ἐκεῖ, ἐνταῦθα δὲ γῆθεν ἀπὸ καλάμων ἀπραγμάτευτον ἀναδίδοται· ἄμφω γὰρ εἰς θαῦμα κινεῖ, τοὺς πρώτως θεασαμένους Ἑβραίους τε τὸ μάννα καὶ Ῥωμαίους οὗτος ὁ κάλαμος. νῦν γὰρ καὶ οὔπω πρότερον, οἶμαι, Ῥωμαῖοι κάλαμον ἐθεάσαντο πηγὰς ἔχοντα μέλιτος, καὶ τὸν αὐτὸν ἐν μὲν Ἕλλησιν εἰς Πανὸς ὄργανον μουσουργούμενον, ἐν δὲ Σύροις μελιττουργούμενον. καὶ σὺ μὲν τοιαῦτα ἡμῖν λαφυραγωγεῖς, τῇ γλυκύτητι τῆς ἐπαγγελίας τὴν γῆν αἰνιττόμενος.*

9. *Εἶτα δεικνὺς τοῖς βαρβάροις καὶ τὸν σκύμνον, ὁ λέων ὁ βλοσυρώτατος οἵους ἔχει τοὺς ὄνυχας, πέμπεις αὐτὸν ἐφ' ἑτέρας πόλεις καὶ οὐκ εἰς ἀναβολὰς εὐθὺ τὰ τῆς πολιορκίας ἐχώρησεν, ἀλλὰ ταχέως αὐτίκα μάλα σκυλεύει καὶ προνομεύει ὀξέως, τὰς ἀπορρήτους ὀμφὰς καὶ ἑαυτῷ τελουμένας ἐπιδεικνύμενος.*

b *Καὶ νῦν ὑπόθεσις λόγων ἡμῖν ἡ πόλις αἱ Γάστουναι καὶ ὁ πορθήσας ταύτας γενναιότατος βασιλεύς, τὸ ἀλέξημα τῆς τῶν Ῥωμαίων ἡγεμονίας, τὸ τῆς σῆς φύσεως 'ἀποβλάστημα' τὸ τῆς πορφύρας ἄνθος, τὸ τῆς σῆς παλαίστρας*

247 s. *ἔνθα ∼ Ἀλέξανδρος* : de Alexandrettae obsidione agitur, de qua cf. Niceph. Basil. cit. 346, 10 Regel 254 ss. cf. Dioscor. mat. med. V 92 = p. 64, 8 ss. Wellm. atque Herod. III 38 258 cf. Septuag. ex. 33, 11 259 Procop. aed. I 11, 11 Haury *αἱ πηγαὶ τὸ ὕδωρ ἀποβλυστάνουσαι* 260 cf. Septuag. ex. 33, 3 261 cf. Septuag. ex. 16, 14 ss. 268 Ps.-Hes. scut. 175 *ὑπὸ βλοσυροῖσι λέουσιν* Apost. VII 57 = CPG 409, 1 273 *Γάστουναι* : cf. Guil. Tyr. V 19 = Rec. hist. crois., Hist. Occ. I 689 (a. 1142) 275 Plat. conv. 208 B

255 *ἐλαφ**'τατος* B 266 *μελιττουργούμενον* B[sl] *μελιτουργούμενον* B[1] 271 *ἑαυτ(ῷ)* an *ἑαυτ(οῦ)* legend. incert.

4 - 8 - 1970

ἀκριβέστατον παίδευμα. τί πρὸς τοῦτο τὸ πάθος ἡ κατὰ Χαιρώνειαν Φιλίππου καὶ τοῦ παιδὸς Ἀλεξάνδρου τοῖν βασιλέοιν παράταξις, δι' ἣν ἡ μὲν Ἑλλὰς Μακεδόσιν ἐκτεταπείνωτο, τοῖς δὲ σοφισταῖς ἡ Χαιρώνεια πονηρὸν χωρίον ἐν μελέταις ἐμονῳδεῖτο; εἰ δ' ἦσαν σοφισταὶ καὶ παρὰ | βαρβάροις τραγῳδεῖν **88v** *εἰδότες τὰ πάθη, τί οὐκ ἂν εἶπον ἐνταῦθα ⟨τοῦ⟩ πάθους γενόμενοι; ἀλλ', ὦ βάρβαροι Πέρσαι καὶ Μῆδοι, εἰς τί ἔτι 'δυστραχηλεῖτε' καὶ ἀντερείδετε; παύσασθε ἀλαζονευόμενοι καὶ ἐπίγνωτε τοὺς ἰσχυροτέρους, 'γνῶτε ἔθνη καὶ ἡττᾶσθε' τὴν σιδηρᾶν καὶ βαρεῖαν ῥάβδον καὶ πόρρωθεν βλέποντες.*

10. *Ἀλλ' ἐπὶ τοὺς Ἀντιοχέας χωρῶμεν ἤδη καὶ τὰ κατ' αὐτοὺς θαύματα διηγώμεθα, τοῖς φιλοκάλοις συνεορτάζοντες. Ἀντιοχέας δ' ὅταν εἴπω τούτους, τοὺς Κελτοὺς λέγω Σύρους — λεγέσθωσαν γὰρ οὕτω διὰ τὴν ἀπὸ τοῦ χρόνου φυσίωσιν, ὥσπερ ἀμέλει καὶ ἄλλους Κελτοὺς Ἴβηρας ὀνομάζομεν. αὐτοὶ μὲν οὖν 'ἐγιγαντίων' τὰ πρῶτα καὶ 'ἐπ' ἄκρων ὀνύχων ἔβαινον', ὑπὲρ ἕνα πῆχυν τὴν ὀφρῦν αἴροντες καὶ ὅλως ἦσαν 'ὑπερνεφεῖς' τὴν ἀπόνοιαν. ἐπεὶ δὲ αὐτοῖς, τὸ μείλιχον ἀποκρύψας, τοὺς σκηπτοὺς ἔδειξας καὶ πυρισμαράγδους ἀφῆκας τὰς ἀστραπάς, ὥσπερ ὑπὸ πρηστήρων βληθέντες τῶν ἀπὸ τοῦ πολέμου δεινῶν, ἄλλος ἄλλων ὑπέτρεχεν ὀπὴν καὶ κατάδυσιν. καὶ πολλὰ χαίρειν ὅπλοις καὶ δόρασι φράσαντες, ἀντὶ δοράτων τε καὶ ξιφῶν τοῦ σταυροῦ τὸ σημεῖον αἴρουσι καὶ σχῆμα ἐλεεινὸν ὑποδύονται, ἐνταῦθα καὶ μόνον ταπεινὸν καὶ 'ὑπόσαθρόν' τι 'φθεγγόμενοι' οἱ ἐν τοῖς ἄλλοις ἅπασι τῇ κεφαλῇ τὸν οὐρανὸν ἐπαράσσοντες καὶ τὴν γῆν ἀπολεῖν ἀπειλοῦντες τῷ δόρατι. ἀλλ' οὐ Ῥῆνος ἐνθάδε, Κελτοί, οὐδὲ σεισμοὶ καὶ θαλάσσης ῥόθιον, καθ' ὧν ὀργιεῖσθε καὶ καθοπλισάμενοι κατὰ γῆς καὶ θαλάσσης τὰ δόρατα βάψετε, ἐμπληξίᾳ πάντα μιγνύντες καὶ ταράττοντες πράγματα. οὐδ' ὁ πρόσοικος Ἰσμαήλ, | ὅπου μὲν νικῶν ὅπου δὲ καὶ ἡττώμενος, ἀλλ' ἀήττητος βασιλεὺς καὶ στρατηγὸς* **89** *τὰ πάντα ἀνίκητος.*

b *Ὦ τὴν Κελτικὴν ἐλέγξας μελίαν, ὡς οὐδὲν πρὸς τὸ σὸν δεδύνηται δόρυ! ὦ πᾶσαν τὴν Ἀσίαν εἰς θαῦμα κινήσας, ὦ τοῖς ὅπλοις τῶν σωμάτων κρατῶν καὶ ταῖς ἡμερότησι τὰς ψυχὰς τυραννῶν, ὦ καὶ τοὺς προειληφότας φιλοπονίᾳ νικῆσαι φιλονικῶν καὶ τοῖς μετά σε μὴ καταλείψας ἀγώνων ὑπόθεσιν! τὴν γὰρ Ἀντιόχου πόλιν ὥσπερ δεδοικώς, μή τις ἐπὶ τοῖς ἐπ' αὐτῇ ἀγῶσι τῶν*

276 ss. cf. Plut. Alex. 9, 12 278 s. cf. Aeschin. 3, 187 281 Tzetz. hist. I 430 Leone 282 s. Septuag. Is. 8, 9 284 *ἐπὶ τοὺς Ἀντιοχέας* : de rebus a Ioanne contra Antiochiam gestis deque eiusdem urbis erga imperatorem obsequio agitur. Cf. Cinn. I 8; Nic. Chon. I 7 Niceph. Basil. cit. 358, 4 ss. Regel 288 Georg. Pisid. Heracl. 1, 30 Pert. Athen. VIII 379, 36 = p. 266, 1 Kaib. 289 Greg. Nyss. or. 43, 64 = PG XXXVI 581 A *ὑπερνεφεῖν* 290 s. *πυρισμαράγδους* : cf. Theocr. syr. 8 *(πυρισμαράγου)* 295 Polem. Physiogn. I 12 *(ὑπόσαθρον φθέγγεσθαι)*

280 *τοῦ* inserui 284 *ἀντιοχέας* B[1] *ἀντιοχείας* B[sl] ut vid. 290 *τὸ* scripsi : *τὸν* B 305 *φιλονικῶν* scripsi : *φιλονεικῶν* B

μετά σε στρατηγῶν ʻγέρας ἕξειʼ, αὐτὸς δὲ ἀπέλθοις ἀγέραστος, τὸ τοῦ Ἀχιλλέως ἐπὶ Ἕκτορι πέπονθας· προλαμβάνεις τοὺς ἄλλων ἴσως ἀγῶνας τῷ πόνῳ, μή τις κῦδος ἄροιτο λαβών, καὶ μέρος καὶ ταύτην ποιεῖς τοῦ κύκλου τῶν κατορθωμάτων τῶν σῶν.

c Τί οὖν; ὁ πολὺς ἐν ὅπλοις καὶ πλέον εἰς οἶκτον ἐπικάμπτῃ τὴν ψυχὴν καμπτομένοις τὸν τράχηλον, καὶ παρὰ τῆς σῆς δεξιᾶς προῖκα λαμβάνουσι τὴν ζωήν, οἷς τοῦ θανάτου τὸ ψήφισμα πρότερον ἔγραψας τῷ σῷ δόρατι. εἶτα τί; συλλαβαῖς ὀλίγαις περικλείεις τὸ κράτος αὐτῶν, ʻἕως ὧδε — λέγων — ἐλεύσῃ καὶ οὐχ ὑπερβήσῃ, ἀλλʼ ἐν σοι συντριβήσονταί σου τὰ κύματαʼ, καὶ ὅπερ πρόσταγμα ἐν θαλάσσῃ παρὰ Θεοῦ, τοῦτο παρʼ ἐκείνοις γράμμα βασιλικόν.

d Ἐντεῦθεν οἱ τῶν Φοινίκων ἄρχοντές σοι καθυποτάττονται καὶ πόρρωθεν ἐμβάλλουσι δεξιάν· ἐντεῦθεν ὁ τῆς Ἐδέσης τοῦ σοῦ συντάγματος γέγονε καὶ δόρυ κραδαίνειν ὑπὲρ σοῦ βούλεται· ἐντεῦθεν ὁ τῆς Αἰλίας, μελίαν χαλκόστομον τῶν χειρῶν ἀπορρίψας, προσκυνεῖ σου τὸ ἄκρον τοῦ δόρατος καί, τὴν στεφάνην τῆς κεφαλῆς ἀποθέμενος, παραχωρεῖ σοι μόνῳ τῷ διαδήματι | καὶ τοῦ τῆς βασιλείας ὀνόματος ἀξιοῖ. τοὺς γὰρ ἄλλους ἀστέρας, ἡλίου μὴ 89v φαινομένου, ʻσελασφορεῖνʼ οὐδὲν ἀπεικός, αὐτοῦ δʼ ὑπερκύψαντος τὸν ὁρίζοντα καὶ τὸν κύκλον ἔμπλεω φωτὸς ὑποδείξαντος, πᾶς ἀπορριπτέτω τὸ δᾳδουχεῖν. εἰ δέ τις ἔστι κατʼ οὐρανὸν ἀστὴρ τολμηρότατος καὶ ἀνταστράπτειν ἐθέλει τῷ μεγάλῳ πυρί, αὐτὸς ʻὀφλισκάνει γέλωνʼ ἀμαυρότερον ἐν ἡμέρᾳ τὸ φῶς παρεχόμενος.

11. Πῶς οὐ θαυμάσομαί σου τὸ ἀκατάπληκτον, βασιλεῦ, τὸ πρὸς τοὺς πόνους ἀνένδοτον; τὴν μὲν γὰρ φύσιν ἄνθρωπος εἶ, αὐτὸς δὲ πρὸς τοὺς ἀγῶνας ἶσα καὶ ἀήττητος. τῶν γὰρ ἀλλοφύλων τὰς πόλεις χειρούμενος, πόλεις μυριάνδρους πόλεις πλουσίας πόλεις εὐδαίμονας, τὰς μὲν σκυλεύσας ἀφῆκας μετὰ τῆς προσηγορίας τοὔδαφος μόνον, τὰς δʼ, ὡς εἶχον πλούτου τε καὶ χρημάτων, δῶρον δέδωκας τῶν Κελτῶν τοῖς ἐκ πολεμίων δουλεύσασιν, ὥσπερ ἀντανισῶν ἐκείνοις τὰς ἀφῃρημένας πόλεις ταῖς ἑτέρωθεν ἀντεισαγομέναις, ὁ αὐτὸς καὶ ἀφαιρούμενος καὶ δωρούμενος. ἐκεῖνο μὲν τὸ δίκαιον, τοῦτο δὲ καὶ τὸ φιλόδωρον· τὸ μὲν γὰρ βίᾳ λαμβάνειν, ἃ προηρπάκασι, τῆς ἐκδίκου ῥομφαίας

---

307 cf. Septuag. Ier. 41, 6 ss. Theod. Cyr. quaest. in 2 Par. I 592 Schultze (ἔχουσι τὸ γέρας) 314 s. Septuag. Iob 38, 11 (ἐν σεαυτῇ συντριβήσεταί σου...) 319 ss. ὁ τῆς Ἐδέσης ...Αἰλίας : de Latinorum principum Edessae et Ierusalem fide obsequioque erga imperatorem agitur, de quibus rebus Italicus unus auctor nobis exstat. Cf. Cinn. I 8 Nic. Chon. I 7; praeterea Guil. Tyr. XI 1 = Rec. hist. crois., Hist. Occ. I 450 s. 324 Mich. Sync. laud. Dion. Ar. p. 359 Boiss. 327 Eur. Med. 404 γέλωτα... ὀφλεῖν

---

314 περικλείεις B[1] περικλιείεις B[sl] ὧδε scripsi : ὧδε B 326 ἔστι scripsi : ἐστὶ B

ἐστίν, ἣν στιλβοῖς ἀεὶ πρὸς τοὺς περικόπτειν καὶ λωποδυτεῖν τὴν Ῥωμαίων ἐθέλοντας, τὸ δὲ φιλοτιμεῖσθαι περὶ τὰς δόσεις τῆς βασιλικῆς δεξιᾶς. ἁπανταχοῦ γὰρ κύριον τῆς παρʼ αὐτοῖς κτήσεως ἑαυτὸν καθιστῶν, τοῖς δεδωρημένοις ἀρκεῖσθαι βούλει παρὰ τῆς χειρὸς τῆς βασιλικῆς, ἀλλὰ μὴ ἐκείνους, ἐρημίᾳ τῶν ἀπειρξόντων χειρί, χεῖρας ἐμβάλλειν καὶ σαγηνείας τρόπον τὰς πόλεις ἔχειν εἰς ὁπόσας αὐτῶν τὸ ἄπληστον ἔφθασεν.

b Ἀλλὰ τίς ἐξαριθμήσειε τὰς ἁλούσας πόλεις, ἄριστε αὐτο|κράτορ, ἢ τίς, 90 ἀριθμεῖν ἀρξάμενος, οὐκ εὐθὺς ἐφέξει καὶ τὸν πρῶτον αὐτὸν ἀριθμόν, ὥσπερ οἱ τοῦ Ἰκαρίου πόντου τῶν κυμάτων ἀποπειρώμενοι; ἔχεις τοιοῦτον εἰπεῖν, σοφώτατε Ὅμηρε, βασιλέα πτολίπορθον ἐν τοῖς σοῖς ἥρωσι; δ ώ δ ε κ α μὲν σ ὺ ν ν η υ σ ὶ κορωνίσι π ό λ ε ι ς ἀ λ ά π α ξ ε ν ὁ σὸς Ἀχιλ⟨λ⟩εύς, π ε ζ ὸ ς δὲ παρὰ μίαν τοσαύτας, τὰ ʻπο⟨λ⟩λοστημόριαʼ τῶν ἡμετέρων διηγημάτων· καὶ τοῦ πλήθους τὸ τάχος θαυμασιώτερον· αἱ πλείους γὰρ αὐτῶν οὐδʼ ἡμερῶν ἑβδομάδος ἔργον ἐγένοντο. τίς τῶν λαφύρων τὸ πλῆθος, τίς τὰς τῶν καμήλων ἀγέλας, τὴν δὲ ʻπολλάκις μυρίανʼ ἵππων τὴν δὲ τῶν ἀνδρῶν αἰχμαλωσίαν, τὰ δʼ ἄλλα ξύμπαντα, ὧν ἕκαστον ἐκπλήττει τὴν πᾶσαν ἀνθρώπου ψυχήν;

12. Ἐγὼ δέ σοι, βασιλεῦ, καινοτομῶν ὥσπερ ἐνταῦ⟨θα⟩ τὸν εὐφημητήριον καὶ παραδοξότερόν τι ποιῶν ἢ κατὰ τοὺς πολλοὺς τῶν ῥητόρων, ʻστρατηγικῇʼ συγχρώμενος ʻἐπιστήμῃʼ, τὰς λαμπροτέρας πρυτανεύσω σοι νίκας, οὐκ ἀφʼ ὧν περιγέγονας μᾶλλον ἢ ἐν οἷς οὐχ ὑπερέσχε τὸ δόρυ τὸ σόν, ὅτι ἐν μὲν ἐκείνοις τάχα ἂν εἴποι τις, ὅτι καὶ τὰ τῆς τύχης πολλάκις συνέπραξεν, ἐν δὲ τούτοις τὸ πᾶν ἡ σύνεσις ἔδρασε. τί γὰρ δεῖ πετόμενόν τινα διώκειν ὥσπερ τὸ ἐν κοριστικῇ Βερροιαῖον βάρβαρον, ἢ Χαλεπίτην εἰπεῖν σαφέστερον; ὁ γὰρ διώκων πετόμενά — φασι — μαίνεται.

b Οὐκοῦν μεταστρέψας τοὺς χαλινοὺς ἐκεῖθεν, ἀπὸ τοῦ Χάλεπ — πολλάκις γὰρ ἐπιφέρω καὶ τοὔνομα, ὅτι πολλῶν ἡμερῶν ἐνταῦθα Ῥωμαίων σκῆπτρον οὐκ ἐθεάσατο ἥλιος — τῷ Σέζερ ἐπαφῆκας τὸ στράτευμα, ἥν τινα πόλιν ἑλλη-

---

345 s. ad. Argonautas adluditur 347 Hom. Il. XV 77 347 - 349 Hom. Il. IX 328 s. 349 Arist. top. IV 125a, 9 350 s. cf. Septuag. ex. 34, 21 352 Plat. Theaet. 175a (μυρίοι) 356 s. Arist. eth. Nic. I 1096a, 32 361 Βερροιαῖον ... Χαλεπίτην : de Aleppo agitur, ex qua obsessa Ioannes recedere coactus est, locorum causa valde munitorum. Cf. Mich. Ital. in Manuel. imp. cit. 15. Niceph. Basil. cit. 350, 21 Regel Cinn. I 8 361 s. cf. Plat. Euthyphr. 4 A 365 ss. Σέζερ ~ Λάρισσαν : urbem scil., cuius cives dona pretiosa Ioanni praebuerunt, ut ipse ab obsidione discederet : quibus donis acceptis, ille obsidionem omisit. Cf. Cinn. I 8 Nic. Chon. I 8 Niceph. Basil. cit. 351, 9 Regel Mich. Ital. in Manuel. imp. cit. 15. Guil. Tyr. XV 1 - 2 = Rec. hist. crois,. Hist. Occ. I 655 ss.

---

348 πόλεις B : an πόλιν scribere debuerit (cf. μίαν inseq. l.)? 349 inserui 352 ἵππων scripsi : ἵππον B 355 inserui 360 κοριστικῇ (sc. γλώττῃ) dixit ut ὑποκοριστικῇ, quod fort. repon.

νίζοντες εἴποιμεν Λάρισσαν — ἔστι γὰρ τῆς Κασιώτιδος χώρας τὸ κράτι-
στον —, θυμούμενος δὲ ὥσπερ κατ' ἐκείνης | τῆς πόλεως, ὅτι ἄρα 'μὴ εὐφυῶς 90ᵛ
ἔσχε πρὸς' πολιορκίαν καὶ πόλεμον, πάντων ἀνῃρημένων ἐκεῖθεν καὶ ὕδατος
καὶ πυρὸς καὶ ὅθεν ἂν στρατιώτης καὶ ἵππος τραφήσεται, ἃ πάντα τὴν πολιορ-
κίαν ἐ⟨πέσχε⟩.
c Πολλὰς πόλεις Ἀράβων ἐλεηλάτησας ἀντὶ μιᾶς ἐκείνης, ὅλας ἑκατὸν
πόλεις παραστησάμενος, ὧν τὸ ἐξαίρετον τὸ Κασιωτικὸν καθίστατο φρούριον.
πάλιν οὖν οἱ κεραυνοὶ καὶ πάλιν αἱ τῶν 'λίθων βολαὶ' καὶ ὁ τῆς πόλεως 'ἀρχι-
σατράπης' ἐλέῳ τὴν συμφορὰν παραιτούμενος· καί γε τῶν ἐλπίδων οὐκ ἄστο-
χος ἦν ὁ βάρβαρος, ἀλλ' ὅλοις ποταμοῖς φιλανθρωπίας περιεκλύζετο. ὃν γὰρ
ὡς κεραυνοφόρον, ὡς καταιβάτην, ὡς πρηστήριον δύναμιν ἔγνωσαν ἀντικαθι-
στάμενοι, ὡς Σωτῆρα καὶ Φίλ⟨ι⟩ον καὶ Ἱκέσιον ἱκετεύοντες ἐπεγίνωσκον, καὶ
τὰς προσηγορίας τῶν Ἑλληνίων θεῶν ἐπί σου πρεπωδεστέρας ἐμάνθανον
(μετέβαλον γὰρ αὐτὰς οἱ καιροὶ καὶ ἡ τῶν πραγμάτων περίστασις).
d Παραστησάμενος οὖν τὸν βάρβαρον, αὖθις ἀφίης ἐλεύθερον καὶ τὸν Ἀ-
λέξανδρον ἐνταῦθα μιμῇ· χαρίζῃ τὴν πόλιν μετὰ τὴν νίκην τοῖς νικηθεῖσι καί,
σὸν ⟨τὸ⟩ ἐκνίκημα ποιησάμενος, οὐκ ἀποδίδως, ἀλλὰ δίδως αὐτὴν τοῖς βαρ-
βάροις, ἅπερ ἐκεῖνος εἰς Πῶρον δέδρακε· τῆς γὰρ βασιλείας αὐτὸν ἀφελόμενος,
πάλιν βασιλέα χειροτονεῖ. ζῆλος οὗτος ὁ σὸς Ἀλεξάνδρειος· οὐ γὰρ
φθονεῖς ἑτέροις ἀρχῆς, ἀλλ' ὥσπερ τις ὢν ὑπερανεστηκὼς τοῦ παντὸς πρό-
βολος, εἰς ἑαυτὸν ἐξάπτεις τῶν ἁπανταχόθεν ἀρχῶν τὰ πείσματα. καὶ μή μοι
μέμφου, βασιλεῦ, τῆς συγκρίσεως· τἆλλα μὲν γὰρ αὐτὸς πολλοὺς Ἀλεξάνδρους
ὑπερεφώνησας, ἐν τούτοις δὲ μόνον πρὸς τὴν μέσην ὑπάτην χορδῇ τὸ σύμφω-
νον ἐμμελῶς ἀποδέδωκας.
13. Τοὺς δέ γε θησαυροὺς ἐκείνους | καὶ τοὺς ἀργύρου τε καὶ χρυσοῦ θη- 91
μῶνας καὶ τῶν μαργαρίδων τὸ μέγεθος καὶ πλῆθος καὶ κάλλος καὶ τῶν λίθων
τὸ διαυγὲς καὶ πολύχρουν — τί γὰρ δεῖ με λέγειν τοὺς Ἄραβας ἵππους, καλλίτρι-
χας ὅλους καὶ ὑπὲρ τοὺς Εὐμήλου τυγχάνοντας καὶ ἶσα καὶ ἀέλλαις ἀνιπταμένους;
b 'Τὸ τοῦ σταυροῦ τρόπαιον' κατὰ πᾶσαν ὑπεροχὴν ὑπερέβαλεν· αὐτὸ γὰρ
τοῦτο Θεὸς ἵστησί σου περιφανέστατον τρόπαιον ἐν μέσοις βαρβάροις τοῦ βαρ-
βάρου τὸ ἄποινον. ἐκ γὰρ λυχνίτου λίθου σταυρὸς ἐλελάξευτο καὶ ταῖς

367 s. Arist. pol. V 1303b, 8 *(ἔχῃ)* 373 Herodian. II 6, 13 = p. 52, 25 Staven. *(βολή)* 373 s. cf. Nic. Chon = MB I 111 Sath. 383 s. cf. Plut. Alex. 60 Arrian. V 19, 3 = p. 265, 13 ss. R. 384 s. cf. Septuag. 1 Macc. 8, 16 388 s. cf. Aristid. Quint. I 6 = p. 7, 15 ss. Winn. - Ingr. 393 cf. Hom. Il. II 763 ss. 394 Euseb. demonstr. ev. III 4 = p. 114, 27 Heikel *(τοῦ σταυροῦ τὸ τρόπαιον)* 396 Cinn. I 8 Niceph. Basil. cit. 353, 12 Regel

370 inserui (rasura sex fere literarum in B) 377 *Φίλ⟨ι⟩ον* scripsi inseq. linea conl. 382 inserui 393 *Εὐμήλου* scripsi : *εὐμήλους* B 394 *αὐτὸς* fort. scribend.

ἐμφύτοις ἀκτῖσι περιεφλέγετο· καὶ τὸ παραδοξότατον, ὅτι καὶ ὁ σταυρῷ νική-
σας ἀστροειδεῖ βασιλεὺς τοὺς ἐχθροὺς τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ τῷ σταυρῷ
ἐνεγέγραπτο. ἵνα σύ, καθάπερ Κωνσταντῖνος ἐκεῖνος, ἔχῃς θαρρεῖν, ὡς νικη-
τικά σοι τὰ σύμβολα δέδοται. ἔχω δέ τι καὶ πλέον ἐνταῦθα τῶν κατὰ τὸν μέγαν
Κωνσταντῖνον εἰπεῖν. οὐρανόθεν μὲν ἐκείνῳ ἔστη τὸ τρόπαιον τοῦ σταυροῦ,
ὅθεν οὐδέποτε σταυρὸς κατενήνεκτο· σοὶ δὲ γῆθεν ἐξήστραψεν, ὅθεν ὁ σταυρὸς
ἐν οὐρανῷ τῷ αὐτοκράτορι κατηγλάισται. ὁ δὲ δὴ 'λύγδινος λίθος' Δάτιδος,
ὃν Πέρσαι μὲν ἐπὶ τροπαίῳ τῷ κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐκόμιζον, οἱ δὲ Μαραθῶνι
μεμαχημένοι, λάφυρον ἐκ τῆς Φοινίσσης ὁλκάδος λαβόντες, νέμεσιν ἔγραψαν
'ἀπρεπὲς τῷ τροπαίῳ τούτῳ συνεξετάζειν'.
14. Συνηδόμεθά σοι, βασιλεῦ, καὶ συνεχαίρομεν καὶ ἐπὶ τῇ τῆς δραγμῆς
εὑρέσει· δραγμὴν δὲ λέγων τὴν βασιλικὴν εἰκόνα σημαίνω, τὸν σὸν τριπόθητον
ἀδελφόν, ὃν εὑρὼν ἠγκαλίσω καὶ ἀγκαλισάμενος λίαν φιλαδελφότατα τὴν μέσην
τῆς ψυχῆς χώραν δέδωκας. καὶ τὸ ἐπὶ τοῖς συνοῦσι καὶ σύμπνοις ἀδελφοῖς
μέλος Δαυϊτικὸν μουσουρ|γούμενον ἔψαλλες μὲν αὐτός, συνεψάλλομεν δὲ καὶ 91ᵛ
ἡμεῖς, ὥσπερ ἐξ ἀμοιβῆς τὸν ψαλμὸν ἀντεπᾴδοντες.
15. Ἀντηχήσαμεν καὶ πρὸς τὰς τῶν Ἀντιοχέων φωνάς, κράτιστε βασι-
λεῦ, ὁπόταν αὐτὸς ἐν μέσῃ γῇ τῆς Κοίλης Συρίας ἐπὶ πολλοῖς τροπαίοις κατή-
νεγκας θρίαμβον. καί πως συνωρχούμεθα τούτοις καὶ συνεγαννύμεθα τῆς προό-
δου, τοὺς λόγους ὑφαίνοντες καὶ ταῖς ἐνδιασκεύοις τῶν διηγήσεων χρώμενοι,
πλὴν οὐχ ὡς νῦν ἐπιτροχάδην ἔγωγε γράφω καὶ λέγω διὰ τὸν κόρον τοῦ λόγου,
ἀλλὰ πάντα λόγῳ μακρῷ καταλέγοντες.
b Ὡς ἄρα ἡ πόλις ὅλη, ἅπαντα ἦσαν μεστὰ καὶ ἀνδρῶν καὶ φωνῶν καὶ πέ-
πλων χρυσοϋφῶν καὶ παντοδαπῆς ἄλλης ὕλης τιμιωτέρας, ὅπου μὲν
ἐξηρτημένων ὅπου δὲ καὶ ὑπεστρωμένων, ἔστι δ' οὗ καὶ προσαπτομένων, καὶ ἦν
ἄλλο μετὰ τὴν βασιλίδα πόλιν ἡ πόλις βασιλικὸν ἐνδιαίτημα. αὐτὸς δέ, καθάπερ
τις ἀστεροπαῖος ἐφ' ἵππου καλλίστου φερόμενος, ὑπὸ μυριάνδρου πλήθους δορυ-
φορούμενος εὐφημούμενος προπεμπόμενος, πᾶσιν ἠφίεις ἀκηράτους μαρμαρυ-
γάς· ξύμμικτοι δὲ πανταχόθεν βοαὶ τὸν 'ἀέρα' κατεῖχον 'περιηχοῦσαι' καὶ ἦν
τὸ ἐξηχούμενον ὁ 'τροπαιοῦχος' ὁ 'νικητὴς' ὁ ἀήττητος αὐτοκράτωρ. δοκῶ

400 s. cf. Euseb. vit. Const. pp. 43 ss. Heinich. 403 Philostr. im. I 1, 15 762 = II 294, 14 Kayser 404 s. cf. Herod. VI 118 406 Alciphr. III 54 = p. 190, 18, 2 Benn. - Fob. 407 cf. Luc. 15, 8 ss. 408 s. *τριπόθητον ἀδελφόν* : de Isaaco Comneno agitur, Ioannis fratre, deque imperatoris erga eum venia. Cf. Niceph. Basil. cit. 348, 10 ss. (eundemque in Adrian. Comn. p. 53, 708 ss. Garzya) necnon Nic. Chon. I 9 410 s. Septuag. ps. 132 419 s. Herodian. V 3, 6 = p. 141, 12 Staven. *(χιτῶνας χρυσοϋφεῖς)* 425 Anaxim. B 2 = I 95, 18 s. Diels - Kranz 426 Act. Io. 3 = Lips. - Bonn II 152, 23 *(αὐτοκράτορι καίσαρι σεβαστῷ νικητῇ τροπαιούχῳ)*

405 *Φοινίσσης* scripsi : *φοινίσσας* B

*μοι, τότε καὶ παῖδες εὐφήμησαν, εἰ μή γε 'τὸ ὡσαννὰ' ἐξ ἡμισείας σοι τὸν
ἐπὶ τῷ Σωτῆρι ὕμνον ἐκρότησαν. τὸ μέντοι Κελτικὸν ὅσον ἔκκριτον, ἄνδρες
ἀεὶ μεμνημένοι ἀλκῆς καὶ πολέμων, ἐνταῦθα λήξαντες Ἄρεος, 'αὐτοποδητὶ
βαδίζοντες' πάντες, πανδημεὶ ξυνετέλουν τὸν θρίαμβον, οἱ μὲν καὶ παρεπόμε-
νοι καὶ μετὰ τῶν ἑπομένων γιγνόμενοι, | ἦσαν δ' οἳ καὶ ταῖς ὁπλαῖς τοῦ ἵπ-* **92**
που ῥίψαντες ἑαυτοὺς ἀντ' ἐδάφους ἐξέκειντο.

c *Ὦ τὰ φρονήματα Ῥωμαίων ἐγείρας, ὦ κατασείσας ψυχὰς τῶν βαρ-
βάρων, ὦ ἀνάψας Ῥωμαίοις πάλαι σβεσθεῖσαν τὴν εὔκλειαν, ὦ αὐτουργὲ με-
γάλων ἀγώνων! ἐθριάμβευσεν ἐπ' Ἀρμενίων νίκαις ποτὲ καὶ Πομπήιος, ἀλλὰ
Λεύκουλλος ἐνίκα καὶ Πομπήιος ἐν ἑτέρων ἀγῶσιν ἐπόμπευε· σὺ δὲ αὐτὸς
νικητής, αὐτὸς τροπαιοῦχος, αὐτὸς ἐπὶ τροπαίοις μεγάλοις ὑπὸ πολλῶν ἡγε-
μόνων δορυφορῇ.*

d *Εἶδες, Ἀντιόχου πόλι, πάλαι πορθοῦσα, εἰσελαύνοντα σεβαστὸν αὐτοκρά-
τορα, ἃ πολλῶν ἐτῶν οὐ τεθέασαι. καί σοι τῆς δόξης 'ἡ βασιλὶς τῶν πόλεων'
οὐ φθονεῖ, μήτηρ δὲ οὖσα τῶν αὐτοκράτορος οἰκειοῦται τὴν εὐδοξίαν καί, γαν-
νυμένη ταῖς νίκαις, βασιλεύει τοῖς ἔργοις καὶ τοῖς ὀνόμασιν· οἷς γὰρ περιγέ-
γονε, τοῦ βασιλέως τῷ δόρατι τὴν δεσποτείαν ἐπάγεται.*

16. *Ὦ φυγάδα τὴν βασιλείαν Ῥωμαίων τῆς Ἀσίας καταγαγών, τοὺς
βαρβάρους ἐκεῖθεν ξενηλατήσας! ὦ τὴν ἅπασαν οἰκουμένην οὐ στήλαις καὶ πο-
ταμοῖς ἀλλὰ τροπαίοις καταμερίσας! ἀλλ' οἷον ἡμῖν τὸν ἐπῳδόν, ἐφ' οἷς προ-
ῄσαμεν, αὐτοκράτορ, ἐνδέδωκας ὥσπερ ἐν στροφῇ τε καὶ ἀντιστρόφῳ! αὐτὸς
μὲν γὰρ ἐληίζου Ἄραβας καὶ Κελτοὺς καὶ Ἀρμενίους καὶ Κίλικας. οἱ δέ γε
πονηροὶ γείτονες, οὗτος ὁ Ἰσμαήλ, ἀεὶ δὲ τοῦτο τὰ γένος ἔκθεσμον καὶ παρά-
σπονδον, τὰς συνθήκας καὶ τ ο ὺ ς ὅ ρ κ ο υ ς σ υ γ χ έ α ν τ ε ς ἐμπηδῶσι
τοῖς Βιθυνοῖς· τρέμουσι μὲν γάρ σε παρόντα καὶ στιλβοῦντα τὴν μάχαιραν φρίτ-
τουσιν· ἐπὰν δὲ ἀποκρύψειας τὸ τῆς 'κόρυθος μέτωπον', ἀναθρώσκουσι. σὺ
δ' ἀλλά, καθάπερ τις 'ἑῷος ἥλιος' καὶ ἀπρόσιτος ταῖς μαρμαρυγαῖς, ἐκ τοῦ
ἀνατολικοῦ ὁρίζοντος πεποιημένος τὴν κίνησιν καὶ ἀμάχῳ φορᾷ | ἐπὶ τὸν καθ'* **92v**
*ἡμᾶς ὁρίζοντα καταντήσας, τὸ νέφος μὲν αὐτῶν καὶ τὴν ἀχλὺν ἐξεδίωξας.
ἡλιοβόλους δὲ μαρμαρυγὰς ἐπαφείς, τοῖς μὲν βαρβάροις πῦρ ὅλον τὸν δίσκον
ἐπέδειξας πρηστήριον ἄνθος ἔχοντα, ἵνα τι καὶ ὑποχαλδαΐσω μικρόν, ἡμῖν δὲ
φωτὸς πλέω τὸν κύκλον τὸν σαυτοῦ παρεγύμνωσας. καί, εἴ γε μὴ κρύπτειν*

---

427 Matth. 21, 9 429 s. Lucian. Lexiph. 2 = II 172, 22 Iac. *(βαδίζειν)* 435 ss. cf. Appian. XII 91 s. 440 Greg. Naz. ep. 88 = I 109, 14 Gall. Evagr. hist. eccl. I 17 = PG LXXXVI 2469 A 450 Hom. Il. IV 269 *(σύν γ' ὅρκι' ἔχευαν)* Eur. Hipp. 1063 *(συγχέαι)* 452 Hom. Il. XVI 70 453 Aesch. Prom. 25 *(ἑῴαν)*

---

429 *αὐτοποδητὶ* scripsi : *αὐτοποδιτὶ* B 451 *καὶ* B ut vid.

*ἐθέλοιεν τοὺς ἀγῶνας τοὺς σούς, οἵ τε γείτονες Εὐφράτου καὶ Τίγρητος καὶ
οἱ ἀγχοῦ τοῦ Σαγγάρεως βάρβαροι 'ἀντιδιηγείσθωσαν' ἀλλήλοις ὅσα τούτοις
ἔδειξας θαύματα.*

17. *Ταῦτα σὺ μὲν ἀριστεύεις, ὦ βασιλεῦ, ἡμεῖς δὲ κηρύττομεν. Ὀλυμπιο-
νίκαις ⟨μὲν⟩ ὁ κότινος, τοῖς Πυθοῖ νικήσασιν ἡ φυλλοβόλος, τοῖς Δελφικοῖς
ὁ θα⟨λ⟩λός, λόγοι δὲ τῷ αὐτοκράτορι στέφανος. εἰ δὲ παρῆν ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς
Πίνδαρος, ἐκείνου τῇ λύρᾳ παρεχωρήσαμεν ἂν τοῦ ᾄσματος· ἐπεὶ δὲ τεθρίππῳ
μὲν ᾖσεν Ἱέρωνι καὶ πύκταις ἑτέροις, βασιλεῖ δὲ οὐκ ᾄδει, τολμῶμεν ἡμεῖς
τὸν ἀγῶνα καὶ στεφανοῦμεν ἐν λόγοις τὸν ἐν νίκαις καλλίνικον, καὶ πάντες μέν,
ἀλλὰ τῶν ἁπάντων — καὶ μή μοι πάλιν ὁ φθόνος ἐπιφυέσθω θερμότερος τὴν
γλῶτταν — ἐγὼ τὰ τῶν Σκυθῶν ὕμνησα καὶ τὰ τῶν Δακῶν ᾔνεσα, τὰ τῶν
Δαλμάτων εὐφήμησα, πολλάκις ἐκρότησά σου τὰ Περσικὰ καὶ ὁσάκις αὐτὸς κατ'
αὐτῶν ἤρω νίκην ἀγωνισάμενος.*

b *Καὶ νῦν ὅσους κεραυνοὺς ἀφῆκας Ἀσίᾳ διηγησάμην· ἠνδραποδίσω Κίλι-
κας καὶ νιφάδας ἀφῆκα λόγων, Συρίαν ὑπηγάγω καὶ οὐκ ἐσίγησα, Ἀρμενίους
κατεδουλώσω καὶ ὅλας ἀφῆκα βροντὰς «ὦ Μοῦσαι — λέγων — ὦ λόγοι καὶ
τέχνη σοφιστική, ὑποθέσεις λόγων αὗται λαμπραί· καὶ ποῦ καὶ πότε τοσαύτης
εὐδαιμονίας ἀκτὶς ἐπέλαμψεν ;». ὦ λογιώ|τατοι ῥήτορες, ὦ γεωγράφοι κατα-* **61**
*γεωμετροῦντες τὴν ἅπασαν γῆν, ὁ βασιλεὺς ἡμῖν δόρατι καὶ πολέμοις τὴν οἰ-
κουμένην γεωγραφεῖ, ὑμῶν μὲν τὰς γλώττας 'ἐξακονῶν', ὑμᾶς δὲ τὰς ἀγνο-
ουμένας πόλεις ἀναδιδάσκων.*

18. *Ταῦτα οὐ μόνον ἐξ αὐτοσχεδίου τῆς γλώττης ἐπ' ἐκκλησίας πολλά-
κις ἔπνευσα, βασιλεῦ, ἀλλὰ καὶ συγγράφων καὶ λογογραφῶν τοὺς σοὺς ἀγῶνας
ἁρμονιώτατα, οὐ μόνον ἐν τοῖς κ α τ α λ ο γ ά δ η ν, ἀλλὰ καὶ μ έ τ ρ ο ι ς
παντοδαποῖς, δοκῶ μοι, καὶ τοῖς ἀπὸ τῆς θυμέλης ὀστράκοις. ἡ ἐμὴ συνεπε-
κρότησε Μοῦσα 'πρὸς λύραν ᾄδουσα' καὶ κιθάραν τὰ περιθρύλλητα τρόπαια
καὶ τὸ ἀπορρητότατον. πολλοί μου τὴν γλῶσσαν ἐπί σου, βασιλεῦ, ὥσπερ
ἐπὶ σκηνῆς ὑπεκρίναντο, καὶ ἦν ἡ μὲν φωνὴ φωνὴ Ἰακὼβ 'αἱ δὲ χεῖρες χεῖρες
Ἠσαῦ', ἵνα διὰ πάντων ὑμνῶ σε λόγων, καὶ τῶν αὐτόθεν ἐμῶν καὶ τῶν ἄλλον
τρόπον ἐμῶν.*

b *Εἰ δ' ἀντιμαρτυροῦσιν οἱ συκοφάνται, ἀλλὰ μὴ πίστευε, θειότατε βασι-
λεῦ· πονηρὸν μὲν γάρ, θεσπεσιώτατον πονηρὸν ὁ συκοφάντης ἀεὶ καὶ βάσκανος·
ἀλλ' οὕς μοι ὁ δαίμων ἐπῶρσε, φύσει 'τἀνθρώπια' κακοηθέστατα καὶ φιλαίτια,*

---

459 ss. *οἱ ~ βάρβαροι* : de re cf. F. Chalandon II p. 176 460 Cornuth. ars rhet. p. 364 Hammer Xen. Ephes. V 9 463 cf. Theophr. Hist. plant. I 9, 3 465 s. ad primam illam adluditur Pindari Olympiam *ᾠδὴν* 478 Septuag. Ezech. 21, 16 *(ἐξηκονήθη)* 482 Xen. Ephes. V 4 *(ἃ μὲν καταλογάδην, ἃ δὲ ἐν μέτρῳ)* 484 Arist. probl. XIX 918 a, 23 *(ᾄδῃ)* 491 Ar. pax 263 Eur. Cycl. 185 *(ἀνθρώπιον)*

---

463 inserui 464 inserui 477 *πολέμοις* scripsi : *πόλεμοις* B 482 *κατὰ λογάδην* B

ἡμεῖς τοίνυν ὑμνοῦμεν μᾶλλον τῶν ἄλλων, ἡμεῖς ἐθαυμάζομεν· ἡμῶν οἱ θερμότεροι λόγοι, ἡμῶν οἱ ἔπαινοι, ἡμῶν οἱ συκοφάνται, ἡμεῖς ἠδικούμεθα· ἡμῖν γένοιτο καὶ τὸ παρὰ τῆς βασιλείας εὐμενὲς καὶ φιλάνθρωπον.

19. *Ἄγε τοίνυν, ὦ δικαιότατε αὐτοκράτορ, κάταγε τοὺς σοὺς ἐπαινέτας τοῦ σοῦ ἐλέους ἐληλαμένους, οὓς ἐνθένδε φυγάδας τὸ τῆς συκοφαντίας στόμα πεποίηκε. καὶ μὴ μίαν ἡμῖν ἐπιψήφισαι κάθοδον, ἀλλ' ὁπόσας καὶ τὰς φυγὰς ἐπεπόνθειμεν. ἀπόδος ταῖς νίκαις τοὺς λόγους, ὧν ὥσπερ ἀπὸ πατρίδος ὁ φθόνος καὶ μὴ ἀφισταμένους ἡμᾶς ἐφυγάδευσε· τοῖς βαθμοῖς τοὺς πόνους, οὓς ʽεἰς κενὸν ἐκοπίασα᾽, τῇ βασιλικῇ φιλανθρωπίᾳ τὴν εὔνοιαν, ἣν καὶ κακουχούμενος ἔτρεφον. πολλὰς ὀφείλεις μοι τὰς ὀφειλάς, | βασιλεῦ, καὶ πολλῶν* 61v *ἐτῶν. ἐξ ὅσου χρόνου μὲν τροπαιοφόρον ʽεἰς᾽ τὴν ʽτήμερον᾽ ὁ ἥλιος ὁρᾷ σου τὸ δόρυ, ἐγὼ δέ σε κηρύσσω, καὶ δυστυχῶν, βληθείς, ʽοὐκ οἶδ᾽ ὅθεν᾽, συκοφαντίᾳ καὶ γλώττης ἀκολάστου γεγονὼς πάρεργον. καὶ τὸ πρᾶγμα παραδοξότατον, ἀγαπῶ κηρύττειν ὑποπτευόμενος· καὶ γὰρ οὐκ ʽοἶδ᾽ ὅπως᾽ ʽἐρωτικῶς ἔχω᾽ πρὸς τοὺς ἀγῶνας τοὺς σούς, καίπερ εἰμὶ ⟨ἀ⟩φιλοτρόπαιος· κἂν ἐθέλω σιγᾶν, ἀλλὰ τυραννεῖ τοὺς λόγους ὁ πόθος. ἐγὼ δὲ ἄλλως ἔχων, ἑτέρως ἔχειν δοκῶ.*

b *Ἀλλὰ στράτευσον καὶ κατὰ τῶν ἐμῶν βαρβάρων, ὦ βασιλεῦ· ἐπιλαβοῦ καὶ πάλιν ὅπλου καὶ θυρεοῦ καὶ στῆσον κατὰ τούτων ἕτερον τρόπαιον, ἵνα δύο φαίνῃ τροπούμενος, ἐν μὲν Ἀσίᾳ βαρβάρους, ἐν δὲ τῇ ἐκκλησίᾳ τοὺς συκοφάντας. ὡς οὐκ ἀφανὲς ἔγωγε τρόπαιον, βασιλεῦ, ἐπὶ τῆς προσηκούσης βαθμίδος ἱστάμενος, ἧς μέχρι τοῦ νῦν ὁ φθόνος τὴν ἄνοδον ἀπεκώλυσε. τῶν μὲν γὰρ ἄλλων, τοὺς μὲν ἔχει ὁ ὑψηλότατος Ὄλυμπος, οἱ δὲ ὑπερνεφεῖς εἰσι καὶ τοῖς ἄστροις ἐγγίζουσι, τοὺς δὲ ὁ Νῶτος ἐπελαφρίζει τῆς ἀπλανοῦς· πάντες κεραυνοφόροι δοκοῦσι θεοί, ἡμᾶς δὲ ὥσπερ τινὰς κατεταρτάρωσαν ἀλάστορας γίγαντας, τόσσον ʽἔνερθ᾽ Ἀΐδαο᾽ πέμψαντες ὅσον οὐρανοῦ καὶ τοῦ κέντρου τῆς γῆς μεταξύ· καὶ ἡμεῖς μὲν περὶ τὰς ἀμάρας τοῦ Παύλου κεκύφαμεν ʽὀχετηγοῦντες᾽ τῷ λαῷ ʽτῆς διδασκαλίας τὰ νάματα᾽· εἶτα ἄλλοι μὲν ἀπὸ τοῦ Παύλου τὸν τρίτον ἔχουσιν οὐρανόν, ἄλλοι δὲ τὸν Παράδεισον, ἡμῖν δὲ τὰ δεσμὰ Παύλου καὶ τὸν βυθὸν καὶ τὰ βάραθρα, καὶ εἴ τι τοιοῦτον, οὐκ οἶδ᾽ ἀνθ᾽ ὅτου, ὡς ἀδικούντων κατεψηφίσαντο.*

c *Ἀλλὰ μὴ αὖραι τοὺς πόνους φέροιεν, θειότατε αὐτοκράτορ, ʽμηδὲ εἰς κενὸν κοπιάσαιμεν᾽ μηδὲ εἰς ʽἀέρα᾽ καὶ μάτην ʽδέροιμεν᾽, | μή, πρὸς τροπαίων* 62

500 Paul. Philipp. 2, 16 502 Plat. symp. 174 A *(εἰς τήμερον)* 503 Plat. Crat. 396 D *(οὐκ οἶδ᾽ ὁπόθεν)* 505 Plat. resp. 400 B *(ἐρωτικῶς ἔχω)* symp. 222 C 509 Lys. 18, 3 *(κατὰ τῶν πολεμίων ἔστησε τρόπαια)* Aeschin. 3, 156 *(μὴ τρόπαια ἵστατε)* 516 Hom. Il. VIII 16 517 s. Eustath. Hom. Od. p. 1379, 49 *(ὠχετήγησε)* 518 Origen. fr. 54 in Io. p. 528, 27 GCS 519 ss. Paul. 2 Cor. 12, 2 ss. 522 s. cf. ad 500 524 Paul. 1 Cor. 9, 26 *(ἀέρα δέρων)*

500 *κακουχούμενος* scripsi : *κακοχούμενος* B 506 inserui (an *καίπερ οὐκ εἰμὶ φιλοτρόπαιος* vel potius *καίπερ εἰ μὴ φιλοτρόπαιος* scribend.?) 523 *δέροιμεν* scripsi : *δαίροιμεν* B

διὰ γῆς καὶ θαλάττης ἐγηγερμένων, πρὸς τῶν ἱδρώτων καὶ πόνων τῶν σῶν! ἀρκεῖ καὶ τὰ μέχρι τοῦδε δεινά· μὴ σύγε, βασιλεῦ, ἔτι προσεπιτρίψῃς συντετριμμένον τὸν κάλαμον. εἴπω τι τῶν δικαιοτέρων; μητρῷος οἰκέτης ἐγώ σοι, καὶ τοῦ κύκλου τῆς βασιλίδος ἐκείνης μετεσχηκώς, οὐ τῶν ἀτιμοτέρων ἀλλὰ τῶν τιμιωτέρων, οὐδὲ τῶν ἀγροικοτέρων ἀλλὰ τῶν ἐλλογιμωτέρων. οὐκ ἀντιλήψῃ; οὐκ ὀρέξεις βασιλικὴν δεξιάν; οὐ ʽσώσεις ἀπολλυμένους᾽;

20. *Ἀλλ᾽ ὦ μακαρίας τυχοῦσα λήξεως, ὦ βασιλείας σεμνότατον ἄγαλμα, ὦ πάντων ἀγαθῶν ἐνδιαίτημα! ὦ ταῖς μὲν ἀρεταῖς ἄμφω τὰ γένη νικήσασα, ἐπὶ δὲ τῷ τόκῳ τοῦ αὐτοκράτορος ὅσαι γυναικῶν μητέρες! σὺ μὲν ἐν τοῖς ἀνωτάτοις καὶ θείοις ἀνακτόροις ἐνδιατρίβουσα νῦν βασιλεύεις βασιλείαν τὴν ἀκατάλυτον· πλὴν εἰ μὲν ἐν διαθήκαις κλῆρον ἀφῆκας ἡμᾶς τῷ μεγάλῳ ἡμῶν αὐτοκράτορι, ἀσπαζόμεθα τὴν διάταξιν, οὐκ ἀθετοῦμεν τὴν δεσποτικὴν βούλησιν, μεθ᾽ ἡδονῆς τὴν δουλείαν ταύτην ὑπεισερχόμεθα. εἰ δ᾽ οὖν, ἀλλὰ σύ, βασιλεῦ, καλούμενος κληρονόμος κατὰ τοὺς νόμους, ἀντίσχου τῆς ʽἐξ ἀδιαθέτου᾽.*

b *Κληρονόμος σοῦ εἰμι δέ, φιλόσοφος μὲν τὴν γνώμην ῥήτωρ δὲ τὴν γλῶτταν, εὔνους τὸν τρόπον φιλοβασιλεὺς τὴν προαίρεσιν. εἰ δὲ καὶ πρότερον, μήπω σὸς τυγχάνων παντάπασιν, εἰς τοὺς σοὺς ἐπαίνους ἀκάθεκτος ἦν, τίς ἂν γενοίμην προσειλημμένος αὐτοκρατορικῇ δεξιᾷ; διπλοῦν μοι τὸ ῥεῦμα τῶν λόγων ἀπορρυήσεται, τὸ μὲν βλυστάνον ἀπὸ τῆς φύσεως τὸ δὲ τοῖς νόμοις ἀναδιδόμενον. μόλις γὰρ ἂν οὕτω πρὸς ἀπείρους ἀγῶνας ἀρκέσαιμεν, δι᾽ οὓς οὐδέ πω καὶ τήμερον ἐθεασάμεθα πόνων ἠρεμοῦντα τὸν ἡμέτερον αὐ|το-* 62v *κράτορα, πλὴν ἢ τὸν διὰ τῶν ζωγράφων ἡμῖν ἐπιγινωσκόμενον. ἀλλ᾽ εἴπερ τις ἀκριβέστερον ἐξετάσειε τὰς βασιλικὰς εἰκόνας, οἶμαι νοτίδος τινὸς ἱδρώτων εὑρήσει σε κἂν τοῖς ἀγάλμασιν ἀποστάζοντα. εἴη τὸ κράτος σου πολυχρόνιον, ἕως σελήνης ἀνταναιρέσεως!*

Ancona

FRANCA FUSCO

529 Clem. Rom. ep. 2 Cor. 2, 5 = PG I 329 *(δεῖ τοὺς ἀπολλυμένοις σώζειν)* 530 Modest. Hierosolym. dorm. B. M. V. 10 = PG LXXXVI 3301 C *(εἰς λῆξιν μακαριότητος)* 530 s. Irene Augusta vita a. 1123 defuncta 536 Clem. protr. 2 = p. 26, 14 GCS I *(δούλειον ὑπεισερχόμεθα ζυγὸν)* 538 Athan. Scolast. coll. novell. constit. 9, 10 = p. 104 Heim. 542 s. Grat. fr. 186 K. ap. sch. Ar. eq. 526 *(τῶν ἐπῶν τῶν ῥευμάτων)*.

Η ΕΝ ΒΕΝΕΤΙᾼ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΑΙ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΙΑΣ *

Α΄

Ἡ Ἑλληνικὴ Κοινότης τῆς Βενετίας ὑπῆρξεν ἀναμφιβόλως ἡ σημαντικωτέρα καὶ ἡ λαμπροτέρα ὄχι μόνον τῶν Ἑλληνικῶν Κοινοτήτων τῆς Ἰταλίας, ἀλλὰ καὶ ὁλοκλήρου τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς διασπορᾶς [1]. Σχηματισθεῖσα μικρὸν κατὰ μικρὸν ἐξ Ἑλλήνων ἐμπόρων καὶ τεχνιτῶν, «στρατιωτῶν» καὶ ναυτῶν, λογίων καὶ καλλιτεχνῶν, οἱ ὁποῖοι συνέρρεον εἰς τὴν ἀκμαίαν πρωτεύουσαν τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας ἐκ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν τῶν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν αὐτῆς τελουσῶν ἢ καὶ ἐκ τῶν εἰς τοὺς Τούρκους διαδοχικῶς ὑποδουλουμένων καὶ προσέφερον εἰς αὐτὴν τὰς χρησίμους ὑπηρεσίας των, ἀπέκτησε νομικὴν ὑπόστασιν τὸ ἔτος 1498, ὅτε ἡ Βενετία ἐπέτρεψε νὰ συγκροτηθῇ εἰς Ἀδελφότητα (Confraternita) ἢ Σωματεῖον (Scuola).

Ἡ ἱστορία τῆς ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος ταύτης τῆς Βενετίας ἔχει πρωταρχικὴν σημασίαν διὰ τὴν πνευματικὴν ἀφύπνισιν καὶ ἀνάπτυξιν ὁλοκλήρου τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρό-

* Ἀνακοίνωσις παρουσιασθεῖσα εἰς τὸ Α΄ Διεθνὲς Ἱστορικὸν Διεκκλησιαστικὸν Συνέδριον ἐν Bari τῆς Ἰταλίας τὴν 30 Ἀπριλίου 1969. Τὸ ἰταλικὸν κείμενον αὐτῆς θὰ δημοσιευθῇ εἰς τὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου.

1. Ἡ περὶ αὐτῆς θεμελιώδης μονογραφία τοῦ Giovanni Veludo, Sulla colonia greca orientale stabilita in Venezia. Cenni di — (estratti dall'opera Venezia e le sue lagune), Venezia 1847 [=Venezia e le sue lagune, vol. I, parte II, Venezia 1847, Appendici (V), σσ. 78 - 100] ἐδημοσιεύθη πληρέστερον ἑλληνιστί: Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ. Ἱστορικὸν ὑπόμνημα Ἰωάννου Βελούδου, ἐν Βενετίᾳ, τυπ. τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, 1872, σσ. α΄ - η΄+1 - 184 καὶ (μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συγγραφέως): Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ. Ἱστορικὸν ὑπόμνημα Ἰωάννου Βελούδου, ἔκδοσις δευτέρα ἀναθεωρηθεῖσα ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως, Βενετία 1893. Διὰ τὴν μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙϚ΄ αἰ. περίοδον βλ. Κ. Ι. Γιαννακοπούλου, Ἕλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν. Μελέται ἐπὶ τῆς διαδόσεως τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην, μετάφρασις Χ. Γ. Πατρινέλη, Ἀθῆναι 1965, σσ. 57 - 72 (κεφ. III: Ἡ Ἑλληνικὴ παροικία τῆς Βενετίας). Σύντομος ἐπισκόπησις τῆς ὅλης ἱστορίας τῆς Ἀδελφότητος ἐκλαϊκευτικοῦ χαρακτῆρος ἀλλὰ μὲ προσθήκην νέων στοιχείων ἐδημοσιεύθη προσφάτως [ὑπὸ M. Manoussacas], À Venise. Le «Campo dei Greci», Europe Sud - Est, Quatrième Série, No 76 (Avril 1970), σσ. 35 - 42.

νους. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ 16ου αἰῶνος οἱ καθ' ἡμέραν πληθυνόμενοι Ἕλληνες τῆς Βενετίας κατώρθωσαν νὰ ἐξασφαλίσουν ἐξαιρετικὰ προνόμια ἐκ μέρους τῶν Παπῶν καὶ τῆς Βενετικῆς Πολιτείας, νὰ ἀνεγείρουν, παρὰ τὰς παντοίας δυσχερείας καὶ ἀντιδράσεις, τὸν ὀρθόδοξον ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (τὸν μεγαλοπρεπέστερον τῶν ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος ὀρθοδόξων ναῶν), νὰ τὸν κοσμήσουν μὲ ἔξοχα ἔργα τέχνης καὶ νὰ θέσουν ἐπὶ κεφαλῆς του ὄχι ἁπλοῦς ἱερεῖς, ἀλλὰ μητροπολίτην, νὰ ὀργανωθοῦν, τέλος, ὑποδειγματικῶς καὶ νὰ ἀποκτήσουν δύναμιν καὶ πλοῦτον. Κατὰ τὸν ἑπόμενον 17ον αἰῶνα ἠδυνήθησαν νὰ ὑψώσουν τὴν Ἀδελφότητα αὐτῶν εἰς μεγάλην ἀκμὴν καὶ νὰ τῆς προσδώσουν θαυμαστὴν ἀκτινοβολίαν. Ἡ Βενετία ἀνεδείχθη τὸ μέγα παιδευτικὸν κέντρον τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ. Εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Σχολεῖον τῆς Ἀδελφότητος (1593 κἑξ.) καὶ βραδύτερον εἰς τὸ διὰ τῆς πλουσίας δωρεᾶς τοῦ Κερκυραίου Θωμᾶ Φλαγγίνη ἱδρυθὲν (1665) ἀνώτερον Φροντιστήριον ἐδίδαξαν καὶ ἐφοίτησαν οἱ διαπρεπέστεροι λόγιοι καὶ συγγραφεῖς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος [1]. Εἰς τὰ ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας ἐξετυποῦντο πολυάριθμα ἑλληνικὰ βιβλία, ἀρχαίων συγγραφέων ἢ θρησκευτικὰ καὶ λειτουργικά, ἀλλὰ καὶ δημώδη λογοτεχνικὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα ἐτροφοδότουν καὶ ἐπαίδευον ὁλόκληρον τὸν ὑπόδουλον Ἑλληνισμὸν τῆς Ἀνατολῆς [2]. Ἕλληνες ἀντιγραφεῖς κωδίκων, διορθωταὶ βιβλίων, τυπογράφοι, φιλόλογοι, ζωγράφοι καὶ καλλιτέχναι εἰργάσθησαν πολυάριθμοι ἐν τῇ πόλει ταύτῃ καὶ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν (ὡς ὁ Λάσκαρις, ὁ Μουσοῦρος, ὁ Θεοτοκόπουλος) συνέβαλον εἰς τὴν πρόοδον ὄχι ἁπλῶς τῶν ἑλληνικῶν, ἀλλὰ τῶν εὐρωπαϊκῶν γραμμάτων καὶ τεχνῶν [3]. Ἡ τοιαύτη οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ἀκμὴ τῆς Ἀδελφότητος συνεχίσθη καὶ κατ' αὐτὸν τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα. Αὕτη διεκρίθη ἐξ ἄλλου καὶ εἰς φιλανθρωπικὰ ἔργα. Ἐμερίμνα πρὸς προικοδότησιν πτωχῶν νεανίδων, συνετήρει νοσοκομεῖον καὶ μοναστήριον Ἑλληνίδων γυναικῶν [4] καὶ διέθετε κληροδοτήματα διὰ τὴν συντήρησιν σχολείων εἰς τὴν τουρκοκρατουμένην Ἑλλάδα (τὰς Ἀθήνας, τὰ

1. Ἰω. Βελούδου, ἔνθ' ἀνωτ., (ἔκδ. β΄), σσ. 116 - 121. — Κ. Δ. Μέρτζιου, Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνήμων, ἐν Ἀθήναις 1939 (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. Θ΄), σσ. 1 - 165. Διατριβὴν περὶ τοῦ Φλαγγινείου παρασκευάζει ὁ νέος φιλόλογος κ. Ἀθαν. Καραθανάσης, ὑπότροφος τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας.

2. Νικολ. Γ. Κοντοσοπούλου, Τὰ ἐν Βενετίᾳ τυπογραφεῖα ἑλληνικῶν βιβλίων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Ἀθηνᾶ ΝΗ΄, 1954, σσ. 286 - 342.

3. Deno Geanakoplos, La colonia greca di Venezia e il suo significato per il Rinascimento, ἐν Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento, a cura di Ag. Pertusi, (Firenze 1966), σσ. 183 - 203. — Τοῦ αὐτοῦ, Byzantine East and Latin West, New York and Evanston (1966), σσ. 112 - 137: κεφ. IV. The greco-byzantine Colony in Venice and its significance in the Renaissance.

4. Ἰω. Βελούδου, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 112 - 116. — Ἑλένης Ε. Κούκκου, Ἡ ὀρθόδοξος μονὴ εὐγενῶν Ἑλληνίδων Βενετίας (1599 - 1829), Ἀθῆναι 1965.

Ἰωάννινα, τὰς Πάτρας, τὴν Χίον, τὸ Δέλβινον κλπ.). Ἡ Ἑλληνικὴ Ἀδελφότης παρήκμασε μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Βενετικῆς Δημοκρατίας (1797) καὶ τὴν συνεπείᾳ τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας διαρροὴν τῶν μελῶν της. Παρὰ τὰς ἀξιολόγους νέας δωρεὰς καὶ προσπαθείας ἀνασυγκροτήσεως αὐτῆς, κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος [1], ἡ παρακμὴ συνεχίσθη ραγδαία. Σήμερον ἡ Ἑλληνικὴ Κοινότης Βενετίας ἀριθμεῖ ὀλίγα μόνον μέλη. Διατηρήσασα ὅμως σημαντικὸν μέρος τῆς παλαιᾶς ἀκινήτου περιουσίας της, εἰς τὸ ἐπιβλητικὸν κτηριακὸν συγκρότημα τοῦ Campo dei Greci, καθὼς καὶ τοὺς πλείστους ἀπὸ τοὺς καλλιτεχνικοὺς καὶ ἱστορικοὺς θησαυρούς της (εἰκόνας [2], χειρόγραφα [3], βιβλία [4], ἀρχεῖα [5]), ἐκληροδότησε ταῦτα πάντα γενναιοδώρως εἰς τὸ προσφάτως ἱδρυθὲν Ἑλληνικὸν Ἰνστιτοῦτον Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας [6]. Τὸ ἐπιστημονικὸν τοῦτο ἵδρυμα, τὸ ὁποῖον ἔχω τὴν τιμὴν ἀπὸ τριετίας νὰ διευθύνω, ἔχει σκοπὸν τὴν μελέτην τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος τοῦ βυζαντινοῦ καὶ τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, ὡς οὗτος προβάλλεται εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας καὶ γενικώτερον τῆς Ἰταλίας.

Ἡ μόνη ὑπάρχουσα ἀκριβὴς καὶ τεκμηριωμένη, ἀλλὰ λίαν συνοπτικὴ ἱστορία τῆς ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικῆς Κοινότητος εἶναι ἡ μονογραφία τοῦ Ἰωάννου Βελούδου *«Ἑλλήνων Ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ»*, ἐκδοθεῖσα τὸ πρῶτον ἰταλιστὶ τὸ 1847 καὶ ἀκολούθως πληρέστερον ἑλληνιστὶ τὸ 1872 καὶ (εἰς δευτέραν ἔκδοσιν) τὸ 1893 [1]. Ἔκτοτε ἐδημοσιεύθησαν πολλαὶ ἐπὶ μέρους μελέται ὑπὸ διαφόρων ἐρευνητῶν, ἐλλείπει ὅμως εἰσέτι ἡ μεγάλη καὶ πλήρης μονογραφία, ἡ ἀνταξία τῆς ἱστορικῆς ταύτης Ἑλληνικῆς Κοινότητος. Αὕτη τότε καὶ μόνον θὰ καταστῇ δυνατὸν νὰ γραφῇ, ὅταν ἐξερευνηθοῦν ἢ καὶ ἐκδοθοῦν αἱ κυριώτεραι σειραὶ τῶν ἐγγράφων (Mariegola, Capitolari, Giornali, Luminarie κλπ.) τοῦ πολυτίμου ἀρχείου της. Καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην ἐργάζεται συστηματικῶς τὸ ἡμέτερον Ἰνστιτοῦτον.

Β΄

Διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Βενετίας τὸ κεφάλαιον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας αὐτῆς παρουσιάζει ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα ὄχι μόνον διότι ἡ θρησκεία καὶ ἡ ὀρθόδοξος λατρεία ἀπετέλεσε τὸν ἰσχυρότερον κρίκον, ὅστις συνέδεε καὶ συνεκράτει ἀδιάσπαστον καὶ ἀμιγῆ τὴν ἑλληνικὴν ταύτην μειονότητα ἐν τῇ ξένῃ, ὄχι μόνον διότι πλεῖστοι ἐκ τῶν διακριθέντων εἰς τὰ γράμματα καὶ τὰς τέχνας Ἑλλήνων τῆς Βενετίας ὑπῆρξαν κληρικοί, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ ἐκκλησιαστικὴ αὐτῆ ἱστορία ἐγνώρισε πολλὰς διακυμάνσεις καὶ περιπετείας. Οἱ Ἕλληνες τῆς Βενετίας, ὀρθόδοξοι εἰς τὴν μεγίστην πλειονότητά των (ἢ «σχισματικοί», ὅπως ἐκαλοῦντο κοινῶς ὑπὸ τῶν Λατίνων), ἀναγνωρίζοντες μόνον τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως ὡς ἀρχηγὸν τῆς Ἐκκλησίας των, ἀλλὰ διαβιοῦντες εἰς κράτος τὸ ὁποῖον εἶχε μὲν ἐπίσημον θρησκείαν τὴν καθολικήν, ἠκολούθει δὲ πολιτικὴν ἀνεξιθρησκείας καὶ ἀνοχῆς μὴ ἐστερημένην ἐν τούτοις μεταπτώσεων καὶ ἀντιφάσεων, ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ προσαρμόζωνται ἑκάστοτε εἰς τὰς περιστάσεις, ρυθμίζοντες ἀναλόγως τὴν στάσιν των ἔναντι τοῦ Πάπα, τοῦ ἐν Βενετίᾳ Λατίνου πατριάρχου καὶ τῆς Βενετι-

1. Ἰω. Βελούδου, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 141-144. — Κ. Ν. Τριανταφύλλου, Κωνσταντῖνος Μπογδάνος, Πατρεὺς ἐν Βενετίᾳ ἐθνικὸς εὐεργέτης, Θησαυρίσματα Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας 4, 1967, σσ. 190-213.

2. Manolis Chatzidakis, Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l'Institut, Venise (1962) (Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας, ἀριθ. 1).

3. Ἀ. Ξυγγοπούλου, Τὸ ἱστορημένον Εὐαγγέλιον τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας, Θησαυρίσματα 1, 1962, σσ. 63-88. — Τοῦ αὐτοῦ, Αἱ μικρογραφίαι τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου εἰς τὸν κώδικα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βενετίας, Ἀθῆναι - Βενετία (1966) (Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας, ἀριθ. 2). — Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane, a cura di Elpidio Mioni, vol. II (Roma 1964), σσ. 453-457. — Λ. Βρανούση, Θούρια καὶ προκηρύξεις τοῦ Εἰκοσιένα σ' ἕνα χειρόγραφο τοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας, Θησαυρίσματα 4, 1967, σσ. 177-189. — Μ. Ι. Μανούσακα, Ἔκθεσις πεπραγμένων τοῦ ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν κατὰ τὸ τελευταῖον τρίμηνον τοῦ 1966 καὶ τὸ ἔτος 1967, Θησαυρίσματα 4, 1967, σσ. 225-241 (βλ. σ. 234).

4. Σοφίας Ἀντωνιάδη, Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας, Νέα Ἑστία 68, 1960, σσ. 1134-1141. — Ἀριστ. Στεργέλλη, Χειρόγραφα σημειώματα στὰ βιβλία τῆς παλαιᾶς βιβλιοθήκης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Βενετίας, Θησαυρίσματα 4, 1967, σσ. 114-176. — Μ. Ι. Μανούσακα, Ἔκθεσις πεπραγμένων 1966/1967, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 232-234. — Γ. Σ. Πλουμίδη, Τὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ βιβλία τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας, Θησαυρίσματα 6, 1969, σσ. 120-156.

5. Μ. Ι. Μανούσακα, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 234-236. — Τοῦ αὐτοῦ, Ἔκθεσις πεπραγμένων τοῦ ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν κατὰ τὸ ἔτος 1968, Θησαυρίσματα 5, 1968, σσ. 272-273.

6. [Sophie] Antoniadis, L'Institut Grec de Venise, ses buts et son programme, la Communauté dont il a hérité, ses trésors d'art et de documents, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, comptes rendus des séances de l'année 1960, Paris 1961, σσ. 127-143. — Σοφίας Ἀντωνιάδη, Εἰσαγωγή, Θησαυρίσματα 1, 1962, σσ. ε΄-λε΄. — Ἀνωνύμου, Accademie e Istituti culturali esteri in Italia. Grecia: l'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, «Vita Italiana», XVIII, 1968, σσ. 519-522. — Μ. Ι. Μανούσακα, Ἔκθεσις πεπραγμένων 1966/1967, Θησαυρίσματα 4, 1967, σσ. 225-241. — Τοῦ αὐτοῦ, Ἔκθεσις πεπραγμένων 1968, Θησαυρίσματα 5, 1968, σσ. 255-287. — Τοῦ αὐτοῦ, Ἔκθεσις πεπραγμένων 1969, Θησαυρίσματα 6, 1969, σσ. 301-325.

1. Βλ. σ. 170, σημ. 1.

κῆς Πολιτείας. Ὁ Λατῖνος πατριάρχης ἐπεζήτει νὰ ὑπαγάγῃ αὐτοὺς εἰς τὴν δικαιοδοσίαν του καὶ ὑποτάξῃ εἰς τὴν Λατινικὴν Ἐκκλησίαν, μολονότι διὰ παπικῶν βουλλῶν εἶχον οὗτοι ἐξαιρεθῆ ταύτης. Οἱ δὲ Ἕλληνες ἐστηρίζοντο πρὸς κατοχύρωσιν τῆς θρησκευτικῆς των ἐλευθερίας εἰς τὰ εὐνοϊκὰ ὑπὲρ αὐτῶν διατάγματα τῆς Βενετικῆς Πολιτείας, ἡ ὁποία κατὰ κανόνα ἐδείκνυεν ἄκραν ἐλευθεριότητα καὶ εὐμένειαν πρὸς αὐτούς, εἰς σπανίας δὲ περιπτώσεις (δὶς ἢ τρὶς κατὰ τὴν διάρκειαν δύο αἰώνων) ἐπενέβαινε πρὸς περιορισμὸν τῶν θρησκευτικῶν των ἐλευθεριῶν.

Τὸ περὶ τῆς ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἀποκείμενον εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Βενετίας, τοῦ Βατικανοῦ καὶ ἄλλα ὑλικὸν εἶναι ἄπειρον, συγκεντρωθὲν ἰδίως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπὶ Μελετίου Τυπάλδου, ἀρχομένου τοῦ 18ου αἰῶνος, σοβαρᾶς διενέξεως. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἐγράφησαν δύο σύντομοι γενικαὶ μελέται περὶ τοῦ θέματος, ἡ μία ὑπὸ τοῦ Ἰταλοῦ Bartolomeo Cecchetti [1] καὶ ἡ ἄλλη ὑπὸ τοῦ Γάλλου P. Pisani [2], αἵτινες ὅμως ἐστηρίχθησαν εἰς ἀνεπαρκὲς ὑλικὸν καὶ κατέληξαν εἰς συμπεράσματα ἱκανῶς ἀμφισβητήσιμα. Περισσότερον ἐνημερωμέναι καὶ ἀντικειμενικαὶ εἶναι δύο πρόσφατοι (πρὸ τριετίας δημοσιευθεῖσαι) μερικαὶ μελέται, ἡ τοῦ Ἕλληνος Νικολάου Μοσχονᾶ [3] καὶ τοῦ Ἰταλοῦ κληρικοῦ Don Giorgio Fedalto [4]. Τὸ κύριον θέμα τῆς παρούσης ἐργασίας, τὸ περὶ τῶν ἀρχιεπισκόπων Φιλαδελφείας, ἀποτελεῖ προέκτασιν τῶν δύο τούτων μελετῶν, διότι ἀρχίζει σχεδὸν ἀπ᾽ ἐκεῖ ὅπου σταματᾷ ἡ δευτέρα. Δὲν θὰ ἐπαναλάβω λοιπὸν τὰ ὅσα ἐξετέθησαν εἰς τὰς μελέτας αὐτάς, παρὰ μόνον ἐν εἴδει βραχείας προεισαγωγῆς μὲ τὴν προσθήκην καὶ δύο νέων ἐνδιαφερόντων στοιχείων.

Μακροὶ καὶ τραχεῖς ὑπῆρξαν οἱ ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας, διὰ νὰ ἐπιτύχουν τὴν ἐλευθέραν ἄσκησιν τῶν θρησκευτικῶν των καθηκόντων συμφώνως πρὸς τὸ δόγμα των. Κατ᾽ ἀρχὰς ἐτέλουν τὰς ἱεροτελεστίας των εἰς ἰδιωτικὰς οἰκίας, ἐν κρυπτῷ, διότι καὶ τοῦτο ἀπηγορεύετο ὑπὸ τῶν βενετικῶν ἀρχῶν. Μετὰ τὴν ἕνωσιν τῆς Φλωρεντίας (1439) ἐπετράπη εἰς

1. Bartolomeo Cecchetti, La Republica di Venezia e la corte di Roma nei rapporti della religione, Venezia 1874, I, 455 - 473 καὶ II, 349 - 368 (documenti, ἀρ. A - C).

2. P. Pisani, Les Chrétiens de rite oriental à Venise et dans les possessions vénitiennes (1439 - 1791), Revue d'Histoire et de Littérature Religieuses 1, 1896, σσ. 201 - 224· καὶ ἰταλιστὶ P. Pisani, I cristiani di rito orientale a Venezia e nei possedimenti veneziani (1439 - 1791), Ateneo Veneto 20, 1897, σσ. 361 - 384.

3. Νικ. Γ. Μοσχονᾶ, I Greci a Venezia e la loro posizione religiosa nel XV° secolo, Ὁ Ἐρανιστὴς 5, 1967, σσ. 105 - 137· ἐν σσ. 105 - 106, σημ. 1 ἡ προγενεστέρα βιβλιογραφία.

4. Giorgio Fedalto, Ricerche storiche sulla posizione giuridica ed ecclesiastica dei Greci a Venezia nei secoli XV e XVI, Firenze 1967 (Civiltà Veneziana, Saggi 17). Βλ. καὶ κρίσιν τοῦ Γ. Σ. Πλουμίδη, Θησαυρίσματα 6, 1969, σσ. 294 - 297.

αὐτοὺς νὰ τελοῦν τὰς λειτουργίας των δι᾽ ἑνωτικῶν ἱερέων εἰς παρεκκλήσια λατινικῶν ναῶν, ὅπως τοῦ Ἁγίου Βλασίου (San Biagio). Αἱ πρῶται ὅμως προσπάθειαι πρὸς ἀνέγερσιν ἰδίου ναοῦ ἀπέτυχον καὶ αἱ χορηγηθεῖσαι ἄδειαι ἠκυρώθησαν [1]. Τότε οἱ Ἕλληνες ἠκολούθησαν ἄλλην ὁδὸν πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ των. Τὸ 1498 ἐζήτησαν παρὰ τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα καὶ ἐπέτυχον τὴν ἵδρυσιν Ἀδελφότητος (Confraternita) ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐχούσης θρησκευτικοὺς καὶ φιλανθρωπικοὺς σκοπούς, μὲ ἴδιον καταστατικόν, αὐτοδιοικουμένης καὶ δυναμένης νὰ ἐκλέγῃ ἰδίους ἱερεῖς [2].

Ἀκολούθως ἐζήτησαν τὸ 1511 καὶ ἐπέτυχον τὸ 1512/1514 τὴν ἄδειαν ἀγορᾶς οἰκοπέδου καὶ ἀνεγέρσεως ναοῦ μετὰ κωδονοστασίου καὶ κοιμητηρίου. Ἡ ἄδεια παρεχωρήθη τόσον διὰ διατάγματος τοῦ δόγη τῆς Βενετίας Leonardo Loredan, ἀπὸ 30 Ἀπριλίου 1514 [3], ὅσον καὶ διὰ δύο σχεδὸν ταυτοσήμων βουλλῶν τοῦ Πάπα Λέοντος Ι', ἀπὸ 18 Μαΐου [4] καὶ 3 Ἰουνίου 1514 [5]. Αἱ δύο βοῦλλαι αὗται, αἱ ὁποῖαι ἐπεκυρώθησαν διὰ μεταγενεστέρας

1. Μ. Ι. Μανούσακα, Ἡ πρώτη ἄδεια (1456) τῆς Βενετικῆς Γερουσίας γιὰ τὸ ναὸ τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας καὶ ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος, Θησαυρίσματα 1, 1962, σσ. 109 - 118. — Ν. Γ. Μοσχονᾶ, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σσ. 114 - 125.

2. Ἰω. Βελούδου, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σσ. 14 - 17. — Ν. Γ. Μοσχονᾶ, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σσ. 125 - 126. Τὸ κείμενον τοῦ Καταστατικοῦ τῆς Ἀδελφότητος φέρεται ἐν τῇ Mariegola αὐτῆς (Reg. 219), φφ. 7^r - 13^r.

3. Τὸ διάταγμα ἐξεδόθη (ἐκ τοῦ πρωτοτύπου) ὑπὸ Μ. Ι. Μανούσακα, Ἡ πρώτη ἄδεια, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 111, σημ. 1 καὶ ἀκολούθως (ἐξ ἀντιγράφου) ὑπὸ G. Fedalto, Ricerche storiche, σ. 126 (doc. XIV). Σημειωτέον ὅτι πρὸ τοῦ ἔτους 1514 (*M.D. Xiiij*mo) φέρεται ἐν τῷ πρωτοτύπῳ ἰνδικτιὼν *XV*ma (ἐν τῷ ἀντιγράφῳ ἰνδικτιὼν *X*), ἥτις ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸ 1512. Πιστεύω ὅτι τὸ μὲν 1512 εἶναι τὸ ἔτος καθ᾽ ὃ ἐλήφθη ἡ ἀπόφασις τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα (ἡ αἴτησις τῶν Ἑλλήνων ὑπεβλήθη τὴν 4 Ὀκτωβρίου 1511, βλ. τὸ κείμενον αὐτῆς παρὰ Flamin. Cornelius, Ecclesiae Venetae, decas decima quinta (= vol. XII), Venetiis 1749, σσ. 371 - 372, ἔγγρ. B'), τὸ δὲ 1514 τὸ ἔτος τῆς ἀπολύσεως τοῦ διατάγματος.

4. Ἡ βοῦλλα ἐξεδόθη ὑπὸ Bart. Cecchetti, ἔνθ᾽ ἀνωτ., τ. I, σσ. 461 - 462.

5. Ἐξεδόθη ὑπὸ Fl. Cornelius, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σσ. 373 - 374 (ἔγγρ. C) καὶ ὑπὸ Bart. Cecchetti, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σσ. 462 - 463. Ἐπίσης εἰς τὰ ἀκόλουθα τεύχη, μετὰ παραπλεύρου μεταφράσεως εἰς τὴν ἑλληνικήν: *Βοῦλλα τοῦ μακαριωτάτου Πάπα Λέοντος Ι' περὶ τῶν προνομίων τῶν Γραικῶν καὶ ἐπικύρωσις εἰς τὴν αὐτὴν τοῦ Ἁγιωτάτου Κλήμεντος Ζ', αἷς προσετέθη καὶ ἑτέρα βοῦλλα τοῦ αὐτοῦ Λέοντος Ι' περὶ τῆς οἰκοδομῆς τῆς τοῦ Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου ἐκκλησίας ἐν ταύτῃ τῇ πόλει... τὰ πάντα μὲν εἰς ἁπλῆν ῥωμαϊκὴν φράσιν μεταγλωττισθέντα, ἀφιερωθέντα δὲ τῷ εὐγενεστάτῳ Κυρίῳ Κυρίῳ Σκαρλάτῳ Δημητρίου τῷ ἐκ Λαρίσσης*, Ἑνετίησιν 1755, παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι, σσ. 25 - 30. — *Βοῦλλα τοῦ Μακαριωτάτου Πάπα Λέοντος Ι'*... κλπ. (σχεδὸν ὁμοία ἐπιγραφή), Ἑνετίησιν 1776, παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι, σσ. 20 - 23. — *Βοῦλλα τοῦ μακαριωτάτου Πάπα Λέοντος Ι'*..., κλπ. (ὡς τὸ προηγούμενον), Ἑνετίησιν 1777, παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι, σσ. 20 - 23. Καὶ τὰ τρία τεύχη ἀπόκεινται ἐν Ἑλλην. Ἰνστιτούτῳ Βενετίας.

τῆς 26 Μαρτίου 1526 τοῦ Πάπα Κλήμεντος Ζ' [1], ἐχορήγουν εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ τὸ σημαντικὸν προνόμιον νὰ μὴ ὑπάγωνται εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῶν τοπικῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, ἤτοι τοῦ Λατίνου πατριάρχου τῆς Βενετίας. Οὗτος ἀντέδρασε πολυτρόπως καὶ ἐπηκολούθησαν σφοδραὶ διαμάχαι, ἰδίως κατὰ τὰ ἔτη 1527 - 1528, κατὰ τὰς ὁποίας ὅμως αἱ βενετικαὶ ἀρχαὶ παρέσχον τὴν προστασίαν των εἰς τοὺς Ἕλληνας [2]. Τὸ οἰκόπεδον ἠγοράσθη τὸ 1526 καὶ ἐκτίσθη πρῶτον μικρὸς προσωρινὸς ναός [3]. Ἡ ἀνέγερσις τοῦ μεγάλου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἤρχισε μόλις τὸ 1539 καὶ ἐπερατώθη τὸ 1573, μὲ σημαντικὰς θυσίας καὶ γενναίας συνεισφοράς [4].

Δύο φορὰς ἐν τούτοις Ἕλληνες λατινόφρονες κληρικοὶ ἔδωσαν ἀφορμὴν εἰς τὴν Βενετίαν νὰ ἐπέμβῃ διὰ διαταγμάτων περιοριστικῶν τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων. Ὁ πρῶτος ἦτο ὁ πολὺς Ἀρσένιος Ἀποστόλης, σημαντικὸς λόγιος καὶ ἀρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας μεταστὰς εἰς τὸν καθολικισμόν [5], ὁ ὁποῖος ἐπέτυχε νὰ τοῦ ἀνατεθῇ τὸ 1534 τὸ κήρυγμα ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου [6] καὶ ἡ ἐκλογὴ δύο ἱερέων καθολικῶν [1]. Τοῦτο συνετάραξε τὴν Ἀδελφότητα, ἀλλ' ὁ Ἀποστόλης ἀπεβίωσεν εὐθὺς τὸ ἑπόμενον ἔτος. Ὁ δεύτερος ἦτο ὁ ἱερεὺς Νικόλαος Τριζέντος, ὅστις, θεωρηθεὶς ὑπεύθυνος διὰ τὴν ἐν ἔτει 1540 κλοπὴν ἱερᾶς πολυτίμου εἰκόνος τῆς Θεοτόκου ἐκ τοῦ ναοῦ καὶ παυθεὶς διὰ τοῦτο ὑπὸ τῆς Ἀδελφότητος [2], προσέφυγεν εἰς τὸν Πάπαν Παῦλον Γ' καὶ ἐπέτυχε τὴν ἀπὸ 6 Μαρτίου 1542 βοῦλλαν αὐτοῦ [3], ἥτις ἀνεκάλει τὰ ὑπὸ τοῦ Λέοντος Ι' παραχωρηθέντα τὸ 1514 εἰς τοὺς Ἕλληνας προνόμια. Εἰς ἐκτέλεσιν τῆς βούλλας ταύτης, τὸ ἀπὸ 11 Μαΐου 1542 θέσπισμα τοῦ βενετικοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα [4] ἐπανέφερεν εἰς ἰσχὺν τὸ θέσπισμα τοῦ 1534 περὶ ἐπιβολῆς καθολικῶν ἱερέων εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐξεταζομένων ὑπὸ τοῦ λατίνου πατριάρχου ἢ τοῦ παπικοῦ λεγάτου πρὸς ἔλεγχον τοῦ καθολικισμοῦ των. Μόλις ἑπτὰ ὅμως ἔτη βραδύτερον ὁ αὐτὸς Πάπας Παῦλος Γ', διὰ τῆς ἀπὸ 22 Ἰουνίου 1549 βούλλας του [5], ἀνεκάλεσε τὴν προηγουμένην βοῦλλαν αὐτοῦ καὶ ἐπανέφερεν εἰς ἰσχὺν τὰς βούλλας τοῦ Λέοντος Ι' τοῦ 1514, τὰς τόσον εὐνοϊκὰς διὰ τοὺς Ἕλληνας. Ἔκτοτε οἱ Ἕλληνες τῆς Βενετίας ἤσκησαν ἐλευθέρως τὰ θρησκευτικά των καθήκοντα, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐπεμβάσεως τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας, ἐπὶ ἕνα καὶ ἥμισυν αἰῶνα, μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνος. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἀδελφότης ἐξέλεγε τοὺς ἐφημερίους της, οἱ ὁποῖοι εἰς οὐδεμίαν ὁμολογίαν καθολικῆς πίστεως προέβαινον ἐνώπιον τοῦ Λατίνου πατριάρχου. Καὶ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰῶνος ἔσχεν αὕτη τὸ προνόμιον νὰ διατηρῇ, πλὴν τῶν ἱερέων, καὶ διαδοχικὴν σειρὰν ὀρθοδόξων μητροπολιτῶν, τῶν ἀρχιεπισκόπων Φιλαδελφείας, ἐγκατεστημένων μονίμως ἐν Βενετίᾳ. Ἀλλά, πρὶν ὁμιλήσωμεν περὶ αὐτῶν, θὰ ἠθέλομεν νὰ ἀνακοινώσωμεν δύο νέα ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, προϊόντα προσφάτων ἐρευνῶν μας, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὰς προνομιακὰς ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων βούλλας, τὰς τοῦ Πάπα Λέοντος Ι' (1514) καὶ τὴν τοῦ Πάπα Παύλου Γ' (1549).

Πῶς ἠδυνήθησαν οἱ Ἕλληνες νὰ ἐπιτύχουν τὰς σημαντικὰς ταύτας

1. Ἐκδοθείσης ὑπὸ Leonis Allatii, De aetate et interstitiis in collatione Ordinum etiam apud Graecos servandis, Romae 1638, σσ. 5 - 14 (κείμενον) καὶ 14 - 21 (ἑλλην. μετάφρασις εἰς ἀρχαΐζουσαν) καὶ ἀκολούθως εἰς τὰ τεύχη: *Sanctissimi Papae Clementis VII bulla... Τοῦ Παναγιωτάτου Πάπα Κλήμεντος τοῦ ἑβδόμου ἐπικύρωσις εἰς τὴν βοῦλλαν τοῦ Μακαριωτάτου Λέοντος δεκάτου ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς τῶν Γραικῶν Θρησκείας, ἑλληνιστὶ μεταφρασθεῖσα, καθὰ σώζεται μάλιστα παρὰ Λέοντι τῷ Ἀλλατίῳ ἐν τῷ περὶ ἡλικίας καὶ διαστημάτων κτ. βιβλίῳ ἐν Ῥώμῃ τυπωθέντι, ͵αχλη', νῦν δὲ ἐκ δευτέρου τυπωθεῖσα...* Ἑνετίησιν, ͵αψς', σσ. 7 - 24. — *Βοῦλλα τοῦ μακαριωτάτου Πάπα Λέοντος Ι'...*, 1755, σσ. 3 - 26 (μετὰ παραπλεύρου ἑλληνικῆς μεταφράσεως εἰς δημώδη). — *Βοῦλλα... 1776 καὶ 1777* (βλ. ἀνωτέρω, σ. 175 σημ. 5), σσ. 5 - 19 (μετὰ τῆς αὐτῆς μεταφράσεως).

2. Βλ. G. Fedalto, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 53 - 69.

3. Ἰω. Βελούδου, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 26 - 27. Πβλ. καὶ Κ. Δ. Μέρτζιον ἐν Μνημοσύνη 1, 1967, σ. 176.

4. Ἰω. Βελούδου, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 27 - 57. — Σοφίας Ἀντωνιάδη, Πορίσματα ἀπὸ τὴν μελέτην προχείρων διαχειριστικῶν βιβλίων τῶν ἐτῶν 1544 - 1547 καὶ 1549 - 1554 τῆς παλαιᾶς Κοινότητος Βενετίας, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 33, 1958, σσ. 466 - 487. — Τῆς αὐτῆς, Νέα στοιχεῖα ἀπὸ κατάστιχα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητας Βενετίας (16ου αἰ.), Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Ἀθήνα 1960, σσ. 63 - 67. — Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα (1547 - 1806) πρὸς τοὺς ἐν Βενετίᾳ μητροπολίτας Φιλαδελφείας καὶ τὴν Ὀρθόδοξον Ἑλληνικὴν Ἀδελφότητα, Βενετία 1968 (Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας, ἀριθ. 3), σσ. 11 - 13.

5. Βλ. περὶ τούτου Κ. Ι. Γιαννακοπούλου, Ἕλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν, σσ. 151 - 177.

6. Ἰω. Βελούδου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 60. Τὸ σχετικὸν ἀπὸ 30 Μαρτίου 1534 διάταγμα τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα (ἐκ τοῦ Notatorio dei Capi del Consiglio dei X), τοῦ ὁποίου τὴν προέλευσιν δὲν ἐσημείωσεν ὁ Βελοῦδος καὶ δὲν ἐξηκρίβωσεν ὁ G. Fedalto, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 72 - 73, σημ. 5, εὕρηται ἐν Archivio Pubblico τοῦ Traù καὶ ἐν ἀντιγράφῳ ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Ἰνστιτούτῳ Βενετίας (κατάλοιπα Ἰω. Βελούδου, θήκη 2, ἔγγρ. ιγ).

1. Ἰω. Βελούδου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 60. Τὸ σχετικὸν ἀπὸ 29 Μαΐου 1534 διάταγμα τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα ἐξεδόθη ὑπὸ Flam. Cornelius, Ecclesiae Venetae, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 375 (ἔγγρ. E').

2. Ἰω. Βελούδου, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 61 - 62. — G. Fedalto, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 77 - 78. — Μ. Ι. Μανούσακα, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 5 - 11. — Τοῦ αὐτοῦ, Γράμματα πατριαρχῶν καὶ μητροπολιτῶν τοῦ ΙϚ' αἰῶνος ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος, Θησαυρίσματα 5, 1968, σσ. 8 - 16.

3. Ἀνέκδοτον ἐν Παλαιῷ Ἀρχείῳ Ἑλλην. Ἰνστιτούτου Βενετίας, proc. 714, φφ. 139 - 142 καὶ (ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει) proc. 713, φ. 68 - 69.

4. Ἐκδεδομένον ὑπὸ Flam. Cornelius, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 376 (ἔγγρ. F).

5. Ἐκδεδομένης ὑπὸ Flam. Cornelius, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 376 - 379 (ἔγγρ. G).

διὰ τὴν θρησκευτικήν των ἐλευθερίαν βούλλας ; Ὀρθῶς ὁ Giorgio Fedalto [1] ἀπέδωσε τὰς δύο βούλλας τοῦ Λέοντος Ι', γνωστοῦ φιλέλληνος οὐμανιστοῦ, υἱοῦ τοῦ Λαυρεντίου τῶν Μεδίκων, εἰς τοὺς περὶ αὐτὸν διαπρεπεῖς Ἕλληνας λογίους, καὶ δὴ τὸν Ἰανὸν Λάσκαριν καὶ τὸν Μᾶρκον Μουσοῦρον, τοὺς ὁποίους ἐκάλεσεν εἰς Ρώμην ὡς καθηγητὰς τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυθέντος Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου. Ὁ Fedalto προσέθεσεν ὅτι τόσον ὁ Λάσκαρις ὅσον καὶ ὁ Μουσοῦρος προήρχοντο ἐκ Βενετίας καὶ εἶχον πιθανῶς σχέσεις μὲ τὴν πόλιν ταύτην καὶ τὴν αὐτόθι Ἑλληνικὴν Κοινότητα [2]. Ἡ πιθανωτάτη αὕτη ὑπόθεσις δὲν ἠδύνατο ἐν τούτοις μέχρι σήμερον νὰ ἐπιβεβαιωθῇ, διότι οὐδὲν ἴχνος τῶν δύο τούτων Ἑλλήνων λογίων εἶχεν εὑρεθῆ εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος. Ἐξετάσαντες ὅμως προσφάτως τὸ ὑπ' ἀριθ. 129 κατάστιχον αὐτῆς, τὸ ὁποῖον περιέχει κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν τὰς τακτικὰς εἰσφορὰς τῶν μελῶν τῆς Ἀδελφότητος (Luminarie) ἀπὸ 1498 - 1530, ἀνεύρομεν ἀναγεγραμμένον εἰς δύο συνεχῆ ἔτη καὶ ὑπὸ ἡμερομηνίας 5 Δεκεμβρίου 1514 καὶ 5 Δεκεμβρίου 1515 τὸ ὄνομα τοῦ Μάρκου Μουσούρου, συνοδευόμενον μάλιστα τὴν πρώτην φορὰν καὶ ὑπὸ τοῦ τίτλου τοῦ φιλοσόφου : *«Marco Musuro filoxofo»* [3]. Ὁ Μουσοῦρος λοιπὸν εἶχεν ἐγγραφῆ ὡς μέλος τῆς Ἀδελφότητος (διὰ τὸν Ἰανὸν Λάσκαριν τοῦτο δὲν ἦτο ἐφικτόν, ὡς πρεσβευτὴν ἐν Βενετίᾳ τῆς Γαλλίας) [4], ἑπομένως ἐνδιεφέρετο διὰ τὰ ζητήματά της καὶ συνεμερίζετο τοὺς ἀγῶνας της. Γνωρίζομεν ὅτι αὐτὸς οὗτος ὁ Πάπας Λέων, διὰ τοῦ γραμματέως του Pietro Bembo, εἶχεν ἀπευθύνει ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Μουσοῦρον εἰς Βενετίαν, ἀπὸ 6 Αὐγούστου 1513, καὶ ἐζήτει παρ' αὐτοῦ νὰ ἐξεύρῃ ἐξ Ἑλλάδος μαθητὰς διὰ τὸ ὑπὸ ἵδρυσιν Ἑλληνικὸν Κολλέγιον, προσθέτων ὅτι θὰ τοῦ ἔγραφε καὶ ὁ Λάσκαρις ἐκ Ρώμης περὶ τοῦ ζητήματος [5]. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ εἰκάσωμεν ὅτι καὶ ὁ Μουσοῦρος ἔγραψε πρὸς τὸν Λάσκαριν (ἢ καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν Πάπαν) περὶ τοῦ αἰτήματος τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐπέτυχε τὴν ἔκδοσιν τῶν παπικῶν τούτων προνομιακῶν βουλλῶν.

Καὶ ἐρχόμεθα εἰς τὴν βοῦλλαν τοῦ Πάπα Παύλου Γ' τὴν ἐκδοθεῖσαν τὸ

1. G. Fedalto, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 45 - 47.
2. Αὐτόθι, σ. 47.
3. Παλαιὸν Ἀρχεῖον Ἑλλην. Ἰνστιτούτου Βενετίας, Reg. 129, φφ. 23r καὶ 24r.
4. Börje Knös, Un ambassadeur de l'Hellénisme — Janus Lascaris — et la tradition greco-byzantine dans l'humanisme français, Upsala - Paris 1945, σσ. 102 - 139.
5. Petri Bembi, Epistolarum Leonis Decimi, Pontificis Maximi, nomine scriptarum libri sedecim, Venetiis 1535, lib. IV, ep. VIII· ἀνεδημοσιεύθη ὑπὸ É. Legrand, Bibliographie Hellénique... aux XVe et XVIe siècles, τ. 2, Paris 1885, σ. 321. Πρβλ. καὶ M. I. Μανούσακα, Ἡ παρουσίαση ἀπὸ τὸν Ἰανὸ Λάσκαρη τῶν πρώτων μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου τῆς Ρώμης στὸν Πάπα Λέοντα Ι' (15 Φεβρουαρίου 1514), Ὁ Ἐρανιστὴς 1, 1963, σ. 168.

1549. Τίνες μετέπεισαν τὸν Πάπαν νὰ ἐκδώσῃ τὴν βοῦλλαν ταύτην, ἀνακαλῶν τὴν προηγουμένην δυσμενῆ διὰ τοὺς Ἕλληνας, τοῦ 1542 ; Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ εἰς Βενετίαν ἐλθών, τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1546, μητροπολίτης Καισαρείας Μητροφάνης, ὡς ἔξαρχος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Διονυσίου Β', μετέβη εἰς Ρώμην κατὰ Μάιον τοῦ 1547 καὶ ἐγένετο δεκτὸς ὑπὸ τοῦ Πάπα [1]. Κατὰ μίαν ἐκδοχὴν ἀπαντῶσαν εἰς παραλλαγὴν τῆς χρονογραφίας τοῦ ψευδο - Δωροθέου Μονεμβασίας, ἐκδοθεῖσαν προσφάτως, τὸν Μητροφάνην ἀπέστειλαν πρὸς τὸν Πάπαν *«οἱ ἀδελφοὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Μεγάλου Γεωργίου, διὰ νὰ ἐλευθερώσῃ τὴν ἐκκλησίαν αὐτῶν ἀπὸ τὴν δεσποτείαν αὐτοῦ»* [2]. Τοῦτο πράγματι ἐπιβεβαιοῦται ἐξ ἀνεκδότου ἐν cod. *Vatic. gr.* 2124 (ἀριθ. 183) καὶ ἀχρονολογήτου ἐπιστολῆς πρὸς τοὺς ἐν Βενετίᾳ Ἕλληνας ἀνωνύμου ἱεράρχου, ὅστις καθ' ἡμᾶς εἶναι ὁ Μητροφάνης [3], περὶ τῶν ἐν Ρώμῃ μετὰ τοῦ Πάπα συνομιλιῶν του διὰ τὸ ζήτημά των (*«...ὅσα μὲν ἐγγράφως καὶ ἀγράφως λεχθέντα, ἅμα δὲ καὶ δεηθέντα παρ' ἡμῶν, τοῦ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης ἀρχιεραρχοῦντος, ὅσα δὲ πρὸς ἡμᾶς ἀποκριθέντα παρ' αὐτοῦ καὶ ὑποσχεθέντα...»*), ἡ διευθέτησις ὅμως τοῦ ὁποίου δὲν εἶχεν εἰσέτι ἐπιτευχθῆ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ Μητροφάνης εἶχε μὲν διὰ τῶν πρὸς τὸν Πάπαν διαβημάτων του προωθήσει τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος, ἀλλὰ τελικῶς ἀνεχώρησεν ἐκ Ρώμης χωρὶς ν' ἀναμείνῃ αὐτήν, διότι γνωρίζομεν ὅτι εὑρίσκετο ἤδη ὀπίσω εἰς Βενετίαν, ἐπιστρέφων εἰς Κωνσταντινούπολιν, τὴν 4 Ἰουνίου 1549 [4], ἐνῷ ἡ παπικὴ βοῦλλα ἐξεδόθη μόλις τὴν 29 Ἰουνίου.

Ἀλλ' οἱ Ἕλληνες τῆς Βενετίας φαίνεται ὅτι δὲν ἠρκέσθησαν εἰς τὴν ἀποστολὴν καὶ τὰς ἐνεργείας τοῦ Μητροφάνους Καισαρείας. Ὀλίγους μῆνας μετ' αὐτόν, ἀπέστειλαν εἰς Ῥώμην καὶ ἕτερον πρόσωπον πρὸς τὸν

1. Ἐλισάβετ Α. Ζαχαριάδου, Ἡ πατριαρχεία τοῦ Διονυσίου Β' σὲ μιὰ παραλλαγὴ τοῦ Ψευδο-Δωροθέου, Θησαυρίσματα 1, 1962, σσ. 144 - 146 καὶ 157 - 158. — Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα, σ. 7.
2. Ἐλισάβετ Α. Ζαχαριάδου, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 146 καὶ 158.
3. Ἡ ἐπιστολὴ παρεδόθη δι' ἀντιγράφου γενομένου διὰ χειρὸς Ἐμμανουὴλ Προβατάρη κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐν Ρώμῃ δράσεως αὐτοῦ (1546 κἑξ.)· βλ. Paul Canart, Les manuscrits copiés par Emmanuel Provataris (1546 - 1570). Essai d'étude codicologique, Mélanges Eugène Tisserant, vol. VI (Studi e Testi, 236), 1964, σσ. 187 - 188 καὶ 260 (ἀριθ. 141). Ἡ γραφὴ ὁμοιάζει πολὺ πρὸς ἑτέραν τοῦ Προβατάρη, τοῦ ἔτους 1546, παρὰ Canart, pl. 1 (*Vatic. gr.* 1184, φ. 172), θὰ ἐγράφη λοιπὸν ἡ ἐπιστολὴ κατὰ τὸ 1547 ἢ 1548, ὅτε ὄντως ὁ Μητροφάνης εὑρίσκετο ἐν Ρώμῃ.
4. Ὅτε καὶ συνέταξεν αὐτόθι πληρεξούσιον (Ἰω. Βελούδου, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 65 - 66 καὶ Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα, σ. 15). Ἂν καὶ ἡ ἀπὸ 6 Μαΐου 1549 (ἰνδ. ζ') πρᾶξις πατριαρχικοῦ ἐξάρχου πρὸς ἐγκατάστασιν ἐπιτρόπων ἐν Βενετίᾳ, ἡ φερομένη ἐπὶ μεμβράνης ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 704 κώδικι τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἁγίου Σάββα (Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τ. Β', ἐν Πετρουπόλει 1894, σ. 659) συνετάγη, ὡς φαίνεται πιθανώτατον, ὑπὸ τοῦ Μητροφάνους, τότε οὗτος θὰ εἶχεν ἐγκαταλείψει ἀκόμη ἐνωρίτερον τὴν Ρώμην.

αὐτὸν σκοπόν, ὡς δεικνύουν αἱ ἀκόλουθοι μαρτυρίαι. Εἰς τὸ ταμιακὸν βιβλίον τῆς Ἀδελφότητος, τῶν ἐτῶν 1536 - 1547 (Registro 68) καὶ ἐν φ. 108r συνηντήσαμεν τὰς ἑξῆς ἀναγραφὰς δαπανῶν :

— *[1547, adì 30 Auosto]... Per contadi al curier di Roma per due littere et per auanti fu una altra* .... *L. 1 sold. 3*
— *12 Octubrio. Per contadi a Signor Andronico Nunzio per andar a Roma ducati n° 10 d'oro come appar per suo riceuer D. 12* .... *L. 1 sold. 16*

....

....

— *26 ditto per uno brazo di pano scarlato L. 16 val....D. 2 L. 3 sold. 12*
— *ditto per contadi al curier di Roma per portar el ditto pano L. 2 sold. 8*
— *ditto fo per auanti contadi al curier per portar a Roma a signor Andronico Nuchio D. 4 fano* .... *D. 4 L. 2 sold. 8*
— *ditto per contadi al ditto per portar a Roma i brevi et altro L. 2 sold. 10*[1].

Ἓν καὶ ἥμισυ ἔτος λοιπὸν πρὸ τῆς ἐκδόσεως τῆς παπικῆς βούλλας ἡ Ἑλληνικὴ Ἀδελφότης δι' ἐξόδων της εἶχεν ἀποστείλει εἰς Ρώμην τὸν Ἀνδρόνικον Νούκιον καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπέστειλεν εἰς αὐτὸν ἐρυθρὸν ὕφασμα (προφανῶς διὰ νὰ δοθῇ ὡς δῶρον) καὶ παπικὰ brevi (ἴσως ἀντίγραφα τῶν προηγουμένων ἢ σχέδια τοῦ breve τὸ ὁποῖον ἐζήτει νὰ ἐπιτύχῃ). Ὁ Ἀνδρόνικος Νούκιος, λόγιος καὶ συγγραφεὺς λίαν γνωστός, μόλις εἶχεν ἐπανέλθει εἰς Βενετίαν ἐκ περιοδείας του εἰς Εὐρώπην, τῆς ὁποίας μάλιστα συνέγραψε

1. Ἰδοὺ ἡ μετάφρασις τῶν ἀναγραφῶν τούτων :

— *[1547, 30 Αὐγούστου] ...Μετρηθέντα εἰς τὸν ταχυδρόμον τῆς Ρώμης διὰ δύο ἐπιστολὰς καὶ προκαταβληθέντα διὰ μίαν ἄλλην λίρ. 1, σολδία 3*
— *12 Ὀκτωβρίου... Μετρηθέντα εἰς τὸν κύριον Ἀνδρόνικον Νούντσιον, διὰ νὰ μεταβῇ εἰς Ρώμην, δουκᾶτα χρυσᾶ 10, ὅπως ἐμφαίνεται ἀπὸ τὴν ἀπόδειξίν του = δουκᾶτα (τρέχοντα) 12 » 1, » 16*

....

....

— *26 τοῦ αὐτοῦ μηνός, δι' ἕνα πῆχυν βαρυτίμου ἐρυθροῦ ὑφάσματος λίρ. 16 =* .... *δουκᾶτα 2 » 3, » 12*
— *Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, μετρηθέντα εἰς τὸν ταχυδρόμον τῆς Ρώμης, διὰ νὰ μεταφέρῃ τὸ ὕφασμα τοῦτο* .... *» 2, » 8*
— *Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ προκαταβληθέντα εἰς τὸν ταχυδρόμον, διὰ νὰ τὰ φέρῃ εἰς Ρώμην, εἰς τὸν κύριον Ἀνδρόνικον Νούκιον δουκᾶτα (χρυσᾶ) 4, ἰσοδυναμοῦσι πρὸς δουκᾶτα (τρέχοντα) 4* ... *» 2, » 8*
— *Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, μετρηθέντα εἰς τὸν ἴδιον, διὰ νὰ μεταφέρῃ εἰς Ρώμην τὰ brevi καὶ ἄλλα* .... *» 2, » 10*

καὶ ἀφήγησιν λίαν ἐνδιαφέρουσαν[1]. Ὁ Νούκιος εἶχεν ἐργασθῇ ἐπὶ ἔτη ἐν Βενετίᾳ, ὡς ἀντιγραφεὺς ἑλληνικῶν χειρογράφων, εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ φιλομούσου πρεσβευτοῦ τῆς Ἱσπανίας Hurtado de Mendoza, ἰδίᾳ κατὰ τὰ ἔτη 1541 - 1543[2]. Ὁ τελευταῖος οὗτος συνέβη τότε πρὸ μικροῦ νὰ διορισθῇ (1546) καὶ νὰ ἐγκατασταθῇ (11 Ἀπριλίου 1547) ἐν Ρώμῃ, ὡς πρεσβευτὴς τοῦ Καρόλου Ε' παρὰ τῇ Ἁγίᾳ Ἕδρᾳ[3]. Ὁ Νούκιος ἄρα ἦλθεν εἰς Ρώμην μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ πείσῃ τὸν παλαιόν του προστάτην ν' ἀσκήσῃ τὴν εἰς τὸν Πάπαν μεγάλην ἐπιρροήν του ὑπὲρ τῆς ὑποθέσεως τῶν Ἑλλήνων. Εἶναι ἐξ ἄλλου πιθανὸν ὅτι ὁ Νούκιος ἔτρεφε καὶ ἄλλην ἐλπίδα, νὰ συναντήσῃ ἐν Ρώμῃ τὸν συμπολίτην του Ματθαῖον Δεβαρῆν[4], ὅστις διέτριβεν, ἐργαζόμενος φιλολογικῶς, ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Πάπα καὶ ἦτο προστατευόμενος τοῦ φιλομούσου καρδιναλίου Ἀλεξάνδρου Farnese, ἐγγόνου καὶ ἐξ ἀπορρήτων τοῦ Πάπα[5], διὰ νὰ τοῦ ζητήσῃ νὰ ἀσκήσῃ καὶ οὗτος τὴν ἐπιρροήν του πρὸς ἔκδοσιν τῆς νέας βούλλας. Ἰδοὺ λοιπὸν πῶς οἱ Ἕλληνες οὑμανισταὶ τῆς Βενετίας ἠδυνήθησαν νὰ ἐξασφαλίσουν καὶ κατοχυρώσουν τὰ προνόμια τοῦ ἔθνους των.

1. N i c a n d r e d e C o r c y r e, Voyages. Texte édité par J. - A. de F o u c a u l t, Paris, Les Belles Lettres, 1962· ἐν σσ. 7 - 17 βιογραφικὰ τοῦ συγγραφέως. Οὗτος ἤρχισε τὸ ταξίδιόν του τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1546 (αὐτόθι, σ. 16), συνοδεύων τὸν πρέσβυν τοῦ Καρόλου Ε' G. Veltwick de Ravenstein, διὰ νὰ ἐπανέλθῃ τελικῶς εἰς Βενετίαν. Ὁ J. - A. de F o u c a u l t, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 17, γράφει ὅτι ἔκτοτε χάνονται τὰ ἴχνη του. Ἀκριβῶς ὅμως ἀμέσως τότε, τὸ 1547, ἐστάλη εἰς Ρώμην ὑπὸ τῆς Ἀδελφότητος, τῆς ὁποίας εἶχεν ἐγγραφῆ μέλος τὴν 2 Ἀπριλίου 1542 καὶ ἐπλήρωνε τὰς ἐτησίας συνδρομάς του ἔκτοτε μέχρι καὶ τῆς 26 Ἰανουαρίου 1547 (Reg. 130, φ. 152v), ὁπότε ἄρα εἶχεν ἐπανέλθει ἐκ τοῦ ταξιδίου του. Τί ἀπέγινε μετὰ τὴν εἰς Ρώμην ἀποστολήν του, δὲν εἶναι γνωστόν.

2. J. - A. de F o u c a u l t, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 10 - 13.

3. Βλ. H. J e d i n, Storia del Concilio di Trento, vol. II, traduzione di G i u l i e t t a B a s s o, revisione di I g i n i o R o g g e r, Brescia 1962, σ. 322 καὶ A. G o n z á l e s P a l e n c i a - E. M e l e, Vida y obras de Don Diego Hurtado de Mendoza, τ. II, Madrid 1942, σσ. 14 - 15.

4. Βλ. περὶ τούτου Ἰ ω. Κ α λ ι τ σ ο υ ν ά κ η, Ματθαῖος Δεβαρῆς καὶ τὸ ἐν Ρώμῃ Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον, Ἀθηνᾶ 26, 1914, σσ. 81 - 101. — Φ α ί δ. Κ. Μ π ο υ μ π ο υ λ ί δ ο υ, Ἕλληνες λόγιοι μετὰ τὴν Ἅλωσιν. Β'. Τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Ματθαίου Δεβαρῆ, Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἔτ. 1961 - 1962, σσ. 387 - 411.

5. Περὶ τοῦ Aless. Farnese βλ. ἐν ἄλλοις G i o v a n n i D r e i, I Farnese. Grandezza e decadenza di una dinastia italiana, Roma 1954, σσ. 157 - 160. Ὁ Δεβαρῆς εἰργάσθη ἐπὶ πολλὰ ἔτη παρ' αὐτῷ. Βλ. τὴν ἀρχὴν τῆς πρὸς αὐτὸν ἀφιερωτικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Πέτρου Δεβαρῆ (ἀνεψιοῦ τοῦ Ματθαίου) εἰς τὸ ἔργον M a t t h a e i D e v a r i i liber de graecae linguae particulis. Ad Alexandrum Farnesium, cardinalem..., Romae 1588, ἀναδημοσιευμένης ὑπὸ É. L e g r a n d, Bibliographie Hellénique... aux XVe et XVIe siècles, 2, Paris 1885, ἀριθ. 179, σσ. 52 κἑξ., ὡς καὶ τὴν ἀπὸ 1564 ἐπιστολὴν αὐτοῦ τούτου τοῦ Ματθαίου Δεβαρῆ πρὸς τὸν Ἑρμόδωρον Λήσταρχον, τὴν ἐκδεδομένην ὑπὸ Φ α ί δ. Κ.

Γ'

Ἂς ἔλθωμεν τώρα εἰς τοὺς ἐν Βενετίᾳ ὀρθοδόξους μητροπολίτας. Ἤδη πρὸ τῶν μητροπολιτῶν Φιλαδελφείας ἡ Ἑλληνικὴ Ἀδελφότης δι' ἀποφάσεώς της ἀπὸ 8 Αὐγούστου 1557 ἐξέλεξε τὸν «*Reverendo Monsignor Domino Epachumio, episcopo del Zante e Cefallonia, il qual habbia a offitiar in ditta nostra chiesa da vescovo*» [1]· Πρόκειται περὶ τοῦ Ζακυνθίου ἐπισκόπου Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου Παχωμίου Μακρῆ, χειροτονηθέντος τὸ 1550 καὶ ποιμάναντος μέχρι τοὐλάχιστον τοῦ 1567 [2]. Ὁ Παχώμιος, εὑρισκόμενος ἐν Βενετίᾳ δι' ὑποθέσεις του [3], ἐδέχθη προσωρινῶς τὴν θέσιν καί, κατὰ τὸν Βελοῦδον, ἱερούργησεν ἐπὶ ἓν μόνον ἔτος καὶ ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ὅστις ἐπεσκόπευσεν ἐν Βενετίᾳ [4]. Ἀλλ' ἡ σειρὰ τῶν διαδοχικῶν ὀρθοδόξων ἀρχιερέων ἐν Βενετίᾳ ἀρχίζει εἴκοσιν ἔτη βραδύτερον, τὸ 1577, διὰ τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου, ὅστις ἐποίμανε τὴν ἐκκλησίαν τῆς Βενετίας ἐπὶ 40 σχεδὸν ἔτη (μέχρι τοῦ 1616) καὶ ὑπῆρξεν ὁ σημαντικώτερος πάντων διὰ τὴν δρᾶσιν καὶ τὴν ἐπιβολήν του. Ἡ μετὰ τὸν Σεβῆρον (εἰς τὸν ὁποῖον καὶ θὰ ἐπανέλθωμεν ἐν τέλει) διαδοχικὴ σειρὰ τῶν ἐν Βενετίᾳ μητροπολιτῶν Φιλαδελφείας [5] ἔχει ὡς ἀκολούθως :

Μπουμπουλίδου, Μιχαὴλ - Ἑρμόδωρος Λήσταρχος, Ἕλλην λόγιος τοῦ ΙϚ' αἰῶνος, Ἀθῆναι 1959, σσ. 39 - 40 (πρβλ. καὶ τὰς σημειώσεις τοῦ ἐκδότου ἐν σ. 42).

1. Παλαιὸν Ἀρχεῖον Ἑλλην. Ἰνστιτούτου Βενετίας, Reg. 219, φ. 65r.

2. Βλ. Λεωνίδα Χ. Ζώη, Ἱστορία τῆς Ζακύνθου, Ἀθῆναι 1955, σσ. 290 - 291. — Ἠλία Α. Τσιτσέλη, Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα, τ. 2, ἐν Ἀθήναις 1960, σσ. 55 καὶ 93. Ὁ Παχώμιος μαρτυρεῖται ὡς ἐπίσκοπος Ζακύνθου εἰς χρονογραφικὸν σημείωμα τῆς 30 Ἀπριλίου 1567 ἐκδοθὲν ὑπὸ Ν. Γεωργάρα ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι 4, 1907, σ. 489, ἀπεβίωσε δὲ αὐτόθι τῇ 13 Δεκεμβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους (Ἠλ. Α. Τσιτσέλη, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 93).

3. Βλ. τὸ ἀπὸ 4 Φεβρουαρίου 1558 ψήφισμα τῆς βενετικῆς Γερουσίας (ἐκδεδομένον ὑπὸ Κ. Ν. Σάθα, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τ. 5, Paris 1884, σσ. 188 - 189), δι' οὗ ἐπεκυρώθη τὸ ἀπὸ 23 Αὐγούστου 1557 γράμμα τοῦ Δόγη ὑπὲρ αὐτοῦ, παρὰ τὴν σφοδρὰν ἀντιδικίαν τῶν Κεφαλλήνων (πρβλ. καὶ Ἠλ. Α. Τσιτσέλη, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 55). Ὁ Παχώμιος ἦλθεν εἰς Βενετίαν διὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ὑπόθεσίν του, φαίνεται δὲ ὅτι ἐπανῆλθεν εἰς Ἑπτάνησον μετὰ τὴν αἰσίαν ἔκβασιν αὐτῆς.

4. Ἰω. Βελούδου, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 67 - 68.

5. Κατάλογον τῶν ἐν Βενετίᾳ μητροπολιτῶν Φιλαδελφείας, μετ' ἀκριβῶν, ἀλλ' ἀνεπαρκῶν περὶ ἑνὸς ἑκάστου στοιχείων, βλ. παρὰ Ἰω. Βελούδῳ, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 68 - 105. Βλ. καὶ Γερμανοῦ Ἀθανασιάδου, Οἱ ἐν Βενετίᾳ ἀρχιερατεύσαντες μητροπολῖται Φιλαδελφείας (1577 - 1790), Νέος Ποιμὴν 4, 1922, σσ. 595 - 624 (στηρίζεται κυρίως εἰς τὰ τοῦ Βελούδου). Ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς αὐτούς, τῇ βοηθείᾳ τῶν ὁποίων εἶναι δυνατὸν σήμερον νὰ γίνῃ εὐρυτέρα διαπραγμάτευσις τοῦ θέματος, ἐξεδόθησαν εἰς τὰς ἀκολούθους συλλογάς : — Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῶν οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν εἰς ἀνήκοντα τοὺς Φιλαδελφείας μητροπολίτας ὑπερτίμους καὶ ἐξάρχους πατριαρχικοὺς καὶ προέδρους πνευματικοὺς τῆς Ἑνετίησι τῶν ὀρθοδόξων Κοινότητος, ἐκδόντος Ἰωάννου Βελούδου, Βενετία 1873 (β' ἔκδ. 1893). — Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα (1547 - 1806) πρὸς τοὺς ἐν Βενετίᾳ μητροπολίτας Φιλαδελφείας καὶ τὴν ὀρθόδοξον Ἑλληνικὴν Ἀδελφότητα, Βενετία 1968. — Τοῦ αὐτοῦ, Συλλογὴ ἀνεκδότων ἐγγράφων (1578 - 1685) ἀναφερομένων εἰς τοὺς ἐν Βενετίᾳ μητροπολίτας Φιλαδελφείας, Θησαυρίσματα 6, 1969, σσ. 7 - 112.

— Θεοφάνης Ξενάκης (14 Μαρτίου 1617 - 29 Φεβρουαρίου 1632 †), Κύπριος, πρῴην ἱερεὺς ἐν Βενετίᾳ καὶ διορθωτὴς ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων [1].

— Νικόδημος Μεταξᾶς, ἀρχιεπίσκοπος Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου, ὁ γνωστὸς συνεργάτης τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως [2], ὅστις, ἐκλεγεὶς τὴν 12 Ἀπριλίου 1632, παρῃτήθη τὸ 1635, προτιμήσας νὰ παραμείνῃ ἐν τῇ ἀρχιεπισκοπῇ του [3].

— Ἀθανάσιος Βελλεριανὸς (6 Μαΐου 1635 - 10 Ἀπριλίου 1656 †), μετατεθεὶς ἐκ τῆς ἐπισκοπῆς Κυθήρων [4]. Οὗτος, δραστήριος καὶ φίλος τῆς ἐπιδείξεως, ἐπέτυχε σημαντικὰ ὑπὲρ αὐτοῦ προνόμια ἐκ μέρους καὶ τῆς Βενετικῆς Πολιτείας καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος καὶ τῶν οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν [5].

— Μελέτιος Χορτάτσης (25 Μαρτίου 1657 - 25 Ἰουλίου 1677 †), ἱερεύς, διδάσκαλος καὶ συγγραφεύς, ἐξ ἐπιφανοῦς κρητικῆς οἰκογενείας [6].

— Μεθόδιος Μορώνης (19 Δεκεμβρίου 1677 - 29 Αὐγούστου 1679 †), πρῴην οἰκουμενικὸς πατριάρχης [7].

— Γεράσιμος Βλάχος (3 Σεπτεμβρίου 1679 - 24 Μαρτίου 1685 †), Κρὴς σοφός, πολυγραφώτατος, ὁ λογιώτερος πάντων [8].

— Μελέτιος Τυπάλδος (28 Μαρτίου 1685 - 6 Μαΐου 1713 †), εὐπαίδευτος Κεφαλλήν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου προεκλήθησαν ἀνωμαλίαι ἕνεκα τῆς εἰς τὸν Πάπαν ὑποταγῆς του [9].

1. Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 14 - 16 (σσ. 34 - 39)· βλ. καὶ (περὶ τῆς χρονολογίας τοῦ θανάτου του) σ. 41.

2. Τοῦ αὐτοῦ, Συλλογή, ἀριθ. 18 - 19 (σσ. 42 - 44).

3. Τοῦ αὐτοῦ, Συλλογή, ἀριθ. 21 - 22 (σσ. 46 - 50).

4. Τοῦ αὐτοῦ, Συλλογή, ἀριθ. 17 (σσ. 40 - 42), 20 (σσ. 45 - 46), 23 - 39 (σσ. 50 - 80)· βλ. καὶ προσωπογραφίαν του ἐν πίν. Δ'.

5. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα, ἀριθ. 20 (σσ. 63 - 69).

6. Τοῦ αὐτοῦ, Συλλογή, ἀριθ. 40 - 45 (σσ. 80 - 91)· βλ. καὶ (περὶ τῆς χρονολογίας τοῦ θανάτου του) σ. 92 καὶ προσωπογραφίαν του ἐν πίν. Ϛ'.

7. Τοῦ αὐτοῦ, Συλλογή, ἀριθ. 46 - 47 (σσ. 91 - 94).

8. Τοῦ αὐτοῦ, Συλλογή, ἀριθ. 48 - 52 (σσ. 94 - 104)· βλ. καὶ (περὶ τῆς χρονολογίας τοῦ θανάτου του) σ. 106 καὶ προσωπογραφίαν του ἐν πίν. Ζ'. Μονογραφία περὶ τοῦ Βλάχου ὡς φιλοσόφου, φιλολόγου καὶ θεολόγου δημοσιεύεται προσεχῶς ὑπὸ τοῦ καθηγ. κ. Β. Τατάκη.

9. Τοῦ αὐτοῦ, Συλλογή, ἀριθ. 53 - 55 (σσ. 105 - 108).

Καὶ τελευταῖος, μετὰ μακροχρόνιον, συνεπείᾳ τῶν ἀνωμαλιῶν τούτων, χηρείαν τοῦ θρόνου, ὁ Σωφρόνιος Κουτούβαλης (3 Σεπτεμβρίου 1780 - 30 Νοεμβρίου 1790 †), μετατεθεὶς ἐκ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου [1].

Δὲν προτιθέμεθα ἐνταῦθα νὰ βιογραφήσωμεν τοὺς ἀνωτέρω μητροπολίτας, μερικοὶ τῶν ὁποίων ὑπῆρξαν σημαντικαὶ προσωπικότητες τῆς Ἐκκλησίας ἢ καὶ τῶν γραμμάτων. Θὰ ἐξετάσωμεν μόνον τὴν διοικητικὴν ἐξάρτησιν καὶ τὰς σχέσεις των μετὰ τῶν τεσσάρων ἀρχῶν, μεθ᾽ ὧν συνεδέοντο: τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, τῆς ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος, τοῦ Πάπα καὶ τῆς Βενετικῆς Πολιτείας.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ Βενετία εἰς τὰς ἐν Ἀνατολῇ ἑλληνικὰς κτήσεις της (Κρήτην, Πελοπόννησον, Ἑπτάνησον) ἀνεγνώριζε μὲν ὡς νόμιμον ἐκκλησίαν τὴν λατινικὴν καὶ εἶχεν ἐγκαθιδρύσει λατινικὴν ἱεραρχίαν, ἐπέτρεπεν ὅμως, ἰδίως ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 16ου αἰ. καὶ ἑξῆς, μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῆς οὐνιτικῆς κινήσεως, εἰς τὸν πληθυσμὸν τῶν χωρῶν αὐτῶν, κατὰ τὴν μεγίστην πλειονότητα ὀρθόδοξον, τὴν ἐλευθέραν ἄσκησιν τῆς θρησκείας του [2]. Συχνάκις εἰς τὰς μετὰ τοῦ λατινικοῦ κλήρου διενέξεις του ἡ Βενετία ἐτάσσετο μὲ τὸ μέρος του καὶ ἐξέδιδε ψηφίσματα προστατευτικὰ τῶν θρησκευτικῶν του ἐλευθεριῶν, διὰ νὰ μὴ ἐπισύρῃ τὴν δυσαρέσκειάν του [3]. Εἴς τινας τῶν Ἰονίων νήσων ἡ Βενετία εἶχεν ἐπιτρέψει καὶ τὴν ὕπαρξιν ὀρθοδόξων ἀρχιερέων, παρὰ τοὺς καθολικούς. Εἰς τὴν Κρήτην ἀντιθέτως εἶχεν ἐξ ἀρχῆς καταργήσει τὴν ὀρθόδοξον ἱεραρχίαν καὶ εἶχε τάξει ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου τοὺς πρωτοπαπάδες, πρόσωπα τῆς ἰδικῆς της ἐμπιστοσύνης [4]. Γνωρίζουσα ὅτι ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς ἀνεγνώριζεν ὡς μόνον θρησκευτικόν του ἡγέτην τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην καὶ φοβουμένη ἐθνικὰς ἐξεγέρσεις, ἀπηγόρευεν αὐστηρῶς (ἀλλὰ ὄχι πάντοτε ἀποτελεσματικῶς) πᾶσαν ἐπικοινωνίαν καὶ σχέσιν τοῦ πληθυσμοῦ τούτου μετὰ τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἢ ἐπέμβασιν τοῦ πατριαρ-

1. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα, ἀριθ. 29 - 35 (σσ. 94 - 119) καὶ 37 - 38 (σσ. 123 - 126).

2. Βλ. Στεφάνου Ξανθουδίδου, Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, ἐξεδ. ἐπιμελείᾳ Ἰωάννου Καλιτσουνάκη (Texte und Forschungen zur byzantinisch - neugriechischen Philologie, Nr. 34), Athen 1939, σσ. 153 κἑξ. — Ermanno Co. Lunzi, Della condizione politica delle Isole Jonie sotto il dominio Veneto, Venezia 1858, σσ. 359 κἑξ.

3. Στ. Ξανθουδίδου, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σσ. 156 - 157.

4. Μ. Ι. Μανούσακα, Βενετικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ 14ου - 16ου αἰῶνος (Πρωτοπαπάδες καὶ πρωτοψάλται Χάνδακος), ΔΙΕΕ 15, 1961, σσ. 149 - 233.

χείου εἰς τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων της [1]. Ἀλλὰ καὶ ὅπου εἶχεν ἐπιτρέψει τὴν διατήρησιν ὀρθοδόξων ἀρχιερέων, ἐφρόντιζεν ὅπως ἡ ἐκλογὴ αὐτῶν διενεργῆται ὑπὸ τοῦ ἐντοπίου κλήρου καὶ πληθυσμοῦ καὶ ὄχι ὑπὸ τῆς συνόδου τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου [2], παρὰ τοῦ ὁποίου ἐν τούτοις ἐπεδίωκε, διὰ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει διπλωματικῶν αὐτῆς ἐκπροσώπων, νὰ ἔχῃ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπικύρωσιν τῆς ἐκλογῆς. Ὁσάκις ὅμως τὸ πατριαρχεῖον δὲν τὴν παρεῖχεν, ἠδύναντο νὰ προκληθοῦν σοβαρὰ ζητήματα, διότι ἀρχιερεὺς μὴ ἀναγνωριζόμενος ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου δὲν ἀνεγνωρίζετο οὐδὲ ὑπὸ τοῦ ὀρθοδόξου ποιμνίου του.

Προκειμένου τώρα περὶ τῶν ἐν Βενετίᾳ ἐγκατασταθέντων ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 16ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰ. μητροπολιτῶν Φιλαδελφείας, παρατηροῦμεν ὅτι ἡ Βενετικὴ Πολιτεία ἠκολούθει ἐν τῇ μητροπόλει αὐτῆς θρησκευτικὴν πολιτικὴν ἔτι μᾶλλον φιλελευθέραν καὶ εὐνοϊκὴν διὰ τοὺς ὀρθοδόξους, καὶ τοῦτο εἶναι εὐνόητον, διότι οὐδένα διέτρεχεν ἐνταῦθα κίνδυνον ἐξεγέρσεως. Ὄχι μόνον δηλαδὴ ἔστεργε τὴν ὑπὸ τῆς Ἑλλην. Ἀδελφότητος ἐκλογὴν καὶ τὴν ἐν αὐτῇ τῇ βενετικῇ πρωτευούσῃ παραμονὴν αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ ἐμερίμνα διὰ τὴν κανονικὴν διαδοχήν των, ἐπιτυγχάνουσα τὴν ἑκάστοτε ἔγκρισιν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, καὶ ἐνίσχυε παντοιοτρόπως αὐτούς. Οὕτω πράττουσα ἐγνώριζεν ὅτι ἦτο ἀρεστὴ εἰς τοὺς ἐν Βενετίᾳ Ἕλληνας ὑπηκόους της, στοιχεῖον πολυάριθμον καὶ ζωτικόν, τοῦ ὁποίου εἶχε τὴν ἀνάγκην καὶ ἐν πολέμῳ καὶ ἐν εἰρήνῃ. Μετὰ τὴν ἐν Βενετίᾳ μόνιμον ἐγκατάστασιν τοῦ πρώτου μητροπολίτου Φιλαδελφείας Γαβριὴλ Σεβήρου, τῆς ὁποίας τὰς ἰδιαζούσας συνθήκας θὰ ἐξετάσωμεν ἰδιαιτέρως ἐν τέλει τῆς παρούσης μελέτης, ἠκολουθεῖτο πρὸς ἐγκαθίδρυσιν ἑκάστου τῶν διαδόχων του ἡ ἀκόλουθος διαδικασία. Ἡ γενικὴ συνέλευσις τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος Βενετίας, ἅμα τῷ θανάτῳ ἑκάστου μητροπολίτου, ἐξέλεγε τὸν διάδοχόν του. Οὗτος ἢ μετέβαινεν εἰς Κωνσταντινούπολιν διὰ νὰ χειροτονηθῇ ἀπ᾽ εὐθείας ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου ἢ ἐχειροτονεῖτο ὑπὸ τριῶν ὀρθοδόξων ἀρχιερέων ἐν Ἑπτανήσῳ (ὡς ὁ Χορτάτσης καὶ ὁ Βλάχος) ἢ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Βενετίᾳ (ὡς ὁ Τυπάλδος). Διὰ νὰ εἶναι ὅμως ἔγκυρος ἡ χειροτονία, ἔπρεπε νὰ ἐκδοθῇ πατριαρχικὸν σιγίλλιον παρέχον τὴν σχετικὴν «ἔκδοσιν». Τὴν χορήγησιν τοῦ σιγιλλίου τούτου

1. Μ. Ι. Μανούσακα, Μέτρα τῆς Βενετίας ἔναντι τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπιρροῆς τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατ᾽ ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα (1418 - 1419), ΕΕΒΣ 30, 1960 - 1961, σσ. 85 - 144 καὶ 704.

2. Οὕτως ἐν Ἑπτανήσῳ (Erm. Lunzi, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σσ. 407 - 411) καὶ ἐν Πελοποννήσῳ (Ἰακ. Βισβίζη, Ἡ ἐκλογὴ τῶν μητροπολιτῶν καὶ ἐπισκόπων ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὴν Βενετοκρατίαν (1685 - 1715), Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 7, 1956, σσ. 1 - 9).

ἐζήτει παρὰ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου τόσον ἡ Ἑλληνικὴ Ἀδελφότης Βενετίας (δι' ἐπιστολῶν ἢ καὶ πληρεξουσίων ἐν Κωνσταντινουπόλει) ὅσον καὶ ἡ βενετικὴ Γερουσία διὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει βαΐλου. Ὁ Πάπας οὐδεμίαν ἀνάμειξιν εἶχε ποτὲ εἰς τὴν ἐκλογὴν καὶ τὴν χειροτονίαν ταύτην οὐδ' ἠρωτᾶτο ποτέ. Οἱ οὕτω χειροτονούμενοι ὀρθόδοξοι μητροπολῖται Φιλαδελφείας ἐξηρτῶντο ἐκ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου καὶ μόνον, τοῦ ὁποίου καὶ ἐθεωροῦντο ὡς ἐπίτροποι, ἐκυβέρνων δὲ τὴν ἐν Βενετίᾳ ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν καθ' ἣν πνευματικὴν ἐξουσίαν εἶχον λάβει ἐξ αὐτοῦ, μὴ ἔχοντες οὐδεμίαν ἐξάρτησιν ἐκ τοῦ Πάπα, τὸν ὁποῖον δὲν ἀνεγνώριζον, οὐδὲ δεχόμενοι οὐδεμίαν ἐπέμβασιν αὐτοῦ.

Ἀλλ' ἂς ἐξετάσωμεν εἰδικώτερον ποῖαι ἦσαν αἱ σχέσεις τῶν ἐν Βενετίᾳ μητροπολιτῶν Φιλαδελφείας πρὸς τὰς ὡς ἄνω τέσσαρας ἀρχάς.

α) Καὶ πρῶτον περὶ τῶν σχέσεων αὐτῶν πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην. Εἴδομεν ὅτι οἱ μητροπολῖται Φιλαδελφείας ἢ ἐχειροτονοῦντο ἀπ' εὐθείας ὑπ' αὐτοῦ (ὡς οἱ δύο πρῶτοι Γαβριὴλ Σεβῆρος, τὸ 1577, καὶ Θεοφάνης Ξενάκης, τὸ 1617)[1] ἢ προεχειρίζοντο ὑπὸ τριῶν ὀρθοδόξων ἀρχιερέων[2], χορηγουμένης τῆς πατριαρχικῆς «ἐκδόσεως»[3] καὶ εἶτα ἐπικυρουμένης τῆς ἐκλογῆς καὶ χειροτονίας διὰ κανονικοῦ σιγιλλίου. Τὰ σιγίλλια ταῦτα διεσώθησαν ἐν τῷ ἀρχείῳ τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος καὶ ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ Βελούδου[4]. Μόνον διὰ τὸν Νικόδημον Μεταξᾶν δὲν ὑπάρχει σιγίλλιον, διότι οὗτος, ὡς εἴπομεν, παρητήθη χωρὶς ν' ἀναλάβῃ, καθὼς καὶ διὰ τὸν Μεθόδιον Μορώνην, διότι οὗτος, ὡς διατελέσας ἤδη οἰκουμενικὸς πατριάρχης, δὲν εἶχεν ἀνάγκην χειροτονίας, ἔλαβε δὲ τὴν μητρόπολιν Φιλαδελφείας προεδρικῶς. Σημειωτέον ὅτι διὰ τοὺς Ἀθανάσιον Βελλεριανόν, ἤδη ἐπίσκοπον Κυθήρων, καὶ Σωφρόνιον Κουτούβαλην, ἤδη ἀρχιεπίσκοπον Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου, μετατεθέντας εἰς τὴν μητρόπολιν Φιλαδελφείας, δὲν ἐγένετο χειροτονία, ἀλλ' ἡ τελουμένη ἐπὶ μεταθέσει ἱερο-

1. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, σ. 37 καὶ κατωτέρω σ. 209, σημ. 2-4.

2. Ὡς ὁ Μελέτιος Χορτάτσης (Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 41, σσ. 82-84), ὁ Γεράσιμος Βλάχος (αὐτόθι, ἀριθ. 51, σσ. 98-102), ὁ Μελέτιος Τυπάλδος (αὐτόθι, ἀριθ. 53, σσ. 105-106) καὶ ὁ Σωφρόνιος Κουτούβαλης (Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα, ἀριθ. 32, σσ. 108-111).

3. Δείγματα τοιούτων «ἐκδόσεων» βλ. ἐκδεδομένα ὑπὸ Γερμανοῦ Ἀθανασιάδου, ἐν Νέῳ Ποιμένι 4, 1922, σ. 611 (διὰ τὸν Γεράσ. Βλάχον), ὑπὸ Κ. Ν. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. 3, ἐν Βενετίᾳ 1872, σσ. 327-331 (διὰ τὸν Σωφρόν. Κουτούβαλην) καὶ (ἐν ἰταλικῇ μεταφράσει) ὑπὸ Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, σ. 84 (διὰ τὸν Μελέτ. Χορτάτσην).

4. Ἰω. Βελούδου, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα, ἀριθ. ϛ' (διὰ τὸν Ἀθαν. Βελλεριανόν), Θ' (διὰ τὸν Μελέτ. Χορτάτσην), Ι' (διὰ τὸν Γεράσ. Βλάχον), ΙΒ' (διὰ τὸν Μελέτ. Τυπάλδον) καὶ ΙΕ' (διὰ τὸν Σωφρόν. Κουτούβαλην).

τελεστία[1]. Οἱ μητροπολῖται ὅμως Φιλαδελφείας ὄχι μόνον ἐχειροτονοῦντο ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου ἢ τῶν κατ' ἔκδοσιν ὁριζομένων ὑπ' αὐτοῦ ἐκπροσώπων, ἀλλὰ καὶ καθῃροῦντο συνοδικῶς. Τοῦτο συνέβη τὸ 1712 διὰ τὸν Μελέτιον Τυπάλδον, ἀποστατήσαντα τῆς ὀρθοδοξίας καὶ ἀναγνωρίσαντα τὴν παπικὴν ἐξουσίαν[2]. Ἐπίσης τὸ 1762 διὰ τὸν ἐκλεγέντα ὑπὸ τῆς Ἀδελφότητος καὶ χειροτονηθέντα ἐν Ἑπτανήσῳ, ὑπὸ ὀρθοδόξων ἀρχιερέων, Γρηγόριον Φατσέαν, ὁ ὁποῖος καθῃρέθη συνοδικῶς ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, διότι ἐχειροτονήθη ἄνευ ἐκδόσεως καὶ διότι δὲν ἀπέστειλεν ὁμολογίαν ὀρθοδόξου πίστεως· διὰ τοῦτο καὶ οὐδέποτε ἀνεγνωρίσθη ἐκ μέρους του ὡς μητροπολίτης, καὶ παρὰ τὴν ἐπίσημον ὑποστήριξιν τῆς Βενετικῆς Πολιτείας[3].

Περὶ τοῦ ὅτι οἱ μητροπολῖται Φιλαδελφείας ἐξηρτῶντο ἐκ τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου μαρτυρεῖ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι, ἂν καὶ ἥδρευον ἐν Βενετίᾳ κατὰ τὸν 17ον καὶ 18ον αἰῶνα, ἐθεωροῦντο κανονικῶς ὡς οἱ ἀρχιερεῖς τῆς μικρασιατικῆς Φιλαδελφείας καὶ διὰ τοῦτο μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Βενετικῆς Πολιτείας τὸ 1797 ἡ ἕδρα τούτων ἐπανῆλθεν εἰς τὴν φερώνυμον ἐπαρχίαν[4].

Οἱ ἐν Βενετίᾳ μητροπολῖται Φιλαδελφείας διετήρουν ἐν τῇ φήμῃ καὶ τῇ προσφωνήσει αὐτῶν καὶ τὸν καθιερωμένον τίτλον τοῦ ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου πάσης Λυδίας[5], συχνάκις ὅμως, ἤδη ἀπὸ τοῦ πρώτου Γαβριὴλ Σεβήρου, ὠνομάζοντο εἰς τὰ πατριαρχικὰ γράμματα καὶ ἔξαρχοι ἢ ἐπίτροποι ἢ τοποτηρηταὶ πατριαρχικοί[6]. Τοῦτο ἐπέτρεπεν εἰς

1. Βλ. (διὰ τὸν Κουτούβαλην) Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα, ἀριθ. 32 (σσ. 108-111), ἰδίᾳ σ. 111, σημ. 5.

2. Βλ. τὸ συνοδικὸν γράμμα περὶ τῆς καθαιρέσεώς του, ἀπὸ Ἰουνίου 1712, παρὰ Ἰω. Βελούδῳ, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα, ἀριθ. ΙΔ' (σσ. 79-92).

3. Γεωργ. Σ. Πλουμίδη, Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας Γρηγόριος Φατσέας (1762-1768), Θησαυρίσματα 4, 1967, σσ. 85-113. — Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα, ἀριθ. 24-28 (σσ. 80-94).

4. Βλ. Παναγ. Γ. Νικολόπουλον ἐν Θρησκευτικῇ καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ 11, 1967, στ. 1035-1037, λ. *Φιλαδέλφεια*.

5. Ἰω. Βελούδου, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα, ἀριθ. Θ' (σ. 53), ΙΓ' (σ. 75), — Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα, ἀριθ. 9, στίχ. 4 (σ. 30), ἀριθ. 12, στίχ. 2 (σσ. 40-41), ἀριθ. 13, στίχ. 2 (σ. 44), ἀριθ. 14, στίχ. 2 (σ. 46), ἀριθ. 15, στίχ. 2 (σ. 49), ἀριθ. 16, στίχ. 2 (σ. 54), ἀριθ. 17, στίχ. 2 (σ. 55), ἀριθ. 21, στίχ. 2 (σ. 70), ἀριθ. 37, στίχ. 2 (σ. 123)· πρβλ. καὶ ἀριθ. 11, στίχ. 2 (σ. 36), ἔνθα ἡ προσφώνησις *«ὑπέρτιμε καὶ ἔξαρχε Σάρδεων»*.

6. Ἰω. Βελούδου, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα, ἀριθ. Β' (σ. 11 : *ἐπίτροπος*), ϛ' (σσ. 38-39 : *ἔξαρχος*), Ζ' (σ. 42 : *ἔξαρχος*), Η' (σσ. 48, 49, 50, 51 = Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα, ἀριθ. 20, στίχ. 20, 23, 29 : *ἐπίτροπος καὶ ἔξαρχος*), ΙΕ' (σ. 98 : *ἔξαρχος*). — Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα ἀριθ. 5, στίχ. 4 (σ. 18 : *καθολικὸς ἐπίτροπος καὶ ἔξαρχος*), αὐτόθι, στ. 10 *(ἐπίτροπος)*, ἀριθ. 12, στίχ. 3 (σ. 41 : *ἐπίτροπος καθολικός*), ἀριθ. 14, στίχ. 3 (σ. 46 : ὁμοίως), ἀριθ. 15, στίχ. 3

αὐτοὺς νὰ ἀσκοῦν πνευματικὴν ἐξουσίαν καὶ εἰς ἄλλας ὑπὸ τοὺς Βενετοὺς ὀρθοδόξους ἐκκλησίας, ὡς αἱ τῆς Δαλματίας[1] καὶ τῆς Ἑπτανήσου[2]. Εἰς τὸν Ἀθανάσιον Βελλεριανὸν μάλιστα ἐχορηγήθησαν δι' εἰδικοῦ σιγιλλίου τὸ 1644 ἀσυνήθη προνόμια[3], τὰ ὁποῖα ἀνενεώθησαν καὶ ἐπηυξήθησαν δι' ἑτέρου σιγιλλίου τοῦ 1651[4], τὸ ὁποῖον ἐπεκυρώθη καὶ ὑπὸ τῆς Βενετικῆς Πολιτείας.

Τὰ ὑπ' ἐμοῦ προσφάτως ἐκδοθέντα πρὸς τοὺς μητροπολίτας Φιλαδελφείας γράμματα τῶν οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν[5] δεικνύουν τὴν συχνὴν ἀπασχόλησιν αὐτῶν μὲ τὰ πράγματα τῆς ἐν Βενετίᾳ Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Οὕτω βλέπομεν τοὺς πατριάρχας ἀπολύοντας ἀφορισμοὺς πρὸς ἐπανόρθωσιν ἢ κολασμὸν παραπτωμάτων κληρικῶν[6] ἢ λαϊκῶν[7], ἐπεμβαίνοντας πρὸς κατάπαυσιν ἐρίδων ἀρχιερέων (οἵα ἡ μεταξὺ Σεβήρου καὶ Μαργουνίου)[8], ἀλλὰ καὶ αἴροντας ἀκόμη καθαιρέσεις ἱερέων τῆς Βενετίας γενομένας παρὰ τοὺς κανόνας ὑπὸ μητροπολιτῶν Φιλαδελφείας[9]. Οἱ μητροπολῖται Φιλα-

(σ. 50 : *τοποτηρητὴς καὶ ἐπίτροπος*), ἀριθ. 13, στίχ. 2 - 3 (σ. 44 : *τοποτηρητὴς καὶ ἐπίτροπος καθολικός*), ἀριθ. 21, στίχ. 3 (σ. 70 : *ἐπίτροπος καὶ ἔξαρχος*), ἀριθ. 22, στίχ. 2 - 3 (σ. 73 : *ἔξαρχος καὶ ἐπίτροπος*). Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ὅτι ὁ Γεράσιμος Βλάχος ἐζήτησε τὸ 1682 παρὰ τοῦ οἰκουμεν. πατριάρχου νὰ ὀνομάζηται *«οὐκ ἔξαρχος πάσης Λυδίας, ἀλλ' ἔξαρχος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου»* (Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 52, σσ. 103 - 104).

1. Βλ. Ἰω. Βελούδου, Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ, σ. 71. — Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα, σ. 19.

2. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, ἔνθ' ἀνωτ., ἀριθ. 20 (σσ. 63 - 69), ἰδίᾳ σσ. 67 - 68. — E. Lunzi, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 404 - 406.

3. Τὸ σιγίλλιον τοῦ Παρθενίου Α' (ὄχι Β') παρὰ Ἰω. Βελούδῳ, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα, ἀριθ. Ζ' (σσ. 40 - 44).

4. Τὸ σιγίλλιον τοῦ Ἰωαννικίου Β' παρὰ Μ. Ι. Μανούσακᾳ, ἔνθ' ἀνωτ., ἀριθ. 20 (σσ. 63 - 69)· ἕτερον ἔγγραφον, σχεδὸν πανομοιότυπον, ἀλλὰ πλαστὸν παρὰ Ἰω. Βελούδῳ, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα, ἀριθ. Η' (σσ. 45 - 52).

5. Μ. Ι. Μανούσακα, ἔνθ' ἀνωτ., ἀριθ. 5, 11 - 17, 21 - 22, 25, 29 - 35, 37 - 38, 39.

6. Μ. Ι. Μανούσακα, ἔνθ' ἀνωτ., ἀριθ. 21 (ἔτους 1653, κατὰ τοῦ ἐφημερίου Ἀντων. Μπουμπούλη). Πρβλ. καὶ ἀριθ. 2 (ἔτους 1547, κατὰ τοῦ ἐφημερίου Νικολ. Τριζέντου) καὶ Τοῦ αὐτοῦ, Γράμματα πατριαρχῶν..., Θησαυρίσματα 5, 1967, ἀριθ. Α' (σσ. 8 - 13, ἔτους 1541, κατὰ τοῦ αὐτοῦ).

7. Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα, ἀριθ. 17 (ἔτους 1609, κατὰ ὀφειλετῶν δυστροπούντων), 18 (ἔτους 1622, κατὰ σφετεριστῶν κληρονομίας). Πρβλ. καὶ ἀριθ. 1 (ἔτους 1547, κατὰ τῶν διατηρούντων συνεισάκτους γυναῖκας) καὶ 4 (ἔτους 1550, κατὰ σφετεριστῶν κληρονομίας).

8. Μ. Ι. Μανούσακα, ἔνθ' ἀνωτ., ἀριθ. 6 - 8 (ἐτῶν 1590 καὶ 1592).

9. Βλ. γράμματα Κυρίλλου Λουκάρεως (ἐτῶν 1621 - 1623) ὑπὲρ τοῦ ἱερέως Μάρκου Λιασῆ, ἐκδεδομένα ὑπὸ Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 16 (σσ. 38 - 39), Τοῦ αὐτοῦ, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα, ἀριθ. 19 (σσ. 60 - 63) καὶ Ἰω. Βελούδου, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα, ἀριθ. Ε' (σσ. 25 - 29).

δελφείας ἔγραφον πάντοτε μετ' εὐλαβείας πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην, ὡς προϊστάμενον αὐτῶν[1], συχνάκις δὲ ἀπέστελλον καὶ χρηματικὰς εἰσφορὰς καὶ δῶρα εἰς τὸ Πατριαρχεῖον[2]. Βεβαίως, ζῶντες ὄχι ἐν Τουρκίᾳ, ἀλλὰ μακρὰν καὶ ἐν ἄλλῃ ἐπικρατείᾳ, ἠδύναντο ἐν τῇ πράξει νὰ ἀπειθήσουν πρὸς ἐντολὰς τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει πατριάρχου, νὰ πολιτεύωνται ἄνευ τοῦ ἐλέγχου του μὲ μεγαλυτέραν ἀνεξαρτησίαν, νὰ παραλείπουν, ἂν ἤθελον, τὴν ἐπ' ἐκκλησίας κοινοποίησιν τῶν γραμμάτων του κλπ. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας, ὁσάκις παρουσιάσθησαν, ἐπετιμῶντο ὑπ' αὐτοῦ[3], πρᾶγμα τὸ ὁποῖον πιστοποιεῖ ἐπίσης τὴν ἐπ' αὐτῶν δικαιοδοσίαν του. Τέλος, ὑπάρχουν καὶ περιπτώσεις, καθ' ἃς οἱ μητροπολῖται Φιλαδελφείας ζητοῦν παρὰ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου τὴν λύσιν προκυπτόντων ζητημάτων κανονικοῦ δικαίου[4].

β) Ὡς πρὸς τὰς σχέσεις τῶν μητροπολιτῶν Φιλαδελφείας μετὰ τῆς ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος, παρατηροῦμεν ὅτι αὕτη ἐξέλεγεν αὐτοὺς (ἐξαιρέσει τοῦ πρώτου, Γαβριὴλ Σεβήρου), ἐμερίμνα καὶ ἐνίοτε ἐδαπάνα διὰ τὴν ἐπικύρωσιν τῆς ἐκλογῆς των[5], παρεῖχεν εἰς αὐτοὺς στέγην καὶ χρηματικὸν ἐπίδομα τακτικὸν ἐκ 12 δουκάτων μηνιαίως[6], καὶ ἐν γένει ἐσέβετο καὶ διηυκόλυνεν αὐτοὺς εἰς τὴν ἄσκησιν τῶν καθηκόντων των. Εἰς τὸν Γαβριὴλ Σεβῆρον μάλιστα παρέσχεν ἰδιαίτερα προνόμια[7], ὡς τὸ

1. Ἐπιστολαὶ Γαβριὴλ Σεβήρου παρὰ Ioannes Lamius, Gabrielis Severi et aliorum Graecorum recentiorum epistolae, Florentiae 1754 (Deliciae eruditorum, vol. XV), σσ. 69 - 72, 86 - 87, 88 - 89, 89 - 90, 102 - 104, 104 - 107, 107 - 108, 113 - 115, 116 - 117, 117 - 119. Ἐπιστολαὶ Γερασίμου Βλάχου (1681), παρὰ Μ. Ι. Μανούσακᾳ, Συλλογή, ἀριθ. 51 - 52 (σσ. 98 - 104). Ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν Δόγην τῆς Βενετίας γράφων ὁ Σεβῆρος ἀναφέρει τὸν πατριάρχην ὡς *«mio superiore»* (G. Fedalto, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 140).

2. Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα, ἀριθ. 9 (ἔτους 1594), 12 (ἔτους 1599), 13 (ἔτους 1599). Καὶ αὐτὸ τὸ Πατριαρχεῖον ἐζήτει ἐξ ἄλλου ἐνίοτε τὴν συνδρομήν των (αὐτόθι, ἀριθ. 15, ἔτους 1604).

3. Ἰω. Βελούδου, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα, ἀριθ. Δ' (ἔτους 1590, πρὸς Γαβριὴλ Σεβῆρον). — Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα, ἀριθ. 7 (ἔτους 1590, κατὰ Γαβριὴλ Σεβήρου), 18 - 19 (ἔτους 1622, κατὰ Θεοφάνους Ξενάκη).

4. Πρβλ. τὸ ὑπὸ τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην ἀποσταλὲν τῇ 14 Ἰανουαρίου 1580 ἐρώτημα ἐν Turcograeciae libri octo a Martino Crusio ...edita, Basileae (1584), σ. 520.

5. Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 26 - 27 (ἔτους 1635, δι' Ἀθανάσιον Βελλεριανόν). — Τοῦ αὐτοῦ, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα, ἀριθ. 24 - 28 (ἐτῶν 1762 - 1764, διὰ Γρηγόρ. Φατσέαν), 29 καὶ 32 (ἐτῶν 1781 - 1782, διὰ Σωφρόνιον Κουτούβαλην).

6. Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 9 (εἰς Γαβριὴλ Σεβῆρον), 15 (εἰς Θεοφ. Ξενάκην), 19 (εἰς Νικόδ. Μεταξᾶν), 30 (εἰς Ἀθαν. Βελλεριανόν), 44 (εἰς Μελέτιον Χορτάτσην), 50 (εἰς Γεράσιμον Βλάχον), 54 (εἰς Μελέτιον Τυπάλδον). Τὸ ἐπίδομα, ὅτε τὸ πρῶτον καθιερώθη διὰ τὸν Σεβῆρον (1586), ἀνήρχετο εἰς 4 δουκᾶτα (αὐτόθι, ἀριθ. 5), ἀκολούθως (1597) ηὐξήθη εἰς 6 (αὐτόθι, ἀριθ. 8), καὶ τέλος (ἀπὸ τοῦ 1605) εἰς 12 (αὐτόθι, ἀριθ. 9).

7. Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 3 (ἔτους 1582).

νά ἐκλέγῃ οὗτος ἀντ' αὐτῆς ἕνα ἱερέα τῆς ἀρεσκείας του [1], καὶ ἄλλα, τὰ ὁποῖα ὅμως ἀνεκάλεσεν αὕτη εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατόν του καὶ πρὸ τῆς ἐκλογῆς τοῦ διαδόχου του διὰ τῆς ἀπὸ 14 Μαρτίου 1617 ἀποφάσεώς της [2]. Ἰδιαίτερα προνόμια ἐπέτυχεν, ὡς ἐλέχθη ἤδη, νὰ λάβῃ ὁ Ἀθανάσιος Βελλεριανὸς ὄχι μόνον παρὰ τῶν βενετικῶν ἀρχῶν καὶ τοῦ οἰκουμεν. Πατριαρχείου, ἀλλὰ καὶ παρ' αὐτῆς τῆς Ἀδελφότητος, ἐν ἔτει 1641 [3], ἀφοῦ πρῶτον ἦλθεν εἰς διένεξιν πρὸς αὐτὴν ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐκλογῆς τοῦ διδασκάλου τῶν ἑλληνικῶν καὶ τῶν λατινικῶν γραμμάτων [4]. Ἀλλ' εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατόν του ἡ Ἀδελφότης ἔσπευσε νὰ καταργήσῃ καὶ πάλιν, τὸ 1657, τὰ προνόμια ταῦτα [5], ἀνακαλέσασα εἰς ἰσχὺν τὴν ἀπὸ 14 Μαρτίου 1617 ἀπόφασίν της, τὴν δὲ κατάργησιν ἐπεκύρωσε τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα καὶ ἀπεδέχθη γραπτῶς καὶ ὁ εἰς διαδοχήν του ἐκλεγεὶς Μελέτιος Χορτάτσης [6].

γ) Ὡς πρὸς τὰς σχέσεις τῶν μητροπολιτῶν Φιλαδελφείας πρὸς τὸν Πάπαν, οὔτε ἐξάρτησις ἐξ αὐτοῦ ὑπῆρχεν, ὡς ἤδη ἐλέχθη, οὔτε ἐπέμβασις τούτου ἐσημειοῦτο εἰς τὸ ἔργον των, διότι τοῦτο δὲν ἐπέτρεπεν ἡ Βενετία. Ὅτε τὸ 1677 ἐξελέγη Φιλαδελφείας ὁ Μεθόδιος Μορώνης, πρῴην οἰκουμενικὸς πατριάρχης, ὁ πάπας Ἰννοκέντιος ΙΑ', ἀνησυχήσας ἕνεκα τοῦ πατριαρχικοῦ τίτλου τὸν ὁποῖον ἔφερε, διεμαρτυρήθη εἰς τὴν Βενετίαν, ἀλλ' ἄνευ ἀποτελέσματος. Ἡ Βενετικὴ Γερουσία διὰ τῶν ἀπὸ 15 Ἰανουαρίου καὶ 5 Μαρτίου 1678 ἀποκρίσεών της, ἐδήλωσεν εἰς τὸν Πάπαν ὅτι δὲν ἦτο διατεθειμένη νὰ μεταβάλῃ τὰ διὰ τοὺς ἐν Βενετίᾳ Ἕλληνας παλαιόθεν θεσπισθέντα καὶ ἰσχύοντα [7]. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν μητροπολιτῶν Φιλαδελφείας ἔχομεν περιπτώσεις διαμαρτυρίας πρὸς τὴν βενετικὴν ἀρχὴν διὰ πράξεις τινὰς τοῦ λατινικοῦ κλήρου εἰς βάρος τῶν ὀρθοδόξων, ὡς ὑπαινιγμοὺς κατ' αὐτῶν εἰς κηρύγματα [8] ἢ φράσεις εἰς ἐκκλησιαστικὰ βιβλία [9], αὐθαίρετον ταφὴν ὀρθοδόξων εἰς καθολικὰ νεκροταφεῖα [10] κλπ. Ἐννοεῖται ὅτι ἔχομεν ἀντιθέτως καὶ περιπτώσεις φιλικῆς ἀνταλλαγῆς γνωμῶν μεταξὺ ὀρθοδόξων ἀρχιερέων Φιλαδελφείας καὶ καθολικῶν περὶ δογματικῶν ἢ γενικωτέρων ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων, ὡς τὸ ζήτημα τοῦ

1. Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 2 (ἔτους 1580).
2. Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 13 (σσ. 32 - 34).
3. Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 33 (σσ. 67 - 70).
4. Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 34 - 35 (σσ. 70 - 73).
5. Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 39 (σσ. 78 - 80).
6. Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 43 (σσ. 86 - 88).
7. A.S.V. — *Senato, Roma, Deliberazioni* — Expulsis Papalistis, filza 4.
8. Vladimir Lamansky, Secrets d'État de Venise, Saint - Pétersbourg 1884, σ. 076, ἀριθ. 21 (διαμαρτυρία Γαβρ. Σεβήρου καὶ Μαξ. Μαργουνίου, 1596).
9. G. Fedalto, Ricerche storiche, σσ. 104 - 105 καὶ 138 (doc. XXVIII, ἔτ. 1590).
10. Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 10 (ἔτους 1608).

ἡμερολογίου, τῆς προσεγγίσεως τῶν Ἐκκλησιῶν [1] κλπ. Τοῦτο ὅμως ἐγίνετο πάντοτε ἐν πνεύματι ἀμοιβαίου σεβασμοῦ.

δ) Καὶ τώρα περὶ τῶν σχέσεων τῶν μητροπολιτῶν Φιλαδελφείας πρὸς τὴν Βενετικὴν Πολιτείαν. Ἀφ' ὅτου αὕτη καθιέρωσε τὴν ἐν τῇ μητροπόλει ἐγκατάστασιν τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου καὶ ἀπένειμε μάλιστα εἰς αὐτόν, θεωρηθέντα ὡς πρόσωπον τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης της, ἰδιαιτέρας χορηγίας καὶ τιμάς [2], ἐξηκολούθησε σταθερῶς, μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνος, προστατεύουσα τοὺς διαδόχους του. Τοῦτο ὑπηγόρευε τὸ πολιτικόν της συμφέρον, διότι οὕτως ἐξυπηρέτει, ὡς ἐλέχθη, τὸ ἐν Βενετίᾳ ὑπολογίσιμον καὶ ἀκμαῖον οἰκονομικῶς ἑλληνικὸν στοιχεῖον, τοῦ ὁποίου εἶχε συχνάκις τὴν ἀνάγκην. Ἡ Βενετικὴ Σύγκλητος λοιπόν, ὡς εἴδομεν καὶ ἀνωτέρω, μεθ' ἑκάστην ἐκλογὴν μητροπολίτου ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος, ἐμερίμνα παρὰ τῷ πατριάρχῃ πρὸς χειροτονίαν του ἢ ἔκδοσιν τῶν ἀπαιτουμένων πατριαρχικῶν σιγιλλίων [3]. Διέτασσεν ἐπίσης τὰς βενετικὰς ἀρχὰς τῶν Ἰονίων νήσων, ὅπως διευκολύνουν τοὺς ἐκλεγέντας, ὁσάκις ἤρχοντο ἐκεῖ, διὰ νὰ δεχθοῦν τὴν χειροτονίαν των παρὰ τῶν ὑπὸ τοῦ πατριάρχου ἐξουσιοδοτημένων ὀρθοδόξων ἀρχιερέων [4]. Ἀλλ' ἡ Βενετικὴ Γερουσία ἐχορήγει καὶ τακτικὸν ἐπίδομα εἰς τοὺς μητροπολίτας Φιλαδελφείας, κυμαινόμενον κατὰ καιροὺς ἀπὸ 15 μέχρις 25 δουκάτων μηνιαίως [5]. Τὸ 1659, ἀντὶ τοῦ ἐπιδόματος τούτου, παρεχώρησεν εἰς τὸν τότε Φιλαδελφείας Μελέτιον Χορτάτσην τὰς προσόδους τοῦ ἐν Κερκύρᾳ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Μοραΐτη [6], τὴν παραχώρησιν δὲ ταύτην ἀνενέωνεν ἔκτοτε καὶ διὰ τοὺς διαδόχους του [7]. Ὄχι σπανίως ἡ Βενετία προσέτρεξεν εἰς τὴν συνδρομὴν τῶν μητροπολιτῶν Φιλαδελφείας, διὰ νὰ χειροτονήσουν ὀρθοδόξους ἀρχιε-

1. G. Fedalto, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 105 - 107 καὶ 139 - 145 (doc. XXX - XXXIII) καὶ Io. Lamius, ἔνθ' ἀνωτ., τ. XV, σσ. 109 - 111.
2. Βλ. κατωτέρω, σημ. 5, σ. 203, σημ. 1, 2.
3. Βλ. κατωτέρω, σ. 209 σημ. 2 - 4 (διὰ τὸν Θεοφ. Ξενάκην).
4. Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 41 (ἔτους 1657, διὰ τὸν Μελέτ. Χορτάτσην). Ἢ νὰ διατάξουν τὴν εἰς Βενετίαν ταχεῖαν ἔλευσιν τῶν ἐκλεγομένων (αὐτόθι, ἀριθ. 28, ἔτους 1636, διὰ τὸν Ἀθανάσ. Βελλεριανόν).
5. Flam. Cornelius, Ecclesiae Venetae, τ. 12, Venetiis 1749, σσ. 381 - 382 (ἔγγρ. J, ἔτους 1619, διὰ τὸν Θεοφ. Ξενάκην). — Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 31 (ἔτους 1637, διὰ τὸν Ἀθανάσ. Βελλεριανόν), 42 (ἔτους 1657, διὰ τὸν Μελέτ. Χορτάτσην). Καὶ προηγουμένως εἶχον χορηγηθῆ εἰς τὸν Γαβριὴλ Σεβῆρον, κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τύπον προσωρινότητος, μηνιαῖα ἐπιδόματα, συνεχῶς αὐξανόμενα, ἐκ δουκάτων 6 (Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 1, ἔτους 1578), 10 (αὐτόθι, ἀριθ. 4, ἔτους 1584), 15 (αὐτόθι, ἀριθ. 6, ἔτους 1589) καὶ 25 (αὐτόθι, ἀριθ. 7, ἔτους 1593).
6. Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 45 (σσ. 89 - 91).
7. Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 47 (ἔτους 1678, διὰ τὸν Μεθόδιον Μορώνην), 49 (ἔτους 1681, διὰ τὸν Γεράσιμον Βλάχον), 55 (ἔτους 1685, διὰ τὸν Μελέτιον Τυπάλδον).

ρεῖς εἰς τὰς κτήσεις της (Κύθηρα, Ζάκυνθον καὶ Κεφαλληνίαν)[1], ἀλλὰ καὶ νὰ ἐμψυχώσουν τὸν λαὸν εἰς κρισίμους στιγμὰς πολέμου[2].

Τοιουτοτρόπως, καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ 17ου αἰῶνος, τὰ πράγματα ἔβαινον ὁμαλῶς καὶ διὰ τὴν ὀρθόδοξον Ἑλληνικὴν Ἀδελφότητα καὶ διὰ τὴν Βενετίαν. Δεινὴ ὅμως κρίσις προεκλήθη, ὅτε, περὶ τὸ 1700, ὁ κανονικῶς ἐκλεγεὶς καὶ χειροτονηθεὶς μητροπολίτης Φιλαδελφείας Μελέτιος Τυπάλδος, ἐκ φιλοδοξίας κινούμενος καὶ ἀποβλέπων εἰς πορφύραν καρδιναλίου, ἀπεσκίρτησεν ἐπισήμως τῆς ὀρθοδοξίας, ἐδήλωσεν ὑποταγὴν εἰς τὸν Πάπαν καὶ ὑπέγραψεν ὁμολογίαν καθολικῆς πίστεως[3]. Τότε ἡ Βενετικὴ Πολιτεία, ἀγνοήσασα τὰς σφοδρὰς διαμαρτυρίας τῶν Ἑλλήνων (1706-1707), ἐπανέφερεν εἰς ἰσχύν, διὰ θεσπίσματος τῆς 18 Ἰανουαρίου 1709[4], τὰ ἀπὸ 150 ἐτῶν ὑπνώττοντα θεσπίσματα τοῦ 1534 καὶ 1542 περὶ ὑποχρεωτικῆς ἐξετάσεως τῶν καθολικῶν φρονημάτων τῶν ἱερέων τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὑπὸ τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου. Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ συζητήσωμεν τὰ αἴτια τὰ προκαλέσαντα τὴν ριζικὴν ταύτην μεταστροφὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς τῆς Βενετίας ἀπέναντι τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων τῆς πόλεως, καθ' ἣν ἐποχὴν ᾐσθάνετο ἑαυτὴν ἰσχυροτέραν ἐκ τῆς κατακτήσεως (προσκαίρου ἐν τούτοις) τῆς Πελοποννήσου[5]. Τὰ ἀποτελέσματα πάντως ὑπῆρξαν καταστρεπτικὰ καὶ διὰ τὴν Κοινότητα καὶ διὰ τὴν Βενετίαν. Ὁ Μελέτιος Τυπάλδος, καθαιρεθεὶς συνοδικῶς ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου (1712)[6], ἀπεβίωσε τὸ ἑπόμενον ἔτος[7], ἀλλ' οὐδεὶς εὑρέθη νὰ ἐκλεγῇ ὡς διάδοχός του. Πολυάριθμοι ὀρθόδοξοι, μὴ ἀνεχόμενοι νὰ δέχωνται τὰ μυστήρια καὶ τὰς τελετὰς παρὰ μὴ ὀρθοδόξων κληρικῶν, ὄχι μόνον δὲν ἐφοίτων πλέον εἰς τὸν ναόν, ἀλλ' ἐγκατέλειψαν καὶ τὴν Βενετίαν, μετοικήσαντες εἰς Τεργέστην, Λιβόρνον καὶ ἀλλαχοῦ[8]. Μόλις τὸ 1741 ἡ Βενετία ἐπέτρεψε τὴν ἐκλογὴν βικαρίου[9] καὶ εἴκοσιν ἔτη βραδύτερον,

1. Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα, σσ. 68-69. — Io. Lamius, ἔνθ' ἀνωτ., τ. XV, σσ. 98-99.

2. Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 38 (ἐπιστολὴ Ἀθαν. Βελλεριανοῦ, 1645, ἐκ τῆς ἐμπολέμου Κρήτης).

3. Βλ. Ἰω. Βελούδου, Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ, σσ. 80-89. — Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, Τυπάλδου-Στάη συμμορία. Σημείωμα περὶ τῶν ἐν Βενετίᾳ θρησκευτικῶν ταραχῶν 1686-1712, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1913.

4. Παλαιὸν Ἀρχεῖον τοῦ Ἑλλην. Ἰνστιτούτου Βενετίας, proc. 662, ἀριθ. 12.

5. Ὁ P. Pisani, I Cristiani di rito Orientale, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 371 κέξ. ἀποδίδει τὴν μεταστροφὴν τῆς πολιτικῆς τῶν Βενετῶν εἰς τὴν διαπίστωσίν των ὅτι οἱ Ἕλληνες συνεφιλιώθησαν τελείως μὲ τοὺς Τούρκους.

6. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 187, σημ. 2.

7. Ἰω. Βελούδου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 89.

8. Αὐτόθι, σ. 90.

9. Αὐτόθι, σσ. 90-91.

6-8-1970

τὸ 1761, τὴν ἐκ νέου ἐκλογὴν μητροπολίτου Φιλαδελφείας[1]. Καὶ πάλιν ὅμως ὁ ἐκλεγεὶς Γρηγόριος Φατσέας δὲν ἀνεγνωρίσθη, ὡς ὕποπτος καθολικισμοῦ, ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου[2]. Μετὰ ἕτερα εἴκοσιν ἔτη, ἡ Βενετία ἐπανῆλθε, τέλος, εἰς τὴν παλαιὰν πολιτικήν της καί, διὰ τοῦ ἀπὸ 31 Αὐγούστου 1780 θεσπίσματος τῆς Γερουσίας[3], ἐπέτρεψεν ἐκ νέου τὴν ἐκλογὴν ὀρθοδόξου μητροπολίτου «ἐκτελοῦντος ἀνενοχλήτως τὰ τῆς θρησκείας αὐτοῦ» καὶ ἠκύρωσε «τὸν ἄλλοτε ἐπιβαλλόμενον τοῖς Γραικοῖς ὅρκον, τὸν μηδέποτε ἀποδοθέντα καὶ ἄπρακτον ἐκ πείρας ἀποδεδειγμένον», καθὼς χαρακτηριστικῶς γράφει ὁ Βελοῦδος[4]. Ὁ κατόπιν τοῦ θεσπίσματος τούτου ἐκλεγεὶς Σωφρόνιος Κουτούβαλης ὑπῆρξε καὶ ὁ τελευταῖος μητροπολίτης Φιλαδελφείας ἐν Βενετίᾳ, ὅστις ἀνεγνωρίσθη ἐκ νέου, μετὰ πολυετῆ διακοπήν, ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου[5]. Μετ' ὀλίγον ὅμως ἡ Βενετικὴ Πολιτεία κατελύετο. Τοιουτοτρόπως, ἡ ἐπάνοδος εἰς τὴν παλαιὰν πολιτικήν της, μετὰ τὰς προηγηθείσας μακροχρονίους ἀνωμαλίας, δὲν ὠφέλησε πολύ. Ἡ περίοδος τῶν ἐν Βενετίᾳ ἐδρευόντων ὀρθοδόξων μητροπολιτῶν Φιλαδελφείας εἶχε λήξει ὁριστικῶς.

Δ'

Ἡ ἐπιχειρηθεῖσα μέχρι τοῦδε βραχεῖα ἐπισκόπησις τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐν Βενετίᾳ μητροπολιτῶν Φιλαδελφείας οὐδεμίαν, νομίζω, ἀφήνει ἀμφιβολίαν περὶ τῆς ὀρθοδοξίας αὐτῶν, τῆς ἀπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου ἀποκλειστικῆς ἐξαρτήσεώς των καὶ τῆς ἀπὸ τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας πλήρους ἀνεξαρτησίας των, χάρις εἰς τὴν ὑπὸ τῆς Βενετίας ἐπιδειχθεῖσαν προστατευτικὴν πολιτικήν. Ἡ περίπτωσις τοῦ Μελετίου Τυπάλδου δὲν ἀποτελεῖ παρὰ ἐξαίρεσιν ἐπιβεβαιοῦσαν τὸν κανόνα. Ἐπίτηδες ὅμως ἀφῆκα ἀνεξέταστον μέχρι τοῦδε ἓν πρωταρχικὸν ζήτημα: ἐκ ποίας ἀφορμῆς καὶ ὑπὸ ποίας συνθήκας ἐγένετο τὸ πρῶτον ἡ ἐν Βενετίᾳ ἐγκατάστασις τῶν ὀρθοδόξων μητροπολιτῶν Φιλαδελφείας; Θὰ μοὶ ἐπιτραπῇ νὰ ἐξετάσω ἐνταῦθα καὶ τὸ θέμα τοῦτο καὶ νὰ ἐκθέσω τὰς ἀπόψεις μου, αἱ ὁποῖαι εἶναι ὅλως διάφοροι τῶν μέχρι τοῦδε παραδεδεγμένων, στηρίζονται δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον εἴτε εἰς ἀνέκδοτα ἔγγραφα εἴτε εἰς νέαν ἑρμηνείαν καὶ συσχέτισιν τῶν ἤδη ἐκδεδομένων. Σπανίως συνέπεσε, νομίζω, ἐπὶ εἰδικοῦ ἱστορικοῦ θέματος νὰ σημειωθοῦν τόσα σφάλματα καὶ παρανοήσεις καὶ νὰ διατυπωθοῦν τόσαι ἀνακρί-

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 92.

2. Αὐτόθι, σσ. 93-94. Βλ. καὶ ἀνωτέρω, σ. 187, σημ. 3.

3. Παλαιὸν Ἀρχεῖον Ἑλλην. Ἰνστιτούτου Βενετίας, Reg. 199, φφ. 61^{v}-62^{r}.

4. Ἰω. Βελούδου, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 102-103.

5. Ἰω. Βελούδου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 103. — Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα, ἀριθ. 29 (σσ. 94-101).

βειαι, καὶ μάλιστα ὑπὸ ἐπιφανῶν ἐρευνητῶν, οἷοι ὁ Ἰωάννης Βελοῦδος, ὁ Μανουὴλ Γεδεών, ὁ Émile Legrand, ὁ Martin Jugie κ.ἄ., τοὺς ὁποίους ἠκολούθησαν καὶ πάντες οἱ μετὰ ταῦτα περὶ τοῦ θέματος γράψαντες. Ἀλλ' ἂς ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν γεγονότων.

Ὁ ἐν Μονεμβασίᾳ ὀλίγον πρὸ τοῦ 1540 γεννηθεὶς Γαβριὴλ Σβηρὸς (ὁ βραδύτερον ἐξαρχαΐσας τὸ ἐπώνυμόν του εἰς Σεβῆρος), διελθὼν τὴν νεότητά του ἐν Κρήτῃ, ἔνθα ἡ οἰκογένειά του εἶχε καταφύγει μετὰ τὴν εἰς τοὺς Τούρκους παράδοσιν τῆς Μονεμβασίας (1540)[1], περιεβλήθη ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ τὸ μοναχικὸν σχῆμα καὶ ἐμαθήτευσεν ἐν Χάνδακι παρὰ τῷ διδασκάλῳ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Θωμᾷ Τριβιζάνῳ[2]. Ἐν Βενετίᾳ ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον ὡς ἱερομόναχος καὶ ὑποψήφιος ἐφημέριος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ἀποτυχὼν μὲν τὴν 29 Ἰουνίου 1572[3], ἐκλεγεὶς δὲ μετὰ ἓν ἀκριβῶς ἔτος, τὴν 29 Ἰουνίου 1573[4]. Ὁ Σεβῆρος, ὑπερτριακονταετὴς ἤδη, ἦτο ἐγκρατὴς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ ἠσχολεῖτο καὶ μὲ τὴν συλλογὴν καὶ ἀντιγραφὴν χειρογράφων, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν σημειωμάτων του καὶ ἐκ τῆς μετ' ἄλλων λογίων ἀλληλογραφίας του τῆς ἐποχῆς ταύτης[5]. Ἔχων δὲ συναίσθησιν τῶν ἱκανοτήτων καὶ τῆς ἀξίας του, φαίνεται ὅτι ἔτρεφεν ἀπὸ τότε φιλόδοξα σχέδια διὰ μίαν ἐπιτυχῆ ἐκκλησιαστικὴν σταδιοδρομίαν. Μὲ τὴν Κρήτην συνεδέετο ἰδιαιτέρως ὄχι μόνον διότι ἀνετράφη ἐν αὐτῇ, ἀλλὰ καὶ διότι ἐκεῖ, καὶ δὴ εἰς τὰ Χανιά, ἔζων ἡ μήτηρ καὶ αἱ δύο

1. Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, σ. 13 (κατὰ τὰ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Σεβήρου μαρτυρούμενα ἐν ἀναφορᾷ του).

2. Ὡς ὁ Γαβριὴλ ἀναφέρει εἰς ἀχρονολόγητον ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Μακάριον Μονεμβασίας, ἐκδεδομένην ὑπὸ Io. Lamius, ἔνθ' ἀνωτ., τ. XV, σσ. 1-3: *«ἡμεῖς δὲ διὰ τῶν σῶν εἰλικρινῶν εὐχῶν καθηγητῇ ὑπερσόφῳ ἐνετύχομεν, ὑφ' οὗ ὁσημέραι διδασκόμεθα καὶ ἡμῖν ἀρκούντως παρέχει τὰ δέοντα. τὸ γήϊνον γὰρ ἄρδειν ὁσημέραι οὐ παύεται, Θωμᾶν δὲ Τριβιζάνον ὀνομάζουσι, ᾧπερ οἱ ἐντυγχάνοντες ἐν ἀκαρεῖ χρόνῳ μεταμφιέννυνται καὶ ἀντιφασσῶν θάνατον* (γράφε: *ἀντὶ φασσῶν θᾶττον*) *περιστεραὶ περιφαίνονται...»*. Περὶ τοῦ Θωμᾶ Τριβιζάνου, γνωστοῦ Κρητὸς ἑλληνιστοῦ, ἀντιγραφέως καὶ κτήτορος κωδίκων, βλ. Gustavus Przychocki, Ovidius Graecus. Paridis epistula a Thoma Trivisano in graecum conversa, Cracoviae 1921. Ἡ ἐπιστολὴ θὰ ἐγράφη πάντως μετὰ τὸ 1561, ὅτε μητροπολίτης Μονεμβασίας ἦτο εἰσέτι ὁ Ἱερεμίας (βλ. Τ. Γριτσοπούλου, ἄρθρ. *Μονεμβασία* ἐν Θρησκευτικῇ καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, τ. 9 (1966), στ. 45, ἄγνωστον πόθεν ἀντλοῦντος) καὶ πρὸ τοῦ τέλους τοῦ 1572, ὅτε ὁ ἀποδέκτης Μακάριος Μελισσηνὸς κατέφυγεν εἰς τὴν Δύσιν (βλ. Ι. Κ. Χασιώτη, Μακάριος, Θεόδωρος καὶ Νικηφόρος οἱ Μελισσηνοὶ (Μελισσουργοὶ) (16ος - 17ος αἰ.), Θεσσαλονίκη 1966, σσ. 44 κέξ.).

3. Παλαιὸν Ἀρχεῖον Ἑλλην. Ἰνστιτούτου Βενετίας, Reg. 188, φ. 24r.

4. Αὐτόθι, φ. 25r.

5. Io. Lamius, ἔνθ' ἀνωτ., τ. XV, σσ. 13-14, 22-23, 23-24, 27. — Martini-Bassi, Catalogus codicum Graecorum Bibliothecae Ambrosianae, Mediolano 1906, τ. I, σσ. XIII-XIV καὶ τ. II, σ. 1276.

ἀδελφαί του[1]. Διὰ τοῦτο προσέβλεπε μετ' ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος εἰς τὴν νῆσον ταύτην. Ὁ φίλος του Ἀνδρ. Σπέρας, γράφων πρὸς αὐτὸν ἐκ Κρήτης τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1574, τοῦ ζητεῖ νὰ τὸν πληροφορήσῃ *«εἰ αὖθίς σοι εἴη ἐγνωσμένον τὴν ἐπὶ τῆς Κρήτης στέλλεσθαι»* ἢ ἐὰν τοῦτο τοῦ εἶναι δύσκολον καὶ προτιμᾷ νὰ παραμένῃ εἰς Βενετίαν[2]. Ὁ Σεβῆρος ἐξηκολούθει παραμένων ἐν Βενετίᾳ καὶ κατὰ Μάρτιον τοῦ 1575, ὅτε ὑπογράφει ὡς μάρτυς εἰς νοταριακὴν πιστοποίησιν[3], πιθανὸν δὲ καὶ τὴν 10ην Αὐγούστου τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ὅτε ἔγραφεν εἰς αὐτὸν ἐκ Παταβίου, ὅπου ἐσπούδαζεν, ὁ φίλος του Ἐμμανουὴλ (ὁ κατόπιν Μάξιμος) Μαργούνιος[4]. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ Γαβριὴλ ἐζήτησεν ἄδειαν παρὰ τῆς Ἀδελφότητος, διὰ νὰ ἀπέλθῃ ἐκ Βενετίας, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ἀπὸ 17 Αὐγούστου 1575 ἀποφάσεως αὐτῆς περὶ ἐκλογῆς ὡς ἀντικαταστάτου του ἐφημερίου, τοῦ ἐκ Κύπρου Φιλαρέτου[5]. Τότε λοιπόν, μετὰ τὸν Αὔγουστον τοῦ 1575, φαίνεται ὅτι ἀνεχώρησεν ἐκ Βενετίας καὶ — ὡς γράφει ὁ ἴδιος εἰς ἀναφοράν του[6] — ἐπέστρεψεν εἰς Κρήτην. Ἡ ἐν Βενετίᾳ Ἀδελφότης, ἥτις τὴν 24 Μαρτίου 1576 ἐξέλεξεν ἕτερον ἀντικαταστάτην του, τὸν Αὐγουστῖνον Σταυριανὸν ἀντὶ τοῦ μὴ ἀποδεχθέντος τὴν ἐκλογήν του Φιλαρέτου[7], δὲν ἠθέλησε ν' ἀποκόψῃ τοὺς μετ' αὐτοῦ δεσμοὺς καὶ ἐπανεξέλεξε τὸν Γαβριὴλ (ἀπόντα) τὴν 10 Μαρτίου 1577 ὡς ἐφημέριον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου[8]. Ἀλλ' ὁ Σεβῆρος ἐκ Κρήτης μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν, πάντως μετὰ τὴν 6 Μαρτίου 1576 (ὅτε εὑρίσκετο εἰσέτι ἐν Κρήτῃ, ὡς συνάγομεν ἐξ ἐπιστολῆς πρὸς αὐτὸν τοῦ Γεωργίου Καρυοφύλλη ὑπὸ τὴν ἡμερομηνίαν ταύτην[9]), προσκληθείς, ὡς μαρτυρεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου (Ἱερεμίου Β΄), εἰς ὃν εἶχε φθάσει ἡ ἀγαθή του φήμη[10].

1. Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 1 (σσ. 11-13) καὶ 4 (σσ. 18-19).

2. Io. Lamius, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 22-23.

3. Ἐκδεδομένην ὑπὸ Ι. Κ. Χασιώτη, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 192-193 (ἔγγρ. Ε΄)· πρβλ. καὶ σσ. 52-53, σημ. 3.

4. Io. Lamius, Maximi Margunii, Dionisii Cateliani, Antonii Eparchi, Arsenii Monembasiensis epistolae (Deliciae eruditorum, τ. IX), Florentiae 1740, σσ. 32-33.

5. Παλαιὸν Ἀρχεῖον Ἑλλην. Ἰνστιτούτου Βενετίας, Reg. 188, φ. 33v: *«un capellan in luoco del Reverendo Frà Gabriel Svirò, che ha tolto licentia»*.

6. Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, σ. 13.

7. Παλαιὸν Ἀρχεῖον Ἑλλην. Ἰνστιτούτου Βενετίας, Reg. 188, φ. 37r.

8. Αὐτόθι, φ. 38r. Ὁ Γαβριὴλ ἐξελέγη *«in loco del Reverendo misser pre Augustin Stavriano de Candia, eletto per avanti et morto in Candia»*.

9. Io. Lamius, ἔνθ' ἀνωτ., τ. XV, σσ. 23-24. Ὁ Καρυοφύλλης, ζῶν ἐν Κρήτῃ, ἐπιστρέφει εἰς τὸν Σεβῆρον βιβλία, ἅτινα εἶχε δανεισθῆ παρ' αὐτοῦ πρὸς ἀνάγνωσιν καὶ ποιεῖται μνείαν προσφάτου μετ' αὐτοῦ συνομιλίας *(«ὅπερ ἔφθην εἰπὼν τῇ ἁγιωσύνῃ σου»)*. Ταῦτα προϋποθέτουν τὴν εἰσέτι παραμονὴν τοῦ Σεβήρου ἐν Κρήτῃ.

10. Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, σ. 14.

Περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς εἰς Κωνσταντινούπολιν προσκλήσεώς του ὁ Σεβῆρος οὐδὲν λέγει. Ὑπὸ τοῦ É. Legrand διετυπώθη ἡ ὑπόθεσις ὅτι προσεκλήθη, ὁμοῦ μετὰ τοῦ Μαξίμου Μαργουνίου, διὰ νὰ διορισθῇ διδάσκαλος τῆς αὐτόθι πατριαρχικῆς σχολῆς [1], διότι εἰς ἐπιστολὴν τοῦ τελευταίου τούτου πρὸς τὸν πατριάρχην ἀπὸ 27 Αὐγούστου 1574 ὁ Μαργούνιος ἔγραφεν ὅτι, ἂν ἐλάμβανε τὴν ἄδειαν παρὰ τοῦ πατρός του, *«ὡς σέ, παναγιώτατε δέσποτα, μετὰ τοῦ ἐν ἱερομονάχοις ὁσιωτάτου τε καὶ σοφωτάτου Γαβριήλου τοῦ Σεβήρου οὐδὲν μελλήσας ἀφίξομαι»* [2]. Ὁ Μαργούνιος ὅμως δὲν ἐγκατέλειψε τότε τὴν Πάδοβαν [3] καὶ ἡ μετάβασις μόνου τοῦ Σεβήρου, ἵνα διορισθῇ διδάσκαλος εἰς τὴν πατριαρχικὴν σχολὴν (πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἄλλωστε δὲν συνέβη), δὲν εἶναι παρὰ μία ὑπόθεσις ἀνεπιβεβαίωτος. Ἡμεῖς θὰ διατυπώσωμεν μίαν ἄλλην, τὴν ὁποίαν θὰ στηρίξωμεν εἰς θετικὰ στοιχεῖα.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ Βενετία, μετὰ τὴν σημαντικὴν ἀπώλειαν τῆς Κύπρου (1571) καὶ τὴν ἀποτυχίαν τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῆς νίκης τῆς Ναυπάκτου ὑπὸ τῆς Sacra Lega, ὅτε ἠναγκάσθη νὰ συνάψῃ εἰρήνην μὲ τοὺς Τούρκους (1573), ἐφοβήθη σοβαρῶς ὅτι ὁ ἑπόμενος στόχος τούτων θὰ ἦτο ἡ Κρήτη. Διὰ τοῦτο ὄχι μόνον ἐπέσπευσε τὰς ὀχυρώσεις τῆς νήσου καὶ ἐνίσχυσε τὴν φρουράν της, ἀλλὰ καί, διὰ νὰ ἔχῃ σύμμαχον εἰς τὴν ἄμυναν ἐν περιπτώσει κινδύνου καὶ ὄχι ἐχθρικὸν τὸν ὀρθόδοξον πληθυσμόν της, ἀπεφάσισε νὰ ἀποδώσῃ εἰς αὐτὸν πλήρως τὰς θρησκευτικάς του ἐλευθερίας, ὡς εἶχον ὑποδείξει καὶ ἔμπιστοι Ἕλληνες ὑπήκοοί της δι' ἐπισήμων ὑπομνημάτων [4]. Εἷς τούτων ὑπῆρξεν ὁ Γρηγόριος Μαλαξός, λόγιος Ναυπλιεὺς ζῶν ἐν Βενετίᾳ [5], καὶ ἕτερος ὁ Leonino Servo, πλούσιος ἔμπορος Κρὴς (ἐκ Χανίων) ζῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει [6]. Ὁ δεύτερος οὗτος ὑπέβαλε τὸ 1575

1. É. Legrand, Bibliographie Hellénique... aux XVe et XVIe siècles, τ. 2, Paris 1885, σ. XXX, σημ. 1.

2. Αὐτόθι, σσ. 389 - 390.

3. Αὐτόθι, σ. XXX.

4. Βλ. περὶ τοῦ θέματος Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλῆ, Τὸ κληροδότημα τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικοὺς τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439 - 17ος αἰ.), Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 161 - 167.

5. Βλ. τὰ πρὸς τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα ὑπομνήματά του τὰ ἐκδεδομένα ὑπὸ Vl. Lamansky, Secrets d'État de Venise, σσ. 083 - 089 (ἀριθ. 29 - 30), ὧν τὸ δεύτερον χρονολογητέον ἀπὸ 1579 (ὄχι 1572).

6. Ὁ Leonino Servo, υἱὸς τοῦ ποτὲ Μιχαήλ, ἐκ Χανίων (βλ. A.S.V. — *Capi del Consiglio dei Dieci*, Lettere Rettori ecc., busta 286 (Candia), ἔγγρ. 323, ἔτους 1582), ἀναφέρεται εἰς τὰς ἐκθέσεις τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει βαΐλου τῆς Βενετίας καὶ βραδύτερον, τὸ 1583, ὡς σφοδρὸς πολέμιος τῆς παρὰ τοῖς ὑπὸ τοὺς Βενετοὺς ὀρθοδόξοις εἰσαγωγῆς τοῦ Γρηγοριανοῦ Ἡμερολογίου καὶ ἐπηρεάζων τὸν πατριάρχην (Vittorio Peri, Due date, un'unica Pasqua, Milano 1967, σσ. 52, 66, σημ. 69 καὶ σσ. 164 - 165).

διὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Βενετοῦ βαΐλου ἔγγραφον ὑπόμνημα [1] πρὸς τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα, διὰ τοῦ ὁποίου προέτεινε τὴν ἐγκαθίδρυσιν ἐν Κρήτῃ ἑνὸς ὀρθοδόξου ἀρχιεπισκόπου καὶ τεσσάρων ἐπισκόπων, ὑπὸ τύπον μονίμου Συνόδου, πιστῶν εἰς τὴν Βενετίαν καὶ ἐπιλεγομένων ὑπ' αὐτῆς. Οὗτοι θὰ ἐξυπηρέτουν πάσας τὰς ἀνάγκας τῆς λατρείας τοῦ ὀρθοδόξου πληρώματος καὶ τοιουτοτρόπως θὰ ἐτίθετο τέρμα εἰς τὴν ἐπιζήμιον διὰ τὴν Βενετίαν συρροὴν Κρητῶν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἤτοι εἰς ἐχθρικὸν ἔδαφος, πρὸς λῆψιν ἀφέσεως ἁμαρτιῶν παρὰ τοῦ πατριάρχου. Τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα εὗρεν ἐνδιαφέρουσαν τὴν πρότασιν τοῦ Servo καί, διὰ τοῦ ἀπὸ 29 Δεκεμβρίου 1575 ἐγγράφου του πρὸς τὸν Γενικὸν Προνοητὴν Κρήτης, ἀνέθετεν εἰς αὐτὸν τὴν ἐφαρμογὴν ταύτης [2], παρατηροῦν ὅτι πράγματι οἱ ὀρθόδοξοι οὗτοι ἀρχιερεῖς θὰ προσέφερον *«μεγάλην βοήθειαν εἰς τὴν Βενετίαν πρὸς ἐξοπλισμὸν τῶν γαλερῶν καὶ πρὸς ἐμψύχωσιν τοῦ πληθυσμοῦ διὰ τὴν ἄμυναν τοῦ Βασιλείου τῆς Κρήτης»* [3]. Γενικὸς Προνοητὴς Κρήτης ἦτο τότε ὁ ἱκανός, ἀλλὰ συντηρητικὸς καὶ ἀδιάλλακτος καθολικὸς Giacomo Foscarini (1575 - 1577) [4], ὁ ὁποῖος, ἔχων ἀντίθετον γνώμην, ἀντετάχθη εἰς τὴν πρότασιν δι' ὑπομνήματός του ἀπὸ 5 Φεβρουαρίου 1576, σταλέντος πρὸς τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα, καὶ ἀφῆκεν ἀνεκτέλεστον τὴν ληφθεῖσαν διαταγήν, ἐν ἀναμονῇ νέας ἀποφάσεως τοῦ Συμβουλίου μετὰ τὴν συζήτησιν τῶν ἀντιρρήσεών του [5]. Τὸ Συμβούλιον φαίνεται ὅτι ἐδίστασεν ἐπὶ μακρὸν καί, πρὶν ἢ ἀποφανθῇ τελικῶς, ἠρώτησε δι' ἐπιστολῆς του ἀπὸ 26 Ὀκτωβρίου 1577 καὶ τὸν Δούκαν τῆς Κρήτης Marco Cicogna, παρὰ τοῦ ὁποίου ἔλαβεν ἀρνητικὴν ἐπίσης, ἀπὸ 19 Ἰουνίου 1578, γνωμάτευσιν (ἀνέκδοτον εἰς τὰ βενετικὰ ἀρχεῖα) [6]. Κατόπιν ταύτης, ἀπε-

1. Τοῦτο δυστυχῶς δὲν διεσώθη, ἂν καὶ μνημονεύεται εἰς τὰ ἔγγραφα τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα καὶ τοῦ Foscarini, περὶ ὧν κατωτέρω.

2. Τὸ ἔγγραφον (ἀποσπασματικῶς ἢ ἐν περιλήψει) παρὰ Vl. Lamansky, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 071 - 073 (ἀριθ. 16).

3. Vl. Lamansky, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 072 : *«...ne apportariano molto aiuto nell'armar delle galee et nell'animar quei populi alla defesa del Regno...»*.

4. Βλ. περὶ τούτου Σπυρίδ. Μ. Θεοτόκη, Ἰάκωβος Φωσκαρίνης ἢ ἡ Κρήτη τὸ 1570, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν 1, 1938, σσ. 186 - 206.

5. Καθ' ἃ γράφει ὁ ἴδιος ὁ Foscarini ἐν τῇ ἀπὸ 6 Ἰουνίου 1588 ἐπιστολῇ του πρὸς τὴν Βενετικὴν Γερουσίαν ἐν Museo Civico Correr, χειρόγρ. Correr 1150, φφ. 225^v - 238^v (βλ. φ. 228). Μετάφρασις τῆς ἐπιστολῆς ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ἀγαθαγγέλου Ξηρουχάκη, Περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου ἐπὶ Βενετοκρατίας, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 35, 1936, σσ. 364 - 366, 368, 512 - 518. — Ἀποσπάσματα αὐτῆς παρετέθησαν (ἐκ τῆς μεταφράσεως Ξηρουχάκη) ὑπὸ Ν. Β. Τωμαδάκη εἰς Κρητικὰ Χρονικὰ 13, 1959, σσ. 53 - 56.

6. A.S.V. — *Capi del Consiglio dei Dieci,* Lettere Rettori, busta 286 (Candia), ἔγγρ. 221. Ὁ Cicogna ἰσχυρίσθη ὅτι ὁ Leonino Servo δὲν ἦτο καλῶς πληροφορημένος περὶ τῶν ἐν Κρήτῃ ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων.

φάσισε τελικῶς, ὡς θὰ ἴδωμεν, νὰ μὴ δεχθῆ τὴν πρότασιν τοῦ Servo [1].

Ἂς ἐπανέλθωμεν ὅμως εἰς τὸν Γαβριὴλ Σεβῆρον. Οὗτος κατὰ τὸ μεσολαβῆσαν αὐτὸ διάστημα εἶχε μεταβῆ, ὡς εἴδομεν, ἐκ Βενετίας εἰς Κρήτην (1575) καὶ ἐκεῖθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν (1576). Τὴν 18ην Ἰουλίου 1577 ἐχειροτονήθη ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰς μητροπολίτην Φιλαδελφείας ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β' τοῦ Τρανοῦ [2]. Κατὰ καλὴν σύμπτωσιν, λεπτομερῆ περιγραφὴν τῆς γενομένης τότε τελετῆς εἰς τὸ πατριαρχεῖον μᾶς διέσωσεν ὁ παραστὰς κατ' αὐτὴν Γερμανὸς ἐφημέριος Στέφανος Gerlach εἰς τὸ «Ἡμερολόγιόν» του [3]. Οὗτος γράφει ἐπὶ λέξει ὅτι κατὰ τὴν τελετὴν τῆς χειροτονίας *«παρίσταντο πολλοὶ Κρῆτες, διότι ὁ Γαβριὴλ ἐγεννήθη μὲν ἐν Μονεμβασίᾳ, διέτριψεν ὅμως ἐπὶ μακρὸν ἐν Κρήτῃ»* καὶ προσθέτει ὅτι τώρα ἐχειροτονήθη μητροπολίτης ὑπὸ τοῦ πατριάρχου τῇ παρακλήσει τοῦ ἐν Γαλατᾷ πλουσίου Κρητὸς ἐμπόρου Leoninus, *«διότι ἄλλως δὲν θὰ τοῦ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιτύχῃ τὴν χειροτονίαν»*. Ὁ Gerlach ἀπαριθμεῖ ἀκολούθως καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Leonino δαπανηθέντα ποσὰ εἰς φιλοδωρήματα πρὸς τοὺς κληρικοὺς τοῦ πατριαρχείου καὶ πρὸς προετοιμασίαν τῆς τελετῆς καὶ τοῦ ἐπακολουθήσαντος γεύματος καὶ καταλήγει εἰς τὸ ὅτι, ὡς λέγουν εἰς αὐτόν, *«ὁ νέος αὐτὸς μητροπολίτης οὐδέποτε θὰ μεταβῇ εἰς Φιλαδέλφειαν, ...ἀλλὰ θὰ ἐγκατασταθῇ εἰς Κρήτην ἢ εἰς Βενετίαν»* [4].

Συνδυάζοντες τὰ δύο ὡς ἄνω γεγονότα, ἤτοι τὴν πρότασιν τοῦ Leonino Servo περὶ ἐγκαταστάσεως ἐν Κρήτῃ ὀρθοδόξου μητροπολίτου καὶ τὴν εἰς μητροπολίτην, τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ ἰδίου, χειροτονίαν τοῦ προστατευομένου του Γαβριὴλ Σεβήρου, δὲν εἶναι δύσκολον νὰ συναγάγωμεν ὅτι ὁ Γαβριὴλ Σεβῆρος ἦτο ὁ ὑπὸ τοῦ Leonino προοριζόμενος, ἂν ἐγίνετο ἀποδεκτὴ ἡ πρότασίς του, πρὸς ἐγκαθίδρυσιν εἰς Κρήτην ὀρθόδοξος μητροπολίτης ἐπὶ

1. Ἐπιστολὴ G. Foscarini, χφ. Correr 1150, φ. 229 = Ἀ γ α θ. Ξ η ρ ο υ χ ά κ η, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 513 = Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 55. Βλ. περὶ τοῦ ζητήματος καὶ E v a T e a, Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1630, Atti del R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti 72, 1913, parte seconda, σσ. 1371 - 1373, Σ π. Μ. Θ ε ο τ ό κ η, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 202 - 203 καὶ Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 45.

2. Β. Α. Μ υ σ τ α κ ί δ ο υ, Ἡ χειροτονία Γαβριὴλ τοῦ Φιλαδελφείας κατὰ τὴν 18 Ἰουλίου τοῦ 1577 ἐν τῇ Παμμακαρίστῳ, Νέος Ποιμὴν 5, 1923, σσ. 183 - 190.

3. Τὸ σχετικὸν ἀπόσπασμα ἐν τῷ «Tagebuch» τοῦ G e r l a c h (Franckfurth am Mayn, 1674, σσ. 366 - 367) ἀναδημοσιεύεται ὑπὸ É. L e g r a n d, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 145.

4. *«...Und bey dieser des neuen Metropoliten Einsegnung waren viel Candioten (auss Candia), dann er ist auss Monemphasia gebürtig, und lange Zeit in Creta gewesen. Nun, auff Fürbitt eines Alten (der Candier Factors zu Galata, mit Namen Leoninus, auss Creta) bey dem Patriarchen, ist Er zum Metropoliten gemacht worden, sonsten vermocht ers nicht, war auch zuvor nie zu Constantinopel gewesen. Dieser Alte giebt, weil Er reich, und weder Weib noch Kind hat, alle Unkosten her; und gehet auff solches Werck sehr viel...»*.

κεφαλῆς τῆς Συνόδου, τῆς ὁποίας ἕτερον μέλος θὰ ἦτο πιθανῶς ὁ Μαργούνιος [1]. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον λοιπὸν εἶχε κληθῆ ὑπὸ τοῦ Servo εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἡ εἰκασία αὕτη ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Γαβριὴλ Σεβῆρος, μετὰ τὴν χειροτονίαν του, μετέβη πράγματι ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ὄχι εἰς τὴν ἐν Φιλαδελφείᾳ ἕδραν του οὐδὲ εἰς Βενετίαν, ἀλλ' εἰς Κρήτην, κατὰ τὸν Αὔγουστον τοῦ αὐτοῦ ἔτους 1577 [2], ἐλπίζων προφανῶς εἰς τὴν εὐνοϊκὴν ἐξέλιξιν τοῦ ζητήματος, τὸ ὁποῖον βεβαίως ἐτήρει μυστικόν, διὰ νὰ μὴ προκαλέσῃ ἢ ὀξύνῃ τὴν ἀντίδρασιν τῶν βενετικῶν ἀρχῶν καὶ τοῦ λατινικοῦ κλήρου τῆς νήσου καὶ ἐπειδὴ ἐπρόκειτο περὶ σοβαρωτάτου πολιτικοῦ θέματος ἀπασχολοῦντος τὸ παντοδύναμον Συμβούλιον τῶν Δέκα, τὸ ὁποῖον δὲν εἶχεν εἰσέτι ἀποφανθῆ ὁριστικῶς. Οὕτως ἐξηγεῖται διατί ὁ Σεβῆρος, ἀναφέρων τὸ 1578 εἰς τὸ Συμβούλιον τὴν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως μετάβασίν του εἰς Κρήτην, ἔνθα ἀπηγορεύετο ὑπὸ τῶν Βενετῶν ἡ διαμονὴ ὀρθοδόξων ἀρχιερέων, δὲν θ' ἀποκαλύψῃ τὸν πραγματικόν του σκοπόν, ἀλλὰ θὰ προβάλῃ ὡς ἀφορμὴν τὸν ἀληθῆ ἴσως, ἀλλὰ πάντως καθ' ὑπερβολὴν ἐξαιρόμενον κίνδυνον, τὸν ὁποῖον διέτρεχεν ἐν Τουρκίᾳ μετὰ τὴν ὑπὸ Στεφάνου τινὸς ἐκ Καλαμάτας κατάδοσιν εἰς τοὺς Τούρκους τῶν εἰς τὸ κίνημα τοῦ μητροπολίτου Μονεμβασίας Μακαρίου Μελισσηνοῦ κατὰ τὸ 1571/2 ἀναμειχθέντων Ἑλλήνων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦτο καὶ αὐτὸς ὁ Σεβῆρος [3].

Ἀλλ' εἰς τὰς κρυφίας ἐλπίδας του ταύτας ὁ Σεβῆρος ἔμελλε νὰ διαψευσθῇ πλήρως. Τὰ ἐπακολουθήσαντα ἐν Κρήτῃ γνωρίζομεν ἐκ μεταγενεστέρας (ἀπὸ 6 Ἰουνίου 1588) ἐπιστολῆς πρὸς τὴν Βενετικὴν Γερουσίαν αὐτοῦ τούτου τοῦ κατὰ τὸ 1577 Γενικοῦ Προνοητοῦ τῆς Κρήτης Giacomo Foscarini [4]. Οὗτος γράφει ὅτι, κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐν τῇ νήσῳ θητείας του, ὄχι μόνον ἐπολέμησε τὴν ὡς ἄνω πρότασιν τοῦ Leonino Servo, ἀλλὰ καὶ δὲν ἐπέτρεψε, διὰ λόγους ἀσφαλείας, εἰς οὐδένα ὀρθόδοξον ἐπίσκοπον νὰ ἀποβιβάζηται εἰς τὴν νῆσον [5] καὶ ὅτι *«Gionto pur questo arcivescovo di*

1. Ἴσως διὰ τοῦτο ἐκλήθη οὗτος μετὰ τοῦ Σεβήρου εἰς Κωνσταντινούπολιν ὑπὸ τοῦ Ἱερεμίου Β' (βλ. ἀνωτέρω, σσ. 195, σημ. 10, 196, σημ. 1). Τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν στηρίζει, νομίζω, τὸ ἀκόλουθον χωρίον τῆς πρὸς τὸν Σεβῆρον ἀπὸ 10 Αὐγούστου 1575 ἐπιστολῆς τοῦ Μαργουνίου, ἐπιζητοῦντος νὰ δικαιολογηθῇ, διότι δὲν ἐδέχθη νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ: *«σὺ μὲν παρῆκας τὴν περὶ τὴν ἐκκλησίαν ἐπιμέλειαν, εἴπερ ἄρα ὡς φῂς δι' ἐμὲ καὶ εἴ τι ἄλλο τοιοῦτον. ἐγὼ δὲ (καὶ τούτου μάρτυς μοι τὸ παντέφορον ὄμμα) καὶ πατέρα καὶ πρόσοδον ... παρίημι τὰ τοῦ ἐπισκόπου καὶ ἄλλα πολλὰ οὐ διὰ σὲ καταλείπω, οὐχ ὅτι ὑπεσχόμην συναποπλᾶσαι* (γράφε βεβαίως: *συναποπλεῦσαι) σοι καὶ ξυμβιῶσαι καί, εἰ δέον, καὶ καλῶς ξυναποθανεῖν»* (I o. L a m i u s, Deliciae eruditorum, τ. IX, σσ. 32 - 33).

2. Μ. Ι. Μ α ν ο ύ σ α κ α, Συλλογή, σ. 14.

3. Βλ. αὐτόθι, σσ. 14 - 15.

4. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 197, σημ. 4 - 5.

5. Χφ. Correr 1150, φ. 228^r - 228^v = Ἀ γ. Ξ η ρ ο υ χ ά κ η, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 513.

Filadelfia et scoperto li alla Canea dove stetti alquanti giorni prima che io sapessi e di lui havessi cognitione, inteso pure che esso haveva concorso et seguito da popolo che usava predicare..., lo persuasi con destrezza a ritirarsi dalle pubbliche predicationi et alla partita mia di Candia lo condussi in questa Città, dove havendo esso ricercato licentie di poter ritornare et trattenere in Candia, non parve all'eccellentissimo Consiglio di X concederglila, ma per il suo trattenimento volse asignarli scudi 100 all'anno in vita sua con obbligo di fermarsi in questa Città et, se bene ha fatto dopo nuove tentativi di poter ritornar... non ha però potuto ottenere altro come non ha potuto ne anco Massimo Margugni...» [1]. Αἱ ἀπολύτως ἀξιόπιστοι πληροφορίαι αὗται τοῦ Foscarini εἶναι ἀρκετὰ σαφεῖς, ἐπιβεβαιοῦνται δὲ καὶ ἐκ τῶν ἐπισήμων ἐγγράφων: Ὁ Σεβῆρος ἐξηναγκάσθη ὑπ' αὐτοῦ νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ εἰς Βενετίαν ἐπιστρέφοντα μετὰ τὴν λῆξιν τῆς θητείας του (ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ Foscarini γνωρίζομεν ὅτι ἔλαβε χώραν κατὰ Νοέμβριον ἢ Δεκέμβριον τοῦ 1577) [2]. Ἀλλὰ καὶ φθάσας εἰς Βενετίαν ὁ Σεβῆρος δὲν παρητήθη τῶν σχεδίων του, ὡς συνάγεται καὶ ἐξ ἄλλων μαρτυριῶν. Γνωρίζων ὅτι τὸ ζήτημα δὲν εἶχεν εἰσέτι κριθῆ ὁριστικῶς, ὑπέβαλεν ἀμέσως αἴτησιν εἰς τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα [3], διὰ τῆς ὁποίας, ἀφοῦ ἐξέθετε λεπτομερῶς τὴν πολιτείαν του καὶ τὴν ὑπὲρ τῆς Βενετίας δρᾶσιν του μέχρι τοῦδε, ἐζήτει τὴν ἄδειαν νὰ ἐπανέλθῃ καὶ ἐγκατασταθῇ εἰς Κρήτην πρὸς στήριξιν τοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν καὶ προστασίαν τῶν ἐκεῖ διαβιουσῶν δύο ἀγάμων ἀδελφῶν του. Μὲ τὴν συνήθη του διπλωματικὴν δεξιότητα, δὲν ὡμολόγει βεβαίως ἐν τῇ αἰτήσει του τὴν κρυφίαν του βλέψιν, νὰ τεθῇ αὐτὸς ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ὑπὸ σκέψιν ὀρθοδόξου Συνόδου, ἐγνώριζεν ὅμως ὅτι τοῦτο θὰ συνέβαινεν αὐτομάτως, ἐὰν κατὰ τὸν χρόνον τῆς συγκροτήσεως αὐτῆς εὑρίσκετο κανονικῶς, μόνος ὀρθόδοξος ἀρχιερεύς, ἐν Κρήτῃ. Ἡ αἴτησις τοῦ Σεβήρου, μὴ φέρουσα, κατὰ τὸ κρατοῦν ἔθος, χρονολογίαν, ὑπεβλήθη πάντως εἰς τὸ Συμβούλιον πρὸ τῆς 11 Ἀπριλίου 1578, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς συνημμένης ὑπὸ τὴν ἡμερομηνίαν ταύτην πράξεως παραπομπῆς αὐτῆς εἰς τὸν τελευταῖον Γενικὸν Προνοητὴν Κρήτης Giacomo Foscarini

1. Χφ. Correr 1150, φφ. 229r - 229v = Ἀ γ. Ξ η ρ ο υ χ ά κ η, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 513 - 514.

2. Βλ. Vl. Lamansky, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 562, ἔνθα φέρεται ἡ ἀγνώστου προελεύσεως, ἐν τέλει τῆς ἐκθέσεως τοῦ Foscarini, σημείωσις: *«arrivò quivi el 1 Ott. del 1574, ripatriò sul fine del 1577»*. Ὁ Ρέκτωρ τῶν Χανίων Zaccaria Barbaro ἔγραφε τὴν 15 Ὀκτωβρίου 1577 πρὸς τὴν Γερουσίαν ὅτι ὁ Foscarini ἀπέρχεται καὶ φθάνει ὁ διάδοχός του Luca Michiel. Οὗτος γράφει τὴν 5 Νοεμβρίου ἐκ Χανίων ὅτι ἔφθασε τὴν 31 Ὀκτωβρίου 1577 (A.S.V., *Senato Provveditori Terra - Mar*, busta 741, Candia 1577 - 8).

3. Ἐκδοθεῖσαν καὶ σχολιασθεῖσαν προσφάτως ὑπὸ Μ. Ι. Μ α ν ο ύ σ α κ α, Συλλογή, σσ. 13 - 15.

πρὸς γνωμάτευσιν. Ἡ ἀκολουθήσασα ἀπὸ 22 Ἀπριλίου 1578 ἰδιόγραφος γνωμάτευσις τοῦ Foscarini εἶναι λίαν διαφωτιστική, διότι συνδέει τὸ θέμα τοῦ Σεβήρου πρὸς τὴν πρότασιν τοῦ Servo. Γράφει δηλαδὴ ὅτι ὁ Σεβῆρος εἶναι μὲν ἄνθρωπος ἐναρέτου ζωῆς, ἀφωσιωμένος καὶ πιστὸς εἰς τὸ βενετικὸν κράτος καὶ ἄξιος προστασίας [1], ἀλλ', ὡς πρὸς τὰ λοιπά, ὁ Foscarini ἀναφέρεται εἰς τὴν προγενεστέραν ἀπὸ 6 Φεβρουαρίου 1576 εἰσήγησίν του, ἤτοι ἐκείνην, δι' ἧς ἀντετάσσετο εἰς τὴν πρότασιν τοῦ Servo.

Τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα, μετὰ τὴν γνωμάτευσιν τοῦ Foscarini, ἀνέμεινεν εἰσέτι ἐπί τινας μῆνας μέχρις ὅτου λάβῃ καὶ τὴν ἀπὸ 19 Ἰουνίου 1578 γνωμάτευσιν τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης Marco Cicogna, περὶ ἧς ἐγένετο ἤδη λόγος [2]. Ἀκολούθως δέ, εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν συνεδρίαν, τῆς 20 Αὐγούστου 1578, ἔλαβε τὰς ἀκολούθους διαδοχικὰς ἀποφάσεις, δι' ὧν ἀπερρίπτετο οὐσιαστικῶς ἡ αἴτησις τοῦ Σεβήρου καὶ ἡ πρότασις τοῦ Servo, ἐλαμβάνοντο ὅμως μέτρα προστασίας τοῦ ὀρθοδόξου πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης καὶ ἐπεζητεῖτο νὰ δοθῇ ἱκανοποίησίς τις εἰς αὐτοὺς πρὸς διατήρησιν τῆς φιλίας των, ὡς καὶ εἰς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην: α) Ν' ἀνακοινωθῇ εἰς τὸν Σεβῆρον διὰ στόματος αὐτοῦ τούτου τοῦ Δόγη ὅτι, ἕνεκα τῶν καιρικῶν περιστάσεων, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τοῦ ἐπιτραπῇ ἡ ἐγκατάστασις εἰς Κρήτην, διὰ νὰ συντηρῆται ὅμως ἐν Βενετίᾳ θὰ τοῦ χορηγηθοῦν 50 τσεκίνια (ἐφάπαξ) καὶ ἕτερα 6 μηνιαίως, ὡς καὶ ἕτερα 100 (ἐφάπαξ) εἰς ἑκατέραν τῶν ἀδελφῶν του πρὸς ὑπανδρείαν των [3]. β) Νὰ γνωστοποιηθῇ εἰς τὰς ἐν Κρήτῃ βενετικὰς ἀρχὰς ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶναι ἐλεύθεροι νὰ ἀσκοῦν τὰ θρησκευτικά των καθήκοντα εἰς τὸ ὀρθόδοξον δόγμα των καὶ ὅτι ἀπαγορεύεται εἰς τὸν Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον τῆς νήσου νὰ ἐλέγχῃ τὰς χειροτονίας καὶ τὰ κηρύγματα τῶν ὀρθοδόξων κληρικῶν [4] καὶ γ) Ν' ἀνακοινωθῇ διὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει βαΐλου εἰς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην καὶ εἰς τὸν αὐτόθι Leonino Servo ὅτι τὰ εἰς βάρος τοῦ ὀρθοδόξου στοιχείου συμβάντα ἐν Κρήτῃ ἐγένοντο ἐν ἀγνοίᾳ τῆς Βενετίας, νὰ δοθῇ δῶρον ἀξίας μέχρις 100 τσεκινίων εἰς τὸν πατριάρχην καὶ νὰ διατηρηθῇ ἡ φιλία ἀμφοτέρων πρὸς τὴν Βενετίαν, ἥτις ἐκτιμᾷ τὰς ὑπηρεσίας τοῦ Servo [5]. Καὶ ἡ τοιαύτη ταυτόχρονος λῆψις τῶν ἀποφάσεων τούτων μαρτυρεῖ τὴν πρὸς ἀλλήλας συνάφειαν τῆς προτάσεως τοῦ Servo καὶ τῆς αἰτήσεως τοῦ Σεβήρου,

1. A.S.V. — *Consiglio dei Dieci,* Secreta, filza 20.

2. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 197 καὶ σημ. 6.

3. Ἡ ἀπόφασις ἐξεδόθη ὑπὸ Μ. Ι. Μ α ν ο ύ σ α κ α, Συλλογή, ἀριθ. 1 (σσ. 11 - 12).

4. Περίληψις τοῦ ἐγγράφου παρὰ Vl. Lamansky, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 074 (ἀριθ. 18). Τὸ πλῆρες κείμενον ἐξεδόθη ὑπὸ G. F e d a l t o, Ricerche storiche, σσ. 134 - 135 (doc. XXIV) καὶ Ζ. Ν. Τ σ ι ρ π α ν λ ῆ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 312 - 315 (ἀριθ. ΛΕ΄).

5. Περίληψις τοῦ ἐγγράφου παρὰ Vl. Lamansky, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 074 - 075 (ἀριθ. 18).

αἱ ὁποῖαι δὲν ἐγένοντο δεκταί. Τοιουτοτρόπως ὁ Σεβῆρος ἠναγκάσθη νὰ καθηλωθῇ ἐν Βενετίᾳ κατὰ τὰ φαινόμενα προσωρινῶς, πράγματι δὲ διὰ βίου. Συνέβη δηλαδὴ μὲ αὐτόν, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ αὐτὸς οὗτος ὁ Foscarini, ὅ,τι ὀλίγον βραδύτερον καὶ μὲ τὸν Μάξιμον Μαργούνιον, ὅστις ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος Κυθήρων ὑπὸ τοῦ Ἱεροθέου Μονεμβασίας, ἀλλ', ὅτε ἦλθεν εἰς Βενετίαν, διὰ νὰ λάβῃ τὴν ἐπικύρωσιν τῆς ἐκλογῆς του, ὑπεχρεώθη νὰ διαμένῃ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἔκτοτε καὶ μέχρι τοῦ θανάτου του [1].

Εἶναι ἀνάγκη λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ Σεβῆρος, μεταβαίνων εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀπέβλεπεν εἰς τὴν χειροτονίαν του ὡς μητροπολίτου, μὲ τὸν σκοπὸν ὅμως νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς Κρήτην καὶ ὄχι εἰς Βενετίαν. Ἡ εἰς Κρήτην, ἔνθα εἶχε διανύσει ὅλην τὴν νεότητά του, ἐγκαθίδρυσίς του, ἐπὶ κεφαλῆς ὀρθοδόξου Συνόδου, κατὰ τὸ σχέδιον τοῦ προστάτου του Leonino Servo, θὰ ἦτο δι' αὐτὸν — καὶ δικαίως — πλεονεκτικωτέρα τῆς ἐν Βενετίᾳ καὶ διὰ τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν σημασίαν τῆς τόσον ἀκμαίας τότε μεγαλονήσου καὶ διὰ τὴν ἐν αὐτῇ διαμονὴν τῶν οἰκείων του. Μόνον μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ σχεδίου τούτου πρέπει νὰ ἐσκέφθη ὁ Σεβῆρος τὴν μόνιμον ἐγκατάστασίν του ἐν Βενετίᾳ, διότι περὶ ἐγκαταστάσεώς του βεβαίως εἰς τὴν πτωχὴν καὶ ὑπόδουλον μητρόπολιν τῆς Φιλαδελφείας οὐδὲν ζήτημα ἐγεννᾶτο. Ὑποχρεωθεὶς λοιπὸν νὰ παραμείνῃ ἐν Βενετίᾳ, τῆς ὁποίας τὸ περιβάλλον τοῦ ἦτο οἰκεῖον ἤδη ἐκ τῆς προτέρας διαμονῆς του, συνέλαβε δεύτερον σχέδιον, ν' ἀναλάβῃ τὴν διαποίμανσιν τῶν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ πολυπληθῶν Ἑλλήνων ὀρθοδόξων, ὡς θρησκευτικὸς ἡγέτης αὐτῶν καὶ ὡς μόνιμος ἐκπρόσωπος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Τὸ σχέδιον τοῦτο καὶ διὰ τοὺς Ἕλληνας ἦτο πλεονεκτικὸν καὶ διὰ τὸ πατριαρχεῖον συμφέρον, διότι θὰ ἐπεξετείνετο οὕτως ἡ δικαιοδοσία του ἐφ' ὅλων τῶν ὀρθοδόξων κατοίκων τῶν βενετοκρατουμένων περιοχῶν τῆς βορείου Ἰταλίας καὶ τῆς Δαλματίας. Καὶ εἰς τὴν ἐπιδίωξίν του ταύτην ἐπέτυχεν ὁ Σεβῆρος, διότι διὰ τῆς διπλωματικῆς του ἱκανότητος ἠδυνήθη νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν εὔνοιαν καὶ τὴν ὑποστήριξιν τῆς Βενετίας, παρὰ τῆς ὁποίας βραδύτερον θὰ κατορθώσῃ νὰ λάβῃ τὴν ἄδειαν νὰ ἐπισκέπτηται, ὄχι μόνον τὴν Ἑπτάνησον καὶ τὰς δαλματικὰς περιοχάς, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν Κρήτην [2] ἐξ ἧς εἶχεν ἀποπεμφθῇ. Ἤδη, ἅμα τῇ ἀφίξει του εἰς Βενετίαν, ἡ Πολιτεία τὸν ἐδέχθη

1. Βλ. τὸ πρόσφατον ἔργον τοῦ Giorgio Fedalto, Massimo Margunio e il suo commento al «De Trinitate» di S. Agostino (1588), Brescia 1967, σσ. 39 - 48 καὶ (doc. III - IV) 322 - 324 καὶ (doc. VII - IX) 326 - 328.

2. Ὁ Σεβῆρος, παρὰ τὰ περὶ τοῦ ἀντιθέτου γραφόμενα ὑπὸ τοῦ Foscarini (βλ. ἀνωτέρω σσ. 199 - 200 καὶ 200, σημ. 1), ἐπεσκέφθη ἔκτοτε τὴν Κρήτην δὶς τοὐλάχιστον, ἤτοι κατὰ τὰ ἔτη 1581 - 1582 καὶ 1586. Πρβλ. καὶ Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 11 (σσ. 30 - 31).

φιλοφρόνως καὶ τοῦ ἐχορήγησεν, ὡς εἴδομεν, τακτικὸν ἐπίδομα [1]. Ὁ Σεβῆρος ἀνήγγειλε τοῦτο εἰς τὸν πατριάρχην διὰ τῆς ἀπὸ 9 Σεπτεμβρίου 1578 ἐπιστολῆς του [2]: «*Ἡμᾶς ἴσθι, παναγιώτατε δέσποτα, φιλοτίμως πως πρὸς τῆς τῶν Ἑνετῶν πολυυμνήτου ἀρχῆς προσδεδεγμένους, τῆς εὐσεβῶς, ἅμα δὲ καὶ αἰδεσίμως, τοῖς σοῖς ἐντυγχανούσης γράμμασι... Πρὸς δὲ καὶ σιτηρέσιον ἔμμηνον, καθάπερ τοῖς πάλαι Ναυπλοίοις* (sic) *τε καὶ Ἐπιδαυρίοις, μὴ αἰτοῦντί μοι ἀπένειμε*». Ὁ Ἱερεμίας ἔσπευσε τότε ν' ἀποστείλῃ πρὸς τὸν Δόγην, τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1578, εὐχαριστήριον ἐπιστολήν, σωθεῖσαν μόνον ἐν ἰταλικῇ μεταφράσει [3]. Ὡς πρὸς τὴν ἐκ μέρους τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος ὑποδοχὴν τοῦ Σεβήρου, ὁ Βελοῦδος γράφει ὅτι οὗτος «ἐπανακάμψας εἰς Βενετίαν τῷ 1577 (εὑρίσκετο ἤδη ἐνταῦθα τὴν 10 Μαρτίου), ἐπεψηφίσθη ἀμέσως, μετὰ γενικῆς τῶν ὁμογενῶν ἀγαλλιάσεως, οὐχὶ μὲν ὡς ἐπίσκοπος, ἀλλ' ὡς ἁπλοῦς ἐφημέριος» [4]. Προφανῶς ὅμως ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀπὸ 10 Μαρτίου 1577, καθ' ἃ εἴπομεν ἀνωτέρω, ἐπανεκλογὴν τοῦ Σεβήρου ὡς ἐφημερίου. Ἀλλ' αὕτη ἐγένετο πρὶν εἰσέτι χειροτονηθῇ ἐν Κωνσταντινουπόλει, τὴν 18 Ἰουλίου 1577, εἰς μητροπολίτην. Ὁ Βελοῦδος δὲν ἦτο βέβαιος διὰ τὴν ἡμερομηνίαν ταύτην τῆς χειροτονίας του (τὴν ὑπέθετε γενομένην τὸ 1576) [5] καὶ διὰ τοῦτο ὑπέπεσεν εἰς τὴν ἀνακρίβειαν.

1. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 200, σημ. 1 καὶ σ. 201 σημ. 3. Τὸ ἐπίδομα ηὐξήθη ἀκολούθως, διὰ διαδοχικῶν ἀποφάσεων τῆς Γερουσίας, εἰς δουκᾶτα 10 μηνιαίως τὸ 1584, 15 τὸ 1589 καὶ 25 τὸ 1593 (βλ. ἀνωτέρω, σ. 191, σημ. 5).

2. Ἡ ἐπιστολὴ ἐδημοσιεύθη ἀποσπασματικῶς ἐν Martini Crusii, Turcograeciae libri octo, σσ. 525 - 526.

3. Ἡ ἐπιστολὴ ἐδημοσιεύθη (εἰς ἑλληνικὴν μετάφρασιν ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ) ὑπὸ Κ. Δ. Μέρτζιου, Πατριαρχικά, ἤτοι ἀνέκδοτοι πληροφορίαι σχετικαὶ πρὸς τοὺς πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοῦ ἔτους 1556 - 1702, ἐν Ἀθήναις 1951 (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 15 — ἀριθ. 4), σσ. 3 - 4. Ὁ Ἱερεμίας ἔγραφεν ἐπὶ λέξει: «*Ὁ μητροπολίτης Φιλαδελφείας Γαβριὴλ δι' ἐπιστολῆς του πρὸς ἡμᾶς κατέστησε γνωστὰς τὰς συμπαθητικὰς φιλοφρονήσεις τὰς ὁποίας τῷ ἐπεδαψιλεύσατε, δεχθέντες αὐτὸν εὐμενῶς... ὡς καὶ τὴν ἀρωγὴν ποὺ τῷ παρέσχετε*». Καὶ εἰς ἀναφορὰν τοῦ Γρηγορίου Μαλαξοῦ, ἐκδεδομένην ὑπὸ Vl. Lamansky, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 087 - 089, ὑπὸ χρονολογίαν 1572 (προφανῶς ἐσφαλμένην, ἀντὶ 1579) ἀναγινώσκομεν: «*Ultimamente l'anno passato questo Serenissimo Dominio abbracciò il Reverendissimo Metropolita nominato Don Gabriele, et li fece donno di ducati 250 in contadi et di una provisione honesta in vita sua. Di questa gratitudine nella sua persona egli ne scrisse al Panagiotato Patriarca di Costantinopoli, et Sua Santità con lettere di ringratiamento s'allegrò con quella Serenissima Signoria, segno della vera amicitia secretta, contrada con le Vostre Signorie Illustrissime...*». Φαίνεται ὅτι τότε ὁ Ἱερεμίας ὥρισε τὸν Σεβῆρον ἔξαρχον καὶ ἐπίτροπον πατριαρχικὸν ἐν Βενετίᾳ.

4. Ἰω. Βελούδου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 69.

5. Εἰς τὴν πρώτην ἑλληνικὴν ἔκδοσιν τοῦ ἔργου ἐν Βενετίᾳ, σ. 65, ὁ Βελοῦδος ὑποσημειοῖ: «Ὁ φιλόπονος ὁμογενὴς Κωνσταντῖνος ὁ Σάθας λέγει ὅτι προεχειρίσθη τὴν 18 Ἰουλίου 1577 (Νεοελλην. Φιλολογ. σελ. 218). Γραπτέον ἴσως 1576» (εἰς τὴν

Ἀλλὰ πῶς ἦτο δυνατὸν ὁ Σεβῆρος, χειροτονημένος ἤδη μητροπολίτης, νὰ ψηφισθῇ ὡς ἁπλοῦς ἐφημέριος; Εἶναι περίεργον ὅτι, μολονότι οἱ μετὰ τὸν Βελοῦδον ἐγνώριζον τὴν ἡμερομηνίαν τῆς χειροτονίας του, ἐπανέλαβον ἐν τούτοις καὶ ἐπαναλαμβάνουν καὶ μέχρι σήμερον τὴν ἀνακρίβειαν ταύτην [1].

Ἄλλη ἀνακρίβεια, σοβαρωτέρα, ἐπαναλαμβανομένη καὶ αὕτη μέχρι σήμερον σχεδὸν ὑπὸ πάντων, εἶναι ὅτι, μετὰ τὴν εἰς Βενετίαν ἄφιξιν τοῦ Σεβήρου ὡς μητροπολίτου Φιλαδελφείας, ἡ ἕδρα τῆς μητροπόλεως Φιλαδελφείας μετέστη εἰς Βενετίαν διὰ πράξεως τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Β′ [2]. Ὁ Γεδεὼν μάλιστα ἐτοποθέτησε χρονολογικῶς τὴν μετάθεσιν ταύτην εἰς τὴν πρώτην πατριαρχείαν τοῦ Ἱερεμίου Β′, τὴν ἐξικνουμένην μέχρι τοῦ Νοεμβρίου 1579 [3]. Κείμενον ὅμως τοιαύτης εἰδικῆς πρά-

δευτέραν ἔκδοσιν, τοῦ 1893, σ. 69, σημ. *, τὸ 1576 ἔχει μεταβληθῆ εἰς 1578, χρονολογίαν ἐξ ἴσου ἐσφαλμένην).

1. Οὕτω π.χ. ὁ É. Legrand, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 146, γράφει ὅτι «nonobstant la haute dignité dont il était revêtu, il crut pouvoir accepter de nouveau la cure de Saint-Georges, à laquelle l'appelèrent ses compatriotes, par un vote en date du 10 mars 1577 (style vénitien)». Ὁ Legrand ἀντελήφθη ὅτι, ἂν ἡ ἡμερομηνία τῆς ἐκλογῆς τοῦ Σεβήρου ὡς ἐφημερίου ἦτο ἡ 10 Μαρτίου 1577, τότε δὲν ἦτο μεταγενεστέρα τῆς ἡμερομηνίας τῆς εἰς μητροπολίτην χειροτονίας του (18 Ἰουλίου 1577), ὡς ἰσχυρίσθη ὁ Βελοῦδος· ἀντὶ ὅμως νὰ ἐλέγξῃ τὸ σφάλμα τοῦ Βελούδου, ἐνόμισεν ὅτι ἔπρεπε νὰ διορθώσῃ (διὰ νὰ τὴν καταστήσῃ μεταγενεστέραν) τὴν ὡς ἄνω ἡμερομηνίαν 10 Μαρτίου 1577 εἰς 10 Μαρτίου 1578 καὶ διὰ τοῦτο προσέθηκε τὴν ἐπεξήγησιν «(style vénitien)»· ἀλλ᾽, ὡς γνωστόν, ἡ διαφορὰ μονάδος ἰσχύει εἰς τὸ βενετικὸν ἡμερολόγιον διὰ τοὺς μῆνας Ἰανουάριον καὶ Φεβρουάριον, ὄχι καὶ διὰ τὸν Μάρτιον καὶ ἡ ἡμερομηνία 10 Μαρτίου 1577 ἔχει καλῶς. Τὸ σφάλμα τοῦ Βελούδου υἱοθέτησε καὶ αὐτὸς ὁ Martin Jugie, βιογραφῶν τὸν Σεβῆρον ἐν «Dictionnaire de Théologie Catholique», τ. 6, 1915, στ. 977 - 984, ἔνθα γράφει (στ. 978): «Tout évêque qu'il était, il ne dedaigna pas de reprendre ses fonctions à la cure de Saint Georges», ὡς καὶ ὁ νεώτερος βιογράφος του Ἀρίσταρχος Διοκαισαρείας, Γαβριὴλ Σεβῆρος μητροπολίτης Φιλαδελφείας, Νέα Σιὼν 21, 1926, σ. 602.

2. Ἀ. Παπαδοπούλου Βρετοῦ, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, μέρος Α′, ἐν Ἀθήναις 1854, σ. 187. — Ἰω. Βελούδου, Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ, σ. 70. — Διοκαισαρείας Ἀριστάρχου, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σσ. 606 - 608. — Ἑλένης Κούκου, Ἡ ὀρθόδοξος μονὴ εὐγενῶν Ἑλληνίδων Βενετίας (1599 - 1829), Ἀθῆναι 1965, σσ. 23 - 24.

3. Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ Πίνακες, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1890, σ. 520. Ὁ Γεδεὼν ὡδηγήθη εἰς τοῦτο ἐκκινήσας ἐκ δύο ἄλλων σφαλμάτων: α) ὅτι, κατὰ τὰ γραφέντα ὑπὸ Ἰω. Βελούδου, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 70, ἡ πρὸς τὸν Σεβῆρον ἐπιστολὴ τοῦ Ἱερεμίου Β′ (παρὰ Io. Lamius, ἔνθ᾽ ἀνωτ., τ. XV, σσ. 112 - 113) ἐγράφη τὸ 1577, ἐνῷ πράγματι εἶναι τοῦ 1590 (βλ. κατωτέρω, σ. 207, σημ. 4) καὶ β) ὅτι, κατὰ τὰ ὑπ᾽ αὐτοῦ τοῦ Γεδεὼν παρερμηνευθέντα, διὰ ταύτης ὁ Ἱερεμίας ἐκάλει τὸν Σεβῆρον «νὰ μεταβῇ εἰς Βενετίαν», ἐνῷ τὸν ἐκάλει ἀντιθέτως νὰ ἐπανέλθῃ εἰς Φιλαδέλφειαν. Ὁ Ἀρίσταρχος Διοκαισαρείας, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σσ. 607 - 608, ἀντελήφθη μὲν καὶ ἐσημείωσε τὸ δεύτερον σφάλμα, ἀλλὰ δὲν ἔθεσεν ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν περὶ μεταθέσεως πρᾶξιν.

ξεως μεταθέσεως οὐδεὶς παρουσίασε, καθ᾽ ὅσον γνωρίζομεν. Κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην, τοιαύτη ἐπίσημος γραπτὴ μετάθεσις δὲν ἐγένετο ποτέ. Ἤδη ἀπὸ τῆς πρώτης πατριαρχείας τοῦ Ἱερεμίου Β′ αἱ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Σεβήρου σχέσεις ἐψυχράνθησαν, ὡς μαρτυρεῖται ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας των καὶ ἐξ ἄλλων ἐπισήμων ἐγγράφων. Ἀφορμὴν δυσαρεσκείας ἔδωκεν εἰς τὸν πατριάρχην ἡ κατὰ τὸ 1579 διένεξις τοῦ Σεβήρου πρὸς τὸν ἐκ Τρίκκης διάκονον Νικηφόρον, σπουδάζοντα τότε ἐν Παδούῃ, τὸν μετέπειτα μέγαν πρωτοσύγκελλον καὶ τοποτηρητὴν τοῦ Ἱερεμίου καὶ πρόσωπον τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης του [1]. Τὰς λεπτομερείας τῆς διενέξεως μανθάνομεν ἐξ ἀναφορᾶς αὐτοῦ τούτου τοῦ Σεβήρου πρὸς τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα, ἀπὸ 11 Αὐγούστου 1579 [2]. Ἐκ τῆς ἀναφορᾶς ταύτης πληροφορούμεθα ὅτι, ἐπειδὴ ὁ Σεβῆρος ἀπηγόρευσεν εἰς τὸν Νικηφόρον, ἐπὶ ποινῇ ἀφορισμοῦ, νὰ ὁμιλήσῃ ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου κατὰ τοῦ διασήμου δυτικοῦ ἱεροκήρυκος Panigarola, ὁ Νικηφόρος διέβαλε τὸν Σεβῆρον εἰς τὸν πατριάρχην ὡς ἀπολύοντα ἀφορισμοὺς καὶ μὴ μνημονεύοντα τὸ πατριαρχικὸν ὄνομα κατὰ τὰς ἱερὰς τελετάς. Φαίνεται ὅτι ὁ Ἱερεμίας ἐπετίμησε τὸν Σεβῆρον δι᾽ ἐπιστολῆς του, πρὸς τὴν ὁποίαν ἀποτελεῖ ἀναμφιβόλως ἀπάντησιν ἀχρονολόγητος ἐπιστολὴ τούτου [3], ἐν τῇ ὁποίᾳ δικαιολογεῖται περὶ τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ τοῦ μνημοσύνου. Ἀλλὰ καὶ ὁ γαστάλδος τῆς Ἀδελφότητος Ἀνδρόνικος Κουβλῆς, διὰ τῆς ἀπὸ 29 Ὀκτωβρίου 1579 ἐπιστολῆς του [4], ὑπερημύνθη τοῦ Γαβριήλ, βεβαιῶν ὅτι οὐδεὶς τῶν γνησίων μελῶν τῆς Ἀδελφότητος κατηγόρησε τοῦτον, ὡς γράφει ὁ πατριάρχης, ὅστις *«φαίνεται πῶς κάλλιον ἐπίστευσε κάποιων χοντρανθρώπων καὶ κοπελλίων ἀτάκτων καὶ ὁποὺ δὲν εἶναι ἀδελφοί»*. Ὁ Ἱερεμίας ὄντως, πιστεύσας εἰς τὰς κατηγορίας, ὄχι μόνον ἔγραψεν, ὡς φαίνεται, ἐπιτιμητικὰς ἐπιστολὰς πρὸς τὸν Γαβριήλ, ἀλλὰ καὶ ἀπέλυσε, τὸ αὐτὸ ἔτος 1579, τὸ γνωστὸν σιγίλλιον, δι᾽ οὗ ἀνεκήρυσσε τὸν ἐν Βενετίᾳ ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὡς πατριαρχικὸν σταυροπήγιον [5]. Καὶ

1. Πρόκειται περὶ τοῦ «διδασκάλου» Νικηφόρου Παράσχη, τοῦ βραδύτερον εὑρόντος μαρτυρικὸν θάνατον ἐν Πολωνίᾳ, περὶ οὗ βλ. τὴν βιβλιογραφίαν τὴν σημειουμένην ὑπὸ Λεάνδρου Βρανούση ἐν Ἐπετηρίδι τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 6, 1956, σ. 91, σημ. 2.

2. Ἡ ἀναφορὰ ἐδημοσιεύθη ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει ὑπὸ Κ. Δ. Μέρτζιου, Πατριαρχικά, σσ. 4 - 6. Ὁ Μέρτζιος δὲν σχολιάζει τὴν ἀναφοράν, γράφει μόνον ὅτι ὁ Σεβῆρος «ἐν τῇ αὐτῇ καταγγελίᾳ ἀναφέρει ὅτι ἐξεδιώχθη καὶ ὁ ἴδιος ἀπὸ τὸν ναὸν καὶ ὅτι εὗρεν ἄσυλον εἰς τὰς Ἑνετικὰς Ἀρχάς». Ὁ Σεβῆρος ὅμως, γράφων ὅτι ἐξεδιώχθη ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν τοῦ Χριστοῦ ἐκ τῆς ἐκκλησίας του *(«da nemici di Christo della Chiesa mia»)* ἐννοεῖ προφανῶς ὅτι ἐδιώχθη ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐκ τῆς μητροπόλεως τῆς Φιλαδελφείας, ὄχι ὅτι ἐξεβλήθη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἐν Βενετίᾳ.

3. Παρὰ Jo. Lamius, ἔνθ᾽ ἀνωτ., τ. XV, σσ. 117 - 119.

4. Ἧς ἀπόσπασμα παρὰ M. Crusius, Turcograecia, σ. 526.

5. Ἰω. Βελούδου, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα, σσ. 7 - 10 (ἔγγρ. Α′).

ἐνταῦθα ὅμως ἔλαβε χώραν νέα παρεξήγησις : Ὁ Βελοῦδος, γράφων περὶ τοῦ σιγιλλίου τούτου, τὸ ἐκλαμβάνει ὡς μαρτύριον προσθέτου εὐνοίας τοῦ Ἱερεμίου ὑπὲρ τῆς Ἀδελφότητος μετὰ τὴν ὑποτιθεμένην μετάθεσιν τῆς μητροπόλεως Φιλαδελφείας εἰς Βενετίαν [1]. Τὸ ἀληθὲς ἐν τούτοις εἶναι ὅτι τὸ σιγίλλιον τοῦτο (τὸ ὁποῖον ἄλλωστε ἡ Ἀδελφότης ἀπέκρουσε βραδύτερον, δι' ἀποφάσεώς της ἀπὸ 15 Σεπτεμβρίου 1583) [2] ἀπέβλεπεν ἀκριβῶς εἰς τὸ ἀντίθετον, ἤτοι τὸν περιορισμὸν τῆς ἐξουσίας τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου, τῆς ὁποίας ὁ πατριάρχης ἐνόμιζεν ὅτι εἶχε γίνει κατάχρησις. Τοῦτο οὐδεὶς μέχρι σήμερον παρετήρησε. Ὁ Βελοῦδος, ἐν ὑποσημειώσει τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἐγγράφου, λέγει ὅτι ὁ Ἱερεμίας «αἰνίττεται τοὺς διωγμοὺς καὶ παραβιασμούς, οὓς οἱ ἐν Βενετίᾳ Ὀρθόδοξοι ὑπέστησαν ὑπὸ τῶν Δυτικῶν» [3]. Ὅτι ὅμως ὁ Ἱερεμίας δὲν ὑπαινίσσεται τοὺς Δυτικούς, ἀλλὰ τὸν Σεβῆρον, καθίσταται πρόδηλον ἐκ τῶν ἑπομένων φράσεων : *«Ἐπεὶ οὖν ὁ περικαλλὴς καὶ θεῖος ναός..., ὡς ἀνηνέχθη ἡμῖν, ὑπό τινων κατεπατήθη καὶ ἐδουλώθη, τῶν διὰ φιλαρχίαν καὶ αὐθάδειαν κωλυομένων τὰ δέοντα συνιδεῖν καὶ ἀντιποιουμένων τῶν παντελῶς μὴ προσηκόντων αὐτοῖς...»* [4]. (Καὶ κατωτέρω σαφέστερον :) *«...καὶ μηδεὶς τῶν κατὰ καιροὺς ἀφικνουμένων ἐκεῖσε ἀρχιερέων ἐπιτροπικῶς καὶ ἐξαρχικῶς τολμάτω ὁπωσδήποτε καταδουλοῦν καὶ ὑποτάττειν αὐτόν, πατριαρχικὸν ὄντα ναὸν καὶ ἐλεύθερον. ...Καὶ γὰρ ὅστις ἂν εἴη ὁ τοιαῦτα τολμήσων... ἀργὸς ἔστω πάσης ἀρχιερατικῆς ἐνεργείας καὶ τάξεως, καταφρονῶν δὲ τῆς ἀργίας, καὶ ἀφωρισμένος»* [5]. Ὀλίγον μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ σιγιλλίου τούτου ἔληγεν ἡ πρώτη πατριαρχεία τοῦ Ἱερεμίου Β'. Οὕτω διακείμενος λοιπὸν ἀπέναντι τοῦ Σεβήρου, πῶς ἠδύνατο νὰ ἐκδώσῃ τὴν πρᾶξιν τῆς μεταθέσεως ;

Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν δευτέραν (1580 - 1584) καὶ τὴν τρίτην (1587 - 1595) πατριαρχείαν τοῦ Ἱερεμίου, οὗτος ἔσχε νέας ἀφορμὰς δυσαρεσκείας κατὰ τοῦ Σεβήρου, πρὸ πάντων ἐξ αἰτίας τῆς διπροσώπου πολιτικῆς τούτου εἰς τὸ ζήτημα τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ Ἡμερολογίου [6] καὶ τῆς σφοδρᾶς διενέ-

1. Ἰω. Βελούδου, Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία, σ. 71.

2. Παλαιὸν Ἀρχεῖον Ἑλλην. Ἰνστιτούτου Βενετίας, Reg. 188, φφ. 59^{r} - 60^{r}. Ἡ ἀπόφασις τῆς Ἀδελφότητος ἐδημοσιεύθη ὑπὸ G. Fedalto, Ricerche storiche, σσ. 135 - 136 (doc. XXV).

3. Ἰω. Βελούδου, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα, σ. 8, σημ. 2.

4. Αὐτόθι, σ. 8.

5. Αὐτόθι, σ. 9. Ἀρχιερεὺς ἐπίτροπος καὶ ἔξαρχος τοῦ πατριάρχου ἐν Βενετίᾳ ἦτο τότε μόνον ὁ Σεβῆρος.

6. Ὁ Σεβῆρος εἶχε ταχθῆ ὑπὲρ τοῦ μετὰ τῶν Λατίνων συνεορτασμοῦ τοῦ Πάσχα ὑπὸ τῶν ἐν Βενετίᾳ ὀρθοδόξων εἰς ἀναφοράν του (1589/1590) πρὸς τὸν Δόγην, ἐκδεδομένην ὑπὸ G. Fedalto, Ricerche storiche, σσ. 139 - 141 (doc. XXX), διὸ καὶ ἠλέγχθη ὑπὸ τοῦ Ἱερεμίου διὰ τῆς ἀπὸ 6 Ἰουλίου 1590 ἐπιστολῆς του, ἐκδεδομένης ὑπὸ Ἰω. Βε-

ξεώς του πρὸς τὸν Μάξιμον Μαργούνιον. Τὸ θέρος τοῦ 1590, ὅτε ἡ περιλάλητος αὕτη μεταξὺ τῶν δύο ἐν Βενετίᾳ ἀρχιερέων θεολογικὴ ἔρις εἶχε φθάσει εἰς τὸ κατακόρυφον [1], ὁ Ἱερεμίας ἠθῷωσε συνοδικῶς τὸν Μαργούνιον [2]. Συγχρόνως δὲ ἠξίωσε παρὰ τῶν δύο ἀντιπάλων ἢ νὰ συνδιαλλαγοῦν ἢ νὰ ἔλθουν εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ λυθῇ ἡ διαφορά των ἐνώπιον τῆς Συνόδου [3]. Ἐξ ἄλλου κατὰ τὰ μέσα Νοεμβρίου τοῦ 1590, δι' ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Σεβῆρον [4], ἀνεκοίνωνεν εἰς αὐτὸν ὅτι, ἐπειδὴ τὸ ἐν Φιλαδελφείᾳ ποίμνιόν του τὸν ἐζήτει ἀπὸ πολλοῦ, ἡ σύνοδος ἀπεφάσισεν, ὅπως ἢ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν ἕδραν του ἐντὸς ἓξ μηνῶν ἢ παραιτηθῇ αὐτῆς, διότι ἄλλως θὰ καθῃρεῖτο. Καὶ μόνη βεβαίως ἡ ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ Ἱερεμίου δεικνύει ὅτι οὗτος εἰς οὐδεμίαν μετάθεσιν τοῦ θρόνου τῆς Φιλαδελφείας εἰς Βενετίαν εἶχε μέχρι τοῦδε προβῆ, ἀλλά, διὰ νὰ εἶναι ἀρεστὸς εἰς τοὺς Βενετούς, τοῦ εἶχεν ἐπιτρέψει σιωπηρῶς νὰ παρατείνῃ τὴν ἐν Βενετίᾳ διαμονήν του, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐξυπηρέτει τὴν αὐτόθι Ἑλληνικὴν Ἀδελφότητα, ἥτις τὸν ἐχρησιμοποίει εἰς ἀρχιερέα, χορηγοῦσα εἰς αὐτὸν κατ' ἀρχὰς ἐκτάκτους εἰσφορὰς καὶ προνόμια καὶ εἶτα τακτικὴν μισθοδοσίαν [5].

Κατόπιν τοῦ ὡς ἄνω πατριαρχικοῦ «τελεσιγράφου», ὁ Σεβῆρος ἐκινήθη δραστηρίως. Ἀπήντησεν εἰς τὸν Ἱερεμίαν, διὰ τῆς ἀπὸ 12 Ἰανουαρίου 1591 ἐπιστολῆς του [6] (ἥτις μᾶς παρεδόθη καὶ ἐν ἀτελεστέρῳ ἀχρονολογήτῳ σχεδίῳ) [7], δηλῶν ὅτι δὲν θὰ ἐπανέλθῃ εἰς Φιλαδέλφειαν, ἔστω καὶ ἂν καθαι-

λούδου, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα, σσ. 20 - 24 (ἔγγρ. Δ'). Πρβλ. καὶ Κ. Δ. Μέρτζιου, Πατριαρχικά, σ. 22.

1. Βλ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Μαξίμου Μαργουνίου. Ἡ θεολογικὴ αὐτοῦ ἔρις πρὸς τὸν Γαβριὴλ Σεβῆρον, Νέα Σιὼν 18, 1923, σσ. 708 - 727. Βλ. καὶ προσφάτως Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα, σσ. 21 - 25 (ἀριθ. 6) καὶ 27 - 29 (ἀριθ. 8) καὶ G. Fedalto, Massimo Margunio, σσ. 38 - 39, 56 - 61 καὶ 65 - 67. Ἡ ἱστορία τῆς ἔριδος ταύτης δὲν ἔχει εἰσέτι ἐπαρκῶς διαφωτισθῆ καὶ ἔχει ἀνάγκην ἐπανεξετάσεως.

2. Βλ. τὸ ἀπὸ Αὐγούστου 1590 συνοδικὸν γράμμα τὸ ἐκδεδομένον ὑπὸ Μ. Ι. Μανούσακα, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 21 - 25 (ἀριθ. 6).

3. Κ. Δ. Μέρτζιου, Πατριαρχικά, σ. 24. Βλ. καὶ κατωτέρω, σ. 208, σημ. 5.

4. Ἐκδοθείσης ὑπὸ Io. Lamius, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 112 - 113. Ἡ ἐπιστολὴ φέρει ἐν τέλει μόνον τὴν ἔνδειξιν *«μηνὶ νοεμβρίου μεσοῦντος δ'»* (γράφε, ὡς ἐν τῷ κώδικι, *«μηνὶ νοεμβρίου ἰνδικτιῶνος δ'»*), ἀλλ' εἶναι βέβαιον ὅτι ἀνήκει εἰς τὸ 1590 ὄχι μόνον ἕνεκα τῆς ἰνδικτιῶνος, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ ἀπάντησις τοῦ Γαβριὴλ εἰς αὐτὴν φέρει χρονολογίαν 12 Ἰανουαρίου 1591 (βλ. κατωτέρω σημ. 6).

5. Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 2 (ἔτους 1580), καὶ 3 (ἔτους 1582), πρβλ. καὶ τὴν ἐν σ. 189 σημ. 6. Ἐκ τῶν ἐγγράφων τούτων μαρτυρεῖται σαφῶς ὅτι ἡ ἐν Βενετίᾳ παραμονὴ τοῦ Σεβήρου ἦτο τυχαία καὶ δὲν ἐπρόκειτο περὶ μονίμου τοποθετήσεως.

6. Ἐκδοθείσης ὑπὸ Io. Lamius, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 113 - 115. Ἡ ἐν τέλει χρονολογία *͵αφϛ'* πρέπει βεβαίως ν' ἀναγνωσθῇ *͵αφϟ'* = 1590 (βενετ. ἔτος), ἤτοι 1591.

7. Φερομένῳ παρὰ Io. Lamius, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 115 - 116. Εἶναι προφανὲς ὅτι

ρεθῇ καὶ ὅτι προτιμᾷ νὰ μένῃ ἐν Βενετίᾳ ποιμαίνων *«τὸν χριστώνυμον λαόν, ὃν ἡ τὰ πάντα καλῶς διοικοῦσα πρόνοια καὶ ἡ χριστιανικωτάτη καὶ γαληνοτάτη αὐθεντία τῶν Βενετῶν ἡμῖν ἐνεχείρισε»* [1]. Συγχρόνως ὅμως ὁ Σεβῆρος δὲν παρέλειψε ν' ἀπευθύνῃ ἔκκλησιν πρὸς τὸν Δόγην τῆς Βενετίας [2], διὰ τῆς ὁποίας, ἀφοῦ ἐπληροφόρει αὐτὸν περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἱερεμίου ἀνακλήσεώς του καὶ ἀπέδιδε τὸ πρᾶγμα εἰς μηχανορραφίας τῶν ἐχθρῶν του, παρεκάλει τὸν Δόγην, ὅπως γράψῃ εἰς τὸν βάιλον τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ μεσολαβήσῃ παρὰ τῷ πατριάρχῃ, διὰ νὰ τὸν ἀφήσῃ παραμένοντα ἐν Βενετίᾳ. Ἡ Γερουσία, δεχθεῖσα τὴν αἴτησιν τοῦ Σεβήρου, ἀπέστειλε σχετικὴν ἐντολὴν εἰς τὸν βάιλον [3]. Πράγματι δέ, ὡς ἀνέφερεν οὗτος εἰς τὴν ἀπὸ 19 Ἀπριλίου 1591 ἀναφοράν του, *«ὁ πατριάρχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, λαβὼν ὑπ' ὄψιν τὴν ἐπιθυμίαν τῆς ὑμετ. Γαληνότητος, ἵνα μὴ προσκαλέσῃ ἐνταῦθα τὸν ἀρχιεπίσκοπον Φιλαδελφείας, ἀπήντησεν ὅτι εἶναι κάλλιστα πληροφορημένος ἐπὶ ὅλων τῶν λεπτομερειῶν, διότι ἔγραψεν ἤδη δύο φορὰς ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου καὶ τέλος συγκατετέθη νὰ ἀφήσῃ τὸν Φιλαδελφείας εἰς τὴν θέσιν ποὺ κατέχει»* [4]. Συγχρόνως διεβίβαζε καὶ γράμμα τοῦ Ἱερεμίου πρὸς τὸν Δόγην περὶ διαλλαγῆς Σεβήρου καὶ Μαργουνίου, ἔνθα ὁ πατριάρχης ἔγραφεν ὅτι, ὑπείκων εἰς τὴν ἀξίωσιν τοῦ βαΐλου, *«ἀποφαινόμεθα μένειν αὐτοὺς ὡς πρότερον ἐν οἷς εἶχε, πλὴν εἰρηνικῶς... εἰ δ' οὐ πεισθεῖεν. ...διαλλαγῆναι, ἐλθέτωσαν ἐν βάρει ἀργίας πρὸς ἡμᾶς»* [5]. Ἡ ἀνάκλησις λοιπὸν τοῦ Σεβήρου εἶχε συνδυασθῆ καὶ πρὸς τὴν μετὰ τοῦ Μαργουνίου διένεξίν του. Ἀλλ' ἡ ἐπέμβασις τῆς Βενετίας τὴν ἀπέτρεψεν, ἡ συνδιαλλαγὴ τῶν δύο διαμαχομένων ἐπῆλθεν ὁριστικὴ αὐτὴν τὴν φορὰν [6] καὶ οὕτω παρέμειναν ἀμφότεροι ἐν Βενετίᾳ μέχρι τοῦ θανάτου των.

Ἡ ἀνωτέρω προφορικὴ συγκατάθεσις τοῦ πατριάρχου, ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὴν παρατεθεῖσαν περικοπὴν τοῦ περὶ διαλλαγῆς τῶν δύο ἀρχιερέων

πρόκειται περὶ τοῦ πρώτου σχεδίου τῆς ἀμέσως προηγουμένης ἐπιστολῆς· τὸ κείμενον τοῦτο πάντως εἶναι ἐνδιαφέρον, διότι περιέχει καὶ φράσεις τὰς ὁποίας ὁ Σεβῆρος ἔκρινε σκόπιμον ν' ἀπαλείψῃ ἔπειτα ἐκ τοῦ ὁριστικοῦ κειμένου.

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 114. Ὅλως ἐσφαλμένως ὁ Ἰω. Βελοῦδος, Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ, σ. 70, τοποθετεῖ τὴν διαμειφθεῖσαν ταύτην μεταξὺ Ἱερεμίου Β' καὶ Σεβήρου ἀλληλογραφίαν εἰς τὸ ἔτος 1577 (ἤτοι τὸ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει χειροτονίας τοῦ Γαβριήλ). Τὸ σφάλμα τοῦτο ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς ἕτερα σφάλματα γενόμενα ὑπὸ τῶν ἐκ τοῦ Βελούδου ἀντλησάντων. Πρβλ. καὶ σ. 204, σημ. 3.

2. Δημοσιευθεῖσαν εἰς πρόχειρον ἑλληνικὴν μετάφρασιν ὑπὸ Κ. Δ. Μέρτζιου, Πατριαρχικά, σσ. 22 - 24.

3. Κ. Δ. Μέρτζιου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 24.

4. Αὐτόθι, σ. 24.

5. Τὸ γράμμα ἐξεδόθη (κατὰ παράλειψιν σειρᾶς) ἐκ τοῦ πρωτοτύπου ὑπὸ Κ. Δ. Μέρτζιου, αὐτόθι, σ. 24.

6. Βλ. τὴν ἐν σ. 207, σημ. 1 βιβλιογραφίαν.

7 - 8 - 1970

γράμματός του ὑπῆρξε κατὰ ταῦτα ἡ πρᾶξις ἐκείνη, ἡ ὁποία ἐξησφάλισε καὶ καθιέρωσε τὴν ἔκτοτε de facto παραμονὴν ὄχι μόνον τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου, ἀλλὰ καὶ τῶν διαδόχων του μητροπολιτῶν Φιλαδελφείας εἰς Βενετίαν. Αἱ σχέσεις τοῦ Σεβήρου καὶ μετὰ τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου δὲν ἐβράδυναν ν' ἀποκατασταθοῦν ἐγκάρδιαι [1]. Ἡ Βενετικὴ ἐξ ἄλλου Πολιτεία ἔμεινε τοσοῦτον εὐχαριστημένη ἐκ τῆς πολιτείας τοῦ ὀρθοδόξου τούτου ἀρχιερέως, ἐπιδεξίου διπλωμάτου καὶ πιστοῦ ὑπηκόου της, ὥστε, μετὰ τὸν θάνατόν του καὶ τὴν ἐκλογὴν ὑπὸ τῆς Ἀδελφότητος τοῦ διαδόχου του Θεοφάνους Ξενάκη (καὶ ἦτο αὕτη ἡ πρώτη ἐκλογὴ ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας ὑπὸ τῆς Ἀδελφότητος, διότι ὁ Σεβῆρος δὲν εἶχεν ἐκλεγῆ ὑπ' αὐτῆς), ἡ Γερουσία ἠκολούθησε προθύμως ἀνάλογον διαδικασίαν. Τὴν 1 Δεκεμβρίου 1617 ἔγραψεν εἰς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει βάιλον νὰ ἐνεργήσῃ, ὅπως εἰς τὸν Θεοφάνην, ἐρχόμενον εἰς Κωνσταντινούπολιν, δοθῇ ἀρχιερατικός τις τίτλος (*«ricever il titolo di qualche prelatura»*) καὶ προσέθετεν ὅτι *«haveremo caro di dar alla predetta Natione, da noi amata grandemente, questa honesta et ragionevole soddisfatione»* [2]. Ὁ βάιλος πράγματι, ἀφοῦ ἀπήντησεν εἰς τὴν Γερουσίαν, τῇ 24 Μαΐου 1618, ὅτι ἐλπίζει νὰ ἐπιτύχῃ ἐντὸς ὀλίγου τὴν χειροτονίαν τοῦ ἐλθόντος ἤδη εἰς Κωνσταντινούπολιν Θεοφάνους εἰς μητροπολίτην Φιλαδελφείας [3], ἀνήγγειλε, τέλος, διὰ νέας ἐπιστολῆς του ἀπὸ 9 Ἰουνίου 1618, ὅτι ὁ πατριάρχης (καὶ ἦτο τότε πατριάρχης ὁ Τιμόθεος Β') προέβη εἰς τὴν χειροτονίαν ταύτην καὶ ὅτι ὁ Θεοφάνης ἀνεχώρησεν ἤδη ἐπιστρέφων εἰς Βενετίαν [4].

1. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ὑπὸ τοῦ ἐφημερίου τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Διονυσίου Κατηλιανοῦ γραφόμενα ἐν ἐπιστολῇ του ἀπὸ 1592 ἐκ Βενετίας πρὸς τὸν ἐν Κρήτῃ ἡγούμενον Λαυρέντιον Μαρῖνον (παρὰ Io. Lamius, Deliciae eruditorum, τ. IX, σσ. 76 - 77: *«...ἡ τοῦ οἰκουμενικοῦ πρὸς τὸν δεσπότην ἡμῶν* [= τὸν Γαβριὴλ Σεβῆρον] *πεμφθεῖσα καὶ πρὸς ἐκεῖνον αὐτοῦ γραφὴ ἤδη σοι πέμπεται, ἣν ἀνὰ χεῖρας λαβὼν τοῖς μὲν φίλοις πρὸς ἡδονήν, τοῖς δ' ἐχθροῖς πρὸς λύπην ἀφόρητον δείκνυε συνεχῶς...»*. Ὀλίγον βραδύτερον ὁ Ἱερεμίας διὰ γράμματός του ἀπὸ Ἰουνίου 1594 (ἐκδεδομένου ὑπὸ Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα, σσ. 29 - 32, ἀριθ. 9) πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀδελφότητα Βενετίας, ηὐχαρίστει αὐτὴν διὰ τὴν *«πεμφθεῖσαν ἐλεημοσύνην διὰ μέσου τοῦ ἱερωτάτου μητροπολίτου Φιλαδελφείας, ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου Λυδίας καὶ ἡμῶν»*.

2. A.S.V. — *Senato Secreta* — Deliberazioni Costantinopoli, Reg. 12 (1617 - 1619), φφ. 93v - 94r.

3. A.S.V. — *Senato Secreta* — Dispacci Costantinopoli, filza 85, 1618 (Baylo Almorò Nani), φ. 138r-v: *«Padre fra Theofani Xenachi, Monaco et Predicatore eletto dalla Nation Greca habitante in questa Città in luogo del reverendissimo vescovo di Filadelfia, procurerò, conforme al desiderio di vostra Serenità, che quanto prima sia espedito da questo reuerendissimo Patriarca, acciò possa passarsene in quella Città ad essercitare il suo carico...»*.

4. Αὐτόθι, φ. 161v: *«Monsignor Theofani Xenachi, eletto alla prelatura della Chiesa Greca di codesta Città, è stato espedito da questo Reuerendissimo Patriarca con*

Ὑπὸ τοιαύτας λοιπὸν συνθήκας ἐγένετο ἡ κατὰ Βελοῦδον «νομίμων ἀρχιερέων σειρᾶς εὐφρόσυνος ἀπαρχή» [1]. Ἀφοῦ ὁ πρῶτος ἐν Βενετίᾳ μητροπολίτης Φιλαδελφείας, ἀναγκασθεὶς ἐξ ἄλλης τυχαίας ἀφορμῆς νὰ παραμένῃ ἐν αὐτῇ, ἀπεδείχθη τόσον ἱκανὸς καὶ τόσον χρήσιμος, καὶ διὰ τὴν ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικὴν Ἀδελφότητα καὶ διὰ τὰς ἐγγὺς αὐτῆς ὀρθοδόξους ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὴν τὴν Βενετικὴν Πολιτείαν, ἐπεκράτησεν ἔκτοτε νὰ ἐκλέγωνται ὑπὸ τῆς Ἀδελφότητος καὶ νὰ παραμένουν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ οἱ διάδοχοί του, τῇ κοινῇ συναινέσει καὶ συμπράξει τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου καὶ τῆς Γαληνοτάτης.

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

il titolo di arcivescovo di Philadelfia. Io l'hò favorito in quanto hò potuto conforme al desiderio di Vostra Signoria...» κλπ. Πρβλ. καὶ Μ. Ι. Μανούσακα, Συλλογή, ἀριθ. 15 (σσ. 36 - 37).

1. Ἰω. Βελούδου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 68.

ΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΣΧΑΤΩΝ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1346 ΠΤΩΣΙΣ ΤΟΥ ΤΡΟΥΛΛΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ

1. Τὰ κατὰ καιροὺς ἐπισυμβάντα ἀσυνήθη φυσικὰ φαινόμενα ἢ συνταρακτικὰ πολιτικὰ γεγονότα ἐν τῷ χώρῳ τοῦ βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ ἔτυχον ἑκάστοτε καὶ τῶν ἀποδωσάντων εἰς αὐτὰ χαρακτῆρα διοσημιῶν περὶ μελλοντικῶν συμφορῶν ἢ ἐσχατολογικὴν σημασίαν ἀναφερομένην εἰς τὸ τέλος εἴτε τοῦ Βυζαντίου εἴτε καὶ αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Κατὰ κοινὴν πεποίθησιν ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἡ βασιλὶς τῶν πόλεων ἐπέπρωτο νὰ ἔχῃ ζωὴν ὡρισμένης διαρκείας [1]. Ἡ ἀναμονὴ δυσκόλων ἡμερῶν ἐδημιούργησεν εἰς τὰ λαϊκὰ στρώματα μόνιμον ἀνησυχίαν, ἡ ὁποία εὗρε κατ' ἐξοχὴν τὴν ἔκφρασίν της εἰς παντὸς εἴδους προφητείας καὶ χρησμούς. Καὶ αὐτοὶ οὗτοι οἱ ἐκ διαφόρων ἐπαρχιῶν κομισθέντες ἀνδριάντες καὶ ἄλλα μνημεῖα κοσμοῦντα τὴν Πόλιν καὶ φέροντα ἐπιγραφὰς δυσξυμβλήτους ἢ παραστάσεις ἐθεωρήθη ὅτι ἔκρυπτον τὸ μέλλον αὐτῆς τόσον ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὅσον καὶ ὑπὸ λογιωτέρων, ὡς ὁ συγγράψας τὸν ι' αἰῶνα τὰ εἰς τὸν Κωδινὸν ἀποδοθέντα *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* [2]. Εἶναι γνωστὸν ὅμως ὅτι παραλλήλως πρὸς τὴν ἀπαισιόδοξον αὐτὴν πίστιν διετυπώθη καὶ ἡ ἄποψις ὅτι ἡ Πόλις, ἡ τελοῦσα ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Θεο-

1. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Roma aeterna. Βλ. A. Vasiliev, Medieval Ideas of the End of the World: West and East, Byzantion XVI, 1942 - 1943, σσ. 462 - 502 (ἐν σσ. 462, 489 - 490).

2. *«Τὸ τετράπλευρον τοῦ ἐφίππου τὸ λιθόξεστον ἔχει ἐγγεγλυμμένας ἱστορίας τῶν ἐσχάτων τῆς πόλεως, τῶν Ῥῶς τῶν μελλόντων πορθεῖν αὐτὴν τὴν πόλιν... Ὁμοίως καὶ ὁ κοῦφος κίων ὁ μεγαλιαῖος ὁ ἐκεῖσε καὶ ὁ Ξηρόλοφος τὰς ἐσχάτας ἱστορίας τῆς πόλεως καὶ τὰς ἁλώσεις ἔχουσιν ἐνίστορας ἐγγεγλυμμένας... Καί τις αὐτῷ* (Ἀσκληπιοδώρῳ τῷ φιλοσόφῳ) *ὑπέδειξε γράμματα ἐν τῷ μαρμάρῳ· ὁ δὲ ὑπαναγνοὺς φησιν· 'ἀγαθὸν μὴ φθάσαι τὰ τότε μέλλοντα γενέσθαι, ὡς καὶ ἐμοὶ κέρδος ἦν τοῦ μὴ ἀναγνῶναι'»*, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως II, 47, 83: Th. Preger, Scriptores originum constantinopolitanarum, II, Lipsiae MCMVII, σσ. 176,10 - 177,2, 194,3-6. Πβ. καὶ A. Vasiliev, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 493 - 495, καὶ Ch. Diehl, De quelques croyances byzantines sur la fin de Constantinople, BZ 30, 1929 - 1930, σσ. 192 - 196. Ἡ λ. *ἱστορίαι* ὑπὸ χρησμολογικὴν ἔννοιαν εἶναι συνήθης εἰς αὐτὰς τὰς περιπτώσεις· πβ. Θ. Σιμοκάττην, 242,5 (de Boor) καὶ Ἀρέθαν κατωτέρω, σ. 213, σημ. 3.

τόκου, θὰ ἐπέζη μέχρι τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος· ἑπομένως καταστροφὴ αὐτῆς θὰ ἐσήμαινε καταστροφὴν ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου [1].

Δύο κυρίως ρεύματα ἐσχατολογικῶν ζητήσεων παρατηροῦνται. Τὸ πρῶτον ἐκπροσωπεῖται ὑπὸ τῶν ἀσχολουμένων περὶ τὴν ἀστρολογίαν, ἡ ὁποία καλλιεργουμένη ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος προέβαινεν εἰς διαφόρους προοιωνισμοὺς καὶ ἀπετέλει οὕτω παγανιστικὴν ἐπιβίωσιν ἐν Βυζαντίῳ [2]. Ἐθεωρεῖτο μάλιστα καὶ σοβαρὰ ἀπασχόλησις, εἰς τὴν ὁποίαν μόνον ὀλίγοι ἦτο δυνατὸν νὰ ἐμβαθύνουν. Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ λόγοι τοῦ Ἰωάννου Λυδοῦ περὶ τῆς ἀληθείας τῆς ἀστρολογικῆς του ἐμπειρίας, ἣν ἐκθέτει ἐν τῷ «Περὶ διοσημειῶν» ἔργῳ του : *«τῆς μὲν οὖν τῶν πολλῶν δόξης κἀγὼ πρώην ἐτύγχανον ὤν, καὶ γράμματα μόνα τὰ περὶ τούτων γεγραμμένα τοῖς ἀρχαίοις ἐνόμιζον. ἐπειδὴ δὲ ἡ πεῖρα τὴν περὶ αὐτῶν ἀλήθειαν ἔδειξε καὶ ἡ γενομένη τοῦ κομήτου πρώην ἐπιτολὴ (ἱππεὺς δὲ ἄρα ἦν τὸ λεγόμενον σχῆμα) καὶ ἡ διὰ ταύτην συμβᾶσα τῶν κακοδαιμόνων Περσῶν ἔφοδος..., ὑπ' αὐτῶν λοιπὸν τῶν πραγμάτων καὶ τῆς ἐξ αὐτῶν μαρτυρίας γράφειν περὶ τῶν τοιούτων προήχθην»* [3]. Ἡ πεποίθησις αὐτὴ ἐπέζησε μέχρι τῶν παλαιολογείων χρόνων, ὅτε φήμης δεινοῦ ἀστρολόγου ἔχαιρεν ὁ πολυμαθὴς Νικηφόρος Γρηγορᾶς, παρ' οὗ καὶ ὁ βασιλεὺς Ἀνδρόνικος Γ' ἐζήτησε πρὸ τοῦ θανάτου του (Ἰούνιος 1341) τὰς ἐκ τῶν ἀστέρων ἐνδείξεις περὶ τοῦ μέλλοντος [4].

Τὸ δεύτερον ρεῦμα δίδει ἀπάντησιν εἰς τὰς περὶ τῶν ἐσχάτων ἀνησυχίας τῶν ἀνθρώπων διὰ τῆς συναγωγῆς συμπερασμάτων ἐξ ὅσων περὶ συντελείας τοῦ κόσμου προετύπωσαν αἱ θεῖαι γραφαί. Ἂν καὶ ὁ Χριστὸς εἶπεν

1. Βλ. τὸν βίον Ἀνδρέου τοῦ διὰ Χριστὸν Σαλοῦ : *«Περὶ τῆς πόλεως ἡμῶν γίνωσκε, ὅτι μέχρι τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος τὸ οἱονοῦν ἔθνος οὐδαμῶς φοβηθήσεται· οὐ γὰρ μὴ παγιδεύσει αὐτήν τις ἢ παραλήψεται, μὴ γένοιτο· κεχάρισται γὰρ αὐτὴ τῇ Θεοτόκῳ καὶ οὐδεὶς ἁρπάσει αὐτὴν ἀπὸ τῶν τιμίων χειρῶν αὐτῆς»*, PG 111, στ. 853 B. Πβ. καὶ F. Dölger, Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, Zeitschrift für Kirchengeschichte LVI, 1937, σ. 3, σημ. 1 [=Τοῦ αὐτοῦ, Byzanz und die europäische Staatenwelt, Darmstadt 1964, σ. 71, σημ. 1a]. Τὰς περὶ τῶν ἐσχάτων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπόψεις τῶν Ἀράβων καὶ τῶν Ἰουδαίων βλ. παρὰ A. Vasiliev, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 472 - 475.

2. Ἀστρολογικὰς προρρήσεις περὶ τῶν ἐσχάτων βλ. παρὰ A. Vasiliev, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 489 - 490. Πβ. καὶ «Διήγησιν περὶ τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ναοῦ... ἁγίας Σοφίας», 19 : Th. Preger, Scriptores originum constantinopolitanarum I, Lipsiae MCMI, σ. 97,4-10. Εἰς τὴν ἀστρολογίαν ἀνήκουν καὶ τὰ λεγόμενα «σεισμολόγια» καὶ «βροντολόγια» παρέχοντα προχείρους ἑρμηνείας ἀναλόγως τῶν ἡμερομηνιῶν τῶν ἀντιστοίχων φαινομένων. Βλ. καὶ Δημ. Λ. Κωτσάκη, Ἡ ἀστρονομία καὶ ἡ ἀστρολογία κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ΕΕΒΣ ΚΔ', 1954, σσ. 204 - 229.

3. Ioannis Laurentii Lydi, Liber de ostentis..., ed. Curtius Wachsmuth, Lipsiae MDCCCLXIII, σ. 3,1-13.

4. Γρηγορᾶς XI, 11 : I, 559,20-22 (Bonn).

ὅτι οὐδεὶς πλὴν τοῦ Θεοῦ γνωρίζει τὴν ἡμέραν τοῦ τέλους (Ματθ. κδ', 36, Μᾶρκ. ιγ', 32), ἡ εὐσεβὴς φαντασία ἐδημιούργησε χρόνους καὶ προθεσμίας βασιζομένη ἐπὶ τῶν, κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Χριστοῦ (Ματθ. κδ', 3 - 28), τοῦ ἀποστόλου Παύλου (Β' Θεσσ. β', 2 - 10)· ἢ τοῦ ἀποστόλου Πέτρου (Β' ἐπ. γ', 3 - 7), μελλόντων νὰ συμβοῦν πρὸ τῆς Κρίσεως.

Πληρεστέρα μορφὴ προβλέψεων συνδυάζουσα ὁμοῦ χριστιανικὰ καὶ παγανιστικὰ στοιχεῖα εἶναι οἱ κατὰ καιροὺς συντεθέντες χρησμοὶ (ἢ αἰνίγματα) προφητεύοντες συνήθως ex eventu γεγονότα καὶ προσδιορίζοντες τὸ μέλλον συμφώνως πρὸς τὰς ἐξελίξεις αὐτῶν ἢ τὰ ἀπασχολοῦντα τὸ Βυζάντιον σύγχρονα φλέγοντα προβλήματα. Ἐκ τούτων ἄλλοι μὲν ἀπεδόθησαν εἰς τὴν Σίβυλλαν [1], ἄλλοι δὲ εἰς τὸν Λέοντα Ϛ' τὸν Σοφόν, τὸν προφήτην Δανιήλ, τὸν Μεθόδιον τὸν λεγόμενον Πατάρων [2], τὸν μοναχὸν Λεόντιον, τοὺς πατριάρχας Ταράσιον καὶ Νικηφόρον κ.ἄ. ἁγίους ἢ λογίους [3].

Στενῶς συνδεδεμένη πρὸς τὰς περὶ τῶν ἐσχάτων παραδόσεις εἶναι ἡ ἀναμονὴ τῆς ἐμφανίσεως ὑπὸ διαφόρους μορφὰς καὶ συνθήκας ὀλίγον πρὸ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου καὶ μετὰ τὴν παρουσίαν ἐπὶ τῆς γῆς τῶν προσώπων τῆς Π. Διαθήκης Ἐνὼχ καὶ Ἠλιοὺ τοῦ Ἀντιχρίστου καὶ τῶν προδρόμων

1. *«...ταύτης δὲ τῆς ἑβραίας Σιβύλλης βίβλον ἐνέτυχον ἐν Κύπρῳ, ἐν ᾗ πολλὰ... προφητεύσασα διαλαμβάνει..., προλέγει δὲ καὶ περὶ Χριστοῦ καὶ τῶν μετὰ τὴν Χριστοῦ παρουσίαν γεγενημένων· καὶ μέντοι καὶ περὶ τῶν γενησομένων ἕως τῆς συντελείας...»*, J. A. Cramer, Anecdota graeca, I, 1839, σ. 334. — Γενικῶς περὶ τῶν σιβυλλικῶν χρησμῶν βλ. Ν. Α. Βέη, Περὶ τοῦ ἱστορημένου χρησμολογίου τῆς κρατικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βερολίνου (codex graecus fol. 62 = 297) καὶ τοῦ θρύλου τοῦ μαρμαρωμένου βασιλιᾶ, BNJ 13, 1936 - 1937, σ. 205, καὶ Paul J. Alexander, The Oracle of Baalbek. The Tiburtine Sibyl in Greek Dress, Dumbarton Oaks, Washington, District of Columbia, 1967, σσ. 3 - 7, ἔνθα καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία.

2. Περὶ αὐτοῦ βλ. J. Darrouzès, Lettres de 1453, RÉB XXII, 1964, σ. 117.

3. Ν. Α. Βέη, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 203 - 214. — Cyril Mango, The Legend of Leo the Wise, Zbornik Radova Viz. Inst. 6, 1960, σσ. 59 - 93. — Börje Knöss, Les Oracles de Léon le Sage (d'après un livre d'oracles byzantins illustrés récemment découvert), Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Ἀθῆναι 1960, σσ. 155 - 188. Τὸ κείμενον τῶν χρησμῶν τοῦ Λέοντος Ϛ' καὶ παρὰ PG 107, στ. 1129 - 1140, 1149. — Ἀθανασίου Κομίνη, Παρατηρήσεις εἰς τοὺς χρησμοὺς Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ΕΕΒΣ Λ', 1960 - 1961, σσ. 398 - 412. — Catalogus codicum astrologicorum graecorum, τ. X (codices Athenienses descr. A. Delatte), Bruxellis 1924, σ. 27. — Βιβλίον «περὶ τῶν κατὰ Περσίδα χρησμῶν» τινὸς *«τῶν τὰς παλαιὰς διηκριβωκότων ἱστορίας»* ἀνέγνωσε κατὰ τὴν νεανικήν του ἡλικίαν καὶ ὁ Ἀρέθας, Arethae archiepiscopi caesariensis Scripta minora, rec. L. G. Westerink, I, Lipsiae MCMLXVIII, σ. 331,11-16. — Βιβλιογραφίαν τῶν εἰς δημώδη γλῶσσαν χρησμῶν βλ. παρὰ Enrich Trapp, Vulgärorakel aus Wiener Handschriften, ΑΚΡΟΘΙΝΙΑ sodalium Seminarii Byzantini Vindobonensis Herberto Hunger oblata, Wien (Institut für Byzantinistik der Univ.) 1964, σσ. 83 - 120, ἔνθα ἐκδίδονται δέκα ἔμμετροι δημώδεις χρησμοὶ ἀναφερόμενοι εἰς τὴν πτῶσιν καὶ ἀνάστασιν τοῦ Βυζαντίου· ὧν ὁ IV «Στίχοι τοῦ κόσμου περὶ τοῦ Ἀντιχρίστου τῆς ἐπιδημίας».

αὐτοῦ [1]. Ἤδη ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἐδίδαξε τὰ περὶ αὐτοῦ καὶ προσέδωκεν αὐτῷ τοὺς χαρακτηρισμούς : *«ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀνομίας, ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας, ὁ ἀντικείμενος καὶ ὑπεραιρόμενος ἐπὶ πάντα λεγόμενον θεὸν ἢ σέβασμα»* (Β΄ Θεσσ. β΄, 3 - 4· πβ. καὶ Α΄ Ἰω. β΄, 18, δ΄, 3)· καὶ ἐν τῇ Ἀποκαλύψει ὑποτυποῦται ἡ δραστηριότης αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν τελικῶς θὰ καταργήσῃ ὁ Χριστὸς (Ἀποκ. κ΄, 7 - 10· πβ. καὶ Β΄ Θεσσ. β΄, 8 - 9). Ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἀντιχρίστου ἢ τῶν προδρόμων αὐτοῦ πολλάκις οἱ ἱστορικοὶ καὶ οἱ χρονογράφοι εἶδον βασιλεῖς ἀσεβήσαντας [2] ἢ βαρβάρους ἡγεμόνας [3], οἱ δὲ θεολόγοι τὸν Μωάμεθ [4].

Ἄλλη προϋπόθεσις τῆς συντελείας ἦτο ἡ πλήρωσις τοῦ προκαθωρισμένου χρόνου. Ὁ κόσμος ἐκτίσθη ἐντὸς ἓξ ἡμερῶν κατὰ τὴν Γένεσιν β΄, 2. Τὴν ἕκτην ἡμέραν ἐδημιουργήθη ὁ ἄνθρωπος, ὁ Ἀδάμ, τὴν δὲ ἑβδόμην

1. Ἐκ τῶν πρωίμων περὶ αὐτοῦ ἐκτὸς τῆς ἁγίας Γραφῆς πηγῶν πβ. Ἱππολύτου ἐπισκόπου Ῥώμης, «Ἀπόδειξις ἐκ τῶν ἁγίων Γραφῶν περὶ Χριστοῦ καὶ περὶ τοῦ Ἀντιχρίστου» καὶ τὸν ἀποδιδόμενον εἰς τὸν αὐτὸν «Λόγον περὶ τῆς συντελείας τοῦ κόσμου καὶ περὶ τοῦ Ἀντιχρίστου καὶ εἰς τὴν δευτέραν παρουσίαν τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ»· ἐπίσης τὸν λόγον Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου «Εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ Κυρίου καὶ περὶ τῆς συντελείας καὶ εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ Ἀντιχρίστου». (Γενικῶς περὶ τῶν ἐσχατολογικῶν λόγων τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τοῦ Ἐφραὶμ βλ. Dictionnaire de spiritualité, fasc. XXVI - XXVII, Paris 1959, στ. 806 - 807). Τὴν αὐτὴν σχεδὸν διδασκαλίαν ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Ῥωμανὸς ὁ Μελῳδὸς ἐν τῷ Ὕμνῳ «Τῆς Δευτέρας Παρουσίας», οἶκοι ε΄ - ιθ΄, P. Maas - C. A. Trypanis, Sancti Romani Melodi Cantica, Oxford 1963, σσ. 268 - 273. — Wilhelm Bousset, Der Antichrist in der Überlieferung des Judentums, des Neuen Testaments und der Alten Kirche. Ein Beitrag zur Auslegung der Apokalypse, Göttingen 1895. — Βλ. καὶ P. J. Alexander, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 111 - 117, κ.ἀ., Ἀνδρέου Θεοδώρου, Εἶναι ὁ Ἀντίχριστος πρόσωπον ἱστορικὸν ἢ συμβολικὴ συλλογικὴ ἐκφορὰ τῶν δυνάμεων τῆς ἁμαρτίας ; Θεολογία ΛΘ΄, 1968, σσ. 562 - 569, καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ἡ περὶ Ἀντιχρίστου ἰδέα, Θεολογία Μ΄, 1969, σσ. 181 - 209, ΜΑ΄, 1970, σσ. 88 - 115 (συνεχίζεται).

2. Ὁ Κωνσταντῖνος Ε΄ ὁ Κοπρώνυμος π.χ. εἶναι κατὰ τὸν Γεώργιον Μοναχὸν (II, 750,18, de Boor) *«ὁ ἐκ Δὰν ἀντίχριστος»*. Περὶ τῆς παραδόσεως τῆς ἐκ τῆς φυλῆς τοῦ Δὰν προελεύσεως τοῦ Ἀντιχρίστου, ἑρμηνευομένης καὶ ὑπὸ Ἱππολύτου Ῥώμης («Ἀπόδειξις... περὶ Χριστοῦ καὶ περὶ τοῦ Ἀντιχρίστου», XIV - XV, καὶ «Περὶ συντελείας», XIX), βλ. P. J. Alexander, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 112, σημ. 49. Κατὰ τὸν B. Rubin (Der Fürst der Dämonen, ein Beitrag zur Interpretation von Prokops Anekdota, BZ 44, 1951, σσ. 469 - 481· καὶ ἀλλαχοῦ) χαρακτηριστικὰ Ἀντιχρίστου προσέδωκεν εἰς τὸν Ἰουστινιανὸν ὁ Προκόπιος (Ἀνέκδοτα, 12 : III, 81 - 82, Haury - Wirth). Περὶ τῆς στάσεως αὐτῆς τῶν ἱστορικῶν καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ αὐλικοὶ τοὐλάχιστον ἱστορικοὶ δὲν ἐπίστευον εἰς τὰς ὑπ' αὐτῶν ἀναφερομένας ἐσχατολογικὰς παραδόσεις βλ. P. J. Alexander, Historiens byzantins et croyances eschatologiques, Actes du XIIe congrès international d'études byzantines, τ. II, Beograd 1964, σσ. 1 - 8.

3. Πρόδρομος τοῦ Ἀντιχρίστου π.χ. ὠνομάσθη ὁ Μωάμεθ Β΄ ὁ Πορθητὴς ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ Δούκα (XL, 1 : 375,19-21, Grecu).

4. PG 94, στ. 764 A, 154, στ. 592 C. Ἀ. Ἀργυρίου, Ἰωσὴφ τοῦ Βρυεννίου μετά τινος ἰσμαηλίτου διάλεξις, ΕΕΒΣ ΛΕ΄, 1966, σ. 169, σημ. 1.

κατέπαυσεν ὁ Θεὸς ἀπὸ τῶν ἔργων. Κατ' ἐσχατολογικὴν ἀντίληψιν ἡ διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ κόσμου πρέπει νὰ εἶναι ἀντίστοιχος πρὸς τὸ διάστημα τῶν ἡμερῶν τῆς δημιουργίας, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι *«χίλια ἔτη παρὰ τῷ Θεῷ ὡς ἡμέρα μία»* (Ψαλμ. πθ΄ (Ϟ΄), 4, Β΄ Πέτρου γ΄, 8). Ἐφ' ὅσον τὴν ἕκτην ἡμέραν ἐδημιουργήθη ὁ Ἀδάμ, ὁ Χριστός, ὁ δεύτερος Ἀδάμ, πρέπει νὰ ἐνεφανίσθη ἐπὶ τῆς γῆς τὴν ἕκτην χιλιετίαν [1]. Ἔτος τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ κατὰ ταῦτα προσετάθη ὑπὸ μὲν τοῦ Σέξτου Ἰουλίου Ἀφρικανοῦ (γ΄ αἰ.) τὸ 5500 (ἢ μᾶλλον 5501) ἀπὸ κτίσεως κόσμου [2], ὅπερ ἐδέχθησαν μετ' αὐτὸν ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, ὁ Γεώργιος Σύγκελλος καὶ ὁ Θεοφάνης, ὑπὸ τοῦ Ἀλεξανδρέως Πανοδώρου (ἀρχαὶ ε΄ αἰ.) τὸ 5494 [3], ὑπὸ τοῦ ὁμοίως Ἀλεξανδρέως Ἀννιανοῦ (ε΄ αἰ.) τὸ 5493 [4], κατὰ δὲ τὸ κρατῆσαν βυζαντινὸν ἢ ρωμαϊκὸν ἔθος τὸ 5509 [5].

Ὁ κύκλος τῶν ἓξ ἡμερῶν κατὰ τὴν μυστικὴν αὐτὴν ἄποψιν ὑποστηριζομένην ὑπὸ χριστιανῶν συγγραφέων τῶν πρώτων αἰώνων [6] θὰ συνεπληροῦτο ληγούσης τῆς ἕκτης χιλιετίας (492 μ.Χ.). Μετὰ ταῦτα ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσῃ ἡ συντέλεια τοῦ κόσμου [7] ἢ χιλιετὴς πρὸ αὐτῆς ἐπίγειος βασιλεία κατ' ἀτυχῆ ἑρμηνείαν χωρίου τῆς Ἀποκαλύψεως (κ΄, 1 - 6) [8]. Παρελθούσης ὅμως τῆς κρισίμου χρονολογίας ἄνευ, μαρτυρουμένης τοὐλάχιστον, ἐπιπτώσεως εἰς τὰς λαϊκὰς μάζας, διότι ἡ θεωρία αὐτὴ εἶχεν ἐγκαταλειφθῆ πρὸ πολλοῦ, βαθμηδὸν συνειδητὴ καθίστατο νέα δοξασία συνδέουσα τὴν χρονικὴν διάρκειαν τοῦ κόσμου μετὰ τοῦ ἀπὸ τῶν Πυθαγορείων ἤδη ἱεροῦ

1. Πβ. V. Grumel, La chronologie, Paris 1958, σσ. 3, 6.

2. H. Gelzer, Sextus Julius Africanus und die byzantinische Chronographie, I, Leipzig 1885, σσ. 24, 47 [φωτοτυπικὴ ἐπανέκδοσις ὑπὸ B. Franklin, New York ἄ.ἔ.]. — V. Grumel, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 22 - 23.

3. V. Grumel, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 86 - 92.

4. Αὐτόθι, σσ. 92 - 94.

5. H. Gelzer, ἔνθ' ἀνωτ., II, Leipzig 1885, σ. 150. — V. Grumel, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 111 - 128.

6. Πβ. τὴν λεγομένην Ἐπιστολὴν Βαρνάβα, XV, 4 : *«...ἐν ἑξακισχιλίοις ἔτεσιν συντελέσει κύριος τὰ σύμπαντα· ἡ γὰρ ἡμέρα παρ' αὐτῷ χίλια ἔτη... ἐν τοῖς ἑξακισχιλίοις ἔτεσιν συντελεσθήσεται τὰ σύμπαντα...»*, καὶ A. Vasiliev, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 466 - 467.

7. Τὴν ἄποψιν αὐτὴν ἀπηχεῖ ὁ ὑπὸ τοῦ P. J. Alexander, The Oracle of Baalbek..., ἐκδοθεὶς σιβυλλικὸς χρησμός, ὁ ὁποῖος προβλέπει τὸ τέλος τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρὸ τοῦ ἔτους 510: *«μὴ καυχῶ, Βυζαντία πόλις, τρὶς γὰρ ἑξηκοστὸν τῶν ἐτῶν σου οὐ μὴ βασιλεύσεις»* (σ. 14,94-95· πβ. καὶ σσ. 41 - 42, 118 - 120), δέχεται δὲ καὶ ὁ Lactantius (δ΄ αἰ.), βλ. A. Vasiliev, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 467, καὶ H. Gelzer, ἔνθ' ἀνωτ., I, σσ. 24 - 26.

8. A. Vasiliev, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 466, ὅπου καὶ περὶ τῆς περαιτέρω πορείας τῆς δοξασίας τῶν χιλίων ἐτῶν (πβ. αὐτόθι καὶ σσ. 478 - 488). — Π. Μπρατσιώτου, Ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ ἀποστόλου Ἰωάννου, ἐν Ἀθήναις 1949, σσ. 282 - 293.

ἀριθμοῦ ἑπτά [1]. Ὁ μέχρι τῆς συντελείας χρόνος θὰ ἐμετρεῖτο εἰς ἑπτὰ χιλιετίας ἢ «αἰῶνας», ἀντιστοιχοῦντας πρὸς τὰς ἑπτὰ ἡμέρας τῆς Δημιουργίας καὶ τῆς καταπαύσεως τοῦ Θεοῦ [2]. Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ Πατέρες τοῦ δ' αἰῶνος παραβάλλοντες τὸν χρόνον, τὸν μετρούμενον εἰς ἑβδομάδας, πρὸς τὴν «δημιουργικὴν ἑβδομάδα» ὠνόμασαν *ἑβδοματικὸν χρόνον*, τὴν δὲ μέλλουσαν ζωὴν *ὀγδόην ἡμέραν* [3]. Ἀπὸ τοιαύτης ἀφετηρίας πιθανώτατα ἀφωρμήθη ὁ ἐσχατολογικὸς ὑπολογισμὸς τῶν 7000 ἐτῶν, ὁ ὁποῖος τὸ πρῶτον ἴσως ἀπαντᾷ τὸν ι' αἰῶνα ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου πρεσβυτέρου συγγραφέντι βίῳ τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ διὰ Χριστὸν Σαλοῦ (ἀρχαὶ ι' αἰ.) [4], παρὰ Συμεὼν τῷ Νέῳ Θεολόγῳ [5] καὶ ἐν τοῖς Πατρίοις τῆς Κωνσταντινουπόλεως (τέλη ι' αἰ.) [6].

Δὲν ἔλειπον ὅμως καὶ οἱ ἀπορρίπτοντες τὰς τόσον διαδεδομένας αὐτὰς ἀντιλήψεις. Οὗτοι ἦσαν συνήθως οἱ κεκτημένοι ὑψηλὴν παιδείαν καὶ γνῶσιν ἀκριβῆ τῆς περὶ τῶν ἐσχάτων διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης π.χ. δὲν διστάζει νὰ ἀποκαλέσῃ τὴν ἀστρολογίαν *«πολυάσχολον ματαιότητα»* [1], ἀφίνει δὲ εἰς τὴν μαντικὴν τόλμην τοῦ Ἰωάννου Λυδοῦ τὴν ἐξήγησιν παραδόξων φαινομένων [2], περὶ τῶν ὁποίων ἀποφεύγει νὰ ἐκφέρῃ ἰδίαν γνώμην. Ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης χαρακτηρίζει τοὺς χρησμοὺς *«παραληρήματα»* καὶ *«ἐγρηγορότων ἐνύπνια»*, καθ' ὃν μάλιστα χρόνον παρεῖχον ἐλπίδας σωτηρίας ἀπὸ τῆς λατινικῆς κατακτήσεως, τὴν ὁποίαν καὶ οὗτος ἐπεθύμει [3]. Τοὺς σεισμοὺς ὁ Ἀγαθίας ὁ Σχολαστικὸς (ϛ' αἰ.) ἡρμήνευε παρὰ τὰς συγχρόνους κοινὰς δοξασίας ὡς *«φύσεως»* ἢ *«ὕλης ἁμαρτήματα»* [4]. Φυσικὴν ἑρμηνείαν τῶν σεισμῶν μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ Συμεὼν Λογοθέτου ὅτι προέτεινε καὶ ὁ πατριάρχης Φώτιος εἰπὼν συμφώνως πρὸς τὰ δεδομένα τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης *«ὅτι οἱ σεισμοὶ οὐκ ἐκ πλήθους ἁμαρτιῶν, ἀλλ' ἐκ πλησμονῆς ὕδατος γίνονται»* [5].

2. Αἱ ἐσχατολογικαὶ δοξασίαι περὶ τῆς συντελείας τοῦ κόσμου εἰς τὸ τέλος τῆς ζ' χιλιετίας εἶναι εὐρέως διαδεδομέναι τὸν ιδ' αἰῶνα, ὅτε καὶ ὁ χρόνος πλησιάζει πρὸς τὸ παραδεκτὸν τέλος, συμπῖπτον εἰς τὰ ἔτη 1491 - 1492, καὶ αἱ συμφοραὶ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους παρουσιάζουν πολλὰ κοινὰ γνωρίσματα πρὸς τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν, τὰ ὁποῖα εἶχον προείπει τὰ ἱερὰ κείμενα. Αἱ προηγηθεῖσαι κοινωνικαὶ ἀδικίαι, ἡ χαλάρωσις τῶν ἠθῶν, οἱ ἐμφύλιοι σπαραγμοὶ καὶ ἡ ἔλλειψις εὐσεβείας ἐδημιούργησαν τὴν κοινὴν πεποίθησιν ὅτι τὰ δεινὰ ἦσαν ἡ δικαία τιμωρία τοῦ Θεοῦ. Αὐτὸ διδάσκει καὶ ἡ Ἐκκλησία καὶ δι' αὐτοῦ προσπαθεῖ νὰ ἐπαναφέρῃ τὸ ποίμνιον εἰς

1. Βλ. Ἰω. Καλιτσουνάκι, Ἑπταδικαὶ ἔρευναι, ἐν Ἀθήναις 1921, σσ. 29 - 59.

2. Κατὰ τοὺς ἀστρολόγους αἱ ἑπτὰ χιλιετίαι ἦσαν ἀντίστοιχοι τῶν ἑπτὰ κατ' αὐτοὺς πλανητῶν ἀστέρων, Franz Cumont, De septem mundi aetatibus, ἐν Catalogus codicum astrologicorum graecorum (codices italici), τ. IV, Bruxellis 1903, σσ. 113 - 118· πβ. αὐτόθι καὶ τ. VIII/3, 1912, σ. 199.

3. *«...τοῦ ἑβδοματικοῦ παυσαμένου χρόνου ἐνστήσεται ἡμέρα ὀγδόη μετὰ τὴν ἑβδόμην· ὀγδόη μὲν λεγομένη, ὅτι μετὰ τὴν ἑβδόμην γίνεται, οὐκέτι δὲ τὴν τοῦ ἀριθμοῦ διαδοχὴν ἐφ' ἑαυτῆς δεχομένη. Μία γὰρ εἰς τὸ διηνεκὲς παραμένει, οὐδέποτε νυκτερινῷ διαιρουμένη ζόφῳ»*, Γρηγόριος Νύσσης, Εἰς τὸν ἕκτον Ψαλμόν, PG 44, στ. 609 D - 612 A. Πλείονα βλ. παρὰ Δημητρίῳ Τσάμῃ, Ἡ διαλεκτικὴ φύσις τῆς διδασκαλίας Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Θεσσαλονίκη 1969 [= Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 1], σσ. 22 - 23. Ὁ τοιοῦτος συμβολισμὸς τοῦ χρόνου εἶναι παλαιότερος ἁπαντῶν ἤδη παρ' Ὠριγένει : *«Ὥσπερ ἡ ὀγδόη σύμβολόν ἐστι τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, δύναμιν ἀναστάσεως περιέχουσα, οὕτω καὶ ἡ ἑβδόμη σύμβολόν ἐστι τοῦ κόσμου τούτου»*, Ὠριγένους, Ἐξηγητικὰ εἰς Ψαλμούς, PG 12, στ. 1624 B - C.

4. *«Τινές φασιν ὅτι μετὰ τὸ πλήρωμα τῆς τῶν ἐθνῶν βασιλείας, μελλήσεται ὁ Θεὸς τὰ θεόσκηπτρα Ἰσραὴλ ἀναστῆσαι πρὸς τὸ βασιλεῦσαι τὸ λοιπὸν πρὸς ἀναπλήρωσιν τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος»*, PG 111, στ. 865 B. Τὰς περὶ τοῦ τέλους τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπόψεις Ἀνδρέου τοῦ Σαλοῦ βλ. αὐτόθι, στ. 853 - 865· πβ. καὶ A. Vasiliev, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 465. Τὴν λοιπὴν βιβλιογραφίαν περὶ τοῦ Νικηφόρου πρεσβυτέρου βλ. παρὰ H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, σσ. 567 - 568.

5. *«...τὰς ἑπτὰ ἡμέρας εἰς τύπον τῶν ἑπτὰ αἰώνων τῶν ὕστερον μελλόντων διελθεῖν ἔταξε* (ὁ Θεός)*»*, Ἠθικῶν Α', 1 : Jean Darrouzès, Syméon le Nouveau Théologien, Traités théologiques et éthiques, τ. I, Paris 1966 [= Sources chrétiennes, 122], σσ. 180,$_{118}$ - 182,$_{119}$.

6. *«...οἱ ἑπτὰ αἰῶνές εἰσιν οἱ ἐσθιόμενοι διὰ κατακλυσμόν· ὁ περιὼν δὲ ὁ ἕβδομος οὗτος αἰών»*, II, 77 : 190,$_{17-18}$ (Preger).

1. V, 15 : 216,$_{4-5}$ (de Boor). Πβ. καὶ Δ. Κωτσάκη, Ἡ ἀστρονομία..., ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 215 - 220.

2. *«...περὶ δὲ τῶν ἀνθρωπομόρφων καὶ Νειλῴων ζώων καὶ τοῖς πάλαι ἱστόρηται. τίνος δὲ σημαντικὸν ἡ τούτων ἐνδημία καθέστηκεν, εἰπεῖν ἐθάρρησεν ὁ Λυδός...»*, VII, 16 : 275,$_{4-7}$ (de Boor)· πβ. Ἰω. Λυδοῦ, Περὶ μηνῶν, IV, 40 : 75,$_{5-11}$ (Bonn).

3. Πραγματικῶς ἄξιον προσοχῆς εἶναι τὸ σχετικὸν κείμενον ἐκ τῆς ρβ' ἐπιστολῆς τῷ Τορνίκῃ κῦρ Εὐθυμίῳ τοῦ λογίου ἱεράρχου : *«...τὸ ἔτι πλέον ἁπάντων πεῖθόν με σὸν εἶναι τὸ ἐπιστόλιον, ἐμέμνητο καὶ τῶν καθωμιλημένων οὐκ ὀλίγοις χρησμῳδημάτων, ἐμοὶ δὲ δοκούντων παραληρημάτων, καὶ μετέωρος χρηστοτέραις διὰ τούτων ἐλπίσιν ἔλεγε φέρεσθαι ὅστις ποτ' ἦν ὁ ταῦτα ἐπεσταλκώς· ὁποίας ἐλπίδας ἐγώ, παρὰ τῶν παλαιῶν ἐκδεξάμενος ἐγρηγορότων ὀνομάζω ἐνύπνια, καί τοι εὐξαίμην εἴπερ τις ἀληθῆ ἀποβῆναι ὅσα χρησμολογοῦνται εἰς ἀγαθὸν τῷ καθ' ἡμᾶς πολιτεύματι, ἀλλ' οὐ παρὰ τοῦτο εἴποιμ' ἂν προφητικῆς ἐπιπνοίας ἀποθεσπίσματα τὰ Σφιγγὸς κελαινῆς γῆρυν ἐκμιμούμενα φοιβάσματα. Οὔτε μὴν ἀληθείας ὀνομάσω σοφοὺς ἐξηγητὰς τοὺς ὀνειροκριτικῶς καταμαντευομένους αὐτῶν χρησμολύτας καὶ πρὸς ὃ βούλονται στρεβλοῦντας βιαιότερον»*, Σπ. Λάμπρου, Μιχαὴλ... Χωνιάτου τὰ σῳζόμενα, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1880, σσ. 187,$_{16}$ - 188,$_{6}$.

4. Ε 3,9 : 168,$_{1}$ καὶ Ε 8,3 : 173,$_{16}$ (Keydell).

5. 673,$_{9-12}$ (Bonn). Πβ. καὶ τὴν ἐπιστολὴν ρια' τοῦ Φωτίου Γρηγορίῳ Διακόνῳ, Ἰω. Βαλέττα, Φωτίου Ἐπιστολαί, Λονδῖνον 1864, σσ. 433 - 434.

ὁδὸν σωτηρίας [1]. Οὕτω συνεδέθη τὸ τέλος τοῦ κόσμου μετὰ τῆς παρακμῆς τοῦ Βυζαντίου.

Ἀλλὰ κατὰ τὸν Θεόδωρον Μετοχίτην τὸ μέλλον τοῦ κράτους εἶναι μὲν προβληματικόν, ἡ πτῶσις ὅμως τῆς δυνάμεως αὐτοῦ ὀφείλεται εἰς τοὺς κοινοὺς ἐπὶ πάντων τῶν πραγμάτων νόμους τῆς φθορᾶς [2]. Ἀναλύει δὲ περαιτέρω καὶ τὰς αἰτίας τῆς φθορᾶς καὶ γράφει ἐπιγραμματικῶς : *«ἃ πόνοι πολλοὶ κατεκτήσαντο, στάσεις ἐκεῖθεν καὶ φθόνοι καὶ βλακεῖαι καὶ τρυφῆς ἀσχολία πᾶσα πρὸς φθορὰν ἦγον κατ' ὀλίγον ἑξῆς»* [3]. Εἰς τὰς αἰτίας αὐτὰς πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ἡ ἀπομάκρυνσις ἐκ τῆς εὐσεβείας [4]. Ἡ σύγχρονος κατάστασις εἶναι ὀδυνηρά, ἡ «Ἕως» ἔχει ἀπολεσθῆ πλέον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον τὸν θλίβει ἰδιαιτέρως ὡς καταγόμενον ἐκ τῆς Νικαίας [5], οἱ δὲ μετέπειτα πρόκειται νὰ ἴδουν ἔτι χειροτέρας συμφορὰς [6]. Συνῳδὰ φρονεῖ καὶ ὁ μητροπολίτης Ἐφέσου Ματθαῖος, ὅστις γράφων ἐκ τῆς τουρκοκρατουμένης μητροπόλεώς του τῷ ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων Λογαρῷ εἰς Κωνσταντινούπολιν οὐ πολὺ μετὰ τὸ ἔτος 1339 λέγει ὅτι ἀντὶ τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ γένους εἶναι ὀρθότερον νὰ ἀποδίδωνται αἱ συμφοραὶ τοῦ κράτους εἰς τὴν κακὴν διοίκησιν τῆς ἡγεσίας : *«εἰ μὴ γὰρ ἡγεμόνων κακότητι τὰ τῶν Ῥωμαίων πόρρωθεν ἐπλημμελεῖτο, οὐκ ἂν ἤδε μὲν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὤλετο χώρα τοῖς βασιλεῦσιν, ἤδ' ἐλήλατο, ἤδ' ἑάλω,*

1. Πβ. τὸ «Πιττάκιον πατριαρχικὸν εἰς τοὺς εὑρισκομένους εἰς τὴν Νίκαιαν» τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἰωάννου ΙΔ' Καλέκα : *«...παραχωρήσει θεοῦ διὰ πλῆθος ἁμαρτιῶν ὑπερίσχυσε καθ' ἡμῶν ἡ τῶν Ἰσμαηλιτῶν ἐπίθεσις»,* M. - M., Acta, I, σ. 183 (ἀρ. LXXXII). Παρόμοια γράφει καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ἰσίδωρος Γλαβᾶς πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Σπ. Λάμπρου, Ἰσιδώρου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης ὀκτὼ ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι, ΝΕ Θ', 1912, σ. 385,12-18. Περὶ τῶν μετὰ τὸ 1204 ἐσχατολογικῶν ἰδεῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ γενικῶς : Ἀ. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1961, σσ. 137 - 141· πβ. καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ἡ καταγωγὴ καὶ ἡ πνευματικὴ συνέχεια τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ΕΕΦΣΠΘ Γ', 1968, σσ. 116 - 117, 126.

2. *«Οἴχεται τὰ πλεῖστα, προδήλως οἴχεται, καὶ κατ' ὀλίγον ἐκ μακροῦ φθίνοντα, καὶ τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἀκμῆς μᾶλλον ὑπορρέοντα νόμοις, ὡς ἔοικε, φύσεως ἐπὶ πάντως οὕτως ἰούσης»,* Ὑπομνηματισμοὶ λζ' : C. G. Müller-Th. Kießling, Theodori Metochitae miscellanea, Lipsiae 1821, σ. 231 [φωτοτυπικὴ ἐπανέκδοσις ὑπὸ A. Hakkert, Amsterdam 1966]. Τὰς ἐπὶ τῆς παρακμῆς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους διαπιστώσεις τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου βλ. καὶ παρὰ H. - G. Beck, Theodoros Metochites ; die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert, München 1952, σσ. 83 - 95.

3. Ὑπομνηματισμοὶ λζ', ἔνθ' ἀνωτ., σ. 233.

4. *«Νοσεῖ δ' ἔνδον ἐν ἡμῖν τὰ τῆς θεοσεβοῦς ἀγωγῆς»,* αὐτόθι, σ. 235.

5. Βλ. τὰ κεφ. λη', λθ', μ' τῶν Ὑπομνηματισμῶν, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 237 - 258.

6. *«...θανάτου μάλιστ' ἐρῶ τέως, πρὶν ἢ κατιδεῖν, ἃ κατιδεῖν ἀνάγκην εἶναι πᾶσαν οἶμαι τοὺς ἐπ' ὀλίγον ἐν τοῖς ζῶσιν ἀρκέσοντας»,* κεφ. λη', αὐτόθι, σ. 243.

οὐδὲ κατάκριτος ἐγὼ νῦν ὥσπερεὶ ἐν μέσῃ τῇ πολεμίᾳ πάντα δήπου καὶ ὁρῶν καὶ πάσχων δεινά...» [1].

Κατὰ βάθος καὶ αἱ δύο ἀνωτέρω ἀπόψεις ἀποδίδουν τὴν παρακμὴν εἰς τὰ διαπραχθέντα μέχρι τοῦδε σφάλματα, ἀλλ' ὁ Μετοχίτης δὲν φθάνει εἰς τὸ σημεῖον νὰ συνάγῃ συμπεράσματα περὶ ἐπικειμένου τέλους τοῦ κόσμου. Προβλέπει ἐκ τῶν πραγμάτων δυσχερεῖς ἡμέρας, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείει ὅτι εἶναι δυνατὸν οἱ ὑπολογισμοί του νὰ διαψευσθοῦν, ὡς συμβαίνει πολλάκις ἐν τοῖς τοιούτοις [2]· ἄλλως τε πιστεύει καὶ ὁ ἴδιος ὅτι ἡ ἀπαισιοδοξία ἔχει τὰς ῥίζας της εἰς τὸ γεγονὸς *«ὅτι ἔθος τοῖς ἀνθρώποις τὰ παρελθόντα τοῦ βίου ποθεῖν κἀκείνων ἥδιστα μεμνῆσθαι»* [3].

Ἡ ἀστρολογία τὸν ιδ' αἰῶνα εὗρε κατ' ἐξοχὴν τὸν ἐκπρόσωπον αὐτῆς εἰς τὸν ἱστορικὸν Νικηφόρον Γρηγορᾶν, ὁ ὁποῖος ἂν καὶ ἦτο κάτοχος εὐρυτάτης παιδείας παρουσίασε πλεῖστα ὅσα δείγματα δεισιδαίμονος νοοτροπίας. Δὲν ἠσχολήθη περὶ τὸ πρόβλημα τῶν ἐσχάτων τοῦ κόσμου, ἀλλ' εὕρισκεν ἑκάστοτε ἀφορμὰς προσδιορισμοῦ τοῦ συνήθως ἀπαισιοδόξου μέλλοντος ἐκ τῶν σημείων [4]. Τὴν πίστιν του εἰς τοὺς χρησμοὺς ἐπελάβετο τῆς εὐκαιρίας νὰ δηλώσῃ ἱστορῶν τὰ κατὰ τὸν θάνατον Μιχαὴλ Η' τοῦ Παλαιολόγου [5]. Ὁμιλεῖ περὶ τῆς προελεύσεως αὐτῶν ἐκ δυνάμεων ἀοράτων, τῆς ἀναγκαιότητος αὐτῶν [6] καὶ τῆς δυνατότητος δημιουργίας χρησμῶν ψευδῶν ὑπὸ ἐπιτηδείων ἀνθρώπων, ὧν τινες καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν καὶ κατὰ τὰς ἡμέρας του ἐφωράθησαν [7]. Ἐκ τοῦ τελευταίου τούτου φαίνεται ὅτι δὲν ἐπετύγχανον ὅλοι οἱ συντιθέντες κατὰ καιροὺς χρησμοὺς νὰ παραμένουν ἐν ἀνωνυμίᾳ ἢ νὰ κρύπτωνται ὑπὸ γνωστὰ ὀνόματα χρησμῳδῶν. Ἐξ ἄλλου δὲν ἀφίσταται καὶ τῆς ἀπόψεως ὅτι ἡ παρακμὴ τοῦ κράτους καὶ ἡ κατὰ τὴν γνώμην του διασάλευσις τῶν πραγμάτων τῆς

1. Κῶδ. Vind. theol. gr. 174 (Nessel), f. 56v.

2. *«...τυφλὸν γὰρ περὶ τοῦ μέλλοντος πᾶς ἄνθρωπος, ὁ παλαιός φησι λόγος, καὶ ἅπερ νοοῦμεν ἐκ τῶν εἰκότων, ἄλλως ἀπαντᾶν εἴωθεν ὡς τὰ πολλά, καὶ γίγνεται μάλιστ' ἐνίοτε τὰ παντάπασιν ἀδόκητα»,* Ὑπομνηματισμοὶ λη', ἔνθ' ἀνωτ., σ. 243.

3. Αὐτόθι, κεφ. μα', σ. 258.

4. Τὴν δυνατότητα τῆς ἐκ τῶν «δρόμων» τῶν ἀστέρων προγνώσεως τοῦ μέλλοντος ἀναφέρει ὁ Γρηγορᾶς περιγράφων τὰς δεισιδαίμονας ἐνεργείας τοῦ Ἀνδρονίκου Β' τὸν Μάρτιον τοῦ 1321, τὸν ὁποῖον παρουσιάζει συνεργαζόμενον εἰς τὰ ἀστρολογικὰ μετὰ τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου γράφων : *«βιβλία τινὰ χρησμολογικὰ ἐθεάσαντο, ἐν οἷς τινα τῶν μελλόντων ἀσαφῶς τε καὶ αἰνιγματωδῶς παρ' ὅτων δήποτε ἐξετέθησαν· καὶ ἐπὶ τούτοις θεμάτιον ἐξέθεντο, δι' οὗ τῶν ἀστέρων τοὺς δρόμους ἐρευνῶσιν ἄνθρωποι καὶ μελλόντων κερδαίνουσι πρόγνωσιν»,* VIII, 5 : I, 305,17-20.

5. Ἱστ. V, 7 : I, 150,20 - 152,22.

6. *«Γίνεσθαί γε μὴν τὴν χρείαν αὐτῶν οὐ πάνυ τοι μάταιον οὐδ' ἀργήν, εἴ τις μὴ πάρεργον ταῦτα, ἀλλὰ μετὰ συνέσεως τῆς προσηκούσης σκοποῖτο»,* Ἱστ. V, 7 : I, 151,24 - 152,2.

7. Αὐτόθι, 152,17-22.

Ἐκκλησίας ὠφείλοντο εἰς παλαιότερα καὶ νεώτερα τοῦ γένους ἁμαρτήματα [1].

Ἡ μυστικὴ διδασκαλία περὶ τῶν ἑπτὰ χιλιετιῶν ἢ τοῦ ἑβδοματικοῦ χρόνου τυγχάνει ὑποστηρίξεως ὑπὸ θεολόγων καὶ λαϊκῶν. Ὁ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ἀπηχῶν τὴν διδασκαλίαν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης λέγει ἐν τῇ Ὁμιλίᾳ αὐτοῦ «Εἰς τὸ κατὰ τὴν Σαμαρείτιδα τοῦ Χριστοῦ Εὐαγγέλιον» : *«Ἑβδοματικός ἐστιν ὁ αἰὼν οὗτος καὶ διὰ τεσσάρων ὡρῶν καὶ μερῶν καὶ στοιχείων συνίσταται καὶ τοῖς ἐν αὐτῷ κοινωνοὺς ἑαυτοὺς δι᾽ ἔργων ποιοῦσι τῶν Χριστοῦ παθημάτων, τὴν τῆς Πεντηκοστῆς ἑορτὴν ἐπιφέρει, ἥτις ἐκ τῆς ὀγδόης ἄρχεται καὶ εἰς ὀγδόην ἔχει τὴν λῆξιν»* [2]. Ἀλλὰ καὶ τὴν κρίσιν βλέπει ἐγγὺς καὶ τὴν οἰκονομίαν τοῦ Θεοῦ ἐκδηλουμένην διὰ τῶν γεγονότων [3].

Μαρτυρίαν συγκεκριμένην περὶ τῆς ἀναμονῆς τοῦ τέλους τοῦ κόσμου μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ζ′ αἰῶνος παρέχουν καὶ τὰ ἐν τῷ ὀρθοδόξῳ κόσμῳ συνταχθέντα τὴν ἐποχὴν αὐτὴν *Πασχάλια*, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν A. Vasiliev, ἐξετάζοντα τὰ ἐν Ῥωσσίᾳ κρατοῦντα [4], παρέτεινον τὸν ὑπολογισμὸν τῆς ἡμερομηνίας τοῦ Πάσχα μέχρι τοῦ ἔτους 7000. Παρ᾽ ἡμῖν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ἰσίδωρος Γλαβᾶς δεχόμενος προφανῶς αὐτὴν τὴν ἀντίληψιν περατοῖ τὰ τῇ ἐπιμελείᾳ αὐτοῦ συνταχθέντα Πασχάλια, τὰ ἐπιγεγραμμένα εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγ. Δημητρίου, εἰς τὸ ἔτος 7001 [5]· εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι εἶχε μελετήσει καὶ ἔργα τῆς ἀποκρύφου λογοτεχνίας, τὰ ὁποῖα ἀπηχοῦνται ἐν ταῖς ὁμιλίαις αὐτοῦ [6].

Ἰδιαιτέρως ὅμως ἐτόνισεν ἐπανειλημμένως τὴν συντέλειαν τοῦ κόσμου ὁ λόγιος ἱερομόναχος Ἰωσὴφ ὁ Βρυέννιος. Κατ᾽ αὐτὸν τὰ σύγχρονα γεγονότα, οἱ πόλεμοι τῶν ἐθνῶν, ἡ μείωσις τῆς δυνάμεως τοῦ Βυζαντίου, ἡ ἠθικὴ κατάπτωσις καὶ πρὸ παντὸς ἡ ἐπικειμένη λῆξις τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος εἶναι τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν ὅτι τὸ τέλος εὑρίσκεται ἐγγύς, ἔστω καὶ ἂν οὐδεὶς γνωρίζει τὴν ἡμέραν τῆς συντελείας : *«Πότε μὲν ἡ τῆς Συντελείας ἡμέρα οὐδὲ τῶν πρωτίστων Ἀγγέλων τις οἶδε μήτοι γε ἄνθρωπος.*

1. Ἱστ. XII, 6 : II, 591,14-17.
2. PG 151, στ. 249 C.
3. Ἐν τῇ πρὸς τὴν ἑαυτοῦ ἐκκλησίαν ἀπὸ τῆς Μ. Ἀσίας ἐπιστολῇ τὸ 1354 γράφει : *«Ὁ γοῦν ἐκ τῆς τοῦ Θεοῦ προνοίας ἐγὼ κατείληφα, πρὸς Ἀσίαν διὰ τῆς αἰχμαλωσίας μετενεχθείς, καὶ ἀναμὶξ Χριστιανοὺς καὶ Τούρκους οἰκοῦντας, περιιόντας, ἄγοντας, ἀγομένους ὁρῶν, ἐρῶ πρὸς τὴν ὑμετέραν ἀγάπην· δοκεῖ γάρ μοι διὰ τῆς οἰκονομίας ταύτης φανεροῦσθαι τὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἐπὶ πάντων Θεοῦ καὶ αὐτοῖς τοῖς πάντων βαρβάρων βαρβαρωτάτοις, ὡς ἀναπολόγητοι ὦσιν ἐπὶ τοῦ μέλλοντος αὐτοῦ φρικωδεστάτου βήματος, ἐγγὺς ὄντος ἤδη, δι᾽ ἣν οἰκονομίαν, ὡς ἀπὸ τῶν ἐκβάντων ἐστὶ συνορᾶν, καὶ ἡμεῖς παρεδόθημεν ταῖς ταύτων χερσίν...»*, Νέος Ἑλληνομνήμων ΙϚ′, 1922, σ. 8.
4. A. Vasiliev, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σσ. 500 - 501.
5. Ν. Βέη, Αἱ πασχάλιαι ἐπιγραφαὶ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης καὶ ὁ μητροπολίτης αὐτῆς Ἰσίδωρος Γλαβᾶς († 1396), BNJ 7, 1928 - 1929, σσ. 155 - 156.
6. Αὐτόθι, σ. 151.

Ὅτι δὲ ἐγγὺς καὶ ἐπὶ θύραις, καὶ ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ τῶν παραγγελμάτων καὶ ἀπὸ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων πολλὰ τὰ μαρτύρια. Ἐπεὶ γὰρ ἔθνος ἐπὶ ἔθνος ἠγέρθη, οἷον οὐδέποτε, καὶ ὁ τὰ σκῆπτρα κατέχων Ῥωμαίων οὕτω συνεστάλη καὶ πεπολέμωται, πᾶσα κακία τετέλεσται καὶ ἀγάπης ἔργον οὐδαμοῦ ὑπολέλειπται, πάντως ὅσον οὔπω τὸ τέλος ἐστί. Καὶ ἄλλως δὲ τοῦτο δῆλον. Εἰ γὰρ πάντα τὰ ὑπὸ χρόνον καὶ ὁ χρόνος αὐτὸς ἐν ἑπτά τισι θεωρεῖται κινούμενα καὶ εἰς ἑπτὰ τελευτᾷ, ἐπεὶ ἕβδομος ἄρτι αἰών, καὶ διὰ τοῦτο λοιπὸν ἐπὶ θύραις ἐστίν» [1]. Αἱ πολλαπλαῖ συμφοραὶ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ψυχορραγίας τῆς οἰκουμένης : *«Καθάπερ γὰρ σῶμα ψυχορραγοῦν καὶ ἐγγὺς ὂν τῆς τελευτῆς μυρίας ἐπισπᾶται κακώσεις καὶ οἰκίας μελλούσης καταπίπτειν πολλὰ προπίπτειν εἴωθε καὶ ἀπὸ τῆς ὀροφῆς καὶ ἀπὸ τῶν τοίχων, οὕτω καὶ τῆς οἰκουμένης ἐπεὶ ἐγγὺς καὶ ἐπὶ θύραις ἕστηκεν ἡ συντέλεια, διὰ τοῦτο τὰ μυρία διέσπαρται πανταχοῦ κακά»* [2].

Παρὰ τὴν πεποίθησιν ὅμως πολλῶν, ὅτι τὸ τέλος θὰ ἔλθῃ ἅμα τῇ λήξει τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, εἶναι δυνατὸν ἡ ζωὴ τοῦ κόσμου τούτου νὰ παραταθῇ. Τοῦτο ἐναπόκειται εἰς τὴν κρίσιν τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος θέλει πρωτίστως τὴν πλήρωσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκλεκτῶν τοῦ ἄνω κόσμου. Ἐν τῷ Β′ λόγῳ περὶ Συντελείας τροποποιῶν τὰς προηγουμένας ἀπόψεις ὁ Βρυέννιος γράφει τὰ ἑξῆς : *«Διὸ καὶ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων μετὰ τὸν ἕβδομον τοῦτον αἰῶνα εὐθὺς ἐν τῷ τέλει τοῦ ἔτους, τῇ τοῦ δωδεκάτου μηνὸς τελευταίᾳ ἡμέρᾳ καὶ τῆς ὑστάτης νυκτὸς ὥρᾳ ἑβδόμῃ ταύτην* (τὴν συντέλειαν) *γενέσθαι στοχαστικῶς ἀποφαίνονται ἢ ἐλπίζουσι... Πλήν, εἰ μὴ ὁ τῶν ἐκλεκτῶν ἀριθμὸς τῷ αἰῶνι τούτῳ συμπληρωθῇ, παρεκτανθήσεται* (sic) *καὶ αὐτός, ὡς οἶδεν ὁ τῶν αἰώνων ποιητὴς καὶ τῶν ἁγίων δεσπότης Θεός· οὐ γὰρ διὰ τὸ τὸν αἰῶνα πληροῦσθαι συμπληροῦται τούτῳ καὶ ὁ τῶν ἐκλεκτῶν ἀριθμός, ἀλλὰ διὰ τὸ πληρωθῆναί ποτε τὸν ἀριθμὸν τῶν ἁγίων συμπληρωθήσεται ἅμα καὶ ὁ αἰών...· τί γὰρ δεήσει τὸν κόσμον ἵστασθαι πλέον τῶν ὧν χάριν καὶ συνέστη καὶ ἵσταται ὁλοτελῶς πληρωθέντων;»* [3]. Τὴν ἄποψιν αὐτὴν τῆς παρα-

1. Κεφ. ΜΑ′, Περὶ Συντελείας, Εὐγενίου Βουλγάρεως, Ἰωσὴφ μοναχοῦ τοῦ Βρυεννίου τὰ παραλειπόμενα, τ. Γ′, ἐν Λειψίᾳ ͵αψπδ′, σ. 111. Πβ. καὶ τὸ ἑξῆς χωρίον τοῦ Α′ λόγου περὶ Συντελείας : *«ἐπεὶ ἕβδομος ἄρτι αἰών, μᾶλλον δὲ τέλος τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, καὶ διὰ τοῦτο λοιπὸν ἡ συντέλεια ἐπὶ θύραις ἐστί»*, Εὐγενίου Βουλγάρεως, Ἰωσὴφ μοναχοῦ τοῦ Βρυεννίου τὰ εὑρεθέντα, τ. Β′, ἐν Λειψίᾳ ͵αψξη′, σ. 192.
2. Α′ Λόγος περὶ Συντελείας, Εὐγενίου Βουλγάρεως, ἔνθ᾽ ἀνωτ., τ. Β′, σ. 191.
3. Εὐγ. Βουλγάρεως, ἔνθ᾽ ἀνωτ., τ. Β′, σσ. 218 - 219. Περὶ τῆς συμπληρώσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκλεκτῶν καὶ τῆς ἐν συνεχείᾳ συντελείας τοῦ κόσμου ὡμίλησεν ἤδη καὶ ὁ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος ἐν τοῖς ζ′ καὶ η′ κεφ. τοῦ Α′ λόγου τῶν Ἠθικῶν αὐτοῦ, Jean Darrouzès, Syméon le Nouveau Théologien Traités théologiques et éthiques, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σσ. 236 - 246. Κατ᾽ ἄλλην παρεμφερῆ ἄποψιν, τοῦ νεστοριανοῦ συγγραφέως

τάσεως τῆς ζωῆς τοῦ κόσμου ἀπηχεῖ καὶ ὁ «Περὶ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου καὶ περὶ τῆς ἀναλώσεως Κωνσταντινουπόλεως καὶ μέλλοντος ἁγιωτάτου βασιλέως» χρησμός, σῳζόμενος ἐν τῷ κώδικι 547 τῆς μονῆς Ἰβήρων τοῦ ιζ′ αἰ., οὗ ἡ ἀρχή: *«Ὁ βασιλεὺς κῦρ Μανουὴλ ὁ Παλαιολόγος ἠθέλησέ ποτε ἐξετάσαι περὶ τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, εἰ μέλλει καιρὸν προστεθῆναι ἢ τέλος γενέσθαι»* [1]· φαίνεται δὲ ὅτι εἶχεν ἀρχίσει ὑπεισερχομένη εἰς τὴν σκέψιν τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς.

Οὕτω λοιπὸν ὑπῆρξαν περιπτώσεις καθ᾽ ἃς ἡ πίστις περὶ τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος ἐκλονήθη παρ᾽ αὐτῶν τῶν φορέων της, διότι δὲν παρεῖχε δυνατότητας ἀπολύτου συμβιβασμοῦ πρὸς ἄλλην θεολογικὴν θέσιν. Παρέμεινεν ὅμως ὡς βεβαιότης εἰς τὸν Γεώργιον Σχολάριον, ὅστις γράφων μετὰ τὴν Ἅλωσιν καὶ ζῶν τὴν σκληρὰν δοκιμασίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατείχετο ἐξ ἀπαισιοδόξων σκέψεων καὶ ἔβλεπε πλέον τὴν καταστροφὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁδηγοῦσαν εἰς τὸ ἐγγύτατα κείμενον τέλος τοῦ κόσμου [2]. Δὲν ἀπέρριπτε καὶ τοὺς χρησμοὺς περὶ τοῦ τέλους τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοὺς ὁποίους ἔβλεπεν ἐκπληρουμένους τὸ 1453 [3]. Χαρακτηριστικῶς ἔγραφε περὶ τῆς συντελείας: *«Τὸ μὲν οὖν τὴν ἑβδόμην χιλιάδα ταύτην εἶναι ἐγγὺς ἤδη τοῦ τελειοῦσθαι τυγχάνουσαν ἀληθῶς εἶπον ἐκεῖνοι* (οἱ Ἑλληνισταὶ ἀστρολόγοι) *...καὶ τὸ διὰ πυρὸς ἀφανισθήσεσθαι τὴν περὶ τὴν γῆν φύσιν πᾶσαν τῶν γεννητῶν καὶ φθαρτῶν παντάπασίν ἐστιν ἀληθές, ὡς τῇ θείᾳ καὶ ἱερᾷ Γραφῇ βεβαιούμενον»* [4]. Αἰσιοδοξοτέρα ὅμως εἶναι ἡ πρὸ τῆς Ἁλώσεως προφητεία τοῦ χρησμοῦ τοῦ δοθέντος εἰς τὸν βασιλέα

Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστου (ς′ αἰ.), *«εἰ μὴ συνάριθμοι γένωνται οἱ ἄνθρωποι τοῖς ἀγγέλοις, οὐ συντελεῖται ὁ κόσμος»,* Λόγος Ε′, 255: Wanda Wolska-Conus, Cosmas Indicopleustès, Topographie chrétienne, τ. II, Paris 1970 [Sources chrétiennes, 159], σ. 371. Ὁ Βρυέννιος φαίνεται ὅτι καὶ κατὰ τὴν ἐν Κρήτῃ παραμονήν του ἀπὸ τοῦ 1381 ἕως τοῦ 1401 (Ν. Β. Τωμαδάκη, Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, ἐν Ἀθήναις 1961, σ. 519) ἐδίδαξε τὰ περὶ τῆς συντελείας καὶ ὡς ἐκ τούτου οἱ ἱερεῖς τῆς Κρήτης ἀπηύθυναν αὐτῷ «Ἐρώτησιν περὶ τοῦ παντὸς παρελεύσεως», εἰς ἣν καὶ ἀπήντησε συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας. Τὸ κείμενον ἐξεδόθη ὑπὸ Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἰωσὴφ Βρυεννίου ἀνέκδοτα ἔργα κρητικά, ΕΕΒΣ ΙΘ′, 1949, σσ. 130-154 (ἐν σσ. 136-139).

1. Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος ...ἁγίου Ὄρους, τ. Β′, Cambridge 1900, σ. 169.

2. A. Vasiliev, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σσ. 497-499. Περὶ τῆς ἀναμονῆς τοῦ τέλους τοῦ κόσμου ὑπὸ τοῦ Γ. Σχολαρίου βλ. ἐσχάτως καὶ Μέγα Φαράντου, Ἡ θεολογία Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, Ἀθῆναι 1969, σσ. 360-361, ἔνθα ὅμως οὐδεὶς λόγος περὶ τῆς πίστεως αὐτοῦ εἰς τὴν παράδοσιν περὶ τῆς ἑβδόμης χιλιετίας.

3. Louis Petit, X.A. Sidéridès, M. Jugie, Georges Scholarios Oeuvres complètes, τ. IV, Paris 1935, σσ. 213,$_{37}$-215,$_{10}$. Περὶ τῆς πίστεως γενικῶς τοῦ Σχολαρίου εἰς τοὺς χρησμοὺς καὶ τὴν ἀστρολογίαν, αὐτόθι, τ. III, 1930, σσ. 284,$_{31}$-285,$_{28}$, 286,$_{27-31}$, 287,$_{6}$-288,$_{23}$.

4. Ἔνθ᾽ ἀνωτ., τ. III, σ. 288,$_{1-10}$.

Μανουὴλ Β′ Παλαιολόγον, καθ᾽ ὃν ἡ Πόλις καταληφθεῖσα θὰ ἠλευθεροῦτο πάλιν καὶ κατόπιν θὰ ἤρχετο ἡ συντέλεια [1].

Αἱ ἑλληνικαὶ περὶ τῶν ἐσχάτων ἀπόψεις δὲν ἐβράδυναν νὰ διαδοθοῦν κατὰ τοὺς ἀπὸ τοῦ ιγ′ αἰ. κἑξ. χρόνους καὶ ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ῥωσσίᾳ, ἔνθα καὶ ἡ ἅμα τῇ λήξει τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος συντέλεια ἀνεμένετο, ἄνευ συσχετισμοῦ βεβαίως πρὸς τὰ δεινὰ τοῦ Βυζαντίου, καὶ τριετὴς πρὸ αὐτῆς βασιλεία τοῦ Ἀντιχρίστου [2].

3. Τὰς ἐσχατολογικὰς πεποιθήσεις τῶν συγχρόνων του φαίνεται ὅτι συμμερίζεται καὶ ὁ δράσας μεσοῦντος τοῦ ιδ′ αἰῶνος λόγιος Ἀλέξιος Μακρεμβολίτης [3]. Συγγραφεὺς ἥσσονος μὲν φήμης ἀλλ᾽ ἀπεικονίζων

1. «Προφητεία ἁγίου ἀνδρὸς πρὸς τὸν βασιλέα Μανουὴλ τὸν Παλαιολόγον ἐν ἔτει 1394 περὶ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ πάλιν ἐλευθερίας καὶ περὶ συντελείας τοῦ κόσμου», κῶδ. μονῆς Παντελεήμονος 204 (ιθ′ αἰ.), σ. 689, Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος... ἁγίου Ὄρους, τ. Β′, σ. 328. Φαίνεται ὅτι ἀπηχεῖται ἐδῶ ἡ ἐν τῷ βίῳ Ἀνδρέου τοῦ Σαλοῦ ἄποψις: *«εἶτα μετὰ τὴν παρέλευσιν τῆς πόλεως τὸ τηνικαῦτα τὰ τῆς βασιλείας συνίσταται»,* PG 111, στ. 865 B.

2. G. Fedotov, The Russian Religious Mind^{3}, New York 1965, σσ. 173-174. Πβ. καὶ A. Vasiliev, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σσ. 500-502.

3. Περὶ τοῦ ἐπιθέτου Μακρεμβολίτης διέλαβον παλαιότερον ὁ K. Krumbacher, GBL^{2}, σ. 766 (μτφρ. Γ. Σωτηριάδου, τ. Β′, σ. 733) καὶ ὁ Heinrich Moritz, Die Zunamen bei den byz. Historikern und Chronisten, II. Theil, Programm des k. Humanistischen Gymnasiums in Landshut 1897/98, σσ. 38-39. Δὲν γνωρίζω ἂν ὑπάρχουν μαρτυρίαι περὶ προγόνων τῆς οἰκογενείας Μακρεμβολιτῶν προγενεστέρων τοῦ ια′ αἰῶνος, ὅτε ἀναφέρονται ἡ Εὐδοκία Μακρεμβολίτισσα, σύζυγος τῶν βασιλέων Κωνσταντίνου Δούκα καὶ Ῥωμανοῦ Διογένους, καὶ ὁ Ἰωάννης Μακρεμβολίτης πιθανῶς πατὴρ αὐτῆς (D. Polemis, The Doukai, London 1968, σ. 34, σημ. 48). Τὸν ιβ′ αἰ. πλὴν τοῦ ποιητοῦ Εὐμαθίου ἢ Εὐσταθίου Μακρεμβολίτου, εἶναι γνωστοὶ ἐξ ἐγγράφων ἕτεροι δύο Μακρεμβολῖται: ὁ Μιχαὴλ Μακρεμβολίτης ἐν ἐγγράφῳ (12 Μαρτίου 1167) τῆς μονῆς Ξηροχωραφίου (εἶτα Ἱερᾶς) ἐν Μ. Ἀσίᾳ (N. Wilson - J. Darrouzès, Restes du cartulaire de Hiéra-Xérochoraphion, RÉB XXVI, 1968, σ. 25, ἀρ. 7,$_{52-53}$) καὶ ὁ Ἰωάννης Μακρεμβολίτης, 12 Μαΐου 1157 (N. Oikonomidès, Contribution à l'étude de la pronoia au XIIIe siècle, RÉB XXII, 1964, σ. 164). Εἶναι ἆρά γε δυνατὸν νὰ σχετισθοῦν οὗτοι πρὸς τοὺς ὁμωνύμους παρὰ G. Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin, Paris MDCCCLXXXIV, σ. 674;

Σύντομον ἔκθεσιν περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀλεξίου Μακρεμβολίτου παρέχει ὁ Ihor Ševčenko, Alexios Makrembolites and his Dialogue between the Rich and the Poor, Zbornik Radova Viz. Inst. 6, 1960, σσ. 187-228, ἔνθα ἐκδίδει καὶ τὸν ἐν λόγῳ Διάλογον, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ συγγραφεὺς ἐπεχείρησε τὴν κατάργησιν τῆς κοινωνικῆς ἀποστάσεως μεταξὺ πλουσίων καὶ πτωχῶν. Τὸ ἔργον τοῦ Ἀλεξίου Μακρεμβολίτου διεσώθη κυρίως διὰ τοῦ Σαββαϊτικοῦ κώδικος 417, ὅστις κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἦτο κτῆμα αὐτοῦ. Τὸ ὅτι πιθανῶς δὲν ἐτήρει ἐπιφυλακτικὴν στάσιν ἔναντι τῶν χρησμῶν φαίνεται ἐκ τῶν ἀκολούθων χωρίων τῶν ἔργων του: α′) *«ὃν* (Χριστὸν) *χρησμοὶ Ἑλλήνων ἀνδρῶν ἀσφαλῶς προκατήγγειλαν, | χρησμοὶ γυναικῶν προφητίδων* (= σιβυλλικοί), *χρησμοὶ*

ἐν τῷ ἔργῳ του τὰ προβλήματα καὶ τὰς ἀγωνίας τῆς ἐποχῆς του, ὁ Μακρεμβολίτης ἐτήρησεν ἑαυτὸν μακρὰν τοῦ πολιτικοῦ φατριασμοῦ καὶ ἠδυνήθη νὰ διακρίνῃ ποῖον ἦτο τὸ κοινωνικῶς καὶ ἐθνικῶς ὠφέλιμον καὶ νὰ ἀγωνισθῇ κατὰ τὸν τρόπον του ὑπὲρ αὐτοῦ. Κατ' ἀρχήν, ἂν καὶ μᾶλλον ἔρρεπεν ἰδεολογικῶς πρὸς τὴν μερίδα τοῦ Καντακουζηνοῦ, ἐτάχθη ἐναντίον τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καὶ δὲν ἔπαυσε τονίζων τὰ ἐκ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ὁμονοίας ἀγαθά [1]. Προέχει κατ' αὐτὸν ἡ κοινωνικὴ ἐξίσωσις καὶ ἡ ἀποκατάστασις τοῦ δικαίου [2]. Ἡ κακὴ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης, οἱ ἐμφύλιοι σπαραγμοί, ἡ ἠθικὴ πτῶσις εἶναι αἱ αἰτίαι τῆς θείας ὀργῆς, ἡ ὁποία κινεῖ ἐναντίον τοῦ κράτους τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως καὶ τὰ ἔθνη [3]. Εἰς τοὺς νομίζοντας

δαιμόνων πρὸς τούτοις», φφ. 77^{v} - 78^{r}, β') *«ἐξελεύσεται ἄνθρωπος, φησὶν ὁ χρησμός, καὶ στραταρχῶν καὶ πολεμῶν ἔθνη μεγάλα καὶ πολυάνθρωπα χειρώσεται»*, φ. 44^{r}· τοῦτο ἀναφέρεται πιθανῶς εἰς τὸ θέμα τοῦ λυτρωτοῦ βασιλέως, περὶ οὗ ὁμιλεῖ ἡ ὑπὸ C. Mango, The Legend of Leo the Wise, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 61, ἀναχθεῖσα εἰς τὸν ιδ' αἰῶνα «Ἀνωνύμου παράφρασις τῶν τοῦ βασιλέως Λέοντος χρησμῶν περὶ τοῦ βασιλέως...», PG 107, στ. 1141 - 1149.

1. Διαρκοῦντος τοῦ ἐμφυλίου πολέμου τοῦ Ἰω. Καντακουζηνοῦ (1341 - 1347) καὶ μάλιστα ἐν τῇ ἐποχῇ τῆς ἀκμῆς αὐτοῦ (1346 - 1347), ἐξέθηκε τὰς ὑπὲρ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἀγάπης συμβουλάς του ὑπὸ μορφὴν κανόνος, οὗ ἡ ἀκροστιχίς : *«Εἰρήνην φιλῶ τὴν θεοῦ ξένην χάριν»* (κῶδ. Σαββαϊτικὸς 417, φφ. 106^{v} - 108^{v}). Συνέχονται τοῦ κανόνος 28 στιχηρὰ προσόμοια (πρὸς τὸ *«Οἶκος ὁ Εὐφραθᾶ»*) ἀναφερόμενα εἰς τὸ αὐτὸ θέμα (φφ. 108^{v} - 110^{r}). Τὰ ἐν ταῖς κάτω ᾤαις τῶν προηγουμένων τοῦ κανόνος δύο φύλλων τοῦ κώδικος (105^{v}, 106^{r}, περιεχόντων τὸ ἔργον : «Ὅθεν ὑγεία καὶ νόσος») γεγραμμένα ἴσως διὰ τῆς χειρὸς αὐτοῦ τοῦ Μακρεμβολίτου, τὰ ὁποῖα ὁ μὲν Ἀθ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τ. Β', ἐν Πετρουπόλει 1894, σ. 535, περιγράφων τὸν κώδικα παραλείπει, ἐπισημαίνει δὲ ὁ I. Ševčenko, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 189, σημ. 12, ἀλλ' ἄνευ προσδιορισμοῦ τοῦ εἴδους των, εἶναι κατὰ τὴν ἀντίστροφον σειρὰν τῶν φύλλων 106^{r} - 105^{v} : α') κάθισμα πρὸς τὸ *«Τὸν τάφον σου, σωτήρ»*, ἀρχ. *«Ὁμόνοια τὸ πᾶν καὶ κρατεῖ καὶ συνέχει»* (φ. 106^{r}), β') κοντάκιον πρὸς τὸ *«Τῇ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ»*, ἀρχ. *«Τῇ κορυφῇ τῶν ἀγαθῶν τὰ ὑμνητήρια»* (φ. 106^{r}), γ') οἶκος πρὸς τὸ *«Ἄγγελος πρωτοστάτης»*, ἀρχ. *«⟨Ἄ⟩χαρις καθορᾶτ' εἰρήνης ἄτερ ὁ κόσμος»* (φφ. 106^{r} - 105^{v}). Ἀλλαχοῦ ὡς ἐξ ὀνόματος τῆς Δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ κατακρίνει τοὺς ἀλληλοσπαραγμοὺς γράφων: *«Ὑμεῖς δ' οὐκ ἔστι τῶν ἀπηγορευμένων οὐδὲν καὶ μισητῶν τῷ πατρί μου ὃ μὴ μεθ' ὑπερβολῆς κατ' ἀλλήλων ἐργάζεσθε καὶ ἀλλήλους διὰ ταῦτα μισεῖτε καὶ ἐπαρᾶσθε καὶ ἀναθεματίζετε καὶ τὴν γῆν δακρύων καὶ ἁρπαγμάτων καὶ αἱμάτων πληροῦτε...»*, Λόγος ἱστορικὸς περιέχων τὴν τῶν Γεννουϊτῶν ἀσθένειαν..., Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Ἀνάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, τ. Α', 1891, σ. $154,_{29-33}$.

2. Διάλογος πλουσίων καὶ πενήτων, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. $207,_{14}$ - $210,_{16}$.

3. *«...καὶ νῦν γίνονται πόλεμοι καὶ λοιμοὶ καὶ σεισμοὶ καὶ εἰς αἴσθησιν τῶν ἁμαρτιῶν οἱ πολλοὶ οὐκ ἔρχονται οὐδὲ τοῖς ἐπικειμένοις κακοῖς* (*κακῶς* cod.) *σωφρονίζονται»*, φ. 46^{r}. *«Ὅτε οὖν δεῖται κολαστῶν ὁ θεός, χρῆται νῦν μὲν ἀγελάρχαις ἀκρίδων δαίμοσι, νῦν δὲ ὧν ἔργα λιμοὶ καὶ νῦν μὲν ἔθνει βαρβάρῳ, νῦν δὲ ἄρχοντι πονηρῷ, καθάπαξ εἰπεῖν ταῖς ἐπιτηδείοις εἰς τὸ ποιῆσαι κακὰ δημόσια φύσεσι»*, φ. 27^{v}. Εἰς τὴν κακὴν ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης (*«τὸ περὶ τὰς δίκας νόσημα»*) κατὰ τὸν Γρηγορᾶν εἶχεν ἀποδώσει τὸ 1329

ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἐπεξετείνοντο εἰς βάρος τῶν Βυζαντινῶν διὰ τὴν εὐσέβειάν των καὶ τὴν ὀρθότητα τάχα τῆς πίστεώς των — ἦτο καὶ αὐτὴ ἐκ τῶν πρεσβευομένων τότε ἀπόψεων — ἀντέταξε τὸ ἔργον του τὸ ἐπιγραφόμενον : «Ἀπόδειξις ὅτι διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν εἰς προνομὴν καὶ αἰχμαλωσίαν τοῖς ἔθνεσιν ἐξεδόθημεν...» [1]. Ἡ ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν ἐνεργουμένη σωματικὴ αἰχμαλωσία εἶναι φυσικὸν ἐπακόλουθον τῆς προηγηθείσης αἰχμαλωσίας τῶν ψυχῶν ὑπὸ τῶν νοερῶν ἐχθρῶν [2]. Ὑπ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα εἰς πολλὰ σημεῖα τοῦ ἔργου του ἀποδύρεται τὴν θλιβερὰν κατάστασιν τοῦ κράτους, τὴν ὁποίαν ἀποδίδει εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν (διὰ τῶν ἀντιπαλαμιτῶν, παλαμικὸς αὐτὸς) πτῶσιν.

Ἡ ἔλλειψις ὅμως πίστεως καὶ ἰδίᾳ καλῶν ἔργων εἶναι σημεῖον ὅτι ἐγγίζει τὸ τέλος τοῦ κόσμου, διότι οὕτως αἱ σχετικαὶ προρρήσεις εὑρίσκουν τὴν πραγματοποίησίν των [3]. Τὰς ἐσχατολογικάς του ἀπόψεις διετύπωσε σαφέστερον ἐν τῷ κατωτέρω ἐκδιδομένῳ λόγῳ αὐτοῦ : «Εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν πεσοῦσαν ὑπὸ πολλῶν κατὰ συνέχειαν γενομένων σεισμῶν», ὁ ὁποῖος πιθανῶς ἀνήκει εἰς τὰ ἔργα τῆς τελευταίας συγγραφικῆς του παραγωγῆς. Ἔχων ἐκεῖ πλέον ἀσφαλὲς δεδομένον ὅτι ὁ κόσμος βαδίζει σταθερῶς εἰς τὸ τέρμα τῆς ζωῆς του δικαιολογεῖ δεοντολογικῶς τὰ συμβαίνοντα φοβερὰ φυσικὰ καὶ πολιτικὰ γεγονότα ὡς ἀποτελέσματα τῆς ταραχῆς τοῦ ψυχορραγοῦντος σύμπαντος (στ. 3 - 10). Συγκρίνων τὸ ἀμφίβολον παρὸν πρὸς τὸ ἔνδοξον παρελθὸν καὶ μὴ βλέπων ἐλπίδας διορθώσεως ἢ ἀποκαταστάσεως τοῦ παλαιοῦ γοήτρου, παρὰ τὰς μέχρι τοῦδε προσπαθείας του ὑπὲρ τῆς κατανοήσεως τοῦ κοινοῦ συμφέροντος, βλέπει κρατοῦσαν ἀόρατόν τινα καὶ ἄφυκτον δύναμιν ὁδηγοῦσαν πρὸς τὸ προκαθωρισμένον τέλος. Τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν προειδοποιοῦν μὲν περὶ τῆς συντελείας, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν

καὶ ὁ Ἀνδρόνικος Γ' τὴν ἧτταν τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ ὑπὸ τῶν Τούρκων παρὰ τῇ Φιλοκρήνῃ, Γρηγορᾶς, IX, 9 : I, $436,_{18}$ - $437,_{2}$.

1. Ἀνέκδοτον φφ. 22^{v} - 51^{v}. Ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ᾤας τοῦ φ. 22^{v} ἐγράφη πιθανῶς διὰ τῆς χειρὸς τοῦ Μακρεμβολίτου : *«Πρός τινα ἀντιρρητι⟨κὸς⟩ τὸν τὰς ἁ⟨γίας εἰ⟩κόνας αἰχμαλώτους ἰδόντα καὶ ὑπὸ τοῦ λογισμοῦ ἐνοχληθῆναι* (sic), *ὡς ἔλεγεν ὀρθὸν εἶναι τὸ δόγμα, ὃ οἱ τῆς Ἄγαρ πρεσβεύουσιν»*.

2. *«...μὴ θαυμάζωμεν | πῶς εἰς αἰχμαλωσίαν πανσυδὶ παρεδόθημεν καὶ ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἀεὶ καταστρατηγούμεθα, μηδὲ λέγωμεν πῶς ὀλίγοι τῶν ἐναντίων πλείους κατὰ πολὺ τῶν ἡμετέρων ἐκράτησαν· τῶν γὰρ ψυχῶν ἡμῶν ὑπὸ τῶν νοητῶν δυσμενῶν ᾐχμαλωτισμένων εἰκότως καὶ τὰ σώματα τοῖς αἰσθητοῖς ἐξεδόθησαν»*, φ. 32^{r-v}.

3. *«...οἱ δὲ πίστιν ἀληθῆ ἔχουσι, πολιτείαν δὲ καλὴν οὐκ ἔχουσι· θεὸν ὁμολογοῦσιν εἰδέναι, τοῖς δὲ ἔργοις ἀρνοῦνται· περὶ θεοῦ μεγάλα σαλπίζουσι καὶ περὶ εὐποιίαν νυστάζουσι. | καὶ ὁ δεσπότης τὴν τοῦ κόσμου συντέλειαν ἐν τῇ ἐκλείψει τῶν ὁσίων καὶ ἀγαθῶν γενήσεσθαι αἰνιττόμενος ἔλεγεν : 'ἆρα ἐλθὼν ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου εὑρήσει τὴν πίστιν ἐπὶ τῆς γῆς ;' καὶ πάλιν ὁ προφήτης : 'σῶσόν με, κύριε, ὅτι ἐκλέλοιπεν ὅσιος' καὶ τὰ ἑξῆς, ἃ ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς χρόνῳ μᾶλλον τελούμενα φαίνεται»*, φ. 45^{r-v}.

ἡ προέλευσις ὀφείλεται εἰς τὸ ἐγγίζον ὡρισμένον τέλος τοῦ χρόνου (περιόδου τῆς ζωῆς τοῦ κόσμου), τὸ ὁποῖον κατὰ τὰ τότε παραδεδεγμένα δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἄλλο ἢ τὸ ἐπικείμενον ἑπτακισχιλιοστὸν ἔτος. Ἡ βεβαιότης μεθ' ἧς ὁμιλεῖ περὶ τῆς «τελευτῆς» τοῦ χρόνου (στ. 4 - 5) σημαίνει ὅτι καὶ ὁ Μακρεμβολίτης ἐγνώριζε τὰς ἐσχατολογικὰς ἰδέας περὶ τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος. Αὐτὸ τὸ ὁποῖον δὲν προσεδόκα ἢ ἴσως δὲν περιέγραψεν ὡς ἀναμενόμενον, διότι ἐπραγματοποιεῖτο κατὰ τὰς ἡμέρας του, εἶναι ἡ βασιλεία τοῦ Ἀντιχρίστου ἐπὶ τῆς γῆς ὀλίγον πρὸ τῆς συντελείας. Ἡ πίστις ὅμως αὐτὴ δὲν εἶχεν ὑποχωρήσει τὸν ιδ' αἰ.· ὁ κῶδιξ π.χ. Parisinus gr. 2661 γραφεὶς ὑπὸ τοῦ ἱερέως Δημητρίου Φιλομάτη τὸ ἔτος ,ϛωογ' (= 1364), περιέχει ἐν φφ. 208^r - 209^r «Πρόρρησιν τοῦ ἁγιωτάτου Ἀνδριτζοπούλου πρὸς τὸν Ζωριάνον κῦρ Μιχαὴλ» περὶ τῶν ἐσχάτων τοῦ κράτους τῶν Ῥωμαίων καὶ τοῦ κόσμου [1], ἐν ᾗ προλέγεται ὅτι *«καταλυομένου τούτου* (= τοῦ σκήπτρου τῶν Ῥωμαίων) *καὶ ἡ τοῦ Ἀντιχρίστου παρουσία γενήσεται»* [2]. Μετὰ τῆς προρρήσεως τοῦ Ἀνδριτζοπούλου συμφωνεῖ ὁ Μακρεμβολίτης ὡς πρὸς τὸ ὅτι ἡ πτῶσις τῶν τῆς Ἐκκλησίας πραγμάτων καὶ ἡ βαθμιαία παρακμὴ τοῦ κράτους ὀφείλονται εἰς τὴν ἔλευσιν τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος [3]. Ἐσώθη καὶ χρησμὸς περὶ τοῦ Ἀντιχρίστου ἀπὸ τοῦ ιε' αἰ. ἴσως καὶ ἐνωρίτερον ἐπιγραφόμενος : «Στίχοι τοῦ κόσμου περὶ τοῦ Ἀντιχρίστου τῆς ἐπιδημίας» καὶ προλέγων συμφορὰς τῶν εὐσεβῶν ἐξ αὐτοῦ [4].

Ἐκτὸς τῶν σημείων τῶν καιρῶν, τὰ ὁποῖα συμβαίνουν ἐπικειμένου τοῦ τέλους, ὁ Μακρεμβολίτης τὴν γνώμην ὅτι ἡ συντέλεια εὑρίσκεται ἐγγὺς στηρίζει καὶ ἐπὶ τῆς προφητείας τοῦ Δανιήλ. Τῶν βασιλειῶν τοῦ ἐνυπνίου τοῦ Ναβουχοδονόσορος [5], τῶν ἀντιστοιχουσῶν κατὰ τὰς βυζαντινὰς ἑρμηνείας εἰς τὰς ἡγεμονίας Ἀσσυρίων, Μήδων καὶ Περσῶν, Ἑλλήνων, Ῥωμαίων [1], ἡ τελευταία (τῶν Βυζαντινῶν) ἔχει πλέον δείξει πολλὰ σημεῖα συντριβῆς ἀνάλογα πρὸς τὸ εὔθραυστον τοῦ ὀστράκου, ἐξ οὗ σύγκειται κατὰ τὸ ἐνύπνιον, καὶ ὡς ἐκ τούτου τὸ ἐπερχόμενον τέλος της θὰ προέλθῃ ἐκ τῆς ἐμφανίσεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὴν ἐξήγησιν τῆς προφητείας (στ. 77 - 78) [2]. Τὸ ἕτερον τῶν εἰλημμένων ἐκ τῆς προφητείας τοῦ Δανιὴλ στοιχείων εἶναι ἡ ὅρασις τῶν τεσσάρων θηρίων, ἀντιστοιχούντων καὶ αὐτῶν πρὸς τὰς τέσσαρας ἀνωτέρω βασιλείας. Μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ τετάρτου θηρίου ὁ Δανιὴλ εἶδε τὴν κρίσιν τῆς ἀνθρωπότητος, τὴν ὁποίαν ἀνέμενε καὶ ὁ Μακρεμβολίτης μετὰ τὴν παρέλευσιν τῆς ἀντιστοίχου βασιλείας τῶν Ῥωμαίων (στ. 78 - 83) [3].

Τὰ συμβαίνοντα δεινὰ ἕνεκα τῆς καθολικῆς των μορφῆς ἔπληξαν καὶ τὰ «ἔθνη», τὰ ὁποῖα δὲν ἀνέμενον τὴν ἔλευσιν τῆς ἀνεσπέρου ἡμέρας τῆς μελλούσης ζωῆς· ἀλλὰ κατὰ τῶν χριστιανῶν Βυζαντινῶν ἐνέσκηψαν δριμύτερα, ὥστε νὰ παρέχηται ἡ εὐκαιρία νὰ συνέλθουν καὶ νὰ μετανοήσουν ἐξ αὐτῶν ὅσοι δὲν ἐνόσουν ἀνίατα. Προβαίνει ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν ἀπαρίθμησιν φοβερῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ πολιτικῶν γεγονότων (στ. 15 - 44), τὰ ὁποῖα ἔλαβον χώραν ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' (1328 - 1341) καὶ τοῦ Ἰωάννου Ε' καὶ τοῦ Καντακουζηνοῦ (1341 μέχρι τοῦ 1353) [4], καὶ

1. Ἐξεδόθη ὑπὸ Σπ. Λάμπρου, ΝΕ Γ', 1906, σσ. 474 - 476.

2. Αὐτόθι, σ. 475. Καὶ τοὺς Τούρκους (= ἔθνη) λέγει προδρόμους τοῦ Ἀντιχρίστου : *«Ὡς γάρ, Χριστοῦ ἐρχομένου, ἀγαθοὶ ὑπηρέται καὶ προφῆται ἦλθον, ὡς ὁ Πρόδρομος καὶ οἱ λοιποί, οὕτω καὶ τοῦ Ἀντιχρίστου ἀναγκαῖον ἀπηνεῖς καὶ λυμεῶνας αὐτοῦ προπορεύεσθαι καὶ τῶν ἀνθρωπίνων κυριεῦσαι ψυχῶν»,* αὐτόθι, σ. 476.

3. Μακρεμβολίτης : στ. 30 - 44. Ἀνδριτζόπουλος : *«παραχωρήσει θεοῦ, διότι ἡ καθολικὴ συντέλεια πλησιάζει, παρέρχεται πρῶτον μὲν ἡ ἐκκλησία τῶν εὐσεβῶν, κατὰ τὸν σταυροῦ ἀριθμόν, παρέρχεται δὲ καὶ ἡ βασιλεία. Παρέρχονται δὲ κατὰ μικρόν»,* ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 475 - 476. Ὁ Ἀνδριτζόπουλος δὲν ὁμιλεῖ περὶ ἑβδόμου αἰῶνος, ἀλλὰ θέλει τὸ κράτος ἰσχυρὸν συμφώνως πρὸς τὸν τοῦ σταυροῦ ἀριθμὸν (= ἄθροισμα τῶν διὰ τῶν γραμμάτων : σ, τ, α, υ, ρ, ο, ς δηλουμένων ἀριθμῶν) μέχρι τοῦ 1271 καὶ εἶτα τὴν βαθμιαίαν πτῶσιν. Ἴσως τὸ ἔτος αὐτὸ ὁδηγεῖ εἰς τὸν χρόνον συγγραφῆς τῆς προρρήσεως.

4. Ἐξεδόθη ὑπὸ E. Trapp, Vulgärorakel aus Wiener Handschriften, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 105 - 106.

5. Δανιὴλ β', 31 - 45.

1. Πβ. Ζωναρᾶν III, 2 - 3 : I, 178,29 - 182,28 (Dindorf). Τὴν ἀντιστοιχίαν τῶν βασιλειῶν πρὸς τὸ ἐνύπνιον τοῦ Ναβουχοδονόσορος ἐσημείωσεν ἰδιοχείρως (;) καὶ ὁ Μακρεμβολίτης ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ᾤας τοῦ φ. 113^r τοῦ Σαββαϊτικοῦ κώδικος ὡς ἑξῆς : *«Χρυσός, ἄργυρος, χαλκός, σίδηρος : Μίδων* (sic), *Περσῶν, Ἑλλήνων Ῥωμαίων».*

Ἀπὸ τῆς ἐσχατολογικῆς αὐτῆς πλευρᾶς αἱ τέσσαρες βασιλεῖαι ἀπετέλεσαν θέμα καὶ τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας ἐξεικονισθεῖσαι ὑπὸ μορφὴν τεσσάρων βασιλέων ἐν ταῖς παραστάσεσι τῆς Ὁράσεως τοῦ προφήτου Δανιὴλ (Φ. Κόντογλου, Ἔκφρασις τῆς ὀρθοδόξου εἰκονογραφίας, Ἀθῆναι 1960, σσ. 295 - 296) καὶ τῆς Δευτέρας Παρουσίας (Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἅγιοι Ἀνάργυροι, παλαιὸς καθεδρικὸς ναὸς Χανίων, ἐν Ἀθήναις 1969, σσ. 13 - 14).

2. Τὰ αὐτὰ λέγει καὶ ὁ Ζωναρᾶς : *«ἡ μέλλουσα ἐπιφάνεια . . . τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἥτις, τῆς σιδηρᾶς βασιλείας γενομένης ἀσθενεστέρας διὰ τὴν τοῦ ὀστράκου ἐπιμιξίαν, ἀναφανήσεται»,* III, 3 : I, 183,2-5 (Dindorf).

3. Δανιὴλ ζ'. Βλ. καὶ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ Ζωναρᾶ περὶ τοῦ τετάρτου θηρίου, ἐν ᾗ παρεμβάλλει καὶ ἀπόψεις περὶ τῆς μελλούσης βασιλείας τοῦ Ἀντιχρίστου, III, 7 : I, 194,5 - 197,17 (Dindorf). Καὶ πάλιν ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ᾤας τοῦ φ. 113^r ἐσημείωσεν ὁ Μακρεμβολίτης ἰδιοχείρως (;) τὰ τέσσαρα θηρία : *«ἄρκτος, λέαινα, πάρδαλις, ἀνώνυμον τὸ δ'»,* ἐναλλάξας τὴν ἐν τῷ κειμένῳ τῆς προφητείας σειρὰν αὐτῶν ἀντί : λέαινα, ἄρκτος... Ὁμοίως ἐν τῇ κάτω ᾤᾳ τοῦ αὐτοῦ φύλλου ἐσημείωσεν : *«† ἕως καιροῦ συντελείας συντέλεια ἔσται ἐπὶ τὴν ἐρήμωσιν»,* ὅπερ ἐνθυμίζει χωρίον τοῦ Δανιήλ, θ', 27.

4. Παρομοίαν σύγχρονον ἔκθεσιν τῶν αὐτῶν σχεδὸν θεομηνιῶν, ἐπισυμβασῶν διὰ τὰς ἁμαρτίας τῶν ἀνθρώπων, εὑρίσκει τις ἐν γράμματι τοῦ πατριάρχου Καλλίστου Α' τοῦ ἔτους 1350 (;) : *«. . .ἐνεργουμένων καὶ ἔτι τῶν τοιούτων θεομισῶν ἀσεβημάτων καὶ μιασμάτων, διὰ ταῦτα γὰρ ἐπῆλθον ἀπὸ τῆς θεηλάτου καὶ δικαίας ὀργῆς ἐξ ἀγανακτήσεως*

καταλήγει εἰς τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1346 ἕνεκα τῶν σεισμῶν καταστροφὴν τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Σοφίας (στ. 44 - 48), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θεωρεῖ ὡς τὸ κυριώτερον σημεῖον τῆς τοῦ Θεοῦ ἐγκαταλείψεως καὶ τῆς συντελείας τοῦ κόσμου (στ. 49 - 50). Ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς συντάξεως τοῦ βίου τοῦ Ἀνδρέου τοῦ Σαλοῦ ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου πρεσβυτέρου (ι´ αἰ.) καταστροφὴ τῶν ναῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ κατ' αὐτὴν τὴν λῆξιν τοῦ παρόντος κόσμου ἐθεωρεῖτό τι ἀδιανόητον [1], ἦτο δ' ἑπόμενον ν' ἀποδοθῇ χαρακτὴρ θεοσημίας εἰς τοιαῦτα γεγονότα. Αἱ ἐκ τοῦ σεισμοῦ π.χ. ζημίαι ἐν Νικαίᾳ τῶν ναῶν τῆς ἁγίας Σοφίας καὶ τῶν ἁγίων Πατέρων μετὰ τῆς πτώσεως τῶν τειχῶν καὶ οἰκημάτων τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1063 ἐθεωρήθησαν ἀφ' ἑνὸς μὲν *«εἴσπραξις ἁμαρτημάτων»* ἀλλὰ καὶ θεοσημίαι περὶ τῆς ἐπελεύσεως τῶν Οὔζων ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ Σκυλίτση [2]. Ὁ ναὸς τῆς ἁγίας Σοφίας εἰδικῶς, ὁ ὁποῖος κατὰ μὲν τὸν Προκόπιον ἔδιδε τὴν ἐντύπωσιν θείου ἔργου [3], συμφώνως δὲ πρὸς τὴν παράδοσιν ἦτο ἀποτέλεσμα τῆς συνεργασίας ἀνθρώπων καὶ ἀγγέλων [4], δὲν ἔπρεπε νὰ γνωρίσῃ καταστροφήν. Κατὰ τὸν Μακρεμβολίτην ἡ οἰκοδόμησίς του ἦτο σημεῖον τῆς ἐπαφῆς οὐρανοῦ καὶ γῆς (στ. 50 - 51), ἡ δὲ κατάλυσίς του σημεῖον τῆς καταργήσεως τῆς σχέσεως αὐτῆς, διότι ὁ Θεὸς δὲν φείδεται οὐδὲ τῶν ναῶν, ὅταν οἱ ἄνθρωποι εἶναι πονηροὶ καὶ δὲν τιμοῦν τοὺς ἐμψύχους ναούς, δηλαδὴ τοὺς συνανθρώπους αὐτῶν, ἐν οἷς κατοικεῖ. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον παρέδωκε ποτὲ καὶ τὰ ἅγια τῶν Ἰουδαίων εἰς τοὺς πολεμίους καὶ δὲν ἐκώλυσε καὶ αὐτὴν τὴν καταστροφὴν τοῦ Ναοῦ (στ. 51 - 68) [5].

οἵ τε λιμοὶ καὶ λοιμοὶ ἐκεῖνοι καὶ οἱ τῆς γῆς ἀνατιναγμοὶ καὶ σεισμοί, ἐκ θεμελίων ταύτην σαλεύοντες, καὶ αἱ τῆς θαλάσσης φοβεραὶ ἐκδρομαὶ καὶ ἐπικλύσεις, βρυχωμένης ὥσπερ ἐν θυμῷ καὶ παρερχομένης τὰ ἑαυτῆς ὅρια, καὶ οἱ κατακλυσμοὶ καὶ οἱ ἐνσκήψαντες ἐμπρησμοὶ καὶ οἱ τοσοῦτοι ἐμφύλιοι πόλεμοι καὶ ἡ ἀπροσδόκητος ῥομφαία τοῦ θανατικοῦ καὶ ὁ φόνος τῶν ὁμοφύλων χριστιανῶν ἀδελφῶν καὶ γνησίων συγγενῶν ὑπ' ἀλλήλων, φεῦ, καθ' ἑκάστην φονευομένων, ἀγνοησάντων τοὺς ὅρους τῆς φύσεως ὑπὸ τῆς τοῦ διαβόλου φρενοβλαβίας, | καὶ ἡ παρὰ τῶν βαρβάρων καὶ ἀσεβῶν ἐχθρῶν καὶ ἀθέων ἐπελθοῦσα χαλεπὴ καὶ μεγάλη αἰχμαλωσία καὶ ὁ ἀφανισμὸς καὶ ἡ φθορὰ καὶ ἡ διασπορά, ἣν ὑπέστη καὶ ὑφίσταται ἀθλίως τὸ τῶν χριστιανῶν γένος, περὶ ὧν οὔτε ἀκούειν δυνατὸν οὔτε λέγειν ἀδακρυτί», M. - M., Acta, τ. I, σσ. 303 - 304, ἀρ. CXXXIV.

1. PG 111, στ. 853 A. Περὶ τῆς ἁγίας Σοφίας : *«...τινές φασι μὴ συμποτίζεσθαι τῇ πόλει* (βυθιζομένῃ) *τὴν μεγάλην τοῦ θεοῦ ἁγίαν Σοφίαν, ἀλλὰ ἀοράτῳ δυνάμει κρεμασθῆναι αὐτὴν ἐπὶ τοῦ ἀέρος»*, αὐτόθι, στ. 868 B.

2. E. Τσολάκη, Ἡ συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση, Θεσσαλονίκη 1968, σσ. 116,$_{22}$ - 117,$_{5}$.

3. Προκοπίου Περὶ τῶν κτισμάτων, I, 1, 61 : IV, 14,$_{26}$ - 15,$_{1}$ (Haury - Wirth).

4. Βλ. Διήγησιν περὶ τῆς ἁγίας Σοφίας παρὰ Th. Preger, Scriptores originum constantinopolitanarum, I, Lipsiae MCMI, σσ. 86,$_{8}$ - 88,$_{10}$, 88,$_{17}$ - 90,$_{6}$, 90,$_{17}$ - 91,$_{12}$.

5. Κατὰ τὸν ἀντιπαλαμίτην Νικηφόρον Γρηγορᾶν γράφοντα μετὰ τὴν ἐν τῇ συνόδῳ τοῦ 1351 καταδίκην του, ἡ ζημία τῆς ἁγίας Σοφίας ὠφείλετο εἰς τὴν ἐπισημο-

4. Ἡ περὶ ἧς ὁμιλεῖ ὁ Μακρεμβολίτης ζημία τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Σοφίας συνετελέσθη τὴν νύκτα τῆς 19ης Μαΐου τοῦ ἔτους 1346, ὅτε κατεκρημνίσθη ἡ ἀνατολικὴ ἀψὶς συμπαρασύρασα μέρος τοῦ συνημμένου αὐτῇ ἀνατολικοῦ τεταρτοσφαιρίου καὶ τὰ τρία ὄγδοα περίπου τοῦ ἐρειδομένου κατ' ἀνατολὰς ἐπ' αὐτῆς τρούλλου, ἕνεκα προηγηθέντων συνεχῶν σεισμῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχον προκαλέσει ἤδη ἀπὸ τῆς 20ῆς Ὀκτωβρίου 1343 πτῶσιν κεράμων καὶ ψηφίδων ἐκ τῆς ὀροφῆς τοῦ ναοῦ. Ἐκ τῆς πτώσεως συνετρίβησαν ὁ ἄμβων καὶ τὸ τέμπλον. Τὸ δημιουργηθὲν δέος, ὡς περιγράφει ὁ Γρηγορᾶς, ἦτο πραγματικῶς μέγα, ἀπόδειξις δὲ τούτου εἶναι καὶ τὸ ὅτι μνείαν τοῦ γεγονότος διέσωσαν ἐκτὸς τοῦ Μακρεμβολίτου πολλαὶ σύγχρονοι πηγαί. Ἡ βασιλὶς Ἄννα ἡ Σαβαυδικὴ ἐπελήφθη εὐθὺς τοῦ ἔργου τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ ῥήγματος. Αἱ ἐργασίαι διήρκεσαν μέχρι τῆς 6ης Ὀκτωβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ἀποκατεστάθη δὲ τὸ τεταρτοσφαίριον τοῦ ἱεροῦ βήματος μετὰ τῆς ἀψῖδος, οὐχὶ ὅμως καὶ ὁ τροῦλλος [1]. Ἕνεκα τῆς ὡς ἐκ τούτου ἀκαταλληλότητός του ὁ ἄλλοτε περίδοξος ναὸς ἐγκατελείφθη

ποίησιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Παλαμᾶ καὶ προφανῶς εἰς τὸ ὅτι ἡ πρώτη ὑπὲρ αὐτοῦ σύνοδος, τοῦ 1341, συνεκλήθη ἐν τῷ ναῷ τούτῳ, XXII, 3 : III, 6,$_{16-19}$.

1. Καντακουζηνὸς IV, 4 : III, 29,$_{18}$ - 30,$_{19}$. Γρηγορᾶς XIV, 2 : II, 696,$_{8-11}$· XV, 2 : II, 749,$_{10}$ - 751,$_{20}$. Τὸ βραχὺ χρονικὸν τοῦ 1352 ἐσφαλμένως τοποθετεῖ τὴν πτῶσιν εἰς τὴν ιγ´ Μαΐου, Peter Schreiner, La chronique brève de 1352 (texte, traduction et commentaire), ἀρ. 45, OCP XXXI, 1965, σ. 338 καὶ σσ. 360 - 362, ἔνθα συγκεντροῖ καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν πληροφορίας. Ὀρθὴν χρονολογίαν παρέχουν αἱ κάτωθι πηγαί : Μακάριος Φιλαδελφείας ὁ Χρυσοκέφαλος ἐν αὐτογράφῳ χρονικῷ σημειώματι (κῶδ. Marc. gr. 83, f. 229^{v}), M. Ἰ. Μανούσακα, Μακαρίου Φιλαδελφείας τοῦ Χρυσοκεφάλου ἀνέκδοτα χρονικὰ σημειώματα (1344 - 1346) εἰς δύο αὐτογράφους Μαρκιανοὺς κώδικας, Θησαυρίσματα 4, 1967, σ. 12. Τὰ ὑπ' ἀρ. 47,$_{18-19}$ καὶ 52,$_{12-18}$ χρονικὰ τῆς Συλλογῆς Σπ. Λάμπρου, Βραχέα χρονικά· ἐκδίδονται ἐπιμελείᾳ K. Ἀμάντου (= Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας A´, τεῦχος 1), Ἀθῆναι 1932, σσ. 80, 88 - 89· πβ. περὶ αὐτῶν καὶ P. Schreiner, Studien zu Βραχέα Χρονικὰ (= Miscellanea Byzantina Monacensia, 6), München 1967, σσ. 18 - 22. Τὸ ἐν τῷ κώδ. Vat. gr. 773, f. I^{v} χρονικὸν σημείωμα (Codices Vaticani Graeci, t. III, rec. R. Devreesse, Βατικανὸν MCML, σ. 289). Καὶ ὁ Γρηγόριος Ἀκίνδυνος μνημονεύει τοῦ γεγονότος ἐν ἐπιστολῇ (cod. Monac. gr. 223, ff. 4^{v} - 5^{v}), ἔκδ. Th. Uspenskij, Sinodik v nedelju pravoslavija, Ὀδησσὸς 1893, σσ. 75 - 77, θρηνεῖ δὲ ἡ ἐν Ἐπιμέτρῳ τοῦ παρόντος ἐκδιδομένη ἀνώνυμος μονῳδία. — Περὶ τῶν ἀναφερουσῶν τοὺς κατ' ἐκεῖνο σεισμοὺς πηγῶν βλ. κυρίως I. Ševčenko, Notes on Stephen, the Novgorodian Pilgrim to Constantinople in the XIV Century, Südostforschungen XII, 1953, σ. 169, καὶ Peter Schreiner, La chronique..., ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 347 - 352. Γενικῶς δὲ περὶ τοῦ ῥήγματος, οἰκ. πτρχ. Κωνσταντίου A´, Βιογραφία καὶ Συγγραφαὶ αἱ ἐλάσσονες..., ἐν Κωνσταντινουπόλει 1866, σσ. 403 - 404, E. Ἀντωνιάδου, Ἔκφρασις τῆς ἁγίας Σοφίας, τ. A´, Ἀθῆναι 1907, σσ. 26 - 28, Cyril Mango, Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul. The Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, District of Columbia, 1962, σσ. 66 - 67, H. Jantzen, Hagia Sophia, Köln 1967, σ. 45.

πλέον κατὰ τὰς βασιλικὰς τελετὰς καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἐχρησιμοποιεῖτο ὁ ἐγγὺς τοῦ παλατίου τῶν Βλαχερνῶν ναὸς τῆς Θεοτόκου [1]. Κατὰ τὰ ἐφ' ἑξῆς δυσχερῆ οἰκονομικῶς ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Ἰω. Καντακουζηνοῦ ἡ ἀποπεράτωσις τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ ναοῦ ἦτο κοινὸς πόθος καὶ συνεκίνει τὰς ψυχὰς τῶν εὐσεβῶν, ὥστε νὰ προβαίνουν καὶ εἰς χρηματικὰς εἰσφορὰς ἐπὶ τούτῳ [2], ὑπερέβη δὲ καὶ τὰ ὅρια τοῦ κράτους καὶ ἔφθασε μέχρις αὐτοῦ τοῦ μεγάλου δουκὸς τῆς Μόσχας Simeon, ὅστις περὶ τὸ 1350 ἔστειλεν οἰκειοθελῶς εἰς Κωνσταντινούπολιν ἱκανὸν χρηματικὸν ποσόν. Ὁ Καντακουζηνὸς ὅμως διέθεσεν αὐτὸ εἰς τὸν Ὀρχὰν πρὸς ἀπόκτησιν μισθοφορικῆς δυνάμεως Τούρκων [3], μόλις δὲ λήγοντος τοῦ ἔτους 1353 κατόπιν συγκεντρώσεως δι' ἐράνου ἐν Κωνσταντινουπόλει τῶν ἀπαιτουμένων χρημάτων ἤρξατο τῶν ἐργασιῶν τῆς ἐπισκευῆς τοῦ τρούλλου, αἱ ὁποῖαι διήρκεσαν ἐπὶ τρίμηνον. Τὴν ἐσωτερικὴν διακόσμησιν τοῦ ναοῦ ἔφερεν εἰς πέρας ἐν συνεχείᾳ ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν Ἰωάννης Ε' Παλαιολόγος [4].

Ὁ λόγος τοῦ Ἀλεξίου Μακρεμβολίτου «Εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν πεσοῦσαν ὑπὸ πολλῶν κατὰ συνέχειαν γενομένων σεισμῶν» ἐγράφη κατ' ἰδίαν μαρτυρίαν διαρκούσης ἢ μᾶλλον μελετωμένης μιᾶς τῶν δύο ἀνωτέρω ἀποκαταστάσεων αὐτῆς (στ. 65 - 66). Φαίνεται ὅμως βέβαιον ὅτι συνετέθη κατὰ τὴν δευτέραν, ἐπὶ Καντακουζηνοῦ, τοῦ 1353, διότι :

α') Μνημονεύεται ὁ ἐμφύλιος πόλεμος *(σύγχυσις)* τῶν ἐτῶν 1341 - 1347 ὡς λαβὼν χώραν πρὸ πολλοῦ χρόνου (στ. 37 - 38). Τοῦτο προφανῶς τονίζει, ἵνα θεωρηθῇ μεμακρυσμένη πλέον ἡ σκοτεινὴ περίοδος τῆς πολιτικῆς σταδιοδρομίας τοῦ βασιλεύοντος τότε Καντακουζηνοῦ.

β') Ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅ τι συνέβη νῦν κατὰ τὸ παρελθόν, *«ὅτε τὰ Ῥωμαίων ηὔξανε πράγματα»* (στ. 71 - 72), ὁ ναὸς *«πολλάκις πεσὼν ἀνωρθώθη»* (στ. 72). Τὴν ἐποχὴν τοῦ Μακρεμβολίτου ἔπεσε πάλιν ὁ ναός, ἀλλὰ δὲν ἀνωρθώθη ἐγκαίρως πλήρως. Τὸ ῥῆγμα τοῦ τρούλλου ἦτο ἱκανόν, ὥστε νὰ δίδῃ εἰς αὐτὸν ὄψιν ἐρειπίου καὶ νὰ τὸν καθιστᾷ ὑπόθεσιν δακρύων κατὰ τὰς συγχρόνους μαρτυρίας [5]. Ἑπομένως δὲν δύναται νὰ ἐγράφη ὁ λόγος

1. Καντακουζηνὸς IV, 4 : III, 30,$_{2-3}$.

2. Πβ. τὴν παρὰ M. - M., Acta..., τ. I, σσ. 275 - 276, ἀρ. CXXV, διαθήκην μοναχοῦ τινος Κομπᾶ, δι' ἧς κατέλιπεν οὗτος 300 ὑπέρπυρα *«ἐπὶ ἀνακτίσει τοῦ παμμεγίστου θειοτάτου ναοῦ τῆς τοῦ θεοῦ λόγου Σοφίας»*.

3. Τὴν πρᾶξιν τοῦ Καντακουζηνοῦ καταδικάζει ὡς ἱεροσυλίαν ὁ ἀναφέρων τὸ γεγονὸς Γρηγορᾶς, XXVIII, 34 - 36 : III, 199,$_{10}$ - 200,$_{9}$· XXXVI, 31 : III, 516,$_{12}$ - 517,$_{11}$. Πβ. καὶ G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates[3], München 1963, σ. 434.

4. Καντακουζηνὸς IV, 4 : III, 30,$_{5-15}$. Γρηγορᾶς, XXVIII, 39 : III, 201,$_{22}$ - 202,$_{3}$· XXIX, 45 : III, 254,$_{7-20}$. Cyril Mango, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 68.

5. *«Τότε δὲ* (1347) *...τὸ μέγα τῆς οἰκουμένης θαῦμα ὁ περιβόητος οὑτοσὶ ναὸς πτῶμα δακρύων φιλοκάλοις ἄξιον ἦν ψυχαῖς»*, Καντακουζηνὸς IV, 4 : III, 30,$_{15-17}$. *«Καὶ*

συντελουμένης τῆς πρώτης ἀνορθώσεως ὑπὸ τῆς βασιλίσσης Ἄννης, διότι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ προεξοφληθῇ ὅτι δὲν θὰ ὡλοκληροῦτο τὸ ἔργον τῆς ἐπισκευῆς.

γ') Ἡ ἐν στ. 20 - 22 μνεία φοβερῶν λοιμῶν πιθανώτατα ἄγει εἰς τὸν γνωστὸν μέγαν λοιμὸν (πανώλους) τῶν ἐτῶν 1347 - 1348 [1] (ἑπομένως εἰς τὰ μετὰ τὸ 1346 γεγονότα). Εἰς τὴν ἐπιδημίαν αὐτὴν ἀναφέρεται προφανῶς τὸ ἔργον τοῦ Μακρεμβολίτου τὸ ἐπιγραφόμενον : «Ὅθεν ὑγεία καὶ νόσος» [2].

Ὁ σύγχρονος ἱστορικὸς Γρηγορᾶς γράφει ὅτι ὁ Καντακουζηνὸς διενήργησε τὸν ἔρανον πρὸς ἀποκατάστασιν τοῦ τρούλλου εὐθὺς μετὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Φιλοθέου, τὸν Νοέμβριον τοῦ 1353, αἰσχυνθεὶς τὰς μέμψεις τοῦ πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν καθαιρεθέντος πατριάρχου Καλλίστου Α', ὅτι ἠδιαφόρησε περὶ τὴν ἀνόρθωσιν τοῦ ναοῦ, ἀπεπεράτωσε δὲ τὸ ἔργον ἐντὸς τριῶν μηνῶν, ἤτοι μέχρι τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1354 [3]. Εἰς τοῦτο συμφωνεῖ καὶ τὸ μετ' ὀλίγον ἐν τῇ αὐτῇ διηγήσει λεγόμενον : *«καὶ ὁ χειμὼν ἐν τούτοις οὔπω μὲν τελέως ἔληγε δ' οὖν»* [4]. Μετὰ μεγάλης πιθανότητος δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ὁ λόγος τοῦ Μακρεμβολίτου ἐγράφη κατὰ τὴν διενέργειαν τοῦ ἐράνου, ὅτε ἀνεκινήθη τὸ θέμα τῆς ἀνακτίσεως τοῦ τρούλλου, καὶ οὐχὶ διαρκούσης τῆς ἐπισκευῆς, ὅτε ἡ ἀνόρθωσις τοῦ ναοῦ ἦτο μᾶλλον πραγματικότης. Καθ' ἣν στιγμὴν ἔγραφεν, ὁ ναὸς δὲν εἶχεν ἀνορθωθῇ, ἀλλὰ κατεβάλλετο προσπάθεια ἐπισκευῆς (*«τὸν οἶκον ἀνιστᾶν πεπτωκότα»*, στ. 66), ἐπελάβετο δὲ τῆς εὐκαιρίας ἀφ' ἑνὸς νὰ ὑπομνήσῃ ὅτι πλὴν τοῦ χειροποιήτου ναοῦ πρέπει νὰ λαμβάνηται μέριμνα καὶ ὑπὲρ τῶν ἐμψύχων ναῶν καὶ εἰκόνων, δηλαδὴ τῶν συνανθρώπων ὁμοεθνῶν, οἱ ὁποῖοι καταδιώκονται καὶ συντρίβονται (στ. 61 - 62), ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι ἡ συντέλεια τοῦ αἰῶνος πλησιάζει καὶ ἑπομένως ὑπάρχει ἀνάγκη μετανοίας. Ἐφ' ὅσον ὁ ἔρανος διενηργήθη κατὰ ταῦτα ἐντὸς τοῦ Νοεμ-

μεμένηκεν ὁ θεῖος οὗτος οἶκος ἐκεῖθεν ἀμελούμενος τὸ παράπαν κἀκ τῶν ὁρώντων ἁπάντων συχνὰ προκαλούμενος δάκρυα μὴ μόνων Ῥωμαίων ἀλλὰ καὶ πάντων σχεδὸν ἐθνικῶν καὶ ἀλλοφύλων ἀνθρώπων», Γρηγορᾶς XXVIII, 34 : III, 199,$_{6-10}$.

1. Βλ. γενικῶς περὶ αὐτοῦ D. M. Nicol, The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100 - 1460, Dumbarton Oaks, Washington, District of Columbia, 1968, σ. 129, σημ. 3.

2. Βλ. I. Ševčenko, Alexios Makrembolites..., σ. 189, σημ. 12.

3. *«Ὀλίγαι δ' ἐκεῖθεν* (= ἀπὸ τῆς καθαιρέσεως τοῦ Καλλίστου Α') *παρῆλθον ἡμέραι καὶ διάδοχος γίνεται τοῦ βαθμοῦ Φιλόθεος ὁ Κόκκινος, ἐκ τῆς κατὰ Πείρινθον Ἡρακλείας μετατεθείς. τούς γε μὴν ὑπὲρ τοῦ νεὼ τῆς τοῦ θεοῦ σοφίας ἐλέγχους ἐκείνους ὁ Καντακουζηνὸς αἰσχυνθεὶς ἔρανον πρὸς τῶν Βυζαντίων κελεύει συμφορηθῆναι κατ' ἀξίαν ἑκάστων ... καὶ οὕτως ἐν τρισὶ μησὶ καὶ τὸ τῆς ὀροφῆς τοῦ νεὼ λειπόμενον ἐκτετέλεσται»*, Γρηγορᾶς XXVIII, 39 : III, 201,$_{19}$ - 202,$_{3}$.

4. Γρηγορᾶς XXVIII, 42 : III, 204,$_{8-9}$.

βρίου τοῦ 1353, καὶ ὁ λόγος τοῦ Μακρεμβολίτου ἐγράφη τὴν αὐτὴν χρονολογίαν.

Ὁ Ihor Ševčenko θεωρεῖ τὸν λόγον γραφέντα βραχὺ μετὰ τὴν 19ην Μαΐου 1346 καὶ ὡς πρὸς τὴν σκοπιμότητα στρεφόμενον κατὰ τῶν ἀντιπάλων τοῦ Καντακουζηνοῦ, τοῦ πατριάρχου Ἰωάννου ΙΔ΄ Καλέκα (1334 - 1347) δηλαδὴ καὶ τοῦ μεγάλου δουκὸς Ἀλεξίου Ἀποκαύκου [1], στηριζόμενος ἐπὶ τῶν στ. 37 - 44, ἔνθα γίνεται καὶ ἡ μόνη ἀναφορὰ εἰς συγκεκριμένα πρόσωπα. Εἰδικῶς ἐν τοῖς στ. 42 - 44 : *«ἐῶ γὰρ εἰπεῖν ὅτι καὶ θεὸν καταλιπόντες ἐξ ἀβουλίας τῷ κατεσθίοντι ἡμᾶς ἀφειδῶς ὁσημέραι καὶ τῷ τούτου δυστήνῳ προστάτῃ τὰς ἐλπίδας πολλάκις τῆς σωτηρίας ἐθέμεθα»* εἶναι προφανὲς ὅτι νοοῦνται αἱ συμμαχίαι καὶ τῆς Ἄννης [2], ἀλλὰ κυρίως τοῦ Καντακουζηνοῦ πρὸ καὶ μετὰ τὸ 1347 [3] μετὰ τοῦ ὀλεθρίου ἐχθροῦ τοῦ Βυζαντίου Ὀρχάν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ θεωρῆται ἐξαρτωμένη ἡ σωτηρία τοῦ κράτους ἐξ αὐτοῦ καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ ἐκ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς πίστεώς του Μωάμεθ [4]. Δὲν δύναται ἐνταῦθα νὰ ὑπόκειται ὁ προαποθανὼν (11 Ἰουνίου 1345) Ἀλέξιος ὁ Ἀπόκαυκος ὀνομαζόμενος *«κατεσθίων ὁσημέραι»* τὸ κράτος οὐδὲ ὁ πατριάρχης, διότι, ἐκτὸς τοῦ ὅτι δὲν θὰ ἥρμοζεν εἰς τὴν περίπτωσίν των ἡ ἀπόδοσις εἰς αὐτοὺς τῆς κατὰ διαστήματα ἀναθέσεως τῶν ἐλπίδων σωτηρίας τοῦ Βυζαντίου (*«...τὰς ἐλπίδας π ο λ λ ά κ ι ς τῆς σωτηρίας ἐθέμεθα»*, στ. 43 - 44), τὸ κείμενον ἀμέσως προηγουμένως (στ. 41) ὁμιλεῖ περὶ αἱρέσεων (ἀντιπαλαμιτῶν), ἐπιφέρονται δὲ οἱ ἀνωτέρω στίχοι ὑπομιμνήσκοντες ὅτι αἵρεσις εἶναι καὶ ἡ ἀναμονὴ τῆς σωτηρίας ἀπὸ τοῦ Ὀρχὰν καὶ τοῦ ἀντιχρίστου προστάτου αὐτοῦ (ἡ ὁποία ὡς γνωστὸν εἶχεν ὁδηγήσει εἰς τὴν σύναψιν ὑπὸ τοῦ Καντακουζηνοῦ ἀγχιστείας μετὰ τοῦ Ὀθωμανοῦ ἐμίρου καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ διάθεσιν αὐτῷ τῶν πρὸς ἐπισκευὴν τῆς ἁγίας Σοφίας χρημάτων τοῦ Ῥώσσου ἡγεμόνος).

Ἐν τοῖς στ. 39 - 41, τοὺς ὁποίους ἐπικαλεῖται ὁ Ševčenko, γίνεται πραγματικῶς ὑπαινιγμὸς καὶ εἰς τὸν Ἰωάννην Καλέκαν, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀναγκαῖον νὰ συνεχίζηται οὕτος καὶ ἐν τοῖς ἑπομένοις, ἔνθα ὁ λόγος περὶ πράξεων ὁμοίων αἱρέσει, τῶν ὁποίων τὸ φοβερὸν μέγεθος ἀποφεύγει νὰ συζητήσῃ ὁ συγγραφεὺς (*«ἐῶ γὰρ εἰπεῖν»*). Κατόπιν ὁ Μακρεμβολίτης δὲν φαίνεται φανατικῶς προσκείμενος εἰς τὴν παράταξιν τοῦ Καντακουζηνοῦ οὔτε

1. I. Ševčenko, Alexios Makrembolites..., σσ. 191 - 192.
2. D. M. Nicol, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 58.
3. Αὐτόθι, σσ. 58, 62, 66, 72, 80.
4. Ἡ λ. *δύστηνος* χρησιμοποιεῖται ἐν τῷ κειμένῳ ἐπὶ τοῦ προστάτου τοῦ Ὀρχὰν Μωάμεθ ὡς ἀντίθετος τῆς λ. *μακάριος* χρησιμοποιουμένης ἐπὶ εὐσεβῶν τεθνεώτων. Πβ. *«τελευτήσαντος δὲ αὐτοῦ* (τοῦ Λέοντος Γ΄), *ἐτέθη τὸ σῶμα αὐτοῦ τὸ δ ύ σ τ η ν ο ν ἐν τῷ ναῷ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων»*, Ἀνωνύμου Χρονογραφία παρὰ J. A. Cramer, Anecdota Graeca..., τ. II, 1839, σ. 356.

ἐν τῷ παρόντι λόγῳ οὔτε ἐν τῷ ὑπὸ μορφὴν κανόνος περὶ ἀγάπης καὶ εἰρήνης προηγουμένῳ [1]· ἐπαινεῖ αὐτὸν ἐν τῷ κατὰ τῶν Γενουατῶν ἀγῶνι, ἀλλ' ὡς ὑπέρμαχον τοῦ γένους πλέον ἀσχέτως πρὸς τὸν πολιτικὸν φατριασμόν [2]. Ὑπεράνω πάντων θέτει τὴν ἀγάπην, τὴν εἰρήνην καὶ τὴν εὐσέβειαν. Καὶ ὁ μὲν ἐμφύλιος πόλεμος τῶν ἐτῶν 1341 - 1347 ἔχει πρὸ πολλοῦ παρέλθει, νέα ὅμως αἰτία σπαραγμοῦ ἔχει ἤδη ἐμφανισθῆ· εἶναι ἡ ἀπὸ τοῦ 1351 χάριν τοῦ Ματθαίου Καντακουζηνοῦ διάστασις μεταξὺ Ἰωάννου Ϛ΄ Καντακουζηνοῦ καὶ τοῦ νεαροῦ γαμβροῦ του Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου, ὁ ὁποῖος εὑρίσκετο ἐκτὸς τῆς Βασιλευούσης καὶ ἐζήτει τρόπον ἀνακτήσεως τῆς ἀρχῆς [3]. Ὁ Μακρεμβολίτης ὑπομιμνήσκει ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰς τὸν Καντακουζηνὸν (στηριχθέντα καὶ πάλιν εἰς τὴν δύναμιν τοῦ Ὀρχὰν κατὰ τὴν μάχην παρὰ τὸ Διδυμότειχον λήγοντος τοῦ 1352) καὶ τοὺς ὀπαδούς του τὰ θλιβερὰ γεγονότα τοῦ προσφάτου παρελθόντος καὶ τὰ περὶ τὴν εὐσέβειαν ἀτοπήματα πρὸς ἀποφυγὴν νέων συμφορῶν. Ἀνάλογον προσπάθειαν εἶχε καταβάλει τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1352 ὁ πατριάρχης Κάλλιστος Α΄ [1].

5. Ὁ ὑπὸ ἔκδοσιν λόγος τοῦ Ἀλεξίου Μακρεμβολίτου φέρων αὐξανόμενον ἀρ. η΄ παρεδόθη διὰ τοῦ χαρτῴου κώδικος τοῦ ιδ΄ αἰῶνος Hierosol. Sabbaiticus gr. 417, ff. 110^r - 113^v, ὁ ὁποῖος περιέχει πάντα τὰ ἔργα αὐτοῦ καὶ φαίνεται ὅτι ἀνῆκεν εἰς αὐτὸν ὡς ἰδιόκτητον ἀντίγραφον, εἰς ὃ ἐπήνεγκε διὰ τῆς ἰδίας προφανῶς χειρὸς (διαφερούσης ὁπωσδήποτε τῆς γραψάσης τὰ κείμενα) διαγραφὰς ἢ διορθώσεις καὶ σχόλια ἐπὶ τῶν ᾤων καὶ μεταξὺ τῶν στίχων. Τὸν κώδικα περιέγραψε παλαιότερον ὁ Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος Κεραμεύς [5], πληρεστέραν δὲ ἔκθεσιν τοῦ περιεχομένου του παρέσχε πρό τινος ὁ Ihor Ševčenko [6]. Ἐν τοῖς ὑπὸ ἐξέτασιν φύλλοις 110^r - 113^v, αἱ ᾦαι ἄνω, κάτω, ἀριστερὰ τῶν φφ. 110^r, 111^r καὶ ἄνω καὶ κάτω τοῦ φ. 113^v ἔχουν ἐνισχυθῆ δι' ἐπικολλήσεως ταινιῶν χάρτου, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀποκρύπτωνται γράμματα τῶν λέξεων : *⟨Π⟩ικρός*, στ. 3, *καταβαλόν⟨τες⟩*, στ. 24,

1. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 224, σημ. 1.
2. Ἀλ. Μακρεμβολίτου, Λόγος ἱστορικὸς περιέχων τὴν τῶν Γεννουΐτῶν ἀσθένειαν..., Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, τ. Α΄, 1891, σσ. 144 - 159, ἐν σ. 150,$_{6-26}$.
3. Καντακουζηνὸς IV, 33 - 37 : III, 240,$_{22}$ - 275,$_{19}$. Γρηγορᾶς XXVIII, 2 - 8, 18 - 19, 30 - 38 : III, 177,$_{11}$ - 182,$_{14}$, 187,$_{19}$ - 189,$_{2}$, 195,$_{5}$ - 201,$_{18}$. D. M. Nicol, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 79 - 82. Günter Weiss, Joannes Kantakuzenos — Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch — in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert, Wiesbaden 1969, σσ. 47 - 48.
4. D. M. Nicol, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 80.
5. Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Β΄, σσ. 533 - 536.
6. Alexios Makrembolites..., σ. 189, σημ. 12.

καὶ τὰ ἄνω τμήματα τῶν γραμμάτων τῆς δυσαναγνώστου καταστάσης λέξεως *κόσμ⟨ος⟩* (;), στ. 92, κατὰ τὴν ἀπὸ μικροταινίας τοὐλάχιστον ἀνάγνωσιν τοῦ κειμένου. Οἱ ἐν τῇ ἀριστερᾷ ᾤᾳ τοῦ φ. 113v ψαλμικοὶ στίχοι δὲν ἀνήκουν εἰς τὸ παραπλεύρως κείμενον τοῦ λόγου η΄, ἀλλ᾽ εἰς τὸ ἀκολουθοῦν κατωτέρω ἐν τῷ αὐτῷ φύλλῳ κείμενον τοῦ λόγου θ΄: «Ὅτι ὁ τὰς τοῦ θεοῦ ἐνεργείας μὴ πιστεύων, ὡς δεῖ, οὐδὲ τοῦτον ὁμολογεῖ κλπ.». Ὑπάρχουν καί τινες ἀνορθογραφίαι ἐν τῷ κειμένῳ, ὀφειλόμεναι εἰς τὴν χεῖρα τοῦ γραφέως, αἱ ὁποῖαι διωρθώθησαν σιωπηρῶς· ἀδόκιμοι ὅμως τύποι καὶ συντάξεις, οἷον: *ἐξερήμωσαν*, στ. 32, *τοὺς ἐποίκους... χρώμενοι*, στ. 33-34, *ὅταν... ἐνυβρίζεται*, στ. 61, ὀφείλονται εἰς τὸ γλωσσικῶς ἀνειμένον ὕφος τοῦ συγγραφέως[1].

1. Τὴν παροῦσαν ἔκδοσιν εἶχον σχεδιάσει ἀπὸ μακροῦ, φέρω δὲ εἰς φῶς νῦν, μετὰ πάροδον πενταετίας ἀπὸ τῆς μὴ πραγματοποιηθείσης δηλώσεως τοῦ P. Schreiner ἐν OCP XXXI, 1965, σ. 362, σημ. 3, ὅτι ὑπελόγιζε νὰ ἐκδώσῃ τὸ ἐν λόγῳ κείμενον.

ΚΕΙΜΕΝΟΝ

Sabb. gr. 417

f. 110r ***Εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν πεσοῦσαν ὑπὸ πολλῶν κατὰ συνέχειαν γενομένων σεισμῶν.***

⟨Π⟩ικρὸς ἄρα καὶ πονηρὸς ὁ τῆς ζωῆς ἡμῶν χρόνος καὶ χαλεπὰς πανταχόθεν ὁσημέραι φέρων τὰς συμφοράς, ἅτε δὴ πρὸς τὸ τέλος ἐγγίσας τῆς αὐτοῦ τελευτῆς καὶ τὰ σημεῖα πόρρωθεν ἐμφαίνων, ὅσα προείρηκεν ὁ τούτου δημιουργὸς ἀπαντῆσαι ἐν τῷ τέλει αὐτοῦ. ἀνάγκη γὰρ πᾶσα ληγούσης αὐτοῦ τῆς κινήσεως καὶ τὰ ὑπ᾽ αὐτὸν γενόμενα ταραχθῆναί τε καὶ συγχυθῆναι καὶ ὡς συνάναρχα τὴν ὡρισμένην ὑποστῆναι φθοράν· μᾶλλον δὲ τοῦ πατρὸς ψυχορραγοῦντος καὶ τὰ λοίσθια πνέοντος, εἰκὸς ἦν καὶ τοὺς παῖδας μὴ εὐθυμεῖν μηδὲ f. 110v *ἀδακρύτους μένειν καὶ κακῶν | ἀπαθεῖς.*

Διὸ καὶ καταλλήλως νῦν ἐν ἡμῖν πλείω μάλιστα πέφυκε τὰ κακά, οὐχ ἡμῖν δὲ μόνον τοῖς τὴν ἀνέσπερον ἐκείνην ἐκδεχομένοις ἡμέραν ἀλλὰ καὶ ἔθνει παντί· πόλεμοι γὰρ κἂν τούτοις ἀνέφυσαν πρὸ πολλοῦ καὶ ὀλεθρίων κινδύνων συμπτώματα. ἡμῖν δὲ τί τῶν ἀνιαρῶν κατὰ συνέχειαν οὐ συνέρρευσε καὶ ὅσα

3 cf. Mich. 2,3, Eph. 5,16 5-6 Matth. 24,6-8

1 *τοῦ αὐτοῦ* ante titulum; in marg. *λόγος η΄*

3. *ὁ τῆς ζωῆς ἡμῶν χρόνος*: Σημαίνει τὸν χρόνον τῆς ζωῆς τῆς κτίσεως, τὸν δημιουργηθέντα ἐν ἀρχῇ αὐτῆς· πβ. Μέγαν Βασίλειον, Ὁμιλία Α΄ εἰς τὴν Ἑξαήμερον, PG 29, στ. 13 B-C, καὶ Ἰω. Φιλόπονον, Τῶν εἰς τὴν Μωυσέως κοσμογονίαν ἐξηγητικῶν λόγος Α΄, σ. 8, 18-21 (Reichardt). Τὸ σύγχρονον τῆς δημιουργίας οὐρανοῦ καὶ χρόνου ὑπεστήριξε καὶ ὁ Πλάτων, ὅστις μάλιστα ἀνέμενε καὶ σύγχρονον λύσιν αὐτῶν: *«χρόνος δ᾽ οὖν μετ᾽ οὐρανοῦ γέγονεν, ἵνα ἅμα καὶ λυθῶσιν, ἄν ποτε λύσις τις αὐτῶν γίγνηται»* (Τίμ. 38 b), διότι ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία διέκρινε μεταξὺ κτιστοῦ χρόνου καὶ ἀκτίστου αἰῶνος (πβ. Πλωτίνου, Ἐννεάδες Γ΄, 7).

8. *συνάναρχα*: Ἡ λ. ἐχρησιμοποιήθη ἐνταῦθα οὐχὶ κυριολεκτικῶς· συνήθως προσδιορίζει τὴν σχέσιν τῶν Προσώπων τῆς ἁγίας Τριάδος πρὸς ἄλληλα (πβ. τὸ ἀπολυτίκιον τοῦ πλ. α΄ ἤχου: *«Τὸν συνάναρχον Λόγον Πατρὶ καὶ Πνεύματι...»*) καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμοποιῆται καὶ ἐπὶ κτισμάτων. Ἴσως πρόκειται καὶ ἐδῶ ἔλλειψις θεολογικῆς ἀκριβολογίας, οἷα ἀπαντᾷ καὶ ἐν ἄλλῳ ἔργῳ τοῦ Μακρεμβολίτου (βλ. ὅσα ἔχει ἐπισημάνει ὁ I. Ševčenko, Alexios Makrembolites..., σ. 193).

8-9. *ψυχορραγοῦντος*: Πβ. Ἰωσὴφ Βρυεννίου, Λόγον Α΄ περὶ Συντελείας (ἔκδ. Βουλγάρεως, τ. Β΄, σ. 191) καὶ ἀνωτέρω σ. 221.

12-14. *...ἔθνει παντὶ... συμπτώματα*: Πβ. τὴν ἀνάλογον διήγησιν τοῦ Γρηγορᾶ XIII, 13: II, 687,10-689,23.

ψυχὴν μὴ νοσοῦσαν ἀνίατα πρὸς ἐπιστροφὴν δυνάμενα φέρειν; οὐκ ἀκρίδων νέφη ἐπισκοτοῦντα τὸν ἥλιον καὶ φυτὰ πάντα καὶ χόρτον ἐπινεμόμενα; οὐ χαλάζης λίθοι φρικώδεις ἀθρόον κατενεχθέντες ὄλεθρον ἠπείλησαν πάνδημον, ὧν τὴν πληγήν, ὡς ἂν εἴποι τις, αἰσθόμεναι ἄμπελοι τὴν ποιότητα τοῦ γλεύκους ἄχρι νῦν ἠγνόησαν; οὐ ποταμῶν ἐπικλύσεις καὶ ὄμβρων λάβρων καταφοραὶ πᾶν τὸ προστυχὸν παρασύρουσαι ἅμα καὶ ἀφανίζουσαι; οὐ λιμοὶ καὶ λοιμοὶ οἰκίας ἄρδην ἐκτρίψαντες καὶ χώρας ὅλας καὶ πόλεις ἐξαφανίσαντες καὶ ὁμοῦ τῷ θανάτῳ προπέμψαντες; οὐ σεισμοὶ γῆς καὶ ἀνατιναγμοὶ καὶ μυκήματα f. 111r *φοβερὰ καὶ ἐξαίσια χρόνον εἰς μήκιστον | ἐπιτεταμένοι καὶ οἰκίας οὐκ ὀλίγας καταβαλόν⟨τες⟩ καὶ τὰ στεγανὰ τῆς πόλεως τείχη καὶ τεμένη ἰσχυρὰ διαρρήξαντες; οὐ πνεύματα βίαια πᾶσαν ἐκδειματοῦντα ψυχὴν καὶ εἰς ἀπόγνωσιν βάλλοντα; οὐ ξένοι θαλάσσης ἐκβρασμοὶ καὶ καταποντισμοὶ φρικωδέστατοι θάνατον ἀπειλοῦντες τὸν βιαιότατον, ὃν καὶ ἔδρασεν ἐν μέρει τῶν οἰκείων ὅρων ἐκστᾶσα καὶ τὴν χέρσον αἴφνης κατακαλύψασα; οὐ τὸν ἥλιον ἐκλείποντα εἴδομεν καὶ ἅπαξ καὶ δὶς καὶ πολλάκις καὶ τὴν σελήνην τῷ αὐτῷ πάθει ὁμοίως*

15 - 16 cf. Ex. 10,4-6,13-15, Re. 9,2-3 16 - 17 cf. Ex. 9,18,22-25, Re. 8,7, 11,19, 16,21 19 cf. Re. 12,15, Pr. 28,3 20 Matth. 24,7, Luc. 21,11 25 cf. Ps. 47 (48),7, Is. 11,15

15. *ἀκρίδων νέφη*: Αἱ ἀκρίδες καὶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις ἐθεωρήθησαν προάγγελοι δεινῶν· πβ. Ἄνναν Κομνηνὴν X, 5 : II, 75 (Reifferscheid). Ὑπὸ τοῦ Μακρεμβολίτου ἐπιχειρεῖται παραβολὴ τῶν συμφορῶν πρὸς τὰς πληγὰς τοῦ Φαραὼ καὶ τὰ ἐν τῇ Ἀποκαλύψει πρὸ τοῦ τέλους δεινά.

16 - 17. *χαλάζης λίθοι*: Πβ. Γρηγορᾶν X, 1 : I, 469,11-12· XIV, 2 : II, 694,15-20· XIV, 6 : II, 711,22 - 714,2. Τὴν χάλαζαν καὶ τὰ ἐν συνεχείᾳ ἀπαριθμούμενα δεινὰ ἀναφέρει καὶ ἐν τῷ Λόγῳ ἱστορικῷ..., ἔνθ' ἀνωτ., σ. 155,19-20.

20 - 21. *λιμοὶ... ἐξαφανίσαντες*: Πβ. Γρηγορᾶν IX, 13 : I, 458,12-14· XI, 6 : I, 545,15-18· XIII, 4 : II, 651,17-20· XV, 1 : II, 746,13-16· XV, 6 : II, 766,3-5· XVI, 1 : II, 797,17 - 798,17 (περὶ τοῦ λοιμοῦ τούτου βλ. ἀνωτ., σ. 231, σημ. 1).

22. *σεισμοὶ γῆς*: Πβ. Ἀλεξίου Μακρεμβολίτου Διάλογον πλουσίων καὶ πενήτων, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 203,7, Γρηγορᾶν IX, 14 : I, 460,9-11· X, 1 : I, 466,6-7· XIV, 2 : II, 694,13-14,20-22, 695,13-24, καὶ τὸ βραχὺ χρονικὸν τοῦ 1352, ἀρ. 39 (OCP XXX, 1965, σ. 337 καὶ ἐν σσ. 347 - 352 σχόλια ὡς καὶ τὰ κείμενα ἄλλων σχετικῶν συγχρόνων χρονικῶν σημειώσεων, συνηγμένων ὑπὸ Peter Schreiner). Χρονολογικὸν πίνακα τῶν γενομένων κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Μακρεμβολίτου σεισμῶν βλ. παρὰ V. Grumel, La chronologie, Paris 1958, σ. 481, καὶ συμπληρώσεις ὑπὸ P. Wirth, Zur ‚byzantinischen' Erdbebenliste, Byzantinische Forschungen I, 1966, σσ. 393 - 399.

25. *πνεύματα βίαια*: Πβ. Γρηγορᾶν IX, 14 : I, 460,11 - 461,8.

26. *θαλάσσης ἐκβρασμοὶ καὶ καταποντισμοί*: Πβ. Γρηγορᾶν IX, 14 : I, 460,11-18· XIV, 2 : II, 694,13-15, 695,5-13. Βλ. καὶ τὴν ἀνωτέρω (στ. 22) μνημονευθεῖσαν συναγωγὴν χρονικῶν σημειώσεων ὑπὸ P. Schreiner.

28 - 30. *ἥλιον ἐκλείποντα...*: Πβ. Γρηγορᾶν IX, 12 : I, 454,24 - 455,6· IX, 14 : I, 460,6-9· XI, 1 : I, 536,4-8· XII, 16 : II, 624,1-8. Πίνακα τῶν συγχρόνων ἐκλείψεων ἡλίου καὶ σελήνης βλ. παρὰ V. Grumel, La chronologie, σ. 467.

περισχεθεῖσαν; Οὐ πρὸ τούτων καὶ μετὰ τούτων τοῖς ἐκ τῆς Ἄγαρ ὡς πρόβατα σφαγῆς παρεδόθημεν; οὐ πᾶσαν τὴν χώραν ἡμῶν κατέδραμον οὗτοι καὶ ἐξερήμωσαν; οὐ τὰς πόλεις ἡμῶν κατοικοῦσι τὰς περιφανεῖς καὶ τιμίας, τοὺς ἐποίκους αὐτῶν τοὺς τρυφεροὺς καὶ κακῶν ἀπαθεῖς ὡς ἀνδράποδα χρώμενοι; οὐκ εἰς πᾶσαν τὴν γῆν αἰχμάλωτοι ἀπερρίφημεν; οὐ τὰ ὀστᾶ ἡμῶν ἐκ τῶν ἀπείρων σφαγῶν ἐλεεινῶς εἰς τὸν γῦρον αὐτῆς κατεσπάρησαν, αἱ δὲ f. 111v *σάρκες τοῖς πετεινοῖς τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῖς θηρίοις τῆς γῆς | εἰς βρῶσιν ἐρρίφησαν; οὐ πρὸ πολλοῦ τοῦ χρόνου καὶ ἡμεῖς οἱ περισωθέντες ὑπὸ ἀταξίας καὶ συγχύσεως κακῶς διεφθάρημεν ὑπ' ἀλλήλων ἀναλωθέντες; οὐ πραγμάτων ἔρημοι διὰ ταῦτα καὶ σωμάτων αἱ χῶραι ἡμῶν καὶ αἱ πόλεις ἐγένοντο; οὐ καὶ τὰς ψυχὰς πρὸ τῶν σωμάτων τῷ πλήθει τῶν ἐπιορκιῶν καὶ τῶν ἀφορισμῶν ἀπωλέσαμεν; οὐχὶ καὶ αἱρέσεις ἐνέκυψαν ἐκ τοῦ κρείττονος μέρους ἡμῶν; ἐῶ γὰρ εἰπεῖν ὅτι καὶ θεὸν καταλιπόντες ἐξ ἀβουλίας τῷ κατεσθίοντι ἡμᾶς ἀφειδῶς ὁσημέραι καὶ τῷ τούτου δυστήνῳ προστάτῃ τὰς ἐλπίδας πολλάκις τῆς σωτηρίας ἐθέμεθα. Οὐ μετὰ τούτων πάντων καὶ τὸ καύχημα ἡμῶν καὶ*

30 - 31 cf. Gen. 16. Ps. 43 (44),22, cf Is. 53,7 34 - 35 cf. Ps. 21 (22),14, 140 (141) 7, Ez. 6,5 35 Is. 40,22 35 - 37 Je. 7,33 42 cf. Ps. 13 (14),4, 52 (53),4, Is. 9,12

30 - 37. *οὐ... ἐρρίφησαν*: Πβ. Διάλογον πλουσίων καὶ πενήτων, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 213, 13-23. Περὶ τῆς φθορᾶς τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῆς Μ. Ἀσίας ὑπὸ τῶν Τούρκων εἰσέτι χρήσιμοι εἶναι αἱ μελέται τοῦ A. Wächter, Der Verfall des Griechentums in Kleinasien im XIV. Jahrhundert, Leipzig 1903, καὶ τοῦ Γ. Γεωργιάδου Ἀρνάκη, Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί. Συμβολὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (1282 - 1337) [Texte und Forschungen zur byzantinisch - neugriechischen Philologie, 41], Ἀθῆναι 1947. Βλ. καὶ ἐσχάτως U. V. Bosch, Kaiser Andronikos III. Palaiologos, Amsterdam 1965, σσ. 146 - 164. Τὸ θέμα τῆς αἰχμαλωσίας ἐξήτασε πρό τινος ἡ Helga Köpstein, Die Sklaverei im ausgehenden Byzanz, Berlin 1966, σσ. 63 - 64, 69, 78 - 80, 91 - 94.

33. *τρυφεροὺς καὶ κακῶν ἀπαθεῖς*: Ἡ αὐτὴ φράσις ἀπαντᾷ καὶ ἐν τῇ μονῳδίᾳ τῆς ἁγίας Σοφίας τῇ φερομένῃ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ «Προκοπίου σοφιστοῦ Γάζης» ὡς φράσις τοῦ Ἱερεμίου: «*...οἵ, ὡς Ἱερεμίας φησί, τρυφεροί τε καὶ κακῶν ἀπαθεῖς*», ἀλλ' ἐν τοῖς κανονικοῖς βιβλίοις τοῦ Ἱερεμίου δὲν ἀπαντᾷ. Ὑπάρχει πιθανότης νὰ προέρχηται ἐκ τοῦ ἀποκρύφου ἔργου τοῦ β' μ.Χ. αἰῶνος τοῦ φερομένου ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἱερεμίου, (Παραλειπόμενα), αἱ σημειούμεναι ὅμως ἐν Enciclopedia Catolica VI, στ. 109, ἐκδόσεις αὐτοῦ μοὶ εἶναι ἀπρόσιτοι.

37 - 38. *οὐ πρὸ πολλοῦ τοῦ χρόνου... ἀναλωθέντες*: Βλ. ἀνωτ., σ. 230.

40. *πλήθει τῶν ἐπιορκιῶν καὶ τῶν ἀφορισμῶν*: Καντακουζηνὸς III, 36 : II, 223,10-12. Βλ. καὶ I. Ševčenko, Alexios Makrembolites..., σ. 192.

41. *αἱρέσεις... ἡμῶν*: Ἐννοεῖ τοὺς ἀντιπαλαμίτας κληρικοὺς (Ἰω. Καλέκαν, Γρηγόριον Ἀκίνδυνον, Ἰγνάτιον Ἀντιοχείας, Ματθαῖον Ἐφέσου, Ἀρσένιον Τύρου κλπ.) ἢ λογίους λαϊκοὺς (Νικηφόρον Γρηγορᾶν, Θεόδωρον Ἀτουέμην κλπ.).

42 - 44. *ἐῶ... ἐθέμεθα*: Βλ. ἀνωτέρω, σ. 232.

ἐγκαλλώπισμα, ὁ ἐν πάσῃ τῇ γῇ περιβόητος οἶκος καὶ πανεξαίρετος, τὸ μέγα θαῦμα τῆς οἰκουμένης, τὸ ἐντρύφημα ἡμῶν καὶ διήγημα, τὸ κλέος, ἡ δόξα, ὁ κόσμος, ἡ καταφυγή, ἡ εὐφροσύνη, τὸ σεμνολόγημα, κατεπτώθη, φεῦ, καὶ χῶμα γέγονε ;

Τοῦτο ὁ κολοφὼν τῶν κακῶν, τοῦτο τῆς τοῦ θεοῦ ἐγκαταλείψεως καὶ
f. 112r *τῆς τοῦ κόσμου συντελείας ἐναργὲς τεκμήριον. ὡς γὰρ ἡ τούτου οἰκοδομὴ | τῶν πρὸς ἄλληλα σχέσεων, ὁ τὰς ἐγγραμμάτους ἀθετῶν φωνὰς τοῦ Χριστοῦ ἀσεβὴς καθάπαξ καὶ ἄθεος νομισθήσεται, ὡς διὰ τὰ ὑποκάτω καὶ τὰ ἄνω προδηλότατα ἀθετῶν· καὶ εἰ φιλάνθρωπος ὁ θεός, ὁ μισάνθρωπος καὶ ἀπάνθρωπος τούτῳ προδήλως ἀνθίσταται καὶ εἰ ἀγάπη ἐστὶν ὁ θεὸς καὶ δικαιοσύνη καὶ εἰρήνη καὶ ἀλήθεια, ὁ θυμομαχῶν καὶ ἀδικῶν καὶ ἐνοχλούμενος καὶ ψευδόμενος ἀλλότριος πάντως τοῦ πρὸς ὃ τὴν ἀναφορὰν ταῦτ᾽ ἔχει καθέστηκεν, εἰ δὲ καὶ δημιουργὸς ὁ θεός, τὸ ἀφανιστικὸν τῷ δημιουργῷ δήπου πολέμιον. εἰ δ᾽ ἴσως ἔροιτό τις ὡς τὸν ἡμέτερον δεσπότην τῶν ἄλλων μᾶλλον ἡμεῖς ἐπέγνωμεν, ὅτι τὴν εἰκόνα αὐτοῦ τιμῶμεν καὶ προσκυνοῦμεν, ἀκούσεται ὡς τὸ κέρδος οὐδὲν ἐν ἡμῖν, ὅταν αὐτὸς ἡμᾶς ἀγνοῇ, καὶ οὐδ᾽ ἡ τιμὴ τῆς εἰκόνος αὐτοῦ τιμή, ὅταν τὸ ἀρχέτυπον ἐνυβρίζεται· ἢ τίς ἡ τούτου τιμή, ὅταν τῶν ἐμψύχων ναῶν αὐτοῦ καὶ εἰκόνων συντριβὴν αὐθαίρετον ψηφιζώμεθα, ἐν αἷς αὐτὸς κατοικεῖ καὶ μένει καὶ ἐμπεριπατεῖ, καθὼς δεδιδάγμεθα ; «ψυχῆς γάρ,*
f. 112v *φησίν, ἁγνῆς τόπον οἰκειότερον | ἐπὶ γῆς οὐκ ἔχει θεός», ἡμεῖς δὲ τοῦτον, ὢ τῆς ἀτοπίας, τῷ διαβόλῳ δεδώκαμεν τὸν δὲ χειροποίητον τῷ θεῷ. ἄλογον δὲ τὸν μὲν οἶκον ἀνιστᾶν πεπτωκότα, τὸν δ᾽ αὐτὸν ἁγνίζοντα ποιεῖν ἐκ μέσου· καὶ γὰρ διὰ τοὺς πονηροὺς ἀπεστραμμένος πάλαι θεός, φησί, καὶ τὰ ἅγια τοὺς πολεμίους ταῦτα παραλαβεῖν οὐκ ἐκώλυσεν οὐδὲ τὸν ναὸν γενέσθαι ἐρείπιον.*

Ὁρᾷς οἵους ἡμᾶς ὁ λόγος ἀνθ᾽ οἵων ὑπέδειξεν ; εἰ δὲ καὶ τῶν ἄλλων ἐρρήθη παραβάσεων ὁ κατάλογος, τίνες ἂν κατεφάνημεν ; «καιρὸς γάρ, φησί,

45 cf. II Mac. 2,22   54 - 55 I Jo. 4,8. Cf. Mal. 2,17. Cf. Ro. 15,33, I Cor. 14,33, He. 13,20. Jo. 14,17, cf. Ps. 30 (31),5   55 Ac. 12,20   60 cf. Matth. 25,12   62 - 63 cf. Lev. 26,12, II Cor. 6,16   65 - 66 cf. Hg. 2,9   67 - 68 cf. II Chr. 36,18-21, Esd. 2,12-13   70 - 71 Eccl. 3,1

60 *αὐτὸς* in marg. manu altera   62 *αἷς* : fortasse potius *οἷς*

50 - 61. *τῶν πρὸς ἄλληλα ... ἐνυβρίζεται* : Σχεδὸν αὐτολεξεὶ κεῖται καὶ ἐν τῇ «Ἀποδείξει ὅτι διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν εἰς προνομὴν καὶ αἰχμαλωσίαν τοῖς ἔθνεσιν ἐξεδόθημεν...», φ. 37ᵛ. Ὡς προκύπτει δ᾽ ἐκεῖθεν ἡ λ. *ἄλληλα* σημαίνει τὰ ἐπίγεια καὶ τὰ οὐράνια.

57. *τὸ ἀφανιστικὸν τῷ δημιουργῷ δήπου πολέμιον* : Αὐτολεξεὶ ἔνθ᾽ ἀνωτ., φ. 28ʳ.

63 - 64. *«ψυχῆς ... θεός»* : Ἐκ τῆς συλλογῆς «Φιλοσόφων Λόγοι», ἣν ἐξέδωκεν ὁ J. Fr. Boissonade, Anecdota Graeca, τ. I, Parisiis 1829, σ. 124.

69 - 70. *τῶν ἄλλων ... παραβάσεων ὁ κατάλογος* : Εἰκόνα τῶν συγχρόνων ἠθικῶν

τῷ παντὶ πράγματι», ὃς καὶ τόνδε τὸν οἶκον ἡμῖν ἀνέφυσεν, ὅτε τὰ Ῥωμαίων ηὔξανε πράγματα, καὶ πολλάκις πεσὼν ἀνωρθώθη, ἀκμαζούσης ἔτι τῆς ἀρχῆς ἡμῶν καὶ τῆς πίστεως καὶ πολιτείας ἀρίστης ἐπικρατούσης καὶ ἀρετῆς τιμωμένης καὶ κακίας κολαζομένης. τὴν γὰρ τοῦ κόσμου συντέλειαν ὡς ἐπιστᾶσαν ἤδη διδάσκει σαφῶς, ὡς διείληπται, ἡ τῆς κακίας περιουσία καὶ τῶν μαστίγων ὁ πλεῖστος κατάλογος καὶ τὸ πρὸς ἀλλήλους μῖσος καὶ ἀσυμπαθὲς καὶ ἀπάν-
f. 113r *θρωπον, πρὸς δὲ καὶ τὸ τέλος τῶν μεγάλων ἀρχῶν, ἃς ἐν εἰ|κόνι πάλαι καθεύδοντι τῷ Ναβουχοδονόσορ ἔδειξε σαφῶς ὁ τῶν ὅλων θεὸς καὶ τῷ Δανιὴλ διὰ τῶν τεσσάρων ὁμοίως μεγάλων θηρίων ἐκείνων, ἃ ἐκ τῆς θαλάσσης ἀναβαίνοντα ἐθεάσατο, καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, ὃν εἶδε μετὰ ταῦτα ἐξ οὐρανοῦ κατερχόμενον καὶ ὡς κριτὴν καθεζόμενον. πρόδηλον γὰρ τῷ τὰ θεῖα πεπαιδευμένῳ ὡς οὐκ ἔστιν ὅλως ἑτέρα ἀρχὴ τὴν τελευταίαν τούτων διαδεξομένη ἀλλ᾽ ἢ ἡ ἀνέσπερος ἐκείνη ἡμέρα καὶ ἄληκτος· τὸ γὰρ γενόμενον πᾶν καὶ θανεῖν ὀφείλεται, καὶ εἰ τοῦ ἀθανάτου τὰ ἔργα θνητά, «ὁ οὐρανὸς γάρ, φησί, καὶ ἡ γῆ παρελεύσεται», τοῦ θνητοῦ τί οὐ πείσεται;*

Δεῦρ᾽ ἴτε τοίνυν κλαύσατε σὺν ἡμῖν, οἱ ἀπ᾽ αἰῶνος κεκοιμημένοι ἁμαρτωλοί, καὶ πικρῶς ὀλολύξατε, ἐπεὶ παρῆλθεν ἡ νύξ, ἡ τοῦ παρόντος βίου δηλονότι διαγωγή, καὶ ἡ κόλασις ἐφέστηκεν ἤδη ἡ ἐκδεχομένη ἡμᾶς. ἀλαλάξατε ἐν εὐφροσύνῃ καὶ σκιρτήσατε, πάντες δίκαιοι, καὶ τὸν δεσπότην ἐρχόμενον ὑπο-

77 - 78 Da.2   78 - 81 Da. 7   84 - 85 Matth. 24,35   86 - 87 cf. Ja. 5,1   87 cf. Ro. 13,12   89 cf. Luc. 6,23

73 *τῆς* in marg. manu altera   f. 113ʳ manu altera in marg. dextra : *χρυσὸς ἄργυρος χαλκὸς σίδηρος μίδων περσῶν ἑλλήνων ῥωμαίων*, ibidem inferius : *ἄρκτος λέαινα πάρδαλις ἀνώνυμον τὸ δ′* et in marg. inf. : *† ἕως καιροῦ συντελείας συντέλεια ἔσται ἐπὶ τὴν ἐρήμωσιν* (cf. Da. 9,27)   86 in marg. : *ἐπίλογος*

παραπτωμάτων παρέχουν τὰ ἔγγραφα τοῦ πτρχ. Καλλίστου, M. - M., Acta, I, σσ. 301 - 306, 323 - 325, ἀρ. CXXXIV, CXLI.

72. *πολλάκις πεσὼν ἀνωρθώθη* : Αἱ πηγαὶ διέσωσαν τὰς ἑξῆς προγενεστέρας ζημίας τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Σοφίας : α′) 558, 7 Μαΐου : πτῶσις ἀνατολικῆς ἁψῖδος καὶ μεγάλου μέρους τοῦ τρούλλου· ἀνῳκοδομήθη εὐθύς, Ε. Ἀντωνιάδου, Ἔκφρασις..., τ. Α′, σσ. 19 - 21. β′) 869, 9 Ἰανουαρίου : σεισμὸς διέρρηξε τὴν ὀροφήν, ἰδίως δὲ τὴν δυτικὴν ἁψῖδα· ἐπεσκευάσθη ὑπὸ Βασιλείου Α′ Μακεδόνος, αὐτόθι, σ. 24. γ′) 989, 26 Ὀκτωβρίου : πτῶσις τῆς δυτικῆς ἁψῖδος καὶ μέρους τοῦ τρούλλου ἐκ σεισμοῦ· ἀνῳκοδομήθη ὑπὸ Βασιλείου Β′, αὐτόθι, σσ. 24 - 25. δ′) 1317 : παρετηρήθη καθίζησις τοῦ βορειοανατολικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ, ἣν ἀντιμετώπισεν ὁ Ἀνδρόνικος Β′ διὰ κατασκευῆς ἀντιτειχισμάτων, αὐτόθι, σσ. 25 - 26.

72 - 73. *ἀκμαζούσης ... πίστεως* : Αὐτολεξεὶ καὶ ἐν τῷ Διαλόγῳ πλουσίων καὶ πενήτων, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 213,13-14.

83 - 84. *τὸ γὰρ γενόμενον πᾶν καὶ θανεῖν ὀφείλεται* : Πβ. Ἀριστοτέλους Περὶ ψυχῆς, 434a, 24-25.

δέξασθε· ἥξει γὰρ ὅσον οὔπω καὶ τὰ ἔπαθλα τῶν πόνων ὑμῶν ἀπολήψεσθε. τοῦτο γὰρ ἡμῖν προϊὼν ὁ λόγος ἀναμφιλέκτως ἀπέδειξεν, ὅτι καὶ λεληθότως f. 113v *ἐλεύσεται | ἐνησχυμμένους εὑρήσων τοῖς πάθεσι καὶ ὅσα κόσμ⟨ος⟩ ἔσχε κἀν ταῖς ἡμέραις Νῶε ἀνελλιπῶς πραττόμενα, ἄχρις ἂν ἐπιφαύσῃ τὸ φῶς ἐκεῖνο τῆς ἀφθαρσίας καὶ ἦμαρ ἐκεῖνο τὸ νοητὸν καὶ γλυκύπικρον, ὡς τὰ θεῖα διδάσκει ἀψευδῶς λόγια.*

90 cf. He. 10,37   93 cf. Eph. 5,14.

91 *ὅτι* : *ὃ* cod.   92 *κόσμ⟨ος⟩* legi vestigia inoperta quatuor litterarum vocis chartaceo agglutinato opertae

11 - 8 - 1970

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Η ΕΝ ΤΩ ΚΩΔΙΚΙ VAT. GR. 112 ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΜΟΝΩΔΙΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΓΙΑΝ ΣΟΦΙΑΝ

Ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἡ συμφορὰ τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος ἦτο τόσον στενῶς συνδεδεμένος πρὸς ὅλας τὰς φάσεις τοῦ βίου τοῦ βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἔπληξε βαρέως τὰς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς. Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἡ θλῖψις ἐκτὸς τοῦ ὅτι ὡδήγησεν εἰς ἐσχατολογικὰ συμπεράσματα ἐγένετο πρωτίστως ἀφορμὴ θρήνου καὶ μάλιστα πανδήμου [1]. Καὶ αὐτὸς ὁ Γρηγορᾶς ἱστορῶν τὸ γεγονὸς ἐφρόντισε νὰ δώσῃ εἰς τὴν διήγησίν του θρηνητικὸν χαρακτῆρα : *«καὶ νῦν τὸ παγκόσμιον θέατρον, τὸ πάσης γλώττης τερπνὸν ἀφήγημα, ὁ πάσης ἀκοῆς γλυκὺς θόρυβος, ἀόρατον ἕστηκε θέαμα καὶ στήλη τις οἷον ἔμψυχος δι᾽ αἰθέρος ποιουμένη τὴν τραγῳδίαν καὶ πάσης γῆς προκαλουμένη δάκρυα καὶ ὥσπερ στόμα διὰ τῆς ὀροφῆς ἄνω διάρασα περιφανῶς ἡλίῳ καὶ ἀστράσι τὴν ἀδικίαν προσαγγέλλει καὶ τοὺς οὐρανοὺς μονονουχὶ προσκαλουμένη μάρτυρας ἐκεῖνα δὴ τὰ τῶν προφητῶν περιᾴδει πρὸς κύριον· ‘υἱοὶ μητρός μου ἐμαχέσαντό με· ἐπάταξάν με, ἐτραυμάτισάν με· καὶ ἡ ὑπερηφανία τῶν μισούντων με ἀνέβη διὰ παντός’»* [2] (πβ. Ἆσμα α΄, 6, ε΄, 7, Ψαλμ. ογ΄ (οδ΄), 23).

Ἡ κατωτέρω ἐκδιδομένη ἀνώνυμος μονῳδία ἐκφράζει συμφώνως πρὸς τοὺς περὶ τοῦ εἴδους τούτου ῥητορικοὺς κανόνας τὰ αἰσθήματα τοῦ λογίου συγγραφέως αὐτῆς. Διεσώθη ἐν τῷ ὑπ᾽ ἀρ. 112 πολυμιγεῖ ἑλληνικῷ βατικανῷ κώδικι, φφ. 11v - 12r [3], γεγραμμένη ἐπὶ τῆς ὀπισθίας σελίδος τοῦ προτελευταίου καὶ τῆς προσθίας τοῦ τελευταίου φύλλου (ἐνῷ ἡ ὀπισθία αὐτοῦ ἔχει καταλειφθῆ κενὴ) τοῦ τετραδίου τοῦ ἀρχομένου ἀπὸ τοῦ φ. 5r καὶ λή-

1. *«Τούτων δ᾽ οὕτω συμβεβηκότων, τῆς φήμης ἔωθεν ῥυείσης καὶ ἀνὰ πᾶσαν διαδοθείσης τὴν πόλιν, βοὴ καὶ θρῆνος ἠγείρετο μείζων ἢ κατ᾽ ἐκεῖνον τὸν πάλαι, ὁπότε Ναβουχοδονόσορ ὁ Ἀσσύριος, ἄρδην ἐξανδραποδισάμενος Ἱερουσαλήμ, ὁμοῦ καὶ τὸ τοῦ Σολομωντείου νεὼ καθεῖλέ τε καὶ ἀφῄρηται κλέος... περιστάντες οὖν καὶ ἀπολοφυράμενοι πάντες, ὁπόσον εἰκός, ἔπειτα κύψαντες ἐξεφόρουν τὴν ὕλην τῶν ἐρειπίων»*, Γρηγορᾶς XV, 2 : II, 750,12-17,20-22.

2. XV, 2 : II, 750,3-12.

3. Codices Vaticani Graeci, rec. Io. Mercati et Pius Franchi de' Cavalieri, I, Romae MCMXXIII, σσ. 134, 136. Τὸν κώδικα ἔχουν μελετήσει : ὁ V. Laurent ὡς πρὸς τὰ φφ. 61r - 63r, ἐξ ὧν ἐξέδωκεν ἔργον, ὡς προέτεινε, τοῦ πρωτεκδίκου καὶ σακελλίου Γεωργίου Γαλησιώτου, V. Laurent, Action de grâces pour la victoire navale remportée sur les Turcs à Atramyttion au cours de l'automne 1334, Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, Ἀθῆναι 1960, σσ. 25 - 41, καὶ ὁ Ihor Ševčenko, Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos, Bruxelles 1962, σσ. 63, σημ. 8, 172, σημ. 1, 287 - 296.

γοντος εἰς τὸ φ. 12v. Ἐν τοῖς προηγουμένοις φύλλοις τοῦ αὐτοῦ τετραδίου εἶναι γεγραμμέναι τέσσαρες ἐπιστολαὶ τοῦ Νικηφόρου Ξανθοπούλου δι' ἑτέρας χειρὸς (φφ. 5r - 10v) καὶ διὰ τρίτης δύο ἐπιστολαὶ τοῦ «Γαλησιώτου πρωτεκδίκου τῷ μητροπολίτῃ Θεσσαλονίκης κυρῷ Ἱερεμίᾳ ἐκείνῳ...» (φ. 11r).

Τὸ κείμενον τῆς μονῳδίας δὲν παρέχεται εἰς τὴν τελικὴν μορφὴν ὑφ' ἣν θὰ ἔδει νὰ δημοσιευθῇ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως του, ἀλλ' ἀποτελεῖ συναγωγὴν καὶ τακτοποίησιν ὑλικοῦ εἰς δύο διαδοχικὰς προσπαθείας. Πρόκειται ὡς ἐκ τούτου περὶ αὐτογράφου μᾶλλον λογίου τοῦ ιδ' αἰῶνος, ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὸ ἀρχικὸν κείμενον καὶ ἐπανῆλθεν ἐκ τῶν ὑστέρων, ἵνα προβῇ εἰς διαγραφὰς λέξεων καὶ πολλὰς προσθήκας μεταξὺ τῶν στίχων καὶ ἐν ταῖς ᾤαις· δὲν ἀπετέλεσεν ὅμως τὸ ἔργον του.

Τὴν ἀρχικὴν μορφὴν ἔχει ἐκδώσει ὁ Kasimir Kumaniecki [1], ὅστις ἀνήγαγε τὴν συγγραφὴν αὐτῆς εἰς τὸν ἀμέσως μετὰ τὴν πρώτην πτῶσιν τῆς ἀνατολικῆς ἀψῖδος (7 Μαΐου 558) χρόνον, εὗρε προδήλους ὁμοιότητας πρὸς τὴν περὶ ἁγίας Σοφίας διήγησιν τοῦ «Περὶ τῶν κτισμάτων» ἔργου τοῦ Προκοπίου καὶ δὲν ἐδίστασεν ἕνεκα τούτου νὰ ἀποδώσῃ εἰς αὐτὸν τὴν πατρότητα τῆς μονῳδίας, γραφείσης μάλιστα, ὡς ὑπέθεσε, πρὸ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ «Περὶ τῶν κτισμάτων» [2]. Ἐπειδὴ δὲ βασιζόμενος ἐπὶ τῶν στ. 75 - 76 ἠθέλησε τὸν συγγραφέα τῆς μονῳδίας αὐτόπτην μάρτυρα τῆς καταστροφῆς, ἀπέκλεισε τὸ ἐνδεχόμενον ὅτι ἦτο δυνατὸν νὰ ἐγράφη ὑπ' ἄλλου τινὸς μεταγενεστέρου ἔχοντος ὡς ἀφετηρίαν τὸ κείμενον τοῦ Προκοπίου [3].

Ἀλλ' ἡ ἄποψις αὐτὴ δὲν φαίνεται πιθανὴ [4], διότι ὁ αὐτόπτης μάρτυς ἦτο δυνατὸν νὰ εἶδε τὴν δευτέραν πτῶσιν τῆς ἀνατολικῆς ἀψῖδος (19 Μαΐου 1346) καὶ προφανῶς νὰ ἐδανείσθη ἐν τῷ ἀρχικῷ κειμένῳ τρόπους ἐκφράσεως ἐκ τοῦ Προκοπίου, ἵνα φέρῃ εἰς πέρας τὸ ῥητορικόν του ἔργον. Ἄλλως τε τὸν ιδ' αἰῶνα ἐμελετᾶτο ὁ Προκόπιος, ὡς τοὐλάχιστον μαρτυρεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν διασωθέντων ἀπὸ τῶν χρόνων αὐτῶν χειρογράφων τοῦ κειμένου του [5]. Εἶναι δὲ ἐξ ἴσου δυνατὸν νὰ ὑπῆρξαν πηγὴ ἀντλήσεως τῶν αὐτῶν ἐκφράσεων τὰ φερόμενα ὡς ἔργα τοῦ σοφιστοῦ Προκοπίου τοῦ Γαζαίου : α') ἡ «Περὶ τῆς ἁγίας Σοφίας» διήγησις [6], ἥτις ἀποτελεῖ ἀντιγραφὴν τοῦ

1. K a s i m i r K u m a n i e c k i, Eine unbekannte Monodie auf den Einsturz der Hagia Sophia im Jahre 558, BZ 30, 1929 - 1930, σσ. 35 - 43 (τὸ κείμενον ἐν σσ. 41 - 43).

2. Αὐτόθι, σσ. 35 - 40.

3. Αὐτόθι, σ. 38.

4. Ἤδη εἶχε διαφωνήσει καὶ ἡ σύνταξις τῆς BZ μετὰ τοῦ S.G. Mercati, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 41, σημ.

5. Procopii Caesariensis opera omnia rec. J. H a u r y (- G. W i r t h), τ. I, Lipsiae MCMLXII, σσ. XXIX - XLVI.

6. PG 87,3, στ. 2828 - 2837.

σχετικοῦ τμήματος τοῦ «Περὶ τῶν κτισμάτων» Προκοπίου τοῦ Καισαρέως (I, 1, 20 - 78) καὶ β') ἡ «Μονῳδία εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν πεσοῦσαν ὑπὸ σεισμοῦ» [1], ἥτις αὐτολεξεὶ σχεδὸν ἐπαναλαμβάνεται καὶ ὡς ἔργον Μιχαὴλ Ψελλοῦ, ἐπιγραφόμενον : «Μονῳδία εἰς τὴν τῆς ἁγίας Σοφίας σύμπτωσιν» [2]. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀτελὴς κατάστασις τοῦ κειμένου τῆς πρώτης μορφῆς, τὴν ὁποίαν ὁ Kumaniecki ἐπεχείρησε νὰ θεραπεύσῃ διὰ τῆς προσθήκης δύο ῥημάτων : στ. 16 ⟨*πέπτωκεν*⟩, στ. 19 ⟨*ἐρράγη*⟩, σημαίνει ὅτι δὲν προϋπῆρχε τοῦ ιδ' αἰῶνος, γραφεῖσα μάλιστα ὑπὸ τοῦ Προκοπίου· καὶ ἐπὶ πλέον ὁ ἐν στ. 21 γινόμενος ὑπαινιγμὸς λαϊκῆς διηγήσεως περὶ ἁγίας Σοφίας διασωθείσης ἐν τῇ «Διηγήσει περὶ τῆς... ἁγίας Σοφίας» [3], τῇ γραφείσῃ τὸν η' ἢ θ' αἰῶνα [4], ἀπομακρύνει τὴν ἀρχικὴν μορφὴν τοῦ κειμένου καὶ ἀπὸ τῆς σκέψεως καὶ ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Προκοπίου.

Ἀντιθέτως ὑπάρχουν τεκμήρια πείθοντα ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς μονῳδίας ἔζησε τὰ σύγχρονα πρὸς τὴν θρηνουμένην συμφορὰν γεγονότα, τὰ ὁποῖα ἀπετύπωσεν εἰς τὰς ἐπενεχθείσας προσθήκας, ὅτε πλέον δὲν ἐξηρτᾶτο ἐκ προγενεστέρων κειμένων - προτύπων :

1) Τὸ κείμενον τῆς προσθήκης τῶν στ. 78 - 82 ὑπαινίσσεται τὸν ἐμφύλιον πόλεμον τῶν ἐτῶν 1341 - 1347. Ἡ πτῶσις τοῦ ναοῦ ἦτο καὶ αὐτὴ σημεῖον τῆς *«κοινῆς συμφορᾶς»*, διότι ἐστέρησε τὸ γένος τῶν ἐξ αὐτοῦ προερχομένων κατὰ τὸ παρελθὸν εὐλογιῶν προόδου καὶ ὁμονοίας.

2) Ἐν τῇ προσθήκῃ τῶν στ. 92 - 96 καταφέρεται ὁ συγγραφεὺς κατὰ τῆς νυκτός, καθ' ἣν ἔλαβε χώραν ἡ πτῶσις. Εἶναι ὅμως γνωστὸν ὅτι νύκτα ἔπεσεν ἡ ἀνατολικὴ ἀψὶς τὸ 1346 [5]. Ἡ πτῶσις τοῦ 558 συνέβη ἡμέραν διαρκούσης ἐπισκευῆς τοῦ τρούλλου [6].

Εἰδικώτερον δὲ ἡ πατρότης τοῦ κειμένου, τοῦ ὁποίου ἡ σύνθεσις καὶ ἡ γλωσσικὴ μορφὴ μαρτυροῦν ὑπὲρ τῆς ὑψηλῆς παιδείας τοῦ συγγραφέως του, δὲν θὰ ἦτο ἄσκοπον νὰ ἐξετασθῇ κατὰ πόσον εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸν Νικηφόρον Γρηγορᾶν διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους :

1) Συγκρινομένη ἡ μονῳδία πρὸς τὴν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ Γρηγορᾶ σχετικὴν διήγησιν (XV, 2 : II, 749,10 - 750,12) παρουσιάζει ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὸ ὅτι τὸ ῥῆγμα τῆς ὀροφῆς τοῦ ναοῦ παραβάλλεται πρὸς στόμα ἐν

1. PG 87,3, στ. 2840 - 2841.

2. PG 122, στ. 911 - 915 A. Κατὰ P. W ü r t h l e, Die Monodie des Michael Psellos auf den Einsturz der Hagia Sophia, Paderborn 1917, σ. 99 κ.ἀ., συγγραφεὺς τοῦ κειμένου τούτου εἶναι ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, βλ. ὅμως BZ 24, 1923 - 1924, σ. 139.

3. T h. P r e g e r, Scriptores originum constantinopolitanarum, τ. I, σσ. 86,8 - 88,10.

4. T h. P r e g e r, αὐτόθι, σ. XVIII, καὶ τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Die Erzählung von Bau der Hagia Sophia, BZ 10, 1901, σσ. 458 - 460.

5. Ἀνωτέρω, σ. 229.

6. Θεοφάνης, I, 232,27-31 (de Boor).

μὲν τῇ μονῳδίᾳ θρηνοῦν τὴν κοινὴν συμφορὰν (στ. 78), ἐν δὲ τῇ Ἱστορίᾳ, γραφείσῃ μετὰ ταῦτα, παραπονούμενον διὰ τὴν ἐπικράτησιν τῶν παλαμιτῶν. Ἐπίσης ἡ φράσις τοῦ Προκοπίου: *«πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον»* (IV, 12,1, 15,25-26) ἀπαντῶσα ἐν τῇ μονῳδίᾳ (στ. 76) ἀπαντᾷ καὶ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ Γρηγορᾶ (II, 749,15-16). Ὁμοίως ἡ ἐν στ. 75 τῆς μονῳδίας φράσις: *«αἰθερίῳ ἀψῖδι»* ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ: *«ἡ μία τῶν αἰθερίων φάναι τεττάρων ἀψίδων»* (II, 749,15).

2) Ἐντεταγμέναι ἐντὸς τοῦ κειμένου τῆς Ἱστορίας ἔχουν παραδοθῆ τέσσαρες μονῳδίαι τοῦ Γρηγορᾶ: α΄) εἰς τὸν Ἀνδρόνικον Β΄, θανόντα τὴν 13ην Φεβρουαρίου 1332 (X, 1 : I, 465,5 - 472,6), β΄) εἰς τὸν Θεόδωρον Μετοχίτην θανόντα τὴν 13ην Μαρτίου 1332 (X, 2 : I, 475,1 - 481,13), γ΄) εἰς τὴν μητέρα τοῦ Ἀνδρονίκου Γ΄ μοναχὴν Ξένην, θανοῦσαν τὸν Αὔγουστον τοῦ 1333 (IX, 6 : I, 490,14 - 495,11), δ΄) εἰς τὸν Ἀνδρόνικον Γ΄, θανόντα τὴν 15ην Ἰουνίου 1341 (XI, 11 : I, 560,13 - 565,13). Ὁ μελετήσας τὰ κείμενα ταῦτα R. Guilland διεπίστωσεν ὅτι κοινὰ ἐλαττώματα καὶ τῶν τεσσάρων εἶναι ἡ ἐπανάληψις τῶν αὐτῶν πραγμάτων, αἱ ἀντιθέσεις, τὸ πλῆθος τῶν ῥητορικῶν ἐρωτήσεων καὶ τῶν ἀναφωνήσεων διὰ τοῦ ἐπιφωνήματος *ὦ*...[1]. Τὰ αὐτὰ παρατηροῦνται καὶ ἐπὶ τῆς μονῳδίας εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν· πβ. στ. 16 - 55, 83 - 93, 96 - 103.

3) Εὐκόλως εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνιχνευθῇ πλῆθος κοινῶν ἐκφράσεων καὶ εἰκόνων μεταξὺ τῶν τεσσάρων ἐν τῇ Ἱστορίᾳ μονῳδιῶν καὶ τῆς εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν, εἰς τὰς ὁποίας ἐνησμένιζεν ὁ Γρηγορᾶς· οἷον:

Ἱστορία	Μονῳδία ἁγίας Σοφίας
Τὸ τῆς συμφορᾶς μέγεθος (I, 465,5).	*τὸ τῆς...συμφορᾶς μέγεθος* (στ. 4). *τοῦ μεγέθους τῆς συμφορᾶς* (στ. 106).
οὐρανοὺς βοᾶν ἄνωθεν... γῆν δὲ κάτωθεν σειομένην (I, 466,6-7). *οὐρανέ, πρόπεμψον βροντὴν* (I, 562,15-16). *νῦν ἔδει πάντας ἀνθρώπους βροντῆς μεγάλης ἀνειληφότας... φωνὴν* (I, 467, 17-18)· *ἡ... μεγάλη τῆς λύπης βροντὴ* (I, 466,3-4).	*οὐρανὸς βροντῶν ἄνωθεν... κατὰ γῆς μυκωμένης καὶ κάτωθεν ἀνατιναssομένης* (στ. 1 - 3).
τοὺς ἑαυτῶν ἔσβεσαν ὀφθαλμοὺς (I, 466,6).	*τοῦ ὀφθαλμοῦ τῆς οἰκουμένης δυστυχῶς τονῦν εἶναι σβεσθέντος* (στ. 18 - 19).
ὦ νυκτὸς ἐκείνης ἀσυμπαθοῦς (I, 470,21). *ὦ βαθείας νυκτός...* (I, 468, 18-19).	*ὦ τῆς ἀποφράδος καὶ ἐπιρρήτου νυκτὸς* (στ. 92).
(ἐν ἐπιλόγῳ) *τὸ στένειν ἐλεεινῶς καὶ δακρύειν οὐδέποτ' ἄν, οἶμαι, παυσαίμεθα* (I, 473,2-3).	*οὐδ' εἰ σφόδρα βουλοίμεθα, δυναίμεθ' ἂν τῶν θρήνων πεπαῦσθαι* (στ. 104 - 105).
(κατακλεὶς) *πάντα γὰρ λόγον οἱ τοῦ βασιλέως ὑπερβαίνουσι θρῆνοι* (I, 472,5-6).	*ἀλλ' ἔστιν ἀμήχανον (ἄξιον εἰπεῖν τι τοῦ μεγέθους τῆς συμφορᾶς)* (στ. 106 - 107).
φεῦ τῆς τῶν δεινῶν συνεχείας· βαβαὶ τῆς ἐναλλαγῆς τῶν πραγμάτων (I, 475,13-14).	*φεῦ τῆς κοινῆς ζημίας, βαβαὶ τοῦ ἀνυποίστου πάθους* (στ. 16 - 17).
τὸ ὑμέτερον συγκατέχωσε κάλλος (I, 478,5). *τίς πέτρα τὸν ἡμῶν κατέχωσε θησαυρόν;* (I, 561,5). *τίς τὸν... λιμένα κατέχωσε* (I, 468,24-25). *εἰς γῆν καὶ κόνιν κατέχωσεν* (I, 477,2).	*εἰς ὀλέθρου χάος καὶ σιγῆς καὶ βυθοῦ καὶ σκότους ἅπαντας καταχώσασα* (στ. 94 - 95).
θανεῖν αἱρετώτερον ἢ διηνεκῶς ἄρτον ὀδύνης ἐσθίειν (I, 471,23).	*εἴθε πάντως ἐτεθνήκειν πρὸ τοῦ τὸν ἱερώτατον νεὼν οὕτως ἰδεῖν ἐν ἀώρῳ πεσήματι* (στ. 85 - 86).
(ἀλλαχοῦ τῆς Ἱστορίας) *τῶν ἐκ Βρεττανίας καὶ τῶν Ὠκεανείων ἐκείνων μερῶν* (II, 911,21-22).	*μέχρι καὶ βρεττανικῶν νήσων... καὶ αὐτῶν δήπου τῶν ὠκεανείων ῥευμάτων* (στ. 13 - 15)
μεμένηκεν ὁ θεῖος οὗτος οἶκος ἐκεῖθεν ἀμελούμενος τὸ παράπαν κἀκ τῶν ὁρώντων ἁπάντων συχνὰ προκαλούμενος δάκρυα μὴ μόνον Ῥωμαίων ἀλλὰ καὶ πάντων σχεδὸν ἐθνικῶν καὶ ἀλλοφύλων ἀνθρώπων (III, 199,6-10).	*πάντες οἱ τῆς βασιλίδος τῆσδε... ἔνοικοι... τὴν ἐκκλησίαν οἰκτρῶς ἀνακαλοῦνται ...καὶ κοινὴ σκυθρωπότης καὶ στυγνότης καὶ κατήφεια ἑκασταχοῦ περιειλήφει τὰς πόλεις καὶ πᾶν ἔθνος ὀδύρεται...* (στ. 9 - 13).

1. R. Guilland, Essai sur Nicéphore Grégoras, Paris 1926, σσ. 156 - 161.

4) Ὡς πρὸς τὴν γραφὴν ὅμως εἶναι μὲν ἐμφανὴς κατὰ τὴν ἀπὸ μικροταινίας ἀνάγνωσιν ὁμοιότης γραφικοῦ χαρακτῆρος μεταξὺ τῆς χειρὸς τῆς γραψάσης τὸ κείμενον τῆς μονῳδίας καὶ τῶν γνωστῶν αὐτογράφων τοῦ Γρηγορᾶ, τὰ ὁποῖα ἔχει ἐπισημάνει ὁ I. Ševčenko [1], ἀλλ᾽ ὑπάρχουν ἐπὶ μέρους διαφοραὶ ἐπὶ τῆς μορφῆς εἰδικῶς τῶν γραμμάτων *ζ, ξ, β, κ* ἢ τῶν συμπλεγμάτων *εκ* καὶ *ἅγ* (= ἅγιος). Ἡ αὐτὴ χεὶρ ἔχει γράψει καὶ τοὺς ἐν φφ. 20^{r} - 21^{v} τοῦ Vat. gr. 112 δύο ἀνωνύμους λόγους. Εἰς αὐτὴν ἀνήκουν ἴσως καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν φφ. 5^{r}, 11^{r}, 52^{r}, 82^{r}. Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι ἐν φ. 167^{v} ὑπάρχει ἡ συνοδεύουσα τὸν διάλογον τοῦ Γρηγορᾶ «Φλωρέντιον» διευκρινητικὴ σημείωσις, ἥτις αὐτόγραφος ἀπαντᾷ ἐν Vat. gr. 1086, f. 2^{v}, μὴ περιλαμβανομένου τοῦ «Φλωρεντίου» ἐν τῷ ὑπὸ ἐξέτασιν κώδικι. Εἶναι ἆρά γε πιθανὸν τὸ περιέχον τὴν μονῳδίαν τετράδιον τοῦ βατικανοῦ κώδικος 112 ἢ καὶ τὸ ἕτερον τὸ περιέχον τὰ ἄλλα κείμενα τῆς αὐτῆς χειρὸς νὰ ἀνῆκον κατόπιν τῶν ἀνωτέρω εἰς τὸ προσωπικὸν ἀρχεῖον τοῦ Γρηγορᾶ [2];

Ἐν τῇ ἐπιχειρουμένῃ κατωτέρω πλήρει ἐκδόσει χάριν εὐχεροῦς ἀναγνωρίσεως τὸ κείμενον τῶν ὑπεράνω τῶν στίχων καὶ ἐν ταῖς ᾤαις προσθηκῶν τίθεται ἐντὸς ⸢ ⸣, αἱ δὲ ἀναγνώσεις ἐφθαρμένων σημείων καὶ αἱ συμπληρώσεις ἐντὸς ⟨ ⟩.

1. I. Ševčenko, Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos, Bruxelles 1962, σσ. 41, σημ. 6, 61, σημ. 5, 113, σημ. 5, 282 καὶ πίν. V, VI, καὶ τοῦ αὐτοῦ, Some Autographs of Nicephorus Gregoras, Zbornik Radova Viz. Inst. VIII,2, 1964, σσ. 435 - 450, βλ. καὶ πίνακας.

2. Εἰς λεπτομερεστέραν ἐξέτασιν τῶν κατὰ τὸν Vat. gr. 112 προτίθεμαι νὰ προβῶ ἐν προσεχεῖ μελέτῃ.

ΚΕΙΜΕΝΟΝ

Vat. gr. 112

f. 11v *† Ὦ γῆ καὶ ἥλιε ⟨καὶ⟩ οὐρανὸς βροντῶν ἄνωθεν καὶ ⟨ἀ⟩ὴρ πενθικῶς στυγνάζων καὶ ψεκάδας ἀντὶ δακρύων ἐπαφιεὶς κατὰ γῆς μυκωμένης καὶ κάτωθεν ἀνατινασσομένης καὶ ἀναβρασσομένης. τίς ὀδυρτικὸς ἰσχύσειεν ἂν ἐκτραγῳδῆσαι τὸ τῆς ἐνσκηψάσης ἤδη τελευτῶν συμφορᾶς μέγεθος καὶ μετὰ προσφόρων διωλυγίων οἰμωγῶν καταστενάξαι τε καὶ κατολοφύρασθαι τὴν ἐπέχουσαν ταύτην ἀθλίως δεινὴν καὶ παγχάλεπον ἀωρίαν καὶ τὴν σκοτόμαιναν; πέφρικε γὰρ ἡμῖν καὶ ὁ νοῦς, ἐπεδήθη δὲ καὶ ὁ δρόμος τῆς γλώττης, δάκρυα δὲ καὶ νύκτωρ καὶ μεθ᾽ ἡμέραν τῶν ὀφθαλμῶν κρουνηδὸν καταρρέουσι καὶ πάντες δ᾽ οἱ τῆς βασιλίδος τῆσδε τῆς Κωνσταντίνου τοῦ ἰσαποστόλου μεγαλοπόλεως ἔνοικοι τὴν πνευματικῶς γεννησαμένην καὶ θρεψαμένην τούτους ἁγίαν μητέρα, τὴν ἐκκλησίαν, οἰκτρῶς ἀνακαλοῦνται καὶ ἄπαυστα μεθ᾽ ὅτι πλείστων τῶν θρήνων· καὶ κοινὴ σκυθρωπότης καὶ στυγνότης καὶ κατήφεια ἑκασταχοῦ περιειλήφει τὰς πόλεις καὶ πᾶν ἔθνος ὀδύρεται μέχρι καὶ βρεττανικῶν νήσων καὶ ἡρακλείων στηλῶν καὶ αὐτῶν δήπου τῶν ὠκεανείων ῥευμάτων.*

Τὸ γὰρ ἅγιον τοῦ θεοῦ ἱερὸν — φεῦ τῆς κοινῆς ζημίας, βαβαὶ τοῦ ἀνυποίστου πάθους, παπαὶ τῶν κοινῶν δακρύων καὶ ὀδυρμῶν, οἴμοι τῆς ἡμῶν ἐκπηρώσεως, τοῦ ὀφθαλμοῦ τῆς οἰκουμένης δυστυχῶς τονῦν εἶναι σβεσθέντος—, ὁ οὐράνιος ἄμβων, τὸ ἐξαίρετον τέμενος τῆς τοῦ θεοῦ λόγου σοφίας, ἐπικαιριώτατα ταυτηνὶ τὴν ἐπίκλησιν εἰληχὸς διὰ τὸ ἐπιχωριάζειν καὶ ἐνοικεῖν ἐν αὐτῷ τὸν θεὸν τῇ τοῦ ἀρχαγγέλου φυλακῇ καὶ ταῖς τῶν μαρτυρικῶν ἁγίων λειψάνων ἐξ αὐτῶν κρηπίδων καὶ βάθρων στερροτάταις καὶ ἀσείστοις ἐπιπλοκαῖς καὶ περιπλοκαῖς ἰσχυρῶς ἀντειλημμένων ⸢πρόσθεν⸣ τοῦ θειοτάτου νεὼ ⸢ἐπὶ⸣ τῷ ⸢τὰ τοῦ κρείττονος⸣ τὰ δεδωρημένα θεόθεν προστάγματα καὶ ἱερὰ προνόμια ταῖς εὐαγγελικαῖς καὶ ἀποστολικαῖς διατάξεσιν ἐν αὐτῷ πρότερον ἐκτελεῖσθαι· τὸ ταμιεῖον τῶν ἐνθέων θησαυρισμάτων, τὴν ἁπάντων ἁγιασμάτων μεγίστην πηγήν, ⸢τὸ τῆς πίστεως ἔρεισμα, τὸ εἰς τὴν πρώτην θέωσιν μεταποιοῦν καὶ ἀναγεννῶν τοὺς χριστιανοὺς χάριτι παλιγγενεσίας ταῖς ἐλλάμψεσιν ἐπιπεμπομένην, τὸ παρεχόμενον τὰς ὑπὲρ τοῦ παντὸς προσευχὰς ὁλοκλήρους τῇ ἐγ-

4 *τελευτῶν* cod. *τελευτὴν* K (= Kumaniecki); an *τελευταῖον* scribendum? 6 *δεινὴν* : *δονὴν* K 16 *πέπτωκεν* post *ἱερὸν* add. K 19 *ἐρράγη* ante *ὁ οὐράνιος* add. K 21 *†* post *θεὸν* posuit K, sed nil opus 27 - 33 *τὸ εἰς ... ἥπτοντο* in marg. inf. f. 11^{v}

21. Βλ. ἀνωτ., σ. 243.
21 - 24. Πβ. Διήγησιν περὶ τῆς ἁγίας Σοφίας, 14 : 92,14-17 (Preger).

γινομένῃ τοῖς ἔργοις θείᾳ ἐν αὐτῷ τοῦ πνεύματος ἐνεργείᾳ τὸ πρὶν ἀποστολικῶς, τὸ νοερὸν ὄχημα τῶν πιστῶν, ᾧ διὰ τῆς ἑκάστοτε τῶν θείων γραφῶν ἐν αὐτῷ ἀναγνώσεως κατὰ μίμησιν ὡς ἐφικτὸν ἐποχούμενοι τῆς εἰς τὰ ἄνω καὶ ἀπρόσυλα πορείας ἥπτοντο· τὸν ἐπὶ τῆς γῆς διαυγέστατον καὶ κατάστερον οὐρανόν, ⌜τὸν τῆς οἰκουμένης ἅγιον ὀφθαλμόν⌝, τὴν τῶν θείων δογμάτων θεσπεσιωτάτην μητρόπολιν, τὴν εὔκλειαν παντὸς τοῦ ῥωμαϊκοῦ γένους καὶ μετὰ καυχήσεως στέφανον, τὴν κοινὴν καταφυγὴν καὶ παραψυχὴν τῶν ψυχῶν ⌜καὶ πόλιν ἀτεχνῶς τοῦ θεοῦ⌝· τὴν φαιδροτάτην ἐν ἑορταῖς ἑορτήν, τὸ καινότατον καὶ ἀμίμητον ἔργον — οὔτε γὰρ ὄψει οὔτ' ἀκοῇ παρείληφέ τις θαυμασιώτερον ἔκ γε τοῦ παντὸς αἰῶνος, ὡς καὶ τοὺς ὁρῶντας τῇ ὑπερβολῇ τοῦ μεγέθους καὶ τῷ μεθ' ἁπάσης ἁρμονίας ἀναλόγου καὶ οἱονεὶ φυσικῆς διαθέσεως κάλλει ἀπορεῖν καὶ διαπιστεῖν τῷ ἀπαραμίλλῳ τῆς λαμπρότητος ἐκπεπληγμένους· τὸ κεκαλλιστευμένον καὶ ὑπερφυὲς θέαμα, τὸ ⌜τῆς νέας Σιὼν ἁγιώτατον ὄρος⌝ πάσης τῆς βασιλίδος πόλεως τῷ ὕψει θαυμαστῶς ὅπως πάντοθεν ὑπερκείμενον καὶ πᾶσαν ταύτην κατακοσμοῦν ὡς ἀπὸ σκοπιᾶς καὶ περιωπῆς οὐρανίου· ⌜τὸ εὐρύχωρον τῆς δικαιοσύνης χωρίον⌝, τὸ ἀμύθητον καὶ πολυπόθητον ἀεὶ κάλλος, τὸ τοῦ φωτὸς τῆς εὐσεβείας δοχεῖον ⌜ἐνορμιζουσῶν τῶν ψυχῶν⌝ καὶ αὖ πάλιν ταῖς οἴκοθεν μαρμαρυγαῖς παρ' ἑαυτοῦ καὶ ἐν ἑαυτῷ θαυμασιωτέραν ἀπαστράπτον ⌜καὶ ταῖς ⟨...ιναῖς⟩ ὄψεσι⌝ τὴν αἴγλην τῇ τοῦ ἡλιακοῦ φωτὸς ἀπὸ τῶν ἀκτίνων περιουσίᾳ καταλαμπούσῃ καὶ πᾶσι μέρεσι διὰ τῶν φωταγωγῶν ὑέλων εἰσρεούσῃ καὶ περικεχυμένῃ μετὰ κοσμιωτάτης σεμνότητος· τὸ λαμπρότατον ἐγκαλλώπισμα τῶν ἐν τῇ πόλει θαυμασίων γεγενημένων ἔργων, τὸ ἐπιεικὲς καὶ προσηνὲς καὶ ἱλαρὸν καὶ εὐμενὲς παραμύθιον τοῖς πόρρωθεν ἔκ τε πελαγῶν καὶ ἠπείρων ἐς αὐτὴν καταίρουσι καὶ εἰσαφικνουμένοις τὴν πόλιν δεξιὰν ὥσπερ προτεῖνον φιλάνθρωπόν τε καὶ εὐπροσήγορον καὶ μετὰ ψυχικῆς τέρψεως παραπέμπον σὺν εὐθυμίᾳ.

"Ἄλλον ἄν τις εἶπεν ἥλιον εὐφυῶς συνελὼν ἐκ μέσων ἀνίσχοντα τῶν λαγόνων τῆς πόλεως τοῦτον τὸν περιώνυμον ναὸν καὶ παμμέγιστον, ὃν δὴ βασιλεὺς ὁ κράτιστος καὶ ὑπερφυέστατος Ἰουστινιανὸς ἀφειδήσας πάντων

34 *τὸν ... ὀφθαλμὸν* in marg. 37 ante *πόλιν* deletum est *ὄντως* 42 *Σιὼν ... ὄρος* in marg. 48 *καὶ ... ὄψεσι* in marg. 50 *κοσμιοτάτης* cod. 51 post *λαμπρότατον* deletum est *καὶ ποθεινότατον*

41 - 44. Πβ. Προκόπιον, Περὶ κτισμ., Ι, 1, 27 καὶ Προκόπιον ῥήτορα, Περὶ τῆς ἁγίας Σοφίας, PG 87,3, στ. 2829 B.

45 - 46. Πβ. Προκόπιον, ἔνθ' ἀνωτ., Ι, 1, 28.

47 - 49. Πβ. Προκόπιον, ἔνθ' ἀνωτ., Ι, 1, 29 - 30 καὶ Προκόπιον ῥήτορα, ἔνθ' ἀνωτ., στ. 2829 C.

58 - 60. Πβ. Προκόπιον, ἔνθ' ἀνωτ., Ι, 1, 23· Ι, 1, 50 καὶ Προκόπιον ῥήτορα, ἔνθ' ἀνωτ., στ. 2828 B.

Κῶδιξ Hierosol. Sabb. gr. 417, f. 113r.

Κῶδιξ Vaticanus gr. 112, f. 11ᵛ.

Κῶδιξ Vaticanus gr. 112, f. 12ʳ.

χρημάτων τῇ μεγαλοφυΐᾳ τῆς γνώμης πάσαις σπουδαῖς καὶ περινοίαις καὶ μηχαναῖς ἐκ πάσης ἡλικίας καὶ τύχης ἀνθρώπων καὶ | f. 12r *τόπου καὶ γένους παντὸς τοῖς πλεονεκτήμασι καὶ ταῖς ἀπὸ τοῦ νοὸς ⌈μηχανήμασι καὶ ταῖς⌉ δειναῖς τέχναις καὶ ἐπιστήμ⟨αις⟩ περιδεξίοις συνδεδραμηκότος ἐν βασιλικαῖς ἀκριβεστάταις ἐπιλογαῖς ἢ τό γε ἀληθέστερον εἰπεῖν μάλιστα τοῖς ἐν αὐτῷ ἀσφαλῶς καὶ βεβαίως καὶ ἀπαραβάτως ⌈ζεούσῃ ψυχῇ καὶ εὐθυτάτῃ καρδίας⌉ καθυπεσχημένοις θειοτάτοις προνομίοις οὕτω τοι ἴσχυσεν ἀνεγεῖραι — οὐδὲ γὰρ ἄλλως ἐνόν, ⌈ὅτι γε καὶ πᾶς λόγος ῥητορικῆς πιθανότητος εἰς τοῦτ' αὐτὸ διαπίπτων εὑρίσκεται τέως⌉ —, ὥστε δὴ τὰ μυστικὰ ἐν αὐτῷ τοῦ θεοῦ καὶ ἄρρητα σὺν ἀγγελικαῖς ἁγιστείαις ⌈ἀποστολικῶς καὶ ἀξίως πρὸς τῶν ἐγκανόνως ἀνηγμένων καὶ βιούντων ἀποστολικῶς καὶ ἀξίως τοῦ ἐπαγγέλματος πόρρω τῆς ἰλύος τε καὶ ἀχλύος καὶ οὕτω τε εὐαρεστούντων θεῷ⌉ ἱερουργεῖσθαι ἐπὶ τῇ τῶν εὐσεβῶς ⌈καὶ θεοφιλῶς βασιλευόντων⌉ καὶ παντὸς τοῦ χριστωνύμου λαοῦ σωτηρίᾳ καὶ τῇ αὐτῶν γε τῶν ἀσεβῶν ἐπιστροφῇ πρὸς τὸ θεῖον ⌈κατὰ ταὐτὰ δυναμένων ἐξιλάσκεσθαι τὸ κρεῖττον τοῖς καταλλήλοις τε καὶ γνησίως ὁπωσοῦν ἐγγίζουσι⌉.*

Τοῦτον εἶδον ἁπάσῃ τῇ αἰθερίῳ ἁψῖδι, ἴσον δ' εἰπεῖν οὐρανίῳ ἴριδι, πεπτωκό⟨τα⟩ ἐκ τοῦ μέρους τοῦ πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον καὶ ⌈αἴθριον ὡς ἐν σκότῳ τῶν ψυχῶν ἑστῶτα εἰς τοὔμπαλιν τῇ ὑπερβολῇ τῆς ἀνίας⌉ καὶ ῥῆξιν ὑποστάντα ⌈καὶ οἱονεὶ κεχηνότι στόματι τὴν κοινὴν κατοδυρόμενον συμφοράν, ὡς δὴ ἡμῶν ἄρα πάσαις ψήφοις καὶ εἰς τοῦτο καταδεδικασμένων μηκέτ' ἔχειν ἀπολαύειν τῶν ἐντεῦθεν κοινὴ⟨ν κα⟩τ⟨ὰ⟩ πᾶν ὁτιοῦν πρὸς χρείαν γιγνομένων ἐπὶ συστάσει καὶ τῇ καλλίστῃ ⟨ὡς καὶ⟩ πρότερον ἐπιγνώσει τοῦ γένους ⟨μετ⟩ὰ προσρήσεως εὐκλεοῦς καὶ γνησιωτάτης συναισθήσεως καὶ φιλαλληλίας⌉.

Ὢ πῶς ἐξίσχυσα πρὸς σὲ τὸν φίλτατον διὰ τῆς γλώττης ἐξαγγεῖλαι τὸ πάθος ἐκ τῶν μετρίων καὶ οὐκ ἐνεὸς καὶ ἄφωνος παντάπασιν ἐγενόμην ; εἴθε πάντως ἐτεθνήκειν πρὸ τοῦ τὸν ἱερώτατον νεὼν οὕτως ἰδεῖν ἐν ἀώρῳ πεσήματι· ⌈ὢ τῆς τοῦ θαυμασίου ἐδάφους καὶ εὐαρμόστου κατὰ τεμάχη

61 *ταῖς*[1] post additionem mutandum est in *τοῖς* 64 *καρδίας* : an *καρδίᾳ* scribendum? 67 *εὑρίσκεται τέως* in marg. 68 - 70 *πρὸς . . . θεῷ* in marg. 71 *εὐσεβῶς* ex *εὐσεβῶν* *βασιλευόντων* scriptum est supra *βασιλέων*, quod deletum est 72 ante *ἐπιστροφῇ* deletum est *ἐπιγνώσει καὶ* 73 *δυναμένων* legi litteras difficiles lectu additamenti 73 - 74 *τοῖς . . . ἐγγίζουσι* in marg. 76 ante *αἴθριον* deletum est *συντριβὴν* 78 - 82 *ὡς δὴ . . . φιλαλληλίας* in marg. sup. f. 12[r]. 86 - 89 *εὐαρμόστου . . . τέρψεως* in marg.

76. Πβ. Προκόπιον, ἔνθ' ἀνωτ., I, 1, 40, 68 καὶ Προκόπιον ῥήτορα, ἔνθ' ἀνωτ., στ. 2832 Β.

85 - 86. Πβ. Προκοπίου σοφιστοῦ Γάζης, Μονῳδίαν εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν πεσοῦσαν ὑπὸ σεισμοῦ : *«καὶ οὗ μεῖζον οὐκ ἦν κακὸν ἢ ἰδεῖν ἢ ἀκοῦσαι καὶ οὐ προαποθανεῖν πᾶς ἂν ηὔξατο»*, PG 87,3 στ. 2840 A.

ἀηδεστάτης συντριβῆς, ὅπερ ἐπάτουν πόδες πραέων· ὢ τῆς ἐντεῦθεν εἰς πάντας μείζονος διελασάσης ὀδύνης καὶ λύπης ἀντὶ τῆς πρότερον εὐφροσύνης ἐκείνης καὶ τέρψεως· ὢ τοῦ οἰκείου καὶ φιλοστόργου καὶ ἀπαραμυθήτου πάθους τοῖς ὁπουδὴ γῆς ἀνθρώποις δυστυχῶς παραμένοντος καὶ καθ' ἑκάστην ἐπὶ μᾶλλον ἀναπτομένου· ὢ πῶς θεὸς ὀργισθεὶς τὸν ἱερώτατον προήκατο δόμον ἐν ἐρημίᾳ; ὢ τῆς ἀποφράδος καὶ ἐπιρρήτου νυκτός, ἣ † ⟨ἀλ⟩γεινοτάτην ἐν ⟨τῇ⟩ ἡμέρᾳ ⟨... ζωὴν ἡμῶν⟩ ὡς νύκτα τῶν ἡμετέρων ψυχῶν τε † ἐπαρασαίμην ἄν σοι δικαίως, ἐρεβεννὴ μάλιστα νυκτῶν ἁπασῶν, ὡς εἰς ὀλέθρου χάος καὶ σιγῆς καὶ βυθοῦ καὶ σκότους ἅπαντας καταχώσασα τῇ τοῦ ἐπεράστου καὶ μεγίστου κατασκευάσματος ἀποκρύψει⌉. τίς γὰρ ἀναπολῶν τὴν χθὲς αὐτοῦ εὐκοσμίαν καρτερήσει τὸν ἥλιον ὁρᾶν; τίς ἀγαπήσει τὸ ζῆν νεκρωθέντος τοῦ τὴν ζωὴν ἡμῖν τὸ πρόσθεν ἡδίστην ⌈κατ' ἄμφω⌉ παρεσχημένου ⌈τῇ πλέον ἢ κατὰ γεωμετρικῶν ὅρων ἰσότητα τῶν κοινῶν νόμων εὐθύτητι⌉, νῦν δὲ παρασκευάζοντος ἡδέως καθ' ἑαυτῶν τὸν θάνατον εὔχεσθαι; ⌈τίς ταυτηνὶ τὴν ἐρημίαν βλεπομένην ὡς μὴ ὤφελεν ἤδη ἀντιθεὶς τῇ προτέρᾳ λαμπρότητι τοῦ νεὼ καὶ τὸ μέγεθος αὐτοῦ καὶ τὸ κάλλος βαλόμενος εἰς νοῦν οὐκ ἂν ἐπιτείνειε εἰς ὅσον πλεῖστον τοὺς θρήνους;⌉

Ὥστ' ἔγωγε, οἶμαι δὲ καὶ πᾶς ὁστισοῦν, οὐδ' εἰ σφόδρα βουλοίμεθα, δυναίμεθ' ἂν τῶν θρήνων πεπαῦσθαι· καὶ δύναμιν ἂν ηὐχόμην παρὰ τῶν Μουσῶν λαβεῖν, ὥστ' ἄξιον εἰπεῖν τι τοῦ μεγέθους τῆς συμφορᾶς. ἀλλ' ἔστιν ἀμήχανον τοῦτο τοῖς πᾶσιν· ἡ γὰρ ἀπὸ τῆς ἀπευκταιοτάτης καταπτώσεως τοῦ νεὼ βαρυτάτη μετ' ἤχου ⌈βιαίου⌉ βροντὴ ἐμβεβροντημένους ἡμᾶς τοὺς ἀθλίους ἀπεργασαμένη μηδὲν πρὸς ἔπος διεξελθεῖν παρεσκεύασε, καὶ πέφυκεν ἄρα τὸν νοῦν ἐξιστᾶν λύπη παράλογος ταῖς ὑπερβολαῖς ἀδοκήτως ἐπεισπεσοῦσα.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΙΩ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ

89 - 93 *ὢ τοῦ ... ψυχῶν τε ...* in marg. inf. f. 12r; sequentia additamenti in ima calce f. 12r scripta exstincta sunt 93 - 96 *ἐπαρασαίμην ... ἀποκρύψει* in marg. inf. f. 12r supra additamentum lin. 89 - 93 99 *ἡμᾶς* post *παρασκευάζοντος* add. K 100 - 103 *τίς ... θρήνους* in marg. inf. f. 12v; *τίς ταυτηνὶ* ante *ὥστ' ἔγωγε* (lin. 104) in marg. scriptum est ut additamenti locum in contextu indicet 102 - 103 *τοὺς* β*θρήνους εἰς ὅσον* α*πλεῖστον* cod.

87. Ἡσαΐας κς', 6.

ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ Ο ΚΟΜΝΗΝΟΣ ΚΑΙ ΟΔΥΣΣΕΥΣ

Ὁ τελευταῖος τῶν Κομνηνῶν, ὁ Ἀνδρόνικος (1183 - 1185), μολονότι ἐπὶ δύο μόνον ἔτη περιεβλήθη τὸν αὐτοκρατορικὸν μανδύαν, εἶναι ἐξόχως ἐνδιαφέρουσα μορφὴ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Ἡ βραχεῖα βασιλεία του, ἡ ὁποία ἤρχισεν ὑπὸ τὰς φρενιτιώδεις ἐπιδοκιμασίας τοῦ πλήθους τῆς Κωνσταντινουπόλεως [1] καὶ ἐτερματίσθη κατὰ τρόπον ἰδιαιτέρως σκληρὸν καὶ ἀποτρόπαιον [2], συμπίπτει μὲ μίαν πολυτάραχον περίοδον τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, περίοδον χαρακτηριζομένην ἀπὸ πολλὰς καὶ ποικίλας ἀντιθέσεις δείγματα τῆς παρακμῆς, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχεν ὁριστικῶς πλέον εἰσέλθει τὸ Βυζάντιον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μανουήλ.

Ἐκ τῆς καταφανοῦς ἀδυναμίας τῆς αὐτοκρατορίας ἐπωφελοῦνται οἱ ἐξωτερικοὶ ἐχθροί, Οὖγγροι, Σέρβοι, Βούλγαροι, Νορμανδοὶ καὶ πλήττουν αὐτήν [3]. Ἀλλὰ καὶ *«ᾧ χεὶρ οὐκ ἐπεξῆλθεν ἀλλόγλωττος, τοῦτο ἡ ἐγχώριος ἐθέριζε δεξιά»* [4]. Οἱ ἐσωτερικοὶ ἐχθροί, ἀντίπαλοι τοῦ αὐτοκράτορος, κηρύσσουν ἀνεξάρτητα τμήματα τῆς αὐτοκρατορίας, ὡς ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνὸς τὴν Κύπρον. Ἡ προσπάθεια τοῦ Ἀνδρονίκου νὰ ἀναχαιτίσῃ τὴν ἐπερχομένην κατάρρευσιν ἐπέφερε καλά, ἀλλὰ καὶ δυσάρεστα ἀποτελέσματα. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἀπέβλεψεν εἰς τὴν ἐξασθένησιν τῆς ἀριστοκρατίας, τὴν ὁποίαν ἐφοβεῖτο, καὶ εἰς τὴν ἀνόρθωσιν τῆς διοικήσεως. Κατώρθωσε νὰ ἀποκαθάρῃ τὸν κρατικὸν μηχανισμόν, νὰ περιορίσῃ τὰς καταχρήσεις, νὰ βελτιώσῃ

1. Εὐστάθιος, 32, 17 (Kyriakidis): *«Οὐκοῦν ἠσπάζοντο ἐκεῖνον, ἐφίλουν πρόσωπόν τε, οὗ τὴν θέαν εὔχοντο, καὶ χεῖρας, ἐφ' αἷς ἐπεποίθεισαν, ἐπ' αὐταῖς ἐνεθουσίων, ἐξηρεύγοντο ἐπαίνους παντοδαπούς, ἀνεβόων συχνὰ δόξαν τῷ θεῷ»*. N. Χωνιάτης, 300, 9 (Bonn): *«ἡ πᾶσα πόλις πρὸς Ἀνδρόνικον ἔβλεπε, καὶ ἡ ἐκείνου ἄφιξις ὡς ἐν σκοτομήνῃ λαμπτὴρ καὶ ἀστὴρ ἀρίζηλος ἐδοξάζετο»* καὶ 328, 6 κἑξ. M. Χωνιάτης, I, 164, 7 (Λάμπρος): *«Ἀνεπέτασε μὲν ἡ Κωνσταντίνου τὰς πύλας ἁπάσας, πολῖται δὲ πάντες κατὰ τὰ ἔθνη τῶν μελισσῶν ἐξεχέοντο ... τὸν πάμμεγαν ἰδεῖν Ἀνδρόνικον χρόνιον φανέντα ... καὶ μυρία Ῥωμαίοις ἀγαθὰ φέροντα»* καὶ I, 165, 28: *«ἀνὰ στόμα πᾶν ὁ μέγας Ἀνδρόνικος ᾀδόμενος ἔκειτο καὶ οὐδεὶς ἦν τῶν ἁπάντων, ὃς οὐ τῆς μεγίστης ἀρχῆς ἐπεψηφίζετο ἄξιον καὶ τὸ μέλλον ὡς παρὸν ἑώρα καὶ προηγόρευε ...»*.

2. N. Χωνιάτης, 456, 24: *«οὐδέν τι τῶν κακῶν ἐνέλιπον, ὃ μὴ εἰς Ἀνδρόνικον ἀνοσίως εἰργάσαντο»*.

3. G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates[3], München 1963, σσ. 329 κἑξ. Gy. Moravcsik, Pour une alliance byzantino - hongroise, Byzantion 8, 1933, σσ. 555 - 568.

4. N. Χωνιάτης, 340, 22.

τὴν δικαιοσύνην [1]. Διά νὰ ἐπιβληθῇ ἐχρησιμοποίησε τὴν δύναμιν καὶ τὴν βίαν, διὰ τοῦτο ἡ περίοδος τῆς βασιλείας του εἶναι πλήρης ὠμότητος [2], διωγμῶν [3], συνωμοσιῶν. Ἦτο φοβερὸν νὰ ἐμπέσῃ τις *«τοῖς τοῦ Ἀνδρονίκου ἀφύκτοις λίνοις»* [4]. Συλλαμβάνει τοὺς ἀντιπάλους του *«ὡσεὶ καὶ ἰχθύας»* [5]. Ἐξ αὐτῶν ἄλλους *«ἐδικαίωσεν εἰς εἱρκτήν»* [5], ἄλλους *«εἰς ἀειφυγίαν ὑπερορίους ἔστειλε»* [5] καὶ ἄλλους *«ἐμέρισεν εἴς τε τυφλοὺς ἐκ σιδήρου καὶ μὴ τοιούτους»* [5]. Οἱ δυσηρεστημένοι *«οὓς ὁ Ἀνδρόνικος φαύλως διέθετο»* [6] ὁλονὲν ηὐξάνοντο.

Ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν καίριον πλῆγμα κατέφεραν οἱ Νορμανδοί. Ὡς ἐπὶ Ροβέρτου Γισκάρδου ἐμφανίζονται καὶ πάλιν πρὸ τοῦ Δυρραχίου· τώρα ὅμως δὲν ἀναχαιτίζονται ἀλλὰ καταλαμβάνουν τὸ Δυρράχιον, τὴν Κέρκυραν, τὴν Ζάκυνθον, τὴν Κεφαλληνίαν καὶ τέλος μετὰ ἐξαντλητικὴν πολιορκίαν τὴν «λογίμην» Θεσσαλονίκην [7]. Τὸ ἀντιλατινικὸν πνεῦμα τοῦ ὄχλου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ὁποῖον ὀλίγας μόνον ἡμέρας πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ Ἀνδρονίκου εἰς τὴν πρωτεύουσαν εἶχεν ἐκδηλωθῇ δι᾽ ἀγρίας ἐπιθέσεως κατὰ τῆς Λατινικῆς συνοικίας [8], ηὔξησε τὴν ἐχθρότητα τῶν Δυτικῶν κατὰ τοῦ Βυζαντίου. Αἱ ἀγριότητες τῶν Νορμανδῶν μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Θεσσαλονίκης ἐμφανίζονται ὡς ἐκδίκησις δι᾽ ὅσα ἔπαθον οἱ Λατῖνοι κάτοικοι τῆς πρωτευούσης [9]. Οἱ Νορμανδοὶ προχωροῦν κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς ὁποίας ὁ λαὸς ἐπαναστατεῖ κατὰ τοῦ Ἀνδρονίκου. Ὁ πρὸ ὀλίγων μόλις ἐτῶν ἐπευφημούμενος ὡς σωτὴρ ἐβασανίσθη, ἠκρωτηριάσθη, περιυβρίσθη περιαχθεὶς εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς πρωτευούσης καὶ ἐθανατώθη κατὰ τρόπον ἀπάνθρωπον [10].

1. Ν. Χωνιάτης, 421, 16 - 430, 16.
2. Εὐστάθιος 54, 17 κἑξ. Ν. Χωνιάτης, 374, 3 - 375, 11.
3. Εὐστάθιος, 52, 33 : *«τῇ θηριωδίᾳ τὸ κατὰ πάντων φοβερὸν πραγματεύεται»*. Ν. Χωνιάτης, 336, 7 : *«οὐ γὰρ ἐκλεκτὸς μόνον ἅπας καὶ ὑψηλὸς τῆς ἐναντίας ὢν Ἀνδρονίκῳ μερίδος ἔπασχε τὰ οἰκτρότατα, ἀλλὰ καὶ περὶ τοὺς οἰκείους θεραπευτῆρας ἀπιστότατος . . .»*.
4. Εὐστάθιος, 78, 23.
5. Εὐστάθιος, 40, 19 - 26.
6. Εὐστάθιος, 56, 16.
7. Ν. Χωνιάτης 413, 9. Εὐστάθιος 2, 2 : *«ἠρρωστημένης μὲν ἐπὶ τῆς κατὰ τὸν Κομνηνὸν Ἀνδρόνικον δυσδαίμονος βασιλείας καχεξίας λόγῳ, ἣν ἐκεῖνος φαῦλα διαιτῶν κατὰ τῆς οἰκουμένης πολλὴν ἐκ μακροῦ ἤθροιζε»*.
8. Εὐστάθιος, 34, 25 : *«ὡς οὐ μόνον τῶν ἀνθοπλιτῶν Λατίνων κατεφέροντο οἱ τοῦ Ἀνδρονίκου, ἀλλὰ καὶ ὅσοις περιεποιεῖτο ἔλεον τὸ ἀπάλαμνον»*. Ν. Χωνιάτης, 325, 20 - 326, 22. Μ. Χωνιάτης, Ι, 164, 26 : *«ἀπαλλαγῆναι τυραννικῆς καὶ λατινικῆς παροινίας, καὶ καθαρὰν καθαρῶς βασιλεύειν ἐπιμιξίας βαρβαρικῆς»*.
9. B. Lavagnini, Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica, testo critico, introduzione, annotazioni di Stilpon Kyriakidis, Palermo 1961, σ. XII (Proemio).
10. Ν. Χωνιάτης, 455, 15 - 458, 16.

Τὰ γεγονότα τῆς βραχείας καὶ πολυταράχου βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου ἐξιστοροῦν οἱ σύγχρονοι ἱστορικοί : Ἰωάννης Κίνναμος, Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, Νικήτας Χωνιάτης. Οὐχὶ ὀλίγον ὅμως συμβάλλουν εἰς τὴν γνῶσιν τῆς περιόδου ἐκείνης τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας οἱ Λόγοι καὶ αἱ Ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀθηνῶν Μιχαὴλ, τοῦ Χωνιάτου. Οἱ ἀνωτέρω συγγραφεῖς πολυμαθέστατοι καὶ λογιώτατοι, καλλιεργοῦντες λογοτεχνικὰ εἴδη, τὰ ὁποῖα ἐκληροδότησεν εἰς τὸ Βυζάντιον ἡ ἑλληνικὴ παράδοσις, προσπαθοῦν νὰ μιμηθοῦν τὸ ὕφος καὶ τὴν γλῶσσαν τῶν συγγραφέων τῆς παραδόσεως [1] χρησιμοποιοῦντες ἀφθόνως εἰκόνας, λέξεις, σχήματα λόγου ἐκ τῶν «θύραθεν σοφῶν» καὶ κυρίως ἐκ τοῦ Ὁμήρου. Γενικῶς ἡ χρῆσις στοιχείων ἐκ τῆς ἐπικῆς ποιήσεως πρὸς διακόσμησιν τοῦ ὕφους τῶν συγγραφέων εἶναι ἰδιαιτέρως συχνὴ κατὰ τὴν ἐν λόγῳ περίοδον. Εἶναι δύσκολον νὰ εὕρωμεν κατὰ τὸν ιβ΄ αἰῶνα συγγραφέα, ὁ ὁποῖος νὰ μὴ παρουσιάζῃ ἔστω καὶ απομεμακρυσμένην ἀπήχησιν τῶν ἐπῶν. Εἰς τὰ συγγράμματα τῶν συγγραφέων τῆς ἐποχῆς ἐπανευρίσκομεν τοὺς ἥρωας καὶ τὰ ἐπεισόδια τοῦ Τρωικοῦ πολέμου. Κατ᾽ ἐξοχὴν ἡ ἱστοριογραφία, ἡ ὁποία ἐξιστορεῖ τὰ *«κλέα ἀνδρῶν»* τῆς ἐποχῆς, ζητεῖ νὰ ἐκφρασθῇ διὰ στοιχείων ἐκ τῆς ἡρωικῆς ποιήσεως. Ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ γίνεται «ὁμηρικωτάτη» διὰ νὰ περιγράψῃ ἡρωικὰς πράξεις [2]. Οἱ λόγοι καὶ αἱ πράξεις τῶν συγχρόνων ἀνδρῶν παραβάλλονται πρὸς τοὺς λόγους καὶ τὰς πράξεις τῶν ὁμηρικῶν ἡρώων, οἱ ὁποῖοι εἶναι πρόσωπα οἰκεῖα εἰς τοὺς πεπαιδευμένους Βυζαντινούς.

Εἰς ὕφος διηνθισμένον δι᾽ ὁμηρικῶν λέξεων, πλῆρες ὑπαινιγμῶν εἰς τὴν ἐπικὴν ποίησιν διηγεῖται ὁ Νικήτας Χωνιάτης τὸν βίον τοῦ Ἀνδρονίκου. Αἱ πράξεις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος παραβάλλονται πρὸς τὰς πράξεις τῶν ὁμηρικῶν ἡρώων. Ὁ Ἀνδρόνικος *«μηδ᾽ ὀψοφάγος περισσὸν ἦν καὶ ἀκρατῶς ἔχων κοιλίας ὡς ζωροπότης καὶ τένθης, ἀλλὰ κατὰ τοὺς Ὁμηρικοὺς ἥρωας μάλιστα τοῖς ὀπτοῖς προσέκειτο τῷ πυρί»* [3]. Ὁμοίως αἱ πράξεις του περιγράφονται δι᾽ ὁμηρικῶν λέξεων *«καὶ αὐτὸς Ἀνδρόνικος μιστύλλων αὐτοχειρὶ κρέας ἐλάφειον ἢ κάπρου μονάζοντος, καὶ ὀπτῶν περιφραδέως πυρί, καὶ τοιαῦθ᾽ ἕτερα, ὁπόσα τεκμηριάζειν ἔχουσι βίοτον ἀνδρὸς πεποιθότος ἐπὶ τόξῳ καὶ ῥομφαίᾳ καὶ ἵπποις ὠκύποσι»* [4]. Ὁ Ἀνδρόνικος δὲν ἠδυνήθη νὰ συγ-

1. Μ. Χωνιάτης, Ι, 163, 5 : *«Νῦν ἔδει ποιητικήν τε καὶ σοφιστικὴν ἀναβιῶναι καὶ ῥητορικὴν ἀναλαβέσθαι μένος ἐκεῖνο καὶ θάρσος, καὶ ἄλλην ἄλλο τι τῶν τοῦ μεγαλουργοῦ βασιλέως* (Ἀνδρονίκου) *κατορθωμάτων ἀπολαβοῦσαν ὑμνεῖν»*. St. Kyriakidis, Eustazio, La espugnazione di Tessalonica . . ., σσ. XXXI - XXXII.
2. G. Buckler, Anna Comnena, Oxford 1929, ἀνατύπωσις 1968, σ. 199.
3. Ν. Χωνιάτης, 458, 21.
4. Ν. Χωνιάτης, 433, 21 κἑξ.

κινήσῃ τοὺς συλλαβόντας αὐτόν· *«ἃ γὰρ ἀνόσια διεπράξατο ἔργα, ταῦτα ὡσεὶ κηρὸς τὰς τῶν κατεχόντων αὐτὸν ἐπέβυσεν ἀκοάς, καὶ οὐδεὶς οὐδένα οἶκτος εἰσῄει οὐδ' ἐνήχησις ἦν, ὧν κ α τ ὰ Σ ε ι ρ ῆ ν α ς ἐμελῴδει γυναικωδῶς»* [1].

Χαρακτηριστικὸν τῆς ὁμηρικῆς ποιήσεως εἶναι ἡ ἀναπόσπαστος σύνδεσις τῶν οὐσιαστικῶν μεθ' ὡρισμένων χαρακτηριστικῶν ἐπιθέτων ὡς : νεφεληγερέτα Ζεύς, γλαυκῶπις Ἀθήνη, οἴνοπα πόντον [2]. Τοῦτο μιμούμενοι οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς κοσμοῦν τοὺς συγχρόνους ἄνδρας δι' ἐπιθέτων τῶν ὁμηρικῶν ἡρώων, πρὸς τοὺς ὁποίους ἔχουν τὴν γνώμην ὅτι ὁμοιάζουν. Ὁ Ἀνδρόνικος κοσμεῖται ὑπὸ τοῦ Ν. Χωνιάτου δι' ἐπιθέτων ἀποδιδομένων ὑπὸ τῆς ἐπικῆς μούσης εἰς τὸν κατ' ἐξοχὴν ὁμηρικὸν ἥρωα τὸν Ὀδυσσέα : πολύτροπος [3], πολύτλας [4], πολυτλήμων [5], πολύμητις [6], πολύφρων [7], ταλασίφρων [8].

Πολλὰς ὁμοιότητας παρουσιάζει ὁ Ἀνδρόνικος πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Ἰθάκης. Παρ' ὅλον ὅτι διήνυεν ἤδη τὴν ἑβδόμην δεκαετίαν τοῦ βίου, ὅτε ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον τοῦ Βυζαντίου, ἦτο *«τὴν τοῦ σώματος φυὴν εὐφυής, ἀγητὸς τὸ εἶδος, ὄρθιος ἀναβαίνων, τὴν ἡλικίαν ἡρωικός, κἂν τῷ βαθεῖ γήρᾳ τὴν ὄψιν νεοειδής, ὑγιεινότατός τε ἀνθρώπων»* [9]. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ὀδυσσεὺς ὅταν φθάνῃ εἰς τὴν νῆσον τῶν Φαιάκων δὲν εἶναι πλέον εἰς τὴν πρώτην νεότητα. Πρὸ εἴκοσιν ἐτῶν εἶχεν ἀναχωρήσει ἐξ Ἰθάκης εἰς ἀνδρικὴν ἡλικίαν. Παρὰ ταῦτα παρουσιάζεται εἰς τὴν Ναυσικᾶν *«κάλλεϊ καὶ χάρισι στίλβων»* [10], οὕτως ὥστε ἡ νεαρὰ βασιλόπαις εὔχεται : *«αἲ γὰρ ἐμοὶ τοιόσδε πόσις κεκλημένος εἴη»* [11].

Ὁ Ἀνδρόνικος ὅμως ἐκτὸς τοῦ ἀθλητικοῦ σώματος [12] καὶ τῆς χάριτος τοῦ ὁμηρικοῦ ἥρωος διαθέτει καὶ τὴν ἐξαίρετον εὐστροφίαν του. Δὲν εἶναι

1. Ν. Χωνιάτης, 455, 10.
2. M. P a r r y, L'épithète traditionelle dans Homère, Paris 1928.
3. α 1, κ 330. Ν. Χωνιάτης, 455, 10.
4. Ἐπίθετον τοῦ Ὀδυσσέως 42ὶς ἁπαντῶν παρ' Ὁμήρῳ. Ν. Χωνιάτης, 557, 7.
5. Η 152· σ. 319.
6. Ἐπίθετον τοῦ Ὀδυσσέως ἁπαντῶν 78άκις παρ' Ὁμήρῳ. Α 311· Φ 355· φ 274 κ.ἀ. Ν. Χωνιάτης, 139, 12· 329, 11· 454, 17.
7. Ἐπίθετον τοῦ Ὀδυσσέως α 83· ξ 424, 464· υ 239, 329· φ. 204, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἡφαίστου Φ 367· η 297. Ν. Χωνιάτης, 171, 13· Μ. Χωνιάτης, I, 164, 28· 171, 28.
8. Ἐπίθετον τοῦ Ὀδυσσέως 12άκις ἁπαντῶν παρ' Ὁμήρῳ Β 466· α 87, 129. Ν. Χωνιάτης, 186, 5.
9. Ν. Χωνιάτης, 458, 19 - 21.
10. ζ 237.
11. ζ 243. Εἰς τοῦτο συντελεῖ καὶ ἡ θεὰ Ἀθηνᾶ ζ 229 - 235.
12. Ν. Χωνιάτης, 135, 7 : *«τὸ τῇ ῥώμῃ πολλῶν διαφέρειν καὶ ἡ εὖ ἔχουσα πλάσις τοῦ σώματος ἀξία οὖσα τυραννεῖν καὶ τὸ τοῦ φρονήματος ἀταπείνωτον . . . τὸ ἐν μάχαις ἐνδέξιον καὶ τὸ τοῦ γένους ἐπίσημον . . .»*.

μόνον γενναῖος, ἀλλὰ καὶ πολυμήχανος [1]. Δὲν διακρίνεται μόνον διὰ τὴν τόλμην, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν εὐγλωττίαν [2]. Γνωρίζει νὰ συνδυάζῃ ἀνδρείαν καὶ πονηρίαν, πειθὼ καὶ ἐξαναγκασμόν. Ὁ πλάνης καὶ πλήρης περιπετειῶν βίος του καὶ ἡ ἱκανότης του νὰ ὑπερπηδᾷ τὰς ἐμφανιζομένας δυσκολίας καθιστοῦν αὐτὸν ἄξιον νὰ παραβληθῇ πρὸς *«ἄνδρα πολύτροπον, ὃς μάλα πολλὰ πλάγχθη»*.

Μέχρι τῆς στιγμῆς κατὰ τὴν ὁποίαν εἰσῆλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, διὰ νὰ ἀναλάβῃ τὴν διακυβέρνησιν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, εἶχε ζήσει τὸν πλέον περιπετειώδη βίον, τὸν ὁποῖον ἔζησέ ποτε βυζαντινὸς πρῖγκιψ. Χαρακτὴρ ζωηρός, ριψοκίνδυνος, τολμηρός, φιλήδονος [3] *«τὰς λαβὰς ἐκφεύγων τοῦ Μανουὴλ ἀειφυγίαν εἵλετο»* [4], *«πολυπλανέστατος ἀνθρώπων γενόμενος»* [5]. Ἦτο εὐπρόσδεκτος εἰς τὰς αὐλὰς τῶν ξένων ἡγεμόνων [6] ἀπὸ τοῦ Ρώσου πρίγκιπος τῆς Γαλίτζης [7] μέχρι τῶν μουσουλμάνων τῆς Μ. Ἀσίας [8]. Πλανᾶται εἰς Κιλικίαν [9], Συρίαν [10], Ἰβηρίαν [11], Παλαιστίνην [12]. Ὡς ὁ ὁμηρικὸς ἥρως *«πόλεις ἀμείψας συχνὰς καὶ πλεῖστα ἐθνῶν ἄστεα κατιδὼν»* [13] κατέστη πολύπειρος *«πολυπλάνοις πλάναις . . . γεγυμνασμένος»* [14]. Δὲν ἀντιμετώπισε Κύκλωπας καὶ Λαιστρυγόνας, Σκύλλαν καὶ Χάρυβδιν, ἀλλὰ καταδιώξεις, ἐξορίας, φυλακίσεις, ἐνέδρας. Εἶναι πολύ-

1. Ν. Χωνιάτης, 295, 17 : *«πολυμήχανος δ' ὢν Ἀνδρόνικος καὶ παντοίοις δόλοις καζόμενος»*.
2. Ν. Χωνιάτης, 298, 17 : *«καὶ ταῦτα λέγων καὶ γράφων μεθ' οἵας οὐκ εἴποι τις ἂν πειθανάγκης καὶ λαμυρότητος»*.
3. Ν. Χωνιάτης, 417, 12 : *«Ἐπικούρειός τε ἦν καὶ Χρυσίππειος . . .»*. Ἥρως ἀναριθμήτων ἐρωτικῶν ἐπεισοδίων ἀποκαλεῖται ὑπὸ τοῦ C h. D i e h l, Figures byzantines II, Paris 1927, σ. 93 : «Don Jouan».
4. Ν. Χωνιάτης, 294, 16. Πολλάκις ὁ ἐξάδελφός του αὐτοκράτωρ Μανουὴλ ἐπέδειξεν εὐμενῆ πρὸς τὸν Ἀνδρόνικον διάθεσιν. Κίνναμος, 124, 17 (Bonn).
5. Ν. Χωνιάτης, 462, 5.
6. Ν. Χωνιάτης, 185, 12 : *«χώραν δ' ἐκ χώρας ἀμείβων, καὶ ἡγεμόσι καὶ δυνάσταις ἐπιξενιζόμενος πολυπλανής, καὶ παρ' οἷς κατέλυε, τιμήεις ὢν καὶ αἰδέσιμος καὶ φιλοφροσύνης ὅτι πλείστης καταξιούμενος καὶ δωρεῶν ἀδρῶν ἐν μεθέξει γινόμενος»*. Μ. Χωνιάτης, I, 168, 16 - 172, 21.
7. Ν. Χωνιάτης, 171, 5 - 172, 21, Κίνναμος, 232, 9.
8. Ν. Χωνιάτης, 185, 16. Κίνναμος, 251, 3 - 6.
9. Κίνναμος, 121, 18· 124, 12. Ν. Χωνιάτης, 180, 6 - 181, 17. Μ. Χωνιάτης I, 166, 27 - 167, 26.
10. Ν. Χωνιάτης, 182, 4.
11. Κίνναμος, 251, 2. Μ. Χωνιάτης, I, 169, 18.
12. Κίνναμος, 250, 9. Ν. Χωνιάτης, 183, 24 - 185, 12. Μ. Χωνιάτης, I, 167, 27.
13. Ν. Χωνιάτης, 294, 17. Μ. Χωνιάτης I, 169, 15 : *«ὧν εἶδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω»*. Πρβλ. α 3.
14. Εὐστάθιος, 44, 4.

πλαγκτος[1]. Κατὰ τὰς δυσκόλους περιστάσεις διαλάμπουν αἱ ἐξαίρετοι ἱκανότητές του. Εἶναι πολύτροπος, πολύμητις, πολύφρων. *«Ὁ γὰρ πολύπλαγκτος οὗτος καὶ ταλασίφρων Ἀνδρόνικος τὰς καθ' αὐτοῦ προσβολὰς εὐμαρῶς ἀπεκρούετο, καὶ τῶν θηράτρων κούφως ὑπεραλλόμενος, ἅπερ αὐτῷ πολλάκις ὑφηπλοῦτο καὶ ἐξετείνετο, ἀπαγίδευτος ἦν καὶ ἀθήρευτος»*[2]. Ὡς λέγει καὶ ὁ «πολὺς ἐν λόγοις» Εὐστάθιος, *«μικροῦ ἂν δεήσῃ τις εἰπεῖν, ὡς διὰ βίου κατώρθου τὸ καὶ φυγὰς εἶναι καὶ διαδιδράσκειν τοὺς ἐπιτρέχειν ἐθέλοντας»*[3]. Συνελήφθη κατ' ἐπανάληψιν ὑπὸ τοῦ ἐξαδέλφου του αὐτοκράτορος Μανουὴλ[4], ἀλλὰ κατώρθωνε νὰ διαφεύγῃ. Αἱ ἀποδράσεις, τὰς ὁποίας μὲ τόσην ἐνάργειαν περιγράφουν οἱ σύγχρονοί του συγγραφεῖς[5] καὶ ἰδιαιτέρως ὁ Νικήτας Χωνιάτης[6], ὑπερβάλλουν τὴν φαντασίαν μυθιστοριογράφου[7]. Ὁ Ἀνδρόνικος *«θερμουργὸς δὲ ὢν καὶ ἀνθρώπων πολυτροπώτατος κἀν τοῖς ἀπόροις ποριστικὸς καὶ εὐμέθοδος»*[8] ὑπερβαίνει εἰς ἐπινοητικότητα αὐτὸν τὸν Ὀδυσσέα[9]. *«Τοιοῦτος οὖν ὁ Ἀνδρόνικος φανεὶς καὶ ὁ οὕτως ὀλίγος μυρίος διακριθεὶς»*[10] εἰσέρχεται διὰ τεχνάσματος εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὡς καὶ ὁ Ὀδυσσεὺς εἰς τὴν Τροίαν. Ἐκμεταλλευόμενος τὸ ἀντιλατινικὸν αἴσθημα τοῦ πλήθους, τὸ ὁποῖον εἶχεν αὐξήσει ἡ κακὴ συμπεριφορὰ τῶν Λατίνων, ἐμπόρων καὶ μισθοφόρων, οἱ ὁποῖοι ἀπέλαυον ἐξαιρετικῶν προνομίων ἤδη ἐπὶ Μανουὴλ καὶ ἔτι πλέον ἐπὶ Ἀλεξίου Β', ὁπότε οὐσιαστικῶς ἐκυβέρνα ἡ βασιλομήτωρ Μαρία ἡ ἐξ Ἀντιοχείας καὶ ὁ πρωτοσεβαστὸς Ἀλέξιος Κομνηνός, ἐνεκολπώθη τὸ ἀφυπνιζόμενον ἐθνικὸν αἴσθημα καὶ κατώρθωσεν, ὥστε οἱ δυσηρεστημένοι μὲ τὴν λατινικὴν διείσδυσιν νὰ ἴδουν εἰς τὸ πρόσωπόν του τὸν θεματοφύλακα τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως[11], τὸν ὑπερασπιστὴν τῆς Ὀρθοδοξίας[12] καὶ τῆς δυνα-

1. Ἐπίθετον ἐν χρήσει παρ' Ὁμήρῳ, ἀλλ' οὐχὶ ὡς ἐπίθετον τοῦ Ὀδυσσέως. Ὁ Ν. Χωνιάτης, 186, 4, χαρακτηρίζει οὕτω τὸν Ἀνδρόνικον.

2. Ν. Χωνιάτης, 186, 4 - 8.

3. Εὐστάθιος, 30, 3.

4. Κίνναμος, 130, 22. Ν. Χωνιάτης, 133, 16· 138, 22· 141, 2.

5. Κίνναμος, 232, 13 - 234, 24.

6. Ν. Χωνιάτης, 137, 4 - 141, 3· 168, 19 - 172, 7.

7. Ν. Χωνιάτης, 140, 5 - 22.

8. Ν. Χωνιάτης, 139, 1 - 3.

9. Ch. Diehl, Figures byzantines II, σ. 99.

10. Εὐστάθιος, 32, 4.

11. Μ. Χωνιάτης, I, 163, 14 : *«ἡ τῶν Ῥωμαίων ἀρχὴ πλημμελῶς καὶ τεταραγμένως ἐφέρετο. Καὶ παρὰ τοῦτο αὐτὴ μὲν ἀνεκαλεῖτο τὸν ἐρώμενον αὐτῆς πάλαι μέγαν Ἀνδρόνικον, ἐφ' ᾧ καταλῦσαι μὲν τὴν ὑφέρπουσαν ἤδη λατινικὴν τυραννίδα»*.

12. Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονίκου ἀνάληψις τῆς ἐξουσίας ἐμφανίζεται καὶ ὡς θεῖον θέλημα : Μ. Χωνιάτης, I, 166, 1 : *«μᾶλλον δὲ ἡ ἄνωθεν, οἶμαι, ψῆφος συμπείθουσα ἦν ἀφανῶς τοὺς πάντας ὀπίσω τοῦ θεοειδοῦς ἀκολουθεῖν Ἀνδρονίκου»*.

17 - 8 - 1970

στείας. Οὕτως ἐπέτυχεν ὄχι μόνον νὰ καταλάβῃ τὴν ἀρχήν, τὴν ὁποίαν εἶχε τόσον ἐπιθυμήσει, ἀλλὰ καὶ νὰ παρακληθῇ πρὸς τοῦτο καὶ νὰ θεωρηθῇ ὑπὸ πάντων σωτήρ[1]. Δυστυχῶς *«ἡ τοῦ Ἀνδρονίκου... οὐ προσήνεια»*[2] διέψευσε μετ' ὀλίγον τὰς ἐλπίδας, τὰς ὁποίας εἶχον στηρίξει εἰς αὐτὸν οἱ συμπατριῶται του· *«ὡς ὁ ἐπιὼν χρόνος ἀνέδειξε, ψεύσας τὴν καλὴν ζωγραφίαν, ἣν ὁ καθ' ἕνα ἐπὶ τῷ Ἀνδρονίκῳ ἐνετυπώσατο»*[3]. Ὁ Ἀνδρόνικος ζητεῖ νὰ ἐπιβληθῇ διὰ τῆς σκληρᾶς βίας μεταβληθεὶς εἰς *«ἀπάνθρωπον θῆρα»*[4]. Ἀλλὰ καὶ αἱ ὠμότητες τοῦ Ἀνδρονίκου καὶ ἡ ἄκρως σκληρὰ συμπεριφορά του ἔναντι τοῦ νεαροῦ Ἀλεξίου τοῦ Β' παραβάλλονται ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτου πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσέως ἐξόντωσιν τῶν μνηστήρων. Καὶ ὅταν ἀκόμη ὁ Ἀνδρόνικος ἐνεργῇ ὡς ἀποτρόπαιος τύραννος, πράττει *«κατὰ τὸν πολυπλανῆ καὶ πολύφρονα ἐκεῖνον ἥρωα»*[5]. Τοῦτο βεβαίως εἶναι ὑπερβολὴ χαρακτηριστικὴ τῶν ρητορικῶν λόγων, οἱ ὁποῖοι προσαρμόζονται πρὸς τὰ πρόσωπα, πρὸς τὰ ὁποῖα ἀπευθύνονται. Ἄλλως ὁμιλεῖ ὁ Μ. Χωνιάτης, ὅταν προσφωνῇ ἕνα τῶν παρ' Ἀνδρονίκῳ δυνατῶν, τὸν πραίτωρα Νικηφόρον τὸν Προσοῦχον[6] ἢ Δημήτριον τὸν Δριμύν[7], ἐρχόμενον εἰς Ἀθήνας, καὶ ἄλλως ὅταν ἐγκωμιάζῃ τὸν διάδοχον τοῦ Ἀνδρονίκου εἰς τὸν θρόνον, Ἰσαάκιον τὸν Ἄγγελον[8]. Ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν ἀποθεώσας τὸν βυζαντινὸν αὐτοκράτορα ὡς ζῶντα καθυβρίζει ὡς ἐκλιπόντα : *«ὁ τῶν Κομνηνῶν χρυσοῦς βόστρυχος, ὁ μέγας Ἀνδρόνικος, φιλορώμαιος, φιλοβασιλεύς»*[9], ὁ ὁποῖος *«ἐπέστη κατὰ καιρὸν βοηθήσων τοῖς φιλανδρονίκοις Ῥωμαίοις»*[10], καθίσταται μετὰ θάνατον *«ὁ πάλαι πανοῦργος Ἀνδρόνικος, ἡ ἄτρυτος καὶ ὠμοτάτη ψυχή, καὶ μήτε πλάνῃ πονήρῳ μήτε γήρᾳ σαπρῷ μεταβαλοῦσα πρὸς ἦθος ἀνθρωπικώτερον»*[11], *«ὁ πολυπλανὴς ἐκεῖνος φυγάς,*

1. Μ. Χωνιάτης, I, 170, 3 : *«πάντων ἐπ' ἀρετῇ τὸν μέγαν Ἀνδρόνικον, καὶ παρὰ τοῦτο πάντων μὲν κρατέειν δίκαιον, πάντεσσι δ' ἀνάσσειν ἄξιον»* καὶ 171, 31 - 172, 1 : *«ἐπέστη κατὰ καιρὸν βοηθήσων τοῖς φιλανδρονίκοις Ῥωμαίοις ὁ φιλορώμαιος μέγας Ἀνδρόνικος»*. Εὐστάθιος, 28, 4 : *«Ἔπεμπε γὰρ ὁ Ἀνδρόνικος φαντασίαν τοῖς πλείοσιν ἀνθρώποις εἶναι οἷος διέπειν κόσμον καλῶς»*.

2. Εὐστάθιος, 56, 7.

3. Εὐστάθιος, 28, 11.

4. Εὐστάθιος, 54, 16.

5. Μ. Χωνιάτης, I, 164, 28 : *«ἐκποδὼν ποιεῖται τοὺς ὅσοι τὴν θεόθεν ἀφωρισμένην αὐτῷ καὶ προσηρμοσμένην βασιλείαν μειρακιωδῶς καὶ μοχθηρῶς ἐμνηστεύοντο καὶ συνετάραττον τὴν ῥωμαϊκὴν μοναρχίαν εἰς πολυκοιρανίην καταμερίζοντες»*. Πρβλ. Ν. Χωνιάτην, 354, 2. Β 204 - 205.

6. Μ. Χωνιάτης, I, 142 - 149.

7. Μ. Χωνιάτης, I, 157 - 179.

8. Μ. Χωνιάτης, I, 208 - 258.

9. Μ. Χωνιάτης, I, 144, 6.

10. Μ. Χωνιάτης, I, 171, 31 - 172, 1.

11. Μ. Χωνιάτης, I, 218, 20.

ὁ παλαμναῖος Τυφὼν καὶ τοῦ καλοῦ σπαράκτης Ὀσίριδος» [1], *«ὁ τλήμων καὶ πάσης τῆς καθ' ἡμᾶς τραγῳδίας χορηγός»* [2]. Εὐτυχῶς, κατὰ τὸν Μ. Χωνιάτην, ἡ *«ἔννομος αὐτοκρατορία»* [3] τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου ἀπήλλαξε τοῦ Βυζαντινοὺς τῆς *«τυραννίδος»* τοῦ Ἀνδρονίκου, ἡ ὁποία εἶναι *«χίμαιρα... δεινὸν μένος ἀποπνείουσα πυρὸς αἰθομένοιο»* [4]. Ἀξιολύπητοι εἶναι οἱ ὑποστάντες αὐτήν, *«ὡς ἀνδραποδώδης δὲ ἄνθρωπος ... τῆς Ἀνδρονίκου τυραννίδος ἐστὶν ἄξιος»* [5]. Ἐνίοτε διὰ τῆς αὐτῆς εἰκόνος [6] ἐκφράζονται αἱ δύο ἐκ διαμέτρου ἀντίθετοι ἀπόψεις τοῦ Μ. Χωνιάτου.

I, 163, 17	I, 349, 17
ἐφ' ᾧ καταλῦσαι (τὸν Ἀνδρόνικον) *μὲν τὴν ὑφέρπουσαν ἤδη λατινικὴν τυραννίδα καὶ τῷ τῆς βασιλείας ἐπαναφυομένῳ μοσχεύματι ὡς σμῖλαξ περιπλεκομένην, κατὰ τὴν τῆς προφητείας εἰκόνα...*	*ἡ δὲ τύχη ἐπεφύη τῷ νεοθαλεῖ τῆς βασιλείας βλαστῷ, ὡς σμῖλαξ ἐπιπλεκομένη καὶ συμπνίγουσα, γραφικῶς εἰπεῖν, ἡ κατ' Ἀνδρόνικον τυραννίς.*

Ἐκτὸς ὅμως τῆς πολιτικῆς σκοπιμότητος, ἡ ὁποία ἀναγκάζει τὸν Ἀθηνῶν Μιχαὴλ νὰ προσαρμόζῃ τοὺς λόγους του πρὸς τὰς περιστάσεις, ὁ χαρακτὴρ τοῦ Ἀνδρονίκου ἦτο τόσον ἀντιφατικός, ὥστε ἀναλόγως τῆς πλευρᾶς πρὸς τὴν ὁποίαν ἕκαστος ἀπέβλεπε θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποδώσῃ εἰς αὐτὸν τὸν ὕψιστον ἔπαινον καὶ τὴν βαρυτάτην μομφήν [7]. Βαρεῖς χαρακτηρισμοὺς διατυπώνουν κατ' αὐτοῦ ὁ Νικήτας Χωνιάτης [8] καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος [9].

Ὁ εὐφυὴς καὶ διεφθαρμένος, ὁ *«παντοδαπὸς ἐκεῖνος ἄνθρωπος καὶ παμποίκιλος»* [10] ἠγαπήθη καὶ ἐμισήθη, ἐλατρεύθη ὡς εἴδωλον καὶ ὡς σωτὴρ καὶ κατέστη ἀντικείμενον ἐκδηλώσεως πρωτοφανοῦς λύσσης τοῦ ὄχλου εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐὰν δὲν ἐστερεῖτο παντελῶς ἤθους καὶ μετριοπαθείας, ὁ τελευταῖος τῶν Κομνηνῶν δὲν θὰ ἦτο καὶ ὁ

1. Μ. Χωνιάτης, Ι, 217, 27.
2. Μ. Χωνιάτης, Ι, 239, 14.
3. Μ. Χωνιάτης, Ι, 210, 12.
4. Μ. Χωνιάτης, Ι, 226, 9.
5. Μ. Χωνιάτης, Ι, 250, 27.
6. Ναούμ, 1, 10 : *«καὶ ὡς σμῖλαξ περιπλεκομένη βρωθήσεται»*.
7. Εὐστάθιος, 16, 2.
8. Ν. Χωνιάτης, 185, 5 : *«σοφιστὴς δὲ ὢν καὶ ἀπατεών»*. Αὐτόθι, 373, 21 : *«θὴρ ἀρχικός»*.
9. Εὐστάθιος, 20, 7· 56, 7.
10. Εὐστάθιος, 14, 31.

ἐλάχιστος [1]. Εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἀνδρονίκου συγκεντροῦνται ὅλα τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς παρακμαζούσης κοινωνίας τοῦ ιβ' αἰῶνος [2], ἡ εὐρεῖα καὶ λεπτὴ καλλιέργεια καὶ ἡ ὠμότης, ἡ ἠθικὴ κατάπτωσις καὶ ἡ ἐνεργητικότης, ἡ ὁποία εἰς τοὺς τελευταίους πρὸ τῆς ἁλώσεως χρόνους στρέφεται πρὸς τὰ πλέον συνεκτικὰ στοιχεῖα τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, τὴν Ὀρθοδοξίαν καὶ τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν. Καὶ ὁ κύριος ἥρως τοῦ πλέον ἀγαπητοῦ συγγραφέως τῆς παραδόσεως δανείζει τὰ κοσμητικά του ἐπίθετα, διὰ νὰ χαρακτηρισθῇ ὁ ἀντιπροσωπευτικὸς τύπος τοῦ αἰῶνος, ὁ Ἀνδρόνικος Κομνηνός, ἀνὴρ πολύτροπος, *«ὃς μάλα πολλὰ πλάγχθη»*.

ΑΓΝΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

1. Ν. Χωνιάτης, 462, 6.
2. Ch. Diehl, Figures byzantines II, σ. 135.

ΑΙ ΠΡΑΞΕΙΣ ΕΓΓΡΑΦΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΠΟΥΔΑΣΤΩΝ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΤΗΣ ΠΑΔΟΥΗΣ

(Μέρος Α΄. Artisti 1634 - 1782)

Ἡ θέσις τὴν ὁποίαν κατέχει τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Παδούης εἰς τὴν νεοελληνικὴν ἱστορίαν δὲν χρῄζει, νομίζομεν, ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως, γνωστοῦ ὄντος ὅτι ἐπὶ μακρὸν ὑπῆρξε τὸ μοναδικόν, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, κέντρον ἀνωτάτης παιδείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Εἶναι λοιπὸν καταφανὴς ἡ σημασία τὴν ὁποίαν ἔχουν τὰ ἀρχεῖα του καὶ ἡ μεγίστη ἀξία τῶν πληροφοριῶν τὰς ὁποίας ταῦτα δύνανται νὰ μᾶς προσφέρουν.

Τὸ Πανεπιστήμιον διατηρεῖ σήμερον δύο Ἀρχεῖα, τὸ Παλαιὸν Ἀρχεῖον (Archivio Antico), εἰς τὸ ὁποῖον φυλάσσονται τὰ μέχρι τοῦ ἔτους 1800 ἔγγραφα, καὶ τὸ Νέον Ἀρχεῖον (Archivio Moderno), εἰς τὸ ὁποῖον φυλάσσονται τὰ μετὰ τὸ 1800. Κατὰ τὴν διάρκειαν πολυμήνου ἐρεύνης μου, διεξελθὼν συστηματικῶς τὰ μητρῷα ἐγγραφῆς τῶν σπουδαστῶν καὶ τῶν δύο Ἀρχείων, ἐπεσήμανα καὶ ἀντέγραψα ὅλας τὰς πράξεις ἐγγραφῆς, αἱ ὁποῖαι ἀφοροῦν εἰς Ἕλληνας [1]. Εἰς τὴν παροῦσαν ἐργασίαν δημοσιεύω ὡς πρῶτον μέρος τὰς πράξεις ἐγγραφῆς τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τῆς Σχολῆς τῶν Artisti ἀπὸ τοῦ ἔτους 1634 μέχρι τοῦ ἔτους 1782, καθ' ἃ ἔτη διασώζονται τὰ μητρῷα ἐγγραφῆς. Ἐπιφυλάσσομαι νὰ ἐκδώσω βραδύτερον καὶ τὰς πράξεις ἐγγραφῆς τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν εἰς τὴν Σχολὴν τῶν Legisti (1591 - 1805), ὡς καὶ εἰς τὰς διαφόρους Σχολάς, εἰς τὰς ὁποίας διῃρέθη τὸ Πανεπιστήμιον μεταγενεστέρως, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος [2].

Αἱ πράξεις ἐγγραφῆς καταχωρίζονται κατὰ ἔτη, μόνον δὲ διὰ τὴν περίοδον 1760 - 1783 κατὰ διετίας (ἤτοι 1760/1761 κ.τ.τ.). Κατὰ τὴν ἔκδοσιν

1. Ἀπαιτεῖται εὐρυτέρα ἔρευνα διὰ τὴν μελέτην τῶν πράξεων τῶν πτυχιακῶν ἐξετάσεων τῶν σπουδαστῶν *(dottorati)* καὶ τῶν πρακτικῶν τοῦ Πανεπιστημίου.

2. Δὲν προτίθεμαι ἐνταῦθα νὰ ἐπαναλάβω τὴν μέχρι τοῦδε ὑπάρχουσαν βιβλιογραφίαν οὔτε νὰ προβῶ εἰς ἐπεξεργασίαν τοῦ ὑλικοῦ μου. Εἰς τὴν ὑπὸ ἐκτύπωσιν διατριβὴν τοῦ Ἀρ. Στεργέλλη, *Τὰ δημοσιεύματα τῶν σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας (17ος - 18ος αἰ.)*, δίδονται πλεῖστα ὅσα νέα στοιχεῖα διὰ τοὺς Ἕλληνας σπουδαστάς, οἱ ὁποῖοι ἐξέδωσαν βιβλία, μεθ' ὅλης τῆς μέχρι σήμερον ὑπαρχούσης σχετικῆς βιβλιογραφίας.

ἀκολουθῶ πιστῶς τὴν διάταξιν τῶν μητρῴων. Παραθέτω ἑκάστην πρᾶξιν ὡς ἔχει, διορθώνων μόνον τὰ κεφαλαῖα καὶ τὸ *j* εἰς *i*, ὅπου ἐπιβάλλεται, ἀναλύων τὰς συντομογραφίας (π.χ. *f.* = *filius*), πλὴν μόνον τῆς λέξεως *Dominus*, τῆς ὁποίας, χάριν συντομίας, διατηρῶ τὴν βραχυγραφίαν, ἤτοι *D.* ἢ *d.*, καὶ προσθέτων ἐντὸς ἀγκύλης ἢ παρενθέσεως διορθώσεις ἢ ἐπεξηγήσεις μου. Διαγράφω μόνον ἐκ τῶν πράξεων τὸ ἔτος, τὸ ὁποῖον ἐνίοτε παρατίθεται εἰς τὸ κείμενον παρὰ τὴν ἡμερομηνίαν ἐγγραφῆς, διότι ἡ μνεία του εἰς ἑκάστην πρᾶξιν εἶναι περιττή, ἐφ' ὅσον ἔχω τοῦτο θέσει ἐν ἐπικεφαλίδι. Τέλος, μετὰ τὰ κείμενα, παραθέτω εὑρετήριον τῶν κυρίων ὀνομάτων τῶν σπουδαστῶν. Διατηρῶ ἐν τῷ εὑρετηρίῳ τὴν μορφὴν τῶν ὀνομάτων, ὡς ταῦτα φέρονται εἰς τὴν ἰταλικὴν ἢ εἰς τὴν ἐκλατινισθεῖσαν μορφήν των, διότι ἐὰν ἐπιχειρήσω τὴν μεταφοράν των εἰς τὴν ἑλληνικήν, θὰ εὑρεθῶ πολλάκις εἰς ἀδυναμίαν εὑρέσεως τοῦ ὀρθοῦ, μετ' ἀσφαλείας, τύπου. Ἐπιβοηθητικῶς ὅμως προσθέτω ὀνόματά τινα εἰς τὴν ἑλληνικήν των μορφήν, ἐφ' ὅσον κρίνω ὅτι τοῦτο θὰ διευκολύνῃ τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστην εἰς τὴν ἀναγνώρισίν των. Πρὸ τοῦ πατρικοῦ ὀνόματος θέτω τὴν βραχυγραφίαν *f.* (= *filius*).

Οἱ φάκελοι τοῦ Παλαιοῦ Ἀρχείου (Archivio Antico) τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Παδούης, τοὺς ὁποίους ἠρεύνησα, εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

Φάκελος	Ἔτη
697	1634 - 1647
698	1648 - 1671
699	1702 - 1716
700	1717 - 1725
701	1726 - 1736
702	1737 - 1752
236	1760 - 1782

ΠΑΛΑΙΟΝ ΑΡΧΕΙΟΝ (ARCHIVIO ANTICO) ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΤΗΣ ΠΑΔΟΥΗΣ

ΜΗΤΡΩΑ ΕΓΓΡΑΦΗΣ ARTISTI

1634

1. *Georgius Soffoleius cidoniensis cum signo in mento 7 ianuarii.*
2. *Paulus Castrinatus cidoniensis cum signo apud labia 13 maii.*
3. *Marcus Millinus cretensis cum capillis nigris 8 decembre.*
4. *Antonius Panopullus cretensis cum capillis — 8 decembre.*

1635

5. *Costantinus Scordillus cydoniensis cum signo nigro.*
6. *Nicolaus Nomicò zacyntius capillis nirgis primo genaio.*

1636

7. *Ioannes Battistae Cornelius cretensis cum neo in facie in parte dextera 15 maii.*
8. *Lucas Capustavichius cyprius cum capillis nigris 17 maii.*
9. *Antonius Dante cretensis cum — in facie 14 zunii.*

1637

10. *Ioannis Baptiste Primivale cretensis 12 zunii.*
11. *Ioannes Rossi cidoniensis 12 zunii.*
12. *Batuspoli cretensis cum capillis nigris alias matricolatus.*

1638

13. *Anastasius Panà cefalensis 19 aprilis.*
14. *Bartolameus Perdicarius cretensis cum cicatrice in medio fronte 10 magio.*
15. *Ioannes Porfirius cidoniensis alias matricolatus 20 mai.*
16. *Stamus Calogierà corcirensis stature parve 23 zulii.*
17. *Georgius Tandi cretensis cum variolis in facie 24 zulii.*
18. *Michael Calgiachius cretensis cum capellis nigris 15 octobris.*
19. *Emanuel Virgirius cretensis cum capillis — 18 octobris.*
20. *Sofronius Scordillus cidoniensis cum capillis nigris.*

1639

21. *Ioannes Porfirius cidoniensis alias matricolatus.*
22. *Michael Cortazzi cretensis cum capellis nigris 10 ianuarii.*
23. *Georgius Patelari cretensis cum capellis nigris 5 magii.*
24. *Angelus Metacci 24 novembre.*

1640

25. *Antonius Calciopolo 1 zunii.*
26. *Benedictus Musalo cretensis 21 zulii.*
27. *Georgius Stai cidoniensis 21 novembre.*

1641

28. *Iacobus Calchiopullus rethimensis 27 zulli.*
29. *Ioannes Porphirius cydoniensis cum capillis rubeis alias matricolatus sub die 22 aprile 1633 - 28 octobre 1641.*

1642

30. *Georgius Manducari zacinthius 2 octobre.*
31. *Georgius Sirigius cretensis canonicus 2 octobre.*
32. *Demetrius Cucalla zacinthius 2 octobre.*
33. *Nicolaus Gavalla cidoniensis 8 octobre.*
34. *Bartholus Dandolo cretensis 29 avrile.*

1643

35. *Ioannes Roditi cretensis alias matricolatus 27 novembre.*

1644

36. *Ioannes Maurocenus cretensis stature mediocris cum barba lunga 14 mai.*
37. *Andreas Trocellus cretensis stature consistensis cum capellis nigris alias matricolatus 14 mai.*
38. *Georgius Cornelius retymnensis 15 mai.*

1645

39. *Andreas Balassi chius stature consisttente cum capellis 7 septembre.*

1646

40. *Marc'Antonius Carusus cefaloniensis cum capellis nigris planis 11 octobre.*
41. *Michael Ralis cidoniensis cum capellis castaneis 12 decembre.*

1647

42. *Marcus Chivardus parus stature communis cum cicatrice 10 mai.*
43. *Franciscus Timones chius communis stature cosisttentis cum cicatrice 17 decembre.*
44. *Eutimius Embelicopulus cretensis 16 octobre.*
45. *Michael Acchielli retimiensis 20 septembre,*
46. *Hieronymus Vitalis cretensis 20 decembre.*

1648

47. *Stematellus Luppina corcireus consiliarius 18 septembre.*
48. *Eutimius Embelicopolus cretensis detto.*
49. *Andreas Torccelus cretensis consiliarius 29 septembre.*
50. *Ioannes Aurelius Procaciante cretensis detto.*
51. *Basilius Zancarollus cydoniensis Almae Venetiis consiliarius detto.*

1649

52. *Antonius Victuarius cyprius 29 maii.*
53. *Demetrius Embelicopulus abbas cretensis.*
54. *Stematellus Luppina corcireus 24 septembre.*
55. *Nicolaus Lorandus cretensis 24 septembre.*
56. *Michael Balsarinus chiensis consiliarius 24 septembre.*
57. *Ioannis Aurelius Procatiante cretensis 24 septembre.*
58. *Hieronymus Troilus retimensis 24 septembre.*
59. *Sebastianus Moliatius cretensis detto.*
60. *Petrus Risicarius chiensis detto.*
61. *Ioannis Antonius Marchino chiensis 7 septembre.*
62. *Ioannes Franciscus de Rubeis rethimnensis detto.*
63. *Ioannes Verucha cretensis 14 septembre.*
64. *Philippus Zuartanus corcyrensis 19 octobre.*
65. *Ioannes Antonius Episcopopulus rethimnensis 11 septembre.*

1650

66. *Georgius Varuca cretensis 30 aprile.*
67. *Spiridion Bua corcirensis primo iunii.*
68. *Franciscus Rossi rethimensis Venetiis consiliarius 28 septembrio.*
69. *Hippolitus Prosalendi corcirensis 28 septembre.*
70. *Georgius Varucha cydoniensis detto.*
71. *Andreas Iorzeli cretensis.*
72. *Spiridion Bua corcirensis Venetiis consiliarius 28 septembre.*
73. *Demitrius Embelicopulus cretensis abbas 3 octobre.*

74. *Aurelius Procaciante cretensis 18 octobre.*
75. *Basilius Zancarollus cydoniensis 26 octobre.*
76. *Iacobus Contarenus rethymnensis 11 novembre.*
77. *Marcus Procaciante cretensis detto.*
78. *Emanuel Meseri cretensis detto.*
79. *Franciscus Ericius cretensis 28 novembre.*

1651

80. *Petrus Calichiopulus corcyriensis 16 ianuarii.*
81. *Philarettus Mastraca corcirensis Almae Nationis n° 4 31 magio.*
82. *Spiridion Bua corcirensis consiliarius n° 11 31 magio.*
83. *Hieronimus Troilus rethimnensis Almae Nationis consiliarius n° 5 31 magio.*
84. *Euthimius Ambelicopulus cretensis n° 14 primo septembris.*
85. *Michael Balssarinus sciensis n° 17 primo septembre.*
86. *Georgius Varucha cidoniensis n° 18 detto.*
87. *Marcus Procaciante cretensis n° 20 detto.*
88. *Sebastianus Malvitius cretensis n° 30 16 septembre.*
89. *Iacobus Gavallà cydoniensis n° 33 29 novembre.*

1652

90. *Petrus Zenus cretensis n° 190 6 martii.*
91. *Nicolaus Bulgari corcyrensis n° 203 9 aprile.*
92. *Aurelius Procaciante n° 39 2 septembre.*
93. *Michael Troilus rethimnensis n° 38 4 septembre.*
94. *Marcus Procaciante cretensis n° 40 4 septembre.*
95. *Costantinus Trullinus rethimensis n° 44 7 septembre.*
96. *Euthimius Ambelicopulus cretensis n° 46 9 septembre.*
97. *Angelus Gozzadinus cretensis n° 58 17 septembre.*
98. *Iacobus Zoia cretensis n° 19 detto.*
99. *Iacobus Zoia cretensis n° 56 16 septembre.*
100. *Sophronius Calonà rethimensis n° 75 28 septembre.*
101. *Emanuel Meseri cretensis n° 80 29 septembre.*
102. *Antonius Voilà cydoniensis n° 108 30 octobre.*
103. *Nicolaus Zoia cretensis n° 229 22 decembre.*

1653

104. *Benedictus Tusioli corcirensis n° 268 6 martii.*
105. *Emanuel Littimos retymnensis n° 284 24 aprile.*
106. *Elias Capsali cretensis n° 291 12 maii.*

107. *Antonius Voilà cydoniensis n° 25 18 agosto.*
108. *Spiridion Bua corcirensis Almae Venetiis consiliarius n° 1 14 agosto.*
109. *Nicolaus Zoia cydoniensis Venetiis consiliarius n° 17 dicto.*
110. *Emanuel Meseri cretensis n° 20 18 agosto.*
111. *Nicolaus Bulgari corcirensis n° 16 dicto.*
112. *Georgius Varuca cydoniensis n° 26 18 agosto.*
113. *Michael Balssarinus chiensis n° 25 18 agosto.*
114. *Cristodulus Bulgari corcirensis n° 33 19 agosto.*
115. *Eutimius Embelicopolus cretensis abbas 26 agosto.*
116. *Aloysius Abramus cretensis n° 46 primo septembre.*
117. *Iacobus Zoia cretensis n° 53 9 septembre.*
118. *Stephanus Braicus chiensis n° 50 dicto.*
119. *Angelus Gozadinus cretensis n° 57 dicto.*
120. *Benedictus Trivolius corcirensis n° 61 dicto.*
121. *Michael Troilus rethymnensis n° 81 23 septembre.*
122. *Petrus Zenus cretensis n° 79 dicto.*
123. *Nicolaus Meseri cretensis n° 106 29 octobre.*

1654

124. *Georgius Bellagamba corcirensis n° 279 12 aprile.*

1655

125. *Emanuel Mesari candiensis consiliarius n° 5 9 mensis septembris.*
126. *Nicolaus Meseri candiensis n° 8 dicti.*
127. *Nicolaus Sanguinatius cretensis n° 9 10 dicti.*
128. *Aurelius Procacciante candiensis n° 13 11 dicti.*
129. *Iacobus Zoia candiensis n° 18 13 dicti.*
130. *Christodulus Bulgari corcyrensis n° 24 14 dicti.*
131. *Hieronimus Capodistria corcyrensis consiliarius in ultramarina n° 30 14 dicti.*
132. *Stamatelus Lupinà corcyrensis consiliarius in ultramarina n° 31 dicti.*
133. *Iacobus Gavallà cidoniensis n° 46 30 dicti.*
134. *Reverendus D. Ettimius Ambelicopulus cretensis n° 49 2 octobris.*
135. *Iacobus Contarenus rettimnensis n° 50 12 dicti.*
136. *Benedictus Trivoli corcyrensis consiliarius n° 51 3 novembris.*
137. *Andreas Marmaranus corcyrensis n° 53 dicti.*
138. *Georgius Mussalo cretensis n° 55 dicti.*
139. *Antonius Theodochin corcyrensis n° 99 14 dicti.*

1656

140. *Eftimius Ambelicopulus cretensis alias n° 51 13 novembris.*
141. *Demetrius Cigala ciprius pupillus 16 dicti n° 52.*
142. *Carolus Zamoschi cretensis.*

1657

143. *Paulus Correzzius consiliarius ultramarinus primo octobris n° 7.*
144. *Eftimius Ambelicopulus cretensis alias dicti 6 octobris n° 19.*
145. *Nicolaus Sanguinazzius rethimnensis alias dicti n° 22.*
146. *Iacobus Zoia cretensis alias dicti n° 23.*
147. *Nicolaus Meseri cretensis alias dicto 13 octobris n° 31.*
148. *Rali Policalà cephalenus pupillus 11 decembris n° 154.*
149. *Anastasius Cephalà cephalenus pupillus dicto n° 155.*

1658

150. *Ioannes Altavilla corcirensis pupillus die 24 ianuarii n° 174.*
151. *Giorgius Mussalò cretensis alias dicto n° 173.*
152. *Euftimius Ambelicopulus cretensis alias n° 1.*
153. *Marinus Clodius rethimnensis alias n° 2.*
154. *Ralli Policalà cephalenus alias n° 3.*
155. *Anastasius Cephalà cephalenus alias n° 4.*
156. *Iacobus Clodius rethimensis alias n° 5.*
157. *Nicolaus Meseri candiensis alias n° 6.*
158. *Andreas Torcellus cretensis consiliarius die dicta n° 7.*
159. *Ioannes Griparius cydoniensis pupillus die dicta n° 45.*
160. *Augustinus Richi corcyrensis alias die dicta n° 63.*
161. *Stamus Triandafilus corcyrensis alias die dicta n° 64.*
162. *Iacobus Zoia cretensis alias die 25 septembris n° 82.*
163. *Paulus Corressius cretensis alias die 6 septembris n° 84.*
164. *Nicolaus Bubuli cretensis alias die dicta n° 88.*
165. *Nicolaus Premarinus cidoniensis consiliarius die 30 dicta n° 89.*
166. *Marinus Procaciante cretensis alias die 7 octobris n° 93.*
167. *Emanuel Zucharo rethimnensis alias die dicta n° 94.*
168. *Constantinus Achelli rethimnensis pupillus die 8 dicti n° 95.*
169. *Gregorius Pattelarius cydoniensis alias die 10 dicti n° 97.*
170. *Paulus Alberti naupliensis alias die dicta n° 98.*
171. *Christophorus Sofinò corcirensis alias die 17 octobris n° 102.*
172. *Ioannes Cottunius virrensis die dicte n° 103.*
173. *Ioannes Triandafilus corcyrensis pupillus die 20 septembris n° 220.*

1659

174. *Matheus Cosmà zacintius pupillus die 13 dicti nº 236.*
175. *Andreas Torcellus cretensis consiliarius sub titulo dies 7 nº 1.*
176. *Paulus Coressius cretensis alias die 5 septembris nº 11.*
177. *Paulus Alberti naupliensis alias die 5 septembris nº 12.*
178. *Iacobus Clodius rethimnensis alias die 5 septembris nº 15.*
179. *Nicolaus Meseri candiensis alias die 5 septembris nº 16.*
180. *Iacobus Zoia cretensis consiliarius die 5 septembris nº 29.*
181. *Stamatellus Triandaphilus corcirensis alias die 9 septembris nº 42.*
182. *Ioannes Gripparius cydoniensis consiliarius die 9 septembris nº 46.*
183. *Demetrius Cicalla ciprius alias 24 septembris nº 71.*
184. *Lucius Iustinianus corciriensis alias 25 septembris nº 82.*
185. *Nicolaus Zoia cretensis alias 27 septembris nº 88.*
186. *Marcus Procaciante cretensis alias 27 septembris nº 89.*
187. *Emanuel Zuco rethimnensis alias 27 septembris nº 90.*
188. *Aurelius Policalà cephalenus alias 30 septembris nº 95.*
189. *Nicolaus Bubuli cretensis alias 2 octobris 1659 nº 98.*
190. *Matheus Chosmas zacintius alias 4 octobris nº 103.*
191. *Constantinus Achelli rhethimnius alias 4 octobris nº 103.*
192. *Anastasius Cefalà cefalenus alias 29 novembris nº 179.*

1660

193. *Lascari Columbinus cephalenus pupillus 2 martii nº 217.*
194. *Euphtimus Ambelicopolus alias 17 iulii nº 232.*
195. *Paulus Alberti naupliensis die prima septembris nº 1.*
196. *Anastasius Cephalà cephalenus alias prima septembris nº 5.*
197. *Augustinus Richi corcirensis alias die prima septembris nº 15.*
198. *Nicolaus Meseri cretensis alias die prima septembris nº 16.*
199. *Iacobus Clodius rethimnensis alias die prima septembris nº 17.*
200. *Nicolaus Bubuli candiensis alias 3 septembris nº 45.*
201. *Euphtimius Ambelicopulus alias 3 septembris nº 46.*
202. *Nicolaus Policalà cephalenus alias 3 septembris nº 67.*
203. *Paulus Corressius cretensis alias 3 septembris nº 69.*
204. *Stematellus Trandaphilus corcyrensis alias die prima decembris nº 121.*
205. *Ioannes Trandaphilus corcyrensis alias die prima decembris nº 122.*

1661

206. *Anastasius Cephalà consiliarius die 29 mensis augusti nº 1.*
207. *Paulus Alberti alias consiliarius die 29 augusti nº 2.*

208. *Paulus Corressius cretensis alias die 9 mensis septembris nº 19.*
209. *Andreas Torcellus cretensis alias die 9 septembris nº 21.*
210. *Nicolaus Meseri cretensis alias 29 augusti nº 24.*
211. *Euphtimius Ambelicopulus cretensis alias die 10 septembris nº 29.*
212. *Ioannes Petrus Meseri cretensis pupillus die 10 septembris nº 30.*
213. *Nicolaus Sanguinatius rethimnensis alias 15 septembris nº 36.*
214. *Marinus Clodius rethimnensis alias die 15 septembris nº 37.*
215. *Giorgius Volo cretensis pupillus die 19 septembris nº 39.*
216. *Ioannis Astra cretensis pupillus die 19 septembris nº 40.*
217. *Demetrius Calogera epirotus pupillus die 19 septembris nº 71.*
218. *Giorgius Vondilàchi corcyrensis alias die 19 septembris nº 43.*
219. *Ioannes Temeniotti cretensis die 23 septembris nº 47.*
220. *Aurelius Policalà cephalenus alias die 10 octobris nº 57.*
221. *Alexander Maurogordatus cretensis alias die 4 novembris nº 69.*

1662

222. *Iacobus Dartona cretensis pupillus die 20 martiis nº 148.*
223. *Angelus Policalà cephalenus consiliarius ultramarinus die 5 septembris nº 1.*
224. *Nicolaus Meseri cretensis consiliarius ultramarinus die dicta nº 2.*
225. *Marianus Clodius rethimnensis alias die dicta nº 10.*
226. *Andreas Achili rethimnensis alias die dicta nº 11.*
227. *Giorgius Vandalachi corcirensis alias die dicta nº 12.*
228. *Giorgius Volo cretensis alias die dicta nº 13.*
229. *Nicolaus Bon cretensis alias die dicta nº 16.*
230. *Matheus Cosma zacintius alias die dicta nº 17.*
231. *Ioannes Petrus Meseri cretensis alias die dicta nº 18.*
232. *Andreas Vionus cidoniensis alias die dicta nº 19.*
233. *Vetor Lucanus corcyrensis alias die 5 mensis septembris nº 20.*
234. *Paulus Alberti naupliensis alias die dicta nº 32.*
235. *Ioannes Focca cephalenus consiliarius alias die 5 septembris nº 34.*
236. *Euthimius Ambelicopulus theologus alias die 5 dicto nº 35.*
237. *Andreas Torcellus cretensis alias die 9 dicti nº 37.*
238. *Nicolaus Sanguinatius rethimnensis alias die dicta nº 39.*
239. *Ioannes Astra cretensis alias die 9 mensis septembris nº 44.*
240. *Nicolaus Scuffus cydoniensis pupillus die dicta nº 45.*
241. *Emanuel Calafati cydoniensis alias die dicta nº 52.*
242. *Nicolaus Bubuli cretensis alias die 6 novembris nº 102.*

243. *Prosper Petronius constantinopolitanus alias die 9 novembris nº 122.*
244. *Arsenius Caludius cretensis pupillus die 19 ianuarii nº 178.*
245. *Antonius Astra pupillus die 10 ianuarii nº 178.*

1663

246. *D. Daniel Bulgari cretensis pupillus die 19 ianuarii nº 178.*
247. *D. Nicolaus Polani cephalenus pupillus die 20 ianuarii nº 182.*
248. *D. Giorgius Patellarus cydoniensis alias die 17 septembris nº 11.*
249. *D. Nicolaus Meseri cretensis alias die 17 septembris nº 25.*
250. *D. Paulus Alberti naupliensis consiliarius die 17 septembris nº 26.*
251. *D. Giorgius Vandalachi corcyrensis alias die 17 dicti nº 29.*
252. *D. Giorgius Vollo rethimnensis alias die 17 septembris nº 30.*
253. *D. Ioannes Astra cretensis alias die 17 septembris nº 31.*
254. *D. Nicolaus Scuffus cydoniensis alias die 17 septembris nº 32.*
255. *D. Euthimius Ambelicopolus cretensis theologus alias die 17 septembris nº 33.*
256. *D. Simeonus Licudi cephalenus alias die 17 dicto (septembris) nº 34.*
257. *D. Constantinus Achelli rethimnensis alias die 27 septembris nº 69.*
258. *D. Theodorus Cacavilla rethimnensis alias die 27 septembris nº 73.*
259. *D. Paulus Molinus cretensis alias die 27 septembris nº 79.*
260. *D. Stamatius Lusius cephalenus alias die 27 septembris nº 80.*
261. *D. Nicolaus Sanguinatius rethimnensis alias die 2 octobris nº 91.*
262. *D. Marinus Clodius rethimnensis alias die 2 octobris nº 92.*
263. *D. Andreas Viarius cydoniensis alias die 2 octobris nº 94.*
264. *D. Marcus Lombardus rethimnensis alias die 8 octobris nº 126.*
265. *D. Hieronymus Girotus modonensis alias die 29 novembris nº 199.*
266. *D. Gabriel Balza cephalenus pupillus die 12 decembris nº 218.*

1664

267. *D. Laurentius Coressi cydoniensis alias die 5 ianuarii nº 233.*
268. *D. Cosman Barozzi cretensis alias die 6 septembris nº 17.*
269. *D. Paulus Alberti naupliensis alias die 6 septembris nº 8.*
270. *D. Anastasius Cephala cephalenus alias die 6 septembris nº 18.*
271. *D. Constantinus Achelius rethimnensis alias die 6 septembris nº 19.*
272. *D. Antonius Acheli rethimnensis alias die 6 septembris nº 20.*
273. *D. Iacobus Clodius rethimnensis alias die 8 septembris nº 39.*
274. *D. Giorgius Volo rethimnensis alias 8 septembris nº 43.*

275. *D. Ioannes Astra cretensis alias die 8 septembris nº 44.*
276. *D. Giorgius Vadalachi cretensis alias die 8 septembris nº 45.*
277. *D. Nicolaus Scuffi cydoniensis alias die 9 septembris nº 52.*
278. *D. Simeonus Licudi cephalenus alias die 9 septembris nº 55.*
279. *D. Marinus Clodius rethimnensis alias die 18 septembris nº 64.*
280. *D. Nicolaus Bubuli cretensis alias die 22 septembris nº 67.*
281. *D. Andreas Torcellus cretensis alias die 22 septembris 1664 nº 68.*
282. *D. Paulus Molinus cretensis alias die 25 septembris nº 71.*
283. *D. Nicolaus Condoni zacinthius alias die 25 septembris nº 73.*
284. *D. Franciscus Clodius rethimnensis alias die 30 septembris nº 75.*
285. *D. Antonius Calormanus naupliensis alias die prima octobris nº 77.*
286. *D. Gabriel Balza cephaloniensis alias die prima octobris nº 78.*
287. *D. Ioannes Polani cretensis alias die prima octobris nº 79.*
288. *D. Alfonsus Lupi modonensis pupillus die 7 novembris nº 96.*

1665

289. *D. Nicolaus Polanus cretensis coaditur cancillarii 5 ianuarii nº 206.*
290. *D. Nicolaus Bon cretensis alias die 4 septembris nº 8.*
291. *D. Euftimius Ambelicopolus theologus cretensis alias 4 septembris nº 13.*
292. *D. Giorgius de Achellis rethimnensis pupillus 4 septembris nº 14.*
293. *D. Nicolaus Sanguinatius rethimnensis alias 4 septembris nº 16.*
294. *D. Paulus de Albertis naupliensis alias die 4 septembris nº 17.*
295. *D. Giorgius Cifacius rethimnensis pupillus die 4 septembris nº 18.*
296. *D. Thimotheus Tibaldus cretensis pupillus 4 septembris nº 19.*
297. *D. Bartholomeus Zoia cretensis alias 4 septembris nº 20.*
298. *D. Giorgius Calergi rethimnensis alias 4 septembris nº 21.*
299. *D. Nicolaus Bubula cretensis alias 4 septembris nº 22.*
300. *D. Ioannes Polani cretensis alias 4 septembris nº 24.*
301. *D. Andreas Torcellus cretensis alias die 17 septembris nº 41.*
302. *D. Marcus Bandini corcyrensis alias 11 septembris nº 55.*
303. *D. Giorgius Vandilachius cretensis alias 11 septembris nº 56.*
304. *D. Giorgius Volo rethimnensis alias 11 septembris nº 57.*
305. *R. P. D. Arsenius Caludi cretensis magister Collegii Cottunie 11 septembris nº 58.*
306. *D. Nicolaus Scuffus cydoniensis alias 11 septembris nº 61.*
307. *D. Simeon Licudi cephalenus alias 11 septembris nº 62.*
308. *D. Ioannes Astrà cretensis alias 11 septembris nº 63.*

309. *D. Francescus Lodovici cretensis pupillus 12 septembris n° 71.*
310. *D. Aloysius Gradenicus cydoniensis pupillus 14 septembris n° 73.*
311. *D. Nicolaus Caliachius cretensis pupillus 14 septembris n° 74.*
312. *D. Angelus Sumachius zacynthius pupillus 14 septembris n° 75.*
313. *D. Ioannes Balsamus zacynthius pupillus 14 septembris n° 76.*
314. *D. Aurelius Policalà cephalenus alias 18 septembris n° 82.*
315. *D. Anastasius Cephalà cephalenus alias 18 septembris n° 83.*
316. *D. Marcus Xanthopulus zacynthius pupillus 22 septembris n° 84.*
317. *D. Nicolaus Meseri cretensis alias 22 septembris n° 85.*
318. *D. Marcus Procaciantes cretensis alias 22 septembris n° 86.*
319. *D. Flamenius de Rameis cretensis pupillus 26 septembris n° 91.*
320. *D. Ioannes Gigari cydoniensis alias 2 octobris n° 96.*
321. *D. Ioannes Dandolo cretensis bibliothecarius Nationis Ultramarine 4 dicti (octobris) n° 97.*
322. *D. Nicolaus Barca cretensis alias 4 octobris n° 98.*
323. *D. Nicolaus Callona rethimnensis pupillus 15 novembris n° 152.*
324. *D. Thomas Musalo cretensis pupillus 5 decembris n° 211.*
325. *D. Nicolaus Premarenus cydoniensis alias 19 decembris n° 235.*

1666

326. *D. Georgius Calergius cretensis die 13 septembris n° 1.*
327. *D. Constantinus Achellius cretensis consiliarius secundarius cretensis die 13 dicto n° 2.*
328. *D. Cosma Barozzi cretensis alias 13 dicto n° 7.*
329. *D. Aloysius Gratenigus cydoniensis alias 13 dicto n° 8.*
330. *D. Marcus Zantiri corcyrenus alias 13 dicto n° 9.*
331. *D. Marcus Lombardus rethimnensis alias 13 dicto n° 10.*
332. *D. Nicolaus Bubulli cretensis alias 13 dicto n° 11.*
333. *D. Hieronimus Sirachius rethimnensis alias 13 dicto n° 12.*
334. *D. Marcus Antonius Angelus rethimnensis alias 13 septembris n° 13.*
335. *D. Ioannes Bolani cretensis alias 13 septembris dicto n° 14.*
336. *D. Thomas Musalo cretensis alias 13 dicto n° 15.*
337. *D. Ioannes Dandolus cretensis alias 13 dicto n° 16.*
338. *D. Georgius Vandilachius ultramarinus consiliarius 13 dicto n° 25.*
339. *D. Georgius Volo cretensis alias 13 dicto n° 32.*
340. *D. Nicolaus Calonà rethimnensis alias 13 dicto n° 33.*
341. *D. Simeon Licudi saravalensis alias 13 dicto n° 34.*
342. *D. Ioannes Astrà cretensis alias 13 dicto n° 35.*

18 - 8 - 1970

343. *D. Arsenius Caludi cretensis magister Collegii Cottunii 13 dicto n° 37.*
344. *D. Iacobus Clodius rethimnensis alias 23 dicto n° 75.*
345. *D. Andreas Torcellus cretensis alias 14 dicto (novembris) n° 138.*
346. *D. Ioannes Chrissafidas cyprius pupillus 6 mai dicto (1666) n° 288.*

1667

347. *D. Marcus Xanthopulus consiliarius ultramarinus die 10 septembris n° 1.*
348. *D. Giorgius Vandilachi consiliarius ultramarinus dicta die n° 2.*
349. *D. Thomas Musalo cretensis alias dicta die n° 14.*
350. *D. Cosmus Barozzi cydoniensis alias dicta die n° 15.*
351. *D. Emanueles Vasmula cydoniensis alias dicta die n° 16.*
352. *D. Ioannes Cottunius veriensis alias dicta die n° 18.*
353. *D. Giorgius Achelli rethimnensis alias dicta die n° 19.*
354. *D. Giorgius Calergi rethimnensis alias dicta die n° 20.*
355. *D. Ioannes Paulus Molvise cretensis alias dicta die n° 41.*
356. *D. Andreas Torcellus cretensis alias die dicta n° 45.*
357. *D. Nicolaus Bubuli cretensis alias die dicta n° 46.*
358. *D. Constantinus Cantacuzenus constantinopolitanus pupillus dicta die n° 47.*
359. *D. Ioannes Chrissafida cyprius alias consiliarius anconitanus dicta die n° 48.*
360. *D. Nicolaus Polani cretensis alias dicta die n° 49.*
361. *D. Nicolaus Calonà rethimnensis alias dicta die n° 54.*
362. *D. Simeonus Licudi cephalenus alias dicta die n° 55.*
363. *D. Ioannes Astra cretensis alias die dicta n° 56.*
364. *D. Giorgius Volo rethimnensis alias die dicta n° 57.*
365. *D. Marcus Lombardus rethimnensis alias die dicta n° 59.*
366. *D. Nicolaus Bon cretensis alias die dicta n° 60.*
367. *D. Marcus Achellius rethimnensis alias die 22 septembris n° 61.*
368. *D. Ioannes Dandolus cretensis alias die dicta n° 62.*
369. *D. Arsenius Caludi cretensis magister Collegii Cottunii die dicta n° 73, 74, 75.*
370. *D. Andreas Viarus cydoniensis alias die 2 octobris dicto (1667) n° 89.*
371. *D. Antonius Rosa corcirensis pupillus die 2 dicto (octobris) n° 90.*
372. *D. Laurentius Capodistria corcirensis alias die 10 octobris n° 93.*
373. *D. Aloysius Gradenicus cretensis.*
374. *D. Nicolaus Dandolus rethimnensis alias 22 dicto (octobris) n° 97.*

375. *D. Nicolaus Caliachius cretensis alias die dicta nº 98.*
376. *D. Giorgius Pazzò cretensis pupillus dicta die nº 99.*
377. *D. Nicolaus de Rubeis rethymnensis pupillus dicta die nº 100.*
378. *D. Ioannes Stai cydoniensis pupillus dicta die nº 101.*
379. *D. Marcus Zantiri corcirensis alias die 7 novembris dicto (1667) nº 112.*
380. *D. Angelus Sumachius zacinthius alias dicta die nº 132.*

1668

381. *D. Emanuel Calafati cretensis alias 24 maii nº 252.*
382. *D. Ioannes Giorgius Volo consiliarius ultramarinus die 7 septembris dicto (1668) nº 2.*
383. *D. Ioannes Musalo consiliarius ultramarinus die 7 dicto nº 3.*
384. *D. Hieronimus Maffei cydoniensis pupillus die dicta nº 15.*
385. *D. Salvator Collucius cydoniensis pupillus die dicta nº 16.*
386. *D. Paulus Molvise cretensis alias die dicta nº 17.*
387. *D. Ioannes Lorando cretensis alias die dicta nº 19.*
388. *D. Marcus Antonius Achelli rethimnensis alias die dicta nº 20.*
389. *D. Georgius Achelli rethimnensis alias die dicta nº 21.*
390. *D. Simeon Licudi cephalenus alias die dicta nº 23.*
391. *D. Nicolaus Contareno cretensis pupillus die dicta nº 24.*
392. *D. Ioannes Astrà cretensis alias die dicta nº 25.*
393. *D. Marinus Petris corcirensis pupillus 7 septembris nº 26.*
394. *D. Emanuel Vasmula cydoniensis alias dicta die nº 30.*
395. *D. Cosmus Barocius cydoniensis alias die dicta nº 31.*
396. *D. Nicolaus Polani cretensis alias dicta die nº 32.*
397. *D. Andreas Torcellus ultramarinus alias die dicta nº 37.*
398. *D. Marcus Xanthopulus hiacynthinus alias dicta die nº 47.*
399. *D. Laurentius Capodistria corcirensis alias dicta die nº 48.*
400. *D. Ioannes Chrissafides cyprius alias die dicta nº 49.*
401. *D. R. P. Arsenius Caludi cretensis magister Collegii Cottunii die dicta nº 50, 51, 52.*
402. *D. Antonius Rosa corcyrensis alias dicta die (11 septembris) nº 70.*
403. *D. Ioannes Staii cydoniensis alias dicta nº 84.*
404. *D. Constantinus Crasta cephalenus pupillus nº 85.*
405. *D. Ioannes Cazzaitius cephalenus alias nº 86.*
406. *D. Nicolaus de Rubeis retimnensis alias nº 87.*
407. *D. Alexander de Rubeis cyprius alias dicta nº 89.*
408. *D. Dominicus Cochio cephalenus pupillus dicta die (15 septembris) nº 98.*

409. *D. Ioannes Cochino cephalenus pupillus dicta die nº 99.*
410. *D. Giorgius Cagnolus rethimnensis pupillus dicta die nº 101.*
411. *D. Nicolaus Bubuli cretensis alias 22 dicto (octobris) nº 102.*
412. *D. Giorgius Perlivelli cephalenus pupillus 22 dicto nº 103.*
413. *D. Giorgius Lorando cretensis pupillus 22 dicto nº 105.*
414. *D. Christophanus Anssivo cephalenus pupillus nº 106.*
415. *D. Michael Volo rethimnensis pupillus 8 dicto nº 147.*
416. *D. Aloysius Gradonicus cydoniensis alias dicta die (22 octobris) nº 153.*
417. *D. Constantinus Cóoro corcyrensis pupillus dicta die (8 novembris) nº 208.*

1669

418. *D. Ioannes Cottunius alias die 26 dicto nº 216.*
419. *D. Hieronymus Maffei consiliarius ultramarinus die dicta (26 augusti) nº 3.*
420. *D. Ioannes Astrà cretensis alias die 27 mensis augusti nº 14.*
421. *D. Nicolaus Polani cretensis alias die 5 nº 15.*
422. *D. Georgius Cagnola cretensis alias dicta die nº 19.*
423. *D. Georgius Arsioli rethimnensis alias dicta die nº 20.*
424. *D. Arsenius Caludi magister Collegii Cottunii 30 dicti (augusti) nº 37, 38, 39.*
425. *D. Simeon Licudi cephalenus alias die 30 dicti (augusti) nº 41.*
426. *D. Nicolaus Condarinus cretensis alias dicta die nº 42.*
427. *D. Marinus Petrus corcirensis alias dicta die nº 43.*
428. *D. Nicolaus de Metropolis cretensis pupillus dicta nº 44.*
429. *D. Ioannes Cottunius consiliarius artistarum 6 dicti (septembris 1669) nº 74.*
430. *D. Iacobus Salomonus cretensis pupillus dicta die (14 septembris) nº 94.*
431. *D. Thomas Musalo cretensis alias dicta die (19 septembris) nº 118.*
432. *D. Nicolaus Rossi rethimnensis alias 23 dicto (19 septembris) nº 123.*
433. *D. Georgius Sumacchius cretensis alias die dicta (19 septembris) nº 135.*
434. *D. Andreas Torcellus cretensis alias dicta die (19 septembris) nº 136.*
435. *D. Ioannes Stai cydoniensis alias 10 dicta die nº 139.*

436. *D. Francescus Cazzaitius cephalenus pupillus n° 239.*
437. *D. Matheus Tibaldo cephalenus pupillus n° 243.*
438. *D. Constantinus Achelli rethimnensis alias n° 244.*

1670

439. *D. Petrus Terminiotus cydoniensis pupillus 6 dicto (augusti) n° 281.*
440. *D. Ioannes Stai consiliarius ultramarinus die 14 augusti n° 1.*
441. *D. Ioannes Dandolus rethimnensis bibliothecarius dicta die (14 augusti) n° 11.*
442. *D. Arsenius Caludi magister Collegii Cottunii primo septembris n° 16.*
443. *D. Marcus Antonius Achielis rethimnensis alias primo septembris n° 19.*
444. *D. Ioannes Lorandus cretensis alias dicta die n° 20.*
445. *D. Salvator Caluzzi cydoniensis alias dicta die n° 21.*
446. *D. Carolus Coppa custos Collegii cretensis dicta die n° 22.*
447. *D. Nicolaus Colanius cydoniensis alias dicta die n° 23.*
448. *D. Antonius Rosa corcyrensis alias dicta die n° 24.*
449. *D. Michael Condostablo ex Eli[de?] pupillus dicta die n° 30.*
450. *D. Nicolaus Condarenus cretensis alias dicta die n° 32.*
451. *D. Marinus de Petris corcyrensis alias n° 33.*
452. *D. Ioannes Cornelius cretensis pupillus dicta die n° 34.*
453. *D. Franciscus Cazzaetti cephalenus alias dicta die n° 35.*
454. *D. Paulus Cottunius consiliarius ultramarinus n° 81.*
455. *D. Ioannes Astra consiliarius ultramarinus 9 dicto (septembris) n° 87.*
456. *D. Hieronymus Dandolus cydoniensis alias 11 dicto n° 93.*
457. *D. Hieronymus Vendraminus corcirensis consiliarius n° 94.*
458. *D. Franciscus Milanus corcyrensis alias 16 dicto n° 109.*
459. *D. Petrus Temeniotti consiliarius ultramarinus n° 119.*
460. *D. Marcus Zandiri corcyrensis alias n° 123.*
461. *D. Nicolaus Rossi rethimnensis alias n° 135.*
462. *D. Hieronymus Siffacius rethimnensis alias 4 octobris n° 136.*
463. *D. Georgius Mamunà cretensis pupillus 6 octobris n° 137.*
464. *D. Giorgius Calaphati cydoniensis pupillus 10 dicto n° 138.*
465. *D. Georgius Velani cretensis pupillus dicta die n° 139.*
466. *D. Matheus Tipaldus cephalenus alias dicta die n° 140.*
467. *D. Emanuel Varda cretensis pupillus n° 142.*
468. *D. Ioannes Gripparius cydoniensis alias n° 149.*

469. *D. Ioannes Antonius Carionus cretensis alias 4 novembris n° 155.*
470. *D. Ioannes Antonius Procacciante cretensis pupillus dicta die n° 160.*

1671

471. *D. Constantinus Achielli consiliarius ultramarinus 9 septembris n° 1.*
472. *D. Georgius Pazzò consiliarius ultramarinus dicta die n° 2.*
473. *D. Ioannes Lorandus cretensis alias dicta die n° 23.*
474. *D. Antonius Rosa corcyrensis alias dicta die n° 24.*
475. *D. Ioannes Astrà cretensis alias dicta die n° 30.*
476. *D. Marcus Francus cretensis pupillus dicta die n° 31.*
477. *D. Nicolaus Polani cretensis alias dicta die n° 33.*
478. *D. Nicolaus Pizzamanus cretensis alias n° 44.*
479. *D. Arsenius Caludi magister Collegii Cottunii n° 45.*
480. *D. Giorgius Mamunà cretensis alias n° 49.*
481. *D. Ioannes Bulgari corcyrensis alias n° 52.*
482. *D. Giorgius Calafati cretensis alias n° 55.*
483. *D. Petrus Temeniotti cretensis alias n° 56.*
484. *D. Michael Calichiopuli cretensis pupillus n° 59.*
485. *D. Emanuel Varda cretensis alias n° 72.*
486. *D. Martinus Prietus corcyrensis n° 74.*
487. *D. Ioannes Cornelius cretensis alias 22 septembris n° 75.*
488. *D. Franciscus Cazzaetti cephalenus alias dicta die n° 76.*
489. *D. Marcus Policalà cephalenus alias dicta die n° 77.*
490. *D. Ioannes Bacadi cephalenus alias dicta die n° 80.*
491. *D. Hieronymus Siffachius rethimnensis alias n° 82.*
492. *D. Nicolaus Caliacchius cretensis alias n° 111.*
493. *D. Georgius Vellani cretensis alias n° 232.*
494. *D. Dionisius Crassà cephalenus pupillus n° 279.*
495. *D. Emanuel Calafatti cretensis alias n° 288.*

1702

496. *Georgio Miniati consiliarius oltramarino 30.*
497. *Giovanni Squacchiotti consiliarius 2° oltramarinus 31.*
498. *Nicolò Cortese di Candia alias 32.*
499. *Camillo Roma dal Zante alias 35.*
500. *Zuanne Malachi di Ceffalonia alias 36.*
501. *Angelo Bianchi dalle Smirne pupillus 37.*
502. *Nicolò Stella di Chio alias 39.*

503. *Attanasio Carafan Ceffalenio alias 40.*
504. *Andrea Tipaldo di Ceffalonia pupillus 41.*
505. *Micchiel Giustiniani di Candia alias 44.*

1703

506. *Antonio Sevastò consiliarius oltramarinus 31.*
507. *Attanasio Micuzzi consiliarius oltramarinus 32.*
508. *Nicolò Cortese oltramarin alias 33.*
509. *Giorgio Mignati di Cefalonia alias 36.*
510. *Constantin Carusi di Ceffalonia pupillus 39.*
511. *Georgio Barozzi dalla Canea pupillus 40.*

1704

512. *Anastasius Travlò consiliarius primus ultramarinus n° 31.*
513. *Andreas Tipaldus consiliarius 2° ultramarinus n° 32.*
514. *Constantinus Carussius Cefalenus alias n° 33.*
515. *Georgius Barozzi cydoniensis alias n° 34.*
516. *Basilius Cefalà cephalenus alias n° 35.*
517. *Constantinus Metaxà cephalenus pupillus n° 36.*
518. *Laurentius Stratti macedonus pupillus n° 37.*
519. *Demetrius Stratti macedonus pupillus n° 38.*
520. *Ioannes Pillarinò cephalenus pupillus n° 41.*
521. *Georgius Miniati cephalenus alias n° 42.*
522. *Alexander Iustinianus constantinopolitanus alias 43.*
523. *Antonius Sevastò cretensis alias n° 44.*

1705

524. *Georgius Lucati cretensis consiliarius ultramarinus n° 1.*
525. *Georgius Ipomenà trapesuntius consiliarius n° 2.*
526. *Constantinus Carusius cefalenus alias n° 33.*
527. *Leonardus Ambelicopolus cretensis pupillus 34.*
528. *Staurus Molainus ex Ioannini pupillus 35.*
529. *Ioannes Pilarinò cephalenus alias n° 36.*
530. *Spiridion Surianus Siropolus cephalenus 37.*
531. *Antonius Sevastò cretensis alias n° 38.*
532. *Basilius Cephalà cephalenus al 41.*
533. *Constantino Metaxà cephalenus al 42.*
534. *Georgius Barozzius ex Canea al 43.*
535. *Laurentius Strati macedo al 44.*
536. *Demetrius Strati macedo al 45.*

537. *Angelus Bianchi Calafati corintius pupillus 46.*
538. *Pa[na]giotus ex Sinope pupillus 47.*
539. *Nicolaus Psoma ex S. Maura pupillus 48.*
540. *Nicolaus David cretensis pupillus 50.*

1706

541. *Georgius Lucati consiliarius ultramarinus n° 1.*
542. *Ioannes Pillarinò consiliarius ultramarinus n° 2.*
543. *Leonardus Ambelicopolus cretensis alias n° 3.*
544. *Spiridion Siropolus cretensis alias n° 4.*
545. *Ioannes Siropolus cretensis alias n° 5.*
546. *Michael Iustinianus constantinopolitanus al 6.*
547. *Georgius Ipomenà trapesuntius al n° 7.*
548. *Staurus Molaini epirotus alias n° 8.*
549. *Constantinus Carusius cephalenus al n° 9.*
550. *Basilius Cefalà cephalenus al n° 10.*
551. *Marcus Antonius Cardachi cephalenus pupillus 11.*
552. *Nicolaus Lusi cephalenus pupillus n° 12.*
553. *Christophorus Ciriacus epirotus pupillus 13.*
554. *Nicolaus Psoma ex S. Maura alias n° 44.*
555. *Constantinus Metaxà cephalenus al 45.*
556. *Georgius Barozzi zacinthynus alias n° 46.*
557. *Panagiotus à Sinope alias n° 47.*
558. *Laurentius Stratti macedonus n° 48.*
559. *Demetrius Stratti macedonus al n° 49.*
560. *Angelus Bianchi Calafatti corinthus al 50.*
561. *Georgius Papà albanensis pupillus n° 51.*
562. *Nicolaus Saechelarius zacintynus pupillus 52.*
563. *Georgius Philippi ex Morea pupillus n° 53.*
564. *Alexander Iustinianus bizanthinus al 54.*
565. *Nicolaus David cretensis alias n° 55.*
566. *Antonius Sevastò cretensis alias n° 59.*

1707

567. *Basilius Ceffalà cephalenus consiliarius ultramarinus 31.*
568. *Ioannes Ambelicopolus cretensis consiliarius ultramarinus 32.*
569. *Georgius Mignati cephalenus alias n° 33.*
570. *Camillus Roma zacyntinus alias n° 34.*
571. *Victor Caridi cephalenus alias n° 35.*
572. *Marcus Antonius Cordacchi al 36.*

573. *Ioannes Lucati cretensis alias 37.*
574. *Michael Iustinianus alias constantinopolitanus 38.*
575. *Georgius Ipomenà trapesuntius al 39.*
576. *Staurus Molaini epirotus alias 40.*
577. *Antonius Sevastò cretensis alias 41.*
578. *Nicolaus David cretensis alias 42.*
579. *Christophorus Ciriaco epirota al 44.*
580. *Georgius Barozzi ex Canea alias 45.*
581. *Panagiotus ex Sinope alias 46.*
582. *Basilius Ceffalà cephalenus al 47.*
583. *Constantinus Metassà cephalenus al 48.*
584. *Nicolaus Psomà ex S. Maura alias 49.*
585. *Laurentius Strati macedonus al 50.*
586. *Demetrius Strati macedonus al 51.*
587. *Angelus Calaffatti ex Corintho al 52.*
588. *Elias Colletti ateniensis pupillus 53.*
589. *Georgius Metochiti constantinopolitanus pupillus 54.*
590. *Alexander Iustinianus constantinopolitanus al 57.*
591. *Demetrius Cazzaitti cephalenus pupillus 59.*
592. *Joseph Gaetani valachiensis alias 60.*
593. *Antonius Perli corcyrensis alias 61.*

1708

594. *Marcus Antonius Cardachi consiliarius ultramarinus nº 1.*
595. *Michael Schendo consiliarius ultramarinus nº 2.*
596. *Basilius Ceffalà cephalenus alias nº 33.*
597. *Georgius Barozzi ex Canea alias 34.*
598. *Panagiotus ex Sinope alias 35.*
599. *Laurentius Stratti ex Macedonia 36.*
600. *Demetrius Stratti ex Macedonia 37.*
601. *Angelus Calaphati corinthus alias 38.*
602. *Georgius Papà albanensis alias 39.*
603. *Nicolaus Sachellarius Zantus alias 40.*
604. *Georgius Philippi ex Morea alias 41.*
605. *Constantinus Barozzi ex Canea pupillus 42.*
606. *Georgius Methochiti constantinopolitanus al 43.*
607. *Nicolaus Zanchi ex Cephalonia pupillus 44.*
608. *Antonius Lazari ex Candia alias 45.*
609. *Nicolaus Lusi cephalenus alias 46.*
610. *Andreas Tipaldi cephalenus alias 47.*

611. *Elias Colletti atheniensis alias 48.*
612. *Ioannes Cazzaitti cephalenus alias 49.*
613. *Constantinus Metaxà cephalenus al 51.*
614. *Leonardus Ambelicopolus ex Candia al 52.*
615. *Georgius Damiani valacus alias 53.*
616. *Palladius Damiani valacus alias 54.*
617. *Georgius Trapesuntius ex Trapesunta al 55.*
618. *Staurus Molaini epirota al 56.*
619. *Petrus Pillarinò ex Morea pupillus 57.*
620. *Marcus Crassà cephalenus pupillus 58.*
621. *Spiridion Suriani Siropoli al 59.*

1709

622. *Georgius Metocchiti consiliarius ultramarinus filius d. Ioannis anno 2º nº 2.*
623. *Panagiotus Synope filius quondam Gabriele anno 5to nº 33.*
624. *Laurentius Stratti macedonus filius d. Pani anno 5º nº 34.*
625. *Demetrius Stratti macedonus filius d. Pani anno 5º nº 35.*
626. *Angelus Calaphati corinthus quondam d. Georgii anno 5º nº 36.*
627. *Georgius Papa albanensis quondam Ioanne anno 2º nº 37.*
628. *Constantinus Barozzi dè Canea del signor Demetrio anno 2º nº 38.*
629. *Nicolaus Sachelarius zacyntius filius quondam d. Iacobi anno 3º nº 39.*
630. *Georgius Filippi dè Morea quondam d. Nicolai anno 3º nº 40.*
631. *Ioannes Milichius zacyntius filius d. Bartholomeo anno primo nº 41.*
632. *Marcus Antonius Cardacchi cephalenus anno 4º nº 42.*
633. *Nicolaus Lusi cephalenus anno 4º nº 43.*
634. *Nicolaus Zanchi cephalenus filius — anno 2º nº 44.*
635. *Demetrius Georgulius peloponesiacus filius di — anno primo nº 45.*
636. *Staurus Molaini ioannensis filius d. — anno 4º nº 46.*
637. *Liberius Elia Colletti atheniensis filius d. Ioanne anno 2º nº 47.*
638. *Antonius Lazari cretensis filius — anno 2º nº 48.*
639. *Georgius Damiani vallacus filius d. — anno 2º nº 49.*
640. *Palladius Damiani vallacus filius d. — anno 2º nº 50.*
641. *Michael Schendo cretensis filius d. — anno 3º nº 51.*
642. *Michael Trapesuntius ex Trebizunda filius d. — anno 4º nº 52.*
643. *Constantinus Metaxà cephalenus filius d. — anno 5º nº 53.*
644. *Georgius Condilli pariensis filius d. — anno 2º nº 54.*
645. *Basilius Cephalà cephalenus filius d. Georgio anno 5º nº 55.*

1710

646. *56 Il signor Demetrio Giorguli del signor Andrea di Morea anno 2°.*
647. *57 Il signor Giovanni Maruli del signor Georgio di Morea anno primo.*
648. *58 Il signor Antonio Lazari del signor Michele da Candia anno 4°.*
649. *59 Il signor Georgio Metochiti del signor Giacomo anno 4° da Constantinopoli.*
650. *60 Il signor Paladio Damiani quondam Nicolò da Valachia anno 4°.*
651. *61 Il signor Georgio Damiani quondam Nicolò da Valachia anno 4°.*
652. *62 Il signor Georgio Condili del signor Basilio da Paro anno 3°.*
653. *63 Il signor Nicolò Lusi del signor Stamati da Cefalonia anno 5°.*
654. *64 Il signor Antonio Theiili del signor Guglielmo bizantino anno primo.*
655. *65 Il signor Michael Schendo macedone anno 4°.*
656. *1 Il signor Costantin Metaxà cefalonioto del signor Giovani anno primo constantinopolitano.*
657. *2 Il signor Nicolò Zanchi cefalonioto del signor Giovani anno 3° consiliarius 2°.*
658. *92 Il signor Stauro Molaini da Ianina ex decreto.*
659. *66 Il signor Francesco Mormori cretense del signor Zorzi anno primo a S. Zuanne.*
660. *67 Il signor Pietro Caridi da Cefalonia del quondam Zuanne anno primo a S. Zuanne.*
661. *68 Il signor Andrea Litinio da Morea del signor Paolo anno primo a S. Massimo.*
662. *69 Il signor Antonio Giustinian da Costantinopoli del quondam Alessandro anno primo al Santo.*
663. *70 Il signor Anastasio Turlinò cretense del signor Piero anno primo a S. Agostin.*
664. *71 Il signor Nicolò Sevastò cretense del signor Girolamo anno primo a S. Zuanne.*
665. *72 Il signor Marco Trivoli da Corfù del quondam Georgio anno primo a S. Francesco grande.*
666. *73 Il signor Atanasio Coleti da Athene del quondam Giovani habita al Santo.*
667. *74 Il signor Georgio Lupina da Candia del signor Francesco habita a S. Zuanne.*

668. *75 Il signor Paolo Siropulo del signor Nicolò da Candia habita a Borgo Zucco.*
669. *76 Il signor Stelio Iracleoti del Zante del quondam Giovanni habita a S. Zuanne.*
670. *77 Il signor Zuanne Macula da Morea del quondam Stamati habita al Santo.*
671. *78 Il signor Pietro Metochiti da Costantinopoli del signor Antonio habita a S. Sofia.*
672. *79 Il signor Spiridion Calichiopulo da Corfù del signor Zorzi habita a S. Zuanne.*
673. *80 Il signor Andrea Assani da Cefalonia del quondam Iseppe habita al poto depento.*
674. *81 Il signor Giovani Stai da Candia del signor Giacomo habita a S. Zuanne.*

1711

675. *Il signor Antonius Telus da Constantinopoli filius di signor Guglielmo.*
676. *Il signor Giorgio Damiani valaco filius di signor Nicolao.*
677. *Il signor Palladio Damiani fratello del sudetto.*
678. *Il signor Constantino Metaxa cefaleno filius di signor Giovanni.*
679. *Il signor Demetrio Giorguli da Corintho filius di signor Georguli.*
680. *Il signor Antonio Lazari cretense filius di quondam Emanuele.*
681. *Il signor Nicolo Zanchi cefaleno filius di quondam Antonio.*
682. *Il signor Michel Schendo cretense filius di quondam Emanuele.*
683. *Il signor Stauro Molaimi casiopense filius quondam Stratti.*
684. *Il signor Giovanni Maruli 2do consiglier da Morea.*
685. *Il signor Panagioti da Synopi filius di quondam Constantino.*
686. *Il signor Giovanne Siropulo cretense filius di quondam Sirupolo.*
687. *Il signor Tadeo Perin di quondam — cretensis.*
688. *Il signor Paulo Polina cretense filius di signor Pietro.*
689. *Il signor Antonio Caliarcho valaco filius di signor Pandeli.*
690. *Il signor Giovanne Caliarcho da Scio filius di signor Paolo.*
691. *Il signor Pietro Draganiscoto valaco filius di signor Davasco.*
692. *Il signor Andronico Galliani valaco filius di quondam Pietro.*
693. *Il signor Antonio Lando da Santa Maura filius di signor Pietro.*
694. *Il signor Antonio Strateus cydoniensis filius di signor Giorgio.*
695. *Antonius Telli de Constantinopoli alias n° 5.*
696. *Charito Cormusi de Constantinopoli alias n° 10.*
697. *Giorgius Metochiti ultramarinus.*

698. *Georgius Passà de Albania.*
699. *Nicolaus Petropoli cretensis.*
700. *Constantinus Barozzi ex Canea.*
701. *Nicolaus Zervò ex Cephalonia.*
702. *Ioannes Melichi zacintius.*
703. *Athanasius Schiadà ex Cephalonia.*
704. *Emanuel Barozzi zacintius.*
705. *Laurentius Strati ex Macedonia.*
706. *Demetrius Strati ex Macedonia.*
707. *Spiridion Surianus Siropolo cretensis.*

1712

708. *Antonius Lazari filius quondam Emanuelis cretensis consiliarius primarius ultramarinus n° 34.*
709. *Paladius Damiani filius Nicolai vallacus alter consiliarius ultramarinus n° 35.*
710. *Andronicus Galliani filius Petri vallacus anno 2° n° 36.*
711. *Thadeus Perin filius Ioannis cretensis anno 2° n° 37.*
712. *Petrus Antonius Andruzzi filius Francesci ex Bisantio anno primo n° 38.*
713. *Michael Schendo filius quondam Manoli cretensis actualis alumnus Collegii Ultramarini anno 6° n° 39.*
714. *Nicolaus Zanchi quondam Antonii de Ceffalonia anno 4° n° 40.*
715. *Georgius Metochiti quondam Ioannis ex Bisantio anno 5° n° 41.*
716. *Basilius Prosalendi filius Spiridionis corcyrensis anno primo n° 42.*
717. *Nicolaus Teotochi filius Focii corcyrensis anno primo n° 43.*
718. *Antonius Pangali filius quondam Pietri ex Scio anno primo n° 44.*
719. *Ioannes Calliarco filius Pauli ex Scio anno 2do n° 45.*
720. *Antonius Calliarchi filius Pandelli vallacus anno 2° n° 46.*
721. *Costantinus Barozzi filius Dionisii cydoniensis allumnus Collegii Cottunii anno 4° n° 47.*
722. *Ioannes Melichi filius Bartholomeus zacynthius alumnus dicti Collegii anno 3° n° 48.*
723. *Athanasius Schiedan quondam Georgii ex Ceffalonia alumnus dicti Collegii anno 2° n° 49.*
724. *Emanuel Barozzi filius Spiridionis zacynthius alumnus dicti Collegii anno 2° n° 50.*
725. *Antonius Stratigò filius Michaelis cretensis alumnus dicti Collegii anno primo n° 51.*

726. *Paulus Polinà filius Petri cretensis anno 2do n° 52.*
727. *Staurus Mullaimi filius quondam Strati alumnus Collegii Ultramarini anno 8° n° 53.*
728. *Georgius Damiani filius Nicolai vallacus anno 3° n° 54.*
729. *Andreas Papà quondam Ioannis de Albania anno 2do n° 60.*
730. *Ioannes Sevastò filius Angeli cretensis anno secundo n° 138.*
731. *Georgius Mamonà filius Spiridionis cretensis anno secundo n° 139.*
732. *Matheus Tipaldo filius Antonii corcyreus anno primo n° 140.*
733. *Antonius Policalà filius Francesci de Cephalonia anno primo n° 141.*
734. *Iacobus Bulgari filius Georgii corcyreus anno primo n° 142.*
735. *Stamatellus Psomà filius Antonii de Santa Maura anno primo n° 143.*
736. *Ioannes Chazì Eleutheri filius Vincentii de Bisantio anno primo n° 178.*

1713

737. *Georgius Methochiti filius Ioannis constantinopolitanus consiliarius primarius ultramarinus n° 1.*
738. *Ioannes Calliarcus filius Lecudi ex Scio consiliarius secundarius ultramarinus n° 2.*
739. *Giorgius Barozzi filius Dionisii cretensis anno 4° n° 34.*
740. *Antonius Lazari filius quondam Emanuelis cretensis anno 5° n° 35.*
741. *Ioannes Chazi Eleutherii filius Vincentii constantinopolitanus anno 2° n° 36.*
742. *Nicolaus Zanchi filius quondam Antonii cephalenus anno 5° n° 37.*
743. *Antonius Pangali filius Petri constantinopolitanus anno 2° n° 38.*
744. *Constantinus Barozzi filius Dionisii ex Canea anno 5° n° 39.*
745. *Ioannes Melichi filius Bartholomei zacynthius anno 5° n° 40.*
746. *Andreas Papà filius Ioannes de Albania anno 4° n° 41.*
747. *Emanuel Barozzi filius Spiridionis zacynthius anno 3° n° 42.*
748. *Athanasius Schiadà filius Georgii ex Cephalonia anno 4° n° 43.*
749. *Antonius Stratighò filius Michaelis cretensis anno 2° n° 44.*
750. *Ioannis Madioti quondam Antonii ex Rethimo anno primo n° 45.*
751. *Antonius Zanchi filius Ioannis ex Cefalonia anno primo n° 46.*
752. *Antonius Tipaldi filius Ioannis cephalenus anno primo n° 47.*
753. *Lius Tipaldi filius Vincentii cephalenus anno primo n° —.*
754. *Ioannes Richi filius Andreas thessalonicensis anno primo n° 283.*
755. *Paulus Rosa Francisci ex Rethimo anno primo n° 284.*

756. *Petrus Condili filius Lii pariensis anno primo n° 285.*
757. *Stephanus Tipaldus filius Ioannis cephalenus alumnus Collegii Cottunii anno primo n° 308.*

1714

758. *D. Spiridion Luchissa filius Ioannis ex Cephalonia anno primo n° 1.*
759. *D. Giorgius Barozzi filius Dionisii cretensis anno 5° n° 2.*
760. *D. Antonius Pangali quondam Petri ex Scio anno 3° n° 3.*
761. *D. Ioannes Calliarcho filius Lecudi ex Scio consiliarius primarius ultramarinus n° 4.*
762. *D. Ioannes Chazì filius Gregorii constantinopolitanus consiliarius secundus ultramarinus n° 5.*
763. *D. Panagiotus ex Synope quondam Ioannis alumnus Collegii Cottunii anno 6° n° 37.*
764. *D. Constantinus Barozzi filius Demetrii ex Canea alumnus dicti Collegii anno 6° n° 38.*
765. *D. Ioannes Melichi filius Bartholomei zacynthius alumnus dicti Collegii anno 6° n° 39.*
766. *D. Andreas Papà quondam Ioannis albanensis alumnus dicti Collegii anno 5° n° 40.*
767. *D. Athanasius Schiadà quondam Nicolai ex Cephalonia alumnus dicti Collegii anno 5° n° 41.*
768. *D. Emanuel Barozzi filius Spiridionis zacynthius alumnus dicti Collegii anno 4° n° 42.*
769. *D. Antonius Stratighò quondam Nicolai cretensis alumnus dicti Collegii anno 3° n° 43.*
770. *D. Ioannes Madiotti quondam Antonii ex Rethimo alumnus dicti Collegii anno 2° n° 44.*
771. *D. Stephanus Tipaldi filius Zaccharie ex Cephalonia alumnus dicti Collegii anno 2° n° 45.*
772. *D. Antonius Zanchi filius Ioannis ex Cephalonia alumnus dicti Collegii anno 2° n° 46.*
773. *D. Nicolaus Theotochi filius Focii corcyrensis anno 3° n° 48.*
774. *D. Antonius Tipaldi filius Ioannis cephalenus anno 2° n° 49.*
775. *D. Lius Tipaldi filius Vincentii cephalenus anno 2° n° 51.*
776. *D. Sebastianus Tipaldi filius Antonii cephalenus anno primo n° 52.*
777. *D. Constantinus Zen filius Iacobis cretensis anno primo n° 54.*
778. *D. Nicolaus Zanchi filius quondam Antonii ex Cephalonia anno 6° n° 55.*

779. *D. Ioannes Chrysoscoleus constantinopolitanus anno primo n° 56.*
780. *D. Antonius Lazari filius quondam Emanuelis cretensis anno 6° n° 57.*

1715

781. *D. Costantinus Barozzi filius Dionisii sive Demetrii cretensis ex Canea anno 7° uti alumnus Collegii Ultramarini n° 32.*
782. *D. Ioannes Calliarchus filius Pauli sive Lecudi ex Scio consiliarius secundus inclite nationis ultramarine anno 5° n° 33.*
783. *D. Antonius Pangali quondam Pietri ex Scio anno 4° n° 34.*
784. *D. Nicolaus Theotochius filius Focii corcyreus consiliarius primarius ultramarinus anno 4° n° 35.*
785. *D. Ioannes Chrysosculeus bizantinus anno 2° n° 36.*
786. *D. Spiridion Luchissa filius Ioannis cephalenus anno 2° n° 37.*
787. *D. Ioannes Chazì filius Gregorii bizantinus anno 4° n° 38.*
788. *D. Stephanus Calaffatti cydonius filius Georgii, publici professoris, anno primo n° 42.*
789. *D. Antonius Cicilianus cephalenus filius quondam Ioannis anno primo n° 43.*
790. *D. Andreas Papà quondam Ioannis albaniensis alumnus Collegii Cottunii anno 6° n° 45.*
791. *D. Antonius Stratighò filius Nicolai cretensis alumnus ut supra anno n° 46.*
792. *D. Ioannis Madioti quondam Antonii rethimiensis anno 3° alumnus ut supra n° 47.*
793. *D. Antonius Zanchi filius Ioannis cephalenus alumnus ut supra anno 3° n° 48.*
794. *D. Nicolaus Caramundani filius Ioannis zacynthius alumnus ut supra anno primo n° 49.*
795. *D. Demetrius Colletti quondam Nicolai maurocenus alumnus ut supra anno primo n° 50.*
796. *D. Antonius Thelesphori quondam Andree rethimiensis alumnus ut supra anno primo n° 51.*
797. *D. Anastasius Caravubischi quondam Ioannis moscirius alumnus ut supra anno primo n° 52.*
798. *D. Nicolaus Canachi quondam Ioannis cretensis alumnus antedicti Collegii anno primo n° 53.*
799. *D. Alexander Franchi filius Demetrii zacynthius alumnus ut supra anno primo n° 54.*
800. *D. Georgius Barozzi filius Dionisii cretensis anno sexto n° 57.*
801. *D. Constantinus Zen filius Iacobi cretensis anno 2° n° 59.*

802. *D. Ioannes Franciscus Tulligi quondam Dominici corcyro mila-niensis anno primo n° 60.*
803. *D. Franciscus Querini filius Ioannis zacynthius anno 2° n° 61.*
804. *D. Ioannes Battista Giuriati filius Antonii neocastrensis anno primo n° 269.*

1716

805. *D. Antonius Pangali quondam Petri ex Scio consiliarius primarius ultramarinus anno 5° n° 1.*
806. *D. Francescus Querini filius Ioannis zacynthius anno 3° n° 2 consiliarius secundarius ultramarinus.*
807. *D. Panagius Crassan filius Petri cephalenus anno primo n° 3.*
808. *D. Constantinus Barozzi filius Demetrii cretensis alumnus Collegii Ultramarini anno 8° n° 4.*
809. *D. Constantinus Zen filius Iacobi cretensis anno 3° n° 5.*
810. *D. Nicolaus Theutochius filius Focii corcyrensis anno 5° n° 6.*
811. *D. Antonius Troilus filius Batiste cretensis anno 2° n° 7.*
812. *D. Stephanus Calaffatti cydonius filius D. Georgii, publici professoris, anno 2° n° 8.*
813. *D. Anastasius Smilensch quondam Ignatii cephalenus anno primo n° 9.*
814. *D. Ioannes Madiotti quondam Antonii rethymnensis anno 4° n° 41.*
815. *D. Nicolaus Canachi filius Giorgii cretensis anno 2° n° 42.*
816. *D. Nicolaus Charamundani filius Leonardi cretensis anno 2° n° 43.*
817. *D. Paulus Nimicò filius Leonis zacynthius anno primo n° 44.*
818. *D. Georgius Maratari filius Michaelis ex Chanea anno primo n° 45.*
819. *D. Petrus Pilarino filius Giorgii cephalenus anno primo n° 46.*
820. *D. Theodorus Saluffa filius Ioannis peloponesiacus anno primo n° 47.*
821. *D. Antonius Thelesphori quondam Andree rethymiensis anno 2° n° 48.*
822. *D. Antonius Cicilianus quondam Ioannis cephalenus anno 2° n° 49.*
823. *D. Nicolaus Stella filius Petri ex Scio anno 5° n° 51.*
824. *D. Antonius Querini filius Ioannis corcyrensis anno primo n° 52.*
825. *D. Emanuel Bubuli quondam Georgii cretensis anno primo n° 57.*
826. *D. Antonius Zanchi filius Ioannis cephalenus anno primo 4° n° 59.*

19 - 8 - 1970

827. *D. Alexander Rossi filius Nicolai zacynthius anno 2° n° 61.*
828. *D. Marcus Carusso quondam Ioannis cephalenus anno 3° n° 68.*
829. *D. Spiridion Luchissa quondam Ioannis cephalenus anno 3° n° 69.*
830. *D. Alexander à Porta filius Octaviani cephalenus anno primo n° 70.*
831. *D. Ioannes Battista Hercules Gimiati filius Iacobi neocastrensis anno 2° n° 71.*

1717

832. *D. Nicolaus Teotochius filius Focii corcyrensis alumnus Collegii Ultramarini anno 6° n° 1.*
833. *D. Constantinus Barozzi filius Demetrii cretensis alumnus supradicti Collegii consiliarius primarius ultramarinus anno 9° n° 2.*
834. *D. Stephanus Calafatti cydonius filius D. Georgii, publici professoris, consiliarius secundus ultramarinus anno 3° n° 3.*
835. *D. Constantinus Zen filius Iacobi cretensis anno 4° n° 4.*
836. *D. Nicolaus de Petro filius Thome naupliensis anno 2° n° 5.*
837. *D. Ioannes Madiotti quondam Antonii cretensis anno 5° n° 6.*
838. *D. Emanuel Bubulli quondam Georgii cretensis anno 2° n° 7.*
839. *D. Nicolaus Caramundani filius Leonardi cretensis alumnus Collegii Cottunii anno 3° n° 8.*
840. *D. Georgius Maratari filius Michaelis ex Canea alumnus dicti Collegii anno 2° n° 9.*
841. *D. Paulus Nomico filius Leonis zacynthius alumnus dicti Collegii anno 2° n° 10.*
842. *D. Antonius Telisphori quondam Andree rethymiensis alumnus Collegii Cottunii anno 3° n° 42.*
843. *D. Petrus Pilarino filius Georgii cephalenus alumnus dicti Collegii anno 2° n° 43.*
844. *D. Nicolaus Canachi filius Georgii cretensis alumnus dicti Collegii anno 3° n° 44.*
845. *D. Angelus Tagliapietra filius Nicolai zacynthius alumnus dicti Collegii anno primo n° 45.*
846. *D. Philippus Tipaldi filius Georgii cephalenus alumnus dicti Collegii anno primo n° 46.*
847. *D. Antonius Troilus filius Ioannes Battiste cretensis anno 3° n° 47.*
848. *D. Anastasius Bugna filius Ioannis corcyrensis anno primo n° 53.*
849. *D. Andreas Gaeta filius Antonii zacynthius anno primo n° 54.*
850. *D. Alexander Rossi filius Nicolai zacynthius anno 3° n° 55.*

851. *D. Alexander Dandulo filius Francisci cretensis anno primo n° 56.*
852. *D. Theodorus Melisinò filius Drachi zacynthius anno primo n° 180.*
853. *D. Antonius Zanchi filius Ioannis cephalenus anno 2° n° 181.*
854. *D. Alexander à Porta filius Leonis Octaviani cephalenus anno 2° n° 182.*
855. *D. Georgius Crisopheveri filius Ioannis zacynthius anno primo n° 183.*
856. *D. Michael Palamari milensis ultramarinus filius Nicolai doctoris anno primo n° 242.*

1718

857. *D. Nicolaus Caramundani filius Leonardi cretensis alumnus Collegii Cottunii anno 4° n° 1.*
858. *D. Giorgius Maratari filius Michaelis ex Canea alumnus dicti Collegii anno 3° n° 2.*
859. *D. Nicolaus Canachi filius Georgii cretensis alumnus dicti Collegii anno 4° n° 3.*
860. *D. Paulus Nomicò filius Leonis zacynthius alumnus dicti Collegii anno 3° n° 4.*
861. *D. Antonius Telesphori quondam Andree rethymiensis alumnus dicti Collegii anno 4° n° 5.*
862. *D. Petrus Pilarino filius Georgii cephalenus alumnus dicti Collegii anno 3° n° 6.*
863. *D. Angelus Tagliapetra filius Nicolai zacynthius alumnus dicti Collegii anno 2° n° 7.*
864. *D. Philippus Tipaldi filius Georgii cephalenus alumnus dicti Collegii anno 2° n° 8.*
865. *D. Nicolaus Petro filius Thome naupliensis consiliarius primarius ultramarinus anno 3° n° 9.*
866. *D. Ioannes Hieronymus Cornelius filius Petri cretensis consiliarius secundus ultramarinus anno 3° n° 10.*
867. *D. Ioannes Bugna filius Marci corcyrensis anno 2° n° 11.*
868. *D. Ioannes Madiotti filius quondam Antonii cretensis anno 6° n° 12.*
869. *D. Constantinus Barozzi filius Demetrii cretensis anno decimo n° 13.*
870. *D. Stephanus Calafatti filius Georgii cydonius anno 4° n° 14.*
871. *D. Emanuel Bubuli quondam Georgii cretensis anno 3° n° 15.*
872. *D. Andreas Gaeta filius Antonii zacynthius anno 2° n° 16.*
873. *D. Constantinus Zen filius Iacobi cretensis anno 5° n° 17.*

874. *D. Theodorus Melisinò filius Drachi zacynthius anno 2° n° 18.*
875. *D. Alexander à Porta filius Leonis Octaviani cephalenus anno 3° n° 19.*
876. *D. Ioannis Cazzaiti filius Francisci cephalenus anno primo n° 20.*
877. *D. Demetrius Trivoli filius Antonii corcyrensis anno primo n° 21.*
878. *D. Anastasius Bugna filius Marci corcyrensis anno 2° n° 22.*
879. *D. Ioannis Baptista Calogerà filius Benedetti corcyrensis anno primo n° 61.*
880. *D. Ioannes Papà filius Athanasii corcyrensis anno primo n° 70.*
881. *D. Antonius Zanchi filius Ioannis cephalenus anno 3° n° 188.*
882. *D. Georgius Crisophiveri filius Ioannis zacynthius anno 2° n° 189.*
883. *D. Antonius Galielo filius Athanasii corcyrensis anno primo n° 190.*
884. *D. Elias Columbinus filius Zosimi cephalenus anno primo n° 191.*

1719

885. *D. Ioannes Bugnà filius quondam Marci corcyrensis consiliarius primarius ultramarinus anno 3° n° 1.*
886. *D. Ioannis Madiotti filius quondam Antonii cretensis consiliarius secundus ultramarinus anno 7° n° 2.*
887. *D. Ioannes Battista Calogerà filius Benedetti anno 2° corcyrensis n° 3.*
888. *D. Stephanus Calafatti filius Georgii cretensis anno 5° n° 4.*
889. *D. Emanuel Bubulli quondam Georgii cretensis anno 4° n° 5.*
890. *D. Constantinus Barozzi filius Dionisii cretensis anno XI n° 6.*
891. *D. Antonius Cicilianus filius quondam Ioannis cephalenus anno 3° n° 7.*
892. *D. Nicolaus Petro peloponesius filius Thome anno 4° n° 8.*
893. *D. Antonius Troilus filius Ioannis Baptiste cretensis anno 5° n° 9.*
894. *D. Nicolaus Caramundani filius Leonardi cretensis anno 5° alumnus Collegii Cottunii n° 10.*
895. *D. Georgius Maratari filius Michaelis ex Canea anno 4° in dicto Collegio n° 11.*
896. *D. Paulus Nomicò filius Leonis zacynthius anno 4° in dicto Collegio n° 12.*
897. *D. Antonius Telesfori filius quondam Andree rethymiesis anno 5° in dicto Collegio n° 13.*
898. *D. Petrus Pilarino filius Georgii cephalenus anno 4° in dicto Collegio n° 14.*

899. *D. Nicolaus Canachi filius Georgii cretensis anno 5° in dicto Collegio n° 15.*
900. *D. Angelus Tagliapietra filius Nicolai zacynthius anno 3° in dicto Collegio n° 16.*
901. *D. Philippus Tipaldi filius Georgii cephalenus anno 3° in dicto Collegio n° 17.*

1720

902. *D. Constantinus Barozzi filius Demetrii cretensis consiliarius primarius ultramarinus anno 12 n° 1.*
903. *D. Panaius Berio filius Constantini ex Peloponesio consiliarius secundus ultramarinus anno 4° n° 2.*
904. *D. Constantinus Candì filius Georgii peloponensis anno 2° n° 5.*
905. *D. Georgius Crisopleveri filius Ioannis zacinthius anno 3° n° 6.*
906. *D. Theodorus Melisinò filius Drachi zacynthius anno 4° n° 7.*
907. *D. Antonius Cicilianus filius Ioannis cephalenus anno 4° n° 8.*
908. *D. Alexander Rossi filius Nicolai zacynthius anno 4° n° 9.*
909. *D. Nicolaus Petro filius Thome arginus anno 5° n° 10.*
910. *D. Emanuel Bubulli filius Georgii cretensis anno 5° n° 11.*
911. *D. Antonius Zanchi filius Ioannis cephalenus anno 4° n° 12.*
912. *D. Petrus Pilarinò filius Georgii cephalenus alumnus Collegii Cottunii n° 5° 44.*
913. *D. Philippus Tipaldi filius Georgii cephalenus alumnus dicti Collegii anno 4° n° 45.*
914. *D. Nicolaus Canachi filius Georgii cretensis alumnus dicti Collegii anno 6° n° 46.*
915. *D. Demetrius Meratari filius Michaelis ex Canea alumnus dicti Collegii anno primo n° 47.*
916. *D. Nicolaus Mamunà filius quondam Theocari peloponensis alumnus dicti Collegii anno primo n° 48.*
917. *D. Nicolaus Vovò filius Filareti peloponensis alumnus dicti Collegii anno primo n° 49.*
918. *D. Marcus Antonius Bulgari filius Petri corcyrensis anno primo n° 50.*
919. *D. Nicolaus Caramundani filius Leonardi cretensis alumnus dicti Collegii Cottunii anno 6° n° 51.*
920. *D. Paulus Nomicò filius Leonis zacynthius alumnus dicti Collegii anno 5° n° 52.*
921. *D. Ioannes Madiotti filius Antonii cretensis alumnus Collegii Ultramarini anno 8° n° 53.*

922. *D. Nicolaus Petritin filius Alexandri corcyrensis anno primo n° 54.*
923. *D. Ioannes Bugnà filius Marci corcyrensis anno 4° n° 55.*
924. *D. Ioannes Papà filius Athanasii corcyrensis anno 2° n° 56.*
925. *D. Giorgius Maratari filius Michaelis cretensis anno primo n° 57.*
926. *D. Ioannes Hieronymus Cornelio filius Petri cretensis anno 5° n° 58.*
927. *D. Sebastianus Righi filius Vincentii ex Corcyra anno primo n° 64.*
928. *D. Anastasius Zen quondam Ioannis zacynthius anno primo n° 282.*
929. *D. Elias Teotochi filius Nicolai corcyrensis anno primo absentibus exemptionibus ex decreto ut supra n° 367.*
930. *D. Ioannes Baptista Gregis filius Philippi nauplius anno prossimo absentibus exemptionibus ex decreto ut supra n° 368.*

1721

931. *D. Nicolaus Caramundani filius Leonardi cretensis alumnus Collegii Cottunii anno 7° n° 1.*
932. *D. Petrus Pilarino filius Georgii cephalenus alumnus dicti Collegii anno 6° n° 2.*
933. *D. Demetrius Meratari filius Michaelis ex Canea alumnus dicti Collegii anno 2° n° 3.*
934. *D. Nicolaus Mamunà quondam Theochari peloponesiacus alumnus dicti Collegii anno 2° n° 4.*
935. *D. Nicolaus Canachi filius Giorgii cretensis alumnus dicti Collegii anno 7° n° 5.*
936. *D. Angelus Pilarinò filius Andree cephalenus alumnus dicti Collegii anno primo n° 6.*
937. *D. Athanasius Catramino filius Nicolai zacynthius alumnus dicti Collegii anno primo n° 7.*
938. *D. Andreas Tipaldi filius Iacobi cephalenus alumnus dicti Collegii anno primo n° 8.*
939. *D. Ioannis Hieronymus Cornelio filius Petri cretensis anno 6° ex decreto eccellentissimi Prefecti diei 2 iulii preteriti n° 40.*
940. *D. Nicolaus Petro filius Thoma peloponesiacus alumnus Collegii Ultramarini anno 6° n° 41.*
941. *D. Costantino Candì quondam Georgii peloponesiacus anno 3° n° 42.*
942. *D. Stephanus Dimachi quondam Demetrii constantinopolitanus anno n° 43.*

943. *D. Philippus Tipaldi filius Georgii cephalenus anno 5° n° 44.*
944. *D. Georgius Trompetti quondam Ioannis zacynthius anno primo n° 45.*
945. *D. Constantinus Barozzi filius Dionysii cretensis alumnus Collegii Ultramarini anno 13° n° 47.*
946. *D. Anastasius Zen quondam Ioannis zacynthius alumnus Collegii Ultramarini anno 2° n° 48.*
947. *D. Georgius Meratari filius Michaelis cretensis alumnus Collegii Ultramarini anno 6° n° 49.*
948. *D. Emmanuel Bubuli quondam Georgii cretensis alumnus Collegii Ultramarini anno 6° n° 50.*
949. *D. Ioannis Bugnà quondam Marci corcyrensis alumnus Collegii Ultramarini anno 5° n° 51.*
950. *D. Angelus Tagliapietra quondam Nicolai cretensis alumnus Collegii Ultramarini anno primo n° 52.*
951. *D. Ioannis Madioti quondam Antonii cretensis ex decreto eccellentissimi prefecti diei 25 currentis anno 9° n° 53.*
952. *D. Philocteus Tomasi chirurgus Nationis Ultramarine ex decreto eccellentissimi prefecti diei 29 augusti anno primo n° 54.*
953. *D. Ioannes Papà filius Athanasii corcyrensis anno 3° n° 57.*
954. *D. Nicolaus Turlinò quondam Michaelis corcyrensis anno primo n° 58.*
955. *D. Macarius Christianopoli filius quondam Marini cretensis anno primo n° 59.*
956. *D. Antonius Mastacha filius Stephani corcyrensis anno primo n° 60.*
957. *D. Stelius Mastacha filius Stephani corcyrensis anno primo n° 61.*
958. *D. Anastasius Cusselà filius Ioannis zacynthius anno primo n° 62.*
959. *D. Anastasius Zen filius quondam Ioannis zacynthius anno 2° consiliarius supplementarius primarius anconitanus n° 70.*
960. *D. Zuanne Cappa da Corfù.*

1722

961. *D. Anastasius Cusselà filius Ioannis zacynthius consiliarius primarius ultramarinus anno 2° n° 1.*
962. *D. Anastasius Zen filius Ioannis zacynthius consiliarius secundus ultramarinus anno 3° n° 2.*
963. *D. Angelus Tagliapietra filius Nicolai cretensis anno 2° n° 36.*
964. *D. Salvator Bubulli filius Georgii cretensis alumnus Collegii Ultramarini anno 6° n° 38.*

965. *D. Anastasius Salomon filius Nicolai cephalenus anno primo n° 39.*
966. *D. Georgius Maratari filius Michaelis cretensis anno 7° n° 40.*
967. *D. Nicolaus Caramundani filius Leonardi cretensis alumnus Collegii Cottunii anno 8° n° 41.*
968. *D. Nicolaus Mamunà quondam Theocari peloponesius alumnus dicti Collegii anno 3° n° 42.*
969. *D. Athanasius Catraminus filius Nicolai zacynthius alumnus dicti Collegii anno 2° n° 43.*
970. *D. Andreas Tipaldi filius Iacobi cephalenus alumnus dicti Collegii anno 2° n° 44.*
971. *D. Stephanus Dimachi filius Demetrii constantinopolitanus anno 4° n° 45.*
972. *D. Boliselus Rizzi filius Nicolai atheniensis anno primo n° 46.*
973. *D. Demetrius Maratari filius Michaelis cretensis alumnus Collegii Cottunii anno 3° n° 47.*

1723

974. *D. Nicolaus Mamunà quondam Theocari peloponesius alumnus Collegii Cottunii anno 4° n° 1.*
975. *D. Andreas Tipaldi filius Iacobi cephalenus alumnus dicti Collegii anno 3° n° 2.*
976. *D. Demetrius Maratari filius Michaelis cretensis alumnus dicti Collegii anno 4° n° 3.*
977. *D. Athanasius Catraminus filius Nicolai zacynthius alumnus dicti Collegii anno 3° n° 4.*
978. *D. Nicolaus Rizzi filius Boliseli atheniensis alumnus dicti Collegii anno primo n° 5.*
979. *D. Cosmus Barozzi filius Antonii cretensis alumnus dicti Collegii anno primo n° 6.*
980. *D. Nicolaus Straticò filius Ioannis cretensis alumnus dicti Collegii anno primo n° 7.*
981. *D. Georgius Maratari filius Michaelis cretensis alumnus Collegii Ultramarini anno 8° n° 38.*
982. *D. Anastasius Zen filius Ioannis zacynthius anno 4° n° 39.*
983. *D. Antonius Avramioti filius Nicolai zacynthius anno primo n° 40.*
984. *D. Angelus Tagliapietra filius Nicolai cretensis anno 3° n° 41.*
985. *D. Nicolaus Caramundani filius Leonardi cretensis alumnus Collegii Ultramarini anno 9° n° 42.*

986. *D. Joseph Gasa filius Petri byzantinus anno primo n° 43.*
987. *D. Nicolaus Atheneus filius Ioannis zacynthius anno primo n° 44.*
988. *D. Alexander Alexius Pontica filius Stelii thessalonicensis anno primo n° 45.*
989. *D. Leonardus Lando filius Francisci cretensis anno primo n° 46.*
990. *D. Demetrius Procopius Pamperi filius Nicolai moscopolitanus consiliarius primarius ultramarinus anno primo n° 47.*
991. *D. Anastasius Salomon filius Nicolai cephalenus consiliarius secundus ultramarinus anno 2° n° 48.*

1724

992. *D. Anastasius Zen filius Ioannis zacynthius anno 5° consiliarius primarius ultramarinus n° 6.*
993. *D. Philippus Tipaldi filius Georgii cephalenus anno 6° consiliarius secundus ultramarinus n° 7.*
994. *D. Ciriacus Papadà filius Theodosii thessalonicensis anno 2° n° 43.*
995. *D. Alexander Pontica filius Stelii thessalonicensis anno 2° n° 44.*
996. *D. Joseph Gasa filius Petris chiensis anno 2° n° 45.*
997. *D. Elias Columbin filius Francisci cephalenus anno primo n° 46.*
998. *D. Anastasius Salamon filius Nicolai cephalenus anno 3° n° 47.*
999. *D. Nicolaus Caramundani filius Leonardi cretensis anno decimo n° 48.*
1000. *D. Anastasius Cusella filius Ioannis zacynthius anno 4° n° 49.*
1001. *D. Cristophorus Cutufari filius Antonii cephalenus anno primo n° 50.*
1002. *D. Petrus Crassan filius Nicolai cephalenus anno primo n° 51.*
1003. *D. Antonius Avramioti filius Nicolai zacynthius anno 2° n° 52.*
1004. *D. Leonardus Lando filius Francisci cretensis anno 2° n° 53.*
1005. *D. Nicolaus Atheneus filius Ioannis zacynthius anno 2° n° 54.*
1006. *D. Angelus Tagliapietra filius Nicolai zacynthius anno 4° n° 55.*
1007. *D. Nicolaus Mamunà filius Theocari corinthiacus anno 5° n° 56.*
1008. *D. Andreas Tipaldi filius Iacobi cephalenus anno 4° n° 57.*
1009. *D. Demetrius Maratari filius Michaelis cretensis anno 5° n° 58.*
1010. *D. Nicolaus Rizzi filius Belisarii atheniensis anno 2° n° 59.*
1011. *D. Nicolaus Straticò filius Ioannis cretensis anno 2° n° 60.*
1012. *D. Philotheus Tomasi chirurgus inclite Nationis Ultramarine iuxta literram exellentissimi magistratus illustrissimorum moderatorum diei 18 septembris sabentis pro hoc anno n° 75.*

1725

1013. *D. Anastasius Salomon filius Nicolai cephalenus anno 4° n° 35.*
1014. *D. Nicolaus Caramundani filius Leonardi cretensis anno XI n° 36.*
1015. *D. Alexander Pontica thessalonicensis filius Stelii anno 3° n° 37.*
1016. *D. Antonius Avramioti filius Nicolai zacynthius anno 3° n° 38.*
1017. *D. Leonardus Lando filius Francisci cretensis anno 3° n° 39.*
1018. *D. Joseph Gara (= Gasa) filius Petri chius 3° n° 40.*
1019. *D. Anastasius filius Ioannis zacynthius anno 5° n° 41.*
1020. *D. Christophorus Cutufari filius Antonii cephalenus anno 2° n° 42.*
1021. *D. Nicolaus Atheneus filius Ioannis zacynthius anno 3° n° 43.*
1022. *D. Philippus Tipaldi filius Georgii cephalenus anno 9° n° 44.*
1023. *D. Andreas Tipaldi filius Iacobi cephalenus alumnus Collegii Cottunii anno 5° n° 45.*
1024. *D. Demetrius Maratari filius Michaelis cretensis alumnus dicti Collegii anno 6° n° 46.*
1025. *D. Nicolaus Rizzi filius Belisarii atheniensis alumnus dicti Collegii anno 3° n° 47.*
1026. *D. Nicolaus Straticò filius Ioannis cretensis alumnus dicti Collegii anno 3° n° 48.*
1027. *D. Georgius Trompeti quondam Ioannis zacynthius anno 5° consiliarius primarius ultramarinus n° 49.*
1028. *D. Petrus Crassan filius Nicolai cephalenus anno 2° consiliarius secundus ultramarinus n° 50.*
1029. *D. Michael Achielli filius Marci Antonii rethymiensis anno primo n° 60.*
1030. *D. Franciscus Psomà filius quondam Nicolai leucadiensis alumnus Collegii Cottunii anno primo n° 64.*

1726

1031. *D. Nicolaus Trecha filius Andree cephalenus anno primo cum exemptionibus ex decreto exellentis Pretoris et vice Prefecti n° 299.*
1032. *D. Demetrius Maratari filius Michaelis cretensis alumnus Collegii Cottunii anno 7° n° 36.*
1033. *D. Nicolaus Rizzi filius Beniselli atheniensis alumnus dicti Collegii anno 4° n° 37.*
1034. *D. Nicolaus Straticò filius Ioannis cretensis alumnus dicti Collegii anno 4° n° 38.*
1035. *D. Franciscus Psomà quondam Nicolai leucadiensis alumnus dicti Collegii anno 2° n° 39.*

1036. *D. Georgius Grammaticopulo filius Mennas cephalenus alumnus dicti Collegii anno 2o no 40.*
1037. *D. Angelus Lazari filius Pauli zacynthius alumnus dicti Collegii anno 2o no 41.*
1038. *D. Demetrius Crassan filius Nicolai cephalenus anno 3o no 42.*
1039. *D. Anastasius Cusselà filius Ioannis zacynthius anno 6o no 43.*
1040. *D. Nicolaus Trecha filius Andree cephalenus anno 2o no 44.*
1041. *D. Philippus Tipaldi filius Georgii cephalenus anno decimo no 45.*
1042. *D. Thomas Ralli filius Constantini constantinopolitanus consiliarius secundus ultramarinus no 46.*
1043. *D. Nicolaus Atheneus filius Ioannis zacynthius anno 4o consiliarius primarius ultramarinus no 47.*
1044. *D. Gaetanus de Rubeis filius Antonii zacynthius anno primo no 48.*
1045. *D. Antonius Avramioti filius Nicolai zacynthius anno 4o no 49.*
1046. *D. Anastasius Salomon filius Nicolai cephalenus anno 5o no 50.*
1047. *D. Leonardus Lando filius Francisci cretensis anno 4o no 51.*
1048. *D. Antonius Mastraca filius Stephani corcyrensis anno 2o no 52.*
1049. *D. Basilius Politi filius Lucas corcyrensis anno primo no 53.*
1050. *D. Theodorus Fitili filius Emanuelis constantinopolitanus anno primo no 54.*
1051. *D. Demetrius Calichiopulo filius Marci corcyrensis anno primo ex decreto excellentissimi Pretoris vice Prefecti no 67.*
1052. *D. Antonius Lucani filius Georgii corcyrensis anno primo ex decreto ut ante no 68.*
1053. *D. Antonius Pillarinò filius Constantini cephalenus anno primo no 219.*

1727

1054. *D. Gaetanus de Rubeis filius Antonii zacynthius anno 2o no 7.*
1055. *D. Stellius Mastracà filius Stephani corcyrensis anno primo no 8.*
1056. *D. Basilius Politi filius quondam Luce corcyrensis anno 2o no 9.*
1057. *D. Thomas Ralli filius Constantini constantinopolitanus anno 2o no 10.*
1058. *D. Anastasius Cusselà filius Ioannis zacynthius anno 7o consiliarius primarius ultramarinus tradita fuit ita suadente et patrocinente Illustrissimo D. Preside Papadopoli deputato licet sit ultra sextus annus no 11.*
1059. *D. Antonius Avramioti filius Nicolai zacynthius anno 5o consiliarius secundus ultramarinus no 12.*

1060. *D. Theodorus Fitili filius Emanuelis constantinopolitanus anno 2o no 13.*
1061. *D. Leonardus Lando Francisci cretensis anno 5o no 14.*
1062. *D. Nicolaus Trecha filius Andree cephalenus anno 3o.*
1063. *D. Anastasius Salomon filius Nicolai cephalenus anno 6o no 16.*
1064. *D. Demetrius Maratari filius Michaelis cretensis alumnus Collegii Cottunii anno 8o no 17.*
1065. *D. Nicolaus Rizzi filius Beniselli atheniensis alumnus dicti Collegii anno 5o no 18.*
1066. *D. Nicolaus Straticò filius Ioannis cretensis alumnus dicti Collegii anno 5o no 19.*
1067. *D. Franciscus Psomà quondam Nicolai leucadiensis alumnus dicti Collegii anno 3o no 20.*
1068. *D. Georgius Grammaticopulo filius Menne cephalenus alumnus dicti Collegii anno 3o no 21.*
1069. *D. Ioannes Trecha filius Andree cephalenus alumnus dicti Collegii anno primo no 22.*
1070. *D. Stematellus Cazzaiti filius Demetrii cephalenus anno 2o no 59.*

1728

1071. *D. Ioannes Politi filius Luce corcyrensis anno 2o ex decreto pretorio cum exemptionibus no 323.*
1072. *D. Anastasius Politi filius Luce corcyrensis anno 2o ex decreto pretorio cum exemptionibus no 324.*
1073. *D. Antonius Lucani filius Georgii corcyrensis anno 2o ex decreto pretorio no 325.*
1074. *D. Demetrius Calichiopulo filius Marci anno 2o ex decreto pretorio no 326.*
1075. *D. Andreas Theotochi filius Aloysii corcyrensis anno 2o no 327.*
1076. *D. Marcus Gaeta filius Hieronymi zacynthius anno primo ex decreto pretorio cum exemptionibus no 328.*
1077. *D. Paulus Frecius filius Ioannis zacynthius anno primo ex decreto pretorio cum exemptionibus no 329.*
1078. *D. Constantinus Cacurius filius Stamulachii tricalensis consiliarius primus Ultramarine Nationis anno 2o no 34.*
1079. *D. Petrus Psomà filius Apostoli leucadiensis consiliarius secundus artistarum ultramarinus no 35.*
1080. *D. Theodorus Phitili filius Emmanuelis constantinopolitanus anno 3o no 36.*
1081. *D. Basilius Politi quondam Luce corcyreus anno 2o no 37.*

1082. *D. Stellius Mastracha filius Stephani corcyrensis anno 2o no 38.*
1083. *D. Demetrius Nomicò filius Leonis zacynthius anno primo no 39.*
1084. *D. Anastasius Salamon quondam Nicolai cephalenus alumnus Collegii Ultramarini anno 7o no 40.*
1085. *D. Asanius Laschari filius Lascari thessalonicensis anno primo no 41.*
1086. *D. Philippus Tipaldi filius Georgii cephalenus alumnus dicti Collegii anno 12o no 42.*
1087. *D. Thomas Rhalli filius Constantini constantinopolitanus anno 3o no 43.*
1088. *D. Antonius Avramioti filius Nicolai zacynthius anno 6o no 44.*
1089. *D. Demetrius Maratari quondam Michaelis scolaris Collegii Cottuniani anno 9o no 45.*
1090. *D. Georgius Grammaticopulus filius Menne cephalenus anno 4o scolaris ut supra no 46.*
1091. *D. Nicolaus Rizzi filius Bollisarii atheniensis anno 6o scolaris ut supra no 47.*
1092. *D. Nicolaus Stratigò filius Ioannis corcyreus anno 6o scolaris ut supra no 48.*
1093. *D. Franciscus Psomà quondam Nicolai leucadius anno 4o scolaris ut supra no 49.*
1094. *D. Ioannes Trecha filius Andree cephalenus anno 2o scolaris ut supra no 50.*
1095. *D. Michael Cochinus filius Georgii constantinopolitanus anno 3o no 51.*
1096. *D. Joseph Gariboldi filius Ioannis cretensis anno primo no 52.*
1097. *D. Caietanus de Rubeis filius Antonii zacynthius anno 3o no 60.*
1098. *D. Petrus Criconia filius quondam Angeli corcyrensis anno primo no 62.*

1729

1099. *D. Nicolaus Stratigò filius Ioannis cretensis alumnus Collegii Cottunii anno 7o no 31.*
1100. *D. Nicolaus Rizzi filius Bollisarii atheniensis alumnus dicti Collegii anno 7o no 32.*
1101. *D. Franciscus Psomà quondam Nicolai leudacius alumnus dicti Collegii anno 5o no 33.*
1102. *D. Georgius Grammaticopulus filius Mene cephalenus alumnus dicti Collegii anno 5o no 34.*
1103. *D. Ioannes Trecha filius Andree cephalenus alumnus dicti Collegii anno 3o no 35.*

1104. *D. Antonius de Zorzi filius Leonardi cretensis anno primo no 36.*
1105. *D. Ioannes Syropulus filius Georgii cretensis anno primo no 37.*
1106. *D. Antonius Langadani filius Laurentii cretensis anno 3o no 38.*
1107. *D. Joseph Langadani filius Laurentii cretensis anno 3o no 39.*
1108. *D. Constantinus Stamulachi filius Stamulachi tricalensis anno 3o no 40.*
1109. *D. Demetrius Maratari quondam Michaelis cretensis alumnus Collegii ultramarini anno Xo no 41.*
1110. *D. Marcus Tipaldi filius Constantini cephalenus anno primo no 42.*
1111. *D. Thomas Ralli filius Constantini constantinopolitanus consiliarius primus ultramarinus anno 4o no 43.*
1112. *D. Eustachius Nomicò filius Leonis zacynthius consiliarius secundus ultramarinus no 44.*
1113. *D. Nicolaus Caramundani filius Leonardi cretensis anno primo no 45.*
1114. *D. Assanus Lascari filius Lascari thessalonicensis anno 2o no 46.*
1115. *D. Gaetanus de Rubeis filius Antonii zacynthius anno 4o no 47.*
1116. *D. Christodolus Cutufari filius Demetrii cephalenus anno primo no 48.*
1117. *D. Stellius Mastracà filius Stephani corcyreus anno 3o no 49.*
1118. *D. Joseph Antonius Gariboldi filius quondam Ioannis cretensis anno 2o no 237.*
1119. *D. Nicolaus Cazzaiti filius Theodori cephalenus anno primo alumnus Collegii Cottunii ex decreto exellentissimi Pretoris et pro Prefecti cum exemptionibus no 265.*

1730

1120. *D. Nicolaus Trecca filius Andree cephalenus consiliarius primarius ultramarinus no 32.*
1121. *D. Thomas Ralli filius Costantini constantinopolitanus consiliarius secundus ultramarinus anno 5o no 33.*
1122. *D. Demetrius Nomicò filius Leonis zacynthius anno 3o no 34.*
1123. *D. Alexander Calogerà filius Georgii cretensis anno 2o no 35.*
1124. *D. Assanius Lascarus filius Lascari cretensis anno 3o no 36.*
1125. *D. Aloysius Caotorta filius Alexandri zacynthius anno primo no 37.*
1126. *D. Theodorus Fitili filius Emanuelis constantinopolitanus anno 4o no 38.*
1127. *D. Demetrius Marathari filius Michaelis cretensis anno 2o no 39.*

1128. *D. Joseph Langadani filius Laurentii cretensis anno 4º nº 40.*
1129. *D. Constantinus Cacuri filius Stamulachii tricalensis anno 4º nº 41.*
1130. *D. Franciscus Psomà filius quondam Nicolai leucadius anno 6º nº 42.*
1131. *D. Georgius Grammaticopulus filius Menne cephalenus anno 6º nº 43.*
1132. *D. Ioannes Trecca filius Andree cephalenus anno 4º nº 44.*
1133. *D. Nicolaus Cazzaiti filius Theodori cephalenus anno 2º nº 45.*
1134. *D. Anastasius Crassan filius Nicolai cephalenus anno primo nº 46.*
1135. *D. Andreas Avramioti filius Nicolai zacynthius anno primo nº 47.*
1136. *D. Ambrosius Chalichiopulus filius Stelii corcyrensis anno primo nº 48.*
1137. *D. Caietanus de Rubeis filius Antonii zacynthius anno 5º nº 49.*
1138. *D. Andreas Psomà filius quondam Nicolai de S. Maura anno primo nº 305.*

1731

1139. *D. Ioannes Trecca filius Andree cephalenus alumnus Collegii Cottunii anno 5º nº 1.*
1140. *D. Nicolaus Cazzaiti filius Theodori cephalenus alumnus dicti Collegii anno 3º nº 2.*
1141. *D. Andreas Avramioti filius Nicolai zacynthius alumnus dicti Collegii anno 2º nº 3.*
1142. *D. Andreas Psomà filius quondam Nicolai de Santa Maura alumnus dicti Collegii anno 2º nº 4.*
1143. *D. Georgius Grammaticopulo filius Menne cephalenus alumnus dicti Collegii anno 7º nº 5.*
1144. *D. Anastasius Crassan filius Nicolai cephalenus alumnus dicti Collegii anno 2º nº 6.*
1145. *D. Demetrius Maratari filius Michaelis cretensis anno 3º nº 38.*
1146. *D. Ioannes Metaxa filius Constantini constantinopolitanus anno primo nº 39.*
1147. *D. Theodorus Phitili filius Emanuelis constantinopolitanus anno 5º nº 40.*
1148. *D. Constantinus Vlastò filius Demetrii constantinopolitanus anno primo nº 41.*
1149. *D. Angelus Tiganiti filius Georgii arginus anno primo nº 42.*
1150. *D. Assanus Lascari filius Lascari cretensis anno 4º nº 43.*

1151. *D. Lazarus Bragadinus filius Cristophori cretensis anno primo nº 44.*
1152. *D. Demetrius Festa filius Pauli corcyrensis anno primo nº 45.*
1153. *D. Spiridion Michael Bulgari filius Stematelli corcyrensis anno primo nº 46.*
1154. *D. Spiridion Gini filius Andree cephalenus anno primo nº 47.*
1155. *D. Theodorus Phitili filius Emanuelis constantinopolitanus consiliarius primarius ultramarinus nº 48.*
1156. *D. Demetrius Maratari filius Michaelis cretensis consiliarius secundus ultramarinus nº 49.*
1157. *D. Constantinus Straticò filius Michaelis cretensis anno primo nº —.*
1158. *D. Michael Turlinò quondam Michaelis corcyrensis anno primo abseuntibus exemptionibus ex decreto exellentissimi Prefecti Nicolai Venerii nº 251.*
1159. *D. Matheus Selechi filius Athanasii corcyrensis anno primo absentibus exemptionibus ex decreto dicti exellentissimi Prefecti nº 252.*

1732

1160. *D. Nicolaus Premarinus filius Georgii cretensis consiliarius primarius ultramarinus anno 4º nº 1.*
1161. *D. Franciscus Psomà filius quondam Nicolai leucadiensis consiliarius secundus ultramarinus anno 2º nº 2.*
1162. *D. Angelus Tiganiti filius Georgii arginus anno 2º nº 3.*
1163. *D. Ioannes Metaxà filius Constantini constantinopolitanus anno 2º nº 35.*
1164. *D. Constantinus Vlastò filius Demetrii constantinopolitanus anno 2º nº 36.*
1165. *D. Nicolaus Cazzaiti filius Theodori cephalenus anno 4º nº 37.*
1166. *D. Andreas Avramioti filius Nicolai zacynthius anno 3º nº 38.*
1167. *D. Andreas Psomà filius Nicolai leucadius anno 3º nº 39.*
1168. *D. Anastasius Crassan filius Nicolai cephalenus anno 3º nº 40.*
1169. *D. Constantinus Stratigò filius Michaelis cretensis anno 2º nº 41.*
1170. *D. Georgius Gramaticopolo filius Mene peloponesiacus alumnus Collegii Cottunii anno 8º nº 42.*
1171. *D. Anastasius Politi filius Lucas corcyrensis anno primo nº 43.*
1172. *D. Basilius Politi filius Lucas corcyrensis anno 4º nº 44.*
1173. *D. Stephanus Rodostomo filius Constantini corcyrensis anno primo nº 45.*
1174. *D. Mattheus Rodostomo filius Zachi corcyrensis anno primo nº 46.*

1175. *D. Demetrius Festa filius Pauli corcyrensis anno 2° n° 48.*
1176. *D. Demetrius Merathari filius Michaelis cretensis anno 4° n° 49.*
1177. *D. Spiridion Bulgari filius Stematelli corcyrensis anno 2° n° 50.*
1178. *D. Nicolaus Stratigò filius Ioannis cretensis anno 4° n° 51.*
1179. *D. Athanasius Chiriazi filius Chiriazi constantinopolitanus anno primo n° 52.*
1180. *D. Aloysius Caotorta filius Antonii zacynthius anno primo n° 57.*
1181. *D. Marcus Tipaldi filius Ioannis cephalenus anno primo n° 58.*
1182. *D. Evangelista Turlinò filius Michaelis corcyrensis anno primo n° 59.*
1183. *D. Petrus Policalà filius Dominici cephalenus anno primo n° 60.*
1184. *D. Gregorius Assani filius Georgii cephalenus anno primo n° 61.*
1185. *D. Albertus Bragadinus filius Cristofori cretensis anno primo n° 64.*
1186. *D. Ioannes Premarinus filius Georgii cretensis anno primo n° 67.*
1187. *D. Mattheus Casinus filius Demetrii alumnus noviter electus in Collegii Ultramarini anno primo n° 68.*

1733

1188. *D. Nicolaus Cazzaiti filius Theodori cephalenus alumnus Collegii Cottunii anno 5° n° 35.*
1189. *D. Andreas Avramioti filius Nicolai zacynthius alumnus dicti Collegii anno 4° n° 36.*
1190. *D. Andreas Psomà filius Nicolai leucadiensis alumnus dicti Collegii anno 4° n° 37.*
1191. *D. Anastasius Crassan filius Nicolai cephalenus alumnus dicti Collegii anno 4° n° 38.*
1192. *D. Constantinus Stratigò filius Michaelis cretensis alumnus dicti Collegii anno 3° n° 39.*
1193. *D. Michael Franzin filius Stamateli cephalenus alumnus dicti Collegii anno primo n° 40.*
1194. *D. Nicolaus Premarinus filius Georgii cretensis anno 5° n° 41.*
1195. *D. Ioannes Premarinus filius Georgii cretensis anno 2° n° 42.*
1196. *D. Mattheus Cusin filius Demetrii cretensis anno 2° n° 43.*
1197. *D. Constantinus Vlastò filius Demetrii constantinopolitanus anno 3° n° 44.*
1198. *D. Ioannes Metaxà filius Constantini constantinopolitanus consiliarius primarius Nationis Ultramarine anno 3° n° 45.*
1199. *D. Theodorus Phitili filius Emanuelis constantinopolitanus anno 6° n° 46.*

20 - 8 - 1970

1200. *D. Gasparus de Zorzi filius Leonardi cretensis anno 5° n° 47.*
1201. *D. Stephanus Rodostomo filius Constantini corcyrensis anno 2° n° 48.*
1202. *D. Mattheus Rodostomo filius Zachi corcyrensis anno 2° n° 49.*
1203. *D. Anastasius Politi filius Luce corcyrensis anno 2° n° 50.*
1204. *D. Nicolaus Marcati filius Georgii zacynthius anno primo n° 51.*
1205. *D. Ioannes Moscopulo filius Nicolai cephalenus anno primo n° 52.*
1206. *D. Nicolaus Stratigò filius Ioannis cretensis anno 5° n° 53.*
1207. *D. Ioannes Langadani filius Petri cretensis anno primo n° 54.*
1208. *D. Basilius Politi Luce corcyrensis anno 5° n° —.*
1209. *D. Nicolaus Stratigò filius Ioannis cretensis anno 5° n° 278 consiliarius secundus ultramarinus.*

1734

1210. *D. Mattheus Cosinius filius Demetrii cretensis anno 3° consiliarius primarius ultramarinus n° 32.*
1211. *D. Nicolaus Cazzaiti filius Theodori cephalenus anno 6° alumnus Collegii Cottunii n° 33.*
1212. *D. Andreas Avramiotti filius Nicolai zacynthius anno 5° alumnus dicti Collegii n° 34.*
1213. *D. Anastasius Crassan filius Nicolai cephalenus anno 5° alumnus dicti Collegii n° 35.*
1214. *D. Constantinus Straticò filius Michaelis cretensis anno 4° alumnus dicti Collegii n° 36.*
1215. *D. Michael Franzini filius Stemmatelli cephalenus anno 2° alumnus dicti Collegii n° 37.*
1216. *D. Michael Straticò filius Ioannis cretensis anno primo alumnus dicti Collegii n° 38.*
1217. *D. Nicolaus Premarinus filius Georgii cretensis anno 6° n° 39.*
1218. *D. Hieronymus Policalà filius Ioannis cephalenus anno 2° consiliarius secundus ultramarinus n° 40.*
1219. *D. Ioannes Moschopulus filius Nicolai cephalenus anno 2° n° 41.*
1220. *D. Ioannes Trecca filius Andree cephalenus anno 2° n° 42.*
1221. *D. Athanasius Chiriaci filius Theodori constantinopolitanus anno 3° n° 43.*
1222. *D. Marcellus Marcellatus ex Elide anno primo n° 44.*
1223. *D. Gaspar de Zorzi filius Leonardi cretensis anno 6° n° 45.*
1224. *D. Comes Spiridio Theotochi filius Nicolai corcyrensis anno primo n° 46.*

1225. *D. Marcus Comes Theotochi filius Nicolai corcyrensis anno primo n° 47.*
1226. *D. Antonius Conti filius Constantini cretensis anno primo n° 50.*
1227. *D. Georgius dalla Decima filius Basilii cephalenus anno primo n° 51.*
1228. *D. Demetrius Bassà filius Luigi corcyrensis anno primo n° 52.*
1229. *D. Aloysius comes dalla Decima filius Hieronymi cephalenus anno primo n° 53.*
1230. *D. Angelus Lusi filius Constantini cephalenus anno primo n° 60.*
1231. *D. Hieronymus Logotheti filius quondam Georgii zacynthius anno primo n° 66.*
1232. *D. Nicolaus Marcati filius Pauli zacynthius anno primo n° 67.*
1233. *D. Spiridio Bulgari filius Basilii corcyrensis anno 3° n° 68.*
1234. *D. Evangelista Turlinò filius Nicolai cretensis anno 3° n° 69.*
1235. *D. Nicolaus Franceschi filius Marci Antonii cretensis anno primo n° 70.*

1735

1236. *Nicolaus Cazzaiti filius Theodori chefalenus anno 7° alumnus Collegii Cottunii n° 32.*
1237. *Anastasius Crassan filius Nicolai cephalenus anno 6° alumnus detti Collegii n° 33.*
1238. *Constantinus Straticò filius Michailis cretensis anno 5° alumnus detti Collegii n° 34.*
1239. *Michael Straticò filius Ioannis cretensis anno 2° alumnus detti Collegii n° 35.*
1240. *Ioannis Stauro filius Constantini corcyrensis anno primo alumnus detti Collegii n° 36.*
1241. *Ioannes Moscopulus filius Basilii cephalenus anno 3° n° 37.*
1242. *Hieronymus Policalà filius Ioannis cephalenus anno 3° n° 38.*
1243. *Paschalis Grammaticopoli filius Mene cretensis consiliarius primus ultramarinus anno 3° n° 40.*
1244. *Demetrius Bassan filius Luce corcyrensis anno 2° n° 41.*
1245. *Antonius Conti filius Constantini cretensis anno 2° n° 42.*
1246. *Nicolaus Franceschi filius Marci Antonii cretensis anno 2° n° 43.*
1247. *D. Spiridio Bulgari filius Basilii corcyrensis anno 4° n° 44.*
1248. *D. Nicolaus Marcati filius Pauli zacynthius anno 2° n° 45.*
1249. *Evangelista Turlinò filius Nicolai cretensis anno 4° n° 46.*
1250. *Comes Hieronymus Logotetti filius quondam Giorgii zacynthius anno 2° n° 47.*
1251. *Comes Nicolaus Zographi filius Thome cretensis anno primo n° 48.*

1252. *Athanasius Chiriazi filius Theodori constantinopolitanus anno 3° n° 49.*
1253. *Comes Ioannis dalla Decima filius Hieronymi cephalenus anno 3° consiliarius 2dus ultramarinus n° 50.*
1254. *Aloysius dalla Decima filius Hieronymi cephalenus anno 2° n° 51.*
1255. *Ioannes Trecca filius Andree cephalenus anno 3° n° 52.*
1256. *Mattheus Hectoreus filius Marci Antonii phocensis anno primo n° 53.*
1257. *Comes Stephanus Theodochi filius Nicolai corcyrensis anno 3° n° 57.*
1258. *Comes Spiridio Theodochi filius Nicolai corcyrensis anno 3° n° 58.*
1259. *Nicolaus Sissinius filius Michaelis ex Elide anno primo n° 66.*

1736

1260. *Matteus Damesarius filius Basilii Cazì cydonius alumnus Collegii Cottunii anno primo n° 303.*
1261. *Pasqualis Gramaticopoli filius Mene cretensis anno 4° consiliarius primus ultramarinus n° 38.*
1262. *Nicolaus Straticò filius Ioannis cretensis anno 6° consiliarius 2dus ultramarinus n° 39.*
1263. *Nicolaus Zographi filius Thome cretensis anno 2° n° 40.*
1264. *Ioannes Capniti filius Christophori zacynthius anno primo n° 41.*
1265. *Ioannes Policalà filius Georgii cephalenus anno 4° n° 42.*
1266. *Nicolaus Peristiano filius Andree cephalenus anno 3° n° 43.*
1267. *Ioannes Moschopulus filius Nicolai cephalenus anno 4° n° 44.*
1268. *Nicolaus Cazzaitti filius Theodori cephalenus anno 8° alumnus Collegii Cottunii n° 45.*
1269. *Anastasius Crassan filius Nicolai cephalenus anno 7° alumnus detti Collegii n° 46.*
1270. *Constantinus Stratigò filius Michaelis cretensis anno 6° alumnus detti Collegii n° 47.*
1271. *Michael Stratigò filius Ioannes cretensis anno 3° alumnus detti Collegii n° 48.*
1272. *Ioannis Stauro filius Constantini corcyrensis anno 2° alumnus detti Collegii n° 49.*
1273. *Mattheus Danese filius quondam Cazì Basilii canensis anno 2° alumnus detti Collegii n° 50.*
1274. *Demetrius Bassan filius Ioannis corcyrensis anno 3° n° 51.*
1275. *Nicolaus Sissini filius Michaelis ex Elide anno 2° n° 52.*
1276. *Eustachius Tipaldus filius Ioannis cephalenus anno primo n° 53.*

1277. *Marcus Theotochi filius Nicolai corcyrensis anno 3° n° 54.*
1278. *Stephanus Talier filius Francesci corcyrensis anno primo n° 55.*
1279. *Stephanus Zographi filius Cristophori ianinensis anno primo n° 56.*
1280. *Hieronymus Logotteti filius Georgii zacynthius anno 3° n° 57.*
1281. *Spiridion Bulgari filius Basilii corcyrensis anno 5° n° 58.*
1282. *Nicolaus Franceschi filius Marci Antonii cretensis anno 3° n° 59.*
1283. *Matheus Cusinus quondam Demetrii cretensis anno 5° n° 63.*
1284. *Antonius Conti filius Constantini cretensis anno 3° n° 64.*
1285. *Anastasius Tipaldi filius Pauli cephalenus anno 3° n° 66.*
1286. *Michael Franzinus filius Stamatello cephalenus anno primo n° 67.*
1287. *Theodorus Alfonsus filius Georgii cephalenus anno primo n° 68.*
1288. *Alexander Ianguleus filius Salvatoris constantinopolitanus anno primo n° 73.*

1737

1289. *Anastasius Typaldi cephalenus filius d. Georgii consiliarius primus ultramarinus anno 4° n° 33.*
1290. *Nicolaus Peristiano cephalenus filius Andree consiliarius secundus ultramarinus anno 4° n° 34.*
1291. *Stephanus Sographi filius Christophori ianinensis anno 2° n° 35.*
1292. *Constantinus Straticò filius Michaelis cretensis anno 7° alumnus Collegii Cottunii n° 36.*
1293. *Michael Straticò filius Ioannis Antonii anno 4° alumnus detti Collegii n° 37.*
1294. *Ioannes Stauro filius Costantini corcyrensis anno 3° alumnus detti Collegii n° 38.*
1295. *Matheus Danese filius quondam Casì Basilii canensis anno 3° alumnus detti Collegii n° 39.*
1296. *Georgius Coidan filius Nicolai cephalenus anno 2° alumnus detti Collegii n° 40.*
1297. *Ioannes Baptista Carburi filius Demetrii cephalenus anno primo alumnus detti Collegii n° 41.*
1298. *Spiridion Teotochi filius Nicolai corcyrensis anno 3° n° 42.*
1299. *Nicolaus Sographi filius Thome cretensis anno 3° n° 43.*
1300. *Theodorus Alphonsi filius Georgii cephalenus anno 2° n° 44.*
1301. *Ioannis Capnissi filius Christophori zacynthius anno 2° n° 45.*
1302. *Spiridion Bulgari filius Basilii corcyrensis anno 6° n° 46.*
1303. *Stephanus Talier filius Francesci corcyrensis anno 2° n° 47.*
1304. *Stelleus Arsani filius Pauli cephalenus anno 2° n° 48.*
1305. *Michael Franzini filius Stematelli cephalenus anno 2° n° 49.*

1306. *Bartholomeus Calichiopoli filius Spiridionis corcyrensis anno 2° n° 51.*
1307. *Anastasius Andrizzi filius Theodori zacynthius anno 2° n° 50.*
1308. *Aloysius dalla Decima filius Hieronymi cephalenus anno 3° n° 52.*
1309. *Theodorus Fitili filius Emanuelis constantinopolitanus anno 5° n° 53.*
1310. *Evangelista Turlinò filius Michaelis corcyrensis anno 5° n° 54.*
1311. *Hieronymus Policalà filius Ioannis cephalenus anno 5° n° 55.*
1312. *Angelus Lusi filius Constantini cephalenus anno 4° n° 68.*
1313. *Ioannis dalla Decima filius Hieronimi cephalenus anno primo n° 69.*
1314. *Andreas Psomà filius Nicolai leucadius anno primo n° 70.*
1315. *Luca Chortatius filius Francesci cretensis anno 2° n° 71.*
1316. *Adamus Vlastò filius quondam Crysosculi constantinopolitanus anno primo n° 307.*

1738

1317. *Emanuel Cannerinus filius quondam Antonii concyrensis anno primo n° 309.*
1318. *Matheus Cussini filius Demetrii cretensis anno 7° n° 33.*
1319. *Ioannes Treca filius Andree cephalenus anno 6° n° 34.*
1320. *Ioannis Sographi filius Christophori ianinensis anno 3° n° 35.*
1321. *Nicolaus Peristiano filius Andree cephalenus anno 5° n° 36.*
1322. *Anastasius Typaldi filius Georgii cephalenus anno 5° n° 37.*
1323. *Nicolaus Sographi filius Thome cretensis anno 4° n° 38.*
1324. *Michael Franzini filius Stemmatelli cephalenus anno 3° n° 39.*
1325. *Constantinus Straticò filius Michaelis cretensis anno 8° alumnus Collegii Cottunii n° 40.*
1326. *Matheus Danese quondam Cazì filius cretensis anno 4° alumnus Collegii Cottunii n° 41.*
1327. *Georgius Coidan filius Nicolai cephalenus anno 3° alumnus Collegii Cottunii n° 42.*
1328. *Ioannis Stauro filius Constantini corcyrensis anno 4° alumnus Collegii Cottunii n° 43.*
1329. *Ioannis Battista Carburi filius Demetrii cephalenus anno 2° alumnus predetti Collegii n° 44.*
1330. *Emanuel Carachinò filius quondam Antonii corcyrensis anno 2° alumnus predetti Collegii n° 45.*
1331. *Georgius dalla Decima filius Basilii cephalenus anno 6° n° 48.*
1332. *Diamantinus Chinetò filius Georgii zazynthius anno primo n° 136.*

1333. *Sebastianus Lando filius Comitis Antonii cretensis anno primo alumnus Collegii Cottunii nº 181.*

1739

1334. *Nicolaus Peristiano filius Andree cephalenus anno 6º nº 33.*
1335. *Nicolaus Cazzaiti filius Theodori cephalenus anno primo nº 34.*
1336. *Ioannis Stauro filius Constantini corcyrensis anno 5º alumnus Collegii Cottunii nº 35.*
1337. *Matheus Danexachi filius quondam Cazi Basilii canensis anno 5º alumnus detti Collegii nº 36.*
1338. *Georgius Coidan filius Nicolai cephalenus anno 4º alumnus di Collegii sudetto nº 37.*
1339. *Ioannis Battista Carburi filius Demetrii corcyrensis anno 3º alumnus detti Collegii nº 38.*
1340. *Emanuel Carachinò filius quondam Antonii corcyrensis anno 3º alumnus detti Collegii nº 39.*
1341. *Sebastianus Lando filius Antonii cretensis anno 2º alumnus detti Collegii nº 40.*
1342. *Matheus Cussini filius quondam Demetrii cretensis anno 7º nº 42.*
1343. *Anastasius Politi filius quondam Luce corcyrensis laureandus ex decreto illustrissimi ac benemeritissimi d. Prefecti nº 48.*

1740

1344. *Ioannes Stauro filius d. Constantini corcyrensis anno 6º alumnus Collegii Cottunii nº 32.*
1345. *Georgius Coidas filius d. Nicolai cephalenus anno 5º alumnus detti Collegii nº 33.*
1346. *Ioannes Baptista Carburi filius Demetrii cephalenus anno 4º alumnus detti Collegii nº 34.*
1347. *Sebastianus Lando filius d. Antonii cretensis anno 3º alumnus detti Collegii nº 35.*
1348. *Emanuel Carachinò filius quondam Antonii corcyrensis anno 4º alumnus di Collegii nº 36.*
1349. *Demetrius Macula filius Bernardi atheniensis anno primo alumnus di Collegii nº 37.*
1350. *Andreas Melissinò filius Michaelis cephalenus anno 2º nº 38.*
1351. *Nicolaus Cazzaiti filius Theodori cephalenus anno primo nº 39.*
1352. *Anastasius Melissinò filius Bernardi cephalenus anno primo nº 40.*
1353. *Demetrius Rizzi filius Bellisarii patrensis anno primo nº 41.*
1354. *Matheus Danese filius Basilii cydonius anno primo nº 42.*

1355. *Michael Salamon filius Georgii cretensis anno primo nº 43.*
1356. *Marcus Carburi filius Demetrii cephalenus anno primo nº 230 .*
1357. *Theodorus Gaetta filius Pauli zacynthius anno primo nº 239.*
1358. *Emanuel Selechi filius Constantini epirota alumnus Collegii Cottunii anno primo nº 243.*
1359. *Nicolaus Mano filius Michaelis constantinopolitanus anno primo nº 244.*
1360. *Emanuel eius frater anno primo nº 245.*

1741

1361. *Anastasius Melissinò filius Bernardi cephalenus anno 2º nº 1.*
1362. *Nicolaus Cazzaiti filius Theodori cephalenus anno 3º nº 2.*
1363. *Andreas Melissinò filius Michaelis anno 3º cephalenus nº 3.*
1364. *Ioannis Battista Carburi filius Demetrii cephalenus anno primo nº 4.*
1365. *Matheus Danese filius Basilii cretensis anno 2º nº 5.*
1366. *Emanuel Carachinò filius Georgii cretensis anno primo nº 6.*
1367. *Ioannis Stauro filius Constantini corcyrensis anno 6º alumnus Collegii Cottunii nº 7.*
1368. *Sebastianus Lando filius Antonii cretensis anno 4º alumnus detti Collegii nº 8.*
1369. *Demetrius Macula filius Bernardi atheniensis anno 2º alumnus di Collegii nº 9.*
1370. *Marcus Carburi filius Demetrii cephalenus anno 2º alumnus detti Collegii nº 10.*
1371. *Ioannis Selechi filius quondam Constantini epirota anno primo alumnus detti Collegii nº 11.*
1372. *Demetrius Rizzi filius Bellisarii ex Peloponneso anno 2º nº 43.*

1742

1373. *Sebastianus Lando filius d. Antonii cretensis anno 4º alumnus Collegii Cottunii nº 32.*
1374. *Demetrius Macula filius Bernardi atheniensis alumnus di Collegii anno nº 33.*
1375. *Marcus Carburi filius Demetrii cephalenus alumnus detti Collegii anno 3º nº 34.*
1376. *Ioannis Selechi filius quondam Constantini epirota alumnus detti Collegii anno 2º nº 35.*
1377. *Vincentius Schiadan filius Ioannis cephalenus anno primo alumnus detti Collegii nº 36.*

1378. *Nicolaus Cazzaiti filius Theodori cephalenus anno 4° n° 37.*
1379. *Anastasius Melissinò filius Bernardi cephalenus anno 3° n° 38.*
1380. *Ioannes Baptista Carburi filius Demetrii cephalenus anno 2° n° 39.*
1381. *Matheus Danese filius Basilii cidoniensis anno 3° n° 40.*
1382. *Ioannes Stauro filius Costantini corcyrensis anno primo n° 41.*
1383. *Demetrius Rizzi filius Beniselli atheniensis anno 3° n° 42.*
1384. *Emanuel Carazenus filius Georgii cretensis anno 2° n° 43.*
1385. *Octavius Papadatus filius Angeli zacynthius alumnus Collegii Cottunii anno primo n° 280.*
1386. *Nicolaus Sculidà filius d. Ciriaci cythereus anno primo n° 286.*

1743

1387. *Ioannes Selechi filius quondam Constantini epirota alumnus Collegii Cottunii anno 3° n° 32.*
1388. *Demetrius Macula filius Ioannis Domenico atheniensis alumnus detti Collegii anno 3° n° 33.*
1389. *Marcus Carburi filius Demetrii cephalenus alumnus detti Collegii anno 4°.*
1390. *Octavius Papadatus di Angeli zacynthius alumnus detti Collegii anno 2° n° 35.*
1391. *Nicolaus Cazzaiti filius Theodori cephalenus anno 5° n° 36.*
1392. *Emanuel Carazenus filius Georgii cretensis anno 3° n° 37.*
1393. *Ioannes Baptista Carburi filius Demetrii cephalenus anno 3° n° 38.*
1394. *Ioannes Stauro filius Costantini corcyrensis anno 2° n° 39.*
1395. *Matheus Danese filius Basilii cydoniensis anno 4° n° 40.*
1396. *Demetrius Rizzi filius Belisarii atheniensis anno 3° n° 41.*
1397. *Giorgius Mormori Vizzamano filius d. Iulii cretensis anno primo n° 263.*
1398. *Giorgius Schiadan filius Athanasii cephalenus anno primo n° 266·*
1399. *Nicolaus Festa corcyrensis filius Demetrii alumnus Collegii Cottunii anno primo n° 272.*
1400. *Franciscus Eleonorus Papadatus zacynthius filius Angeli alumnus Collegii Cottunii anno primo n° 273.*
1401. *Anastasius Lunzi figlius Francisci zacynthius anno primo n° 280.*

1744

1402. *Ioannes Stauro filius Constantini corcyrensis anno 3° n° 1.*
1403. *Ioannes Baptista Carburi filius Demetrii cephalenus anno 4° n° 2.*
1404. *Matheus Danese filius Basilii cretensis anno 5° n° 3.*

1405. *Emanuel Carazeno filius Georgii cretensis anno primo n° 4.*
1406. *Demetrius Macula filius Bernardi atheniensis anno 5° alumnus Collegii Cottunii n° 5.*
1407. *Ioannes Selechi filius quondam Constantini epirota anno 4° alumnus Collegii Cottunii n° 6.*
1408. *Marcus Carburi filius Demetrii cephalenus anno 5° alumnus Collegii Cottunii n° 7.*
1409. *Ottavius Papadatus filius Angeli zacynthius anno 3° alumnus Collegii Cottunii n° 8.*
1410. *Eleonorus Papadatus filius Angeli zacynthius anno 2° alumnus Collegii Cottunii n° 9.*
1411. *Nicolaus Cazzaiti filius Theodori cephalenus anno 6° n° 10.*
1412. *Georgius Schiadan filius Athanasii cephalenus anno 2° n° 11.*
1413. *Leonardus Caramundani cretensis filius Vincentii alumnus Collegii Cottunii anno primo n° 43.*
1414. *Hieronymus Cimara filius Antonii cephalenus anno primo n° 282.*
1415. *Ierasimus Cimara filius Antonii cephalenus anno primo n° 283.*
1416. *Alexander Venier filius Alexander cretensis anno primo n° 292.*
1417. *Benedictus Calogerà filius Ioannis Baptiste corcyrensis anno primo n° 293.*

1745

1418. *Ioannes Selechi quondam Constantini epirota anno 5° alumnus Collegii Cottunii n° 32.*
1419. *Marcus Carburi filius Demetrii cephalenus anno 6° alumnus Collegii Cottunii n° 33.*
1420. *Ottavius Papadatus filius Angeli zacynthius anno 4° alumnus Collegii Cottunii n° 34.*
1421. *Eleonorus Papadatus filius Angeli zacynthius anno 3° alumnus Collegii Cottunii n° 35.*
1422. *Leonardus Caramundani cretensis filius Vincentiis anno 2° alumnus Collegii Cottunii n° 36.*
1423. *Emanuel Curacenus filius Georgii cretensis anno 2° n° 38.*
1424. *Matheus Danese filius Basilii cretensis anno 6° n° 40.*
1425. *Alexander Venier filius Alexandri cretensis anno 2° n° 41.*
1426. *Georgius Schiadan filius Athanasii cephalenus anno 2° n° 42.*
1427. *Ioannes Baptista Carburi filius Demetrii cephalenus anno 6° n° 43.*
1428. *Sebastianus Papadatus filius Angeli zacynthius anno 2° n° 44.*
1429. *Ioannes Sographi filius Christofori peloponnensis anno 2° n° 45.*

1430. *Ioannes Baptista Platiseni filius Alexandri cyprius anno 2º nº 47.*
1431. *Ioannes Stauro filius d. Constantini corcyrensis anno 4º nº 48.*
1432. *Anastasius Giorgietto filius Panagioti zacynthius anno primo nº 253.*

1746

1433. *Marcus Carburi filius Demetrii cephalenus alumnus Collegii Cottunii anno 6º nº 32.*
1434. *Ottavius Papadatus filius Angeli zacynthius anno 5º alumnus Collegii Cottunii nº 33.*
1435. *Francescus Eleonorus Papadatus filius Angeli zacynthius anno 4º alumnus Collegii Cottunii nº 34.*
1436. *Leonardus Caramundani filius Vincentii cretensis alumnus Collegii Cottunii anno 3º nº 35.*
1437. *Simeon Philippus Straticò filius Ioannis Baptiste cretensis anno primo alumnus Collegii Cottunii nº 36.*
1438. *Anastasius de Georgiis filius Sanctes zacynthius anno 2º nº 37.*
1439. *Ioannes Stauro filius Constantini corcyrensis anno 5º nº 38.*
1440. *Alexander Venier filius Alexandri cretensis anno 3º nº 39.*
1441. *Georgius Schiadan filius Athanasii cephalenus anno 3º nº 40.*
1442. *Sanctes Sculidà filius Ciriaci cythereus anno primo nº 41.*
1443. *Matheus Danese filius quondam Basilii cretensis anno 6º nº 42.*
1444. *Ioannes Baptista Carburi filius Demetrii cephalenus anno 6º nº 46.*
1445. *Andreas Gini filius quondam Constantini zacynthius anno primo nº 270.*

1747

1446. *Marcus Carburi filius Demetrii cephalenus anno 7º alumnus Collegii Cottunii nº 32.*
1447. *Ottavius Papadatus filius Angeli zacynthius anno 6º alumnus Collegii predetti nº 33.*
1448. *Leonardus Caramundani filius Vincentii cretensis anno 4º alumnus Collegii predetti nº 34.*
1449. *Francescus Eleonorus Papadatus filius Angeli zacynthius anno 5º alumnus Collegii predetti nº 35.*
1450. *Simeon Philippus Straticò filius Ioannis Baptiste cretensis anno 2º alumnus Collegii Cottunii nº 36.*
1451. *Andreas Gini filius quondam Constantini zacynthius anno 2º alumnus predetti Collegii nº 37.*

1452. *Ioannes Baptista Carburi filius Demetrii cephalenus anno 7º nº 40.*
1453. *Sanctes Sculidà filius Ciriaci cythereus anno 2º nº 41.*
1454. *Alexander Venier filius Alexandri cretensis anno 4º nº 42.*
1455. *Anastasius de Georgiis filius Sancti zacynthius anno 3º nº 43.*
1456. *Ioannes Stauro filius Constantini corcyrensis anno 6º nº 44.*
1457. *Georgius Dende filius Ioannis Marie cretensis anno primo nº 45.*
1458. *Ioannes Sographi filius Christophori cephalenus anno 3º nº 47.*
1459. *Canellus Spaneus filius quondam Papà Stematello peloponnesiacus anno primo nº 282.*
1460. *Petrus Curzinus Malatesta filius Iacobi naxiensis apud arcipelaguno anno primo nº 300.*

1748

1461. *Marcus Carburi filius Demetrii cephalenus alumnus Collegii Cottunii anno 8º nº 31.*
1462. *Octavius Papadatus filius Angeli zacynthius, anno 6º alumnus predetti Collegii nº 32.*
1463. *Francescus Eleonorus Papadatus filius Angeli zacynthius anno 6º alumnus predetti Collegii nº 33.*
1464. *Leonardus Caramundani filius Vincentii cretensis anno 6º alumnus predetti Collegii nº 34.*
1465. *Simeon Philippus Straticò filius Ioannis Baptiste cretensis anno 3º alumnus predetti Collegii nº 35.*
1466. *Gregorius Pius Straticò filius Ioannis Baptiste cretensis anno primo alumnus predetti Collegii nº 36.*
1467. *Ioannis Stauro filius Constantini corcyrensis anno 7º nº 37.*
1468. *Daniel Stauroforo filius Ioannis pelopponensis anno primo nº 38.*
1469. *Costantinus Anacratus Notarà filius Georgii corinthius anno 2º nº 39.*
1470. *Alexander Venier filius Alexandri cretensis anno 5º nº 40.*
1471. *Georgius Dende filius Marini cretensis anno 2º nº 41.*
1472. *Anastasius Zorzetto filius Sancti zacynthius anno 4º nº 42.*
1473. *Spiridion Loverdo filius Georgii cephalenus anno primo nº 43.*
1474. *Sebastianus Leopoldus Papadatus filius Angeli zacynthius anno 5º nº 44.*
1475. *Ioannis Baptista Carburi filius Demetrii cephalenus anno 7º nº 45.*
1476. *Antonius Moscopulus filius Ioannis cephalenus anno primo nº 46.*
1477. *Leonardus Cladus filius Antonii cretensis anno — nº 48.*

1478. *Ioannis Socraffi filius d. Christophori cephalenus anno 2° n° 50.*
1479. *Octavius Papadatus filius Angeli zacynthius anno primo n° 54.*
1480. *Triphonus Singelus monacus basilianus filius quondam Demetrii Epirus anno primo n° 57.*
1481. *Theodosius Cothunius filius quondam Theodosii veriensis anno primo n° 58.*
1482. *Canellus Spaneus filius quondam Stematelli peloponnensis anno primo n° 59.*
1483. *Agapius Archimandrita filius quondam Anastasii hierosolimitanus anno primo n° 60.*
1484. *Ioannis Riso Manè constantinopolitanus filius Manè anno primo n° 61.*

1749

1485. *Francescus Eleonorus Papadatus filius d. Angeli zacynthius anno 7° alumnus Collegii Cottunii n° 33.*
1486. *Simeon Philippus Straticò filius Ioannis Baptiste cretensis anno 4° alumnus predetti Collegii n° 34.*
1487. *Leonardus Caramundani filius Vincentii cretensis anno 6° alumnus n° 35.*
1488. *Gregorius Pius Straticò filius Ioannes Baptiste cretensis alumnus Collegii predetti anno 2° n° 36.*
1489. *Simeon Bogdanovich filius Georgii sebenicensis anno 2° alumnus predetti Collegii n° 37.*
1490. *Nicolaus Caramundani filius Vincentii cretensis anno primo alumnus predetti Collegii n° 38.*
1491. *Spiridion Loverdo filius Georgii cephalenus anno 2° n° 39.*
1492. *Constantinus Anacratus Notarà filius Georgii corinthius anno 3° n° 40.*
1493. *Anastasius Zorzetto filius Sancti zacynthius anno 5° n° 41.*
1494. *Alexander Venier filius Alexandri cretensis anno 6° n° 42.*
1495. *Daniel Stauroforo filius Ioannis peloponnensis anno 2° n° 43.*
1496. *Ioannis Baptista Carburi filius Demetrii cephalenus anno 8° n° 44.*
1497. *Georgius Dende filius Ioannis Marie cretensis anno 3° n° 45.*
1498. *Triphonus Singelus monacus basilianus filius quondam Demetrii Epirus anno 2° n° 46.*
1499. *Angelus Zulati filius Ioannis cephalenus anno primo n° 202.*
1500. *Panagioti Thoma filius d. Ioannis epirensis anno primo n° 205.*
1501. *Anastasius Nica filius d. Nice epirensis anno primo n° 208.*

1502. *Comes Euthimius Bosichi filius di Comitis Leonardi atheniensis anno primo.*

1750

1503. *Ioannis Varlamo filius d. Nicolai corcyrensis anno primo n° 217.*
1504. *Spiridion Loverdo filius Georgii cephalenus anno 3° n° 1.*
1505. *Nicolaus Festa filius Pauli corcyrensis anno primo n° 2.*
1506. *Marcus Carburi filius Demetrii cephalenus anno 2° n° 3.*
1507. *Dominicus Pannà filius Nicolai cephalenus anno primo n° 4.*
1508. *Anastasius Zorzetto filius Sanctes zacynthius anno 6° n° 5.*
1509. *Comes Anacratus Notarà filius Georgii zacynthius anno 4° n° 6.*
1510. *Comes Ioannis Macula filius Ioannis Dominici atheniensis anno primo n° 7.*
1511. *Daniel Stauroforo filius Ioannis peloponnensis anno 3° n° 8.*
1512. *Georgius Dende filius Ioannis Marie cretensis anno 4° n° 9.*
1513. *Francescus Eleonorus Papadato filius Angeli zacynthius anno 8° n° 10.*
1514. *Simeon Philippus Straticò filius Ioannis cretensis anno 5° n° 11.*
1515. *Leonardus Caramundani filius Vincentii cretensis anno 7° n° 12.*
1516. *Gregorius Pius Straticò filius Ioannis Baptiste cretensis anno 3° n° 13.*
1517. *Simeon Bogdanovich filius Georgii sebenicensis anno 3° n° 14.*
1518. *Nicolaus Caramundani filius Vincentii cretensis anno 2° n° 15.*
1519. *Demetrius Fotachis filius Damiani vallachus anno primo n° 16.*
1520. *Pannagioti Thoma filius Ioannis peloponnensis anno 2° n° 17.*
1521. *Angelus Zulati filius Ioannis cephalenus anno primo n° 18.*
1522. *Stephanus Aliprandi filius Iacobi cephalenus anno primo domi Ioannis Antonii Zane n° 145.*

1751

1523. *Marinus Cladus filius Antonii cretensis anno primo n° 199.*
1524. *Nicolaus Giarguli filius Ciriaci ex Epiro anno primo n° 201.*
1525. *Georgius Minoto filius Ioannis Smyrnensis anno primo n° 202.*
1526. *Petrus Paulus Bondicianus filius Andree cephalenus anno primo n° 203.*
1527. *Draco Depasti filius Petri constantinopolitanus anno primo n° 207.*
1528. *Spiridion Miniati filius Ioannis cephalenus anno primo n° 208.*
1529. *Stelleus Condumichael filius Cristophori cephalenus anno primo n° 213.*
1530. *Leonardus Caramundani filius Vincentii cretensis anno 8° alumnus Collegii Cottunii n° 1.*

1531. *Simeon Bogdanovich filius Georgii sebenicensis anno 4° alumnus Collegii predetti n° 2.*
1532. *Gregorius Pius Straticò filius Ioannis Baptiste cretensis anno 4° alumnus Collegii predetti n° 3.*
1533. *Nicolaus Caramundani filius Vincentii cretensis anno 3° alumnus Collegii predetti n° 4.*
1534. *Xaverius Soffietti filius Michaelis sciensis anno 2° alumnus Collegii predetti n° 5.*
1535. *Simeon Straticò filius Ioannis Baptiste cretensis anno primo n° 6.*
1536. *Daniel Stauroforo filius Ioannis peloponnensis anno 4° n° 7.*
1537. *Georgius Dende filius Marini cretensis anno 4° n° 8.*
1538. *Spiridion Loverdo filius Georgii cephalenus anno 4° n° 9.*
1539. *Theodorus Assani filius Christophori cephalenus anno 4° n° 10.*
1540. *Marcus Carburi filius Demetrii cephalenus anno 3° n° 11.*
1541. *Nicolaus Festa filius Pauli corcyrensis anno 2° n° 12.*
1542. *Sanctes Dominicus Pannà filius Nicolai cephalenus anno 2° n° 13.*
1543. *Ioannes Assani filius Gregorii cephalenus anno primo n° 14.*
1544. *Octavius Papadato filius Angeli cephalenus anno 3° n° 15.*
1545. *Georgius Minoto filius Ioannis cretensis anno 2° n° 16.*
1546. *Demetrius Fotacchio filius Damiani vallacus anno 2° n° 17.*
1547. *Leonardus Manto filius Manti epirensis anno primo n° 18.*
1548. *Nicolaus Cazzamano filius Aloysii cephalenus anno primo n° 19.*
1549. *Pantaleon Argenti filius quondam Constantini sciensis n° 20.*
1550. *Panagiotti Toma filius Ioannis peloponnensis anno 3° n° 21.*
1551. *Ioannes Maria Carito filius Ioannis corcyrensis anno primo n° 22.*
1552. *Laurentius Cocini filius quondam Georgii zacynthius anno primo n° 23.*
1553. *Andreas Monferrato filius Anastasii cephalenus anno primo n° 24.*
1554. *Nicolaus Zorzuli filius Ciriaci epirota anno primo n° 25.*
1555. *Caietanus Pannà filius Nicolai cephalenus anno primo n° 26.*
1556. *Anastasius Sygdorinus filius Eustachii anno primo epirensis n° 231.*
1557. *Paulus Vondicianus filius Andree cephalenus anno 2° n° 237.*

1752

1558. *Marinus Carburi filius Demetrii cephalenus anno primo n° 240.*
1559. *Antonius Lusi filius Nicolai cephalenus anno primo n° 243.*
1560. *Elias Corafan filius Georgii cephalenus anno primo alumnus Collegii Cottunii n° 244.*

1561. *Paulus Carburi filius Demetrii cephalenus anno primo alumnus Collegii Cottunii n° 249.*
1562. *Comes Ioannis Anacreoti filius Demetrii zacynthius anno primo n° 252.*
1563. *Nicolaus Cazzamano filius Petri corcyrensis anno primo.*
1564. *Stephanus Vallarà filius Ioannis epirensis anno primo n° 263.*
1565. *Spiridion Teotochi filius Ioannis corcyrensis anno primo n° 264.*
1566. *Stelleus Condumichael filius Christofori corcyrensis anno 2° n° 268.*
1567. *Giovanni Maria Carito da Corfù.*

1760/1761

1568. *Giovanni Eleimone di Moise di Tripolin d'anno 4° alunno del Cottunio n° 1.*
1569. *Nicolò Flamburiani di Stellio dal Zante d'anno 2° n° 2 alunno del detto Collegio.*
1570. *Andrea Logotetti di — dal Zante anno 2° alunno di detto Collegio n° 3.*
1571. *Gerasimo Loverdo di Panagin di Ceffalonia anno 2° alunno di detto Collegio n° 4.*
1572. *Lambro Papà di Nicolò di Ceffalonia anno 2° di detto Collegio n° 5.*
1573. *Spiridion Crassan di Giorgio di Ceffalonia anno 2° alunno di detto Collegio n° 6.*
1574. *Baldissera Volterra di Anastasio dal Zante anno 3° alunno del detto Collegio n° 7.*
1575. *Niccolò Marcellano di Giovanni da Patrasso anno 2° n° 8.*
1576. *Antonio Galani di Demetrio di Gastoni anno 2° n° 10.*
1577. *Giorgio Apostolopulo di Panagioti della Morea n° 12.*
1578. *Demetrio Psimari di Nicolò dal Zante anno 2° alunno del Collegio n° 14.*
1579. *Emanuel Stae di Giovanni da Cerigo d'anno primo n° 15.*
1580. *Giovanni Antonio Stai di Domenico di Cerigo anno 2° n° 17.*

1762

1581. *Giovanni Eleimon di Mosè di Tripoli d'anno 6°*
1582. *Lambro di Niccolò Papà di Ceffalonia d'anno 4°*
1583. *Niccolò di Stellio Flamburian di Zante d'anno 4°*
1584. *Spiridion Anastasio di Niccolò di S. Maura d'anno 3°*
1585. *Antonio di Nicolò Policalà di Ceffalonia d'anno 3°*
1586. *Marin di Giorgio Gentilini di Ceffalonia d'anno 3°*
} *In Collegio Cottuneo*
1587. *Demetrio figlio di Papandoni da Giannina anno 2do.*

Στρατηγὸς βλ. Straticò, Stratighò, Stratigò.

Χαλκιόπουλος βλ. Calchiopullus, Calciopolo, Calchiopoli, Calichiopulus, Calichiopulo, Chalichiopulus.
Χαρβούρης βλ. Carburi.
Χαρίτων βλ. Carito.
Χατζῆς βλ. Chazì.
Χορτάκης καὶ Χορτάτσης βλ. Chortatius, Cortazzi.
Χριστιανόπουλος βλ. Christianopoli.
Χρυσαφίδας βλ. Chrissafidas, Chrissafides.
Χρυσόσκουλος βλ. Chrysoscoleus.

Ψίμαρης βλ. Psimari.
Ψωμᾶς βλ. Psoma.

Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ

22 - 8 - 1970

ΑΓΝΩΣΤΟΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΝ ΤΟΥ ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΟΣ ΤΟΥ ΜΑΝΟΥΗΛ ΜΑΛΑΞΟΥ

Δημ. Γκίνῃ, ἐπὶ τῇ ὀγδοηκονταετηρίδι αὐτοῦ.

Γενικά. Εἰς τὸ Ἀρχεῖον τῆς παλαιᾶς σταυροπηγιακῆς εὐβοϊκῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, τῆς ἄλλως καλουμένης Γαλατάκη, φυλάσσεται ἄγνωστος μέχρι τοῦδε χειρόγραφος κῶδιξ [1], φέρων ἐπὶ μεταγενεστέρου ἐξωφύλλου τὴν ἐπιγραφήν : *«Βιβλίον Ἱερῶν Κανόνων»* [2]. Πρόκειται, ὡς εἴχομεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαπιστώσωμεν ἐξ αὐτοψίας, περὶ χειρογράφου τῆς εἰς *«φράσιν κοινὴν»* παραφράσεως [3] τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Ναυπλιέως νοταρίου Μανουὴλ Μαλαξοῦ — ποιηθείσης, ὡς γνωστόν, ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Μαλαξοῦ περὶ τὸ 1562 ἢ 1563 —, τῆς ὁποίας διεσώθη ἀπειρία χειρογράφων [4].

1. Τὸ Ἀρχεῖον τῆς ἱστορικῆς μονῆς Γαλατάκη ἔχει πλουσιωτάτην συλλογὴν τουρκικῶν ἐγγράφων — σουλτανικὰ φιρμάνια, φετβᾶδες, ἱεροδικαστικαὶ ἀποφάσεις κ.ἄ. —, τὰ ὁποῖα διαφωτίζουν τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς καὶ ὁλοκλήρου τῆς περιοχῆς. Μεταφράσεις (ἀποκειμένας εἰς τὸ Ἀρχεῖον τῆς μονῆς) ἐνίων φιρμανίων ἐξέδωκεν ὁ Διονύσιος Σ. Ἀλβανάκης, Ἱστορία τῶν Ἱερῶν Μονῶν τοῦ Κράτους. Β΄. Ἱερὰ Μονὴ Γαλατάκη (Ἐπισκοπὴ Εὐβοίας), ἐν Ἀθήναις 1906, σσ. 30 - 31, 35 - 37, 66 - 68, καὶ ὁ Νικόλαος Κ. Μπελλάρας, Τὸ Ἐλύμνιον (Λίμνη Εὐβοίας), Β΄ ἔκδοσις, Ἀθῆναι 1969, σσ. 222 - 226. Ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τῶν ἐγγράφων τούτων, τὰς μεταφράσεις τῶν ὁποίων ἐμελετήσαμεν εἰς τὴν μονὴν (Αὔγουστος τοῦ 1969), θὰ ἐπανέλθωμεν ἄλλοτε. Εἰς τὸ αὐτὸ Ἀρχεῖον φυλάσσονται ἐπίσης πατριαρχικὰ σιγίλλια, πλημμελῆ ἔκδοσιν τῶν ὁποίων ἐπεχείρησεν (πρβλ. καὶ Θεμιστ. Βολίδην, ΕΕΒΣ Α΄, 1924, σ. 340) ὁ Διον. Σ. Ἀλβανάκης, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 41 - 63, καὶ ἐπανέλαβεν ὁ Γιάννης Ἀναστασόπουλος, Ἱστορία τῶν Εὐβοϊκῶν Μονῶν, Ἀθήνα 1967, σσ. 39 - 54.

2. Ὑπὸ τὸν τίτλον αὐτὸν μνημονεύει τὸν κώδικα καὶ ὁ Γ. Ἀναστασόπουλος, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 35, ὅστις ἀνήγαγε χρονικῶς αὐτὸν εἰς τὸν ιβ΄ - ιγ΄ αἰῶνα, παρασυρθεὶς ἐκ μεταγενεστέρου σημειώματος, τὸ ὁποῖον παρενέβαλεν εἰς τὸν κώδικα ἄλλος ἀναγνώστης.

3. Πρβλ. Δημητρίου Γκίνη, Ἡ εἰς «φράσιν κοινὴν» παράφρασις τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ, Ἑλληνικὰ 8, 1935, σσ. 29 - 47.

4. Πρβλ. Λίνου Πολίτη, Ὁδηγὸς καταλόγου χειρογράφων [Γενικὸν Συμβούλιον Βιβλιοθηκῶν τῆς Ἑλλάδος, 17], Ἀθῆναι 1961, σ. 85. Ὡς γνωστόν, ὁ Δημ. Γκίνης ἐδημοσίευσε (ἔνθ' ἀνωτ.) κατάλογον 300 χειρογράφων, ἑτοιμάζει δὲ μετὰ τοῦ καθηγητοῦ Νικ. Πανταζοπούλου κριτικὴν ἔκδοσιν ἐπὶ τῇ βάσει 68 χειρογράφων (πρβλ. Δημ. Γκίνη, Κείμενα βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου εἰς χειρογράφους ἐν Ἑλλάδι κώδικας, Ἀθῆναι 1963, σ. 20).

Περὶ νομοκάνονος δηλονότι ἀναλόγου πρὸς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι, κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας (ιϛ' καὶ ιζ' ἰδίᾳ αἰῶνος), ἔσχον εὐρυτάτην διάδοσιν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων κληρικῶν καὶ μοναχῶν, χρησιμοποιούμενοι διὰ τὴν λύσιν προκυπτόντων ἐν τῇ πράξει προβλημάτων [1].

Ὁ Κῶδιξ. Ὁ κῶδιξ εἶναι χαρτῷος, διαστάσεων 21 × 15 ἑκ., ἐσταχωμένος διὰ ξυλίνων περικαλυμμάτων ἐπενδεδυμένων διὰ βύρσης (ἡ ράχις ἐξ ὑφάσματος, ἐπισκευασθεῖσα μεταγενέστερον), φέρει ὑδάτινον σημεῖον (ἄγκυρα ἐντὸς κύκλου), δυνατὸν δὲ χρονικῶς νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὰς πρώτας δεκαετίας τοῦ ιζ' αἰῶνος (ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ κώδικος πάντως οὐδὲν χρονολογικὸν δεδομένον προκύπτει), εἶναι ἀκέφαλος [2], ἐλλιπὴς καὶ κολοβός [3], φέρει δὲ ἀκανόνιστον (ἄτακτον) ἀρίθμησιν (διὰ μελάνης εἰς τὸ ἄνω μέρος, δεξιὰ ἢ ἀριστερὰ) κατὰ σελίδας [4] καὶ ἄλλην διὰ νεωτέρας χειρὸς (διὰ μολυβδίδος εἰς τὸ κάτω μέρος) κατὰ φύλλα (1 - 352) [5], γενομένην μετὰ τὴν ἔκπτωσιν ἐνίων φύλλων τοῦ κώδικος. Εἰς τὴν πραγματικότητα πρόκειται, ὡς θὰ ἴδωμεν καὶ κατωτέρω, περὶ 742 σελίδων (371 φύλλων). Ὁ χάρτης τῶν τελευταίων τριῶν φύλλων εἶναι διάφορος, ἐπὶ τῶν φύλλων δὲ τούτων ἔχουν ἀναγραφῇ κατὰ καιροὺς χρονικὰ σημειώματα μοναχῶν τῆς μονῆς [6].

1. Πρβλ. Σ π υ ρ. Ν. Τ ρ ω ϊ ά ν ο υ, Νομοκάνων «πάνυ ὠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον», ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 8 κῶδιξ τῆς Λίνδου, Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου ΚΓ', 1968, σ. 38 (καὶ αὐτοτελῶς, Ἀθῆναι 1969, σ. 1).

2. Ἡ παλαιὰ ἀρίθμησις τῶν σελίδων ἄρχεται ἀπὸ τοῦ ἀριθμοῦ 9, ἀπὸ τῆς σελίδος δὲ αὐτῆς καὶ μέχρι τῆς 31 καταγράφονται οἱ τίτλοι 146 (ἐπὶ συνόλου 292) περιεχομένων κεφαλαίων τοῦ κώδικος.

3. Διότι τὸ τελευταῖον κεφάλαιον δὲν τελειώνει εἰς τὸ φύλλον 368β (σ. 736, καὶ κατὰ τὴν παλαιὰν ἀρίθμησιν 265), ἀφοῦ ἀπὸ τοῦ φύλλου τούτου ἄρχεται τὸ τελευταῖον κεφάλαιον τοῦ κώδικος.

4. 9 - 144, 169 - 183 (αἱ σελίδες 1 - 8 καὶ 145 - 168 ἔχουν ἐκπέσει τοῦ κώδικος), 184 - 185, ἀντὶ 198 - 199, 186 - 187, ἀντὶ 214 - 215, 188 - 189, ἀντὶ 230 - 231, 190 - 191, ἀντὶ 246 - 247, 192 - 207, ἀντὶ 262 - 276, 208, ἀντὶ 279, 209 - 210, ἀντὶ 294 - 295, 211 - 212, ἀντὶ 310 - 311, 213 - 214, ἀντὶ 326 - 327, 215 - 216, ἀντὶ 342 - 343, 217 - 218, ἀντὶ 358 - 359, 219 - 220, ἀντὶ 374 - 375, 221 - 222, ἀντὶ 390 - 391, 223 - 224, ἀντὶ 406 - 407, 225 - 226, ἀντὶ 422 - 423, 227 - 228, ἀντὶ 438 - 439, 229 - 230, ἀντὶ 454 - 455, 231 - 232, ἀντὶ 470 - 471, 233 - 234, ἀντὶ 486 - 487, 235 - 236, ἀντὶ 502 - 503, 237 - 238, ἀντὶ 518 - 519, 239 - 240, ἀντὶ 534 - 535, 241 - 242, ἀντὶ 550 - 551, 243 - 244, ἀντὶ 566 - 567, 245 - 246, ἀντὶ 582 - 583, 247 - 248, ἀντὶ 596 - 597, 249 - 250, ἀντὶ 612 - 613, 251 - 252, ἀντὶ 628 - 629, 253 - 254, ἀντὶ 640 - 641, 255 - 256, ἀντὶ 656 - 657, 257 - 258, ἀντὶ 672 - 673, 259 - 260, ἀντὶ 688 - 689, 261 - 262, ἀντὶ 704 - 705, 263 - 264, ἀντὶ 720 - 721, 265, ἀντὶ 736.

5. Δὶς ἔχουν ἀριθμηθῇ διὰ τοῦ 190 τὰ φύλλα 190 καὶ 191.

6. Τὰ σημειώματα ταῦτα εἶναι ἀνορθόγραφα, ἐνταῦθα δὲ ἀποκαθίσταται ἡ ὀρθογραφία τούτων: *«Ἐτοῦτος ὁ νομοκάνονος εἶναι τοῦ Ἁγίου Δαυῒδ καὶ ὅποιος τὸν ἀποξενώσῃ νὰ ἔχῃ τὴν κατάραν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Παναγίας καὶ τοῦ ὁσίου Δαυῒδ καὶ πάντων σου τῶν ἁγίων, ἀμήν: 1827, Μαρτίου 20, ἐχειροτονήθηκα ἐγὼ ὁ παπᾶ Κοσμᾶς ⟨...⟩»*

Γενικῶς ὁ κῶδιξ εὑρίσκεται εἰς καλὴν κατάστασιν, παρ' ὅλον δὲ ὅτι ἔνια τῶν φύλλων (τὰ πρῶτα καὶ τὰ τελευταῖα) αὐτοῦ ἔχουν ἐπηρεασθῆ ὑπὸ τοῦ ὕδατος ἢ τοῦ σητός, τοῦτο δὲν ἐμποδίζει τὴν εὐχερῆ ἀνάγνωσίν του. Ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος εἶναι ἐπιμελημένη. Ἑκάστη σελὶς ἀριθμεῖ 16 στίχους, πλὴν τῆς 213, ἥτις ἀριθμεῖ 19 (διότι φέρει προσθήκην). Εἰς τὸν κώδικα ὑπάρχουν ἐρυθρόγραφα: οἱ τίτλοι τῶν κεφαλαίων, αἱ εἰς τὰ περιθώρια ἀναγραφόμεναι πηγαί, τὸ ἀρχικὸν γράμμα τῆς πρώτης λέξεως ἑκάστου κεφαλαίου καὶ ἐνίοτε τὸ πρῶτον γράμμα τῆς πρώτης λέξεως ἑκάστης παραγράφου ἔχουν γραφῇ δι' ἐρυθρᾶς μελάνης.

Περιεχόμενα τοῦ κώδικος. Ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐσημειώθη, ὁ κῶδιξ εἶναι ἀκέφαλος, καθ' ὅτι ἔχουν ἐκπέσει αἱ ὀκτὼ πρῶται σελίδες αὐτοῦ. Δὲν γνωρίζομεν, κατὰ ταῦτα, ἂν τοῦ Νομοκάνονος προηγεῖτο Προοίμιον. Τὰς σελίδας 9 - 31 (φύλλα 5α - 16α, ἢ 1α - 12α κατὰ τὴν παλαιὰν ἀρίθμησιν) καλύπτει Πίναξ τῶν κεφαλαίων, εἰς τὸν ὁποῖον δὲν καταγράφονται οἱ τίτλοι τῶν 146 πρώτων, ἀλλὰ οἱ τῶν 147 - 292 κεφαλαίων τοῦ κώδικος.

Τὸ Α' κεφάλαιον φέρει τὸν τίτλον: *«Περὶ κριτοῦ ἤτοι ἀρχιερέως τοῦ εἶναι εἰς πάντας συμπαθήν, καὶ νὰ μηδὲν πιστεύει λόγους τινὸς χωρὶς νὰ ἐξετάζῃ»*.

Ἀρχή: *«Πρέπει τὸν κριτήν, τουτέστι τὸν ἀρχιερέαν νὰ μιμεῖται τὸν δίκαιον κριτὴν καὶ μέγαν ἀρχιερέαν τὸν κ(ύριο)ν ἡμῶν Ἰ(ησοῦν) χ(ριστό)ν...»*.

Τέλος: *«...ὥστε καὶ αὐτὸς ὡς ἄνθρωπος μέλλει νὰ ἀποθάνῃ»*.

Εἰς τὴν ᾤαν δι' ἐρυθρᾶς μελάνης σημειοῦται: *«ματθαίου τοῦ νομοθέτου· ὃς ἦν ἱερομόναχος καὶ πάνυ σοφώτατος τὸ ἐπίκλη βλαστάρης»*, ὅπερ ὑποδηλοῖ, ὅτι τὸ πρῶτον κεφάλαιον εἶναι εἰλημμένον ἐκ τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Βλαστάρεως [1].

Οἱ τίτλοι τῶν **Β'** καὶ **Γ'** κεφαλαίων εἶναι ἀντιστοίχως **οἱ** ἑξῆς: *«Περὶ*

(φ. 369α) — *«⟨...⟩ ὁ παρὼν τόμος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν ⟨...⟩ Νικολάου ἀρχιεπισκόπου, τοῦ λεγομένου Γαλατάκη ⟨τῆς⟩ νήσου τῆς Εὐρίπου, καὶ ἔστω εἰς ἐνθύμιον ⟨...⟩ καὶ ὁ γράψας Διονύσιος ἱερομόναχος καὶ ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Γεωργίου, τοῦ λεγομένου ⟨...⟩»* (φ. 370α) — *«1815, Δεκεμβρίου 6»* (αὐτόθι) — *«Τὸ παρὸν βιβλίον ὑπάρχει ⟨τοῦ⟩ ἀρχιεράρχου καὶ θαυματουργοῦ (Νικολάου) καὶ ὅστις τὸ ἀποξενώσῃ νὰ ἔχῃ τὴν κατάραν ⟨...⟩ καὶ τῆς Παναγίας καὶ τοῦ ἁγίου Νικολάου»* (φ. 370β) — *«1815, Δεκεμβρίου 6, Γρηγόριος ὁ Βατοπεδινὸς»* (φ. 371β).

Ὁ ἐν τῷ πρώτῳ σημειώματι ἀναφερόμενος ὅσιος Δαυῒδ ὁ Γέρων (ιϛ' αἰ.) ἐμόνασεν εἰς τὴν μονὴν Γαλατάκη, εἶναι δὲ ὁ ἱδρυτὴς τῆς ὁμωνύμου μονῆς (τοῦ [ὁσίου Δαυῒδ τοῦ] Γέροντος) παρὰ τὴν Λίμνην τῆς Εὐβοίας. Τὸ τελευταῖον σημείωμα εἶναι ἴσως ἐνδεικτικὸν τῆς προελεύσεως τοῦ κώδικος. Διόλου ἀπίθανον ὁ ἐν αὐτῷ Γρηγόριος ὁ Βατοπεδινὸς νὰ ἔφερε τὸν κώδικα ἐκ τῆς μονῆς Βατοπεδίου τοῦ ἁγίου Ὄρους εἰς τὴν μονὴν Γαλατάκη.

1. Πρβλ. σχετικῶς Λ. Π ο λ ί τ η, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 86, καὶ Δ η μ. Γ κ ί ν η, Κείμενα..., σ. 16.

1. Τὸ φύλλον 17α τοῦ κώδικος, ἔνθα ὁ τίτλος καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ πρώτου κεφαλαίου τοῦ Νομοκάνονος.

2. Τὸ φύλλον 268β τοῦ κώδικος, ἔνθα ὁ τίτλος καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ τελευταίου κεφαλαίου τοῦ Νομοκάνονος.

δικαιοσύνης καὶ περὶ τοῦ ποιεῖν δικαιοσύνην ὁ κριτὴς καὶ κατάκρισις εἰς κριτὴν ὁποῦ κρίνει ἀδίκως» — *«Περὶ νόμου καὶ τί εἶναι νόμος»*.

Τὸ τελευταῖον κεφάλαιον φέρει τὸν τίτλον: *«Περὶ πῶς γράφεται τὸ διαζύγιον ὅταν ὁ ἄνδρας μισεύσῃ καὶ λείψῃ πέντε χρόνους, καὶ δὲν ἀποστείλῃ ἐξόδους τῆς γυναικός του»*.

Ἀρχή: *«Προκαθημένης τῆς ἡμῶν ταπεινότητος, συνεδριαζόντων καὶ τῶν τιμιωτάτων αὐτῆς κληρικῶν...»*.

Ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ χειρογράφου ἔχουν ἐκπέσει τὰ φύλλα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἐκαλύπτοντο ὑπὸ τῶν ἑξῆς κεφαλαίων: μέρους τοῦ ΜΓ', ΜΔ' - ΞΑ' (18 ἐν συνόλῳ) καὶ μέρους τοῦ ΞΒ'. Τὸ ΜΓ' κεφάλαιον δὲν λήγει εἰς τὸ φύλλον 72β, πέρα τοῦ ὁποίου (καὶ μέχρι τοῦ φ. 85α) ἔχουν ἐκπέσει τὰ φύλλα, τὸ δὲ φύλλον 85α - β καταλαμβάνει τὸ τέλος τοῦ ΞΒ' κεφαλαίου. Κατὰ ταῦτα ὁ τὸ δεύτερον ἀριθμήσας τὰ φύλλα 1 - 352 ἔπρεπε τὸ ἑπόμενον τοῦ φύλλου 68 νὰ μὴ ἀριθμήσῃ διὰ τοῦ 69. Εἰς τὸν ἀκριβῆ καθορισμὸν τῶν ἀπολεσθέντων φύλλων βοηθεῖ ἡ προηγουμένη καὶ ἡ ἑπομένη αὐτῶν συνεχὴς (εἰς τὰ τμήματα ταῦτα τοῦ κώδικος) πρώτη ἀρίθμησις τῶν σελίδων (9 - 144 καὶ 169 - 183). Πρόκειται, δηλαδή, περὶ χάσματος δώδεκα φύλλων (εἰκοσιτεσσάρων σελίδων). Ἂν δὲ εἰς τὰ τριακόσια πεντήκοντα δύο φύλλα προσθέσῃ τις τὰ δώδεκα ταῦτα, τὰ τέσσαρα πρῶτα (ἀφοῦ ὁ κῶδιξ ἄρχεται ἀπὸ τῆς σελίδος 9) καὶ τὰ τρία τελευταῖα, ἄγεται εἰς ἀριθμὸν φύλλων τριακοσίων ἑβδομήκοντα καὶ ἑνὸς (ἑπτακοσίων τεσσαράκοντα δύο σελίδων), ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐσημειώθη. Συμφώνως πρὸς τοὺς ὑπολογισμοὺς τούτους ἠριθμήσαμεν ἐκ νέου τὰ φύλλα (κάτω μέρος δεξιὰ) καὶ τὰς σελίδας (ἄνω μέρος, δεξιὰ ἢ ἀριστερὰ) τοῦ κώδικος.

Εἰς τὰ φύλα 46β καὶ 47α ἀναγράφεται ἡ ἔνδειξις «Κεφάλαιον», ἀλλὰ δὲν σημειοῦνται ἀντιστοίχως οἱ ἀριθμοὶ ΚΔ' καὶ ΚΕ' τῶν κεφαλαίων.

Τέλος, εἰς τὸν κώδικα δὲν συμπεριελήφθη τὸ κεφάλαιον ΣΞΖ'. Ὁ γραφεὺς τοῦ κώδικος ἀπὸ τοῦ κεφαλαίου ΣΞϚ' (φφ. 343α - 344β) πηδᾷ εἰς τὸ κεφάλαιον ΣΞΗ' (φφ. 345α - 346β). Εἰς τὰ περιεχόμενα πάντως τοῦ κώδικος καταγράφεται ὁ τίτλος τοῦ ἐν λόγῳ κεφαλαίου: *«Τὰ τῶν ἐκκλησιῶν ὀφφίκια ἤτοι τῶν μητροπολιτῶν, τῶν ἀρχιεπισκόπων καὶ ἐπισκόπων, καὶ αἱ ἐνέργειαι αὐτῶν»* (φ. 14α).

Π. Δ. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΜΑΡΚΟΥ ΕΦΕΣΟΥ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΣΕΙΣ ΑΠΟΡΙΩΝ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΓΡΑΦΗΣ

Ἡ συγγραφικὴ παραγωγὴ τοῦ Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ εἶναι ἀρκετὴ ὥστε νὰ τὸν κατατάσσῃ μεταξὺ τῶν ἐξαιρέτων τοῦ φθίνοντος Βυζαντίου συγγραφέων [1]. Ἱκανὸς ἀριθμὸς ἐν τούτοις τῶν ἔργων του παραμένει ἀνέκδοτος, ἐκ τούτου δὲ καθίσταται δύσκολος ἡ καθόλου ἀξιολόγησις τῆς παιδείας τοῦ ἀνδρός. Τὰ ἐκδεδομένα ἔργα διακρίνονται εἰς δεκαοκτὼ ἔμμετρα, εἴκοσι θεολογικά, ἑπτὰ ἐπιστολάς, πέντε ποικίλα καὶ τέσσαρα ἠθικὰ - φιλοσοφικά [2].

Τὰ στιχηρὰ εἶναι ἐπιγράμματα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐκτενῆ [3], ἀναφερόμενα εἰς προσωπικότητας τῆς ἐποχῆς του, εἰς μονάς, εἰκόνας κλπ. Ἐκ τῶν θεολογικῶν δεκατρία ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν ἐκείνην τῶν ἔργων — ἐξ ὧν κυρίως εἶναι γνωστὸς — τῶν ἀντιρρητικῶν κατὰ Λατίνων. Δύο εἶναι ἑρμηνευτικὰ τῆς θ. λειτουργίας, ἓν ἀναφέρεται εἰς τὴν νοερὰν προσευχὴν τῶν μυστικῶν: *«Ἰησοῦ Χριστέ, υἱὲ Θεοῦ, ἐλέησόν με»*, ἓν κατὰ τῆς αἱρέσεως τῶν Ἀκινδυνιστῶν καὶ τρία ἑρμηνευτικὰ χωρίων τῆς Γραφῆς. Αἱ ἐπιστολαὶ κατὰ κύριον λόγον εἶναι σχετικαὶ πρὸς τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας [4], γραφεῖσαι πρὸς διαφόρους ἄνδρας ἢ τὸ ποίμνιον τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τῷ σκοπῷ στηρίξεως τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως. Τὰ ποικίλα εἶναι ἓν συναξάριον, αἱ ἐπιτελεύτιοι ὁμιλίαι του, μία μονῳδία καὶ δύο ἐκφράσεις. Ἐκ τῶν τεσσάρων ἠθικῶν - φιλοσοφικῶν

1. Περὶ τῶν ἐκδεδομένων καὶ ἀνεκδότων ἔργων του ὅρα: Κ. Μαμώνη, Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός, βίος καὶ ἔργον, Ἀθῆναι 1954, σσ. 66 - 76. Ν. Α. Οἰκονομίδου, Ἀρχεῖον Πόντου 19, 1954, σσ. 356 - 381. Κ. Μαμώνη, Ἐπὶ τοῦ βίου καὶ ἔργου Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ, Ἀθηνᾶ 59, 1955, σσ. 198 - 221. Α. Δ. Κομίνη, Γρηγόριος Πάρδος, μητροπολίτης Κορίνθου καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, Ρώμη - Ἀθῆναι 1960, σσ. 118 - 119.

2. Κ. Μαμώνη, Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός..., σσ. 66 - 71.

3. Περὶ τῆς διακρίσεως ἐπιγράμματος καὶ ποιήματος, πρβλ. Α. Δ. Κομίνη, Τὸ Βυζαντινὸν Ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματοποιοί, ἐν Ἀθήναις 1966, σσ. 19 - 20. Αὐτόθι ἐν σσ. 190 - 191 γίνεται λόγος περὶ τῶν ἐπιγραμμάτων Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ, τῶν χρησιμοποιηθέντων μέτρων, παρατίθεται δὲ καὶ βιβλιογραφικὸς πίναξ τῶν ἐκδόσεων.

4. Κ. Μαμώνη, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σσ. [illegible]

ἓν ὑπάγεται εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἠθικῆς. Τὰ τρία ὑπόλοιπα ἔχουν χαρακτῆρα ἑρμηνευτικὸν - φιλοσοφικόν [1]. Πρὸς ταῦτα στενῶς συνδέονται ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου καὶ τὰ νῦν ἐκδιδόμενα ἐφ' ἑξῆς τρία ἔργα.

Ὡς ἀνεφέρθη ὁ συγγραφεὺς εἶναι κυρίως γνωστὸς ἐκ τῶν ἀντιρρητικῶν συγγραφῶν του· οὕτως ἐθεωρήθη ὁ ὑπερασπιστὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ὑπὸ τῶν ἐχομένων τῆς παραδόσεως, ἀνένδοτος δ' ἀνθενωτικὸς ὑπὸ τῶν Λατινοφρόνων καὶ στερούμενος τῆς εὐρύτητος ἐκείνης τοῦ πνεύματος, ἥτις ὡδήγησε τὸν Βησσαρίωνα κ.ἄ., εἰς τὸ νὰ ἀσπασθοῦν τὰ τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν. Τοῦτο δ' ἐπειδὴ τὸ δουλεῦσαν μετὰ τὸ 1453 γένος αὐτοῦ κατ' ἐξοχὴν τὰ ἔργα καὶ τὰς γνώμας ἠσπάζετο. Προκειμένου δὲ πάντοτε τοῦ ἐκ τῆς Δύσεως κινδύνου, εἶναι φυσικὸν ἐκεῖνα τὰ ἔργα, τὰ στηρίζοντα τὴν πίστιν ἀφ' ἑνός, παρέχοντα δ' ἐξ ἑτέρου ἐπιχειρήματα κατὰ τῶν Λατίνων, νὰ εἶναι περισσότερον γνωστά. Οὕτως ὅμως σχεδὸν μονομερῶς κατέστη γνωστός, διότι ἡ ἄλλη πλευρά, ἡ ἀποβλέπουσα εἰς ἑρμηνευτικὰς - φιλοσοφικὰς ἀναζητήσεις, εἶναι γνωστὴ ἐκ μόνων ἓξ ἔργων, καὶ τούτων ἐγκατεσπαρμένων εἰς παλαιάς, καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σημερινῶν ἀπαιτήσεων, ἐκδόσεις. Τὰ κατωτέρω ἐκδιδόμενα εἶναι ἐνδιαφέροντα καὶ αὐτοτελῶς, ὡς ἐν συνεχείᾳ θὰ δειχθῇ, ἀλλὰ καὶ καθ' ὅσον προστιθέμενα εἰς τὰ τῆς ἀνωτέρω κατηγορίας, φωτίζουν περισσότερον τὴν ἐλάχιστα γνωστὴν ἄλλην πλευρὰν τῶν συγγραφῶν τοῦ ἀνδρός.

1. Περιεχόμενον [2]

Τὸ πρῶτον τῶν κατωτέρω κειμένων εἶναι ἑρμηνεία τῶν κυριακῶν λόγων (Ματθ. 11, 21 - 24), ὅτι αἱ πόλεις τῶν Σοδόμων, τῆς Τύρου καὶ Σιδῶνος θὰ εἶχον μετανοήσει, ἐὰν εἶχον παρουσιασθῆ εἰς αὐτὰς δυνάμεις· ἐκ τούτου προβάλλει πρὸς συζήτησιν τὴν ἀπορίαν ὁ συγγραφεύς: *«ἠδίκηνται ἄρα μὴ ἰδόντες»*. Ἐνταῦθα κυρίως τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς ἐν χρόνῳ ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ, ὅπερ εἶναι ἐκ τῶν πρώτων ἀπασχολησάν-

1. Παρετηρήθη ἤδη ὑπὸ τοῦ Ἰάσονος Μ. Βατοπεδινοῦ, ἐκδόντος τοιαύτης φύσεως ἔργα τοῦ ἀνδρός, ἐν τῷ περ. Σωτὴρ 13, 1890, σ. 65, σημ. (α) ὅτι «ἡ ἑρμηνεία αὕτη τοῦ ἱεροῦ Μάρκου... ἐστὶ κατὰ τοσοῦτο μᾶλλον ἀξία μελέτης, καθ' ὅσον εἰς ἐντελῆ κατάληψιν καὶ ἑρμηνείαν τῶν ἱερῶν τούτων λόγων παραλαμβάνει ἐπίκουρον τὴν ἔξω σοφίαν, τὴν ἀδελφὴν ταύτην τῆς θεολογίας, καὶ διὰ ταύτης λαμπρῶς ἐπιλύει τὰς προβαλλομένας ἐνστάσεις εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου εἰρημένα, μηδόλως ἐν αὐτῇ ἐπιλανθανόμενος ἢ ὅλως παραμελῶν ἢ ἀποδοκιμάζων καὶ τὰ ὑπὸ τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας ῥηθέντα...».

2. Δὲν θὰ γίνῃ λεπτομερὴς ἑκάστου παρουσίασις εἰ μὴ μόνον ἀκροθιγῶς ἡ ἀνάπτυξις σημείων τινῶν, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον παρουσιάζουν νέα στοιχεῖα διὰ τὴν ἀξιολόγησιν καὶ καθόλου θεώρησιν τοῦ ἔργου τοῦ συγγραφέως.

των τὴν ἑλληνικὴν ἀνατολήν. Στοιχεῖ ἀκολουθῶν γενικὸν κανόνα [1], κατὰ τοὺς λόγους τῶν πατέρων καὶ τῆς Γραφῆς [2]. Οὕτω λέγει ὅτι ὁ Χριστὸς δὲν μετέβη ἐκεῖ διότι οὕτως ἡ σωτηρία θὰ συνετελεῖτο τμηματικῶς καὶ θὰ ἔπρεπε πολλάκις ὁ Χριστὸς νὰ πάθῃ κατὰ τοὺς λόγους τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς (9, 26). Ἐπίσης ὅτι τοῦτο δὲν ἐγένετο, διότι ἔπρεπε τὰ πάντα νὰ πληρωθοῦν κακίας, ὥστε νὰ ἔχουν ἀνάγκην κοινῆς μεταβολῆς [3]. Χρήζει ὁμοίως προσοχῆς ἡ ὑπονοουμένη πεποίθησις τοῦ συγγραφέως περὶ τῆς σχέσεως τῆς θύραθεν σοφίας πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποκαλυφθεῖσαν εἰς τοὺς Ἰουδαίους ἀλήθειαν [4]. Ἐν τῷ αὐτῷ ἔργῳ δηλοῦται ἑτέρα θέσις τοῦ Εὐγενικοῦ καθ' ἣν ἡ Γραφὴ πολλάκις χρησιμοποιεῖ τὸ καθ' ὑπερβολὴν σχῆμα προκειμένου νὰ ὠφεληθῇ ὁ πιστός, εἴτε φοβούμενος εἴτε θαρσῶν ἐκ τοῦ σχήματος, ἐνῷ κατὰ τὴν ἑρμηνείαν πρέπει ν' ἀναζητηθῇ διάφορον εἰς τοὺς λόγους περιεχόμενον.

Πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς ἐκπεφρασμένης γνώμης ὅτι ὁ Μᾶρκος θὰ εἶχεν ἀρκετὰς ἀστρονομικὰς γνώσεις [5], συνᾴδει ἡ, μετά τινος βεβαίως ἐπιφυλάξεως, παρηλλαγμένη πως παράθεσις τῶν τριῶν πρώτων στίχων ἐκ τῶν Φοινισσῶν τοῦ Εὐριπίδου:

Ὦ τὴν ἐν ἄστροις οὐρανοῦ τέμνων ὁδὸν
καὶ χρυσοκολλήτοισιν ἐμβεβὼς δίφροις
Ἥλιε...,

ἐν στ. 15: *«ὥσπερ ὁ ἥλιος μέσην οὐρανοῦ τέμνων ὁδόν»*. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα διὰ τοῦ *«μέσην»* ἀντὶ τοῦ *«ἐν ἄστροις»* τοῦ Εὐριπίδου ὁρίζεται ἡ ἐλλειπτική, ἡ ὁδὸς δηλονότι ἣν φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ ὁ ἥλιος, ὅπως ὠνομάσθη αὕτη κατὰ τοὺς μετὰ τὸν Εὐριπίδην χρόνους [6] καὶ παραμένει μέχρι τῆς σήμερον. Τὴν ὀνομασίαν καὶ θέσιν θὰ ἐγνώριζεν ὁ Μᾶρκος ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν σπουδῶν του [7]. Γίνεται δὲ κατόπιν ἀντιληπτὸς ὁ

1. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, ἐν Ἀθήναις 1961, σ. 101.

2. Πρβλ. Ἠλ. Δ. Μουτσούλα, Ἡ σάρκωσις τοῦ Λόγου καὶ ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν διδασκαλίαν Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, Ἀθῆναι 1965, σσ. 109 - 114.

3. Περισσότερα καὶ πρὸς ἀποφυγὴν ἐπαναλήψεων ἐν ταῖς ὑπὸ τὸ κείμενον σημειώσεσι.

4. Βλ. κατωτέρω, σ. 352, στ. 20.

5. Κ. Γ. Μαμώνη, Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός, βίος καὶ ἔργον, Ἀθῆναι 1954, σ. 59.

6. Πρῶτος ὁ ἀστρονόμος Ἵππαρχος, μέσα τοῦ γ' αἰ. π.Χ., χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρον. Πρβλ. Car. Manidius, Ἱππάρχου τῶν Ἀράτου καὶ Εὐδόξου φαινομένων ἐξηγήσεις, Lipsiae MDCCCXCIV, σ. 270.

7. Ἡ ἀστρονομία, ἡ ἐπιστημονικὴ δῆλον ὅτι γνῶσις τῶν κινήσεων καὶ μεγεθῶν τῶν ἀστέρων, ἐδιδάσκετο παρὰ Βυζαντινοῖς. Πρβλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1948, σ. 125. Ἐπίσης Δ. Κωτσάκη, Ἡ ἀστρονομία

παραλληλισμὸς τοῦ νοητοῦ ἡλίου τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸν φυσικόν. Λέγει δέ : *«ἀκριβῶς οὕτω καὶ αὐτὸς* (sc. ὁ Χριστὸς) *ἐν ἑνὶ μέρει κατῳκισμένος τε καὶ περιιών, ἐντεῦθεν τὴν αἴγλην... ἐπαποστέλλει»*. Προφανῶς τὸ *«ἐν ἑνὶ»* ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ *«μέσην»*, εἶναι δὲ ἀμφότερα ὡρισμένα καὶ ἀκίνητα. Ἐκφράζεται δὲ οὕτω τὸ μυστήριον τῆς σαρκώσεως, μετὰ τὴν ὁποίαν ὡς εὑρίσκομεν καὶ ἐν τῷ «Ἀκαθίστῳ», *«Ὅλος ἦν ἐν τοῖς κάτω | καὶ τῶν ἄνω οὐδόλως | ἀπῆν ὁ ἀπερίγραπτος Λόγος· | συγκατάβασις γὰρ θεϊκὴ | οὐ μετάβασις δὲ τοπικὴ γέγονε | ...»*. Διὰ τὸ δεύτερον πρόσωπον τῆς Ἁγίας Τριάδος ὁμιλῶν καὶ ὁ συγγραφεὺς τῶν Ἀεροπαγιτικῶν λέγει : *«Καὶ γὰρ οὐδὲ αὐτὴ* (sc. ἡ ὑπεράρχιος τοῦ θεαρχικοῦ Πατρὸς φωτοδοσία) *πώποτε τῆς οἰκείας ἑνικῆς ἑνδότητος ἀπολείπεται, πρὸς ἀναγωγικὴν δὲ καὶ ἑνοποιὸν τῶν προνοουμένων σύγκρασιν ἀγαθοπρεπῶς πληθυνομένη καὶ προϊοῦσα μένει τε ἔνδον ἑαυτῆς ἀραρότως ἐν ἀκινήτῳ ταυτότητι μονίμως πεπηγυῖα καὶ τοὺς ἐπ' αὐτὴν ὡς θεμιτὸν ἀνανεύοντας ἀναλόγως αὐτοῖς ἀνατείνει καὶ ἑνοποιεῖ κατὰ τὴν ἁπλωτικὴν αὐτῆς ἕνωσιν»* [1].

Τὸ δεύτερον κείμενον περισσότερον φιλοσοφικόν, εἶναι ἀντιπαράθεσις εἰς τὴν πλατωνικὴν πολιτείαν τῆς κατὰ Χριστόν. Ὅπως δὲ εἰς τὴν τοῦ Πλάτωνος τίθεται τὸ ἐρώτημα, εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον, ἐὰν ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἢ δὲν εἶναι ἡ θέλησις τοῦ ἰσχυροτέρου, ὁμοίως καὶ ἐνταῦθα προβάλλεται ἡ ἀπορία ὅτι καθὼς φαίνεται καὶ οἱ νόμοι τοῦ Χριστοῦ οὐδὲν παρέχουν εἰ μὴ δυνατότητα ἐλευθερίας δράσεως εἰς τοὺς ἐπιθυμοῦντας νὰ ὠφεληθοῦν ἐκ τῆς ἀνοχῆς τῶν χριστιανῶν ὑπεικόντων εἰς τὰ κελεύσματα : *«τῷ αἰτοῦντι διδόναι»*, *«συγχωρεῖν ἕως ἑβδομηκοντάκις ἑπτὰ»* κ.ἄ.ὅ. Ἀναπτύσσων τὰς ἀπόψεις του λέγει ὅτι οἱ νόμοι τοῦ Χριστοῦ δὲν παρέχουν εὐχέρειαν διαπράξεως ἀδικίας, διότι διακρίνονται εἰς νόμους ἀφορῶντας εἰς τὸν ἔσω ἄνθρωπον καὶ νόμους καθορίζοντας τὰς σχέσεις τὰς ἔξω τῶν ἀνθρώπων. Οἱ μὲν πρῶτοι τῶν ἀνωτέρω δὲν κολάζουν τὰς πράξεις, ἀλλ' ἐπιμελοῦνται τῆς ψυχῆς τοῦ συνανθρώπου, ἐφ' ὅσον οὗτος παρέχει δείγματα μεταστροφῆς τῆς βουλήσεώς του, οἱ δὲ ἄλλοι ἐν τῇ ἐναντίᾳ περιπτώσει προτείνουν τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὸ δικαστήριον. Οὕτω λέγει *«πόλιν ὁλόκληρον ἐνδέχοιτ' ἂν εἶναι τοιούτοις νόμοις χρωμένην καὶ πολλῷ γε μᾶλλον ἧς ἀνέπλασε Πλάτων ὁ τῶν παρ' Ἕλλησι σοφῶν κορυφαῖος»*. Εἰς τὸ προαναφερθὲν χωρίον ἴσως τὸ πρῶτον ἀναγράφεται τὸ ὄνο-

καὶ ἡ ἀστρολογία κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, ΕΕΒΣ ΚΔ', 1954, σσ. 204 - 229. Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος, ἀναγράφεται, ἐν Ν. Β. Τωμαδάκη, Σύλλαβος, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 590 - 592, ὅτι πλείστας ὅσας περὶ φύσεως, ἃς καὶ παραθέτει ὁ συγγραφεύς, ἐσφαλμένας δοξασίας τῶν συγχρόνων του ἀντικρούει.

1. Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, περὶ τῆς οὐρανίου Ἱεραρχίας, Étude et text critique par Günter Heil (Sources Chrétiennes 58), σσ. 71 - 72 (= PG 3,121 B).

μα τοῦ Πλάτωνος ἐν τοῖς ἐκδεδομένοις ἔργοις τοῦ Μάρκου. Τὸ τρίτον ἑρμηνεύει τὴν ἀντινομίαν τῶν λόγων τοῦ Χριστοῦ : *«Ἐὰν ἔχητε πίστιν ὡς κόκκον σινάπεως, ἐρεῖτε τῷ ὄρει τούτῳ· μετάβηθι ἐντεῦθεν ἐκεῖ καὶ μεταβήσεται»* (Ματθ. 17,20) καὶ τῶν τοῦ ἀποστόλου Παύλου *«ἐὰν ἔχω πᾶσαν τὴν πίστιν ὥστε ὄρη μεθιστάνειν»* (Α' Κορ. 13, 12). Ἡ ἐπιχειρουμένη ἑρμηνεία στηρίζεται κυρίως ἐπὶ τῆς ἀνωτέρω ἐκφρασθείσης γνώμης του, ὅτι ἡ Γραφὴ ὑπερβολικῶς πολλάκις ἐκφράζεται· πρέπει λοιπὸν νὰ καταλήξωμεν, λέγει, ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἡ Γραφὴ μεταφορικῶς διαλέγεται δηλοῦσα ἕτερα, ὧν ἀναφέρει, ἅτινα καὶ παραθέτει.

Ἐν συνόψει παρατηροῦμεν ὅτι αἱ ἐπιχειρούμεναι ἑρμηνεῖαι καὶ παραθέσεις χωρίων γίνονται κατὰ δύο τρόπους. Πρῶτον μὲν νοουμένων τῶν χωρίων καὶ τοῦ πνεύματος τῆς Γραφῆς ὡς παρεχόντων τὸ νόημα, ὅπερ εὐθέως ἐκφράζει αὕτη, δεύτερον δὲ νοουμένων τούτων μεταφορικῶς ἢ καθ' ὑπόνοιαν. Δὲν ἀκολουθεῖ δηλονότι κατ' ἐξοχὴν οὔτε τὴν ἀλληγορικὴν Σχολὴν τῆς Ἀλεξανδρείας οὔτε τὴν κατὰ τὸ γράμμα τῆς Ἀντιοχείας [1], χωρεῖ δ' οὗτος διὰ μέσης τινὸς ὁδοῦ συνισταμένης ἐξ ἀμφοτέρων.

2. Χρόνος

Ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν εἰ μὴ ὑπαινιγμοὶ ἱστορικοὶ ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ Μάρκου [2], ἡ χρονολόγησις στηρίζεται εἰς τὸ περιεχόμενον αὐτῶν [3]. Κατατάσσονται τὰ ἔργα του εἰς τρεῖς διαφορετικὰς συγγραφικὰς περιόδους, τὴν πρὸ τῆς Συνόδου Φερράρας - Φλωρεντίας, τὴν κατ' αὐτὴν καὶ τὴν μετ' αὐτήν. Ἡ δευτέρα καὶ ἡ τρίτη διακρίνονται διά τε τὴν πολεμικὴν καὶ ἀντιρρητικὴν κατὰ Λατίνων [4].

Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν λοιπὸν τῶν ἔργων ἔχομεν δύο στοιχεῖα τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν περὶ τῆς δυνατότητος τοποθετήσεως των εἰς τὴν πρὸ τῆς συνόδου περίοδον. Εἶναι δὲ ταῦτα :

1) Ἡ ἀπουσία ἐξ αὐτῶν οἱασδήποτε πολεμικῆς κατὰ Λατίνων.

2) Ἡ χροιὰ τῶν ἔργων φιλοσοφικὴ [5] ἅμα καὶ ἑρμηνευτικὴ ἐπίσης

1. Περὶ τῶν δύο σχολῶν. Πρβλ. Κ. Ι. Λογοθέτου, Ἡ φιλοσοφία τῶν πατέρων καὶ τοῦ μέσου αἰῶνος, Μέρος Α', ἐν Ἀθήναις 1930, σ. 31. Ἐπίσης Δ. Σ. Μπαλάνου, Οἱ πατέρες καὶ συγγραφεῖς τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1961², σσ. 29 καὶ 82.

2. Οὐδεμία ἔνδειξις ὑπάρχει καὶ ἐν τοῖς περιέχουσι τὰ κατωτέρω ἔργα κώδιξι.

3. Κ. Γ. Μαμώνη, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 46. Πρβλ. ἐπίσης J. Gill, The Council of Florence, Cambridge 1961, σ. 354.

4. Κ. Γ. Μαμώνη, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 44.

5. Ἐπειδὴ ἡ λ. φιλοσοφία ἀπαντᾷ συχνάκις εἶναι ἀναγκαία ἡ ἑξῆς διασάφησις.Εἶναι ἀδύνατον ἐνταῦθα νὰ ἀναγνωρίσωμεν οἱανδήποτε στωικὴν λ.χ. σημασίαν εἰς τὴν λ. Ἄλλως τε οἱ στωικοὶ διαφόρως κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ἐπρέσβευον περὶ ταύτης. Πρβλ.

ἄγει εἰς τὸ νὰ προσγράψωμεν ταῦτα μεταξὺ τῶν πρὸ τῆς συνόδου συγγραφῶν αὐτοῦ, γνωστοῦ ὄντος ὅτι πρὸ τῆς συγκλήσεως αὐτῆς ὁ συγγραφεὺς ἠσχολεῖτο ἐν τῇ Μονῇ τῶν Μαγγάνων [1], ἔνθα ἐμόναζεν μέχρι τοῦ 1437, ἀποκλειστικῶς περὶ τὴν μελέτην τῶν Πατέρων καὶ τῶν Γραφῶν [2]. Εἰς αὐτὴν τὴν ἐποχὴν ἀνάγονται καὶ ἕτεραι θρησκευτικαὶ μελέται αὐτοῦ δογματικοῦ περιεχομένου [3].

3. Χειρόγραφος παράδοσις [4]

Οἱ λόγοι παραδίδονται διὰ τῶν ἑξῆς κωδίκων.

1. Parisinus graecus 1292 (P), ff. 82 - 92, τοῦ ιε' αἰ. [5]. Ἐχρησιμοποιήσαμεν αὐτὸν ὡς βάσιν τῆς ἐκδόσεως διότι μεμαρτυρημένως γραφεὺς τῶν ff.

Τιμ. Ζήση, Τὸ λογικὸν μέρος τῆς Φιλοσοφίας τῶν ἀρχαιοτέρων Στωικῶν, Ἀθῆναι, 1965, σσ. 33 - 39. Οὐδεὶς ἕτερος τῶν ἀρχαίων ὁρισμὸς δίδει εἰς τὴν λ., τὴν ἔννοιαν, ἣν ἔλαβεν ἐντὸς τοῦ χριστιανισμοῦ. Διὰ τὴν σημασίαν αὐτῆς παρ' ἀρχαίοις, πρβλ. Δ. Κουτσογιαννοπούλου, Φιλοσοφία, ἐτυμολογία καὶ ἔννοια, Ἀθηνᾶ ΞΘ', 1967, σσ. 191 - 197. Παρὰ τῷ Μάρκῳ ἡ λ. σημαίνει ἀγάπην πρὸς τὸν πλησίον. Οὕτω λέγει σ. 357, στ. 55 - 57 «*Οἱ* (sc. νόμοι τοῦ Χριστοῦ) *φιλοσοφίαν μὲν ἡμᾶς ἐκπαιδεύουσιν... ἐπιμέλειαν δὲ τοῦ ὁμοφύλου τοσοῦτον, ὡς ἢ κἀκεῖνον ἅμα φιλοσοφεῖν ἀναπείθειν ἢ γοῦν ἅπασι τρόποις ὡς ἔνι μάλιστα διορθοῦν*». Γενικώτερον ἐν τῷ χριστιανισμῷ ἡ λ., ἐκφράζει τὴν τελείωσιν τοῦ ἀνθρώπου, τοῦτο λέγει καὶ ὁ ὁρισμὸς τῆς λ. ὑπὸ Ἰωσὴφ Βρυεννίου, ἐν Ν. Β. Τωμαδάκη, Σύλλαβος, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 595. Ἀκριβέστερον πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ ὁρίζει ταύτην ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης, γράφων Ὠφελίῳ γραμματικῷ, PG 78, στ. 1637 «*Οἱ μὲν ἄλλοι φιλόσοφοι τέχνην τεχνῶν, καὶ ἐπιστήμην ἐπιστημῶν ὡρίσαντο εἶναι τὴν φιλοσοφίαν. Πυθαγόρας δὲ ζῆλον σοφίας. Πλάτων δὲ κτῆσιν ἐπιστημῶν. Χρύσιππος δὲ ἐπιτήδευσιν λόγου ὀρθότητος... ἡμεῖς ἀληθῆ φιλοσοφίαν ὁριζόμεθα τὴν μηδὲν τῶν ἡκόντων εἰς εὐσέβειαν καὶ ἀρετὴν παρορῶσαν*». Περὶ τῆς φιλοσοφίας ἐν Βυζαντίῳ ὅρα καὶ Δ. Ζακυθηνοῦ, Τὸ Βυζάντιον μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, ΕΕΒΣ ΚΗ', 1958, σσ. 367 - 400, ἰδίᾳ 386 - 388 καὶ F. Dölger, Zur Bedeutung von Φιλόσοφος und φιλοσοφία in Byzantischer Zeit, Byzanz und die Europäische Staatenwelt, 1953, σσ. 197 - 208.

1. Αὕτη ἦτο ὁ καταλληλότερος τόπος διὰ θεολογικὰς ἅμα καὶ φιλοσοφικὰς συγγραφάς· εἰσῆλθε τῷ 1420. Πρβλ. Κ. Γ. Μαμώνη, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 27. Ἐν τῇ μονῇ, γράφει ὁ V. Grumel, οὗτος ἔλαβεν τὸ ὄνομα Μᾶρκος, ἐνῷ πρότερον ἐλέγετο Μανουήλ, ἡ δὲ μονὴ ἦτο ἐκ τῶν πλέον ὀνομαστῶν καὶ τὸ κέντρον τῶν θεολογικῶν κινήσεων τῆς πρωτευούσης. Πρβλ. V. Grumel, Marc d'Ephèse, Vie - Ecrits - Doctrine, Estudis Franciscans, XXXVI, 1925, Barcelone - Sarria, σ. 425.

2. Κ. Γ. Μαμώνη, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 27.

3. Αὐτόθι, σσ. 28 καὶ 48.

4. Σχεδὸν πλήρης κατάλογος τῶν ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ παραδίδεται ὑπὸ τῆς Κ. Γ. Μαμώνη, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 172 - 176. Πρβλ. καὶ τὴν ὑπὸ Ν. Α. Οἰκονομίδου, Βιβλιοκρισίαν, Ἀρχεῖον Πόντου 19, 1954, σσ. 356 - 381.

5. Ἐκτενὴς τούτου περιγραφὴ ἐν Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου, Ἅπαντα τὰ Εὑρισκόμενα, τ. I, Paris, 1928, σσ. XXV - XXIX.

3 - 110^{v} εἶναι ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός [1], ὁ ὁποῖος καὶ μαθητὴς τοῦ Ἐφέσου, ὡς ἔν τινι λόγῳ αὐτοῦ μαρτυρεῖ [2], ἐχρημάτισεν. Ἡ παιδεία αὐτοῦ γνωστὴ ἐκ τῶν πλείστων καὶ ποικίλων συγγραφῶν του, ἀπήλλαξε πολλῶν ὀρθογραφικῶν λαθῶν τὸν κώδικα, τὰ ἐλάχιστα δὲ τὰ ὁποῖα παρετηρήθησαν προφανῶς ὀφείλονται εἰς lapsus calami.

2. Sinaiticus 1787 (S), ff. 243^{v} - 248^{r}, τοῦ ιζ' αἰ. [3].

3. Vatopedinus 478 (V), ff. 89^{v} - 97^{r}, τοῦ ιε' αἰ. [4].

4. Atheniensis 2972 (A), ff. 421^{r} - 434^{v}, τοῦ ιζ' αἰ., εὑρισκόμενος ἐν τῇ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ.

Οἱ ἀνωτέρω περιέχουν καὶ τὰ τρία ἔργα. Τὸ τρίτον δὲ κατὰ σειρὰν παραδίδεται μεμονωμένον καὶ διὰ τοῦ Mosquensis 423 (M), ff. 84 - 85^{v}, τοῦ ις' αἰ. [5].

Τμῆμα τοῦ πρώτου ἔργου σῴζεται εἰς τὸν ἐν τῇ μονῇ Ἰβήρων κώδικα 388, ff. 843^{r} - 844^{r} [6], ὃν δὲν κατέστη ἐφικτὸν νὰ ἀναγνώσωμεν. Ἐπίσης ἄνευ ἀποτελέσματος ἔμεινεν ἡ προσπάθεια χρησιμοποιήσεως τῶν Κωδίκων 339 τῆς μονῆς Παντελεήμονος [7] καὶ 988 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας [8], ἐν οἷς σῴζεται τὸ δεύτερον ἔργον.

Μετὰ πλείστων δὲ ἑτέρων ἔργων τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως εὑρίσκοντο καὶ οἱ τρεῖς λόγοι ἐν τῷ ἀπολεσθέντι κώδικι 196 τῆς Μονῆς Κοσινίτζης [9], ὅστις καὶ ἐθεωρεῖτο τέως ὡς αὐτόγραφος [10].

Καὶ ἐξ ἄλλων στοιχείων ἀλλὰ κυρίως ἐκ δύο διαφορῶν, αἱ ὁποῖαι

1. Πρβλ. Χ. Γ. Πατρινέλη, Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς Θεοφάνην Μηδείας..., Ἀθῆναι 1966, σ. 20, σημ. 82α.

2. «*Ὑπὸ παιδευτῇ τε καὶ διδασκάλῳ τῷ μακαριωτάτῳ ἀρχιερεῖ τῆς Ἐφεσίων μητροπόλεως Μάρκῳ*», ἔνθ' ἀνωτ., σ. 93, στ. 83 - 84.

3. V. Beneševič, Catalogus codicum manuscriptorum Graecorum, qui in monasterio Sanctae Catharinae in monte Sina asservantur, t. III.$_{1}$, Petersburg 1917, σσ. 191 - 197.

4. Sophronios Eustratiades, Catalogue of the Greek manuscripts in the Library of the monastery of Vatopedi on Vatopedi on Mt. Athos, Cambridge 1924, σσ. 96 - 97.

5. Vladimir, Sistematičeskoe opisanie rucopisej Moskouskoj Sinodal'noj (Patriaršej) Bibliotheki, I, Rucopisi Grečeskija, Moscou 1894, σσ. 326 - 329.

6. Σπ. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγ. Ὄρους Ἑλληνικῶν Κωδίκων, τ. II, Cambridge 1900, σσ. 122 - 139.

7. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 364.

8. N. Camariano, Biblioteca Academiei Române. Catalogue manuscriselor greceşti, t. II, Bucarest 1940, σ. 137.

9. Ἀρχαιολογικὸν Παράρτημα ΙΖ' τόμου τῶν Ἑλληνικῶν Φιλολογικοῦ Συλλόγου ΚΠόλεως, 1886, σσ. 47 - 48.

10. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἀμιρούτζεια, Ἀθηνᾶ ΝΖ', 1953, σσ. 60 - 68, ἐν σ. 67, καὶ Κ. Γ. Μαμώνη, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 45.

ὑπάρχουν ἐν τοῖς κώδιξι δυνάμεθα μετὰ πιθανότητος νὰ εἴπωμεν ὅτι ἀκολουθοῦν οὗτοι δύο παραδόσεις.

1. Ἐν τῷ f. 88v τοῦ P παραδίδεται : *«τὴν θαυματουργικὴν δύναμιν εἶχον* (sc. οἱ ἀπόστολοι) *εἰς δὲ τὸ κολάζειν... ἅπαξ μόνον ἐπὶ ἀψύχῳ καὶ τούτῳ δένδρῳ τὴν κολαστικὴν ἐπεδείξατο δύναμιν»*. Μετὰ δὲ τὸ *κολάζειν* ὑπάρχει κενὸν ἀντιστοιχοῦν εἰς τρεῖς λέξεις. Οἱ κώδικες VSA ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ παρέχουν *«ἢ εἰκαῖον τι ποιεῖν διασεσωκώς»*. Ὁ M ἔχει *«ἢ εἰκαῖον τι ποιεῖν οὐχ οὕτω ῥαδίαν ἐπεὶ καὶ αὐτὸς ὁ δεσπότης ἀναριθμήτους ἀνθρώπους διασεσωκώς»*.

2. Ἐν τῷ f. 89v ὁ P δίδει *«μεσούσης ἡμέρας γενήσεται νὺξ καὶ οὐχὶ νὺξ κατὰ τὸ προφητικὸν λόγιον»*. Μετὰ τῆς γραφῆς ταύτης συμφωνοῦν οἱ VSA. Ὁ M διαφέρει παραδίδων *«μεσούσης ἡμέρας γενήσεται νὺξ καὶ οὐχ ἡμέρα καὶ νὺξ καὶ οὐχὶ νὺξ κατὰ τὸ προφητικὸν λόγιον»*.

Προφανὴς καθίσταται ἡ κοινὴ παράδοσις τῶν PVSA καὶ ἡ διάφορος τοῦ M. Ὁ Ἀγαλλιανὸς ἀντιγράφων προκειμένου νὰ καταστρώσῃ τὸν P συνήντησε ἴσως δυσκολίας, ἀφῆκε δὲ τὸ κενόν, ἵνα συμπληρώσῃ τοῦτο ἀργότερον, πλὴν ἕνεκα διαφόρων λόγων δὲν ἔφερε τοῦτο εἰς πέρας.

1

Τοῦ αὐτοῦ, λύσεις ἀποριῶν τῆς θείας γραφῆς

Par. gr. 1292

f. 82r *Εἰ αἱ Σοδόμων πόλεις Τύριοί τε καὶ Σιδώνιοι δυνάμεις ἰδόντες μετενόησαν ἄν, ἠδίκηνται ἄρα μὴ ἰδόντες· καὶ διατί μὴ καὶ πρὸς ἐκείνους ἡ ἐπιδημία τοῦ σωτῆρος γεγένηται τοὺς μᾶλλον ἂν σωθέντας, εἴ γε τοιούτων ἀπήλαυσαν ;*

Λύσις :

Ὅτι μὲν κατὰ σάρκα τὴν τοῦ Θεοῦ παρουσίαν πιστευομένην ἐν χρόνῳ γε ὡρισμένῳ καὶ τόπῳ γενέσθαι ἐχρῆν φανερόν· οὔτε γὰρ τοῖς ἐκ τοῦ αἰῶνος
f. 82v *ἑκασταχοῦ | διορθώσεως δεομένοις παραγίνεσθαι θεὸν σαρκὶ τὸ εἰκὸς εἶχεν· «ἔδει» γὰρ ἂν οὕτω «πολλάκις αὐτὸν ἀπὸ καταβολῆς κόσμου παθεῖν», ὡς ὁ θεῖος εἶπεν ἀπόστολος· οὔτε μὴν παραγεγονότα πᾶσιν ὁμοῦ καὶ κατὰ ταὐτὸν ἐμφανῆ χρηματίζειν, ἀλλ' ἐν χρόνῳ μὲν ᾧ αὐτὸς ἐγίνωσκε μάλιστα διαφέρειν. Ὅτε δηλαδὴ καὶ τῆς κακίας ἐπὶ πάντας χεθείσης κοινῆς ἐδεῖτο τὰ πράγματα μεταβολῆς τε καὶ θεραπείας, ἔθνει δὲ τῷ θεοφιλεῖ μάλιστα καὶ ᾧ ἐξ ἀρχῆς ἐπήγγελται δωρεᾶς τινος λόγῳ, ἵν' ὥσπερ ὁ ἥλιος μέσην οὐρανοῦ τέμνων ὁδόν, ὡς ποιητὴς ἤδη τις εἶπεν, ἐκεῖθεν τὴν δύναμιν διὰ πάντων ἐκπέμπει τόν τε οὐρα-*

2 - 3 cf. Matth. 11,21-24, Luc. 10,13. 7 cf. Joh. 1,14, Rom. 8,3. 8 cf. Gen. 49,10, Mich. 5,1, Hebr. 9,10. 10 Hebr. 9,26. 11 - 12 cf. Act. 1,7, Gal. 4,4. 13 cf. Rom. 1,29. 14 cf. Gen. 3,15. 16 cf. Eurip. Phoenissae 1 - 3.

PVSA 1 *τοῦ αὐτοῦ* om. VSA *ἀπορία* in marg. S 6 *λύσις* in marg. VA 10 *γὰρ* om. S 11 *ἐμφανῆ* : *ἐμφανίζειν* S 12 *χρηματίζειν* om. S

7. *ἐν χρόνῳ* : Τὸ πρόβλημα τῆς ἐν ὡρισμένῳ χρόνῳ παρουσίας τοῦ Χριστοῦ ἀπησχόλησεν ἐνωρὶς τὸν Χριστιανικὸν κόσμον. Ὁ Ὠριγένης εἰς παρατήρησιν τοῦ Κέλσου *«νῦν ἄρα μετὰ τοσοῦτον αἰῶνα ὁ θεὸς ἀνεμνήσθη δικαιῶσαι τὸν τῶν ἀνθρώπων βίον, πρότερον δὲ ἠμέλει»* ἀπήντησεν ὡς ἑξῆς : *«Κατὰ γὰρ ἑκάστην γενεὰν ἡ σοφία τοῦ θεοῦ εἰς ψυχάς, ἃς εὑρίσκει ὁσίας μεταβαίνουσα φίλους θεοῦ κατασκευάζει»*. Ὠριγένους, Κατὰ Κέλσου, PG 11, 1037A. Πρβλ. καὶ ἑρμηνείαν τοῦ α΄ τροπαρίου τῆς γ΄ ᾠδῆς τοῦ κανόνος εἰς Εὐαγγελισμὸν *«Ἐξέλιπεν ἄρχων ἐξ Ἰούδα, ὁ χρόνος ἐπέστη δὲ λοιπόν...»* ἐν Νικοδήμου Ἁγιορείτου, Ἑορτοδρόμιον, ἐν Βενετίᾳ 1836, σ. 217.

13. *κακίας... χεθείσης...* : Ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης ἐν τῷ λόγῳ εἰς τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ λέγει : *«Ὁ θεὸς ἐπὶ τῶν ἐσχάτων ἡμερῶν παραγίνεται, ὅτε οὐκ ἦν ὁ συνιὼν καὶ ἐκζητῶν τὸν θεόν· ὅτε πάντες ἐξέκλιναν ἅμα ἠχρειώθησαν... ὅτε πρὸς τὸ ἀκρότατον μέτρον ὁ τῆς κακίας ζόφος ηὔξησε· τότε ἐπεφάνη ἡ χάρις»*, PG 46, 1132C.

13 - 14. *ἐδεῖτο... μεταβολῆς...* : Ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἐν τῷ ιε΄ κεφαλαίῳ τοῦ μεγάλου κατηχητικοῦ λόγου γράφει· *«ἐδεῖτο τοῦ ἰατρεύοντος ἡ φύσις ἡμῶν ἀσθενήσασα, ἐδεῖτο τοῦ ἀνορθοῦντος ὁ ἐν τῷ πτώματι ἄνθρωπος»*, PG 45, 48B.

νὸν αὐτὸν καὶ ἀέρα καὶ γῆν καὶ θάλατταν ἀγλαΐζει καὶ οὕτω πάρεστι πᾶσι τοῖς μὴ τυφλώττουσιν, ἀκριβῶς οὕτω καὶ αὐτὸς ἐν ἑνὶ μέρει κατῳκισμένος τε καὶ περιών, ἐντεῦθεν τὴν αἴγλην τῆς οὐρανίου διδασκαλίας καὶ τῶν θαυμάτων εἰς πάντα κόσμον ἐπαποστέλλει καὶ ἅμα τοῦ ἔθνους ἐν ᾧ ἐγεγόνει, μὴ μόνον ἀμίκτως, ἀλλὰ καὶ ζηλοτύπως ἔχοντος πρὸς τὰ λοιπὰ τῶν ἐθνῶν. Οὐδ' ἦν δυνατὸν ἐξ ἀρχῆς αὐτὸν ἐπιχωριάζειν ἐκείνοις, εἰ μὴ πάντῃ ἔμελλεν ἀποστήσεσθαι τῶν οἰκείων, ὃ καὶ ὀνειδίζοντες ἔλεγον· «μὴ εἰς τὴν διασπορὰν τῶν Ἑλλήνων μέλλει |
f. 83r *πορεύεσθαι καὶ διδάσκειν τοὺς Ἕλληνας;». Οὕτω μὲν οὖν οὐκ αὐτὸς ἐπιδεδήμηκε τοῖς περὶ ὧν ὁ λόγος, οὐ μὴν οὐδ' οὕτω παρέλειπε τὴν ἐνδεχομένην ἐκείνων γενέσθαι πρόνοιαν. Κοινῶς μὲν ἅπασι τὸν φυσικὸν νόμον ἐνθείς, ἔνοικον ὄντα τῶν πραττομένων δοκιμαστήν, ἰδίως δὲ ἐπιπέμπων ἑκάστοις ἄνδρας ἀρετῇ διαφέροντας, ὁδηγοὺς πρὸς αὐτὴν ἐσομένους· οἷον Νινευίταις μὲν Ἰωνᾶν, αὐτοῖς δὲ τούτοις*

18 cf. Ps. 110,1, Hebr. 1,13. 20 cf. Joh. 1,7. 23 - 24 Joh. 7,35. 25 cf. Act. 14,16 - 17. 26 cf. Rom. 2,14 - 15. 27 cf. Luc. 4,26. 28 cf. Jon. 1,2, Luc. 11,29.

23 - 24 *τῶν Ἑλλήνων* : *τῶν ἐθνῶν* S 27 *δὲ* : *δὴ* SA 28 post *Ἰωνᾶν* sequentia altera manu scripta in A

18. *οὕτω καὶ αὐτὸς* : Συνήθως ὁ Κύριος ὀνομάζεται ἥλιος δικαιοσύνης, νοητὸς κ.ἄ.· πρβλ. Γρηγορίου Νύσσης *«ἐπέφανε τῆς δικαιοσύνης ὁ ἥλιος τοῖς ἐν σκότει καὶ σκιᾷ καθημένοις»*, Λόγος εἰς τὴν Γεννησιν τοῦ Χριστοῦ, PG 46, 1132C. Ἐπίσης Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, ἐν τῷ περὶ ἀγάπης, ἔνθα *«Ὥσπερ ὁ ἥλιος ἀνατέλλων καὶ τὸν κόσμον φωτίζων, δείκνυσί τε ἑαυτὸν καὶ τὰ ὑπ' αὐτοῦ φωτιζόμενα πράγματα, οὕτω καὶ ὁ τῆς δικαιοσύνης Ἥλιος τῷ καθαρῷ νῷ ἀνατέλλων, καὶ ἑαυτὸν δείκνυσι καὶ πάντων τῶν ὑπ' αὐτοῦ γεγονότων καὶ γενησομένων τοὺς λόγους»*, PG 90, 981, ϟε΄.

20. *εἰς πάντα κόσμον* : Πρβλ. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *«Πάντα μὲν οὖν τὰ ὄντα μετέχει προνοίας ἐκ τῆς ὑπερουσίου καὶ παναιτίου θεότητος ἐκβλυζομένης· οὐ γὰρ ἂν ἦν εἰ μὴ τῆς τῶν ὄντων οὐσίας καὶ ἀρχῆς μετειλήφει»*, Περὶ τῆς οὐρανίου Ἱεραρχίας, Sources Chrétiennes, 58, Paris 1958, σ. 93 (=PG 3, 177C).

20 - 21. *ἔθνους... ἐθνῶν* : Διὰ τῆς λ. ὀνομάζονται οἵ τε Ἑβραῖοι καὶ οἱ εἰδωλολάτραι· ὅμοιον περιεχόμενον δίδεται εἰς τὴν λ. ὑπὸ τοῦ ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ διδασκάλου τοῦ Μάρκου, Ἰωσὴφ τοῦ Βρυεννίου· πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Σύλλαβος Βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, ἐν Ἀθήναις 1961, σ. 603.

25. *οὐδ' οὕτω παρέλειπε* : Ἐξακολουθητικῶς ὑπάρχει ἡ πρόνοια τοῦ θεοῦ. Ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, ἐν τῷ «Περὶ θείων ὀνομάτων» λέγει, *«οὐδὲν τῶν ὄντων ἐστὶν ἀπρονόητον»*, PG 3, 733 A.

26. *κοινῶς... ἐνθείς* : Πρόκειται περὶ τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, περὶ ἧς Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἐν τῇ δωδεκάτῃ «εἰς τοὺς ἀνδριάντας» ὁμιλίᾳ αὐτοῦ, κεφ. 3, λέγει : *«Ἐξ ἀρχῆς πλάττων ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον νόμον αὐτῷ φυσικῶς ἐγκατέθηκε. καὶ τί ποτέ ἐστιν νόμος φυσικός ; τὸ συνειδὸς ἡμῖν διήρθρωσε καὶ αὐτοδίδακτον ἐποίησε τὴν γνῶσιν τῶν καλῶν καὶ τῶν οὐ τοιούτων»*, PG 49, 131.

27 - 28. *ἰδίως... ἐσομένους* : Ἴσως ἐνταῦθα νὰ ἐκφράζῃ τὴν ἔποψίν του περὶ τῶν σχέσεων τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴν ἀλήθειαν.

Οἱ πρῶτοι τῶν Χριστιανῶν ἐπίστευον ὅτι ἡ ἀρχαία φιλοσοφία δὲν εἶναι ξένη τῆς

10 - 9 - 1970

Σοδομηνοῖς τὸν φιλόξενον Λώτ, Τυρίοις δὲ καὶ Σιδωνίοις ἔστι μὲν ὅπου καὶ αὐτὸς παραψαύων· ἦλθε γάρ φησιν «εἰς τὰ ὅρια Τύρου καὶ Σιδῶνος», ὅτε καὶ τῆς χαναναίας τὴν πίστιν ἐφανέρωσε κεκρυμμένην. Τὰ πολλὰ δὲ πρὸς ἑαυτὸν αὐτοὺς ἐκκαλούμενος διὰ τῆς φήμης καὶ τῶν θαυμάτων. «οἱ» γὰρ «περὶ Τύρον καὶ Σιδῶνα πλῆθος πολύ, ἀκούσαντες ὅσα ἐποίει ἦλθον πρὸς αὐτόν», ὃ καὶ δῆλον, ὡς οὐδὲν ἂν ἐγένετο πλέον τοῖς ἀνιάτως ἔχουσιν οὐδοτιοῦν εὐεργετηθεῖσι. Τῶν τε γὰρ πρότερον οἱ μὲν Νινευῖται πιστεύσαντες τῷ κηρύγματι καὶ ταῦτα στενῆς οὕτω τῆς προθεσμίας οὔσης μετανοήσαντες διεσώθησαν, οἱ δὲ ἐν Σοδόμοις καὶ πρὸ τούτων οἱ ἐν τῇ γενεᾷ Νῶε τοσαύτης ἀπολαύσαντες
f. 83v *μακροθυμίας τε καὶ προνοίας οὐδὲν ἀπώναντο | καὶ διὰ τοῦτο πυρὶ καὶ ὕδατι κατεκλύσθησαν. Τῶν τε ὕστερον ἐπὶ τῆς αὐτοῦ παρουσίας, ἡ μὲν χαναναία καὶ πρὸ τῆς εὐεργεσίας μεγάλην ἐπεδείξατο πίστιν, ὅπερ οὖν καὶ ἐμαρτυρήθη. Καὶ τάχα πού τινες ὀλίγοι τῶν πρὸς αὐτὸν ἐρχομένων οὕτως ἐπίστευσαν, οἱ δὲ πολλοὶ καὶ εὐεργετούμενοι καὶ τὰ θαύματα βλέποντες οὐ ξυνίεσαν. Ἤδη δὲ καὶ πιστεύοντες ἔνιοι οὐκ ἐπιστεύοντο· «ὁ γὰρ Ἰησοῦς» φησιν «οὐκ ἐπίστευεν ἑαυτὸν αὐτοῖς».*

Οὕτως ἡ μοχθηρὰ προαίρεσις καὶ διεστραμμένη παντάπασιν, οὐδαμό-

29 cf. Gen. 13,12. 30 Mc. 7,24, Matth. 15,21. 31 cf. Matth. 15,28. 32 cf. Matth. 9,26, Luc. 4,14. 32 - 33 Mc. 3,8. 35 cf. Ion. 3,5. 36 cf. Ibid. 3,10. 38 - 39 cf. Gen. 19,9,24, 6,13, 7,17. 39 - 40 cf. Matth. 15,22 - 28. 43 cf. Joh. 12,37, Is. 53,1. 43 - 44 Joh. 2,24.

31 - 32 *πρὸς ἑαυτοὺς ἐκκαλούμενος* S 33 *φησὶ* post *Τύρον* PVA 40 *αὐτοῦ* post *τῆς* S *μεγάλην* iteratum in S

θείας διατάξεως καὶ οἰκονομίας. Ὁ πρὸ τοῦ Χριστοῦ λόγος ἀπεκαλύφθη αὐτοῖς ὡς σπερματικὸς λόγος. Περὶ ὧν καὶ περὶ τοῦ ὅρου ὅρα Κ. Ι. Λογοθέτου, Ἡ φιλοσοφία τῶν Πατέρων καὶ τοῦ μέσου αἰῶνος, ἐν Ἀθήναις 1930, σ. 64 καὶ αὐτόθι σημ. 1, 2. Ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς ἐν Στρωματεῦσι λέγει διὰ τὴν φιλοσοφίαν *«ἀλήθειαν οὖσαν, εἰκόνα ἐναργῆ δωρεὰν τοῖς Ἕλλησι δεδομένην»*, Clemens Alexandrinus, Stromata von Otto Stählin, Leipzig 1960, τ. 2, σ. 13. Ἀργότερον ἐγένετο δεκτὸν ὅτι αἱ ἀληθεῖς προτάσεις ἕλκουν τὴν καταγωγὴν αὐτῶν ἐκ τοῦ Μωυσέως. Οἱ ἀνθρωπισταὶ ἐν τούτοις, τοῦ ια΄ αἰ., ἐπανέφεραν τὴν διδασκαλίαν περὶ σπερματικοῦ λόγου. Πρβλ. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Συγγράμματα, Ἐπιμέλεια Π. Κ. Χρήστου, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 373, σημ. 4. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἐν τούτοις δέχεται τὴν παλαιὰν δόξαν διὸ καὶ αὐτόθι λέγει *«Ἴσμεν μὲν οὖν, εἴ τι χρηστὸν αὐτοῖς* (sc. τοῖς Ἕλλησι) *ἐκεῖθεν* (sc. τῶν Ἑβραίων) *ἐκ παρακρουσμάτων μετειλημμένον, ἀλλὰ καὶ συνήκαμεν ἐπισκεψάμενοι μὴ πρὸς τὴν ὁμοίαν διάνοιαν ἐξειλημμένον»*. Ὁ Μᾶρκος ἐνταῦθα μὴ ποιῶν διάκρισιν πιθανώτατα φαίνεται πιστεύων περὶ τῆς αὐθυπάρκτου, θείᾳ ἐπινεύσει, ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Κατωτέρω (σ. 358,88) ἄλλως τε περὶ ταύτης λέγει ὅτι *«καὶ οὗτοι* (sc. οἱ φιλόσοφοι) *τιμᾶν οἴδασι ἀρετὴν ὑπὸ τοῦ φυσικοῦ κινούμενοι νόμου»*.

36. *στενῆς... οὔσης* : Ὑπονοεῖται τὸ κήρυγμα Ἰωνᾶ τοῦ προφήτου ὅπερ ἔλεγεν *«ἔτι τρεῖς ἡμέραι καὶ Νινευὶ καταστραφήσεται»*, Ἰωνᾶς 3,4.

θεν οἶδε κερδαίνειν, ἣν ὁ θεὸς ἐνάγειν πρὸς τἀγαθὸν ἀεὶ βούλεται, δι᾽ ἁπάσης οἰκονομίας· οὐ γὰρ δὴ βίᾳ καὶ τυραννίδι προσῆκε. Ναί, φησίν, ἀλλὰ ταῦτα μὲν οὕτως ἔχειν ἀνάγκη, τὸ δὲ ζητούμενον ἦν, ὅτου χάριν εἴρηκε ταῦτα τὸ ἀψευδέστατον στόμα.

Πρὸς δὴ τοῦτο φαμὲν ὅτι πᾶσι τρόποις ἔργων τε καὶ λόγων χρώμενος ὁ θεὸς τῶν πρὸς ἡμετέραν ὠφέλειαν συντεινόντων, οὐδὲ τῷ καθ᾽ ὑπερβολὴν λεγομένῳ τοῦ λόγου σχήματι παραιτεῖται κεχρῆσθαι. Καὶ ὥσπερ ἐπὶ τοῦ μέλλοντος ἀπειλεῖ πολλάκις οὐκ εἰς ἔργα τοὺς λόγους ἐξάγων ἀλλ᾽ ἀνεχόμενος διαψεύδεσθαι τούτους, μετανοούντων ἡμῶν, ὅπερ ἐπὶ τοῦ Ἰωνᾶ γέγονε, τὸν f. 84r *αὐτὸν τρόπον ἐπὶ τοῦ παρελθόντος, ὑπο|θέσεσι καὶ ὑπερβολαῖς εἰς ζῆλον ἀρετῆς ἐπάγεται τοὺς μαθητευομένους, ὥσπερ ἄν τις εἴποι δεσπότης πρὸς ἀγνώμονας δούλους εἰ ἀλόγοις τὰς πρὸς ὑμᾶς εὐεργεσίας ἐχαρισάμην ηὐγνωμόνησαν ἄν· ἢ εἰ διδάσκαλος ἀσυνέτοις καὶ ἀμνήμοσι μαθηταῖς εἰ λίθοις τὰ μαθήματα παρεθέμην ἐπηκολούθησαν ἄν, οὐ πάντως τῶν ἀλόγων ἢ λίθων εἰς λογικήν τινα φύσιν μεταβληθησομένων.*

Οὕτω καὶ νῦν οὐκ ἐνεδέχετο μὲν ἐκείνους εἰς ὑπερβολὴν κακίας ἐληλακότας μετανοῆσαι καὶ τὰ ἐπηρτημένα διαφυγεῖν, οὐδ᾽ ἂν ὁτιοῦν παράδοξον εἶδον ἢ χρηστὸν ἐπεπόνθεσαν. Ὠκονόμηται δὲ ὁ λόγος παρὰ τοῦ φιλανθρωποτάτου θεοῦ πρὸς τὴν τῶν ἀκουόντων ὠφέλειαν, καὶ τούτῳ τῷ τρόπῳ πολλὰ δυνησόμεθα τῶν ἐν ταῖς γραφαῖς δοκούντων διαφωνεῖν τῇ ἐνεργείᾳ τῶν πρα-

46 cf. Rom. 8,28. 46 - 47 cf. Eph. 3,2, Col. 1,25. 47 Matth. 11,21, Luc. 10,13. 50 cf. 2Th. 2,17. 54 cf. Ion. 3,4. 57 cf. 2Pe. 2,12. 58 - 59 cf. Luc. 19,40.

48 *ἔχει* A 56 *εἰ* ante *δεσπότης* S 57 *ἡμᾶς* SA 58 *εἰ* post *ἢ* om. P *ἀμνήμοσι : ἀγνώμοσι* S *ἢ εἰ λίθοις* VSA 60 *τινα* om. S 63 *ἐπεπόνθησαν* A 65 *τῶν* om. S

47. *οὐ γὰρ δὴ βίᾳ* : Ὁ Γεώργιος Σχολάριος ἐν τῷ «Περὶ θείου προορισμοῦ» ἐπιλέγει ὅτι *«οὐδὲ πρὸς τἀγαθὸν βιάζεται* (sc. ὁ θεὸς) *τὴν ἀνθρωπίνην προαίρεσιν»,* Ἅπαντα, τ. I, Paris 1928, σ. 431.

63 - 64. *Ὠκονόμηται... ὠφέλειαν* : Γενικῶς εἰπεῖν τὰ τῆς θείας προνοίας ἔργα συντείνουν πρὸς τὴν ὠφέλειαν τῶν πιστῶν καὶ συντήρησιν αὐτῶν· πρβλ. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου: *«Ἀλλὰ καὶ τοῖς γινομένοις κακοῖς ἀγαθοπρεπῶς ἡ πρόνοια κέχρηται, πρὸς τὴν αὐτῶν ἢ ἄλλων ἢ ἰδικὴν ἢ κοινὴν ὠφέλειαν, καὶ οἰκείως ἑκάστου τῶν ὄντων προνοεῖ»,* Περὶ θείων ὀνομάτων, PG 3, 733. Ὁ Σχολάριος, ἐπίσης ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 443, γράφει : *«Συντέμνει τε* (sc. τὴν ζωὴν ὁ Θεὸς) *τῷ φαύλως βιοῦντι ἐπὶ τὸ ἄλλοις βέλτιον, ὡς ἂν μήτε βλάπτοιντο ζῶντος καὶ ὠφελοῖντο τῇ τῆς πονηρίας βιαίᾳ τομῇ»,* ὁ αὐτὸς ἐν τῷ «Περὶ τῶν ἀνθρωπείων ψυχῶν, τί αὐταῖς γίνεται μετὰ τὴν τῶν σωμάτων ἀπαλλαγὴν» παρατηρεῖ : *«Τοῦ θεοῦ δυνάμεως ἀγαθότητός τε περιουσίᾳ χρωμένου καὶ τῷ κακῷ πρὸς τὴν τοῦ καλοῦ συντήρησίν τε καὶ αὔξησιν»,* Ἅπαντα, τ. I, σ. 510.

γμάτων ἐπιλύειν καὶ συμβιβάζειν· ἀπὸ γὰρ τῶν οἰκείων ἡμῖν καὶ συνήθων φωνῶν ἡ γραφὴ πολλαχοῦ διαλέγεται καὶ οὕτω τὰ κατάλληλα ἐπιτίθησι φάρμακα.

2

f. 84r *Πολλήν τινα δοκοῦσιν οἱ τοῦ Χριστοῦ νόμοι τοῖς ἁμαρτάνουσιν εὐρυχωρίαν τεμεῖν· εἰ γὰρ τοῖς οἰκείοις ἐκέλευσε μαθηταῖς ἀφαιρουμένοις μὲν τὸ* f. 84v *ἱμάτιον προστιθέναι καὶ τὸν χιτῶνα, ἀγγαρευομένοις δὲ ἐπιδαψιλεύεσθαι, | ἐπὶ κόρρης δὲ παιομένοις ἐμπαρέχειν καὶ τὴν ἑτέραν, αἰτουμένοις δὲ ἃ βούλεταί τις διδόναι καί, ἐπὶ τούτοις, ἀφιέναι τοῖς ἁμαρτήσασιν ἑβδομηκοντάκις ἑπτά, τί γε ἄλλο ἢ πάντα μὲν ἀποκλείειν δικαστήρια καὶ νόμους, πᾶσι δὲ ἀνέδην ἐπιτρέπει τοῖς βουλομένοις ἐμπαροινεῖν τοῖς ἐπιεικέσιν ; ἔτι δὲ εἰ ταὐτὸν ἀγαθὸν ἰδίᾳ τε καὶ κοινῇ, τίς μὲν ἂν πόλις οὕτω συσταίη, τίνων δ᾽ ἂν ἄρξειε τοιούτοις νόμοις χρωμένη ;*

Λύσις:

Πρὸς δὴ ταῦτα φαμὲν ὅτι μάλιστα μὲν οὐ θατέρῳ μέρει νομοθετῶν ἔξω τῶν νόμων εἴασε τὸ λοιπόν, ἀλλ᾽ εἰ μὲν εἶεν ἀμφότερα τῆς αὐτοῦ ἀγέλης ἐπίσης ὑποκείσονται δῆλα δὴ τοῖς νόμοις, καὶ ἑκάτερος ἑκατέρῳ βουλήσεται τοῦθ᾽ ὅπερ αὐτῷ παρὰ τοῦ ἑτέρου, τοῦτο γὰρ ἐν ἑτέρῳ κεῖται νόμῳ. «Καθὼς θέλετε» φάσκοντι ποιεῖν ὑμῖν τοὺς ἀνθρώπους, οὕτω «καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς». Εἰ δὲ καὶ παρεκβήσεται θάτερον μέρος ἐπὶ τὸ βιάζεσθαι καὶ πλεονεκτεῖν, ἀλλά γε ὑπὸ τῆς θατέρου, φιλοσοφίας ἀγόμενον, ἥξει πάντως ἐπὶ τὸ μέσον καὶ τὴν ἰσότητα καὶ ὑπομνησθήσεται τῶν ὀφειλομένων. Ὅπερ καὶ λῃστάς τινάς φασιν ἑνὶ τῶν πατέρων ἐπιθεμένους ποιῆσαι, προσεπιδόντος γὰρ αὐτοῖς ἐκείνου καὶ ὃ ὑπελίπετο τῶν σκευῶν, αὐτοὺς ἀναστρέψαντας ἀποδοῦναι f. 85r *πάντα τῷ ἠδικημένῳ καὶ τοῦ λοιποῦ πέπαυνται | τοῦ κακουργεῖν.*

Ὥστε καὶ ἣν οἱ νόμοι δοκοῦσιν ἀφαιρεῖσθαι τῶν πειθομένων ἰσότητα, διὰ τὸ παιδεῦσαι φιλοσοφεῖν, μᾶλλον ἐπανορθοῦντες φαίνονται λυομένην.

2 - 3 cf. Matth. 5,39 - 43, Luc. 6,29. 5 cf. Matth. 18,22, Gen. 4,24. 14 - 16 Luc. 6,31 cf. Matth. 7,12. 18 - 21 locus non exstat.

1 *ἀπορία* in marg. VS 2 *οἰκείοις : δικαίοις* S 3 - 4 *παιομένης δὲ* ante *ἐπὶ κόρρης* VSA 6 *τε* post *δικαστήρια* A 10 *λύσις* in marg. VSA 14 *αὐτῷ : ἑαυτῷ* VSA 19 post *ποιῆσαι* folium 424v vacuum praebet A 20 *ὑπελείποντο* P

3. *ἀγγαρευομένοις : «Τὸ γὰρ ἀγγαρεῦσαι τοῦτό ἐστι τὸ ἀδίκως ἑλκύσαι, καὶ ἄνευ λόγου τινός, καὶ ἐπηρεάζοντα. Ἀλλ᾽ ὅμως καὶ πρὸς τοῦτο ἔσο παρατεταγμένος, ὥστε πλέον παθεῖν ἢ ἐκεῖνος βούλεται ποιῆσαι»,* Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ἐν τῷ «Ὑπομνήματι εἰς τὸν ἅγιον Ματθαῖον τὸν εὐαγγελιστήν, PG 57, 268.

Καὶ καθάπερ τῶν ἔξω νόμων οἱ μέν εἰσι διανεμητικοὶ καὶ φυλακτικοὶ τοῦ ἴσου τε καὶ δικαίου, οἱ δὲ ἐπανορθωτικοί, τὸν αὐτὸν καὶ ἐνταῦθα τρόπον· διανεμητικοὶ μὲν καὶ κοινῇ πάντων ὁ τὰ αὐτὰ τοῖς παρ᾽ ἑτέρων ἡμῖν ἐπιζητουμένοις ποιεῖν παραινῶν, ἐπανορθωτικοὶ δὲ οἱ λοιποὶ τῶν προειρημένων. Πλὴν ἐκεῖ μὲν διὰ κολάσεως ὡς τὸ πολλὰ καὶ ζημίας οἱ ἐπανορθωτικοὶ τῶν νόμων τὴν ἰσχὺν ἐπιδείκνυνται, καὶ οὐ τὴν γνώμην οὐδαμοῦ τοῦ ἠδικηκότος, ἀλλὰ τὰς ἔξω πράξεις ἐπανορθοῦσιν. Ἐνταῦθα δὲ πρὸς τὴν γνώμην αὐτὴν ἡ πρόνοια βλέπει τοῦ νομοθέτου καὶ ταύτην ἐπανορθοῦν βούλεται. Τὸ μὲν γὰρ τοῖς ἔξω νόμοις καὶ δικασταῖς ἐφ᾽ οἷς ἠδίκηται προσιέναι καὶ τῶν δικαίων τυγχάνειν παντός ἐστι καὶ τοῦ βουλομένου, χριστιανοῦ δὲ ἀληθοῦς οὐ τὸ ἀφῃρημένον τοσοῦτον ἀπολαβεῖν, πολλοῦ γε δεῖ καὶ ἀμύνασθαι τὸν λελυπηκότα, ὅσον τὴν γνώμην διορθῶσαι τῇ κακίᾳ παρενεχθεῖσαν. Καὶ τοῦτον ἔχει σκοπὸν
f. 85v ἡ πρὸς τὴν τοῦ κακοῦ φορὰν ὑποχώρησις καὶ τὸ προσ|φιλοτιμεῖσθαι τοὺς ἀδικοῦντας· οὐ γὰρ κακῷ τὸ κακόν, ἀλλ᾽ ἀγαθῷ πάντως ἰᾶται.

Ἐπεί τοι γε ἂν τοῦτο μὴ προχωρῇ τάχα που παντάπασιν ἠλιθίου καὶ ἀσυνέτου τοῦ παροξύναντος ὄντος, προσαρμοστέον ἕτερον νόμον, ὃς τὸν ἠδικηκότα, πρῶτον μὲν αὐτὸν μόνον ἔπειτ᾽ ἐφ᾽ ἑνὸς ἢ δυοῖν ἑτέρων εἶτ᾽ ἐπὶ πάσης τῆς ἐκκλησίας διελέγχειν κελεύει. Καθόλου γὰρ ἐκεῖνο εἰδέναι χρεών, ὡς οὐδεὶς σχεδὸν νόμος ἁπλῶς καὶ ἀδιορίστως ἐπὶ πάντων ἐφαρμόζειν δύναται τῶν πραγμάτων, φύσει τούτων ἀορίστων ὄντων· τοιούτους γὰρ εἶναι τοὺς λόγους ἀνάγκη οἷα τὰ ὑποκείμενα περὶ ὧν οἱ λόγοι, λόγοι δέ τινες καὶ οἱ νόμοι. Προσερανιστέον οὖν ἑκάστῳ τὰ λείποντα παρὰ τῶν συγγενῶν καὶ ὁμοίως ἐχόντων, ἵν᾽ ἡ πᾶσα νομοθεσία σύμφωνος ἑαυτῇ καὶ καταλλήλως ἔχουσα διὰ πάντων ἀποφανθῇ. Καὶ ὅταν κελεύῃ τῷ αἰτοῦντι διδόναι, προσθετέον τὸ ᾧ δεῖ καὶ ὃ καὶ ὅτε καὶ ὥς· οὐ γὰρ δὴ καὶ τοῖς χοίροις τοὺς μαργαρίτας δοτέον, ὡς εἴρηκεν ἐν ἑτέροις, οὐδ᾽ ἂν αἰτῶσι δήπου καὶ πολλὰ βούλωνται·

39 - 41 cf. Matth. 18,15 - 17, Dt. 15,17. 47 cf. Matth. 5,42, Luc. 6,30. 49 cf. Matth. 7,6.

38 μὴ post ἂν P 42 ἁπλῶς post οὐδεὶς P 46 ἔχουσαν S 49 ἐν om. S

24. οἱ μὲν (νόμοι) εἰσι: Ὁ Βασίλειος Καισαρείας ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ αὐτοῦ εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν, PG 30, 164A, διακρίνει τοὺς νόμους εἰς «προστατικοὺς μὲν ὧν ποιητέον, ἀπαγορευτικοὺς δὲ ὧν οὐ ποιητέον».

37. Ἀρχαιοτάτη ἡ παροιμία, πρβλ. Αἰσχύλον, fragmentun 349: «μὴ κακοῖς ἰῶ κακά». Ὁ Ἡρόδοτος ἐν III, 53: «Φιλοτιμίη κτῆμα σκαιόν· μὴ τῷ κακῷ τὸ κακὸν ἰῶ». Τὰ αὐτὰ σχεδὸν καὶ ἐν Θουκιδίδου Ε, 65. Διήκει δὲ καὶ διὰ τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου, ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἔν τινι ἐπιστολῇ του λέγει «ἐν τῷ ἀγαθῷ τὸ κακὸν ἰᾶσθαι». Βλ. Στ. Κουρούση, Γρηγορίου Παλαμᾶ τέσσαρες ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ πρὸς Ἅγιον Ὄρος, ΕΕΒΣ ΛΒ', 1963, σ. 345,52, καὶ Γρηγορίου Παλαμᾶ, Συγγράμματα, ἔνθ᾽ ἀνωτ., Β', σ. 511,4.

καθάπερ οὐδὲ τῷ μαινομένῳ μάχαιραν, ἵν᾽ ἑτέρους καὶ ἑαυτὸν ἀποκτείνῃ.

Κἀνταῦθα τοίνυν τὸν ἀφ᾽ ἑαυτοῦ καὶ τῆς τοῦ ἠδικημένου φιλοσοφίας μὴ συνιέντα, δι᾽ ἑτέρων λοιπὸν ἐπιστρέφειν κελεύει καὶ ὁ σκοπός, ὅπερ εἴπο-
f. 86r μεν, | ἡ τοῦ ἠδικηκότος διόρθωσις, οὗτος γάρ ἐστιν ὁ ἠδικημένος ὡς ἀληθῶς. Καὶ «ἐάν σοῦ» φησιν «ἀκούσῃ, ἐκέρδησας τὸν ἀδελφόν σου»· τίς ἂν οὖν ἀξίως ὑμνήσειε τοὺς τοιούτους νόμους, οἳ φιλοσοφίαν μὲν ἡμᾶς ἐκπαιδεύουσιν ἐν αὐτῷ τῷ πάσχειν κακῶς, ἐπιμέλειαν δὲ τοῦ ὁμοφύλου τοσοῦτον ὡς ἢ κἀκεῖνον ἅμα φιλοσοφεῖν ἀναπείθειν ἢ γοῦν ἅπασι τρόποις ὡς ἔνι μάλιστα διορθοῦν.

Ἅμα δὲ δῆλον ὡς καὶ ἡ ἐπανίσωσις τῷ ἠδικημένῳ πολλῷ γε βέλτιον καὶ σεμνότερον ἢ κατὰ τοὺς ἔξωθεν περιέσται νόμους. Εἰ δ᾽ ἐς τοσοῦτον ὁ ἠδικηκὼς ἐλάσει θηριωδίας καὶ ἀλογίας, ὡς ἑλέσθαι παρὰ τῷ ἀδελφῷ μετὰ τῶν ἐθνικῶν τετάχθαι καὶ τελωνῶν, οὐδὲν ἂν οἶμαι χεῖρον ὑποσταίη τῆς ἐκείνου ζημίας ὁ ἐν τοῖς ἄλλοις ἠδικημένος, εἰ μὴ ἄρα παντάπασιν οὕτω μικροψύχως ἔχοι καὶ ἀγεννῶς ὡς τὰ φθαρτὰ νομίζειν ἑαυτῷ τιμιώτερα τῆς ἀφθάρτου τοῦ ἀδελφοῦ ψυχῆς, ὅν γε οὐδὲ μαθητὴν ἔτι κλητέον Χριστοῦ, ἀλλ᾽ ἕνα πάντως ἐκείνων, οἷς καὶ μετὰ τὸ δόξαι πιστεῦσαι, ὁ Κύριος ἔλεγεν· «ἐὰν ὑμεῖς μείνητε ἐν τῷ λόγῳ τῷ ἐμῷ, ἀληθῶς μαθηταί μού ἐστε, καὶ γνώσεσθε τὴν ἀλήθειαν», ὡς οὐ πάντως μενοῦσιν οὐδὲ τὴν ἀλήθειαν ἐπιγνωσομένοις, ὃ καὶ μετ᾽ ὀλίγον ἔδειξαν οὐ καταφρονητικῶς μόνον, ἀλλὰ καὶ ὑβριστικῶς
f. 86v αὐτῷ προσφερόμενοι. | Ὁ τοιοῦτος κἂν τοῖς ἔξωθεν προσέλθῃ δικαστηρίοις, οὐ μέλει τῇ ἐκκλησίᾳ λοιπόν, τάξεις γάρ εἰσι τῶν πιστῶν ἐν αὐτῇ καὶ διαφοραὶ καὶ βαθμοὶ καὶ οὐ πάντα ἀνάγκη τὸν πιστεύοντα τῷ Χριστῷ καὶ μαθητὴν εἶναι τοῦ πιστευομένου, καθάπερ ἐδείξαμεν. Οὕτω μὲν οὖν οἱ νόμοι καὶ ἀμφοτέροις τοῖς μέρεσι τὰ γιγνόμενα σῴζουσι προφυλάσσονταί τε μὴ ἀδικεῖν καὶ ἠδικηκότας ἐπανισοῦσιν.

Ἐντεῦθεν δὲ δῆλον ὡς καὶ πόλιν ὁλόκληρον ἐνδέχοιτ᾽ ἂν εἶναι τοιούτοις νόμοις χρωμένην καὶ πολλῷ γε μᾶλλον ἧς ἀνέπλασε Πλάτων ὁ τῶν παρ᾽ Ἕλλησι σοφῶν κορυφαῖος· ὃ γὰρ ἐπὶ τῆς δυοῖν κοινωνίας ἐδείχθη τοῦτο καὶ ἐφ᾽ ὅλης πόλεως οὐδὲν ἀπεικὸς φυλαχθῆναι, κοινωνία γὰρ πλειόνων ἡ πόλις ἐς ταὐτὸ συνελθόντων.

54 Matth. 18,15. 61 - 62 Matth. 18,17. 65 - 67 Joh. 8,31 - 32.

50 αὐτὸν P 54 ἂν om. P 54 ἡμᾶς om. A 58 ἡ om. A 73 γινόμενα A 79 ἐν ταυτὸ VSA

70 - 71. τάξεις... βαθμοί: Ὁ Νικόδημος Ἁγιορείτης, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. ιθ' γράφει ὅτι «ὡς ἐν τῇ οὐρανίῳ ἱεραρχίᾳ εἶναι ἐννέα τάγματα, οὕτω καὶ ἐν τῇ κάτω. Ἀρχιερεῖς, ἱερεῖς, διάκονοι, ὑποδιάκονοι, ἀναγνῶσται, ψάλται, κληρικοί, μοναχοὶ καὶ λαϊκοί».

78 - 79. Ὀρθότερον ὁ Βασίλειος Καισαρείας, ἔνθ᾽ ἀνωτ., PG 30, 149B, λέγει, ὅτι «πόλις ἐστὶ σύστημα ἀνθρώπων ἐκ διαφόρων ἐπιτηδευμάτων ἐπὶ κοινωνίᾳ βίου συγκεκροτημένον».

Ὥστε καὶ πρὸς φιλοσοφίαν ἅμα καὶ πρὸς ἀσφάλειαν οὐδένας ἄν τις εὕροι βελτίονας νόμους τῶν ὑπὸ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν εἰσενηνεγμένων. Ἀλλ' ἔξω τῆς αὐτοῦ ἀγέλης ὁ κοινωνὸς καὶ οὐδὲν αὐτῷ μέλει τῶν παρ' ἐκείνου νόμων; μάλιστα μὲν καὶ οὗτοι τιμᾶν οἴδασιν ἀρετὴν ὑπὸ τοῦ φυσικοῦ κινούμενοι νόμου καὶ αἰδεῖσθαι τοὺς οὕτω φιλοσοφοῦντας. Εἰ δ' οὖν, ἀλλ' ἐνταῦθα λοιπὸν εἰσίασιν οἱ περὶ φιλοσοφίας ὑψηλοὶ νόμοι καὶ τῆς τῶν παρόντων ὑπεροψίας καὶ τῆς ἐν τοῖς δεινοῖς καρτερίας, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ αἱ περὶ τούτων προρρήσεις f. 87r *ἱκαναὶ πρὸς θάρσος ἀλεῖψαι μετὰ τῆς | τῶν μελλόντων ἐλπίδος· «ἐν τῷ κόσμῳ» γάρ φησι «θλῖψιν ἔχετε, ἀλλὰ θαρσεῖτε» καὶ ἑαυτὸν τιθεὶς εἰς ὑπόδειγμα, «εἰ ὁ κόσμος ὑμᾶς μισεῖ, γινώσκετε ὅτι ἐμὲ πρῶτον ὑμῶν μεμίσηκεν». Εἰ δ' ἄρα τις ἐνταῦθα καὶ διὰ τῶν ἔξω δικαστηρίων δυνηθείη διαλύσασθαι τὰ πρὸς τὸν ἠδικηκότα, καινὸν οὐδὲν οὐδ' ἀπᾷδον τοῖς νόμοις. Ὥσπερ γὰρ οἱ ἰδικοὶ νόμοι τοῖς μεμαθητευμένοις τῷ λόγῳ τῆς πίστεως, οὕτω καὶ οἱ κοινωνικοὶ δῆλον ὅτι τοῖς κεκοινωνηκόσι κεῖνται τῆς αὐτῆς πίστεως, ἵν' ἀμφότερα τὰ μέρη ὑπακούειν ἔχῃ τῷ λόγῳ καθὰ εἴρηται, καίτοι γε οὐδ' ἐκεῖ καθάπαξ ἐκώλυσε τοῦ δικαστηρίου τὴν χρῆσιν· τὸ γὰρ τῇ ἐκκλησίᾳ κελεύειν εἰπεῖν δικαστήριον καθίζοντος ἦν. Ἐκώλυσε δ' ἂν ἴσως ἐπὶ ἀπίστων δικάσασθαι, καθάπερ καὶ ὁ ἀπόστολός φησι· «τολμᾷ τις ὑμῶν πρᾶγμα ἔχων κρίνεσθαι ἐπὶ τὸν ἀδίκων;» οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸν ἠδικηκότα κελεύει πρὸ τοῦ δικαστηρίου διαλύσασθαι τῷ ἠδικημένῳ· «τί» γάρ φησιν «ἀφ' ἑαυτῶν οὐ κρίνετε τὸ δίκαιον;» ὥσθ' ὅπερ ἂν αὐτοὶ βούλοιντο πρὸ πάντων οἱ δικασταὶ πραγμάτων ἀπηλλάχθαι μηδενὸς ὄντος ἠδικημένου μηδὲ καταβοῶντος, τοῦτο κατορθοῦσιν οἱ τοῦ χριστοῦ νόμοι παρὰ τοῖς πειθομένοις. Οὔτ' ἄρα τῶν κειμένων οὐδὲν* f. 87v *ἀναιροῦσι καὶ προσεπανορθοῦσιν | ἰδίᾳ τε καὶ κοινῇ τὰς πόλεις φιλοσοφίαν εἰσηγούμενοι τὴν ἀκριβεστάτην ἅμα καὶ κοινοτάτην.*

Ἐκείνους δέ γε τοὺς τοῖς ἀποστόλοις ἰδικῶς δεδομένους πρὸς τὸ κήρυγμα πεμπομένοις ἀποστολικοὺς ἡγητέον νόμους καὶ τῷ τότε καιρῷ χρησίμους καὶ οὐκ ἀπαιτητέον αὐτοὺς οὐδένα τῶν καθ' ἡμᾶς μάλιστα ῥαθυμούντων, οἷον τὸ μὴ κτήσασθαι δύο χιτῶνας καὶ τὸ μὴ αἴρειν εἰς ὁδὸν βαλάντιον μηδὲ ῥάβδον μηδ' ὑποδήματα· καὶ γὰρ αὐτὸς αὐτοὺς ἔλυσε δεικνὺς ὅτι καὶ πρὸς καιρὸν ἔδωκεν ἐπὶ τὸ πάθος ἐρχόμενος. «Νῦν» γάρ φησιν «ὁ ἔχων βαλάντιον ἀράτω καὶ πήραν».

Οὐδὲν οὖν ἀδύνατον οὐδ' ἀπᾷδον οὔτ' ἀναιρετικὸν πολιτείας ὁ δεσπότης

---

87 cf. Tit. 1,2. 87 - 88 Joh. 16,33. 89 Joh. 15,18 cf. Matth. 10,22. 95 cf. Matth. 18,17. 97 - 98 ICor. 6,1. 99 Luc. 12,57. 108 cf. Matth. 10,10. 110 - 111 Luc. 22,36.

---

84 *εἰ δέ ἦν* P *εἰ δὲ οὖν* S 88 *φησιν* SA *ἕξετε* S 96 *ἐκώλυσε ἂν* S 109 *ῥάβδον μηδὲ μηδ' ὑποδήματα* S

ἡμῶν ἐνομοθέτησεν ὁ Χριστός, ἀλλ' ὥσπερ αὐτὸς ἐπὶ σωτηρίᾳ τοῦ γένους ἅπαντα τὸν ἐν σαρκὶ διήγαγε βίον, οὕτω καὶ σωτηρίους ἔθετο νόμους καὶ οἷς μάλιστα χρώμενοι πρός τε τὰ παρόντα εὐδαιμονήσομεν καὶ πρὸς τὰ μέλλοντα ἐλπίδας ἀγαθὰς ἕξομεν.

---

113 cf. Matth. 17,1. 114 cf. Jac. 4,12.

---

116 *ἐλπίδα ἀγαθὴν* VSA

3

f. 87v

Τοῦ αὐτοῦ ἑτέρα ἀπορία

Εἰ καὶ ἡ σμικροτάτη πίστις, ὡς ἰσομεγέθης εἶναι κόκκῳ σινάπεως, ὄρη μεθίστησι, πῶς οὐδεὶς τῶν ἀποστόλων οὔτε τῶν λοιπῶν ἁγίων τοιοῦτόν τι πεποίηκεν, ὅσα γε καὶ φανερὸν εἶναι; πῶς δὲ καὶ ὁ θειότατος Παῦλος, πᾶσαν f. 88r *ἔφη τὴν πίστιν τοῦτο δύνασθαι; «ἐὰν ἔχω» | γάρ φησι «πᾶσαν τὴν πίστιν ὥστε ὄρη μεθιστάνειν»· εἰ πᾶσα πῶς ὡς κόκκος σινάπεως; καὶ εἰ ὡς κόκκος σινάπεως πῶς πᾶσα;*

Λύσις:

Πρῶτον μὲν ἐκεῖνο εἰδέναι ἄξιον τοὺς μέλλοντας διασῴζειν τὴν τῆς Γραφῆς συμφωνίαν, ὃ καὶ ἐπὶ παντὸς λόγου χρήσιμόν τε καὶ ἀληθές, ὡς αἱ ἑκασταχοῦ λαμβανόμεναι παραβολαὶ πρὸς τὴν τῶν ὑποκειμένων νοημάτων δήλωσιν οὐ κατὰ πάντα τὸ συγγενὲς πρὸς αὐτὰ ἔχουσιν οὔθ' ἡμῖν ἐν ἅπασι χρησιμεύουσιν, ἀλλ' ἕν τι καὶ δεύτερον ἴσως ἐξ αὐτῶν λαμβάνοντες τὰ λοιπὰ παραιτούμεθα. Κλέπτῃ γοῦν ἑαυτὸν διορρύττοντι τὴν οἰκίαν παραβάλλοντος τοῦ Κυρίου, κατὰ τὴν δευτέραν αὐτοῦ παρουσίαν, τὸ μὲν τοῦ κλέπτου ἔργον καὶ δὴ καὶ τὸν τρόπον ὡς οὐδὲν οἰκεῖα τῷ πράγματι παραλείπομεν τὸ δ' αἰφνίδιόν τε καὶ ἀπροσδόκητον ἐκλαμβάνομεν· «οὐκ οἴδατε» γάρ φησι «ποίᾳ ὥρᾳ ὁ Κύριος ὑμῶν ἔρχεται»· οὕτω καὶ ὅταν ἑαυτὸν μὲν ἀμπέλῳ τὸν δὲ πατέρα γεωργῷ παρεικάζῃ οὐ τὴν πρὸς τὸν πατέρα σχέσιν αὐτοῦ νοοῦμεν· εἴη γὰρ ἂν οὕτως

---

2 cf. Matth. 17,20, Mc. 11,23, Luc. 17,6. 5 - 6 ICor. 13,2. 14 cf. Matth. 24,43, Luc. 12,39, ITh. 5,2, Ap. 3,3, 16,15 17 - 18 Matth. 24,43. 18 - 19 cf. Joh. 15,1, Jr. 2,21.

---

1 Titulus P : *ἀπορία τοῦ αὐτοῦ* M *ἀπορία* in marg. VSA 6 *πᾶσαν* S *κόκκος... κόκκος : κόκκῳ... κόκκῳ* M 8 *λύσις* post *πᾶσα* in marg. VSA *λύσις τοῦ αὐτοῦ* in marg. M 9 *εἰ δέον ἄξιον* A 12 *πάντα : πᾶν* S 18 *ἡμῶν* VSA

ἀλλότριος τῆς αὐτοῦ οὐσίας ὥσπερ ἡ ἄμπελος τοῦ γεωργοῦ, καθὰ τοῖς ἀρειανοῖς ἐδόκει κακῶς ἐκλαμβάνουσιν, ἀλλὰ τὴν πρὸς ἡμᾶς δηλονότι καθ' ἣν ἡμῖν γενόμενος συμφυὴς οὕτως ἡμῖν ἑαυτὸν ἥνωσε καθάπερ ἥνωται f. 88v | φύσει τῇ ἀμπέλῳ τὰ κλήματα. Καὶ ἐνταῦθα τοίνυν ἐκ τῆς τοῦ σινάπεως κόκκου παραβολῆς οὐ τὴν σμικρότητα πάντως, ἀλλὰ τὸ πολυδύναμον ἐκληψόμεθα νοοῦντες οὕτως, ὡς ἐὰν ἔχητε πίστιν ἴσα δυναμένην κόκκῳ σινάπεως, οὐδὲν ὅ τι τῶν ἀδυνάτων τῇ φύσει δοκούντων ὑμῖν οὐχ ὑπάξει καὶ μεταστήσεται, τάχα δὲ οὐδ' αὕτη ἡ σμικρότης ἄχρηστος, ἂν μὴ πρὸς τὸ ὀλίγον καὶ μέρος, ἀλλὰ πρὸς τὸ ἀφανές τε καὶ κρύφιον αὐτὴν ἐκδεχώμεθα· καὶ γὰρ οἱ ἅγιοι μιμηταὶ τοῦ σωτῆρος ὄντες πρὸς μὲν τὸ εὐεργετεῖν ἀνθρώπους καὶ ἐπανορθοῦσθαι πηρώματα φύσεως ἢ προαιρέσεως ὅτι μάλιστα πρόχειρον τὴν θαυματουργικὴν δύναμιν εἶχον, εἰς δὲ τὸ κολάζειν ἢ εἰκαῖόν τι ποιεῖν οὐχ οὕτω ῥᾳδίαν, ἐπεὶ καὶ αὐτὸς ὁ δεσπότης ἀναριθμήτους ἀνθρώπους διασεσωκὼς ἅπαξ μόνον ἐπὶ ἀψύχῳ καὶ τούτῳ δένδρῳ τὴν κολαστικὴν ἐπεδείξατο δύναμιν, ἐφ' ᾧ καὶ τὸ ῥητὸν τουτὶ διωρίσατο · «ἐὰν» γάρ φησιν «ἔχητε πίστιν ὡς κόκκον σινάπεως οὐ μόνον τὸ τῆς συκῆς ποιήσετε, ἀλλὰ κἂν τῷ ὄρει τούτῳ εἴπητε· ἄρθητι καὶ βλήθητι εἰς τὴν θάλασσαν γενήσεται»· μονονουχὶ λέγων ὡς «ἐὰν ἔχητε πίστιν καὶ μὴ διακριθῆτε», οὐ πρόχειρόν τε καὶ ἐκκειμένην, ἀλλ' ἀφανῆ τε καὶ κρυφίαν ὡς «θησαυρὸν ἐν ὀστρακίνοις σκεύεσι», τὰ πάντων ἀδυνατώτατα δοκοῦντα γενήσεται, κελευόντων ὑμῶν.

f. 89r Ἔπειτα καὶ τοῦτο ἰστέον ὡς | ἐνίοτε ἡ γραφὴ τῷ καθ' ὑπερβολὴν λεγομένῳ τοῦ λόγου σχήματι κέχρηται τῶν πραγμάτων κατ' ἀλήθειαν οὐχ οὕτως ἐχόντων, ὡς ἔχει τὸ «ἐὰν οὗτοι σιωπήσωσιν, οἱ λίθοι κεκράξονται» καὶ τὸ «οὐδ' αὐτὸν οἶμαι τὸν κόσμον χωρῆσαι τὰ γραφόμενα βιβλία». Τοιοῦτόν ἐστι καὶ τὸ παρόν. Ὑπερφυὲς γάρ τι καὶ ἀδύνατον ἐνδείξασθαι βουληθεὶς ὁ σωτὴρ ὄρους μετάθεσιν εἴρηκεν, ἐπεὶ ἄλλως γε τὸ μετακινεῖν τοὺς τῆς φύσεως ὅρους

22 - 23 cf. Joh. 15,5. 25 - 26 cf. Matth. 17,20, Mc. 11,23, Luc. 17,6. 28 - 29 cf. Eph. 5,1 30 - 31 cf. Luc. 10,17. 32 cf. Luc. 7,21. 32 - 33 cf. Matth. 21,19. 34 - 36 Matth. 21,21, cf. Mc. 11,23, Luc. 17,6. 38 IICor. 4,7. 42 Luc. 19,40. 42 - 43 Joh. 21,25. 45 cf. Matth. 21,21, 17,20, Mc. 11,23, Luc. 17,6.

20 *ἀλλότριον* VSA 21 *ἀλλὰ* iteratum in S 27 *οὐδ' αὐτὴ* VS *οὐδὲ αὐτὴ* P 29 post *ὄντες καὶ* M 30 ante *φύσεως* M praebet *σώματος*, sed correctio est prima manu 31 - 32 inter *κολάζειν* et *ἅπαξ* spatium vacuum in P *ἢ εἰκαῖον τι ποιεῖν* VSA 33 *ἐπεδείξαντο* S 34 *κόκκω* S 37 *καὶ μὴ διακριθῆτε* om. PVAM *οὐδὲ πρόχειρον* S *τὲ* om. M 39 *ἡμῶν* PVA 43 *χωρῆσαι* post *οἶμαι* S et sup. lin. M 45 *ἄλλως τε* S

20 - 21 Πρβλ. *«Ὁ δὲ Ἄρειος ἄντικρυς τῇ ἀληθείᾳ μαχόμενος κτίσμα καὶ ποίημα προσηγόρευε καὶ τὸ ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν»*, Θεοδωρήτου Κύρου, Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, λόγοι πέντε, PG 82, 885B.

ἔνθα μηδεμία καλεῖ χρεία ὄρη τε ἐξαίρειν τῆς γῆς καὶ συκάμινον ἐν θαλάττῃ μεταφυτεύειν, ὅ φησιν ἕτερος εὐαγγελιστὴς οὔτε πρὸς τοῦ σωτῆρος ἦν οὔτε πρὸς τῶν αὐτοῦ μαθητῶν ἐπιδεικτιώντων δέ τινων καὶ δοξομανούντων ἀνθρώπων· οὐ γὰρ ἁπλῶς οὕτως ἐκπλῆξαι τῷ θεῷ καὶ τοῖς θείοις ἀνδράσι διὰ τῶν σημείων ἐστὶν ὁ σκοπός, ἀλλὰ διττὴν αὐτοῖς ἀεὶ ταῦτα χρείαν παρέχεται τούς τε δεομένους εὐεργετῆσαι καὶ διὰ τούτων αὐτούς τε καὶ τοὺς ὁρῶντας ἢ καὶ ἀκούοντας ἐπὶ τὴν πίστιν χειραγωγῆσαι. Διὰ τοῦτο καὶ τοῖς Φαρισαίοις ἐπειδὴ μὴ ἀρκούμενοι τοῖς πρὸς εὐεργεσίαν ἀνθρώπων σημείοις «ἐξ οὐρανοῦ σημεῖον ἐζήτουν» ἐξ ἀπονοίας, ἅπερ ἂν ἐκεῖνοι εἰργάσαντο φανητιῶντες, f. 89v | εἰ τὴν δύναμιν εἶχον, ἐπιπληκτικῶς μάλα καὶ ἀποτόμως ὁ Κύριος «γενεά» φησι «πονηρὰ καὶ μοιχαλὶς σημεῖον ἐπιζητεῖ, καὶ σημεῖον οὐ δοθήσεται αὐτῇ εἰ μὴ τὸ σημεῖον Ἰωνᾶ τοῦ προφήτου». τότε φησὶν αὐτῇ τὸ προσῆκον σημεῖον ἐξ οὐρανοῦ δοθήσεται, ὅτε ἐπὶ σταυροῦ τῆς ζωῆς αὐτῶν ἐμοῦ κρεμαμένου μεσούσης ἡμέρας γενήσεται νὺξ καὶ ἔσται ἡμέρα καὶ οὐχ ἡμέρα καὶ νὺξ καὶ οὐχὶ νὺξ κατὰ τὸ προφητικὸν λόγιον, ἵνα τὸ τῶν τριῶν ἡμερῶν τε καὶ νυκτῶν ἐπὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸν Ἰωνᾶ τύπον ἐκπληρωθῇ, ὅπερ οὐκ ἄλλως ἦν ἐνδεχόμενον. Κατὰ μὲν τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα δέον παθεῖν αὐτόν, ἥτις ἦν ἡ Παρασκευή· καὶ γὰρ εἰς ἀναίρεσιν ἁμαρτίας ἀντὶ τοῦ παλαιοῦ ἀμνοῦ τῷ πατρὶ θυσία προσήγετο· κατὰ δὲ τὴν κυριακὴν ἀναστῆναι, ἵνα ἡμῖν ἀντὶ τῆς ἑβδόμης εἰς ἑορτὴν ἡ ὀγδόη δοθῇ τύπος οὖσα τῆς μιᾶς καὶ ἀκαταλήκτου ἡμέρας μετὰ τὴν ἐνθένδε κατάπαυσιν ὑπὲρ ἧς πολλά τε καὶ πολλαχοῦ τοῖς ἁγίοις προφήταις ὑμνεῖται. Τοῦτο τοίνυν ἐδόθη τὸ σημεῖον τοῖς ἀλαζόσιν, ἐξ οὗ

46 - 47 cf. Luc. 17,6. 53 - 54 Joh. 20,30, Luc. 11,16, Matth. 16,1. 55 - 57 Matth. 12,39, cf. Mc. 8,38. 57 - 58 cf. Matth. 24,30. 61 cf. Matth. 12,40. 62 - 63 cf. Luc. 22,15, 16, Joh. 19,14. 63 cf. Ex. 12,5, 29,18, Joh. 1,29, 36. 65 cf. Lev. 23,36.

46 *θαλάσσῃ* P 52 *ἢ* om. M 56 *ἐπιζητεῖς* S 59 - 60 *καὶ ἔσται ἡμέρα καὶ οὐχ ἡμέρα καὶ νὺξ* om. PVSA 60 *τὸ* om. S 61 *Ἰωνᾶν* S 62 *ἐκδεχόμενον* S 63 *ἡ* om. M

49 - 52. *«Οὕτω καὶ τὸ χάρισμα τῶν γλωσσῶν τοῖς ἀποστόλοις ἐδόθη (θαῦμα τίνος οὐ θαυμαστότερον ;) οὐχ ἵνα τοὺς ἀνθρώπους ἐκπλήττοντες πρὸς τὴν αὐτῶν συνθήκην συνελκύσωσιν, ἀλλ' ἵνα τούτῳ τὴν ὑπουργίαν ἐξανύειν καλῶς, τούτου χωρὶς ἀμήχανον ὄν»*, Γεωργίου Σχολαρίου, Περὶ θαυμάτων, Ἅπαντα, τ. 3, σ. 374.

65. *Ὀγδόη* ὀνομάζεται ἡ ἑπομένη τῆς δευτέρας παρουσίας ζωή. Πρβλ. *«Ὥσπερ ἡ ὀγδόη σύμβολόν ἐστι τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, δύναμιν ἀναστάσεως περιέχουσα, οὕτω καὶ ἡ ἑβδόμη σύμβολόν ἐστι τοῦ κόσμου τούτου»*, Ὠριγένους, Ἐξηγητικὰ εἰς Ψαλμούς, PG, 12, 1624B. Ἐπίσης : *«Ἐπεὶ ἀνέσπερον καὶ ἀδιάδοχον καὶ ἀτελεύτητον τὴν ἡμέραν ἐκείνην οἶδεν ὁ λόγος, ἣν καὶ ὀγδόην ὁ ψαλμῳδὸς προσηγόρευσε, διὰ τὸ ἔξω κεῖσθαι τοῦ ἑβδομαδικοῦ τούτου χρόνου»*, Βασιλείου Καισαρείας, Ὁμιλία 11η εἰς τὴν ἑξαήμερον, PG 29, 52A.

τότε ἐσείσθησαν τὰς καρδίας, εἰ γε μὴ παντάπασιν ἀναισθήτως εἶχον, μικρῷ δὲ ὕστερον πανωλεθρίᾳ πάντες ἄρδην ἐξαπολώλασι.

Τοιοῦτον ἦν καὶ τὸ Ἡρώδου ἦθος· «ἤλπιζε» γάρ «τί» φησι καὶ αὐτὸς f. 90r *«σημεῖον ἰδεῖν ὑπ' αὐτοῦ γινόμενον» ᾧ γε οὐδὲ λόγῳ κεκοινώ|νηκεν ὁ σωτὴρ μή τοί γε δὴ σημείου. καὶ οἱ ἀπόστολοι τοίνυν αὐτῷ πειθόμενοι τὴν τοιαύτην δύναμιν οὕτω τοι κατὰ βάθους ἐγκεκρυμμένην ὡς μηδὲν ἐμφανεστέραν εἶναι κόκκου σινάπεως ὅποι τύχοι κειμένου, πλὴν εἰ μή τι πρὸς ἀπειλὴν ὅσον ἀνατείνασθαι μόνον ἐδέησέ ποτε· φαμένου γάρ ποτε τοῦ Σίμωνος μάγου πρός τινας ἐν ταῖς πρὸς τὸν μέγαν ἀπόστολον Πέτρον ἁμίλλαις, ὡς ἄρα οὗτος ὁ ἄνθρωπος ἅπασαν τὴν πόλιν ὑμῶν ἀνατρέψει, μετὰ παρρησίας ὁ θεῖος Πέτρος ὑπολαβὼν ἀληθῶς, ἔφη, πᾶσαν γὰρ ἄρτι τὴν πόλιν ὑμῶν ἐκ θεμελίων αὐτῶν ἀναστήσας ὑμῖν ἐπικατασείσω. Αὕτη ἡ φωνὴ τῆς ἐναποκειμένης πίστεως, οἷα κόκκῳ σινάπεως ἦν· ἤνυσε γοῦν τοσοῦτον καὶ ἐδενδρώθη καὶ ηὔξησεν οὕτω ταχέως, ὡς αὐτίκα πάντας ὁμοῦ μεταβληθέντας ὑπὸ τοῦ φόβου τῇ πίστει προσθέσθαι. Οὕτως εἰς καιρὸν αὐτῷ γέγονεν ἡ τοῦ γοῦν εἰρημένου δεσποτικοῦ ῥητοῦ χρῆσις. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν, ὁ τοῦ εὐαγγελίου δηλαδὴ λόγος, ἑτέρωθι κόκκῳ σινάπεως ὑπ' αὐτοῦ παρεικάζεται τοῦ σωτῆρος, οὐ τοσοῦτον διὰ τὸ ἐν ἀρχαῖς ἐν μικροῖς ῥήμασι ταῖς τῶν πιστευόν-* f. 90v *των καρδίαις ἐγκατατίθεσθαι, ὅσον διὰ | τὸ προϊοῦσαν εἰς ὕψος ἀνατείνεσθαι μέγα καὶ εἰς πλάτος εὐρύνεσθαι ταῖς ἀεροπόροις καὶ θεωρητικαῖς διανοίαις, οἷά τισι πετεινοῖς γινομένην ἀνάπαυμα.*

Οὕτω μὲν οὖν κατὰ μίαν ἐπιβολὴν ἐκλαμβάνουσι τὸ ῥητόν, τὸν μὲν τοῦ σινάπεως κόκκον εἴς τε τὸ πολυδύναμον καὶ τὸ ἀφανὲς δεχομένοις τὴν δὲ τοῦ ὄρους μετάθεσιν εἰς τὸ ὑπερφυὲς καὶ ἀνήνυτον οὐδὲν ἐμποδὼν ἔσται τὸ τοῦ μεγάλου Παύλου «πᾶσαν τὴν πίστιν» ἀποφαινόμενον τὰ τοιαῦτα δύνα-

68 cf. Luc. 23,48. 70 - 72 Luc. 23,8-9 84 - 85 cf. Matth. 13,31. 92 ICor. 13,2.

69 *ἀπολώλασι* M 70 *τι* om. M 72 *τοί : τι* SAM *δὴ* om. A 73 *τοι : τι* VSAM 74 *ὅπη* S 75 *ἀνατείνεσθαι* A *φανομένου* A 82 *γοῦν : νῦν* AM 84 *δὴ λόγος* VSA 85 *διὰ* ante *τῶν* A 86 *ἀνατείνασθαι* M *ἀνατίθεσθαι* A 89 post *ἐπιβολὴν* scriptum est *ἐκβολὴν* sed correxit manus prima M 90 *ἀφανὲς* in marg. S

75 - 79. Μαρτυρεῖται ὅτι τοῦτο συνέβη ἐν Βυρητῷ. Πρβλ. Κλήμεντος Ῥώμης, Περὶ τῶν πράξεων ἐπιδημιῶν τε καὶ κηρυγμάτων τοῦ ἁγίου καὶ κορυφαίου τῶν ἀποστόλων Πέτρου ἐπιτομή, PG 2, 512CD - 513A.

87. *ἀεροπόροις* : Πρβλ. *«ᾗπερ οὖν νοῦς ἐνούσας ἰδέας τῷ ὃ ἔστιν ζῷον, οἷαί τε ἔνεισι καὶ ὅσαι, καθορᾷ, τοιαύτας καὶ τοσαύτας διενοήθη δεῖν καὶ τόδε σχεῖν. εἰσὶν δὴ τέτταρες, μία μὲν οὐράνιον θεῶν γένος, ἄλλη δὲ πτηνὸν καὶ ἀεροπόρον, τρίτη δὲ ἔνυδρον εἶδος, πεζὸν δὲ καὶ χερσαῖον τέταρτον»,* Πλάτωνος, Τίμαιος 39e.

σθαι· κωλύει γὰρ οὐδὲν τὴν ὡς κόκκον σινάπεως οὖσαν τῷ ἀφανεῖ τε καὶ κεκρυμμένῳ πᾶσαν εἶναι τῷ μεγέθει τῷ τῆς δυνάμεως, ἅμα δὲ καὶ ἡ αἰτία συναναπέφαται τοῦ μηδέν τι τοιοῦτον ἐνεργῆσαι τοὺς ἀποστόλους ἢ τοὺς ἁγίους θαυματουργοῦντας· οὐ γὰρ ἡ ἐπίδειξις αὐτοῖς ἐσπουδάζετο, κἂν εἰ τὰ μάλιστα τὴν δύναμιν εἶχον. Διὰ τοῦτο καὶ τὰ μὲν ἄλλα σημεῖα τῇ προστακτικῇ φωνῇ ποιεῖν ἐκελεύθησαν· «ἀσθενοῦντας» γάρ φησι «θεραπεύετε, λεπροὺς καθαρίζετε, νεκροὺς ἐγείρετε». τοῦτο δὲ οὐχ ὁμοίως, ἀλλ' «ἐρεῖτε τῷ ὄρει τούτῳ» καὶ αὖθις «ἐλέγετε ἂν τῇ συκαμίνῳ ταύτῃ» ὡς δεόμενον μὲν ἁπάσης τῆς f. 91r *πίστεως, οὐκ ἀναγκαῖον | δὲ ἄλλως γίνεσθαι.*

Ἐπὶ δὲ τούτῳ κἀκεῖνο προσλογιστέον, ὅτι περ ἅπαξ δεδομένου καθ' ὑπερβολὴν εἰρῆσθαι τὸν λόγον, ἐφ' ᾧ τοὺς μαθητὰς θαρσαλεωτέρους ἐργάσασθαι πρὸς τοὺς μεγίστους κινδύνους ἰόντας· ὡς γὰρ πρόβατα ἐν μέσῳ λύκων ἐστέλλοντο. Οὐδὲ τοῦ λοιποῦ τοῦ ἐν λόγοις κάλλους ἀμελοῦσαν τὴν γραφὴν οἴδαμεν, ἀλλὰ καὶ συγκρούσεως αὐτῇ μέλειν ἔσθ' ὅτε καὶ ὀνομάτων ῥυθμοῦ καὶ τοῦ καιρίας ὅτι μάλιστα τὰς κλήσεις ἐφαρμόζειν τοῖς πράγμασιν.

Ἀπερίττοις γοῦν οὕτω καὶ γυμνοῖς παντὸς τοῦ πρὸς βοήθειαν ὅπλου τοῖς μαθηταῖς πεμπομένοις ὡς κόκκον μὲν σινάπεως ἐπιφέρεσθαι προσῆκε· τί γὰρ κουφότερον κόκκου ; ὄρη δὲ ἀκολούθως μετατιθέναι δύνασθαι τῷ κουφοτάτῳ τὰ μέγιστα κατεργάζεσθαι, τὸ γὰρ ἀντικείμενον κόκκῳ πρὸς ἄκραν ἀπόστασιν εἰς μὲν μέγεθος ὄρος εἰς δὲ φυὴν οὐ τὸ ὑπ' αὐτοῦ μόνον δένδρον, ἀλλὰ καὶ ἡ συκάμινος, ἥτις ἐστιν ἁδροτέρα καὶ μείζων αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο θατέρου τῶν εὐαγγελιστῶν ὄρος εἰπόντος μετατιθέμενον, ἅτερος συκάμινον εἶπε. τὸ τοίνυν ἐκ κόκκου πρὸς ὄρος τε καὶ συκάμινον δύνασθαι τῆς τε ὑπερβολῆς ἔχεσθαι καὶ ἅμα τοῦ ἐν τῷ λόγῳ κάλλους εὐφυῶς οἰητέον.

f. 91v *Κατὰ δὲ ἀναγωγὴν τὸ | προκείμενον θεωροῦντες ἐκεῖνο φαμέν· ὡς ὄρος μέν ἐστι μετατιθέμενον, ὁ ἐπὶ τὰ φαῦλα κινῶν τοὺς ἀνθρώπους πονηρὸς καὶ ἀρχέκακος δαίμων, ὄρος μέγα διὰ τὸ τῆς ὑπερηφανίας ὕψος πολλαχοῦ τῆς γραφῆς καλούμενος, διὰ τοῦτο καὶ δεικτικῶς ἐπὶ τῇ τοῦ δαιμονῶντος ἰάσει*

98 - 99 Matth. 10,8. 104 cf. Matth. 10,16. 114 cf. Matth. 21,21. Luc. 17,6.

93 *κόκκος* P *κόκκω*^{ος} M *κόκκω* S *τῶ* om. A 97 *τὴν δύναμιν εἶχον. Διὰ τοῦτο καὶ τὰ μὲν ἄλλα* om. S 98 *ἐκελεύσθησαν* SA 101 *δὲ* om. P 104 *πρόβατον* VS 106 *ῥυθμοῦ*^{ἀ} (alia manus suprascripsit *ἀ*) A 109 *κόκκω* S 110 *κόκκου κουφότερον* VSAM 112 *ὑπόστασιν* M *εἰς μὲν* om. A 115 *ἐκ κόκκου* supr. lin. V 116 *νοητέον*^{οἱ} M 118 *διατιθέμενον* S 119 *τὸ* om. A 120 *τῇ* om. PVSA

96. Ὁμοίως ὁ Γ. Σχολάριος, ἐν τῷ περὶ θαυμάτων, λέγει : *«ἡ τῶν θαυμάτων ἀκολουθία οὐκ ἐπιδείξεως χάριν ἦν, οὐδ' ὡς ἀνάγκην τοῖς ἀνθρώποις τοῦ πιστεύειν ἐπάξουσα»,* Ἅπαντα, τ. 3, σ. 378.

φησὶν ὁ κύριος «ἐρεῖτε τῷ ὄρει τούτῳ ἄρθητι καὶ βλήθητι εἰς τὴν θάλασσαν». Συκάμινος δὲ ἡ τῆς σαρκὸς ἐμπαθὴς ἕξις καὶ ὁ φυσικῶς ἀντιστρατευόμενος ἐν τοῖς μέλεσι νόμος τῷ νόμῳ τοῦ πνεύματος, ἐκ τῆς γῆς οἱονεὶ τὴν τροφήν τε καὶ αὔξην ἔχων, ἅπερ ἀμφότερα μετατίθησί τε καὶ ἐξαιρεῖ τῆς ἐν ᾗ πεπήγασι ψυχῆς καὶ καρδίας ἡ μετὰ ταπεινώσεως δριμύττουσα πίστις· τοιοῦτον γὰρ καὶ τὸ σίνηπι· ἡ τὰ ἐν ἀνθρώποις μέγιστα καὶ τυραννικώτατα τῶν παθῶν ἡ κενοδοξία μὲν διὰ τοῦ ὄρους ἡ φιληδονία δὲ διὰ τῆς συκαμίνου δείκνυται, ὧν τὴν μὲν ἡ ταπείνωσις καθαιρεῖ τὴν δὲ ἡ ἐγκράτεια δριμύξασα ἀναιρεῖ καὶ ἀμφότερα τῷ τοῦ σινάπεως κόκκῳ διὰ τῆς παραβολῆς ἐμφαινόμενα, προηγουμένης πάντως τῆς πίστεως, «ἐὰν οὖν ἔχητε πίστιν ὡς κόκκον σινάπεως» ὡς τῆς τῶν δεχομένων τὴν χάριν καρδίας, οἱά τινος γῆς ἐπιλαμβανομένην καὶ ὑπὸ τῆς
f. 92r *ἐν αὐτῇ πίστεως, αὖθις οἷον | ἰκμάδος τινὸς τρεφομένην, δεῖ γὰρ καὶ ταύτης. καὶ τοῦτό γε ἀπαιτῶν ὁ κύριος ἔλεγε τὸ «εἰ δύνασθαι πιστεῦσαι πάντα δυνατὰ τῷ πιστεύοντι».*

Τὸ λοιπὸν οὕτως εἰς μέγεθος αὐξηθῆναι τόν τε τῆς ὑπερηφανίας δαίμονα καὶ πρὸς τούτῳ τὴν ἐμπαθῆ τῆς σαρκὸς ἕξιν αὐτῶν ἀποσπάσαντες ἐν τῇ θαλάσσῃ βαλεῖται τῆς ἀπωλείας, ἐν ᾗ φαραὼ μὲν πρότερον αὐτῇ στρατιᾷ καὶ ἵπποις καὶ ἅρμασιν, ὁ λεγεὼν δὲ ὕστερον δισχιλίους χοίρους συμπαραλαβὼν ἐποντώθησαν.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ

---

121 Matth. 17,20, 21,21. 122 - 123 cf. Rom. 7,23. 130 Matth. 17,20. 133 - 134 Mc. 9,23. 137 - 138 cf. Ex. 14,28, Heb. 11,29. 138 cf. Luc. 8,30.

---

124 *αὔξιν* S *αὔξησιν* M 130 *ἔχοι* A *κόκκω* S *ὡς* : *ὥστε* VAM *ὅθεν* S 137 *πρότερον* om. PA

---

124. *αὔξην* : ἡ λ. σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐν χρήσει παρὰ Πλάτωνι, Πρβλ. Πολιτ. 521e, 528b.

ΤΑ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΟΥ ΙΑΚ. ΔΙΑΣΣΩΡΙΝΟΥ

ΕΚΔΕΔΟΜΕΝΑ, ΠΡΟΣΓΡΑΦΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Εἰς τοὺς Ἕλληνας ποιητὰς καὶ δὴ καὶ ἐπιγραμματοποιοὺς τοῦ ιϛ´ αἰῶνος καταλέγεται καὶ ὁ Ἰάκωβος Διασσωρῖνος [1], ὅστις, πλάνητα βίον ζήσας, μετῆλθεν, ὡς γνωστόν, ἐπιτυχῶς καὶ τὸν ἀντιγραφέα χειρογράφων, ἅτινα καὶ ἀφιέρου δι᾿ ἐπιγραμμάτων εἰς τοὺς ἰσχυροὺς τῶν χρόνων του [2].

Τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Διασσωρίνου, ὧν τὰ πλεῖστα ἔχουν ἐκδοθῆ ὑπὸ συντακτῶν καταλόγων χειρογράφων διαφόρων βιβλιοθηκῶν, εἶναι τὰ ἑπόμενα :

---

1. Περὶ τοῦ ὀνόματος ἰδ. Κ. Ι. Ἀμάντου, Γλωσσικὰ ἐκ Χίου, «Λαογραφία» Ζ´ (1923) ⟨Μνημόσυνον Ν. Γ. Πολίτου⟩, σ. 337 - 338 [= «Γλωσσικὰ Μελετήματα». ⟨«Ἀθηνᾶ». Σειρὰ διατριβῶν καὶ μελετημάτων 2⟩. Ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 226 - 227].

2. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς ἰδ. Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique... XV - XVI siècles, t. I. Paris 1885, σ. 255, 296 - 302, t. II. Paris 1885, σ. 354 - 355. — L. Cohn, Const. Palaeocappa und Jac. Diassorinus, «Philologische Abhandlungen Martin Hertz dargebracht». Berlin 1888, σ. 123 - 143. — Ém. Legrand, Deux vies de Jacques Basilicos... l'une par Jean Sommer, l'autre par A. - M. Graziani... Paris 1889, σ. 217 - 236. Arthur Ludwich, Ein neuer Beitrag zur Charakteristik des Jakob Diassorinos, «Byzantinische Zeitschrift» I (1892), σ. 283 - 302. — L. Cohn, Diassorinos und Turnebos. «Saturna Viadrina». Festschrift zum fünfundzwanzigjahrigen Bestehen des philologischen vereins zu Breslau. Breslau 1896, σ. 110 - 121. — M. Vogel - V. Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance. Leipzig 1909, σ. 152 - 154 (Χ. Πατρινέλη, Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, «Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου» 8 - 9 (1958 - 9), σ. 79). — Σπ. Π. Λάμπρου, Σταχυολογία ἐκ κωδίκων τοῦ Βαταβικοῦ Λουγδούνου, «Νέος Ἑλληνομνήμων» ΙΔ´ (1915), σ. 408 - 410 (ἔνθα καὶ ἀναγραφὴ παλαιοτέρας βιβλιογραφίας). — Ἠλ. Π. Βουτιερίδη, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΕ´ αἰῶνος μέχρι τῶν νεωτάτων χρόνων [τόμ. Α´]. Ἐκδ. οἶκος Μιχ. Ζηκάκη [Ἀθῆναι] 1924, σ. 307 - 312. — Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Ἕλληνες Λόγιοι μετὰ τὴν Ἅλωσιν. Β´ : Τὰ Ἐπιγράμματα τοῦ Ματθαίου Δεβαρῆ. Ἀθῆναι 1962, σ. 17. — H. Hunger, Aus den letzten Lebensjahren des Jacob Diassorinos, «Tome commémoratif du Millénaire de la Bibliothèque Patriarcal d'Alexandrie», Alexandrie 1953, σ. 90 - 99. — Εἰρ. Κουρούνη, Ἡ διδασκαλία τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ ἡ «θεματογραφία» τοῦ Διασωρηνοῦ, «Παρνασσὸς» ΙΑ´ (1960), σ. 434 - 447 (: Ἀγνοεῖται ἡ κυριωτάτη περὶ τοῦ ἀνδρὸς βιβλιογραφία).

α') Τὸ προτασσόμενον τῶν Στρατηγημάτων τοῦ Πολυαίνου, ἐν Cod. Escor. T - II - 20, f. IV^{v} [στίχ. 6] [1].

Inc. : *Ἑλλαδικῶν χαρίτων τὸ κλέος ὤλεσεν αἰὼν*

Τὸ αὐτὸ ἐπίγραμμα φέρεται ὑπὸ τὸν τίτλον *«Στίχοι ἡρωικοὶ»* καὶ εἰς ἕτερον ἀντίγραφον τοῦ αὐτοῦ ἔργου: Cod. Escor. Ω - IV - 21, f. 395^{v} [2].

β') Τὸ προτασσόμενον τοῦ Ἐγχειριδίου ἰατρικῆς τοῦ Μ. Ψελλοῦ, ἐν Cod. Escor. T - III - 1, f. IX^{v} [στίχ. 6] [3].

Inc. : *Καὶ τήνδ' Ἑλλήνων Κωνσταντίνῳ βασιλῆϊ*

γ') Τὸ προτασσόμενον τῶν Ἁρμονικῶν στοιχείων τοῦ Ἀριστοξένου, ἐν Cod. Escor. Φ - II - 21 [στίχ. 9] [4].

Inc. : *Μνησίεω φίλος υἱὸς Ἀριστόξεινος ἱκάνω*

δ') Τὸ προτασσόμενον τῶν Ὀκτὼ βιβλίων Ἀριθμητικῆς τοῦ Διοφάντου, μετὰ σχολίων τοῦ Μαξ. Πλανούδη, ἐν Cod. Escor. Ω - I - 15, f. 1^{r} [στίχ. 8] [5].

Inc. : *Ἐξ ἐμέθεν μερόπεσσιν ἀριθμοὶ πάντεσι δῆλοι*

ε') Τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *«Στίχοι εἰς τὴν θείαν ἱερουργίαν»*, ἐν Cod. Escor. Ω - IV - 16, f. 6^{v} [στίχ. 4] [6].

Inc. : *Θεῖα θεὸς τοῖς θείοις καὶ ἱεροῖσι προσάπτει*

ς') Τὸ προτασσόμενον τῶν Ὑπομνημάτων τοῦ Ἰω. Πεδιασίμου εἰς τὴν Κυκλικὴν θεωρίαν μετεώρων τοῦ Κλεομήδους, ὑπὸ τὸν τίτλον *«Εἰς τὸν περιφανέστατον καὶ σοφώτατον ἄνδρα τὸν ἀπὸ τῶν μυστηρίων τοῦ ἀηττήτου βασιλέως τῶν Βρεττανῶν κύριον Γονζάλον Περέτιον»*, ἐν Cod. Escor. Ω - IV - 23 [στίχ. 6] [7].

Inc. : *Καὶ τόδε σῆς πραπίδος πυκινόφρονος ἄξιόν ἐστι*

---

1. E. Miller, Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque de l'Escurial. Paris 1848, σ. 131 - 132. P. A. Revilla, Catálogo de los Códices Griegos de la Biblioteca de El Escorial, t. I. Madrid 1936, σ. 503 - 504.
2. E. Miller, Catalogue des manuscrits grecs..., ἔνθ' ἀν., σ. 494.
3. E. Miller, Catalogue des manuscrits grecs..., ἔνθ' ἀν., σ. 132 - 133. — P. A. Revilla, Catálogo de los Códices Griegos..., ἔνθ' ἀν., σ. 506 - 507.
4. E. Miller, Catalogue des manuscrits grecs..., ἔνθ' ἀν., σ. 163.
5. E. Miller, Catalogue des manuscrits grecs..., ἔνθ' ἀν., σ. 467 - 468.
6. E. Miller, Catalogue des manuscrits grecs..., ἔνθ' ἀν., σ. 491 - 492.
7. E. Miller, Catalogue des manuscrits grecs..., ἔνθ' ἀν., σ. 495 Ἰδ. καὶ Ch. Graux, Essai sur les origines du fonds Grec de l'Escurial. Épisode de l'histoire de la renaissance des lettres en Espagne. Paris 1880, σ. 32 - 39.

ζ') Τὸ προτασσόμενον τῶν Τακτικῶν τοῦ Αἰλιανοῦ, ὑπὸ τὸν τίτλον *«Εἰς τὸν εὐσεβέστατον καὶ ἀήττητον βασιλέα τῶν Βρεττανῶν Φίλιππον»*, ἐν Cod. Escor. Σ - III - 6, f. III^{v} [στίχ. 18] [1].

Inc. : *Αἰλιανοῦ βίβλος εἰμὶ πολύστονα ἔργματ' Ἄρηος*

η') Τὸ προτασσόμενον τοῦ ἔργου Ἐπιφανίου Κύπρου περὶ τῶν δώδεκα λίθων, ὑπὸ τὸν τίτλον *«Εἰς τὸν μεγαλοπρεπῆ κύριον Ἀντώνιον Μορίλιον, σοφώτατόν τε ἄνδρα καὶ λογιώτατον»*, ἐν Cod. Harleyan. Cr. 5564, f. 1^{r} [στίχ. 8] [2].

Inc. : *Ὄλβιε τήνδ' Ἀντώνιε πὰρ ξένοιο ἑταίρου*

θ') Τὸ προτασσόμενον τοῦ ἔργου Αἰνείου Γάζης, ὑπὸ τὸν τίτλον *«Εἰς τὸν εὐσεβέστατον καὶ ἱεροπρεπέστατον ἄνδρα κύριον Ἀδριανὸν Ἀμερότιον σοφώτατόν τε καθηγητὴν καὶ νουνεχέστατον»*, ἐν Cod Bruxell. 11337, f. 1^{v} [στίχ. 8] [3].

Inc. : *Ἀδριανέ, ξείνου ἀνδρὸς τόδε λάζεο δῶρον*

ι') Τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *«Εἰς τὸν αἰδεσιμώτατον Καρδινάλιν Βριττανίας καὶ περιφανέστατον πρεσβευτὴν τοῦ μεγίστου Ἀρχιερέως κύριον Πόλον, σοφώτατόν τε ἄνδρα καὶ εὐσεβέστατον»*, τὸ προτασσόμενον ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου περὶ τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων πρὸς τὸν Μιχαὴλ ἄρχοντα Βουλγαρίας, ἐν Cod. Taurin. 13. B. VI. 37, f. 3^{v} [στίχ. 10] [4].

Inc. : *Δέχνυσο σοῦ θεράποντος, ἀοίδιμε, ὄμματι πρᾴῳ*

Ὁ ἐκδότης τοῦ ἐπιγράμματος δὲν ἀποδίδει τοῦτο εἰς τὸν Διασσωρῖνον,

---

1. E. Miller, Catalogue des manuscrits grecs..., ἔνθ' ἀν., σ. 95 - 96 (Τὸ ἐπίγραμμα ἀναδημοσιεύεται καὶ ὑπὸ É. Legrand, Bibliographie Hellénique... XV - XVI s., t. I., σ. 299 - 300). — P. A. Revilla, Catálogo de los Códices Griegos..., ἔνθ' ἀν., σ. 351 - 353. Περὶ τοῦ ποιήματος ἰδ. καὶ H. Hunger, Ein griechisches Enkomion auf Königin Elisabeth I von England, «Scriptorium» VII (1953), σ. 116.
2. H. Omont, Notes sur les Manuscrits Grecs du British Museum ⟨Extrait de la «Bibliothèque de l'École de Chartes», t. XLV, p. 314 - 350⟩. Paris 1884, σ. 26 - 27 (Τὸ ἐπίγραμμα ἀναδημοσιεύεται ὑπὸ É. Legrand, Bibliographie Hellénique... XV - XVI s., t. II, σ. 419).
3. H. Omont, Catalogue des Manuscrits Grecs de la Bibliothèque royale de Bruxelles et des autres Bibliothèques publiques de Belgique ⟨Extrait de la «Revue de Bruxelles et de l'Instruction Publique» en Belgique, t. XXVII livr. 5 - 6 et XXVIII livr. 1 - 3⟩ Gand 1858, σ. 14 - 15 (Τὸ ἐπίγραμμα ἀναδημοσιεύεται ὑπὸ É. Legrand, Bibliographie Hellénique... XV - XVI s., t. II, σ. 419).
4. G. O. Zuretti, Indice dei mss. Greci Torinensi, non contenuti nel Catalogo del Pasini, «Studi Italiani di Filologia Classica» IV (1896), σ. 209.

καθ᾽ ὅσον μάλιστα τὸ χειρόγραφον ἔχει ἀντιγραφῆ ὑπὸ Κ. Παλαιόκαππα [1], διὰ χειρὸς τοῦ ὁποίου ὅμως ἐγράφη καὶ τὸ ἀνωτέρω ὑπ᾽ ἀρ. *η´* χειρόγραφον (Cod. Harl. 5564), ἐν ᾧ ἐπίσης εὕρηται ἐπίγραμμα τοῦ Διασσωρίνου.

Ὁπωσδήποτε ἐσωτερικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐν λόγῳ ἀνωνύμου ἐπιγράμματος ἐπιτρέπουν νὰ ἀποδώσωμεν τοῦτο εἰς τὸν Διασσωρῖνον. Εἶναι δὲ τὰ στοιχεῖα ταῦτα : α) Ὁ τίτλος τῆς ἀφιερώσεως, ὅμοιος σχεδὸν πρὸς τὸν ἀναγραφόμενον ἐν τῷ κατωτέρω ὑπ᾽ ἀρ. ***ιβ´*** ἐπιγράμματι τοῦ αὐτοῦ Διασσωρίνου, ὅπερ ἀφιεροῦται εἰς τὸν αὐτὸν καρδινάλιον Πόλον. β) Φραστικαὶ ὁμοιότητες εἰς τοὺς τρεῖς πρώτους στίχους τοῦ ἀνωνύμου τούτου ἐπιγράμματος καὶ εἰς τὰ ὑπ᾽ ἀρ. ***ϛ´*** καὶ ***ιγ´*** ἐπιγράμματα τοῦ Διασσωρίνου·

Δέχνυσο . . . . ὄμματι πράῳ
τήνδε μικρὰν δέλτον...
τυτθὴ μὲν τελέθει, μέγα δ᾽ ἔμπης ἔστιν...

Δέχνυσο . . . .
καίπερ ἔνι μικρὸν ὄμματι εὐμενέϊ (***ιγ´***).
ἔμπης βαιὸν ἔνεστι (***ϛ´***).

γ) Ἡ ἐπανάληψις τῶν αὐτῶν στίχων (9 - 10) ἐν τῷ ἀνωνύμῳ τούτῳ ἐπιγράμματι καὶ ἐν τῷ ὑπ᾽ ἀρ. ***ια´*** (στ. 27 - 28) :

σοὶ γὰρ τῷ Τριάδος μύστῃ τάδε πάντα προσήκει
τῆς θεορημοσύνης θυμοτρόφου βιβλία [2].

σοὶ γὰρ : σοὶ γοῦν ||

ια´) Πλὴν τῶν ἐκδεδομένων ὡς ἄνω δέκα ἐπιγραμμάτων τοῦ Ἰακ. Διασσωρίνου, εὕρηται καὶ ἀνέκδοτον, τὸ *«Εἰς τὸν περιφανέστατον καὶ αἰδεσιμώτατ(ον) | ἐπίσκοπον Ἀτραβάτου κύριον Ἀντώ|νιον, σοφώτατόν τε ἄνδρα | καὶ φιλανθρωπότατ(ον)»*, ὅπερ προτάσσεται τοῦ ἔργου «Βασιλείου Καισαρείας τοῦ νέου Ὑπομνήματα εἰς λόγους Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου», ἐν Cod. Voss. gr. 45 (ιϛ´ αἰ.), f. 1^{v} [στίχ. 32] [3].

1. Mart. Jugie, Une nouvelle invention au compte de Constantin Palaeocappa; Samonas de Gaza et son dialogue sur l'Euchraristie, «Miscellanea Giovanni Mercati». Vol. III ⟨Studi e Testi No. 123⟩, Roma 1946, σ. 342 - 359 (ἔνθα καὶ βιβλιογραφία).

2. Ἐν τῷ ἀνωτέρω ὑπ᾽ ἀρ. ***ϑ´*** ἐπιγράμματι τοῦ Διασσωρίνου εὕρηται καὶ ὁ στίχος (7) :

μύστην οὖν θεορημοσύνης τόνδ᾽ ἱεροφάντορ

3. H. Omont, Catalogue des Manuscrits Grecs des Bibliothèques des Pays-Bas, avec notes sur les mss. Grecs de Leyde ⟨Extrait du «Centralblatt für Bibliothekswesen», τ. IV, σ. 185 - 214⟩. Leipzig 1887, σ. 5 - 6. — K. A. de Meyier, Un manuscrit grec de la Bibliothèque d'Antoine Perrenot de Granvelle à la Bibliothèque Universitaire de Leyde, «Scriptorium» 2 (1948), σ. 290 - 291. — Τοῦ αὐτοῦ, Codices manuscripti. VI : Codices

29 - 9 - 1970

Inc. : *Εἰ μὲν ἐπαινεῖν τις μερόπων ἐρικυδέα χρήζοι*

Κατὰ τὸν Σπ. Λάμπρον [1], ἀναφερόμενον εἰς τὸν ἐν λόγῳ κώδικα, «περὶ τὸ μέσον τοῦ ἐπιγράμματος [, στίχ. 19 - 20, εὕρηται] τὸ ἑξῆς ἐπίγραμμα :

Ἀλλ᾽ ἄγε, τρισμακάριστε, σοφώτατον ἔργον Ἀθήνης,
βίβλον τήνδ᾽ ἱερὰν λάζεο εὐμενέως» [2].

Νομίζω ὅτι διὰ τῶν ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου ὑποδεικνυομένων στίχων ἄρχεται τὸ δεύτερον μέρος τοῦ ὅλου ἐπιγράμματος (στίχ. 19 - 32), δι᾽ οὗ γενικῶς τὸ μὲν ἐπαινεῖται ὁ ἐπίσκοπος Ἀντώνιος [3], τὸ δὲ ἐξαίρεται ἡ σημασία τοῦ ἀφιερουμένου ἔργου.

ιβ´) Τὸ πρῶτον μέρος τοῦ αὐτοῦ (ὑπ᾽ ἀρ. ***ια´***) ἐπιγράμματος (στίχ. 1 - 9), οἱ στίχοι 13 - 14, 17 - 18 καὶ 30 - 32 ἐπαναλαμβάνονται καὶ εἰς ἕτερον ἐπίγραμμα τοῦ Διασσωρίνου *«Εἰς τὸν αἰδεσιμώτατον καρδινάλιν | Βρεταννίας καὶ περιφανέστατον τοῦ μεγίστου καὶ ἁγιωτάτου ἀρχιερέως πρεσβευτὴν κύριον | Πόλον σοφώτατόν τε ἄνδρα καὶ εὐσεβέστατον»*, ἐν Cod. Lang. Bain 2, f. 125^{r}, 126^{r}, 127^{r} [στίχ. 84] [4].

Inc. : *Εἰ μὲν ἐπαινεῖν τις μερόπων ἐρικυδέα χρήζοι*

ιγ´) *«Εἰς τὸν αὐτόν»*, τέλος, Καρδινάλιον Πόλον ἀφιεροῦται ὑπὸ τοῦ *«Ἰακώβου Διασσωρίνου, Ἕλληνος Ῥοδίου»* καὶ ἕτερον ἐπίγραμμα διασωθὲν ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὸ ἀμέσως ἀνωτέρω (ὑπ᾽ ἀρ. ***ιβ´***) ἐν Cod. Lang. 2 (f. 129^{r}), ἐκ στίχ. 8 [5].

Inc. : *Δέχνυσο, τρισμακάριστε, σοφώτατον ἔργον Ἀθήνης*

Vossiani Graeci et Miscellanei in Bibliotheca Universitatis Lugduni Batavorum, 1955, σ. 50 - 51 (ἔνθα καὶ περὶ τοῦ Ἀντ. Perrenot, ἐπισκόπου Ἀτραβάτου).

1. Σπ. Λάμπρου, Σταχυολογία ἐκ κωδίκων τοῦ Βαταβικοῦ Λουγδούνου, «Νέος Ἑλληνομνήμων» ΙΒ´ (1915), σ. 408 - 410.

2. Ἰδ. κατωτέρω καὶ τὸ ὑπ᾽ ἀρ. ***ιγ´*** ἐπίγραμμα.

3. Ἐν σ. 73 τοῦ ἔργου Isaac Bullart, Académie des sciences et des arts, contenant les Vies et les Éloges historiques des hommes illustres. . ., t. I. Amsterdam 1682, φέρεται εἰκὼν τοῦ Ἀντωνίου Perrenot, βιογραφουμένου (αὐτ., σ. 73 - 77).

4. H. O. Coxe, Catalcgi codicum mss. Bibliothecae Bodleianae. Tom. I, recensionem codicum graecorum continens. Oxford 1853, στ. 877 - 878. Εἰς *«Ῥηγ. Πῶλον τὸν καρδινάλιν»* φέρεται καὶ ἐπίγραμμα τοῦ Ματθαίου Δεβαρῆ (Ἰδ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Ἕλληνες λόγιοι μετὰ τὴν Ἅλωσιν. Β´ : Τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Ματθαίου Δεβαρῆ. Ἀθῆναι 1962, σ. 13 - 14, ἔνθα καὶ τὰ φιλολογικὰ προβλήματα τοῦ ἐπιγράμματος). Περὶ τοῦ καρδιναλίου τούτου ἰδ. G. Van Gulik - C. Eubel, Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi. III^{3}. Monasterii 1923, σ. 25 καὶ τὸ οἰκεῖον ἄρθρον τῆς «Encyclopaedia Britannica», vol. 18 [1948], σ. 155 - 156. (Ἰδ. καὶ Is. Bullart, Académie des Sciences. . ., ἔνθ. ἀν., σ. 55 κἑξ., ἔνθα καὶ εἰκὼν τοῦ ἀνδρός).

5. H. O. Coxe, Catalogi codicum mss. Bibliothecae Bodleianae. Tom. II. . ., ἔνθ᾽ ἀν. στ. 878.

Οἱ δύο πρῶτοι στίχοι τοῦ ἐπιγράμματος ἀποτελοῦν παραλλαγὴν τῶν στίχων 19 - 20 τοῦ ἀνωτέρω ὑπ᾽ ἀρ. *ια´* ἐπιγράμματος.

Ἡ ἐπανάληψις στίχων τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως εἰς πλείονα ἐπιγράμματα ἢ καὶ ἡ ἀφιέρωσις τῶν αὐτῶν ἐπιγραμμάτων εἰς διάφορα πρόσωπα διὰ καταλλήλου διασκευῆς τῶν χωρίων, ἔνθα ἡ μνεία τῶν ὀνομάτων τῶν πρὸς οὓς ἀφιεροῦνται τὰ κείμενα, ἦτο φαινόμενον σύνηθες εἰς τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν Ἕλληνας ἐπιγραμματοποιούς [1].

* * *

Ἂς προστεθῇ ὅτι τοῦ Ἰακ. Διασσωρίνου ἔχει ἐκδοθῇ καὶ μακρὸν (ἐξ 157 ἰαμβικῶν τριμέτρων στίχων) δηκτικώτατον ποίημα κατὰ τοῦ Ματθαίου Flach - Francowitz (Flacius Illyricus), ὅπερ ὁ Ἕλλην ποιητὴς συνέταξε προφανῶς χαριζόμενος τῷ Μελάγχθονι, μεθ᾽ οὗ εὑρίσκετο ἐν ἀλληλογραφίᾳ [2]. Ὁ Μελάγχθων εἶχε περιέλθει εἰς ἔριδα πρὸς τὸν θεολόγον Flach (τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου ἐξελληνίζων ὁ Διασσωρῖνος γράφει Β λ ά ξ, γεν. Β λ α κ ό ς !).

Τὸ κείμενον τῆς σατίρας τοῦ Ἕλληνος συγγραφέως κατέχει τὰ φύλλα 5^{r} - 7^{r} τοῦ βιβλίου «*Encomium Mataei Flacii Illyrici scriptum graecis versibus a viro illustri Iac. Diassorino... MDLVIII*» [3], φέρει δὲ τίτλον «*Ἐγκώμιον | Ματθαίου Βλακὸς τοῦ Ἴλλυρος | τοῦ ἀγνωμονεστάτου κ(αὶ) βαρβαρωτάτου κ(αὶ) μιαρο|τάτου, ὠμοῦ τε κ(αὶ) ψευδοῦς κ(αὶ) πάνυ | ληρώδους*».

Inc. : *Γένους βροτείου τὴν διάστροφον φρένα*

* * *

Τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Ἰακ. Διασσωρίνου, συντεταγμένα κατὰ ἐλεγειακὰ δίστιχα, ἀναφέρονται κυρίως, ὡς καὶ τὰ πλεῖστα τῶν λογίων τοῦ αἰῶνός του, εἰς πρόσωπα διακεκριμένα τοῦ περιβάλλοντος ἐν ᾧ οὗτος ἔζη, ἅτινα καὶ ἐπαινοῦνται διὰ τὴν σοφίαν ἢ τὴν ἀρετήν των. Οὐχ ἧττον ὅμως παρέχεται ἡ εὐκαιρία εἰς τὸν Ἕλληνα ποιητὴν ὑμνοῦντα τοὺς ἰσχυροὺς τῶν χρόνων του ἢ ἐξαίροντα τὰ ἔργα, εἰς ἃ τὰ ἐπιγράμματα προτάσσονται, νὰ ὑπογραμμίσῃ τῆς ὑποδουλωθείσης Ἑλλάδος τὰ δεινὰ ἐκφράζων τὴν ἐπὶ τούτοις

1. Φ.Κ. Μ π ο υ μ π ο υ λ ί δ ο υ, Ἕλληνες Λόγιοι μετὰ τὴν Ἅλωσιν. Β´. Τὰ Ἐπιγράμματα τοῦ Μ. Δεβαρῆ..., ἔνθ᾽ ἀν., σ. 8, 14.

2. Τὸ κείμενον ἐπιστολῆς τοῦ Ἰακ. Διασσωρίνου «*τῷ σοφωτάτῳ καὶ λογιωτάτῳ ἀνδρὶ κυρίῳ Φιλίππῳ τῷ Μελάγχθονι*» (23 Νοεμβρίου 1555) δημοσιεύεται ἐν M. C r u s i i, Turcograecia..., Basileae [1584], σ. 556 (Ἡ ἐπιστολὴ ἀναδημοσιεύεται ὑπὸ É. L e g r a n d, Bibliographie Hellénique... XV - XVI s., t. II, σ. 354).

3. Ἰδ. É. L e g r a n d, Bibliographie Hellénique... XV - XVI s., t. I, σ. 296 - 297.

συγκίνησίν του [1]. Οὕτω τὰ ἄλλως ψυχρὰ καὶ τυπικὰ ἐπιγράμματα τοῦ Διασσωρίνου θερμαίνονται διὰ τῶν προβαλλομένων πατριωτικῶν του αἰσθημάτων.

* * *

Κατωτέρω δημοσιεύεται τὸ «*Εἰς τὸν... ἐπίσκοπον Ἀτραβάτου κύριον Ἀντώνιον...*», ὑπ᾽ ἀρ. *ια´*, ἀνέκδοτον ἐπίγραμμα :

Εἰς τὸν περιφανέστατον καὶ αἰδεσιμώτατ(ον)|
ἐπίσκοπον Ἀτραβάτου κύριον Ἀντώ|νιον,
σοφώτατόν τε ἄνδρα | καὶ φιλανθρωπότατ(ον).

Εἰ μὲν ἐπαινεῖν τις μερόπων ἐρικυδέα χρῄζοι
ἔργα παλαιγενέων, ἄστατον ἠδὲ τύχην,
ἔργματ᾽ ἔχει θαυμαστὰ Ἀλεξάνδροιο Πελαίου
Ῥωμαίων τε τύχην καὶ Δαναῶν καμάτους.
Εἰ δὲ βροτῶν κοσμήτειραν σοφίην τε χατίζοι
καὶ ἀρετὴν κλῄζειν, ἔνδικον ἠδὲ βίον,
ἅττα μὲν οὐκ ἐπίκηρα, μένει δέ περ ἤματα πάντα
καὶ μετὰ πότμον ἀεὶ προυξενέει χάριτας,
αἰνείτω μύστην Ἀντώνιον, ἄξιον αἴγλης
τρισσοφαοῦς Τριάδος, Ἀτραβάτου ἔφορον,
Ἑλλήνων ἐπιτάρροθον ὑμνοπόλων τε ἀρωγὸν
φίλτατον ἀθανάτοις καὶ ἑλικωνιάσι.
Ὄφρα δὲ μή τις ἀληθέ᾽ ἀκούων βάσκανος εἴπῃ
πῶς νῦν θωπεύειν ἤρξατο Καλλιόπη,
οὐ καθ᾽ ἑκάστην τῶν ἀρετῶν ἀνέρος καταλέξω,
ἀλλὰ τὰ νημερτῆ πάντ᾽ ἀφίημ᾽ ἀέκων
ἄνδρας γὰρ πολέας τε παρῆλθεν ἁγνῆς ἀρετῇσι
βουλῇ καὶ σοφίῃ, ἤθεσιν ἠδὲ δίκῃ.
Ἀλλ᾽ ἄγε, τρισμακάριστε, σοφώτατον ἔργον Ἀθήνης

Nunc primum edidi e Cod. Voss. gr. 45 (saec. XVI) f. 1^{v} || 11 *Ἐλλήνων* ||

1. Ἰδ. ἐπίγραμμα ὑπ᾽ ἀρ. **α´** (στίχ. 1 - 2) :

Ἑλλαδικῶν χαρίτων τὸ κλέος ὤλεσεν αἰὼν
βαρβαρικῆς ἐφόδου συχνὰ ἐπερχομένης

ἐπίσης καὶ τὸ ὑπ᾽ ἀρ. **ζ´** ἐπίγραμμα (στίχ. 9 - 12) :

ἀλλά μιν ἐξερέουσα πολύστονα πήματα θυμοῦ,
Τοῦρκος ἅπερ δραίνει υἱέσιν εὐσεβέων·
ἄνδρας μὲν καίνυσι, βαθυζώνους δὲ γυναῖκας
τέκνα δὲ τουρκίζει, ποίμνια πάντα δ᾽ ἄγει.

Φωτοτυπία τοῦ Cod. Voss. gr. 45, φύλλ. 1ᵛ.

βίβλον τήνδ' ἱερὰν λάζεο εὐμενέως,
τήν περ ἐπισταμένως Βασίλειος γράψεν ὁ τυτθὸς
Καππαδοκῶν ἀνδρῶν τὸν θρόνον εὖ διέπων,
ὅστις τοὺς ἱεροὺς τούσδ' ἐξηγήσατο τρανῶς
πάντας τοῦ θείου Γρηγορίοιο λόγους.
Καὶ σοφὸν ἔργον ἔρεξε, τό περ ποθέουσιν ἅπαντες
εἰδότες ἀθανάτου δόγμα θεοφροσύνης.
Σοὶ γοῦν τῷ Τριάδος μύστῃ τάδε πάντα προσήκει
τῆς θεορημοσύνης θυμοτρόφου βιβλία.
Τῷ τοι ἅμ' εὐχόμεθα ζωὰν καὶ ὑπέρτατον εὖχος
ὥς κεν χριστιανοὺς εὐσεβέως διέπῃς
καὶ Μουσῶν θεράποντας ἀοιδοπόλους διεγείρῃς
νωλεμέως ᾄδειν σῶν ἀρετῶν τὰ κλέη.

Ἰάκωβος Διασσωρῖνος, Ἕλλην Ῥόδιος.

ΦΑΙΔΩΝ Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ

ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΕΡΑΜΕΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΝ *

Κατὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῆς βιβλιοθήκης της ἐν τῷ οἰκήματι 'Αριστείδου 8, τὸ 1965, μεταξὺ ἀπορριπτέας ὕλης, ἀποκομμάτων καὶ καταλόγων βιβλιοπωλείων ἀνεῦρον ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἀλληλογραφίαν τοῦ Βασ. Α. Μυστακίδου (1859 - 1933), οὗ ἡ βιβλιοθήκη εὐγενῶς ἐδωρήθη ὑπὸ τοῦ υἱοῦ του ἀειμν. 'Αθανασίου Β. Μυστακίδου (ἰατροῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ † 'Οκτ. 1970) πρὸς τὴν ἡμετέραν Ἑταιρείαν. Ἡ ἀλληλογραφία αὕτη σύγκειται κυρίως ἐκ ταχυδρομικῶν δελταρίων ἀποσταλέντων πρὸς τὸν σοφὸν Βυζαντινολόγον ὑπὸ διαφόρων ὁμοτέχνων του καὶ δὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Τὸ σπουδαιότερον τμῆμα τῆς ἀλληλογραφίας ταύτης ἦσαν αἱ περαιτέρω δημοσιευόμεναι 37 ἐπιστολαὶ τοῦ 'Αθ. Παπαδ. Κεραμέως (1855 - 1912) [1] πρὸς τὸν Μυστακίδην (τῶν ἐτῶν 1887 - 1910). Οἱ δύο ἄνδρες συνεδέθησαν ἐνωρὶς καὶ διὰ τὰ κοινὰ διαφέροντα καὶ διὰ τὴν κοινὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὸν παραμερίσαντα αὐτοὺς Μανουὴλ Γεδεών, ἀντήλλασσον γνώμας καὶ πληροφορίας καὶ ἐξυπηρέτουν ἀλλήλους.

Τὴν ἀλληλογραφίαν ταύτην, ὡς ἀξιολόγους παρέχουσαν πληροφορίας διὰ τὰ σύγχρονα πρὸς τοὺς δύο βυζαντινολόγους πρόσωπα καὶ πράγματα, ἐσκόπευον νὰ δημοσιεύσω διὰ τῆς μετὰ χεῖρας Ἐπετηρίδος, ὅπου καὶ ἄλλα κατάλοιπα τοῦ Μυστακίδου ἐδημοσιεύθησαν κατὰ καιρούς, ὑπομνηματίζων αὐτήν. Τούτου δὲ ἀναβαλλομένου συνεχῶς, ἀπεφάσισα τὴν

* Πρβλ. περὶ Μυστακίδου: Ν. Β. Τωμαδάκη, Κλεὶς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας, ἐν 'Αθήναις 1965, σ. 130. Ἔτι τὴν καταγραφὴν τῶν ἐν τῇ ΕΒΣπ χειρογράφων καὶ καταλοίπων αὐτοῦ ἐν τῇ ΕΕΒΣ ΙΔ', 1938, σσ. 415 - 431 καὶ αὐτόθι ΙΕ', 1939, σσ. 352 - 404 καὶ ΙϚ', 1940, σσ. 160 - 210. Ὁμοίως Σοφοκλέους 'Αβρ. Χουδαβερδόγλου-Θεοδότου, Βασίλειος 'Αθ. Μυστακίδης, 'Αθήνησι 1938, 8ο, σσ. 16 (ἐπιμνημόσυνος λόγος) καὶ Χ. Γ. Πατρινέλη, 'Αναγραφὴ Δημοσιευμάτων Β. Α. Μυστακίδου (1859 - 1933), ΕΕΒΣ ΛΓ', 1964, σσ. 124 - 139.

1. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκην, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 102 - 103. Μαίρης Ν. Βέη, Ἡ αὐτοβιογραφία τοῦ 'Αθανασίου Παπαδοπούλου Κεραμέως..., Παρνασσὸς Δ', 1962, σσ. 441 - 453.

περαιτέρω δημοσίευσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐβοήθησεν ὁ νέος φιλόλογος κ. Νικόλαος Μπεζαντάκος, ἀντιγράψας τὰ γράμματα [1], μικρὸν ὑπομνηματίσας αὐτὰ καὶ ἐπιμεληθεὶς τῆς τυπώσεως. Νομίζω δὲ ὅτι καὶ οὕτω θὰ εἶναι καὶ προσιτὰ καὶ λίαν χρήσιμα διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν καὶ ἀπέφυγον τὸν κίνδυνον τῆς ἀπωλείας ἢ τῆς λησμοσύνης. 'Ελπίζω δ' ὅτι εἰς προσεχῆ τόμον τῆς 'Επετηρίδος θέλει δημοσιευθῆ καὶ ἡ ὑπόλοιπος ἀλληλογραφία πρὸς Μυστακίδην, ἡ ἄσχετος πρὸς τὸν 'Αθ. Παπ. Κεραμέα.

Ν. Β. Τ.

1. Διετηρήθη ἡ ὀρθογραφία τοῦ 'Αθ. Παπ. Κεραμέως, ὅπου δὲ διωρθώθησαν παραδρομαί, ἐσημειώθησαν ὑποσελιδίως. Αἱ γεγραμμέναι διὰ κυριλλικοῦ ἀλφαβήτου ρωσικαὶ λέξεις ἀπεδόθησαν διὰ τοῦ λατινικοῦ.

1

Ἐν Ἱεροσολύμοις, 22 αὐγ. 1887

Ἀγαπητέ μοι κ. Μυστακίδη,

Σᾶς ὀφείλω ἀπάντησιν εἰς ἐπιστολὴν ἀπὸ 23 φεβρ.! Διάφορα ἀντίξοα γεγονότα μὲ ἠνάγκασαν νὰ παραμελήσω τὸ πρὸς ὑμᾶς φιλικὸν καθῆκον.

Σᾶς ὑποθέτω ἀκόμη ἐν Ἀθήναις, καὶ δι' αὐτὸ πέμπω καὶ τὸ παρὸν αὐτόσε.

Τὴν περὶ σχολῶν Ἰωαννίνων ἔλαβον καὶ ἐμελέτησα ἐπισταμένως.

Χρείαν ἐπαίνων παρ' ἐμοῦ δὲν ἔχετε.

Ἀναμένω καὶ τὴν δευτέραν περὶ Ἰωαννίνων διατριβήν, ὡς καὶ εἴτι ἄλλο ἐδημοσιεύσατε εἰς περιοδικὰ ἢ ἐφημερίδας.

Εὔχομαι ἀπὸ καρδίας τὴν προσεχῆ εἰς Γερμανίαν μετάβασίν σας.

Ἐνταῦθα διάγω ἀσκητικὴν ζωήν.

Γράψατέ μοι ἐκτενῶς τὰ καθ' ὑμᾶς διὰ νὰ ἐπαναληφθῇ ἡ τακτικὴ ἀλληλογραφία μας.

ὁ σὸς
Α. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς

7 *ἐλαβον* ms.

2

Ἐν Ἱεροσολύμοις, 3 νοεμβρίου 87

Φίλτατε κύριε Μυστακίδη,

Ἐγκαίρως ἔλαβον τὴν ἐξ Ἀθηνῶν τελευταίαν ἐπιστολήν σας, δι' ἧς ἠξιώσατε νά μοι γνωρίσητε ὅτι ἐμέλλετε νὰ μεταβῆτε εἰς Γερμανίαν πρὸς ἐξακολούθησιν τῶν σπουδῶν σας. Κατὰ τὴν παραγγελίαν σας δὲν ἀπήντησα εἰς τὴν ἐπιστολὴν ταύτην ἀναμένων τὸ ἐκ Γερμανίας ἀγγελτικὸν πιττάκιον, ὅπερ καὶ ἔλαβον ἤδη καὶ ἐξ οὗ ἔγνων ὅτι προτίθεσθε νὰ διατρίψητε εἰς τὴν ὡραίαν πόλιν Τυβίγγην ἐν ὅλον ἔτος. Περιττὸν θεωρῶ νὰ σᾶς συγχαρῶ διὰ τὴν αἰσίαν ἄφιξίν σας εἰς Γερμανίαν, ἀφοῦ εὐτυχέστερος ἐμοῦ ἀνεδείχθητε. Τολμῶ μόνον νὰ σᾶς σημειώσω ὅτι ζηλοτυπήσας ἐκ καρδίας τὴν εὐτυχίαν σας | ἐταλάνισα ἐμαυτόν, ἅτε μὴ ἀξιωθέντα πατῆσαι τὸ ἔδαφος τῆς σοφῆς Γερμανίας. Οὐχ ἧττον βεβαιωθῆτε ὅτι τὴν εὐτυχίαν σας ἐθεώρησα καὶ ἰδικήν μου, διότι ἰδιαίτερός μου φίλος ἐντρυφᾷ αὐτόσε ἀναμιμνησκόμενός με μακρόθεν καὶ κοινολογῶν μοι ὅσα ὡραῖα βλέπει καὶ σπουδαῖα μανθάνει. Εὔχομαι σοι λοιπὸν καὶ ἐκ καρδίας προκοπήν, διὰ νὰ καταστῇς μετὰ ταῦτα ἀγλάϊσμα τῆς πεπτωκυίας καὶ πτωχῆς μας πατρίδος, τῆς Ἑλλάδος, τῆς οὔσης, κατ' ἐμέ, ἕρμαιον τῶν σοφιστῶν, τῆς ἀγυρτείας καὶ | παντὸς πονηροῦ πνεύματος.

Γράψατέ μοι τί σᾶς ἐκόστισεν ἡ μετάβασις μέχρι Τυβίγγης, πόσα ἐξοδεύεις ὡς μπεκιάρης κατὰ μῆνα, καὶ μὲ τίνας ὑποχρεώσεις ἐνεγράφεις (sic) *εἰς τὸ πανεπιστήμιον. Ἔχω ἀνάγκην τῶν πληροφοριῶν τούτων διὰ τὸ ἄδηλον μέλλον.*

Μὴ ἀμελῇς νά μοι γράφῃς· ἔχω χρείαν παρηγορίας, διότι ἤδη ὡς ἐρημίτης ζῶ, τὴν ἀσκητικὴν μετερχόμενος δίαιταν, πρὸς μικρὰν εἰ δυνατὸν λήθην τῶν ἀφορήτων δυστυχιῶν μου, αἵτινες ἀπὸ Κ/πόλεως ἀρξάμεναι δὲν θέλουσιν ἀκόμη νὰ παύσωσι. Ὁ μικρός μου οἶκος ἄρδην κατεστράφη, παρασυρθεὶς ὑπὸ καλογηρικῶν ὑποσχέσεων· ἔχω δὲ καὶ τρίμηνον | ἤδη κλινήρη τὴν σύζυγόν μου, δεινῶς πάσχουσαν ἐκ δυσεντερίας.

Ἐπειδὴ τώρα εὑρίσκεσαι εἰς τὴν χώραν τῶν βιβλίων, πιστεύω ὅτι θὰ ἀξιώσῃς νὰ δεχθῇς μικράς μου τινὰς παραγγελίας μὲ τὸ ἀζημίωτόν σας. Εἰς Τυβίγγην ἐτυπώθησαν τὰ βιβλία τοῦ μακαρίτου Tafel, ἐν οἷς νομίζω καὶ τὸ De Thessalonica et suo agro (typis Fuesianis), οὗτινος ἔχω ἀπόλυτον ἀνάγκην. Ἀνασκάψατε παρακαλῶ τὴν Τυβίγγην καὶ ἀνευρόντες ἀποστείλατέ μοι τὸ βιβλίον τοῦτο, ὁμοῦ μετὰ καταλόγων τῶν αὐτόθι βιβλιοπωλῶν. Οὐδέποτε εἶδον κατάλογον Τυβιγγείων βιβλιοπωλείων. | Ἐκ Τυβίγγης προσέτι ἀναμένω δι' ὑμῶν καὶ τὸ βιβλίον J. Tzetzae Epistolae ed. Th. Pressel. Tubingae 1851, Libr. Fues., ὡς καὶ τὰς Histor. variarum Chiliadas τοῦ αὐτοῦ Τζέτζου (ed. Kiessling. Lipsiae, 1826). Τὸ δ' ἀντίτιμον θὰ σᾶς ἐμβάσω διὰ χαρτίνων αὐστριακῶν φλωρινίων, τὰ ὁποῖα δύνασθε αὐτόθι νὰ ἐξαργυρώσητε.

Καταγράψατέ μου καὶ τοὺς καθηγητάς σας, τίνος ἀξίας εἶναι καὶ τί εἴδους βιβλία συνέγραψαν. Πᾶσα φιλολογικὴ ἀνακοίνωσίς σου θὰ εἶναι δι' ἐμὲ ἀρκετὴ παρηγορία, ἀφοῦ κατεδικάσθην ἐδῶ εἰς στασιμότητα. Οὔτε τῆς Ἑλλάδος οὔτε τῆς Γερμανίας, οὔτε τῆς Γαλλίας | φιλολογικὰς καὶ ἀρχαιολογικὰς ἐφημερίδας βλέπω ἐδῶ. Ἐντρέπομαι μάλιστα νὰ σᾶς προσθέσω ὅτι ἐπὶ ἔτος ἤδη ἀγνοῶ ὁποίας προόδους ἔκαμαν οἱ κλάδοι εἰς οὓς καταγίνομαι καὶ ἐγὼ ὁπόταν τὸ ἐπιτρέπῃ ὁ καιρός. Ἀλλ' οὔτε τὰς ἰδικάς σου διατριβὰς τὰς ἐν Ἀθήναις ἐκδοθείσας, περὶ ὧν προέγραψές μοι, γινώσκω. Περὶ τίνων ζητημάτων ἐγράψατε εἰς τὰς ἐξ ἐκείνας, ὡς λέγετε, διατριβάς;

Ἀναμένων ἀπάντησίν σας,
διατελῶ πρόθυμος εἰς ἀεί.

ἐν βίᾳ

ὁ σὸς
Α. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς

17 *ἀγυρτειας* ms. *και* ms. 33 *τοῦτο* : *τοῦτον* primum scripsit 40 ante *τίνος* : *τὴν* cancell. est 51 *ἐν βίᾳ* in marg.

3

Ἱεροσόλυμα, 15/27 δεκεμβρίου 1887

Φίλτατέ μοι κύριε Β. Μυστακίδη,

Τὸ πρὸς ἐμὲ ἐκ Τυβίγγης ἐκτενὲς φιλικὸν γράμμα σας σφόδρα ηὐχαρίστησέ μοι, καὶ προτίθεμαι διὰ μακρῶν ἐπίσης νὰ σᾶς ἀπαντήσω. Τώρα δὲ σᾶς ἐκφράζω τὴν εὐγνωμοσύνην μου διὰ τὴν ἀποστολὴν τῶν καταλόγων τοῦ βιβλιοπωλείου καὶ τοῦ ζητουμένου βιβλίου τοῦ Tafel. Τὸν κατάλογον τοπογραφικῶν βιβλίων κατόπιν θὰ σᾶς στείλω, ἀλλὰ παρακαλῶ νά μοι τὸ ὑπομνήσητε εἰς τὰς κατόπιν ἐπιστολάς σας, διότι ἔχω τὸ δυστύχημα νὰ λησμονῶ συντόμως ἀφοῦ ποικίλαι ἐργασίαι ἄρχονται ἐν τῷ γραφείῳ μου καὶ μένουσι πάντοτε ἀτελεῖς. Ἐπειδὴ θὰ συντάξητε τοπογραφικὴν βιβλιογραφίαν σᾶς συνιστῶ νὰ λάβητε ὑπ' ὄψει τὸ Manuel de Philologie classique τοῦ κ. Reinach (2α ἔκδ.), τὸ Jahresbericht τοῦ Bursian, καὶ ἰδίᾳ τὴν βιβλιογραφικὴν τοπογραφικὴν μονογραφίαν τοῦ Hirschfeld (ἐν τοῖς B. d. Gött. Gelehrt.).

Τὸ ἀντίτιμον τοῦ βιβλίου τοῦ Tafel μετὰ τῶν δαπανῶν του λαμβάνετε σήμερον διὰ τῆς ἐσωκλείστου | ἐπιστολῆς (sic) *ἐκ πεντήκοντα μαρκῶν, ἐξ ὧν κρατεῖτε τὰ ὀφειλόμενα χρυσᾶ φράγκα, μὲ τὰ λοιπὰ δὲ σᾶς παρακαλῶ νὰ συστήσητε εἰς τὸν βιβλιοπώλην σας Hecken hauer νά μοι στείλῃ τὰ ἑπόμενα βιβλία τοῦ XCIII καταλόγου του.*

επ	*nº 223*	*Matranga, ancd. graeca*	*M. 12.—*
παρηγγελ	» *1202*	*Hesychii ed. Kopitar. Vind. 1840*	» *2.75*
	» *1530*	*Io. Docian. ed. Tafel 1827*	» *0.80*
	» *1572*	*Juliani opera Hertlein*	» *4.80*
	» *1573*	» *epistulae ed Heyler*	» *4.80*
	» *1584*	*Leo selecta etc. ed. Koechly*	» *0.80*
	» *1647*	*Tzetzis scholia ed Müller*	» *6.—*
	» *1718*	*Nicetas et C. Manassis Boiss.*	» *3.—*
	» *1752*	*Pachymeris Declam. ed. Boiss.*	» *4.—*
	» *1758*	*Paroemiographi ed. Leutsch καὶ Schn.*	» *14.—*
	» *1810*	*Photii Bibliotheca. Bekker*	» *8.—*
	» *2531*	*Th. Meliten chronoogr. ed Tafel*	» *10.—*
	» *2631*	*Tzetzae epistulae ed. Pressel*	» *1.50*
	» *3445*	*Eutropii rec. Droysen 1878*	» *0.90*
	» *3439*	*Eutropius et Pauli Diaconi 1594*	» *0.60*
επωληθ	» *6544*	*Tafel, Symbol. crit. geog. Byz.*	» *1.80*
ἴδ.	» *6808*	*Matritensis Bibliothecae regiae codices graeci Mss. Iriarte κτλ. vol. I*	» *2.50*
		εἰς μεταφορὰν	*M. 78.25*

		Ἐκ μεταφορᾶς	*M. 78.25*
π	*nº 6813*	*Montfaucon, Bibl. coisliniana*	» *8.—*
	» *7306*	*Fragm. glossarii graeci ed. Oehler*	» *0.60*
	» *7996*	*Kun, ἐτεστεψίας*	» *1.—*
	» *6351*	*Tafel, de regno Andr. Comneni 1846*	» *1.—*
	» *6352*	*Tafel, De via milit. Egnatia 1837*	» *1.—*
	» *6353*	*Tafel, (Dissert. novae) 1 Prolegom. 2) p. orient kh.*	» *2.—*
		τὸ ὅλον	*M. 91.75*

Βεβαίως τὰ ληφθησόμενα χρήματα δὲν ἐπαρκοῦσιν εἰς τὴν ἀγορὰν τῶν βιβλίων τούτων, ἀλλὰ πρέπει νὰ μένητε ἥσυχος ὅτι θὰ λάβητε τὰ ἐπίλοιπα ἀμέσως μετὰ τὴν παραλαβήν, ἐκτὸς ἐὰν ὁ βιβλιοπώλης διατάξῃ τὴν ἐδῶ (sic) *πληρωμὴν εἰς καμμίαν τράπεζαν.*

Προσεχῶς θὰ σᾶς γράψω ἐκτενέστερον.

Διατελῶ μετ' ἀγάπης τιμῆς καὶ ὑπολήψεως

πρόθυμος δοῦλός σας

Α. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς

Υ.Γ. Πρὸς τίνα σκοπὸν ἔρχεται ἐδῶ ὁ κ. Brockhaus? Ἐὰν διὰ χειρόγραφα, πρέπει νὰ ἀνασταλῇ, διότι ἐγὼ ἐργάζομαι ἤδη ἀπὸ πολλοῦ εἰς τὴν περιγραφὴν καὶ τὴν ἔκδοσιν τῶν σπουδαιοτέρων. Μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ καταλόγου δύναται πᾶς τις νὰ ἔλθῃ. Ἀλλά, ὡς γνωρίζετε, συνειθίζω νὰ μὴ θορυβῶ εἰς τὰς ἐφημερίδας.

Υ.Γ. Προτρέψατε, παρακαλῶ, τὸν βιβλιοπώλην σας νά μοι στείλῃ καὶ τοὺς καταλόγους του LXX, LXXIV, LXXVII, XC, LXXII, LXXVI.

Ἀπήντησα τῇ 29/11 ἰανουαρ. 88

6 post *βιβλιοπωλείου* titulus lectu difficilis 14 *λαμβάνετε* : *λαμβάνεται* primum scripsit, sed cancellato *αι*, *ε* scripsit supra lineam 19 *επ* manu alt. (Mystacidis) 20 *παρηγγελ* manu alt. (Mystacidis) 34 *επωληθ* manu alt. (Mystacidis) 35 *ἴδ.* manu alt. (Mystacidis) 46 scribendum *91.85* 60 - 61 in marg. 62 manu alt. (Mystacidis) in marg.

4

*Ἐν Ἱεροσολύμοις, 11 ἰανουαρίου 1887** (sic)

Φίλτατέ μοι κ. Μυστακίδη,

εἰς Τυβίγγην

Ἐν πρώτοις εὔχομαι σοι νὰ διέλθῃς καὶ τὸ ἐνεστὸς ἔτος ἐν εὐτυχίᾳ καὶ

* Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἐγράφη τῷ 1888 καὶ ὄχι τῷ 1887, ὡς ἀναγράφεται προφανῶς ἐκ παραδρομῆς. Τοῦτο φαίνεται καὶ ἐξ ἄλλων καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀπευθύνεται εἰς

μεγάλαις καὶ καλαῖς σπουδαῖς. Δεύτερον δὲ ἀπαντῶ εἰς τὰς δύο φιλικάς σου ἐπιστολάς, χρονολογουμένας τὴν μὲν ἀπὸ 20/2 σεπτεμβρίου 87, τὴν δὲ ἀπὸ 39/11 (sic) ἰανουαρίου 1888. Ἐπανειλημμένως γράφεις μοι περὶ ἀμελοῦς δῆθεν ὕφους ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς σου· πιστεύω ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ σὲ βεβαιώσω ὁπόσον αἰσθάνομαι ὅτι θυσιάζεις πολύτιμον χρόνον γράφων διὰ μακρῶν πρὸς φίλον ἐκτιμῶντά σε μεγάλως· τὸ πολλὰ γράφειν μοὶ εἶναι λίαν εὐχάριστον, διότι εὑρίσκομαι ἐν ἐρήμῳ καὶ ἀγόνῳ τόπῳ, ἔνθα ἔχω χρείαν τῆς συνεχοῦς παρηγορίας φίλων εἰλικρινῶν καὶ ὁπωσδήποτε ἐνδιαφερομένων εἰς τὰς ἐπανειλημμένας μου θλίψεις καὶ δυστυχίας.

Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς σου τῆς 20/2 7βρίου ἐπληροφορήθην λεπτομερῶς τὰ κατὰ σὲ ἐν Γερμανίᾳ· αἱ διαβιβασθεῖσαί μοι πρὸς τοῦτο εἰδήσεις εἰσὶ λίαν χρήσιμοι δι᾽ ἐμέ, καὶ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν ἴσως δυνηθῶ ποτὲ νὰ εὐτυχήσω τοῦ νὰ διατρίψω κἀγὼ ἐπί τινα ἔτη εἰς τὴν φωτοβόλον καὶ μακρόθεν προσφιλῆ μοι Γερμανίαν, ὅπου κέκτημαι καὶ γνωρίμους καὶ φίλους τινάς. Προσπαθήσατε ὑμεῖς αὐτόθι ὅσον τὸ δυνατὸν νὰ ὠφεληθῆτε πλειότερον, καὶ ἰδίᾳ τὸν τρόπον τοῦ ἐπιστημονικῶς ἐργάζεσθαι, οὗτινος ἡμεῖς οἱ ἀνατολῖται, καὶ ἰδίᾳ ἐγώ, στερούμεθα.

Μοὶ ἐγράψατε σχετικῶς πρὸς ἀγυρτεύοντας ἐν Ἑλλάδι, ὅτι ἐπατάξατε τινὰς τούτων δημοσιεύσαντες διαφόρους κριτικὰς διατριβάς. Ὁμολογῶ τὴν ἀμάθειαν μου ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ, διότι ἀπὸ ἔτους καὶ πλέον ἀγνοῶ τί γίνεται ἐν Ἑλλάδι· οὔτε ἐφημερίδας οὔτε περιοδικὰ | συγγράμματα βλέπω ἐνταῦθα· ἀγνοῶ λοιπὸν τί περιέχει ὁ Παρνασσὸς ἢ Ἑβδομάς, ὁ Σωτήρ, ἡ Ἀρχαιολογικὴ ἐφημερὶς καὶ αὐτὸ τὸ Ζ′ τεῦχος τοῦ Δελτίου τῆς ἱστορ. καὶ ἐθνολ. ἑταιρίας, τὸ ὁποῖον ἀγνοῶ διὰ ποίαν αἰτίαν ἡ Ἑταιρία δὲν θέλει νά μοι τὸ στείλῃ, ἂν καὶ ἄλλοθεν μανθάνω ὅτι πρὸ ἑπτὰ μηνῶν ἀπεστάλη εἰς τὰ τέσσαρα ἄκρα τοῦ κόσμου. Ἀκόμη ἀγνοῶ καὶ τί δημοσιεύουσιν αἱ τῆς Κ/πόλεως ἐφημερίδες, ἂν καὶ ἔρχωνται ἐδὼ (sic) ἱκανὰ ἀντίτυπα, διασκορπιζόμενα ὅμως μεταξὺ χειρῶν ἀνθρώπων μὴ διδασκομένων. Ἐντεῦθεν ἐννοητέον ὅτι ἀμαθέστερός εἶμι διὰ τὰ ἐν Εὐρώπῃ ἐκδιδόμενα, ὧν ἐν Κ/πόλει ἤμην ὁ μᾶλλον ἐνήμερος. Ἀείποτε ἑτοιμάζω διαφόρους φιλολογικάς, ἱστορικὰς καὶ ἀρχαιολογικὰς διατριβάς, ἀλλ᾽ οὐδεμίαν τελειώνω, διὰ μόνον τὸν

Τυβίγγην ὅπου ὁ Μυστακίδης μετέβη τὸ φθινόπωρον τοῦ 1887 (πρβλ. καὶ ἐπιστ. 1, 2 καὶ 3).

Ἡ ἀναγραφομένη εἰς τὸν στίχον 7 ἡμερομηνία 39/11 ἐγράφη προφανῶς ἀντὶ 29/11 καὶ διὰ τὸ ἄτοπον τοῦ 39/11 ἀλλὰ καὶ διότι εἰς τὴν ὑπ᾽ ἀριθ. 3 ἐπιστολὴν σημειοῦται εἰς τὸ τέλος ὑπὸ τοῦ Μυστακίδου: *ἀπήντησα τῇ 29/11 ἰανουαρ. 88.*

Εἶναι προφανὲς ὅμως ὅτι καὶ ἡ ἡμερομηνία *11 ἰανουαρίου* παρέχει ἀμφιβολίας ἐφ᾽ ὅσον ὁ Ἀ. Παπ. Κεραμεύς, γράφων τὴν ἐπιστολὴν αὐτὴν μὲ τὴν ὡς ἄνω ἡμερομηνίαν, εἶχεν ἤδη λάβει τὴν ἀπάντησιν τῆς 29/11 Ἰανουαρίου. Ἴσως πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν 11/24 Ἰανουαρίου 1888.

φόβον ὅτι ἐνδέχεται εἰς τὰ ἀπαριθμηθέντα δημοσιεύματα νὰ περιέχωνταί τινα σχετικά. Καὶ περιμένω νὰ βεβαιωθῶ περὶ ὅλων τῶν ἀποριῶν μου ὁπόταν μὲ ἀξιώσῃ ἡ τύχη νὰ ἴδω ἐκ τοῦ πλησίον καὶ ἀπ᾽ ἀρχῆς τοῦ 1887 πάντα τὰ περιοδικὰ συγγράμματα, ὧν ἤμην τακτικὸς ἀναγνώστης ἄλλοτε. Δυστύχημα ὅμως καὶ δι᾽ ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας, ὅτι δὲν ἠξιώθημεν ἀκόμη νὰ ἀποκτήσωμεν μίαν βιβλιοκριτικὴν ἐφημερίδα καὶ σπουδαῖον κεντρικὸν φιλολογικὸν περιοδικόν, εἰς ὃ νὰ πέμπωμεν τὰ μελετήματα μας διὰ νὰ μὴ διασκορπίζωνται εἰς περιοδικὰ βιβλία περὶ ἄλλα ἀσχολούμενα.

Πιστεύω ὅτι διὰ τοῦ κ. Γ. Σμὶθ θὰ κατωρθώσατε ἤδη καὶ νὰ ὁμιλῆτε καὶ νὰ γράφητε ἐλευθέρως τὰ γερμανικά. Ἐλπίζω ὅτι μεγίστας προόδους ἐκάματε καὶ εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, ἧς ἀείποτε καὶ ἐν παντὶ ἔχομεν χρείαν καὶ τὴν ὁποίαν τὰ παρ᾽ ἡμῖν σχολεῖα παραμελοῦσιν διὰ τὸν ἐγωϊσμόν μας ὅτι μόνον διὰ τῆς ἑλληνικῆς ἀναδεικνύονται οἱ σπουδαῖοί μας. Πόσον ὅμως ἤμεθα ἠπατημέ|νοι, καθημέραν τώρα τὸ αἰσθανόμεθα, διότι οὐδὲ βῆμα δυνάμεθα νὰ κάμωμεν εἰς τὰς μελέτας μας ἄνευ τῆς γνώσεως τῆς λατινίδος. — Πολὺ καλὰ πράττετε καταρτίζοντες βιβλιοθήκην ἐξ ἐκλεκτῶν καὶ χρησίμων βιβλίων· τὸ μόνον τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ προσέξητε εἶναι νὰ μὴ ἀγοράσητε ἀχρήστους ἤδη καὶ περιφρονημένας ἐκδόσεις ἢ βιβλία παλαιὰ μὲν ἀλλ᾽ ἀχρησίμευτα ἤδη καὶ ἐξηντλημένα σοφώτερον ὑπὸ νεωτέρων. Διὰ τὰ νέα βιβλία νὰ ἔχητε ὡς γνώμονα τὰς δημοσιευομένας εἰς τὰ αὐτόθι κριτικὰ περιοδικὰ ἀναλύσεις, ἐξ ὧν εὐκόλως συμπεραίνει τις τὴν σπουδαιότητα καὶ χρησιμότητος (sic) ἑνὸς νέου βιβλίου.

Εἰς ἰδιαίτερον χαρτίον σᾶς σημειῶ πάντα τὰ ἐδὼ (sic) ἑλληνιστὶ ἐκδοθέντα τοπογραφικὰ βιβλία, διὰ δὲ τὰ ἐν Σμύρνῃ ἀδυνατῶ νὰ γράψω τι, διότι τὰ βιβλία μου ἐσκορπίσθησαν καὶ ἐπωλήθησαν ὁμοῦ μὲ τὰ ἔπιπλά μου. Διὰ τὸ βιβλιογραφικὸν μέρος τοῦ θέματός σας καλὰ θὰ κάμητε νὰ γράψητε εἰς τὸν κ. Μηλιαράκην, ὅστις πρὸ ἐτῶν ἀσχολεῖτε (sic) εἰς γενικὴν καταγραφὴν τῶν μέχρι σήμερον ἐκδοθεισῶν πανταχοῦ ἑλληνιστὶ μονογραφιῶν καὶ διατριβῶν τοπογραφικῶν καὶ καταστατικῶν. Ἔχω σημειώσεις τινὰς περὶ τῶν ἐν τῷ Νεολόγῳ (ἀπ᾽ ἀρχῆς τῆς συστάσεώς του μέχρι τοῦ 1882) ἐκδοθεισῶν τοπογραφικῶν διατριβῶν. Πιστεύω νὰ τὰς ἔχητε καὶ σεῖς. Ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει εἶμαι πρόθυμος νὰ σᾶς τὰς στείλω.

Ἡ ἐκλογή σας εἰς τὸ νὰ ἀσχοληθῆτε περὶ Θρᾴκης εἶναι ἐπιτυχεστάτη, διότι αὕτη ἐστὶν ἡ μᾶλλον ἀμεληθεῖσα χώρα· ἀλλ᾽ ἀγνοῶ ποίας περιόδους θὰ μελετήσητε ἵνα ἀναλόγως σᾶς συστήσω, τοὐλάχιστον ἐκ μνήμης, τὰ κατάλληλα βιβλία. Μοὶ γράφετε καὶ εἰς τὸ τελευταῖον γράμμα σας ὅτι προτίθεσθε νὰ πραγματευθῆτε περὶ Θρᾴκης καθόλου ὑπὸ γεωγραφικὴν καὶ ἱστορικὴν ἔποψιν. Νομίζω ὅτι οὕτω πράττοντες θὰ περιπλανηθῆτε εἰς χάος ἐξ οὗ μόλις μετὰ πολλὰ ἔτη θὰ δυνηθῆτε νὰ ἐξέλθητε. Οὐχ ἧττον σᾶς σημειῶ ὅσα ἐκ τοῦ προχείρου γινώσκω βοηθητικὰ | βιβλία, μετὰ τοὺς ἑλληνικούς, ῥωμαϊκοὺς καὶ

βυζαντινοὺς συγγραφεῖς. Διὰ τὴν προϊστορικὴν ἐποχήν, ὑπάρχει μία διατριβίτζα, ἧς δὲν ἐνθυμοῦμαι τὸν συγγραφέα (Γερμανὸν) πραγματευομένη περὶ τῶν ἐν Θρᾴκῃ τύμβων. Εἰς τὸ Mittheilungen τῶν Ἀθηνῶν εἰς τὰ νομισματικὰ περιοδικὰ Γερμανίας, Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας ὑπάρχουσι πολυάριθμοι διατριβαὶ περὶ νομισμάτων πόλεων καὶ βασιλέων τῆς Θρᾴκης, διὰ νὰ μὴ ἀναφέρω τὰς ἀρχαιοτέρας εἰδικὰς μονογραφίας. Ἐπίσης εἰς τὰ γεωγραφικὰ περιοδικὰ αὐτῶν τε τῶν χωρῶν καὶ ἰδίᾳ τῆς Βιέννης, τῆς Μόσχας καὶ τῆς Πετρουπόλεως ὑπάρχει ἀπειρία διατριβῶν καὶ περιηγητικῶν ἀναμνήσεων ἐκ Θρᾴκης. Κατόπιν πρέπει νὰ ξεφυλλισθῶσιν οἱ περιηγηταὶ πάσης ἐποχῆς καὶ ἡ σειρὰ τῶν χρονογράφων, οὓς δημοσιεύει ἡ πρωσικὴ (sic) κυβέρνησις, ἐν οἷς θὰ εὕρητε οὐκ ὀλίγας λεπτομερείας Θρᾳκικάς. Διὰ τὸ ἱστορικὸν μέρος θὰ λάβητε ὑπ᾽ ὄψει τὰς γερμανιστὶ καὶ ἀγγλιστὶ ἐκδοθείσας ἐπισημοτέρας γενικὰς καὶ εἰδικὰς ἱστορίας, ὡς τὸν Grote, Duncker, Curtius κλπ. Δὲν πρέπει νὰ λησμονηθῇ καὶ ὁ γάλλος συγγραφεὺς τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν, ἂν καὶ εἶναι ἀρκετὰ παλαιός, δηλαδὴ ὁ Raoul Rochette. Διὰ εἰδικὰ μέρη τοῦ θεματός σου θὰ σὲ βοηθήσωσι τὰ ἐν Γερμανίᾳ Répertoires. Διὰ τὰς ἀρχαιότητας τὰς Θρᾳκικὰς θὰ λάβητε βεβαίως ὑπ᾽ ὄψει τὰς γνωστὰς ὑμῖν ἀρχαιολογικὰς συλλογάς, καὶ ἰδίᾳ τὸν Dumont, τὸν J. Mordtmann τὸν Schafarik, Tomaschek, οἷς, ἂν τὸ κρίνῃς εὔλογον, πρόσθες καὶ τὰ περιηγητικὰ σημειώματα τοῦ ἕλληνος Παπαδοπούλου καὶ Βλ. Σκορδίλη. Ὁ αὐτὸς ἐτύπωσεν ἐν Γερμανίᾳ ἑλληνιστὶ καὶ μικρὸν φυλλάδιον, ὃ ἐπέγραψε Meditationes Thraciae. Μὴ λησμονήσητε πρὸς τούτοις τὸ Corpus τῶν λατινικῶν ἐπιγραφῶν καὶ τὴν Ephemeris epigraphica, ὡς καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ περιοδικὰ τῆς Πετρουπόλεως τῆς Μόσχας καὶ τῆς Ὀδησσοῦ καθὼς καὶ τὰ ἐν Ῥωσσίᾳ ἐκδοθέντα διαφόρων γενικῶν καὶ μερικῶν συνεδρίων πρακτικά. Οἱ Ρῶσσοι ἔγραψαν περὶ Θρᾴκης πολὺ περισσό|τερα καὶ τῶν γάλλων καὶ τῶν γερμανῶν. — Διὰ τὰ βυζαντινὰ τί νά σε εἰπῶ; Νὰ σὲ συμβουλεύσω νὰ περιορισθῇς εἰς τοὺς γνωστοὺς χρονογράφους καὶ τὰ περὶ αὐτῶν βοηθητικὰ βιβλία; Ἀλλὰ τοῦτο δὲν θὰ ἦνε (sic) εἰλικρινές. Ἐν πρώτοις θὰ ἴδῃς τὸν Lequien τὰ acta τῶν Micklosick (sic) καὶ Müller, τὰ Slavische Alterthümer τοῦ Micklosich (sic), τὸν Φιλῆν ἐκδόσεως Miller, τὴν ἱστορίαν τοῦ δευτέρου Βουλγαρικοῦ βασιλείου ὑπὸ τοῦ ῥώσσου Οὐσπένσκη (ἀναγκαιότατον), τὰς συγγραφὰς τοῦ Ῥώσσου Βασιλείεφσκη, τὰς διατριβὰς διαφόρων ἐκκλησιαστικοϊστορικῶν τῆς Ῥωσσίας καὶ ἰδίᾳ τοῦ Μακαρίου (ἐξ 11 τόμων) τοὺς δύο ὀγκωδεστάτους τόμους τοῦ ἀρχιμ. Ἀντωνίνου ν Rumelia, καὶ τὰς ποικίλας διατριβὰς τοῦ ρώσου Petroff, διὰ νὰ μὴ ἀναφέρω πλείστους ἄλλους συγγραφεῖς.

Βλέπετε ὅτι γενικῶς καὶ οὐχὶ λεπτομερῶς σᾶς ὑποδεικνύω ὅσας ἐγὼ γινώσκω καὶ ἐνθυμοῦμαι πηγὰς περὶ Θρᾴκης, παραλείψας τὰς γνωστάς σοι ἐκδεδομένας μονογραφίας, ὡς τὴν περὶ Φιλιππουπόλεως τοῦ Οἰκονόμου, τοῦ Τζουκαλᾶ, τὴν περὶ Σαράντα ἐκκλησιῶν, καὶ τὴν περὶ Μαρωνείας κτλ. κτλ. Σᾶς

τὰς ὑποδεικνύω δὲ γενικῶς, διότι ἐγὼ ἀπορῶ πάντων τῶν εἰρημένων βιβλίων ἐδὼ (sic), ἅτινα ἄλλοτε καὶ εἶδον καὶ ἐμελέτησα. Ἀλλὰ σᾶς δίδω ἀφορμὴν διὰ νὰ τὰς ἀναζητήσητε ἐν Γερμανίᾳ.

Ἐκ τῆς τελευταίας φιλικῆς ἐπιστολῆς σου ἔγνων εὐγνωμόνως ὅσα ἐκοπίασες διὰ τὰς παραγγελίας μου. Πρὸς τὸ παρὸν ἔλαβον μόνον τοὺς θεολογικοὺς καταλόγους, τὰ δὲ βιβλία ἀργότερον βεβαίως θὰ ἔλθωσιν. Ὀφείλω νὰ βεβαιώσω καὶ σὲ καὶ τὸν βιβλιοπώλην σου ὅτι πᾶν βιβλίον ἀποστελλόμενόν μοι εἰς Ἱερουσαλὴμ λαμβάνω ἀνεξελέγκτως διὰ τοῦ πατριάρχου μας. Λοιπὸν πᾶσα ἀποστολὴ εἴτε ταχυδρομικῶς ἤτοι μὲ colis-postal οὐδένα διατρέχει κίνδυνον. Τὸ μέσον τοῦ ταχυδρομείου | εἶναι καλλίτερον, διότι λαμβάνω ἀμέσως τὰ πράγματά μου, ἐνῷ μὲ colis postal εἶμαι ἀναγκασμένος νὰ περιμένω δύο ἑβδομάδας, ἀφοῦ ὑποχρεώσω τὸν ἡγούμενόν μας εἰς Ἰόππην νὰ ἀναζητήσῃ καὶ παραλάβῃ ἐκ τοῦ ἐκεῖσε τελωνείου τὰ ἀποσταλέντα μοι.

Τοῦ G. Hirschfeld ἡ διατριβὴ πραγματεύεται περὶ ἑλληνικῶν τοπογραφικῶν βιβλίων, γνωστῶν αὐτῷ· δὲν ἐνθυμοῦμαι τὸν τίτλον της, ἀλλὰ θὰ τὴν εὕρητε εἰς τὰ Göttingische gelehrte etc. τοῦ ἔτους ἢ 1884 ἢ 1885 ἢ 1886.

Μετ᾽ ἀνυπομονησίας θὰ περιμένω τὴν β′ ἔκδοσίν σας τοῦ περὶ Κουρουτζεσμὲ βιβλίου. Περὶ τοῦ τόπου τούτου δὲν εὗρον μέχρι σήμερόν τι ἱκανοποιοῦν τὴν φιλομαθίαν σου. Ἀλλ᾽ ἄρα γε (sic) πιστεύεις ὅτι θὰ ἐνθυμηθῇ ὁ Σακκελίων νά μοι στείλῃ τὸ νέον βιβλίον σας; Πάντες οἱ ἐν Ἀθήναις φίλοι μου μὲ ἐλησμόνησαν. Ἀμφιβάλλω μάλιστα ἐὰν ἔχω ἐκεῖ πλέον φίλους, ἀφοῦ μετὰ τὴν ἀποστολὴν τοῦ παρασήμου κατώρθωσαν φαίνεται οἱ ἐν Κ/πόλει μικροὶ καὶ μεγάλοι καλοθεληταί μου νὰ ἀποξενώσωσιν ἀπὸ ἐμὲ καὶ τὴν φιλίαν τοῦ κ. Πολίτου. Ταῦτα ἐγὼ λέγω ἐκ καχυποψίας, διότι ἀδυνατῶ νὰ ἐξηγήσω διὰ τίνα αἰτίαν δὲν θέλει ἀπὸ πολλῶν μηνῶν νὰ ἀπαντᾷ εἰς ἐπανειλημμένας ἐπιστολάς μου.

Ἐκ τῶν ἐν τῷ καταλόγῳ XCIII ἐκδόσεων τοῦ Φαβρικίου σᾶς συνιστῶ οὐδεμίαν νὰ ἀγοράσητε. Πρῶτον πρέπει νὰ ἀποκτήσητε τὴν ἔκδοσιν τοῦ Harless εἰς 13 τόμους (μὲ τὸ index) καὶ ὕστερον μίαν ἐκ τῶν ἐν τῷ καταλόγῳ τούτῳ. Ἐγὼ ἔχω τὴν τοῦ Harless, ἀγορασθεῖσαν ἀντὶ 5 λιρῶν τουρκικῶν· θέλω δὲ νὰ ἀγοράσω καὶ μίαν παλαιὰν ἔκδοσιν διὰ μόνον τὸν λόγον ὅτι ὁ Harless δὲν μετετύπωσε κείμενα τινα ἑλληνικὰ καί τινας διατριβὰς τοῦ Ἀλλατίου. Ἀλλὰ πρὸς τὸ παρὸν ἀμελῶ περὶ τῆς ἀγορᾶς ταύτης, ἀφοῦ τὰ εἰρημένα κείμενα εὑρίσκω καὶ ἐν τῇ πατρολογίᾳ (sic) τοῦ Migne καὶ ἰδίᾳ ἐκδεδομένα. |

Ὅ,τι ἔγραψεν ὁ Νεολόγος περὶ Brockhaus δὲν γνωρίζω, σᾶς παρακαλῶ νά μοι σημειώσητε ὅσα ἐνθυμεῖσθε.

Σᾶς εὐχαριστῶ ἀπὸ καρδίας καὶ διὰ τὴν πρόνοιαν ἣν ἔχετε περὶ τῆς ὑγείας τῆς συζύγου μου. Ἡ δυστυχὴς διῆλθε πολλοὺς κινδύνους ἐπὶ πέντε καὶ πλέον μῆνας καὶ ἀκόμη δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἀναλάβῃ. Κατήντησε σκελετός, καὶ

κατὰ συμβουλὴν τῶν ἰατρῶν πρέπει νὰ τὴν μετεγκλιματίσω μετὰ δύο μῆνας. Ἀλλὰ ποῦ; ἀφοῦ ἐγὼ δὲν ἐτελείωσα ἀκόμη ἐδῶ (sic) *τὸ ἔργον μου. Σκέπτομαι νὰ τὴν στείλω εἰς τὴν Κ/πολιν, ἀλλὰ καὶ τοῦτο τὸ εὑρίσκω ἀσύμφορον διὰ τὰς ἀπαιτουμένας δαπάνας. Ὁπόσον εἶμαι δυστυχὴς διὰ τὰς οἰκογενειακάς μου θλίψεις μόνος ὁ θεὸς γινώσκει· ἀλλ' ἐλπίζω εἰς τὸ ἔλεος αὐτοῦ. Λησμονῶ δὲ τὰ πάντα ὁπόταν ἀσχολοῦμαι εἰς τὰς μελέτας μου, αἵτινες ὅμως πραγματικῶς μὲ καταστρέφουσι πολλαχῶς, διότι δι' αὐτῶν καὶ ζημίας ὑφίσταμαι καὶ ἐχθροὺς ἀποκτῶ (μόνον μεταξὺ τῶν ὁμογενῶν μου, οὐχὶ ἐννοεῖτε* (sic) *πάντων, ἀλλὰ μεταξὺ τῶν ἀναγώγων καὶ οὐδεμιᾶς οἰκογενειακῆς τυχόντων ἀνατροφῆς).*

Λοιποῦμαι (sic) *ὅτι τινὰ τῶν βιβλίων προεπωλήθησαν εἰς ἄλλους. Ἀγνοῶ πρὸς τὸ παρὸν τί μοι ἀποστέλλονται ὑπὸ τοῦ βιβλιοπώλου. Βλέπω ὅμως ὅτι κρατεῖτε ἀκόμη περισσευθέντα χρήματα 21,35 M. Ὁπόταν λάβω τοὺς παροιμιογράφους καὶ τὸν Ἡσύχιον θὰ στείλω κατ' εὐθεῖαν εἰς τὸν Hackena τὸ ἀντίτιμον δι' ἐπιταγῆς. Σᾶς εὐχαριστῶ καὶ διὰ τὴν ἐγγύησιν καὶ διὰ τὴν χάριν, ἣν ἐκάματέ μοι ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἰδικόν σας ἀντίτυπον τοῦ ἐξαντληθέντος φυλλαδίου τοῦ Tafel. — Τὰ ἄλλα βιβλία τοῦ Tafel, ὅσα δὲν παρήγγειλα, κέκτημαι πρὸ πολλοῦ. — Ἐπειδὴ ἐπερίσσευσαν αὐτόθι χρήματά τινα σᾶς παρακαλῶ μὲ αὐτὰ νά μοι στείλῃ κατ' εὐθείαν* (sic) *καὶ ταχυδρομικῶς ὁ βιβλιοπώλης τὰ ἑπόμενα:*

Nº CVII. 13249. R. A. Lipsius die Apokryphen Apostelgesch. und Apostellegenden 1883. Marks 13.40 |
13838 Paulus Diaconus s. Leben u. s. Schriften von F. Dahn, Leipzig, 1876 M 2.50
14824 }
14822 } Weingarten, Zeittafeln d. Kirchengeschichte 3te Aufl. M. 3.15.
14823 }
(Ἐὰν ἡ ἔκδοσις αὕτη εἶναι καλλιτέρα τοῦ ἀριθ. 14824).
Καλὸν νά μοι φυλάξῃ καὶ τοὺς ἑπομένους ἀριθμοὺς τοῦ καταλόγου CII.
8662 καὶ 8663, ἐκτὸς ἐὰν θέλῃ νὰ τοὺς στείλῃ ἀμέσως καὶ νὰ πληρωθῇ κατόπιν, δηλ. ἅμα τῇ παραλαβῇ.

Βλέπεις φίλε μου ὅτι ἐγὼ ἀγοράζω ποικίλα βιβλία. Τοῦτο δυστυχῶς ἀπαιτεῖ τὸ εἶδος τῶν ἐρευνῶν μου. Ἐπειδὴ συντάσσω καταλόγους χειρογράφων πρωτοφανῶν θέλω καὶ ἀπαιτῶ νὰ γινώσκω τίνα εἰσὶν ἔτι ἀνέκδοτα. Ἀπὸ ἔτους ἤδη καὶ κατ' ἐντολὴν τοῦ πατριάρχου συντάσσω καὶ ἤδη πλησιάζω νὰ τελειώσω κατάλογον 1600 περίπου χειρογράφων ἑλληνικῶν, 200 ἀραβικῶν καὶ πολλῶν γεωργιανικῶν προσέτι καταγράφω καὶ τὰ ἔντυπα. Θὰ τυπωθῇ δὲ ὁ κατάλογος οὗτος εἰς τρεῖς τόμους, ἕτεροι δὲ τρεῖς τόμοι ἐπιγραφόμενοι Spicilegium Hierosolytanum (sic) *θὰ περιλάβωσιν ὅσα ἀνεκάλυψα ἀξιόλογα κείμενα πάσης περιόδου. Τὸ ἔργον ἤδη τελειώνει. Εἰς τὰ κοπιώδη*

δὲ ταῦτα ἔργα πρόσθες καὶ γραμματικὰ καθήκοντα καὶ ἐννόησον εἰς ποίαν ἀνεμοζάλην εὑρίσκομαι καθεκάστην.

Διακόπτω ἐνταῦθα τὸ γράμμα τοῦτο μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ συγχωρήσῃς τὴν ἀταξίαν αὐτοῦ καὶ τὴν ποικίλην ἐν αὐτῷ φλυαρίαν.

Σᾶς ἀσπάζομαι ἐγκαρδίως καὶ μένω

δοῦλος πρόθυμος τῆς σῆς φιλίας
Δρ. Α. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς

1 scribendum *1888* 7 scribendum *29/11*: cf. epist. $3_{,62}$ 8 *σὲ* : *σᾶς* primum scripsit 52 *εἶναι* : *ειναι* ms. 69 *ποίας* : *ὁποιας* primum scripsit 70 *θὰ* : *νὰ* primum scripsit 93 *Tomaschek* supra lineam 95 *καὶ Βλ. Σκορδίλῃ* supra lineam 95 - 96 *Ὁ αὐτὸς . . . Thraciae* in marg. 114 - 115 *Τζουκαρᾶ* primum scripsit 123 *πατριαρχου* ms. 127 *ἡγουμενόν μας* ms. 135 post *Σακκελίων* cancell. est *θὰ ἐνθυμηθῇ* 138 ante *καλοθεληταὶ* cancell. est *καθολ* ms. 142 *καταλογῳ* ms. *ἐκδόσεων τοῦ Φαβρικίου* supra lin. 192 *γεωργιανικῶν* : correctum est e *γεωργιανῶν* 199 ante *φλυαρίαν* cancell. est *πληροφ*

5

Ἱερουσαλὴμ 23 φεβρουαρίου 1888

Φίλτατε κ. Β. Μυστακίδη.

εἰς Τυβίγγην

Ἔλαβον τὸ ἀπὸ 14 ἐ.μ. προσφιλές μου γράμμα σας καὶ εἰς ἀπάντησιν γράφω ὑμῖν πρὸς τὸ παρὸν τὰ ἑπόμενα. — Ἅπαντα τὰ βιβλία ὅσα σεῖς ἀπεστείλατέ μοι ταχυδρομικῶς καὶ ὅσα ὁ βιβλιοπώλης τελωνειακῶς — ἔλαβον ἀσφαλῶς καὶ ἐγκαίρως μέχρι τοῦ τελευταίως ἀποσταλέντος «πίνακες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας». Ἐπειδὴ δὲ μένει νὰ σᾶς χρεωστῶ ὀλίγα τινὰ χρήματα σᾶς στέλνω σήμερον διὰ ἐπιταγῆς τριάκοντα μάρκας καὶ ἀπέναντι τῶν περισσευθέντων σᾶς παρακαλῶ νά μοι στείλῃ ὁ βιβλιοπώλης σας τὸν Μοντφωκὸν «Bibλiotheca (sic) *Coisliniana» καὶ τὸ α' ἥμισυ (τὸ νῦν ὡς γράφετε ἐκδοθὲν) βιβλίον τοῦ Lipsius περὶ τῶν ἀποκρύφων βιβλίον* (sic), *ἐὰν δὲ περισσεύσωσι χρήματα προσθέσατε τοὺς παροιμιογράφους, ἢ ἄλλο τι χρήσιμον.*

Τώρα ἀναγκάζομαι νὰ σταματήσω κἀγὼ τὴν περαιτέρω ἀγορὰν βιβλίων ἕνεκα τῆς οἰκτρᾶς καταστάσεως τῶν οἰκονομικῶν μου, ἐκτὸς ἂν τὰ παραγγελθέντα ὑφ' ὑμῶν εὑρέθησαν ἤδη.

Σφόδρα ἐλύπησάν μοι ὅσα μοὶ γράφετε περὶ τῶν καθ' ὑμᾶς καὶ ὅσα περὶ δοθεισῶν ὑποσχέσεων. Γραικικαὶ ὑποσχέσεις! ἀπέναντι τῶν ὁποίων κἀγὼ ἐτήρησα μέχρι σήμερον δυσπιστίαν. Προσπαθήσατε ὅμως νὰ φανῆτε γενναῖος καὶ ἐν περιπτώσει ἀποτυχίας καταφύγετε εἰς φιλικὰς καὶ συγγενικὰς ὑποχρεώσεις πρὸς ἐξοικονόμησιν τῶν ἀπολύτως ἀναγκαίων διὰ τὴν αὐτόθι διαμονήν σας.

Ἐπειδὴ δὲν ἠμπόρεσες νὰ εὕρῃς (sic) *τὴν διατριβὴν τοῦ G. Hirschfeld σᾶς συνιστῶ νὰ τῷ γράψητε μίαν ἐπιστολὴν καὶ νὰ τῷ ζητήσητε τὸ φυλλάδιον*

ἐν ᾧ πραγματεύηται (sic) περὶ ἑλληνικῶν τοπογραφικῶν βιβλίων. Εἶναι κα|θηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου εἰς Königsberg καὶ ἐπειδὴ εἶναι φίλος μου παλαιὸς ἠμπορεῖτε νὰ κάμητε μνείαν τοῦ ὀνόματός μου ἐν τῇ ἐπιστολῇ σας πρὸς αὐτόν.

Τοῦ βιβλίου περὶ Ἱερουσαλὴμ ἔτους 1807 θὰ σᾶς στείλω τὴν ἐπιγραφὴν κατόπιν. Τὸ ἔχω, ἀλλὰ τώρα δὲν εἶναι πρόχειρον. Καὶ περὶ ἀρχιερέων Αἴνου θὰ δυνηθῶ νὰ σᾶς στείλω σημειώσεις τινὰς ἐάν μοι γράψητε κατόπιν καί μοι τὸ ἐνθυμήσετε. Ἡ δὲ ἐπιγραφὴ τοῦ Οὐσπένσκη ἔχει οὕτως: Obrazovanie Vtorago Bolgarskago Carstva Theodora Uspenskago. Odessa, 1879. 8ον. Τὸ δὲ ὄνομα τῆς ἐξ Αἴνου οἰκογενείας θὰ εὑρῆτε ἐν τῷ νῦν τυπουμένῳ 4 τεύχει τῆς Μαυρογ. Βιβλ. — Τὸ ἀθηναϊκὸν δελτίον δὲν ἔλαβα ἀκόμη καὶ ἴσως δὲν θὰ ἀξιωθῶ νὰ τὸ ἰδῶ, ἐκτὸς ἂν ἀποφασίσω ν᾽ ἀγοράσω καὶ αὐτό. — Διὰ τὸν πατριάρχην σας Καλλίνικον θὰ σᾶς στείλω κατόπιν ἄλλην σημείωσιν περί τινων ἀνεκδότων γραμμάτων του. — Τὸ βιβλίον ὅπερ εὑρήκατε καὶ ὅπερ περιέχει πολλὰ περὶ Κουρουτζεσμέ, ἴσως εἶναι τὸ τοῦ Gerlach. Ἐὰν τοῦτο, πραγματικῶς ἐκάματε λαμπρὰν κατάκτησιν. Ἐγὼ τὸ ἀνέγνωσα ἄλλοτε.

Μία παρατήρησις διὰ τὸν βιβλιοπώλην σας. Τὸ πακέτο ποὺ μοῦ ἔστειλε περιεῖχεν ὀγκωδέστατον, καὶ παντελῶς ἄχρηστον εἰς ἐμὲ βιβλίον, δηλαδὴ τὸ τοῦ Claudiani λατιν. ποίημα ἐκδ. Burmani. Τί νὰ τὸ κάμω ἀφοῦ δὲν τὸ παρήγγειλα, ἐγὼ τοῦ ἐζήτησα ἀριθ. 3439 catal. XCII περιέχοντα Εὐτρόπιον καὶ Παῦλον διάκονον. Τούτων ἔχω ἀπόλυτον ἀνάγκην. Πρέπει νὰ τὸν ἐπιτιμήσητε διὰ ζημίαν. Ἐγὼ τὸν Cλαυδιανὸν (sic) δὲν ἐζήτησα οὐδὲ νὰ τὸν στείλω ὀπίσω ἠμπορῶ, διότι εἶναι πολὺ ὀγκῶδες βιβλίον. Ἐκ τῶν ἐν τῷ ἐν τῷ (sic) αὐτῷ καταλόγῳ διαφόρων ἐκδόσεων τοῦ Εὐτροπίου προσθέσατε τὰς ἐκδόσεις Hartel καὶ Droysen (nos 3444 καὶ 3445). Ταῦτα πρὸς τὸ παρὸν καὶ μένω μετ᾽ ἀγάπης

πρόθυμος δοῦλός σας

ἐν βίᾳ Dr Παπαδόπουλος Κεραμεὺς

6

Ἱερουσαλήμ, 28 Μαΐου 1888

Ἀγαπητέ μοι κ. Μυστακίδη,

Ἔχω ὑπ᾽ ὄψει μου δύο ἐπιστολάς σας, εἰς τὰς ὁποίας μόλις σήμερον ἀπαντῶ, διότι ἀπὸ τῆς ἡμέρας τοῦ Πάσχα μέχρι ταύτης τῆς ὥρας ἤμην καὶ εἶμαι ἀπησχολημένος μὲ τὴν σύζυγόν μου, ἧς ἡ κατάστασις ἐμπνέει πολλοὺς φόβους, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἤμην ἠναγκασμένος νὰ διακόψω πᾶσαν ἐργασίαν καὶ νὰ ἵσταμαι παρὰ τὸ πλευρόν της πρὸς παροχὴν πάσης δυνατῆς περιποιήσεως — ἀφοῦ ἡ πόλις αὕτη εἶναι ὅλως ἄξενος. Ἡ δυστυχὴς μετὰ τὴν δυσεντερίαν ἀπέκτησε μέγιστον καὶ ἀνίατον πάθος, τουτέστι στένωσιν τῶν ἐντέρων, καὶ ἀφοῦ εἶναι ἠναγκασμένη νὰ τρέφητε (sic) μὲ ζωμὸν καὶ γάλα, οὐχ ἧτον (sic) ἀγωνίζεται ὑπερανθρώπως περὶ τὴν ἐκβολὴν τῶν περιττωμάτων. Τρεῖς προσβολὰς ἀλλεπαλλήλους ὑπέστη καὶ οἱ πόνοι ἦσαν ὅλως ἀφόρητοι, οὐδ᾽ ἡ μορφίνη οὐδὲ τὸ chloral ἤρκεσαν νὰ καταπραΰνωσι τὰς πολυημέρους ἀγωνίας της. Προσεβλήθη ἀκόμη καὶ ἀπὸ περιστροφὴν τῶν ἐντέρων, καὶ ἐνὼ (sic) οἱ ἰατροὶ ἀπεχωρίσθησαν ἀπηλπισμένοι, ἡ θεία πρόνοια ἔσπευσε καὶ ἔσωσεν αὐτήν. Ἀλλὰ πρὸ τριῶν ἡμερῶν προσεβλήθη καὶ ἀπὸ ἐμετὸν (χολῆς) διαρκέσαντα ἀκαταπαύστως εἴκοσι καὶ τέσσαρας ὥρας, οὕτως ὥστε ἀνεμένετο καὶ ἡ ἀποκοπὴ παντὸς ζωϊκοῦ ὀργανισμοῦ της. Εὐτυχῶς καὶ τοῦτο παρῆλθε. Ἤδη δὲ ἔχω σκελετὸν κατάκοιτον, μὴ δυνάμενον νὰ δεικνύῃ σημεῖα ζωῆς ἢ μὲ ἀσθενῆ ζωμόν. Μέχρι δὲ πόσου χρόνου θὰ διαρκέσωσι τὰ μαρτύρια ταῦτα | ἀδυνατῶ νὰ ὑπολογίσω, ἀφοῦ ἡ ἀσθενὴς ἐπὶ δέκα ἤδη μῆνας προχωρεῖ πρὸς τὸ ἄπειρον τῆς ἀπελπισίας. Γένοιτό μοι ἵλεως ὁ Παντοδύναμος Θεός!

Τὸν Μοντφωκὸν τὸν ἔλαβον ἀσφαλῶς, ὡς καὶ τὸ (sic) Γ′ τόμον τῶν Ἀποκρύφων καὶ τὰ δύο λοιπὰ φυλλάδια. Τὸ τοῦ Tafel Const. Porphyr. ἔχω πρὸ πολλοῦ. Σᾶς εὐχαριστῶ διὰ τὴν προσφορὰν τοῦ φυλλαδίου τοῦ Κρουσίου. Δεσποτάδες τινὰς τῆς Αἴνου θὰ εὑρῆτε εἰς τὸ 4ον τεῦχος τῆς Μαυρογ. Βιβλιοθήκης, ὅπερ ἐλπίζω νὰ διανεμηθῇ μετὰ 3 μῆνας. Ἀναμένω καὶ τὴν φωτογραφίαν σας.

Μεθ᾽ ὅλα τὰ προειρημένα δυστυχήματά μου δὲν ἠμπόρεσα νὰ κοινοποιήσω τι σχετικὸν πρὸς τὰ τοπογραφικὰ βιβλία, ὧν τὰς ἐπιγραφὰς ἔχεις ἀνάγκην.

Ἡ διατριβὴ τοῦ κ. Hirschfeld, περὶ ἧς σᾶς προέγραφον εὑρίσκεται εἰς τὴν Goth. Geogr. Jahrb. 1884, ὡς ἔμαθον ἀκριβῶς ἐξ ἐπιστολῆς του σήμερον, εἰς τὴν ὁποίαν γράφει μοι νὰ τὸν βοηθήσω ὅσον ἠμπορῶ, διότι σκοπεύει νὰ δημοσιεύσῃ β′ ἔκθεσιν περὶ τῶν ἑλλην. γεωγραφικῶν καὶ τοπογραφικῶν μονογραφιῶν, πληρεστέραν. Κατ᾽ αὔγουστον δὲ θὰ κάμῃ, καθὰ γράφει, καὶ ταξείδιον ἰδιαίτερον εἰς τὴν ἀνατολὴν πρὸς συλλογὴν τοιούτων μονογραφιῶν — διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ δημοσιεύσῃ πλήρῃ (sic) ἀναλυτικὸν αὐτῶν κατάλογον. Βλέπετε ὅτι ἔπιασε μὲ τὰ σωστά του αὐτὴν | τὴν ὑπόθεσιν — καὶ προσπαθήσατε καὶ σεῖς ἀπὸ αὐτοῦ νὰ τῷ πέμψητε ὅ,τι δυνηθεῖτε (sic), διότι ἐγὼ εὑρίσκομαι εἰς τόπον ἄβιβλον καὶ δὲν δύναμαι νὰ τῷ φανῶ πολὺ χρήσιμος, ὅσον ἐπεθύμουν νὰ φανῶ καὶ εἰς ὑμᾶς. Τὸ νὰ γράφω ἐκ μνήμης ὀνομασίας βιβλίων δὲν εἶναι ἀσφαλές, ἀφοῦ δὲν εὑρίσκομαι πλέον chez-moi, ὅπου αὐτοστιγμεὶ ἠδυνάμην νὰ ἱκανοποιήσω τὴν αἴτησιν παντὸς καλοῦ καὶ εἰλικρινοῦς φίλου.

Ὅταν δημοσιευθῇ τὸ Register τοῦ βιβλίου Lipsius die apokryphen παρακαλῶ νά με ἐνθυμηθῆτε. Ἐπίσης ἔχω ἀπόλυτον ἀνάγκην μιᾶς κριτικῆς νεωτάτης ἐκδόσεως τοῦ ῥωμαίου ἱστορικοῦ Eutropius. Ὁ βιβλιοπώλης σας ἔχει. — ἐλάβατε τὸ τελευταῖον συνάλλαγμα ἐκ 30 μαρκῶν; Μὲ αὐτὰς ἐξισώθη ὁ λ|μός μου? (sic).

Περίεργον ὅτι οἱ ἐν Ἀθήναις τυπώνουν καὶ η' τεῦχος τοῦ δελτίου καὶ ὅτι δὲν καταδέχονται νά μοι τῷ (sic) *γράψωσι διὰ νὰ τοὺς στείλω καὶ ἐγὼ κάτι, μὲ ὅλα τὰ χάλια μου. Φαίνεται ὅτι δὲν καταδέχονται, ἀφοῦ οὔτε ὁ κ. Πολίτης οὔτε ὁ κ. Σακκελίων μὲ γράφουσι πλέον — τὸ δὲ αἴτιον ἀγνοῶ.*

Ταῦτα σᾶς γράφω ἐν βίᾳ διὰ νὰ μὴ νομίζητε ὅτι μὲ ὅλας τὰς φορτούνας μου σᾶς λησμονῶ.

ὁ σὸς πρόθυμος δοῦλος
Dr Παπαδόπουλος Κεραμεὺς

Υ. Εἰς τὸ 4ον τεῦχος τῆς Μαυρογ. Βιβλιοθη. μοῦ ἐδόθη ἀφορμὴ νὰ σᾶς διορθώσω εἰς ἓν μικρούτζικο λάθος, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν εἶναι ἰδικόν σας ἀλλὰ τοῦ κ. Τζιγαρᾶ — καὶ πιστεύω νὰ μὴ σᾶς δυσαρεστήσῃ. Τὸ ἔφερε ἔτζι ἡ τύχη. δηλαδὴ λέγει ὁ Τζιγαρᾶς (Πατρ. περὶ σχολ. Ἰωαννίνων) ὅτι ὁ κῶδιξ τοῦ Μαξίμου ὃν εὗρεν ἐγράφη τῷ 1613. ἐγὼ ἐσημείωσα «ἔνθα διορθωτέον (σ. 31) τὸ ἔτος 1613 εἰς 1635, διότι ὁ τοῦ κ. Τζιγαρᾶ κῶδιξ δὲν ἐγράφη τῷ 1613 ἀλλὰ τῷ 1635, ὡς δηλοῖ ἡ ἐν τέλει ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολογία 7143. Τῷ 1613 ἔτει συνετάχθη τὸ ἐν αὐτῷ κείμενον, καὶ τὸ ἔτος τοῦτο τῆς συντάξεως φέρουσι πάντα πάσης ἐποχῆς τὰ ἀντίγραφα.

Ὅσα δημοσιεύετε εἰς τὰ περιοδικὰ καὶ τὰς ἐφημερίδας δὲν βλέπω, καὶ καλὰ θὰ κάμητε νὰ μοι τὰ στέλνετε ἰδιαιτέρως *Α.Π.Κ.*

34 post *ἠμπορῶ* : *Σκο* cancell. est 57 *δουλος* ms.

7

Ἱερουσαλήμ, 5 7βρίου 88

Ἀγαπητέ μοι κ. Β. Μυστακίδη,

Πιστεύω ἡ παροῦσά μου νὰ σᾶς εὕρῃ εἰς Τυβίγγην. εἶναι δὲ ἀπάντησιν (sic) *εἰς τὴν ἀπὸ 25 ἰουνίου ἐπιστολήν σας! Ἀφ' ἑνὸς ἡ ἀνησυχία τῆς συζύγου μου καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀτομική μου ἐξασθένησις, διὰ τοὺς πολλοὺς κόπους καὶ τὰς ψυχικὰς δοκιμὰς ἃς ὑφίσταμαι (πάσχω δὲ νῦν καὶ ἐξ ἐντερικοῦ κατάρρου) μὲ ἠμπόδισαν νὰ σὲ γράψω ἐγκαίρως. ἄλλως τε ἐπεθύμουν καὶ νά σε γράψω ἐν ἐκτάσει, τὸ ὁποῖον ἐν τῷ μεταξὺ ἦτο δύσκολον, διὰ τὴν μὴ πρόχειρον σημείωσιν τοῦ περιεχομένου τοῦ «Νεολόγου».*

Ἐν τοσούτῳ σὲ εὐχαριστῶ θερμῶς διὰ τὸ ἐνδιαφέρον σας τὸ φιλικὸν περὶ τῆς καταστάσεως τῆς δυστυχοῦς συζύγου μου. Ὁ ἀσθενής μου εὑρίσκεται μὲ (sic) *εἰς καλλιτέραν ἤδη κατάστασιν, ἀλλὰ θερίζεται τώρα ὑπὸ συνεχοῦς πυρετοῦ κακοήθους καὶ ὑπὸ δυσκιλιότητος* (sic), *τὰ ὁποῖα ὡς ὑπονοεῖς ἐπαυξάνουσι τὴν σωματικὴν ἐξασθένησιν. Ὁ θεὸς νὰ γίνῃ ἵλεως.*

Ἔκδοσιν Europii (sic) *προκρίνω τὴν τοῦ Droysen (Berol. 1878)*

ὑπ' ἀριθ. 3445 τοῦ καταλόγου Hecken hauer καὶ σὲ παρακαλῶ νά μου τὴν στείλῃς. ἐπίσης ζητῶ καί τινα vita Constantini imp. ἐκδοθεῖσαν πρό τινος (sic) *ἐτῶν ἐν φυλλα|δίῳ, ἀλλὰ δὲν ἐνθυμοῦμαι οὔτε τὸν ἐκδότην οὔτε τὸν βιβλιοπώλην. Πιστεύω νὰ τὴν ἀνακαλύψῃς ἐν τοῖς καταλόγοις καὶ νά μοι τὴν στείλῃς.*

Ἐπειδὴ διὰ τὴν θέσιν σας ἔχετε ἀνάγκην ἀνεκδότου τινὸς κειμένου, πρέπει νὰ γνωρίζω τί εἴδους ἀνέκδοτον θέλετε καὶ ποίας ἐποχῆς. ἄλλως τε οὐκ ὀλίγα καὶ σπουδαῖα μάλιστα ὑπάρχουσιν εἰς τὰς ἐν Εὐρώπῃ, καὶ ἰδίᾳ ἐν Γερμανίᾳ, βιβλιοθήκας, τὰς ὁποίας δύνασθε καὶ καιρὸς εἶναι νὰ ἐκμεταλλευθῆτε.

Τώρα ἰδοὺ καί τινας τίτλους :

α) «Μικρασιαναὶ πραγματεῖαι ἱστορικαὶ καὶ τοπογραφικαὶ ἤτοι αἱ Ἑκατόνησοι (sic), *ὁ δῆμος Νυμφαίου καὶ ἡ ἐπαρχία Ἀνέων ὑπὸ Εὐστρατίου Ι. Δράκου μοσχονησίου. Τεῦχος Α', Ἀθήνησι, 1888», σελ. 48, 8ον.*

2) «Ὁ ἅγιος Τάφος. Διατριβὴ αὐτοσχέδιος ὑπὸ Θ. Τιμαγένους. Ἐν Σμύρνῃ, 1860» 8ον, σελ. 44.

3) «Περὶ Κύπρου διατριβὴ περιέχουσα διαφόρους πληροφορίας καταστατικάς, γεωγραφικὰς κτλ. περὶ τῆς μεγαλονήσου ταύτης, ὑπὸ Δ. Μαργαρίτου πρώην ὑποπροξένου τῆς Ἑλλάδος ἐν Κύπρῳ. Ἀθήνησι [1849]», 8ον, σελ. 44.

Ἐπειδὴ μοῦ ἐζήτησες καὶ ὅσας διατριβὰς τοπογραφικὰς γνωρίζω ἐν τῷ Νεολόγῳ, σὲ σημειῶ νῦν τάς δε :

εξ α) Μ Χ(ουρμούζη) περὶ τῆς ἐν τῇ νήσῳ Ἀντιγόνης εἱρκτῆς τοῦ ὁμολογητοῦ Μεθοδίου τοῦ πατριάρχου. Ἀριθ. 2481 (1877).
εξετ β) Ὁ νομὸς Ἀδριανουπόλεως, ἀριθ. 2083, 2085, 2086 2087 (1876) |
γ') περὶ τῆς ἐν τῇ Ἀπουλίᾳ ἑλλ. ἀποικίας, 1870, ἀριθ. 664.
δ) ὀλίγα περὶ Ἀγκύρας 1872, ἀριθ. 1012.
+ *εξετ ε) Αἶνος καὶ Δεδὲ Ἀγάτζ, 1872, ἀριθ. 1014.*
ϛ) Ε. Μισαηλίδου, τὰ μεταλλικὰ ὕδατα Φιλαδελφείας, 1868, ἀρθ. 392.
ζ) Ὀλίγα περὶ Ἀμισοῦ 1874, ἀριθ. 1530.
η') Ὀλίγα τινὰ περὶ Τραπεζοῦντος 1874, ἀριθ. 1560, 1565.
θ) Τὰ Κοτύωρα τοῦ Πόντου 1874, ἀρθ. 1589.
ἐξ ι) Ι.Α.Β. Θρακικά. Τυρολώη (sic), *1875, ἀρθ. 1801.*
ια) Α. Γόνιος, Ὀλίγα περὶ τῆς ἠρειπωμένης πόλεως Βελλᾶς, 1875, ἀριθ. 1828.
ιβ) Ὀλίγα περὶ Μετσόβου, 1875, ἀρθ. 1837, 1839.
ιγ) Α. Γόνιος, Ὀλίγα περὶ Πωγωνιανῆς 1875, ἀρθ. 1831.
ιδ) Μ. Χουρμούζη, Τοπογραφικὰ (ὁ δῆμος Πτελεανῶν Φθιότιδος (sic)*) 1875, ἀρθ. 1885. Πρβλ. ἀριθ. 1893.*
ιδ) (sic) *[ἱστορία τῆς νήσου] Σαμοθρᾴκης ὑπὸ Β. Κάνδη, 1873, ἀρθ. 1308, 1309.*

+ εξετ ιε΄) Ἡ αἶνος καὶ οἱ ἐν αὐτῇ δύο λιμένες Δρακοντίνας καὶ Ποντισμένης, 1873, ἀρθ. 1335.

εξ ις) Σ., Ὀλίγαι λέξεις περὶ Ἀδριανουπόλεως 1869, ἀρθ. 492.

εξ ιζ΄) Α. Γόνιος, Ὀλίγα περὶ Κονίτζης 1876, ἀρθ. 2159.

ιη) Ὀλίγαι λέξεις περὶ Στενημάχου 1869, ἀρθ. 611.

ιθ) Ἡ ἱερὰ μονὴ τοῦ Σινᾶ, 1873, ἀρθ. 1456, 1461, 1481 1482. (περιγραφή). |

20) Μαγνησία ἡ ὑπὸ Σιπύλῳ 1872, ἀριθ. 1067, 1074, 1079, 1080, 1084.

21) Α. Κ. Αἰνατζόγλους, Ἀρχαιολογικὰ ἐκ τῆς Μικρᾶς Καππαδοκίας 1876, ἀρθ. 2143.

Ταῦτα ἐκ τοῦ λειμῶνος τοῦ «Νεολόγου» μας πρὸς τὸ παρὸν εὗρον πρόχειρα. Τὸ γνήσιον τῶν παραπομπῶν ἠμπορεῖς νὰ τὸ δημοσιεύσῃς ὑπ' εὐθύνην μου.

Κατὰ τὴν ἐπιστολήν σου σχηματίζεις ὡραίαν συλλογὴν βιβλίων, ὅταν εὑρίσκῃς διατριβίτζας σχετιζομένας μὲ τὰς ὀρέξεις μὴ ἀμελῇς νὰ στέλνῃς καὶ εἰς ἐμὲ χρεώνων με. Τὴν ἐναίσιμον διατριβὴν de patriarcharum C/tanis (sic) *περὶ ἧς μοι γράφεις, τὴν ἠγόρασα ἐγκαίρως. Ὁ Γεδεὼν ὅμως μὴ ἐννοήσας αὐτὴν τὴν κατέκρινεν, διότι δὲν ἐσύμφερεν εἰς αὐτὸν νὰ γράφῃ καὶ φράγκος προνομιακόν του ζήτημα. Αὐτὸς τώρα δημοσιεύει πολλά, ἀλλὰ πάντοτε πρέπει μὲ ρεζέρβαν νὰ τὰ ἀναγινώσκῃ τις. Ἐγὼ ἐτελείωσα ἤδη τὸν παλαιστινιακόν μου κατάλογον συμποσούμενον εἰς ἀριθμ. πλέον τῶν 1400, ηὐτύχησα δὲ νὰ εὕρω καὶ οὐκ ὀλίγα σ π ο υ δ α ῖ α, περὶ ὧν θὰ διαλάβῃ ἡ ἔκθεσί* (sic) *μου πρὸς τὸν πατριάρχην Ἱεροσολύμων. Ὁ κατάλογος θὰ περιλάβῃ 3 τόμους χονδρούς, καὶ τὰ κείμενα ἑτέρους 3. Ἀλλ' ἔχω χρείαν τῶν προσευχῶν σου διὰ νὰ εὐτυχήσω νὰ ἴδω καὶ τὴν τύπωσιν.*

Ταῦτα ἐκ τοῦ προχείρου γράφω σοι σήμερον, καὶ παρακαλῶ νά μοι γράφῃς συνεχῶς καὶ νὰ μὴ συνορίζησαι τὴν βραδύτητά μου.

ὁ σὸς δοῦλος

Dr Α. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς

12 *μὲν* vol. scribere 15 *Eutropii* vol. scribere 26 - 66 alt. manu cancell. sunt (Mystacidis) 37 *εξ* alt. manu (Mystacidis) 39 *εξετ* alt. manu (Mystacidis) 42 + *εξετ* alt. manu (Mystacidis) 47 *εξ* alt. manu (Mystacidis) 56 + *εξετ* alt. manu (Mystacidis) 58 *εξ* alt. manu (Mystacidis) 59 *εξ* alt. manu (Mystacidis) 76 *με* ms.

8

Ἐν Καΐρῳ 8 μαΐου 1889

Ἀγαπητέ μοι Μυστακίδη,

Θὰ ἀπορῇς βεβαίως περὶ τῆς σιωπῆς μου ἐπὶ τόσους μῆνας. Τίποτε ἄλλο δὲν σᾶς γράφω παρ' ὅτι εὑρίσκομαι ἐνταῦθα ἄεργος ἐπὶ ἑπτὰ μῆνας,

Ἡ ὑπ' ἀρ. 8 ἐπιστολή.

στερούμενος καὶ αὐτῶν τῶν καθ' ἡμέραν ἀναγκαίων, διὰ τὰ οἰκογενειακά μου δυστυχήματα, τῶν ὁποίων λεπτομερείας γνωρίζεις.

Δὲν γνωρίζω τί θὰ τέξη ἡ ἐπιοῦσα. Ἀλλ' ὁπωσδήποτε ἐτόλμησα νὰ σᾶς γράψω μόνον καὶ μόνον διὰ νὰ πληροφορη|θῶ ἂν εὑρίσκησαι ἀκόμη αὐτοῦ καὶ ἂν ἐξακολουθῇς νὰ ἔχῃς πρὸς ἐμὲ φιλίως. Οὐδέποτε δίσταζε ὅτι σᾶς ἐλησμόνησα.

Προσπαθῶ νὰ εὕρω τώρα ἐργασίαν τινὰ καὶ κατόπιν θὰ φροντίσω περὶ συγγραφῶν καὶ ἐκδόσεων, ἀφ' ὧν ἀπεμακρύνθην πρὸ πολλοῦ.

ὁ ἀεί σε φιλῶν
φίλος
Α. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς
au Caire

9

Ἐν Π/πόλει 14 ὀκτωβρίου 1893
Vaznessensky - Prospect, 7, κβ. 8.

Φίλτατε Βασίλειε,

Τὴν ἐπιστολήν σου μετὰ χαρᾶς ἐδεξάμην, καὶ σύμβολον αὐτὴν ἐθεώρησα φιλίας καλῆς, ἐμοὶ μὲν ὑπαρχούσης ἀεί, διὰ δέ τινας αἰτίας ἀποκοπείσης μόνον διὰ γραμμάτων ἐπὶ χρόνον τινά, μακρὸν ὡς φαίνεται τοῖς εἰλικρινῶς ἀγαπῶσιν· ἔλαβον δὲ σήμερον ὡσαύτως καὶ δύο χρησιμώτατα βιβλία, συγγεγραμμένα παρ' ὑμῶν, τὸ μὲν περὶ Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου, τὸ δὲ περὶ σχέσεων τῶν Ἑλληνορρωμαίων αὐτοκρατόρων πρὸς τοὺς ἀρχαίους τῆς Γερμανίας αὐτοκράτορας· ἅτινα καὶ παραυτὰ διῆλθον ἐπιτροχάδην, ἀποσημειωσάμενος ἐξ αὐτῶν ὠφέλιμά τινα διδάγματα. Διῆλθον δ' οὐχ ἧττον ἐν προσοχῇ καὶ τὰ διὰ τῆς ἐπιστολῆς ἀνακοινωθέντα μοι περὶ σοῦ, ἅτιν' ἀλη|θῶς ἐλύπησάν με μεγάλως. Ἐγὼ τῷ ἀκούσματι τῆς εἰς Τροίαν ἀποστολῆς σου γνώμην εἶχα σχηματίσει, ὅτι προσελήφθης εἰς τὸ αὐτόθι Μουσεῖον καὶ ὅτι παρεσκευάζεσο διάδοχός μου· γινώσκεις δ' ἴσως ὅ,τι συνέβη περὶ ἐμὲ διὰ τὴν ὑπουργίαν ταύτην. Εἶχα μεγάλην ἐπιθυμίαν διὰ τὴν θέσιν ταύτην, καὶ τῇ καλλίστῃ τοῦ καλλίστου Βέη Χαμδῆ ζητήσει καὶ διενεργείᾳ δὶς προσεκλήθην ἐπισήμως ὑπ' αὐτοῦ, ἀναγγείλαντός μοι ὅτι διὰ φιρμανίου καθιερώθη τῆς θέσεως ἡ ὑπουργία δι' ἐμέ· ἐζητούμην δ' ὑπ' αὐτοῦ πρὸ δέκα περίπου ἐτῶν, ἀλλὰ διὰ τὸ ἀνεπίσημον ἐγὼ τότε κατὰ συνέχειαν ἄφωνος ἔμενον, αἰτίαν εὑρίσκων καὶ προβάλλων τὴν τότε τῆς θέσεως ἀνεπισημότητα· δι' ὃ καὶ ὁ διευθύνων ἐξοχώτατος βέης, ἵνα με καθησυχάσῃ, τὴν ἔκδοσιν ἐνήργησε φιρμανίου· καὶ προσαπεκρίθην ἀποδεξάμενος, ὅτι κατὰ τὸν δεῖνα μῆνα κατέρχομαι· ἐνῶ δὲ ταῦτα οὕτως εἶχον, ἀνηγγέλθη μοι ὅτι Μανουὴλ ὁ Γεδεὼν ἔστρεφε τὰ βλέμματα πρὸς τὴν θέσιν ἐκείνην, ὅτι διέδιδε δημοσίᾳ ψευδὴ (sic) εἶναι

τὴν | ἀγγελίαν τῆς ἐντεῦθεν προσκλήσεώς μου, καὶ ὅτι καὶ ἀληθὲς ἂν ᾖ τὸ πρᾶγμα, τρόπον αὐτὸς εὗρε παρατρέψαι τὴν πρὸς ἐμὲ τῆς Κυβερνήσεως εὔνουν διάθεσιν· ἵνα δὲ τὴν θέσιν καταλάβῃ καὶ τρόπον τινὰ καλὸν αὐτὸν ἀρχαιολόγον ἀποδείξῃ τῷ βέῃ, βιβλίον ἐξετύπου τότε περὶ κεράμων ἢ λίθων ἐνεπιγράφων (ὅπερ εἶδον ἐσχάτως, καὶ μὰ τὴν ἀλήθειαν ἐκάλυψα τὸ πρόσωπον ἐξ αἰσχύνης). Καὶ τοιαῦτα μὲν ἀνηγγέλθη μοι παρά τινος αὐτόθεν ἑταίρου πρὸ τοῦ με παραγενέσθαι πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν· ἐξ ὧν γνώμην εἶχα σχηματίσει, ὅτι διαδόσεις ἦσαν τὰ Γεδεόνος* φοβερίσματα καὶ ὅτι κακὸν οὐδὲν ἠδύνατο πρᾶξαι δι' ἄνθρωπον εἰλικρινῆ καὶ πεπαρρησιασμένην ἔχοντα γνώμην· κατέβην δ' ὅμως εἰς Κ/πολιν, καὶ ἐπειδὴ τὰ κατὰ τὴν οἰκογένειαν εὗρον ἐκεῖ συγκεχυμένα πάνυ καὶ μεμελανωμένα, τὰ μὲν πρῶτον αὐτὰ ταῦτα κατεξέταζον (sic)· ἡμέρας δέ τινας μετὰ τὴν κάθοδον ἀνηγγέλθη μοι ὅτι ζητοῦμαι παρὰ τῆς ἀστυνομίας | ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι κατηγγέλθην ὑπὸ τοῦ Γεδεόνος ὡς ἐχθρὸς τῆς τουρκικῆς ἀρχῆς· ὅπερ ἀληθῶς, εἰ καὶ μεγάλως ἐξένισέ με διὰ τὸ ψεῦδος τῆς καταγγελίας, οὐχ ἧττον ἐμὲ περιέστελε (sic)· καὶ πάλιν ὀλίγον ὕστερον ἔμαθον ὅ,τι συνέβη μεταξὺ τῆς Κυβερνήσεως καὶ τοῦ φιλτάτου Βέη, καὶ ὅτι καὶ τὰ δύο ταῦτα μέρη διέγνωσαν ἐμὲ μοχθηρίας εἶναι θῦμα καὶ ἀθῷον ὅλως ἐκ τῆς Γεδεονοβαποριδείου καταγγελίας· ἀλλὰ πρὸ τῆς εἰδήσεως ταύτης ἐγὼ συγκεχυμένος εὑρισκόμενος ἐκ τῆς οἰκογενειακῆς ἀνωμαλίας ἔκρινα φρόνιμον εἶναι παραίτησιν ἀποστεῖλαι τῷ βέῃ, ἵνα μὴ καὶ κατόπιν αὐτὰ ταῦτα τὰ κακοποιὰ στοιχεῖα πρόφασιν ἄλλην ἐπιζητήσωσιν ἐπὶ τῷ διενοχλεῖν ἐμὲ συνεχῶς· καὶ ταῦτα μὲν ἐγένετο περὶ ἐμέ, εἰ καὶ μετὰ τὴν παραίτησιν ἔμαθον, ὅτι πλήρης ἀπεδίδοτό μοι παρ' ἀμφοτέρων τῶν μερῶν ἱκανοποίησις καὶ ὅτι, καὶ παρῃτημένος ὢν ἐξ ἰδίας ἀποφάσεως, τῆς ἐμαυτοῦ δηλαδή, κατεζητούμην ἵνα τὴν θέσιν καταλάβω καὶ τῶν αὐτῆς ἄρξωμαι καθηκόντων. Καὶ | βεβαίως οὕτως ἔμελλε γενέσθαι, ἂν ἐγὼ γράμμα παρὰ τῆς Α. Ἐξοχότητος ἐλάμβανον, ἀποκριτικὸν εἰς τὸ προαποσταλὲν αὐτῷ γράμμα παραιτήσεως· ὅπερ ἐμὲ καθησύχαζεν ἂν οὕτως καὶ πρὸς τὴν Κυβέρνησιν ἀθῷον ἐπέστρεφε καὶ πεπαρρησιασμένον. Ἐγὼ μὲν οὖν αὐτόθεν ἀπῆλθον, μετὰ δὲ μῆνάς τινας ἤκουσα, ὅτι διάδοχος ἐκ Γαλλίας ἐκλήθη, καὶ ὅτι καὶ ὁ Βέης ὠργίσθη (sic) κατ' ἐμοῦ διὰ τὴν ἀναχώρησιν· ὅπερ, εἰ ἀληθές, ἀδικώτατον ἐγὼ νομίζω, φιλότιμος ὢν σφόδρα καὶ μέχρι τοῦ νῦν εὐχαριστίας ἄγων ὅτι πλείστας αὐτῷ διά τε τὴν ἀγάπην, ἣν ἔδειξε πρὸς ἐμέ, καὶ διὰ τὴν γενναιοτάτην ἀληθῶς ὑπεράσπισιν αὐτοῦ πρὸς καταισχύνην τῶν μοχθηρῶν ἀν-

* Ὁ Ἀ. Παπ. Κεραμεὺς κάμνει ὑβριστικὸν λογοπαίγνιον κατὰ τοῦ Γεδεὼν κλίνων τὸ ὄνομα καὶ μάλιστα μὲ ο πλειστάκις, ἐπιστολὴ 9, 33, 38, 43, 92, 120, 129, 130· Εἰς τὴν ἐπιστολὴν 10, 14 μάλιστα γράφει: *Γεδεῶνος*. Εἰς τὴν ἐπιστολὴν δὲ 12, 14 ἡ ἔκφρασις *ὄνειος Ἐριννὺς* τὸν Γεδεὼν φαίνεται νὰ ὑπονοῇ. Εἰς ἄλλας περιπτώσεις ὁ Ἀ. Παπ. Κεραμεὺς ἢ χρησιμοποιεῖ τὸ ὄνομα ἄκλιτον ἢ τὸ κλίνει μὲ ω.

θρωπαρίων. — Οὕτως ὡς ἐν συντόμῳ, φίλτατε καὶ λογιώτατε Βασίλειε, τὸ ἱστορικὸν ἔχει τῆς ἐμῆς αὐτόθεν ἀποχωρήσεως· εἰ δὲ καλῶς ἢ κακῶς ἔπραξα τὴν θέσιν ἐγκαταλείψας οὕτως ἀφελῶς, ὁ χρόνος ἀποδείξει· τό γε νῦν ἡ τοῦ Θεοῦ πρόνοια τὰ κατὰ τὸν βίον χρήσιμα διαποστέλλει, συνεργοῦντος ἐμοῦ ταύτῃ διά τινων ἐκδόσεων ἐκ πολλοῦ ζητη|θεισῶν· διδάσκω δὲ καὶ ἐν τῷ Πανεπιστημείῳ (sic) Π/πόλεως ἱστορίαν καὶ φιλολογίαν τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, οὐδὲν αὐτόθεν ἀποκαρπούμενος, ἀλλὰ χρησίμην τινα διδασκαλικὴν ἄσκησιν μόνον, ἣν εὐάρεστον ἐγὼ νομίζω, τὸν νοῦν ὀλίγον ἀπὸ τῶν πολλοτάτων αὐτοῦ κοπώσεων ἀποναρκοῦσαν. Ὅσα δὲ περὶ δυστυχίας, ὑφ᾿ ἧς ἡ φιλία σου πάσχει, καθὰ γράφει, μεγάλως ἐμὲ λυποῦσιν, εἰ καὶ σέ, κεκτημένον καὶ κύριον ὄντα καλύβης ἐλευθέρας, εὐδαιμονέστερον ἐμοῦ νομίζω· παρομοίας ἐγὼ καλύβης ἔν τινι τόπῳ κάτοχος ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἀγωνίζομαι γενέσθαι, καὶ τὰ περὶ ἐμὲ τελευταῖα δυστυχήματα, μέγιστα τῇ ἀληθείᾳ — κατατρύχουσι γὰρ τὸν ἐν ἐμοὶ φιλότιμον ἄνθρωπον — τῆς κατοχῆς ἐκείνης ἀπείργουσιν· οὐδὲν δ᾿ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, κατ᾿ ἐμέ, μακαριώτερον, ἢ τὸ μικρὸν ἔχειν ἴδιον οἶκον, ἐν αὐτῷ τε τὸν βίον ἄγειν ἀνεξάρτητον, καὶ τῷ περὶ ἐκεῖνον ὡρισμένῳ γηδίῳ τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἐκπορίζεσθαι χρήσιμα, σῖτον, χόρτα καὶ εἴ τι τοι|οῦτον· ἡ δὲ λοιπὴ τοῦ βίου πολυτέλεια μακρὰν ἐμοῦ κείσθω. Τὸν βίον οὕτως, ὦ φίλτατε, τὸν μοναχικὸν ἐκζητῶ, καὶ μὴ νόμιζέ με μακαριώτερον εἶναί σου. πᾶσαι γὰρ αἱ μέχρι τοῦ νῦν ἀπονεμηθεῖσαι πρὸς ἐμὲ τιμαὶ τῆς ἀνθρωπείου δοξομανίας ἀέρες εἰσὶ καταστρεπτικώτατοι πτωχοῖς ἀνθρώποις, ὡς ἐγὼ νομίζω, — νύττουσι γὰρ ἐκεῖναι τὸν ζῆλον, εἴπερ ἐστὶν εἰλικρινής, καὶ πρὸς ἔξοδα τοῦτον ὑπέρογκα καταφέρουσιν — μάταιαι δὲ καὶ παντελῶς ἀνωφελεῖς, ἂν μὴ τῷ λαμβάνοντι ταύτας ἡ τύχη χρήματα πολλὰ προκατεμέτρησεν. Εἴη δ᾿ ἡμῖν ἀμφοτέροις ἵλεως ὁ Θεός!

Ἐξ ὧν γράφω νόμιζέ με φίλον εἶναί σου μέγαν καὶ τῆς νῦν ἀστάτου σου τύχης ἀντιλήπτορα, μέχρις ἂν αὕτη πρὸς τὰ βελτίω στραφῇ. Πρὸς ὅ,τι οὖν ἐμὲ χρήσιμον ἐκνομίζεις, ἀεὶ γράφε συναδελφικῶς, ἐλευθεριώτατα ζητῶν ἀπ᾿ ἐμοῦ τὰ κατὰ σὲ δυνατὰ χρήσιμα. Τῆς δὲ φιλίας ταύτης ἡ ἑτοιμότης ἐλευθερίαν ἐμοὶ νῦν ἐκπαρέ|χει καὶ παράπονον ἐκτίθησι μικρόν. Ἐν τοῖς ὑπὸ σοῦ γραφομένοις ἔθιμον ἔχεις ἀποδιδόναι κοσμητικά τινα ἐπίθετα τοῖς συγγραφεῦσιν ἢ ἐκδόταις, ὧν ἡ φορὰ τοῦ λόγου διαναγκάζει σε μνημονεύειν. Τὸ σύστημα τοῦτο Γεδεόνειον ἐγὼ κατονομάζω, καὶ φαίνεται ὅτι τῶν αὐτοῦ βιβλίων ἡ ἀνάγνωσις ἐπέδρασεν οὕτως, ὥστε κἂν τοῖς κοσμηματικοῖς ἐκείνοις ἐπιθέτοις αὐτοῦ μιμητὴν εἶναί σε φαίνεσθαι· ἀπονέμεις δὲ καὶ τῷ ἀνθρωπαρίῳ τούτῳ τιμὴν ἐπιστημονικήν, ἀξιῶν μνήμης, ἐκτὸς τῶν ἐγγράφων, καὶ τῶν αὐτοῦ γνωμῶν, εἰ καὶ καλῶς οἶδας ὅτι κοῦφοί τινές εἰσὶν (sic) αἱ γνῶμαι καὶ κρίσεις αὐτοῦ, καθάπερ ἀποδείκνυσιν ἡ τούτων ἐξηκριβωμένη διέλεγξις. Ἐλέγχεις ἐμέ, καλῶς εἰπόντα (Ἑλλ. Φ. Συλλ. ΙΖ', 51. Σελὶς πατριαρχ. ἱστορίας 30) ὅτι Μανουὴλ ὁ Κορίνθιος ἐπωνομάζετο Γαλησιώτης καὶ ὅτι ὁ (sic) ἄνθρω-

πος οὗτος οὐκ ἦν ἐν τοῖς πατριαρχικοῖς ἀξιώμασιν ἐπὶ Συμεῶνος τὸ βον πατριαρχοῦντος· κατειρωνεύεσαι δέ με καὶ διὰ τὴν διόρθωσιν σφαλμά|των ἑτέρων. Καὶ ὅτι μὲν ἐγὼ σαφῶς ἔγραψα τὸν Μανουὴλ ὀνομάζεσθαι Γαλησιώτην, ὁ κῶδιξ ἐξ οὗ τὸ σημείωμα παρήγαγον ἐκδηλότατα μαρτυρεῖ· ὅτι δὲ τὸν Γεδεὼν ἐγὼ δικαιώτατα (sic) διεξήλεγξα, ἐμαρτύρησεν ἡ κατόπιν ἐκδοθεῖσα πραγματεία μου περὶ τρίτης πατριαρχίας τοῦ Συμεών, πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τῶν Σταματιάδου σαμιακῶν γραμμάτων (ὅρα Δελτίον III, σ. 478 κέ.). Καὶ ταῦτα μὲν διὰ τὴν Σελίδα πατριαρχικῆς ἱστορίας, ἧς ἀντίτυπον ἐγὼ στέρομαι· λέγεις δὲ καὶ ἐν τῷ νῦν ἀποσταλέντι μοι περὶ Μαργουνίου καλλίστῳ συγγραμματίῳ, ὅτι π ρ ο λ α β ὼ ν ἐξέδωκά τι τούτου γράμμα (σ. 21). Τὸ π ρ ο λ α β ὼ ν οὐκ ἔχει καλῶς. Ὁ ἀναγνώστης εἰκάζει ὅτι ἐγὼ δι᾿ ἀγροικίαν, εἰ καὶ καλῶς ἐγίνωσκόν σε τοῦ γράμματος ἔχειν ἀντίγραφον, ἔσπευσα φιλοτιμίᾳ νυγεὶς ἐκεῖνο τύποις ἐκδοῦναι πρὸ σοῦ· ὅπερ οὐκ ἀληθές. Τὴν αὐτὴν δὲ λέξιν ἔγραψας καὶ ἐν τῷ περὶ διδασκάλων τῶν Ἰωαννίνων, ὅτε λόγος ἦν περὶ Καλλιπόλεως, εἰ καὶ γινώσκεις ὅτι παντάπασιν ἐγὼ τὴν σὴν | πρόθεσιν ἠγνόουν, ὅτι δηλαδὴ σκοπὸν εἶχες εἰς Καλλίπολιν ἐπὶ μελέτῃ τινὶ μεταβῆναι. Ὀνομάζεις δέ με καὶ ε ὐ δ ό κ ι μ ο ν (σ. 21 Μαξίμου). Τὴν εὔνοιαν ἣν ἔχεις εἰς ἐμὲ γινώσκω· λέγεις ὅμως ἐν τούτῳ τῷ ὀνόματι, ὅτι χθὲς ἠρξάμην ἐργάζεσθαι, καὶ τῷ φρονίμῳ τῶν ἀναγνωστῶν ὑπόνοιαν ἐγωϊσμοῦ παρέχεις. Φίλτατε, Βασίλειε, κήδομαι τῆς ὑπολήψεώς σου καὶ τὴν γεδεόνειον ἐπίδρασιν περὶ τὰς τοιαύτας ἐκφράσεις ἀποσκοράκισον· ἔσο τοῦ λοιποῦ, φιλικῶς ἐκλιπαρῶ, φειδωλότατος εἰς τὰ τοιαῦτα κοσμητικὰ λεξείδια, ἢ μᾶλλον ἐν τοῖς ὑπὸ σοῦ γραφομένοις οὐδὲν ὅμοιον ἐγχάραττε, ἵνα σοῦ μὲν τῆς ἐπιστήμης τὴν ὑπόληψιν ἀποσώζῃς τῶν δὲ παρὰ σοῦ μνημονευομένων ἀεὶ τὴν ἀγάπην ἔχῃς. Οἶδας δ᾿ ὅτι καὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τῶν Εὐρωπαίων οἱ συγγραφεῖς, ὅτε γράφουσιν ἐπιστημονικῷ τῷ τρόπῳ, παντελῶς ἀποδιοπομποῦσι τὰ φ ί λ ο ς, τὰ φ ί λ τ α τ ο ς, τὰ δ ό κ ι μ ο ς καὶ τὰ λοιπὰ τοιαῦτα τῶν ὀνομάτων, ἵνα μή δόξωσι τὰ πρόσωπα θυμιᾶν ἐπὶ τῷ μείζους ἑαυτοὺς ἐκείνων τοῖς ἀναγινώσκουσιν ὑποδεικνύναι. Ἔχεις δ᾿ ὡς φαίνεται καὶ τὰς Γεδεονείους ὑπ᾿ ὄψει δάφνας, ὅτε σὺ γράφεις τι σχετιζόμενον πρὸς τὰ γεδεόνεια βιβλία, καὶ τῆς ἀναγνώσεως αὐτῶν ἡ ἐνθουσιότης ἀναγκάζει σε παραδέχεσθαι τυφλῶς ἀνεξελέγκτως αὐτοῦ κρίσεις· οἷον ἐγένετό σοι περὶ Θεοφάνους τοῦ Καρύκη, ὅν, ὥσπερ ἐκεῖνος, οὕτω καὶ σὺ νομίζεις εἶναι κάκιστον ἄνθρωπον· ὅτι δ᾿ ὅμως ἡ τοιαύτη κρίσις ἄδικός ἐστιν, ἀποδείκνυσι νομίζω καταλεπτῶς ἐπιστολὴ μακρὰ πρὸς τὸν Καμπούρογλου· καὶ ταύτης ἀντίτυπον ἐκπέμπω σοι, ἵνα καὶ δι᾿ αὐτῆς ἰδῇς ὅσον ὁ Γεδεὼν ἐν τοῖς πατριαρχικοῖς πίναξιν ἵστωρ ἀνιστόρητος ὑπάρχει· ἵνα δὲ τὸ πρᾶγμα σαφέστερόν σοι γένηται, προσανάγνωθι καὶ τὰ ἐν τῷ Δελτίῳ σημειώματα ὅσα μέχρι τοῦ νῦν ὁ καιρὸς ἐπέτρεψε σημειώσασθαι, ἵνα τοῦ λοιποῦ τῶν | αὐτοῦ πινάκων ἔμφρονα χρῆσιν ἐν ταῖς μελέταις ἔχῃς.

Καὶ ταῦτα μὲν ἔγραψε τὸ τάχος καὶ τῆς πρὸς σὲ ἀγάπης ἡ προθυμία. Ἐπειδὴ δὲ μικράν τινα περιγραφὴν ἔχεις τοῦ Σινά, χρησίμην ἐμοί, ταύτην, εἰ θέλεις, ἀπόστειλον εἰς ἐμέ· ἀνθ' ἧς ἐγὼ χάριτας οἴσω πολλὰς ἐν καιρῷ τῷ δέοντι· εἰ δὲ καὶ ἕτερόν τι περὶ παλαιστίνης ἔχεις ἢ Αἰγύπτου, συναπόστειλον εὐεργετῶν σου τὸν φίλον τὸν ἐν Π/πόλει. Συναπόστειλον δέ, λιπαρῶ, καὶ τὴν πατριαρχικὴν σελίδα καὶ τὴν χρησιμωτάτην Κουρτζέσμειον μελέτην τὴν ἐκ τοῦ Παρνασοῦ (sic) *κεχωρισμένως ἀποσπαθεῖσαν* (sic), *καὶ εἴ τι ἕτερον ἢ μέγα ἢ μικρὸν ἡ σοῦ λογιότης ἐκτετυπωμένως ἐδημοσίευσεν ἐπὶ πέντε νῦν ἔτη· συναπόστειλον δέ μοι καὶ καταγραφὴν ὅσων ἔχεις παλαιῶν ἢ νέων βιβλιαρίων ὑπ' ἐμοῦ τετυπωμένων, ἵνα τὰ λείποντά σοι διεκπέμ|ψω ταχέως. Γράψον δέ μοι καὶ περὶ τί νῦν ἀσχολεῖσαι.*

Ἐγὼ δὲ νῦν ἐκτυπῶ τοὺς τρίτους τόμους τῶν Ἀναλέκτων καὶ τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς Βιβλιοθήκης· οἱ δεύτεροι νῦν ἐτελείωσαν, ἀλλὰ τούτων ἡ διάδοσις γενήσεται μετὰ δύο μῆνας, ἕνεκα τῶν μακροτάτων ὀνομαστικῶν πινάκων, ὧν ἡ κατάταξις ἐκπονωτάτη. Τῶν ἀναλέκτων ἀντίτυπον ἀποσταλήσεταί σοι παρ' ἐμοῦ, ἔτι δὲ τοῦ Β' τόμου τῆς Ἱεροσολυμικῆς Βιβλιοθήκης· τὸν πρῶτον ἴσως εἶδες ἐν Κ/πόλει. Μετ' ὀλίγον ἄρχεται καὶ ἡ ἐκτύπωσις τοῦ τετάρτου, περιέχοντος τὸν κατάλογον τοῦ αὐτόθι μετοχείου, μακρότατον ὄντα. Ὁ Β' τόμος ἀριθμεῖ σελίδας 900. Ἐκτὸς δὲ τούτων ἐκτυπῶ τοῦ Θεοδωρήτου τινά, τὴν ἑρμηνείαν τῆς Ζωγραφικῆς Διονυσίου τοῦ Φουρνᾶ, καὶ ἓξ itineraria τῆς Παλαιστίνης ἑλληνικά· τοιαῦτα δὲ περὶ τὰ τριάκοντα πανταχόθεν ἐγὼ συνήγαγον | ἐνταῦθα, λαβὼν εἰδικὴν διὰ ταῦτα ζητήσεως ἐντολήν· καὶ μέχρι τοῦδε τύποις ἐξέδωκα ἓξ μόνα οἷς προσθετέον ἕτερα νῦν ἓξ ἐκτυπούμενα· ἀντίτυπα μέντοι τῶν τοιούτων ἐκδόσεων δέκα μόνα μέχρις εἴκοσι λαμβάνω.

Ἔχεις ἴσως τοὺς ὑπὸ Βασιλειάδου τυπωθέντας μικροὺς τόμους τῆς Ἐκκλ. Ἀληθείας (1885 - 1886). Τὸ (sic) *Δ' τόμου τούτων (ἔτος Β' 1886) ἐλλείπουσί μοι τὰ τεύχη τάδε : ιη', ιθ', κ' καὶ κβ'. Τοῦ δὲ Α' τόμου τὸ τεῦχος ια'. Ἂν τούτων ἔχῃς ἀντίτυπα περιττά, συναπόστειλον, ἐκλιπαρῶ, ταχέως· ἐγὼ δέ σου τὴν δωρεὰν ἑτέροις ἀμείψω βιβλίοις ἐνταῦθα τυπωθεῖσιν· εἰ δὲ μή, καλῶς ἐν τοῖς λείπουσιν ἐξέτασον, εἴπερ ὑπάρχει τοῦ Φωτίου πατριάρχου λόγος εἰς τὴν πρωτομάρτυρα Θέκλαν, ὑπὸ τοῦ γενναιοτάτου τετυπωμένος Ἀριστάρχου. — Ἔχεις ἴσως καὶ τὸν Σωτῆρα τῶν Ἀθηνῶν, ἐν ᾧ μακρὰ Κυρίλλου τοῦ Ἀθανασιάδου κατεχώσθη πραγματεία περὶ τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ Π. | Τάφου. Ταύτης ἔχω τρία μόνα φυλλάδια (τ. ΙΔ', τεῦχος δ', ε', ς')· ὅ,τι δ' ἐκ τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους ἐλλείπει παντάπασιν ἀγνοῶ. Τὴν πραγματείαν ταύτην, καλλίστην οὖσαν, ἀνατυπώσω περὶ τὸ τέλος τοῦ νῦν τυπουμένου τρίτου τόμου τῆς Ἱεροσολ. Βιβλιοθήκης· καὶ σοῦ τὴν φιλίαν ἐκλιπαρῶ διαπέμψαι μοι ταχέως τὰ λείποντά μοι φυλλάδια· διϋπόσχομαι δὲ σοι ταῦτα καὶ ταχέως ἐπιστρέψαι πρὸς τὴν βιβλιοθήκην σου. Γινώσκεις ἴσως τὰς μέχρι*

τοῦδε πραγματείας τοῦ Ehrhard περὶ τῶν αὐτῶν ἁγιοταφιτικῶν βιβλιοθηκῶν. ὁ συντάκτης αὐτῶν ἐπεσκέφθη ταύτας μετ' ἐμὲ καὶ τὴν δικαίαν ἐν αὐτοῖς ἀπονέμει τιμὴν τῷ καταλογοποιῷ

Ἀσπάζομαί σε ποθεινότατα,
φίλτατε Βασίλειε,
Ἀθανάσιος

Υ. Γ. Ἀποστέλλω σοι κατ' ἐξαίρεσιν ἕνδεκα βιβλιάρια, πιθανῶς ἄχρηστά σοι διὰ παντός· εἴ τι δ' ἐν αὐτοῖς ἐστι χρήσιμον, ἔχεις ἐκ τῶν ἐφημερίδων αὐτῶν ἀποσπάσας.

25 primum *ψευδὴν* scr. sed postea *ν* cancell. 56 *διὰ τὴν ἀναχώρησιν* supra lin. 58 *ἣν ἔδειξε πρὸς ἐμέ,* supra lin. *διὰ*[2] sub lin. 59 *αὐτοῦ πρὸς* supra lin. 66 ante *ἀλλὰ* : *ἢ χρη* cancell. est 90 ante *γραφομένοις* : *γε* cancell. est 111 ante *καλῶς* : *ἐγὼ* cancell. est 122 post *μᾶλλον* : *οὐδὲν τούτων* cancell. est 140 *πρὸς σὲ* supra lin. 152 ante *Βιβλιοθήκης* cancell. est *σταχυολογίας* 155 *Ἱεροσολυμικῆς* : cf. 151 - 152 : *Ἱεροσολυμιτικῆς*

10

Ἐν Π/πόλει, 22 νοεμβρ. 1893
Voznessensky Prospect 7, κβ. 8

Φίλτατέ μοι Βασίλειε Μυστακίδη,

Ὁπόσην ἐγὼ χαρὰν ᾐσθάνθην ἐπὶ τῇ λήψει τῆς ἐπιστολῆς σου, πάντως εἰκάζεις· τὰ δύο βιβλιάρια, τὴν νεοελληνικὴν γεωγραφικὴν βιβλιογραφίαν καὶ τὴν σελίδα πατριαρχικῆς ἱστορίας, ἔλαβον, καὶ οὕτω μετὰ τὴν εὔκαρπον αὐτῶν ἀνάγνωσιν ἐμακάρισά σε διὰ τὴν ἀοκνίαν καὶ τὴν περὶ τὰ πάτρια φιλοτιμίαν· ἐλπίζω δὲ λαβεῖν καὶ ὅσα ἕτερα ὑπόσχεσαι, τὸν Κορουτζεσμὲ καὶ τοῦ Σινὰ τὴν περιγραφήν· ταύτην ἐγὼ μετὰ τιμῆς καὶ μετ' εὐγνωμοσύνης ἀναμένω, καὶ τυπωθήσεται τοῦ καιροῦ προβαίνοντος ὡς εὕρημα σόν· ἐμὲ βεβαίως ἀγνοεῖς ἔτι· μένε δ' ὅμως ἡσυχώτατος, ὅτι κατὰ φύσιν ἐγὼ πρὸς τοὺς ἑταίρους ἢ τοὺς βοηθοὺς εἰς τὰ ἔργα μου δικαιότατός εἰμί· | καὶ λέγω ταῦτα διότι διὰ τὸ σταλησόμενον ἀντίγραφον φοβῇ καί με παρεικάζεις ἄλλῳ τινί σε ἀδικήσαντι κατ' ἔκφρασιν, ὡς λέγεις. Περὶ δὲ τοῦ Γεδεῶνος (sic) *οὐδὲν ἐπιπροστίθημι τοῖς προγεγραμμένοις· ὅπως αὐτὸν ἡ φύσις ἐδημιούργησε, γινώσκετε πάντες αὐτόθι, καὶ ὁ περὶ τούτου λόγος ἐστὶ περιττός· ἐγὼ δὲ μᾶλλον ἐπιθυμῶ παρά σου μαθεῖν πρὸς τίνας οὗτος εἰς Εὐρώπην ἔγραφε κατ' ἐμοῦ καὶ διατί, μηδὲν ἐξ ἐμοῦ ποτ' ἀδικηθείς, εἰ μὴ ὅτι σφάλματά τινα αὐτοῦ καὶ πρὸς ἐμαυτὸν αὐτοῦ χυδαῖ' ἀδικήματα κοσμίως ἤλεγξα εἰς ἔνια σημειώματα, οὔτε χυδαΐσας οὔτε καταρρυπάνας, ὡς αὐτός, τὸν ἐκ τοῦ τύπου χάρτην· αὐτὸς ὅμως ἀτυχῶς, ἢ καὶ λέγεται καὶ νομίζεται λογιώτατος, οἴησιν ἀπεριόριστον ἔχει καὶ φύσει κατεπλουτίσθη δι' αὐθαδείας καὶ γλωσσαλγίας, καὶ πρὸς ἐπιστημο-*

νικὴν οὐκ ἀποβλέπει συζήτησιν ἢ ὠφέλειαν, ἀλλὰ πρὸς αὐτὸ τὸ «αὐτὸς ἔφα». καὶ ὅρα ὅτι πάντα Γραικὸν ἐκ περιστάσεως ἀ|σχοληθέντα περὶ ἃ κακεῖνος ἐπιζητήματα βαναύσως ὕβρισε καὶ κατεσυκοφάντησεν· φοβοῦμαι δὲ καὶ σέ ποτ' αὐτὸν ἐλέγξοντα κατ' ἐπιστήμην ταὐτὰ παθεῖν· ἀλλ' οὐ δειλία οὐδὲ τὰ θρασέα τούτου βέλη φοβοῦ, πάντ' ἄκριτα διελεγχόμενα μετὰ βάσανον ἔνυλον καὶ λελογισμένην.

Μετὰ προσοχῆς ἀνέγνων ἐκ δευτέρου τὰ κατὰ σὲ αὐτόν. Εἰ μὴ προσδοκᾶς τι κατόπιν, ὡς ἑταῖρος εἰλικρινὴς ἀποφαίνομαι, περισπούδαστε Βασίλειε, ὅτι αἱρετώτερόν ἐστι διὰ σὲ τὰς Ἀθήνας οἰκεῖν ἢ τὴν Κωνσταντίνου πόλιν· ἐν ταύτῃ γάρ, ὡς ἐγὼ πάντοτ' ἔλεγον, οἱ ἀγύρται μόνοι, οἵ τε αὐθάδεις καὶ οἱ πονηρῶς, ὡς οἴδασι, κερδαίνειν ἀργύρια καὶ φήμην ἀνεύφημον ἐξ ἐπιστήμης ἀνεπιστήμονος εἰδότες ἀκμάζουσιν, οὐχὶ δ' ὡς σὲ κόσμιοι καὶ τῆς ἀληθοῦς ἐπιστήμης ἐκθεραπευταί. διὸ πᾶν τὸ δυνατὸν πρᾶξε ταχυτάτως, ἵνα τὴν διὰ σὲ καὶ διὰ τὴν σὴν ἐπιστήμην οἰκήσῃς ἁρμόζουσαν πόλιν.

Γράφεις ὅτι καὶ περὶ Κερασοῦντος ἔγραψες | ἄρθρα δύο· ἅπερ ἐγὼ παντάπασιν ἀγνοῶ. Τοῦ πρώτου τόμου τῆς Ἱεροσολ. Βιβλιοθήκης ἀντίτυπον ἀποστέλλω σοι κ α τ' ἐ ξ α ί ρ ε σ ι ν, εἰδὼς ὅτι τούτου χρῆσις ὑπό σου δικαιοτάτη γενήσεται.

Χάριτας οἶδα διὰ τὴν ἀναγραφὴν τῶν περιεχομένων ἐν τοῖς λείπουσί μοι τῆς Ἀληθείας ἀριθμοῖς. Ἴσως ἐν τοῖς βιβλίοις σου διπλᾶ τοπρογραφικὰ (sic) *μελετήματα ἔχεις, ἐκτυπωθέντ' ἀπὸ τοῦ 1884 ἔτους ἐν Ἀθήναις καὶ ἀλλαχοῦ. Ὅσα τούτων πρὸς μεταπώλησιν ὥρισας, ἀνακοίνωσον, εἰ βούλει, καμοὶ* (sic) *διὰ καταγραφῆς ἐπιτόμου.*

Ἀσπάζομαί σε φιλικωτάτως
Α. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς

2 *Voznessensky* : cf. epist. $9,_2$: *Vaznessensky* 4 *ἠσθανθη* ms. 9 post *ἐγὼ* : *θὰ δεχθῶ* cancell. est 9 - 10 *ἀναμένω* supra lin. 22 *καὶ γλωσσαλγίας* supra lin. 45 post *καμοὶ* : *τὴν ἀναγραφὴν* cancell. est

11

Π/πολις 14 δεκ. 93

Φίλτατε Βασίλειε χαῖρε,

Ἀποκρίνομαι πρὸς τὸ γράμμα σου παραυτά· καὶ πρῶτον μὲν ὁμολογῶ χάριτας ἀπὸ καρδίας ὅτι πλείστας, καὶ διὰ τὸ περὶ Σινὰ καλὸν ἀντίγραφόν σου καὶ διὰ τὸ περὶ Κουρουτζεσμὲ χρησιμώτατον ὑπόμνημά σου. Ἀμφότερα τὰ δῶρα πολύτιμα δι' ἐμέ· χάριτας ὀφείλω καὶ διὰ τὰ δύο περὶ Κερασοῦντος ἄρθρα σου· καὶ ζητεῖς γνώμην· ἀλλ' ὅτι πρὸς τὴν Κερασοῦντα τὴν ὑπάρχουσαν ἤδη τοῦ Ξενοφῶντος ἡ Κερασοῦς οὐδαμῶς ἀνταποκρίνεται, περιττὸν ἐρίζειν, ἐκ παλαιοῦ τοῦ πράγματος ἐμφανότατα (sic) *συναποδειχθέντος ὑπὸ τοῦ Strecker*

καὶ τοῦ Kiepert ἐν οἷς ἔγραψαν περὶ τῆς πορείας τῶν μυρίων· ἀλλὰ πρὸς τί γνωστῶν ἡ ἐπανάληψις, ὁπόταν (sic) *καὶ Βαλαβάνης ὁ Κερασούντιος ἔπεισεν ἑαυτὸν ὅτι τῆς νῦν Κερασοῦντος ἡ θέσις οὐδὲν ἔχει κοινὸν τῇ Ξενοφωντείῳ; (ὅρα Σύλλ. Κ/πολ. — Κ', σ. 168 - 178). Καὶ ταῦτα μὲν ἀποκρίνεται τὸ τάχος ἤδη· γνώμην δ' ἀτομικὴν ἐξ ἐρεύνης ἰδίαν οὐκ ἔχω, ἁπλῶς δὲ μόνον ἐγὼ πιστεύω τό γε νῦν εἰς τὰ σαφῶς ὑπὸ τῶν ἄλλων εἰδικώτατα γραφέντα· τὸν Παυλίδην ὅμως ἐκτιμῶ | διὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ γεγραμμένην ἔν τινι τραπεζουντιακῶ* (sic) *συγγράμματι (Εὔξεινος Πόντος) περιγραφὴν τῶν τειχῶν τῆς νῦν Κερασοῦντος, ἧς τὴν ἀνάγνωσιν ἐκ πολλοῦ μέμνημαι· καὶ ταύτης ἀνάγκην ἔχω μεγίστην διὰ τὰ ὑπομνήματα, ἃ προστεθήσονται τῇ προετοιμασθείσῃ τῆς Λιβαδηνοῦ περιηγήσεως ἀνατυπώσει, σύμφωνα τῷ πρωτοτύπῳ ἀντιγράφῳ· καὶ μεγάλην ὁμολογήσω χάριν, ἂν ἢ αὐτὸς ὁ Παυλίδης, ἢ σὺ αὐτὸς ἀποστείλῃς μοι τὸ φυλλάδιον, ἐν ᾧ τῆς περιγραφῆς ἐκείνης ἡ ὕλη περιέχεται· δύναμαι δ' ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει καὶ πάντα τὸν «Εὔξεινον» ἀγοράσαι «Πόντον», δίτομον ἢ τρίτομον ὄντα. — Ἐν τοῖς περὶ Κερασοῦντος ἐμνήσθης περὶ Εὐξείνου διατριβῆς, ἣν ἀγνοῶ· φιλικῇ δὲ προμηθείᾳ κατεμελέτησα τὴν σὴν ἐσχάτως ἐν τῷ «Παρνασῷ»* (sic) *καταχεχωρισμένην περὶ Καισαρείας ἀξιολογωτάτην πραγματείαν· ἐπὶ ταύτῃ σοι φιλίως ἔξοχα διαβιβάζω ἐγκώμια.*

Θαυμάζω, ὅτι τὸν πρῶτον οὐκ ἔλαβες ἔτι τόμον τῆς Ἱεροσολυμικῆς Βιβλιοθήκης, ἀποσταλέντα σοι μετὰ τοῦ γράμματος· καὶ δέομαί σου, ὅπως ἐρευ|νήσῃς ἐπιτηδείως ἐν τῷ ταχυδρομείῳ τῷ αὐστριακῷ τε καὶ τῷ ῥωσσικῷ· φοβοῦμαι γὰρ ὅτι πάσχεις ἤδη, ὅ τι πολλάκις ἐγὼ τὴν Κ/πολιν οἰκῶν ἔπασχον διὰ βιβλία, ἅπερ ἐξ Εὐρώπης ἐστέλλοντό μοι· ταῦτα γὰρ ἐπιτήδειοι καὶ γνωστοὶ βιβλιοκλόπαι παρὰ τῶν ταχυδρομείων ἔκλεπτον ἐμφανιζόμενοι ψευδονόματι· ἄλλοι δέ τινες ἥρπαζον, ὅτι δῆθεν ἐπιλήψιμά τινα περιεῖχον. Σπεῦσον οὖν καὶ τὸν σὸν φίλον ἡσύχασον. Ὁμολογῶ, ὅτι λᾶθος (sic) *ἔπραξα, μὴ στείλας τὸν τόμον ἠσφαλισμένον· τὸ δέμα περιεῖχε καὶ διατριβὴν νεωτάτην περὶ Δανιὴλ Ἐφέσου.*

Περὶ τοῦ «Σωτῆρος» ὑπάρχει καιρός· ὅ τι λείπει μοι, κατεδηλώθη διὰ τοῦ πρώτου γράμματος. Μέμνησαι Σταμέλου τινὸς γράψαντος περὶ τοῦ Πέραν· ἀγνοῶ καὶ τοῦτο· οὔτε Φιλολογικὴν Ἠχὼ γινώσκω, οὔτε τὴν Νεολόγειον Ἐπιθεώρησιν, οὔτε τὰς ἄλλας ἐφημερίδας τῆς ἑπταλόφου πόλεως.

Περὶ δὲ τῆς «Σταυρώσεως τοῦ Κυρίου» ταῦτα γράφω. Γράψον περὶ ταύτης ἰδίαν διατριβὴν καὶ ταύτην ἀπόστειλόν μοι, ἢ πέμψον αὐτὴν γερμανιστὶ τῷ κ. Krum|bacher. Ἐνταῦθα τῶν Ἐπιστημῶν ἡ Ἀκαδήμεια Βυζαντινὴν ἵδρυσεν Ἐπιθεώρησιν, ἐν ᾗ καὶ πραγματεῖαι ἑλληνικαὶ καταχωρίζονται. Τὸ πρῶτον τεῦχος ἐμφανισθήσεται περὶ τὸν μῆνα Μάρτιον, καὶ διὰ πᾶν φύλλον ἐκ σελίδων ἑκκαίδεκα προσφέρεται τῷ συγγραφεῖ ποσὸν ἐξ ἑβδομήκοντα φράγκων. Τῆς ἐκδόσεως ἐπιστατοῦσιν οἱ κ. Βασίλιεφσκη καὶ Regel. Τῆς

Ἐπιθεωρήσεως ἡ ἀγγελία διανεμηθήσεται πιθανῶς μηνὶ ἰανουαρίῳ· περιμένεται γὰρ ἔτι τῆς Κυβερνήσεως ἡ γενναία βοήθεια. Τοῦ κειμένου τὴν ἀνατύπωσιν οὐ δύναμαί σοι προϋποσχεθῆναι· δύνασαι μέντοι τεμάχη τούτου ἱκανὰ παρενεῖραι τῇ διατριβῇ. Τὸ μνημεῖον ἔχει πιθανῶς ἀξίαν ἁπλῶς φιλολογικήν· γλωσσικὴν δ' ὅμως οὐχὶ μεγάλην· ἔχομεν γὰρ ἱκανὰ τοιαῦτα· μεγάλην ἀξίαν γλωσσικὴν ἔχουσιν ἤδη μόνα τὰ πρὸ τῆς ἑνδεκάτης ἑκατ. δημοτικῶς γεγραμμένα. Τῆς γλώσσης ἡμῶν ἡ ἱστορία στέρεται ὑλικοῦ πρὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀξιοπίστου θαυμάσιος ἄνθρωπος ὀνομασθήσεται ὁ εὐτυχήσων εὑρεῖν δημοτικὸν βιβλίον τῆς ἐνάτης ἢ τῆς δεκάτης ἑκατ.

ὁ σὲ φιλῶν Α. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς

29 *Ἱεροσολυμικῆς* : cf. epist. 9,151-152, 155

12

Ἐν Πετρουπόλει, 30 αὐγούστου 1894
Ekaterinsky - Canal 71, κβ. 9

Φίλτατε Μυστακίδη,

Ἐλπίζω ὅτι ἐν τῷ μεταξὺ ἐλάβατε τὴν ἀποκριτικήν μου εἰς τὸ φιλικόν σου γράμμα τὸ γεγραμμένον μετὰ τὴν ἐκ Συρίας ἐπάνοδόν σου. Ἐγὼ καὶ πάλιν σοὶ γράφω πρὸ τῆς εἰς ἐκείνην ἀποκρίσεως σου διὰ νὰ σοὶ μαρτυρήσω τὴν ἀνέκφραστον χαράν μου ἐπὶ τῷ διορισμῷ σου εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἀληθείας· ὃν ἡ φήμη σήμερον ἐγνώρισέ μοι χάρις εἰς τὸν κοινὸν ἡμῶν φίλον κ. Γ. Βεγλερῆν. Καὶ πραγματικῶς οὐ μόνον ἐχάρην, ἀλλὰ καὶ καυχῶμαι νῦν ὅτι τὸ περιοδικὸν τοῦτο σύγγραμμα, ὅπερ εἶναι ὄργανον τοῦ Πατριαρχείου, δευτέραν ἤδη φορὰν μετὰ τὴν σύστασίν του προνοητικῶς ἔτυχε διευθυντοῦ καταλλήλου, δυναμένου νὰ περιποιήσῃ αὐτῷ τε καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ τιμὴν καὶ | νὰ ῥίψῃ εἰς τὸν βυθὸν τῆς Λήθης τὰς ἐν αὐτῷ παλαιοτέρας ἀσχημίας, ἃς ἡ ὄνειος ἔπλαττεν Ἐριννὺς ἐπὶ κακῇ τῶν ἡμετέρων ὑπολήψει· καὶ τίς ἐν ἐκείναις δὲν ὑβρίσθη τῶν ἡμετέρων λογίων;

Σοὶ εὔχομαι πᾶσαν εὐδοκίμησιν εἰς τὴν κοπιώδη τῆς διευθύνσεως ἐργασίαν. Γράψε μου φιλικῶς ἂν ὁ μισθός σου θὰ ἦναι ἱκανοποιητικός. Ἡ χαρά σου θὰ ἦναι (sic) *καὶ χαρὰ ἰδική μου. ἐγὼ ἐπιθυμῶ εἰς τοὺς ἐκλεκτούς μου φίλους, ὧν εἷς εἶσαι κατὰ ἐκτίμησιν, ὁ θεὸς εὐτυχίαν καὶ μισθοὺς ἐπὶ τῆς γῆς ὑλικοὺς ἀφθόνους νὰ δίδῃ.*

Ἂν εἰς τὸ ἔργον σου τοῦτο νομίζῃς ὅτι καὶ μακρόθεν ἱκανὸς εἶμαι νὰ σὲ βοηθῶ, παρακαλῶ νὰ μὴ διστάσῃς νὰ μοῦ τὸ γράψῃς.

Μὲ τὸν καιρὸν θὰ σοὶ δηλώσω τίνα φυλλάδια τῆς παρ' ἐμοὶ σειρᾶς τῆς Ἐκκλησ. Ἀληθείας ἐλλείπουσι, διὰ νὰ μοῦ τὰ συμπληρώσῃς ἐπὶ τιμήματι χρηματικῷ.

Σὲ ἀσπάζομαι ἐγκαρδίως
Α. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς

12 - 11 - 1970

Υ. Γ. Ἐν τῷ πατριαρχείῳ διατρίβει θέσιν ἔχων ὑψηλὴν εἷς τῶν καλῶν μου φίλων, ὁ εὐγενὴς Ἰωάννης ὁ Ταντταλίδης. Παρακαλῶ νὰ μοῦ τὸν ἀσπασθῇς ἐγκαρδίως, ἐκφράζων αὐτῷ καὶ τὰ σέβη μου. Α.Π.Κ.

Πότε θὰ λάβω τὴν καλήν σου γεωγραφίαν, ἵνα καὶ περὶ αὐτῆς λέξεις τινὲς γραφῶσιν ἐν ταῖς χρονικοῖς.

1 *αυγούστου* ms.

13

Πετρούπολις 14 νοεμβρίου 94
Ekaterinsky - Kanal 71, κβ. 9

Προσφιλέστατε Βασίλειε,

Ἀποκρίνομαι εἰς τὴν φιλικὴν τῆς 31 π.μ. Ἠρώτησα τὸν διεκπεραιωτὴν βιβλιοπώλην τῶν Βυζαντινῶν Χρονικῶν καὶ μοὶ εἶπεν, ὅτι γνωρίζει πῶς (sic) *ἡ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολὴ εἶναι συνδρομητὴς δι' ἓν ἀντίτυπον τῶν Χρονικῶν, καὶ μοὶ ἔδειξε καὶ τὸν εἰδικῶς τυπωμένον δι' αὐτὴν περίδεσμον, ὅπου ἀνέγνωσα «Grande École grecque du Phanar à Constantinople», καὶ μοὶ εἶπεν ὅτι πρὸ πολλοῦ ἔστειλε τὸ α' τεῦχος· αὐτὰς δὲ τὰς ἡμέρας στέλλεται τὸ δεύτερον. Γράφεις μὲ θυμὸν καὶ διὰ τοὺς αὐτοκράτοράς σου. Ἀλλὰ φίλε ὡμίλησα τῷ κ. Regel, καὶ μοὶ εἶπεν ὅτι πρέπει νὰ γνωρίζῃ τίνες αὐτοκράτορες εἶναι, νὰ ἰδῇ τὴν διατριβήν σας καὶ τὰς εἰκόνας, καὶ νὰ τὴν τυπώσῃ καὶ κατὰ τὴν συνήθειαν νὰ σᾶς πληρώσῃ. Βλέπεις ὅτι ἀπὸ σὲ ἐξαρτᾶται | τὸ πρᾶγμα, καὶ ἐπειδὴ δὲν ἠθέλησες νὰ μοὐπῇς τίνες αὐτοκράτορες εἶναι, διὰ τοῦτο ἐγὼ σοὶ ἔγραψα νὰ γράψῃς κατ' εὐθεῖαν τῷ κ. Regel, προτείνων τοὺς ὅρους σου καὶ δίδων λεπτομερεῖς εἰδήσεις περὶ τοῦ κειμηλίου σου.*

Διὰ τὰ φυλλαδάκια μου σοῦ γράφω ταῦτα. α') τὸ Τρεῖς ἐπιγραφαὶ βυζαντιναὶ καὶ β') τὸ Συμεὼν Θαυμαστοορείτης εἶναι βγαλμένα ἀπὸ τὸ α' τεῦχος τῶν Βυζαντινῶν Χρονικῶν. γ') τὸ ῥούσικο περὶ Θεοφάνους Καρύκη πατριάρχου οἰκουμενικοῦ εἶναι βγαλμένον ἀπὸ τὴν Ἐφημερίδα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, καὶ εἰς τὸ τέλος του εἶναι σημειωμένος ὁ τόμος ἀπὸ τὸν ὁποῖον εὐγῆκεν (sic). *Κάθε μῆνα τυπώνεται ἕνας μέγας τόμος.*

Σήμερα σοῦ στέλνω καὶ ἄλλο φυλλαδάκι περὶ μηναίων. Ἔστειλα καὶ εἰς τοὺς ἁγίους ἀρχιερεῖς καὶ εἰς τὸν ἀρχιμανδρίτην Γρ. Κωνσταντινίδην. Δὲν ἠξεύρω ἂν θὰ σοῦ ἀρέσῃ καὶ ἀρέσῃ καὶ εἰς ἄλλους.

Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ μοῦ στείλῃς ἔξοδα ταχυδρο|μικὰ διὰ τὰ σταλησόμενα βιβλία. Ἐλπίζω τὴν ἐρχομένην ἑβδομάδα νὰ σοῦ τὰ στείλω.

Διὰ τὰς ὀνομασίας τῶν ἐν Ῥωσίᾳ ἑλληνικῶν ἐκκλησιῶν θὰ φροντίσω. Ὁ ἐδῶ ναὸς τῆς ἑλληνικῆς πρεσβείας εἶναι ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Δημητρίου.

Γράψε μου, παρακαλῶ, τί συμβαίνει αὐτοῦ εἰς τὰ πατριαρχικὰ καὶ αἱ ἐφημερίδες τῆς Πόλεως οὐδὲ γρῦ γράφουσι περὶ αὐτῶν. Τὴν παραίτησιν τοῦ

πατριάρχου τὴν ἐμάθαμεν, καθὼς καὶ τὸ ὅπως ἔγινεν. Μᾀρέσκει ἡ κατὰ τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας ἐπανάστασις, ἀλλ᾽ ἆρά γε θὰ μείνῃ σταθηρά; θὰ γίνῃ δὲ καὶ ἡ οἰκουμενικὴ σύνοδος; καὶ ποῦ; καὶ ποῖον τώρα θὰ κάμουν πατριάρχην; πρὸς τίνα τὸ κοινὸν ῥεῦμα;

Θέλω κάτι νὰ σοῦ γράψω διὰ τὴν ἀλήθειαν. Πρότεινέ μου ἓν ζήτημα· ἀλλὰ μὴ πρὸς Θεοῦ δύσκολον. — Τώρα μὲ τὴν ἐξουσίαν σου ἐν τῇ 'Αληθείᾳ θὰ ἐλπίζω νὰ μοῦ συμπληρώσῃς βραδέως τὸ σῶμά μου. 'Ιδοὺ τί μοῦ λείπει. Τοῦ μικροῦ 8ου σχή|ματος (1886) τόμου Γ' τὸ θ' φυλλάδιον· τοῦ αὐτοῦ (1886) τόμου δ' τὰ φυλλάδια ΙΗ', ΙΘ', Κ' καὶ ΚΒ· τοῦ αὐτοῦ (1887) τόμου Ε' τὰ φυλλάδια Ϛ' καὶ ἑξῆς, ἂν ἐτυπώθησαν. Τοῦ μεγάλου σχήματος ἔτος Ι' καὶ ΙΑ' (ὁλόκληρα) καὶ τοῦ ΙΒ' τὰ φυλλάδια 1 - 27. Τὰ λοιπὰ μέχρι σήμερον τὰ ἔχω.

'Εγὼ κάμνω τακτικῶς περιλήψεις καὶ παρατηρήσεις διὰ τὰ ἑλληνιστὶ τυπούμενα ἐν Τουρκίᾳ καὶ 'Ελλάδι διὰ τὰ Βυζαντινὰ Χρονικά· καὶ φυσικὰ πρέπει νὰ μνημονεύσω τὸ περὶ Σαμοθρᾴκης ἄρθρον σου· ἀλλὰ θὰ τὸ ἀποφύγω καὶ θὰ μνημονεύσω μόνον τὸ ὄνομα τοῦ Φαρδῆ διὰ τὸ τεμάχιον τῆς ἐπιγραφῆς. 'Αλλὰ τί νὰ κάμω διὰ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἄρθρου; 'Επειδὴ σὲ ἀγαπῶ πλειότερον ἀδελφοῦ, σὲ παρακαλῶ νὰ εὕρῃς τρόπον μόνος νὰ τὸ ἀναιρέσῃς εἰς ἕτερον φυλλάδιον, πρὶν ἐπιτεθοῦν ἐναντίον σου ἢ ὁ Γεδεὼν ἢ ὁ Krumbacher, ἂν τὸ ἰδῇ. 'Ο τάφος τοῦ Θεοφάνους καὶ ὁ Μέγας 'Αγρὸς δὲν ἦσαν ποτὲ εἰς τὴν Σαμοθρᾴκην, ἀλλὰ εἰς τὴν Βιθυνίαν· οὐδὲ ἡ Σιγριανὴ ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ Σίγρι τῆς Μυτιλήνης, καὶ παρακαλῶ νὰ μελετήσῃς τοὺς βίους τοῦ ὁσίου Θεοφάνους.

Σὲ ἀσπάζομαι ἀπὸ ψυχῆς
Α. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς

2 *Kanal* : cf. epist. 12,$_2$. 15,$_2$. 16,$_2$. 17,$_2$. 18,$_2$. 19,$_2$ *Canal* : 14,$_2$ *Kanal*

14

'Εν Πετρουπόλει, 25 δεκ. 1894
Ekaterinsky - Kanal, 71, κβ. 9

Φίλε κύριε Μυστακίδη,

Καὶ διὰ τὴν προτέραν καὶ διὰ τὴν τελευταίαν φιλικὴν ἐπιστολήν σου μεγάλως εὐχαριστῶ. Σᾶς εὔχομαι τὸ νέον ἔτος ἄλυπον, ὑγιές, πλουσιοπάροχον. Τὸ κατ᾽ ἐμὲ πάσχω πρὸ μηνός, ἀπὸ ἀρρωστίαν ἣν μοὶ ἔδωκε πρὸ 5 χρόνων ὁ τόπος οὗτος, περιοδικὴν καθ᾽ ἕκαστον χειμῶνα, τοῦ νὰ μὲ κρατῇ κλινήρη εἰς δύο κάδια (sic) *ἐπὶ μῆνας δυὸ περίπου· ἴσως μὲ αὐτὴν τὴν ἀρρωστίαν θὰ τελειώσω ἡμέραν τινὰ τὸν βίον μου.*

Μοὶ γράφετε περὶ διατριβῆς ὑμῶν, ἣν ἐπιθυμεῖτε νὰ καταχωρίσωσι τὰ Βυζαντινὰ χρονικά, τουτέστι περὶ τοῦ καταρτισμοῦ τῆς Τουρκογραικίας τοῦ Κρουσίου. Τὸ θέμα εἶναι σπουδαῖον. Τὰ Βυζ. Χρονικὰ πληρώνουσι διὰ πᾶσαν ἀνεξαιρέτως διατριβήν· | καὶ εἶμαι τῆς ἰδέας, ὅτι ἂν τὴν στείλετε εἰς τὴν διεύθυνσιν καὶ τὴν καταχωρίσωσι, καὶ χρήματα θὰ λάβητε καὶ 50 ἀντίτυπα ἰδιαίτερα. Πρέπει λοιπὸν νὰ τὴν στείλετε εἰς τὴν διεύθυνσιν τῶν Βυζαντινῶν Χρονικῶν, καθὼς αὐτὴ σημειοῦται εἰς τὰ φυλλάδια, καὶ νὰ δηλώσητε τὴν ἐπιθυμίαν Σας. 'Εγὼ τὸν κ. Regel μὲ τὴν ἀρρωστίαν μου πρὸ πολλοῦ δὲν εἶδον. ἂν μὴ γράψητε αὐτῷ, ἢ τῷ συναδέλφῳ του, ἐγὼ δὲν ἠμπορῶ νὰ κάμω τίποτε· διότι ἐγὼ οὔτε διευθυντὴς εἶμαι οὔτε συντάκτης· εἶμαι ἁπλῶς συνεργάτης, ὡς τόσοι ἄλλοι, καὶ ἐννοεῖται, ὅτι δὲν ἁρμόζει νὰ ἐπιβάλλω τι χωρὶς αὐτοὶ νὰ τὸ λάβωσιν ἀπ᾽ εὐθείας· μόνον ἂν ἐρωτήσουν τὴν γνώμην μου, ἠμπορῶ νὰ προτρέψω τὴν ἔκδοσιν.

Τὸ γ' τεῦχος εἶναι τελειωμένον, καθὼς καὶ τὸ 4-ον· ἀμφότερα θὰ φανοῦν τὸν ἰανουάριον· ἴσως δὲ ὁμοῦ καὶ τὸ 1-ον τοῦ Β' τόμου, ὅπου ὅμως ἐγὼ δὲν θὰ ἔχω τίποτε ἐκ μέρους μου, μὴ δυνηθεὶς νὰ ἐργασθῶ διὰ τὴν ἀρρωστίαν μου. |

Καὶ ὁ Γεδεὼν ἔχει νὰ τυπώσῃ ἐκεῖ ξυγγραφήν του περὶ τοῦ ὄρους Αὐξεντίου, καθὼς ἔγραψε τῷ κ. Regel· ἀνήγγειλε τοιαύτην καὶ ὁ κ. Σ. Λάμπρος· δὲν βλέπω τί σᾶς ἐμποδίζει νὰ ἀγγείλητε καὶ σεῖς τὰς ἰδικάς σας.

Σήμερον σᾶς στέλνω νέον φυλλάδιον κατ᾽ ἐξαίρεσιν ἑλληνορωσσικόν· λέγω κατ᾽ ἐξαίρεσιν, διότι μοῦ δίδονται τόσον ὀλίγα, ὥστε δὲν γνωρίζω ποῦ νὰ τὰ διαθέσω καὶ ποῖον τῶν καλῶν φίλων νὰ προτιμήσω.

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτὴν σᾶς στέλλω καὶ τὸν Β' τόμον τῆς 'Ιεροσολ. Βιβλ. καὶ τὸν Β' τῶν 'Αναλέκτων.

Μὴ λησμονήσῃς, παρακαλῶ, νὰ μοῦ συμπληρώσῃς τὴν 'Εκκλ. 'Αλήθειαν.

Πότε θὰ ἔχωμεν νέον πατριάρχην καὶ ποῖον; Τί συνέβη μετὰ τὴν διάσπασιν τῆς Συνόδου καὶ τὴν παρέμβασιν τοῦ ὑπουργείου; Μοῦ φαίνονται τὰ πράγματα αὐτοῦ πολὺ θολά, ἂν δὲν ἐπέλθῃ σύμπνοια.

Σᾶς ἀσπάζομαι
Α. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς |

1 ἰαν. 95. Τὸ νέον ἔτος εὐτυχές.

Σήμερον εἶδον τὸν κ. Regel καὶ μὲ ἐβεβαίωσε πῶς (sic) *ποτὲ δὲν ἔλαβεν ἀπὸ σὲ γράμμα. ὥστε τὸ παράπονόν σου κατ᾽ αὐτοῦ δὲν ἔχει ὑπόστασιν.*

8 *κάδια* : *στάδια* vol. scribere?

15

Ἐν Πετρουπόλει 5 Δεκ. 1900
Ekaterininski - Canal 71, log. 9

Φίλε κύριε Β. Μυστακίδη,

Ὅσον ἐγὼ εὐχαριστήθην μὲ μίαν μικρὰν νύξιν piquante νὰ κατορθώσω νὰ τύχω ἐπιστολῆς σας, μετὰ πολυετῆ σιωπήν σας, τόσον πάλιν ἐλυπήθην νὰ σᾶς δοθῇ ἀφορμὴ ἐξ ἐκείνης νὰ μὲ θεωρῆτε νευρικὸν ἐξ ἐπηρείας τοῦ ἐδῶ ἀθλίου κλίματος· ὅτι τοῦτο πάντα ξένον καὶ μάλιστα νοτιογέννητον ἀποκαθιστᾷ καὶ νευρικὸν καὶ καχύποπτον πρὸς τοὺς φίλους του, εἶναι ἀληθές· ἀλλ' ὅμως ἐν τῇ ἐπιστολῇ μου ὑπῆρχεν δεῖγμα ἐνδιαφέροντος περὶ ὑμῶν, διότι ἐπεθύμουν δι' ἐκείνης ἀφ' ἑνὸς νὰ μὲ ἀνακαλέσητε λησμονηθέντα εἰς τὴν μνήμην σας, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ σᾶς δοθῇ ἀφορμὴ νὰ συμπληρώσητε τὰ καλὰ περὶ Θεσσαλονίκης ὑμέτερα σημειώματα μὲ μίαν ἀ τ ο μ ι κ ή ν σ α ς ἔ ρ ε υ ν α ν, ἂν εἴχατε καιρόν, καὶ τοῦτο διὰ νὰ προληφθῇ πᾶσα τυχὸν σκαιὰ ἐπίκρισις τῶν συνήθων ἐπικριτῶν, οἵτινες βλέποντες μόνον τὸ ἐπὶ | νέου τινὸς βιβλίου φερόμενον ἔτος ἀδιαφοροῦσι νὰ γνωρίζωσι πότε καὶ πῶς τὰ ἐν αὐτῷ περιεχόμενα ἐγράφησαν, θέλοντες οὕτω (καὶ βεβαίως δικαίως) τὸν συγγραφέα τούτων νὰ εἶναι ἐνήμερος· διὰ τοῦτο ἐπιτρέψατέ μοι, φίλε, νὰ μὴ συμμερισθῶ τὴν ἰδέαν σας ὅτι πρέπει τὰ ὑμέτερα νὰ δημοσιεύωνται ὡς ἔχουσι καὶ ὡς ἐγράφησαν πρὸ ἐτῶν. Ὑμεῖς εἴσθε ἐπιστήμων καὶ οἱ ἀναγνῶσταί σας ἀπαιτοῦν τὰ φέροντα τὴν ὑπογραφήν σας νὰ εἶναι ἐνημερώτερα. Βεβαίως ὅλοι μας σφάλλομεν, ἐγὼ μάλιστα εἶμαι ὁ πρὸ παντὸς ἄλλου σφαλματίας· ἀλλ' ὅταν ἔχομεν (sic) νὰ κάμωμεν μὲ πράγματα καὶ ὄχι μὲ νέα κείμενα ἢ μὲ γνώμας, καλὸν εἶναι νὰ ἀνατρέχωμεν εἰς τὰς πρώτας πηγὰς καὶ οὐχὶ εἰς τὰς τυχούσας καὶ δευτερευούσας. Τέλος μὲ ἐλύπησεν ἡ ἰδέα σας ὅτι ἐν σχέσει πρὸς τὸν Μακάριον θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ τυπώσητε τὴν ἐπιστολήν μου μέ τινας παρατηρήσεις· ἀλλὰ τότε ποῦ μένει τὸ «Τὰ ἐν οἴκῳ μὴ ἐν δήμῳ»; Ἡ ἐπιστολή μου ἁπλῶς εἶναι ἰδιωτικὴ καὶ ἑπομένως ἀπόρρητος. Θὰ εἶμαι τρελλὸς νὰ ἔχω τὴν ἀξίωσιν οἱ φίλοι μου νὰ τυπώ|νωσιν ἰδιωτικάς μου ἐπιστολάς, ἁπλῶς διότι ἐν αὐταῖς συμβαίνει νὰ σημειοῦταί τι ἐπιστημονικοῦ χαρακτῆρος· τὸ νὰ λαμβάνωσιν ὅμως ἀφορμὴν ἐξ αὐτῶν νὰ ἐπαναβλέπωσι ζητήματα, ἅτινα ἤδη ἐμελέτησαν, καὶ οὕτω δι' ἰδίας των ἐξελέγξεως νὰ βελτιώνωσιν ἐκεῖνα (ἂν ἀληθῶς ἡ ἀφορμὴ εἶναι τοιαύτης ἀξίας), βεβαίως δὲν ἠμπορῶ νὰ τὸ ἐμποδίσω· ἀλλὰ τὸ νὰ κάμωσι χρῆσιν τῶν ἐπιστολῶν μου δημοσίᾳ τοῦτο καὶ ὑμεῖς θἀναγνωρίσητε ὅτι εἶναι οὐχὶ φιλίας ἀλλ' ἔχθρας δεῖγμα· διότι ἐνδεχόμενον ὁ γράφων πρὸς τὸν φίλον ἢ ἀσκέπτως, ἢ ἀπρομελετήτως, ἢ ἐξ ἀπλακωσύνης, ἢ ἐκ θάρρους φιλικοῦ νὰ ἔγραψεν ἀνάρμοστα. Ἔπειτα σημειοῦτε ὅτι ἐγὼ ἀναφέρω τὰς πηγὰς μὴ ὀνοματίζων καὶ τὸν συγγραφέα. Θὰ σᾶς εἶμαι εὐγνώμων νὰ μοὶ δείξητε 2 - 3 παραδείγματα. Ἂν ἐννοεῖτε (sic) συλλογάς, οἷον Acta et Diplomata, βεβαίως δὲν ἔχετε δίκαιον· ἂν δὲν μὲ ἀπατᾷ ἡ μνήμη μου ἅπαξ ἢ δὶς ἐμνημόνευσα ἀνωνύμως: παράρτημα τῆς Ἐκκλησ. Ἀληθείας: Κανονικαὶ διατάξεις: καὶ τοῦτο διότι ἔτυχε νὰ ἰδῶ τοῦτο περιοδικῶς τυπούμενον εἰς φύλλα καὶ ἠγνόουν τὸν ἐκδότην του τότε· ὅτε δὲ ἀπέκτησα τὰς διατάξεις ταύτας βιβλιωμένας, ἔκτοτε τὰς ἀναφέρω μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότου. |

Τέλος ἀφίνω τὴν περὶ τούτων φλυαρίαν, διότι εἰς ἐμὲ ἀρκεῖ ὅτι ἔτυχον παλαιοῦ καὶ προσφιλοῦς φίλου ἐπιστολῆς· χαίρω δὲ μάλιστα ὅτι μὲ ἠξίωσε νὰ μάθω τὰ κατ' αὐτόν, καὶ δὴ ὅτι καὶ πατὴρ ἐγένετο τέκνου εὐτραφοῦς, ὅπερ καὶ Ἀθανάσιον ὠνόμασαν· τοὐλάχιστον ἐν σχέσει πρὸς ἐμὲ εἶναι παρήγορον, διότι ἡ τούτου τοῦ νέου καὶ προσφιλεστάτου Ἀθανασίου συνεχὴς ἐν τῷ οἴκῳ ὀνομάτισις θὰ φέρῃ λεληθότως εἰς τὸν πατέρα καὶ τὴν συχνὴν ἀνάμνησιν τοῦ πρὸς βορρᾶν ἐξορίστου Ἀθανασίου. Εὔχομαι ἀπὸ καρδίας τῷ υἱῷ σας ὑγιείαν ἄπτωτον. — Ἀληθῶς ἡ Α. Ὑψηλότης ὁ κ. Α. Καραθεοδωρῆς ἐνεπιστεύθη μοι ἀξιόλογον χειρόγραφον πρὸς μελέτην, ὅπερ ἀφ' οὗ χρόνου ἔμαθον τὴν ἐκ Σάμου εἰς Κ/πολιν ἐπάνοδον, ἐπιθυμῶ νὰ ἐπιστρέψω ἰδιοχείρως· ἀλλ' ἀτυχῶς δὲν μοὶ ἐδόθη ἀφορμὴ νὰ διέλθω ἐκ Κ/πόλεως, ἴσως ὅμως τὸν προσεχῆ Μάϊον διέλθω αὐτόθεν· νὰ ἐμπιστευθῶ εἰς τὸ ταχυδρομεῖον τὸ χειρόγραφον, δὲν τὸ κρίνω φρόνιμον· ἂν τὸν Μάϊον δὲν ἔλθω εἰς Κ/πολιν, τότε θὰ φροντίσω νὰ | τὸ φέρῃ ὁ φέτος τελειώνων τὰς ἐδῶ θεολογικάς του σπουδὰς μικρός μου ἀδελφὸς Κωνσταντῖνος καὶ νὰ προειδοποιήσω τὴν Αὐτοῦ Ὑψηλότητα νὰ στείλῃ τινὰ ἔμπιστον εἰς τὸ ἀτμόπλοιον διὰ νὰ τὸ παραλάβῃ, καὶ τοῦτο διότι ἀκούω ὅτι γίνεται αὐτοῦ αὐστηρὰ ἐν τῷ τελωνείῳ ἐξέτασις τῶν ταξειδιωτῶν, μὴ τυχὸν φέρωσι μεθ' ἑαυτῶν βιβλία, καὶ λέγεται μάλιστα ὅτι ταῦτα κτακρατοῦνται. Ἡ ὑφ' ὑμῶν ὑπόμνησις τοῦ χειρογράφου μοὶ ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ ἑτοιμάσω τώρα πρὸς τύπωσιν τὴν μακρὰν αὐτοῦ περιγραφὴν καὶ ἀνάλυσιν, ἣν ἐκ πολλῶν ἐτῶν ἔχω κάμῃ (sic) μὲ συνοδίαν τινῶν excerpta.

Παρακαλῶ νὰ προσφέρητε τὰ βαθύτατά μου σέβη τῷ Ὑψηλοτάτῳ καὶ τῇ οἰκογενείᾳ Αὐτοῦ, καθὼς καὶ τῷ ἐξοχωτάτῳ ἀδελφῷ Αὐτοῦ Κωνσταντίνῳ.

Περὶ ἀναγνώσματος διὰ τὸν Σύλλογον, | ἄν μοι δοθῇ εὐκαιρίᾳ, δὲν θὰ ἀμελήσω· ἀλλὰ πρὸς Θεοῦ πότε ὁ Σύλλογος θὰ κατορθώσῃ νὰ τυπώνῃ αὐθωρεὶ τἀναγνώσματα καὶ πότε θὰ παύσῃ νὰ τυπώνῃ τὴν ἀπέραντον καὶ ἄχρηστον τῶν πρακτικῶν φλυαρίαν, δι' ἧς ἐκτίθεται καὶ ἡ ὑπόληψις οὐκ ὀλίγων ἀνθρώπων; οὐδαμοῦ γῆς σύλλογός τις τυπώνει τοσοῦτον ἐκτενῆ καὶ κατ' οὐσίαν ἀνωφελῆ διὰ τὸ δημόσιον πρακτικά.

Μὲ τὸ παρὸν θὰ λάβητε προσωρινῶς ὀλίγα τινὰ πονημάτιά μου, ἅτινα ἐλπίζω νὰ δεχθῆτε εὐμενῶς· ἂν δὲ εὐκαιρήσητε καὶ νὰ (sic) διέλθητε, θὰ θεωρήσω τοῦτο τιμήν μου· μεταξὺ αὐτῶν θὰ εὕρῆτε καὶ ἓν χρονικὸν τοῦ Γημίρη εἰς 4 φύλλα μιᾶς ἀγνώστου πιθανῶς αὐτοῦ ἐφημερίδος, τῆς «Πατρίδος»

τὸ ὁποῖον θὰ σᾶς παρεκάλουν νὰ τὸ φυλάξητε ἰδιαιτέρως, διότι βέβαια κατέστη σπάνιον ἢ μᾶλλον ἄγνωστον καὶ χαμένον ἐντὸς ἐ|φημερίδος ἀγνώστου εἰς τοὺς ἀσχολουμένους περὶ τὰ νεοελληνικά· τοῦτο θὰ ἐπεθύμουν νὰ ἀνετυποῦτο εἰς κάποιον περιοδικόν.

Τέλος παρακαλῶν νὰ ὑποβάλητε τὰ σέβη μου εἰς τὴν κυρίαν Μυστακίδου μένω εὐχόμενος ὑμῖν πᾶν ἀγαθόν.

'Α. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς

2 *Ekaterininski* : cf. epist. 12,2. 13,2. 14,2 *Ekaterinsky* ; 16,2. 17,2. 18,2. 19,2 *Ekaterininski* 40 *Ἀληθείας* ms. 47 *Ἀθανάσιον* ms. 63 *πρὸς τύπωσιν* in marg. 76 *τὰ* vol. scribere?

16

'Εν Π/πόλει, 31 Μαρτίου 1901
Ekaterininski - Canal 71, log. 9

'Αγαπητέ μοι κ. Β. Μυστακίδη

εἰς Κ/πολιν

Ἔλαβον σήμερον τὴν φιλικήν σας εὐχαρίστως καὶ χαίρω ὅτι περιῆλθε σῶα εἰς χεῖρας ὑμῶν ἡ δευτέρα τῶν βιβλιαρίων ἀποστολή· περὶ τῆς πρώτης ἀποστολῆς 18 βιβλιαρίων, διευθυνθείσης ἐπ' ὀνόματι ὑμῶν εἰς τὸ Musée Impérial Ottoman, δὲν μοὶ ἐγράψατε, ἂν τέλος ἦλθεν ὡσαύτως εἰς χεῖρας ὑμῶν, ἔστω καὶ παράκαιρα. Μὲ ἐρωτᾶτε ἐν σχέσει πρὸς τὸ προαποσταλὲν ἀρθρίδιον περὶ τῆς μονῆς 'Αναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας περὶ τοῦ ποῦ ἀναφέρονται οἱ Θεσσαλονίκης ἀρχιεπίσκοποι Μητροφάνης (ἀπὸ τοῦ 1541 ἢ 1542) καὶ Μακάριος (1551). 'Η περὶ τοῦ Μητροφάνους πηγή μου εἶναι δεδηλωμένη μὲ ρωσικοὺς χαρακτῆρας, οἵτινες παριστῶσι βιβλίον τοῦ Πορφυρίου Οὐσπένσκη (Περιήγησις εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων καὶ τοῦ 'Ολύμπου)· ἐν αὐτῷ οὗτος ὁ Πορφύριος ἔχει κατακεχωρισμένον ὁλόκληρον τὸ κείμενον ἑνὸς ἐκτενοῦς γράμματος τοῦ Θεσσαλονίκης Μητροφάνους, φέροντος καὶ τὴν ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολογίαν. | 'Η περὶ τοῦ Μακαρίου (1551) πηγὴ δὲν ἦτο ἀνάγκη νὰ δηλωθῇ, διότι οὗτος εἶναι γνωστότατος τοῖς ἱστορικοῖς καὶ ἐκ τοῦ Oriens Christ. τοῦ Lequien, ἰδίᾳ δὲ ἐκ τῶν πολυαρίθμων ἐκδόσεων τῶν πρακτικῶν τῆς ἐν Τριδέντῳ συνόδου, ὅπου ὁ Μακάριος ἐκεῖνος παρέστη σταλεὶς ἐκ Κ/πόλεως ὑπὸ τοῦ τότε πατριάρχου. Βλέπετε ὅτι εἶμαι πάντοτε ἐν τάξει· ἄλλως δὲ ἐγὼ ἐν τῷ περὶ τῆς μονῆς τῆς Φαρμακολυτρίας ἀρθριδίῳ δὲν ἀνέλαβον νὰ συντάξω κατάλογον τῶν ἀρχιεπισκόπων Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ νὰ διορθώσω ἢ συμπληρώσω ὅσα σχετικὰ πρός τινας αὐτῶν ὁ κ. Παπαγεωργίου ἔλεγεν ἐν τῇ περὶ τῆς μονῆς τῆς Φαρμακολυτρίας πραγματείᾳ του.

Μοὶ ἀγγέλλετε ὅτι προτίθεσθε αὐτοῦ νὰ ἑορτάσητε 30-ετηρίδα τοῦ κ. Γεδεὼν καὶ ὅτι ὑμεῖς ἴσως πατριαρχικῇ ἀπαιτήσει ἐκφωνήσητε τὸν πανηγυρικόν του. 'Αλλὰ τί | εἴδους εἶναι αὐτὴ ἡ 30-ετηρίς; δηλαδὴ τόσα ἔτη ὑπηρέτησεν ἐν τῷ Πατριαρχείῳ ἢ ἐν ἄλλῳ τινὶ καθιδρύματι αὐτοῦ; ἂν τοῦτο, καλὸν εἶναι νὰ τὸν πανηγυρίσητε καὶ δίκαιον. Ζητεῖτε νὰ σᾶς σημειώσω τίνας ἐγὼ γνωρίζω βιβλιογραφικὰς περὶ αὐτοῦ σημειώσεις. Βεβαίως ὁ κ. Γεδεὼν θὰ γνωρίζῃ ταύτας πάσας· ἐγώ, ἂν συνέβαινε σποράδην νὰ ἀναγινώσκω ἐπικρίσεις τῶν βιβλίων τοῦ κ. Γεδεὼν ἐν τοῖς 'Ρωσικοῖς ἢ ἐν τοῖς εὐρωπαϊκοῖς Περιοδικοῖς, δὲν ἐφανταζόμην ὅτι θὰ μοὶ ἐζητοῦντο ποτέ, καὶ διὰ τοῦτο δὲν τὰς ἐσημείωνα. 'Ενθυμοῦμαι ὅμως ὅτι ὅσαι μὲν εἶναι γεγραμμέναι ἀπὸ ἀκαταλλήλους κριτάς, ἐφορτώνοντο αὗται ὡς καλὰ γομάρια τὰ γεδεώνεια διδάγματα· ἑπομένως ἐξ ἐπιστημονικῆς ἐπόψεως εἶναι καὶ μνήμης ἀνάξιαι· ὅσαι δὲ εἶναι γεγραμμέναι ἀπὸ καταλλήλους κριτάς, αὗται δὲν κάμνουσι τιμὴν εἰς τὸν κ. Γεδεών· ἑπομένως δὲν ἦσαν πειρακτικαί, ἀλλὰ δίκαιαι καὶ φιλαλήθεις· ἄλλως δέ, ἠμπορεῖ τις νὰ προσθέσῃ, ὅτι τοῦ κ. Γεδεὼν τὰ πονήματα ἐν | γένει δὲν ἐπεκρίθησαν καταλλήλως, ἢ διότι οἱ κριταὶ δὲν ἤθελον νὰ τὸν δυσαρεστήσωσιν, ἢ διότι ἦσαν ἀκατάλληλοι. Ἂν ὑμεῖς αὐτοῦ τὰ εὑρίσκετε πλήρη σοφίας, ἄμεστα ψεύδους, ἀπόνηρα, εὐγενῆ, καλολόγα, ἀμόχθηρα, καὶ ἑπομένως τὰ κρίνετε πανηγυρισμοῦ ἄξια, χαίρω καὶ ἐγὼ μεθ' ὑμῶν. 'Αλλὰ πότε καὶ ποῦ καὶ πῶς θὰ κάμητε αὐτὸν τὸν ἐνδιαφέροντα πανηγυρισμόν; Κατὰ τίνος παρακίνησιν ἢ πρωτοβουλίαν; Πῶς θὰ τὸν πανηγυρίσητε; Τί θὰ παρουσιάσητε ὡς ρεζουλτᾶτον; Δρᾶσιν χαρτογραφικὴν ἢ τυπωτικήν, ἢ ὑπηρεσίας ἔν τινι καθιδρύματι τριακονταετοῦς; 'Ελπίζων νὰ μοὶ διασαφηνίσητε τὰ περὶ τῆς εὐτυχοῦς τριακονταετηρίδος τοῦ κ. Γεδεών, ὅσα δηλαδὴ ἀορίστως μοὶ γράφετε περὶ αὐτῆς, ἐλπίζων δὲ νὰ μοὶ ἐξηγήσητε καὶ τὶ εἴδους βιβλιογραφικῶν σημειώσεων περὶ αὐτοῦ ἐπιθυμεῖτε νὰ λάβητε ἐξ ἐμοῦ, — μένω μετὰ σεβασμοῦ καὶ ἀγάπης ὑμέτερος φίλος

Α. Π. Κεραμεὺς

7 *ὀνοματὶ* ms.

17

'Εν Πετρουπόλει, 15 'Απριλίου 1901
Ekaterininski - Canal 71, log. 9

Κατεπεῖγον

Φίλτατέ μοι Κύριε Β. Μυστακίδη

εἰς Κ/πολιν

'Ελπίζω νὰ ἐλάβατε ἤδη καὶ τὸ γράμμα τὸ πρὸ τούτου καὶ τὰ σὺν αὐτῷ φυλλάδια. Τώρα Σᾶς ἐνθυμίζω τὸ λαμπρόν Σας ἐν Τυβίγγῃ εὕρημα, τὴν ὁδοιπορίαν δηλαδὴ τοῦ Ζυγομαλᾶ, ἣν κεκολοβωμένην ἐξέδωκεν ὁ κ. Legrand. 'Υμεῖς μοὶ εἴχατε στείλῃ τὸ περὶ Σινᾶ κεφάλαιον ἔτει 1893-ῳ, ἐπρόκειτο δὲ τότε νὰ μοὶ στείλητε καὶ τὸ περὶ Ἄθωνος, ἀλλὰ μὲ τὸ νὰ μὴ σπεύσω νὰ σᾶς ὠθήσω πρὸς τοῦτο, τὸ πρᾶγμα τότε ἐλησμονήθη. Τώρα Σᾶς καθιστῶ γνω-

στόν, ὅτι ὁ Ζυγομαλᾶς Σας ἐντὸς ὀλίγου θὰ περιληφθῇ ἐντὸς μιᾶς συλλογῆς 10 προσκυνηταρίων καὶ ὁδοιπορικῶν μέχρι Παλαιστίνης καὶ Περὶ Σινᾶ, ἣν σκοπεύω μετ' ὀλίγας ἡμέρας νὰ δώσω εἰς τὸν τυπογράφον. Ἀλλὰ παρετήρησα ὅτι ἐκ κριτικῆς ἐπόψεως συμφέρει ὁ Ζυγομαλᾶς Σας νὰ δοθῇ πιστότε|ρος τοῦ Legrand καὶ οὕτω ἡ ἔκδοσίς του νὰ λογίζηται τελειωτική· ἀλλὰ πρὸς τοῦτο ἀνάγκη εἶναι νὰ ἔχω ὑπ' ὄψει τὸ π ρ ω τ ό γ ρ α φ ό ν σ α ς τῆς ὅλης Ζυγομαλείου περιοδείας, μεθ' ὅλων τῶν περὶ διαφόρων τόπων παραρτημάτων της. Οὕτω θὰ δυνηθῶ νὰ δώσω ἀφ' ἑνὸς ἓν πιστὸν κείμενον καὶ ἀφ' ἑτέρου φόρον εὐγνωμοσύνης δημοσίας πρὸς ὑμᾶς τὸν εὑρέτην ἐκείνης καὶ οὐχὶ πρὸς τὸν Legrand, ὅστις τέλος γνωρίζει αὐτὴν ἐκ τοῦ χειρογράφου Σας. Σπεύδω λοιπὸν νὰ Σᾶς θερμοπαρακαλέσω νὰ φανῆτε τόσον καλός, ὥστε νὰ μοὶ ἀποστείλητε τ α χ έ ω ς, ταχυδρομικῶς καὶ recommandé, τὸ ὅλον ἐκ Τυβίγγης π ρ ω τ ό γ ρ α φ ό ν σ α ς, τὸ ὁποῖον ἐγὼ πάλιν θὰ Σᾶς ἐπιστρέψω, ἂν θελήσητε νὰ τὸ κρατῆτε κατόπιν ἐν τοῖς χαρτίοις σας | ὡς ὑπόμνημα τῆς ὑμετέρας φιλεργίας· ἂν δὲ ἐν αὐτῷ συμβῇ νὰ ὑπάρχωσι καὶ ἄλλα μὴ τοπογραφικὰ πράγματα, πιστεύσατέ μοι ὅτι οὐδεμίαν αὐτῶν θὰ κάμω χρῆσιν.

Ἔχω δι' ἐλπίδος ὅτι θὰ φανῶ εἰς τὴν περίστασιν ταύτην ἄξιος τ ῆ ς ὑ μ ε τ έ ρ α ς ε ὐ μ ε ν ε ί α ς κ α ὶ ἐ μ π ι σ τ ο σ ύ ν η ς. Συγχρόνως ἐπιθυμῶ νὰ γνωρίζω ἂν ἔχητε καὶ ὑμεῖς ἀντίγραφα προσκυνηταρίων ἢ παλαιῶν μέχρι Παλαιστίνης ὁδοιπορικῶν καὶ ἂν εἴσθε διατεθειμένος νὰ μοὶ παραχωρήσητε ταῦτα διὰ τὴν νέαν συλλογήν μου. Μέχρι τοῦδε ἔχω τυπωμένα 10, ἄλλα 10 θὰ τυπώσω τώρα συνηνωμένα· μοῦ λείπουν ἀκόμη ἐκ διαφόρων βιβλιοθηκῶν ἄλλα τόσα· ἀλλ' ὅλα ὁμοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὰ ἔχῃ τις ὑπ' ὄψει. Ἀρκοῦμαι εἰς ὅ τι δυνηθῶ νὰ συγκεντρώσω.

Ἐλπίζων νὰ τύχω ταχέως εὐμενοῦς ἀποκρίσεως μένω μετ' ἀγάπης καὶ σεβασμοῦ καὶ μετ' εὐχῶν πλείστων ὑπὲρ τῆς οἰκογενείας σας

Α. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς

2 *κατεπεῖγον* in marg. 5 *γραμμα* ms. 32 *συνηνωμενα* supra lin.

18

Π/πολις, 24 ἰουνίου 1901
Ekaterininski - Canal 71, log. 9

Ἀγαπητέ μοι φίλε,

Σήμερον 24 ἰουνίου ἔλαβον τὴν ὁποίαν εἴχατε τὴν καλωσύνην νὰ μοὶ στείλητε ἔντυπον ἐγκύκλιον μετά τινος ὑποσημειώσεως ἰδιογράφου, δι' ἧς ἐπιθυμεῖτε μέχρι 15/28 ἰουλίου νὰ ἔχητε καὶ ἐξ ἐμοῦ κάτι πρὸς δημοσίευσιν. Λυποῦμαι σφόδρα ὅτι ἡ τόσον φιλόφρων φιλική Σας ἀξίωσις εὑρέ με ἀρρωστοῦντα καὶ ὑπὸ διαταγὰς ἰατρικάς, ὅπως ἀπέχω πάσης πνευματικῆς ἐργασίας μέχρις ἐνάρξεως τοῦ νέου ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους· θὰ ἦτον ἴσως δυνατὸν κάτι ἀρεστὸν ὑμῖν νὰ συνετάττετο, μεθ' ὅλην τὴν ἐξηναγκασμένην ἀνάπαυσιν, ἀλλὰ καὶ αἱ ὑπολειπόμεναι ὀλίγαι ἡμέραι κωλύουσι τοῦτο. Τέλος Σᾶς εὔχομαι πανοικὶ πᾶν ἀγαθόν.

Λυποῦμαι ὅτι δὲν ἐβεβαιώσατε ἀκόμη τὴν παραλαβὴν δύο ἀποστολῶν διαφόρων φυλλαδίων. Λυποῦμαι ὡσαύτως, ὅτι δὲν ἐλάβατε | εἰσέτι ὑπ' ὄψει τὴν θερμήν μου παράκλησιν, ἣν Σᾶς μετεβίβασα διὰ τῆς τελευταίας μου ἐπιστολῆς. Σᾶς ἐζήτουν τὸ πρωτόγραφόν Σας ἢ ἓν πιστὸν ἀντίγραφον τοῦ itinéraire τοῦ Ζυγομαλᾶ, ὅπερ ὁ κ. Legrand εἶχεν ἐξ ὑμῶν, καὶ ἓν ἀντίγραφον τοῦ περὶ Ἄθω ἀνεκδότου σημειώματος. Οὕτως ἡ νέα ἔκδοσις θὰ ἦτο καὶ ἀκριβὴς καὶ τελεία, θἀπέδιδε δὲ καὶ εἰς ὑμᾶς τὴν δικαίαν τιμήν. Πρέπει ἆρά γε νὰ ἐλπίζω εἰς τὴν φιλικήν Σας συνδρομὴν σ υ ν τ ό μ ω ς, ἢ νὰ ἀρκεσθῶ τέλος μόνον εἰς τὸ κείμενον τοῦ Legrand;

Ἐν τῇ Revue des études grecques ἔχετε δημοσιεύση (sic) *μίαν μακρὰν πραγματείαν | περὶ τοῦ Μ. Κρουσίου. Ἐλπίζω ἓν tirage αὐτῆς νὰ μοὶ στείλετε.*

Σᾶς γράφω μὲ θέρμην.

Μένω μετ' ἀγάπης ὁλοπρόθυμος
Α. Π. Κεραμεὺς

Υ. Γ. Παρακαλῶ θερμῶς νὰ στείλετε καὶ εἰς ἐμὲ ἓν ἀντίτυπον τοῦ πανηγυρικοῦ τεύχους, ὅπερ ἐκδίδεται ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψίν σας, καθὼς καὶ ἓν ἀντίτυπον τοῦ εἰς τὸ Γένος δωρηθησομένου βιβλίου, ἤτοι τῶν νέων πατριαρχικῶν πινάκων. ἀποτελῶ καὶ ἐγὼ μέλος τοῦ Γένους καὶ θὰ εἶναι δίκαιον νὰ μετάσχω καὶ ἐγὼ τῆς πρὸς αὐτὸ δωρεᾶς. Ἔπειτα δὲ θὰ ἀναφέρω καὶ αὐτὸ καὶ τὸ πανηγυρικὸν εἰς τὴν συνήθη μου βιβλιογραφίαν Α.Π.Κ.

19

Ἐν Πετρουπόλει, 3 Νοεμβρίου 1901
Ekaterininski - Canal 71, log. 9

Ἀγαπητέ μοι κ. Μυστακίδη,

Ἐπειδὴ ὡς φαίνεται δὲν εἴχατε καιρὸν νὰ μοὶ πέμψητε τὸ ὑμέτερον αὐτόγραφον τοῦ Κρουσίου ἀντίγραφον τῆς περιοδείας τοῦ Ζυγομαλᾶ, ἠναγκάσθην νὰ ἀρκεσθῶ εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Legrand· καὶ οὕτω μετετύπωσα τοῦτο αὐτόθεν μὲ τὸ περὶ Σινᾶ κεφάλαιον, ὅπερ μοὶ εἴχατε στείλει προθυμότατα τῷ 1893. Οὕτω διὰ τὴν ὑμετέραν φιλικὴν ἀλλὰ καὶ ἀνεξήγητον ἀφασίαν ἔμεινεν ἀτύπωτον καὶ τὸ περὶ Ἄθω τοῦ Ζυγομαλᾶ κεφάλαιον, ὅπερ ματαίως Σᾶς ἐζήτησα. Τὰ δύο ἐκεῖνα κείμενα περιελήφθησαν εἰς μίαν συλλογὴν περιοδειῶν παλαιῶν, ἥτις ἐνδεχόμενον νὰ φανῇ τὸν ἰανουάριον, ἐὰν προφθάσω νὰ τελειώσω

καὶ τὸν πρόλογον. Διὰ τὸν | πρόλογον τοῦτον ἔχω τώρα ἀνάγκην τῆς ὑμετέρας γαλλικῆς διατριβῆς περὶ τοῦ Κρουσίου ὅπου ὑμεῖς γράφετε, ἂν καλῶς ἐνθυμῶμαι καὶ περὶ τοῦ κώδικος, ἐν ᾧ κεῖται τοῦ Ζυγομαλᾶ τὸ ὁδοιπορικόν· καὶ σᾶς παρακαλῶ θερμῶς, ἂν Σᾶς μένῃ κανὲν tirage-à part, νὰ μοὶ τὸ στείλητε ταχέως, διὰ νὰ κάμω χρῆσιν τῶν ἐν αὐτῷ εἰδήσεών σας· ἂν ἔχητε καιρὸν νὰ μοὶ στείλητε καὶ τὸ περὶ Ἄθω κεφάλαιον, δυνατὸν εἶναι ἢ ὡς παράρτημα νὰ τὸ τυπώσω, ἢ ἐν τῷ προλόγῳ νὰ τὸ καταχωρίσω.

Τώρα τυπώνονται αἱ τρεῖς διάφοροι διατριβαὶ περὶ τοῦ παρ' ἐμοὶ εἰσέτι εὑρισκομένου σπουδαίου κώδικος τοῦ | ἡγεμόνος Καραθεοδωρῆ. Ἡ ἔκδοσις γίνεται ταὐτοχρόνως τῶν μὲν δύο ἐν Ἀθήναις τῆς δ' ἑτέρας ἐν Λειψίᾳ· καὶ ὁπόταν λάβω τὰ tirages, θὰ στείλω τοιαῦτα καὶ εἰς ὑμᾶς καὶ εἰς τὸν ἡγεμόνα, στέλλοντας ἀσφαλῶς, ἴσως διὰ τοῦ ὑπουργείου τῶν ἐξωτερικῶν, καὶ αὐτὸν τὸν κώδικα, ἂν μὴ συμβῇ νὰ ἔλθω ἐγώ, ὡς πρὸ πολλοῦ ἐπιθυμῶ, εἰς Κ/πολιν.

Ἤκουσα ὅτι ἐξεδώκατε τὴν ὁποίαν ἡτοιμάσατε τοῦ Γεδεὼν τριακονταετηρίδα. Σᾶς παρακαλῶ θερμῶς νὰ μοὶ πέμψητε ἓν ἀντίτυπον ταχέως, διὰ νὰ γράψω περὶ τῶν ἐν αὐτῷ διατριβῶν ἐγκαίρως εἰς τὴν ἐδῶ τυπουμένην συνήθη μου ἑλληνικὴν βιβλιογραφίαν. Ἤδη γράφω τὴν ἀκολουθίαν τῆς τοῦ 1901 καὶ καλὸν εἶναι νὰ προφθάσω μέχρι δεκεμβρίου.

Ἐλπίζω νὰ τύχω εὐμενοῦς ἀποκρίσεως
μένω μετ' ἀγάπης ὁλοπρόθυμος

Α. Π. Κεραμεὺς

22 *Λειψίᾳ* supra lin. ; post *ἐν* cancell. est *'Αθήναις*

20

Ἐν Π/πόλει, 20 Αὐγ. 1904
Fontanka 101, log. 6

Ἀγαπητέ μοι κ. Βασίλειε Μυστακίδη,

Χαίρω ὅτι σοῦ ἔδωκα ἀφορμὴν νὰ ἐπαναλάβῃς τὴν πρὸς ἐμὲ φιλικήν σου ἀνταπόκρισιν. Ἐξ ὅσων μοὶ γράφεις, βλέπω ὅτι ἔγινες pessimiste, ἐνῶ, κατὰ τὴν γνώμην μου, δὲν ἔχεις δίκαιον νὰ παραπονῆσαι μὲ τὴν τύχην σου. Ὁπωσδήποτε συναθροίζεις, ὡς εἰκάζω, ἐκ μισθῶν 50 τοὐλάχιστον λίρας, μὲ τὰς ὁποίας αὐτοῦ ἠμπορεῖ τις νὰ ζῇ ἡγεμονικῶς πως. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι πολὺ ἐργάζεσαι διὰ τὰς λίρας αὐτάς, καὶ ὡς εἰκὸς δὲν ἔχεις καιρὸν νὰ ἀφιεροῖς ὥρας πρὸς ἐξακολούθησιν τῶν ἱστορικῶν σου ἐρευνῶν, μὲ τὰς ὁποίας ἄλλοτε μᾶς ἐξέπληττες. Ἐγὼ εἰς τὴν θέσιν σου θὰ ἠρκούμην μὲ τὸ Μουσεῖον καὶ μὲ μίαν ὥραν διδασκαλίας ἐν τῇ Μ. τοῦ Γ.Σ., καὶ τὰς νυκτερινὰς ὥρας θὰ τὰς ἀφιέρουν εἰς τὴν ἐπιστήμην. Τὸ ὅτι ἡ μετὰ τρανῶν μεγάλη συγγένεια δὲν σὲ ἠλάφρωσεν οἰκονομικῶς, τὸ ἐφανταζόμην, διότι ἀληθῶς γνωρίζω τὸν ἀξιοπρεπῆ σου χαρακτῆρα, καὶ θὰ εἶσαι εὐτυχὴς ἂν τουλάχιστον εὗρες ἡσυχίαν οἰκογενειακήν. Τὰ κατ' ἐμὲ ἦσαν δυσάρεστα ἐπὶ 12 ἔτη, ἀπὸ τοῦ 1892, ὅτε ἠναγκάσθην νὰ μὴ δεχθῶ τὴν ἐν τῷ αὐτοῦ Μουσείῳ θέσιν καὶ οὕτω νὰ λυπήσω καὶ τὸν | φίλον μου Χαμδῆ-Βέην, ὅστις ἐνόμισεν, καὶ ἴσως ἀκόμη νομίζει, ὅτι μετεχειρίσθην τὴν ἣν μοὶ εἶχε προσφέρει θέσιν ὡς μέσον πρὸς εὐτυχεστέραν ἐνταῦθα, ἐν τῷ βορείῳ Ἅδῃ, ἀποκατάστασίν μου! Πόσον σφάλλει, ἂν πιστεύῃ ἀκόμη τοῦτο. Ἐγὼ δὲν ἐδέχθην τὴν θέσιν, διότι ὁ ἐπάρατος Γεδεών, ὃν σὺ πανηγυρικῶς ἠξίωσες νὰ μεγαλύνῃς, διὰ τοῦ ὀργάνου του Βαπορίδου μὲ κατήγγειλεν αὐτοῦ τῷ 1892, ὅτε ἠρχόμην νὰ καταλάβω τὴν θέσιν, ὡς ἐχθρὸν τοῦ κράτους. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ Χαμδῆ Βέης μὲ ἀπέδειξεν ἀθῷον κυβερνητικῶς (ὡς ἔμαθα τοῦτο κατόπιν), τὸ πρᾶγμα ὅμως μοῦ ἀφῆκε κακὴν ἐντύπωσιν, οὐδὲ φροντὶς ἐγένετο ἐν τῷ μεταξὺ νὰ μοὶ κοινοποιηθῇ ἡ ἀθῴωσίς μου. Καὶ ἔδωκα παραίτησιν, διὰ νὰ μὴ δοθῇ ἀφορμὴ ὑπὸ τοῦ κακεντρεχοῦς Γεδεὼν νὰ ἐνοχληθῇ καὶ πάλιν ὁ βέης. Ἐσυγχάθηκα (sic) *δὲ καὶ ἐγὼ τόπον ὅπου ὁ τυχαῖος ἀγύρτης κατορθώνει νὰ ἐνοχλῇ τὴν ἡσυχίαν τῶν ἄλλων. Συνέβαλον εἰς τὴν παραίτησιν καὶ λόγοι σκανδάλων οἰκογενειακῶν, ἀφ' ὧν εὐτυχῶς ἐγκαίρως ἀπηλλάγην. Τέλος ἀπὸ τοῦ 1892-1904 ἔζων στενοχωρημένος ἐδῶ μὲ τὰς ἀπὸ τυπωμένας κόλλας ἀμοιβὰς καὶ μὲ τὸν ἀπὸ τοῦ Πανεπιστημίου μικρὸν μισθόν, καὶ τοῦτον ἀρξάμενον μόλις ἀπὸ τοῦ 1898. Τώρα ἀρχίζω νὰ ἀποκαθίσταμαι καὶ νὰ ἐλπίζω κάποιαν γεροντικὴν ἡσυχίαν, καὶ τοῦτο διότι ἐγενόμην τμηματάρχης ἔν τινι δημοσίῳ καθιδρύματι, περὶ οὗ θὰ σᾶς γράψω ὁπόταν ἀρχίσῃ ἡ μισθοδοσία. Αἱ στενοχωρίαι δὲν μὲ ἐμπόδισαν νὰ ἐργάζωμαι. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι αἱ ἰδικαί μου ἐργασίαι συνήργουν εἰς τὸ νὰ λησμονῶ τὰ βάσανά μου, εἶχον καὶ συμφέρον νὰ τὰς αὐξάνω, διότι διὰ τῶν ἐκδόσεων καὶ διατριβῶν ἐποριζόμην τὰ πρὸς τὸ ζῆν ὅπως καὶ ὅπως. | Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος τῆς πληθύος των, ἣν σὺ θαυμάζεις, ἐγὼ δὲ οἰκτείρω. Ἡ ἐπιστήμη, φίλε, εἶναι ἀχάριστος, καὶ ὁ ἐλπίζων δι' αὐτῆς νὰ εὐτυχῇ, ἀνήκει εἰς τὴν σειρὰν τῶν τρελλῶν. Μόνον ἡ ἀγυρτικὴ ἐπιστήμη, ἡ κομπιλάτσια, ἡ popularisation εὐτυχεῖ τοὺς ξυγγραφέας.*

Τοιαῦτα καὶ τὰ κατ' ἐμέ. Τὸ Ἀθανάσιόν σου ἀσπάζομαι, ἐλπίζω νὰ τὸν ἰδῶ τοῦ χρόνου, ὅτε σκέπτομαι νὰ ταξειδεύσω ὀλίγον, ἂν εἶμαι ζωντανός. Κάμε μου τὴν χάριν νὰ μοῦ στείλῃς ἀπὸ ἕνα tirage τῶν ἔργων σου περὶ Martin Crusius καὶ περὶ ἀρχιερέων Θεσσαλονίκης καὶ εἴ τι ἄλλο συνέβη νὰ γράψῃς ἐντὸς τῆς τελευταίας ἑξαετίας. — Αὐτοῦ εἰς τὸ Μουσεῖον ἔχετε ἐκδεδομένους νέους καταλόγους, τώρα καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ βέη (ὃν ἀσπάζομαι δι' ὑμῶν, γνώριμον ὄντα) ἐτύπωσεν βυζαντινοαραβικὰ νομίσματα καὶ μολυβδόβουλλα. Δὲν εἶναι ἆρά γε δυνατὸν πάσας ταύτας τὰς ἐκδόσεις τοῦ Μουσείου νὰ λάβω ἐξ ἐπιτροπῆς τοῦ Βέη δι' ὑμῶν;

Προσπάθησε νὰ μὲ ἐξιλεώσῃς παρὰ τῷ Βέῃ καὶ νὰ τὸν βεβαιώσῃς ὅτι ὄχι μόνον δὲν ἐξεμεταλλεύθην τὴν πρὸς ἐμέ του γενναιότητα τοῦ 1892, ἀλλ'

ὅτι τοὐναντίον καὶ διατηρῶ ἕως τώρα εὐγνώμονα μνήμην τῆς πρὸς ἐμὲ ἀγάπης του ἀπὸ τοῦ 1881 - 1892, καὶ τῆς τοῦ μακαρίτου πατρός του.

Ὑγίαινε, φίλε Βασίλειε, καὶ μὴ λησμόνει

τὸν σὸν

Α. Π. Κεραμέα

28 ἀφορμὴ supra lin. 49 ἀσπαζομαι ms. 50 ετυπωσεν ms.

21

Ἐν Π/πόλει, 7 Νοεμβρίου 1905
Fontanka 93, log. 17

Φίλε Κύριε Μυστακίδη,

Ἐπειδὴ δὲν ἔχω πλέον μέρος τῆς βιβλιοθήκης μου, ἐν ᾧ ὑπῆρχε καὶ τέλειον σῶμα τοῦ «Ἑλλην. Φιλολ. Συλλόγου Κ/πόλεως», ἔχω σκοπὸν νὰ σᾶς ἐνοχλῶ συνεχῶς ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ μοὶ εὑρῆτε, ἂν δὲν σᾶς δίδῃ κόπον, παλαιοπωλικῶς τόμους τινάς, τοὺς μᾶλλον χρησίμους, ἢ τουλάχιστον (ὃ καὶ καλλίτερον) πάντας τοὺς μέχρις Ἀριθ. ΚϚ΄. Δὲν ἐπιθυμῶ νὰ ἐνοχλήσω τὸν Σύλλογον, ἐνοχληθέντα ἄλλοτε, εἰς παλαιοὺς χρόνους, μὲ αἰτήσεις πρὸς χάριν μου διὰ τὸ αὐτὸ περιοδικόν, καὶ προτιμῶ νὰ τὸ ἀγοράσω βαθμιαίως. Πρὸς τὸ παρὸν θέλω νὰ ἔχω τόμους τινάς, ἔχοντας γλωσσάρια (ἐκτὸς τοῦ εἰδικοῦ τόμου: Ζωγράφειος ἀγὼν τ. Α΄, ὃν ἔχω), τὴν Εἰκοσιπενταετηρίδα καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ παραρτήματα τόμου ΙΓ΄ καὶ ΚΖ΄ - ΚΗ΄. Θὰ μὲ ὑποχρεώσητε, ἂν θελήσητε νὰ ἀσχοληθῆτε μὲ τὴν φιλικήν μου ταύτην αἴτησιν. Ὁμοίως ζητῶ πάντοτε καὶ δὲν εὑρίσκω τὸν ἄγνωστόν μοι παντελῶς ΙΑ΄ τόμον τῆς Ἐκκλησ. Ἀληθείας· πάντας τοὺς λοιποὺς ἔχω.

Σᾶς εὔχομαι πᾶν ἀγαθὸν

Α. Π. Κεραμεὺς

22

Ἐν Πετρουπόλει, 12 Φεβρουαρίου 1906
Fontanka 93, log. 17

Ἀγαπητὲ Βασίλειε,

Τέλος πάντων κατωρθώθη ν' ἀποσπάσω γράμμα σου, καὶ χαίρω μανθάνων ὅτι ὑγιαίνεις. Ἀλλ' εἰπέ μοι, παρακαλῶ (ἂν μὴ τοῦτο εἶναι αὐθάδης φιλικὴ ἐκ μέρους μου ἀπαίτησις), ἀλλ' εἰπέ μοι, τί σοι συνέβη ἀπὸ τοῦ καιροῦ τοῦ γάμου σου, ὥστε καὶ τὴν ἐπιστήμην, δι' ἣν ἐγεννήθης, νὰ παραμελῇς, καὶ τοὺς φίλους νὰ λησμονῇς; Ἀπὸ ἐτῶν παρατηρῶ ἐν τοῖς γράμμασί σου μελαγχολίαν μετὰ τόνου κάπως μισανθρώπου, ἥτις ὁμολογουμένως μὲ λυπεῖ.

Νὰ φαντασθῇ τις ὅτι ὁ γάμος ἀποστερεῖ σε τῶν μελετῶν καὶ τῶν ἐρευνῶν; τοῦτο ἀδύνατον, διότι ἡ σύζυγος ὡς λογία θὰ εἶναι τοὐναντίον καὶ εὐχαριστημένη μὲ τὰς ἐν λόγοις διασκεδάσεις σου, καὶ βοηθός σου μέγας εἰς ταύτας. Νὰ φαντασθῇ τις ὅτι πάσχεις οἰκονομικῶς; ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἀπίστευτον, ἀφοῦ τοσούτους ἔχεις πόρους, ἱκανοὺς εἰς τὸ καλῶς καὶ ἀξιοπρεπῶς αὐτοῦ ζῆν. Καὶ ὁ λόγος ὅμως ὁ οἰκονομικὸς δὲν ἀποτελεῖ αἰτίαν ψυχρότητος πρὸς τὰς μελέτας καὶ τοὺς φίλους· τοὐναντίον μάλιστα ὁ λύπας ἔχων ἐκ λόγων οἰκονομικῶν εὑρίσκει τὴν λήθην αὐτῶν | ἐν τοῖς βιβλίοις, καὶ ἔχεις παράδειγμα ἐμέ, ὅστις αὐτοῦ διῆλθεν ἑπταετίαν ἐν οἰκονομικῇ κρίσει μεγάλῃ. Νὰ ὑποτεθῇ πάλιν ὅτι εὑρίσκεις ὅλους ἀνεξαιρέτους τοὺς ὁμοίους σοι τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν ἀδιαφόρους πρὸς σὲ καὶ τοὺς κόπους σου; Καὶ τοῦτο ἀδύνατον, διότι ὑποτίθεσαι εὑρισκόμενος ἐν αὐταπάτῃ· τοὐλάχιστον ἐγὼ δὲν εἶμαι πρὸς σὲ καὶ τὰ ἔργα σου ἀδιάφορος· ὡς ἐμὲ δὲ καὶ πλεῖστοι ἄλλοι. Κάτι λοιπὸν ἄλλο συμβαίνει, καὶ ἂν ἐπιτρέπῃς θά σοι τὸ εἰπῶ. Ἔπαθες δηλαδὴ κατὰ τὴν γνώμην μου ὅ,τι συνήθως ἔπαθον οἱ πρὸ σοῦ καὶ γνωστοί μοι λόγιοι Πολῖται, οἷον ὁ δεῖνα καὶ δεῖνα· ἔπαθες φιλοχρηματίαν, φορτωθεὶς πρὸς τοῦτο πολλὰς ἐργασίας, αἵτινες, ὡς εἰκάζω, θὰ σὲ ἀπασχολῶσιν ἀπὸ πρωΐας μέχρι νυκτὸς βαθείας, καὶ τοῦτο διὰ νὰ ζῇς ὡς γνήσιος Πολίτης. Μὴ ἐκλάβῃς ταῦτα προσβλητικά. Ἐνθυμοῦμαι τὸν μακαρίτην Ἀριστοκλέα, ὅστις σχεδὸν οὐδ' ἐκοιμᾶτο, καὶ διὰ νὰ προφθάνῃ εἰς πάντα τὰ καθήκοντα, εἶχεν ἀείποτε εἰς κίνησιν ἅμαξαν, ἀτμόπλοιον, βάρκαν, τραμβάϊ, πᾶν φέρετρον. Ἡρμήνευε τὸ πρᾶγμα δι' ἀναγκῶν πραγματικῶν, ὅτι εἶχε κόρας καὶ υἱούς. Καὶ ὅμως οὐδὲν ὠφελήθη, στερήσας προώρως αὐτὰς καὶ αὐτοὺς ἀπὸ τῆς προστασίας του. Σὺ βεβαίως δὲν ἔφθασες τὴν πολυτεκνίαν του. Ἐγὼ εἰς τὴν θέσιν σου θὰ ἠρκούμην εἰς τὸ Μουσεῖον καὶ εἰς μιᾶς ὥρας διδασκα|λίαν ἐν τῇ Σχολῇ, καὶ τοῦτο τρὶς τῆς ἑβδομάδος· θὰ ἠρκούμην συνεπῶς εἰς ὀλιγωτέρας προσόδους, αὐτὰς δὲ θὰ ηὔξανον διὰ συνεργασίας εἰς διάφορα ἐν Ῥωσσίᾳ καὶ Γερμανίᾳ περιοδικά, θεραπεύων οὕτω καὶ τὴν ἐπιστήμην, καλλιεργῶν καὶ τὴν φιλίαν τῶν φίλων, χαϊδεύων δὲ καὶ διασκεδάζων καὶ τοὺς οἰκείους ἐν βίῳ μετρίῳ μέν, ἀλλ' ἠρέμῳ. Συγχώρησόν μοι διὰ τὸ θάρρος. Ἀλλὰ πίστευε ὅτι μὲ λυπεῖ ἀπὸ ἐτῶν ὁ τόνος τῶν ἐπιστολῶν σου, ἐξ οὗ βλέπω ὅτι κινδυνεύομεν νὰ σὲ χάσωμεν ἀπὸ τοῦ πεδίου τῆς ἐπιστήμης, ἐν ᾧ καὶ νεώτερος καὶ πτωχότερος εἶχες παλαίσει ἀνδρείως, περιενδυθεὶς ἀντ' αὐτῆς τὸν βαρὺν διδασκαλισμόν, ὃν ἐγὼ οὐδέποτε ἠγάπησα καὶ ὃν καὶ τώρα μὲ δίωρον καθ' ἑβδομάδα διδακτικὴν πάλην ἀπεχθάνομαι. Πρὸς τί λοιπὸν ἐσχημάτιζες νεώτερος συλλογὰς καὶ βιβλιοθήκας, ἀφοῦ τώρα ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς ἡλικίας σου ἀδυνατεῖς καὶ σὺ νὰ τὰς χαίρεσαι καὶ τοὺς φίλους σου δι' αὐτῶν νὰ εὐεργετῇς; τί ὠφελεῖ, λόγου χάριν, διὰ τὰ Ἰωάννινα, νὰ ἔχῃς φυλλάδιον, ὡς γράφεις, «σπανιώτατον» τοῦ 1806, καὶ τοῦτο νὰ εἶναι διὰ σὲ ἄχρηστον τώρα, τὸ δὲ φοβερώτερον καὶ χαμένον ἐν ταῖς κατακόμβαις τῆς βιβλιοθήκης σου, ἢ ἐν τοῖς κλειστοῖς αὐτῆς

κιβωτίοις; Ἄφες κατὰ μέρος τὴν μελαγχολίαν, περιφρόνησον μέρος τῆς βιοποριστικῆς ἐργασίας σου, ἀρκέσθητι εἰς μετριώτερα, συγκέντρωσον τὴν βιβλιοθήκην σου, ἀνέωξον (sic) τὰς συλλογάς σου, συνέχισον τὰς | προτέρας ἐργασίας σου, φώτισον καὶ ἡμᾶς δι' αὐτῶν. Ἔχεις βοηθούς, τὴν λογίαν σου σύζυγον, μακρόθεν τοὺς καλούς σου φίλους· ἂν δὲ θέλῃς καὶ προσόδους μείζονας, γένου ἱδρυτὴς αὐτοῦ περιοδικοῦ σπουδαίου. Πάντες θὰ σὲ βοηθήσωσιν ἀργυρικῶς, γραφικῶς, παντὶ τρόπῳ. Οὕτω θὰ ἀποδώσῃς σεαυτὸν εἰς τὴν ἐπιστήμην.

Τὸ περὶ Ἰωαννίνων φυλλάδιόν σου ἔχω. Ἐκεῖ (σ. 16) γράφεις ὅτι τῷ 1797 ὁ Γρηγόριος ἐξέδωκε σιγίλλιον, ὅπερ σοὶ εἶναι ἄγνωστον [τοῦτο ἐκ πωλήσεως εὑρίσκεται (νοεῖται ἐν πρωτοτύπῳ) ἐδῶ ἐν ἰδιωτικῷ Μεγάλῳ Μουσείῳ]· ἀλλ' ἴσως τὸ ἐγνώρισες ὕστερον ἔκ τινος δημοσιεύσεως· τοῦτο μόνον ἤθελον νὰ μάθω ἐκ σοῦ· διότι ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν ἐν τῷ ῥηθέντι Μουσείῳ πατριαρχικῶν γραμμάτων θὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ σημειωθῇ ἂν ἦτο πρότερον ἀνέκδοτον ἢ ἐκδεδομένον. Τὴν ἀπορίαν μας λοιπὸν θὰ λύσῃ τὸ σπανιώτατόν σου φυλλάδιον τοῦ 1806, ἢ τόμος τις «Λογίου Ἑρμοῦ», ἢ κανὲν Ἡμερολόγιον.

Μὴ μὲ λησμονῇς παρακαλῶ διὰ τὰς ὑπεσχημένας τοῦ αὐτοῦ Μουσείου ἐκδόσεις, καθὼς καὶ διὰ τὰ ἰδικά σου, λ.χ. Θεσσαλονίκης σημειώματα, Notes sur Crusius κτλ. Καὶ πρὸς δόνησίν σου πρὸς τοῦτο στέλλω σοι σήμερον 5 πρόχειρα βιβλιάρια, ἱκανὰ ἴσως νὰ διασκεδάσωσι στιγμάς τινας τῆς λυπηρᾶς μελαγχολίας σου.

Τὰ σέβη μου πρὸς τοὺς σούς· ἀσπασμοὺς τῷ Ἀθανασίῳ σου. Σὺ δέ, φίλος, ὑγίαινε.

Α. Π. Κεραμεὺς

Υ. Γ. Τί χάλια ἔχετε αὐτοῦ ἐθνικά; Βεβαίως τὰ συνήθη· ὅσον ἔχετε τοὺς λεγομένους ἐθνικοὺς κανονισμούς, ἡ καταστροφὴ θὰ προχωρῇ· δὲν πταίουν τὰ πατριαρχοῦντα ἄτομα, οὐδὲν σημαίνοντα καὶ οὐδὲν δυνάμενα μετὰ τὴν σύνταξιν τῶν κανονισμῶν. Εἰς ποῖον τόπον τοῦ Φαναρίου κατοικεῖτε;

54 μείζοννας ms. 63 ἐκδεδομενον ms. 73 - 76 in marg.

23

Ἐν Π/πόλει, 2 Ἀπριλίου 1906
Fontanka 93, log. 17

Ἀγαπητέ μοι Κύριε Μυστακίδη,

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ζητῶ συγγνώμην διὰ τὴν ἀργοπορίαν τῆς ἀποκρίσεως εἰς τὸ φιλικόν σας τῆς 19 Φεβρουαρίου. Ἦτον ἀκούσιος. Μὲ εὗρε τὸ γράμμα πνιγμένον ἀπὸ ἐργασίαν ἐκδοτικὴν ἐξ ταὐτοχρόνως ἔργων. Ἐξ οὗ καὶ ἀρρώστησα, διὰ μικρὰν δὲ ἀπρονοησίαν καὶ σπουδαιότερον, κρυολογήσας μὲ ὅλας

τὰς ἐξ ἰνφλουέντσας συνεπείας. Τώρα εἶμαι καλά, ἂν καὶ ὁ βρογχίτης δὲν ἐννοεῖ νὰ μὲ ἐγκαταλείψῃ ἀκόμη.

Μετὰ τὰς ἐξηγήσεις σας εὑρίσκω ὅτι ἔχετε δίκαιον νὰ μισανθρωπῆτε, ὄχι βεβαίως ἐμὲ ἢ τοὺς φίλους, ἀλλὰ τοὺς αὐτοῦ ἀγυρτεύοντας. Ἀλλὰ παράξενα μοῦ φαίνονται τὰ περὶ μισθοῦ ἐκ τοῦ Μουσείου, ὅτι δὲν σᾶς δίδεται τακτικῶς, ἐξ οὗ καὶ χάνετε καὶ κωλύεσθε ἀπὸ τὰ τρέχοντα ἔξοδα. Τώρα ἀρχίζω νὰ πιστεύω ὅτι καλὰ ἔκαμα | νὰ μὴ δεχθῶ τὴν αὐτοῦ ἐν τῷ Μουσείῳ θέσιν (καὶ συνεπῶς νὰ μὴ παραπονῶμαι πλέον), διότι ἄλλως θὰ ἐπάθαινα τὰ ἴδια, ὥστε ὁ Μπέης ὑπέσχετο ἀδύνατα, διότι ἐνθυμοῦμαι ὅτι ὑπέσχετο νὰ ἔχω τὸν μισθὸν τακτικώτατα. Λοιπὸν καλὰ ἔκαμεν ὁ Γεδεωνοβαπορίδης νὰ προκαλέσῃ σκάνδαλον (δι' αὐτὸν ἄτιμον) καὶ ἔτσι νὰ τύχῃ νὰ μένω ἐδῶ σκυθιζόμενος! Διὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις ἔχετε δίκαιον. Ἔκαμαν τὴν Βιβλιοθ. Μαρασλῆ τιμάριόν των ἀποκλειστικόν. Μοῦ ἐτύπωσαν ὅμως μίαν φυλλάδα μου, τὸν Ἀκάθιστον, ἀλλὰ τοῦτο χάρις εἰς τὸν μακαρίτην Χατζῆ Κώσταν ἐπιμείναντα· ἠξίωσαν ν' ἀποφανθοῦν ἐπίσης ὅτι θ ὰ ἤ μ η ν ὁ ἁρμοδιώτερος εἰς σύνταξιν ἱστορίας τῆς νέας Ἑλληνικῆς γραμματείας ἀπὸ 1453 - 1827, ἀλλὰ καὶ δὲν ἐτόλμησαν νὰ προτείνουν ἀμοιβήν, τῶν πρωτοτύπων μὴ ἀμειβομένων· καὶ ὅτε μὲ τὸ σπαθί του ὁ Χατζῆς ἀπέσπασε τὴν ἀπόφασίν των τοῦ νὰ ἀνατεθῇ ὁριστικῶς εἰς ἐμὲ ὁ φαμπρικαρισμὸς τοιαύτης ἱστορίας, ἐγὼ ξηρὰ ξηρὰ ἀπεκρίθην ὅτι δὲν δέχομαι μὲ ὅρους δωρεᾶς. Καὶ ἔτσι τοὺς ἀπήλλαξα ἀπὸ ἕνα μὴ Ἀθηναῖον καὶ τοὺς ἀφῆκα νὰ χαίρωνται τὸ τιμάριόν των. Τί κρῖμα ὅτι ζῆτε εἰς τόπον | ἀδρανείας σεῖς ὁ τόσον δραστήριος καὶ τόσον ἐρευνητικός, ὁ τόσας ἔχων γνώσεις. Δι' αὐτὸ ἐγὼ ἐπαναλαμβάνω ὅτι δὲν θὰ σᾶς ἦτο ἀνωφελὴς ἡ ἵδρυσις περιοδικοῦ ἑλληνικοῦ (καὶ τοῦτο ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι δὲν θὰ ὑπάρχῃ πλέον αὐτοῦ, ὡς ἄλλοτε, τρελλὴ ἢ κακεντρεχὴς τζενζοῦρα)· ἆρά γε, πρὸς ἀποφυγὴν τῆς τζενζούρας, θὰ ἠρνεῖτο ὁ Μπέης νὰ θέσητε τὸ περιοδικόν σας ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Μουσείου; Ἠδύνασθε ἐν αὐτῷ καὶ γαλλικὰ καὶ γερμανικὰ νὰ δέχεσθε ἄρθρα, καὶ ἔτζι θὰ εἴχαμεν καὶ ἐκ Κ/πόλεως ἓν ἀρχαιολογικο-φιλολογικὸν περιοδικὸν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν Β. Μυστακίδου. Τέλος οὐδ' εἰς αὐτὸ ἐπιμένω, ὡς παύσας νὰ γνωρίζω τὰ πολίτικα ἀπὸ 17 ἤδη ἐτῶν. Ἄλλοτέ ποτε μοῦ ἔγραφες ὅτι ἔχεις βυζαντινὸν ὑλικόν. Διατί τοῦτο δὲν ἐπεξεργάζεσαι ὑπὸ μορφὴν διασκεδάσεως; καὶ ὁ Krumbacher καὶ ὁ Regel θὰ σᾶς τὸ τυπώνῃ προθύμως, ἔπειτα καὶ κάτι θὰ λαμβάνῃς. Οἱ ἐδῶ πληρώνουν 32 ῥούβλια τὴν κόλλαν. Καὶ δὲν ἀπαιτοῦν νὰ εἶναι ῥούσικα, ὅπως οὐδ' ὁ Krumbacher δὲν ἀπαιτεῖ νὰ εἶναι γερμανικά. Κινήσου ἐπὶ τέλους, φίλτατε. Ἄφες τὰς μεμψιμοιρίας καὶ διεσκέδαζε (sic) σὲ αὐτὸν μὲ τὰς παλαιάς σου ἐργασίας. Ἐπίστρεψόν μας τὸν πρὸ ἐτῶν μεσαιωνοδίψην Μυστακίδην. Ἐγὼ δὲν παύω νὰ εἶμαι ὅπως | ἤμην, ἀλλ' ἀφοῦ ἐπέταξα κατὰ μέρος ἀσιατικὰς σπουδὰς καὶ γλώσσας, ἀρμένικα, ἀσσυριακά, Ζενδικά, accadien καὶ ἄλλους τόσους ἀσιάτας διαβόλους. Ὁ βίος βραχύς. Καὶ ἂν κάμω τί, τοῦτο τὸ ὁμολογῶ ὅτι

τὸ ὀφείλω εἰς τὸν ἐδῶ τόπον, ὅπου πᾶσα γραφικὴ ἐργασία ἔχει τὴν δέουσαν ἐκτίμησιν, ἐννοεῖται ὑλικῶς. Ἂν ἐγνώριζα τὰ σκυθικὰ καλά, θὰ ἤμην σήμερον πλούσιος, διότι ὅλαι αἱ ἐφημερίδες εἶναι ἀνοικταὶ δι' ἐμέ· ἐκτὸς δὲ τούτου θὰ ἤμην πρὸ ἐτῶν καὶ prof. Ordinnaire (sic). Πιστεύεις ὅτι διδάσκω γαλλιστί; Τοῦτο ὅμως κατὰ χάριν καὶ μόνον δι' ἐμέ. Ἀλλὰ καὶ τακτικὸν προφεσσορᾶτον ἂν ζητήσω θὰ μοῦ τὸ δώσουν, ἐγὼ ὅμως δὲν τὸ θέλω, διότι ἄλλαι μου ὑπηρεσίαι δὲν μοῦ ἀφίνουν καιρὸν νὰ σπῶ τὸ κεφάλι μου μὲ διδασκαλίας ἀπὸ ἕδρας. Βαρύνομαι καὶ αὐτὰς τὰς δύο καθ' ἑβδομάδα ὥρας. Ἔχω θέσιν τμηματάρχου, μετὰ δὲ τὸ ἀπόγευμα καὶ θέσιν γραμματέως ἐν ἑταιρίᾳ ἀσφαλιστικῇ ἐπὶ μίαν ὥραν· ὥστε βλέπεις ὅτι ἔμαθα νὰ εἶμαι πρακτικὸς καὶ ν' ἀδιαφορῶ μὲ τοὺς πέριξ ἐμοῦ, ἂν προκάθονται ἢ ἂν ἔχουν ἀξιώσεις νὰ φαίνωνται μεγαλείτεροί μου. Τοὺς χαρίζω ὅ,τι φαντάζονται, ἀκόμη καὶ τὰ ὀφφίκιά μου καὶ τὰς πρωτοκαθεδρίας, ἀλλ' ὄχι διὰ τὸ | χατίρι των καὶ τὴν δραστηριότητά μου· τὴν ὁποίαν ἀναπτύσσω εἰς μέγιστον βαθμὸν τὰς νύκτας, παρασκευάζων ἐκδόσεις δι' ἀκαδημίας, πανεπιστήμιον, ἑταιρίας λογίας, περιοδικὰ καὶ δι' ἰδίαν μου ὄρεξιν. Θὰ ἐπεθύμουν τὸ ἡμερονύκτιον ν' ἀριθμῇ 48 ὥρας, ἡ δὲ κρᾶσίς μου νὰ ἦτο ἰσχυροτέρα, ἡ δὲ ἡλικία μου κατὰ εἴκοσιν ἔτη μικροτέρα, διότι μὲ ὅλην αὐτὴν τὴν πρὸς ἐργασίαν ζέσιν αἰσθάνομαι ὅτι γηράσκω καὶ τὸ ἐντροπαλὸν δι' ἐμὲ ὅτι ἐγὼ ὁ ἄλλοτέ ποτε ἀκούραστος κουράζομαι συχνὰ πυκνά.

Σᾶς εὐχαριστῶ δι' ὅσας εἰδήσεις μοὶ δίδετε ἐκ τοῦ σπανίου φυλλαδίου περὶ Ἰωαννίνων, τὸ ὁποῖον ὁμολογῶ ὅτι ποτὲ δὲν τὸ εἶδον. Εὐχαριστῶ ἰδιαιτέρως καὶ διὰ τὰ «Διάφορα σημειώματά» σας, καθὼς καὶ διὰ τὸ ἀξιόλογον πόνημα τοῦ ἀγαπητοῦ καὶ ἀλησμονήτου Χαλὶλ-μπεϊ Ἐδχέμ· εἰς τὸν ὁποῖον, ἂν σᾶς τὸ ἔδωκεν ῥητῶς δι' ἐμέ, παρακαλῶ νὰ μεταδώσητε καὶ τὰς εὐχαριστίας καὶ τὰ σέβη μου. Τὸ ἀνέγνων ἡδέως. Τί καλὰ θὰ ἔκαμνε νὰ μᾶς ἔδιδε καὶ περιγραφὰς τῶν αὐτοῦ ἐν τῷ Μουσείῳ βυζαντινῶν μολυβδοβούλλων! Ἀπὸ μέρους σας θὰ ἐπεθύμουν νὰ εἶχα | καὶ τὰ ἀπὸ Θεσσαλονίκης σημειώματά σας, ἂν ἔχετε ἰδιαίτερα Τραβίγματά (sic) των.

—Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν σας βλέπω ὅτι ἔχετε εἴδησιν γράμματός μου πρὸς τὸν κ. Στέφανον Καραθεοδωρῆν, ἀποσταλὲν ὅτε ἔμαθον τὸν θάνατον τοῦ πατρός του. Τὸ γράμμα δὲν πιστεύω νὰ ἦτο δυσάρεστον· παραδόξως ὅμως οὐδὲ κἂν ἀγγελίας παραλαβῆς του μὲ ἠξίωσεν, καὶ τοῦτο ἴσω διὰ τὴν πολὺ μικρότητά μου, ἢ καὶ διότι δὲν ἦτον ἀρεστόν. Ἐγὼ ἔκαμα τὸ πρὸς τὸν πατέρα του καθῆκον μου καὶ διὰ τὰ λοιπὰ ἀδιαφορῶ.

Ὁ ἀκάθιστός μου ὄχι μόνον εἰς Σᾶς δὲν ἤρεσεν, ἀλλὰ καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους· εἰς ἐμὲ ὅμως ἀρέσκει καὶ εἶναι ἡ μόνη λογικὴ ἐξήγησίς του περὶ τοῦ χρόνου τῆς ἐμφανίσεώς του. Ὅσα ἐλέγοντο περὶ Ἡρακλείου καὶ ὅσα κατόπιν ἐλέχθησαν διὰ τῶν φραγκοπαπάδων περὶ Γερμανοῦ πατριάρχου εἶναι ὅλα χάλτȥα. Αὐτὸ θ' ἀποδείξῃ τὸ νέον μου ἔργον «Ὁ Ἀκάθιστος ὕμνος καὶ αἱ

περὶ αὐτὸν ἐσφαλμέναι κρίσεις», ὅπου θὰ γελάσῃς μανθάνων ποίαν ἀφορμὴν ἔχει τὸ κώλυμα νὰ δεχθοῦν τὸν ἀκάθιστον ὡς ἔργον τοῦ ἔτους 860. Ἐκεῖ κουρελλιάζονται διὰ πραγμάτων καὶ οἱ | φράγκοι σου καὶ ὁ Krumbacher (οὗτος διὰ γραμμάτων ἐπείσθη ὅτι ἔχω δίκαιον) καί τινες τῶν ἡμετέρων τσιλιπορδίσαντες ἀπαρασκεύως εἰς τὸ ζήτημα ἀπὸ μανίαν καινολογίας. Καὶ ἂν οἱ φράγκοι σου, οὓς ἀπορῶ πῶς θαυμάζετε αὐτοῦ, ἐπιμείνουν εἰς τὸν Γερμανὸν (κανεὶς ὅμως δὲν θὰ τοὺς πιστεύσῃ), ἐγὼ διὰ τῶν ἰδίων των ὅπλων θὰ τοὺς ἀποδείξω πρὸς ἐμπαιγμόν των καὶ φανέρωσιν τῆς κακίας των, ὅτι τοῦ ἀκαθίστου ποιητὴς εἶναι ὁ μουσουλμάνος Μουσελίμ, (!!) αὐτὸς ὁ ἐπὶ Γερμανοῦ πολιορκήσας τὴν Πόλιν· διότι ἄλλαι λατινικαὶ συντάξεις τοῦ λατινικοῦ θρύλου εἰς τὸν Μουσελὶμ ἀποδίδουν δοξολογικὸν ὕμνον τῇ Θεοτόκῳ, οὐχὶ δὲ τῷ Γερμανῷ ὡς ἄλλαι τινές. Θὰ τυπώσω μάλιστα καὶ τὰς λατινικὰς συντάξεις ἐν φωτοτυπίᾳ· διότι ἀπεδείχθη ὅτι οὐδὲ ἓν τῶν ἀντιγράφων εἶναι ἀρχαιότερον τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος [1], τέλος αὐτοῦ, τῆς ἐποχῆς Κομνηνοῦ, ἐν συλλογαῖς λατινικαῖς ὅπου καὶ αὐτὸς ὁ Κομνηνὸς παίζει τὸν ῥόλον του. Ὁ Krumb. τὰ κατάλαβε καὶ αὐτὰ καὶ τὰ ἄλλα του σφάλματα, οἱ δὲ φράγκοι σου θὰ φρυάξουν ὅτι δὲν κατώρθωσαν ὅ τι ἐζήτουν. | Αὐτοὶ, γνωρίζουν ἐνδομύχως ὅτι ἔχω δίκαιον· ἀλλὰ δὲν τοὺς συμφέρει ἡ ἐξήγησίς μου διὰ τοὺς προσηλυτιστικούς των σκοπούς, καὶ διὰ τοῦτο ἀράδιασαν παπάδες, Théarvic, Meester, Bouvy, νὰ ὑποστηρίξουν ἀντὶ τοῦ Φωτίου τὸν Γερμανόν. Οἱ καϋμένοι καὶ πτωχοὶ τὸ πνεῦμα! Μὲ κακὸ διαβολόγραικο μπλεχθῆκαν, ποῦ (sic) ξετρυπώνει τὰ μαραφέτȥα τους.

Ἀρκετὰ σὲ ζάλισα, φίλε μου. Παύω καὶ σοῦ εὔχομαι πᾶν ἀγαθόν.

Α. Π. Κεραμεὺς

Υ. Εἰπέ μου, σὲ παρακαλῶ, ἔχεις καὶ ἄλλο παιδίον ἐκτὸς τοῦ Ἀθανασίου; Οὗτος δὲ πόσων ἐτῶν παλληκαρᾶς εἶναι τώρα;

1. ἐβασίζοντο μόνον εἰς τὸ ὅτι ἓν εἶναι τοῦ 9ου αἰῶνος.

4 συγγνωμην ms. 29 - 30 γνωσεις ms. 48 ὁπου ms. 53 διότί ms. 55 βαρυνόμαι ms. 57 ἐπὶ μίαν ὥραν supra lin. 84 λογικὴ supra lin. 96 (!!) in marg. 97 διοτὶ ms. 114 in marg.

24

Ἐν Π/πόλει, 20 Ἀπριλίου 1906
Fontanka 93, κβ. 17

Ἀγαπητέ μοι Κύριε Β. Μυστακίδη,

Ἀποκρίνομαι κατὰ τὴν ἀπαίτησίν σου ἀμέσως εἰς τὸ φιλικόν σου τῆς 15 ἐ.μ. Λυποῦμαι ὅτι διὰ τὸν κ. Λάμπρον δὲν εἶμαι εἰς θέσιν τίποτε τώρα νὰ ἐνθυμηθῶ, ἀλλ' οὔτε καὶ πρόχειρόν τι ἔχω, διότι συνέβη κατὰ σύμπτωσιν τὰ

παρ᾽ ἐμοὶ πονήματά του νὰ εὑρίσκωνται εἰς τὸν βιβλιοδέτην (φέτος μὲ κατέλαβε πάθος δεσιμομανίας, ἔχω πρὸς τοῦτο ἀπησχολημένους δύο διαφόρους βιβλιοδέτας, πρὸς ἐκτέλεσιν ὅτι (sic) ἐπὶ 30 ἔτη ἠμελήθη νὰ γενῇ) καὶ μάλιστα ὁ Νέος Ἑλληνομνήμων· ὅπου εἶναι τινὰ παράξενα· λόγου χάριν δύο διατριβαὶ τοῦ συντάκτου βασιζόμεναι ἐπὶ χειρογράφων Σιμωνίδου, ἅτινα ἐκεῖνος ἐξέλαβεν ὡς καθαρὰ νομίσματα, κατασκευάσας οὕτως δύο διατριβὰς περὶ ἀνυπάρκτων πραγμάτων, περὶ ἀνυπάρκτου χρονογραφίας Θ. Δαφνοπάτου καὶ περὶ ἀνυπάρκτου τραπεζουντίου χρονογράφου Θεωνᾶ. Μὲ λίγα λόγια ἀλλ᾽ ἐκφραστικὰ τὸ εἶπα τοῦτο ἐν Byz. Zeit., 1905, τ. 14, σ. | 260 - 270. Ἴδε πρὸ πάντων σελ. 269, κάτω. Ἀλλὰ ἐκεῖ θὰ ἴδῃς καὶ παράξενον πάθημα τοῦ κ. Λάμπρου, παλαιογραφικόν, καὶ τοῦτο ἐκ πίστεώς του εἰς τὸν Σιμωνίδην. Ἐννοεῖται θὰ δυσαρέστησαν αὐτὸν ταῦτα, ἀλλ᾽ ἕως τώρα οὔτε ἀνῄρεσε τὰ γραφέντα παρ᾽ ἐμοῦ, οὔτε παρεπονέθη εἰς τὰς ἐπιστολάς του· αὐταὶ εἶναι τώρα σπάνιαι. Ὥστε λυποῦμαι ὅτι ἀδυνατῶ νὰ σᾶς βοηθήσω εἰς σοβαρόν τι καὶ ἀξιόλογον.

Ἀλλὰ πέ μου σὲ παρακαλῶ, διατί νὰ καβγαλατίζῃς ; δὲν θὰ διορθώσῃς τὸν κόσμον. Καλλίτερα νὰ τρομάζῃς τοὺς ἀλαζόνας μὲ ἔργα ἰδικά σου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τῆς ἀμαθείας των· νὰ τοὺς χτυπᾷς τὴν μύτη μόνον ἂν σὲ πειράζουν ὀνομαστί, ὅπως ἐγὼ (καὶ τοῦτο οὐχὶ συχνὰ) τὸ κάμω, πρὸ πάντων διὰ τοὺς φράγκους. Τώρα μόνον εἰς τὸ περὶ ἀκαθίστου νέον μου ἔργον θὰ περάσω ἀπὸ τὸ κόσκινόν μου καὶ δύο γραικούς· ἔτσι τὤφερεν ἡ ἀνάγκη.

Χαίρω ὅτι διέλυσας καὶ ἐξήτμισας τὸ παράπονόν μου μὲ τὸ «Ἄ ρ ι σ τ α, κ ά λ λ ι σ τ α, β έ λ τ ι σ τ α». Ἀληθῶς κ ά π ο τ ε μ ε τ ε ν ό ο υ ν διατί δὲν ἔμεινα εἰς τὸ Μουσεῖόν σας κατὰ τὸ 1892· ὥστε ὁ Γεδεωνοβαπορίδης ἀντὶ νὰ μὲ βλάψῃ | μοὔκαμε καλό. Χαίρω· τὸ χρεωστῶ ὀλίγον τοῦτο καὶ εἰς τὴν διπλωματικὴν μὲν ἀλλὰ ἀρκετὰ φιλικὴν συμβουλὴν (1892) τοῦ Κωστάκη Καραθεοδωρῆ· ἧς τὸ βάθος μὲκαμε νὰ μείνω ἐδῶ, χωρὶς αὐτὸς καμμίαν εὐθύνην νὰ ἔχῃ διὰ τὴν ἀπόφασιν τῆς εἰς Π/πολιν τότε ἐπιστροφῆς μου. Δὲν ἠξεύρω ἂν σοῦ διηγήθη ποτὲ τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο. Νὰ τοῦ τὸ ἐνθυμίσῃς παρακαλῶ μὲ ἓν θερμὸν «εὐχαριστῶ» ἀπὸ μέρους μου. Ἐγὼ ἕως τώρα ἔχω ἐδῶ δύο δημοσίας θέσεις· εἶμαι ἀρκετὰ εὐχαριστημένος γιὰ τὴν ὥρα· ἀπὸ δὲ τιμὰς καὶ ὀφφίκια καὶ διπλώματα, μὴν τὰ ῥωτᾷς, φίλε μου. Κατήντησαν εἰς ὁρμαθὸν ἀρκετὰ βαρύν· ἕνα μόνον εἶναι λυπηρόν, ὅτι πιέζει τὸ κεφάλι μου πάντοτε μολύβδινος οὐρανός, χωρὶς ἀστέρια, ἀλλὰ καὶ βαρὺς καὶ μακρὸς χειμών· δηλαδὴ ὅλα τἄχ᾽ ἡ Ζαφιρίτσα, μόν᾽ ὁ φερετζὲς τῆς λείπει.

Τὰ ἰδικά σου εἶναι λυπηρά, νοῶ τὸ οἰκονομικὸν μέρος. Ἄλλο δὲν ἔχω νὰ εἰπῶ· ἔσο γενναῖος καὶ μὴ μικροψυχῇς· ἔχε δὲ πάντοτε κατὰ νοῦν ὅτι ἡ θεία πρόνοια ἀμείβει τοὺς καλοὺς ὡς σὲ καὶ ἐμὲ ἐργάτας· ἐμὲ ἐδῶ μὲ ἀφῆκε τυραννούμενον δέκα ὁλόκληρα χρόνια, καὶ ὅμως ἐνέπνευσε δικαιοσύνην καὶ τὰ πάντα διώρθωσεν αἰφνιδίως πρὸς ἀνάπαυσίν μου μέχρι οὗ θέλω ἐγώ. Δὲν

ἔχω καὶ καλὴν ὑγείαν· ἀλλ᾽ εἰς τοῦτο οὔτε ἡ Πρόνοια πταίει, οὔτε ἄλλος κανείς· μόνον ἐγὼ αὐτός. |

Μὴν ἀπορῇς ὅτι δὲν ἐξέμαθα τὰ Σκυθικά. Κουτσὰ στραβῶ (sic) τὰ μιλῶ καὶ τὰ ναῶ (sic). Σὺ νέος ἔμαθες τὰ γερμανικά, διότι πῆγες εἰς Γερμανίαν διὰ σπουδήν, ἐνῶ ἐγὼ καὶ προσεκλήθην ἐδῶ καὶ ἀπεστάλην ἐπισήμως ἐξ Ἱεροσολύμων πρὸς ἔκδοσιν τῶν Ἱεροσολυμιτικῶν μου. Φαντάσου λοιπὸν ὑπὲρ τριάντα μικρομεγάλους νὰ τυπώσῃς τόμους γραικικούς, καὶ ἂν ἔτσι μποροῦσες νὰ βρῇς καιρόν, ἄνθρωπος ὑπερῆλιξ, νὰ μάθῃς καὶ καλὰ σκυθικά. Πῶς ἐπρόφθασα καὶ νὰ τοὺς γράψω καὶ νὰ τοὺς τυπώσω εἰς διάστημα 15 ἐτῶν εἶναι θαῦμα· ἐννοεῖται ὅτι ἐξῄρεσα τὴν ὑπερεκατοντάδα διατριβῶν ἐδῶ καὶ ᾽κεῖ χωσμένων.

Ἐπαναλαμβάνω ὅτι οὐδεμίαν ἀπόκρισιν ἔλαβον τῶν Καραθεοδωρῆ· ἀλλ᾽ ὡς σᾶς προέγραψα, τὸ ἔρριψα στὸ κρύο.

Ἀναμένω τὰς ἐκ Θεσσαλονίκης σημειώσεις.
Τὸν υἱόν σου καὶ συνώνυμόν μου ἀσπάζομαι.
Καὶ ταῦτα μὲν τὸ τάχος ἔγραψε,
Σὺ δέ, φίλε, ὑγίαινε.

Α. Π. Κεραμεὺς

6 συμπτωσὶν ms. 26 φραγκους ms.

25

Ἐν Π/πόλει, 21 Αὐγούστου, 1906
Fontanka 93, log. 17

Φίλτατέ μοι Κύριε
Β. Μυστακίδη,

Ἔλαβον τὸ δελτάριόν Σας. Τὴν ἐκκλησ. Ἀλήθειαν, περὶ ἧς μοὶ γράφετε, δὲν ἔλαβον εἰσέτι. Ὅσον δ᾽ ἀφορᾷ εἰς τὸ γράμμα καὶ τὸν κατάλογόν Σας, ταῦτα τὰ εἶδον πρὸ ἡμερῶν, παραπεμφθέντα μοι πρὸς γνωμοδότησιν καὶ ἐκλογήν. Ἐννοεῖται ὅτι ἐσημείωσα ὡς désirables μόνα τὰ θεολογικά, ἀξίας περίπου 200 φράγκων· τὰ δὲ λοιπὰ εἶπον ὅτι δέον νὰ γνωμοδοτήσουν οἱ οἰκεῖοι τμηματάρχαι, ὁ τῆς ἱστορίας καὶ ὁ τῶν Καλῶν Τεχνῶν· οἵτινες ὅμως, πρὸς ἀτυχίαν σου δὲν εἶναι ἐδῶ· ἀλλὰ καὶ ἂν ἔλθουν, Κύριος οἶδεν ἂν θ᾽ ἀποφασίσουν τι. Ἔπρεπεν, εὐλογημένε, ν᾽ ἀρχίσῃς ἀπὸ θεολογικὰ ἱκανά, νὰ τὰ ἔχῃς ξεχωρισμένα εἰς χωριστὸν κατάλογον, διότι μόνος ἐγὼ ἐν|διαφέρομαι ἐκεῖ ἀπὸ νεογραικικά, θέλων ἔτζι εἰς τὸ τμῆμά μου νὰ συλλέξω ὅλα τὰ ὑπὸ γραικῶν τυπωθέντα ἀπὸ 15-ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς θεολογικὰ βιβλία· ἄλλο τμῆμα πρόθυμον ἴσως ὡς τὸ ἰδικόν μου εἶναι τὸ λεγόμενον Rossica, ὅπου συγκεντροῦνται τὰ εἰς ξένας γλώσσας (ἔξω τῆς Ῥωσσικῆς) γραμμένα περὶ Ῥωσσίας καὶ τὴν Ῥωσσίαν ἐνδιαφέροντα βιβλία· καὶ ἂν ἔχῃς τοιαῦτα κατάγραφέ τα ξεχωριστὰ μὲ τὴν ἐπιγραφήν : Pour la section R o s s i c a.

Τώρα διὰ τὴν πρώτην σου ἀπόπειραν ἀπεφασίσθη νὰ σοῦ ἀποκριθοῦν ὅταν καὶ οἱ ἄλλοι τμηματάρχαι περὶ τῶν ἰδικῶν των γνωμοδοτήσουν, οὕτως en bloc. Ἐννοεῖται ὅτι τοῦτο θ' ἀργήσῃ, οὐδ' εἶναι δυνατὸν ἄλλως γενέσθαι, τοῦ Ῥεγιστράτορος τοῦ ὅλου καταστήματος καὶ τοῦ Διευθυντοῦ οὕτως ἀποφηναμένων. Τοῦτο ὅμως δὲν σὲ ἐμ|ποδίζει, ν ο μ ί ζ ω, νὰ κάμῃς μετὰ ἕνα μῆνα καὶ ἄλλον κατάλογον ἀποκλειστικῶς θεολογικῶν βιβλίων (Pour la Section de Théologie), καὶ νὰ προτείνῃς τὴν ἐξαγοράν.

Ἡ ἀγορὰ τῶν μολυβδοβούλλων ἐγένετο πολὺ ἐσπευσμένη. Ἡ ἀρχικὴ τιμή, ὅπως τὴν εἶχα ὁρίσει, ἂ ν κ α ὶ α ὐ τ ὴ ἐ σ π ε υ σ μ έ ν η, ἤρκει καὶ ὑπερήρκει. Ὁ δι' ὃν τὰ ἠγόρασα φίλος δὲν εἶναι ἐδῶ, ἀλλ' εἰς Εὐρώπην· καὶ ὅταν ἔλθῃ, ἀμφιβάλλω ἂν τὰ δεχθῇ, καὶ ἔτζι φοβοῦμαι ὅτι θὰ μείνουν εἰς τὴν καμποῦράν μου. Ἤνοιξα ὅλα τὰ χαρτιά, τῶν μολυβδοβούλλων, καὶ τὰ τῶν 700 τόσων, τὰ εἶδα ἓν πρὸς ἕν· μὰ τί νὰ σοῦ εἰπῶ; πλὴν 15 μολυβδοβούλλων, τῶν θαμπωσάντων με, ὡς ἐνθυμεῖσαι (διότι μὲ ἄλλα τινὰ ἦσαν εἰς ἰδιαίτερον χαρτίον), πάντα τὰ λοιπὰ εἶναι δ ι ὰ π έ τ α μ α· τὰ πλειότερα ἐφθαρμένα, ἄλλα πάμπολλα οὐδόλως ἀ|ναγινώσκονται· ἄλλα δὲ πάλιν πάμπολλα ἔχουν ἁπλῶς μονογράμματα, καὶ ἑπομένως εἶναι ἐξ ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἀγοράζουν οἱ ἀρχάριοι ἐν ταῖς ἀγοραῖς τῆς Εὐρώπης μὲ ὀλίγα σαντίμια, πρὸς ἐξάσκησιν ἐν τῇ ἀναγνώσει μονογραμμάτων. Ἀπὸ τὴν οὕτως λοιπὸν ἀκριβὰ ἀγορασθεῖσαν συλλογὴν δὲν ἔχει νὰ ὠφεληθῇ ἡ ἱστορία σχεδὸν τίποτε. Ἔπειτα σημείωσαι καὶ τοῦτο, ὅτι ἡ συλλογὴ αὕτη, ὡς ἦτο διατεταγμένη ἐν τοῖς χαρτίοις, ἦτο μachiniκή (sic), δηλαδὴ διαβολικῶς διατεταγμένη· κάθε χαρτίον μεταξὺ πολλῶν δεκάδων μολυβδοβούλλων εἶχε καὶ ἀπὸ ἓν ἢ δύο μολυβδόβουλλα, ἄξια προσοχῆς τινός· ἑπομένως εἶναι ἀποδιαλούδια, ἀφεθέντα ὡς περιφρονήσεως ἄξια ἀπό τινα τῶν αὐτοῦ συλλογέων ἀρχαιολόγων· καὶ τοῦτο τὸ προέδωκαν τὰ ἐπὶ τῶν χαρτίων γαλλικὰ σημειώματα, οἷον pièces, frustes, insignifiants κτλ. cassés κτλ. Ὥστε ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτην | ὁ κάποιος ἐκεῖνος ἐδιάλεξε τὰ καλλίτερα, τὰ εὐανάγνωστα, τὰ μᾶλλον ἐνδιαφέροντα, καὶ τοῦ ἀφῆκε τὰ ἄχρηστα μὲ ὀλίγα τινὰ χρήσιμα πρὸς μὴ κατανόησιν τῆς πονηρίας του. Ἐγὼ λοιπὸν τὴν ἔπαθα, σὺ δέ, φίλτατε, ἔσπευσες νὰ ἀναβῇς δεκαπέντε λίρας περιπλέον. Ὅπως καὶ ἂν συνέβη τὸ πρᾶγμα, εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ πληρώσω ὡς τίμιος ἄν(θρωπ)ος τὸν κ. Ἀνδρόνικον Κιτάογλουν, καὶ ἰδοὺ σοῦ στέλλω τὸ εἰς ὄνομά του τσέκι (ἐπὶ ἐπιστροφῇ ἐννοεῖται τῆς ὑπογραφῆς μου) πρὸ τῆς ληξιπροθεσμίας του, καὶ ὅπως φαίνομαι αὐτῷ γενναῖος, ἐλπίζω καὶ αὐτὸς νὰ φανῇ γενναῖος μὲ μικράν του θυσίαν, νὰ προσπαθήσῃ δηλαδὴ νὰ εὕρῃ καὶ νὰ μοῦ στείλῃ τουλάχιστον τριάντα διαλεχτὰ καὶ εὐανάγνωστα καὶ μεγαλούτζικου σχήματος μολυβδόβουλλα, διὰ νὰ τὰ διατάξω καὶ ἐγὼ διαβο|λικῶς εἰς τὰ χαρτία, καὶ οὕτω νὰ παρουσιάσω ταῦτα εὐπροσώπως εἰς τὸν φίλον μου, ὁπόταν ἐπιστρέψῃ, καὶ νὰ τρέφω τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ μοῦ δώσῃ τὴν ἀξίαν των.

Μὴ μὲ λησμονήσῃς, παρακαλῶ, ἂν εὕρῃς τὰς χιλιάδας τοῦ Τζέτζη καὶ τοὺς ἐρωτικοὺς Συγγραφεῖς τῆς ἐκδόσεως Teubner.

Ἀσπαζόμενός σε

μένω ταπεινός σου δοῦλος
Ἀ. Π. Κεραμεὺς

Υ.Γ. Ἀναμένω ταχέως τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ ὁμολόγου μου.

26

Ἐν Π/πόλει, 8 7βρίου 1906
Fontanka 93, log. 17

Ἀγαπητέ μοι κύριε Μυστακίδη,

Εἶμαι κάτοχος τῶν δύο φιλικῶν σας, καθὼς καὶ τοῦ ἐσχισμένου ὁμολόγου. Διὰ τὸ τελευταῖον σᾶς εὐχαριστῶ θερμῶς, καὶ ὁμολογῶ ὅτι σᾶς ἐνώχλησα πολὺ μὲ τὸν κ. Ἀνδρόνικον. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ μολυβδόβουλλά του, ἀληθὲς εἶναι ὅτι πολὺ ἔσπευσα ἄνευ προεξετάσεώς των. Ὁ φίλος μου, δι' ὃν τὰ ἠγόρασα, ἐδιάλεξε μόνον 40 κομμάτια καὶ ἔδωκέ μοι μίαν τιμὴν δικαίαν, πολὺ μακρὰν τῆς πληρωθείσης. Τὴν ἐδέχθην εὐχαρίστως πρὸς διάσωσιν μέρους τῶν χρημάτων. Τὰ λοιπὰ θὰ μείνουν εἰς βάρος μου, διὰ νὰ κουράζω τοὺς ἰδικούς μου ὀφθαλμοὺς ἀπὸ καιρὸν εἰς καιρόν. Οἱ σχηματίζοντες συλλογὰς θέλουν πράγματι ὄχι μόνον bien conservés, ἀλλὰ | καὶ interessants, καὶ ἔχουν δίκαιον. Πρὸς τί νὰ φορτώνωνται μὲ bric-à-brac καὶ μὲ πράγματα ἀνούσια ; Παρηγοροῦμαι μόνον μὲ τὰ ἐμὲ ἰδίως ἐνδιαφέροντα βυζαντινὰ σταθμία. Τέλος ἡ δουλειὰ αὐτὴ ἐτελείωσεν.

Κάμε μου τὴν χάριν παρακαλῶ νὰ μοῦ στείλῃς, ἂν εὕρῃς καιρόν, μίαν περιγραφὴν τῶν εἰς τὸ Τσινικλὶ (ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν μεταλλίνων) εὑρισκομένων σταθμῶν, καὶ εἰ δυνατὸν καί τινα dessins αὐτῶν· καθὼς καὶ σημείωσιν περὶ τοῦ ἀκριβοῦς σημερινοῦ βάρους των εἰς grammes γαλλικά, καὶ περὶ τῆς διατηρήσεώς των : λ.χ. très bien conservé, assez b. conservé, gaté, cassé, κτλ. κτλ. Ἐπίσης καὶ τοὺς ἀριθμούς των κατὰ τὸ Inventaire τοῦ μουσείου. Τὸ πρᾶγμα δὲν ἐπείγει, ἀλλὰ πρέπει νὰ γενῇ, τὸ | πότε ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν καλήν σας διάθεσιν.— Τὰ ἕως τώρα τυπωθέντα 2 ἄρθρα σας ἐν τῇ Ἀληθείᾳ ἀνέγνων. Εἶσθε χαρίεις· ποῦ καὶ πῶς θὰ τελειώσητε, θὰ ἰδοῦμεν. Δὲν βλέπω τὴν ἀνάγκην νὰ ἔχητε τῆς βοηθείας ἄλλων πρὸς ἀνακάλυψιν παραδόξων παρὰ τῷ Λάμπρῳ. Σεῖς ἀρκετὰ γνωρίζετε, καὶ θὰ ὑπεραρκοῦν διὰ τὸ grand public.

Πιστεύω ἐν τῷ μεταξὺ νὰ ἐλάβατε ἀπόκρισιν τῆς ἐδῶ βιβλιοθήκης. Τὸ προσκυνητάριον τοῦ 1807 (μὲ τὰς 70 εἰκόνας του) δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ προτείνετε· ὑπάρχει ἐδῶ. Ὅ τι θεολογικὸν ἔχετε ῥωμαΐκο, καὶ παλαιὸν καὶ

νέον, ἠμπορεῖτε νὰ τὸ προτείνετε. Εἰς αὐτὸ θὰ σᾶς συντρέξω ὡς σᾶς ὑπεσχέθην.

Τὰ 3 tirages, ἃ ἐλάβατε, εἶναι ἀπὸ τὰ «Βυζαντινὰ Χρονικὰ» τοῦ 1905, τόμ. 12-ος.

Σᾶς εὔχομαι πᾶν ἀγαθὸν
Α. Π. Κεραμεὺς

27

Ἐν Π/πόλει, 22 Σεπτ. 1906
Fontanka 93, log. 17

Ἀγαπητέ μοι κύριε Μυστακίδη,

Ἀποκρίνομαι διὰ μιᾶς καὶ εἰς τὰ τρία ἀλλεπάλληλα φιλικά σας. Εὐχαριστῶ θερμῶς διὰ τὸ ὑπόμνημα καὶ τὸν λεξικὸν ἔρανον, καθὼς καὶ δι' ὅσα ἄλλα στέλλετε μὲ τὴν τελευταίαν ἅτινα θὰ λάβω ἀναμφιβόλως μετὰ 3 ἡμέρας, ἂν καὶ ἓν τούτων τὸ ἔχω, τὸ τοῦ Οἰκονόμου· ἀλλὰ δὲν πειράζει· θὰ τὸ δωρήσω εἰς ἕνα συνάδελφόν μου. Μεγάλην ἀνάγκην ἔχω νὰ εὑρῶ τὰ λείποντα ἀπὸ τὸν Παρνασσόν μου, δηλ. τόμους Α', Β', Η', Θ' καὶ ΙΓ'. Ἔχω μόνον τεύχη τινὰ αὐτῶν, τὰ ἑξῆς:

Α' ἔχω τεῦχος η' = 1
Β' » » β', γ', δ', ε', ϛ', ι' = 6
Η' » » α', β', γ', ϛ', ζ', η', θ', ι', ια' = 9
Θ' » » α', β', γ', δ', ε', ϛ', θ', ι', ια' = 9
ΙΓ' » Ἰαν. - Φεβρ., Μαρτ. Ἀπρ. Μαΐου, Ἰουνίου, Ἰουλίου - Αὐγούστου = 6

Ἂν δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ εὕρεσις τῶν ἐλλειπόντων τευχῶν, | προτιμῶ ν' ἀγοράσω τόμους τελείους, ἀλλ' ἀδέτους, εἰ δυνατόν. Θὰ ἤθελον νὰ εὑρίσκετο καὶ τέλειον σῶμα τῆς παλαιᾶς τοῦ Νεολόγου «Σαββατιαίας ἐπιθεωρήσεως» ἥτις εἶχε ζήσει μόνον μῆνας τινάς. ἐν τοῖς φυλλαδίοις της, ἅτινα εἶχον πάλαι ποτέ, περιέχονται κατ' ἔκδοσιν Παρανίκα ἐπιστολαὶ Μαργουνίου.

Ὅσον ἀφορᾷ διὰ νέους καταλόγους εἰς τὴν excelence, συνιστῶ σας νὰ ἀναβάλλετε τοῦτο· διότι ὁ παραπεμφθείς μοι 2-ος κατάλογος, ἔχει μὲν πολλὰ χρήσιμα καὶ ἀνύπαρκτα ἐδῶ, ἀλλὰ συνωδεύθη μὲ παρατήρησιν νὰ ἐκλέξω μόνον πέντε βιβλία καὶ τοῦτο βεβαίως διὰ νὰ ἔχετε μίαν ἀπόκρισιν. Τὸ αἴτιον θὰ εἶναι ἴσως, ὅτι εὑρισκόμεθα εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔτους, ὅτε εἶναι ἐξηντλημένον τὸ μπουτζέ του καὶ γίνεται μεγάλη φειδῶ (sic) *εἰς τὰς τρεχούσας δαπάνας. Λοιπὸν ὑπομονὴ καὶ ἀναστολὴ δι' ἄλλην εὐκαιρίαν καὶ μὲ ἄλλην πρόφασιν.*

Τὸ 3-ον ἄρθρον Σας περὶ τῶν Ἀθηναίων δὲν μοῦ ἦλθεν ἀκόμη.—Ἐὰν ἰδῆτε τὸν παναγιώτατον Δεσπότην μας, κάμετέ μου τὴν χάριν νὰ τοῦ προτείνετε μὲ λεπτότητα, ἂν εἶναι δυνατὸν νὰ μοῦ ἀποσταλῇ διὰ τὴν βιβλιογραφίαν μου τὸ Β' ἔτος τοῦ Ἡμερολογίου τῶν Ἐθν. Φιλανθρ. Καταστημάτων. Εἶναι κρῖμα νὰ τὸ ἀγοράσω μὲ 25 γερὰ γρόσια, καὶ αὐτὸ διὰ νὰ γράψω περὶ αὐτοῦ ὀλίγας γραμμάς.

Ἂν τύχῃ νὰ εὕρῆτε τοὺς προειρημένους «Παρνασσοῦ» τόμους, παρακαλῶ νὰ μοῦ τοὺς στείλετε διὰ τοῦ κ. Σφύρα sous bandes, μὲ ἔξοδα ταχυδρομικὰ εἰς βάρος μου, καὶ μὲ σημείωσίν σας περὶ τῆς πληρωτέας ἀξίας των.

Σᾶς εὔχομαι πᾶν ἀγαθὸν
Α. Π. Κεραμεὺς

28

Π/πολις, 12 Ὀκτ. 906
Fontanka 93, κβ. 17

Φίλτατε κύριε Β. Μυστακίδη,

Ἀποκρίνομαι εἰς τὴν φιλικήν Σας τῆς 7 ἐ.μ. Πᾶν ὅ,τι θὰ μοῦ στέλλετε ταχυδρομικῶς καὶ sous bande μὲ οἱονδήποτε ταχυδρομεῖον, ἐκτὸς ἴσως τοῦ ῥωσσικοῦ, θὰ μοῦ ἔρχεται ἀσφαλῶς, ἀρκεῖ διὰ σπουδαῖα νὰ εἶναι συστημένα. Κατὰ τὴν παραγγελίαν ἐσημείωσα 5 τοῦ 2-ου καταλόγου σας μὲ ἀπέναντι ἀξίαν 255 φράγκων, μικροτέραν ἐννοεῖται τῆς σημειουμένης σφόδρα ὑπερβολικῆς ἀξίας. Ἐλπίζω νὰ σᾶς δώσουν παραγγελίαν σχετικήν. Περὶ τῆς 1-ης ἀποστολῆς σας οὐδὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίζω, ἂν μὴ παραπέμψῃ μοι αὐτὴν ἡ ῥεγγιστρατοῦρα τοῦ καταστήματός μας, τὸ ὁποῖον εἶναι τόσον μέγα, ἀχανές, ὥστε μόνον ὁ ἐν αὐτῷ περίπατος, ἄνευ ἀναβάσεως καὶ διαπορεύσεως τῶν galleries, διαρκεῖ τέσσαρας ὅλας ὥρας. Ἐννοεῖται ὅτι κατ' | αὐτὸν τὸν τρόπον οὔτε συναδέλφους οὔτε μαναδέλφους βλέπω, ἀφοῦ ἔχω ἰδιαιτέραν εἴσοδον εἰς τὸ τμῆμα μου καὶ ἰδιαιτέραν ὑπαλληλίαν· ἐκτὸς τούτου οἱ κύριοι ἐκεῖνοι δὲν καταλαμβάνουν ἀπὸ ῥωμαίικες φυλλάδες· εἶναι δι' αὐτοὺς ὅσον δι' ἡμᾶς τὰ κινέζικα. Καὶ δι' αὐτὸ πρέπει ν' ἀφήσῃς κάθε ἐλπίδα ἀπὸ ἐκείνους· ἄλλως τε εἶναι δουλειὰ τῆς ῥεγγιστατούρας (sic) *ἡ παράπεμψις καταλόγων ἀγορῶν εἰς τὰ τμήματα, καὶ ἂν ἡ διρέκτσια δὲν δίδει διαταγὴν σχετικήν, οὐδεμία παράπεμψις γίνεται· ἂν δὲ ἐξαιρετικῶς παραπέμπονται* (sic) *εἰς ἐμὲ ῥωμαίικες προτάσεις, τοῦτο συμβαίνει, διότι καὶ ἐγὼ τὸ θέλω καὶ προσπάθεια καταβάλλεται νὰ μοῦ φαίνωνται εὐχάριστοι διὰ πολλοὺς λόγους. Ἔπειτα ὑπάρχει καὶ λόγος οἰκονομικός, τοῦ κυβερνητικοῦ κονδυλίου μικροῦ ὄντος καὶ μὴ ἐπαρκοῦντος εἰς τὰς προτεινομένας πολλαχόθεν τοῦ κόσμου ἀγοράς· ἀγοράζομεν λοιπὸν ὅτι | δυνάμεθα καὶ ὅπως δυνάμεθα καὶ πολλάκις κατὰ καπρίτσιο τοῦ Κώστα καὶ τοῦ Γιάννη. Ὅσον διὰ τὰς χαλκογραφίας σου χάνεται πᾶσα ἐλπίς, διότι*

ὁ ἐπ' αὐτῶν τμηματάρχης γέρων 84 ἐτῶν ἀπέθανε προχθὲς καὶ αὔριον εἰς τὰς 10 πρ. μεσημ. τὸν θάπτομεν, καὶ τὸ τμῆμα του ὁ Θεὸς ἠξεύρει πόσον χρόνον θὰ μένῃ ἀκέφαλον.

Τὴν Ἑ β δ ο μ ά δ α, παλαιὰν καὶ νέαν, ἔχω ὁλόκληρον. Ἀφοῦ ἔχετε ἐκ τοῦ Παρνασσοῦ, πλὴν τοῦ Α' καὶ Β' τόμου, ὅσα λοιπὰ μοῦ λείπουν, δότε παρακαλῶ τῷ κ. Σφύρᾳ, πρὸς ἀποστολήν, στέλλοντές μου καὶ σημείωσιν πόσα νὰ Σᾶς πληρώσω. Μετὰ τὰς 20 τούτου τοῦ μηνὸς θὰ ἐξοφλήσω τὸν μετὰ τοῦ καταστήματος Δεπάστα - Σφύρα - Γεράρδου λ/σμόν μου. Ἐννοεῖται ὅτι ὁ Παρνασσὸς εἶναι δι' ἐμέ, διὰ συμπλήρωσιν τοῦ σώματός μου.

Ἂν δὲν θέλετε νὰ ἐνοχλήσετε τὴν Α.Θ.Π. διὰ τὸ Β' ἔτος τοῦ Ἡμερολ. ἐθν. Καταστημάτων, | δὲν πιστεύω νὰ σᾶς εἶναι δύσκολον νὰ τὸ ἁρπάσητε ἀπὸ ἄλλον τινα, καὶ ἀπ' αὐτὸν τὸν ἐκδότην Ἰωαννίδην, λέγοντές του ὅτι τὸ θέλετε δι' ἐμέ.

Τὸ δὲ Ἡμερολόγιον, ὅπερ σεῖς οἱ Μεγαλοσχολῖται ἑτοιμάζετε, ἀμφιβολία δὲν ὑπάρχει ὅτι θὰ τὸ ἔχω δι' ὑμῶν.

Τὰ σημειούμενα ὡς διπλᾶ βιβλιάριά σας (Χρυσοβέργην, Γρηγόριον Χίου) ἄλλοτε εἶχον· τώρα δὲν τὰ ἔχω καὶ θὰ τὰ δεχθῶ εὐγνωμονέστατα. | Τώρα κατασκευάζω, ἔχων πρὸς τοῦτο γραφεῖς ἰδίους, κατάλογον τῆς ἰδίας μου βιβλιοθήκης, ὃν καὶ θὰ τυπώσω, ἂν ἐξοικονομήσω τὰς δαπάνας, εἰς 2 τομίδια, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν οὐχὶ Catalogue, ἀλλά: M e s l i v r e s. Δὲν εἶναι καὶ ὁ τίτλος αὐτὸς ἰδιότροπος;

Ὑγίαινε, ἀγαπητὲ Βασίλειε

πανοικεὶ

Α. Π. Κεραμεὺς

1 in marg. sup. altera manu (Mystacidis) Φιλανθρω Καταστημα μελήσει (?)

29

Ἐν Π/πόλει, 29 Ὀκτ. 1906
Fontanka 93, log. 17

Ἀγαπητέ μοι κύριε Μυστακίδη,

Ἀποκρίνομαι εἰς τὸ φιλικόν σας τῆς 24 ἐ.μ. — Ἡ Διεύθυνσις τῆς συντάξεως τῶν Βυζαντ. Χρονικῶν ἔχει οὕτως:

Monsieur W. von R e g e l
S t P ê t e r s b o u r g
Bassilii - Ostrov, grande
Perspective, N° 3.

Σᾶς εὐχαριστῶ διὰ τὴν φροντίδα σας περὶ τοῦ 2-ου Ἡμερολ. ἐθν. καταστημάτων, καθὼς καὶ διὰ τὰ ὑπαινισσόμενα 3 φυλλάδια, τὰ ἐμοί, ὡς γράφετε, ποθούμενα. Ἐλπίζω νὰ τὰ ἔχω μετὰ τοῦ ἡμερολογίου.

Καὶ αἱ δύο ἀποστολαί σας ἐλήφθησαν εἰς τὸ τμῆμά μου. Τὸ «Βίοι ἁγίων» Μαργουνίου εἶναι ἐλλιπὲς εἰς τὸ τέλος· ἀλλὰ δὲν πειράζει· | ἐν τῷ τμήματι ὑπάρχει κάλλιστον ἐξαμπλάριον 5 ἐτῶν παλαιότερον (1680). Ἐπίσης καὶ ἄλλα τινὰ εἶναι εἰς κακὴν κατάστασιν. Τέλος θὰ τὰ δέσω πρὸς διάσωσίν των ἀπὸ περαιτέρω καταστροφῆς. Μὴν φιλαργυρευθῇς διὰ τὸν Εὐεργετηνόν σου· στεῖλέ τον, διὰ νὰ φανῇς συνεπής· ἡ μὴ δῆθεν εὕρεσίς του ἐξέπληξε τοὺς ἐν τῇ ῥεγιστρατούρᾳ· στέλλοντας τον κόλασε παρακαλῶ τὴν πρὸς τοῦτο ἀσυνέπειαν, ἀφοῦ μάλιστα σοῦ ἀφέθη ἀπερίκοπος ἡ τιμή του. Τὰ Ἰουδαϊκὰ κάλλιστα ἐπληρώθησαν· ἀντίτυπα πολλαπλᾶ εὑρίσκονται πολλαχοῦ ἐν βιβλιοθήκαις ἡμετέραις, καὶ δύναμαι καὶ νὰ Σᾶς τὰς ὀνομάσω (Σμύρνη, Ἱ(ερουσα)λήμ, Ἀθῆναι, Ἄθως καὶ καὶ καί).

Τὴν μὲν Ἑ β δ ο μ ά δ α ἔχω ὅλην, | ὡς καὶ τὴν 3τομον νέαν τοῦ Νεολόγου Σαββατ. Ἐπιθεώρησιν· ἀλλ' ἐγὼ θέλω τὴν παλαιὰν τοῦ Νεολόγου ἐπιθεώρησιν, ἧς εἶχον τυπωθῇ περὶ τὰ 15 τεύχη μόνον, καὶ ἐν ᾗ ὁ Παρανίκας εἶχε καταχωρίσει πολυαρίθμους ἐπιστολὰς Μαργουνίου ἀπὸ κώδικος Ἀριτζοῦς, μὴ ὑπάρχοντος πλέον ἐκεῖ ἐν Ἀριτζοῦ. Αὐτὰς τὰς ἡμέρας θὰ ἐλάβατε βεβαίως τὸ ἐξ ὑπερτετρακοσίων φράγκων τσέκι, καὶ οὕτω τὰς ἑορτὰς θὰ πίῃς καὶ ἐν ἰδιαίτερον ποτήρι κρασιοῦ ὑπὲρ ὑγείας καὶ μακροημερεύσεώς μου, δὲν ἀμφιβάλλω. Ἂν τυχὸν ἔχητε καὶ κώδικας, προτείνατέ τους καὶ τούτους τὸ ἐρχόμενον ἔτος, ἀλλὰ ξεχωριστὰ μὲ γράμμα εἰδικὸν διὰ κώδικας· αἱ τιμαὶ νὰ εἶναι λογικαί, καὶ σιάζονται ἐδῶ. — Πιστεύω νὰ μὴ | λησμονήσητε τὰ ἐν τῷ Μουσείῳ σταθμά σας.

Τῶν Ἀθηναϊκῶν Σας εἶδον καὶ τὸ Δ', ἀλλὰ τί νὰ σοῦ πῶ, φίλε: δὲν καταλαμβάνω τί θὰ ὠφεληθῇς ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀνιαρὰν ἱστορίαν: εἶναι ποτὲ δυνατὸν νὰ κλείσῃς τὸ στόμα τῶν ἀνθρώπων; Ὁ Κώστας καὶ ὁ Γιάννης, ἠμπορεῖ νὰ λέγουν ὅσον θέλουν ὅτι δὲν ἐργαζόμεθα, ὅτι εἴμεθα ἀμαθεῖς, ὅτι τοῦτο, ὅτι τὸ ἄλλο. Ἂς πά' νὰ λέγουν ἀρκεῖ νὰ φαίνεται ὅτι κάτι παράγομεν· αὐτὸ καὶ μόνον τοὺς ἀποστομόνει (sic). Βλέπεις καταντῶ ἀδιάφορος καὶ ἄχολος, καὶ πράγματι αὐτὸ συνιστῶ καὶ εἰς σὲ ὡς μέσον μακρύνσεως τοῦ βίου μας. Σοῦ εὔχομαι πᾶν ἀγαθὸν καὶ ἰδίᾳ ὑγείαν.

Ἐ ν β ί ᾳ

Α. Π. Κεραμεὺς

30

Ἐν Π/πόλει, 24 Ἰαν. 907
Fontanka 93, log. 17

Φίλτατε κύριε Μυστακίδη,

Μόλις σήμερον εὗρον καιρὸν ν' ἀποκριθῶ εἰς τὸ φιλικόν σου πιττάκιον τῆς 8 ἐ.μ. Εἶμαι καταφορτωμένος ἀπὸ διορθώματα ἑπτὰ ταὐτοχρόνως ἐκ-

δόσεων, ἀλλὰ καὶ ὑποχρεωμένος νὰ δίδω ἀμέσως δι' αὐτὰς καὶ συνέχειαν ὑλικοῦ. Τὰς εὐχάς σου ἐδέχθην τότε εὐγνωμόνως. — Τὰ δῶρά σου ἦλθον πρὸ καιροῦ εἰς τὴν βιβλιοθήκην, καθὼς καὶ τὰ εἰς ἐμὲ περίεργα φυλλάδια, ἅτινα καὶ ἐστάχωσα ἀμέσως. Ἀπὸ τὰς πολλὰς φετεινὰς κοπώσεις δὲν ἠξεύρω ἂν θὰ καλοβγάλω τὸν χειμῶνα.

Μυριάκις σὲ ἐνοχλῶ μὲ αἰτήσεις. Ἰδοὺ καὶ μία ἄλλη νέα. Ἐπειδὴ δὲν διδάσκεις ἱστορίαν γλώσσης, θὰ σοῦ εἶναι ἆρά γε δυνατὸν νὰ ξεφορτωθῇς ἀπό τινας δυσευρέστους ἐκδόσεις τοῦ Legrand; ἐννοῶ μὲ τὴν | ἀξίαν των καὶ ἄνευ ἐντροπῆς. Ζητῶ ἐκ τῆς Collection de Monuments τοὺς ἀριθμοὺς 1ère série

N° 1, (Βοσκοποῦλα α' καὶ β' ἔκδοσις).
» 3 (Ταγιαπιέρας, α' ἔδοσις [sic]).
» 7 (Ρίζος Μανὲς Στοιχειομαχία)
» 9 (Ἀπόκοπος)
» 12 (Χαρτζιανῆς καὶ Ἀρετὴ)
» 15 (Σαχλίκης)
» 16 (Physiologus)
» 17 (Λεον. Φόρτιος)
» 18 (Ἀλῆ πασᾶς γενεαλογία)
Nouvelle série, N° 1 (Recueil de chansons).

Ἂν εὑρεθῶσι ταῦτα, θὰ συμπληρωθῇ ἡ σειρά μου. Ἂν δὲν τὰ ἔχῃς, ἴσως θὰ τὰ εὕρῃς | ἢ παρὰ τῷ κ. Γεδεὼν (ἄχρηστα καὶ αὐτῷ), ἢ τυχαίως καὶ βαθμηδὸν εἰς τὰ περὶ τὸν τεκὲ τοῦ Καλδιριμίου παλαιοπωλεῖα καὶ μάλιστα τὸ τοῦ πρώην Χριστοδούλου. Ἀπὸ τὰ τοῦ Γεδεὼν ὀλίγα τινὰ δὲν ἔχω, ὡς τὸ Καλενδάριόν του (τὸ ἐκ τοῦ Συλλόγου) καί τινα ἐκ τῆς Ἀληθείας tirages του κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη. Μὲ αὐτὸν δὲν ἔχω σχέσεις ἀπὸ ὑπερεικοσαετίας, καὶ δι' αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τοῦ τὰ ζητήσω. Ἐπίσης ζητῶ ἀπὸ πολλοῦ, ἓν γαλλικὸν τοῦ μακαρίτου Ἀλεξάνδρου Καραθεοδωρῆ, μετάφρασμά του ἀπὸ ἀραβικὸν παλαιοῦ τινος μαθηματικοῦ, — τὸν βίον Στεφ. Καραθεοδωρῆ ὑπὸ Ταντάλίδου, τὸν ἄλλον Καραθεοδωρῆ ἰατρὸν τοῦ μακαρίτου Μαυρογένη (ἔκδοσιν Παρισίου), τοὺς Les Maurogeni τοῦ Blan|card καὶ τὴν μετάφρασιν (νομίζω Δάντε) τοῦ μακαρίτου Μουσούρου πασᾶ γενομένην ἐν Λονδίνῳ πρὸ δέκα τόσων ἐτῶν.

Ἂν μ' εὑρῇ ζωντανὸν ὁ Ἰούνιος, πηγαινάμενος εἰς Αἴγυπτον, θὰ περάσω νὰ Σᾶς ἰδῶ. Ἔχω ἀνάγκην ἀναπαύσεως.

Εἶδον πρὸ 3 φύλλων τὴν συνέχειαν τῶν Ἀθηναϊκῶν Σας. Ἀφοῦ τὰ τυπώσεις (sic)*, δὲν θὰ ἦτο κακὸν νὰ ἐσχημάτιζον καὶ φυλλάδιον· ὡς ἤρχισες, φαίνεται νὰ ἔχῃς πολλὴν συνέχειαν.*

Μὴν ἀδημονῇς ὅτι δὲν λαμβάνεις ἐντεῦθεν τοὺς λείποντάς σοι τό-

μους Ἱεροσολυμιτικῆς καὶ Ἀναλέκτων· μίαν ἡμέραν θὰ τοὺς ἔχῃς ξαφνικά. Σοῦ εὔχομαι πᾶν ἀγαθὸν καὶ πρὸ πάντων πανοικὶ ὑγείαν. Τὰ σέβη μου εἰς τὴν μητέρα Σας, θαυμαστὴν διὰ τὸ μνημονικόν της.

Α. Π. Κεραμεὺς

32 ἀπο ms. 33 *Καραθεοδωρῆ* supra lin. post *Ἀλεξάνδρου* : cancell. est *Μαυροκορδάτου* 35 - 36 *(ἔκδοσιν Παρισίου)* supra lin.

31

Ἐν Π/πόλει, 3 Φεβρ. 1907
Fontanka 93, log. 17

Ἀγαπητέ μοι κύριε Β. Μυστακίδη,

Ἔλαβον τὸ φιλικόν Σας τῆς 28 π.μ. Ἐν πρώτοις Σᾶς βεβαιῶ ὅτι ἔλαβον εὐγνωμόνως πρὸ καιροῦ τὰ φιλικά Σας δῶρα, οἷον ἐπιτομὴν γεωγραφίας, καὶ ἱκανὰ φυλλαδάκια. Τὸ Β' ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον τῶν Φιλανθρωπ. Καταστημάτων ἕως τώρα οὔτε ἦλθεν οὔτε τὸ εἶδον καὶ παρ' ἄλλῳ τινὶ ποτέ.

Παράξενα μοῦ φαίνονται τὰ διενεργηθέντα πρὸς ἀνατροπὴν τοῦ ἔργου Σας περὶ τῶν Ἀθηναίων λογίων, καὶ πολὺ παραδοξότερα τὰ ἐν τῷ Συλλόγῳ γενόμενα, ὅπου βεβαίως τὰ κομματικὰ καὶ τὰ προσωπικὰ κατ' ἀρχὴν δὲν ἐπιτρέπονται· αὐτὴ τοὐλάχιστον εἶναι τοῦ Συλλόγου ἡ παράδοσις καὶ τῶν κανονισμῶν του τὸ πνεῦμα. Νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι ἄνθρωποί τινες, θέλοντες λόγῳ χάριτος πρὸς διδασκά|λους των ἀθηναίους νὰ προξενήσωσιν αὐτοῖς τιμήν, εὗρον περίστασιν νὰ προσβάλωσιν ἄλλον συνάδελφόν των; Ἂν ἔχῃ οὕτω τὸ πρᾶγμα, τότε μὰ τὴν ἀλήθειαν καλλίτερον νὰ ἰδιωτεύῃ τις, παρὰ νὰ συνεργάζηται μετ' ἀδελφῶν μὴ τηρούντων τὰ τῆς ἀδελφότητος ἀλληλέγγυα βάρη. Παράξενος φαίνεται καὶ ἡ μέχρι τοῦ Παναγιωτάτου Δεσπότου ἐνέργεια ὅπως Σᾶς ἐπιβληθῇ σιγὴ δι' ἀνακοπῆς ἔργου σας φιλοξενηθέντος ἐν τῇ ἐφημερίδι Του. Ὁ Παναγιώτατος φρονίμως ποιῶν δὲν ἐδέχθη τὸ ζητούμενον, ὡς γνωρίζων ὅτι οὐδενὸς ἡ γνώμη περί τινος πράγματος καταπνίγεται· ἡ γενομένη ὅμως ἐνέργεια ἐξηγεῖται, ἂν γνωρίζῃ τις ὅτι ζῆτε ἐν ᾧ τόπῳ ἡ ἐλευθεροστομία συνήθως δὲν ἐπιτρέπεται. Δὲν ἐννοῶ ὅμως, πῶς τόσος τρόμος παρήχθη διὰ τὰ γραφόμενά σας· οὐδὲ δύναμαι νὰ φαντασθῶ ὅτι κατεδέχθησαν οἱ Ἀθηναῖοι, οἱ τόσον συχνὰ ὁμιλοῦντες ἐν ἐφημερίσι περὶ παντὸς πράγματος, νὰ ἐπιβάλωσι σιγὴν εἰς συνάδελφόν των μὴ Ἀθηναῖον· τὸ πολὺ πολὺ θὰ ἐπετρέπετο αὐτοῖς νὰ συστήσωσι | γλῶσσαν ἐκ μέρους Σου ἠπιωτέραν· τοῦτο δὲ ἠδύναντο καὶ ἀπὸ Σοῦ τοῦ ἰδίου κατ' εὐθεῖαν νὰ ζητήσωσι διὰ γραμμάτων. Ὥστε ὅσα ἀγγέλλεις μοι, φίλτατε, περὶ τοῦ νέου δημοσιεύματός Σου, εἶναι δι' ἐμὲ τοὐλάχιστον καὶ παράδοξα καὶ δυσεξήγητα, τοσοῦτον μᾶλλον, καθόσον τὸ δημο-

σίευμά Σου τοῦτο οὔτε τὴν τιμὴν οὔτε τὰ συμφέροντα τῶν περὶ ὧν γράφεις βλάπτει, καὶ τοῦτο διότι περιορίζεται ἐντὸς κύκλου ἐκπαιδευτικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ. Τὸ πολὺ πολὺ ἠμπορεῖ νὰ ἔχῃ τὸ ἐλάττωμα ὅτι εἶναι ὀλίγον τραχύγλωσσον· ἀλλὰ καὶ ἡ φαινομενικὴ αὕτη τραχύτης ἐξατμίζεται παρὰ Σοῦ τοῦ ἰδίου διὰ τῶν ἀφθόνων Σου σύμφωνα εὐμοριστικῶν ἐκφράσεων.

Τὰ γραφόμενά Σας ἐν τῇ «Νέᾳ 'Εφημερίδι» ἀνέγνωσα, θαυμάσας καὶ πάλιν τὴν παρρησίαν Σας. Τὸ τοῦ κ. Σπανούδη ἄρθρον ἐν τῇ «Προόδῳ», περὶ οὗ γράφετέ μοι, ἀγνοῶ τῆς ἐφημερίδος ταύτης οὔσης ἐνταῦθα παντελῶς ἀγνώστου (τοὐλάχιστον εἰς ἐμέ). Ἂν ἄνδρες, ὡς ὁ 'Αγχιάλου καὶ Πελαγωνείας (sic), Σᾶς παρηγό|ρησαν, καὶ τοῦτο ἀρκετόν. Λυπεῖσθε διότι οὐδεὶς λόγιος αὐτοῦ συνεκινήθη. Καὶ ὑπάρχουσιν αὐτοῦ τοιοῦτοι, ἐκτὸς ὀλιγίστων τινῶν, καὶ τούτων δειλῶν, ἐκτὸς ἑνὸς Μυστακίδου ; Καὶ διατί ὁ Μυστακίδης ἄφοβος; διότι ἔχει θέσιν κυβερνητικήν· ἂν τοιαύτην δὲν εἶχε, καὶ αὐτὸς θὰ ἦτο ἢ διδασκαλάριον δειλόν, ἢ ἐξόριστος ἐνεργείαις ἀγυρτογεδεωνοβαπορ ιδείοις. Ἠ λησμονεῖτε ὅτι διὰ τοιούτους ἀγύρτας καὶ διὰ τὰς ἐνεργείας αὐτῶν ἔτει 1892 (ὡς γνωρίζει καλῶς καὶ ὁ καλὸς Μπέης μας) προυτίμησε ὁ γράφων Σας σήμερον νὰ περιφρονήσῃ τὴν ἣν αὐτοῦ Σεῖς θέσιν ἔχετε μετ' αὐτόν ; Γνωρίζοντες λοιπὸν ὅτι ζῆτε ἐντὸς οὕτω καλοῦ περιβάλλοντος, δέον οὐδέποτε νὰ παραπονεῖσθε (sic), ἀλλὰ καὶ νὰ ἀπορῆτε, ὅτι εὑρέθησαν δύο ἀληθῶς λόγιοι ἀρχιερεῖς νὰ Σᾶς ἐνσταλάξωσιν ἀρκοῦσαν παρηγορίαν. 'Εγὼ καὶ πρὸ 3 σχεδὸν ἐτῶν περιεφρόνησα (δι' οὓς λόγους καὶ ἀνωτέρω) καὶ ἄλλην περιφανῆ πολὺ γειτονικήν Σας θέσιν, καὶ νῦν δὲ ἄλλην τινά, ἔτι περιφανεστέραν καὶ σφόδρα μακράν Σας, | ἀναγκάζομαι διὰ τοὺς αὐτοὺς λόγους (τοὺς περιβάλλοντας τὴν χώραν Σας) νὰ μὴ δεχθῶ. Σᾶς τὸ ἐπαναλαμβάνω, ἂν δὲν εἴχατε τὴν θέσιν τοῦ Μουσείου καὶ ἂν μὴ ἐσυγγενεύατε μετὰ φαναριώτιδος, θὰ εἴσθε καὶ Σεῖς σήμερον ἀλλοῦ που καὶ οὐχὶ αὐτοῦ, ἐν τόπῳ ἐν ᾧ καὶ βρυάζει καὶ ἀκμάζει ἡ ἀγυρτεία· θὰ εἰπῆτε ὅτι οἱ Γεδεὼν καὶ Βαποριδαι ἐξεδύθησαν τὸν παλαιὸν ἱματισμόν των. 'Αλλ' ὑπάρχουν ἄλλοι, ξεφυτρώνουν αὐτοῦ τοιοῦτοι καθ' ἑκάστην. Τὸ διατί Σεῖς τὸ γνωρίζετε κάλλιον ἐμοῦ τοῦ ἀπὸ εἴκοσι καὶ ἑνὸς ἐτῶν μὴ Πολίτου. Ταῦτα καὶ ἀρκετὰ καὶ σχετικὰ πρὸς ὅσα ἀδελφικῷ τῷ τρόπῳ ἐγράψατέ μοι.

'Ηγόρασα τὸ 'Ημερολόγιον Χρυσογόνη. 'Απὸ ὅσα μοῦ ἔστειλεν ὁ συγγενής μου κ. Σφύρας εἶναι τὸ μόνον ἄξιον νὰ φιγουράρῃ ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ μου, καὶ τοῦτο διὰ τὰς ἐξαιρέτους διατριβὰς Β. Μυστακίδου, Οἰκονομίδου καὶ Παπακωνσταντίνου. 'Απὸ αὐτοὺς τοὺς τρεῖς ἐπιθυμῶ νὰ ἔχω τὰ tira|ges των, διὰ νὰ δεθοῦν τὸ καθὲν ἰδιαιτέρως ὡς ξεχωριστὰ βιβλιάρια. Δὲν πιστεύω νὰ τὸ ἀρνηθῇ ὁ κ. Παπακωνσταντίνου. Δι' αὐτὸν ἐπιθυμῶ ἐπίσης νὰ γνωρίσω ἂν συγγενεύῃ μὲ τὸν ἐν 'Αϊδινίῳ (Τράλλεσι) παλαιότατόν μου φίλον κ. Μιχαὴλ Παπακωνσταντίνου. Γελῶντες προσθέσατέ τῳ ὅτι δὲν ἐφιγούραρε καὶ ἐμὲ μεταξὺ τῶν ἐκδοτῶν Τραλλιανῶν ἐπιγραφῶν, λησμονήσας νὰ μνημονεύσῃ

ὅσας εἶχα ἐκδώσει τῷ 1876 διὰ τῆς 'Αμαλθείας, διὰ νὰ μὴ ἀναφέρω καὶ ἄλλας τινὰς λησμονηθείσας καὶ ὑπ' ἐμοῦ τοῦ ἰδίου.

Περὶ τῶν χρυσῶν νομισμάτων τοῦ κ. Κιτάογλου οὐδὲν δύναμαι νὰ ἐνεργήσω ὡς ἀγνοῶν ἐνταῦθα ἐραστὰς τοιούτων. Τὸ καθαρὸν θὰ ἠδυνάμην ἐγὼ αὐτὸς ν' ἀγοράσω ὡς δίδον ἀφορμὴν εἰς σύνταξιν διατριβῆς, ἀλλ' ἀπέναντι τῆς ζητουμένης τιμῆς δειλιῶ· ἐκτὸς δὲ τούτου εἶναι καὶ γνωστὸν ἤδη ἐξ ἄλλων ἀντιτύπων.

Περὶ τοῦ χειρογράφου του τὸ πρακτικώτερον εἶναι νὰ κάμῃ, ὅτι τῷ εἶχα εἰπῇ (sic). Ἂς κάμῃ πρῶ|τον τὸ ἐμπορικόν του καθῆκον. Περὶ τὸν Μάρτιον ἂς ἀναγγείλῃ À Son Excellence Monsieur le Directeur de la Bibliothèque Impériale Publique δι' ὀλιγοστίχου γράμματός του γαλλικοῦ ὅτι εἶναι κάτοχος ἑνὸς εὐαγγελίου μεμβρανίνου καὶ ὅτι προτείνει τῇ Direction ταύτῃ ν' ἀγορασθῇ ἀντὶ τόσου ποσοῦ καὶ ὅτι εἶναι εὐδιάθετος πρὸ τῆς ἐξαγορᾶς νὰ τὸ ἐξαποστείλῃ αὐτῇ κατ' εὐθεῖαν πρὸς ἐξέτασιν καὶ ἐκτίμησιν καὶ θὰ προσθέσῃ καὶ σύντομον περιγραφήν : τόσα φύλλα, τόσον μῆκος καὶ πλάτος, δίστηλον, ornements initials τίνος εἴδους κτλ. 'Ε ν ν ο ε ῖ τ α ι ὅ τ ι δ ὲ ν ε ἶ ν α ι φ ρ ό ν ι μ ο ν ν ὰ ε ἰ π ῇ ὅ τ ι κ α ὶ τ ὸ ε ἶ δ α κ α ὶ τ ὸ γ ν ω ρ ί ζ ω ἐ γ ώ. Ἂν θελήσῃ ἡ Διεύθυνσις νὰ τὸ ἀγοράσῃ θὰ μὲ προσκαλέσῃ νὰ γνωμοδοτήσω· θὰ συστήσω ὅτι πρέπει νὰ τὸ ἰδοῦμεν, καὶ ἂν σταλῇ θὰ συστήσω ὅτι δύναται νὰ ἀγορασθῇ μέχρι 800 ῥουβλίων. Καὶ ἂν ἀποφασισθῇ, πρέπει νὰ μένῃ ἱκανοποιημένος ὁ κάτοχός του. Περισσότερα θὰ εὕρῃ μόνον εἰς κανένα τρελλὸν ἐγγλέζον ἢ ἀμερικᾶνον. Τὸ εὐαγγέλιόν του δὲν ἔχει τίποτε τὸ νέον, οὔτε καὶ παμπάλαιον εἶναι. Εἶναι συνειθισμένο βαγγέλιο (sic). Τὸ περι|πλέον τῶν 800 ρ. θὰ ἐξαρτηθῇ ἀπὸ τὴν καλὴν διάθεσιν τῆς Direction, ἂν ἰδῶ ὅτι θέλει νὰ ἐξαγορασθῇ ἀφοῦ ἔτζι κἔτζι τὸ ἔστειλεν ὁ κάτοχός του. Οὗτος ὅμως πρέπει νὰ στηριχθῇ εἰς τὰ 800, ἂν τοῦ γράψουν νὰ τὸ στείλῃ πρὸς ἐξέτασιν.

Ταῦτα καὶ περὶ τοῦ κ. Κιτάογλου.

Περὶ τῶν ἰδικῶν Σας βιβλίων δὲν ἔχετε κανὲν ἐμπόδιον νὰ κάμητε ὡς καὶ πρότερον προτάσεις· ἀλλὰ διὰ νὰ μὴ τοὺς φοβίζητε ἀπὸ λίγα λίγα, καὶ ταῦτα μόνον θεολογικά· ἔτζι κἔτζι θὰ μὲρωτοῦν ἂν εἶναι χρήσιμα. Διὰ τὰς gravures Σας οὐδὲ λόγον νὰ κάμετε. Δὲν ἐνδιαφέρεται διὰ παλιάτσες ὁ νέος ἐπ' αὐτῶν τμηματάρχης.

Διὰ τὰς ἱεροσολυμιτικὰς καὶ παλαιστινάς, νομίζω κάτι νὰ ἐπιτύχητε, ἂν στείλετε καὶ γράμμα καὶ περιγραφὴν καθαρὰν φραντζέζικην : À Monsieur le Secrétaire de la Société Impériale de Palestine

St P e t e r s b o u r g
Vaznessenskaja

Τὸ γράμμα νὰ εἶναι ὀλιγόστιχον, εἶδος προτάσεως.

Θὰ ἐξηκολούθει ἡ σημερινή μου φλυαρία ἂν εἶχε τόπον κενὸν εἰς τοῦτο τὸ

φύλλον· τὴν εὐχετικὴν κάρταν Σας ἔλαβον. Εἰς τοὺς ἀρρώστους Σας εὐχὰς ὅτι πλείστας πρὸς ταχεῖαν ἀνάρρωσίν των.

Ὑγίαινε φίλτατε

Α. Π. Κεραμεὺς

10 - 11 *δὲν ἐπιτρέπονται* supra lin. cancellatis tribus verbis *(δέον νὰ...)* 59 *ἀρκετα* ms. 108 - 112 in marg.

32

22 Φεβρ. 907. Π/πολις
Fontanka 93, κβ. 17

Φίλτατέ μοι κύριε Βασίλειε,

Ἔλαβα σήμερον τὸ φιλικόν Σας τῆς 17 ἐ.μ. καὶ ἀμέσως ἀποκρίνομαι. Πρῶτον Σᾶς βεβαιῶ ὅτι ἔλαβον τὰς «Ἀκτῖνας» εὐγνωμόνως καὶ παρακαλῶ νὰ μεταδώσητε τὰς εὐχαριστίας μου τῷ φιλοκάλῳ ἐκδότῃ. Τὸ Β' τοῦ Ἡμερολογίου τῶν ἐθν. καταστημάτων νὰ εἶσθε βέβαιος ὅτι δὲν θὰ ἐστάλη. Δὲν τὸ ἔλαβον οὐδὲ καὶ τὸ εἶδον ἀλλαχοῦ που. Τὸ Α' ἔχω ἀπὸ πέρυσι (δηλαδὴ πρὸ 14 τόσων μηνῶν) ἐξ ἀποστολῆς τοῦ μακαρίτου Ἰωαννίδου. Δὲν καταλαμβάνω διατί διστάζετε νὰ στείλετε τῷ κ. Regel ὅ τι συμπλήρωμα ἢ ἀπεικόνισμα ἔχετε διὰ τὸν Παροναξίας, ἀφοῦ ἐκράτησε τὸ χειρόγραφόν σας, καὶ ἐννοεῖται | πρὸς ἔκδοσιν. Ἔχετε δικαίωμα νὰ τοῦ στείλετε ὅσα θέλετε σχετικὰ πρὸς τὸ ἄρθρον σας, ἀλλὰ μὲ ὁδηγίας ποῦ καὶ πῶς νὰ τὰ παρεμβάλῃ. Τὸν κ. Regel βλέπω σπανιώτατα. Ἐνθυμοῦμαι ὅτι πρὸ πολλοῦ εἶπέ μου πῶς (sic) *ἔλαβεν ἄρθρον Σας.— Εἶδον καὶ τὴν νέαν ἀκολουθίαν ἐν τῇ Ἀληθείᾳ τῆς περὶ Ἀθηναίων λογίων πραγματείας Σας.— Ἐπειδὴ θέλω νὰ δέσω καὶ τὸ περυσινὸν ἔτος τῆς Ἐ. Ἀληθείας, παρακαλῶ νὰ ἐρωτήσητε τὸν διευθύνοντα τὴν ἔκδοσιν, ἂν ἐλησμόνησε νὰ τυπώσῃ καὶ τίτλον καὶ πίνακα τῆς Ἐκκλ. Ἀληθείας 1906, ἢ ἂν πρόκειται νὰ διανεμηθῇ προσεχῶς, ἢ ἂν δὲν θὰ τυπώσουν· οὕτω θὰ κανονίσω τὰ τοῦ δεσίματος.— Εὐχάριστον ὅτι θὰ ἔχωμεν τοὺς Ἀθηναίους λογίους Σας καὶ εἰς ἴδιον βιβλίον.— Παρακαλῶ μὴ μὲ λησμονῆτε διὰ Παρνασσούς, Πανδώραν καὶ Legrand.— Ὅτι μίαν ἡμέραν θὰ φύγω ἐντεῦθεν δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, οὐχὶ δι' ἄλλον λόγον, ἀλλὰ διὰ τὸ ἄθλιον κλῖμα τοῦ τόπου. Τὸ πότε δὲν τὸ γνωρίζω. Δὲν εἶναι δὰ καὶ εὐχάριστον νὰ ταφῶ ἐδῶ ἄκλαυστος καὶ ἀκάνθηλος καὶ σκωληκόβρωτος ταχέως ἐντὸς λασπώδους γῆς. Μόνον πρῶτα πρέπει νὰ κάμω κάμποσα καπίκια, ὅσον καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ αἱ χεῖρες μένουσιν ὑγιεῖς. Τὸ καλοκαῖρι πιστεύω νὰ Σᾶς ἰδῶ πολυχρονιώτερον ἀπὸ πέρυσι. Πρέπει πάλιν νὰ ταξιδεύσω ὀλίγον.*

Ὑγίαινε πανοικὶ *Ἀθανάσιος*

Υ. Γ. Τί γίνονται τοῦ Συλλόγου αἱ ἐκδόσεις, τυπώνει τίποτε, ἢ ὄχι; Δὲν δίδει ζωήν, οὐδ' ἐννοεῖται φαίνεται αὐτοῦ ὅτι ζῶσι τὰ ἐπιστημον. Καθιδρύματα ἐν τῇ ὑπολήψει τοῦ κοινοῦ μὲ τὰς συνεχεῖς ἐκδόσεις των.

Υ. Γ. Εἴδετε τὸ νέον τεῦχος τοῦ Νέου Ἑλληνομνήμονος; μεταξὺ ἄλλων ἔχει ὡς ineditum καὶ τὸν Πατεράκην μου, τὸν τρισσάκις αὐτοῦ τυπωθέντα καὶ τόσον θαυμασίως ἑρμηνευθέντα ὕστερον ὑπὸ τοῦ κοινοῦ μας φίλου κ. Σιδερίδου. Εἰδοποίησα περὶ τούτου τὸν κ. Λάμπρον· ὁ εὐλογημένος πολὺ σπεύδει εἰς κοινοποίησιν τῶν ἀνακαλύψεών του.

15 *Ἀληθείᾳ* ms. *Αθηναίων* ms. 21 - 37 in marg. In tertia pagina epistulae manus alt. (Mystakidis) haec difficilia lectu scripsit : *σ. 485 σ. 486 τὰ περὶ Πατεράκη γνωστὰ 31 Δεκεμβ. 1906 τομος Γ'. Αι Εκκλησιαι Κπόλεως· ὁ ὑπ' ἀρ. 275 κωδιξ τῆς Πατρ. Βιβλιοθηκ του Καΐρου — ἐπὶ Ῥαφαὴλ κατα το ζρω ἰνδικτι 4ης, ἐνῷ αἱ Εκκλησιαι της Πόλεως του Γαλατα και των χορίων — το «Ταξιάρχης παπα Λουκᾶ» πάντως Θεοδο εκ του παλατᾶ*

33

Ἐν Π/πόλει, 12 Μαρτίου 907
Fontanka 93, log. 17

Ἀγαπητέ μοι κύριε Βασίλειε,

Ἀπαντῶ εἰς τὸ φιλικόν Σας τῆς Καθαρῆς Δευτέρας. Τοῦ Ἡμερολογίου Ἐθνικῶν Καταστημάτων ἐπαναλαμβάνω ὅτι ἔχω μόνον τὸ Α' ἔτος, τὸ τοῦ 1905, ὅπερ εἶχε στείλει εἰς ἐμὲ ὁ μακαρίτης Ἰωαννίδης πρὸ 1 ½ νομίζω ἔτους. Β' λοιπὸν καὶ Γ' ἔτος Ἡμερολογίου ἐθν. Φιλανθρ. Καταστημάτων οὔτε ἔλαβον οὔτε καὶ εἶδον ποτέ· ὥστε οἱ προβεβαιώσαντές Σας ὅτι τὰ ἔστειλαν, ἢ δὲν Σᾶς εἶπον ἀλήθειαν, ἢ τὰ ἔστειλαν ἄνευ διευθύνσεως, ἢ καὶ ἐφιλαργυρεύθησαν νὰ δώσουν τὰ ταχυδρομικά· ὅπερ πιθανώτερον· τώρα νομίζω νὰ Σᾶς εἶμαι σαφὴς εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην. | Ἔλαβον πρὸ ἡμερῶν τὰ δύο νέα Σας δῶρα, τὴν Γεμένην Σας καὶ τὸ φυλλάδιον περὶ τῶν Σμυρναϊκῶν (ἐξ οὗ λαβὼν ἀφορμὴν εἶχα σχεδιάσει ἐπιστολὴν διὰ τὸν παναγιώτατον δεσπότην, ἀλλ' ὕστερον τὴν ἐξέσχισα: καλὸν θὰ ἦτον Σεῖς ὁ ἴδιος νὰ ἐλέγατε τῷ δεσπότῃ, ὅτι ἂν δὲν παύσῃ τὸν φθορέα τῆς Σμυρναϊκῆς ἐκκλησίας κὺρ Βασίλειον τὸν ταρτοῦφον, εἰρήνην δὲν θὰ ἔχῃ ἡ Σμύρνη: θὰ συμβοῦν αὐτοῦ μένοντος ἐκεῖ καὶ στάσεις καὶ φόνοι. Ὁ γενναῖος καὶ τὸν νοῦν ἀνδρεῖος δεσπότης πρέπει μούτλακ νὰ παύσῃ τὸν κὺρ Βασίλη, καὶ νὰ μὴν ἀκούῃ τὲς διαδιδομένες (sic) *παλάβρες του ὅτι ἔχει ὑποστήριξιν ἐντεῦθεν· τοῦτο εἶναι μῦθος).*

Ἀναγινώσκω τὰ ἐν τῇ Ἀληθείᾳ ὑμέτερα· ὅσα μοῦ γράφετε περὶ Κυριακοῦ, βεβαίως εἶναι ἀληθέστατα· ἀλλὰ θὰ τὰ συντάξετε, φίλε μου, παράκαιρα καὶ ἀνώφελα. | Αὐτὸς μὲ τὸ μέσον τοῦ ἐδῶ ὀργάνου του τοῦ ἀνοσίας χειροτονίας ἀρχιμανδρίτου Ἀγαθαγγέλου, ἐχτύπησεν ἀπὸ τὴν τρελλὴν Ῥοδοκανάκαινα 10.000 φράγκα· ἐξώδευσε τρεῖς περίπου διὰ τὴν β' ἔκδοσιν τῆς 3-τόμου ἱστορίας του, ἔβαλε στὴν μπάγκα τὲς ἐπίλοιπες 7, θὰ ἐκέρδισεν ἐν τῷ

μεταξὺ καὶ ἄλλας 10000, καὶ πήγαινε τώρα σὺ νὰ τοῦ λέγῃς, πῶς ἡ Ἐκκλησ. του ἱστορία εἶναι ἔργον ἀμαθοῦς ἢ τοιούτου ἢ τοιούτου. Ὁπωσδήποτε ἔχω ἀξίωσιν τὸ tout premier τέλειον ἐξεμπλάριον τοῦ ὑπερδεκαφύλλου πονήματός Σας νὰ τὸ λάβω ἐγώ.

Ποῖος γράφει τὰ ἐπιτυχέστατα ἐν τῇ Ἐκκλησ. Ἀληθείᾳ πολιτικοεκκλησιαστικὰ ἄρθρα; εἶναι θαυμάσια· ἀλλ' ἆρά γε ἀνακοινοῦσιν αὐτὰ αἱ πρεσβεῖαι εἰς τὰς Κυβερνήσεις των, ἢ τοὐλάχιστον τὰ λαμβάνουν ὑπ' ὄψει σπουδαῖαι φράγκικες ἐφημερίδες; Εὖγε καὶ τῷ συντάκτῃ των καὶ τῷ ἀπτοήτῳ πατριάρχῃ.

Ὁ πρὸς τὴν Excellence κατάλογος εἶναι εἰς | χεῖράς μου, πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ ὁρίσω τὰ χρήζοντα τῇ βιβλιοθήκῃ, τὰ μὴ ὑπάρχοντα ἐν αὐτῇ, καὶ νὰ ἐλέγξω τὰς τιμάς· ἐλπίζω λοιπὸν ἱκανὰ νὰ ἀγορασθοῦν.

Τὰ κρυώματά Σας τὰ ἔχομεν ἡμεῖς ἐπὶ συνεχεῖς μῆνας ἑπτά· ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι αἱ οἰκοδομαί μας εἶναι θεόκτιστες, ἐνῶ μὲ τὰς ἰδικάς σας, τοῦ χειμῶνος ὄντως (sic) *ὀξέως* (sic), *ἠμπορεῖ κανεὶς νὰ κακαρώσῃ. Ἔχομεν καὶ ἐδῶ ἀκρίβjα* (sic) *φέτος, ἀλλ' εἶναι αὐτὴ συνέπεια τοῦ ἀτυχοῦς πολέμου.*

Σᾶς εὔχομαι πᾶν ἀγαθόν, ἰδίᾳ δὲ ὑγείαν. Νὰ καὶ τὸ νόστιμον: πῶς σοῦ φαίνεται τώρα στὰ γεράματά μου νὰ μοῦ ἔρχεται ἀπὸ καιρὸν εἰς καιρὸν ὁ πόθος διὰ γάμου (sic) *(χῆρος γάρ εἰμι) καλῆς συντρόφου; ἐξήγησόν μου, παρακαλῶ τὸ παλίμπαιδον τοῦτο φάσμα.*

Ὑγίαινε

Ἀθανάσιος

9 - 10 *ἐφιλαργυρευθησαν* ms. 13 *δεσποτην* ms. 20 *Ἀναγινωσκω* ms. 23 - 24 *Ῥοδοκανάκαινα* supra lin.

34

Ἐν Π/πόλει, 1 Ἀπριλίου 907
Fontanka 93, log. 17

Ἀγαπητέ μοι Κύριε Μυστακίδη,

Χαίρω μὲ τὰς εἰδήσεις Σας, ὅτι τώρα εἶσθε εὐχαριστημένος ἐκ τῆς ἐπιδοκιμασίας τῶν ἐν τῇ Ἀληθείᾳ γραφομένων Σας. — Τὸ tirage τοῦ κ. Παπακωνσταντίνου ἔλαβον, καὶ παρακαλῶ νὰ τῷ μεταδώσητε τὰς εὐχαριστίας μου· τὸ ἕτερον τοῦ κ. Οἰκονομίδου δὲν γνωρίζω. — Λυπηρὸν ὅτι δὲν ἠδυνήθη ὁ δεσπότης νὰ κόψῃ τὴν ῥίζαν τοῦ ἐν Σμύρνῃ κακοῦ. Ὁ κὺρ Βασίλειος εἶναι πονηρὸς βούλγαρος· διά τινων ψευδοελεημοσυνῶν ἐκ κλοπῶν κατώρθωσε νὰ στηρίζεται ἐπὶ τῶν ἐκεῖ κλεπτῶν τῶν ἱερῶν καὶ ἰδίᾳ τῶν λεγομένων «μουρμουρισμένων»· μουρμουρισμένοι δὲ λέγονται τὰ κακοποιὰ στοιχεῖα ἑκάστης συνοικίας, οἱ κλεπταποδόχοι καὶ δολοφόνοι, ἐν γένει οἱ ἄτακτοι κοινωνίας τινός, ὡς ἦσαν πάλαι ποτὲ αὐ|τοῦ εἰς κάθε μαχαλᾶ τὰ λεγόμενα ὀτζακο-

γλάνια τῶν γιανιτζάρων· ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι τὰ ἐν Σμύρνῃ εἶναι πονηροὶ χριστιανοί, καφετζῆδες, κουμαρπασῆδες καὶ τοιοῦτοι. Ἐπὶ τοιούτων στηρίζεται ὁ κὺρ Βασίλης. Ἐκακούργησε πολλὰ ἐπὶ ὑπερείκοσι τόσα ἔτη, γενόμενος καὶ πρόξενος θανάτων ἱκανῶν ἱερέων διὰ τὴν φιλαργυρίαν του καὶ τὴν μοχθηρὰν καλογηρικὴν μνησικακίαν του. Ἐν τῷ καταλόγῳ μου μητροπολιτῶν Σμύρνης τὸν ἐπέγραψα: «Β α σ ί λ ε ι ο ς ὁ κ α κ ο ῦ ρ γ ο ς», ταρτοῦφος κτλ. κτλ.

Σᾶς ἔγραφον νὰ μοῦ ἐξηγήσητε διατί τώρα στὰ γεράματα μοῦ ἔρχεται κάποτε πόθος παλίμπαις ἐκ τῆς στερήσεως συζύγου· ἀντὶ ἐξηγήσεως, φίλτατε, μοῦ προτείνετε νύμφην. Βεβαίως θὰ εἶναι ἀρίστη· ἀλλὰ μεταξὺ πόθου καὶ πραγματοποιήσεως τοιούτου ὑπάρχει μέγα χάσμα. Βεβαίως, ἀφορμῆς δοθείσης, θὰ ἐξομολογήσω ἐμαυτὸν ἐκ | πάσης ἐπόψεως, θὰ σκεφθῶ κατὰ πλάτος καὶ βάθος καὶ μῆκος καὶ θὰ Σᾶς δώσω τὴν ἀπάντησιν, ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τοῦ συνιστωμένου ἀτόμου, οὕτω γενικῶς περὶ τοῦ εἰ δέον συζευχθῆναι ἐν ἡλικίᾳ καταλλήλῳ διὰ τάφον, κατὰ μῆνα Ἰούνιον, ὅτε σκοπεύω νὰ διατρίψω αὐτοῦ καιρόν τινα (στέλλομαι γὰρ en mission scientifique ὑπὸ τοῦ πανεπιστημίου καὶ τοῦ Ὑπουργείου μας). Περὶ φωτογραφίας: δὲν ἔχω τοιαύτην· ἀλλ' ἐπειδὴ ἐγὼ χρεωστῶ νὰ Σᾶς δώσω τοιαύτην ἀπέναντι τῆς πρὸ 20 τόσον ἐτῶν (ἴσως ἐκ Τυβίγγης, ἂν καλῶς ἐνθυμοῦμαι) δωρηθείσης μοι ἰδικῆς Σας, σκοπὸν ἔχω εἰς ἀπότισιν τοῦ πατρικοῦ τούτου χρέους μου νὰ φωτογραφηθῶ μετὰ τὸ Πάσχα διπλῶς, en uniforme καὶ ἀστικῶς, καὶ οὕτω νὰ Σᾶς στείλω τοιαύτας, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ μοῦ δώσητε καὶ σεῖς νέας ἰδικάς Σας.

Μετὰ τὸ Πάσχα θὰ λάβητε καὶ νέον δημοσίευμα περιεργότατον μὲ 6 φωτοτυπίας.

Ὑγίαινε πανοικί, φίλτατε Βασίλειε.

Ἀ. Π. Κεραμεὺς

35

VCEMIRNYJ POČTOVYJ SOJUZ
UNION POSTALE UNIVERSELLE
ROSSIJA - RUSSIE
OTKPYTOE PIS'MO - CARTE POSTALE

C o n s t a n t i n o p l e. Galata. Librairie Depasta - Sphyra
Monsieur
le Dr B a s i l e M y s t a k i d i s
professeur à la Grande École Nationale. |

Ἐν Π/πόλει 4 Μαΐου 1909
Fontanka 93, log. 17

Ἀγαπητέ μοι Κύριε
Βασίλειε,

Ἔλαβον καὶ τὴν 2-αν ἐξ Ἀθηνῶν φουστανελλοφόρον κάρταν Σας. Τώρα θὰ εἴσθε αὐτοῦ. Περιμένω γράμμα διεξοδικόν. Ἐφημερίδας εἶχον λάβει, 2 Ἀκροπόλεις, 2 Ἀθήνας, ἐν «Φῶς» Καΐρου καὶ 2 φυλλαδάκια. Ὁ Σακελλάριος διὰ τὸν πνευματικόν μου ἔρανον ζητεῖ ἀπὸ ἐμὲ δραχμὰς 54,50 (!) δι' ὀλίγας σελίδας. κλέπτης!

Ὑγιαίνοις μετὰ τῶν σῶν

Ἀθανάσιος

1 - 4 typis

36

VCEMIRNYJ POČTOVYJ SOJUZ
UNION POSTALE UNIVERSELLE
ROSSIJA - RUSSIE
OTKPYTOE PIS'MO - CARTE POSTALE

Constantinople. Galata. Librairie Depasta
Monsieur
le Dr Basile Mystakidis
professeur à la Grande École Nationale

Ἐν Ππόλει, 3 Ἰουνίου 1909
Fontanka 93, log. 17

Ἀγαπητέ μοι Κύριε
Β. Μυστακίδη,

Χαίρω ὅτι καὶ ἐταξίδευσες καὶ ὑπερετιμήθης ἐν τῷ ἄστει τῆς Παλλάδος. Ἔλαβον τὰς ἐξ Ἀθηνῶν ἐφημερίδας καὶ τὰ φυλλάδια. Σᾶς εὐχαριστῶ θερμότατα. Τὰ πάντα ἀνέγνωσα. Ἀναμένω ἐπιστολήν Σας ἐκτενῆ, περιγράφουσαν τὰς ἐκεῖθεν ἐντυπώσεις Σας.

Ὑγιαίνοις πανοικὶ

Α. Π. Κεραμεὺς

1 - 4 typis

37

Ἐν Π/πόλει, 24 Ἰαν. 1910
Fontanka 93, log. 17

Φίλτατέ μοι κ. Β. Μυστακίδη,

Ἀποκρίνομαι ἀμέσως εἰς τὸ τελευταῖον φιλικόν Σας, τὸ μὲν ὅπως Σᾶς εὐχαριστήσω διὰ τὰς ἐπὶ τῇ ἑορτῇ μου προσρήσεις Σας, τὸ δὲ ὅπως Σᾶς ἀναγγείλω τὴν ἀποστολὴν διὰ τὸν κ. Οἰκονομίδην τοῦ ἑβραιο - ἑλληνικοῦ γλωσσαρίου. Συγχρόνως δὲ ἐπιθυμῶ νὰ μὲ εἰδοποιήσητε, ἂν εἴχατε λάβει καὶ Σεῖς τὸ αὐτὸ γλωσσάριον, καθὼς καὶ τώρα τελευταῖον τὰ ἑξῆς τρία βιβλιάρια. α') Ἀποφθέγματα ἐκ κώδικος 14-ου αἰῶνος, β') ἀνύπαρκτος κῶδιξ νομοκάνονος 883-ου ἔτους, γ') Γρηγόριος ὁ Θεολόγος κρινόμενος ὑπὸ Μιχαὴλ τοῦ | Ψελλοῦ. Σήμερον ὅμως Σᾶς στέλλω τοῦ ἐσχατοτάτου (sic) μου τεκνιδίου 5 ἰσότυπα, τὸ ἓν διὰ Σᾶς, τὸ ἕτερον διὰ τὸν κ. Οἰκονομίδην, τὸ ἕτερον διὰ τὴν βιβλιοθήκην τῆς Σχολῆς Σας (ἥτις μετά τινας μῆνας θὰ λάβῃ καὶ ἰσότυπά τινα τοῦ καταλόγου τῶν χειρογράφων της ἐν Σόφιᾳ τυπουμένου, δηλαδὴ ἐν τῷ περιοδικῷ τοῦ αὐτόθι Ἰνστιτούτου τοῦ Ῥωσικοῦ), τὸ 4-ον διὰ τὸν ἔξοχον δεσπότην μας, τὸν οἰκουμενικὸν (ὃν καὶ ἐρωτήσατε παρακαλῶ, ἂν ἔλαβε καὶ γράμμα μου καὶ 20 ἰσότυπα τῶν Varia graeca sacra), τὸ δὲ 5-ον παρακαλῶ νὰ ἐγχειρίσητε τῷ κ. Βουτυρᾷ μεταδιδόντες αὐτῷ καὶ τὰ σέβη μου καὶ τὴν ἐπιθυμίαν μου | ὅπως εὐαρεστηθῇ ἢ νὰ κρίνῃ τὸ βιβλίδιον (γινώσκει νομίζω τὸ πρῶτόν μου) ἐν τῷ Νεολόγῳ ἢ νὰ τιμήσῃ με δι' ἐπιστολῆς του πρὸς γνῶσιν τῆς κρίσεώς του. Ὁ Σ. Βουτυρᾶς εἶχεν ὀξυνόως εἰκάσει τὸν Ἀκάθιστον ὡς ἔργον τοῦ καιροῦ τῆς 6 οἰκουμ. Συνόδου, ἀλλ' ἐγὼ ἔφθασα εἰς τὴν ἀλήθειαν. Θὰ ἴδῃς φίλτατε, ἐν τῷ νέῳ τεκνίῳ μου, ὅτι πάντας τοὺς τολμήσαντας νἀντιλέξωσί με καταχώνιασα εἰς Σιωπήν, ὑποστηρίξας, ὅτι ὁ Ἀκάθιστος εἶναι ἔργον τοῦ ἔτ. 860, ποίημα τοῦ μαθητοῦ Φωτίου, Γεωργίου τοῦ Νικομηδείας, ὑμνογράφου περιδόξου, ἡ δὲ τῆς ἑορτῆς Ἀκαθίστου ἡ σύστασις δημιούργημα τοῦ Φωτίου. Ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀντιλεξάντων ἦσαν νόθα, σκόπιμα, φραγκο|παπάδων διὰ τοὺς οὐνίτας καὶ τοῦ λαϊκοῦ Ἰησουΐτου Krumbacher. Οὗτος ἦν ὁ πάντων εὐφυέστερος, εἰπών, ὅτι ὅσα ἐγὼ ἔδειξα ὡς δάνεια τοῦ συγγραφέως τοῦ ὕμνου ἐξ ἀρχαιοτέρων ἔτ. 860 ποιητῶν καὶ πανηγυριστῶν τῆς Θ(εοτό)κου, δυνατὸν νὰ ἦσαν ἀντιδάνεια τοῦ ποιητοῦ τοῦ ἀκαθίστου πρὸς ἐκείνους. Καὶ ὅμως μετὰ πάροδον 8 ἐτῶν οὐδεὶς τῶν ἀνοήτων τούτων κριτικῶν ἠδυνήθη νὰ ἀποδείξῃ κατορθώσιμον τὴν ἀντίρρησιν τοῦ ἰησουΐτου πρυτάνεως τῶν βυζαντινολόγων. Τοὐναντίον δ' ἐγὼ εὗρον ὅλας τὰς πηγάς, δογματικὰς λεκτικάς, ἐγκωμιαστικάς, ὅθεν ἤντλη|σεν ὁ Γεώργιος Νικομηδείας. Καὶ σημείωσαι, φίλτατε, ὅτι τὸ νέον περὶ Ἀκαθίστου φυλλάδιόν μου εἶναι περίληψις πολυσελίδου βιβλίου μου ἀνεκδότου καὶ ἀτελειώτου εἰσέτι, ἐν ᾧ πάντες οἱ ἀναμιχθέντες εἰς τὰ κατ' αὐτὸν σαρώνονται ὡς φρόκαλα, καὶ αὐτὸς ὁ ἐκ τῶν ἡμετέρων ἐν Ἰ(εροσο)λύμοις (sic) ἄσκεπτος Θέμελης· ἠναγκάσθην δὲ τὴν περίληψιν νὰ ἐκδώσω ταχέως δι' ὅσας ἀνοησίας εἰς τὸ τελ. τεῦχος τῆς *Byz. Zeit.* εἶπεν ὁ διὰ τοὺς ἐξ ὀρθοδόξων Ῥουθήνους οὐνίτας ἐν Πολωνίᾳ ἔγραψε (sic) παπᾶ Krypiakewitz (sic). Θὰ ἴδῃτε πῶς τὸν χορεύω καὶ δι' αὐτὸ παρακαλῶ νἀφιερώσητε καιρὸν | εἰς ἀνάγνωσιν τοῦ φυλλαδίου μου. Θἀπορήσητε ἴσως διατί τὸ ἔγραψα ἀρχαϊστί. Ὁ λόγος διότι ἐκεῖνος τὴν περὶ Ἀκα-

θίστου διατριβήν του ξυνέγραψεν εἰς βάρβαρον καὶ σόλοικον λατινικήν, καὶ ἐπειδὴ ἀγνοεῖ τὸ πρῶτόν μου μαράσλειον περὶ ἀκαθίστου βιβλίον, γεγραμμένον εἰς γλ. ν ε ο γ ρ α ί κ α ν (τὸ γνωρίζει μόνον ἐκ τῶν σοφιστικῶν παρανοήσεων Pargoire = ψευδο - Théarvic καὶ τοῦ Meester), τὸ 2-ον τὸ ἔγραψα εἰς ἀρχαΐζον ἰδίωμα διὰ νὰ τὸ καταλάβῃ καλῶς καὶ αἰσθανθῇ τὴν ἀμαθίαν του ἐν τῇ θεολογικῇ ἐπιστήμῃ καὶ ὑμνογραφίᾳ. |

Τοῦ παρελθόντος ἔτους «Ἐ κ κ λ η σ. Ἀ λ η θ ε ί α ς» οἱ ἀριθμοὶ 49 - 50 δὲν μοῦ ἦλθαν. Φαίνεται οἱ διανομεῖς θὰ τοὺς ἔρριψαν, ὡς συμβαίνει μὲ τὰ ἀρκούντως ἀκατάστατα ρωσ. ταχυδρομεῖα, εἰς ἄλλην τινὰ οἰκίαν. Καὶ δι' αὐτὸ παρακαλῶ νὰ τοὺς ἐξαγοράσητε καὶ μοὶ τοὺς στείλητε, ἐκτὸς ἂν ἡ Αὐτοῦ Παναγιότης διατάξῃ τὴν ἐκ νέου ἀποστολήν.

Τῇ πολυσεβάστῳ μοι κυρίᾳ Μυστακίδου στέλλω χαιρετισμοὺς καὶ εὐχὰς ὑπὲρ ὑγείας ἐγκαρδίους. Τὸν ἀγαπητόν μοι υἱόν Σας Ἀθανάσιον ἀντευχόμενος ἀσπάζομαι. Θὰ λάβῃ προσεχῶς νέας κάρτας ἐπιστολιμαίας.

Ὑγιαίνοις σὺν πᾶσι τοῖς σοῖς, φίλτατε.

ἐ ν β ί ᾳ

Α. Π. Κεραμεὺς

ΑΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ ΜΠΟΥΛΑΡΙΩΝ

Ι. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Βορειοδυτικῶς τοῦ χωρίου Ἐπάνω Μπουλαριοί, παρὰ τὴν ἀτραπὸν ἡ ὁποία ὁδηγεῖ πρὸς τὴν Κίτταν, πλησίον μεγάλης, ἀγρίας, γηραιᾶς ἐλαίας σώζεται ἠρειπωμένος, μονοκάμαρος ναὸς οἰκογενειακοῦ νεκροταφείου, τιμώμενος ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος [1] (εἰκὼν 1, σχέδιον 1). Ὁ βόρειος καὶ ὁ νότιος τοῖχος τοῦ κτηρίου εἶναι ἐξωτερικῶς ᾠκοδομημένοι διὰ μεγάλων ὀγκολίθων ἄνευ συνδετικῆς ὕλης [2]· ἐσωτερικῶς ὅμως οἱ ἁρμοὶ τῶν λίθων, ἴσως ἐκ τῶν ὑστέρων, ὅτε ἐτοιχογραφήθη ἡ ἐκκλησία, ἐπληρώθησαν μὲ πηλάσβεστον. Συνδετικὴ ὕλη ἐχρησιμοποιήθη ἀρχῆθεν κατὰ τὴν οἰκοδομὴν τῆς ἡμικυλινδρικῆς στέγης καὶ τῶν τριῶν σφενδονίων της ἀπὸ τῆς γενέσεως τῶν τόξων καὶ ἄνω, καθὼς ἐπίσης καὶ κατὰ τὴν οἰκοδομὴν τῆς διδύμου ἀψῖδος. Τὸ σημερινὸν μῆκος τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι, φαίνεται, τὸ ἀρχικόν. Πιθανώτατα εἰς νεωτέρους χρόνους τὸ οἰκοδόμημα ἐπεξετάθη πρὸς δυσμάς, δυτικώτερον τῆς τρίτης ἐνισχυτικῆς ζώνης. Σημειωτέον ὅτι οἱ τοῖχοι τῆς ἐπεκτάσεως δὲν φέρουν οὔτε ἐσωτερικῶς πηλάσβεστον εἰς τοὺς ἁρμούς. Καὶ ἡ μόνη θύρα, ἡ διατρυπῶσα τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ, ἀνοίγεται τώρα εἰς τὴν μεταγενεστέραν προσθήκην (σχέδιον 2). Ἡ παλαιὰ θύρα θὰ εὑρίσκετο, ὡς εἶναι πολὺ πιθανόν, εἰς τὸν ἀρχικὸν δυτικὸν τοῖχον, τὸν κρημνισθέντα, ὅτε ἐγένετο ἡ προέκτασις τοῦ μνημείου. Τὸ μῆκος τῆς ἐκκλησίας θὰ περιωρίζετο κατ' ἀρχὰς εἰς 5,80 μ. περίπου, ἐνῶ τὸ πλάτος της εἶναι 2,85 μ. Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον διαμορφοῦνται δύο κόγχαι (σχέδια 1, 3, εἰκὼν 3), κατὰ συνήθηκην ἡμικυκλικαί, διατρυπώμεναι ὑπὸ πολὺ μικρῶν ὀρθογωνίων, φωτιστικῶν θυρίδων. Αἱ δύο κόγχαι περιβάλλονται ἐξωτερικῶς ὑπὸ ἐξεχούσης ἀψῖδος, κοιλαινομένης περὶ τὸ μέσον της, ὥστε ἡ ἡμιπερίμετρος αὐτῆς νὰ διαγράφῃ δύο συνεχομένας ἐλαφρὰς καμπύ-

1. Τὸ μνημεῖον παρουσίασα διὰ πρώτην φορὰν τὸ 1961 εἰς τὴν ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν σειρὰν τῶν διαλέξεων τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Τὴν σχεδίασίν του κατέστησε δυνατὴν χορηγία τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἰωαννίνων, πρὸς τὴν ὁποίαν ἐκφράζω καὶ ἐδῶ τὰς εὐχαριστίας μου. Τὰ σχέδια ἐξεπόνησεν ὁ ἀρχιτέκτων κ. Φίλιππος Προκόπης.

2. Παραδείγματα ναΐσκων τῆς Λακωνίας μὲ τοὺς κατακορύφους τοίχους ἐκ ξηρολιθιᾶς βλ. παρὰ Ν. Β. Δ ρ α ν δ ά κ η, Ἀνασκαφὴ ἐν Κυπαρίσσῳ, Π.Α.Ε. 1960, σ. 233.

λας. Οὕτω μόλις ἀποβαίνει ἔξωθεν αἰσθητὴ ἡ παρουσία τῶν δύο κογχῶν (σχέδιον 1). Ἐσωτερικῶς αἱ κόγχαι ἔχουν χαμηλὰ πληρωθῆ διὰ ξηρολιθιᾶς, ἡ ὁποία σχηματίζει εἶδος ἁγίων τραπεζῶν.

Ἐντὸς τοῦ ναοῦ παρὰ τὸν ν. τοῖχον διαμορφοῦται κτιστὸν θρανίον καὶ δυτικώτερον τῆς τρίτης ἀπὸ ἀνατολῶν ἐνισχυτικῆς ζώνης ἀπόκειται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους παραλληλεπίπεδος μαρμαρόλιθος, διαστάσεων 0,93 × 0,71 × 0,37 μ. φέρων εἰς τὸ μέσον κυκλικὴν κοιλότητα, διαμέτρου 0,49 μ. καὶ βάθους 0,23 μ., ἴσως χρησιμεύουσαν ὡς κολυμβήθραν (εἰκὼν 2).

Ἀξιοπρόσεκτος ἀρχιτεκτονικὴ ἰδιορρυθμία τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος εἶναι αἱ δίδυμοι ἀψῖδες. Τὸ θέμα τῶν διδύμων κογχῶν τοῦ ἱεροῦ εἰς τοὺς μονοχώρους βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Ἑλλάδος ἐμελέτησεν ὁ φίλος ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων κ. Παναγιώτης Βοκοτόπουλος[1], ὁ ὁποῖος καὶ κατέλεξεν ἱκανά, ἄγνωστα μέχρι τοῦδε, παραδείγματα. Τὸ σπουδαιότερον εἶναι ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Μερκουρίου (1074/75) εἰς Ἅγιον Μᾶρκον Κερκύρας. Καὶ ὁ γράφων εἶχεν ἐπισημάνει τὴν λεπτομέρειαν εἰς τὸν τρουλλαῖον ναΐσκον τοῦ ἁγίου Παχωμίου παρὰ τὴν Ἀπείρανθον τῆς Νάξου[2]. Ἀλλ' εἰς τὴν Μάνην πλὴν τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος ἔχω ὑπ' ὄψιν καὶ ἄλλους μονοχώρους βυζαντινοὺς ναοὺς μὲ δύο κόγχας ἱεροῦ. Ἤτοι :

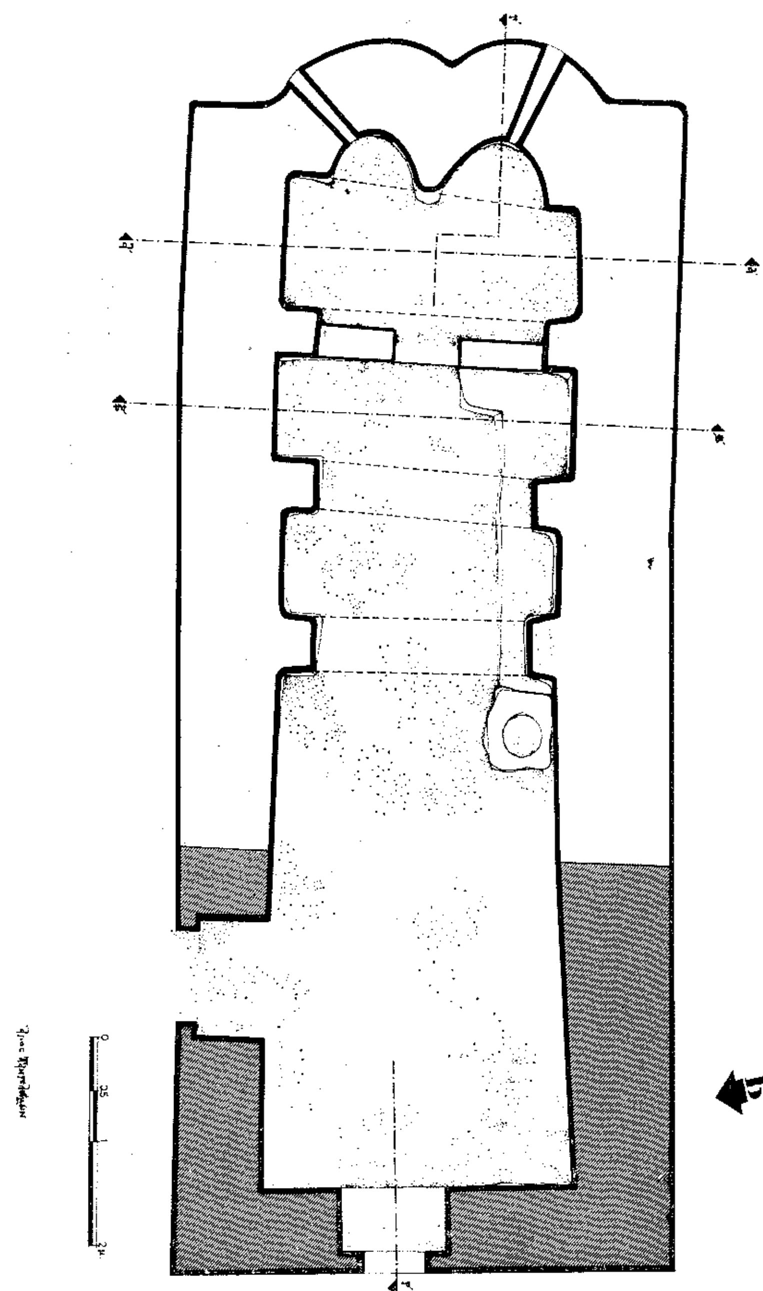
1) Τὸν Ἅγιον Παντελεήμονα παρὰ τὸ χωρίον Κοτράφι[3]. Ἐξωτερικῶς διακρίνεται τμῆμα μόνον ἡμικυκλικῆς ἀψῖδος. Τὸ ὑπόλοιπον ἀποκρύπτεται ἀπὸ τοὺς βράχους. Ἐσωτερικῶς εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς πρὸς β. κόγχης ζωγραφεῖται μετωπικὸς ὁ ἅγιος Παντελεήμων ἐν προτομῇ καὶ εἰς τὸ τεταρ-

1. Παναγ. Λ. Βοκοτόπουλος, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν μονοχώρων ναῶν μετὰ δύο κογχῶν ἱεροῦ, Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον, Δ΄, 1967 - 68, σσ. 66 - 74.

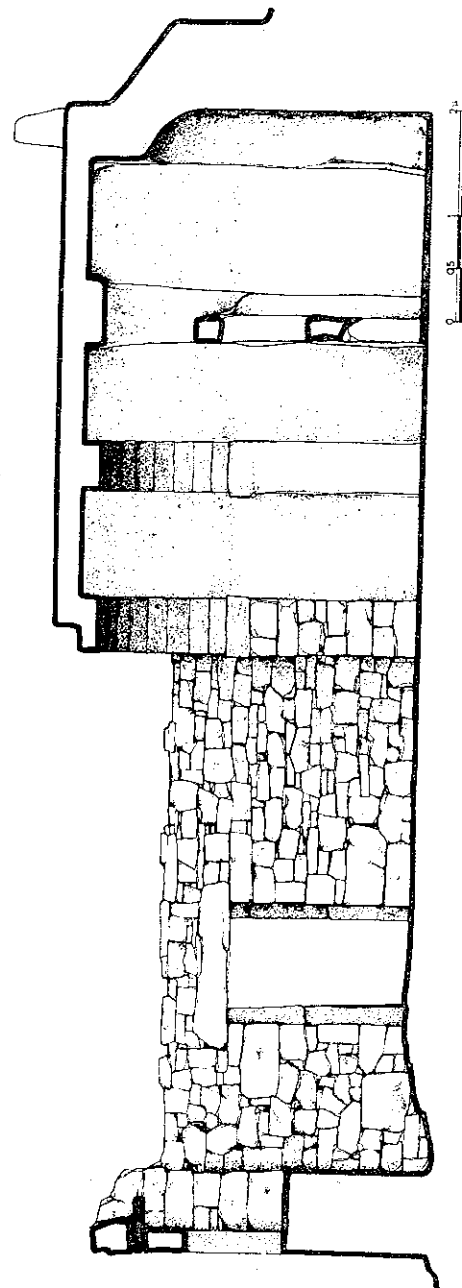
2. Βλ. Ν. Β. Δρανδάκην, Μεσαιωνικὰ Κυκλάδων, ΑΔ, τ. 20, 1965, Χρονικὰ Β3, σσ. 544 - 545. Παρέχων αὐτόθι σύντομον περιγραφὴν τοῦ μνημείου ἐσημείωσα τὴν ὁμοιότητα τοιχογραφίας του πρὸς γνωστὸν ἔργον τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς, χρονολογούμενον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος.

Ὁ Γ. Δημητροκάλλης, Οἱ βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Νάξου εἰς τόμον Νάξος, ἔκδοσιν τῆς Ἑλληνικῆς Περιηγητικῆς Λέσχης, Ἀθῆναι 1969, σ. 64, ἀναφέρει ὅτι ἔχει ἐπισημάνει εἰς τὴν Νάξον ἐννέα δικόγχους ναούς. Δὲν γνωρίζω ἂν εἰς αὐτοὺς περιλαμβάνεται καὶ τὸ ἀδήλου ἐποχῆς ἠρειπωμένον, μονοκάμαρον μετὰ δύο κογχῶν παρεκκλήσιον, τὸ προσηρτημένον παρὰ τὸν νότιον τοῖχον τῆς τρικλίτου ἀνατολικῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Ἀκεψιμᾶ (Ἅι - Ψωμᾶ).

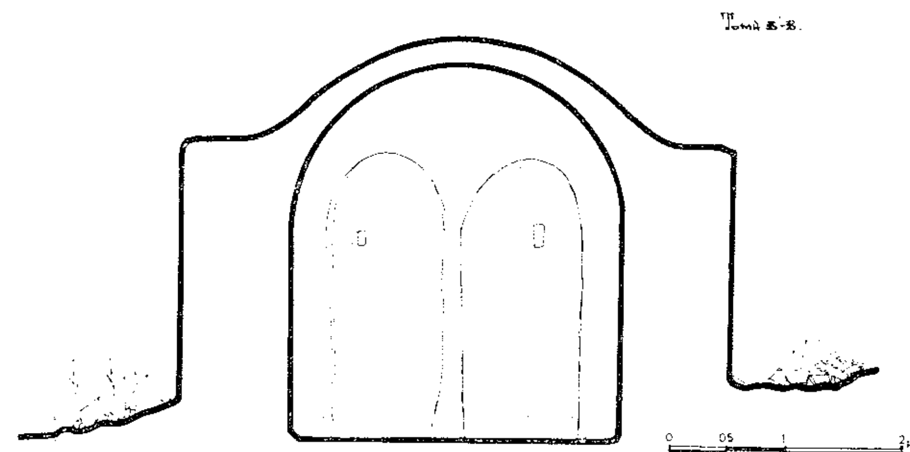
3. Συνοπτικὴν περιγραφὴν τοῦ μνημείου βλ. παρὰ Ν. Β. Δρανδάκη, Εἰκονογραφία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, δημοσίευμα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 1969, σ. 31, ὑποσ. 79. Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ ἔχω αὐτόθι (πίν. 9β) δημοσιεύσει κεφαλὴν τοῦ Χρυσοστόμου καὶ παλαιότερον (Εἰκονογραφία τοῦ ὁσίου Νίκωνος, Πελοποννησιακά, τ. Ε΄, 1962, πίν. ΙΒ΄, εἰκ. 5) παράστασιν τοῦ ὁσίου Νίκωνος.

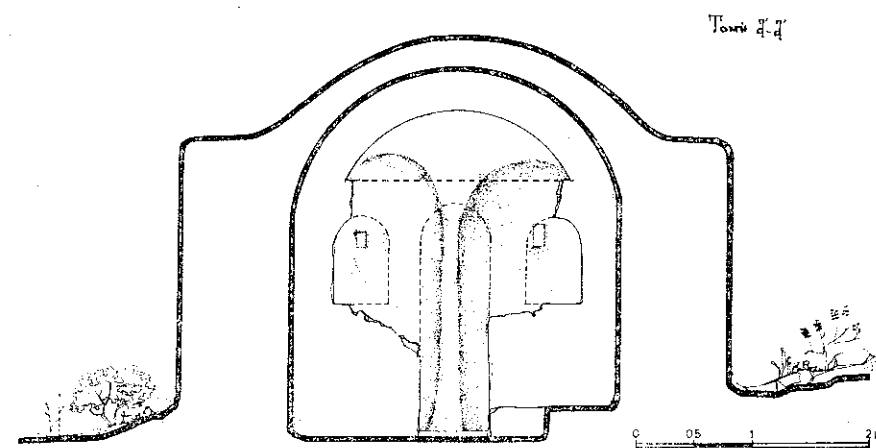
Σχέδιον 1. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν. Κάτοψις.

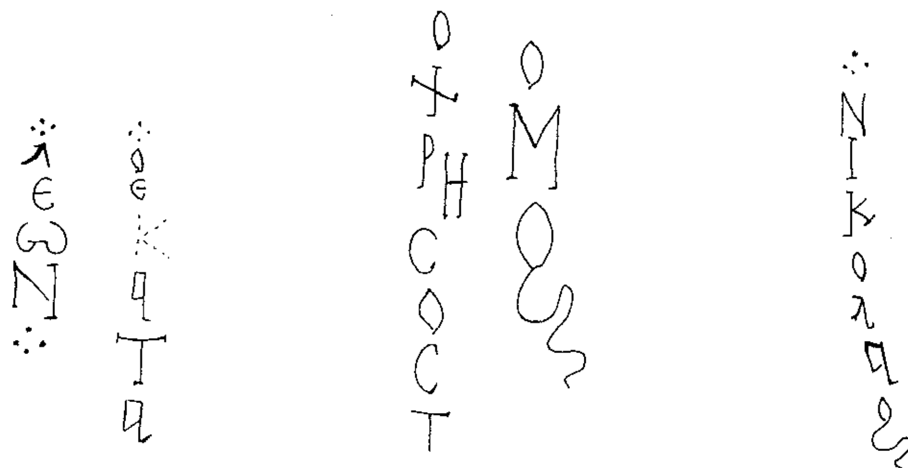
Σχέδιον 2. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν. Κατὰ μῆκος τομή.

Σχέδιον 3. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος.

Σχέδιον 4. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν. Συμπλήρωσις τοῦ κτιστοῦ τέμπλου.

Σχέδιον 5. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν. Δείγματα γραφῆς.

τοσφαίριον τῆς πρὸς νότον κόγχης ὁ ἅγιος Σώζων [1]. Ὥστε ἂν δεχθῶμεν ὡς ὀρθόν, ὅπως φαίνεται νὰ εἶναι, τὸ συμπέρασμα τοῦ κ. Βοκοτοπούλου [2], ὁ ναὸς ἀρχικῶς θὰ ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματι δύο ἁγίων : τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος καὶ τοῦ ἁγίου Σώζοντος. Φυσικὸν δὲ ἡ λατρευτικὴ παράδοσις καὶ ἡ λαϊκὴ μνήμη νὰ συγκρατήσῃ τὸ ὄνομα μόνον τοῦ μᾶλλον γνωστοῦ καὶ περισσότερον λατρευομένου ἁγίου [3], ὡς εἶναι ὁ ἅγιος Παντελεήμων. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω τοιχογραφιῶν ὁ ναὸς διασῴζει καὶ ἄλλας, δυναμένας νὰ χρονολογηθοῦν, ὡς ὑποθέτω, ἐγγὺς τοῦ 1200.

2) Τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Πέτρου παρὰ τὴν Γαρδενίτσαν, εἰς τὸν ὁποῖον θ' ἀφιερώσω ἰδιαιτέραν μελέτην. Αἱ δύο κόγχαι περιβάλλονται ἐξωτερικῶς ὑπὸ ἑνιαίας ἡμικυκλικῆς ἀψῖδος, χωρὶς νὰ ὑποδηλώνηται ἡ παρουσία των εἰς τὸν βλέποντα ἔξωθεν τὸ μνημεῖον. Ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς μιᾶς

1. Ὁ ἅγιος Μάρτυς Σώζων, ἑορταζόμενος τὴν 7ην Σεπτεμβρίου, ἐτιμᾶτο, φαίνεται, εἰς τὴν Λακωνίαν. Μαρτυρεῖ τὸ πρᾶγμα ὁ γνωστὸς ὁμώνυμος ναὸς εἰς τὸ Γεράκι καὶ τοιχογραφίαι τοῦ ἁγίου, ὅπως ἡ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ ἁγίου Θεοδώρου Καφιόνας, τοῦ Ἁγίου Πέτρου Γαρδενίτσας, τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Τρύπης.

2. Παναγ. Βοκοτόπουλος, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 74.

3. Ἀξιοπρόσεκτον εἶναι ὅτι καὶ ὅταν ἀκόμη πρόκειται περὶ διδύμου ναοῦ ἡ λαϊκὴ μνήμη συγκρατεῖ μόνον τὸ ὄνομα τοῦ ἑνός. Οὕτω τὸ δίδυμον καθολικὸν τῆς Ἱ. Μονῆς Ἀρκαδίου Κρήτης, τὸ τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος καὶ τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης εἶναι γνωστὸν ὡς ναὸς τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν ὁποίων καὶ πανηγυρίζει ἡ Μονή. Καὶ ὁ δίδυμος ναὸς τοῦ χωρίου Ἅγιος Κωνσταντῖνος Ρεθύμνης, τιμώμενος εἰς τὸ ὄνομα τῶν αὐτῶν ἁγίων ἰσαποστόλων βασιλέων καὶ εἰς μνήμην τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου εἶναι γνωστὸς ὡς Ἅγιος Κωνσταντῖνος.

εἰκονίζεται δεομένη κατενώπιον ἐν προτομῇ ἡ ἁγία Παρασκευὴ καὶ ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἄλλης πάλιν ἐν προτομῇ ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Πιθανώτερον λοιπὸν εἶναι ὅτι εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν καὶ οἱ δύο ἅγιοι, εἰς τοὺς ὁποίους ἦτο κατ' ἀρχὴν ἀφιερωμένος ὁ ναός, ἀπελησμονήθησαν καὶ τὸ σημερινόν του ὄνομα εἶναι νεωτερικόν.

3) Ἐρείπιον ναΐσκου τιμωμένου ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου, διασῷζον ἴχνη γραπτοῦ διακόσμου καὶ εὑρισκόμενον εἰς τὸ νεκροταφεῖον τοῦ χωρίου Τσικαλιά, παρὰ τὸν σημερινὸν ναόν. Τὸ ἐρείπιον πρέπει νὰ θεωρήσῃ τις μᾶλλον ἀναγόμενον εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

Ὁ Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, ὁ παρέχων τὸ θέμα εἰς τὴν ἀνὰ χεῖρας μελέτην, εἶναι ἀρχαιότερος τῶν ἄλλων μνημονευθέντων ναῶν τῆς Μάνης, οἱ ὁποῖοι ἔχουν δίδυμον ἀψῖδα. Τὸ πρᾶγμα πιστοῦται καὶ ἐκ τῆς ἐν μέρει σῳζομένης ἐπιγραφῆς του, ἡ ὁποία δημοσιεύεται κατωτέρω. Τὸ μνημεῖον, καὶ ἂν θεωρηθῇ ὀλίγῳ προγενέστερον τοῦ γραπτοῦ διακόσμου του, τοῦ ἀναγομένου εἰς τὴν τελευταίαν δεκαετίαν τοῦ 10ου αἰῶνος, εἶναι ἀσφαλέστερον χρονολογημένον καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Ἀφέντρικας Κύπρου [1], τασσομένου ἀπὸ τοῦ 7ου ἕως καὶ τοῦ 10ου αἰῶνος, καὶ ἀποτελοῦντος ἐξ ὅσων μέχρι σήμερον γνωρίζομεν τὸ ἀρχαιότερον παράδειγμα ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους μονοχώρου ναοῦ μὲ δύο κόγχας ἁγίου βήματος. Ὁ τρουλλαῖος ναὸς τοῦ ἁγίου Γεωργίου τῆς Ἀφέντρικας, ἐπιμελοῦς σχεδίου, ἂν κρίνῃ τις ἐκ τῆς κατόψεως τῆς παρεχομένης ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Γ. Σωτηρίου [2], ἐμφανίζει ἀρτίως διαγραφομένας καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τὰς δύο κόγχας. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει βραδύτερον εἰς τὴν Κέρκυραν [3], ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Κρήτην [4] καὶ εἰς τὰ Κύθηρα [5]. Ἴσως ἡ παρ' ἡμῖν ὑποτυπώδης ἐξωτερικῶς δήλωσις τῆς παρουσίας τῶν δύο κογχῶν ὀφείλεται εἰς ἀδυναμίαν τοῦ λαϊκοῦ τεχνίτου. Πάντως εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ περὶ τὴν δήλωσιν ἀσάφεια ὡδήγησε τὸν οἰκοδόμον τοῦ μεταγενεστέρου Ἁγίου Πέτρου τῆς πλησιοχώρου Γαρδενίτσας πρὸς τὴν λύσιν τῆς ἐξωτερικῶς ἑνιαίας ἡμικυκλικῆς ἀψῖδος, ἡ ὁποία περιέλαβε καὶ τὰς δύο κόγχας τοῦ ἱεροῦ. Τὸ θέμα ὅμως εἶναι λεπτομερειακόν. Τὸ οὐσιῶδες ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι τὰ προσαχθέντα ἀνωτέρω παραδείγματα μονοχώρων ναῶν μετὰ δύο κογχῶν ἱεροῦ στηρίζουν

1. Γ. Σωτηρίου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, ἐν Ἀθήναις 1935, σ. 9, εἰκ. 7. Βλ. καὶ πίν. 13β. Διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ βλ. Π. Βοκοτόπουλον, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 69 - 70.

2. Βλ. καὶ παρὰ Π. Βοκοτοπούλῳ ἔνθ' ἀνωτ., σχέδ. 1.

3. Ὁ αὐτός, ἔνθ' ἀνωτ., σχέδ. 4.

4. G. Gerola, Monumenti veneti nell'isola di Creta II, Venezia 1908, σ. 197, εἰκ. 140.

5. Γ. Σωτηρίου, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Κυθήρων, ἐν Ἀθήναις 1923, ἀνάτυπον ἐκ τῆς Κυθηραϊκῆς Ἐπιθεωρήσεως 1923, σσ. 15 - 17, εἰκ. 6 - 7.

τὰ συμπεράσματα τοῦ κ. Βοκοτοπούλου, καθ' ἃ ἡ κατηγορία τῶν μνημείων τούτων ὑπῆρξε γνώριμος εἰς τὴν «ἀνατολικὴν» σχολὴν τῆς βυζαντινῆς τέχνης κατὰ τὴν μέσην βυζαντινὴν περίοδον, ἀπαντῶσα εἰς περιοχὰς δι' ὧν τὸ ἀπὸ τῆς Μ. Ἀσίας ὁρμώμενον ρεῦμα τῆς τέχνης διώδευσε πρὸς τὴν Κάτω Ἰταλίαν [1].

Τὸ κτιστὸν τέμπλον τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος δὲν σώζεται ἀκέραιον. Γενέσεις τοξυλλίων ὑψηλά, παρὰ τὸν ν. καὶ β. τοῖχον (εἰκὼν 3) τῆς ἐκκλησίας, προδίδουν ὅτι εἰς τὴν θέσιν τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων, αἱ ὁποῖαι κοσμοῦν τὰ σημερινὰ τέμπλα, ἐσχηματίζετο ἐδῶ, ἑκατέρωθεν τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ, ἀνὰ ἓν τοξύλλιον ἄνευ τυμπάνου, ὅπως μαρτυρεῖ σωζόμενος εἰς τὰ ἐσωράχια γραπτὸς διάκοσμος τοῦ ἀρχικοῦ στρώματος. Ὑπὲρ τὰ τοξύλλια ἐμορφοῦτο, φαίνεται, ἀντὶ κοσμήτου στενὴ λωρὶς εὐθυγράμμου τοίχου (σχέδιον 4), ὅπως διδάσκει γωνιῶδες ὑπόλειμμα, διασωθὲν ἄνω τοῦ βορείου τόξου (εἰκὼν 3). Ὁμοίαν διαμόρφωσιν τέμπλου, ἐγὼ τοὐλάχιστον, δὲν ἔχω ὑπ' ὄψιν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Συνήθως τὰ κτιστὰ τέμπλα ἀποτελοῦνται ἐκ συνεχοῦς τοίχου, ἑκατέρωθεν τῆς θύρας εἰσόδου εἰς τὸ ἱερόν, ἐκτεινομένου μέχρι τῶν μακρῶν πλευρῶν τῆς ἐκκλησίας. Τέμπλα παρόμοια πρὸς τὸ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος συναντᾷ τις :

1) Εἰς τὴν Καππαδοκίαν καὶ μάλιστα εἰς τὸ Γκουέϊκ Κιλισὲ τῆς Σογκάνλ [2] (εἰκὼν 4), εἰς τὰ παρεκκλήσια 17, 21 καὶ 27 τοῦ Γκερεμὲ [3] καὶ εἰς τὸ Καρανλὲκ Κιλισέ [4]. Ἐκ τῶν καππαδοκικῶν τέμπλων πρὸς τὸ τῆς Μάνης ὁμοιάζει περισσότερον τὸ τέμπλον τοῦ Γκουέϊκ Κιλισέ· διαφέρει ὅμως ὡς πρὸς τὰ ἐντὸς πλαισίου κογχάρια, τὰ διαμορφούμενα ὑπὸ τὰ τοξύλλια. Κογχάρια δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχον εἰς Ἅγιον Παντελεήμονα. Τὸ τέμπλον τοῦ Γκουέϊκ Κιλισὲ ὁ Jerphanion χρονολογεῖ εἰς ἐποχὴν μεταγενεστέραν τῶν «ἀρχαϊκῶν» ναΐσκων τῆς Καππαδοκίας, συγκρίνων αὐτὸ πρὸς τὸ τέμπλον τοῦ παρεκκλησίου 17, ἀναγομένου ἐπὶ τῇ βάσει χρονολογημένων

1. Παναγ. Βοκοτόπουλος, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 74.

2. G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, Paris 1925, Λεύκωμα τόμ. Ι, πίν. 25². Διὰ τὸ τέμπλον, χαρακτηριζόμενον ὑπὸ τοῦ Jerphanion ὡς monolithe, βλ. καὶ κείμενον τόμ. Α¹, σ. 57 καὶ τόμ. Β¹, Paris 1936, σ. 369.

3. Ὁ αὐτός, ἔνθ' ἀνωτ., κείμενον τόμ. Α², Paris 1932, σ. 495, εἰκ. 51 καὶ τόμ. Β¹, σσ. 369 - 370 (διὰ τὸ παρεκκλήσιον 17 γίνεται λόγος εἰς τὸν τόμον Α² τοῦ κειμένου, σσ. 488 - 491), τόμ. Α² κειμένου, σ. 474 (παρεκκλήσιον 21, τοῦ ὁποίου χάραγμα χρονολογεῖται ὑπὸ τοῦ Jerphanion, αὐτόθι, σ. 478, ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰ.) καὶ (παρεκκλήσιον 27) Λεύκωμα, τόμ. ΙΙ, πίν. 133² καὶ κείμενον τόμ. Α², κυρίως σ. 480. Ὅπως ὁ συγγραφεὺς παρατηρεῖ τὸ τέμπλον τοῦ παρεκκλησίου 27 εἶναι plus grossièrement exécutée.

4. Ὁ αὐτός, ἔνθ' ἀνωτ., κείμενον τόμ. Α³, σ. 395 καὶ Λεύκωμα, τόμ. ΙΙ, πίν. 97². Τὸ τέμπλον εἶναι σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου κατεστραμμένον. Σώζονται ὡς παρ' ἡμῖν γεννήσεις τῶν τοξυλλίων. Δυσχερέστατον νὰ διευκρινισθῇ ἂν ὑπὸ τὰ τοξύλλια ὑπῆρχον τυφλὰ τόξα ἢ ἁπλοῦς, συνεχὴς τοῖχος.

χαραγμάτων (1055, 1058, 1065 κλπ.) [1] «τὸ βραδύτερον εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος» [2]. Διὰ τὸ τέμπλον τοῦ παρεκκλησίου 17 ὁ Jerphanion παρατηρεῖ ὅτι ἀνήκει εἰς τὸν αὐτὸν τύπον καὶ εἶναι «ἀκόμη κατά τι περισσότερον ἀνεπτυγμένον» [3]. Ὁπωσδήποτε τὰ δύο τέμπλα τῆς Καππαδοκίας δὲν ἀντιπροσωπεύουν τὸν αὐτὸν βαθμὸν ἐξελίξεως. Τὸ τέμπλον τοῦ παρεκκλησίου 17 φαίνεται ὑψηλότερον καὶ ἔχει ἑκατέρωθεν τῆς πύλης δύο σειρὰς τοξυλλίων ἢ θυρίδων. Ὥστε τὸ τέμπλον τῆς Μάνης πρέπει νὰ καταλεχθῇ εἰς τὸν ὀλιγώτερον ἐξειλιγμένον τύπον.

2) Εἰς ναοὺς ἐντὸς βράχων τῆς Ἰταλικῆς Ματέρα (τοῦ Νομοῦ Ποτέντσα) καὶ συγκεκριμένως εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ ἁγίου Λουκᾶ καὶ τῆς ἁγίας Βαρβάρας [4], ἐκ τῶν ὁποίων τὸ τέμπλον τοῦ πρώτου, διατρυπώμενον περὶ τὸ μέσον του ὑπὸ τοξωτῆς θύρας καὶ ἑκατέρωθεν αὐτῆς ὑπὸ τοξωτοῦ παραθύρου [5], ὁμοιάζει περισσότερον τῶν Καππαδοκικῶν πρὸς τὸ τέμπλον τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος. Οἱ συγγράψαντες τὸ βιβλίον Le chiese rupestri di Matera χρονολογοῦν καὶ τοὺς δύο ναούς, τοὺς ὁποίους θεωροῦν «βυζαντινοὺς» [6] Καππαδοκικοῦ τύπου, ἀπὸ τοῦ 9ου καὶ τοῦ 10ου αἰῶνος [7]. Ὁ A. Rizzi δέχεται τὴν κρύπτην τῆς Ἁγίας Βαρβάρας ὡς ἔργον τοῦ 10 - 11ου αἰῶνος [8].

Ὥστε ὅσον ἀφορᾷ καὶ εἰς τὴν μορφὴν τοῦ τέμπλου τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος αἱ ὁμοιότητες μεταξὺ Καππαδοκίας, νοτίου Ἑλλάδος καὶ νοτίου Ἰταλίας μαρτυροῦν περὶ τοῦ ρεύματος τῆς τέχνης εἰς τὸ ὁποῖον ἀρχιτεκτονικῶς ἀνήκει τὸ μνημεῖον καὶ συνιστοῦν ἴχνη τῆς πορείας τὴν ὁποίαν τὸ ρεῦμα ἠκολούθησεν ὁδεῦον ἀπὸ ἀνατολῶν πρὸς τὴν Κάτω Ἰταλίαν.

1. Ὁ αὐτός, ἔνθ' ἀνωτ., κείμενον τόμ. Α², σ. 490.

2. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 491.

3. Ὁ αὐτός, κείμενον, τόμ. Β¹, σ. 369.

4. La Scaletta, Le chiese rupestri di Matera con una premessa di Mario Salmi (Roma 1966) πίν. 35 καὶ ἔγχρωμος 12.

5. Αὐτόθι, πίν. 35. Βλ. αὐτόθι καὶ σ. 257. Τὸ τέμπλον τῆς Ἁγίας Βαρβάρας, ἐξικνούμενον μέχρι τῆς ὀροφῆς ἔχει ἑκατέρωθεν τῆς τοξωτῆς θύρας ἀνὰ δύο τοξωτὰ παράθυρα. Βλ. καὶ σ. 283.

6. Ὅπως δὲ οἱ αὐτοὶ (ἔνθ' ἀνωτ., σ. 25) παρατηροῦν εἰς τμήματα τῆς περιοχῆς ἡ θ. λειτουργία ἐτελεῖτο κατὰ τὸ ἑλληνικὸν τυπικὸν μέχρι καὶ τοῦ 17ου αἰῶνος.

7. Αὐτόθι, σ. 130.

8. Alberto Rizzi, Monachesimo bizantino e chiese rupestri in Basilicata, ΔΧΑΕ, περίοδος Δ', τόμ. Ε', 1969, πίν. 58β.

II. ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

α) Ἀρχικὸν στρῶμα

Εἰς τὴν δεξιὰν κόγχην τοῦ ἱεροῦ ζωγραφεῖται ἐν προτομῇ δεόμενος, μετωπικὸς ὁ ἅ γ ι ο ς Π α ν τ ε λ ε ή μ ω ν (εἰκὼν 5) μὲ ᾠοειδές, μακρὸν πρόσωπον, μακρὰν ρῖνα, χαμηλὸν μέτωπον, μεγάλους ὀφθαλμοὺς καὶ μεγάλας ἄκρας χεῖρας. Ἡ οὔλη καστανομέλαινα κόμη του περιορίζεται ὄπισθεν τῶν ὤτων ἀναφαινομένη πάλιν ὑπ' αὐτὰ ὑπὸ μορφὴν σπειροειδῶν σφαιριδίων. Τὰ φῶτά της ἀποδίδουν τεφρόλευκοι γραμμαὶ διαγράφουσαι ὑπὲρ τὸ μέτωπον σειρὰν κύκλων. Ὁ κεραμόχρους μανδύας τοῦ μάρτυρος κοσμεῖται ἀπὸ τεφροὺς ρόμβους ἐγκλείοντας κύκλους ἐκ λευκῶν κηλίδων καὶ εἰς τὸ μέσον τοῦ στήθους ἀπὸ μελανὰς σπείρας. Ὤχρα ἀποδίδει τὴν ἐπιδερμίδα, κεραμόχρουν χρῶμα τὰς σκιάς της, λευκαὶ γραμμαὶ τὰ φῶτα. Ἐντύπωσιν προκαλοῦν αἱ πολλαὶ παράλληλοι γραμμαί, αἱ φωτίζουσαι τὸν λαιμὸν (εἰκὼν 6). Ὑπὸ τὴν ὀρθογώνιον φωτιστικὴν θυρίδα ὑπῆρχεν ἐπὶ λευκοῦ βάθους (διαστάσεων 0,58 μ.×0,19 μ.) ἴσως δεκαπεντάστιχος γραπτὴ ἐπιγραφὴ (εἰκὼν 5), ἐκ τῆς ὁποίας ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἀναγινώσκονται ὀλίγα γράμματα. Οἴκοθεν νοεῖται ἡ σημασία τῆς σωζομένης εἰς τὸ τέλος χρονολογίας (εἰκὼν 7).

στίχ. 6 (;) — — — *ΑΜΟ* — — — —
[ΙΕ;]Ρ[Ο]ΜΟΝ[ΑΧΟΥ;]
Ε(;) — — *ΝΙΚΙΤΑ*(;) — —
— — — — — — — — —
— — — — — — — — —
ΠΡΟΤ — — — — — —
ΓΡ(;)*Ο* — — — — — —
— — *Ε* — — — — — —
:·*[Ε]Τ*(ει(;))
͵ϛ *Φ*

Τὸ δεύτερον καὶ τελευταῖον γράμμα τῆς χρονολογίας πρέπει νὰ εἶναι φῖ [1]. Ἐὰν ἡ ἀνάγνωσις εἶναι ὀρθή, τότε τὸ 6500 ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ 991/2 μ.Χ.

Ἑκατέρωθεν τῆς ἐπιγραφῆς ἀνὰ μία παράστασις μετωπικοῦ ἱεράρχου, καλυπτομένη ὑπὸ λειχήνων. Δὲν δύναταί τις νὰ εἴπῃ ἂν οἱ ἅγιοι εἰκονίζοντο

1. Τὸ ῶ μέγα ἔχει διάφορον μορφὴν εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τοῦ ναοῦ. Βλ. εἰκόνα 13 ἀριστερὰ (ὑπὸ τὸν φωτοστέφανον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου).

ὁλόσωμοι ἢ ἐν προτομῇ, ἐπειδὴ λίθοι, ὡς ἐλέχθη, ἀποφράττουν τὴν βάσιν τῆς κόγχης, μορφοῦντες ἁγίαν τράπεζαν. Ἀριστερὰ ὁ Χ ρ υ σ ό σ τ ο μ ο ς φορῶν καστανοϊώδη φαιλόνην καὶ δεξιὰ ὁ Ν ι κ ό λ α ο ς (εἰκὼν 8) μὲ λευκὸν ὑποκύανον τρίχωμα, ὠχρὰν ἐπιδερμίδα, κεραμόχρους σκιάς, ροδόχροα φῶτα. Ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς παρειᾶς κεραμόχρους σκιὰ σχήματος ἀνεστραμμένου ἰσοσκελοῦς τριγώνου πρὸς τὴν ἔξω μακρὰν πλευρὰν τοῦ ὁποίου συνάπτονται μικραὶ ὁριζόντιαι, ὁμοιόχρωμοι γραμμαί. Οἱ μελανοὶ σταυροὶ τοῦ λευκοῦ ὠμοφορίου του ἔχουν κεραίας σχήματος σημερινῶν κεφαλαίων δέλτα συναπτομένων κατὰ τὰς κορυφάς. Τὰ ὀνόματα τῶν Ἁγίων γράφονται μεταξὺ μικρῶν σταυρῶν ἐκ λευκῶν κηλίδων. Δεῖγμα τοῦ τύπου τῶν γραμμάτων παρέχει τὸ σχέδιον 5.

Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς βορείας κόγχης ἄλλος μετωπικὸς ἐν προτομῇ δεόμενος Ἅγιος (εἰκὼν 10) μὲ βραχεῖαν, οὔλην κόμην καὶ πελωρίας ἄκρας χεῖρας [1], νέος, γενειῶν, φέρων ὁμοίαν στολήν. Ἐκ τοῦ ὀνόματός του σῴζεται ἡ τελευταία συλλαβὴ ....*ΤΑC*∴ Θεωρῶ πιθανώτατον ὅτι πρόκειται διὰ τὸν ἅγιον μάρτυρα Νικήταν [2]. Ἡ ρίς του εἶναι βραχεῖα μὲ μεγάλα πτερύγια (εἰκὼν 9) καὶ τὸ βραχύ, δικόρυφον γένειον ἄρχεται ὑπὸ τὰ χείλη χαμηλά, ἀφῆνον γυμνὸν τμῆμα τῆς ἐπιδερμίδος. Τὴν πλατεῖαν ταινίαν τοῦ μανδύου, τὴν κατερχομένην ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ πρὸς τὰ κάτω, κοσμοῦν καστανομέλανα τετράγωνα μὲ χιαστὶ τεμνομένας βαθυχρώμους γραμμὰς

1. Πελωρία εἶναι ἡ δεξιὰ χεὶρ καὶ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου τῆς Ἀναλήψεως εἰς τὸν τροῦλλον τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης (V. L a z a r e v, Storia della pittura bizantina, edizione italiana (Torino, 1967) πίν. 84).

2. Ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Νικήτα τιμᾶται ναὸς τῆς Ἄνω Πούλας Μάνης, ἀναγόμενος ἴσως εἰς τὸν 10ον αἰῶνα. Τοιχογραφίαν τοῦ ἁγίου συνήντησα εἰς Ἁγίους Θεοδώρους Καφιόνας. Τὸν Ἅγιον Νικήταν εὑρίσκω τρεῖς φορὰς εἰς Καππαδοκίαν (G. d e J e r p h a n i o n, κείμενον τόμ. A^1, σσ. 153, 180, 210), δύο φορὰς εἰς Καστορίαν (Σ. Π ε λ ε κ α ν ί δ η ς, Καστορία, Πίνακες, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 158β, 242α) καὶ περισσοτέρας εἰς Γιουγκοσλαυΐαν (V l. R. P e t k o v i ć, La peinture serbe du moyen âge, II, Beograd 1934, πίν. V (Στουντένιτσα), πίν. LXVI (Γκρατσάνιτσα), πίν. CXIII (Καράν), πίν. CCVIII (Μανασίγια), Dečani II, Monumenta Jugoslaviae artis veteris, Series prima, Monumenta Serbica artis mediaevalis, Liber II editio fundationis Mich. Pupin τῆς Academia Regalis Serbica, Beograd 1941, πίν. CLI, G. M i l l e t - A. F r o l o w, La peinture du moyen âge en Yougoslavie, III, Paris 1962, εἰκ. 37^2 (καὶ 47^4) καὶ 103^2).

Εἰς Καστορίαν καὶ Γιουγκοσλαυΐαν ὁ Ἅγιος ἔχει μακρὰν κόμην καὶ βραχὺ γένειον. Μακρὰν ὡσαύτως κόμην καὶ βραχὺ γένειον, δικόρυφον (ὅπως πολλαχοῦ ἐν Γιουγκοσλαυΐᾳ) ἔχει ὁ ὑποτιθέμενος ὡς Νικήτας εἰς τοιχογραφίαν τοῦ Καχριὲ (P a u l A. U n d e r w o o d, The Kariye Djami, vol. 3 (New York 1966), πίν. 514, 515). Εἰς τὸ Κελεντγκιλὰρ τῆς Καππαδοκίας (G. d e J e r p h a n i o n, ἔνθ' ἀνωτ., Λεύκωμα, τόμ. I, πίν. 47^1) ὁ ἅγιος Νικήτας εἰκονίζεται ὡς παρ' ἡμῖν, νέος μὲ βραχεῖαν κόμην καὶ βραχὺ γένειον, ἔχων ὑπὸ τὰ χείλη γυμνὸν τριχῶν τὸν ἀνθερεῶνα. Διαφέρουν ὅμως καὶ ὁ ἀνθρώπινος τύπος καὶ τὸ ὕφος τῆς τοιχογραφίας.

καὶ τὸ ἄλλο ἔνδυμα τεφρόλευκοι, ἐνάλληλοι ρόμβοι. Κατωτέρω ζωγραφοῦνται δύο πάλιν κατενώπιον ἱεράρχαι μὲ μονόχρωμα καὶ αὐτοὶ φαιλόνια, ἀριστερὰ ὁ λευκόθριξ ἅγιος Γρηγόριος, ἀποκρυπτόμενος ἀπὸ παχὺ στρῶμα λειχήνων καὶ δεξιὰ ὁ ἅγιος Βασίλειος μὲ πλατὺ κατεστραμμένον πρόσωπον καὶ οὐχὶ μακράν, μελανὴν ὀξύληκτον γενειάδα, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς εὐαγγέλιον καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς ἄλλης.

Εἰς τὴν καμάραν τοῦ ἱεροῦ ζωγραφεῖται ἡ Ἀνάληψις ἐπὶ κεραμόχρου βάθους. Τὸ μέσον τῆς συνθέσεως κατέχει ἐλλειπτικὴ κεραμόχρους δόξα, ἀσπίς, θὰ ἔλεγέ τις, ἐπὶ τῆς ὁποίας εἰκονίζεται ἀπὸ τῶν γονάτων καὶ ἄνω, καθήμενος ἐπὶ πλατείας λευκῆς ἴριδος ὁ βραχύσωμος Χριστὸς (εἰκὼν 11) μὲ τὴν μεγάλην κεφαλὴν καὶ τὸ πλατὺ πρόσωπον, ἔχων τὸ τρίχωμα καστανὸν καὶ ὁμοιόχρωμον τὸν χιτῶνα, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς καὶ διὰ τῆς ἄλλης στηρίζων ἄνωθεν ὄρθιον εἱλητὸν μᾶλλον ἢ βιβλίον. Ἀξιοπρόσεκτον ὅτι ὁ κατακόρυφος ἄξων τοῦ κορμοῦ του δὲν εἶναι παράλληλος πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ λοξὸς καὶ πρὸς αὐτὸν διασταυρούμενος. Τὴν δόξαν ἀνέχουν τέσσαρες ἄγγελοι ὁρμητικῶς ἱπτάμενοι. Ἀνὰ δύο ἐξ αὐτῶν χιαστὶ κινοῦνται καθ' ὅμοιον τρόπον: οἱ μὲν κατὰ φορὰν ὁριζόντιον, ἀλλ' οὕτως ὥστε τὸ στενόμακρον σῶμά των νὰ διαγράφῃ τόξον, οἱ δ' ἄλλοι, βραχύσωμοι, ἵπτανται κατακορύφως μὲ τὴν ἄκραν τοῦ ἱματίου κυματίζουσαν καὶ τοὺς πόδας ὅσον εἶναι δυνατὸν ἐν διαστάσει, ὠθοῦντες μετὰ δυνάμεως πρὸς τὰ ἄνω τὴν δόξαν [1]. Τὸ σύμπλεγμα πλαισιώνει ἀπὸ ἀνατολῶν ἐπὶ τοῦ κεραμόχρου βάθους λευκογράμματος ἐπιγραφὴ σχετικὴ πρὸς τὴν Ἀνάληψιν: ⁖ *ΑΝΔ[ΡΕϹ ΓΑ]ΛΗΛΕ[ΟΙ(;)...*

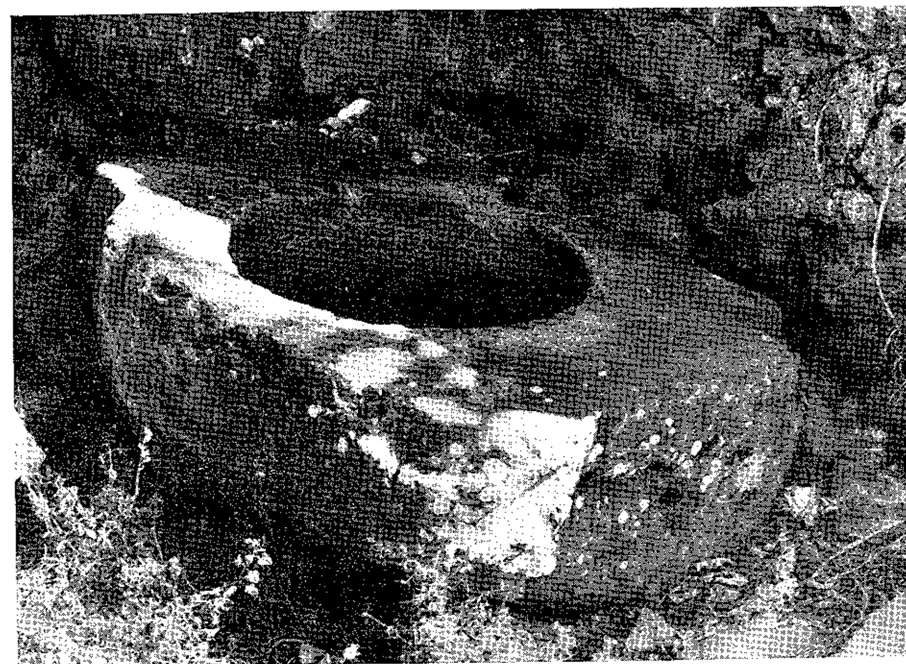
Ὁ πρῶτος Ἀπόστολος τοῦ νοτίου ἡμιχορίου ἐζωγραφεῖτο εἰς τὴν ν.ἀ. γωνίαν, ὥστε τμῆμα τοῦ σώματος αὐτοῦ εὑρίσκετο ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου καὶ ἄλλο, τὸ ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ ἄνω, ἐπὶ τοῦ ἀν. τοίχου. Τὸ τελευταῖον μέρος ἀποκρύπτεται σήμερον ὑπὸ νεώτερον στρῶμα τοιχογραφιῶν καλύπτον τὸ τύμπανον. Ὁ δεύτερος Μαθητής, ὁ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς (εἰκὼν 12), βαδίζει πρὸς τἀριστερὰ κρατῶν εὐαγγέλιον, ὑψῶν τὴν δεξιὰν πρὸς τὴν κόμην, ἔχων ροδόχρουν τὸν χιτῶνα καὶ καστανομέλαν τὸ ἱμάτιον. Ἀριστερὰ καὶ ὑπεράνω τοῦ Λουκᾶ, ὅπως καὶ περαιτέρω ἑκατέρωθεν τοῦ Ἀνδρέα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ βόρειον ἡμιχόριον σειραὶ λευκῶν κηλίδων, δια-

1. Θὰ ἐδικαιοῦτό τις νὰ συζητήσῃ τὸ δυνατὸν ἀποδόσεως τῆς ὑπερβολικῆς βραχύτητος τοῦ σώματος τῶν Ἀγγέλων εἰς πρόθεσιν τοῦ ἁγιογράφου νὰ δηλώσῃ ὀπτικὴν ἀπάτην, ὀφειλομένην εἰς τὴν κατακόρυφον πρὸς τὰ ἄνω πτῆσιν, ἂν τοιαύτη δήλωσις δὲν ἦτο ἀλλοτρία καὶ λαϊκοῦ ζωγράφου, ἀποδίδοντος καθ' ὑπερβολὴν βραχύσωμον ἕνα τῶν παρ' ἀλλήλους ἱσταμένων Ἀποστόλων, καὶ τοῦ ὑπερβατικοῦ χαρακτῆρος τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Εἰς τὸ κενὸν τὸ ὁποῖον φαίνεται μεταξὺ τῶν ποδῶν καὶ τοῦ κορμοῦ τοῦ βορειοδυτ. Ἀγγέλου (εἰκὼν 13), ἐπὶ τοῦ κεραμόχρου βάθους, λευκὰ γράμματα εἰς τρεῖς σειράς. Μᾶλλον εὐανάγνωστος ἡ συντομογραφία Κ(ύρι)ε τοῦ τελευταίου στίχου.

15 - 1 - 1971

Εἰκὼν 1. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν. Νοτία πλευρά.

Εἰκὼν 2. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν. Κολυμβήθρα (;).

Εἰκὼν 3. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν. Ἱερόν.

Εἰκὼν 4. Καππαδοκία, Γκουέικ Κιλισσέ, Τέμπλον. (Jerphanion).

Εἰκὼν 5. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν. Τοιχογραφίαι δεξιᾶς κόγχης ἱεροῦ.

Εἰκὼν 6. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν.
Λεπτομέρεια τῆς προηγουμένης εἰκόνος (τοιχογραφία).

Εἰκὼν 7. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν.
Ἡ χρονολογία τῆς γραπτῆς ἐπιγραφῆς.

Εἰκὼν 8. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν.
Ἅγιος Νικόλαος (λεπτομέρεια τοιχογραφίας).

Εἰκὼν 9. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν.
Κεφαλὴ Ἁγίου (Νικήτα)· λεπτομέρεια τῆς ἑπομένης εἰκόνος.

Εἰκὼν 10. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν.
Τοιχογραφία τεταρτοσφαιρίου ἀριστερᾶς κόγχης ἱεροῦ.

Εἰκὼν 11. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν. Ὁ Χριστὸς τῆς Ἀναλήψεως (τοιχογραφία).

Εἰκὼν 12. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν.
Ἀπόστολοι τῆς Ἀναλήψεως ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου (τοιχογραφία).

Εἰκὼν 13. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν.
Ἀπόστολοι τῆς Ἀναλήψεως ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου (τοιχογραφία).

Εἰκὼν 14. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν.
Ἅγιοι ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ἱεροῦ (τοιχογραφία).

Εἰκὼν 15. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν.
Ἅγιος Λέων Κατάνης (λεπτομέρεια τοιχογραφίας).

Εἰκὼν 16. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν. Κεφαλὴ Ἁγίας (λεπτομέρεια τοιχογραφίας).

Εἰκὼν 17. Ἅγιος Νικήτας Ἄνω Πούλας. Ἀπόστολοι ἀναλήψεως (τοιχογραφία).

Εἰκὼν 18. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν. Ἀπόστολοι (Ἅγιος Λουκᾶς καὶ Ματθαῖος) Ἀναλήψεως (λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 12).

Εἰκὼν 19. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν. Ἁγία Κυριακὴ (τοιχογραφία).

Εἰκὼν 20. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν. Ἐπιγραφὴ (λεπτομέρεια τῆς προηγουμένης εἰκόνος).

τεταγμένων εἰς θυσάνους, δηλώνουν προφανῶς δένδρα. Σχεδὸν κατενώπιον εἰκονίζονται δεξιώτερον τοῦ Λουκᾶ μὲ διεσταλμένους τοὺς πόδας δύο πρεσβῦται, εἰς τὸ μέσον ὁ εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος (εἰκὼν 12), φορῶν καστανομέλανα χιτῶνα καὶ λευκὸν ἱμάτιον, δεικνύων διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν Χριστόν, καὶ ὁ Ἀνδρέας κρατῶν εἰλητὸν καὶ στρέφων ἐλαφρῶς πρὸς τὰ δεξιὰ τὴν κεφαλήν. Ὁ χιτών του εἶναι καστανομέλας καὶ τὸ ὠχρόν, ὑπέρυθρόν του ἱμάτιον ἔχει λευκὰ φῶτα καὶ κεραμόχρους σκιάς. Εἰς τὴν ἀνατολ. πλευρὰν τῆς πρώτης ἐνισχυτικῆς ζώνης παρὰ τὸν ν. τοῖχον νέος μὲ βραχὺ γένειον ὁ Ἰάκωβος. Τὰ ἐνδύματά του ἔχουν τὰ χρώματα τῶν φορεμάτων τοῦ Ἀνδρέου ἀντιστρόφως. Καὶ εἰς τὸ ἐσωράχιον τῆς ζώνης ἄλλος ἐξίτηλος Ἀπόστολος μὲ τὸ πρόσωπον κατενώπιον καὶ τοὺς πόδας βαδίζοντας πρὸς τἀριστερά, φέρων λευκὸν ἱμάτιον καὶ ροδόχρουν χιτῶνα. Εἰς τὴν κλεῖδα τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους, μελανόν, ἀνθεμιοειδὲς κόσμημα. Ἀπὸ τοῦ ἐσωραχίου τοῦ β. σκέλους της ἀρχίζει ἡ ἀπεικόνισις τοῦ δευτέρου ἡμιχορίου τῶν Ἀποστόλων τῆς Ἀναλήψεως. Εἰς τὸ ἐσωράχιον ζωγραφεῖται ἐξίτηλος τώρα, φέρων λευκὰ καὶ ροδόχροα ἐνδύματα, νέος Μαθητής, ὑψῶν τὴν δεξιὰν χεῖρα καὶ ἔχων, μακρὸν τὸ πρόσωπον, ὑπενθυμίζον τὴν μορφὴν τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος. Οἱ Ἀπόστολοι τοῦ ἐσωραχίου ἔχουν πολὺ μεγαλυτέρας διαστάσεις ἢ οἱ ἄλλοι. Ἐπὶ τῆς ἀν. πλευρᾶς τοῦ β. σκέλους τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης, ἀντιστοίχως πρὸς τὸν Ἰάκωβον, μᾶλλον δὲν εἰκονίζετο τίποτε. Τὸ βάθος εἶναι λευκόν.

Εἰς τὸ β. σκέλος τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ πρῶτος ἐξ ἀριστερῶν ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (εἰκὼν 13), καθ' ὑπερβολὴν βραχύσωμος γέρων, λευκοχίτων μὲ καστανὸν ἱμάτιον. Εἰς τὸν παραπλεύρως ἱστάμενον γέρων, λευκοχίτων μὲ καστανὸν ἱμάτιον. Εἰς τὸν παραπλεύρως ἱστάμενον Μᾶρκον (εἰκὼν 13) μὲ τὴν μακρὰν γενειάδα τὰ χρώματα τῶν ἐνδυμάτων εἶναι μὲν τὰ αὐτά, ἀλλ' ἐναλλάσσονται. Ὁ ἐκ δεξιῶν πρεσβύτης (εἰκὼν 13) μὲ τὸν λευκὸν χιτῶνα καὶ τὸ ὠχρόν, ὑπέρυθρον ἱμάτιον, τὸ ἔχον κεραμόχρους γραμμικὰς σκιάς, μᾶλλον εἶναι ὁ Πέτρος. Κάτωθι αὐτῶν δύο Ἅγιοι (εἰκὼν 14), περικλειόμενοι ἐντὸς ἰδιαιτέρου πλαισίου. Ὁ ζωγραφούμενος ἀριστερά, νέος μὲ βραχεῖαν κόμην καὶ γένειον, φορῶν χιτῶνα καὶ ἰόχρουν ἱμάτιον, ὑψώνει τὴν ἀριστερὰν χεῖρα συμμετέχων, ὡς φαίνεται, εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Ἀναλήψεως. Ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ εἰκονιζόμενοι εἰς τὴν Ἀνάληψιν Ἀπόστολοι, τοὺς ὁποίους εἴδομεν μέχρι τοῦδε, ἀνέρχονται μόλις εἰς δέκα καὶ ἐπὶ πλέον ἂν ὑπολογισθῇ τὸ εἶδος τῶν ἐνδυμάτων τοῦ Ἁγίου, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι παριστάνει καὶ αὐτὸς Μαθητήν. Ἀντιθέτως ὁ ἐκ δεξιῶν μετωπικὸς γέρων Ἱεράρχης, ὁ κρατῶν Εὐαγγέλιον καὶ ζωγραφούμενος ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ πλαισίου, φαίνεται ὅλως ἀμέτοχος τῶν κατὰ τὴν Ἀνάληψιν τελουμένων. Ἀπέναντί του, εἰς τὸν νότιον τοῖχον εἰκονίζεται μόνος, μετωπικός, μέχρι τῶν γονάτων περίπου, ἄλλος ἐπίσκοπος, νέος μὲ ἰῶδες μαφόριον, ὁ ἅγιος ⁖ *ΛΕΩΝ* ⁖ ⁖ *ΟΕΚΑΤΑ[ΝΗC* ⁖], ἤτοι

πιθανώτερον *Λέων ὁ ἐ[κ] Κατάνης*[1]. Ὤχρα ἀποδίδει τὴν ἐπιδερμίδα τοῦ δυσμόρφου, πλατέος προσώπου καὶ τὴν ἐρυθρότητα τῶν παρειῶν του κεραμόχροι, κτενιόμορφοι μηνοειδεῖς κηλῖδες[2] (εἰκὼν 15). Ὁ Ἱεράρχης φέρει πλὴν τοῦ ὠμοφορίου ἐγχείριον[3] ἔχον κόσμημα συγκείμενον ἐκ μελανῶν καὶ λευκῶν ρόμβων.

Ὑπὸ τὸν Ἅγιον Ἰάκωβον ἐπὶ λευκοῦ βάθους ὑπάρχει ἁπλοῦν, μελανόν, «μπακλαβαδωτὸν» κόσμημα. Εἰς τὸ ἐσωράχιον τοῦ νοτίου σκέλους τῆς ἀνατολ. ἐνισχυτικῆς ζώνης ὑπὸ τὸν Ἀπόστολον ζωγραφεῖται κατενώπιον ἁ γ ί α μὲ λευκὴν καλύπτραν καὶ στέμμα, κοσμούμενον ὅπως καὶ ἡ τραχηλέα τοῦ ἐνδύματός της, ὑπὸ ἑλίκων (εἰκὼν 16).

Τί εἰκονίζετο ἀπέναντι ἐπὶ τοῦ βορ. σκέλους δὲν φαίνεται, ἐπειδὴ τὸ τμῆμα τοῦτο καλύπτεται ὑπὸ λειχήνων.

Μεταξὺ τῆς ἀνατολ. καὶ τῆς μέσης ἐνισχυτικῆς ζώνης ἐπὶ τοῦ βορ. τοίχου τὰ ἀποκρυπτόμενα ὑπὸ λειχήνων στρώματα τοιχογραφιῶν εἶναι δύο. Ἐπὶ τοῦ πρώτου ἴσως ἐζωγραφεῖτο στρατιωτικὸς ἅγιος.

Ἐπὶ τῆς δυτ. πλευρᾶς τῆς πρώτης ἀπὸ ἀν. ἐνισχυτικῆς ζώνης, ἄνω, παρὰ τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου γεωμετρικὸν κόσμημα ἐπὶ λευκοῦ βάθους. Εἰς τὸ ἐσωράχιον τῆς μέσης ἐνισχυτικῆς ζώνης ἀνὰ δύο ἑκατέρωθεν ἐξίτηλοι, ὁλόσωμοι Ἅ γ ι ο ι. Χαμηλὰ εἰς τὸ βόρειον σκέλος Ἅ γ ι ο ς μᾶλλον ἢ Ἁγία μὲ μακράν, μελανὴν κόμην, τῆς ὁποίας τὰ φῶτα δηλώνουν λευκαὶ γραμμαί. Ἴχνη τοιχογραφιῶν ὑπάρχουν καὶ δυτικῶς τῆς τρίτης ἀπὸ ἀνατολῶν ζώνης εἰς τὰς γωνίας.

* * *

Ὁ τρόπος καθ' ὃν διετάχθη ἡ σκηνὴ τῆς Ἀναλήψεως εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος παρουσιάζει πολλὰ μειονεκτήματα ὀφειλόμενα ἴσως καὶ εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἀποτελεῖ μίαν τῶν παλαιοτέρων ἀποπειρῶν

1. Ὅπως ἀναγράφεται εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου Β' (Il Menologio di Basilio II (Cod. Vatic. gr. 1613), Torino 1907 (Codices e Vaticanis selecti, VIII), σ. 416, ὁ Λέων «ἐγένετο ἀπὸ τῆς πόλεως Ῥαβέννης». Ὁ ἅγιος Λέων, ἐπίσκοπος Κατάνης δὲν ἐνθυμοῦμαι ν' ἀπαντᾷ εἰς τὴν Καππαδοκίαν, οὔτε εἰς τὴν Καστορίαν, Γιουγκοσλαυΐαν καὶ Βουλγαρίαν. Δι' ἀπεικονίσεις του εἰς Λακωνίαν καὶ μάλιστα εἰς τὴν Μάνην γίνεται λόγος εἰς ἄλλην ὑπὸ ἐκτύπωσιν μελέτην μου.

2. Ὥστε εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ αἱ ἐπὶ τῶν παρειῶν ἐρυθραὶ κηλῖδες ἀποδίδονται κατὰ δύο τρόπους. Βλ. ἀνωτέρω περιγραφὴν τῆς τοιχογραφίας τοῦ ἁγίου Νικολάου.

3. Ἐγχείριον, ὠμοφόριον καὶ ἐπιτραχήλιον φέρει εἷς εἰς τοὺς δέκα ἱεράρχης ἐκ τῶν εἰκονιζομένων εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου Β' (N. T h i e r r y, Le costume épiscopal byzantin du IXe au XIIIe siècle d'après les peintures datées (Miniatures, fresques), Revue des études byzantines XXIV, Mélanges Venance Grumel, 1966, σ. 313.

ἀπεικονίσεως τοῦ θέματος ἐπὶ τῆς καμάρας τοῦ ἁγίου βήματος[1]. Ἡ φορὰ τῆς κινήσεως καὶ ἡ διάταξις τῶν Ἀποστόλων προδίδει ὅτι ὁ ζωγράφος εἶχε πιθανῶς ὡς πρότυπον κυκλικῶς δια-εταγμένην σύνθεσιν διακοσμοῦσαν τροῦλλον[2].

Εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν Μπουλαριῶν εἴδομεν εἰκονιζομένους ἕνδεκα Ἀποστόλους. Ἀλλ', ὅπως ἤδη παρατηρεῖ ὁ J e r p h a n i o n[3], οὐδέποτε οἱ ἁγιογράφοι παριστάνουν τὸν ἱστορικὸν ὅμιλον τῶν ἕνδεκα Ἀποστόλων, οἵτινες ἦσαν παρόντες κατὰ τὴν Ἀνάληψιν, ἀλλὰ τὸν ἰδεατὸν σύλλογον τῶν Δώδεκα, ἐκ τοῦ ὁποίου δὲν ἀπουσιάζουν ὁ Παῦλος καὶ οἱ Εὐαγγελισταί, ἐνῷ συνήθως παραλείπονται ὁ Θαδδαῖος καὶ εἷς τῶν Ἰακώβων. Ὁ Ἀπόστολος ὁ ζωγραφούμενος ἐπὶ τῆς ν.ἀ. γωνίας τοῦ ναοῦ μαρτυρεῖ ὅτι ἡ σκηνὴ συνεχίζετο, διαγράφουσα κύκλον, καὶ ἐπὶ τοῦ ἀν. τυμπάνου, ὑπὲρ τὰς κόγχας. Ἐκεῖ θ' ἀνέμενέ τις ὅτι εἰκονίζοντο ὁ δωδέκατος Ἀπόστολος καὶ στηθάριον τῆς Θεοτόκου μόνης ἢ καί, ἧττον πιθανῶς[4], μεταξὺ στηθαρίων Ἀγγέλων. Καὶ εἰς τὸν μεταγενέστερον Ἅγιον Πέτρον τῆς Γαρδενίτσας ζωγραφοῦνται ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως προτομαὶ τῆς Θεομήτορος καὶ Ἀγγέλων ἑκατέρωθεν αὐτῆς, ὡς τμῆμα τῆς Ἀναλήψεως, τῆς ὁποίας τὸ κύριον μέρος διακοσμεῖ καὶ ἐκεῖ τὴν καμάραν τοῦ ἱεροῦ. Πάντως εἰς Μπουλαριοὺς ἐπὶ τοῦ πρὸς β. ἄκρου τοῦ τυμπάνου, ὅπου τὸ μεταγενέστερον ἀσβεστοκονίαμα ἔχει καταπέσει, οὐδὲν φαίνεται κοσμοῦν τὸ ἀρχικὸν στρῶμα. Ἔνδειξιν συνηγοροῦσαν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι εἰς τὴν ἀρχικὴν τοιχογραφίαν εἰκονίζετο τοὐλάχιστον ἡ Θεοτόκος, μᾶλλον ἐν προτομῇ, παρέχει τὸ νεώτερον στρῶμα τὸ καλύπτον

1. Εἰς τὸ Τσαοὺς - ἳν τῆς Καππαδοκίας ἡ Ἀνάληψις εἰκονίζεται εἰς τὸ πρὸς ἀνατολὰς ἄκρον τῆς καμάρας, ἡ ὁποία στεγάζει τὸν ναὸν (964 - 965). Βλ. Ἀ. Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ν, Ἡ τοιχογραφία τῆς Ἀναλήψεως ἐν τῇ ἀψῖδι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης, ΑΕ, 1938, σ. 42, ὑποσ. 1. Ἐπὶ τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ ζωγραφεῖται ἡ Ἀνάληψις εἰς τὸ μνημεῖον τοῦ Κοκὰρ Κιλισὲ (N i c o l e et M i c h e l T h i e r r y, Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, région du Hasan Daği, Paris 1963, σ. 126). Τὸν διάκοσμον τοῦ Κοκὰρ Κιλισὲ οἱ T h i e r r y θεωροῦν σύγχρονον πρὸς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Χιλανλὶ Κιλισὲ (ἔνθ' ἀνωτ., σ. 135), αἱ ὁποῖαι ἀνάγονται κατ' αὐτοὺς εἰς τὸν 9ον - 10ον αἰ. (ἔνθ' ἀνωτ., σ. 114. Εἰδικώτερον ἡ N. T h i e r r y (Notes critiques à propos des peintures rupestres de Cappadoce, Revue des Études Byzantines, XXVI, 1968, σ. 352) δέχεται τὰς τοιχογραφίας τοῦ Κοκὰρ ὡς παλαιοτέρας τῶν τοῦ Ayvali Kilise (913 - 920). Ὁ M. R e s t l e, Byzantine wall painting in Asia Minor, I, Recklinghausen (1967), σ. 73, ὑπολαμβάνει τὸ Χιλανλὶ καὶ τὸ Κοκὰρ Κιλισὲ ὡς ἔργα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνος. Ἡ T h i e r r y, ἔνθ' ἀνωτ. καὶ εἰς σσ. 364, 365 ἔχει, ὡς φαίνεται, δίκαιον ἀπορρίπτουσα τὰς χρονολογήσεις τοῦ Restle.

2. Μὴ λησμονῶμεν τὴν παρατήρησιν τοῦ J e r p h a n i o n (A^{1}, σ. 92) διὰ τὴν σκηνὴν τῆς Ἀναλήψεως εἰς τὰς «ἀρχαϊκὰς» διακοσμήσεις τῆς Καππαδοκίας, ὅτι «a été conçue pour orner une coupole».

3. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 93.

4. Διὰ τὴν στενότητα τοῦ χώρου.

τὸ τύμπανον τοῦ ἀν. τοίχου. Εἰς τὸ μέσον τοῦ τυμπάνου διακρίνεται ἀμυδρὰ γυναικεία κεφαλή, προφανῶς τῆς Θεοτόκου. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ νεωτέρα παράστασις ἀντέγραψεν ὅ,τι εἰκονίζετο ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως εἰς τὴν παλαιάν, ὅτι δηλαδὴ καὶ εἰς τὸ ἀρχικὸν στρῶμα ἐζωγραφεῖτο αὐτόθι προτομὴ τῆς Θεοτόκου. Ἡ Παναγία καὶ Ἄγγελοι συνομιλοῦντες πρὸς τοὺς Ἀποστόλους εἰκονίζοντο εἰς παραστάσεις τῆς Ἀναλήψεως ἤδη ἀπὸ τοῦ 6ου αἰῶνος, ὅπως διδάσκει ἡ διάσημος μικρογραφία τοῦ κώδικος τοῦ Ραμπουλᾶ. Ἀλλὰ καὶ προτομὴ τῆς Θεοτόκου περιστοιχουμένη ὑπὸ Ἀγγέλων μεταξὺ τῶν Ἀποστόλων τῆς Ἀναλήψεως ἐζωγραφεῖτο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχήν, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ ἀρχικὸν στρῶμα τοῦ κατακορύφου τοίχου τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ εἰς τὴν Δροσιανὴν τῆς Νάξου. Πολὺ βραδύτερον, τὸ 1216/17, ἐν τῷ Καππαδοκικῷ ναῷ τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων τόσον ἡ Παναγία ὅσον καὶ οἱ ἑκατέρωθεν αὐτῆς Ἄγγελοι εἰκονίζονται κατὰ προτομὴν ἐντὸς κόγχης χαμηλότερον τῆς ἄλλης παραστάσεως [1].

Ὅπως περίπου εἰς τὸν Ἅγιον Παντελεήμονα Μπουλαριῶν φαίνεται ὅτι εἰκονίζετο ἡ Ἀνάληψις καὶ εἰς τὸ ἀρχικὸν στρῶμα, ἀναγόμενον ἴσως εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχήν, ἄλλου μονοκαμάρου ναΐσκου τῆς Μάνης, τοῦ Ἁγίου Νικήτα παρὰ τὸ νεκροταφεῖον τῆς Ἄνω Πούλας. Εἰς τμήματα τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς ἐκκλησίας τὸ νεώτερον κονίαμα ἔχει καταπέσει καὶ εἶναι ὁραταὶ αἱ ἀρχικαὶ τοιχογραφίαι: ἐκτὸς ἄλλων Ἁγίων τρεῖς μετωπικοὶ Ἀπόστολοι τοῦ βορ. ἡμιχορίου τῆς Ἀναλήψεως μὲ μεγάλας κεφαλάς (εἰκὼν 17), προσεγγίζοντες ὡς πρὸς τὸ ὕφος μὲ τὰς μορφὰς τῶν Μπουλαριῶν, καὶ ἄλλο νανῶδες πρόσωπον κατὰ δεξιὸν κρόταφον, ὑψοῦν τὴν χεῖρα, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα Ἀπόστολος καὶ αὐτός, ζωγραφούμενος ἐπὶ τοῦ βορείου σκέλους τῆς πρώτης ἀπὸ ἀνατολῶν ἐνισχυτικῆς ζώνης, εἰς τὸ κάτω τμῆμα τοῦ ἐσωραχίου.

* * *

Ὁ γραπτὸς διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος ἐκτὸς τῆς συγγενείας πρὸς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Ἁγίου Νικήτα Μάνης παρουσιάζει ὁμοιότητας καὶ πρὸς ἔργα Καππαδοκικά. Αἱ ὁμοιότητες ὅμως πρὸς αὐτὰ περιορίζονται μᾶλλον εἰς τὸν λαϊκὸν χαρακτῆρα καὶ εἰς λεπτομερείας. Οὕτως ὁ

1. G. de Jerphanion, ἔνθ' ἀνωτ., κείμενον, τόμ. B¹, σ. 167. Ὅτι ὅμως ἦτο δυνατὸν νὰ παραληφθοῦν αἱ μορφαὶ τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Ἀγγέλων πιθανῶς μαρτυρεῖ καὶ τοιχογραφία ἀρχαϊκοῦ ὕφους εἰς τὸ Μπαλκχὰμ Ντερεσσὶ (G. de Jerphanion, κείμενον A¹, σ. 285). Καὶ ἀπὸ τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Κοκὰρ Κιλισὲ (N. et M. Thierry, Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, πίν. 62) λείπει ἡ Παναγία.

Χριστὸς (εἰκὼν 11) ὅσον ἀφορᾷ τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου παραβλητέος πρὸς τὸν ἐν προτομῇ ἐντὸς κύκλου Χριστὸν τοῦ Ντιρεκλὶ Κιλισὲ (976-1025) [1]. Τὸ μέτωπον εἰς τὸ Ντιρεκλὶ εἶναι χαμηλότερον, οἱ ὀφθαλμοὶ λοξοὶ καὶ μικρότεροι [2]. Καθόλου ὁ διάκοσμος τοῦ Ντιρεκλὶ συγκρινόμενος πρὸς τὰς τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ τῶν Μπουλαριῶν εἶναι ἔργον ποιότητος.

Παρεμπιπτόντως δύναταί τις ν' ἀναφέρῃ ὅτι οἱ Ἄγγελοι τῆς Ἀναλήψεως τῶν Μπουλαριῶν ἔχουν τὸ πρόσωπον ἐπίμηκες, οἷον περίπου καὶ εἰς τοιχογραφίαν τοῦ ἐν Ρώμῃ ναοῦ τῶν Santi Giovanni e Paolo, ἀναγομένην ὑπὸ τοῦ Muratoff εἰς τὸν 9ον - 10ον αἰῶνα [3].

Ἐπὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος (εἰκὼν 6) αἱ ὑπὸ τοὺς κανθοὺς τῶν ὀφθαλμῶν δέσμαι τῶν φώτων ὑπενθυμίζουν ὁμοίαν λεπτομέρειαν τοιχογραφίας τοῦ Ἰσαὰκ εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 1 παρεκκλήσιον τοῦ Γκερεμὲ (Ἔλ Ναζάρ) [4]. Τὸ ἔργον ὅμως διαφέρει κατὰ τὸ ὕφος καὶ τὴν ποιότητα. Τὰ πολλὰ καὶ πλατέα φῶτα εἰς τὰ πρόσωπα τῶν Ἀποστόλων Λουκᾶ, Ἀνδρέου καὶ Ματθαίου (εἰκόνες 12, 18) συναντᾷ τις εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον τοῦ Sumbüllü Κιλισέ [5]. Ἡ σχηματοποίησις τῶν ὤτων εἶναι εἰς Μπουλαριοὺς ἀρκετὰ ἰδιόρρυθμος.

Δὲν πρέπει ὅμως νὰ μείνῃ ἀπαρατήρητον ὅτι εἰς Ἅγιον Παντελεήμονα οἱ χαρακτῆρες ἀποδίδονται μὲ πολλὴν σαφήνειαν. Τὸν καθόλου τρόπον ἀποδόσεως τῆς ρινὸς εὑρίσκω παρεμφερῆ εἰς Ἀπόστολον τοῦ Μπαχαττὶν σαμανλιγκὶ Κιλισεσί, τὸ ὁποῖον ἀνάγεται εἰς τὰ μέσα περίπου τοῦ 10ου αἰ. [6]. Τριγωνικαὶ κηλῖδες ἐπὶ τῶν παρειῶν, ἁπλᾶ τριγωνικὰ σχήματα, ἀπαν-

1. N. et M. Thierry, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 185. Ὁ M. Restle, ἔνθ' ἀνωτ., I, σ. 46 γράφει ὅτι «χάρις εἰς τὴν ὁμοιότητα πρὸς τὸ Ψαλτήριον τῆς Μαρκιανῆς χρονολόγησις τοῦ Ντιρεκλὶ Κιλισὲ πρὸ τοῦ 1020 πολὺ δυσκόλως θὰ ἦτο πιθανή». Ὁμολογῶ ὅτι ὁ τρόπος χρονολογήσεως τοῦ Restle δὲν πείθει.

2. N. et M. Thierry, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. 89α.

3. P. Muratoff, La peinture byzantine, Paris 1928, πίν. LXXI. Εἰς τὸν λαιμὸν μάλιστα τῶν Ἀγγέλων συναντῶμεν δύο παραλλήλους γραμμικὰς σκιὰς ἀντὶ τῶν πολλῶν, τὰς ὁποίας ἔχομεν εἰς τοὺς ἡμετέρους Ἁγίους. Ἄγγελοι τῆς Ἀναλήψεως τῶν Μπουλαριῶν ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου ὑπενθυμίζουν Ἀγγέλους Βαπτίσεως (10ου αἰ.), κοσμούσης τὴν κρύπτην τοῦ Olevano (Arturo Carucci, Gli affreschi della cripta di Olevano sul Tusciano, Salerno, πίν. σελίδος 39. Βλ. καὶ σ. 18.

4. M. Restle, Byzantine wall painting in Asia Minor, II, πίν. 1. Τὸ παρεκκλήσιον τοποθετεῖ ὁ Restle εἰς τὸ τέλος τοῦ 10ου αἰ. Διὰ τὴν χρονολόγησίν του βλ. N. Thiery, Revue des Études Byzantines, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 363.

5. N. et M. Thierry, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. 81. Οἱ Thierry χρονολογοῦν τὸ μνημεῖον ἀπὸ τοῦ 10ου - τῶν πρώτων ἐτῶν τοῦ 11ου αἰ. (ἔνθ' ἀνωτ., σ. 181). Ὁ Restle ὀλίγον μετὰ τὸ 900 (Byzantine wall painting in Asia Minor, I, σ. 23). Καὶ αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Sumbüllü Κιλισὲ μὲ τὰς ὑψηλὰς μορφὰς ὑπερέχουν πολὺ κατὰ τὴν ποιότητα τῶν ἡμετέρων.

6. N. et M. Thierry, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. 74. Διὰ τὴν χρονολόγησιν βλ. αὐτόθι,

τοῦν εἰς περισσοτέρους Καππαδοκικοὺς ναούς, ὅπως εἰς τὸ Ağaç ἄλτι Κιλισέ [1], εἰς τὸ Χιλανλὶ Κιλισὲ [2] καὶ εἰς τὸ Κοκὰρ Κιλισέ [3]. Κτενιοειδεῖς κηλῖδες μὲ καμπύλην τὴν ράχιν, ἐκ τῆς ὁποίας φύονται αἱ βραχεῖαι παράλληλοι γραμμαί, ἀπαντοῦν ἤδη εἰς τοιχογραφίαν τοῦ Ἁγίου Χρυσογόνου τῆς Ρώμης, χρονολογουμένην ὑπὸ τοῦ ἐκδότου ἀπὸ τοῦ 9ου - 10ου αἰῶνος [4]. Τὰ ἐπὶ τῶν προσώπων φῶτα εἶναι παρ' ἡμῖν συνθετώτερα, πολυπληθέστερα καὶ περισσότερον πολύπλοκα ἢ εἰς τὸ Κοκὰρ Κιλισέ. Εἰς τὸν Καππαδοκικὸν ναὸν εὑρίσκει τις καὶ τὰς ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ καμπύλας παραλλήλους γραμμάς, ὀλιγωτέρας ὅμως, ἁπαλὰς καὶ πλατείας [5].

Τοὺς φωτοστεφάνους τῶν Μπουλαριῶν περιβάλλει σειρὰ λίθων ἐπὶ βαθυχρώμου πλατείας γραμμῆς, ὅπως εἰς τὸ Ντιρεκλὶ Κιλισέ [6], τὸ ἀναγόμενον εἰς τοὺς χρόνους 976 - 1025. Καθόλου ὁ διάκοσμος αὐτὸς τῶν φωτοστεφάνων εἶναι συνήθης εἰς ἔργα τοῦ 10ου αἰῶνος [7].

Τὰς ἐπὶ ἀνοικτοχρώμου βάθους πτυχὰς ἀποδίδουν πολλάκις εἰς τοὺς Μπουλαριοὺς πολὺ πλατεῖαι γραμμαὶ βαθέος τόνου, ἐναλλασσόμεναι μὲ λευκὰς ἢ πλαισιοῦσαι αὐτάς. Αἱ γραμμαὶ παρὰ τὸ πλάτος των δὲν εἶναι πολὺ σκληραί. Ἡ ἐναλλαγὴ βαθυχρώμων γραμμῶν ἱκανοῦ πλάτους καὶ λευκῶν ὑπενθυμίζει τὰς πτυχὰς τῶν Ἀγγέλων τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χιλανλὶ Κιλισέ [8], ἀλλὰ καὶ τοῦ Κοκὰρ Κιλισέ [9].

Εἰς τοὺς Ἀγγέλους τῆς Ἀναλήψεως τοῦ τελευταίου ναοῦ ἀπαντοῦν καὶ αἱ βραχεῖαι, λευκαί, πολλαὶ παράλληλοι γραμμαί, τὰς ὁποίας συναν-

σ. 173. (Ὁ M. Restle τάσσει τὰς τοιχογραφίας εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 11ου αἰ., ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. I, σ. 41). Καθ' ὅμοιον τρόπον ἀποδίδεται ἡ ρὶς εἰς τὰς Ἁγίας Ρουφίναν καὶ Πρίσκαν τοῦ ἐν Ρώμῃ ναοῦ Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας (Jacq. Lafontaine, Peintures médiévales dans le temple dit de la Fortune virile à Rome, Bruxelles - Rome 1959, πίν. XIII[1]).

1. N. et M. Thierry, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. 40. Ὁ Restle (ἔνθ' ἀνωτ., σ. 71) δυσκολεύεται ν' ἀναγάγῃ τὸ ὕφος τοῦ μνημείου πρὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου αἰῶνος.

2. N. et M. Thierry, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. 44, 45, 48β, 50β.

3. N. et M. Thierry, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. 60α, 61, 62, 63β, 64.

4. P. Muratoff, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. LXX. Ὁ Lazarev, Storia della pittura bizantina (σ. 170) ἀποδέχεται τὸν 10ον αἰ. ὡς χρονολογίαν τῶν τοιχογραφιῶν τῆς κρύπτης τοῦ Ἁγίου Χρυσογόνου.

5. N. et M. Thierry, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. 60α, 62β (δεύτερος ἐξ ἀριστερῶν Ἅγιος), 63β (τέταρτος ἐξ ἀριστερῶν), 64β. Εἰς Βρεφοκρατοῦσαν τοῦ Ντιρεκλὶ Κιλισὲ (ἔνθ' ἀνωτ., πίν. 86β) αἱ λευκαὶ γραμμαὶ εἶναι περισσότεραι ἢ εἰς Μπουλαριούς, λεπτότεραι καὶ φωτίζουν μόνον τὸ ἥμισυ τοῦ λαιμοῦ.

6. Οἱ αὐτοί, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. 83 - 89.

7. D. T. Rice - M. Hirmer, The Art of Byzantium, London (1959) εἰκ. 97, 99, 100, 101, 103, 105.

8. N. et M. Thierry, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. 56α.

9. Οἱ αὐτοί, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. 61.

τῶμεν ἐπὶ τῶν ἐνδυμάτων εἰς τὸν Ἅγιον Ἀνδρέαν καὶ εἰς τὸν ὑπεράνω τοῦ Θεολόγου Ἄγγελον τῆς Ἀναλήψεως τῶν Μπουλαριῶν.

Παράλληλόν τι πρὸς τὰς καμπύλας ἐναλλήλους γραμμάς, αἱ ὁποῖαι δηλώνουν τὰς πτυχὰς εἰς τὸ ἱμάτιον τοῦ Ἀνδρέου παρὰ τὸν ἀριστερὸν πόδα (εἰκὼν 12), παρατηρεῖται εἰς τὸ ἔνδυμα Ἀγγέλου τοῦ παρεκκλησίου 3 εἰς Gülü Ντερέ [1].

Ὅπως τὰ δένδρα τῆς Ἀναλήψεως τῶν Μπουλαριῶν δηλοῦνται μὲ σειρὰς κηλίδων ἐναλλὰξ λευκῶν καὶ μελανῶν, οὕτω καὶ εἰς τὸ Κοκὰρ Κιλισέ, ὅπου ὅμως ἐγκλείονται ἐντὸς περιγράμματος ἐλλειπτικοῦ ἢ συνθετωτέρου [2]. Ἑπομένως εἰς τὸν Καππαδοκικὸν ναὸν καὶ ἡ ἀπόδοσις τῶν δένδρων ἀποβαίνει περισσότερον σχηματική.

Ὥστε καὶ κατὰ τὸν γραπτὸν διάκοσμον ὁ Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν συνδέεται μὲ Καππαδοκικὰ κυρίως ἔργα, σύγχρονα ἢ περίπου σύγχρονα, καὶ ἴσως δύναται νὰ συμβάλῃ, χρονολογημένος ἀκριβῶς, εἰς τὴν ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν ἐκείνων, ἂν καὶ αἱ τοιχογραφίαι του εἶναι ἀκόμη περισσότερον λαϊκαί, διακρινόμεναι διὰ τὴν ἀφέλειαν καὶ τὴν αὐθορμησίαν, αἱ ὁποῖαι χαρακτηρίζουν τὰ λαϊκὰ δημιουργήματα.

* * *

Ὁ ἀρχικὸς γραπτὸς διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος, ἐστερημένος χρωματικοῦ πλούτου, διακρίνεται διὰ τὴν κυριαρχίαν τοῦ θερμοῦ κεραμόχρου. Εἰς δευτέραν μοῖραν ἔρχεται τὸ λευκὸν καὶ ἀκολουθεῖ τὸ κασταν όν χρῶμα. Ὁ χαρακτὴρ τῶν τοιχογραφιῶν, ὡς ἤδη ὑπεγραμμίσθη, εἶναι ἐντόνως λαϊκός. Ἐκ πρώτης ὄψεως μαρτυρεῖ τὸ πρᾶγμα ἡ κεφαλὴ τοῦ Σωτῆρος, πολὺ μεγάλη ἐν σχέσει πρὸς τὰς διαστάσεις τοῦ σώματος [3]. Καὶ οἱ Ἅγιοι ἔχουν δυσαναλόγως μεγάλας κεφαλάς, βραχέα σώματα, ἀνόργανον συναρμογὴν τῶν μελῶν [4], παρὰ φύσιν τὰς ἀναλογίας των. Ὁ τρόπος καθ' ὃν οἱ Εὐαγ-

1. M. Restle, Byzantine wall painting in Asia Minor, III, πίν. 335. Τὸ παρεκκλήσιον ὁ ἐκδότης χρονολογεῖ ἀπὸ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 10ου αἰ. Αἱ πτυχαὶ εἰς τὸ στῆθος Ἀποστόλου τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Κοκὰρ Κιλισὲ (N. et M. Thierry, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. 62β) ἀποβαίνουν ἐντόνως γωνιώδεις ἐνάλληλοι γραμμαί. Ἡ μορφὴ τῶν πτυχώσεων πρέπει, νομίζω, ν' ἀποδοθῇ εἰς ἐπίδρασιν σμάλτων.

2. N. et M. Thierry, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. 61, 62.

3. Ἡ δυσαναλογία εἶναι γνώριμος εἰς τὰ Κοπτικὰ ἔργα. Παράδειγμα φορητὴ εἰκὼν παριστῶσα τὸν Χριστὸν καὶ τὸν Ἅγιον Μηνᾶν. (Walter Felicetti-Liebenfels, Geschichte der byzantinischen Ikonenmalerei, Verlag Olten und Lausanne, 1956, πίν. 29).

4. Βλ. π.χ. τοὺς πόδας τοῦ Λουκᾶ (εἰκὼν 12), τὰς χεῖρας τοῦ Ματθαίου καὶ Πέτρου (εἰκόνες 12, 13). Βλ. ἀκόμη πῶς ἀποδίδεται ὁ δεξιὸς ἄκρος ποὺς τοῦ Ματθαίου.

γελισταὶ Λουκᾶς καὶ Ματθαῖος (εἰκὼν 12) κρατοῦν τὸ ἀρχαΐζοντος (;) σχήματος Εὐαγγέλιον ἐνθυμίζει ἀδυναμίας παιδικῶν ζωγραφημάτων. Οἱ ἀνοδικῶς ἱπτάμενοι Ἄγγελοι διακρίνονται διὰ τὰ νανώδη σώματα καὶ τὰς ὑπερβολικῶς μακρὰς χεῖρας, οἱ καθ' ὁριζόντιον φορὰν κινούμενοι διὰ τὰ στενὰ καὶ ἐπιμήκη σώματα, τὰ ὁμοιάζοντα μὲ σωλῆνας καὶ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης πάλιν διὰ τὸ καθ' ὑπερβολὴν χαμηλόν του ἀνάστημα. Ἡ αἰτία τῆς τελευταίας ἰδιομορφίας εἶναι προφανής. Ὁ ζωγράφος ἐπεδίωκε νὰ ἐξοικονομήσῃ χῶρον διὰ νὰ ζωγραφήσῃ ὄρθιον τὸν ὑπεράνω τοῦ Ἀποστόλου Ἄγγελον. Σημειωτέον ὅτι καὶ εἰς τὸ Κοκὰρ Κιλισὲ ὁ ὑπὸ τὴν πτέρυγα Ἀγγέλου ζωγραφούμενος ἀπόστολος εἰκονίζεται ἀρκετὰ χαμηλοῦ ἀναστήματος [1]. Ἡ εἰς βάρος τῆς μορφῆς τοῦ Ἰωάννου τῶν Μπουλαριῶν ἐξοικονόμησις χώρου προδίδει τὴν ἀδεξιότητα τοῦ τεχνίτου νὰ προσαρμόσῃ τὸ εἰκονιστέον θέμα εἰς τὸν διαθέσιμον χῶρον. Ὁ τρόπος πάλιν καθ' ὃν παρίστανται βαδίζοντες οἱ Ἅγιοι Λουκᾶς καὶ Πέτρος (εἰκόνες 12, 13) ὑπενθυμίζει καὶ αὐτὸς ἀτελείας παιδικῶν ἔργων ἢ καὶ μορφὰς τοῦ λαϊκοῦ θεάτρου τῶν σκιῶν. Ἐν τούτοις ἡ κίνησις τῶν δύο Ἀποστόλων, ὁμοία εἰς τὰς γενικωτάτας της γραμμάς, παρὰ τὴν ἀφελῆ καὶ πρωτόγονον ἀπόδοσίν της, παρουσιάζει ἱκανὴν διαφοροποίησιν. Ὁ παρὰ προσδοκίαν μετά τινος πλαστικότητος ζωγραφούμενος μηρὸς τοῦ Πέτρου κάμπτεται ἐντονώτερον καὶ ἡ κεφαλή του εἶναι ἐστραμμένη πρὸς κατεύθυνσιν ἀντίθετον ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ἔχει ὁ κορμός, ἐνῷ ἡ κεφαλὴ τοῦ Λουκᾶ παρακολουθεῖ τὴν στροφὴν τοῦ σώματος. Ὁ τεχνίτης διέταξε τὰς μορφὰς τῶν Ἀποστόλων τῆς Ἀναλήψεως ὅπου καὶ ὅπως ἠδύνατο : ἀνὰ τρεῖς ἐπὶ ἑκατέρου τῶν σκελῶν τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ, ἄλλον ἐπὶ τῆς ν.ἀ. γωνίας τῆς ἐκκλησίας, τὸν Ἰάκωβον ἐπὶ τῆς ἀν. ἄντυγος τοῦ ν. σκέλους τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης, ἐνῷ τὴν ἀντίστοιχον ἄντυγα τοῦ βορείου σκέλους ἀφῆκε, φαίνεται, ἀκόσμητον, δύο Μαθητὰς ἐπὶ τοῦ ἐσωραχίου τῆς ζώνης καὶ τὸν ἑνδέκατον Ἀπόστολον ὑπὸ τὸ βόρ. ἡμιχόριον, παραπλεύρως ἀσχέτου πρὸς τὴν σκηνὴν ἱεράρχου, περιλαβὼν ἀμφοτέρους ἐντὸς ἰδίου διαχωριστικοῦ πλαισίου. Ἐπὶ πλέον εἶναι πιθανὸν ὅτι ἀδυνατῶν νὰ σμικρύνῃ τὰς διαστάσεις τοῦ Ἰησοῦ ἐζωγράφησεν αὐτὸν ἀντὶ ὁλοσώμου μόνον ἀπὸ τῶν γονάτων καὶ ἄνω. Ἀξιοπρόσεκτον ἀκόμη ἔνδειξιν τῆς προχειρότητος τῶν λύσεων τὰς ὁποίας ἔδιδεν ὁ τεχνίτης ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι τμῆμα φωτοστεφάνων, ὡς τὸ τοῦ ἱεράρχου Κατάνης, ζωγραφεῖται ἐπὶ τῆς διαχωριστικῆς ταινίας.

Εἰς τὰς νωπογραφίας τῶν Μπουλαριῶν ἡ ἀπόδοσις τῶν μελῶν τοῦ σώματος καὶ τῶν χαρακτήρων τῶν προσώπων εἶναι πολὺ συνοπτική, περιοριζομένη εἰς γραμμὰς συρομένας μὲ ταχύτητα, χωρὶς φροντίδα. Μὲ παχείας γραμμὰς ἀποδίδονται καὶ αἱ πτυχαί, ἐνῷ κατὰ κανόνα τὸ δισδιάστατον σῶμα

1. N. et M. Thierry, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. 62β (εἰς τὸ ἄκρον δεξιόν).

δὲν διαφαίνεται ὑπὸ τὰ ἐνδύματα. Ἐπὶ πλέον ἡ δυσμορφία δὲν ἀποφεύγεται, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ παράστασις τοῦ ἐπισκόπου Κατάνης.

β) Νεώτερον στρῶμα

Ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος διασώζει καὶ τοιχογραφίας νεωτέρου στρώματος. Ἐκτὸς τῶν λειψάνων τοῦ ἀνατολ. τοίχου, τὰ ὁποῖα ἤδη ἐμνημονεύθησαν, σώζονται καὶ ἄλλα ὑπολείμματα. Οὕτω :

1) Μεταξὺ τῆς ἀν. καὶ τῆς μέσης ἐνισχυτικῆς ζώνης ἐπὶ τοῦ β. τοίχου διακρίνεται ὑπὸ τὰς λειχῆνας νέος μετωπικὸς ἀγένειος Ἅγιος κρατῶν εἰς τὴν ἀριστερὰν χεῖρα μᾶλλον κιβωτίδιον ἢ εὐαγγέλιον.

2) Ἀπέναντι εἰς θέσιν ἀντίστοιχον ἐπὶ τοῦ ν. τοίχου εἰκονίζεται ὁ Π ρ ό δ ρ ο μ ο ς εἰς στάσιν $^3/_4$ ἐπὶ δεξιὰ κλίνων πρὸς τὰ ἐμπρός, καὶ δεόμενος. Καλύτερον σώζεται ἡ δεξιά του χείρ, ὁμοία κατὰ τὴν τεχνικὴν ἐκτέλεσιν μὲ τὰς χεῖρας τῆς ἐν συνεχείᾳ περιγραφομένης Ἁγίας Κυριακῆς. Βυσσινόχροι λεπταὶ γραμμαὶ ἀποδίδουν τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ τὴν γενειάδα.

3) Μεταξὺ τῆς μέσης καὶ τῆς δ. ἐνισχυτικῆς ζώνης ἐπὶ τοῦ β. τοίχου ἡ συντομογραφία τοῦ ὀνόματος *Μηχ(αὴλ)* καὶ ἐναπομένον μέρος κεφαλῆς Ἁγίου μαρτυροῦν ὅτι ἐκεῖ ἐζωγραφεῖτο πιθανώτατα ὁ Ἀρχάγγελος.

4) Ἀπέναντι, ἐπὶ τοῦ ν. τοίχου, ἡ ἀρτιώτερον σωζομένη παράστασις τοῦ νεωτέρου στρώματος εἰκονίζει μετωπικὴν τὴν Ἁ γ ί α ν Κ υ ρ ι α κ ή ν, (εἰκὼν 19) φέρουσαν λευκόν, ὑποκύανον χιτῶνα, ὁμοιόχρωμον καλύπτραν καὶ κατάκοσμον μανδύαν, εἰς τὸν ὁποῖον ἐναλλάσσεται τὸ κίτρινον, καστανόν, κεραμόχρουν καὶ λευκὸν χρῶμα. Ὁ μανδύας, ἔχων ὡσαύτως κατακόσμους καὶ διαλίθους τὰς παρυφάς, πορποῦται εἰς τὸ μέσον τοῦ στήθους ὑπὸ τὸν λαιμόν. Κατὰ τὸ μέσον τοῦ χιτῶνος κρέμαται ὡς περιτραχήλιον διάλιθος κατάκοσμος ταινία [1]. Ἡ ἐπιδερμὶς τῆς Ἁγίας εἶναι σιτόχρους, αἱ σκιαὶ κασταναὶ καὶ τὰ φῶτα λευκά. Διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ λευκὸν σταυρὸν καὶ τὴν ἀριστερὰν ἄκραν χεῖρα ἀνατείνει εἰς δέησιν μὲ τὴν παλάμην ἐστραμμένην

1. Παρεμφερῆ στολὴν (ἀντὶ καλύπτρας φακιόλιον) φέρει ἡ Ἁγία Κυριακὴ ἤδη εἰς τοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους τοῦ Θεοδώρου Λημνιώτου τῆς Καστορίας (Σ. Π ε λ ε κ α ν ί δ η ς, Καστορία, πίν. 40α). Καὶ ἡ διάταξις τῶν χειρῶν εἶναι ἡ αὐτή. Ὁμοία εἶναι ἡ στολὴ τῆς Ἁγίας καὶ εἰς τὴν Μπογιάναν (P h. S c h w e i n f u r t h, Die Fresquen von Bojana, Mainz und Berlin (1965), πίν. 50). Εἰς τὴν Μπογιάναν ἡ Ἁγία φέρει στέφος ἐπὶ τῆς καλύπτρας, ὁ ἐπενδύτης εἶναι μακρότερος, ὁ χιτὼν ἔχει κατάκοσμον πλατεῖαν ποδέαν καὶ ἡ ἐπ' αὐτοῦ κατερχομένη ταινία εἶναι πλατυτέρα. Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Λακωνίας ὅμοιον ἔνδυμα καὶ καλύπτραν φέρει ἡ Ἁγία εἰς στηθάριον τοῦ ναοῦ τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὸ Γεράκι. Καλύπτραν διάφορον, ἀλλ' ἔνδυμα ὅμοιον, φορεῖ ἡ Ἁγία εἰς Ἅγιον Πέτρον Γαρδενίτσας καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Χρυσαφιτίσσης (1290) παρὰ τὰ Χρύσαφα.

πρὸς τὸν θεατήν. Παρὰ τὸν δεξιόν της ὦμον ἐπὶ τοῦ κυανοῦ βάθους διὰ λευκῶν γραμμάτων εἰς πέντε στίχους ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφὴ (εἰκὼν 20) :

† Δε(ησις) τ(ῆς) δουλ(ης) τοῦ
Θ(εο)ῦ Κυριακῆς
τ(ῆς) συνβίου Νι-
κολάου του ορ-
φανου Αμ(ὴν)

Τὸ ἐπένδυμα τῆς Ἁγίας ἀποδίδεται δύσκαμπτον. Τὸ μετὰ γεωμετρικῆς ἀκριβείας ζωγραφούμενον κόσμημά του, ἀπαντῶν ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς [1], εἶναι γνωστὸν καὶ ἀπὸ χειρογράφων τοῦ 14ου αἰῶνος [2]. Τὸ ὅλον ὕφος τῆς τοιχογραφίας [3] ὁδηγεῖ μᾶλλον πρὸς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνος ἢ πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ ἑπομένου.

Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

1. Erwan Marec, Monuments chrétiens d'Hippone, Paris (1958), εἰκ. σελίδος 91α.

2. Ὡς οἱ ἑλληνικοὶ παρισινοὶ κώδικες 54 καὶ 543. Βλ. H. Omont, Miniatures des plus anciens manuscrits Grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris 1929, πίν. XC καὶ CXXIV.

3. Βλ. ἰδίᾳ τὰ ἐπὶ τοῦ προσώπου φῶτα.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΟΥ [1] ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΙΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΗΜΩΝ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΔΙΑΘΗΤΙΚΟΣ

Ἐν τῷ περιοδικῷ Analecta Bollandiana καὶ ἐν τῷ 51 τόμῳ αὐτοῦ τοῦ ἔτους 1933, σσ. 263 - 284 ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ H. Delehaye μελέτη φέρουσα τὸν τίτλον : Constantini Acropolitae hagiographi byzantini epistularum manipulus. Ἐν τῇ μελέτῃ περιγράφεται λεπτομερῶς ὁ περιέχων ἔργα τοῦ Ἀκροπολίτου codex Ambrosianus H. 81 sup., ἐκδίδονται δ' ἐπὶ τῇ βάσει αὐτοῦ 20 ἐπιστολαὶ καὶ ἐν ἐπιμέτρῳ *Λόγος εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ τῆς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἀναστάσεως διαθητικός*.

Ὡς ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ λόγου θὰ ἀνέμενέ τις νὰ ἀναγνώσῃ ἕνα τῶν συνήθων πανηγυρικῶν λόγων τῶν ἐκφωνουμένων εἰς ἀναλόγους περιστάσεις ἐνώπιον ἐκκλησιάσματος πολυπληθοῦς καὶ ἐνίοτε παρουσίᾳ τῶν κοσμικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων. Ἡ μελέτη ὅμως τοῦ περιεχομένου τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν λόγου ἄλλο δεικνύει.

Τὸ ἐν τέλει τῆς ἐπιγραφῆς ἐπίθετον *διαθητικός*, λέξις ἀθησαύριστος ἐν τοῖς λεξικοῖς [2], δηλοῖ ὅτι ὁ λόγος ἐγράφη δι' εἰδικόν τινα σκοπόν, διάφορον τοῦ τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν ἐγκαινίων. Τὸ ἐπίθετον *διαθητικός, -ή, -όν*, παραγόμενον ἐκ τοῦ ῥήματος *διατίθεμαι*, πρέπει νὰ σημαίνῃ : ὁ ἀναφερόμενος εἰς τὴν διάθεσιν πράγματός τινος, εἰς τὴν διὰ διαθήκης ἔκφρασιν τῶν ἐπιθυμιῶν τινος. Ἄρα *λόγος διαθητικὸς* εἶναι ὁ λόγος, διὰ τοῦ ὁποίου ἐκφράζει τις τὰς ἐπιθυμίας του, τὸν τρόπον διαθέσεως πραγμάτων ἀνηκόντων εἰς αὐτὸν ὡς καὶ τοὺς ὅρους, ὑφ' οὓς καταλείπει τι. Τὰ μεταξὺ τῶν λέξεων *λόγος* καὶ *διαθητικὸς* παρεμβαλλόμενα, *εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ τῆς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἀναστάσεως*, δεικνύουν ἁπλῶς τὴν αἰτίαν τὴν προκαλέσασαν

1. Περὶ τοῦ Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου ἰδὲ Donald M. Nicol, Constantine Akropolites, A Prosopographical Note, Dumbarton Oaks Papers 19, 1965, σσ. 249 - 256, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Ἐν τῷ παπύρῳ Tebtunis 847 ἀπαντᾷ τὸ ἐπίθετον *διαθετικός*, ἡ σημασία τοῦ ὁποίου ὅμως εἶναι ἀμφίβολος. Πρβλ. H. G. Liddell-Robert Scott-H. Stuart Jones, A Greek - English Lexicon, A Supplement, 1968. Τὸ αὐτὸ ἐπίθετον εὕρηται καὶ μεταγενεστέρως σημαίνει δὲ *ὁ ἐπιδρῶν ἐπί τινος*. Πρβλ. Δ. Δημητράκου, Μέγα Λεξικὸν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἐν Ἀθήναις 1953.

τὴν σύνταξιν τοῦ διαθητικοῦ λόγου. Ἀλλὰ καί τινες ἄλλαι παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ λόγου ἀποδεικνύουν ὅτι οὗτος δὲν πρέπει νὰ συγκαταλεγῇ μεταξὺ τῶν πανηγυρικῶν λόγων τῶν ἐκφωνουμένων ἐπὶ τῷ ἐγκαινισμῷ ἢ ἐπὶ τῷ ἀνακαινισμῷ ναοῦ τινος. Εἶναι δὲ αὗται αἱ ἑξῆς:

α΄) Δὲν ὑπάρχει ἡ ἀνάλογος εἰς τὰς περιστάσεις αὐτὰς προσφώνησις τοῦ ὁμιλητοῦ πρὸς τὸ ἐκκλησίασμα ἢ τοὺς τυχὸν παριστανομένους ἐπισήμους.

β΄) Ἀπουσιάζει παντελῶς τὸ στοιχεῖον τοῦ πανηγυρισμοῦ, ἡ δὲ πλοκὴ τοῦ λόγου καὶ τὸ ὕφος τοῦ συγγραφέως δὲν ἁρμόζουν εἰς ἑορταστικὸν λόγον.

γ΄) Ἐλλείπει ἐξ ὁλοκλήρου ἡ περιγραφὴ τοῦ τε ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ.

δ΄) Ὅτε ἡ ἀνακαίνισις τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως ἐπερατώθη ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ὁ Κωνσταντῖνος Ἀκροπολίτης ἦτο παῖς ἔτι, *ἐγὼ δὲ παῖς ἦν ἔτι καὶ πέρας ταῦτ᾿ εἴληφε* [1], ὁ δὲ ναὸς ἐδόθη ὡς κληρονομία εἰς αὐτόν [2]. Ἑπομένως εἶναι δύσκολον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ ἐπὶ τῇ ἀνακαινίσει τοῦ ναοῦ λόγος ἐξεφωνήθη μετὰ παρέλευσιν τόσων ἐτῶν ἀπὸ τοῦ πέρατος τῶν ἐργασιῶν ἀνακτίσεως. Πιθανώτερον θὰ ἦτο, ἐὰν ἐν τῇ τοῦ λόγου ἐπιγραφῇ ἀντὶ *τοῦ ναοῦ τῆς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἀναστάσεως* ὑπῆρχε *τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου καὶ θαυματουργοῦ Λαζάρου*. Τοῦτο δέ, διότι τὸν ναὸν τοῦτον ἠγόρασε βραδύτερον ὁ Κωνσταντῖνος Ἀκροπολίτης ἰδίοις ἀναλώμασι καὶ ἀνεκαίνισε πλήρως [3].

Ἂς ἐξετάσωμεν ὅμως τὸν λόγον καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ.

Ὁ λόγος δυνατὸν νὰ διαιρεθῇ εἰς δύο μέρη, ἐξ ὧν τὸ πρῶτον ἀποτελεῖ τὸν πρόλογον, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ περιέχονται αἱ ἐπιθυμίαι τοῦ Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου.

Ἐν τῷ προλόγῳ [4] ὁ συντάκτης ἐκφράζει τὰς εὐχαριστίας αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεὸν διὰ πάντα, ὅσα ὑπὲρ τῶν ἀνθρώπων γενικῶς ἔπραξεν, ἀλλὰ καὶ δι᾿ ὅσα ἡ φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ ἰδιαιτέρως προσέφερεν εἰς τὸν ἴδιον καὶ τὴν οἰκογένειαν αὐτοῦ. Ἀκολούθως ἐκθέτει τὸ ἱστορικὸν τῆς ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ καὶ τοῦ ἰδίου ἀνακαινίσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀπαριθμεῖ τὰ διατεθέντα πρὸς τοῦτο χρήματα καὶ δίδει χρησίμους πληροφορίας αὐτοβιογραφικάς. Ἀποκαλεῖ ἑαυτὸν κτήτορα ἢ ἀνακαινιστὴν τῆς μονῆς καὶ ἑπομένως κύριον αὐτῆς κατὰ τὸ κρατοῦν δίκαιον καὶ διηγεῖται πῶς ἀπέκτησε καὶ ἀνεκαίνισε καὶ ἕτερον παρὰ τὸν κυρίως ναόν,

1. Λόγος..., σ. 280, 3.
2. Αὐτόθι, σσ. 280, 4 - 281, 5.
3. Αὐτόθι, σ. 282, 6.
4. Λόγος..., παράγραφοι 1 - 6, σσ. 279 - 282.

ὁ ὁποῖος ἀφιερώθη εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἁγίου καὶ θαυματουργοῦ Λαζάρου [1].

Ἐν τῷ δευτέρῳ τμήματι τοῦ λόγου [2] ὁ Ἀκροπολίτης διατάσσει κυρίως τὰ τῆς λειτουργίας τοῦ ὑπ᾿ αὐτοῦ ἐξωνηθέντος ναοῦ. Αἱ διατάξεις τοῦ κτήτορος εἶναι κατὰ βάσιν λειτουργικοῦ περιεχομένου καὶ ρυθμίζουν τὰ τῆς τελέσεως τῆς θείας λατρείας ἰδιαιτέρως ἐν τῷ τοῦ ἁγίου Λαζάρου ναῷ καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς ἀκολουθίας τὰς τελουμένας ἐν τῷ καθολικῷ τῆς μονῆς (χρόνος τελέσεως τῶν ἀκολουθιῶν, ἀκολουθητέα τάξις, τέλεσις μνημοσύνων κ.λπ.).

Αἱ ἐπιθυμίαι τοῦ κτήτορος, τονίζεται ἐν τέλει τοῦ λόγου, πρέπει νὰ γίνωνται σεβασταὶ καὶ νὰ τηρῶνται, *ταῦτά ἐστιν, ἅπερ ἐπὶ τῷ ἰδιωθέντι μοι ναῷ καὶ τελεῖσθαι βούλομαι καὶ ζητῶ* [3], διότι οὕτως οἱ μοναχοὶ θὰ ἐπιτύχουν τὸν ταχθέντα σκοπὸν καὶ θὰ τύχουν τῆς αἰωνίου ἀμοιβῆς καὶ ἀναπαύσεως.

Ἐκ τῆς ἐξετάσεως τοῦ περιεχομένου τοῦ Διαθητικοῦ τούτου λόγου τοῦ Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου προκύπτει σαφῶς ὅτι ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν ἓν νέον μοναστηριακὸν τυπικόν [4], διότι:

α΄) Ὁ πρόλογος εἶναι ἀνάλογος πρὸς τοὺς προλόγους τῶν λοιπῶν μοναστηριακῶν τυπικῶν καὶ δὴ καὶ τῶν ὑπὸ κοσμικῶν συνταχθέντων [5].

1. Ἔνθ᾿ ἀνωτ., σ. 282, 6. Κατὰ τὸν R. Janin πρόκειται μᾶλλον περὶ τοῦ ἁγίου Λαζάρου τοῦ Λάτρους ἀποθανόντος τῷ 1054. Πρβλ. R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, Première partie : Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecumenique, tome III, Les églises et les monastères, Paris 1953, σ. 25. Ὁ ἅγιος Λάζαρος ὅμως, ὡς ἐν τῷ βίῳ αὐτοῦ μαρτυρεῖται (πρβλ. Acta Sanctorum Novembris, tomus III, 1910, σ. 502 - 608), ἔζησε καὶ ἐκοιμήθη ἐπὶ τοῦ Γαλησίου ὄρους, ὅπου εἶχεν ἱδρύσει τρεῖς μονάς. Μία ἐξ αὐτῶν ἦτο καὶ ἡ μονὴ τῆς Θεομήτορος, μεθ᾿ ἧς βραδύτερον ἡνώθη ἡ μονὴ τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἀναστάσεως ἡ κειμένη ἐν Κωνσταντινουπόλει (ὅρα κατωτέρω, σ. 463, ὑποσ. 2). Τὸ Γαλήσιον ὄρος διάφορον τοῦ ὄρους Λάτμου ἢ Λάτρους, κεῖται καταντικρὺ τῆς Ἐφέσου (πρβλ. Acta Sanctorum, ἔνθ᾿ ἀνωτ., σσ. 520, καὶ 607), ἦτο δὲ διάσημον διὰ τὰς ἐπ᾿ αὐτοῦ μονὰς συναγωνιζόμενον τὴν μοναχικὴν ἐπὶ τοῦ Λάτρους πολιτείαν. Πρβλ. Hélène Ahrweiler, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations Turques (1081 - 1317), particulièrement au XIIIe siècle. Travaux et mémoires 1, 1965, σ. 91. Ἑπομένως ὁ R. Janin ἐσφάλη χαρακτηρίσας τὸν ἅγιον Λάζαρον ὡς Λατρηνόν, ἐνῷ ἦτο Γαλησιώτης. Πρβλ. ἐπίσης H. Delehaye, ἔνθ᾿ ἀνωτ., σ. 271.

Σύγχυσις μεταξὺ τῶν δύο ὀνομασιῶν εἶναι μᾶλλον ἀπίθανον νὰ συνέβη ἐνταῦθα, δεδομένου ὅτι καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ ἀπολυθὲν Χρυσόβουλλον σαφῶς ὁμιλεῖ περὶ *τῆς ἐν τῷ Γαλησίῳ μονῆς* (ὅρα κατωτέρω, σ. 463, ὑποσ. 2).

2. Λόγος..., παράγραφοι 6 - 8, σσ. 282 - 284.
3. Αὐτόθι, σσ. 283, 8.
4. Περὶ τῆς σημασίας τοῦ ὅρου πρβλ. Κ. Α. Μανάφη, Μοναστηριακὰ Τυπικὰ - Διαθῆκαι, ἐν Ἀθήναις 1970, σσ. 57 - 59. Καὶ τὸ τυπικὸν τοῦτο προστεθήτω ἐν τῷ πίνακι τῶν Τυπικῶν, σσ. 178 - 190 τῆς μελέτης αὐτῆς, καὶ δὴ καὶ εὐθὺς μετὰ τὸ ὑπ᾿ ἀριθμὸν 25 Τυπικὸν (σ. 188).
5. Πρβλ. π.χ. τὰ ἐν τοῖς προλόγοις τῶν Τυπικῶν τῆς Μονῆς τοῦ Παντοκράτορος

β') Ὁ Κωνσταντῖνος Ἀκροπολίτης ἦτο κτήτωρ τῆς μονῆς, *ἣν οὖν ἐξ εὐλόγου τῆς μονῆς ταύτης κτήτωρ κἀγώ, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἀνακαινιστής, ὡς δεδήλωκα* [1], ἰδιαιτέρως δὲ ὡς πρὸς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Λαζάρου ἦτο κτήτωρ ἐν κυριολεξίᾳ, διότι ἠγόρασε τὸν ναόν, *ὁ εὐκτήριος ὃν ἐξωνησάμην τε καὶ ἐπηγγειλάμην σηκός*. . .[2].

γ') Τὰ χρησιμοποιούμενα ὑπὸ τοῦ συντάκτου τοῦ λόγου πρὸς διατύπωσιν τῶν ἐπιθυμιῶν αὐτοῦ ῥήματα *ἐθέλω* [3], *βούλομαι* [4], *ζητῶ* [5], *κωλύω* [6], *στέργω* [7], *κυρῶ* [8], *δέον ἐστι* [9], ἡ συνεχὴς χρῆσις τῆς προστακτικῆς καὶ ἐκφράσεις οἷον *διιθυνέσθω ὡς προτέτακται καὶ προτετύπωται* [10] εἶναι ὅμοιαι πρὸς τὰς ἐν τοῖς μοναστηριακοῖς τυπικοῖς ἀπαντώσας.

δ') Ἀπαιτεῖται ἡ πιστὴ τήρησις τῶν τυπωθέντων, ἔναντι τῆς ὁποίας οἱ μοναχοὶ θὰ ἐτύγχανον τῆς αἰωνίου ζωῆς, *οὕτω τῆς ἡμῶν σωτηρίας ὄναισθε, οὕτω τῶν ἐπηγγελμένων ἀγαθῶν τύχοιτε, ὡς ταῦτά γε φυλάξετε καὶ διενεργεῖσθαι σπουδάσετε* [11].

Τὸ μοναστηριακὸν τοῦτο τυπικὸν [12] δέον ὅπως θεωρηθῇ ὡς συμπλήρωμα τοῦ προϋπάρχοντος τυπικοῦ τῆς μονῆς τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἀναστάσεως, διότι διαλαμβάνει σχεδὸν μόνον τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Λαζάρου καὶ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν τρόπον καὶ χρόνον τῆς ἐν αὐτῷ τελέσεως τῶν ἀκολουθιῶν ὡς καὶ εἰς τὰ μνημόσυνα τοῦ κτήτορος καὶ τῶν συγγενῶν αὐτοῦ [1], ἐνῷ κατὰ τὰ λοιπὰ ἰσχύει τὸ προϋπάρχον τῆς μονῆς τυπικόν. Σαφῶς ὁ Ἀκροπολίτης μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Ναὸς τῆς Ἀναστάσεως ἦτο ἀρχαία μονὴ καὶ μάλιστα ἐκ τῶν ἀρίστων, . . . *καὶ μάλιστά γε ταῖς ἀκριβεστέραις μοναῖς, αἷς ποτε καὶ ἡ ἐπώνυμος αὕτη τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἀναστάσεως συνηρίθμητο — γένοιτο δὲ καὶ τὰ πρωτεῖα φέρειν αὖθις αὐτὴν ὡς καὶ πάλαι ποτε ἔφερε*. . .[2], διέθετε δὲ αὕτη ἴδιον μοναστηριακὸν τυπικόν, λειτουργικὸν καὶ τυπικὸν κανονιστικῶν διατάξεων. Τὴν ὕπαρξιν λειτουργικοῦ τυπικοῦ ἐν τῇ μονῇ τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἀναστάσεως μαρτυροῦν τὰ ἐν σ. 282 καὶ 283 τοῦ λόγου περιεχόμενα. Ἡ δὲ μαρτυρία, *τὰ δὲ τῆς μονῆς ἅπαντα οἰκονομείσθω καὶ διιθυνέσθω ὡς προτέτακταί τε καὶ προτετύπωται* [3], ἀποδεικνύει ὅτι καὶ διὰ τὰ λοιπὰ πλὴν τῶν λειτουργικῶν τῆς μονῆς θέματα ὑφίστατο μοναστηριακὸν τυπικὸν κανονιστικῶν διατάξεων. Ἡ σπουδαιότης τῆς μαρτυρίας ταύτης καθίσταται μείζων, διότι μανθάνομεν περὶ τῆς ὑπάρξεως ἑνὸς εἰσέτι ἀπολεσθέντος βυζαντινοῦ μοναστηριακοῦ τυπικοῦ καὶ δυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν τοῦτο εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Placide de Meester καταρτισθέντα πίνακα ἀπολεσθέντων κτητορικῶν τυπικῶν [4].

Σημειωθήτωσαν ἐνταῦθα καὶ τὰ ἑξῆς:

Ἐν τῷ κειμένῳ ἀπαντᾷ ἡ λέξις *ὄρκωσις* [5], ἥτις παράγεται ἐκ τοῦ ῥήματος *ὀρκόω, -ῶ*. Δὲν εἶναι μὲν ἀθησαύριστος ἡ λέξις αὕτη, διότι περιέχεται ἐν τῷ τοῦ Lampe Λεξικῷ τῶν πατέρων [6] σημαίνουσα *ἐξορκισμὸς* ὡς καὶ

(ἐν A. Dmitrievskij, Opisanie liturgitseskich rukopisej. . ., τόμ. I, Τυπικά, Kiev 1895, σ. 656. Ἀνατύπ. Georg Olms, Hildesheim 1965), Θεοτόκου τῶν Ἡλίου Βωμῶν, ἤτοι τῶν Ἐλεγμῶν (αὐτόθι, σ. 716), Ἀρχιστρατήγου Μιχαὴλ τῆς ἐν τῷ περιωνύμῳ βουνῷ τοῦ Αὐξεντίου (αὐτόθι, σσ. 769 - 772) καὶ ἐν τῷ προλόγῳ τῆς Διατάξεως τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτου (ἐν F. Miklosich καὶ J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, τόμ. V, 1887, σσ. 293 - 294) διαλαμβανόμενα.

1. Λόγος. . ., σ. 282, 6. Κτήτωρ ἐπίσης τῆς μονῆς τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἀναστάσεως ἀποκαλεῖται ὁ Κωνσταντῖνος Ἀκροπολίτης καὶ ἐν Συνοδικῇ πράξει τοῦ ἔτους 1324, *εἰδήσει καὶ τοῦ κτήτορος ταύτης, τοῦ μεγάλου λογοθέτου ἐκείνου*. . . (Πρβλ. F. Miklosich καὶ J. Müller, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. I, 1860, σ. 103). Περὶ τῆς τοποθεσίας ἐν τῇ ὁποίᾳ ἔκειτο ἡ μονὴ ὡς καὶ σύντομον ἱστορίαν αὐτῆς ἰδὲ ἐν R. Janin, Les églises et les monastères. . ., ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 24 - 26.

2. Λόγος. . ., σ. 282, 6.

3. Αὐτόθι.

4. Αὐτόθι.

5. Αὐτόθι.

6. Αὐτόθι.

7. Αὐτόθι.

8. Αὐτόθι.

9. Αὐτόθι, σ. 283, 7.

10. Αὐτόθι, σ. 283, 8.

11. Αὐτόθι, σ. 284. Καὶ ὁ ἐπίλογος τοῦ λόγου εἶναι σχεδὸν ὅμοιος πρὸς τοὺς ἐπιλόγους τῶν προαναφερθέντων τυπικῶν ἐν σ. 461, ὑποσ. 5.

12. Ὁ Donald M. Nicol ἐν τῇ προμνημονευθείσῃ μελέτῃ αὐτοῦ καὶ ἐν σ. 251 ἀναφερόμενος εἰς τὸν ὑπὸ ἐξέτασιν λόγον τοῦ Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου πρὸς τοῖς ἄλλοις γράφει καὶ τὰ ἑξῆς: This interesting document concludes with a form of typikon of the monastery of the Anastasis. . ., ἐδείχθη ὅμως ὅτι τὸ σύνολον τοῦ λόγου ἀποτελεῖ μοναστηριακὸν τυπικόν. Καὶ ὁ R. Janin ἐχαρακτήρισε τὸν λόγον ὡς discour testamentaire, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ συγγραφεὺς ἐξέθηκε τὰς τελευταίας του θελήσεις. Πρβλ. R. Janin, Les églices et les monastères. . ., ἔνθ' ἀνωτ., σ. 25. Σημειωθήτω ἐνταῦθα ὅτι πρόκειται περὶ τυπικοῦ μοναστηριακοῦ καὶ οὐχὶ περὶ διαθήκης.

1. Ἐντύπωσιν προξενεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Ἀκροπολίτης ἐνῷ δὶς καθορίζει τὸν χρόνον τελέσεως τῶν μνημοσύνων τῆς μητρός του Εὐδοκίας, τῆς συζύγου του Μαρίας ὡς καὶ τοῦ ἑαυτοῦ του (Λόγος. . ., σσ. 282, 6 καὶ 283, 7), ἐν τούτοις οὐδόλως ποιεῖται μνείαν περὶ τῶν μνημοσύνων τοῦ πατρός του Γεωργίου. Τοῦτο ἐξηγεῖται μόνον, ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης εἶχε φροντίσει ἤδη περὶ τοῦ θέματος ἐν τῷ τυπικῷ τῆς μονῆς τῆς Ἀναστάσεως, τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ἀνακαινιστὴς καὶ κτήτωρ.

2. Λόγος. . ., σ. 282, 7. Ἡ μονὴ αὕτη ἡνώθη διὰ Χρυσοβούλλου τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου τοῦ Β' μετὰ τῆς μονῆς τῆς Θεομήτορος, τῆς ἐν τῷ Γαλησίῳ ὄρει κειμένης καὶ ἱδρυθείσης παρὰ τοῦ ἁγίου Λαζάρου. Πρβλ. F. Miklosich καὶ J. Müller, ἔνθ' ἀνωτ., τ. V, 1887, σσ. 264 - 267.

3. Λόγος. . ., σ. 283, 8

4. Placide de Meester, Les typiques de fondation (Τυπικὰ Κτητορικά), Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini, II, Roma 1940, σσ. 504 - 505.

5. Λόγος. . ., σ. 284.

6. Πρβλ. G. W. H. Lampe, A Patristic Greek Lexicon, Oxford 1961 - 1966.

ἐν τῇ νέᾳ ἑλληνικῇ, ...*χριστιανῶν ἀπελαύνουσι τῶν πασχόντων σὺν οὐδενὶ περιέργῳ καὶ μαγικῷ ἢ φαρμακευτικῷ πράγματι, ἀλλὰ μόνῃ εὐχῇ καὶ ὁρκώσεσιν ἁπλουστέραις καὶ ὅσα ἂν δύναιτο προσάγειν ἁπλούστερος ἄνθρωπος* [1], ἔχει ὅμως διάφορον ἐνταῦθα σημασίαν.

Ἐν τῷ χωρίῳ, *ἤρκει μὲν οὖν, ὅπερ ἔφην εἰς ὅρκωσιν εὔλογόν τε καὶ εὐπαράδεκτον* [2], τοῦ λόγου τοῦ Ἀκροπολίτου ἡ λέξις *ὅρκωσις* ἔχει τὴν αὐτὴν πρὸς τὰς λέξεις *ὅρκωμα, ὁρκωμοσία, ἐξόρκωσις* σημασίαν. Τοῦτο καταφαίνεται ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ κειμένου. Ὁ Ἀκροπολίτης ἐπιθυμεῖ νὰ δεσμεύσῃ τοὺς μοναχοὺς ὅτι θὰ τηροῦν τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ εἰς τὸ διηνεκὲς τὰ δὲ πρὸς τοῦτο ἐπιχειρήματα αὐτοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ συντελέσουν εἰς τὴν μεθ' ὅρκου δέσμευσιν τῶν μοναχῶν, διότι δὲν εἶναι παράλογα καὶ εὐκόλως δύνανται νὰ γίνουν παραδεκτά.

Ἐν σ. 280, 3 τοῦ λόγου ἀναγινώσκομεν ...*καὶ τῶν συγχωσμάτων τό τε ἐμβαδὸν τούς τε θεμέθλους καὶ τὰ κύκλῳ τούτων ἀποκαθάρασιν*... Παρατηρητέον ὅτι ἀντὶ *τοὺς θεμέθλους* ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ τὸ ὀρθὸν *τὰ θέμεθλα*, διότι τύπος *ὁ θέμεθλος* εἶναι ἀμάρτυρος καὶ ἀθησαύριστος ἐν τοῖς λεξικοῖς. Πιθανὸν ὁ συγγραφεὺς ἐχρησιμοποίησε τὸν τύπον *ὁ θέμεθλος* κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ *ὁ θεμέλιος*.

Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ λόγου ἐν τῷ Ἀμβροσιανῷ κώδικι Η 81 sup. εὕρηται ἐν f. III^{v}, ἤτοι ἐν τῷ πίνακι περιεχομένων αὐτοῦ τῷ συνταχθέντι ὑπὸ μεταγενεστέρας χειρὸς καὶ οὐχὶ ἐν f. 232^{v} πρὸ τοῦ κειμένου τοῦ λόγου.

Ἐκ τῆς ἐκ νέου ἀναγνώσεως τῶν ff. 232^{v} - 237^{v} τοῦ κώδικος τούτου, ἐν οἷς περιέχεται ὁ λόγος, προέκυψαν τὰ ἑξῆς [3] :

σ. 279, 1 ἀντὶ ...*καὶ ὑπὲρ τοῦτο εὖ εἶναι* γραπτέον *καὶ ὑπὲρ τοῦ τὸ εὖ εἶναι*, ὅπερ παρέχει ὁ κῶδιξ καὶ εἶναι ἀπολύτως σύμφωνον πρὸς τὸν νοῦν τοῦ χωρίου.
σ. 280, 3 ἀντὶ *ἀναλίσκετε τε ὁπόσα* γραπτέον *ἀναλίσκετε ὁπόσα*.
σ. 281, 5 ἀντὶ *καθ' ἐκείνην* γραπτέον *κατ' ἐκείνην*.
σ. 281, 5 ἀντὶ *τῶν τί με τῶν συνήθων* γραπτέον *τῶν τί με συνήθων*.
σ. 281, 5 ἀντὶ *τῶν καθ' αἷμα προσηκόντων* γραπτέον *τῶν καθ' αἷμά μοι προσηκόντων*.
σ. 281, 5 ἀντὶ *ὅ γε οἱ* γραπτέον *ὅ γέ οἱ*.

1. Ὠριγένους κατὰ Κέλσου VII, ἐν PG, τ. 11, στ. 1425.
2. Λόγος..., σ. 284.
3. Ἀρκοῦμαι εἰς τὴν παράθεσιν τῶν διαφόρων μὲν ὀρθῶν ὅμως γραφῶν τοῦ κώδικος τῶν μὴ σημειουμένων ἐν τῷ κριτικῷ ὑπομνήματι, ἐνῷ κανονικῶς θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιχειρηθῇ νέα ἔκδοσις τοῦ κειμένου· δυστυχῶς ὅμως δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ἄφιξις καὶ τῶν μικροταινιῶν τῶν ὑπολοίπων κωδίκων (Parisinus graec. 3088 καὶ Suppl. graec. 270) τῶν περιεχόντων ἐπίσης τὸν λόγον.

16 - 1 - 1971

σ. 282, 6 ὁ κῶδιξ παρέχει τὴν γραφὴν *ἴδιάττα*, ὁ ἐκδότης ἔγραψεν *ἰδιάττα*, νομίζομεν ὅμως ὅτι πρέπει νὰ διορθωθῇ ἐν τῷ κειμένῳ εἰς *ἴδι' ἄττα*, ὡς εἶναι τὸ ὀρθόν.
σ. 282, 6 ἀντὶ *καὶ ταῦτα* γραπτέον *καὶ ταὐτά*. Ὁμοίως ἀντὶ *ναῷ* γραπτέον *νεῴ*.
σ. 284, 8 ἀντὶ *νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας*, γραπτέον *νῦν καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας*.

Ὀρθότερον εἶναι τὸ ἀττικόκλιτον ὄνομα *νεὼς* νὰ μὴ περισπᾶται ἐν τῇ δοτικῇ πτώσει παρὰ τὴν ἀντίθετον γραφὴν τοῦ κώδικος (πρβλ. π.χ. σσ. 281, 5 καὶ 282, 6) δεδομένου ὅτι ἐν τῷ κώδικι αἱ λοιπαὶ πτώσεις βαρύνονται.

Διορθωθήτωσαν ἐπίσης καὶ ἐμφανῆ τινα τυπογραφικὰ ἀβλεπτήματα :

σ. 279, 1 ἀντὶ *ὦν* γραπτέον *ὧν*.
σ. 279, 2 ἀντὶ *Ἐλένης* γραπτέον *Ἑλένης*.
σ. 279, 2 ἀντὶ *προσκοδίαν* γραπτέον *προσδοκίαν*.
σ. 281, 5 ἀντὶ *θὲς* γραπτέον *χθές*.
σ. 281, 5 ἀντὶ *οἶσθα* γραπτέον *οἶσθα*.
σ. 283, 17 ἀντὶ *οὑ* γραπτέον *οὗ*.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΜΑΝΑΦΗΣ

ΝΕΟΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΝ ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΟΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

«πάνυ ὠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον»

Ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Ἱδρύματος Εὐγενίδου ἀπόκειται χειρόγραφος κῶδιξ περιέχων νομοκάνονα τοῦ τύπου *νομοκάνονον πάνυ ὠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον* ὡς θὰ δειχθῇ κατωτέρω [1].

Ὁ κῶδιξ εἶναι χαρτῷος, ἀρίστης καταστάσεως, διαστάσεων 15,8 × 10,6 ἑκ. Ἦτο ἐσταχωμένος διὰ ξύλου περιβεβλημένου ὑπὸ δέρματος μέλανος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπῆρχον ἐντετυπωμένα κοσμήματα ἀρίστης τέχνης (σῴζεται νῦν μόνον τὸ τελευταῖον ἐξώφυλλον τῆς σταχώσεως ὡς καὶ μικρὸν τμῆμα ἐκ τοῦ δέρματος τοῦ καλύπτοντος τὴν ῥάχιν, ὅπερ ἐπίσης ἔφερεν ἐντετυπωμένα κοσμήματα). Ὁ κῶδιξ ἠσφαλίζετο διὰ θηλυκωτήρων. Ἡ γραφὴ ἐπιμεμελημένη δυνατὸν νὰ ἀναχθῇ εἰς τὰ τέλη τοῦ ΙϚ΄ ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνος. Ὁ κῶδιξ ἄλλως ἀχρονολόγητος. Ἐν τῷ κειμένῳ ὑπάρχουν ἐρυθρόγραφα ἀρχικὰ ἑκάστου κεφαλαίου καὶ ἑκάστης παραγράφου. Ἐπίσης δι᾽ ἐρυθρᾶς μελάνης σημειοῦνται ἐν τῷ κειμένῳ οἱ ἀριθμοὶ τῶν κεφαλαίων, οἱ ἐν τῷ κειμένῳ ἐπαναλαμβανόμενοι ἐνίοτε τίτλοι κεφαλαίων ἐκ τοῦ πίνακος περιεχομένων ὡς καὶ πᾶσα ἄλλη χαρακτηριστικὴ ἔνδειξις (πηγαί, ἐξ ὧν ἐλήφθησαν μαρτυρίαι, αἱ λέξεις *ἐρώτησις, ἀπόκρισις, ἕτερον* κλπ.). Τὰ δι᾽ ἐρυθρῶν γραμμάτων σημειούμενα ἐγράφησαν ὑπὸ τοῦ ἐρυθρογράφου μετὰ τὸ πέρας τῆς γραφῆς τοῦ κώδικος [2]. Ἐπίσης δι᾽ ἐρυθρᾶς μελάνης διωρθώθησαν ὀρθογραφικά τινα σφάλματα ἢ συνεπληρώθησαν λέξεις (φφ. 69 καὶ 81). Πρὸ τῆς ἀρχῆς ἑκάστης ἑνότητος ὑπάρχουν κοσμήματα πολύχρωμα (φφ. 1 καὶ 17ᵛ). Ὁ χάρτης εἶναι χονδρός, δυτικῆς προελεύσεως·

1. Περὶ τοῦ περιεχομένου τῶν νομοκανόνων τοῦ τύπου τούτου ὡς καὶ σύντομον ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως τῆς περὶ αὐτοὺς ἐνασχολήσεως τῶν μελετητῶν βλ. ἐν Σπυρίδωνος Ν. Τρωιάνου, Νομοκάνονον *«πάνυ ὠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον»*, ὑπ᾽ ἀριθμὸν 8 κῶδιξ τῆς Λίνδου, Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου ΚΓ΄, 1968, σσ. 38 - 42, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Τὸν φίλον κ. Τρωιάνον εὐχαριστῶ θερμῶς, διότι ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσίν μου τὰς φωτογραφίας τοῦ κώδικος τῆς Λίνδου καταστήσας οὕτως ἐφικτὴν τὴν σύγκρισιν τοῦ περιεχομένου τοῦ κώδικος τούτου πρὸς τὸ τοῦ νῦν ἐξεταζομένου.

2. Πρβλ. π.χ. ἐν φ. 11ᵛ τὴν μὴ συμπλήρωσιν τοῦ κενοῦ διὰ τοῦ γράμματος Ε, τὰ ἐν ταῖς ὑποσημειώσεσι 1, σ. 469 καὶ 1, σ. 470 τῆς παρούσης ἀναγραφόμενα καὶ τὴν δι᾽ ἐρυθρᾶς μελάνης ἐκ νέου γραφὴν τῶν δύο στιγμῶν ἐν τέλει ἑκάστου κεφαλαίου ἢ παραγράφου.

ὑδάτινον σημεῖον : Κεφαλαῖον γράμμα Β (φφ. 25, 33, 67, 74, 92, 99, 121). Ὁ κῶδιξ εἶναι κολοβός, τὰ δὲ ἀποτελοῦντα αὐτὸν τετράδια ἀριθμοῦνται δι᾽ ἑλληνικῆς ἀριθμήσεως ἀναγραφομένης ἐν τῷ ἄνω δεξιῷ τῆς ᾤας μέχρι καὶ τοῦ δεκάτου τρίτου, ἐνῷ ἀπὸ τοῦ δεκάτου τετάρτου καὶ ἑξῆς ἡ ἀρίθμησις συνεχίζεται δι᾽ ἀραβικῶν ἀριθμῶν. Τὰ πρῶτα 3 φύλλα ἀποτελοῦν ἓν τριάδιον φέρον ἀριθμὸν α΄. Τὰ ἑπόμενα 3 φύλλα ἀποτελοῦν ἄλλο τριάδιον φέρον ἀριθμὸν δ΄.

Μεταξὺ δὲ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ τετάρτου τριαδίου ἔχουν ἐκπέσει ἕτερα δύο τριάδια καὶ οὐχὶ τετράδια ὡς ἐκ τῆς θέσεώς των. Ἀπὸ τοῦ ε΄ τετραδίου μέχρι καὶ τοῦ τελευταίου σῳζομένου ιη΄ ταῦτα συντίθενται ἐκ τεσσάρων διφύλλων. Ἄρα μεταξὺ τῶν φύλλων 1ʳ καὶ 7ʳ ἔχουν ἐκπέσει 12 φύλλα, ὡς ἀποδεικνύεται δὲ ἐκ τῆς παραβολῆς τῶν περιεχομένων τοῦ κώδικος πρὸς τὰ περιεχόμενα τοῦ νομοκάνονος τῆς Λίνδου, οὗτος ὑπολείπεται κατὰ ἓν τετράδιον διὰ νὰ θεωρηθῇ πλήρης, ἤτοι ἔχει ἐκπέσει τὸ 19ον τετράδιον μόνον [1].

Ἐν τοῖς ἐφεξῆς χωροῦμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ περιεχομένου τοῦ κώδικος. Ἐπειδὴ προηγήθη ἡ ἀρίστη ὄντως καὶ μεθοδικὴ ἀναγραφὴ τῶν περιεχομένων τοῦ νομοκάνονος τῆς Λίνδου παρὰ τοῦ κ. Τρωιάνου, ἐκρίθη περιττὴ ἡ ἀναγραφὴ τῶν ἀρχοτελειῶν ἁπάντων τῶν κεφαλαίων τοῦ περιγραφομένου νομοκάνονος, ὅστις ἀνήκει, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς παραβολῆς τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ πρὸς τὰ περιεχόμενα τοῦ κώδικος τῆς Λίνδου, εἰς τὸν αὐτὸν τύπον. Θὰ σημειώσωμεν μόνον τὰς ὑπαρχούσας διαφορὰς ὡς πρὸς τὰ κεφάλαια ἢ τὰς παραγράφους, μὴ ἐκτεινόμενοι καὶ εἰς τὴν παράθεσιν τῶν διαφορῶν ὡς πρὸς τὰς γραφάς [2]. Τοῦτο ἄλλωστε, στηριζόμενος ἐπὶ ἁπάντων τῶν κωδίκων τῶν περιεχόντων νομοκάνονας τοῦ περιγραφομένου τύπου, θὰ πράξῃ ὁ μέλλων νὰ ἐκδώσῃ τὸ κείμενον κριτικῶς.

Ἐν τοῖς 12 φύλλοις τοῦ Ε, τὰ ὁποῖα ἐξέπεσον, περιείχοντο ἐκ μὲν τοῦ πίνακος περιεχομένων αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν κεφαλαίων πζ΄ - σλ΄ ἐκ δὲ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ κειμένου τὰ κεφάλαια Ι, ΙΙ, καὶ αἱ τρεῖς πρῶται παράγραφοι τοῦ ΙΙΙ [3].

1. Ὁ κῶδιξ τῆς Λίνδου σύγκειται ἐκ 230 φύλλων. Ὁ νῦν περιγραφόμενος περιέχει μέχρι καὶ τῆς τετάρτης παραγράφου τοῦ σκζ΄ κεφαλαίου, τῆς περιλαμβανομένης ἐν τῷ 218 φύλλῳ τοῦ κώδικος τῆς Λίνδου. Αἱ ὑπόλοιποι παράγραφοι τοῦ κεφαλαίου ὡς καὶ τὰ ἐναπομένοντα σκη΄, σκθ΄ καὶ σλ΄ κεφάλαια ἐν μὲν τῷ τῆς Λίνδου καταλαμβάνουν τὰ φύλλα 217ᵛ - 230ʳ, ἐν δὲ τῷ τοῦ Εὐγενιδείου κώδικι θὰ ἤρκουν 8 φύλλα μόνον, λαμβανομένης ὑπ᾽ ὄψιν τῆς πυκνοτέρας γραφῆς αὐτοῦ ὡς καὶ τῶν μικροτέρων γραμμάτων.

2. Ἡ ἀναφορὰ εἰς τὰ περιεχόμενα τοῦ νομοκάνονος τῆς Λίνδου θὰ γίνεται εἰς τὰς σελίδας τῆς μελέτης τοῦ κ. Τρωιάνου, ἔνθ᾽ ἀνωτ. ΚΓ΄, 1968, σσ. 38 - 53, 97 - 118, 162 - 176 καὶ ΚΔ΄, 1969, σσ. 35 - 55. Διὰ τοῦ Λ θὰ χαρακτηρίζεται ἐν τοῖς ἐφεξῆς ὁ τῆς Λίνδου, διὰ δὲ τοῦ Ε ὁ τοῦ Εὐγενιδείου Ἱδρύματος κῶδιξ.

3. Τρωιάνος, σσ. 42 - 44.

σ. 45 Τὸ τέλος τῆς παραγράφου 2 διορθωθήτω εἰς :
...ἐκεῖ ὅπου λέγει διὰ τὰ περίαπτα, ἤγουν τὰ φυλακτά.
Πρὸ τῆς παραγράφου 3 ὑπάρχει ἐν τῷ Λ καὶ Ε καὶ ἄλλη παράγραφος τῆς ὁποίας :
Ἀρχ. : *Ὁμοίως καὶ τὰ περιβάμματα, ἤγουν μετάξια...*
Τέλ. *...ἢ ποιοῦσι σκουρίκια τῶν παιδίων τῇ μεγάλῃ πέμπτῃ.*
Ἐπίσης τὸ τέλος τῆς παραγράφου 3 διορθωθήτω εἰς :
...ὡς φόνισσα κανονίζεται.
Πρὸ τῆς παραγράφου 4 ὑπάρχει ἐν τῷ Λ καὶ Ε καὶ ἄλλη παράγραφος, τῆς ὁποίας :
Ἀρχ. *Εἰ δὲ ἐμαντεύθη νὰ ἰδῇ...*
Τέλ. *...κατὰ τὸν ξ' κανόνα τῆς τρούλλης.*

σ. 46 Τὸ τέλος τῆς παραγράφου 8 εἶναι :
...τοῖς κανόσι συνήρμοσται κατὰ τὸν Ματθαῖον.

σ. 50 Τὸ τέλος τῆς παραγράφου 1 τοῦ κε' κεφαλαίου διορθωθήτω εἰς :
...μὴ πέσῃ ἔξω καὶ πατηθῇ.
Πρὸ τῆς παραγράφου 2 τοῦ αὐτοῦ κεφαλαίου ὑπάρχει ἐν τῷ Λ καὶ Ε καὶ ἄλλη παράγραφος τῆς ὁποίας :
Ἀρχ. : *Ὁμοίως πάλιν νὰ ἔχῃς καὶ ἄλλον τόπον ἀπάτητον...*
Τέλ. *...διότι μέγα ἁγίασμα εἶναι.*

σ. 52 Πρὸ τοῦ *ἐπιτρέπειν* τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ κεφαλαίου λϛ' προστεθήτω τὸ *μή*, ὅπερ ὑπάρχει εἰς ἀμφοτέρους τοὺς κώδικας.
Τὸ τέλος τῆς παραγράφου 3 τοῦ λζ' κεφαλαίου εἶναι :
...χρὴ ἀπελθεῖν εἰς βαλανεῖον.
Ὡς παράγραφος 4 τοῦ αὐτοῦ κεφαλαίου ἐν τῷ Λ καὶ Ε ὑπάρχει :
Ἀρχ. *Ὡσαύτως καὶ λαϊκός, οὔτε μετὰ τὸ...*
Τέλ. *...Οὔτε ἐὰν ἀπέλθῃ εἰς βαλανεῖον χρὴ κοινωνῆσαι.*

σ. 97 Ἐν τῷ Ε μετὰ τὴν παράγραφον 2 τοῦ μβ' κεφαλαίου δὲν διακρίνεται παράγραφος 3, ἥτις περιέχεται ὅμως ἐν τῇ 2ᾳ.

σ. 100 Πρὸ τοῦ κεφαλαίου ξα' ἐν τῷ Λ καὶ Ε ὑπάρχει :
τοῦ Βαλσαμῶνος.

σ. 102 Παρὰ τὸ κεφάλαιον ξθ' καὶ ἐν τῇ ᾤᾳ τοῦ Ε (φ. 4ᵛ) ὑπάρχει διὰ χειρὸς μεταγενεστέρας :
λάθος ἐστί.

σ. 103 Παρὰ τὴν παράγραφον 2 τοῦ κεφαλαίου οβ' ὑπάρχει εἰς ἀμφοτέρους τοὺς κώδικας :
σημείωσαι.

σ. 104 Προστεθήτω ἐν παραγράφῳ 1 τοῦ κεφαλαίου ογ' :
Τέλ. *...καὶ χωρὶς τῶν κοινῶν νηστειῶν* [1].

σ. 106 Τὸ ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ κεφαλαίου πδ' *περὶ τοῦ κρατούσαντος* διορθωθήτω εἰς *περὶ τοῦ κρατήσαντος.*

σ. 107 Ἐν τῷ Ε αἱ παράγραφοι 1 καὶ 2 τοῦ κεφαλαίου πη' ἀποτελοῦν μίαν παράγραφον.

σ. 108 Ἐν τῷ τέλει τῆς παραγράφου 1 τοῦ κεφαλαίου ϡδ' ὁ Ε παρέχει :
ποιείτω μετανοίας ο'.

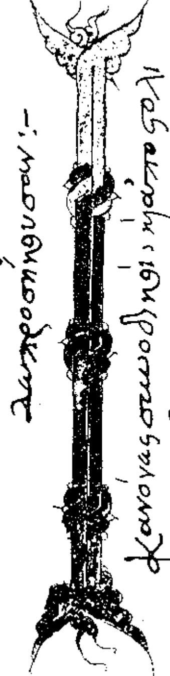
σ. 111 Ἐν τέλει τῆς παραγράφου 1 τοῦ κεφαλαίου ργ' ὁ Ε παρέχει :
μετανοίας καθ' ἑκάστην ρ'.

σ. 114 Τὸ τέλος τῆς παραγράφου 9 τοῦ κεφαλαίου ρκβ' εἶναι :
...καὶ ἐξ αὐτοῦ τελευτήσει χρόνους ϛ' καὶ τὰ λοιπά.
Ὡς παράγραφος 10 τοῦ αὐτοῦ κεφαλαίου ἐν τῷ Λ καὶ Ε ὑπάρχει :
Ἀρχ. *Ἀκούσιος δὲ νοείσθω φόνος...*
Τέλ. *...μετανοίας καθ' ἑκάστην τ'.*

σ. 116 Τὸ τέλος τῆς παραγράφου 2 τοῦ κεφαλαίου ρκη' εἶναι :
...κατὰ τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Νηστευτήν.
Ὡς τρίτη παράγραφος ἐν τῷ Ε ὑπάρχει :

---

1. Οὕτω λήγει ἡ παράγραφος εἰς ἀμφοτέρους τοὺς κώδικας. Ἡ ἀταξία περὶ τὴν ἀρίθμησιν τῶν κεφαλαίων τοῦ κώδικος Λ ἡ σημειουμένη ἐν σ. 104, ὑποσημείωσις 54, δὲν παρατηρεῖται εἰς τὸν Ε. Τὸ φερόμενον ὡς κεφάλαιον ογ' 1, *Περὶ τῆς διαίτης τῆς μεγάλης τεσσαρακοστῆς,* δὲν ἀριθμεῖται ἰδιαιτέρως ἐν τῷ πίνακι περιεχομένων τοῦ Λ, προφανῶς ἐκ παραδρομῆς τοῦ γραφέως, ἐνῷ ἐν τῷ ἀντιστοίχῳ πίνακι τοῦ Ε ὀρθῶς ἀριθμεῖται ὡς οδ'. Τὴν αὐτὴν ἀρίθμησιν φέρει καὶ ἐν τῷ κειμένῳ. Ἑπομένως πρέπει νὰ διορθωθῇ ἡ ἀρίθμησις τῶν κεφαλαίων τῶν περιεχομένων εἰς τὴν σ. 104 ὡς ἑξῆς : ογ' 1 = οδ', οδ' = οε', οε' = οϛ', οϛ' = οζ' καὶ οζ' = οη'. Οὕτω θὰ ἔπρεπε νὰ αὐξηθῇ κατὰ ἓν ἡ ἀρίθμησις ἁπάντων τῶν κεφαλαίων τοῦ Ε. Τοῦτο ὅμως δὲν συμβαίνει, διότι τὸ ἐν τῷ πίνακι περιεχομένων τοῦ Ε φέρον ἀριθμὸν οζ' κεφάλαιον, *Περὶ τῆς μεγάλης Πέμπτης,* παραλείπεται ἐν τῷ κειμένῳ, τοῦ κεφαλαίου οη' τοῦ πίνακος, *Περὶ τῆς νηστείας τῶν Χριστουγέννων, τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τῆς Θεοτόκου,* ἀριθμουμένου πλέον ὡς οζ'.

Κῶδιξ Εὐγενιδείου Ἱδρύματος, φφ. 17ʳ - 18.

Ἀρχ. *Ὁ⟨μοίως⟩ δὲ ⟨ἡ⟩ ἐν ἀγκύρᾳ σύνοδος...*[1]
Τέλ. *...ὁμοίως καὶ τὰς διδούσας τὰ τοιαῦτα.*

σ. 117 Ἐν τῷ Ε αἱ παράγραφοι 2 καὶ 3 τοῦ κεφαλαίου ρλα´ ἀποτελοῦν μίαν παράγραφον. Τοῦτο βεβαίως ὀφείλεται εἰς σφάλμα τοῦ γραφέως, διότι ἐν φ. 77 τοῦ αὐτοῦ κώδικος καὶ εἰς παρομοίαν περίπτωσιν διακρίνεται νέα παράγραφος.

σ. 163 Τὸ τέλος τῆς παραγράφου 3 τοῦ κεφαλαίου ρλθ´ εἶναι :
...οὕτω καὶ οἱ ἐναγεῖς μιαίνουσι.
Ὡς τετάρτη παράγραφος ἐν τῷ Λ καὶ Ε ὑπάρχει :
Ἀρχ. *Ὁμοίως καὶ ὁ λγ´ κανὼν...*
Τέλ. *...ἢ λαμβάνειν ἐξ αὐτοῦ εὐλογίαν τίποτε.*

σ. 165 Μεταξὺ τῶν παραγράφων 3 καὶ 4 τοῦ κεφαλαίου ρνγ´ παρεμβάλλεται ἐν τῷ Λ καὶ Ε νέα παράγραφος, τῆς ὁποίας :
Ἀρχ. *Ὁ κλέπτων ροῦχα ἢ ἄλλα τινὰ φορέματα...*
Τέλ. *...μετανοίας καθ' ἑκάστην τ´.*
Τὸ τέλος τῆς παραγράφου 3 τοῦ κεφαλαίου ρνδ´ εἶναι :
...χρόνους ιε´ μὴ κοινωνήσῃ κατὰ τὸν ἅγιον Γρηγόριον Νύσσης.
Ὡς τετάρτη παράγραφος ἐν τῷ Λ καὶ Ε ἀκολουθεῖ ἡ :
Ἀρχ. *Οἱ τὰ ἀλλότρια ἁρπάζοντες...*[2]
Τέλ. *...ἔστωσαν ἀκοινώνητοι χρόνους γ´ καὶ τὰ λοιπά.*

σ. 169 Ἡ ἀρχὴ τῆς παραγράφου 2 τοῦ κεφαλαίου ρξε´ διορθωθήτω εἰς *Εἰς*, ὡς ἀπαντᾷ ἐν τῷ Ε. Βεβαίως ἐν τῷ Λ πρὸ τοῦ *εἰς* ἐγράφη τὸ γράμμα *Ε*, τοῦτο ὅμως ὠφείλετο εἰς σφάλμα τοῦ ἐρυθρογράφου μὴ ἰδόντος ὅτι ἦτο ἤδη γεγραμμένον τὸ *ε* τοῦ *εἰς*.

---

1. Ἐν τῷ κώδικι ὑπάρχει μόνον ἓν ἐρυθρὸν *Ὁ*. Προφανῶς ἡ μὴ συνέχισις εἰς *Ὁμοίως* ὀφείλεται εἰς παράλειψιν τοῦ ἐρυθρογράφου. Πιθανὸν ὅμως ὁ ἐρυθρογράφος νὰ ἐπεθύμει νὰ γράψῃ *Ἡ*, ὅπερ οὐδόλως ἀντιβαίνει εἰς τὸν νοῦν τοῦ χωρίου. Νομίζομεν ὅτι καὶ ἐν τῷ Λ πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὴν ὕπαρξιν τρίτης παραγράφου, διότι μετὰ τὴν λέξιν *νηστευτὴν* ἀκολουθοῦν ἄνω καὶ κάτω στιγμή, χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ πέρατος τοῦ κειμένου τῶν παραγράφων, ὁ δὲ ἐρυθρογράφος δὲν ἔγραψε τὴν ἀρχικὴν λέξιν *Ὁμοίως* ἢ τὸ γράμμα *Ἡ*.

2. Ἐν τῷ Ε ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *Οἱ* ἐν τῷ κειμένῳ ἀναγράφεται *Εἱ*. Τοῦτο δὲ εἶναι σφάλμα τοῦ ἐρυθρογράφου, διότι πρὸ τοῦ *ι* τοῦ κειμένου προσέθηκε *Ε* ἀντὶ *Ο*. Ἐν τῷ Λ ὑπάρχει μόνον τὸ *ι* πρὸ τῆς λέξεως *τά*, τοῦ ἐρυθρογράφου λησμονήσαντος προφανῶς νὰ προσθέσῃ τὸ *Ο*.

σ. 169 Τὸ κεφάλαιον ϱο' ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ϱοα' τοῦ Ε, τὸ δὲ ϱοα' πρὸς τὸ ϱο'.

σ. 172 Ἐν τέλει τῆς παραγράφου 1 τοῦ κεφαλαίου ρπβ' ὁ Ε παρέχει : *μετανοίας ϱ' καὶ τὰ λοιπά.*

σ. 174 Μεταξὺ τῶν παραγράφων 1 καὶ 2 τοῦ κεφαλαίου ρϞγ' ἀπαντᾷ ἐν τῷ Λ καὶ Ε καὶ νέα παράγραφος, τῆς ὁποίας :
Ἀρχ. *Ὁ δὲ τετϱάγαμος παϱέβη τὸν νόμον...*
Τέλ. ...*χϱόνους η' ἐπιτιμάσθω, μετανοίας ϱ'.*

σ. 176 Μετὰ τὸ πέρας τῆς παραγράφου 1 τοῦ κεφαλαίου σζ' ἐν τῷ Ε κεῖται : *ἕτεϱον.*

σ. 35[1] Τὸ τέλος τῆς παραγράφου 2 τοῦ κεφαλαίου σια' ἐν τῷ Ε εἶναι :
...*ἐπιμένουσι τῇ παϱανομίᾳ.*
Ὡς παράγραφος 3 ὑπάρχει :
Ἀρχ. *Ὁ τοκιστὴς ἔστω ἀκοινώνητος...*
Τέλ. ...*μετανοίας καθ' ἑκάστην ϱ'.*

Τὰς ἀνωτέρω ἀναγραφείσας ἀρχὰς τῶν νέων παραγράφων ὁ ἀναγνώστης πρέπει νὰ τὰς προσθέσῃ εἰς τὸν ἐν τέλει τῆς μελέτης τοῦ κ. Τρωιάνου ἀλφαβητικὸν πίνακα[2].

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΜΑΝΑΦΗΣ

1. Σπ. Τρωιάνου, Νομοκάνων..., ἔνθ' ἀνωτ., ΚΔ', 1969.
2. Αὐτόθι, σσ. 42 - 55.

ΕΙΣ ΤΑ ΠΕΡΙ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΩΝ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΙΑΣ
(Προσθήκη εἰς τὰς σσ. 170 - 210)

Ὁ κ. Ι. Καλογήρου εἰς ἀνακοίνωσίν του γενομένην εἰς τὸ αὐτὸ Συνέδριον τοῦ Bari καὶ δημοσιευθησομένην ἐπίσης εἰς τὰ πρακτικὰ αὐτοῦ ἑλληνιστί, ὑπὸ τὸν τίτλον *«Ἡ ἐγκαθίδρυσις Ἕλληνος ἀρχιεπισκόπου εἰς Βενετίαν κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙϚ' αἰῶνος»*, πραγματεύεται διὰ μακρῶν περὶ τῆς προσωπικότητος καὶ τῶν θεολογικῶν συγγραφῶν τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ εἰς Βενετίαν ἐγκαθίδρυσίς του ὡς ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας (1577) εἶχε σκοπὸν νὰ διευκολύνῃ τὰς ἐπαφὰς καὶ συνεννοήσεις τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β' μετὰ τῶν Γερμανῶν Διαμαρτυρομένων τῆς Τυβίγγης. Δὲν θὰ εἶχον δυσκολίαν νὰ δεχθῶ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην τοῦ ἀξιοτίμου καὶ φίλου συναδέλφου, ἂν οὗτος προσεκόμιζεν ὑπὲρ αὐτῆς πειστικὰς μαρτυρίας. Οὐδεμίαν ὅμως τοιαύτην παρουσίασε δυστυχῶς. Τοὐναντίον τὰ νέα στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἦλθον εἰς φῶς διὰ τῆς ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ δημοσιευομένης μελέτης μου ἐπιβάλλουν νὰ δεχθῶμεν ὡς μόνην δυνατὴν τὴν περὶ σχεδίου συγκροτήσεως ὀρθοδόξου Συνόδου ἐν Κρήτῃ ἐκδοχήν, τὴν ὁποίαν ὑποστηρίζω ἐν αὐτῇ. Διὰ νὰ δείξω πόσον ἡ ὑπόθεσις τοῦ κ. Καλογήρου συγκρούεται πρὸς τὰ ἱστορικὰ δεδομένα, ἀρκοῦμαι νὰ σημειώσω τὰ ἀκόλουθα :

1) Οὐδεμίαν μαρτυρίαν ἔχομεν περὶ σχέσεων καὶ ἐπαφῶν τοῦ Σεβήρου μετὰ τὴν ἐγκατάστασίν του εἰς Βενετίαν μετὰ τῶν ἐν Γερμανίᾳ Λουθηρανῶν πρὸς συνέχισιν τοῦ μετὰ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας δογματικοῦ διαλόγου. Ἡ πρὸς τὸν Κρούσιον ἀλληλογραφία του, ἀρξαμένη πολὺ βραδύτερον, μόλις τὸ 1580, ὅτε πλέον ὁ δογματικὸς οὗτος διάλογος ἔβαινε πρὸς τὸ τέρμα του (θὰ διακοπῇ ὁριστικῶς τὸ ἑπόμενον ἔτος 1581), ἀφεώρα εἰς φιλολογικὰ θέματα, περὶ τῶν ὁποίων κυρίως τὸν ἠρώτα ὁ σοφὸς Γερμανὸς ἑλληνιστής.

2) Εἰς οὐδεμίαν πρὸς τὸν πατριάρχην Ἱερεμίαν Β' ἐπιστολήν του ὁ Σεβῆρος ποιεῖται τὴν παραμικρὰν νύξιν περὶ τῆς ὑποτιθεμένης ἀποστολῆς του ταύτης καὶ περὶ ἐπαφῶν του μετὰ προτεσταντικῶν κύκλων.

3) Τὰ γραφέντα καὶ ὑπὸ παλαιοτέρων μελετητῶν περὶ τοῦ ὅτι ὁ Σεβῆρος ἐν Κωνσταντινουπόλει συνειργάσθη εἰς τὴν σύνταξιν τῆς πρώτης ἀποκρίσεως τοῦ Ἱερεμίου Β' πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους εἶναι ἐσφαλμένα, διότι, ὡς ἀπέδειξα ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ (σ. 195 καὶ σημ. 9), ὁ Σεβῆρος ἦλθε τὸ πρῶτον εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐκ Κρήτης μόνον μετὰ τὸν Μάρτιον τοῦ 1576, ὅτε ἡ πρώτη ἀπόκρισις τοῦ Ἱερεμίου εἶχεν ἤδη (ἀπὸ τῆς 30 Αὐγούστου 1575) συνταχθῇ ἐν σχεδίῳ. Τὸ ὅτι ἐδόθη καὶ εἰς αὐτὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀντίτυπον τῆς «Αὐγουσταίας Ὁμολογίας» ἐκ τῶν ἐκ Τυβίγγης

σταλέντων τῇ 18 Αὐγούστου 1575 δὲν ἀποδεικνύει τὴν συνεργασίαν του οὐδὲ τὸ ὅτι εὑρίσκετο ἤδη ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὴν ἡμερομηνίαν ταύτην, διότι ἀσφαλῶς τὰ ἀντίτυπα ἔφθασαν καὶ διενεμήθησαν βραδύτερον. Ἀλλὰ βεβαίως καὶ ἂν ὑποτεθῇ ὅτι ὁ Σεβῆρος συνειργάσθη εἰς τὴν σύνταξιν τῆς ἀποκρίσεως, καὶ πάλιν δὲν ἕπεται ἀναγκαίως ὅτι ἐστάλη εἰς Βενετίαν πρὸς συνέχισιν τοῦ διαλόγου.

4) Κατὰ τὸν χρόνον τῆς χειροτονίας τοῦ Σεβήρου εἰς μητροπολίτην Φιλαδελφείας (Ἰούλιος 1577) ὁ Ἱερεμίας Β΄, ὅστις εἶχεν ἀποστείλει ἤδη ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἔτους τὴν πρώτην του ἀπόκρισιν εἰς Τυβίγγην, δὲν εἶχε λάβει εἰσέτι τὴν ἀνταπάντησιν τῶν Διαμαρτυρομένων (αὕτη ἐλήφθη τὴν 31 Δεκεμβρίου) οὐδ᾽ ἐγνώριζε κἂν ἂν θὰ ἐλάμβανεν ἀνταπάντησιν, καὶ ἐπομένως οὐδένα λόγον εἶχε ν᾽ ἀναθέσῃ εἰς τὸν Σεβῆρον ἀποστολὴν διὰ ζήτημα τὸ ὁποῖον πιθανώτατα ἐθεώρει λῆξαν.

5) Ἂν ὁ Σεβῆρος εἶχε χειροτονηθῇ ὑπὸ τοῦ Ἱερεμίου διὰ νὰ σταλῇ εἰς Βενετίαν πρὸς διευκόλυνσιν τῶν μετὰ τῶν Διαμαρτυρομένων ἐπαφῶν, τὸ γεγονὸς τοῦτο οὐδαμῶς θὰ ἠδύνατο νὰ διαφύγῃ τὴν προσοχὴν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει χάριν ἀκριβῶς τῶν ἐπαφῶν τούτων ἀποσταλέντος προτεστάντου ἐφημερίου τῆς αὐτόθι Γερμανικῆς Πρεσβείας Στεφάνου Gerlach, ὁ ὁποῖος ἐπληροφόρει ἀδιαλείπτως καὶ μετὰ ζήλου τοὺς ἐν Γερμανίᾳ θεολόγους ἐπὶ τῆς ὅλης πορείας τῶν διαπραγματεύσεων καὶ ἐπὶ τῶν λεπτομερειῶν καὶ παρασκηνίων τῆς συντάξεως τῆς ἀποκρίσεως, ὡς καὶ περὶ τῶν εἰς αὐτὴν συνεργαζομένων προσώπων. Ὁ Gerlach λοιπὸν ὄχι μόνον δὲν περιλαμβάνει μεταξὺ τῶν προσώπων τούτων τὸν Σεβῆρον, ὄχι μόνον δὲν γράφει περὶ σχετικῆς εἰς Βενετίαν ἀποστολῆς του, ἀλλὰ καὶ εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος μᾶς παρέχει τὴν εἴδησιν περὶ τοῦ ὅτι ὁ Σεβῆρος ἐχειροτονήθη μητροπολίτης τῇ ἀποκλειστικῇ ἐνεργείᾳ τοῦ Leonino Servo, ἤτοι τοῦ προτείναντος τὴν συγκρότησιν ὀρθοδόξου Συνόδου ἐν Κρήτῃ καὶ προστάτου τοῦ Σεβήρου.

6) Τέλος, ἂν ὁ Σεβῆρος εἶχεν ἐπωμισθῇ τοιαύτην σοβαρὰν ἐκ μέρους τοῦ πατριάρχου ἀποστολὴν ἐν Βενετίᾳ, δὲν θὰ ἐζήτει, μόλις ἔφθασεν ἐκεῖ, διὰ τῆς ὑπ᾽ ἐμοῦ προσφάτως ἐκδοθείσης ἐκκλήσεώς του πρὸς τὸν Δόγην, νὰ ἐπανέλθῃ καὶ νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς Κρήτην οὐδὲ θὰ ἐπέσυρεν ἀμέσως διὰ τῶν ἐνεργειῶν του τὴν μῆνιν τοῦ πατριάρχου, ὡς ἔδειξα ἀνωτέρω στηριζόμενος ἐπὶ μαρτυριῶν, τὰς ὁποίας δὲν εἶχεν ὑπ᾽ ὄψει ὁ κ. Καλογήρου.

Αἱ γνῶμαι καὶ αἱ εἰκασίαι τῶν παλαιοτέρων ἢ καὶ τῶν συγχρόνων μελετητῶν, ὅσον σεβαστοὶ καὶ ἀξιόλογοι καὶ ἂν εἶναι οὗτοι, δὲν δύνανται νὰ γίνωνται δεκταί, ὅταν δὲν τεκμηριώνωνται δι᾽ ἀπτῶν ἀποδείξεων καὶ ὅταν ἔρχωνται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰ χρονολογικὰ δεδομένα καὶ πρὸς τὰς μαρτυρίας τῶν ἐγγράφων.

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

Σ Υ Μ Μ Ε Ι Κ Τ Α

ΠΩΣ ΕΙΔΟΝ ΟΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΤΗΝ ΑΛΩΣΙΝ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ *

*«Ὦ πόλις, πόλις πόλεων πασῶν κεφαλή! Ὦ πόλις, πόλις, κέντρον τῶν τεσσάρων τοῦ
κόσμου μερῶν! Ὦ πόλις, πόλις, Χριστιανῶν καύχημα καὶ βαρβάρων ἀφανισμός!... ποῦ
σου τὸ κάλλος, παράδεισε; ποῦ σου ἡ τῶν χαρίτων τοῦ πνεύματος εὐεργετικὴ ῥῶσις ψυχῆς
τε καὶ σώματος; ποῦ τὰ τῶν Ἀποστόλων τοῦ Κυρίου μου σώματα;... τὰ τῶν ὁσίων
λείψανα; ποῦ τὰ τῶν μαρτύρων;... Ὦ ναέ, ὦ ἐπίγειε οὐρανέ, ὦ οὐράνιον θυσιαστήριον,
ὦ κάλλος ἐκκλησιῶν, ὦ νόμοι παλαιοί τε καὶ νέοι, ὦ θεολογίαι σαρκοφόρων ἀγγέλων, ὦ
διδασκαλίαι πνευματοφόρων ἀνθρώπων, ὦ παιδαγωγίαι ἡμιθέων ἡρώων, ὦ πολιτεία, ὦ
στρατός!... Σήμερον συγκαλῶ πάντα καὶ ὡς ἔμψυχα συνθρηνῶ, Ἱερεμίαν ἔχων ἔξαρχον τῆς
ἐλεεινῆς τραγῳδίας: "Πῶς ἐκάθισε μόνη ἡ Πόλις ἡ πεπληθυμμένη λαῶν; ἐγεννήθη ὡς
χήρα... ἄρχουσα ἐν χώραις ἐγεννήθη εἰς φόρον, κλαίουσα ἔκλαυσεν ἐν νυκτὶ καὶ τὰ δάκρυα
αὐτῆς ἐπὶ τῶν σιαγόνων αὐτῆς καὶ οὐχ ὑπάρχει ὁ παρακαλῶν αὐτὴν ἀπὸ πάντων τῶν ἀγα-
πώντων αὐτήν...". Ποία τοίνυν γλῶσσα ἐξισχύσει τοῦ εἰπεῖν καὶ λαλῆσαι τὴν γενομένην
ἐν τῇ Πόλει συμφορὰν καὶ τὴν δεινὴν αἰχμαλωσίαν καὶ τὴν πικρὰν μετοικίαν ἣν ὑπέστη...
ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Συρίαν, εἰς Αἴγυπτον, εἰς Ἀρμενίαν, εἰς Πέρσας, εἰς Ἀραβίαν,
εἰς Ἀφρικήν, εἰς Ἰταλίαν, σποράδην;... ἀπὸ γλώττης εἰς γλῶτταν καὶ ἀπ᾽ εὐσεβείας εἰς
ἀσέβειαν καὶ ἀπὸ θείων γραφῶν εἰς ἀλλόκοτα γράμματα. Φρῖξον, ἥλιε, καί, σὺ γῆ, στέναξον!».*

Μὲ αὐτὰ τὰ λόγια ὁ ἱστορικὸς Δούκας ἀποκλαίει τὴν συμφορὰν τοῦ Γένους, τῆς ὁποίας ἡ Ἑταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν τελεῖ σήμερον τὸ μνημόσυνον, στρέφουσα εὐλαβῆ τὴν σκέψιν πρὸς τὸν βασιλέα καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ πεσόντας καὶ ἀγωνισθέντας ἐπὶ τῇ ἁλώσει τῆς Πόλεως. Μολονότι δὲ παρῆλθον 516 ἔτη ἀπὸ τὰ ἀπαίσια ἐκεῖνα γεγονότα, ἅτινα ἐσφράγισαν διά τινας αἰῶνας τὰς τύχας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λησμονήσωμεν τὰς θυσίας, τοὺς ἀγῶνας, τὰς αἰχμαλωσίας, τὰς δῃώσεις, τὴν δουλείαν, τὰς ταπεινώσεις ἃς ὑπέστησαν οἱ πρόγονοί μας. Διότι, ἂν μή τι ἄλλο, ὑπογραμμίζουν τὴν εὐψυχίαν τοῦ Γένους τὸ ὁποῖον ὄχι μόνον ὑπέμεινε τὸ μακρὸν σκότος τῆς δοκιμασίας, ἀλλ᾽ εὗρεν ἐντός του τὴν δύναμιν νὰ ἀντλήσῃ ἐκ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς παιδεύσεώς του δυνάμεις αἱ ὁποῖαι νὰ τὸ ἐπαναφέρουν εἰς τὴν ζωήν. Σήμερον ἔχομεν κράτος, πλοῦτον, δύναμιν, παιδείαν, Ἐκκλησίαν ἐλευθέραν. Καὶ ἔχοντες ταῦτα πρέπει νὰ ἐνθυμούμεθα τοὺς προγόνους μας εἰς τοὺς ὁποίους ὀφείλεται ἡ ψυχικὴ ἀντοχὴ δι᾽ ἧς ἐφθάσαμεν εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους καὶ τοὺς νεωτέρους ἀγῶνας.

Μνήμων τῶν ὑποχρεώσεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ Ἑταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ἡ ὁποία ἐφέτος συνεπλήρωσε σιωπηλῶς καὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς οὐδαμόθεν διακρίσεως ἢ ἐπιδοκιμασίας, ἥμισυν αἰῶνα ζωῆς καὶ δράσεως, κατὰ μακρὰν παράδοσιν τελεῖ τὸ ἐτήσιον μνημόσυνον τοῦ ἀοιδίμου Ἕλληνος βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τῶν

* Ἐπιμνημόσυνος λόγος εἰς τὴν 29ην Μαΐου 1453 κατὰ τὸ ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν τελεσθὲν μνημόσυνον τὴν 29 - 5 - 1969.

σὺν αὐτῷ ἀγωνισαμένων καὶ πεσόντων κατὰ τὴν ἅλωσιν Ἑλλήνων καὶ συμμάχων αὐτῶν, καὶ τοῦ θυσιασθέντος Λαοῦ.

Καὶ τὸ μὲν μνημόσυνον τῶν ἡρώων καὶ τῶν θυμάτων ἐν οὐρανοῖς αἰώνιον καὶ ἐπὶ γῆς προνόμιον τῶν τηρούντων τὴν μνήμην τῶν ἀπελθόντων ὀλίγων πιστῶν τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Ὀρθοδόξου παραδόσεως. Ἀντὶ δὲ πάσης ἐξιστορήσεως καὶ κριτικῆς τῶν γενομένων κατὰ τὴν Ἅλωσιν ἐκρίναμεν ὅτι κατὰ τὴν σημερινὴν ὁμιλίαν ἔπρεπε νὰ φέρωμεν πρὸ Ὑμῶν σύντομον διάγραμμα τῆς πορείας καὶ τῶν ἀντιλήψεων τῶν τεσσάρων συγχρόνων τῇ Ἁλώσει Ἑλλήνων ἱστορικῶν, τῶν ἐξιστορησάντων τὰ γεγονότα τὰ κατὰ τὴν πτῶσιν τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων.

Κυρίαι, Κύριοι,

Εἰς τὴν αὐγήν της ἡ Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἐξεφράσθη μὲ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη. Εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος εὕρομεν τὴν δύναμιν νὰ ἑνώσωμεν τὸν λόγον, τὴν ἀλήθειαν, τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν διήγησιν εἰς ὅ,τι ἐκπροσωπεῖ ὁ Θουκυδίδης, ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Ξενοφῶν. Εἰς τὴν δύσιν τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὁ Πολύβιος, ὁ Πλούταρχος ἔδωσαν τὴν γεῦσιν τῆς ρωμαϊκῆς κατακτήσεως. Ὁ Χριστιανισμὸς εὗρε τὴν ἔκφρασιν διὰ τῆς ἀληθείας, τοῦ λόγου καὶ τῆς διηγήσεως τῶν Εὐαγγελίων καὶ τῶν Πράξεων. Ἡ Ἐκκλησία ἤνοιξε τὴν Ἱστορίαν της μὲ τὸν Εὐσέβιον, ἡ οἰκουμένη μὲ τὸν Προκόπιον, οἱ Μακεδόνες βασιλεῖς μὲ τὸν Πορφυρογέννητον, ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ ἐξιστόρησε τὴν βασιλείαν τοῦ πατρός της, ὁ Γρηγορᾶς καὶ ὁ Καντακουζηνὸς τὴν κρίσιν τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος. Οὐδέποτε ἔλειψεν ἐπὶ δύο καὶ ἡμίσειαν χιλιετηρίδας ἡ εὐκαιρία τοῦ ἱστορικοῦ λόγου, συνδεδεμένου μὲ τὴν φιλόσοφον διάθεσιν, τὴν πίστιν, τὴν ἀγωνιστικότητα. Πῶς ἦτο δυνατὸν νὰ μείνουν ἀμνημόνευτα τὰ γεγονότα τῆς Ἁλώσεως; Μήπως αὐτὰ περιορίζονται εἰς τὴν ἐκπόρθησιν μιᾶς, τῆς τυχούσης Πόλεως ; Μὴ ἄφησαν ἀσυγκίνητον τὸν κόσμον, Εὐρώπην καὶ Ἀσίαν ; Μήπως ἡ ἐπελθοῦσα μεταβολή, ἡ ἑτοιμασθεῖσα ἐπὶ τέσσαρας αἰῶνας ἦτο ἐπιφανειακὴ ἀλλαγὴ κυριάρχων, δεσποτῶν, προσώπων ; Μὴ δὲν ἀνετράπη ἡ τάξις τοῦ κόσμου, ἡ ἰσορροπία τῶν δυνάμεων ; Ἐκινδύνευσεν ὁ πολιτισμὸς ἀπὸ τοὺς βαρβάρους τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ Βορρᾶ ὅσον τώρα ἀπὸ τοὺς ἄλλως Ἀρείους καὶ λευκοὺς Τούρκους, τοὺς ἀναμείκτους μὲ πολυάριθμον καὶ ζωτικώτατον χριστιανικὸν αἷμα; Ἡ ἐμφάνισις τοῦ Προφήτου Μωάμεθ, ἡ πρόοδος καὶ αἱ κατακτήσεις τῶν Ἀράβων, αἱ Σταυροφορίαι, ἡ ἵδρυσις πρὶν τοῦ Δυτικοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους τοῦ Καρλομάγνου ἔσεισαν τὸν κόσμον ὅσον αὐτὴ ἡ 29η Μαΐου τοῦ 1453 ἡ ἐπισφραγίσασα τὴν τύχην τῆς Μικρασίας, τῆς κοιτίδος τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ κλείσασα τὸ Αἰγαῖον καὶ καταπατήσασα τὸν Ἑλληνικὸν χῶρον καὶ ἀνοίξασα τὰς πύλας πρὸς τὴν Ρώμην καὶ τὴν Βιέννην ; Ἦτο δυνατὸν νὰ μείνουν ταῦτα ἀνεπίγνωστα, ἀνιστόρητα, νὰ σιωπηθοῦν ἀπὸ τοὺς μέλλοντας νὰ δουλεύσουν Ἕλληνας, εἴτε ἀνατολικὴν εἴτε δυτικὴν εἶχον οὗτοι τοποθέτησιν, εἴτε φιλολατῖνοι ἦσαν εἴτε γνησίως Ὀρθόδοξοι;

Εἷς τρόπος ἀντιμετωπίσεως τοῦ σάλου εἶναι ἡ δημοτικὴ ἔκφρασις μὲ τὰ διαμορφωθέντα τραγούδια καὶ τοὺς θρήνους, μὲ τὰς παραδόσεις καὶ μὲ τὰς ἐλπίδας. Ὁ Λαός, καὶ ἐν προκειμένῳ ἄγνωστοι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ στιχουργοί, στερούμενοι παιδείας καὶ κοινωνικοῦ κύρους, ἐξέφρασαν μὲ τὴν ἄφατον θλῖψιν των διὰ τὴν πτῶσιν τῆς Πόλεως καὶ τὸν θάνατον τοῦ ἥρωος βασιλέως καὶ τὴν ἐλπίδα : ὁ Κωνσταντῖνος ἐμαρμαρώθηκε, ἔγινεν ὁ μαρμαρωμένος βασιλιὰς ποὺ κάποτε θὰ ξυπνήσῃ καὶ ξαναπαίρνοντας τὸ σπαθὶ θὰ κυνηγήσῃ τὸν κατακτητὴν ἕως τὰ βάθη τῆς Ἀσίας ἀπ' ὅπου ἦλθεν. Ὁ βασιλεὺς κοιμᾶται καὶ ἄγγελος τὸν φυλάττει. Ὁ βασιλεὺς ἐχάθη. Ἕνα πλοῖον ἐπῆρε τὰ ἱερὰ σύμβολα τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὰ ἐπῆγεν εἰς τὴν Δύσιν. Εἰς αὐτὴν τὴν ἄτεχνον λογοτεχνίαν ἡ ὁποία δὲν ἐκφράζει κανὲν μέγα ἠθικὸν ἢ φιλοσοφικὸν θεώρημα, ἡ Ἁγία Σοφία παίρνει διαστάσεις ἐθνικοῦ οὐρανοῦ, ὁ Κωνσταντῖνος ἁγίου, ἡ πτῶσις τῆς Πόλεως εἶναι θεοῦ θέλημα, ἡ θυσία τῶν

ἀνθρώπων τρέφει τὴν μακρινὴν ἐλπίδα τῆς ἀναστάσεως. Ἀσυμβίβαστος ὁ λαὸς πρὸς ὅ,τι ἤδη ἐπετελέσθη, αἰσθάνεται μὲ τὴν ἡρωικὴν ἀκριτικὴν καρτερίαν καὶ γενναιότητα, ἐλπίζει καὶ προσδοκᾷ ἐκ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων. Ἡ ἰσχὺς τῶν κατακτητῶν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι μείζων τῆς θείας εὐνοίας καὶ ἀγάπης πρὸς τὸ εὐσεβὲς Χριστιανικὸν Ἔθνος, τὸ ὁποῖον ἐὰν ἡμάρτησεν ὅμως ἐξιλεώθη διὰ τὰ σφάλματά του. Ἀλλ' ἐδῶ δὲν πρόκειται περὶ αὐτῶν τῶν ἀνωνύμων καταστάντων στιχουργῶν τῶν τραγουδιῶν καὶ τῶν θρήνων. Πέρα αὐτῶν ἡ ἱστορικὴ συνείδησις δὲν συναπέθανε μετὰ τῆς κυριαρχίας τῆς Πόλεως. Ἀνεξαρτήτως τῆς παιδεύσεώς των οἱ σύγχρονοι ἱστορικοὶ περιέγραψαν τὰ μεγάλα διὰ τὰς τραγικὰς συνεπείας των γεγονότα καὶ ἐτοποθέτησαν τὸν ἑαυτόν των ὑπεράνω τῶν παθῶν καὶ τῶν συμφερόντων των. Διότι ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ φανοῦν μικροὶ καὶ νὰ ἐπιληφθοῦν τῆς μεγάλης ἱστορικῆς ὥρας ψυχικῶς ἀνέτοιμοι.

Ἀπὸ τοὺς τέσσαρας ἱστορικοὺς οἱ πλέον πεπαιδευμένοι εἶναι δύο, ὁ Μιχαὴλ Κριτόβουλος καὶ ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης. Ἀλλὰ καὶ ἡ παιδεία των καὶ ἡ ἱστορικὴ των τοποθέτησις ἀπέναντι τοῦ κόσμου καὶ ἡ μοῖρα των ἦτο διάφορος. Ὁ Κριτόβουλος εἶναι μεστὸς παιδείας ἑλληνικῆς, ἔχει ἐπίγνωσιν τῶν μεγάλων στιγμῶν καὶ τῶν τεραστίων ἐπιπτώσεων τῆς Ἱστορίας, ἀλλ' εἶναι Βυζαντινὸς λόγιος πρὸ παντός, ὀφείλων εἰς τὴν Πόλιν τὴν παιδείαν του καὶ τὰ ἀξιώματά του, ἄρχων ὁ ἴδιος, δυνάμενος κατά τινα ἀναλογίαν πρὸς τὸν μέγαν καὶ δι' αὐτὸν Θουκυδίδην ν' ἀξιολογῇ τὰ πράγματα ὧν μετέσχεν ἐνεργῶς. Ἡ μοῖρα του εἶναι ὅτι ὑπετάγη καὶ ὑπεχρεώθη νὰ ὑπηρετήσῃ τὸν Πορθητήν, πιστεύων ὅτι θὰ ἠδύνατο καὶ ὑπ' αὐτὸν νὰ τραπῇ ἡ ἅλωσις εἰς μεταβολὴν ἁπλῆν καθεστῶτος, τίς οἶδε, ὑπὸ τὸ ὁποῖον νὰ μὴ χαθοῦν τὰ ἑλληνικὰ ἰδεώδη, ὁ πολιτισμός, τὰ γράμματα. Ὅτι ἀπεγοητεύθη ἐνωρὶς ἀπὸ τὴν τοποθέτησιν αὐτὴν δεικνύει τὸ Ἅγιον Ὄρος εἰς τὸ ὁποῖον κατέφυγεν, ἐνεδύθη τὸν μοναχικὸν τρίβωνα, ἔγραψε τὰς γνωστὰς προσευχὰς καὶ ἀπέθανεν ἄγνωστος καὶ ἐστερημένος πάσης κοσμικῆς ἐξουσίας καὶ δυνατότητος ἀντιδράσεως εἰς τὸν ἀναπότρεπτον ἱστορικὸν ρουν, τὸν ὁποῖον μὲ τόσον πραγματισμὸν ἀπέδωκεν, θεωρήσας τὰ γενόμενα ὡς ὁριστικά. Διὰ τὸν Κριτόβουλον ὑπάρχει βεβαίως ἡ Δύσις καὶ ἡ ἀντίστασις τῶν Οὔγγρων καὶ τῶν Ἀλβανῶν, ἀλλὰ δὲν διαφαίνεται οὐδὲ ἐκεῖθεν οὐδὲ ἀπὸ τοῦ κοσμικοῦ τῆς Ρώμης ποντίφηκος οὐδ' ἀπὸ τῶν ἡγεμόνων τῆς Δύσεως ἡ σωτηρία. Φύσις θρησκευτικὴ δὲν φαίνεται ἀπὸ τὴν ἱστορίαν του. Ἐὰν τὴν ἔγραψε κατ' ἐπιταγήν, διὰ νὰ δοξάσῃ τὰ κατορθώματα τοῦ νέου Ἀλεξάνδρου ἢ νέου Καίσαρος, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν σπάθην ἤθελε νὰ τὰ χαράξῃ καὶ δι' ἑλληνοπρεποῦς γραφίδος, τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι τὴν ἱστορίαν τὴν ἔγραψεν ὡς δοῦλος, ἀρνησίπατρις, ἄπελπις ἀπαρνητὴς τοῦ Γένους καὶ κόλαξ τοῦ νικητοῦ. Ἐὰν καλύπτῃ ὡρισμένας ἀδυναμίας τοῦ προσώπου ἢ τοῦ συστήματος τοῦ Πορθητοῦ, ὅμως ὁ θαυμασμός του στρέφεται ἀκέραιος πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον, πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἀγωνιστάς. Ἡ καταδίκη τῶν βαρβαροτήτων ὑπῆρξεν ἀπόλυτος καὶ αἱ περιγραφαὶ τῶν βιαιοτήτων, παρ' ὅλον τὸν ρητορικόν των φόρτον, μοναδικαί. Ἐὰν τὸ 1945 ἐνικοῦσεν ὁ Χίτλερ καὶ ὑπέτασσε τὴν Εὐρώπην, δὲν γνωρίζω ἐὰν θὰ εὑρίσκετο ἱστορικὸς Γάλλος, Ἄγγλος ἢ Ρῶσος ὁ ὁποῖος θὰ ἠδύνατο νὰ τῷ ρίψῃ κατὰ πρόσωπον τὰς σφαγὰς καὶ τὰς ἀτιμώσεις, ἢ νὰ ἐξυμνήσῃ τὸν Τσώρτσιλ ἡττημένον καὶ νεκρόν, ὡς ὁ Κριτόβουλος ἔπραξεν ἔναντι τοῦ Μωάμεθ διὰ τὸν στρατόν του καὶ διὰ τὸν μάρτυρα βασιλέα Κωνσταντῖνον τοῦ ὁποίου ἐξυμνεῖ τὴν σύνεσιν, τὴν μόρφωσιν, τὴν πολιτικότητα, τὴν δεινότητα τοῦ λόγου, τὴν ἑτοιμότητα, τὴν ἱκανότητα τοῦ ἄρχειν, τὴν καλοκαγαθίαν, οἰκτίρει δὲ τὴν κακὴν τύχην, ἡ ὁποία τὸν παρηκολούθησε δι' ὅλης του τῆς ζωῆς. Καὶ βεβαιοῖ διὰ τὸν βασιλέα, ὅτι ἐνῶ ἠδύνατο νὰ φύγῃ μετὰ τῆς οἰκογενείας του καὶ τῶν ὑπαρχόντων του καὶ νὰ σωθῇ (καὶ πρὸς τοῦτο ἦσαν πολλοὶ ποὺ τὸν παρεκίνουν) ἔμεινε καὶ ἐθυσιάσθη ἐθελουσίως. Τὸ διατί δὲν δύναται νὰ τὸ εἴπῃ, ἀλλ' ὁ ἀναγνώστης τὸ συνάγει : Διὰ νὰ διασώσῃ μεταξὺ τῶν ραγιάδων τὸ θάρρος, τὴν ὑπερη-

φάνειαν ὅτι εὑρέθη βασιλεὺς ἀντάξιος τῶν μεγάλων ἐθνικῶν παραδειγμάτων, ὁ ὁποῖος ἔκλεισε μὲ τὴν θυσίαν του τὴν σελίδα τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ πρὸς τὸν ὁποῖον μὲ ὑπερηφάνειαν θὰ στρέφωνται εἰς τὸ μέλλον οἱ Ἕλληνες, ὁσάκις μάλιστα αἱ δύσκολοι περιστάσεις ἐπιβάλλουν θυσίας καὶ γενναίας ἀποφάσεις.

Ἡ ἐξακρίβωσις τῶν πληροφοριῶν τὰς ὁποίας εἴτε διὰ τὴν πολιορκίαν, εἴτε διὰ τὴν ἅλωσιν, εἴτε διὰ τὰς ἐπακολουθησάσας ἐπιχειρήσεις παρέχει ὁ Κριτόβουλος εἶναι ἔργον τῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία συγκρίνει τὰς πηγὰς καὶ ζυγίζει τὰς προθέσεις καὶ τὰς δυνατότητας. Ἀλλ' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον σήμερον δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν εἶναι ὅτι ὁ Ἴμβριος Κριτόβουλος καὶ ὑπήκοος τοῦ Σουλτάνου γενόμενος ἔγραψε μὲ ὑψηλὸν φρόνημα, ἐθνικὴν πίστιν, θαυμασμὸν πρὸς τοὺς ἀγωνισθέντας, τῶν ὁποίων συχνὰ τονίζει τὸ ὀλιγάριθμον ἀπέναντι τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, ἔτι δὲ μὲ ὑψηλὸν ἑλληνικὸν ὕφος τὴν Ἱστορίαν του.

Ὑπάρχουν κοινὰ σημεῖα τοῦ Κριτοβούλου μὲ τὸν Χαλκοκονδύλην, ἀλλὰ τὰ διάφορα εἶναι περισσότερα. Ὁ Λαόνικος ἔχει παιδείαν, ἀλλ' ἀθηναϊκὴν καὶ εὐρωπαϊκήν. Δὲν ὑπηρέτησεν εἰς τὴν βυζαντινὴν αὐλήν, δὲν ἔζησε τὰ γεγονότα τῆς ἁλώσεως ἐκ τοῦ πλησίον, δὲν ὑπετάγη εἰς τοὺς Τούρκους, δὲν ἔγραψε κατ' ἐντολήν, δὲν γνωρίζει τὸν Ἀνατολικὸν χῶρον ἐπαρκῶς, ἀλλὰ κατέχει ἄριστα τὸν ἑλλαδικόν, κινεῖται εὐχερέστατα εἰς τὴν γεωγραφίαν τῆς συγχρόνου του Εὐρώπης. Δὲν βλέπει τὴν ἅλωσιν ὡς ἑλληνικὸν ἁπλοῦν γεγονός, τὸ τοποθετεῖ ἐντὸς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κλίματος. Ὁ ἀνθρωπισμός του δὲν εἶναι ἁπλῆ λογιότης, σοφία, ἐμβρίθεια, ὡς τοῦ Κριτοβούλου, εἶναι εὐρωπαϊκὴ συνείδησις τῆς Ἀναγεννήσεως. Τοῦτο δὲν σημαίνει διεθνισμόν τινα, ὡς κακῶς θὰ ὑπέθετέ τις. Ἀπεναντίας τὸ κέντρον τῆς ἱστορίας του εἶναι ἡ Ἑλλὰς καὶ ὁ Ἑλληνισμός, καὶ διὰ τὴν Ἑλλάδα γράφει, ἀλλ' ἡ τοποθέτησις τῶν γεγονότων εἶναι πέρα τοῦ στενοῦ βαλκανικοῦ χώρου. Καὶ ὅτι διὰ τοὺς Ἕλληνας γράφει φαίνεται ἀπὸ αὐτὸν τῆς ἱστορίας του, τῆς ἐνδυθείσης ἡροδότειον μανδύαν, τὸν πρόλογον, ὅπου ἐξηγεῖ ὅτι ἔγραψεν ἑλληνικὰ διότι εἶναι βέβαιος ὅτι μίαν ἡμέραν οἱ Ἕλληνες θὰ ἐλευθερωθοῦν, θ' ἀποκτήσουν πάλιν βασιλέα καὶ θ' ἀναγνώσουν εἰς τὴν γλῶσσαν των τὰ κατορθώματα καὶ τὰ παθήματα τῶν προγόνων των. Καὶ διὰ τὸν Χαλκοκονδύλην Ἕλληνες εἶναι οἱ ἀρχαῖοι, οἱ Βυζαντινοὶ καὶ οἱ Νεώτεροι, δὲν ὑπάρχουν κἂν Ρωμαῖοι (Ρωμιοί), ὅπως εἰς τοὺς ἄλλους συγγραφεῖς καὶ αὐτὸν τὸν Κριτόβουλον [1]. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐπισημαίνει τις ἀμέσως εἶναι ἡ αἰσιοδοξία τοῦ μεγάλου Ἀθηναίου διὰ τὸ μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Παραλλήλως ὁ ἀδελφός του Δημήτριος ἐπεμελεῖτο τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἰλιάδος τοῦ Ὁμήρου καὶ ἤνοιγε τὸν μυθικὸν καὶ ἱστορικὸν κόσμον εἰς τὴν γνῶσιν τῆς Εὐρώπης. Ἡ παιδεία διὰ τοὺς Ἀθηναίους αὐτοὺς θὰ ἠδύνατο νὰ σώσῃ τοὺς δουλεύοντας Ἕλληνας καὶ νὰ τοὺς ἀναστήσῃ. Οἱ Χαλκοκονδύλαι δὲν θὰ καταφύγουν εἰς μοναστήριον, δι' αὐτοὺς στάδιον εἶναι ὁ Δυτικὸς κόσμος, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἀναμένουν ἐξανθρωπιζόμενος, ἐξελληνιζόμενος πολιτιστικῶς, νὰ βοηθήσῃ τὸ Γένος εἰς τὴν ἀντίστασιν καὶ τὴν ἀνάστασιν. Διαγινώσκει τις γραμμὴν Βησσαρίωνος καὶ Πλήθωνος εἰς αὐτήν, τὴν ἔξω τῆς δογματικῆς διαμάχης, τοποθέτησιν.

Ὁ τρίτος ἱστορικὸς εἶναι ὁ πλησιέστερον πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Παλαιολόγον εὑρεθεὶς ἐν τῇ Πόλει, τῷ Μυστρᾷ, ταῖς Πάτραις, ἐκ νεότητός του ὑπηρετήσας τὸν βασιλέα ὡς ἀξιωματοῦχος τῆς αὐλῆς του, Γεώργιος Σφραντζῆς, Κωνσταντινουπολίτης. Ὑπηρετῶν, καὶ ἐκ πατρικῆς παραδόσεως, εἰς τὰ ἀνάκτορα, ἐκτελεστὴς τῆς δια-

1. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ Κριτόβουλος εἰς τὴν πρὸς Μωάμεθ Β' ἐπιστολήν του, τὴν προτασσομένην τῆς Ἱστορίας του, θεωρεῖ Ἕλληνας καὶ τοὺς συγχρόνους του (μετα) Βυζαντινούς.

θήκης Μανουὴλ τοῦ Β', συνδεθεὶς διὰ πνευματικῶν δεσμῶν πρὸς τὸν δεσπότην Κωνσταντῖνον, ὁ ὁποῖος ἀνεδέχθη ἐκ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος τὰ τέκνα του, ἔμπιστός του, δείξας τὴν ἀφοσίωσίν του ἐν πολέμῳ καὶ ἐν εἰρήνῃ, πρεσβευτὴς εἰς τὴν Ἀνατολήν, προσπαθήσας νὰ ὑπηρετήσῃ τὸν κύριόν του εἰς τὰ ζητήματα τοῦ συνοικεσίου του (ὡς γνωστὸν ὁ Κωνσταντῖνος δὶς νυμφευθεὶς ἐν τέλει ἐβασίλευσεν ἄγαμος), ἐγνώρισε τὰς λεπτομερείας τῶν διπλωματικῶν κινήσεων τοῦ θρόνου, τὰς προσπαθείας ἃς κατέβαλεν ὁ Κωνσταντῖνος διὰ τὴν εὕρεσιν συμμάχων, ὅπλων, βοηθείας, τροφίμων, ἐφοδίων, διὰ τὴν παρασκευὴν στρατοῦ, τὴν ἄμυναν τῆς Πόλεως κατὰ τὴν μοιραίαν ἅλωσιν. Ἡ παιδεία τοῦ Σφραντζῆ δὲν φαίνεται σπουδαία, ὁ δὲ ἱστορικός μας καὶ ἂν εἶναι ἑλληνομαθὴς ὅμως δὲν εἶναι ἐκ προθέσεως φίλος τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν ἱστορικῶν της. Αἱ προθέσεις του δὲν εἶναι μεγάλαι. Ἡ τοποθέτησίς του εἰς τὴν θρησκευτικὴν διαμάχην μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως δὲν εἶναι σύμφωνος πρὸς τὴν σκοπίμως ἀσκουμένην ὑπὸ τῆς αὐλῆς φιλοπαπικὴν καὶ φιλοδυτικὴν πολιτικήν. Ὁ Σφραντζῆς εἶναι καὶ θέλει νὰ μείνῃ Ὀρθόδοξος. Ὁ βασιλεὺς τὸν λυπεῖται, δὲν θέλει νὰ τὸν ἴδῃ πίπτοντα παρὰ τὸ πλευρόν του, τὸν ἐξαποστέλλει τὴν τελευταίαν ἡμέραν μακρὰν τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τὸν σῴζει. Ἀλλ' αὐτὴ ἡ πικρὰ σωτηρία ἀντισταθμίζεται ἀπὸ δεινὰς περιπετείας τῆς οἰκογενείας του, τῶν τέκνων του, ὥστε νὰ καμφθῇ καὶ νὰ λυγίσῃ τελικῶς. Θὰ ἀποθάνῃ ὡς μοναχὸς εἰς ἓν μοναστήριον τῆς Κερκύρας, ἀφοῦ γράψῃ δὶς τὰ ἀπομνημονεύματά του. Ἀλλ' ἡ κακὴ τύχη τὸν παρακολουθεῖ καὶ μετὰ θάνατον. Οἱ πλαστογράφοι τῆς Ἱστορίας μετὰ ἕνα καὶ πλέον αἰῶνα θὰ εὕρουν ὅτι εἶναι εὐκολώτερον νὰ πλαστογραφήσουν αὐτὸν ἀπὸ οἱονδήποτε ἄλλον, καὶ μάλιστα λογιώτερον, ἱστορικόν. Ποία ἦτο ἡ ἀληθὴς μορφὴ τοῦ Μεγάλου του Χρονικοῦ ἴσως δὲν γνωσθῇ ποτέ, καὶ μεθ' ὅσα ἐγράψαμεν ὁ ἀείμνηστος Ἰωάννης Παπαδόπουλος, ὁ Loenertz καὶ ὁ ὑποφαινόμενος. Ὁ Σφραντζῆς πάντως γράφων δὲν ἔχει πλέον πτήσεις καί, ὡς δὲν εἶχε ποτὲ πρωτοβουλίαν, δὲν ἀναπτύσσει πολιτικὴν σκέψιν. Εἰς τὸ μεθόριον Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, τὴν νῆσον τῶν Φαιάκων, θρηνεῖ τὴν συμφοράν, δικαιολογεῖ τὸν βασιλέα αὐθέντην του, ὑπερασπίζεται τὴν Ὀρθοδοξίαν. Εἶναι τόσον μέγας ὁ ὄγκος τοῦ Κωνσταντίνου ὁ ὁποῖος ἵστατο πάντοτε πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν του, ὥστε διὰ τὸν Σφραντζῆν δὲν ὑπάρχει μεγάλη δυνατότης νὰ ἴδῃ μακρότερον τά τε συντελεσθέντα γεγονότα καὶ ἀναμενόμενα ἐκ τῆς ἱστορίας νὰ ἀκολουθήσουν εἰς τὸ μέλλον.

Ὁ τέταρτος, ὁ ἀγνώστου ὀνόματος Δούκας, βασιλικοῦ γένους ἀπόγονος, ἐξιστορεῖ πῶς οἱ πρόγονοί του, ἐχθροὶ τῶν Παλαιολόγων ἔφυγον ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ κατέφυγον εἰς τοὺς Τούρκους τῆς Μικρασίας καὶ πῶς αὐτὸς εὑρέθη εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Φράγκων ἐκεῖ καὶ εἰς τὰς νήσους. Ὁ Δούκας δὲν ἔζησε μονίμως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, δὲν ἐσπούδασε συστηματικῶς εἰς ἑλληνικὰ σχολεῖα, δὲν ἀνέλαβε ποτὲ ὑπηρεσίαν ἑλληνικήν, δὲν ἐγνώρισεν ἐξ αὐτοψίας τὰ γεγονότα τῆς ἁλώσεως τοῦ 1453. Εἶναι ὅμως ἡ καθαρωτέρα λαϊκὴ συνείδησις καὶ συνάμα πολιτικὴ σκέψις. Ἐγνώρισε τὸν Πορθητὴν μετὰ τὴν ἅλωσιν εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν, ἀποσταλεὶς ἐκεῖ ὡς πρεσβευτὴς τῶν Γατελούζων, ἐπληροφορήθη ἐπὶ τόπου τὰ τῆς ἁλώσεως μετ' αὐτήν, διεσταύρωσε τὰς πληροφορίας του μεταξὺ Ἑλλήνων, Τούρκων καὶ Εὐρωπαίων. Ἔζησε τὰς μετὰ τὴν ἅλωσιν ἐπιχειρήσεις τοῦ Αἰγαίου, μολονότι δὲ διπλωματικός, διετήρησεν ὅλην τὴν ζέσιν καὶ τὸν ἐνθουσιασμὸν τοῦ ἁγνοῦ πατριώτου τοῦ πιστεύοντος εἰς τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Γένους. Καὶ μὴ νομισθῇ ὅτι τοῦτο ἔπραξεν ἀπὸ θρησκευτικὸν φανατισμόν, κάθε ἄλλο. Εἶναι βεβαίως Ὀρθόδοξος, ἀλλὰ πιστεύει ὅτι προέχει ἀπὸ πᾶσαν μικρολόγον δογματικὴν συζήτησιν, θέτουσαν ἐν κινδύνῳ τὰ ἄμεσα κρατικὰ συμφέροντα, ἡ σωτηρία τοῦ Βυζαντίου, τῆς λύσεως τῶν δογματικῶν μετὰ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας διαφορῶν δυναμένης ν' ἀκολουθήσῃ ἐν καιρῷ. Ἂς σωθῶμεν τώρα καὶ ἔπειτα συζητοῦμεν περὶ ἀζύμων καὶ filioque, σκέπτεται. Τὸ δὲ σπουδαιότερον αἴρεται ὑπεράνω τῶν καθημερινῶν παθῶν καὶ τῶν

μικροτήτων (ἀπὸ τὰς ὁποίας ὁ Σφραντζῆς, ἐχθρὸς τοῦ πρωθυπουργοῦ τοῦ κράτους Νοταρᾶ, δὲν ἠδυνήθη ν' ἀπαλλαγῇ). Εἶπον ἤδη ὅτι ἡ οἰκογένεια τῶν Δουκῶν ὑπεχρεώθη νὰ ἐκπατρισθῇ ὑπὸ τῶν Παλαιολόγων, προσθέτω ὅτι ὁ Δούκας ὁ ἱστοριογράφος δὲν εἶχεν ἀποβάλει τὴν φιλοδοξίαν νὰ ἴδῃ τὴν οἰκογένειάν του ἀνερχομένην καὶ πάλιν εἰς τὸν βυζαντινὸν θρόνον. Θὰ ἐπερίμενε κανεὶς νὰ τὸν ἴδῃ δυσμενῶς διατεθειμένον ἀπέναντι τοῦ Κωνσταντίνου. Καὶ ὅμως ! Αὐτὸς εἶναι ὁ δίδων τὴν δραματικωτέραν, ἐναργεστέραν, καθαρωτέραν καὶ συνάμα φλογερὰν καὶ πατριωτικωτάτην περιγραφὴν τῆς Ἁλώσεως καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ ἐξαίρων ἐλευθέρως τὴν θυσίαν τοῦ τελευταίου βασιλέως. Αὐτὸς ἔθηκεν εἰς τὰ χείλη τοῦ Κωνσταντίνου τὴν περιλάλητον φράσιν : *Τὸ δὲ τὴν Πόλιν σοι δοῦναι οὔτ' ἐμόν ἐστιν οὔτ' ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐνταῦθα,* τὴν ἀνταξίαν μεγάλου ἱστορικοῦ ἀρνητικὴν πρὸς τὸν Μωάμεθ ἀπάντησιν τοῦ βασιλέως, ὁ ὁποῖος δὲν ἀντιπροσώπευεν ἐκείνην τὴν στιγμὴν τὸν ἑαυτόν του καὶ τοὺς ὑπηκόους του ἀλλὰ τὸ ἱστορικὸν Γένος, τὸ ὁποῖον δὲν ἠδύνατο ν' ἀτιμασθῇ διὰ τῆς συνθηκολογήσεως. Ὁ Δούκας εἶναι ὁ δώσας τὴν δραματικωτέραν περιγραφὴν τοῦ θανάτου ἐν μάχῃ τοῦ Κωνσταντίνου : Ἦν γὰρ μονώτατος ἀπολειφθείς, λέγει, καὶ ὡς ἁπλοῦν στρατιώτην αὐτὸν ἐφόνευσαν, διότι δὲν ἤξεραν ὅτι ἦτο ὁ βασιλεύς.

Μέχρις οὗ θὰ ὑπάρχῃ τὸ Ἑλληνικὸν Γένος καὶ εὐγενεῖς μορφαὶ αἱ ὁποῖαι θὰ θυσιάζωνται διὰ τοὺς συνανθρώπους των, μέχρις οὗ θὰ πάλλουν εὐγενεῖς καρδίαι αἱ ὁποῖαι θὰ συγκινῶνται ἀπὸ τὰς θυσίας τῶν ἡρώων, ἀπὸ τὰς μεγάλας πράξεις καὶ ἀπὸ τὰ γενναῖα σύμβολα τοῦ ἀκαταβλήτου θάρρους, ὁ Δούκας θ' ἀναγινώσκεται μὲ δακρυσμένους ὀφθαλμοὺς καὶ θὰ τῷ ὀφείλεται ἐθνικὸς θαυμασμὸς καὶ εὐγνωμοσύνη διὰ τὰς πλήρεις ζωῆς καὶ ἀληθείας καὶ ἀνωτερότητος σελίδας τὰς ὁποίας αὐθορμήτως ἔγραψεν, εἰς μειξοβάρβαρον ἑλληνικήν, διηνθισμένην μὲ γραφικὰ ρητὰ καὶ τολμηροὺς καὶ ἐπιτυχεστάτους χαρακτηρισμούς. Ἡ περιγραφή του τοῦ μαρτυρίου τοῦ μεγάλου δουκὸς Νοταρᾶ εἶναι τὸ ὡραιότερον συναξάριον ἀπὸ ὅσα ἔχουν γραφῆ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἁγιολογίαν. Ὁ μέγας χθές, πλουσιώτατος καὶ πανίσχυρος πρωθυπουργός, ἐπιλεγεὶς ἀπὸ τὸν Πορθητὴν διὰ νὰ ἄρξῃ τῶν δούλων, προτιμᾷ τῆς ἀτιμώσεως τὸν θάνατον, μεθ' ὅλης του τῆς οἰκογενείας. Καί, διὰ νὰ μὴ δειλιάσουν καὶ χάριν τῆς ζωῆς τουρκεύσουν οἱ υἱοὶ καὶ ὁ γαμβρός του, προτιμᾷ νὰ τοὺς ἴδῃ σφαζομένους πρὶν ἀπὸ τὸν ἴδιον καὶ ἔτσι ἀπωρφανισμένος ἀπὸ τὸν βασιλέα του, τὴν ἰσχύν, τὴν οἰκογένειάν του, τὴν Πόλιν νὰ προχωρήσῃ πρὸς τὸν ἀδυσώπητον δήμιον. Καὶ ὅμως ἐπὶ πέντε αἰῶνας οὐδεὶς εὑρέθη οὐδὲ ναὸν ν' ἀνεγείρῃ οὐδὲ ἀκολουθίαν νὰ γράψῃ εἰς τὸ μαρτύριον τῶν ἐνδοξοτάτων αὐτῶν Νεομαρτύρων μας !

Ἐὰν ὁ θαυμασμός μου στρέφεται πρὸς τὴν καρτερίαν τοῦ Κριτοβούλου καὶ τὴν παιδείαν τοῦ Χαλκοκονδύλη, τὴν ἀφοσίωσιν τοῦ Σφραντζῆ, ὅμως εἰς τὸν ἁπλοῦν τὴν γλῶσσαν Δούκαν εὗρον πάντοτε ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος ὁμιλεῖ πρὸς τὸ Ἔθνος ὄχι διὰ τῆς γνώσεως ἢ τῆς συμπαθείας ἢ τῆς μορφώσεως ἢ τῆς θρησκευτικῆς Ὀρθοδοξίας, ἀλλὰ διὰ τῆς μεγάλης καρδίας του, τῆς μορφωσάσης τὴν δύναμιν τοῦ λόγου, τὴν ἀνωτερότητα, τὴν ἔξαρσιν τῆς πολυδυνάμου του διηγήσεως.

Κυρίαι, Κύριοι,

516 ἔτη ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως πάρα πολλὰ ἔχουν ἀλλάξει καὶ ἂν ὁ γεωγραφικὸς χῶρος εἶναι ὁ ἴδιος, οἱ λαοὶ οἱ ὁποῖοι μᾶς περιβάλλουν εἶχον καὶ αὐτοὶ τὰς ἐθνικὰς περιπετείας των, τοὺς ἀγῶνας των, τὰ ἐπιτεύγματά των. Ἡ Τουρκία δὲν ἔχει πλέον Σουλτάνους οὔτε εἶναι θεοκρατικὸν κράτος, οὐδὲ στηρίζει τὴν δύναμίν της εἰς τοὺς γενιτσάρους καὶ τοὺς ἐξωμότας. Κοινωνικὰ συστήματα ἤλλαξαν, αἱ ἐπιστῆμαι ἔφεραν ἀναστάτωσιν εἰς τὴν τεχνικήν, τοὺς πολέμους, τὴν ζωήν. Νέαι ἰδέαι ἐκυκλοφορήθησαν καὶ εἰς ἐποχὴν ἰλιγγιωδῶν ταχυτήτων δι' ὧν μεταδίδονται αἱ εἰδήσεις, ἡ προπαγάνδα, καὶ ἐπιτυγχάνονται αἱ μεταφοραί, ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ νὰ προσαρμοσθῇ πρὸς τοὺς νέους χρόνους καὶ τὰς

ἀπαιτήσεις των διὰ νὰ ἐπιβιώσῃ. Ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ τοῦ 1922 ὑπῆρξε δι' ἡμᾶς δευτέρα ἅλωσις, ὁ Ἑλληνισμὸς τοῦ Πόντου, τῆς Ἰωνίας ἐξετοπίσθη, ἐχάθη. Ἔρημοι εἶναι οἱ ἀρχαῖοι ναοὶ τῆς Καππαδοκίας, ἀλειτούργητοι αἱ μοναὶ καὶ ἀθυμίατα τὰ ἱερὰ τοῦ μεγάλου Ἑλληνικοῦ χώρου. Ἀπὸ τὸ χάος αὐτὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ αἰῶνος μας κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ Ἑλληνισμὸς ἐξώρμησε πρὸς ἐλευθέρωσιν τῶν τέκνων του καὶ πρὸς κρατικήν του ὁλοκλήρωσιν, ἤχθη δὲ εἰς σκληρὰν ἀναμέτρησιν πρὸς τὴν Τουρκίαν, ἐξήλθομεν — διατί νὰ τὸ ἀρνηθῶμεν — τραυματίαι. Ἀλλ' εἴχομεν ταχέως τὴν δύναμιν νὰ ἐπουλώσωμεν τὰ τραύματα καὶ νὰ ἐπιδέσωμεν τὰς πληγάς, ἀκόμη νὰ ἀξιοποιήσωμεν τὸ προσφυγικὸν στοιχεῖον τὸ ὁποῖον ἀνεμείχθη μὲ τοὺς ἐντοπίους καὶ συνετέλεσεν εἰς ταχεῖαν πρόοδον καὶ εὐεργετικὴν ἄνοδον τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος. Δύο περίπου ἑκατομμύρια Ἑλλήνων ζοῦν ἢ ἀγωνίζονται ἔξω τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου καὶ ἡ θάλασσα πάλιν εἶναι ἰδική μας.

Ἐξ ἄλλου ἐπανεθέσαμεν ἐπὶ τάπητος τὰς σχέσεις ἡμῶν πρὸς τὴν Τουρκίαν, τὴν μὴ σουλτανικὴν ἀλλὰ πάντως κεμαλικήν. Καὶ τὰ κοινὰ συμφέροντα, ἡ συγκατοχὴ τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἡ κοινὴ ἄμυνα κατὰ τοῦ ἐκ βορρᾶ σλαβικοῦ κινδύνου καὶ τῶν λαμβανουσῶν ἄλλοτε ἄλλην μορφὴν ἀπαιτήσεων τῶν γειτόνων μας εἰς βάρος τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θρᾴκης, μᾶς ἠνάγκασαν εἰς κοινὴν πολιτικὴν καὶ συμμαχίαν καὶ ἀπὸ κοινοῦ ὑπεράσπισιν τῶν ἀρχῶν τοῦ Δυτικοῦ κόσμου. Ἡ παγία αὕτη πολιτική, ἡ ὁποία θὰ κρίνῃ εἰς τὸ μέλλον τὴν πορείαν μας καὶ θὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν εἰρήνην εἰς τὸν ζωτικόν μας χῶρον καὶ ἡ ὁποία ἔτυχε τῆς κοινῆς ἐπιδοκιμασίας τῶν λαῶν μας, εἶναι ἀληθὲς ὅτι δὲν ὑπῆρξεν ἀνέφελος. Ἡ Τουρκία δὲν εὑρέθη παρὰ τὸ πλευρόν μας κατὰ τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον, καιροσκοπήσασα διὰ νὰ ἔχῃ ὠφελήματα ἐξ ἀμφοτέρων τῶν διαμαχομένων παρατάξεων. Ἡ στάσις αὐτῆς ἔναντι τῆς Ἑλληνικῆς της μειονότητος, δυσμενὴς πάντοτε, ἐσκληρύνθη κατὰ τὴν δημιουργίαν καὶ ἐν τῇ ἐξελίξει τοῦ Κυπριακοῦ ζητήματος, τὸ σεπτὸν Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἐπιέσθη, ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἠναγκάσθη κατὰ μέγα ποσοστὸν νὰ διαρρεύσῃ πρὸς ἄλλους χώρους, μὴ ὑπομένων τὴν ἐξουθενωτικὴν μεταχείρισιν τῶν κυριάρχων του. Ἐφθάσαμεν ἐπανειλημμένως εἰς τὸ χεῖλος τοῦ πολέμου, καὶ ἂν οὗτος ἀπεσοβήθη, ὑπάρχουν ἀκόμη πλῆθος θέματα μεταξύ μας, τῶν ὁποίων ἡ διευθέτησις δὲν εἶναι ἁρμοδιότης τῶν ρητόρων. Ὅμως καὶ ἡμεῖς, σήμερον ἀκόμη, μετὰ τόσα δεινὰ καὶ παλαιὰ καὶ νέα, εἴμεθα ὑπὲρ τῆς Ἑλληνοτουρκικῆς φιλίας καὶ συμμαχίας καὶ τῆς περαιτέρω παγιώσεως τῶν σχέσεων τῶν ἄλλοτε ἀμειλίκτων ἐχθρῶν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει δι' ἡμᾶς ἀπεμπόλησιν τῆς μνήμης καὶ λησμοσύνην τῆς ἱστορίας. Διότι ἡ ἱστορία, ὅσον καὶ ἂν λαμβάνῃ τὴν μορφὴν ἐκθέσεως γεγονότων τοῦ παρελθόντος καὶ ἐπιβραβεύσεως τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς γενναιότητος, ὅμως εἶναι πάντοτε διδάσκαλος διὰ τὸ μέλλον, φορεὺς τῆς πείρας, ἄνευ τῆς ὁποίας ἀφελῶς μόνον θὰ ἠδυνάμεθα ν' ἀντιμετωπίζωμεν τὰ πράγματα.

Ἑπομένως ἡ αὐτογνωσία μας ὡς λαοῦ πρέπει νὰ πλουτίζεται καὶ ἀπὸ τὴν γνῶσιν τῆς ἱστορίας, τῆς ψυχολογίας, τῆς ἀρετῆς ἀλλὰ καὶ τῶν ἐλαττωμάτων, τῶν συμφερόντων ἡμῶν καὶ τῶν γειτόνων μας. Καὶ πέρα τούτου ἡ εὐσεβὴς μνήμη στρεφομένη πρὸς τοὺς δημιουργοὺς τῆς ἱστορίας μας δὲν εἶναι ὑπόθεσις γνώσεως, εἶναι καθῆκον τῶν ἐπιγόνων πρὸς τοὺς θυσιασθέντας ὑπὲρ αὐτῶν προγόνους αὐτῶν. Ἑπομένως ἡ γνῶσις τῶν κατὰ τὴν ἅλωσιν ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς δὲν δύναται νὰ εἶναι ἐνέργεια ἐχθρικὴ πρὸς τὴν σύμμαχον νῦν Τουρκίαν, ὅταν μάλιστα ἐκείνη συνεχίζει ἑορτάζουσα ὡς ἔργον ἡρωικὸν καὶ γενεσιουργὸν τῆς ἐξελίξεως τοῦ πολιτισμοῦ τὴν ἐκπόρθησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ Μωάμεθ τοῦ Β'. Οὔτε προκαλοῦμεν οὔτε ἀμνημονοῦμεν. Καὶ ἐὰν εἴμεθα ὀλίγοι οἱ προσφέροντες τὸ ἔλαιον εἰς τὴν ἀκοίμητον πνευματικὴν κανδήλαν τοῦ τάφου τῶν ἡρώων καὶ τῶν μαρτύρων μας, εἴμεθα ἐκπρόσωποι ὄχι μόνον τῶν ζώντων, τῶν ὁποίων εἴμεθα ἡ συμπεπυκνωμένη συνείδησις, ἀλλὰ καὶ ἀπειραρίθμων μυριάδων τεθνεώτων, οἱ

ὁποῖοι, μετὰ τὴν μοιραίαν καὶ ἀπαισίαν ἐκείνην Τρίτην 29ην Μαΐου, ἐνεδυναμώθησαν ἐν τῇ ἀσθενείᾳ τῆς σαρκός, ἐξ αὐτῶν ἀντλοῦντες τῶν μεγάλων τῆς ἡμέρας θυσιῶν, ἐπροχώρησαν δὲ πρὸς τὴν ἀναγέννησιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους μὲ τὸν σταυρόν, τὴν γραφίδα, τὸν λόγον, τὰ ὅπλα. Τὴν πολυχρόνιον ταύτην ἐνέργειαν τῶν αἰωνίων συμβόλων τῆς θυσίας καὶ τῆς ἀφοσιώσεως δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμῶμεν. Εἰς τοῦτο συνετέλεσαν καὶ οἱ τέσσαρες Ἕλληνες ἱστορικοὶ τῆς Ἁλώσεως, ὁ Δούκας, ὁ Σφραντζῆς, ὁ Κριτόβουλος, ὁ Χαλκοκονδύλης, οἱ ὁποῖοι ἐλάξευσαν τὸ μέγα μνημεῖον τῶν ἡρώων καὶ μαρτύρων, ὧν σήμερον μνημονεύομεν καὶ ὧν ἡ μνήμη ἔσται ἀτελεύτητος!

Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Η ΠΤΩΣΙΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΑΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΑΥΤΗΣ *

Α'

Μακαριώτατε,
Κύριοι συνάδελφοι,
Κυρίαι, Κύριοι,

Κατὰ παλαιὸν ἔθος, τὸ ὁποῖον σπανιώτατα παραλείπεται διὰ τὰς περιστάσεις, ἡ Ἑταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἀποτίνει τὴν 29ην Μαΐου ἑκάστου ἔτους φόρον εὐλαβείας πρὸς τὸν ἡρωικὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον καὶ τοὺς Ἕλληνας καὶ ξένους συμμάχους αὐτοῦ, τοὺς προμαχήσαντας τῆς βασιλίδος τῶν Πόλεων καὶ κατὰ τὴν ἅλωσιν αὐτῆς ἀναιρεθέντας. Στοιχοῦντες τῇ παραδόσει ταύτῃ καὶ ἐφέτος συνεκεντρώθημεν ἐνταῦθα, ἵνα ἀναμνησθῶμεν τῶν μεγάλων ἡμερῶν καὶ τῶν μεγάλων νεκρῶν καὶ μακαρίσωμεν ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἔθηκαν τὴν ψυχὴν αὐτῶν ὑπὲρ τῶν πολλῶν, τῶν τεθνεώτων καὶ τῶν ἀγεννήτων, διὰ νὰ παραμείνῃ ἄσπιλον τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα. Διότι οἱ νεκροὶ τῆς 29ης Μαΐου 1453 δὲν ἐπολέμησαν μόνον ὑπὲρ τῆς νίκης εἰς τὴν ὁποίαν ἤλπιζον, ὅσοι ἤλπιζον, καὶ τὴν ὁποίαν ἀνέμενον ἀπὸ τὸν Θεὸν μᾶλλον παρὰ ἀπὸ τὰς ἀσθενεῖς αὐτῶν δυνάμεις. Ἔπεσαν διὰ νὰ δώσουν εἰς τὸ μέλλον νὰ δουλεύσῃ ἐπὶ τέσσαρας περίπου αἰῶνας Ἑλληνικὸν Γένος τὴν ἐλπίδα τῆς ἀναστάσεως, παραδειγματίσαντες διὰ τοῦ θανάτου των τοὺς ἐσομένους, ἐμψυχώσαντες τοὺς ὀλιγοπίστους, ἀλλὰ καὶ τιμήσαντες τοὺς πρὸ αὐτῶν ἐνδόξους προγόνους, ὅσοι ἐπολέμησαν καὶ ἐθυσιάσθησαν διὰ νὰ κρατήσουν τὴν Πατρίδα, τὴν τιμὴν καὶ νὰ ὑπερασπισθοῦν τὴν Ὀρθόδοξον Πίστιν. Εἶχον ἐπίγνωσιν τῆς ἀδυναμίας των ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ἐχθρῶν των, τῶν πεπαλαιωμένων μέσων μὲ τὰ ὁποῖα οἱ ἴδιοι ἠμύνοντο καὶ τῶν ἀφθόνων καὶ πρωτοφανῶν δι' αὐτοὺς τηλεβόλων, πυροβόλων καὶ πολιορκητικῶν μηχανῶν, ὅπλων δι' ὧν ἐπετίθεντο οἱ πολλαπλάσιοί των ἐχθροί. Οὗτοι ἐν ἅρμασι καὶ οὗτοι ἐν ἵπποις, ἐκεῖνοι δ' ἐν ὀνόματι τοῦ Κυρίου ἤλπιζον τὴν σωτηρίαν. Ἡ συναίσθησις ὅτι ἦσαν Ἕλληνες, ἀπόγονοι ἐνδόξων προπατόρων καὶ ὅτι μετὰ τοῦ ὀνόματος προήσπιζον καὶ τὸν πολιτισμόν, τὸν ὁποῖον εἶχον κληρονομήσει καὶ τὸν ὁποῖον οἱ ἴδιοι εἶχον προεκτείνει, δημιουργήσει καὶ διαφυλάξει, ἡ συναίσθησις ὅτι ἡ ἐπικράτησις τοῦ ἀντιπάλου θὰ ὠπισθοδρόμει τὸν ροῦν τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ

* Διάλεξις δοθεῖσα ἐν τῇ αἰθούσῃ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας εἰς δημοσίαν συνεδρίασιν τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν τῇ 29 - 5 - 1970, ἐπὶ τῇ ἐπετείῳ τῆς Ἁλώσεως.

τῆς Ἀνατολῆς καὶ θὰ ἔθετεν εἰς κίνδυνον οὐ μόνον τὴν Μεσευρώπην ἀλλὰ καὶ αὐτὸν τὸν Δυτικὸν κόσμον, ἡ ἐπίγνωσις τοῦ βαρυτάτου κινδύνου ἥνωσεν αὐτούς, διχονοοῦντας ἄλλως περὶ τὰ πολιτικὰ καὶ δογματικά, εἰς τὴν ὑπεράσπισιν τῆς Πόλεως, τῆς πίστεως, τῆς τιμῆς. Καὶ διὰ τοῦτο εἶναι πλέον ἄξιοι θαυμασμοῦ καὶ διὰ τοῦτο εἶναι μάρτυρες καὶ ἅγιοι καὶ πρωτοστάται τῆς ἐλευθερίας καὶ ὑπερασπισταὶ τοῦ πνεύματος καὶ ζηλωταὶ τῆς δόξης.

Οἱαδήποτε δὲ καὶ ἂν εἶναι σήμερον ἡ πολιτικὴ σκοπιμότης τῆς διατηρήσεως τῆς φιλίας καὶ συμμαχίας μετὰ τῶν ἀπογόνων αὐτῶν, τῶν διαδόχων τῆς κεμαλικῆς Τουρκίας, ὁσονδήποτε καὶ ἂν εἶναι ζωηρὸς ὁ ἡμέτερος πόθος ὑπὲρ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς εἰρηνικῆς συνυπάρξεως τῶν συνταλαιπωρηθέντων ἐν τῇ διαδρομῇ τῆς Ἱστορίας καὶ ἐν σχεδὸν διαρκεῖ συγκρούσει εὑρεθέντων δύο λαῶν, ὅμως ἡ μνήμη ἡμῶν δὲν δύναται νὰ σβεσθῇ καὶ ἡ τιμὴ πρὸς τοὺς πρωτομάρτυρας τοῦ ἀγῶνος δὲν δύναται νὰ ἐλαττωθῇ. Διότι ἀλλοίμονον ἂν ὁ Λαὸς ἠμνημόνει καὶ ἐν συνεχείᾳ ἠγνωμόνει, δυστυχεῖς θὰ εἴμεθα ἐὰν πρὸς στιγμὴν μόνον ὑπεστέλλομεν τὴν δᾷδα διὰ τῆς ὁποίας φωτίζεται ἡ ἱστορικὴ μνήμη καὶ ἐσβήνομεν τὸ φῶς διὰ τοῦ ὁποίου καταλάμπεται τὸ παρελθὸν καὶ φωτίζεται ἡ παρηγοροῦσα ἡμᾶς καὶ παραδειγματίζουσα ἡμᾶς ἱστορικὴ γνῶσις. Οἱ λαοὶ καὶ τὰ ἱστορικὰ συμφέροντα δὲν μετεβλήθησαν καὶ ἡ συσκότισις τοῦ παρελθόντος θὰ ἠδύνατο νὰ παραπλανήσῃ ἡμᾶς, οἱ ὁποῖοι δὲν ζητοῦμεν σήμερον ἐκδίκησιν ἀλλὰ πρέπει νὰ ἔχωμεν κατὰ νοῦν ὅσα προσφάτως (πρὸ ἡμίσεος αἰῶνος κατὰ τὴν Μικρασιατικὴν ἐκστρατείαν καὶ καταστροφὴν) ἐπάθομεν καὶ ὅσα πρὸ ἡμισείας καὶ πλέον χιλιετηρίδος ὑπέστημεν. Διότι σύγχρονα προβλήματα εἶναι δυνατόν, διαφεύγοντα τὸν ἔλεγχον τῆς ποθητῆς σωφροσύνης, νὰ φέρουν εἰς τὸ χεῖλος τοῦ κρημνοῦ τὰς σχέσεις τῶν δύο λαῶν, καὶ ἡ ὑπερφροσύνη καὶ ὁ σωβινισμὸς ἐκείνων, ἐκδηλούμενος κατὰ τὰς ἡμέρας μας εἰς τὸ ἀνοικτὸν ἔτι Κυπριακὸν θέμα, νὰ καταστρέψῃ ὅσα σώφρονες ἄνδρες ἠθέλησαν νὰ στερεώσουν ἐπὶ τῶν ἀμοιβαίων συμφερόντων μᾶλλον παρὰ ἐπὶ τῆς κοινῆς κατανοήσεως. Οἱ γείτονές μας πρέπει νὰ ἐννοοῦν πάντοτε ὅτι δὲν ζοῦν τὰς ἡμέρας τοῦ Μωάμεθ Β' τοῦ Πορθητοῦ καὶ ὅτι ἡμεῖς δὲν εὑρισκόμεθα εἰς τὴν ἀδυναμίαν τῶν Παλαιολόγων. Ἡμεῖς δὲ πάλιν πρέπει νὰ ἐνθυμούμεθα τοὺς κινδύνους, τὰς σφαγάς, τὰς ἀποτελέσματα τῆς βαρβαρότητος, τὸν ἀνελέητον τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον ὑπέταξαν τοὺς προγόνους μας καὶ ἐκράτησαν αὐτοὺς εἰς τὸ σκότος τῆς δουλείας. Καὶ ἐὰν μεταξὺ ἐκείνων ὑπάρχουν ἀμετανόητοι, οἱ ὁποῖοι ὀνειρεύονται ἀκόμη τὰς θεωρίας τοῦ Φαλμεράυερ, τὴν ἀγχόνην Γρηγορίου τοῦ Ε', τὰς ἐκτελέσεις τῶν Νοταράδων, τὰς σφαγὰς καὶ τὴν πυρκαϊὰν τῆς Σμύρνης, τότε τοὺς βεβαιοῦμεν ὅτι καὶ παρ' ἡμῖν θὰ ὑπάρξουν οἱ πυρποληταὶ ὡς ὁ Κανάρης, οἱ ναυμάχοι ὡς ὁ Μιαούλης καὶ οἱ Κουντουριῶται, θὰ ἐπαναληφθοῦν τὰ Δερβενάκια. Ἀλλ' εὐφημεῖτε, ὦ ἄνδρες. Δὲν συνήλθομεν ἐδῶ διὰ ν' ἀναξέσωμεν πληγάς, διὰ νὰ ἀπευθύνωμεν ἀπειλάς, διὰ νὰ ὀξύνωμεν τὰς καταστάσεις, ἀλλὰ διὰ ν' ἀναμνησθῶμεν τῶν μαρτύρων καὶ τῶν ἡρώων μας καὶ ἐκτιμῶντες τὰς θυσίας αὐτῶν νὰ ἀντλήσωμεν διδάγματα ἀπὸ τὴν ἱστορίαν.

Β'

Ἡ ἅλωσις, θεωρουμένη μὲν ὡς πολιτικὸν γεγονὸς εἶναι ἡ διάλυσις τοῦ Ἀνατολικοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀνθέξει ἐπὶ χίλια ἑκατὸν καὶ πλέον ἔτη, ἀφ' ἧς τὸ Βυζάντιον εἶχε γίνει Κωνσταντινούπολις, ὡς στρατιωτικὸν δὲ γεγονὸς εἶναι ἡ ἐπιβολὴ εἰς τὸν κόσμον νέας μεγάλης δυνάμεως, ἀσιατικῆς, ἐκτὸς τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ χώρου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, μὴ χριστιανικῆς, ἡ ὁποία διὰ τελειοτέρου ἐξοπλισμοῦ, διὰ νέας τακτικῆς διὰ τῆς ποσότητος, τοῦ φανατισμοῦ ἀκόμη ἀλλάσσει τὸν ροῦν τῆς Ἱστορίας. Τί ἔχει νὰ φέρῃ αὐτὴ ἡ νέα, ἡ Ὀθωμανικὴ δύναμις ; καὶ τί καταλύει ; Ποίαν στάσιν θὰ τηρήσῃ ἔναντι τῶν μεγάλων προβλημάτων τῆς ἐποχῆς, ἔναντι τῆς προκεχωρημένης ἤδη Ἀνα-

γεννήσεως εἰς τὴν Δύσιν καὶ τῆς διὰ τῶν Ἀνακαλύψεων εὐρύνσεως τοῦ πολιτιστικοῦ χώρου ; Ἐν ἄλλοις λόγοις τί κατέστρεψε, τί ἐσταμάτησε, τί δὲν ἀπεδέχθη ;

Διὰ νὰ ἐννοήσωμεν τὸ πρόβλημα πρέπει ν' ἀποβάλωμεν τὴν προκατάληψιν περὶ βυζαντινισμοῦ καὶ βυζαντινολογούντων προγόνων. Ὄχι διότι θ' ἀρνηθῶμεν ὅτι τὸ Βυζάντιον ἦτο καὶ θεοκρατικόν, ὄχι διότι παραβλέπομεν τὰς ἀτέρμονας θεολογικὰς συζητήσεις καὶ τὴν ἐξ αὐτῶν νομιζομένην διχόνοιαν. Ἀλλὰ τὸ Βυζάντιον ὡς κράτος, ἄλλοτε μέγα καὶ πανίσχυρον, ἄλλοτε ἀδύναμον καὶ περιωρισμένον, δὲν ἦσαν μόνον οἱ θεολόγοι καὶ οἱ μοναχοὶ καὶ αἱ νηστεύουσαι καλογραῖαι. Μεγάλη στρτιωτικὴ ὀργάνωσις, στόλος, οἰκονομία ὠργανωμένη, κοινωνικὴ πρόνοια, παιδεία δαψιλής, τέχνη τὴν ὁποίαν ἀνακαλύπτομεν καὶ θαυμάζομεν εἰς τὸν αἰῶνα μας, γράμματα ἀξιόλογα, δυναμισμός, καὶ ἂν θέλετε ἐπεκτατικὸν πνεῦμα τόσον ὡς πρὸς τὰ ἐδάφη ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὴν διάδοσιν τῆς ἰδίας του πίστεως καὶ τοῦ ἰδίου του πολιτισμοῦ. Θετικαὶ ἐπιστῆμαι, μαθηματικά, ἀστρονομία, μουσική, ἰατρική, ἀνώτατα ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα, συντήρησις, μελέτη καὶ κάρπωσις τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, ἀπὸ τοῦ συντηρητικοῦ Ἀριστοτελισμοῦ μέχρις οὐ μόνον τοῦ Πλάτωνος ἀλλὰ κυρίως τῶν Νεοπλατωνικῶν θεωριῶν. Ὁ ρόλος τῆς συντηρήσεως εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτιμᾶται σήμερον, ἀλλὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ παίδευσις τῶν Βυζαντινῶν ἐγίνετο διὰ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, διέσωσεν αὐτοὺς μέχρι τῆς Ἀναγεννήσεως εἰς τὴν Δύσιν καὶ τῆς λειτουργίας τῆς τυπογραφίας. Τί θὰ ἦτο ἐξ ἄλλου οὐ μόνον ἡ Ἀνατολὴ (Πέρσαι καὶ Ἄραβες καὶ οἱ δι' αὐτῶν ἐκπολιτισθέντες), ἀλλὰ αὐτὴ ἡ Δύσις ἄνευ τῆς ἐπηρείας τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ ἐκπολιτισμοῦ αὐτῶν ; Οὐ μόνον οἱ Βαλκάνιοι Σέρβοι, Κροᾶται, Βούλγαροι, οἱ Σλάβοι τῆς Μεσευρώπης, οἱ πρόγονοι τῶν σημερινῶν Ρουμάνων καὶ τῶν Οὔγγρων, ἀλλ' αὐτὴ ἡ μεγάλη μᾶζα τῶν Ρωσικῶν λαῶν, ἐὰν δὲν εἶχον ἐκχριστιανισθῆ, διδαχθῆ τὰ γράμματα, τὴν ἱστορίαν, τὰς τέχνας, ὅ,τι λέγομεν πνευματικὸν καὶ ὑλικὸν πολιτισμὸν ἀπὸ τὸ Βυζάντιον ; Μία ἀκτινοβολία ἀπὸ τοῦ Γιβραλτὰρ μέχρι τῆς Ἀζοφικῆς καὶ ἀπὸ τῆς Μεσευρώπης μέχρι τῆς Ἀβησσυνίας, εἰσδύουσα εἰς τὰς στέππας, εἰς τὰς κοιλάδας, εἰς τὰς θαλάσσας ;

Καὶ ἔπειτα τὸ Βυζάντιον τὸ ὁποῖον ἦτο ἐξ ἐπόψεως γλώσσης καὶ πολιτισμοῦ Ἑλληνικόν, ἦτο ἐν πολλοῖς ἐξ ἐπόψεως διοικήσεως, ὀργανώσεως καὶ δὴ στρατιωτικῆς, καὶ ἀπὸ πλευρᾶς δικαίου συνέχεια τῆς Ρωμαϊκῆς ἀντιλήψεως περὶ τάξεως, πειθαρχίας, νόμου καὶ δυνάμεως. Ὡς ἐκ τούτου διωχέτευεν οὐχὶ τὰς δημοκρατικὰς ἀντιλήψεις τῆς σπαρασσομένης Ἑλλάδος μὲ τὰς ἀπειραρίθμους πολιτείας, ἀλλὰ τὴν αὐτοκρατορικὴν ἀντίληψιν τῆς ἑνότητος καὶ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ νόμου. Προκειμένου δὲ περὶ βαρβάρων λαῶν, δὲν νομίζω ὅτι οὗτοι θὰ ἠδύναντο ἄλλως πως νὰ ἐκπολιτισθοῦν, ἐὰν δὲν διήρχοντο τὸ στάδιον τῆς ἀσκήσεως εἰς ἓν θεοκρατούμενον πειθαρχημένον κράτος, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ νόμος καὶ ἡ στρατιωτικὴ ὀργάνωσις νὰ εἶχε διάφορον σημασίαν.

Ἴδωμεν νῦν τὴν ἔκτασιν τὴν ὁποίαν κατεῖχε τὸ Βυζάντιον κατὰ τὴν ἱστορικὴν διαδρομὴν καὶ τὴν γεωγραφικήν του συναλληλίαν μὲ τὸ ἀναβαῖνον καὶ ὑποκαθιστῶν αὐτὸ Ὀθωμανικὸν κράτος. Εἴτε εἰς τὴν ἔνδοξον ἐποχὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ μεγάλου, εἴτε εἰς τοὺς πολέμους τῆς δυναστείας τῶν Μακεδόνων, εἴτε εἰς τὴν περίοδον τῶν Κομνηνῶν ἀποβλέψωμεν, θὰ σχηματίσωμεν εὐρυτάτην γεωγραφικὴν ἔννοιαν τῶν χώρων οἱ ὁποῖοι συναπετέλεσαν τὴν λεγομένην «οἰκουμένην» καὶ διὰ μικρότερον ἢ μεγαλύτερον διάστημα ὑπήχθησαν εἰς τὸ Ἀνατολικὸν Ρωμαϊκὸν κράτος, τὸ ὁποῖον ἀποκαλοῦμεν Ἑλληνικὸν Βυζάντιον : Ἡ Μικρασία μετὰ τῆς Συρίας καὶ Παλαιστίνης, ἡ Φοινίκη, ἡ Αἴγυπτος, ἡ Βόρειος Ἀφρικὴ ἐν συνεχείᾳ, ἡ Ἱσπανία μετὰ τῶν νήσων τῆς Μεσογείου καὶ τῶν παραλίων τῆς Γαλλίας, ὁλόκληροι αἱ Ἰταλικὴ καὶ Βαλκανικὴ χερσόνησοι, μέρος τῆς Μεσογείου, ἡ Νότιος Ρωσία. Κορμὸς δὲ τοῦ ἐν λόγῳ κράτους, μὴ ἀπατώμεθα, ἦτο ἡ Ἑλληνική, ἑλληνόγλωσσος, χριστιανικὴ Μικρασία, ἀπὸ τοῦ Πόντου μέχρι τῆς Ἰωνίας καὶ ἀπὸ τῆς Βιθυνίας μέχρι τοῦ Ταύρου.Ὁ ἰδικός μας ἑλλαδικὸς χῶρος εἶχε δευτερεύουσαν σημασίαν διὰ τὸ ἀπέραντον

αὐτὸ καὶ αὐξομειούμενον κράτος, τὸ ὁποῖον ἐκολοβώθη ἀπὸ τοὺς Ἄραβας, τοὺς Φράγκους, τοὺς Σλάβους, τοὺς Βουλγάρους, τοὺς Γότθους, τοὺς Βανδάλους, τοὺς Τούρκους καὶ εἴ τινα ἄλλον ἐχθρὸν καὶ πολέμιον.

Ἀφ' ἧς ὅμως τὸ 1071, διὰ τῆς ἥττης τοῦ Μαντζικέρτ, ἐκρίθη ἡ τύχη τῆς Μικρασίας, περιερχομένης βαθμιαίως εἰς τοὺς Τούρκους, συντελουσῶν καὶ τῶν ἐπακολουθησασῶν σταυροφοριῶν, αἱ ὁποῖαι διέλυσαν πρὸς στιγμὴν τὴν αὐτοκρατορίαν καὶ τὴν κατεκερμάτισαν εἰς τὰ ἀντιμαχόμενα κρατίδια τῆς Νικαίας, τῆς Ἠπείρου, τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Τραπεζοῦντος, τὸ Βυζάντιον λαμβάνει ἀμετακλήτως τὴν ὁδὸν τῆς καταπτώσεως καὶ τοῦ περιορισμοῦ εἰς μέρος τῆς Θρᾴκης τὰς πλησιεστέρας πρὸς αὐτὴν νήσους καὶ τὴν περιοχὴν τῆς Πελοποννήσου. Τοιαύτην τινὰ κατάστασιν εὗρον ἀνελθόντες εἰς τὸν θρόνον ἐν Ἀδριανουπόλει μὲν ὁ Μωάμεθ Β', ὁ κατόπιν Πορθητής, ἐν Κωνσταντινουπόλει δὲ ὁ μάρτυς βασιλεὺς Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, φθάσας ἐκ Μυστρᾶ.

Ἀλλ' ἡ καθαυτὸ γεωγραφικὴ ἔκτασις τοῦ κράτους δὲν δεικνύει πάντοτε τὴν ἐπιρροὴν τὴν ὁποίαν τοῦτο ἔσχεν. Ἐὰν ἀφήσωμεν κατὰ μέρος τὴν οἰκονομικὴν ἐπικοινωνίαν διὰ τῶν καραβανίων, τὰ ὁποῖα ἔφθανον μέχρις Ἀραβίας, Ἰνδιῶν, Περσίας, ὁπουδήποτε ἀλλοῦ, τὰς θαλασσίας ὁδοὺς διὰ τῶν ὁποίων μετεφέροντο τἀγαθὰ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ πολὺ πέρα τοῦ χώρου τῆς παραγωγῆς των, δὲν δυνάμεθα νὰ παραβλέψωμεν τὸν ρόλον τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἀπέστελλεν ἀρχιερεῖς, μουσικούς, ζωγράφους, ἀρχιτέκτονας, διδασκάλους ἀνὰ τὸν τετραπέρατον κόσμον καὶ δι' αὐτῶν ἤνοιγε τὸν δρόμον πρὸς τὴν παιδείαν, τὰ γράμματα, τὰς ἐπιστήμας, τὴν τέχνην, αὐτὴν τὴν φιλοσοφίαν ! Διὰ νὰ ἐννοήσωμεν τοῦτο, λέγω ὅτι πολλοὶ λαοὶ ὀφείλουν τὴν ἱστοριογραφίαν των, τὴν μουσικήν των ἢ τὴν ζωγραφικήν των εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Βυζαντίου διδασκαλίαν αὐτῶν. Οἱ μητροπολῖται Ρωσίας π.χ. ἦσαν Ἕλληνες μέχρι καὶ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, ὅτε ἀρχιεράτευσαν ἐκεῖ ὁ Φώτιος ἢ ὁ Ἰσίδωρος, τοῦτο δὲ σημαίνει παρακολούθησιν τῶν ἀρχιερέων ὑπὸ μεγάλης αὐλῆς καλλιτεχνῶν, θεολόγων, λογίων. Ἡ φυσική, ἡ χημεία, ἡ ποίησις, ἡ ἀστρονομία τῶν Ἀράβων, ἡ ὀργάνωσις τῶν αὐλῶν τῶν μουσουλμανικῶν κρατῶν, ὀφείλονται εἰς τοὺς Βυζαντινούς. Κτίσματα εἰς τὸ Κίεβον, τὴν Βοημίαν, τὴν Ἑνετίαν, τὴν Σικελίαν, ἀνεγερθέντα ὑπὸ Νορμανδῶν, Ρώσων, Βοημῶν καὶ ποικίλων ἄλλων μὴ ἑλληνικῶν φύλων, ἐκφράζουν τὴν βυζαντινὴν τέχνην, πνευματικότητα καὶ θεολογίαν. Ἡ Ἑλληνικὴ ὁμιλεῖται ἀκόμη οὐ μόνον εἰς τὴν Σικελίαν, τὴν Καλαβρίαν καὶ τὴν Ἑνετίαν ἀλλὰ καὶ ἔξω τῆς Ρώμης, ἡ δὲ Ἑνετία διὰ νὰ ἀλληλογραφήσῃ μὲ τοὺς λαοὺς τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς γράφει ἑλληνικά, καθὼς ἑλληνιστὶ θὰ γράψῃ καὶ αὐτὴ ἡ δεσποτεία τοῦ Μωάμεθ Β' καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν, διότι ἡ ἑλληνικὴ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἁλώσεως εἶναι διεθνὴς γλῶσσα.

Καὶ ἔπειτα, ὡς εἴπομεν, ἔχει προχωρήσει ἤδη ἡ Ἀναγέννησις εἰς τὴν Δύσιν, ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπήρειαν ἀφ' ἑνὸς μὲν τῶν ἑλληνογλώσσων Ἰταλιωτῶν τῆς Καλαβρίας καὶ τῆς Σικελίας, ἰδίᾳ ὅμως τῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καταφευγόντων καὶ πρὸ τῆς ἁλώσεως Λογίων εἰς τὴν Δύσιν.

Τὸ πρόβλημα τῆς Ἀναγεννήσεως συνήθως βλέπομεν ἀπὸ τῆς δυτικῆς του μόνον πλευρᾶς, καὶ μάλιστα ἀπὸ τῆς μερικωτέρας ὄψεως τῆς τέχνης. Παρορῶμεν δηλονότι τὴν ἔναρξιν μιᾶς πρώτης ἀναγεννήσεως τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ ἐνάτου ἤδη αἰῶνος εἰς τὸ Βυζάντιον, ὅπου ἀπὸ τοῦ Φωτίου καὶ ἑξῆς ἀντιγράφονται κώδικες καὶ μελετῶνται ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, ὑπερβάλλεται δὲ ἡ στενὴ θεολογικὴ μόρφωσις, τὴν ὁποίαν μετὰ ταῦτα προσωπικότητες ὡς ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Ἰταλὸς μετατοπίζουν πρὸς τὴν Φιλοσοφίαν, μολονότι προσπαθοῦν νὰ τὴν συμβιβάσουν πρὸς τὸ δόγμα, ὅσον δύνανται. Ἐν συνεχείᾳ ἡ Ἀναγέννησις κατὰ τοὺς δύο αἰῶνας τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων, δηλονότι τοὺς προηγηθέντας τῆς μνημονευομένης σήμερον ἁλώσεως, εἶναι οὐ μόνον ἀναγέννησις τῆς Τέχνης, ἡ ὁποία μικρὰν μόνον σχέσιν ἔχει πρὸς ὅ,τι ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῆς Τουρκοκρατίας, ἐσυνηθίσαμεν νὰ καλῶμεν βυζαντινήν, ἀλλὰ πρωτίστως τῶν

Γραμμάτων, λόγῳ τοῦ πλήθους τῶν χειρογράφων καὶ τῶν ἐκδόσεων συγγραφέων τὸ ὁποῖον ἔχομεν καὶ διὰ τῶν ὁποίων ἐν πολλοῖς γνωρίζομεν τὴν ἀρχαιότητα. Καί, πέρα τούτου, λόγῳ τῆς διαμάχης μεταξὺ τῶν συντηρητικῶν, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐκφρασθοῦν διὰ τοῦ ἡσυχαστικοῦ κινήματος, καὶ τῶν προοδευτικῶν, οἱ ὁποῖοι θὰ στραφοῦν σαφῶς πρὸς τὴν Λατινικὴν Δύσιν. Ποία θὰ ἦτο ἡ ἐξέλιξις τῆς διαμάχης ἂν ἔλειπεν ἡ ἀναγκαστικὴ ἐκείνη Σύνοδος τῆς Φλωρεντίας καὶ ποῖαι αἱ πρόοδοι τῶν Γραμμάτων, τῆς Τέχνης καὶ τῆς Ἐπιστήμης, ἂν ὁμαλῶς συνεχίζετο ἡ σειρὰ τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου, τοῦ Μαξίμου Πλανούδη, τοῦ Δημητρίου Κυδώνη πρίν, τοῦ Μιχαὴλ Κριτοβούλου εἰς τὸ τέλος ; Ὁ γράφων, μὴ δυνάμενος νὰ βασίζεται εἰς τὸ ἐὰν καὶ τὰς ὑποθέσεις, ἔχει ταχθῇ δι' ἱστορικοὺς λόγους ὑπὲρ τῆς ἄλλης πλευρᾶς, τῆς στηριξάσης τὴν Ὀρθοδοξίαν, μετὰ Γρηγόριον Παλαμᾶν, δηλαδὴ ὑπὲρ τῆς τοποθετήσεως τοῦ Ἰωσὴφ Βρυεννίου, τοῦ Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ καὶ τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου. Διότι ἱστορικῶς τὰ γενόμενα ἦσαν ἀναπόφευκτα καὶ καλύτερον ἔκριναν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ὥπλισαν τὰς δυνάμεις ἀντιστάσεως κατὰ τὴν μακραίωνα δουλείαν, ἐνῶ ἐὰν ἄφηνον εἰς τὸν Λαὸν τὴν Φιλοσοφίαν μόνην ἄνευ τῆς Πίστεως πολὺ θὰ ἦτο ἀμφίβολος ἡ ἀντοχὴ τὴν ὁποίαν θὰ ἐδείκνυεν οὗτος κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν.

Ἐὰν ἐπομένως κρίνωμεν τὸ Βυζάντιον τῶν ἡμερῶν τῆς ἁλώσεως ἀπὸ τὴν ἐδαφικήν του μόνον ἔκτασιν, τὸ ὀλιγάριθμον τῶν κατοίκων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ἄοπλον καὶ πεπαλαιωμένον τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν ἐφοδίων του, τὴν μηδαμινότητα τοῦ στόλου, τὴν οἰκονομικὴν παρακμήν, τὴν ἀνασφάλειαν τῶν θαλασσῶν, τὰ μεγέθη τοῦ ἐμπορίου καὶ ἀπὸ τὰς οἰκονομικάς του δυνατότητας, τότε ἀσφαλῶς ἡ Πόλις ἔπεσεν, ὅταν πλέον παρήκμασε τόσον ὅσον δὲν τῆς ἐπέτρεπε νὰ εἶναι πλέον βασιλὶς καὶ πρωτεύουσα τῆς οἰκουμένης, τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου. Ἐὰν ὅμως κρίνωμεν τὴν Πόλιν ὡς κέντρον ἐκκλησιαστικόν, τὸ ὁποῖον ἐπηρεάζει ἀκόμη πάσας τὰς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν καὶ αὐτῶν τῶν Φράγκων προηγουμένως κρατηθείσας ἐπαρχίας τοῦ Βυζαντίου καὶ διαμορφώνει τὴν πνευματικὴν αὐτῶν κίνησιν, ἐπὶ πλέον δὲ ἐπηρεάζει ὁλόκληρον τὸν Σλαβικόν, Μεσοανατολικὸν καὶ Βαλκανικὸν χῶρον, τότε ἀσφαλῶς τὸ Βυζάντιον ἦτο ἀκόμη μία δύναμις. Δύναμις δὲ ἦτο ἀκόμη καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν Γραμμάτων, τῶν κειμένων, τῶν ἰδεῶν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς Τέχνης, δηλαδὴ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον εἶναι δυνατὸν ν' ἀναθάλλῃ καὶ νὰ ἀναγεννᾷ καὶ νὰ λυτρώνῃ. Τὸ πλῆθος τῶν σοφῶν, ἡ παράδοσις καὶ ἡ ἐμπειρία, ἡ αἴσθησις ἀκόμη τῶν καλλιτεχνῶν, ἡ πολιτικὴ ἐμπειρία, ἂν θέλετε νὰ προστεθῇ καὶ αὐτη, θὰ ἦσαν ἀκόμη χρήσιμοι εἰς τὸν ἀναγεννώμενον κόσμον, διότι θὰ τῷ προσέφερον τὰς δυνατότητας τῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ παρόντος, τῆς ὑπὸ νέον ὄμμα ἐξετάσεως τοῦ παρελθόντος καὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ κόσμου ὁ ὁποῖος θὰ ἀνήρχετο. Τίς οἶδεν, ἐὰν δὲν ἔπιπτεν ἡ Πόλις, ἐὰν ὁ Μωάμεθ ὁ Β' δὲν ἐπροχώρει πρὸς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην, ἐὰν δηλονότι κατέρρεε περὶ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος τὸ προσωποπαγὲς σύστημα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ποία θὰ ἦτο ἡ ἀντίδρασις τοῦ Ἑλληνικοῦ Πνεύματος καὶ ποία ἡ συμμετοχή του εἰς τὰς προόδους τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, τὰς ἀνακαλύψεις νέων κόσμων, νέων τρόπων ζωῆς καὶ νέων μέσων.

Μία ἑλληνικὴ Κωνσταντινούπολις τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος θὰ ἠδύνατο διὰ τῆς διαδόσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος, τῆς τυπώσεως τῶν μέχρι τοῦ 1453 διασωζομένων συγγραφέων, τῆς μελέτης τῆς Φιλοσοφίας, τῆς ἐξαπλώσεως τῆς Τέχνης νὰ εἶχεν ἐπηρεάσει τὸ Δυτικὸν κόσμον πολὺ εὐρύτερον, πολὺ ἐντονώτερον, πολὺ βαθύτερον. Ἀκόμη νὰ εἶχε στείλει ἀποικίας πρὸς ἄγνωστα σημεῖα τοῦ ἀνακαλυπτομένου νέου κόσμου καὶ νὰ εἶχε δημιουργήσει ἀγνώστους προεκτάσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν Ἀφρικὴν ἢ τὴν Ἀμερικήν. Δέχομαι ἀσφαλῶς ὅτι ἡ κατάληψις τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1204 ὑπὸ τῶν Φράγκων Σταυροφόρων ἐπέφερε πολλὰς ζημίας καὶ ἀπωλείας εἰς τὰ μνημεῖα καὶ τὰς βιβλιοθήκας καὶ κατά τινα τρόπον ἀνέκοψε τὴν εἰς τὰ γράμματα πρόοδον τοῦ σημαντικωτάτου ἐκείνου διὰ τὴν κλασσικὴν περίοδον δωδεκάτου αἰῶνος. Ἀλλ' οὐδεμία παραβολὴ δύναται νὰ γίνῃ μεταξὺ τῆς μιᾶς ἁλώσεως καὶ τῆς ἄλλης, τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀμετακλήτου ἀποβάσης καὶ μὴ ἐχούσης ὡς ἀντίβαρον τὴν ἵδρυσιν τῶν βυζαντινῶν κρατῶν τὴν ὁποίαν προεκάλεσεν ἡ πρώτη, ἵδρυσιν ἡ ὁποία εἶχεν ὡς συνέπειαν π.χ. τὴν δημιουργίαν τῶν πνευματικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν κέντρων τῆς Τραπεζοῦντος, τοῦ Μυστρᾶ καὶ τῆς Ἄρτης. Τὰ γεγονότα τοῦ 1453 ἀνέκοψαν τὸν δρόμον τοῦ Μεγάλου Ἑλληνισμοῦ καὶ μᾶς κατεδίκασαν, ὅταν ἀναστηθῶμεν, νὰ φανῶμεν ὡς μικρὸν βαλκανικὸν κράτος, κηδεμονευόμενον μάλιστα ἀπὸ τοὺς μεγάλους.

Γ'

Ἀλλὰ τὸ θέμα μας, πέρα τῶν δυσμενῶν ἐπιπτώσεων, πρέπει νὰ ἐξετασθῇ καὶ ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς, δηλαδὴ τῶν θετικῶν ἐκείνων γεγονότων τὰ ὁποῖα προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἅλωσιν τοῦ 1453, ἡ ὁποία ἀσφαλῶς δὲν εἶναι μόνον ἓν ἀρνητικὸν συμβάν. Καὶ πρῶτον τοιοῦτον γεγονὸς εἶναι ἡ σταθεροποίησις ἑνὸς μεγάλου παράγοντος οἷον τὸ τουρκικὸν κράτος, ὅπερ τέσσαρας αἰῶνας μετὰ τὴν ἅλωσιν καὶ νομίζω ἐπὶ πολλοὺς ἀκόμη ἐν συνεχείᾳ, διασκελίσαν τὴν Ἀσίαν, καταλαβὸν νήσους, ὀργανωθέν, ὑποτάξαν Ἕλληνας, Βουλγάρους, Σέρβους, Ἀλβανούς, Ρουμάνους, Ἄραβας καὶ ἄλλους πολυαρίθμους λαοὺς διεδραμάτισεν ἕνα ρόλον εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μεσόγειον καὶ τὴν Εὐρώπην καὶ ἐξακολουθεῖ, παρεμβαλλόμενον μεταξὺ ἡμῶν καὶ τῶν Σλάβων, νὰ σημαίνῃ ὡς πολιτικὸς παράγων εἰς τὴν περιοχὴν ὅπου ζῶμεν. Ἐπειδὴ δὲ οἱ Τοῦρκοι ἦσαν ὀλιγάριθμοι, ἠνάγκαζον τοὺς δουλωθέντας λαοὺς νὰ ἐξισλαμίζωνται καὶ σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὸν ἰδικόν μας, ὥστε σήμερον νὰ ἔχουν μέγα μέρος τοῦ αἵματος τῆς πατρικῆς μας κληρονομίας, ὅπερ ἔστρεψαν ἐναντίον μας ἢ τὸ ἠνάγκασαν εἰς τὴν ἀδράνειαν ἐκείνην τὴν ὁποίαν ἐπέβαλε τὸ ἀσιατικὸν πνεῦμα τῆς ἰδίας αὐτῶν θρησκείας. Ἡ ἐπίπτωσις αὐτη εἰς τὴν Βαλκανικήν, τὴν Συρίαν καὶ Παλαιστίνην, τὴν Αἴγυπτον, τὴν Βόρειον Ἀφρικήν, τὴν Ἀραβίαν, ἀνέσχε τὴν ἐξέλιξιν μεγάλου μέρους τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου. Μεταξὺ τοῦ τελευταίου δὲν πρέπει ν' ἀγνοήσωμεν τοὺς Ἄραβας.

Δευτέρα ἐπίπτωσις εἶναι ὁ ἐξαναγκασμὸς ἡμῶν νὰ συνδέσωμεν τὴν ἐθνότητα μετὰ τῆς θρησκείας, διότι μουσουλμάνος γινόμενος ὁ Βυζαντινὸς Ἕλλην ἀπέβαλλε τὴν ἐθνότητα, καὶ ὅταν ἀκόμη διετήρει τὴν γλῶσσαν, καὶ συνετάσσετο μὲ τὸ πνεῦμα καὶ τὰ συμφέροντα τοῦ κατακτητοῦ. Ἐπομένως ἀναγκαία προϋπόθεσις τῆς διατηρήσεως τῆς Ἑλληνικῆς ἐθνότητος ἦτο ἡ ἐμμονὴ εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ὀρθοδοξίαν παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔρριπτε τὸν χριστιανὸν εἰς κατάστασιν πολίτου ἔχοντος λίαν περιωρισμένα πολιτικὰ δικαιώματα, ὑποκειμένου δὲ εἰς βαρυτάτην φορολογίαν. Ἀλλ' ἀκριβῶς τὸ τελευταῖον τοῦτο, ὅτι ἔπρεπε νὰ δημιουργηθῇ ὑπηρετοῦσα καὶ δουλεύουσα τάξις γεωργῶν, ἐπαγγελματιῶν καὶ μικροαστῶν, ἡ ὁποία καὶ νὰ φορολογῆται ὑπὸ τῆς μειοψηφίας τῶν κατακτητῶν, ἐπέτρεψε τὴν διατήρησιν ἑνὸς μέρους τῶν κατακτηθέντων, ἑλληνογλώσσων καὶ ὀρθοδόξων, οἱ ὁποῖοι συνησπίσθησαν περὶ τὰς παραδόσεις καὶ τὰ ἔθιμά των καὶ μάλιστα περὶ τὰς ἐκκλησιαστικάς των ἀρχάς, τὸ Πατριαρχεῖον. Ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία δὲν διετηρήθη βεβαίως ἁπλῶς διὰ νὰ προστατευθῇ ἡ Ὀρθοδοξία ἢ ἡ μειονότης. Ὁ Πορθητὴς ἀντελαμβάνετο ὅτι ἐπὶ αἰῶνας ἡ Δύσις θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκμεταλλευθῇ τὰ θρησκευτικὰ φρονήματα καὶ αἰσθήματα τῶν Ἑλλήνων διὰ νὰ στρέφῃ αὐτοὺς ἐναντίον τοῦ κατακτητοῦ, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ ἐμπεδώσῃ ποτὲ οὗτος τὸ κράτος τὸ ὁποῖον ἐσχημάτισε καὶ νὰ μὴ στρέψῃ αὐτὸ κατὰ τῶν Φράγκων καὶ τῆς Εὐρώπης. Διὰ νὰ ἀποχωρίσῃ λοιπὸν τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τὰς δυτικὰς ἐπιρροάς, ἔστρεψεν αὐτοὺς πρὸς τὴν συντήρησιν τῆς Ὀρθοδοξίας, συνήσπισεν αὐτοὺς περὶ τὸ Πατριαρχεῖον, παρεχώρησε τὰ προνόμια, τινὰ τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ διδακτικά. Διὰ νὰ παρασκευάζῃ δὲ τὸν ὀρθόδοξον κλῆρον καὶ νὰ κρατῇ τὸν λαὸν ὑπὸ τὴν χαραχθεῖσαν αὐτὴν γραμμὴν ὑπάκουον, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπέτρεψε τὴν οἵαν ἀφῆκεν ἐλευθερίαν τῆς

εἰς πόλεις καὶ ὕπαιθρον λατρείας, καὶ τὴν λειτουργίαν τῶν μοναστηρίων, ἐξ ἄλλου δὲ τὴν λειτουργίαν τῶν σχολείων καὶ τὴν μόρφωσιν ἀντιδυτικῶν κληρικῶν. Οὐ μόνον, ἀλλὰ διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἔστρεψε τὸ ἐπιχείρημα κατὰ τῶν Φράγκων, διότι παρέχων προστασίαν πρὸς τὴν Ὀρθοδοξίαν, ἐκίνει εἰς πειρασμοὺς ἀνταρσίας τὰς κτήσεις τῶν Φράγκων ἐν Ἀνατολῇ, τὰς κατοικουμένας κατὰ συντριπτικὴν πλειονοψηφίαν ὑπὸ Ἑλλήνων, ὅπως τὴν Κρήτην, ἡ ὁποία ἔμεινεν ἐνετικὴ καὶ ἄνευ Ἑλλήνων ἀρχιερέων διακόσια ἔτη μετὰ τὸ 1453 !

Τρίτην ἑπομένως ἐπίπτωσιν δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὴν ὑποτυπώδη κατ᾿ ἀρχὰς ὀργάνωσιν τῆς *παιδείας*, ἡ ὁποία ἦτο κυρίως γλωσσική. Ἀλλ᾿ ἀκριβῶς μὲ τὸ νὰ εἶναι γλωσσικὴ ἔστρεφεν εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἀρχαίου λόγου, ὁ ὁποῖος ἐλαφρῶς παρηλλαγμένος ἦτο ὁ λόγος τῆς Ἐκκλησίας, καὶ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἑπομένως εἰς τὴν μελέτην τῆς ἐνδόξου ἱστορίας τοῦ ἀρχαίου καὶ ἐν συνεχείᾳ τοῦ μεσαιωνικοῦ μας Ἑλληνισμοῦ.

Ἐξ ἄλλου ἡ ὑποστήριξις τοῦ Ὀρθοδόξου δόγματος εἴτε δι᾿ ἀντιρρητικῶν μελετῶν εἴτε διὰ τῆς πρακτικῆς θεολογίας δὲν ἠδύνατο νὰ γίνεται εἰ μὴ διὰ τῆς μελέτης τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τῆς ἀποδόσεως καὶ διαδόσεως αὐτῶν, ἑπομένως δὲ καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης καὶ ρητορικῆς, ἐν ᾗ ἐγράφησαν καὶ δι᾿ ἧς συνετέθησαν τὰ ἔργα ταῦτα.

Τετάρτην ἐπίπτωσιν δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὴν ἀναγκαστικὴν ἀποδημίαν τῶν Ἑλλήνων, οὐ μόνον τῶν φυγάδων τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος καὶ τῶν εἰς διαφόρους αὐλὰς προσκοληθέντων λογίων, ἀλλὰ καὶ τῶν ναυτίλων, τῶν ἐμπόρων, τῶν ἐργατῶν ἐκείνων οἱ ὁποῖοι συνῳκίσθησαν ἐκτὸς τῆς Ἰταλίας, τῆς Αὐστρίας, τῆς Οὐγγαρίας, εἰς τὰς Ἡγεμονίας καὶ ἀνὰ τὸν γνωστὸν κόσμον. Καὶ οἱ μὲν λόγιοι ἐχρησίμευσαν ὡς ἐκδόται, μελετηταὶ καὶ διδάσκαλοι, ἀλλ᾿ αἱ κοινότητες τοῦ Ἐξωτερικοῦ ἀπετέλεσαν σὺν τῷ χρόνῳ κρατίδια μέσα εἰς τὰ κράτη τὰ ὁποῖα ἱδρύθησαν, ἔχοντα ἰδίας ἀρχάς, σχολεῖα, νοσκομεῖα, ἐπιβάλλοντα φόρους, μορφοῦντα προσωπικότητας, ἐπιχορηγοῦντα τὴν αὔξησιν τῆς παιδείας τῶν ὑποδούλων ἀπὸ Μακεδονίας μέχρι Κύπρου, ὥστε νὰ φθάσωμεν εἰς τὴν ἄνθησιν τῶν σχολείων τῆς Ἠπείρου, τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Χίου, τῶν Κυδωνιῶν, τῆς Σμύρνης καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς παιδείας ὑφ᾿ ἣν εὑρέθη ὁ Ἑλληνισμὸς κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 !

Συνεκροτήθη δηλονότι εἷς μείζων Ἑλληνισμός, διασπαρεὶς ἀνὰ τὸν κόσμον, σχηματίσας περιουσίας, αὐτεπίγνωσιν τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς ἀξίας του, ἀλληλεγγύην πρὸς τὴν δουλεύουσαν ὑπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς μᾶζαν τῶν Ὀρθοδόξων Ἑλλήνων. Καὶ τούτων τῶν ἐν τῷ Ἐξωτερικῷ συνεκτικὸς δεσμὸς ὑπῆρξε καὶ ὑπάρχει ἔτι ἡ γλῶσσα καὶ ἡ θρησκεία, αἱ ὁποῖαι ἐμποδίζουν τὴν ταχεῖαν ἀλλὰ μοιραίαν πλέον ἀφομοίωσιν πρὸς τοὺς ἰθαγενεῖς τῶν προηγμένων πολιτιστικῶς χωρῶν, ὅπου ἔχουν ἐγκατασταθῇ οἱ ἄποικοι. Ὁ Ἑλληνισμὸς αὐτὸς ἦτο εἰς θέσιν νὰ καρπωθῇ τἀγαθὰ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ νὰ ὑπηρετήσῃ δι᾿ αὐτῶν τὴν ὅλην ἐθνότητα, τὸ ΓΕΝΟΣ. Οὕτως ἐν Ἑνετίᾳ ἐτυπώσαμεν τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία, διὰ τῶν ὁποίων ἐλειτούργουν ἐν Ἀνατολῇ αἱ Ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι μας, καὶ ἐκτὸς αὐτῶν ἐγχειρίδια γραμματικὰ καὶ σχολικά, ἐπιστημονικά, λογοτεχνικά, συγγράμματα διὰ τῶν ὁποίων ταχύτερον διεδίδετο ἡ γνῶσις εἰς τοὺς Ἕλληνας ἢ μόρφωσις, ὁ μεγαλύτερος ἐχθρὸς τοῦ τυράννου, ὁ ὁποῖος δὲν ἐπέτρεπε νὰ λειτουργοῦν τυπογραφεῖα ἐν τῷ χώρῳ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Καὶ οὐ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ αἱ πρῶται ἐφημερίδες, τὰ πρῶτα ἐπιστημονικὰ περιοδικά, τὸ πρῶτον θέατρον συνεκροτήθησαν εἰς τὸν μέγαν αὐτὸν χῶρον τὸν ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος. Τοῦτο καὶ ἡ σὺν τῷ χρόνῳ παρουσία πολυαρίθμων σοφῶν καὶ διακεκριμένων Ἑλλήνων εἰς τὸ Ἐξωτερικὸν ἔδιδε τὴν ἐλπίδα εἰς τοὺς ὑποδούλους ὅτι ἔχουν ἀνθρώπους ἰδικούς των εἰς τὴν ὁμόδοξον Ρωσίαν, εἰς τὰς φραγκικὰς καθολικὰς ἢ προτεσταντικὰς χώρας, οἱ ὁποῖοι ἦσαν εἰς θέσιν οὐ μόνον νὰ καρπῶνται τἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ, νὰ ἐπηρεάζουν ὑπὲρ τῶν ὑποδούλων ἀδελφῶν

των τὴν διεθνῆ γνώμην καὶ νὰ συντηροῦν παρ᾿ αὐτῷ τὴν ἀντίληψιν ὅτι ἡ Ἑλλὰς καὶ τὰ
ἑλληνικὰ γράμματα δὲν ἀπέθανον, δὲν ἠφανίσθησαν μετὰ τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινου-
πόλεως, ἀλλὰ καὶ νὰ βοηθοῦν τὴν παιδείαν καὶ τὴν μόρφωσιν τῶν ὑποδούλων, τὴν Ἐκ-
κλησίαν των.

Ἐὰν ἐπροχωροῦμεν κατ᾿ ἀνάλογον τρόπον, μακρὸς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁ λόγος
περὶ τῶν δυνάμεων ἐκείνων τοῦ Ἔθνους, αἱ ὁποῖαι ἀνεπτύχθησαν εἰς τὸ ὑπὸ ἀνατολικῆς
νοοτροπίας θεοκρατούμενον τουρκικὸν κράτος καὶ ἐπέτρεψαν τὸν σχηματισμὸν ἀστικῶν
ἑλληνικῶν κοινωνιῶν, μεγάλων κτηματικῶν περιουσιῶν, ἐμπορικῶν οἴκων, ναυτικῶν
δυνάμεων, εἰς τὰς χεῖρας τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων ἐντὸς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατο-
ρίας, ὁλοκλήρου τάξεως τῶν Φαναριωτῶν, ἡ ὁποία, ὑπηρετήσασα τὸν κατακτητήν, ἐξυ-
πηρέτει καὶ τὸ δουλεῦον Γένος, καὶ ἔδωσαν εἰς τὴν δουλεύσασαν μειονότητα τὴν δυνατό-
τητα νὰ ἔχῃ εἰς τὰς ἰδίας της χεῖρας δύναμιν. Γραφειοκράται, ἡγεμόνες, διερμηνεῖς,
ἰατροί, προμηθευταί, ἐφοπλισταί, τραπεζῖται, ναυτίλοι, ἔμποροι, γαιοκτήμονες, βιοτέ-
χναι, μοναστικαὶ πλουσιώταται κοινότητες, κατώρθωσαν νὰ μορφώσουν μετὰ τῆς ἐθνικῆς
των συνειδήσεως καὶ δύναμιν ἡ ὁποία νὰ προστατεύῃ τοὺς ὑπολοίπους ἀγραμμάτους,
ἀγροίκους, ἐργάτας, χωρικούς, ναύτας ραγιᾶδες. Καὶ εἰς ὅλων τὸν νοῦν ἀπὸ τοὺς Ζωσιμᾶ-
δες μέχρι τῶν μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἀπὸ τοὺς Καλαρρυτινοὺς ἀποίκους ἐν Ἑνετίᾳ
μέχρι τῶν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ γουναράδων καὶ μεταπρατῶν τῆς Σιατίστης καὶ τῆς Καστο-
ριᾶς, ἀπὸ τὴν Κρήτην καὶ τὴν Κύπρον μέχρι τῆς Μεσημβρίας, ἦσαν τὰ Γράμματα : *«Δράξασθε παιδείας μήποτε ὀργισθῇ Κύριος»*, κατὰ τὸν Ψαλμῳδόν !

Ἦτο τοῦτο εἰς τὰς προθέσεις τοῦ Πορθητοῦ ; Ὄχι βέβαια. Ἀλλ᾿ ἦτο ἡ νομοτέλεια τῆς Ἱστορίας, εἰς τὴν σύγκρουσιν μεταξὺ τῆς βαρβαρότητος καὶ τοῦ πνεύματος, τῆς μοιρολατρίας καὶ τῆς Φιλοσοφίας νὰ νικήσῃ τὸ Πνεῦμα. Ἡ ἰδιοφυΐα τοῦ Ἕλληνος, ἡ συναίσθησις τῆς πολιτιστικῆς του ὑπεροχῆς, ἡ πίστις του ὅτι κατεῖχε τὴν ἀλήθειαν, ἡ εὐγένεια ὅτι ἦτο ἀπόγονος, ἡ ἐλπὶς ὅτι θ᾿ ἀναστῇ.

Δὲν γνωρίζω ἂν ἡ λίαν συνοπτικὴ αὕτη ἀναδρομὴ καὶ ἡ τοποθέτησις τῶν γεγονότων εἰς τόσον χρονικῶς περιωρισμένα πλαίσια ἑνὸς ἐπιμνημοσύνου λόγου, ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ ἀκόμη ἂν ἱκανοποίησε τὰς ψυχὰς τῶν ἀκροατῶν μου καὶ τὰς ζητήσεις των.

Δ΄

Μακαριώτατε,
Κυρίαι, Κύριοι.

Κατὰ τὸ προσεχὲς ἔτος θὰ ἑορτάσωμεν οἱ Πανέλληνες τὴν ἑκατοστὴν πεντηκοστὴν ἐπέτειον ἀπὸ τῆς Μεγάλης Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ὅτε ἠδυνήθημεν νὰ ἀντιταχθῶμεν εἰς τὴν καταπίεσιν καὶ ν᾿ ἀποτινάξωμεν, ἔστω καὶ εἰς περιωρισμένον γεωγραφικῶς χῶρον, τὸν ἀπὸ τοῦ 1453 ἐπιβληθέντα ἡμῖν ζυγόν. Καλὸν εἶναι νὰ ἐννοήσῃ τὸ Ἔθνος ὅτι ἡ Ἐπανάστασις ἐκείνη δὲν ἐγένετο αὐθωρεὶ καὶ ἐξ αὐτομάτου, ἄνευ μακρᾶς προετοιμασίας καὶ χωρὶς τὴν συνδρομὴν τῶν παραγόντων τοὺς ὁποίους ἀνωτέρω ἠθέλησα νὰ διαγράψω ἔστω καὶ δι᾿ ὀλίγων. Καλὸν εἶναι νὰ μὴ λησμονῶμεν ὅτι, ἂν ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος δὲν ἔπιπτε πρὸ τῆς πύλης τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ εἰς τὸ Βυζάντιον ἀλλὰ ἔφευγεν ἢ ἂν παρεδίδετο εἰς τοὺς Τούρκους, ἂν ἡ Ὀρθοδοξία δὲν συνήσπιζε τὸ Ἔθνος, ἂν δὲν ἀνεπτύσσετο ἡ παιδεία, ἂν δὲν διετηρεῖτο ἡ γλῶσσα, ἂν δὲν ἐκρατοῦντο αἱ ἱεραὶ παραδόσεις μας τότε Ἐπανάστασις τοῦ 1821 δὲν θὰ ἦτο δυνατή. Διότι ἔθνος ἄτιμον καὶ δειλὸν καὶ προδῶσαν τὴν πίστιν του ἢ λησμονῆσαν τὴν γλῶσσαν του ἢ περιφρονῆσαν τὰς παραδόσεις του ἢ ἀποβαλὸν τὸν ἡρωικόν του χαρακτῆρα, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιζήσῃ καὶ νὰ ἀπαιτήσῃ, ἀπὸ τὴν Εὐρώπην καὶ τὸν κόσμον νὰ βοηθηθῇ, νὰ σχηματίσῃ κράτος καὶ νὰ ἐπικαλεσθῇ τὸ ἀνεξάντλητον κεφάλαιον τοῦ παρελθόντος. Αὐτὸ τὸ παρελθὸν καὶ αἱ παραδόσεις μας ἐξησφάλισαν τὴν ἐπιβίωσίν μας καὶ τὸ μέλλον μας.

Διὰ τοῦτο στρέφομεν τὴν στιγμὴν αὐτὴν τὰς ψυχάς μας πρὸς τοὺς ὑπερασπιστὰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἕλληνας καὶ ξένους, ἑνωτικοὺς καὶ ἀνθενωτικούς, λαϊκοὺς καὶ κληρικούς, στρατιώτας καὶ πολίτας, ναυμάχους καὶ ἀμάχους, καὶ τοὺς πεσόντας καὶ τοὺς δουλωθέντας καὶ πωληθέντας ἀνὰ τὰ σκλαβοπάζαρα τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς, καὶ πρὸ πάντων εἰς τὸν μαρτυρικὸν βασιλέα, τὸν τελευταῖον Ἕλληνα αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸν Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον, ὁ ὁποῖος, *«τὸν ἐπικείμενον τῇ Πόλει προφανῆ κίνδυνον ὁρῶν αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ δυνάμενος αὐτὸν ἐκσῶσαι καὶ πολλοὺς ἔχων τοὺς πρὸς τοῦτο παρακαλοῦντας, οὐκ ἠθέλησεν, ἀλλ' εἵλετο ξυναποθανεῖν τῇ πατρίδι τε καὶ τοῖς ἀρχομένοις, μᾶλλον δὲ καὶ προαποθανεῖν αὐτὸς»* (Κριτόβουλος LXXII), ἤτοι κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἱστορικοῦ, καὶ δυνάμενος νὰ φύγῃ καὶ νὰ διασώσῃ μετὰ τῆς ζωῆς του τὰ ὑπάρχοντά του καὶ τοὺς ἀνθρώπους του, ἐπροτίμησε νὰ μείνῃ καὶ νὰ πολεμήσῃ καὶ νὰ συναποθάνῃ μετὰ τῆς Πατρίδος καὶ τῶν ἀρχομένων ὑπ' αὐτοῦ, μᾶλλον δὲ νὰ προαποθάνῃ ὁ ἴδιος, νὰ πέσῃ ἡρωικῶς, γενόμενος πρότυπον καὶ σύμβολον καὶ ἀναβαθμὸς πρὸς τὴν Ἐλευθερίαν, τῆς ὁποίας ἐτύχομεν οἱ Νεοέλληνες μετὰ ταῦτα. Καὶ μετ' ἐκεῖνον στρέφεται ἰδιαιτέρως ἡ ψυχή μας πρὸς τὸν μεγαλόψυχον παραστάτην καὶ πρωθυπουργόν του Λουκᾶν Νοταρᾶν θυσιάσαντα, μετὰ τὴν ἅλωσιν, καὶ τὴν οἰκογένειάν του καὶ τὸν ἑαυτόν του, διὰ νὰ μὴ μιάνῃ τὸ ἑλληνικὸν αἷμα καὶ τὸ ἅγιον βάπτισμα τοῦ τέκνου του.

Ἐφ' ὅσον ὑπάρχει Ἑλληνισμός, ἐφ' ὅσον ἡ Ὀρθοδοξία θὰ εἶναι συνδεδεμένη μετ' αὐτοῦ, ἀνὰ τοὺς μακροὺς αἰῶνας τὰ ὀνόματά των θὰ εἶναι ἀθάνατα, ἡ δόξα των ἄφθιτος, τὰ παθήματά των θὰ πρόκεινται πρὸ ἡμῶν ὡς μεγάλα ὑποδείγματα ἤθους, πίστεως, ἀρετῆς, αὐτοθυσίας!

Τῶν προμάχων τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἴη αἰωνία ἡ μνήμη!

Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Ἡ ἀποστολὴ βιβλίων πρὸς τὴν Ἐπετηρίδα ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς δημοσιεύσεως βιβλιοκρισίας, καὶ δὴ εἰς τακτὸν χρόνον, δὲν ὑποχρεοῖ τὸ περιοδικὸν οὔτε εἰς τὴν ἀπάντησιν οὔτε εἰς τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ ἀποσταλέντος βιβλίου. Ἡ διεύθυνσις τῆς Ἐπετηρίδος ἐπιφυλάσσει ἑαυτῇ τὸ δικαίωμα τῆς ἐπιλογῆς τῶν βιβλίων κ.ἄ. δημοσιευμάτων δι' ἃ αὔτη ἢ οἱ συνεργάται αὐτῆς γράφουν βιβλιοκρισίας ἢ βιβλιοκριτικὰ σημειώματα.

Πάντα τὰ πρὸς βιβλιοκρισίαν (καὶ τὰ ἐπ' ἀνταλλαγῇ περιοδικὰ) πρέπει ν' ἀποστέλλωνται εἰς τὸ γραφεῖον τῆς Ἑταιρείας (ὁδὸς Ἀριστείδου 8, Ἀθῆναι 122).

Π(αναγιώτου) Δ. Μαστροδημήτρη, Νικόλαος Σεκουνδινὸς (1402 - 1464). Βίος καὶ ἔργον. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Διασπορᾶς. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ. Ἐν Ἀθήναις 1970 8ο, σσ. 277 + πίν. Θ' [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 9].

Ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν εἶναι εὐγνώμων πρὸς τὴν μνήμην τῆς ἀειμνήστου Σοφίας, κόρης τοῦ συνταγματολόγου Νικολάου Σαριπόλου, ἡ ὁποία, διὰ κληροδοτήματος ὅπερ κατέλιπεν αὐτῇ, κατέστησε δυνατὴν τὴν ἄνετον ἔκδοσιν διδακτορικῶν διατριβῶν τῶν τροφίμων αὐτῆς, ὧν ἐξεδόθησαν μέχρι τέλους τοῦ 1970 περὶ τὴν δωδεκάδα. Αἱ πλεῖσται δὲ τούτων διακρίνονται διὰ τὸ ποιὸν αὐτῶν καὶ τὴν πρωτότυπον ἐπιστημονικὴν ἔρευναν ἧς οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν δίδουν διὰ τῶν διατριβῶν τὰ πορίσματα. Εἶμαι εὐτυχὴς διότι ὡς κοσμήτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς συνετέλεσα εἰς τὴν λειτουργίαν τοῦ κληροδοτήματος.

Μία τῶν διατριβῶν τούτων, ἧς τὸ θέμα ὑπέδειξεν ὁ γράφων εἰς τὸν διδάκτορα καὶ ἐν συνεχείᾳ ὑπῆρξε καὶ εἰσηγητὴς αὐτῆς εὐμενὴς πρὸς τὴν Σχολὴν καὶ τὴν Διαχειριστικὴν Ἐπιτροπὴν τοῦ Σαριπολείου κληροδοτήματος, ὑπάρχει καὶ ἡ ἀνωτέρω βιβλιογραφικῶς σημειωθεῖσα, ὀφειλομένη εἰς δόκιμον μελετητὴν τῆς Μεσαιωνικῆς ἱστορίας καὶ φιλολογίας τὸν Εὐβοέα κ. Παναγιώτην Μαστροδημήτρην, ἄλλοτε καθηγητὴν ἐν Χαλκίδι καὶ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη πανεπιστημιακὸν διδάσκαλον καὶ βοηθὸν τοῦ Σπουδαστηρίου τῆς Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, νῦν δ' ἐρευνητὴν παρὰ τῷ Ἑλληνικῷ Ἰνστιτούτῳ Ἐνετίας.

Μετὰ τὰς βραχυγραφίας καὶ τὰ σύμβολα, ἕπονται τὰ προλεγόμενα. Τὸ κυρίως βιβλίον διαιρεῖται εἰς δύο μέρη, ὧν τὸ πρῶτον ἀναφέρεται εἰς τὸν βίον καὶ τὸ δεύτερον εἰς τὸ ἔργον. Ἐν Παραρτήματι δημοσιεύονται ἔγγραφα, ἐπιστολαί, στίχοι, ἰταλικὴ περίληψις, ἡ βιβλιογραφία, πίνακες

τῶν ἐρευνηθέντων ἢ μνημονευομένων κωδίκων καὶ ἐγγράφων καὶ τὰ συνήθη εὑρετήρια προσώπων, τόπων καὶ πραγμάτων, ὥστε ἡ ὅλη διάταξις νὰ εἶναι εὐμέθοδος.

Εἰς τὸ πρῶτον μέρος ἐξετάζονται ἐν ἰδιαιτέροις κεφαλαίοις α΄) τὰ γενεαλογικὰ τοῦ Σεκουνδινοῦ, β΄) ὁ πρὸ τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας βίος αὐτοῦ, γ΄) ἡ δρᾶσις του κατὰ τὴν αὐτὴν Σύνοδον, δ΄) τὰ μετὰ τὴν Σύνοδον καὶ τέλος ε΄) τὰ τῶν ἀπογόνων τοῦ Σεκουνδινοῦ Ἰωάννου, Ἀλοϊσίου καὶ Νικολάου «Exaudi nos».

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος καὶ εἰς τέσσαρα κεφάλαια ἐξετάζεται ἡ χειρόγραφος παράδοσις τῶν ἔργων τοῦ Σεκουνδινοῦ (Vat. lat. 1732, Marc. lat. 4418, Vindob. 5967) καὶ ἀξιολογοῦνται οἱ τρεῖς κώδικες, κατατάσσεται τὸ ἔργον, ἀφοῦ δὲ διακριθῇ εἰς πρωτότυπον καὶ μεταφραστικόν, ὁ συγγρ. ἐξετάζει τὰ καθ᾽ ἕκαστον (Ἐκθέσεις - ἀναφοραί, ἀλληλογραφία, ἱστορικόν, θεολογικόν, ρητορικόν, φιλοσοφικὸν ἔργον, μεταφράσεις τῆς Φλωρεντίας, ἄλλαι ἀρχαίων συγγραφέων κλπ.). Κατὰ τὸ δεύτερον τοῦτο μέρος ἡ διατριβὴ εἶναι προεργασία ἐπιμελὴς τῆς μελλούσης ν᾽ ἀκολουθήσῃ ἐκδόσεως τοῦ ὅλου ἔργου τοῦ Σεκουνδινοῦ, τοῦ ὁποίου ὡς ἤδη ἐσημείωσα, δίδει ὁ Μαστροδημήτρης ἑλληνικὰ καὶ λατινικὰ δείγματα ἐν τῷ Παραρτήματι τῆς διατριβῆς.

Ὡς γνωστὸν ὁ Ν. Σεκουνδινὸς ὑπῆρξεν Εὐβοεὺς λόγιος καὶ γραφειοκράτης, ἄριστος γνώστης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Λατινικῆς, δυνάμενος νὰ μεταφράζῃ εὐχερῶς ἀλλὰ καὶ ἐπακριβῶς ἀπὸ τῆς μιᾶς εἰς τὴν ἄλλην γλῶσσαν, διὸ καὶ ἐχρησιμοποιήθη ὡς μεταφραστὴς εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Φερράρας - Φλωρεντίας (1438 - 1439). Τὸ ἔργον του, ἰδίᾳ τὸ δημιουργικόν, δὲν ὑπῆρξε μέγα, ὥστε νὰ δύναται οὗτος νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸν Πλήθωνα ἢ τὸν Βησσαρίωνα ἢ τὸν Μάρκον Ἐφέσου, τὰς μεγάλας Ἑλληνικὰς μορφὰς τῆς Συνόδου. Ἀλλ᾽ ὅπως ἤδη ἠρευνήθησαν τὰ περὶ Γεωργίου Ἀμιρούτζη, τοῦ φιλοσόφου λεγομένου (παρ᾽ ἐμοῦ), οὕτως ἔπρεπε καὶ δευτεραγωνιστὴς τῆς Συνόδου ἀλλὰ καὶ μετὰ ταῦτα προσωπικότης διαδραματίσασα μεταξὺ Ρώμης, Ἑνετίας καὶ Ἀνατολῆς ἀρκούντως σημαντικὸν ρόλον νὰ γνωσθῇ ἐκ τοῦ πλησίον. Ὁ Νικ. Σεκουνδινός, ζήσας καὶ ἐν τῇ φραγκοκρατουμένῃ Θεσσαλονίκῃ πρὸ τῆς καταλήψεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων (1431), διετέλεσε νοτάριος ἢ περιεβλήθη μὲ ἀνάλογα ἀξιώματα ὑπὸ τῆς Ἁγίας Ἕδρας, τῆς Ἑνετικῆς δημοκρατίας καὶ τῆς ὑπὸ τοὺς Ἑνετοὺς Χαλκίδος (Negroponte), ἔφθασε δὲ καὶ μέχρι τοῦ ὑψηλοῦ ἀξιώματος τοῦ καγκελλαρίου Κρήτης, ὅπερ δὲν ἐξήσκησε, λόγῳ ἐπισυμβάντος αὐτῷ τραγικοῦ ἀτυχήματος κατὰ τὸν πλοῦν, ὅτε ἀπώλεσε καὶ τέκνα καὶ περιουσίαν. Διετέλεσε δὲ διπλωματικὸς ἀπεσταλμένος τῆς Ἑνετίας καὶ τῶν Παπῶν, ἐκτελέσας δυσκολωτάτας ἀποστολάς. Ὡς ἐκ τούτου ἦλθεν εἰς σχέσιν πρὸς μεγάλας προσωπικότητας τοῦ ιε΄ αἰῶνος, βασιλεῖς, ἄρχοντας καὶ ἀνθρωπιστὰς τῆς ἐποχῆς του, ἐν οἷς καὶ ὁ Αἰνείας Πικκολόμινι, ὁ κατόπιν πάπας Πίος ὁ Β΄, γνωστὸς ἀνθρωπιστής, ὁ ἀναλαβὼν σταυροφορίαν κατὰ τῶν Τούρκων. Πρὸς τὸν Αἰνείαν τοῦτον ὑπέβαλεν ὁ Σεκουνδινὸς λατινιστὶ τὸ γνωτὸν ὑπόμνημα περὶ τῶν Ὀθωμανῶν Σουλτάνων (Othomanorum familia), εἰς τὸ ὁποῖον, εὐθὺς μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἅλωσιν τῆς βασιλευούσης, οὐ μόνον διαφωτίζει περὶ τῆς προελεύσεως, τῆς διαδοχῆς καὶ τῶν ἔργων τῶν Ὀθωμανῶν ἡγεμόνων, ἀλλὰ καὶ τῶν καταστροφῶν τῆς Πόλεως καὶ τοῦ ἐκ τῶν προθέσεων τῶν Τούρκων κινδύνου τῆς Δύσεως (σσ. 168 - 185 τῆς διατριβῆς).

Ὁ τελευταῖος πρὸ τοῦ Μαστροδημήτρη ἀσχοληθεὶς περὶ τὸν Σεκουνδινὸν ὑπῆρξεν ὁ καθηγητὴς Fr. Babinger (Χαριστήριον Ὀρλάνδου Α΄, 1964, σσ. 198 - 212, καὶ εἰς πραγματείας διὰ τὸν Ἰωάννην Darius), μετὰ τοῦ ὁποίου ὁ συγγρ. τῆς διατριβῆς ἦλθεν εἰς μακρὰν ἀλληλογραφίαν. Διὰ νὰ συντάξῃ τελικῶς τὴν διατριβὴν ὁ Μαστρ. διέμεινεν ἐν Ἰταλίᾳ, εἰργάσθη εἰς τὰς κυριωτέρας αὐτῆς βιβλιοθήκας, ὥστε νὰ ἔχῃ προσωπικὴν ἐποπτείαν τῶν εἰς ἃ ἀναφέρεται κειμένων καὶ χειρογράφων. Ἡ βιβλιογραφία του εἶναι ἐξαντλητικὴ καὶ ἀπολύτως συγχρονισμένη καὶ εἰλικρινής. Διὰ πολυαρίθμων σημειώσεων καὶ παρεκβάσεων ἐπληροφόρησε τὸν ἀναγνώστην ἐπὶ πλήθους μικροτέρων θεμάτων ἐπὶ τῶν ὁποίων φαίνεται ἐνήμερος.

Ἡ ἱκανοποίησίς μου ἀπὸ τὴν διατριβὴν εἶναι βαθεῖα, οὐ μόνον διὰ τὴν μέθοδον καὶ διὰ τὰ ἐπιτεύγματα καὶ διὰ τὴν διαχάραξιν τῆς προσωπικότητος ἑνὸς ἀκόμη λογίου τῶν πολυσημάντων ἐκείνων χρόνων μεταξὺ τῆς ἁλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ θανάτου Μωάμεθ τοῦ Β΄, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν ἑπόμενον λόγον: Ἤδη ἀποκτῶμεν τὸν πρῶτον σύγχρονον ἀξιόλογον μελετητήν, ὁ ὁποῖος δύναται νὰ κινῆται μετὰ μεγάλης εὐχερείας εἰς τὰ θέματα τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τοῦ ιε΄ αἰ. Ἀπὸ τῆς συγγραφῆς τῆς νεανικῆς μελέτης τοῦ συναδέλφου κ. Δ. Α. Ζακυθηνοῦ περὶ Μαρούλου Ταρχανιώτου (βλ. ΕΕΒΣ Ε΄, 1928, σσ. 200 - 242), τὰ ἐν Ἑλλάδι γραφέντα περὶ τῶν ἐν Ἰταλίᾳ Ἑλλήνων λογίων βιβλία (ἐξαιρῶ ἐλαχίστας μελέτας εἰς περιοδικά), περὶ Βησσαρίωνος π.χ., εἶναι κατώτερα πάσης ἐπιστημονικῆς ἀπαιτήσεως καὶ γέμουν παρανοήσεων. Ἦτο καιρός, ἀφοῦ μάλιστα εἴχομεν τὸ ἀπώτερον παράδειγμα τοῦ Σπ. Λάμπρου (Ἀργυρο-πούλεια κλπ.) Ἕλλην μελετητὴς ν᾽ ἀποκτήσῃ τὸν ὁπλισμὸν διὰ τοῦ ὁποίου θ᾽ ἀντιμετωπίσῃ τὰ πρόσωπα καὶ τὴν ἐποχὴν ἐν γνώσει τῆς διεθνοῦς (ἀλλ᾽ ἰδίᾳ τῆς ἰταλικῆς βιβλιογραφίας) καὶ δὴ ἐν ὄψει αὐτῶν τῶν ἀρχείων καὶ τῶν κωδίκων. Ἡ κρινομένη διατριβὴ εἶναι μία ἐγγύησις ὅτι ὁ κ. Μαστροδημήτρης διευρύνει ἕνα δρόμον ἀνοιχθέντα πρὸ αὐτοῦ διὰ τὴν Ἑλλάδα. Εἰς τοῦτο δὲ θέλει τὸν βοηθήσει πολὺ ἡ θητεία του νῦν παρὰ τῷ Ἑλληνικῷ Ἰνστιτούτῳ Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν ἐν Ἑνετίᾳ, ὅπερ ὑπὸ τὴν φωτεινὴν διεύθυνσιν τοῦ καθηγητοῦ κ. Μ. Ι. Μανούσακα, βοηθεῖ

τόσον εἰς τὴν μόρφωσιν καὶ τελειοποίησιν τόσων νέων Ἑλλήνων μελετητῶν τῶν μεσαιωνικῶν μας πραγμάτων καὶ προσώπων.

Δὲν θέλει νομίζω στήριξιν ἡ γνώμη ὅτι Μεσαιωνικὴ Φιλολογία καὶ Μεσαιωνικὴ Ἱστορία διὰ τὴν Ἑλλάδα εἶναι ἀδιανόητοι χωρὶς σπουδὰς καὶ ἐρεύνας εἰς τὴν Ἰταλίαν, τὰ ἀρχεῖα καὶ τὰς βιβλιοθήκας της καὶ χωρὶς γνῶσιν τῆς τεραστίας βιβλιογραφίας της διὰ τὴν Φραγκοκρατίαν, τὰ ἰταλικὰ (ἐνετικὰ κυρίως) ἀρχεῖα καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν Λογοτεχνίαν καὶ τὴν Τέχνην, χωρὶς καλὴν βυζαντινολογικὴν καὶ παλαιογραφικὴν κατάρτισιν καὶ χωρὶς μεσαιωνικὰ λατινικά. Ἰδιαιτέρως δ' ὁ μεσαιωνολόγος πρέπει νὰ κατέχῃ καὶ τὰ θέματα, τὰ προβλήματα καὶ τὴν βιβλιογραφίαν τῆς ὅλης Ἀναγεννήσεως, ἰδίᾳ τῆς ἐν Ἰταλίᾳ. Ταῦτα γράφω ἐπ' εὐκαιρίᾳ ὡς ὑποθήκην διὰ τὰ μέλλοντα νὰ ἐπακολουθήσουν ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν ἐπάνδρωσιν τῶν σχετικῶν ἑδρῶν καὶ θέσεων τῶν ἀνωτάτων πνευματικῶν ἱδρυμάτων καὶ λοιπῶν ἐπιστημονικῶν καθιδρυμάτων.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Κωνσταντίνου Α. Μανάφη, *Μοναστηριακὰ τυπικὰ - διαθῆκαι. Μελέτη φιλολογική. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἐν Ἀθήναις 1970, 8ο, σσ. 200 (+1) [«Ἀθηνᾶ», Σειρὰ διατριβῶν καὶ μελετημάτων, ἀρ. 7].*

Ἐνῶ περὶ λειτουργικῶν τυπικῶν διαφόρων ἐκκλησιῶν εἴχομεν ἱκανὰς καὶ σπουδαίας ἐργασίας, τὰ περὶ μοναστηριακῶν τυπικῶν ἦσαν θολὰ καὶ κυμαινόμενα, οὐδὲ αὐτὴ ἡ βιβλιογραφία ἦτο που συγκεντρωμένη, ἂν ἐξαιρέσωμεν ὅσην κατέγραψεν ὁ De Meester ἤδη ἀπὸ τοῦ 1940 εἰς τὰ Πρακτικὰ τοῦ Ε' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου (Ρώμη, ΙΙ, σσ. 489 - 508). Ὁμοίως ἡ σχέσις τῶν λεγομένων διαθηκῶν πρὸς τὰ κτητορικὰ τυπικὰ ἦτο πως ἀκαθόριστος. Τὸ θέμα δ' ἦτο φιλολογικῶς (ἀλλὰ καὶ νομικῶς καὶ ἱστορικῶς) λίαν διαφέρον, διότι ἔπρεπε νὰ γνωρίσωμεν τὸ διαμορφωθὲν τοῦτο εἶδος τῆς μοναστηριολογικῆς κανονικῆς διατάξεως, τὴν ἔκτασίν του, τὰς μορφάς του, τὸν τύπον του, τὴν ἱστορίαν του καὶ τὴν γενομένην σποραδικῶς ἐπ' αὐτοῦ ἐργασίαν νὰ συγκεντρώσωμεν ὥστε ν' ἀπαρτισθῇ ἑνιαία εἰκών. Καὶ δύο ὁδοὶ ἠνοίγοντο πρὸς τοῦτο: Ἢ ν' ἀναζητήσωμεν τὰ χει/φα καὶ νὰ συνεχίσωμεν ἐκδίδοντες τἀνέκδοτα ἢ εἰς καλυτέρας ἐκδόσεις νὰ ἐπανεκδώσωμεν τὰ πολυάριθμα κείμενα, ἅτινα φιλότιμοι ἐκδόται, ὡς ὁ Δημητριέφσκη, ὁ ἡμέτερος Εὐστρατιάδης κ.ἄ. εἶχον κατὰ καιροὺς ἐκδώσει, ἢ νὰ προχωρήσωμεν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὑλικοῦ τὸ

ὁποῖον εἴχομεν ἤδη εἰς τὴν διάθεσίν μας εἰς τὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ θέματος. Ἄλλωστε τὸ ἰδανικὸν τῆς ἐκδόσεως πάντων τῶν κειμένων ἑνὸς εἴδους καθίσταται, ἀκόμη καὶ τὸ 1970, ἀνέφικτον διότι οὔτε καταλογογραφημένοι εἶναι πάντες οἱ ἀνὰ τὸν κόσμον ἑλληνικοὶ κώδικες οὔτε εὐχερῶς πάντες προσιτοί, καὶ αὐτοὶ ἀκόμη ἐξ ὧν ἐξέδωκαν οἱ προηγούμενοι. Ἄνευ δὲ διακρίσεως σαφοῦς μεταξὺ τῶν μοναστηριακῶν τυπικῶν καὶ τῶν λειτουργικῶν, καὶ τὸ ἐγχείρημα τῆς συναγωγῆς εἰς Corpus δὲν γνωρίζω ἂν θὰ ἦτο ὅσον ἔπρεπεν ἀποτελεσματικόν. Διὸ ἐπροτιμήθη ἡ ὁδὸς τῆς διαπραγματεύσεως, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν ἄριστος νέος φιλόλογος καὶ βυζαντινολόγος, στενὸς δὲ συνεργάτης καὶ ἀγαπητὸς μαθητής μου ὁ κ. Κωνσταντῖνος Α. Μανάφης ἀπὸ ἐτῶν ἀναλαβών, τῇ ὑποδείξει μου τὸ θέμα. Ὁ συγγρ. εἶχε τὴν ἀναγκαιοῦσαν ἐν προκειμένῳ προπαιδείαν, εἶναι δὲ γνωστὸς καὶ ἐξ ἄλλων κωδικολογικῶν καὶ φιλολογικῶν ἐργασιῶν, ὧν δύο τελευταῖαι ὁμοίως ἀνάγονται εἰς θέματα σχετικὰ μὲ τὰ τυπικά. (Πρβλ. τὸν παρόντα τόμον, πρόσθεν σσ. 459 - 465, καὶ τὴν Ἐπ. Ἐπετ. Φιλοσοφ. Σχολῆς Πανεπ. Ἀθηνῶν Κ', 1969 - 70, σσ. 155 - 168).

Μετὰ πρόλογον, ἐτέθησαν αἱ βραχυγραφίαι μακρᾶς βιβλιογραφίας, ἧς ἐγένετο χρῆσις καὶ ἡ εἰσαγωγή, εἶτα δ' ἡ διαπραγμάτευσις τοῦ θέματος ἐχώρησεν εἰς δύο μέρη, τὸ περὶ μοναστηριακῶν τυπικῶν (21 - 123) καὶ τὸ συντομώτερον περὶ κτητορικῶν διαθηκῶν (125 - 173). Ἐν τέλει συνηχθησαν τὰ γενικὰ συμπεράσματα, ἠκολούθησαν δὲ πίνακες Τυπικῶν - Διαθηκῶν (178 - 192), ἐν οἷς κατεγράφησαν μετὰ πάσης τῆς γνωστῆς βιβλιογραφίας 32 μὲν τυπικά, 8 δὲ διαθῆκαι. Τὸ βιβλίον κατακλείουν πίνακες τὸ μὲν κυρίων ὀνομάτων, τὸ δὲ ὀνομάτων καὶ πραγμάτων (193 - 200).

Εἰς τὸ πρῶτον μέρος φιλολογικωτάτη εἶναι ἡ διαπραγμάτευσις τῶν ὅρων *τύπος, τυπῶ, τυπικόν, διατύπωσις, ὑποτύπωσις*, ἐπαγομένων τῶν σχετικῶν μαρτυριῶν τῶν συγγραφέων ἐν οἷς ἀπαντᾶται ἡ ὁρολογία. Εἰς ἴδια κεφάλαια ἐξετάζονται πρῶτον τὰ λειτουργικὰ καὶ δεύτερον τὰ τούτων διακρινόμενα μοναστηριακὰ τυπικά, οἱ λόγοι τῆς συντάξεως τῶν μοναστηριακῶν τυπικῶν, τὸ περιεχόμενον αὐτῶν, αἱ συνθῆκαι ὑφ' ἃς ταῦτα συνετάσσοντο, ἡ τήρησις τῶν δι' αὐτῶν θεσπιζομένων διατάξεων, κλείεται δὲ τὸ πρῶτον μέρος διὰ τῆς διαπραγματεύσεως τοῦ ὅρου *βρέβιον* καὶ τῆς σημασίας ἣν ἔχει.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος ἐξητάσθησαν κατὰ σειρὰν αἱ αἰτίαι δι' ἃς ἐγράφησαν αἱ διαθῆκαι, οἱ συντάκται αὐτῶν, ὁ χρόνος τῆς συντάξεως αὐτῶν, αἱ ὀνομασίαι καὶ ἡ μορφή, καθὼς καὶ τὸ περιεχόμενον, τέλος δὲ ἡ κατάταξις ἣν δύνανται νὰ λάβουν.

Ὁ συγγρ. κατέληξεν εἰς τὰ ἑπόμενα συμπεράσματα:

Ὑπὸ τὸν ὅρον *Μοναστηριακὸν Τυπικὸν* νοοῦμεν τὸν καταστατικὸν χάρτην μονῆς τινος τὸν διατυπωθέντα ὑπὸ τοῦ ἱδρυτοῦ (κτήτορος) ἢ ἀνακαι-

νιστοῦ (δευτέρου κτήτορος) αὐτῆς καὶ περιέχοντα διατάξεις συμφώνως πρὸς τὰς ὁποίας :

α΄) Ἐκλέγεται ὁ ἡγούμενος καὶ οἱ λοιποὶ τῆς μονῆς διακονηταί.

β΄) Οἱ ἐν λόγῳ ἐκτελοῦν τὰς διακονίας, τὸ δὲ σύνολον τῆς μοναστικῆς κοινότητος ρυθμίζει τόν τε ὑλικὸν καὶ πνευματικόν του βίον.

γ΄) Ἡ ρύθμισις τῶν σχέσεων τῆς μονῆς πρὸς τὰς ἐκκλησιαστικὰς καὶ πολιτικὰς ἀρχάς.

δ΄) Ὁ ἀκολουθητέος λειτουργικὸς τύπος, ὅστις ἀπετέλει ἰδίαν μέριμναν (βιβλίον).

ε΄) Ἡ ἐξασφάλισις τοῦ αὐτοδεσπότου καὶ αὐτεξουσίου τῆς μονῆς.

Συνήθως τοῖς μοναστηριακοῖς τυπικοῖς συνήπτετο *βρέβιον* (ἐν ᾧ κατεγράφοντο τά τε κινητὰ καὶ ἀκίνητα, σκεύη, βιβλία τοῦ μοναστηρίου κ.ἄ.).

Ὑπὸ τὸν ὅρον *Κτητορικὴ (μοναστηριακὴ) διαθήκη* ὁ συγγρ. νοεῖ τὸ ὑπὸ τοῦ α΄ ἢ β΄, κατὰ τἀνωτέρω, κτήτορος συνταχθὲν ἔγγραφον ἐν τύπῳ διαθήκης καὶ ἀντὶ τυπικοῦ, ἐν ᾧ διετίθεντο τὰ τῆς ἐκλογῆς ἢ διαδοχῆς τοῦ ἡγουμένου, ὁ τρόπος τῆς διοικήσεως, τὰ διακονήματα καὶ ἡ διαγωγὴ τῶν μοναστῶν, αἱ σχέσεις τοῦ μοναστηρίου πρός τε τὰς ἐκκλησιαστικὰς καὶ πολιτικὰς ἀρχὰς καὶ ὅμορον ἕτερον ἱερὸν καθίδρυμα. Ἐνίοτε ἐδηλοῦτο διὰ τῆς διαθήκης καὶ ὁ ἀκολουθητέος λειτουργικὸς τύπος ἢ καὶ κατεγράφοντο, ἐν εἴδει βρεβίου, τὰ ἀποτελοῦντα τὴν περιουσίαν τῆς μονῆς στοιχεῖα.

Ὁ συγγρ. κατέληξεν εἰς τὸ ὅτι : Ἡ ἔκτασις καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν θεμάτων, εἰς ἃ ἀνεφέροντο αἱ διατάξεις τῶν ἐν λόγῳ κειμένων ἦτο συνάρτησις τῆς προσωπικότητος ἐν γένει τοῦ ἱδρυτοῦ ἢ ἀνακαινιστοῦ τῆς μονῆς, τῶν ἐπικρατουσῶν πολιτικῶν, ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτιστικῶν συνθηκῶν, τοῦ χώρου ἐν ᾧ ἔκειτο ἡ μονή, τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μοναχῶν τῶν διαβιούντων ἐν αὐτῇ, ὡς καὶ τῶν ὑπ᾽ αὐτῆς ἑκάστοτε ἀντιμετωπιζομένων προβλημάτων (πρβλ. σσ. 174 - 175).

Ἡ πρωτότυπος αὕτη ἐργασία, γραφεῖσα μετὰ γνώσεως, μεθόδου καὶ τῆς δυνατῆς πληρότητος, πληροῖ κενὸν εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῶν βυζαντινῶν θεσμίων καὶ τῆς μοναστηριολογίας, ἀλλὰ καὶ εἶναι σημαντικὴ φιλολογικὴ προσφορά, δι᾽ οὓς λόγους ἐξήγησα ἀρχόμενος. Τὰς ἐπ᾽ αὐτῆς παρατηρήσεις μου ἢ εἶπον ἐγκαίρως εἰς τὸν ὑποψήφιον τότε διδάκτορα ἢ κατὰ τὴν ἐξέτασίν του εἰς τὴν Σχολήν, ὥστε νὰ εἶναι μικρολογία ἡ τυχὸν ἐπανάληψις αὐτῶν ἐνταῦθα. Χαίρω διότι ὁ μαθητής μου ἐπετέλεσεν ἔργον χρήσιμον, ὅπερ δύναται μελλοντικῶς νὰ ἔχῃ πολλὰς προεκτάσεις, εἴτε διὰ τοῦ ἰδίου (ὁποῖος καὶ τὰ νομικὰ θέματα τῶν θεσμῶν ἀντελήφθη ἱκανοποιητικῶς) εἴτε καὶ δι᾽ ἄλλων μελετητῶν. Οὕτω π.χ. θὰ ἠδύνατο περαιτέρω νὰ ἐξετασθῇ ἐπὶ τῆς βάσεως τῶν μαρτυριῶν τῶν τυπικῶν τὸ θέμα τῶν μοναστηριακῶν βιβλιοθηκῶν, τῶν ἀναγνωστηρίων, τοῦ περιεχομένου αὐτῶν (λειτουργικοῦ τε καὶ θύραθεν), καθὼς καὶ τὰ θέματα τῶν σκευοφυλακίων καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς

20 - 1 - 1971

θησαυρῶν τῶν μοναστηρίων, καθὼς καὶ οἱ χῶροι ἐν οἷς εὑρίσκοντο αἱ βιβλιοθῆκαι καὶ τὰ σκευοφυλάκια εἰς τὰς καταστραφείσας βυζαντινὰς μονάς.

Ἀλλ᾽ ἐὰν ἐν Ἑλλάδι εἴχομεν ἱδρύματα διαθέτοντα τὰς οἰκονομικὰς βάσεις ἐπὶ τῶν ὁποίων πρέπει νὰ στηρίζωνται τὰ μεγάλα σχέδια καὶ τὰς ὀρθὰς προοπτικὰς τῶν ἐργασιῶν, θὰ ἔπρεπε συγκεντρωτικῶς νὰ δώσωμεν εἰς βελτιουμένας ἐπὶ τούτῳ ἐκδόσεις τὸ σύνολον τῶν ὡς ἄνω καταγραφέντων 40 τυπικῶν καὶ διαθηκῶν, μετὰ τῶν καταλλήλων εἰσαγωγῶν καὶ ὑπομνημάτων, ἐπαυξάνοντες αὐτὸ ἐκ τῶν λανθανόντων ἀνεκδότων σχετικῶν κειμένων. Ὀψέποτε δὲ καταστῇ τοῦτο ἐφικτόν, ἡ καὶ πολλαπλῶς ἄλλως χρήσιμος ἐργασία τοῦ Κ. Α. Μανάφη θὰ εἶναι ἡ βάσις τῆς μελλούσης νὰ συντελεσθῇ Συναγωγῆς.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Syméon le Nouveau Théologien. Traités théologiques et éthiques. Introduction, texte critique, traduction et notes par J e a n D a r r o u z è s, A.A. Τόμ. Α΄, Παρίσιοι [Sources Chrétiennes, ἀριθ. 122] 1966, σσ. 441. Τόμ. Β΄, Παρίσιοι [Sources Chrétiennes, ἀριθ. 129] 1967, σσ. 519.

Εἰς τοὺς δύο τούτους τόμους τῆς σειρᾶς τῶν Sources Chrétiennes ἐκδίδεται τὸ πρῶτον εἰς ἐπιμελῆ κριτικὴν ἔκδοσιν μετ᾽ εἰσαγωγῆς, σχολίων καὶ γαλλικῆς μεταφράσεως τὸ σύγγραμμα τοῦ Συμεῶνος τοῦ Νέου Θεολόγου *Θεολογικὰ καὶ Ἠθικά*. Οὕτω διὰ τῶν δύο τούτων τόμων προάγεται ἡ εἰς τὴν ὡς ἄνω σειρὰν ἔκδοσις τῶν ἁπάντων τοῦ ἁγίου τούτου ἀνδρός, ἐφ᾽ ὅσον ἤδη ἔχουν ἐκδοθῆ αἱ *Κατηχήσεις* ὑπὸ Basile Krivochéine (ὅρα βιβλιοκρισίαν ὑπὸ Δ η μ. Λ. Σ τ α θ ο π ο ύ λ ο υ ἐν ΕΕΒΣ ΛΔ΄, 1965, σσ. 361 - 362), τὰ *Κεφάλαια θεολογικά, γνωστικὰ καὶ πρακτικὰ* ὑπὸ J. Darrouzès, ἐπ᾽ ἐσχάτων δὲ ὁ πρῶτος τόμος τῶν Ὕμνων ὑπὸ J. Koder.

Ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως παρέχει ἐν ἀρχῇ εἰσαγωγὴν (σσ. 7 - 37). Κατ᾽ αὐτὴν θίγονται θέματα σχετικὰ πρὸς τὸν συγγραφέα, τὸ ἔργον καὶ τὴν χρονολόγησιν τούτου, ἐπακολουθεῖ δὲ ἀνάλυσις τῶν ὁμιλιῶν καὶ συνάγονται τὰ ἐξ αὐτῶν περὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Συμεῶνος τοῦ Νέου Θεολόγου συμπεράσματα.

Οὕτω τὸ ἔργον εἶναι συναγωγὴ ὁμιλιῶν καὶ πραγματειῶν ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἔγινεν ὑπ᾽ αὐτοῦ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Νέου Θεολόγου μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1008 καὶ 1009. Ὅμως αἱ ἐπὶ μέρους ὁμιλίαι καὶ πραγματεῖαι ἀνάγονται εἰς χρόνον ἀπὸ τοῦ 1003 καὶ κατόπιν. Τὸ ἔργον εἶναι σαφῶς ἀντιρρητικόν, ἀπετελέσθη δὲ ἐκ λόγων καὶ πραγματειῶν αἱ ὁποῖαι ἐγράφησαν τοῦτο μὲν πρὸς

ἐποικοδομὴν τῶν μοναχῶν, τοῦτο δὲ διὰ νὰ ἀντικρούσουν τὸν Στέφανον Νικομηδείας. Ἡ διαμάχη μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἀνδρῶν ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μὲν Συμεὼν δέχεται τὴν ἔκστασιν καὶ τὴν θέασιν ὡς μόνην ὁδὸν κατανοήσεως τῆς Τριαδικότητος τοῦ Θεοῦ, ὁ δὲ Στέφανος τὴν γνῶσιν. Πρῶτος ἐκδότης τοῦ ἔργου ὑπῆρξεν ὁ Νικήτας Στηθᾶτος.

Κατὰ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ ἔργου ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως θεωρεῖ τὸν Νικήταν Στηθᾶτον αἴτιον τῆς διαιρέσεως τῆς συλλογῆς εἰς 3 Θεολογικοὺς καὶ 15 Πρακτικοὺς λόγους. Οἱ Θεολογικοὶ λόγοι πραγματεύονται τὸ θέμα τῆς ἑνότητος τῆς Ἁγίας Τριάδος. Οἱ Ἠθικοὶ διακρίνονται εἰς τρεῖς περαιτέρω ὁμάδας τὰς ὁποίας ἀποτελοῦν αἱ ἑξῆς ὁμιλίαι : α΄) Ἠθικὰ 1 - 2. Πραγματεύονται θέματα σχετικὰ πρὸς τὸν ἄνθρωπον, τὴν πτῶσιν αὐτοῦ καὶ τὸν προορισμόν. β΄) Ἠθικὰ 3 - 11. Κατὰ τὴν ἑνότητα ταύτην ὁ Συμεὼν ἐκθέτει τὴν ὑψίστην μυστικὴν καὶ ἀναπτύσσει διεξοδικώτερον τὰ μεγάλα προβλήματα τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὰς «Κατηχήσεις». Πρώτη προϋπόθεσις διὰ τὴν σωτηρίαν εἶναι ἡ πίστις, ὁ δὲ χριστιανὸς ὁδηγεῖται διὰ τῆς ἀπαθείας, ἡ ὁποία εἶναι ἀντικείμενον ἐμπειρίας καὶ ὄχι συλλογισμοῦ. Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα εἶναι ἐνσυνείδητον ἐντὸς τῆς ψυχῆς μας, μετὰ δὲ τὴν κάθαρσιν ἡ ψυχὴ εἶναι ἰδία μὲ τὴν εἰκόνα τῆς Ἁγίας Τριάδος μετὰ τῆς ὁποίας ἑνοῦται. Πρὸς τὸν Θεὸν ἐρχόμεθα εἰς στενὴν σχέσιν διὰ τῆς μετανοίας καὶ τῆς ἀσκήσεως. Ὁ Θεὸς παραχωρεῖ τὸν φωτισμὸν καὶ τὴν θέασιν τῆς Ἁγίας Τριάδος εἰς τοὺς ταπεινούς, ἡ δὲ ἀληθὴς γνῶσις ἀποκτᾶται διὰ τῆς καθαρότητος καὶ τῆς χάριτος καὶ ὄχι διὰ τῶν σπουδῶν. Ἡ ἡμέρα τῆς κρίσεως δημιουργεῖται ἤδη ἀπὸ αὐτὴν ἐδῶ τὴν ζωὴν δι' ὅσους ἔχουν καθαρθῆ διὰ τῶν δακρύων. Ὁ ζωοποιὸς θάνατος τοῦ Χριστοῦ παράγεται εἰς ὅσους διέτρεξαν ὅλα τὰ στάδια τῶν ἀρετῶν καὶ ἔφθασαν ἕως τῆς κατοικίας τοῦ Θεοῦ. γ΄) Ἠθικὰ 12 - 15. Ἡ κατὰ μικρὸν ἀπόκτησις τῶν ἀρετῶν ἐπιτρέπει τὸ κέρδος τῶν αἰωνίων ἀγαθῶν, ἡ δὲ σωτηρία πραγματοποιεῖται μόνον διὰ τοῦ συνδυασμοῦ πίστεως καὶ ἔργων. Ἡ Ἐκκλησία παρέχει διὰ τῶν τελετῶν τῶν ἑορτῶν ρυθμοὺς ἐξωτερικούς, οἱ ὁποῖοι ὅμως πρέπει νὰ συνοδεύωνται καὶ ὑπὸ ἐσωτερικῶν ἐνεργειῶν. Ὁ ἀληθὴς ἡσυχαστὴς πρέπει νὰ ἔχῃ ὡς ὑπόδειγμα τὴν Ἁγίαν Θέκλαν, τοὺς ἀποστόλους καὶ ὅλους, ὅσοι ἐπεζήτησαν τὸ φῶς τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν μόνωσιν. Ἡ μόνωσις δὲν εἶναι ἀπραξία, ἀλλ' ἡ εὐγενεστέρα δραστηριότης τοῦ ἀνθρώπου.

Μετὰ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ ἔργου ὁ ἐκδότης ἐπιχειρεῖ νὰ ἀγάγῃ εἰς σύνθεσιν τὴν διδασκαλίαν τοῦ Συμεῶνος. Τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι εὔκολον, διότι ὁ συγγραφεὺς δὲν ἐντάσσεται ἐντὸς καθωρισμένης καὶ στερεοτύπου παραδόσεως, ἀλλ' ὡς ὅλοι οἱ πνευματικοὶ συγγραφεῖς στηρίζεται εἰς τὴν προσευχὴν καὶ τὸν στοχασμόν. Παρὰ ταῦτα, ἐπειδὴ τὸ ἔργον εἶναι ἀντιρρητικὸν (πρόκειται περὶ σκέψεων ἐκφραζομένων ἐπ' εὐκαιρίᾳ καὶ ἐπὶ θεμάτων ἐξαιρετικῶς λεπτῶν) ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως ἀνάγει τὴν διδασκαλίαν τοῦ

Συμεῶνος εἰς τὰ ἑξῆς ἐπὶ μέρους θέματα: 1) Ἡ θέασις τοῦ Θεοῦ. 2) Ἡ ἀπάθεια. 3) Μυστήρια καὶ ἱεραρχία. 4) Συμπεράσματα. Ὁ χαρακτὴρ τῆς θεολογίας τοῦ Συμεῶνος εἶναι ἐμπειρικός. Τὰ *Θεολογικὰ καὶ Πρακτικὰ* δεικνύουν τὸ μεγαλεῖον τῆς προσπαθείας τοῦ μυστικοῦ, ὡς ἐπίσης καὶ τὰ ὅριά του. Παρ' ὅλα ταῦτα ὁ ἐκδότης, ἐπειδὴ δὲν θεωρεῖ ὡς μόνην θεολογίαν τὴν θεολογίαν τοῦ μυστικοῦ, κατακρίνει τὸν Συμεῶνα. Πέρα τῆς μυστικῆς ἡ θεολογία ἔχει εὐρύτερον πεδίον καὶ χρησιμοποιεῖ συλλογισμοὺς κ.ἄ., ἔνθα ἡ διάνοια καὶ ἡ λογικὴ συνεργάζονται μὲ τὸ Πνεῦμα, τὸ ὁποῖον κατευθύνει καὶ βοηθεῖ.

Ἀκολούθως ἐξετάζεται ἡ χειρόγραφος παράδοσις (σσ. 38 - 70). Παρατίθεται πίναξ χειρογράφων τὰ ὁποῖα παραδίδουν τὸ ὅλον ἔργον (10 χειρόγραφα, ἀπὸ τοῦ ια΄ ἕως καὶ τοῦ ιθ΄ αἰ.) ἢ ἀποσπάσματα τούτου καὶ μεμονωμένους λόγους (11 χειρόγραφα ἀπὸ τοῦ ιγ΄ αἰ. ἕως τοῦ ιη΄ αἰ.). Ἐξετάζονται αἱ ἐξωτερικαὶ ἐνδείξεις κατατάξεως, ταξινομοῦνται τὰ χειρόγραφα, ἀναφέρονται χαρακτηριστικαὶ γραφαί, ἐρευνᾶται τὸ θέμα τοῦ κειμένου τοῦ Συμεῶνος καὶ τὸ ἀρχέτυπον τῆς ἐκδόσεως τοῦ Νικήτα Στηθάτου. Οἱ κώδικες Vaticanus Reginensis 25 καὶ Βατοπεδίου 666, ἀμφότεροι τοῦ ια΄ αἰ., εἶναι αἱ ἀπ' εὐθείας μαρτυρίαι τῆς ἐκδόσεως τοῦ Νικήτα Στηθάτου.

Εἰς ἕτερον κεφάλαιον τοῦ α΄ τόμου ἐξετάζονται τὸ ὕφος καὶ ἡ γλῶσσα τοῦ συγγραφέως (σσ. 71 - 83). Τὸ ὕφος τοῦ Συμεῶνος εἶναι τὸ ὕφος κήρυκος ὁ ὁποῖος ὁμιλεῖ διὰ νὰ διαδώσῃ τὸ μήνυμά του καὶ ἔχει τὸν ἐνθουσιασμὸν ἀποστόλου. Ἡ γλῶσσά του εἶναι ἡ κοινὴ τῆς ἐποχῆς.

Ἀκολουθοῦν σημειώσεις διὰ τὴν παροῦσαν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου (σσ. 84 - 86), τὸ ὁποῖον στηρίζεται κυρίως εἰς τοὺς δύο προμνημονευθέντας κώδικας καὶ παρατίθεται πίναξ siglorum (σ. 87).

Ἀπὸ τῆς σ. 88 ἕως τῆς σ. 440 τοῦ α΄ τόμου (μετάφρασις εἰς τὴν γαλλικήν, σσ. 89 - 441) καὶ ἀπὸ τῆς σελ. 8 ἕως τῆς σ. 458 τοῦ β΄ τόμου (μετάφρασις εἰς τὴν γαλλικήν, σσ. 9 - 459) ἐκδίδεται τὸ κείμενον τῶν Θεολογικῶν καὶ Πρακτικῶν ὑπὸ τὴν ἐπιγραφήν· *Τοῦ ὁσίου καὶ μεγάλου πατρὸς ἡμῶν Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου πρεσβυτέρου καὶ ἡγουμένου μονῆς τοῦ ἁγίου Μάμαντος τῆς Ξυλοκέρκου. Θεολογικὰ καὶ Ἠθικά.*

Ἐν τῷ β΄ τόμῳ, μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου, παρατίθενται: α΄) πίναξ ἁγιογραφικῶν χωρίων (σσ. 461 - 474), β΄) πίναξ τῶν μνημονευομένων συγγραφέων (σσ. 475 - 476), γ΄) πίναξ κυρίων ὀνομάτων (σσ. 477 - 480), δ΄) ἑλληνικὸς ἀναλυτικὸς πίναξ (σσ. 481 - 517), ε΄) πίναξ ἐσφαλμένων τοῦ α΄ τόμου (σσ. 518 - 519) καὶ ς΄) πίναξ τῶν περιεχομένων.

Ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως μὲ τὴν διακρίνουσαν αὐτὸν γνῶσιν τῶν πραγμάτων ἐπεχείρησε καὶ κατώρθωσε νὰ προσφέρῃ τὴν πρώτην ἔκδοσιν τῶν «Θεολογικῶν καὶ Ἠθικῶν» τοῦ Συμεῶνος τοῦ Νέου Θεολόγου κριτικῶς

ἐπὶ τῇ βάσει τῆς χειρογράφου παραδόσεως. Ἐθεώρησεν ἐπίσης ἀναγκαῖον νὰ ἀναλύσῃ τὸ ἔργον, νὰ τὸ ἐντάξῃ ἱστορικῶς καὶ νὰ συναγάγῃ ἐξ αὐτοῦ τὴν διδασκαλίαν τοῦ συγγραφέως. Τὸ ἐγχείρημα, ἰδίᾳ τὸ τελευταῖον, ἦτο δυσχερές, διότι ὁ συγγραφεὺς δὲν προσφέρεται διὰ συστηματικὴν ἔκθεσιν τῶν ἰδεῶν του. Διὰ τοῦτο ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως ἐπέτυχεν ἀπολύτως.

Μεμονωμέναι τινὲς παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν εἰσαγωγικῶν δὲν μειοῦν καθόλου τὴν γενικὴν ἐντύπωσιν. Ὁ ἐκδότης θὰ ἔδει νὰ σημειώσῃ κάπου ὅτι ἡ παροῦσα ἔκδοσις εἶναι ἡ πρώτη τοῦ ἔργου. Ἐπίσης, καίτοι ἐν τῷ κριτικῷ ὑπομνήματι, κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἀφιερωτικοῦ ποιήματος τοῦ Νικήτα διακόνου, μνημονεύεται ὅτι ὁ Λέων Ἀλλάτιος ἔχει ἐκδώσει τὸ ποίημα τοῦτο, οὐδαμοῦ λέγεταί τι περὶ τῶν ἐπιγραφῶν τῶν κεφαλαίων τὰς ὁποίας ἔδωκεν ὁ Λέων Ἀλλάτιος ἐκδίδων ἐκ τοῦ κώδικος Reginensis 25 (ἀναδημοσίευσις ἐν J.-P. Migne, PG τ. 120, στ. 294-298, 299, ἤτοι τὰ ἀναγραφόμενα κεφάλαια XXXVI, XLVIII-LXI — οἱ 15 ἠθικοὶ — καὶ LXXIII-LXXV — οἱ 3 θεολογικοί).

Μεταξὺ τῶν χειρογράφων τὰ ὁποῖα παραδίδουν τὸ κείμενον τῶν θεολογικῶν καὶ ἠθικῶν τοῦ Συμεῶνος τοῦ Νέου Θεολόγου ἃς προστεθῇ νῦν ὁ Vaticanus Gr. 2604. Ἦτο φυσικὸν νὰ ἀγνοῇ ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως τὸν κώδικα, ἐφ᾽ ὅσον ἀνήκει εἰς τὰ ἀκατάγραφα τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης χειρόγραφα, τῶν ὁποίων κατάλογον ἔχω ἕτοιμον πρὸς ἔκδοσιν εἰς τὴν σειρὰν Studi e Testi. Προχείρως μνημονεύω ἐνταῦθα ὅτι ὁ κῶδιξ οὗτος εἶναι χαρτῷος, τοῦ ιδ´ αἰ. Παραδίδει ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν *Τοῦ ὁσίου καὶ μεγάλου πατρὸς ἡμῶν Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου καὶ πρεσβυτέρου ἡγουμένου μονῆς τοῦ ἁγίου Μάμαντος τῆς Ξυλοκέρκου* τοὺς 2-15 Ἠθικοὺς λόγους, ἐν συνεχείᾳ δὲ τοὺς ἰαμβικοὺς στίχους τοῦ Νικήτα διακόνου. Ἡ παράδοσις τῶν λόγων ἄρχεται ἀπὸ τοῦ 2ου λόγου, ἤτοι τοῦ Προτρεπτικοῦ ἐκ προοιμίων εἰς μετάνοιαν, καὶ βαίνει κατὰ σειρὰν μέχρι τοῦ 15ου λόγου. Οἱ λόγοι οὗτοι ἀριθμοῦνται ἰδιοτύπως ἐν τῷ κώδικι. Οὕτως οἱ λόγοι 2 καὶ 3 δὲν φέρουν ἀρίθμησιν, οἱ λόγοι 4-8 ἀριθμοῦνται *λόγος β´* ἕως *λόγος ς´*, ὁ λόγος 9 δὲν ἀριθμεῖται, τέλος δὲ οἱ λόγοι 10-15 ἀριθμοῦνται *λόγος ζ´* ἕως *λόγος ιβ´*. Κατὰ ταῦτα ὁ κῶδιξ ἐμφανίζει παράδοσιν ιβ´ λόγων τοῦ Συμεῶνος, ἐνῷ πρόκειται περὶ συλλογῆς τῶν 2-15 Ἠθικῶν. Ἀλλὰ καὶ ἡ τοιαύτη παράδοσις μόνον 14 Ἠθικῶν λόγων εἶναι ἰδιότυπος εἰς τὴν ἐν γένει χειρόγραφον παράδοσιν τῶν Θεολογικῶν καὶ Ἠθικῶν τοῦ Συμεῶνος, ὡς παρέχει ταύτην ὁ π. J. Darrouzès. Ἐπίσης ἰδιότυπος εἶναι καὶ ἡ παράδοσις τῶν ἰαμβικῶν στίχων κατὰ τὸ τέλος τῶν λόγων. Ὁ κῶδιξ εἶναι ἁγιορειτικῆς προελεύσεως, ἀπετέλεσε κτῆμα τῆς ἐν Κεφαλληνίᾳ μονῆς τῶν Κηπουρίων, ἀκολούθως τῆς βιβλιοθήκης Χαραλάμπους Τσιμαράτου Γεννατᾶ καὶ διὰ τοῦ L. Petit εἰσῆλθεν εἰς τὴν Βατικανὴν Βιβλιοθήκην (ὅρα σχετικῶς : Π α ν. Γ. Ν ι κ ο λ ο π ο ύ λ ο υ, Κώδικες τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης ἐκ τῆς συλλογῆς Χαραλάμπους Τσιμαράτου Γεννατᾶ. Πρακτικὰ Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου, τ. Β´, Ἀθῆναι 1969, σ. 135).

Ἴσως θὰ ἔδει νὰ σημειωθοῦν ἐνταῦθα ἀβλεπτήματά τινα. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ θὰ ἤθελον νὰ σημειώσω γενικάς τινας ἀρχὰς ἐκδοτικῆς αἱ ὁποῖαι διήκουν διὰ τῶν ἐκδόσεων τῆς σειρᾶς Sources Chrétiennes καὶ αἱ ὁποῖαι εἶναι ἐσφαλμέναι. Οὕτω : α´) κακῶς τίθενται τὰ σημεῖα στίξεως πρὸ τῶν εἰσαγωγικῶν. Π.χ. *«...οὐδὲ ἔγνωκεν αὐτόν.»*, ἀλλὰ *«οὐδὲ ἔγνωκεν αὐτόν»*. (τόμ. Α´, σ. 132, στ. 26)· β´) κακῶς τίθεται πάντοτε κόμμα πρὸ τῶν *καί, ἤ, μήτε*. Οἱ σύνδεσμοι οὗτοι κατ᾽ ἐξοχὴν συμπλεκτικοὶ καὶ διαζευκτικοὶ συνδέουν τὰς λέξεις, δὲν τὰς διαχωρίζουν. Π.χ. *τῆς τοῦ Υἱοῦ γεννήσεως ὀνομάζεις, καὶ τὸ εἶναι...*, ἀλλὰ *...ὀνομάζεις καὶ τὸ...* (τόμ. Α´, σ. 98, στ. 38)· *καὶ ὑπερουσίου οὐσιώσεως, ἢ τί ἕτερον...* ἀλλὰ *...οὐσιώσεως ἢ τί...* (ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 100, στ. 67)· *τῶν γεγενημένων ἁπάντων μηδέν, μήτε τῶν ὁρωμένων, μήτε τῶν ἀοράτων...*, ἀλλὰ *...μηδὲν μήτε τῶν ὁρωμένων μήτε τῶν ἀοράτων...* (ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 114, στ. 250-251)· γ´) κακῶς τίθενται διαλυτικὰ ἐπὶ διφθόγγων ἐφ᾽ ὅσον τὸ πρῶτον τῶν φωνηέντων τῆς διφθόγγου τονίζεται ἢ πνευματοῦται ἢ ἄλλως ἐμφανῶς διαχωρίζεται ἀπὸ τοῦ ἑτέρου φωνήεντος. Πχ. *ἀϊδίως*, ἀλλὰ *ἀιδίως· Κάϊν*, ἀλλὰ *Κάιν· ἰσχύϊ*, ἀλλὰ *ἰσχύι* (ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 134, στ. 68· σ. 192, στ. 100· σ. 292, στ. 277 ἀντιστοίχως)· δ´) κακῶς διαχωρίζονται κατὰ τὸν συλλαβισμὸν τὰ συμπλέγματα τῶν συμφώνων *στ, γμ, πτ, σκ, σθ, κτ, χθ, σμ, θμ*, ἐφ᾽ ὅσον διὰ τῶν συμπλεγμάτων τούτων ἄρχονται λέξεις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης ἢ ἀνάλογοι (κατὰ τοὺς κανόνας τῆς γραμματικῆς εἰς τὰς περιπτώσεις τῶν *γμ, θμ* κ.ἄ. ἀναλόγων). Ἐπίσης κακῶς διαχωρίζεται ἡ λέξις *καθίσταται* εἰς *καθ-ίσταται*. Ὅταν τὸ πρῶτον συνθετικὸν τῆς λέξεως παραμένει ἀκέραιον, μόνον τότε συλλαβίζεται ἀνεξάρτητον, οὐχὶ δὲ ὅταν μόνον τὸ δεύτερον· π.χ. *ἀνα-λύω*, ἀλλὰ *ἀνέ-λυον*)· ε´) κακῶς γράφεται *Δαυίδ*. Ἐφ᾽ ὅσον προτιμᾶται ἡ γραφὴ αὕτη ἀντὶ τῆς *Δαβίδ*, πρέπει νὰ γράφηται *Δαυΐδ*· ς´) κακῶς γράφεται *προάστειον*. Τὸ ὀρθὸν εἶναι *προάστιον*· ζ´) κακῶς γράφεται *βιωτικός*. Τὸ ὀρθὸν εἶναι *βιοτικός*.

Κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ π. J. Darrouzès παρατηροῦμεν ἐλάχιστα ἀβλεπτήματα εὐκόλως ἀναγνωριζόμενα ὡς τυπογραφικὰ (*αὐθαδοῦς* ἀντὶ *αὐθάδους*, τ. Α´, σ. 96, στ. 4· *ποεῖ* ἀντὶ *ποιεῖ*, ἔνθ᾽ ἀνωτ., στ. 11· *σὺν αὐτῷ τὸ ἐμ.* ἀντὶ *σὺν αὐτῷ τῷ ἐμ.*, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 142, στ. 160 κ.ἄ.). Πάντως τὸ *εἰδωλολατρείαν* (ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 362, στ. 3) πρέπει νὰ διορθωθῇ εἰς *εἰδωλολατρίαν*, τὸ *πορφυρὰν* (τ. Β´, σ. 204, στ. 43) εἰς *πορφύραν*, τὸ *ὅμου* (ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 214, στ. 186) εἰς *ὁμοῦ*. Τὸ *εἷς* (τ. Β´, σ. 188, στ. 455· σ. 210, στ. 117· σ. 376, στ. 639) εἶναι ἀκατανόητον. Πρόκειται βεβαίως περὶ τοῦ νεολογικοῦ τύπου *εἶς*, ἀντὶ τοῦ κλασσικοῦ *εἶ*, σχηματισθέντος κατ᾽ ἀναλογίαν πρὸς τὰς συνήθεις καταλήξεις τοῦ β´ ἑνικοῦ εἰς -ς. Ἐπίσης δυσνόητον εἶναι τὸ *περικάλλει* (τ. Α´, σ. 180, στ. 95). Ἴσως πρέπει νὰ διορθωθῇ εἰς *περικαλλεῖ*. Καί τινα... ἐρασμιακὰ σφάλματα· *ἐφανηρώθη* (ἀντὶ *ἐφανερώθη*), τ. Α´, σ. 412, στ. 296· *φανηρωθῇ* (ἀντὶ *φανερωθῇ*), ἔνθ᾽ ἀνωτ., στ. 299· *ἐστηρημένοι* (ἀντὶ *ἐστερημένοι*), τ. Β´, σ. 144, στ. 342· *εὑρηθῆναι* (ἀντὶ *εὑρεθῆναι*), ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 388, στ. 70· *ἀιώνιον* (ἀντὶ *αἰώνιον*), ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 448, στ. 50.

Παρὰ ταῦτα, ὡς ἄλλωστε εὐκόλως διακρίνεται, τὰ σφάλματα εἶναι ἥσσονος σημασίας καὶ οὐδόλως μειοῦν τὴν ἀξίαν τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως. Χάριτες ὁμολογοῦνται εἰς τὸν π. J. Darrouzès διότι παρέσχε τὴν πρώτην ἔκδοσιν τῶν Θεολογικῶν καὶ Ἠθικῶν τοῦ Συμεῶνος τοῦ Νέου Θεολόγου εἰς ἐπιμεμελημένην ἔκδοσιν, σχολιάσαντα ταύτην διεξοδικῶς καὶ προλογίσαντα, μετὰ περισσῆς ἐρεύνης τῶν ἀναλόγων προβλημάτων.

ΠΑΝΑΓ. Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Jean Chrysostome, Lettres à Olympias. Seconde édition augmentée de la vie anonyme d'Olympias. Introduction, texte critique, traduction et notes par A n n e - M a r i e M a l i n g r e y. Παρίσιοι [Sources Chrétiennes, ἀριθ. 13bis] 1968, σσ. 489.

Ἡ δὶς Ἄννα - Μαρία Malingrey συνεχίζουσα τὰς ἐκδόσεις ἔργων τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου προσφέρει νῦν εἰς νέαν κριτικὴν ἔκδοσιν τὰς ἐπιστολὰς τοῦ ἁγίου ἀνδρὸς πρὸς τὴν Ὀλυμπιάδα, εἴκοσι καὶ πλέον ἔτη ἀπὸ τῆς παλαιοτέρας ὑπ' αὐτῆς τῆς ἰδίας γενομένης ἐκδόσεως τῶν αὐτῶν ἐπιστολῶν. Κατὰ τὴν νέαν ἔκδοσιν παρατίθεται ἐν τέλει τοῦ τόμου βίος τῆς ὁσίας ὑπὸ ἀνωνύμου συνταχθείς.

Ἡ νέα ἔκδοσις τῶν ἐπιστολῶν πρὸς Ὀλυμπιάδα εἶναι καταφανῶς ὑπερτέρα τῆς παλαιᾶς. Στηρίζεται εἰς ἀρκετὸν ἀριθμὸν χειρογράφων καὶ κατὰ συνέπειαν προσφέρει βελτιωμένας γραφάς.

Ἐν τῷ προλόγῳ τῆς ἐκδόσεως (σσ. 7 - 8) ἡ ἐκδότις σημειοῖ τὰς συνθήκας (συνθήκας πολεμικῆς περιόδου) ὑφ' ἃς παρεσκευάσθη ἡ παλαιὰ ἔκδοσις καὶ θεωρεῖ ἐπάναγκες νὰ τονίσῃ ὅτι ἐν τῷ μεταξὺ ἠρεύνησε πολλαχοῦ πλείονα χειρόγραφα.

Ἕπεται εἰσαγωγὴ (σσ. 11 - 69). Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου πρὸς τὴν Ὀλυμπιάδα ἐντυπωσιάζουν διὰ τὴν ποικιλίαν τῶν θεμάτων καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τὸ ὁποῖον προκαλοῦν. Οὕτως ἔχουν ἱστορικόν, ψυχολογικόν, ἠθικὸν καὶ θρησκευτικὸν ἐνδιαφέρον. Ἀκολούθως ἐντάσσεται ἱστορικῶς ἡ πρὸς τὴν ὁσίαν ἀλληλογραφία τοῦ ἁγίου (περίοδος τῆς ἐξορίας τοῦ Χρυσοστόμου, 404 - 407) καὶ σκιαγραφεῖται ὁ βίος τῶν δύο προσώπων ὡς ἐπίσης καὶ προσώπων τὰ ὁποῖα οὕτως ἢ ἄλλως εὑρίσκονται εἰς σχέσεις πρὸς αὐτὰ (Εὐδοξία, Θεόφιλος). Ἐπίσης ἱστοροῦνται συνοπτικῶς τὰ γεγονότα τὰ ὁποῖα ἐπηρέασαν τὸν βίον τῆς Ὀλυμπιάδος καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἰωάννου, ὁ Ἰωάννης καὶ οἱ «Μακροὶ ἀδελφοί», ἡ παρὰ τὴν Δρῦν σύνοδος, αἱ δύο ἐξορίαι τοῦ ἁγίου, οἱ κατὰ Ὀλυμπιάδος διωγμοί). Εἰς δύο ἐν συνεχείᾳ κεφάλαια ἐπιχειρεῖται ψυχολογικὴ ἐξέτασις τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἰωάννου καὶ τῆς προσωπικότητος τῆς Ὀλυμπιάδος, ἀναλύεται τὸ πρόβλημα τῆς ἀθυμίας (ὡς τίθεται ἐκ τῶν πραγμάτων καὶ ὡς ἀντιμετωπίζεται ὑπὸ τοῦ ἁγίου ὁ ὁποῖος δίδει ἀποφασιστικοὺς ρόλους εἰς τὴν εὐφυΐαν καὶ τὴν θέλησιν) καὶ τέλος ἐρευνᾶται τὸ πρόβλημα τοῦ πόνου κατὰ τὴν φύσιν του, τὴν ἀρχήν του καὶ τὴν ἀξίαν του.

Ἡ χειρόγραφος παράδοσις τῶν ἐπιστολῶν πρὸς Ὀλυμπιάδα ἐξετάζεται εἰς ἕτερον κεφάλαιον (σσ. 70 - 84). Παρατίθεται πίναξ χειρογράφων (32 χειρόγραφα ἀπὸ τοῦ ι' αἰ. ἕως τοῦ ιζ' αἰ.), τὰ ὁποῖα ταξινομοῦνται καὶ

διακρίνονται εἰς ὁμάδας. Ἐν συνεχείᾳ καταρτίζεται τὸ στέμμα, ἀκολούθως δὲ μελετῶνται ἰδιαιτέρως τὰ χρησιμοποιούμενα διὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ κειμένου χειρόγραφα.

Ἐπακολουθεῖ ἡ ἱστορία τῶν ἐκδόσεων (σσ. 85 - 94). Ἀναγράφονται αἱ προγενέστεραι ἐκδόσεις καὶ καθορίζονται τὰ χειρόγραφα τὰ ὁποῖα οἱ μέχρι τοῦδε ἐκδόται ἐχρησιμοποίησαν καὶ τὰ ὁποῖα ἐν συνεχείᾳ τίθενται ἐν πίνακι. Πρόκειται περὶ 13 χειρογράφων, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον 3 ἀνάγονται εἰς χρόνους πρὸ τοῦ ιβ' αἰ. Ἀκολουθεῖ παρουσίασις τῆς ὑπ' ὄψιν ἐκδόσεως. Εἰς ἕτερον κεφάλαιον (σσ. 95 - 98) χρονολογοῦνται αἱ πρὸς Ὀλυμπιάδα ἐπιστολαὶ καὶ παρατίθεται παραστατικῶς πίναξ τῆς θέσεως τὴν ὁποίαν ἑκάστη ἐπιστολὴ εἶχεν εἰς τὰς προγενεστέρας ἐκδόσεις ὡς καὶ τὴν θέσιν τὴν ὁποίαν κατέχει εἰς τὴν παροῦσαν. Ἀναφέρονται αἱ ἱστορικαὶ πηγαὶ (σσ. 99 - 101) καὶ παρατίθεται βιβλιογραφία διὰ τὰς εἰς τὴν γαλλικὴν μεταφράσεις τῶν πρὸς Ὀλυμπιάδα ἐπιστολῶν, τὰς περὶ Ὀλυμπιάδος μελέτας καὶ τὰς περὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (σσ. 102 - 103). Παρατίθενται ἀκολούθως πίνακες συντομογραφιῶν καὶ siglorum (σσ. 104 - 105).

Ἡ ἔκδοσις τοῦ κειμένου τῶν ἐπιστολῶν ἄρχεται ἀπὸ τῆς σ. 106 ἕως τῆς σ. 388 (διὰ τὴν γαλλικὴν μετάφρασιν, σσ. 107 - 389) ὑπὸ τὴν ἐπιγραφήν: *Τῇ δεσποίνῃ μου τῇ αἰδεσιμωτάτῃ καὶ θεοφιλεστάτῃ Ὀλυμπιάδι Ἰωάννης ἐπίσκοπος ἐν Κυρίῳ χαίρειν.* Τὸ κείμενον συνοδεύουν κριτικὸν ὑπόμνημα καὶ σχόλια. Ἡ ἔκδοσις τῶν ἐπιστολῶν γίνεται κατὰ τὴν χρονολογικὴν ἐκείνην σειρὰν εἰς τὴν ὁποίαν καταλήγει ἡ ἐκδότις καὶ οὐχὶ κατὰ τὴν σειρὰν τὴν ὁποίαν παρέχει ἡ χειρόγραφος παράδοσις.

Μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν πρὸς Ὀλυμπιάδα ἐπιστολῶν παρέχεται ὁ ἀνώνυμος βίος τῆς Ὀλυμπιάδος. Τίθεται εἰσαγωγικὸν σημείωμα (σσ. 393 - 396), ἐξετάζεται ἡ χειρόγραφος παράδοσις (σσ. 397 - 401), σημειοῦνταί τινα περὶ τῶν βελτιώσεων τῆς ὑπ' ὄψιν ἐκδόσεως τοῦ βίου ἐν συγκρίσει πρὸς προγενεστέραν ἔκδοσιν τοῦ H. Delehaye (σσ. 402 - 404) καὶ μετὰ παράθεσιν τοῦ πίνακος τῶν siglorum (σ. 405) παρέχεται ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ βίου, μετὰ κριτικοῦ ὑπομνήματος καὶ σχολίων (σσ. 406 - 448· διὰ τὴν γαλλικὴν μετάφρασιν, σσ. 407 - 449) ὑπὸ τὴν ἐπιγραφήν: *Βίος ἤτοι πολιτεία καὶ πρᾶξις τῆς ὁσίας, μακαρίας καὶ δικαίας Ὀλυμπιάδος διακόνου γεναμένης τῆς ἁγιωτάτης μεγάλης Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως.*

Ἡ ἐκδότις, χωρὶς νὰ ἐκφράζηται σαφῶς, ἀποκλίνει πρὸς τὴν ἄποψιν τοῦ E. Honigmann ὅτι ὁ βίος ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Ἡρακλείδου ἐπισκόπου Νύσσης περὶ τὸ 440.

Τὸν τόμον κλείουν χάρτης τῶν τόπων τῶν σχετικῶν πρὸς τὸν βίον τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τῆς Ὀλυμπιάδος καὶ πίνακες, ἤτοι πίναξ ἁγιογραφικῶν χωρίων (σσ. 451 - 453), κυρίων ὀνομάτων (σσ. 454 - 457),

τῶν ἑλληνικῶν λέξεων τῶν ἐπιστολῶν (σσ. 458 - 471) καὶ τοῦ βίου (σσ. 472 - 486) καὶ τέλος πίναξ περιεχομένων (σσ. 487 - 489).

Ἡ ἔκδοσις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου πρὸς τὴν Ὀλυμπιάδα καὶ τοῦ ἀνωνύμου ὁ βίος τῆς ὁσίας Ὀλυμπιάδος ἐγένοντο ἐπιμεμελημένως ὑπὸ τῆς δίδος Ἄννης - Μαρίας Malingrey. Ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ γίνουν, ἀλλὰ τὰ πλεῖστα τῶν θεμάτων τούτων θίγονται εἰς τὴν τυπουμένην διατριβήν μου «Αἱ εἰς τὸν Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον ἐσφαλμένως ἀποδιδόμεναι ἐπιστολαί», ὡς καὶ εἰς τὴν ὑπὸ ἔκδοσιν ἐργασίαν μου περὶ τῆς ἱστορίας τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Χρυσοστόμου. Συζητήσεις θὰ προκαλέσῃ ἡ κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν — ὡς δέχεται αὐτὴν ἡ ἐκδότις — ἔκδοσις τῶν ἐπιστολῶν. Ἐπίσης ἡ ἀπὸ τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος διαγραφὴ πολλῶν χειρογράφων τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζονται ὡς ἀπόγραφα ἢ ἐξαρτώμενα ἐξ ἄλλων εἶναι παρακεκινδυνευμένη. Εἰς πολλὰ σημεῖα τὸ κείμενον βελτιοῦται διὰ τῶν γραφῶν τῶν χειρογράφων τούτων.

Πάντως ἡ νέα ἔκδοσις τῶν πρὸς Ὀλυμπιάδα ἐπιστολῶν τοῦ Χρυσοστόμου ἀποτελεῖ καλὴν προσφορὰν καὶ πρέπει νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ μεθ' ἱκανοποιήσεως.

ΠΑΝΑΓ. Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Grégoire de Nazianze, La Passion du Christ. Tragédie. Introduction, texte critique, traduction, notes et index de A n d r é T u i l i e r, *Παρίσιοι [Sources Chrétiennes, ἀριθ. 149] 1969, σσ. 1 - 364.*

Μετὰ πολυετῆ ἀναμονὴν ἐξεδόθη κριτικῶς τὸ ἐπ' ὀνόματι Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ φερόμενον κοινῶς ἔργον *Χριστὸς πάσχων* μετ' εἰσαγωγῆς, σχολίων καὶ μεταφράσεως εἰς τὴν γαλλικὴν ὑπὸ τοῦ Ἀνδρέου Tuilier.

Ἐν ἀρχῇ (σσ. 9 - 10) ὁ ἐκδότης δηλοῖ ὅτι ἡ παροῦσα ἔκδοσις εἶναι καρπὸς πολυετοῦς ἐρεύνης καὶ ἐπισημαίνει ὅτι τὸ δρᾶμα ἔπρεπε νὰ ἐξετασθῇ ἐπὶ νέων βάσεων. Ἀκολουθεῖ εἰσαγωγὴ (σσ. 11 - 116), διῃρημένη εἰς τέσσαρα κεφάλαια κατὰ τὰ ὁποῖα ἐξετάζονται τὰ ἑξῆς προβλήματα. Α') Προβλήματα γνησιότητος (σσ. 11 - 18). Ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ ὁ ἐκδότης ἐκθέτει τὰς μέχρι τοῦδε διατυπωθείσας ἐπὶ τῆς εἰς τὸν Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνὸν ἀποδόσεως τοῦ δράματος ἀπόψεις. Παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι κακῶς ὑπὸ τοῦ πρώτου ἐκδότου τοῦ δράματος (Ἀντωνίου Bladus) ἐτέθη ἡ ἐπιγραφὴ *Χριστὸς πάσχων* ἡ ὁποία οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν. Ἐπισημαίνει ὅτι πρῶτος ὁ Καῖσαρ Baronius (1588) ἔθεσεν ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν ἀπόδοσιν εἰς τὸν Γρηγόριον Ναζιανζηνόν, ἔκτοτε δὲ μέχρι τοῦ Lemain De Tillemont ὁ *Χριστὸς πάσχων* τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ ιη' αἰ. οἱ Lambeck, Combefis, Oudin καὶ Fabricius ἐπαναποδίδουν τὸ ἔργον εἰς τὸν Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν. Ἀπὸ τοῦ ἀββᾶ Caillau (1840) ἡ γερμανικὴ σχολὴ δὲν ἀποδίδει πλέον τὸ ἔργον εἰς τὸν Γρηγόριον καὶ διὰ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τοῦ Elissen ἡ ἄποψις αὐτὴ ἐπεκράτησεν. Ἐξ ἄλλου ἡ αὐθεντία τοῦ Krumbacher ταχθέντος κατὰ τῆς ἀποδόσεως εἰς τὸν Γρηγόριον ἐβάρυνεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου. Ἀπόπειρα τῆς Βενετίας Κόττα νὰ ἀποδώσῃ τὸ ἔργον εἰς τὸν Γρηγόριον δὲν ἔγινεν ἀποδεκτή.

Ἐφ' ὅσον τὸ ἔργον δὲν ἀπεδίδετο εἰς τὸν Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνὸν ἀνεζητεῖτο ὁ συγγραφεύς. Κατὰ καιροὺς ἐπροτάθησαν εἰς τῶν δύο Ἀπολλιναρίων Λαοδικείας, ὁ Γρηγόριος Ἀντιοχείας, ἐν τέλει δὲ ἐπεβλήθη ἡ ἄποψις ὅτι τὸ δρᾶμα εἶναι ἔργον τοῦ ιβ' αἰ. Β') Ἐν τῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ (σσ. 19 - 26) ἀναλύεται τὸ ἔργον. Τοῦτο εἶναι κέντρων κατὰ μίμησιν τοῦ Εὐριπίδου, κατ' ἐξοχὴν δὲ χριστιανικὴ τραγῳδία τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου. Σύγκειται ἐκ 2602 βυζαντινῶν ἰαμβικῶν δωδεκασυλλάβων στίχων. Τὸ αὐτὸ μέτρον τηρεῖται καὶ εἰς τὰ χορικά. Διακρίνεται εἰς 4 μέρη: α') τὸ πάθος καὶ ὁ θάνατος τοῦ Κυρίου (στ. 1 - 1133), β') ἡ ταφὴ τοῦ Κυρίου (στ. 1134 - 1905), γ') ἡ ἀνάστασις τοῦ Κυρίου (στ. 1906 - 2531) καὶ δ') ἡ πρὸς τὸν Κύριον καὶ τὴν Θεοτόκον προσευχὴ (στ. 2532 - 2602). Τὸ ὅλον ἔργον στηρίζεται ἐπὶ ἑπτὰ κυρίως τραγῳδιῶν τοῦ Εὐριπίδου (Ἑκάβη, Ὀρέστης, Ἱππόλυτος, Μήδεια, Τρῳάδες, Ῥῆσος, Βάκχαι). Γ') Ἐν τῷ τρίτῳ κεφαλαίῳ (σσ. 27 - 74) ἐξετάζεται τὸ ἔργον ἐνώπιον τῆς κριτικῆς. Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς παρατηρεῖται ὅτι μέχρι τοῦδε τὸ δρᾶμα δὲν ἐξητάσθη ὑπὸ τὴν τριπλῆν κριτικήν· τὴν φιλολογικήν, τὴν ἱστορικὴν καὶ τὴν θεολογικήν, ἀλλ' αἱ διάφοροι ἀπόψεις ἐστηρίχθησαν μόνον ἐπὶ ἐξωτερικῆς κριτικῆς. Κατ' ἀρχὴν ἐξετάζεται ἡ χειρόγραφος παράδοσις. Ἀναφέρεται ὅτι τὰ ἀρχαιότερα χειρόγραφα εἶναι δύο ἤτοι ὁ Parisinus Gr. 2875 (τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ ιγ' αἰ.) καὶ ὁ Parisinus Gr. 2707 τοῦ ἔτους 1301. Ἡ λοιπὴ χειρόγραφος παράδοσις ἐξικνεῖται ἀπὸ τοῦ ιδ' αἰ. ἕως τοῦ ις' αἰ. (25 χειρόγραφα). Ὅλα τὰ χειρόγραφα ἀποδίδουν τὸ δρᾶμα εἰς τὸν Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν.

Ἀκολούθως ἐξετάζεται τὸ κείμενον τοῦ «Χριστοῦ πάσχοντος» ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ κείμενον τῶν τραγῳδιῶν τοῦ Εὐριπίδου, ὁ δὲ ἐκδότης καταλήγει ὅτι τὸ κείμενον τοῦ ποιήματος ἀποδίδει γραφὰς τοῦ κειμένου τοῦ Εὐριπίδου ἀρχαιοτέρας τοῦ ς' αἰ. Ἐπίσης τὸ κείμενον τῶν στ. 454 - 460 τοῦ «Χριστοῦ πάσχοντος» συγκρίνεται πρὸς τὸν α' οἶκον τοῦ ὕμνου τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ μελῳδοῦ εἰς τὸ πάθος τοῦ Κυρίου. Ὁ ἐκδότης συμπεραίνει ὅτι ὁ Ρωμανὸς ἐπηρεάσθη ὑπὸ τοῦ «Χριστοῦ πάσχοντος». Ἀκολούθως ἐξετά-

ζονται στίχοι τοῦ ποιήματος πρὸς στίχους εὑρισκομένους εἰς τὸν Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν καὶ τὸν Ἰωάννην τὸν Μαυρόποδα οὕτως, ὥστε ὁ ἐκδότης νὰ δεχθῇ ὅτι ὁ *Χριστὸς πάσχων* ἐπηρέασε τοὺς ἀνωτέρω συγγραφεῖς. Ἐν συνεχείᾳ τὸ δρᾶμα ἐξετάζεται ἐν σχέσει πρὸς τοὺς βιογράφους τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ. Οὐδεὶς βιογράφος τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ παραδίδει σαφῶς ὅτι ὁ ἅγιος συνέθεσε τὸ δρᾶμα. Ὅμως ὁ Γρηγόριος ὁ πρεσβύτερος παραδίδει ὅτι ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἀντέδρασεν εἰς τὴν ἀπόφασιν τοῦ Ἰουλιανοῦ (περὶ ἀποκλεισμοῦ τῆς διδασκαλίας τῶν κλασσικῶν γραμμάτων ἀπὸ τὰς χριστιανικὰς σχολὰς) καὶ συνέθεσε ποιήματα κατὰ τὰ κλασσικὰ εἴδη. Νομίζει δὲ ὁ ἐκδότης ὅτι εἰς τὴν μαρτυρίαν αὐτὴν πρέπει νὰ ἐνταχθῇ ὁ *Χριστὸς πάσχων*. Παρατίθεται μαρτυρία τοῦ νεστοριανοῦ Ébedjesu († 1318), ὅπου ἀναφέρεται καὶ ἔργον ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ δρᾶμα. Ὁ ἐκδότης διὰ διαφόρων συλλογισμῶν καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ κατάλογος τοῦ Ébedjesu ἀνάγεται εἰς τὸν ε΄ αἰ. καὶ συμπεραίνει ὅτι τὸ δρᾶμα ἐμφανίζεται ἐνδιάμεσον μεταξὺ τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Μεσαιῶνος. Δ΄) Ἐν τετάρτῳ κεφαλαίῳ (σσ. 75 - 116) ἐξετάζεται ἡ χειρόγραφος παράδοσις καὶ τίθενται αἱ ἀρχαὶ τῆς ἐκδόσεως. Δὲν λαμβάνονται ὑπ᾽ ὄψιν τὰ μετὰ τὴν πρώτην ἔκδοσιν τοῦ «Χριστοῦ πάσχοντος» (1542) χειρόγραφα, διότι ταῦτα ἀπορρέουν ἐξ αὐτῆς. Ἀκολούθως τὰ χειρόγραφα ταξινομοῦνται εἰς οἰκογενείας καὶ παρατίθεται τὸ στέμμα τῶν κωδίκων.

Εἰς τὰς ἑπομένας σελίδας τοῦ βιβλίου παρατίθεται βιβλιογραφία (σσ. 117 - 121) καὶ πίναξ συντμήσεων καὶ siglorum (σ. 122).

Ἀκολουθεῖ ἡ ἔκδοσις τοῦ κειμένου ἐν σσ. 124 - 338 (σσ. 125 - 339 διὰ τὴν γαλλικὴν μετάφρασιν) ὑπὸ τὴν ἐπιγραφήν: *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ θεολόγου ὑπόθεσις δραματικὴ κατ᾽ Εὐριπίδην περιέχουσα τὴν δι᾽ ἡμᾶς γενομένην σάρκωσιν τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ ἐν αὐτῷ κοσμοσωτήριον πάθος*.

Τὸ βιβλίον κλείεται διὰ πινάκων· α΄) Πίναξ ἀρχαίων συγγραφέων (σσ. 343 - 355. Παραπομπαὶ εἰς χωρία τοῦ Αἰσχύλου, Εὐριπίδου, Ὁμήρου, Λυκόφρονος)· β΄) Πίναξ χωρίων τῆς ἁγίας Γραφῆς. Παλαιὰ Διαθήκη - Καινὴ Διαθήκη (σσ. 356 - 361)· γ΄) πίναξ περιεχομένων (σσ. 363 - 364).

Ἡ ἔκδοσις τοῦ κειμένου ἔγινε κατ᾽ ἐπιμεμελημένον τρόπον. Ὅμως ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως κυριαρχούμενος ὑπὸ θερμοῦ ζήλου νὰ δικαιώσῃ τὴν μαρτυρίαν τῆς χειρογράφου παραδόσεως προσπαθεῖ ἐν ταῖς σελίσι τῆς εἰσαγωγῆς νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς εἶναι πράγματι ὁ συντάκτης τοῦ δράματος. Ἀλλὰ τὰ προσφερόμενα ἐπιχειρήματα δὲν εἶναι πειστικὰ καὶ προκαλοῦν ἀντιρρήσεις. Ἐνταῦθα δὲν προτίθεμαι νὰ ἀναθεωρήσω τὴν ὅλην ὑπόθεσιν τοῦ «Χριστοῦ πάσχοντος». Τοῦτο χρῄζει ἰδίας ἐρεύνης καὶ τὸ ὅλον πρόβλημα πρέπει νὰ ἐπανατεθῇ. Χάριτες

ὀφείλονται εἰς τὸν ἐκδότην διότι διὰ τῆς παρούσης ἐκδόσεως προσφέρει τὴν εὐκαιρίαν νὰ συζητηθοῦν ὡρισμέναι ἀπόψεις καὶ νὰ ἐκτεθοῦν ἑκατέρωθεν ἐπιχειρήματα. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐκφράζω γενικάς τινας παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν παρατιθεμένων ἐπιχειρημάτων καὶ ἀναφέρομαι ἰδιαιτέρως εἰς τὸν ἐπὶ τῶν θεμάτων τούτων προβληματισμόν.

Τὸ μέτρον τοῦ δράματος θὰ ἔπρεπε νὰ ἐμβάλῃ εἰς σκέψεις τὸν ἐκδότην. Τὸ ποίημα εἶναι γεγραμμένον εἰς ἰαμβικὸν δωδεκασύλλαβον βυζαντινόν. Ἑπομένως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προέρχηται ἐκ τῆς γραφίδος τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ γνωρίζοντος καὶ γράφοντος τὰ κλασσικὰ μέτρα κατὰ προσῳδίαν.

Ἡ χειρόγραφος παράδοσις δὲν ἐξικνεῖται πρὸ τοῦ ιγ΄ αἰ. Ὅμως εἶναι γνωστὸν ὅτι τὰ ἔργα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ — καὶ τὰ ποιητικὰ — παραδίδονται εἰς ἀρχαιοτέρους κώδικας.

Τὸ συμπέρασμα διὰ τὰς σχέσεις Ρωμανοῦ καὶ «Χριστοῦ πάσχοντος» εἶναι ἀτυχές. Ἤδη ὁ Ν. Λιβαδάρας (ἐν «Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ Ὕμνοι», τ. Β΄, Ἀθῆναι 1954, σ. 155) παρετήρησεν ὅτι ἡ ὁμοιότης τῶν δύο τούτων ποιημάτων δὲν ἐπεκτείνεται πέρα τοῦ α΄ οἴκου, ἀκριβῶς διότι ἀπὸ τοῦ ια΄ αἰ. καὶ ἑξῆς ἐν τῇ λειτουργικῇ χρήσει ἔχουν παραμείνει ἐκ τῶν ὕμνων (κοντακίων) μόνον τὸ κοντάκιον καὶ ὁ α΄ οἶκος. Ἑπομένως ὁ συντάκτης τοῦ «Χριστοῦ πάσχοντος» ὄχι μόνον δὲν ἐπηρεάσθη ἀπὸ τὸν Ρωμανόν, ἀλλὰ γνωρίζει τοῦτον καθ᾽ ἣν ἔκτασιν τὸν ἐγνώριζεν ἡ λειτουργικὴ χρῆσις ἀπὸ τοῦ ια΄ αἰ. καὶ ἑξῆς, ἤτοι ζῇ μετὰ τὸν ια΄ αἰ.

Εἰς ἀναλόγους σκέψεις ἄγουν καὶ τὰ παρατιθέμενα παράλληλα χωρία τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Μαυρόποδος. Ἡ ἐπίδρασις ἐκκινεῖ ἐκ τῶν ὡς ἄνω συγγραφέων ἐπὶ τὸ δρᾶμα καὶ ὄχι ἀντιστρόφως. Ἡ περὶ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ébedjesu ἔρευνα εἶναι ἐνδιαφέρουσα, ἀλλ᾽ οὐδόλως πείθει ὅτι πρέπει νὰ ἀγάγωμεν τὴν μαρτυρίαν τούτου εἰς τὸν ε΄ αἰ.

Ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἐκδόσεως εἶναι ὅλως δευτερεύουσαι καὶ ἐν πολλοῖς ἀκολουθοῦν εἰς τὰς ἀνωτέρω (κατὰ τὴν βιβλιοκρισίαν τῆς ἐκδόσεως τοῦ Συμεῶνος τοῦ Νέου Θεολόγου) χαρακτηρισθείσας ὡς ἐσφαλμένας θέσεις τῶν ἐκδόσεων τῶν Sources Chrétiennes. Πάντως ὁ κολοφὼν τοῦ χειρογράφου Parisinus Gr. 2707 παρέχεται ἐσφαλμένως καὶ δημιουργεῖ ἀπορίας (ἔτος ,ζωθ΄ δὲν ἔχει ὑπάρξει εἰσέτι· 2301). Τὸ ὀρθὸν ἔχει ὡς ἀκολούθως καὶ παρέχεται ἐν φύλ. 106ᵛ: *Τέλος σὺν Θεῷ τοῦ δράματος τοῦ κοσμοσωτηρίου πάθους τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ συγγραφὲν παρὰ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Ἐτελειώθη τὸ παρὸν δρᾶμα δι᾽ ἐμοῦ Μιχαὴλ τοῦ Συναδηνοῦ, μηνὶ Ἰουνίῳ δωδεκάτῃ, ἰνδ. γ΄, ἔτους ,ϛωθ΄*. (Ὅρα H. Omont, Facsimiles des manuscrits grecs datés..., Paris 1891, σ. 15, πίναξ ὑπ᾽ ἀριθ. LXXIII).

Ἀσφαλῶς αἱ θέσεις τοῦ ἐπιμελητοῦ τῆς ἐκδόσεως διὰ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ δράματος εἰς τὸν Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνὸν θὰ προκαλέσουν συζητήσεις καὶ θὰ καταλήξουν εἰς γόνιμα συμπεράσματα. Ἀνωτέρω ἐση-

μειώθησάν τινα ἀφορῶντα εἰς τὸν γενικὸν προβληματισμὸν τὸν ὁποῖον ὁ ἐκδότης θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχῃ, πρὶν ἢ ἀποφανθῇ σχετικῶς. Πάντως πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ ἡ ἐπιμέλεια μετὰ τῆς ὁποίας ἐγένετο ἡ ἔκδοσις καὶ νὰ ἐπισημανθῇ ὅτι διὰ τῆς παρούσης ἐκδόσεως ἐπετεύχθη ὅπως ἀποκτήσωμεν τὸ κείμενον τοῦ «Χριστοῦ πάσχοντος» στηριζόμενον ἐφ' ὅλης τῆς γνωστῆς χειρογράφου παραδόσεως.

ΠΑΝΑΓ. Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἰωάννου Π. Τσικνοπούλλου, Κυπριακὰ Τυπικά, ἔκδ. Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν, Πηγαὶ καὶ Μελέται τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας ΙΙ, Λευκωσία 1962, 8ον, σσ. Χ + 64 + 146 + πίνακες IV.*

Ὡς ἐπιστέγασμα τῆς μακροχρονίου καὶ τόσον καρποφόρου ἐνασχολήσεως τοῦ κ. Τσικνοπούλλου περὶ τὸν βίον καὶ τὰ ἔργα τοῦ ἁγίου Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου καὶ τὴν μονὴν τῆς Θεοτόκου τοῦ Μαχαιρᾶ, δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ παροῦσα ἔκδοσις τῶν κειμένων τῶν δύο μέχρι σήμερον γνωστῶν Κυπριακῶν Μοναστηριακῶν Τυπικῶν τῆς Βυζαντινῆς περιόδου [1].

Τὸ βιβλίον διαιρεῖται εἰς δύο μέρη. Τὸ πρῶτον ἐπιγραφόμενον Εἰσαγωγὴ (σσ. 1* - 64*) περιέχει ἐννέα κεφάλαια (Ι - ΙΧ). Ἐν τῷ πρώτῳ περιγράφονται λεπτομερῶς οἱ κώδικες δι' ὧν παραδίδονται τὰ κείμενα τῶν δύο τυπικῶν. Ἐν τῷ δευτέρῳ δίδεται ἡ βιογραφία τοῦ ἐπισκόπου Νείλου καὶ τοῦ Ἁγίου Νεοφύτου. Αἱ περὶ τοῦ βίου αὐτῶν πληροφορίαι ἀντλοῦνται ἐκ τῶν ὡς ἐν προλόγῳ τῶν τυπικῶν περιεχομένων αὐτοβιογραφικῶν στοιχείων. Ὁ χρόνος συγγραφῆς καὶ ἐπικυρώσεως τῶν δύο τυπικῶν ὡς καὶ τὰ ἐν αὐτῷ περιεχόμενα αὐτόγραφα τῶν συγγραφέων ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενον ἐρεύνης ἐν τῷ τρίτῳ κεφαλαίῳ. Μετὰ πολλῆς μεθοδικότητος καὶ κριτικῆς ἱκανότητος ὁ συγγραφεὺς κρίνων τὰς πρὸ αὐτοῦ ἐξενεχθείσας ἐπὶ τοῦ προβλήματος ἀπόψεις ὑποστηρίζει τὸ ἔτος 1177 ὡς ἔτος συγγραφῆς τῆς πρώτης τυπικῆς Διαθήκης τοῦ ἁγίου Νεοφύτου. Γενικῶς ἐρειδόμενος ἐπὶ τῶν πληροφοριῶν τῶν παρεχομένων ὑπὸ τῶν τυπικῶν, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ ἄλλων πηγῶν, ὁ συγγραφεὺς διευκρινεῖ πλήρως τὰ ἀπασχολοῦντα αὐτὸν θέματα ἐν τῷ τρίτῳ κεφαλαίῳ. Ἐν τῷ τετάρτῳ παρατίθενται αἱ διάφοροι ὀνομασίαι διὰ

1. Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς εἰσαγωγῆς ὡς καὶ ἐπὶ τῆς ἐκδόσεως τῶν κειμένων τῶν δύο τούτων τυπικῶν, ὅρα ἐν τῇ μελέτῃ : Κ. Α. Μανάφη, Παρατηρήσεις εἰς τὰ Κυπριακὰ Τυπικά, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Κ', 1969 - 1970, σσ. 155 - 168.

τῶν ὁποίων ὁ Νεῖλος καὶ ὁ ἅγιος Νεόφυτος χαρακτηρίζουν τὰ δύο τυπικὰ καὶ ἐν ὀλίγοις ἐκτίθεται τὸ περιεχόμενον αὐτῶν. Καθαρῶς φιλολογικὴ ἔρευνα τῶν δύο κειμένων ἐπιχειρεῖται ἐν τῷ πέμπτῳ κεφαλαίῳ, ἐν τῷ ὁποίῳ μετ' ἐπιμελείας πολλῆς ὁ συγγραφεὺς προβαίνει εἰς τὴν ποσοτικὴν ἀνάλυσιν, εἰς τὴν παράθεσιν τῶν κοινῶν καὶ εἰς τὴν ἐπισήμανσιν τῶν ἰδιαζουσῶν ἐν τοῖς δύο τυπικοῖς λέξεων (συνήθων καὶ ἀσυνήθων), εἰς τὴν ἐξεύρεσιν τῶν νεολογισμῶν, εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν διαλεκτικῶν γλωσσικῶν στοιχείων, τῆς γραμματικῆς καὶ τῆς ὀρθογραφίας, τῆς συντάξεως καὶ τῆς ἐγκλίσεως τοῦ τόνου, τοῦ συλλαβισμοῦ καὶ τῆς στίξεως. Πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ὅλως ἰδιαιτέρως ἡ ἀξία τοῦ κεφαλαίου τούτου, διότι καὶ ἡ ἀκολουθουμένη μέθοδος εἶναι ἀρίστη, ἀλλὰ καὶ διότι διὰ πρώτην φοράν, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἐπιχειρεῖται τόσον ἀναλυτικὴ γλωσσικὴ ἔρευνα τοῦ κειμένου ἑνὸς τυπικοῦ.

Τὸ ἕκτον κεφάλαιον ἐπιγράφεται : Ἡ λογοτεχνικὴ μορφὴ τῶν δύο τυπικῶν. Ἐκτίθενται ἐν αὐτῷ αἱ ἀπόψεις τοῦ συγγραφέως περὶ τοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους τῶν δύο τυπικῶν καὶ γενικῶς περὶ τῶν ἐγγράφων τῶν ἐπισυνημμένων εἰς τὰ κτητορικὰ τυπικά. Ἐπίσης μελετῶνται ἡ γενικὴ πλοκὴ τοῦ λόγου, τὰ σχήματα λόγου, ἡ ρυθμικὴ τοῦ λόγου σύνθεσις, ἡ ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἄντλησις τῶν συγγραφέων καὶ παρέχονται παραδείγματα ἐπιτυχῶν εἰκόνων καὶ γνωμῶν ἐν τοῖς κειμένοις.

Ἡ ἀξία τῶν βυζαντινῶν μοναστηριακῶν τυπικῶν καὶ ἡ σημασία αὐτῶν διὰ τὴν λειτουργίαν τῶν μονῶν καθ' ὅλου, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἐν γένει ἱστορίαν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους εἶναι μεγίστη. Τὰ δύο Κυπριακὰ μοναστηριακὰ τυπικὰ διερευνῶνται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀναλυτικῶς, ὑπὸ τὸ πρῖσμα τοῦτο, ἐν τῷ ἑβδόμῳ κεφαλαίῳ.

Τὸ περιεχόμενον τοῦ ὀγδόου κεφαλαίου ἀναφέρεται εἰς ἓν ἥκιστα μὲν ἐρευνηθέν, τὰ μάλα δὲ ἐνδιαφέρον τοὺς μελετητὰς θέμα, ἤτοι τὸ θέμα τῶν πηγῶν, ἐξ ὧν ἤντλησαν οἱ συγγραφεῖς τῶν τυπικῶν. Ὁ κ. Τσικνόπουλλος μετ' ἐπιμελείας καὶ μόχθου πολλοῦ ἐξήτασε τὰς συγγραφικὰς πηγὰς τῶν δύο τυπικῶν καὶ ἐπέτυχε νὰ προσδιορίσῃ τὰ χρησιμεύσαντα ὡς πρότυπα προγενέστερα τυπικὰ εἰς τὸν Νεῖλον καὶ τὸν ἅγιον Νεόφυτον, ὁρίζει δὲ ταῦτα ὡς τὸ τυπικὸν τῆς μονῆς Θεοτόκου τῆς Εὐεργέτιδος καὶ τὸ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῶν Ἡλίου Βωμῶν, ἤτοι τῶν Ἐλεγμῶν.

Τέλος ἐν τῷ ἐνάτῳ τῆς εἰσαγωγῆς κεφαλαίῳ ἀναγράφονται αἱ προγενέστεραι τῆς παρούσης ἐκδόσεις τόσον τῆς Τυπικῆς Διατάξεως τοῦ Νείλου, ὅσον καὶ τῆς Τυπικῆς Διαθήκης Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου.

Τὸ δεύτερον μέρος (σσ. 1 - 143) περιέχει τὴν κριτικὴν τῶν δύο τυπικῶν ἔκδοσιν, σημειώσεις ἐπὶ τοῦ περιεχομένου αὐτῶν ὡς καὶ πίνακα Γραφικῶν ρητῶν, πίνακα κυρίων ὀνομάτων καὶ πίνακα λέξεων.

Ἡ ἔκδοσις ἐβασίσθη κυρίως ἐπὶ τῶν πρωτογράφων κωδίκων δι' ὧν

διεσώθη τὸ κείμενον τῶν δύο τυπικῶν, ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν ὅμως διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου καὶ γραφαὶ υἱοθετηθεῖσαι ὑπὸ τῶν προγενεστέρων ἐκδοτῶν ὡς καὶ γραφαὶ περιεχόμεναι ἐν τοῖς τυπικοῖς τῆς Εὐεργέτιδος καὶ τῶν Ἐλεγμῶν δι' ὅσα χωρία ἐδανείσθησαν ἐκ τῶν δύο τούτων κειμένων οἱ Κύπριοι συντάκται.

Λίαν χρήσιμοι πρὸς κατανόησιν τοῦ περιεχομένου τῶν δύο τυπικῶν εἶναι αἱ ἐπιτασσόμεναι αὐτῶν σημειώσεις, οἱ δὲ πίνακες διευκολύνουν τὴν χρῆσιν τῶν κειμένων.

Τὸ βιβλίον εἶναι ἀπαραίτητον διὰ πάντα εἰδικῶς ἀσχολούμενον περὶ τὰ Βυζαντινὰ θέματα, εἶναι δὲ χρησιμώτατον καὶ διὰ τοὺς μὴ εἰδικούς, διότι ἡ ἀναλυτικὴ εἰσαγωγὴ διαφωτίζει πλήρως τὸν ἀναγνώστην ἐπὶ τῶν ἀφορώντων εἰς τὰ δύο τυπικὰ θεμάτων. Εὐχόμεθα ὅπως καὶ ἄλλοι μελετηταὶ ἀναλάβουν τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν μὴ ἐκδοθέντων κριτικῶς Μοναστηριακῶν Τυπικῶν τῆς Βυζαντινῆς περιόδου, διότι οὕτω θὰ διευκολυνθῇ ἡ μελέτη αὐτῶν καὶ κυρίως θὰ εὑρεθῇ ὁ βαθμὸς ἐπιδράσεως τῶν μὲν ἐπὶ τῶν δέ. Ὁ κ. Τσικνόπουλλος εἶναι ἄξιος συγχαρητηρίων.

Κ. Α. ΜΑΝΑΦΗΣ

Herbert Hunger, Johannes Chortasmenos (ca. 1370 - ca. 1436/37). Briefe, Gedichte und kleine Schriften. Einleitung, Regesten, Prosopographie, Text, Wien 1969, 8ov, σσ. 256, πίν. 8 [=Wiener byzantinische Studien, Band VII].

Πραγματικῶς σημαντικὴ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ἡ παροῦσα συμβολὴ τοῦ καθηγητοῦ H. Hunger εἰς τὴν ἐπέκτασιν τῶν γνώσεων ἐπὶ τῶν λογίων τῶν παλαιολογείων χρόνων, ἡ δραστηριότης τῶν ὁποίων, ὡς γνωστόν, ἐκάλυψε πολλοὺς τομεῖς τῆς θεολογίας, τῆς φιλολογίας καὶ τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν κυρίως. Ἐπειδὴ ὡς ἐκ τούτου τὸ ἐνδιαφέρον περὶ αὐτοὺς εἶναι λογικὸν νὰ εἶναι ζωηρόν, αἱ δοκιμασίαι ὅμως τῶν χρόνων ἐκείνων συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐξαφάνισιν πολλῶν γραπτῶν μνημείων αὐτῶν, πᾶσα ἐργασία ἔστω καὶ περὶ λογίου ἥσσονος σημασίας τυγχάνει πάντοτε ἰδιαιτέρας προσοχῆς, πολλῷ δὲ μᾶλλον ὅταν προσφέρῃ πάσας τὰς δυναμένας νὰ συγκεντρωθοῦν πληροφορίας κριτικῶς ἐπεξειργασμένας καὶ δεόντως ἠξιολογημένας.

Ὁ Ἰωάννης Χορτασμένος γεννηθεὶς περὶ τὸ 1370 ἔζησεν ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τοὺς πρὸ τῆς ἁλώσεως χρόνους καὶ ἐχρημάτισεν ἀρχικῶς νοτάριος τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (μεμαρτυρημένως τουλάχιστον ἀπὸ τοῦ 1391). Βραδύτερον (μετὰ τὸ 1415) ἀλλ' εἰς οὐχὶ ἀκριβῶς προσδιοριζόμενον χρόνον ἐγένετο ἱερομόναχος ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰγνάτιος, τελικῶς δὲ ἐχειροτονήθη μητροπολίτης Σηλυβρίας ὁπωσδήποτε πρὸ τῆς 30 Ἰανουαρίου 1431. Πρέπει νὰ ἀπέθανε πρὸ τῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ 1436/7. Ἡ πνευματική του δραστηριότης ἐστράφη κυρίως εἰς τὴν μελέτην τῶν κλασσικῶν συγγραφέων ἀλλὰ καὶ τῶν βυζαντινῶν θεολόγων καὶ ἱστορικῶν· ἰδιαιτέραν συμπάθειαν μάλιστα ἐπέδειξεν εἰς τὴν ἀστρονομίαν, τὸν εἰσηγητὴν τῆς ὁποίας κατὰ τοὺς πρώτους παλαιολογείους χρόνους Θεόδωρον Μετοχίτην ἰδιαιτέρως ἐτίμα. Πέρα τούτων εἶναι γνωστὸς καὶ ὡς ἀντιγραφεὺς κωδίκων καὶ διδάσκαλος τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, διδάξας προσωπικότητας τῆς ἐποχῆς ὡς τὸν Μάρκον Εὐγενικόν, τὸν Βησσαρίωνα, τὸν Γεώργιον Σχολάριον κ.ἄ.

Ἀφορμὴν εἰς τὸν συγγρ. τῆς περὶ τὸν Ἰωάννην Χορτασμένον μελέτης ἔδωκεν ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἀνακάλυψις ἐν τῷ κώδικι Vindob. suppl. gr. 75 τῶν ἔργων αὐτοῦ κατὰ μέγα μέρος αὐτογράφων [1]. Ἀσχοληθεὶς καὶ ἄλλοτε περὶ τὸ θέμα αὐτὸ καὶ παρουσιάσας τρεῖς εἰσαγωγικὰς μελέτας [2] ὡλοκλήρωσε νῦν τὴν ἔρευναν διὰ τῆς ἐν λόγῳ μονογραφίας. Τὸ ἔργον διαιρεῖται οὐσιαστικῶς εἰς δύο τμήματα. Ἐν τῷ α', περιλαμβάνοντι τρία μέρη, συζητοῦνται τὰ κατὰ τὸν βίον καὶ τὸ ἔργον τοῦ Χορτασμένου, ἡ χειρόγραφος αὐτοῦ παράδοσις καὶ παρέχεται ἀνάλυσις τῶν ἐν τῷ β' τμήματι ἐκδιδομένων ἔργων, περιλαμβανομένων ἐν τοῖς αὐτογράφοις φύλλοις τοῦ κώδικος Vind. suppl. gr. 75, 175r - 315r, ὡς καὶ ἐξονυχιστικὴ προσωπογραφικὴ ἔρευνα τῶν ἀπαντώντων ἐν αὐτοῖς προσώπων. Ἐν τῇ τελευταίᾳ αὐτῇ ἐργασίᾳ ὁ συγγρ. ἐποιήσατο χρῆσιν τοῦ ἀπὸ ἐτῶν ἐν τῇ Österreichische Akad. d. Wiss. (Kommission für Byzantinistik) συναγομένου προσωπογραφικοῦ ὑλικοῦ τῶν παλαιολογείων χρόνων.

Εἰδικώτερον μετὰ τὴν ἔκθεσιν τῶν κατὰ τὸν βίον τοῦ Χορτασμένου συγκεντρωθέντων στοιχείων καὶ τὸν προσδιορισμὸν κατὰ τὸ δυνατὸν τῶν χρονολογιῶν (σσ. 13 - 19) ἐξετάζονται (σσ. 20 - 28) οἱ κώδικες, ὧν ἦτο ὁ Χορτασμένος κτήτωρ καὶ οἵτινες κατὰ τὸ πλεῖστον φέρουν ἰδιόγραφα κτητορικὰ σημειώματα ἢ εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἢ ἐν μέρει αὐτόγραφοι, καὶ παρέχονται τὰ κύρια γνωρίσματα τοῦ γραφικοῦ χαρακτῆρος αὐτοῦ, ὧν

---

1. Πβ. H. Hunger, Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Supplementum Graecum, Wien 1951, σσ. 49 - 54.

2. Zeitgeschichtliche in der Rhetorik des sterbenden Byzanz, Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas 3, 1959, σσ. 152 - 161, καὶ Johannes Chortasmenos, ein byzantinischer Intellektueller der späten Palaiologenzeit, Weiner Studien 70, 1957, σσ. 153 - 163, ἐπίσης Allzu Menschliches aus dem Privatleben eines Byzantiners. Tagebuchnotizen des Hypochonders Johannes Chortasmenos, Polychronion, Festschrift F. Dölger, 1966, σσ. 244 - 252.

δείγματα εἶναι αἱ ἐπιτασσόμεναι τοῦ ἔργου 8 φωτοτυπίαι φύλλων τοῦ Vind. suppl. gr. 75, διότι ὑπάρχει πιθανότης μελλοντικῶς νὰ εὑρεθοῦν καὶ ἐν ἄλλοις κώδιξιν αὐτόγραφά του. Ἐκ τῆς ποικίλης συλλογῆς τῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης του φαίνονται καὶ τὰ ποικίλα πνευματικά του ἐνδιαφέροντα περὶ τοὺς ῥήτορας (Ἀριστείδην, Λιβάνιον), τοὺς βυζαντινοὺς ἱστορικοὺς (Μανασσῆν, Νικήταν Χωνιάτην, Κίνναμον, Ἀκροπολίτην), τοὺς τραγικοὺς (Εὐριπίδην), τοὺς ἐπιστολογράφους (Λιβάνιον, Δημ. Κυδώνην), τοὺς φιλοσόφους καὶ φιλοσοφοῦντας (Ἀριστοτέλη, Πλούταρχον, Λουκιανόν, Ψελλόν), τοὺς μαθηματικοὺς (Εὐκλείδην), τοὺς ἀστρονομικοὺς συγγραφεῖς ἀρχαίους καὶ βυζαντινοὺς (Θέωνα, Πτολεμαῖον, Θ. Μετοχίτην, Μελιτηνιώτην, Ἰσαὰκ Ἀργυρόν), τοὺς ἑρμηνευτικοὺς θεολόγους (Νικήταν Ναυπάκτου, Θεοφύλακτον Ἀχρίδος). Καὶ κωδικολογικὴν ἐμπειρίαν διέθετεν, ὡς φαίνεται ἐκ σημειώσεώς του ἐπὶ τοῦ κώδικος Ambros. gr. 512 (M 46 suppl.), f. I^{v}, ἔνθα διακρίνει τὰς χεῖρας τῶν γραφέων αὐτοῦ (σσ. 20 - 21) καὶ ἐξ ἄλλων γνωστῶν ἐπεμβάσεών του πρὸς ἀποκατάστασιν χειρογράφων (σ. 47).

Ἐν συνεχείᾳ (σσ. 29 - 48) κατατάσσεται τὸ ἔργον τοῦ Χορτασμένου εἰδολογικῶς εἰς κατηγορίας: Ῥητορικὸν (λόγοι, μονῳδίαι, προλεγόμενα εἰς τὴν ῥητορικὴν κ.ἄ.)· φιλοσοφικὸν (παραφράσεις Ἀριστοτέλους, προλεγόμενα εἰς τὴν ὅλην φιλοσοφίαν, εἰς τὴν λογικήν, ἠθικὰ παραγγέλματα κ.ἄ.)· ἐπιστολαὶ πρὸς διαφόρους γνωστὰς ἢ ἀγνώστους ἄλλοθεν προσωπικότητας τῆς ἐποχῆς· ποιήματα κατὰ τὴν γνωστὴν συνήθειαν καὶ ἄλλων λογίων εἰς ἡρωικὰ καὶ ἰαμβικὰ μέτρα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ὀρθὰ εἰς τὴν Θεοτόκον, εἰς ἁγίους, εἰς τὸν βασιλέα, εἰς οἰκίας κλπ., ἐν οἷς καὶ θρῆνος ἐπιτάφιος εἰς Ἀνδρέαν Ἀσάνην καὶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ· μαθηματικὸν καὶ ἀστρονομικὸν καὶ ἁγιογραφικὸν (βίος ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης). Ἐκτιμᾶται δὲ τέλος ἡ κοινωνικὴ θέσις του κυρίως συμφώνως πρὸς τὰς ἐκ τῶν ἐπιστολῶν του ἀποκομιζομένας πληροφορίας. Ἂν καὶ πένης ἦτο διακεκριμένη προσωπικότης ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἕνεκα τῆς παιδείας του, ἥτις κατέστησεν αὐτὸν διδάσκαλον τῶν τέκνων τῆς μικρᾶς ἀριστοκρατίας τοῦ φθίνοντος Βυζαντίου, ὥστε νὰ ἐξασφαλίζῃ πόρους ζωῆς.

Ἐν ταῖς ἑπομέναις σελίσι (51 - 63, μέρος B) παρέχεται συναγωγὴ τῶν μέχρι τοῦδε ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει αὐτογράφων ἢ μὴ χειρογράφων κωδίκων τῶν ἔργων τοῦ Χορτασμένου καὶ ἐν συνεχείᾳ περιγραφὴ τοῦ Vind. suppl. gr. 75, ὅστις ἦτο προσωπικὸς κῶδιξ τοῦ λογίου (Haushandschrift), ἐν ᾧ κατεχώριζε (πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων) ὁ ἴδιος τὰ ἔργα του, εἰς ἃ ἐπέφερε βελτιώσεις κατὰ καιροὺς διὰ προσθηκῶν ἢ διαγραφῶν. Ὁ συγγραφεὺς ἐξηγεῖ τὸν τρόπον τοῦ σχηματισμοῦ του, διακρίνει δὲ τὸν ἀρχικὸν πυρῆνα αὐτοῦ (ff. 175^{r} - 302^{v}) καταρτισθέντα τὸ 1416. Ἐπιχειρεῖ χρονολόγησιν καὶ

τῶν ἐπὶ μέρους ἔργων καὶ ἐπιστολῶν, αἵτινες εἶναι τεταγμέναι χρονολογικῶς, ἠριθμημέναι ὑπὸ τοῦ συγγραφέως των καὶ ἐπιγεγραμμέναι ὑπ᾿ αὐτοῦ ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ ἀπὸ μνήμης μάλιστα, ὥστε νὰ παρατηρῶνται καὶ ἐδῶ ὡς καὶ παρ᾿ ἄλλοις ἐπιστολογράφοις κενὰ εἰς τὰ ὀνόματα τῶν παραληπτῶν.

Ἀκολουθεῖ (σσ. 67 - 136, μέρος C), ἔκθεσις τοῦ περιεχομένου ἑνὸς ἑκάστου τῶν ἐν συνεχείᾳ ἐκδιδομένων ἔργων ἐκ τῶν ff. 175^{r} - 219^{r} καὶ 256^{v} - 315^{r} τοῦ βιενναίου κώδικος καὶ συγκέντρωσις πολυτίμων βιογραφικῶν στοιχείων τῶν ἐν αὐτοῖς προσώπων καὶ τῶν γνωστῶν ὁμωνύμων των.

Ἡ ἔκδοσις (σσ. 139 - 242, μέρος D) τῶν ἔργων περιλαμβάνει μονῳδίαν εἰς Θεόδωρον Ἀντιοχίτην λόγιον θανόντα προώρως, ἐπιστολιμαῖον λόγον πρὸς τὸν κῦρ Ἀτούμην ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ αὐτοῦ Ἀντιοχίτου, 56 ἐπιστολὰς ἀπευθυνομένας εἰς γνωστὰς ὡς τὸν Ἰωσὴφ Βρυέννιον, τὸν Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγον, τὸν Μανουὴλ Χρυσολωρᾶν, τὸν Δημήτριον Χρυσολωρᾶν κ.ἄ., ἀλλὰ καὶ ἀγνώστους προσωπικότητας. Ἐξ αὐτῶν αἱ ὑπ᾿ ἀρ. 30, 32, 33 καὶ 50 δὲν εἶναι πραγματικαὶ ἐπιστολαὶ σταλεῖσαί ποτε, ἀλλὰ ῥητορικὰ γυμνάσματα ἀπευθυνόμενα ἀναδρομικῶς εἰς τὸν Λιβάνιον, ἡ ὑπ᾿ ἀρ. 42 εἶναι προσφώνημα εἰς Μανουὴλ Β΄ *ὡς ἀπὸ προσώπου τοῦ Ἀσανοπούλου Μανουήλ*, αἱ δὲ ὑπ᾿ ἀριθ. 28 καὶ 52 περιγραφαὶ ἐπισυμβασῶν αὐτῷ νόσων εἰς οὐδὲν συγκεκριμένον πρόσωπον ἀπευθυνόμεναι. Τὰ ὑπόλοιπα εἶναι τὰ ποιήματα, τὰ προλεγόμενα εἰς τὴν Λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ Λόγος εἰς τὸν βασιλέα Μανουὴλ Β΄, *ὁπηνίκα ἐπανῆλθεν ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης*, ὁ ἐπιτάφιος εἰς τὸν Ἀνδρέαν Ἀσάνην καὶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ καὶ τὰ ἠθικὰ παραγγέλματα.

Ἐκδίδων ὁ συγγραφεὺς ἀκολουθεῖ τοὺς κανόνας τῆς ἐκδόσεως αὐτογράφων ἐπεμβαίνων μόνον ἐκεῖ ἔνθα ὁ Χορτασμένος διαπράττει προφανῆ ὀρθογραφικὰ σφάλματα εἴτε ἐξ ἀπροσεξίας εἴτε ἕνεκα κακῆς ἐτυμολογήσεως· οἷον: *Εὐριππίδης, Καλλοειδᾶς, δράμμα*, διατηρῶν ὅμως τὰς ἰδιοτροπίας συνθέσεως ὡρισμένων στερεοτύπων συμπλεγμάτων λέξεων· οἷον: *διαπαντός, ἐξίσου, καταμικρόν, ὡστοεικὸς* κλπ. ἢ τῆς σημειώσεως τοῦ ἐγκλιτικοῦ τόνου ἔνθα δὲν ἀπαιτεῖται, ὡς: *ὅπέρ ἐστιν, ὥσπέρ τις, καθάπέρ τις* κλπ. (βλ. σ. 29). Διατηρουμένης ὅμως γενικῶς τῆς ἐγκλίσεως τοῦ τόνου ὡς ἔχει ἐν τῷ κώδικι, δημιουργεῖται ἀνομοιομορφία μαρτυροῦσα ὅτι ὁ Χορτασμένος, ὅπως καὶ ἄλλοι σύγχρονοί του, δὲν ἐτήρει ἀπαραβάτως ὡρισμένους κανόνας ἐπὶ τοῦ προκειμένου. Οὕτω π.χ. ἐν ἐπ. 14,6 γράφει *εἶναι μοί*, κατωτέρω ἐν τῇ αὐτῇ (στ. 28) *τοῦτό σοι* καὶ ἐν ἐπ. 15,19 *κρῖναι τι*.

Ἡ ἔκδοσις εἶναι ἰδιαιτέρως ἐπιμεμελημένη, αἱ δὲ κατωτέρω ἐλάχισται παρατηρήσεις ἀφοροῦν εἰς ἀβλεπτήματα ἐπουσιώδη· οἷον: ἐν μονῳδίᾳ εἰς Θ. Ἀντιοχίτην ἀντὶ Ὦ (στ. 105, 123) γραπτέον Ὢ, αὐτόθι, στ. 138 *ᾤχετο* ἀντὶ *ὤχετο*, ἐν ἐπιστολιμαίῳ λόγῳ εἰς Ἀτούμην, στ. 5 *μελετᾷς* ἀντὶ *μελετᾶς*,

αὐτόθι, στ. 6 *ὅ τι* ἀντὶ *ὅτι*, αὐτόθι, στ. 265 *τὸν* ἀντὶ *τῶν*, ἐπ. 11,4 *ἠλέησα* πιθανῶς ἀντὶ *ἐλέησα*, ἐπ. 19,24 *κατέστη* ἢ *καθέστηκε* ἀντὶ *καθέστη*, ἐπ. 25,11 *ὁσάκις ἂν ἐγχωρῇ* ἀντὶ *ὁσάκις ἂν ἐγχωρεῖ*, *γελᾷς* ἀντὶ *γελᾶς*.

Πλὴν τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος τὰ κείμενα συνοδεύονται καὶ διὰ παραπομπῶν εἰς τοὺς θύραθεν καὶ βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, ἔνθα εἶναι ἀπαραίτητον, πρὸς διευκόλυνσιν τῆς μελέτης.

Οὕτως ἱκανὸν μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Χορτασμένου βλέπει νῦν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος καὶ καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἰδεῶν τοῦ συγγραφέως του καὶ τὴν ποιότητα τοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔζη, κατὰ τοὺς δυσκόλους ἐκείνους χρόνους τῆς ἱστορίας τοῦ γένους. Οὗτος εἶναι πιστὸν τέκνον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας — ἡ περὶ τοῦ ἀντιθέτου μαρτυρία τοῦ Συροπούλου ἐν τῷ στόματι τοῦ Βησσαρίωνος, βλ. σ. 14, σημ. 7, δημιουργεῖ ἀπορίας, διότι δὲν ἐπιβεβαιοῦται ἄλλοθεν — καὶ ῥητῶς διακρίνει παρὰ τὰς ἀπόψεις συγχρόνων καινοτόμων ἀνθρωπιστῶν τὴν περιοχὴν τῆς πίστεως ἀπὸ τῆς ἐκ τῶν ἐπιστημῶν λογικῆς ἀποδείξεως, ἂν καὶ αἱ γνώσεις του εἰς τὸν τομέα αὐτὸν ἦσαν ἐξαιρετικῶς πολλαί. Ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ θρηνουμένου λογίου φίλου του Θεοδώρου Ἀντιοχίτου εὑρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ τονίσῃ τὴν ὀρθὴν στάσιν ἔναντι τοῦ θέματος αὐτοῦ : *Πάντα γάρ, ὥσπερ ἔφην, διεξελθὼν τὰ μαθήματα καὶ οὐδὲν παρελθὼν τῶν σχολῆς τινος ἀξίων οὐκ ἐφυσήθη τὴν γνώμην ὑπὸ τῆς ἀπονοίας οὐδὲ τὴν ἔξω σοφίαν ὕλην ἐποιήσατο κατὰ τῆς εὐσεβοῦς πίστεως, παίζων ἐν τοῖς δόγμασι τῆς ἀληθείας ὥσπερ ἐν πεττοῖς ἢ κύβοις τισὶ... αὐτός τε ἐν ὅροις τῆς εὐσεβοῦς διέμενε πίστεως τὴν ἐν τοῖς τοιούτοις καινοτομίαν ὡς ἀνωφελῆ καθάπαξ καὶ εἰς αὐτὰ τὰ καιριώτατα βλάπτουσαν ἀποστρεφόμενος* (147,142 - 148,154). Καὶ τὸ μέλλον τοῦ γένους ἀνησυχεῖ αὐτόν, διότι ἡ τουρκικὴ κατάκτησις ἐκτὸς τῆς συνεπαγομένης ἀνοσίας δουλείας εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ σαρώσῃ καὶ τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν. Ἐν τῇ ἐπ. 19, *τῷ πρωτονοταρίῳ Βερροίας διακόνῳ κυρῷ Ἰωάννῃ τῷ Ταρρωνᾷ*, γράφει : *Συναπολαύετε δὲ καὶ ὑμεῖς ἔτι κακῇ τύχῃ βαρβάροις ἀνοσίοις ἀναγκαζόμενοι δουλεύειν, ὥστε θαυμάζω, εἰ μὴ καιροῦ προϊόντος καὶ τὰ τῆς φωνῆς ὑμῖν ἤδη προσαπολεῖται ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν βάρβαρον τὴν μεταβολὴν ὑπομείναντα· νῦν ὡς ἀληθῶς, ἵνα καὶ κατατρυφήσω μικρὸν ἐν τοῖς θρήνοις, ἔδει τῆς Ἀθηναίων πόλεως εἰς ἐλευθερίαν· οὐ γάρ ἐστιν ἀλλότριον τὸ παράδειγμα τῆς νῦν καθεστώσης Τύχης, εἴπερ καὶ τόθ' ὁμοίως ὥσπερ καὶ νῦν Πέρσαι τὴν Ἑλλάδα διήρπαζον, νῦν τοῦ γενναίου λήματος ἐκείνου, νῦν Θεμιστοκλέα τὸν Νεοκλέους κατὰ Περσῶν τῇ ἰδίᾳ συνέσει χρώμενον φαίνεσθαι, καὶ εἶναι τὸν πόλεμον ἀρετῆς πρὸς πλοῦτον καὶ φρονήματος ἑλληνικοῦ πρὸς βαρβάρων ὑπερήφανον στρατιὰν* (169,25-34).

Τέλος χρήσιμοι πίνακες προσώπων καὶ πραγμάτων, ἑλληνικῶν ὅρων καὶ μνημονευομένων χωρίων συγγραφέων (σσ. 245 - 256) καθιστοῦν εὔχρηστον τὸ ἔργον, τὸ ὁποῖον καταλαμβάνει ἰδιαιτέραν θέσιν ἐν τῇ συγχρόνῳ ἐρεύνῃ καὶ δύναται καὶ ἀπὸ ἀπόψεως μεθόδου νὰ προσφέρῃ πολλά.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΙΩ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ

John W. Barker, Manuel II Palaeologus (1391 - 1425) : A Study in Late Byzantine Statesmanship. Rutgers University Press. New Brunswick - New Jersey (1919), 8ον, σσ. LIII + 614 (33 εἰκ. ἐντὸς κειμένου).

Ἀπὸ τοῦ 1853, ὅτε εἶδεν ἐν Παρισίοις τὸ φῶς τό, πεπαλαιωμένον ἤδη, ἔργον τοῦ Jules Berger de Xivrey, Mémoire sur la vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paléologue, δὲν εἶχεν εἰσέτι ἀφιερωθῆ εἰς τὸν Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγον, σημαντικὴν ἄλλως προσωπικότητα καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ εἰς τὰ γράμματα, εἰδικὴ διεξοδικὴ μελέτη, ἂν καὶ τὸ λογοτεχνικόν του ἔργον ἐνωρὶς ἐκίνησε τὸ διαφέρον λογίων ὡς τοῦ É. Legrand, τοῦ Σπ. Λάμπρου καὶ ἐσχάτως τοῦ R. J. Loenertz καὶ τοῦ E. Trapp. Ἡ ὑπὸ τοῦ Loenertz ἔκδοσις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Δημητρίου Κυδώνη, διδασκάλου τοῦ Μανουήλ, παρέσχε νέον ὑλικόν, ἐν πολλοῖς δ' ἐπ' αὐτῆς ἐβασίσθη ἡ ἐργασία τοῦ G. T. Dennis, The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382 - 1387, Rome 1960.

Τὸ κενὸν τοῦτο ἦλθε νὰ ἀναπληρώσῃ κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῶν συγχρόνων δεδομένων τὸ ἀνωτέρω ἔργον τοῦ καθηγητοῦ J. Barker. Ἀποβλέπων κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν ἀπὸ πολιτικῆς πλευρᾶς παρουσίασιν τοῦ ἀνδρὸς προσφέρει οὐχ ἧττον σπουδαίας σημασίας συμβολὴν καὶ εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῆς ἐν τοῖς γράμμασιν ἐνασχολήσεως αὐτοῦ, διότι τοῦτο μὲν ἐκμεταλλεύεται τὸ ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Μανουὴλ ὑλικόν, τοῦτο δὲ τοποθετεῖ ἕκαστον αὐτῶν ἐπὶ ἀσφαλοῦς χρονολογικῆς βάσεως. Εἰδικῶς εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῆς προσωπικότητος αὐτοῦ καὶ ὡς λογοτεχνικῆς φυσιογνωμίας εἶναι ἀφιερωμένον τὸ κεφάλαιον 7 (σσ. 395 - 439). Κατὰ τὸν συγγραφέα ὁ Μανουὴλ ὑπῆρξεν ἄνθρωπος εὐγενὴς καὶ ἀκέραιος, εὔσπλαγχνος ἡγεμὼν ταλαιπώρου λαοῦ, ῥεαλιστής, τίμιος καὶ ἔχων βαθέως ἐρριζωμένας πνευματικὰς καὶ ψυχικὰς δυνάμεις. Ἦτο λόγιος, συγγραφεύς, ἀλλὰ καὶ δυναμικὸς ἀνὴρ τῆς πράξεως. Ἀντίστοιχον περίπτωσιν κατὰ τὸ παρελθὸν εὑρίσκει μόνον εἰς τὸν Μάρκον Αὐρήλιον καὶ οὐχὶ εἰς τὸν Λέοντα Γ΄ τὸν Σοφόν, τὸν Κωνσταντῖνον Ζ΄ τὸν Πορφυρογέννητον, τὸν Θεόδωρον Β΄ Λάσκαριν ἢ τὸν Ἰωάννην ΣΤ΄ Καντακουζηνόν, οἵτινες δὲν παρουσίασαν τὴν αὐτὴν εὐδοκίμησιν εἰς ἀμφοτέρους τοὺς τομεῖς.

Τὸ ἔργον προλογιζόμενον (σσ. VII - VIII) ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀμερικῇ διαπρεποῦς καθηγητοῦ Peter Charanis ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον παρουσιάζεται ὡς ἑξῆς: Μετὰ τὴν πρόταξιν α') χρονολογικοῦ πίνακος τῶν κατὰ τὸν βίον τοῦ Μανουὴλ κυριωτέρων γεγονότων (σσ. XIX - XXXV) καὶ β') ἐκτενοῦς εἰσαγωγῆς, ἔνθα συζητοῦνται τὰ προβλήματα καὶ ἀξιολογοῦνται αἱ πηγαὶ (σσ. XXXVII - LIII), ἐν τοῖς ἑπομένοις κεφαλαίοις (1 - 6, σσ. 1 - 394) γίνεται ἐξονυχιστικὴ ἔρευνα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ποικίλων πηγῶν τοῦ βίου τοῦ Μανουὴλ καὶ παραλλήλως τῶν σχετικῶν πλευρῶν τῆς συγχρόνου ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου μετὰ παραθέσεως πολλῆς χρησίμου βιβλιογραφίας. Ἄρχεται ἀπὸ τοῦ 1350, ἔτους γεννήσεως τοῦ Μανουὴλ Β' (27 Ἰουνίου). Συζητεῖ τὴν κατάστασιν τῆς Βαλκανικῆς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Στεφάνου Δουσὰν (1355), τὰς ἐπαφὰς μετὰ τῆς Δύσεως τοῦ Ἰωάννου Ε', αἵτινες ὡδήγησαν εἰς μετάβασιν αὐτοῦ εἰς Οὐγγαρίαν (1366 - 1367) καὶ εἰς Ῥώμην - Βενετίαν (1369 - 1371), τὰς δυναστικὰς ἔριδας μεταξὺ Ἰωάννου Ε' καὶ τοῦ υἱοῦ του Ἀνδρονίκου Δ'. Λεπτομερῶς δὲ καὶ διὰ κριτικῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν πηγῶν ἐκθέτει τὰ σχετιζόμενα πρὸς τὸν Μανουὴλ γεγονότα.

Οὗτος ἀπὸ τοῦ χειμῶνος 1371 - 1372 καὶ μέχρι τοῦ 1373 εὑρίσκεται ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἧς ἀνέλαβε τὴν διοίκησιν διὰ χρυσοβούλλου τοῦ Ἰωάννου Ε'. Ἐν τῷ μεταξὺ τὸ 1371 εἰς τὴν μάχην τοῦ Ἕβρου, καθ' ἣν ἡττήθησαν οἱ Σέρβοι ὑπὸ τοῦ Μουρὰτ Α' τὸ Βυζάντιον ὑπὸ τὸν Ἀνδρόνικον Δ' ἐτήρησε μᾶλλον φιλοτουρκικὴν πολιτικὴν καὶ παρέσχε τοῖς Τούρκοις ὡς βάσιν ἐξορμήσεως τὴν Καλλίπολιν. Δὲν παρεδόθη αὐτοῖς τότε, ἀλλὰ τὸ 1376 ὑπὸ τοῦ βασιλεύοντος Ἀνδρονίκου Δ', ὅτε καὶ ἐγράφη ὁ λόγος τοῦ Δημητρίου Κυδώνη περὶ τῆς μὴ παραδόσεως τῆς Καλλιπόλεως, καὶ οὐχὶ τὸ 1371, ὅτε ὁ Κυδώνης εὑρίσκετο ἐν Βενετίᾳ.

Μετὰ τὸ 1371 ἡ βυζαντινὴ πολιτικὴ ἔναντι τῆς Δύσεως μεταβάλλεται. Ὁ Ἰωάννης Ε' πρὸ τοῦ ἰσχυροῦ τουρκικοῦ κινδύνου καὶ τῆς ἀδυναμίας τῆς Δύσεως ὅπως ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς ἐκκλήσεις βοηθείας ἐστράφη πλέον εἰς συνεννοήσεις μετὰ τῶν Τούρκων, εἰς τοὺς ὁποίους καὶ καθίσταται σχεδὸν ὑποτελής. Ἕνεκα δὲ τῶν στασιαστικῶν τάσεων τοῦ Ἀνδρονίκου Δ' κατέστησε διάδοχον τὸν Μανουὴλ ἀπὸ τοῦ 1373 καὶ συμβασιλέα (25 Δεκεμβρίου 1373). Ὁ Ἀνδρόνικος Δ' καὶ ὁ υἱός του Ἰωάννης Ζ' βασιζόμενοι εἰς τὴν βοήθειαν Γενουατῶν καὶ Τούρκων θὰ ἐξακολουθήσουν τὸν ἀγῶνα μετὰ παροδικῶν ἐπιτυχιῶν καὶ περιοδικῶν συμβιβασμῶν, ἐνῷ πλέον ἔχει καταστῇ ἰσχυρὰ ἡ θέσις τοῦ Μανουὴλ εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ κράτους. Ἀντικατεστάθη ὅμως προσωρινῶς διὰ τοῦ Ἀνδρονίκου μετὰ τὴν συμφιλίωσιν τοῦ 1381. Κατόπιν τούτου τὸ 1382 μετέβη μυστικῶς εἰς Θεσσαλονίκην, ἔνθα παρέμεινε μέχρι τοῦ 1387 προβαίνων εἰς μεμονωμένας ἐνεργείας κατὰ τῶν Τούρκων. Ἐγκατέλιπεν ὅμως τὴν πόλιν τὸ 1387 καταληφθεῖσαν ὑπ' αὐτῶν.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου Ε' τὸ 1391 γίνεται κύριος τοῦ θρόνου ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἡ βασιλεία του (1391 - 1425) εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐγνώρισε δυσκόλους ἡμέρας. Ἡ Κωνσταντινούπολις ἐπολιορκήθη δὶς (1394 καὶ 1422), τῆς τουρκικῆς ἀπειλῆς καθισταμένης ὁσημέραι ἰσχυροτέρας παρὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Ταμερλάνου καὶ τῶν ἐπισυμβασῶν δυναστικῶν ταραχῶν τῶν Τούρκων, καθ' ἃς οἱ ἐν Βυζαντίῳ ὑπεστήριζον ἢ ὑπεκίνουν τοὺς ἀνταπαιτητὰς τοῦ σουλτανικοῦ θρόνου. Ἡ συνεννόησις μετὰ τῆς Δύσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Μανουὴλ ἀπέδωσε μεγάλην σημασίαν, μὴ προβὰς ὅμως εἰς ἐνεργείας εἰς βάρος τῆς Ὀρθοδοξίας, δὲν ἀπέφερεν ἀξίους καρπούς. Ὁ ἴδιος ἐταξίδευσε μέχρις Ἀγγλίας (1400 - 1402), ἐκπρόσωποί του δὲ ἐξηκολούθησαν τὰς ἐπαφὰς μετὰ τοῦ πάπα καὶ ἄλλων προσωπικοτήτων, ὡς ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς, ὁ Ἀλέξιος Βρανᾶς, ὁ Μανουὴλ Φιλανθρωπηνός, ἢ μετέσχον τῆς συνόδου τῆς Κωνστάντζης (1416), ὡς ὁ Νικόλαος Εὐδαιμονοϊωάννης καὶ ὁ Ἰωάννης Βλαδύντερος.

Ἐσωτερικῶς ἐπεδίωξε τὴν ἐνίσχυσιν τῶν ὑπολειφθεισῶν δυνάμεων τοῦ κράτους καὶ τὴν ὀχύρωσιν τῆς Πελοποννήσου, ἀντιμετώπισε ταραχὰς ἐκ τοῦ Ἰωάννου Ζ', κατέστησε δὲ τὸν υἱόν του Ἰωάννην Η' συμβασιλέα (1421), ὅστις μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν Τούρκων ἐκ τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετέβη εἰς Βενετίαν τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1423, ἐκεῖθεν δὲ εἰς Μιλᾶνον καὶ βόρειον Ἰταλίαν, εἰς Οὐγγαρίαν καὶ διὰ τοῦ Δουνάβεως καὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου ἐπέστρεψεν εἰς Κωνσταντινούπολιν (Νοέμβριος 1424). Τὸ ἑπόμενον ἔτος (21 Ἰουλίου;) ὁ Μανουὴλ γενόμενος μοναχὸς καὶ λαβὼν τὸ ὄνομα Ματθαῖος ἀπέθανε καὶ ἐτάφη ἐν τῇ μονῇ τοῦ Παντοκράτορος.

Οὕτως ἐκ τῆς ταραχῆς τῶν καιρῶν, τῆς συγχύσεως τῶν γεγονότων καὶ τῆς πάλης τῶν δυνάμεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὸς ἐπιβίωσιν ἐξάγεται καὶ ἀξιολογεῖται ἡ προσωπικότης τοῦ τελευταίου λογίου βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, ὅστις ἦτο μὲν ἐκ τῶν πεπροικισμένων πολιτικῶν ἀνδρῶν τοῦ Βυζαντίου, ἀλλ' ἐβασίλευσεν ὅτε πλέον δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ τεθοῦν ὑπὸ ἔλεγχον αἱ ἀπειλοῦσαι τὸ κράτος δυνάμεις. Ἡ ἐγκαθίδρυσις τῶν Ὀθωμανῶν ἐπὶ τῆς Βαλκανικῆς εἶχεν ἤδη σημάνει τὸ τέλος. Ἔδειξεν ὅμως καρτερικότητα καὶ ἀντιμετώπισε τοὺς καιροὺς γενναίως. Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τῆς δραστηριότητός του ἐπεδίωξε τὴν ἀνάσχεσιν τῆς προόδου τῶν Τούρκων· μὴ δυναμένης ὅμως πρὸς τοῦτο νὰ ἐπιτευχθῇ συνεννοήσεως τῶν ὀρθοδόξων τῶν Βαλκανίων ἐχρησιμοποίησε τὴν πολιτικὴν προσεγγίσεως πρὸς τὴν Δύσιν ὡς τὸ ἔσχατον μέσον, ἐνῷ παραλλήλως ἐπεχείρησε νὰ ἐπιτύχῃ περιοδικῶς εἰρηνικὴν συνύπαρξιν ἢ νὰ ἐνισχύσῃ τὰς διασπαστικὰς δυνάμεις τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους. Τὸ θέμα τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν ἐχειρίσθη μετὰ συνέσεως καὶ προφυλάξεως, οἵαν π.χ. δὲν ἐπέδειξαν οὔτε ὁ πατήρ του Ἰωάννης Ε' οὔτε ὁ υἱός του Ἰωάννης Η'. Ὑπῆρξεν ἐκ τῶν ἱκανῶν ἐκείνων ἡγεμόνων, τοὺς ὁποίους τὸ Βυζάντιον εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ παρουσιάζῃ ἐν περιόδοις κρίσεων, καὶ νὰ ἀποδεικνύῃ δι' αὐτῶν τὴν ζωτικότητα τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Τὸ ἔργον συμπληρούμενον ἐν ἐπιμέτρῳ δι' XXIV μικρῶν πραγματειῶν (σσ. 443 - 551), ἐν αἷς γίνεται διεξοδικώτερος λόγος θιγέντων ἐν τοῖς προηγουμένοις θεμάτων ἢ ἐκδίδονται κείμενα, κατακλείεται διὰ βιβλιογραφίας (σσ. 552 - 578), πίνακος τῶν συζητηθέντων ἢ μερικῶς μεταφρασθέντων ἔργων τοῦ Μανουὴλ (σσ. 579 - 581) καὶ γενικοῦ πίνακος ὀνομάτων, ὅρων καὶ πραγμάτων (σσ. 582 - 614). Εἶναι προφανὴς ἡ χρησιμότης του οὐ μόνον διὰ τὰς περὶ τὸν Μανουὴλ Β' γνώσεις ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς προσφερομένας ἀκριβεῖς πληροφορίας ἐπὶ προσώπων καὶ πραγμάτων τῶν ὑστέρων παλαιολογείων χρόνων.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΙΩ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ

Στυλιανοῦ Γ. Παπαδοπούλου, Συνάντησις Ὀρθοδόξου καὶ Σχολαστικῆς Θεολογίας (ἐν τῷ προσώπῳ Καλλίστου Ἀγγελικούδη καὶ Θωμᾶ Ἀκινάτου), Θεσσαλονίκη 1970, 8ον, σσ. 198 [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, ἀρ. 4].

Ὁ ιδ´ αἰὼν εἶναι διὰ τὸ Βυζάντιον ἐποχὴ πλουσίας πνευματικῆς ζωῆς, κυρίαν ἔκφρασιν τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ τὸ κίνημα τοῦ ἡσυχασμοῦ μετὰ τῶν σχετικῶν θεολογικῶν ἐρίδων καὶ τῆς δαψιλοῦς παραγωγῆς ἔργων νηπτικῶν καὶ ἀντιρρητικῶν.

Τῆς τελευταίας αὐτῆς κατηγορίας ἔργον συνέγραψε καὶ ὁ Κάλλιστος Ἀγγελικούδης, ἱερομόναχος ζήσας ἐν Μελενίκῳ τὸ β´ ἥμισυ τοῦ ιδ´ αἰῶνος, ἐπιγράψας αὐτὸ *«κατὰ τοῦ καθ' Ἑλλήνων δῆθεν λεγομένου βιβλίου Θωμᾶ Λατίνου»* [1], ὅπου ἀναιροῦνται θέσεις τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου περιεχόμεναι εἰς τὸ φιλοσοφικοθεολογικὸν ἔργον αὐτοῦ *«Summa contra Gentiles»*, γενόμενον γνωστὸν εἰς τοὺς βυζαντινοὺς θεολόγους διὰ τῆς μεταφράσεως εἰς ἑλληνικὴν τοῦ Δημητρίου Κυδώνη.

Τινὰ τῶν προβλημάτων, ἅτινα ἐξετάζουν ὁ Ἀκινᾶτος καὶ ὁ Κάλλιστος, ἐκ τῆς ἰδίας βεβαίως ἕκαστος ἀπόψεως καὶ δογματικῆς τοποθετήσεως, εἶναι καὶ τὰ γενόμενα τότε ἀντικείμενον πολλῶν συζητήσεων, ὡς τὰ περὶ ἁπλότητος καὶ συνθέσεως ἐν τῷ Θεῷ, τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ, τοῦ ἀκτίστου φωτός, τῶν σχέσεων τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος, τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφύονται καὶ ἄλλα, εἰδικώτερα μὲν οὐχ ἧττον δὲ σπουδαῖα.

Συμβολὴν εἰς τὴν συγκριτικὴν μελέτην τῆς δυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς-ὀρθοδόξου θεολογικῆς σκέψεως ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἀνωτέρω ἐργασία, ὅπου ὁ συγγραφεὺς ἐπιτυγχάνει ἐκθέτων τὰς διδασκαλίας τοῦ Θωμᾶ καὶ τοῦ Καλλίστου νὰ δώσῃ καὶ τὴν γενικωτέραν εἰκόνα τῶν πνευματικῶν τάσεων τῆς ἐποχῆς ὡς καὶ τῆς συγκρούσεως τῶν ἑκατέρωθεν γνωμῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως.

Τὸ ἔργον μετὰ βραχεῖαν εἰσαγωγὴν διαιρεῖται εἰς ς´ κεφάλαια, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο πρῶτα ἀποτελοῦν κατατοπιστικὴν εἰσήγησιν εἰς τὴν πνευματικὴν κατάστασιν καὶ τὰ σχετικὰ θεολογικὰ ῥεύματα ἐν τῇ Δύσει καὶ τῷ Βυζαντίῳ κατὰ τὸν ιγ´ καὶ τὸν ιδ´ αἰῶνα ἀντιστοίχως. Εἰς τὰ ἑπόμενα ὁ συγγραφεὺς ἀκολουθῶν τὸν Κάλλιστον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σειρὰν ἀναιρέσεως τῶν θέσεων τοῦ Θωμᾶ χωρεῖ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἀνωτέρω ἀναφερθέντων προβλημάτων.

1. Ἐκδ. Στ. Γ. Παπαδοπούλου, Καλλίστου Ἀγγελικούδη κατὰ Θωμᾶ Ἀκινάτου, Ἀθῆναι 1970 (βλ. κατωτέρω).

Ὁ Θωμᾶς γενικῶς ὑποστηρίζει ὅτι ἡ πίστις δὲν εἶναί τι τὸ ἀντιμαχόμενον τὴν φυσικὴν δύναμιν τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, ὅτι *«τὰ ἐκ τῆς θείας Ἀποκαλύψεως πίστει γνωσθέντα οὐ δυνατὸν ἐναντία τῇ φυσικῇ εἶναι γνώσει»* καὶ ὅτι ἁρμονία ὑπάρχει παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ μεταξὺ πίστεως καὶ γνώσεως, ὅτι *«οὐδενὶ ἀνθρώπῳ δόξα ἢ πίστις παρὰ Θεοῦ ἐντεθήσεται, τῇ φυσικῇ γνώσει ἐναντιουμένη»*. Ὁ Ἀγγελικούδης ὅμως μακρὰν τῆς νοησιοκρατίας τῆς Δύσεως καὶ ἀφιερωμένος εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς πρὸς Θεὸν ἀναβάσεως ἐξ ἐμπειρίας πλέον ὁμιλεῖ περὶ τῆς παντελοῦς ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρώπου ὅπως διὰ τοῦ λογικοῦ καὶ μόνου πλησιάσῃ τὴν σφαῖραν τοῦ θείου. Ἀκριβῶς ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου ὁ Κάλλιστος καὶ ἐσωτερικῶς γνωρίζων τὰς μυστικὰς ἀληθείας δὲν προσπαθεῖ νὰ ἑρμηνεύσῃ αὐτὰς κατὰ τοὺς νόμους τῆς ἀνθρωπίνης λογικῆς ἢ νὰ ὑπαγάγῃ εἰς οἱονδήποτε φιλοσοφικὸν σύστημα, ἀλλὰ κατανοεῖ καὶ δέχεται αὐτὰς ὡς ἔχουν.

Συγκεκριμένως ἡ ἀλήθεια τῆς ὑπάρξεως ἐν τῷ Θεῷ θείας οὐσίας ἀμεθέκτου καὶ ἀκτίστων μεθεκτῶν ἐνεργειῶν ἐνῷ δὲν ἀποτελεῖ διὰ τὸν Κάλλιστον θέμα ἐρεύνης ἀλλὰ πίστεως, εἰς τὸν Θωμᾶν ἡ παραδοχή της δημιουργεῖ λογικὰς δυσκολίας· διὸ καὶ καταλήγει οὗτος εἰς τὸ νὰ δέχηται ἐν τῷ Θεῷ καθαρὰν οὐσίαν μόνον, φοβούμενος μὴ ὁμολογήσῃ σύνθεσιν ἐν τῷ Ἁπλῷ. Διὰ τὸν Κάλλιστον ἰσχύει τὸ τοῦ Ἰουστίνου ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι *«ὑπὲρ σύνθεσιν»*. Ἐξ ἄλλου ἡ παραδοχὴ τῆς ὑπάρξεως θείας οὐσίας μόνης ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Θεὸς ἐκχέει τὴν οὐσίαν αὐτοῦ κατὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου εἰς τὰ ὄντα, πρᾶγμα ἄτοπον διὰ τὴν ὀρθόδοξον σκέψιν καὶ ὅτι ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ θέαν καὶ ἕνωσιν αὐτοῦ μετὰ τῆς θείας οὐσίας, φύσει δηλαδὴ καὶ ὄχι θέσει θεοποίησιν αὐτοῦ, ὅπερ καὶ βλάσφημον.

Ὁ Κάλλιστος κατὰ τὸν Παῦλον θεωρεῖ τὴν σοφίαν τοῦ κόσμου τούτου μωρανθεῖσαν καὶ ἑπομένως τὸν νοῦν ἀνίκανον νὰ κατανοήσῃ τὸ μυστήριον τοῦ Θεοῦ. Δι' αὐτὸν καὶ δι' ὅλους τοὺς ἡσυχαστὰς ἡ καρδία εἶναι τὸ μέρος τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, ὅπου φανεροῦται ὁ Θεός, ἐδῶ συντελεῖται ἡ ἀνακαίνισις τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ συμφιλίωσις αὐτοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ ὄχι ὅπως θέλει ὁ Θωμᾶς διὰ τοῦ νοῦ καὶ μάλιστα μὴ ἐπελθούσης τῆς ἀναγκαίας ἀναγεννήσεως διὰ τῆς καθαρτικῆς δυνάμεως τῶν μυστηρίων καὶ τῆς ἀπελευθερώσεως αὐτοῦ ἐκ τῆς δουλείας τοῦ διαβόλου, εἰς ἣν περιέπεσε διὰ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος.

Τοιουτοτρόπως ἐνῷ διὰ τὸν Κάλλιστον εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ μέθεξις τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν ἐνεργουμένη ἐν καθαρᾷ καρδίᾳ καὶ συντελουμένη καὶ ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ, ὁ Θωμᾶς εὐδαιμονίαν ὀνομάζει τὴν θέαν τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, πρὸς ἣν ὡς πρὸς τὸ ἀκίνητον τείνει ὁ ἄνθρωπος καὶ ἠρεμεῖ μόνον, ὅταν ἐπιτύχῃ τὴν ἕνωσιν μετ' αὐτῆς· αὕτη ὅμως δὲν πραγματοποιεῖται πλήρως ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ οὐδὲ διὰ τῆς πίστεως μόνης,

ἥτις οὖσα *«πραγμάτων ἐλπιζομένων ὑπόστασις»* ἐπιτείνει μᾶλλον τὴν ἔφεσιν πρὸς θέαν αὐτῶν παρὰ ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν ἠρεμίαν, εἰς ἣν φέρει ἡ παῦσις τῆς κινήσεως τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ ποθούμενον.

Ἄλλην ἀφορμὴν ἐκθέσεως ὑπὸ τοῦ Καλλίστου τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας παρέχει ὁ Θωμᾶς διὰ τῶν ἀπόψεων αὐτοῦ περὶ πρωταρχικῆς συμβολῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου καὶ περὶ ἐκπορεύσεως αὐτοῦ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πρῶτον ὁ Κάλλιστος ἀπαντῶν διδάσκει τὸ ἑνιαῖον τῆς Ἁγίας Τριάδος καὶ κατὰ τὴν Δημιουργίαν καὶ δίδει τὴν θέσιν τοῦ τελειωτοῦ εἰς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα. Τὴν δὲ δευτέραν κακοδοξίαν τοῦ Θωμᾶ ἀποδίδει εἰς τὴν ἀδυναμίαν αὐτοῦ νὰ κατανοήσῃ τὴν ὕπαρξιν «προσωπικῶν» ἰδιωμάτων τῶν τριῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος μὴ σχετιζομένων πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν, ἥτις παραμένει ἡ αὐτὴ καὶ ἐν τοῖς τρισίν, ἀλλ᾽ ἀναφερομένων εἰς τὰς ὑποστάσεις μόνον. Οὕτω καὶ ἡ ἐκπόρευσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος οὖσα προσωπικὴ ἰδιότης τοῦ Πατρὸς δίδεται ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ καὶ εἰς τὸν Υἱὸν διὰ τῆς δικαιολογίας τοῦ ὁμοουσίου Αὐτοῦ πρὸς τὸν Πατέρα ὡς «φυσικὴ» ἰδιότης.

Τὸ βιβλίον τοῦ κ. Στ. Παπαδοπούλου χαρακτηριζόμενον δι᾽ ἀκριβολόγου ἐκφράσεως, ἀλλὰ καὶ ἁπλότητος καθιστώσης αὐτὸ προσιτὸν καὶ εἰς ἀναγνώστην μὴ μελετήσαντα εἰδικῶς ἐπὶ τοῦ θέματος ἀποτελεῖ συμβολὴν ἀξιόλογον εἰς τὴν μελέτην γενικῶς τῆς ἀντιρρητικῆς γραμματείας τῆς ἐποχῆς τῶν σχετικῶν θεολογικῶν ἐρίδων καὶ εἰδικῶς τοῦ ἔργου τοῦ Καλλίστου Ἀγγελικούδη. Παρατηρητέον ἐν τέλει ὅτι λίαν εὐστόχως ὁ συγγραφεὺς εἰσάγει πρὸς δήλωσιν τῆς θεολογίας τοῦ ιδ΄ αἰῶνος τὸν ὅρον «θεολογία τῆς θεοπτίας» ἀντὶ τῶν γνωστῶν «παλαμικὴ» ἢ «ἡσυχαστικὴ» θεολογία.

ΑΝΔΡΕΑΝΗ ΚΟΥΡΟΥΣΗ

Στυλιανοῦ Γ. Παπαδοπούλου, Καλλίστου Ἀγγελικούδη κατὰ Θωμᾶ Ἀκινάτου (Εἰσαγωγή, κείμενον, κριτικὸν ὑπόμνημα καὶ πίνακες), Ἀθῆναι 1970, 8ον, σσ. 321.

Παραλλήλως πρὸς τὸ προηγούμενον βιβλίον του «Συνάντησις Ὀρθοδόξου καὶ Σχολαστικῆς Θεολογίας» ὁ συγγραφεὺς ἐξέδωκε καὶ τὸ ἀνωτέρω ἔργον τοῦ Ἀγγελικούδη, ἀπρόσιτον εἰς τοὺς μελετητὰς μέχρι τοῦδε, διασωθὲν μόνον δι᾽ ἑνὸς κώδικος, τοῦ ὑπ᾽ ἀρ. 337 τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων.

Ἀξιόλογος ἔκδοσις ἀφ᾽ ἑνὸς διὰ τὴν ἀρτιότητά της καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου διὰ τὴν παρουσίασιν κριτικῶς λίαν ἐνδιαφέροντος θεολογικοῦ ἔργου ἐξετάζοντος θεμελιώδη προβλήματα τῆς θεολογίας τοῦ ιδ΄ αἰῶνος καὶ διευκρινοῦντος τὰς θέσεις τῆς Ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς πίστεως ἔναντι τῆς Σχολαστικῆς δυτικῆς σκέψεως.

Τὸ ἐπιμεμελημένον τῆς ἐκδόσεως μαρτυρεῖ ὁ γραφικὸς καὶ πατερικὸς ὑπομνηματισμὸς τοῦ κειμένου, ὡς καὶ αἱ παραπομπαὶ εἰς τὰ ἀντίστοιχα χωρία τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Ἀκινάτου καθὼς καὶ οἱ πίνακες ἐν τέλει τοῦ βιβλίου τῶν χωρίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τῶν Πατέρων καὶ τῶν ὡς ἄνω συγγραφέων.

Τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα, ἀκριβὲς κατὰ τὰ ἄλλα, δὲν θὰ ἔβλαπτεν, ἂν ἔλειπον ἀναφοραὶ διορθώσεων τόνων ἢ πνευμάτων, ὡς *ἰσχύος* ἀντὶ *ἰσχῦος* (σ. 51,25), *οὑτοσὶ* ἀντὶ *οὗτοσὶ* (σ. 34,21), ἢ λέξεων ἐκφερομένων τὸν ιδ΄ αἰῶνα ὁμοῦ: *κατ᾽ ἀρχὰς* ἀντὶ *καταρχὰς* (σ. 62,17 - 18), *τῷ ὄντι* ἀντὶ *τῳόντι* (σ. 34,18), αἱ ὁποῖαι ὡς αὐτονόητοι ἠδύναντο νὰ γίνουν σιωπηρῶς. Ἐπίσης τὸ *ι* τοῦ *μίγνυμι* ἴσως ἔπρεπε νὰ μὴ διορθωθῇ εἰς *ει*, ἐφ᾽ ὅσον ἤδη ἀπὸ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων οἱ γράφοντες ἐχρησιμοποίουν τὸ ἀσθενὲς θέμα *μιγ*- εἰς ὅλους τοὺς τύπους καὶ τὰ παράγωγα τοῦ ῥήματος τούτου. Ἐφ᾽ ὅσον ὁ διὰ τοῦ *ο* τύπος *ὄφελον* (σ. 145,14) τοῦ κώδικος (ἀπαντῶν ἤδη ἐν τῇ Κ. Δ. Α΄ Κορ. δ΄, 8· Β΄ Κορ. ια΄, 1· Γαλ. ε΄, 12) κρίνεται σκόπιμον νὰ διορθωθῇ, θὰ ἦτο προτιμότερον νὰ γραφῇ ὁ συνήθης παρὰ τοῖς δοκίμοις πεζοῖς τύπος τοῦ ἀορίστου *ὤφελον* ἀντὶ τοῦ ποιητικοῦ παρατατικοῦ *ὤφελλον*. Ἐν τέλει σημειοῦμεν ἓν ἀβλέπτημα, κατὰ τὸ ὁποῖον μετὰ τὸ κεφ. 480 τῆς σ. 224 ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἀρίθμησις κεφαλαίων 479, 480 ἐν ταῖς ἑπομέναις σελίσι 225, 226 ἄνευ διακοπῆς τοῦ νοήματος ἢ ἐπαναλήψεως τῶν αὐτῶν.

Εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ ἔργον εἶναι προϊὸν μόχθου λόγῳ τῶν δυσχερειῶν, τὰς ὁποίας ὡς ἐκ τῆς φύσεώς του παρουσίαζε καὶ εὐσυνειδήτου ἐργασίας· εἶναι πραγματικὴ προσφορὰ τοῦ ἐκδότου εἰς τὴν πληρεστέραν γνῶσιν τῆς θεολογίας τοῦ ιδ΄ αἰῶνος, συμπληροῦσα καὶ τὴν σειρὰν τῶν προηγουμένων σχετικῶν πρὸς τὴν συγκριτικὴν μελέτην τῆς ἀνατολικῆς θεολογικῆς σκέψεως ἔργων του.

ΑΝΔΡΕΑΝΗ ΚΟΥΡΟΥΣΗ

Παναγιώτου Ι. Μπούμη, Οἱ Ἐξωκατάκοιλοι ἢ ἐξωκατάκηλοι ἄρχοντες (προέλευσις καὶ νομοκανονικὴ σημασία τῆς διφυοῦς προσωνυμίας), Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 179.

Ἡ ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον πραγματεία εἶναι διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ νέου θεολόγου Παν. Ι. Μπούμη, γενομένη ἀποδεκτὴ ὑπὸ τῆς Θεολο-

γικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἐκ πρώτης δὲ ὄψεως προκαλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀσχολουμένων πρὸς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα καὶ τῶν Βυζαντινολόγων. Στόχος τῆς μελέτης εἶναι ἡ ἑρμηνεία «τῆς αἰνιγματώδους προσωνυμίας 'ἐξωκατάκοι(η)λοι ἄρχοντες'», ἐξεταζομένης διὰ τῆς «ἱστορικοκανονικῆς ὁδοῦ», ὡς ὁ συγγραφεὺς ἐκθέτει εἰς τὸν πρόλογον τοῦ ἔργου.

Ὄντως ὁ ὅρος ἐξωκατάκοιλοι ἐκ τῆς συνθέσεως αὐτοῦ πολὺ ὀλίγον βοηθεῖ εἰς τὴν ἀποκρυπτογράφησιν αὐτοῦ. Ὡς γνωστόν, ἡ μελέτη τοῦ δ.Θ. καὶ Φ. ἀρχιμανδρίτου Χρυσοστόμου Δημητρίου [1], τοῦ εἶτα μητροπολίτου Ζακύνθου καὶ τελικῶς Τριφυλίας καὶ Ὀλυμπίας, προεκάλεσε μακρὰν καὶ βιαίαν κριτικὴν τοῦ μητροπολίτου Παραμυθίας Ἀθηναγόρα [2] καὶ ἀνταπάντησιν αὐτοῦ [3]. Ὁ σ. τῆς παρούσης μελέτης εἰργάσθη συστηματικώτερον καὶ τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν του ἐκθέτει διὰ μακροῦ λόγου μὲ σαφήνειαν, γνῶσιν τῶν πηγῶν, ἐκκαθάρισιν τοῦ ἐδάφους διὰ λογικῆς ἐπιχειρηματολογίας καὶ ἔκθεσιν ἰδίων γνωμῶν, ὥστε ἂν δὲν λύῃ ἐξ ὁλοκλήρου τὸ πρόβλημα, πάντως προάγει τοῦτο ἱκανοποιητικῶς καὶ τὸ φωτίζει ἐκ πολλῶν πλευρῶν αὐτοῦ.

Ἡ διατριβὴ εἶναι διῃρημένη εἰς τρία Κεφάλαια, τῶν ὁποίων προτάσσεται Εἰσαγωγή. Δι' αὐτῆς (σσ. 13 - 33) ἐπιδιώκεται ἱστορικὴ τοποθέτησις τοῦ προβλήματος καὶ δὴ ἔκθεσις τῶν γνωμῶν τῶν ἐπιχειρησάντων ἀπὸ τοῦ 1588 τὴν ἑρμηνείαν τοῦ ὅρου ἐξωκατάκοιλοι ἢ ἐξωκατάκηλοι καὶ κριτικὴ ἐπισκόπησις τῶν κυριωτέρων θεωριῶν, καταλήγουσα εἰς τὴν ἀπόρριψιν τῶν συμπερασμάτων, ἐφ' ὧν στηρίζονται αἱ μᾶλλον ἐπικρατοῦσαι δύο θεωρίαι περὶ προελεύσεως τοῦ ὅρου.

Τὸ Α΄ Κεφάλαιον, «Βασικαὶ προϋποθέσεις διὰ τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος» (σσ. 35 - 65), ὑποδιῃρημένον εἰς 3 μικροτέρας ἑνότητας, ἐπισημαίνει κοινὰ μεθοδολογικὰ σφάλματα τῶν ἐρευνητῶν καὶ διὰ παραθέσεως τῶν σχετικῶν χωρίων, ὅπου ἀπὸ τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος ἀπαντᾷ ὁ ὅρος ἐξωκατάκοιλοι καταλήγει εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς ὑπάρξεως τῶν δύο γραφῶν, ἐξωκατάκοιλος καὶ ἐξωκατάκηλος. Δι' ὃ καὶ διφυὴς χαρακτηρίζεται ὁ ὅρος. Δι' ἱστορικῆς ἐρεύνης περαιτέρω δεκτὸν γίνεται ὅτι αἱ δύο αὗται μορφαὶ ἐχρησιμοποιοῦντο ἀποκλειστικῶς διὰ τοὺς πρώτους ἄρχοντας τοῦ Πατριαρχείου ΚΠόλεως κατὰ τὴν περίοδον 1054 - 1453, ἀλλὰ καὶ ὅτι κατὰ τὸ ἴδιον χρονικὸν

1. Χρυσοστόμου Δημητρίου, Οἱ ἐξωκατάκοιλοι ἄρχοντες τῆς ἐν ΚΠόλει Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1927 [Texte und Forschungen zur Byz. Neugr. Philologie]. Προγενεστέρα μελέτη τοῦ ἰδίου, Μελέτη περὶ χαρτοφύλακος τῆς ἐν ΚΠόλει Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, ἐν Ἀθήναις 1924.

2. Θεολογία Ε΄, 1927, σσ. 346 - 357.

3. Χρ. Δημητρίου, Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῶν ἐξωκατακοίλων, Θεολογία Ϛ΄, 1928, σσ. 166 - 184. Ἡ μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν ἀντιδικία δὲν ἔληξε διὰ τῶν δημοσιευμάτων τούτων.

διάστημα ὅπου ἀπαντᾷ ἡ χρῆσις τοῦ ἐπιθέτου τιμιώτατοι ἄρχοντες νοεῖται ὅτι ἀναφέρεται εἰς τοὺς ἐξωκατακοίλους. Τελικῶς διατυποῦται τὸ συμπέρασμα - πόρισμα, ὅτι «εἰς μίαν ἀναζήτησιν τῆς ἀληθείας δὲν ἐπιτρέπεται νὰ προσθέτῃ ἢ νὰ ἀφαιρῇ τι ὁ ἐρευνητὴς ἐκ τῶν 'δεδομένων' αὐτῷ» (σ. 65). Φυσικὰ πρόκειται περὶ ἀρχῆς ἐπὶ πάσης κατ' ἐπιστήμην ἐρεύνης.

Τὸ Β΄ Κεφάλαιον, «Διερεύνησις τοῦ οὐσιαστικοῦ 'ἄρχοντες'» (σσ. 67 - 119), ἔχει 3 μικροτέρας ἑνότητας μετὰ ὑποδιαιρέσεων. Εἰς τὴν πρώτην ἑνότητα ἐρευνᾶται ἐπιμόνως τὸ ἱστορικὸν νόημα τοῦ ὅρου «ἐξωκατάκοιλοι ἄρχοντες» καὶ διὰ προσκομίσεως πλείστων μαρτυριῶν πιστοῦται ὅτι οὗτος ἀπεδίδετο κατὰ κανόνα εἰς κληρικούς. Ἐφ' ὅσον δὲ ἦσαν κληρικοί, ἀπηγορεύετο νὰ ἀναλαμβάνουν ἀξιώματα καὶ φροντίδας κοσμικοῦ χαρακτῆρος, διότι οἱ κανόνες διακηρύσσουν τὸ ἀσυμβίβαστον ἱερατικοῦ ἀξιώματος καὶ κοσμικῆς ἐξουσίας, ἀλλὰ καὶ ἡ Βυζαντινὴ νομοθεσία ἀπέκλειε τὸν κλῆρον τῶν τοῦ κόσμου. Ὁ σ. ὁρμώμενος ἐκ τοῦ δεδομένου ὅτι τὸ ὀφφίκιον τοῦ οἰκονόμου φέρει τὴν σφραγῖδα τῆς ἀποστολικότητος, συνάγει ὅτι καὶ τὰ ἀξιώματα τῶν ἐξωκατακοίλων ἀρχόντων πάντα πηγάζουν ἐκ τῶν ἀποστολικῶν κανόνων, περαιτέρω δὲ καταλήγει εἰς τὸ ὅτι οἱ ἐξωκατάκοιλοι ἦσαν ἐκκλησιαστικοὶ ὀφφικιοῦχοι, ἐφ' ὅσον ὁ τρόπος τῆς «καταστάσεως» αὐτῶν καὶ αἱ ἁρμοδιότητές των ἦσαν σύμφωνοι πρὸς τοὺς ἀποστολικοὺς καὶ συνοδικοὺς κανόνας (σ. 89). Ἡ στήριξις τῶν γνωμῶν γίνεται δι' ἀναδρομῆς εἰς τὰς πηγάς.

Προκειμένου εἰς τὴν δευτέραν ἑνότητα ν' ἀποδείξῃ ὁ σ. ὅτι οἱ ἐξωκατάκοιλοι ἦσαν πατριαρχικοὶ ἀντιπρόσωποι δημιουργεῖ δύο κλίμακας ἀποδεικτικάς, πρῶτον ὅτι οὗτοι εἶχον ὡρισμένα καθήκοντα καὶ δικαιώματα καὶ δεύτερον ὅτι εἶχον τὴν τιμητικὴν προκαθεδρίαν, ἤτοι νὰ κάθηνται πρὸ τῶν ἀρχιερέων ἐν τῇ συνόδῳ, ἂν μὴ πάντες, πάντως οἱ χαρτοφύλακες ἀσφαλῶς καὶ ἀνέκαθεν, οἱ δὲ λοιποὶ ἐξωκατάκοιλοι πιθανῶς καὶ ἴσως βραδύτερον. Εἰς τὴν τρίτην ὑποδιαίρεσιν ὁ σ. συγκεντρώνει τὸ ἀποδεικτικὸν ὑλικόν του, περὶ τοῦ ὅτι καὶ βασιλικοὶ ἐκπρόσωποι ἦσαν οἱ ἐξωκατάκοιλοι, ἀφοῦ ὑπὸ τοῦ βασιλέως προεβάλλοντο καὶ ἰδίαν θέσιν καὶ ἀποστολὴν εἶχον εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν. Συμπέρασμα τοῦ Κεφ. Β΄ εἶναι, ὅτι ἀπὸ τοῦ 1054 - 1453 οἱ ἐξωκατάκοιλοι ἀνεγνωρίζοντο ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πολιτείας καὶ ὡς βασιλικοὶ ἀξιωματοῦχοι de facto. Ἐν κατακλεῖδι τοῦ ἰδίου κεφαλαίου ὁ σ. ἀποφαίνεται ὅτι προκύπτει ἐκ τῆς ἐρεύνης του ὡς συμπέρασμα, ὅτι «ἡ πιστὴ καὶ ἐπακριβὴς ἑρμηνεία καὶ χρησιμοποίησις τῶν ἱερῶν κανόνων ἀποτελεῖ βασικὴν μέθοδον εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῆς ἀληθείας» (σ. 119). Περιττὸν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι τοιαῦτα ἀποφθέγματα δὲν εἶναι προϊόντα σημερινῆς ἐρεύνης, ἀλλ' ἀλήθειαι, τῶν ὁποίων ἡ ἀξία μᾶλλον ἐκ προοιμίου ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπισημανθῇ, ὥστε ἐφεξῆς νὰ χρησιμοποιῆται.

Διὰ τοῦ Γ΄ Κεφαλαίου, «Ἀνάλυσις τῆς διφυοῦς προσωνυμίας» (σσ.

121 - 159), ὁ σ. ἄγεται πρὸς «τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος». Διὰ σειρᾶς συλλογισμῶν μετ' ἐπικλήσεως τῶν πηγῶν, ὁ σ. φθάνει εἰς τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα.

1. Τὸ α΄ συνθετικὸν τῆς λ. ἐξωκατάκοιλοι πιθανῶς ἐχρησιμοποιήθη πρὸς δήλωσιν τῶν βασιλικῶν ἀρχόντων, τῶν κινουμένων ἔξω τῆς βασιλικῆς αὐλῆς. Ἀρχικῶς μάλιστα θὰ ἐχρησιμοποιήθη ὡς ἐπίρρημα ἔξω, ἀντιστοίχως πρὸς τὸ ἔσω, μεθ' ὃ ἐν συνθέσει.

2. Οἱ ἔξω τῆς αὐλῆς ἄρχοντες εἶχον ἀσφαλῶς γραφεῖα, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰργάζοντο. Ἀλλ' ἀφοῦ τὰ γραφεῖα δὲν ἦσαν ἐντὸς τῆς αὐλῆς (= τῶν ἀνακτόρων), ἔκειντο κατὰ τὰ κοῖλα. Ἡ ἀρχικὴ σύνθεσις παρήγαγεν ἐπίθετον οὐδετέρου γένους, προσδιορίζον τὸ οὐσιαστικὸν ἀξίωμα, ἐλέχθη ἑπομένως ἐξωκατάκοιλον ὀφφίκιον. Ἔξω τῆς αὐλῆς ὀφφίκια νοοῦνται τὰ πατριαρχικά. Κατὰ τὴν οὐσιαστικὴν κυριολεξίαν, ἡ Ἁγία Σοφία, ἡ μεγάλη ἐκκλησία, ἦτο τὸ μέγα χαρτοφυλακεῖον τοῦ Πατριαρχείου. Διέθετε προσκτίσματα, ὅπως καὶ ὑπερῷον, νάρθηκα, κλίτη κλπ., πάντα ἐστεγασμένα διὰ θόλων, ὅπου θὰ ἐφυλάσσοντο ἀρχεῖα καὶ σκεύη κλπ. Ἐκεῖ πιθανώτατα καὶ εἰργάζοντο καὶ διέμενον οἱ ἐξωκατάκοιλοι ἄρχοντες. Πάντα τὰ διαμερίσματα τῆς Ἁγίας Σοφίας κατ' ἀρχιτεκτονικὴν γραμμὴν ὁ σ. θεωρεῖ κοῖλα. Ἡ ἑρμηνεία εἶναι εὐφυής, θὰ ἦτο δὲ ἀσφαλῶς ἀσάλευτος, ἂν ἦτο δυνατὸν νὰ προσκομισθῇ μαρτυρία τις ἱστορική, ὅτι ὄντως ἐκαλεῖτο μὲ τὸ ὄνομα κοῖλον πᾶσα ἢ μερικὴ οἰκοδομὴ τοῦ συγκροτήματος τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν ἐμμέσων στηρίξεων εἶναι εὐλογοφανὴς καὶ ἀξιοπρόσεκτος ἡ προτεινομένη ἑρμηνεία.

Περαιτέρω ὁ σ. προσπαθεῖ νὰ εὕρῃ ἑρμηνείαν τοῦ ἑτέρου τύπου τοῦ ὅρου, δηλ. ἐκ τῆς γραφῆς ἐξωκατάκηλοι, καὶ πιστεύει ὅτι ἔγινε συσχέτισις τῶν ἀξιωμάτων πρὸς τὴν ἀντίθεσιν τῆς βασιλικῆς αὐλῆς, δηλ. τὴν ἔκφρασιν κατὰ τὴν Κέλλαν, τὸ Πατριαρχεῖον, εὑρίσκει μάλιστα εὐχερῆ τρόπον νὰ παρακάμψῃ καθαρῶς γλωσσικὰ προβλήματα. Ἤρχοντο, λέγει, πιθανῶς αἱ δύο ἔννοιαι ταυτοχρόνως εἰς τὴν σκέψιν τῶν λαλούντων, δηλ. ἐξωκατακοίλων καὶ ἐξωκατακήλων. Διὰ τῶν πρώτων ἐνδεχομένως ἀνεζητοῦντο καὶ ἔξω τῆς αὐλῆς ἐργαζόμενοι ὑπὸ κοῖλα οἰκοδομήματα κοσμικοὶ ἀξιωματοῦχοι. Διὰ τῶν δευτέρων δικαίως προσδιωρίζοντο οἱ σύγκελλοι, ἤτοι οἱ κληρικοὶ οἱ ὁποῖοι διέμενον ἔξω τῶν τῶν ἀνακτόρων καὶ κατὰ τὴν πατριαρχικὴν κέλλαν. Οὕτως αἱ δύο ἔννοιαι ἀλληλοσυμπληρούμεναι ἐδήλουν τοὺς ἔξω τῆς Αὐλῆς ἄρχοντας καὶ κατὰ τὰ κοῖλα τῆς Κέλλης ἑδρεύοντας καὶ ὑπουργοῦντας. Ἀλλὰ καί τι πλέον, ἀμφότεροι οἱ ὅροι, διὰ τῆς βαθμιαίας μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ πρώτου εἰς τὸν δεύτερον, παρουσιάζουν τὴν μορφὴν τῆς προϊούσης συναλληλίας εἰς τὰς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος.

Ὁ σ. εἰργάσθη μεθοδικῶς. Χρησιμοποιεῖ μὲ εὐχέρειαν τὰς πηγὰς καὶ

ἔχει γνῶσιν ἐπαρκῆ τῶν βυζαντινῶν πραγμάτων, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διάρθρωσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων. Πλὴν τῆς ἐρευνητικότητος τοῦ σ. διακρίνομεν καὶ εὐφυΐαν καὶ λεπτολόγον ἐξονύχισιν τῶν μαρτυριῶν καὶ συναγωγὴν ἀληθοφανῶν συμπερασμάτων. Καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ παρουσίασις τοῦ ὅρου ὡς διφυοῦς, μὲ προσπάθειαν ἀκριβοῦς γεωγραφικοῦ καὶ ἱστορικοῦ ἐντοπισμοῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ στηριχθῇ τὸ οἰκοδόμημα τῆς τελικῆς λύσεως, ἀποτελεῖ εὐφυὲς εὕρημα ἀξιοπρόσεκτον, καίτοι εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ ὕπαρξις ἀμφοτέρων τῶν τύπων παραλλήλως καὶ σχεδὸν κατὰ τοὺς ἰδίους χρόνους, τοῦ διὰ τῆς γραφῆς η ἀναγνωριζομένου ὡς τοῦ νεωτέρου, δὲν μαρτυρεῖ ἄλλο τι παρὰ ὅτι οἱ χρησιμοποιοῦντες αὐτοὺς ἠγνόουν τὴν κυριολεκτικὴν σημασίαν καὶ προέλευσίν των. Καὶ ἂν τὴν ἠγνόουν αὐτοί, ποὺ ἵσταντο ἐγγύτερον πρὸς τὴν παράδοσιν αὐτῆς, ἀπείρως δυσκολώτερον εἶναι νὰ τὴν ἀναγνωρίσωμεν ἡμεῖς σήμερον μὲ ἀσφάλειαν καὶ βεβαιότητα ἀναντίρρητον. Ἂν τοὐλάχιστον παρήγετο ὁ δεύτερος τύπος διὰ παρετυμολογίας, δηλ. κακοῦ συσχετισμοῦ πρὸς τὸ κέλλα, ἴσως ἦτο γέννημα πολὺ νεώτερον.

Εἰς τὴν προσπάθειάν του ὁ νέος διδάκτωρ νὰ οἰκοδομήσῃ ἐπὶ ὑποθέσεων, εἶναι μὲν ἀξιέπαινος καὶ ἀποδεικνύεται καλὸς χειριστὴς τοῦ ὅλου θέματός του, δὲν ἀποφεύγει ὅμως καὶ κατολισθήσεις τινάς. Οὕτως ἡ ὕπαρξις δύο τύπων ἀντιστοίχως πρὸς τὰς δύο γραφὰς δὲν ἦτο ἀπαραίτητος. Λέγει ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ δεχθῇ καὶ διατηρήσῃ τὰς δύο γραφὰς καὶ μόνον δι' αὐτῶν θὰ λύσῃ τὸ πρόβλημα (σ. 45) καὶ ἐπ' αὐτῆς τῆς βάσεως οἰκοδομεῖ ὄχι διὰ νὰ λύσῃ ἀλλὰ μᾶλλον νὰ διαιωνίσῃ τὸ πρόβλημα. Νομίζομεν ὅτι αἱ σκέψεις τοῦ σ. περὶ συσχετισμοῦ τοῦ ὅρου πρὸς τὴν Κέλλαν (= Πατριαρχεῖον) νοσοῦν. Πρὸς τὸν συσχετισμὸν τοῦτον παρασύρεται ἐξ ἀνυπάρκτων φόβων. Γράφει (σ. 142) : «τὸ β΄ συνθετικὸν («κατὰ τὰ κοῖλα») παρέχει τὸ δικαίωμα νὰ νομίσῃ τις ὅτι ἡ προσωνυμία «ἐξωκατάκοιλοι» κυριολεκτεῖται καὶ ἐπὶ ἄλλων ἀρχόντων, ὡσαύτως ἐργαζομένων κάτωθεν θόλων ἢ καμαρῶν, αἱ ὁποῖαι ὅμως δὲν ἀνῆκον εἰς τὸν πατριαρχικὸν ναὸν ἀλλ' εἰς ἄλλο οἰκοδόμημα...», ἑπομένως δυνατὸν «νὰ ἐννοήσῃ τις τοὺς ἄρχοντας ἑτέρας τινὸς βασιλικῆς ὑπηρεσίας ἢ οἰκήματος...».

Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἀφ' ἧς ἐδόθη, ἂν ἐδόθη, ἡ προσωνυμία ἐξωκατάκοιλοι εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς ἄρχοντας ἢ ὑπαλλήλους, δι' οὓς λόγους ὁ σ. ἐκθέτει, ἐφεξῆς νοεῖται πλέον ἀποκλειστικῶς ὁ ὅρος δι' αὐτοὺς κατ' ἐξοχὴν αὐτούς, μὲ τὴν δυνατότητα ἐφεξῆς νὰ διευρύνεται κατὰ τὰς ἐξελίξεις τῶν πατριαρχικῶν ὑπηρεσιῶν, διότι καὶ παρὰ τὰς μεταβολὰς ὁ ὅρος θὰ παρέμενεν ἐκεῖ ποὺ ἐδόθη ἀρχικῶς. Ἀναπόφευκτον καὶ φυσικὸν ἦτο καὶ τὰ γραφεῖα τοῦ Πατριαρχείου νὰ μεταφερθοῦν καὶ ἄλλαι μεταβολαὶ νὰ γίνουν, καθόλου ἀναγκαῖον ὅμως δὲν ἦτο νὰ μεταβληθῇ ἡ ἅπαξ ἐπικρατήσασα προσωνυμία τοῦ προσωπικοῦ καὶ τοῦ ἀρχοντολογίου, διότι αὐτὴ

καὶ ἐξ ἄλλης αἰτίας ὁρμωμένη, ἐντελῶς νοήματος διαφόρου μιᾶς δεδομένης στιγμῆς, ἦτο πλέον ἐρριζωμένη καὶ ἔμενεν ἀμετακίνητος, διὰ νὰ συνδέῃ τὸ νέον πρὸς τὸ παλαιόν. Οἱ ὅροι ὁμοιάζουν πρὸς τὰ τοπωνύμια. Ὅσα περὶ αὐτὰ συμβαίνουν εἶναι γλωσσικὰ φαινόμενα καὶ μάλιστα εἶναι στοιχεῖα ἄκρως συντηρητικά, διὰ τοῦτο παραμένουν ἀμετάβλητα, ἔστω καὶ ἂν συμβῇ νὰ ἐπέλθῃ τοιαύτη ἐν χρόνῳ μεταβολὴ τῶν θεσμῶν, ὥστε νὰ καταντήσουν νὰ ἐκφράζουν ἐννοίας ὅλως ἀντιθέτους ἐκείνων, διὰ τὰς ὁποίας ἀρχικῶς ἐχρησιμοποιήθησαν.

Εἰς ἄλλα τινὰ σημεῖα ὁ σ. ἔχει περιωρισμένον πεδίον ὁρατότητος, ἐπειδὴ δὲ ὁλόκληρος ἡ διατριβή του εἶναι ἄλυσις σκέψεων, συνδυασμῶν καὶ ὑποθέσεων, κατορθώνει νὰ διέρχεται ἀπὸ ἁπλᾶ πράγματα μετὰ σπουδαιοφανείας, ἐνδιαφερόμενος νὰ φθάσῃ εἰς τὸ ποθούμενον συμπέρασμα. Ὑποστηρίζων π.χ. τὴν κατηγορηματικότητα τῶν κανόνων διὰ τὸ ἀσυμβίβαστον τῆς ἱερατικῆς ἰδιότητος πρὸς τὴν κοσμικὴν ἐξουσίαν καὶ ἐπικαλούμενος τὴν «ἀπόλυτον συμφωνίαν τῶν βασιλικῶν διατάξεων», ἀποφαίνεται ὅτι οἱ πατριάρχαι δὲν ἠνείχοντο τὴν ἀνάμειξιν ἱερωμένων ἐξωκατακοίλων εἰς ὀφφίκια κοσμικὰ (σσ. 72 - 73). Ἐν τούτοις δὲν ἀντελήφθη ὅτι τὰ σημειώματα τῶν πατριαρχῶν ποὺ ἐπικαλεῖται ἐξεδόθησαν, διότι κατεστρατηγοῦντο οἱ κανόνες καὶ ἔπρεπε νὰ γίνῃ συγκράτησις ἀπὸ τοῦ κακοῦ. Σαφεῖς εἶναι οἱ λόγοι Λουκᾶ τοῦ Χρυσοβέργη : «ἐπειδὴ τῶν ἐν κλήρῳ τεταγμένων τινὰς ἔγνωμεν πράγμασι κοσμικοῖς ἐμπλέκοντας ἀκανονίστως ἑαυτούς, τοῖς τοιούτοις παρεγγυώμεθα παύσασθαι τοῦ λοιποῦ...». Τὸ συμπέρασμα τοῦ σ. δὲν χάνει τὴν ἀξίαν του, ὅτι οἱ ἐξωκατάκοιλοι δὲν ἦσαν κοσμικοὶ ἄρχοντες, δὲν ἰσχύει ὅμως τὸ σκεπτικόν του, ὅτι οὐδεὶς ἐκ τῶν ἀξιωματούχων θὰ ἐτόλμα ν' ἀναλάβῃ κοσμικὴν ἀρχήν, «ἄλλως θὰ ἦτο ἀδικαιολόγητος καὶ περιττὴ ἡ ἔκδοσις τῶν διαταγμάτων», ἐνῷ εἰς τὴν πραγματικότητα αὕτη ὠφείλετο εἰς τὴν προσπάθειαν ἀνασχέσεως τοῦ κακοῦ [1].

Ὅτι εἰς τὴν παράθεσιν ἐπισήμων ἐγγράφων ἀπὸ ΙΓ' αἰῶνος ἀναφέρονται ἀξιωματοῦχοι ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, οἷον τῆς Σμύρνης τὸ 1274, τῶν Σερρῶν τὸ 1344, κ.ἄ., ὄχι ὅμως καὶ μὲ τὴν προσωνυμίαν ἐξωκατάκοιλοι, σημασίαν ἔχει ὅτι τὰ ἀξιώματα ὑφίσταντο ἐκ χρόνων παλαιῶν καὶ εἰς τὰς μητροπόλεις καὶ ἐπιβιοῦν καὶ κατὰ τὴν περίοδον τῆς δουλείας [2], ὁπότε οἱ ὀφφικιάλιοι τοῦ Πατριαρχείου θὰ κατα-

1. Ἀμφιβόλου στερεότητος εἶναι ἄλλαι τινὲς γνῶμαι τοῦ σ., οἷον ὅτι ἡ ἔκφρασις «ἀγαπητοὶ υἱοί», ἡ τόσον συχνὴ εἰς πατριαρχικὰ γράμματα καὶ τὴν καθημερινὴν ἐκκλησιαστικὴν γλῶσσαν, ἔχει τὸ νόημα τοῦ ἀντιπρόσωποι, πρὸς οὓς ὀφείλουν νὰ ὑπακούουν οἱ λοιποί, συσχετισθεῖσα πρὸς τὰ λόγια τοῦ Εὐαγγελίου (σ. 93). Μίαν γνώμην τοῦ Ἱεροσολύμων Χρυσάνθου ὁ σ. (σσ. 95 - 96) χαρακτηρίζει ὡς ὑπερβολικὴν καὶ αὐθαίρετον καὶ ἐν τούτοις συνηγορεῖ ὑπὲρ αὐτῆς διὰ λογικῶν ἐπιχειρημάτων.

2. Ὀρθῶς ὁ σ. ἐπικαλεῖται εἰδήσεις τοῦ Μηδείας Θεοφάνους ἀλλὰ δὲν παραπέμπει

στοῦν πανίσχυροι ὑπὸ τὴν διαμόρφωσιν νέας τάξεως πραγμάτων, εἰς τὰς ἐπαρχίας δὲ θὰ ὑφίστανται δι' ἀπονομῆς, καὶ πάντως ἡ σημασία τῆς ἀπουσίας τοῦ γενικωτέρου ὅρου τῶν ἐξωκατακοίλων εἶναι περιωρισμένη, ἀκριβῶς διότι κατὰ τοὺς ὑστέρους Βυζαντινοὺς χρόνους διαφοροποιοῦνται τὰ πράγματα καὶ ἡ ἀρχαία τάξις ἀπογυμνοῦται τῆς προτέρας οὐσίας αὐτῆς, δι' ὃ καὶ ἐπέρχονται αἱ μεταβολαὶ [1].

Οὕτως ἢ ἄλλως μία διδακτορικὴ διατριβὴ δὲν ἀποβλέπει νὰ λύσῃ ὁριστικῶς ζητήματα ἀκανθώδη καὶ μυστηριώδη. Τὸ ὅτι δι' αὐτῆς προάγεται ἡ ἔρευνα, χρησιμοποιοῦνται αἱ πηγαὶ καλῶς καὶ ἀφθόνως, διατυποῦνται πρωτότυποι γνῶμαι καὶ ἔχουν ἀληθοφάνειαν, εἶναι ἀρκετὸν διὰ νὰ εἴπωμεν ὅτι αὕτη ἐπέτυχεν. Ἀπὸ τὸν νέον διδάκτορα δυνάμεθα νὰ ἀναμένωμεν καὶ ἄλλα καλὰ μελετήματα [2].

ΤΑΣΟΣ ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

εἰς τὴν λίαν διαφωτιστικὴν εἰδικὴν μελέτην τοῦ Χ. Γ. Πατρινέλη, Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνην Μηδείας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του, Ἀθῆναι 1966.

1. Τὸ χορηγοῦν εἰς τοὺς κληρικοὺς τῆς μητροπόλεως Ἰωαννίνων ἐκκλησιαστικὰ ὀφφίκια γράμμα Κυρίλλου Α' τοῦ Λουκάρεως εἶναι σπουδαιότατον καὶ στοιχεῖ πρὸς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν εἰς τὴν ἀκριβῆ διατύπωσιν τῶν πραγμάτων. Τὸ σιγίλλιον περισωθὲν ἐκτίθεται μεταξὺ τῶν κειμηλίων τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου (Παλαιὰ Βουλή). Ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Κ. Σάθα, Ἀνέκδοτον σιγίλλιον τῆς μητρ. Ἰωαννίνων, «Χρυσαλλὶς» Γ', 1865, σσ. 197 - 198. Ἐπανέκδοσις ὑπὸ μητρ. Παραμυθίας Ἀθηναγόρα, Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἰωαννίνων, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ Γ', 1928, σσ. 29 - 30, ὑποσ. 3. Πρβλ. καὶ Μ. Γεδεών, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια ΙΘ', 1899, σσ. 193 - 194.

2. Ὅτε ἐγράφη ἡ παροῦσα βιβλιοκρισία, δὲν εἶχεν εἰσέτι κυκλοφορηθῆ τὸ ἔργον τοῦ J. Darrouzès, Recherches sur les ὀφφίκια de l'Église Byzantine, Paris 1970· διὸ καὶ δὲν ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Μ. Ἰ. Μανούσακα, Συλλογὴ ἀνεκδότων ἐγγράφων (1578 - 1685) ἀναφερομένων εἰς τοὺς ἐν Βενετίᾳ μητροπολίτας Φιλαδελφείας. Ἀνάτυπον ἀπὸ τὰ «Θησαυρίσματα», Βενετία 1969 (τ. 6, σσ. 7 - 112).

Μετὰ τὰ Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα (1547 - 1806) πρὸς τοὺς ἐν Βενετίᾳ μητροπολίτας Φιλαδελφείας καὶ τὴν ὀρθόδοξον Ἑλληνικὴν ἀδελφότητα, αὐτοτελῆ τόμον ἐκδοθέντα τὸ 1968 (πρβλ. ΕΕΒΣ ΛϚ', 1968, σσ. 395 - 397), ὁ καθηγητὴς κ. Μανούσακας διευθυντὴς τοῦ ἐν Ἑνετίᾳ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου καὶ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδιδομένου περιοδικοῦ «Θησαυρίσματα», ἐξέδωκεν, ὡς οἱονεὶ συμπλήρωμα τοῦ τόμου, ὑπὸ τὸν ὡς ἄνω τίτλον 54 ἔγγραφα ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Ἑνετίας, ἀναφερόμενα εἰς τοὺς ἐκεῖ μητροπολίτας τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου, τοὺς ἐκλεγομένους μὲν ὑπὸ τῆς παροικίας, λαμβάνοντας δὲ τὸν τίτλον τοῦ Φιλαδελφείας. Τὰ ἔγγραφα ἀναφέρονται εἰς τοὺς Γαβριὴλ Σεβῆρον, Θεοφάνην Ξενάκην, Νικόδημον Μεταξᾶν, Ἀθανάσιον Βελλεριανόν, Μελέτιον Χορτάτσην, Μεθόδιον Μορώνην, Γεράσιμον Βλάχον καὶ Μελέτιον Τυπάλδον, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ πλεῖστοι εἶναι μορφαὶ τῆς Ἐκκλησίας ἢ τῶν Γραμμάτων τῆς Τουρκοκρατίας. Τὸ περιεχόμενόν των ἀναφέρεται εἰς θεσμούς, ἐκλογάς, διορισμούς, προνόμια, μισθούς, ἐπιδόματα, περιοδείας, παραιτήσεις τῶν ἐν λόγῳ ἀρχιερέων, τὰς σχέσεις των πρὸς τὰς ἑνετικὰς ἀρχὰς καὶ τὸ προϊστάμενον οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον καὶ ἄλλα ζητήματα, εὐρύνοντα ἢ βαθύνοντα τὰς γνώσεις μας περὶ τῆς σημαντικωτέρας τῶν Ἑλληνικῶν ἀποικιῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους.

Τὰ ἔγγραφα ἐκδίδονται διπλωματικῶς μὲ τὴν γνωστὴν μεθοδικότητα καὶ εὐσυνειδησίαν, ἥτις εἶναι γνωστὴ ἐξ ὅλων τῶν ἐργασιῶν τοῦ ἐκδότου αὐτῶν, σχολιάζονται, δίδονται ἐν μέρει καὶ φωτοτυπικῶς καὶ ἐν γένει παρουσιάζονται κατὰ τρόπον ἐξαντλητικῶς ἀφαιροῦντα πᾶσαν ἀπορίαν τοῦ ἀναγνώστου των.

Ν. Β. Τ.

Benjamin Hendrickx, Οἱ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ θεσμοὶ τῆς Λατινικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ὑπάρξεώς της, Θεσσαλονίκη 1970, 8ο, σσ. 190.

Ἡ διδακτορικὴ αὐτὴ διατριβὴ τοῦ ἐκ Ταϊτῆς μελετητοῦ, γενομένη ὑπὸ τὸν συνάδελφον κ. Ἰω. Καραγιαννόπουλον, τῇ βοηθείᾳ διαφόρων μεσαιωνολόγων, ἀναφέρεται εἰς τὰ ἔτη 1204 - 1206 τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει συστάσης Λατινικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοὺς κατ' αὐτὰ θεμελιωθέντας θεσμούς. Κατὰ κεφάλαια : Α' Αἱ ἱδρυτικαὶ πράξεις καὶ οἱ νόμοι τῆς Λατινικῆς αὐτοκρατορίας. Β' Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία καὶ ὀργάνωσις. Γ' Ἐπιτροπαί, συμβούλια καὶ κοινοβούλια. Δ' Αὐλὴ καὶ ἐθιμοτυπία. Ε' Γραμματεία καὶ διπλωματικὴ ὑπηρεσία. Ϛ' Δικαστικὴ ἐξουσία. Ζ' Στρατιωτικὴ ὀργάνωσις. Ἕπεται παράρτημα ἐκ τριῶν κεφαλαίων, καθὼς καὶ πίνακες, ἐνῶ ἡ πλουσία βιβλιογραφία προτάσσεται.

Σπουδαῖον εἶναι ὅτι συγκρίνονται οἱ ἐξεταζόμενοι θεσμοὶ τὸ μὲν πρὸς τοὺς δυτικοὺς τὸ δὲ πρὸς τοὺς προϋπάρξαντας βυζαντινούς.

Ν. Β. Τ.
22 - 1 - 1971

Χρύσας Α. Μαλτέζου, Ὁ θεσμὸς τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Βενετοῦ βαΐλου (1268 - 1453). Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ. Ἐν Ἀθήναις 1970, 8ο, σσ. 256 + ΙΑ' πίνακες [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 6].

Ἡ διατριβὴ αὕτη εἶναι καρπὸς ἐρευνῶν ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Ἰνστιτούτῳ Ἑνετίας τῆς δίδος Μαλτέζου, ἐν αὐτῇ δ' ἐξετάζεται ὁ θεσμὸς τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑνετοῦ βαΐλου ἀπὸ τῆς ἀνιδρύσεως μέχρι τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντίου. Ὁ βάιλος, ὡς γνωστόν, ἀπετέλεσε τὸν σύνδεσμον τῆς Γαληνοτάτης πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν, εἰς χρόνους καθ' οὓς αἱ σχέσεις τῶν δύο κόσμων δὲν ἦσαν πάντοτε καλαί. Εἰς τὸ πρῶτον μέρος ἐξετάζονται αἱ ἁρμοδιότητες τοῦ βαΐλου ὡς ἀντιπροσώπου τῆς Ἑνετίας, ἐνῶ εἰς τὸ δεύτερον ὡς ἐκπροσώπου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑνετικῆς ἀποικίας, εἰς δὲ τὸ τρίτον δίδεται ὁ κατάλογος τῶν ἐν λόγῳ ἀξιωματούχων. Ἐν παραρτήματι ἐκδίδεται «Καπιτουλάριον» ἀναφερόμενον εἰς τοὺς βαΐλους τῆς βασιλευούσης, ἐπιστολαὶ αὐτῶν καὶ εἰδήσεις περὶ τοῦ Βενετο - βυζαντινοῦ πολέμου 1306 - 1309.

Τὸ ἔργον εἶναι μεθοδικόν, πρωτότυπον, χρήσιμον καὶ ἀποτελεῖ σημαντικὴν ἑλληνικὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ἑνετικῶν κατὰ τὴν Φραγκοκρατίαν θεσμῶν.

Ν. Β. Τ.

Πάνου Ἰ. Βασιλείου, Τὸ μοναστήρι τῆς Τατάρνας Εὐρυτανίας, Ἀθῆναι 1970, 8ο μέγα, σσ. 220 (μετὰ πολλῶν φωτογραφιῶν, αὐτογράφων καὶ ἐν σ. 177 εἰκόνος τοῦ συγγραφέως).

Κάθε ἑλληνικὸς χῶρος ἔχει καὶ τὸν ἐπιτόπιον ἐρευνητὴν τῆς ἱστορίας του καὶ δὴ τῆς μοναστηριολογίας καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων του. Οὕτω διὰ τὴν Εὐρυτανίαν ὁ κ. Πᾶνος Βασιλείου ἐδημοσίευσε κατὰ καιροὺς δύο δεκάδας πραγματειῶν (αἵτινες καταγράφονται ἐν τέλει τοῦ ὡς ἄνω βιβλίου), χρησίμων διὰ τὴν γενικὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν γραμμάτων ἐπὶ Τουρκοκρατίας.

Τὸ καλαίσθητον βιβλίον ἀναφέρεται εἰς ἐκλείψασαν μονὴν τῆς Τουρκοκρατίας, γνωστὴν ὡς κοινόβιον ἀπὸ τοῦ 1556, καταστραφεῖσαν μετὰ ταῦτα, ἐπανιδρυθεῖσαν πρὸ 130 περίπου ἐτῶν καὶ πάλιν ἐκλείψασαν ἀπὸ τοῦ 1963.

Ὁ συγγρ. συνεκέντρωσε φιλοτίμως ἀπὸ ἐτῶν τὸ ὑλικόν, διὰ νὰ δώσῃ εἰκόνα τοῦ πνευματικοῦ κέντρου τῆς Εὐρυτανίας, οὐχὶ ξηρὰν καὶ συνήθη ἀλλὰ παλλομένην ἀπὸ πλούσια συναισθήματα τὰ ὁποῖα ἐγέννησαν εἰς αὐτὸν ἡ ἀκμὴ τῆς Τατάρνας καὶ αἱ παλαιαὶ ἀναμνήσεις. Μέρος τῆς διαπραγματεύσεως ἀναφέρεται εἰς τὸν γνωστὸν Ἐπιτάφιον τῆς Τατάρνας τοῦ κεντητοῦ μοναχοῦ Ἀρσενίου (σσ. 83 - 87 καὶ δύο εἰκόνες) καὶ ἄλλα κειμήλια, περὶ ὧν ἤδη εἶχε διαλάβει καὶ ἡ δὶς Μαρία Θεοχάρη.

Ν. Β. Τ.

Ἄλυ Νούρ, Τὸ Κοράνιον καὶ τὸ Βυζάντιον. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ. Ἐν Ἀθήναις 1970, 8ο, σσ. 111 [«Ἀθηνᾶ», Σειρὰ διατριβῶν καὶ μελετημάτων, ἀρ. 8].

Ὁ Αἰγύπτιος μαθητής μου κ. Ἄλυ Νούρ, γνωστὸς ἑλληνιστής, συνέταξε τὴν ὡς ἄνω διατριβὴν (τὴν ὁποίαν εἰσηγήθην εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολήν), ἐξετάζων τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης ἐπὶ τοῦ Κορανίου, ἐξ ἄλλης ὀπτικῆς γωνίας, καὶ ἑρμηνεύων πρωτοτύπως κεφάλαια τοῦ Κορανίου, ἐν ὄψει τῶν ἐν λόγῳ δεδομένων.

Ἡ διατριβὴ συνετάχθη ἑλληνιστὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ φιλέλληνος συγγραφέως, γνωστοῦ ἤδη καὶ ἀπὸ μεταφράσεις ἀρχαίων τραγικῶν καὶ ἄλλας ἐργασίας (ἀραβιστί). Τὸ θέμα εἶναι ἀξιόλογον καὶ ἡ μεταχείρισίς του πρωτότυπος.

N. B. T.

Γεωργίου Σ. Πλουμίδη, Τὸ Βενετικὸν Τυπογραφεῖον τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ Πάνου Θεοδοσίου (1755 - 1828). Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ (Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης). Ἀθῆναι 1969, 8°, σσ. ις' + 181 (+ 5).

Τοῦ αὐτοῦ, Τὰ ἐν Παδούῃ παλαιὰ Ἑλληνικὰ βιβλία... μετὰ προσθηκῶν εἰς τὰς βιβλιογραφίας É. Legrand καὶ Γκίνη - Μέξα, Βενετία 1968 (Θησαυρίσματα 5, σσ. 204 - 248).

Ὁ νέος, Κρὴς τὴν καταγωγήν, μελετητὴς τῆς μεσαιωνικῆς μας ἱστορίας ἐξεπαιδεύθη παρὰ τῷ κ. Μανούσακᾳ εἰς τὸ ἐν Ἑνετίᾳ Ἑλληνικὸν Ἰνστιτοῦτον καί, τῇ παρορμήσει καὶ καθοδηγήσει ἐκείνου, ἐτράπη εἰς τὴν βιβλιογραφικὴν ἔρευναν, ἡ ὁποία — ὡς δείκνυται ἐκ τῶν δύο ὡς ἄνω δημοσιευμάτων του — κατέστη μεθοδική, χρήσιμος καὶ ἔφερεν εἰς φῶς ἱκανὸν ἀριθμὸν ἀγνώστων τέως δημοσιευμάτων ἰδόντων τὸ φῶς ἐν Ἑνετίᾳ ἰδίᾳ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ὅτε εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς Γαληνοτάτης ἐξετυποῦντο τὰ πλεῖστα τῶν πρὸς χρῆσιν τοῦ Γένους βιβλίων (ἐκκλησιαστικὰ ἀλλὰ καὶ τῆς θύραθεν παιδείας καὶ τῆς κοινῆς χρήσεως καὶ τὰ συντελοῦντα εἰς τὴν γνῶσιν τῆς εὐρωπαϊκῆς ζωῆς).

Εἰς τὴν δευτέραν μελέτην κατέγραψε τὰ εἰς τὰς Biblioteca Universitaria καὶ Biblioteca Civica τῆς Padova (Παταύιον) ἑλληνικὰ βιβλία, ὧν πολλὰ τὸ πρὶν ὅλως ἀγνοούμενα, ὥστε νὰ δημιουργηθοῦν αἱ Προσθῆκαι. Ἤδη εἴχομεν εἰδικὰς δημοσιεύσεις διὰ τὸ Τυπογραφεῖον τῶν Ἠπειρωτῶν Γλυκέων, ὀφειλομένας εἰς τὴν ἐρευνητικότητα τοῦ ἱστοριοδίφου Κ. Δ. Μέρτζιου (Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ 10, 1935). Διὰ τῆς νέας ἐργασίας τοῦ κ. Πλουμίδη ἔχομεν νῦν καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ τυπογραφείου Θεοδοσίου, ἠπειρωτικῆς ἐπίσης δυναστείας τυπογράφων καὶ ἐκδοτῶν τῶν ὁποίων ὁ συγγρ. ἐξετάζει τὰ τοῦ βίου καὶ τὴν δραστηριότητα (1650 - 1800), παρέχων τὰ σχετικὰ ἔγγραφα, πίνακα τῶν διορθωτῶν καὶ κατάλογον τῶν ἑλληνικῶν 410 ἐκδόσεων, τῶν σλαβικῶν 80 καὶ 19 ἀρμενικῶν, ἐν δὲ τῷ Γ' παραρτήματι βιβλιογραφικὴν περιγραφὴν 28 ἀγνώστων ἐκδόσεων τοῦ ἐν λόγῳ τυπογραφείου.

Ὁ Πλουμίδης ἐχρησιμοποίησε διεθνῆ βιβλιογραφίαν, ἠρεύνησεν ἐπὶ τόπου, ἐξέθηκε συστηματικῶς καὶ μεθοδικῶς τὰ ἐξαγόμενά του καὶ προσέφερε χρήσιμον ἔργον, πολύμοχθον καὶ ἄξιον παντὸς ἐπαίνου.

N. B. T.

Δικαίου Β. Βαγιακάκου, Οἱ Μανιᾶται τῆς Διασπορᾶς Α'. Οἱ Μανιᾶται τῆς Κορσικῆς. Τόμος πρῶτος: 1) Νικολάου Στεφανοπούλου τὸ βιβλίον τῶν Στεφανοπούλων (1738). 2) Ἐκθέσεις ἀποστολῶν εἰς Κορσικήν. Οἱ Μανιᾶται τῆς Κορσικῆς. 3) Ἔγγραφα, Ἀθῆναι 1970, 8° μέγα, σσ. VII + κδ' + 196 + 2 χάρτ. + 69 εἰκ. Τόμος δεύτερος: Ἡ ζωὴ τῶν Μανιατῶν τῆς Κορσικῆς. Τὸ βιβλίον τῶν Ὑπανδρεμένων 1715 - 1934, Ἀθῆναι 1970, 8° μέγα, σσ. 116 + 2 πίν.

Ὁ γνωστὸς γλωσσολόγος καὶ διευθυντὴς τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Δ. Βαγιακάκος, καλλιεργεῖ ἐξ ἴσου ἐπιτυχῶς τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν, ἔφερε δ' εἰς φῶς μέχρι σήμερον πληθὺν μεταβυζαντινῶν ἐγγράφων (κυρίως ἐκ Ζακύνθου) καὶ ἄλλου ὑλικοῦ, ἀναφερομένου ἰδίᾳ εἰς τὴν μητρίδα Μάνην. Ἐπίμονος δ' ὑπῆρξε κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἡ ἔρευνα περὶ τοὺς εἰς Κορσικὴν ἀποικισθέντας Μανιάτας, χάριν τῶν ὁποίων ἐπανειλημμένως ἐστάλη ὁ συγγρ. ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν εἰς Κορσικήν, ἠρεύνησε τὰ ἐκεῖ ἀρχεῖα τῶν Ἑλληνικῶν κοινοτήτων, ἐπεξέτεινε τὴν ἔρευναν εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Γενούης καὶ ἐπανασυνέδεσε τὰς σχέσεις Κορσικῆς καὶ Μάνης, ὥστε νὰ φέρῃ τοὺς ἀπογόνους τῶν παλαιῶν ἀποίκων προσκυνητὰς ἐδῶ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῆς πατρίας γῆς, καὶ διὰ ποικίλων δημοσιευμάτων διηύρυνε τὰς γνώσεις μας ἐπὶ τοῦ ὑποκειμένου τῆς ἐρεύνης του. Οὕτως ἐδημοσίευσε τὰς πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν ἐκθέσεις τῶν εἰς Κορσικὴν ἀποστολῶν του, ἃς ἀνατυπώνει εἰς τὸν ὡς ἄνω πρῶτον τόμον, ὅπου συνεκέντρωσε καὶ τὸ ὑλικὸν τὸ ὁποῖον ἔδωκεν ὁ Νικ. Στεφανόπουλος, τὸ μὲν ἀνατυπώσας τὸ δυσεύρετον βιβλίον (ἐν Ἀθήναις 1865), τὸ δὲ συμπληρώσας αὐτὸ διὰ τῆς τὸ πρῶτον δημοσιεύσεως τοῦ μὴ δημοσιευθέντος ὑπὸ τοῦ πρώτου ἐκδότου τμήματος (σσ. 73 - 108), καθ' ὅσον τμῆμα του τοῦτο ἐσώθη διὰ δύο ἀπογράφων.

Ἀξιόλογα εἶναι καὶ τὰ ἐν τῷ πρώτῳ τόμῳ δημοσιευθέντα ἔγγραφα (1665 ἑξ.) ἀλλ' ἰδίᾳ αἱ 630 πράξεις γάμων τοῦ βιβλίου τῶν Ὑπανδρεμένων, αἵτινες δημοσιεύονται εἰς τὸν δεύτερον τόμον.

Ὁ πρῶτος ἰδίᾳ τόμος εἶναι πλουσίως εἰκονογραφημένος, ἐποπτικῶς πλουτίζων τὴν γνῶσιν μας περὶ τῆς συγκινητικῆς τύχης τῶν Ἑλλήνων Μανιατῶν οἵτινες ἐπὶ αἰῶνας, ἀποικισθέντες ἐν τῇ ξένῃ, διετήρησαν τὸν ἐθνισμόν των, τὴν γλῶσσαν των καὶ τὴν θρησκείαν των. Ὁ συγγρ. ἐπιτελεῖ ἐθνικὸν ἔργον διὰ τῆς διασώσεως τῶν ἐν λόγῳ στοιχείων.

N. B. T.

Ἰ. Μ. Χατζηφώτη, Δωδεκανησιακὰ Μελετήματα. Μέρος Πρῶτο, Ἀθῆναι 1970, 8°, σσ. 77.

Ὁ γνωστὸς μελετητὴς τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας καὶ συγγραφεὺς πολλῶν δοκιμίων κ. Χατζηφώτης συνεκέντρωσεν εἰς τόμον διάφορα μελετήματά του, τὸν ὁποῖον καὶ ἔσχε τὴν εὐγένειαν νὰ μοὶ ἀφιερώσῃ.

Αἱ πρῶται μελέται ἀναφέρονται εἰς τὴν ἱερὰν μονὴν Πανορμίτου τῆς Σύμης, δίδεται καὶ κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς ταύτης τοῦ ταξιάρχου Μιχαήλ. Ἡ δευτέρα μελέτη ἀναφέρεται εἰς τὴν λογίαν συμιακὴν οἰκογένειαν τῶν Χαβιαράδων, ἡ τρίτη εἰς τὴν παιδείαν ἐν Δωδεκανήσῳ κατὰ τὸν Ἀγῶνα, ἡ τετάρτη εἰς τὴν Πατμιάδα Σχολήν, ἕπονται δὲ καὶ ἄλλα ἐνδιαφέροντα μελετήματα. Σημειῶ ἐδῶ τὸ σημείωμα περὶ τοῦ Φωτίου Σιμωνίδου, τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ γνωστοῦ πλαστογράφου Βυζ. χει/φων Κωνσταντίνου Σιμωνίδου, περὶ τοῦ ὁποίου ὁ κ. Χατζηφώτης ἑτοιμάζει εἰδικὴν μονογραφίαν. Τὸ ὑλικὸν καὶ αἱ μελέται εἶναι χρήσιμοι καὶ διὰ τὴν τοπικὴν ἱστορίαν καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν Νεοελληνικῶν Γραμμάτων.

N. B. T.

Sussidi Bibliografici per i manoscritti Greci della Biblioteca Vaticana, a cura di Paul Canart e Vittorio Peri, Città del Vaticano 1970 (Studi e Testi 261), 8°, σσ. XV + 709.

Ἡ πρόοδος τῆς ἑλληνικῆς κωδικολογίας καὶ ἡ ἀνάγκη ὅπως οἱ ἐρευνηταὶ γνωρίζουν ποῖος πρὸ αὐτῶν ἐνέπεσεν εἴς τινα κώδικα, περιέγραψεν αὐτὸν ἢ ἐδημοσίευσε τμήματά του, γεννᾷ τὴν ἀνάγκην τῆς δημοσιεύσεως βοηθημάτων, κατὰ βιβλιοθήκας, τὰ ὁποῖα θὰ δίδουν εἰς τοὺς φιλολόγους τὰ δεδομένα περὶ ὧν ἀνωτέρω. Ἀρχὴ δὲ γίνεται

ἀπὸ τῶν πολυτιμοτάτων συλλογῶν χειρογράφων τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, διὰ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ὡς ἄνω ἐργωδεστάτου καὶ ὀγκώδους τόμου ἀπὸ δύο scriptores τῆς Ἀποστολικῆς ταύτης βιβλιοθήκης, τὸν mons. Canart (δίδοντα τὴν μετὰ τὸν ἀείμνηστον καθηγητὴν Giannelli συνέχειαν τῆς περιγραφῆς τῶν βατικανῶν ἑλληνικῶν κωδίκων) καὶ τὸν dott. Peri.

Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι οἱ δύο μόνον οὗτοι ἄριστοι μελετηταὶ ἀπεθησαύρισαν ὅλον τὸν ὄγκον τῶν ἐγκλειομένων ἐν τῷ βιβλίῳ πληροφοριῶν, διότι τοῦτο ἐβασίσθη ἐπὶ πολυαρίθμων δελτίων τὰ ὁποῖα ἐκράτει ἐπὶ μακρὰ ἔτη ὁ βιβλιοθηκάριος τῆς Βατικανῆς ἀείμνηστος καρδινάλιος Ἰωάννης Mercati καὶ ἐν συνεχείᾳ ἄλλοι μελετηταί, ἐπηυξήθη δὲ συνδρομῇ πολλῶν εἰδικῶν.

Τὸ βιβλίον, μετὰ τὸν πρόλογον, περιέχει εἰς πρῶτον μέρος του καταγραφὴν τῶν βιβλίων, περιοδικῶν καὶ συλλογικῶν ἢ ἀνωνύμων ἔργων ἅτινα ἀπεδελτιώθησαν (ἐκδοθέντων μέχρι καὶ τοῦ 1967), εἰς δὲ τὸ δεύτερον μέρος του κατ' αὔξ. ἀριθμοὺς καὶ κατὰ συλλογὰς (Barberini, Palatini, Regin. κλπ. κλπ.) τοὺς κώδικας ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἐγένοντο ἀντικείμενον περιγραφῆς, μελέτης, δημοσιεύσεως κλπ. μετὰ μνείας συντομογραφημένων τῶν σχετικῶν παραπομῶν.

Οὕτω πᾶς μελετητὴς χρησιμοποιῶν (ἐκ τῶν καταλόγων) κώδικας τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, θὰ δύναται τοῦ λοιποῦ ἐκ προοιμίου καὶ μὲ πληρότητα (κατ' ἄνθρωπον προσεγγίζουσαν τὸ τέλειον) νὰ γνωρίζῃ οὐ μόνον ἂν τὸ κείμενον τὸ ὁποῖον τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι δημοσιευμένον ἀλλὰ καὶ πολλὰς ἄλλας ἐνδείξεις νὰ ἔχῃ περὶ τῶν γνωρισάντων μέχρι τοῦδε τὸ χειρόγραφον.

Περιττὸν νὰ εἴπωμεν ὅτι τὸ βοήθημα ἀφορᾷ καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν Φιλολογίαν, τὴν Βυζαντινὴν ἰδίᾳ, τὴν Θεολογίαν καὶ πολλοὺς ἄλλους κλάδους τοῦ φιλολογικοϊστορικοῦ ἐπιστητοῦ.

Συγχαίροντες τοὺς ἐκδότας καὶ τοὺς συγγραφεῖς διά τε τὴν σύλληψιν καὶ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἐπιμελεστάτου ἔργου, εὐχόμεθα ὅπως ταχέως καὶ ἄλλαι σημαντικαὶ βιβλιοθῆκαι (Παρισίων, Πάτμου π.χ.) εὕρουν τρόπον νὰ δώσουν ἀνάλογα βοηθήματα διὰ τοὺς μελετητὰς τῶν ἑλληνικῶν ἐν γένει κειμένων ὅσα ἀπόκεινται εἰς χειρογράφους κώδικας παρ' αὐταῖς.

Ν. Β. Τ.

Νικολάου Β. Τωμαδάκη, Ἅγιοι Ἀνάργυροι. Παλαιὸς καθεδρικὸς ναὸς Χανίων. Ἐν Ἀθήναις 1969, 8°, σσ. 16 + Ε' πίνακες ἐκτὸς κειμένου.

Ἀνατύπωσις μετὰ πολλῶν προσθηκῶν καὶ βελτιώσεων τῆς ἐν Πρακτικοῖς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1934, σσ. 307 - 319, δημοσιευθείσης μελέτης μου μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ σχεδίων, εἰκόνων κλπ. σὺν τῇ προσθήκῃ τῆς περιγραφείσης μὲν τότε, ἀδημοσιεύτου δὲ μεινάσης εἰκόνος τῆς Κρίσεως (πίναξ Α') τοῦ ζωγράφου Ἀμβροσίου Ἐμπόρου μοναχοῦ (ιζ' αἰ.).

Ἐν σ. 12 καὶ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ *«Ἱερεὺς Σταματινὸς τοῦπίκλην Καναιανόλης...»*, διορθωτέον εἰς *Κανδιανόλης*, καθ' ἅ μοι ὑπέδειξεν ὁ κ. Κ. Λασιθιωτάκης, ἰδὼν προσφάτως ἐκ τοῦ πλησίον τὴν ἀνηρτημένην εἰκόνα, ἣν ἐγὼ εἶδον ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὸ 1932.

Ν. Β. Τ.

Νικολάου Β. Τωμαδάκη, Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία, ἔκδοσις τρίτη (Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν τόμος Γ'), ἐν Ἀθήναις 1969/1970, 8ο, σσ. 344.

Ν. Β. Τ.

Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, Συμεὼν ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τὰ λειτουργικὰ συγγράμματα. Ι. Εὐχαὶ καὶ ὕμνοι, Θεσσαλονίκη 1968, 8ον, σσ. κδ' + 280 [Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἐπιστημονικαὶ πραγματεῖαι, ἀρ. 10].

Ὁ καθηγητὴς κ. Ἰ. Μ. Φουντούλης ἠσχολήθη καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν μὲ τὴν παρουσίασιν τῶν ἔργων τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Συμεὼν ἐν τῇ μελέτῃ αὐτοῦ τῇ ἐκδοθείσῃ ὑπὸ τοῦ Ἱδρύματος Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὸ λειτουργικὸν ἔργον Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης», Θεσσαλονίκη 1966. Ἐκεῖ ὑπεστήριξε καὶ τὴν ἀξίαν τῆς συμβολῆς αὐτοῦ ὡς συγγραφέως εὐχῶν καὶ ὡς ὑμνογράφου τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον χαρακτηρίζεται δι' ἐσωτερικῆς πρωτοτυπίας γλαφυρότητος ἕνεκα τοῦ προσδιδομένου βιβλικοῦ χρώματος, ἰδίᾳ εἰς τοὺς ὕμνους εἰς τοὺς Ἀποστόλους, ὡς καὶ ἀληθοῦς συγκινήσεως ἐν τῇ ἐξυμνήσει ἢ ἐπικλήσει τῆς ἀρωγῆς τοῦ ἁγίου προστάτου τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὲρ τοῦ λαοῦ αὐτῆς.

Νῦν ὁ αὐτὸς καθηγητὴς προβαίνει εἰς ἔκδοσιν τῶν ἀνωτέρω ἔργων εἰς δύο τόμους, ὧν ὁ πρῶτος μέν, ὁ παρών, περιέχει τὰς εὐχὰς καὶ τοὺς ὕμνους τοῦ Συμεών, ὁ δεύτερος δέ, μέλλων νὰ ἐκδοθῇ, θὰ περιλάβῃ τὰ εἰς τὸ λειτουργικὸν τυπικὸν τῆς ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης ἀναφερόμενα ἔργα τοῦ ἱεράρχου.

Ὁ ἰδὼν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος τόμος περιλαμβάνει εἰς πρῶτον μὲν μέρος τὰς εὐχὰς εἰς δεύτερον δὲ τοὺς ὕμνους. Αἱ εὐχαί, 26 τὸν ἀριθμόν, ἐγράφησαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἑορτῶν ἢ διαφόρων συμφορῶν πληξασῶν τὴν Θεσσαλονίκην. Περιέχονται προσέτι μία ὑπὲρ τῶν βασιλέων μία συγχωρητικὴ ὑπὲρ μὴ διαλυθέντων νεκρῶν καὶ μία ἀναγινωσκομένη πρὸ τῆς θείας μεταλήψεως. Καὶ αἱ εὐχαὶ καὶ οἱ ὕμνοι σχολιάζονται γραφικῶς. Ἀκολουθοῦν ἐν τῷ δευτέρῳ μέρει οἱ ὕμνοι: στιχηρὰ εἰς 42 ἀκινήτους ἑορτάς, 8 δοξαστικά, 8 ἰαμβικὰ θεοτοκία, 21 καθίσματα, 4 κοντάκια καὶ ἀντίστοιχοι οἶκοι, 28 κανόνες καὶ 12 ἐξαποστειλάρια.

Ὁ τόμος συμπληρούμενος διὰ πίνακος συντομογραφιῶν, εἰσαγωγῆς μετὰ περιγραφῆς τῶν κωδίκων, ἐν οἷς εὕρηται τὸ ἔργον τοῦ Συμεών, καὶ δύο πινάκων, ἐξ ὧν ὁ μὲν πρῶτος περιέχει τὰς εὐχὰς ταξινομημένας καθ' ὕλην ὁ δὲ δεύτερος τοὺς ὕμνους κατὰ τὴν ἑορτολογικὴν καὶ λειτουργικὴν των σειράν, ἂν καὶ κατὰ τὸν συγγραφέα δὲν ἔχει φιλολογικὰς ἀξιώσεις, ἐν τούτοις ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐκδοτικῆς ἀποτελῶν ἀληθῆ προσφορὰν εἰς τὴν γνωριμίαν τοῦ ἔργου τοῦ Συμεών, ὄχι πολὺ γνωστοῦ ἐν τῷ συνόλῳ του μέχρι πρό τινος.

ΑΝΔΡΕΑΝΗ ΚΟΥΡΟΥΣΗ

Θεοχάρους Ε. Δετοράκη, Οἱ ἅγιοι τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης καὶ ἡ σχετικὴ πρὸς αὐτοὺς φιλολογία. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ. Ἀθῆναι 1970, 8ον, σσ. 261 [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 11].

Σ. Ι. Κ.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

περιέχουσα τὰς ὑπὸ Ἑλλήνων δημοσιευθείσας μελέτας κατὰ τὰ ἔτη 1969 - 1970 καὶ σχετιζομένας κατά τινα τρόπον πρὸς τὸν ὑπὸ τῆς Ἐπετηρίδος ἐπιδιωκόμενον σκοπόν.

ΕΡΕΥΝΗΘΕΝΤΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ — ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ

ΑΑΑ = Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν (Athens Annals of Archaeology) (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΔ = Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΕ = Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΕΚΔ = Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΕΜ = Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΘ = Ἀρχεῖον Θρᾴκης (περ.), Ἀθῆναι.
Ἀθηνᾶ = (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΠ = Ἀρχεῖον Πόντου (περ.), Ἀθῆναι.
ἈπΒ = Ἀπόστολος Βαρνάβας (περ.), Λευκωσία.
Βυζαντινὰ = (περ.), Θεσσαλονίκη.
BNJ = Byzantinisch - neugriechische Jahrbücher (περ.), Ἀθῆναι.
BS = Balkan Studies (περ.), Θεσσαλονίκη.
Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς = (περ.), Θεσσαλονίκη.
Δωδεκανησιακὸν Ἀρχεῖον = (περ.), Ἀθῆναι.
ΔΧΑΕ = Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΕΒΣ = Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΕΑ = Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
ΕΕΚΜ = Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΕΝΟΕΠΘ = Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
ΕΕΠΣ = Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν.
ΕΕΦΣΠΑ = Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
ΕΕΦΣΠΘ = Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
ΕΚΕΕ = Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν (περ.), Λευκωσία.
Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν = (περ.), Ἀθῆναι.

* Συνετάχθη ὑπὸ Αἰκατερίνης Χωματᾶ, φοιτητρίας τῆς Φιλολογίας.

Ἐκκλησία = (περ.), Ἀθῆναι.
Θεολογία = (περ.), Ἀθῆναι.
Θησαυρίσματα = (περ.), Βενετία.
Κληρονομία = (περ.), Θεσσαλονίκη.
Κρ. Χρ. = Κρητικὰ Χρονικὰ (περ.), Ἡράκλειον.
Κυπριακαὶ Σπουδαὶ = (περ.), Λευκωσία.
Λαογραφία = (περ.), Ἀθῆναι.
Μακεδονικὰ = (περ.), Θεσσαλονίκη.
Μνημοσύνη = (περ.), Ἀθῆναι.
ΝΕ = Νέα Ἑστία (περ.), Ἀθῆναι.
Παρνασσὸς = (περ.), Ἀθῆναι.
Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας = (περ.), Ἀθῆναι.
ΠΒ'ΚΣ = Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, τ. Γ' 1968, Δ' 1969, Ἀθῆναι.
ΠΓ'ΠΣ = Πρακτικὰ Γ' Πανιονίου Συνεδρίου, τ. Β' 1969, Ἀθῆναι.
Πελοποννησιακὰ = (περ.), Ἀθῆναι.
Πλάτων = (περ.), Ἀθῆναι.
Σύμμεικτα = (περ.), Ἀθῆναι.
Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιὰ = (περ.), Ἀθῆναι.
Χιακὴ Ἐπιθεώρησις = (περ.), Ἀθῆναι.

Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européenes III, Histoire, Σόφια 1969, VI, Linguistique, Σόφια 1968.
AJA = American Journal of Archaeology (περ.).
Atti 4º Congresso Storico Calabrese, Νεάπολις 1969.
BF = Byzantinische Forschungen (περ.), Ἄμστερνταμ.
BZ = Byzantinische Zeitschrift (περ.), Μόναχον.
Bizantion - Nea Hellas = (περ.), Χιλή.
Byzantion = (περ.), Βρυξέλλαι.
Cahier Archéologique = (περ.), Παρίσιοι.
ECR = Eastern Church Review (περ.).
GOTR = The Greek Orthodox Theological Review (περ.), Brookline Massachussettes.
«Names», Journal of the American Name Society.
Neo-Hellenica = (περ.), Ἄμστερνταμ.
OCA = Orientalia Christiana Analecta, Ρώμη.
OCP = Orientalia Christiana Periodica (περ.), Ρώμη.
RÉB = Revue des Études Byzantines (περ.), Παρίσιοι.
TM = Travaux et Mémoires, Παρίσιοι.
ZB = Zeitschrift für Balkanologie (περ.), Μόναχον.

Α' — ΓΕΝΙΚΑ

Christides V., Arabs as «Barbaroi» before the Rise of Islam, BS 10, 1969, σσ. 315 - 324.

Κόλια Γ. Τ., Ἱστορικὴ γεωγραφία τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, Ἀθῆναι 1969², 8ον, σσ. ιϛ' + 339.

Μακαρίου Γ', ἀρχιεπισκόπου Κύπρου, Κύπρος, ἡ ἁγία Νῆσος, Πόνημα εὔγν. τοῦ Β. Βέλλα, 1969, σσ. 357 - 406.

Οἰκονόμου Ἠλία Β., Αἱ ἐν Παλαιστίνῃ ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι καὶ ἡ Ἁγία Γραφή, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 53 + εἰκ. καὶ σχέδια 53.

Παπαδοπούλλου Θεοδώρου, Τὸ Α' διεθνὲς Κυπρολογικὸν Συνέδριον, ΕΚΕΕ ΙΙ, 1968 - 69, σσ. 151 - 164.

Πλουμίδη Γ. Σ., Τὸ βενετικὸν τυπογραφεῖον τοῦ Δημητρίου καὶ Πάνου Θεοδοσίου (1755 - 1824), Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. ις' + 181.

— Αἱ πράξεις ἐγγραφῆς τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Παδούης (Μέρος Α'. Artisti 1634 - 1782), ΕΕΒΣ ΛΖ', 1969 - 70, σσ. 260 - 336.

Πόνημα εὔγνωμον. Τιμητικὸς τόμος ἐπὶ τῇ 40ετηρίδι συγγραφικῆς δράσεως καὶ τῇ 35ετηρίδι καθηγεσίας τοῦ Βασιλείου Μ. Βέλλα, ἐπιμελείᾳ καθηγητοῦ Α. Π. Χαστούπη, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. λϛ' + 814.

Σιγάλα Ἀ., Ἐκλαϊκευμένα Μελετήματα. 1. Θεσσαλονίκια. 2. Μακεδονικά. 3. Ἀνάλεκτα. 4. Πάρεργα, Ἀθῆναι 1970, 8ον, σσ. 331.

Σιμοπούλου Κυριάκου, Ξένοι ταξιδιῶτες στὴν Ἑλλάδα, 333 μ.Χ. - 1700, Ἀθῆναι 1970, 8ον, σσ. 450.

Τωμαδάκη Ν. Β., Οἱ Ἕλληνες ὡς γένος καὶ ἔθνος κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἡμῶν διαδρομὴν καὶ ὁ ἱερὸς ἀγὼν τοῦ 1821, Ἀθηνᾶ ΟΑ', 1969 - 70, σσ. 7 - 20 [καὶ αὐτοτελῶς ἐν Ἀθήναις 1970, 8ον, σσ. 21].

— Ἑορταστικοὶ λόγοι, Ἀθῆναι 1969, 16ον, σσ. 118.

Χατζηφώτη Ἰωάννου Μ., Δωδεκανησιακὰ Μελετήματα, Ἀθῆναι 1970, 8ον, σσ. 77.

Β' — ΛΟΓΙΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Argyriou Ast., Remarques sur une traité contre les hérésies latines attribuée à Anastasios Gordios, RÉB XXVII, 1969, σσ. 229 - 234.

Ἀργυρίου Ἀστερίου, Μακάριος ὁ Μακρῆς ἢ Ἀσπρόφρυς (1391 - 1431), Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ΝΓ', 1970, σσ. 212 - 225.

Βασδραβέλλη Ἰ. Κ., Συμπληρωματικὰ διὰ τὸν Ἰωάννην Κωτούνιον, Μακεδονικὰ 9, 1969, σσ. 339 - 341.

Βασιλικοπούλου Ἁγνῆς, Ἀνδρόνικος ὁ Κομνηνὸς καὶ Ὀδυσσεύς, ΕΕΒΣ ΛΖ', 1969 - 70, σσ. 251 - 259.

Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον. Εἰσαγωγὴ - κείμενον - μετάφρασις - σχόλια Γ. Μεταλληνοῦ, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 207.

Γρηγορίου Νύσσης, Ἐφραὶμ ὁ Σύρος. Εἰσαγωγὴ - κείμενον - μετάφρασις - σχόλια ὑπὸ Σεραφεὶμ Μοναχοῦ, Ὠρωπὸς Ἀττικῆς 1970, 8ον, σσ. 102.

Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Συγγράμματα. Τόμος Β' : Πραγματεῖαι καὶ ἐπιστολαὶ γραφεῖσαι κατὰ τὰ ἔτη 1340 - 1346. Προλογίζει Π. Χρήστου· ἐκδίδουν : Γ. Μαντζαρίδης, Ν. Ματσούκας, Β. Ψευτογκᾶς, Θεσσαλονίκη 1966, 8ον, σσ. 697.

Δάμπαση Ἰ. Ν., Ἰάκωβος Ψυχριστός, ὁ Βυζαντινὸς ἰατροφιλόσοφος, Παρνασσὸς 10, 1968, σσ. 518 - 528.

Δεληδήμου Εὐαγγ., Ἕλληνες λόγιοι ἐπὶ Τουρκοκρατίας : Δαμασκηνὸς ὁ Στουδίτης, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ΝΓ', 1970, σσ. 438 - 448.

Δετοράκη Θεοχάρους Εὐστ., Ἀνέκδοτον ἐγκώμιον εἰς Ἀνδρέαν Κρήτης, ΕΕΒΣ ΛΖ', 1969 - 70, σσ. 85 - 94.

— Οἱ ἅγιοι τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης καὶ ἡ σχετικὴ πρὸς αὐτοὺς φιλολογία, Ἀθῆναι 1970, 8ον, σσ. 261 [Βιβλιοθήκη Σ. Ν. Σαριπόλου, ἀρ. 11].

Ἰωαννίδου Κ. Δ., Θύραθεν ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι, ΕΚΕΕ ΙΙ, 1968 - 69, σσ. 111 - 150.

Ioannides C. D., Quasi - Liturgical Hymns, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ XXXIII, 1969, σσ. 53 - 126.

Καβάσιλα Νικολάου, Ἡ Θεομήτωρ : Τρεῖς θεομητορικὲς ὁμιλίες. Κείμενον - εἰσαγωγὴ - νεοελληνικὴ ἀπόδοση - σχόλια Παναγιώτου Νέλλα, Ἀθῆναι 1968, 8ον, σσ. 230.

Κακουλίδη Ἑλένης Δ., Ὁ Ἰωάννης Μορεζῆνος καὶ τὸ ἔργο του, Κρ. Χρ. ΚΒ', 1970, σσ. 7 - 78.

[Dölger F. - Karayannopulos J.], Βυζαντινὴ διπλωματική. Α'. Τὰ αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα. Ἑλληνικὴ ἔκδοσις ὑπὸ Ἰ. Ε. Καραγιαννοπούλου, Θεσσαλονίκη 1969, 8ον, σσ. 306 + εἰκ. 85.

Κορακίδου Ἀ., Τὰ ἀνθρώπινα δάνεια εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ θείου Λόγου ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἑλληνικῇ Ὑμνογραφίᾳ, Ἐκκλησία ΜΖ', 1970, σσ. 24 - 26 (συνέχεται) [καὶ αὐτοτελῶς ἐν Ἀθήναις 1970, 8ον, σσ. 23].

Κουρούση Σταύρου Ἰω., Αἱ ἀντιλήψεις περὶ τῶν ἐσχάτων τοῦ κόσμου καὶ ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1346 πτῶσις τοῦ τρούλλου τῆς Ἁγίας Σοφίας, ΕΕΒΣ ΛΖ', 1969 - 70, σσ. 211 - 250 + πίν. 3.

Kriaras E., Psellos, Pauly's Realenzyklopädie, Suppl. XI, 1968, σσ. 1124 - 1182.

Κωνσταντινίδου Ἰωάννου Χρ., Πατερικαὶ μορφαί. Οἱ τρεῖς ἱεράρχαι καὶ ἕτεροι ἐπιφανεῖς ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 100.

Λαμψίδου Ὀδ., Συμβολαὶ εἰς τὸν βίον καὶ τὰ ἔργα Ἀνδρέου τοῦ Λιβαδηνοῦ, ΑΠ 29, 1968 - 69, σσ. 162 - 276.

Λαούρδα Βασ., Παρατηρήσεις στὶς «Διδαχὲς» τοῦ Ἠλία Μηνιάτη, ΠΓ'ΠΣ Β', σσ. 50 - 57.

— Θωμᾶ Μαγίστρου, Τοῖς Θεσσαλονικεῦσι περὶ ὁμονοίας, ΕΕΝΟΕΠΘ 12, 1969, σσ. 751 - 775.

Μανάφη Κ., Μοναστηριακὰ Τυπικὰ - Διαθῆκαι. Μελέτη φιλολογική, Ἀθῆναι 1970, 8ον, σσ. 201 [«Ἀθηνᾶ», Σειρὰ διατριβῶν καὶ μελετημάτων, ἀρ. 7].

— Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου λόγος εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ τῆς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἀναστάσεως διαθητικός, ΕΕΒΣ ΛΖ', 1969 - 1970, σσ. 459 - 465.

— Παρατηρήσεις εἰς τὰ «Κυπριακὰ Τυπικά», ΕΕΦΣΠΑ Κ', 1969 - 1970, σσ. 155 - 168.

Μαντζούκα Στέλιου Χρ., Ἀρχιδιάκονος Στέφανος Νούκας ὁ μεγάλος τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ γένους διδάσκαλος, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ΝΓ', 1970, σσ. 254 - 261.

Μαστροδημήτρη Π. Ν., Νικόλαος Σεκουνδινὸς (1402 - 1464). Βίος καὶ ἔργον. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Διασπορᾶς, Ἀθῆναι 1970, 8ον, σσ. 277 + πίν. Θ' [Βιβλιοθήκη Σ. Ν. Σαριπόλου, ἀρ. 9].

Μπουμπουλίδου Φαίδωνος Κ., Τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Ἰακ. Διασσωρίνου. Ἐκδεδομένα, προσγραφόμενα καὶ ἀνέκδοτα κείμενα, ΕΕΒΣ ΛΖ', 1969 - 70, σσ. 365 - 373.

Moutsopoulos Evanghélos, Platon et la philosophie byzantine actualité et perspectives, ΕΕΒΣ ΛΖ', 1969 - 70, σσ. 76 - 84.

Οἰκονομίδου Δημητρίου, Ἡ σλαβικὴ γραφὴ καὶ οἱ ἱεραπόστολοι Κωνσταντῖνος καὶ Μεθόδιος, ΝΕ 85, 1969, σσ. 336 - 341.

Παλλαδίου, Λαυσαϊκὴ ἱστορία (Κείμενον μέρος Α΄). Μετάφρασις - εἰσαγωγὴ - σχόλια ὑπὸ Ν. Θ. Μπουγάτσου - Δ. Μ. Μπατιστάτου, Ἀθῆναι 1970, 8ον, σσ. 239.
Papademetriu J. Th., Τὰ Σχέδη τοῦ μυός : New Sources and Text, Illinois Studies in Language and Literature 58, 1969, σσ. 210 - 222.
Παπαδοπούλου Στυλιανοῦ Γ., Καλλίστου Ἀγγελικούδη κατὰ Θωμᾶ Ἀκινάτου (Εἰσαγωγή, κείμενον, κριτικὸν ὑπόμνημα καὶ πίνακες), Ἀθῆναι 1970, 8ον, σσ. 321.
Παπουλίδη Κωνστ. Κ., Ἕλληνες λόγιοι ἐπὶ Τουρκοκρατίας : Οἱ ἀδελφοὶ Λειχοῦδαι, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ΝΓ΄, 1970, σσ. 330 - 340.
Πεντογάλου Γερ. Η., Ἰωσὴφ Ρακενδύτου θρησκευτικοὶ ὕμνοι, Ἑλληνικὰ 23, 1970, σσ. 114 - 118.
— Νεώτερα στοιχεῖα διὰ τὸν Ἠλίαν Μηνιάτην (ἐκ σῳζομένων ἐγγράφων τῆς ἐποχῆς του), Παρνασσὸς ΙΒ΄, 1970, σσ. 444 - 457.
Πέτροβιτς Ἐμμ. Νατάλη, Γεννάδιος Σχολάριος, Μονὴ τιμίου Προδρόμου Σερρῶν, Πλήθων Γεμιστός, Σερραϊκὰ Χρονικὰ Ε΄, 1970, σσ. 167 - 201.
— Ἅγιος Γεώργιος ὁ Κρυονερίτης Σερρῶν, αὐτόθι, σσ. 202 - 222.
Πολίτου Νικολάου Γ., Μάρκου Ἐφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ Λύσεις ἀποριῶν τῆς θείας Γραφῆς, ΕΕΒΣ ΛΖ΄, 1969 - 70, σσ. 343 - 364.
Στεργέλλη Ἀριστ., Νέα βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Ἰωάννη Κωττούνιο (1572 - 1657), Θησαυρίσματα 5, 1968, σσ. 249 - 254.
Συνεσίου Κυρηναίου, Φαλάκρας Ἐγκώμιον. Εἰσαγωγὴ - μετάφρασις - σχόλια Γεωργίου Μεταλληνοῦ, Ἀθῆναι 1969, 12ον, σσ. 94.
Τζώγα Χαριλάου Σ., Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ΝΓ΄, 1970, σσ. 146 - 153.
Τσάρα Γ., Οἱ δύο ἔμμετρες μονῳδίες γιὰ τὴν τελευταία ἅλωση τῆς Θεσσαλονίκης, Μακεδονικὰ 9, 1969, σσ. 64 - 99.
Τσικνοπούλλου Ι. Π., Τὰ ἐλάσσονα τοῦ Νεοφύτου Πρεσβυτέρου Μοναχοῦ καὶ Ἐγκλείστου, Byzantion XXXIX (1969), 1970, σσ. 318 - 419.
— Κυπριακὰ Τυπικά, Λευκωσία 1969, 8ον, σσ. X + *64 + 145 + πίν. 4 [Πηγαὶ καὶ Κείμενα τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας, ἀρ. II].
— Ἡ Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Τρύφωνος, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ XXXIII, 1969, σσ. 199 - 225 + πίν. 2.
Τσιρπανλῆ Ζ. Ν., Κωνσταντῖνος Καλοκρατᾶς (1589 - 17ος αἰ.). Ἕνας ἄγνωστος λόγιος ἀπὸ τὴν Βέροια, Μακεδονικὰ 9, 1969, σσ. 266 - 276.
Τσολάκη Εὐδ. Θ., Ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης ὡς κριτικὸς τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς τακτικῆς τοῦ πολέμου, Βυζαντινὰ 1, 1969, σσ. 187 - 204.
Τωμαδάκη Ν. Β., Ἐκ τῆς Βυζαντινῆς Ἐπιστολογραφίας. Ὁρολογία ἐπιστολῶν καὶ ἐγγράφων, ΕΕΦΣΠΑ ΙΘ΄, 1968 - 1969, σσ. 9 - 34.
Tomadakis N. B., Il ritmo nella poesia innografica bizantina, ΕΕΦΣΠΑ ΙΘ΄, 1968 - 1969, σσ. 223 - 230.
Τωμαδάκη Ν. Β. Ἐκ τῆς Βυζαντινῆς Ἐπιστολογραφίας. Οἱ ταχυδρόμοι τῶν ἐπιστολῶν, ΕΕΦΣΠΑ Κ΄, 1969 - 1970, σσ. 9 - 20.
— Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία, ἤτοι Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, τόμος τρίτος, ἔκδοσις τρίτη, Ἀθῆναι 1969 - 70, 8ον, σσ. 337.
— Ἡ ἐν Ἐνετίᾳ ἔκδοσις ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελείᾳ Ἑλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ΙΕ΄ - ΙϚ΄ αἰῶνας, ΕΕΒΣ ΛΖ΄, 1969 - 70, σσ. 3 - 33.

Φυτράκη Ἀ. Ἰ., Τὸ ποιητικὸν ἔργον Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, Ἀθῆναι 1968, 8ον, σσ. 55.
Χαιρέτη Μαρίας, Ἡ ἐν Ἀκρωτηρίῳ Κυδωνίας γυναικεία Μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Κερατιδιώτη καὶ ἡ οἰκογένεια τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου. Ἑλληνικὰ ἔγγραφα (1596 - 1615), Θησαυρίσματα 6, 1969, σσ. 157 - 181.
Χατζηφώτη Ι. Μ., Ἀλεξανδρινὴ μεταβυζαντινὴ Λογοτεχνία, Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιὰ 1969, σσ. 279 - 289 + εἰκ. 3.
— Ἄνθιμος Γαζῆς (1758 - 1828). Νέα θεώρησις τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου μὲ ἐπιλογὴ κειμένων του καὶ 16 πίνακες, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 205.
— Ἕνα ἄγνωστο λατινικὸ δραμάτιο τοῦ Πατριάρχη Μελετίου Πηγᾶ (ὁ Ἀλεξανδρινὸς κώδικας 366), Χριστιανικὸν Συμπόσιον Δ΄, 1970, σσ. 78 - 80.

Γ΄ — ΔΗΜΩΔΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Βασδραβέλλη Ι. Κ., Ἀνέκδοτη ρίμα γιὰ τὸν Ἅγιο Γεώργιο, Μακεδονικὰ 9, 1969, σσ. 341 - 343.
Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα, Μεσαιωνικὸ ἐρωτικὸ μυθιστόρημα. Ἐπιμέλεια Ἀλέκου καὶ Ἑλένης Παπαγεωργίου, Ἀθῆναι 1969, 12ον, σσ. 91.
Γριτσοπούλου Τάσου Ἀθ., Σημείωσις περὶ Μάνθου Ἰωάννου, Πελοποννησιακὰ Ζ΄, 1970, σσ. 393 - 395.
Εὐαγγελάτου Σ. Α., Χρονολόγηση, τόπος συγγραφῆς τοῦ «Ζήνωνος» καὶ ἔρευνα γιὰ τὸν ποιητή του, Θησαυρίσματα 5, 1968, σσ. 177 - 203.
Ζώρα Γ. Θ., Μιὰ ἰταλικὴ τραγῳδία κρητὸς συγγραφέως. Ἡ «Fedra» τοῦ Francesco Bozza, ΠΒ΄ΚΣ Δ΄, σσ. 178 - 191.
Joannides C. D., A Short Collection of Cyprus Folksongs, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ XXXII, 1968, σσ. 265 - 300.
Καλονάρου Π., Βασίλειος Διγενὴς Ἀκρίτας, Ἀθῆναι 1970, 8ον, σσ. 280 [ἀνατύπωσις].
Κριαρᾶ Ε., Ἡ γλῶσσα τῶν κειμένων τῆς Ἑπτανησιακῆς γραμματείας καὶ ἡ ὀργάνωση συναφῶν ἐρευνῶν, ΠΓ΄ΠΣ Β΄, σσ. 44 - 49.
— Ἀρχαϊστικὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα στὸν «Ἐρωτόκριτο», ΠΒ΄ΚΣ Δ΄, 1969, σσ. 255 - 276.
Λαμψίδου Ὀδ., Τρεῖς παραλλαγαὶ ψυχωφελοῦς διηγήσεως, Πλάτων Κ΄, 1968, σσ. 297 - 306.
— Κωνσταντῖνος Μανασσῆς καὶ Καισάριος Δαπόντες, Παρνασσὸς 11, 1969, σσ. 84 - 88.
Λάνδου Ἀγαπίου τοῦ Κρητός, Ἁμαρτωλῶν σωτηρία, 1969, 8ον, σσ. 120 [ἀνατύπωσις].
Μέγα Γ. Α., Καλλιμάχου καὶ Χρυσορρόης ὑπόθεσις, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 228 - 253.
— Οἱ τραπεζουντιακοὶ θρῆνοι ἐπὶ τῇ ἁλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 399 - 408.
Megas G. A., Some Oral Greek Parallels to Aesop's Fables, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 284 - 297.
Μέγα Γ. Α., Ὁ λεγόμενος κοινὸς βαλκανικὸς πολιτισμός. Ἡ δημώδης ποίησις, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 418 - 444.
Megas G. A., La civilisation dite balkanique. La poésie populaire des pays des Balkans, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 445 - 468.

Μ έ γ α Γ. Α., Παραλλαγὴ τῆς λαϊκῆς διασκευῆς τῆς Ἐρωφίλης, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 474 - 478.
— Κείμενον καὶ γλῶσσα τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 602 - 633.
Μ η ν ι ά τ η Ἠ λ ί α, Πέτρα σκανδάλου. Εὐλογίᾳ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κεφαλληνίας κ. Προκοπίου, ἐπιμελείᾳ καὶ ἐπιστασίᾳ πρωτοπρεσβυτέρου Κων. Γκέλη, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 155.
Μ η τ σ ά κ η Κ., Διήγησις περὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν μεγάλων πολέμων, BNJ 20, 1968, σσ. 228 - 302.
— Ἕνας λαϊκὸς κρητικὸς «ἀκάθιστος» τοῦ ΙΕ' αἰώνα, Βυζαντινὰ 1, 1969, σσ. 23 - 38.
Μ ι χ α η λ ί δ η Δ., Ματθαῖος Μυρέων καὶ Πωρικολόγος, Παρνασσὸς ΙΒ', 1970, σσ. 121 - 123.
Μ π ο υ μ π ο υ λ ί δ ο υ Φ α ί δ ω ν ο ς Κ., Κρητικὸν Θέατρον, Ἀθῆναι 1970, 8ον μικρόν, σσ. 176.
Ο ἰ κ ο ν ο μ ί δ ο υ Δ. Β., Ἀνώνυμον Κρητικὸν στιχούργημα τοῦ ΙϚ' αἰῶνος καὶ σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τὴν προφορικὴν παράδοσιν, ΠΒ'ΚΣ Δ', σσ. 335 - 345.
Π α π α γ ρ η γ ο ρ ά κ η Ι., Τὰ κρητικὰ ριζίτικα τραγούδια, ΠΒ'ΚΣ Δ', σσ. 344 - 346.
Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ Θ ω μ ᾶ, Νέα παραλλαγὴ τῆς «Βοσκοπούλας», ΠΒ'ΚΣ Δ', σσ. 353 - 378, 561 - 563.
Π α π α χ α ρ α λ ά μ π ο υ ς Γ. Χ., Σύμμεικτα, ΕΚΕΕ ΙΙ, 1968 - 69, σσ. 15 - 16.
Π ο λ ί τ η Λ ί ν ο υ, Ποιμενικὴ ποίηση καὶ δρᾶμα στὴν Κρήτη. Ὁμοιότητες καὶ διαφορὲς μὲ τὰ ἰταλικά, ΠΒ'ΚΣ Δ', σσ. 389 - 396.
— Ἡ ἀποκατάσταση ἑνὸς χωρίου τοῦ Ἐρωτοκρίτου, Ἑλληνικὰ 22, 1969, σσ. 235 - 237.
P o l i t e s L., Das byzantinische Epos des Digenis Akritas : Probleme der Textüberlieferung, Geistesgeschichtliche Perspektiven, hrsg. V. G. Großklang, Bonn 1969, σσ. 113 - 119.
Θ ε ο δ ώ ρ ο υ Π ρ ο δ ρ ό μ ο υ, Φιλοσοφία τοῦ Κρασοπατέρος καὶ ἄλλα Πτωχοπροδρομικά. Εἰσαγωγή, ἐπιμέλεια, γλωσσάριο Ἰ. Μ. Χ α τ ζ η φ ώ τ η, Ἀθῆναι 1969, 12ον, σσ. 78.
Χ α τ ζ η ι ω ά ν ν ο υ Κ υ ρ ι ά κ ο υ, Παρατηρήσεις καὶ διορθώσεις εἰς ἐκδόσεις κυπριακῶν μεσαιωνικῶν κειμένων, ΕΚΕΕ ΙΙΙ, 1969 - 1970, σσ. 75 - 86.
H a d j i o a n n o u K., Some Linguistic Comments on the Text of At's Vita of Aesop published by B. E. Perry, BZ 62, 1969, σσ. 1 - 4.

Δ' — ΓΛΩΣΣΑ

Ἀ β τ ζ ῆ Γ. Κ., Μακεδονικὰ τοπωνύμια. Τὸ Ροδόλιβος καὶ ἄλλα τοπωνύμια. Ἱστορία - Γλωσσολογία - Μυθολογία, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 24.
A n d r i o t i s N. P. - K o u r m o u l i s G., Questions de la linguistique balkanique et l'apport de la langue grecque, Actes du premier Congrès intern. des études balkaniques et sud-est européennes VI, Linguistique, Σόφια 1968, σσ. 21 - 30.
Β α γ ι α κ ά κ ο υ Δ ι κ α ί ο υ Β., Τὰ ἀριθμητικὰ εἰς τὸν σχηματισμὸν τοπωνυμίων καὶ ὀνομάτων ἐν τῇ ἀρχαίᾳ, βυζαντινῇ καὶ νεωτέρᾳ ἑλληνικῇ γλώσσῃ, Ἀθηνᾶ ΟΑ', 1969 - 1970, σσ. 387 - 440.

V a y a c a c o s D. V., Noms de famille néogrecs dérivant de mots à signification de grades, titres et offices militaires et administratifs, Actes du premier Congrès intern. des études balkaniques et sud-est européennes VI, Linguistique, Σόφια 1968, σσ. 559 - 564.
G e o r g a c a s D e m e t r i u s J., The Name «Asia» for the Continent; its History and Origin, «Names», Journal of the American Name Society 17, 1969, σσ. 1 - 106.
G e o r g a c a s D. J. and Mc D o n a l d W. A., Place Names of Southwest Peloponnesus. Register and Indexes, Minneapolis, University of Minnesota Press 1969, σσ. 403.
Γ ι α τ α γ ά ν α Ἀ γ., Περὶ τὴν λέξιν Ὑπονόβολον, Παρνασσὸς ΙΒ', 1970, σσ. 124 - 125.
Θ α β ώ ρ η Ἀ ν τ ω ν ί ο υ Ι., Οὐσιαστικὰ ἀπὸ ἐπίθετα καὶ μετοχὲς στὴ Νέα Ἑλληνική, Θεσσαλονίκη 1969, 8ον, σσ. 184 [Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, παράρτημα τῶν Ἑλληνικῶν, ἀρ. 19].
Κ ο ν τ ο σ ο π ο ύ λ ο υ Ν ι κ. Γ., Γλωσσογεωγραφικαὶ διερευνήσεις εἰς τὴν Κρητικὴν Διάλεκτον, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 112 [«Ἀθηνᾶ». Σειρὰ διατριβῶν καὶ μελετημάτων, ἀρ. 6].
Κ ρ ι α ρ ᾶ Ἐ., Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους γραμματείας : 1100 - 1669, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1969, 8ον, σσ. ρνϛ' + 252.
— Γλωσσικὰ σημειώματα σὲ ἁγιολογικὰ κείμενα, Ἑλληνικὰ 22, 1969, σσ. 221 - 227.
— Ἐκδοτικὰ σφάλματα καὶ βασικὲς ἀρχὲς γιὰ τὴν ἔκδοση νεοελληνικῶν κειμένων, Ἑλληνικὰ 22, 1969, σσ. 163 - 172.
— Ἐτυμολογικὰ καὶ Σημασιολογικά, Βυζαντινὰ 1, 1969, σσ. 3 - 22.
Λ α μ ψ ί δ ο υ Ὀ δ., Ἡ «ἀνάκλησις» εἰς τοὺς πρόσφυγας Ἕλληνας τοῦ Πόντου καὶ αἱ ἐπιπτώσεις αὐτῆς διὰ τὴν ἔρευναν τῆς Ποντιακῆς διαλέκτου, ΑΠ ΚΘ', 1968 - 69, σσ. 3 - 10.
Λ υ π ο υ ρ λ ῆ Δ., Λουφρά, τὰ - Ρουφλά, τά, Ἑλληνικὰ 22, 1969, σσ. 243 - 256.
Π α γ κ ά λ ο υ Γ ε ω ρ γ. Ἐ μ μ., Περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς Κρήτης, τόμος Ε', Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 256.
Π ι λ α β ά κ η Κ. Α., Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς φωνητικῆς τοῦ Κυπριακοῦ ἰδιώματος. Παθήσεις καὶ ἐπιδράσεις τοῦ λ καὶ ρ, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ ΧΧΧΙΙ, 1968, σσ. 121 - 153.
Π ρ ο μ π ο ν ᾶ Ἰ ω ά ν ν ο υ Κ., Ἡ γλῶσσα τῶν Ναξιακῶν ἐγγράφων (1433 - 1837) καὶ τὸ παλαιότερον Ναξιακὸν ἰδίωμα, ΕΕΚΜ Ζ', 1968, σσ. 338 - 425.
Σ α λ β ά ν ο υ Γ., Τὸ γλωσσικὸν ἰδίωμα τῶν ἀγροτῶν Κερκύρας καὶ ἡ ἐξ αὐτοῦ διάσωσις τῆς ἐθνικῆς γλώσσης ἐν ὅλῃ τῇ νήσῳ, ΠΓ'ΠΣ Β', σσ. 340 - 353.
Σ φ υ ρ ό ε ρ α Β. Β., Κρητικὰ ἐπώνυμα εἰς Κυκλάδας, ΠΒ'ΚΣ, Δ', σσ. 457 - 466.
Τ σ ά ρ α Γ., Τὸ νόημα τοῦ «γ ρ α ι κ ώ σ α ς» στὰ τακτικὰ Λέοντος Ϛ' τοῦ Σοφοῦ, Βυζαντινὰ 1, 1969, σσ. 135 - 156.
T s o p a n a k i s A. G., Altdialektische Kristallisierungen, BZ 63, 1970, σσ. 24 - 26.
Φ ό ρ η Β. Δ., Ὁ προάγγελος ἑνὸς σπουδαιοτάτου Λεξικοῦ, ΝΕ 88, 1970, σσ. 1557 - 1567.
Φ ω τ ί ο υ Λ ί τ σ α ς Κ., Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ Τριφυλιακοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος (πάθη φωνηέντων), Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 47.
C h r i s t o d u l u M. N., Νεοελληνικὰ γλωσσικά, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ ΧΧΧΙΙ, 1968, σσ. 155 - 196.
Χ ρ ι σ τ ο δ ο ύ λ ο υ Μ ε ν. Ν., Περί τινων φαινομένων θολώσεως ἐν τῇ Κυπριακῇ διαλέκτῳ καὶ τῇ καθόλου Ἑλληνικῇ γλώσσῃ, ΕΚΕΕ ΙΙ, 1968 - 69, σσ. 17 - 55.

Χριστοδούλου Μεν. Ν., Μικρά συμβολή εἰς τὴν μελέτην τῶν παρατεταμένων συμφώνων ἐν τῇ Κυπριακῇ διαλέκτῳ, ΕΚΕΕ Ι, 1969, σσ. 105 - 121.
— Γλωσσικὰ ζητήματα, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ XXXIII, 1969, σσ. 235 - 266.

Ε' — ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ἀγουρίδου Σ., Τινὰ περὶ τοῦ Filioque, Ἐκκλησία ΜϚ', 1969, σσ. 622 - 625.
— Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὸν ἅγιον Εἰρηναῖον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν περὶ ἀνθρώπου εἰκόνα τῶν Γνωστικῶν, Θεσσαλονίκη 1970, 8ον, σσ. 20.
Ἀλιμπράντη Νίκου Χρ., Δύο ἅγιοι τῆς Πάρου: Ὁσία Θεοκτίστη ἡ Λεσβία (819 - 872). Ἅγιος Ἀρσένιος ὁ ἐν Πάρῳ (1800 - 1877), Ἀθῆναι 1970, 8ον, σσ. 32.
Ἀναστασίου Ἰ. Ε., Βίος Κυρίλλου - Κωνσταντίνου. Βίος Μεθοδίου (Μετάφρασις). Βίος Κλήμεντος Ἀχρίδος, Θεσσαλονίκη 1968, 8ον, σσ. 96.
Ἀρχοντώνη Βαρθολομαίου, Περὶ τὴν κωδικοποίησιν τῶν ἱ. κανόνων καὶ τῶν κανονικῶν διατάξεων ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, Θεσσαλονίκη 1970, 8ον, σσ. 148 [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, ἀρ. 6].
Βεργωτῆ Γεωργίου, Ἀνθρωπολογικαὶ ἀντιλήψεις ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Πόνημα εὐγν. Β. Βέλλα, 1969, σσ. 95 - 108.
Βιτάλη Φ., Παναγία ἡ ὀνομαζομένη Πορταΐτισσα τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 131.
Geanakoplos D. J., Some Aspects of the Influence of the Byzantine Maximos the Confessor on the Theology of East and West, Church History 38, 1969, σσ. 150 - 163.
Georgoudi St., Sant'Elia in Grecia, Studi e materiali di storia delle religioni 39, 1968, σσ. 293 - 319.
Γερασίμου Μικραγιαννανίτου, Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου... Ἱερωνύμου, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 30.
— Ὁ Ἅγιος Νεκτάριος. Ἀκολουθία, Βίος ὡς καὶ παρακλητικὸς κανὼν μετὰ χαιρετισμῶν, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 103.
— Ἀκολουθία καὶ Παρακλητικὸς κανὼν εἰς τὴν Ὁσίαν Μητέρα ἡμῶν Πελαγίαν, τὴν ἐν τῇ Ἱερᾷ μονῇ Κεχροβουνίου Τήνου ἀσκητικῶς διαλάμψασαν, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 62.
— Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ζήνωνος, αὐτοκρατορικοῦ ταχυδρόμου, προστάτου δὲ καὶ ἐφόρου πάντων τῶν ταχυδρομικῶν ὑπαλλήλων, Ἀθῆναι 1970, 8ον, σσ. 32.
Γουσίδου Ἀλεξάνδρου Χρ., Ὁ Ἠλίας Μηνιάτης ὡς ἱεροκήρυξ, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ΝΒ', 1969, σσ. 336 - 344.
Διονυσίου, μητροπολίτου Τρίκκης καὶ Σταγῶν, Ἀνατολικὸς Ὀρθόδοξος Μοναχισμὸς κατὰ πατερικὰ κείμενα, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 767.
Δόικου Δαμιανοῦ Ἀθανασίου, Τὸ βιβλικὸν ἑβραϊκὸν Πάσχα κατὰ τὰς πηγὰς καὶ τὰ δεδομένα τῆς τελετουργικῆς. Ἱστορικὴ καὶ θεολογικὴ μελέτη, Θεσσαλονίκη 1969, 8ον, σσ. 205.
Dratsellas C., Questions of the Soteriological Teaching of the Greek Fathers, Θεολογία 39, 1968, σσ. 621 - 643.
— Man in his Original State and in the State of Sin accorging to St. Cyril of Alexandria, Θεολογία 41, 1970, σσ. 441 - 455.

Zaphiris Gerasime, Le texte du discours sur la montagne en Mt. V, 1 - VII, 29 dans les écrits de Clément d'Alexandrie, Θεολογία 41, 1970, σσ. 425 - 440.
Ζήση Ζ. Ν., Ἡ περὶ γάμου διδασκαλία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Κληρονομία 1, 1969, σσ. 285 - 310.
Θεοδωροπούλου Ἐπ., Ὁ ἀκάθιστος ὕμνος μετὰ ἑρμηνείας, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 187.
Θεοδώρου Ἀ., Ἡ περὶ Ἀντιχρίστου ἰδέα. Μελέτη βιβλικοθεολογικὴ - ἱστορικοδογματική, Θεολογία 41, 1970, σσ. 88 - 115, 218 - 239, 405 - 424.
Θεοχάρη Ἀθανασίου, Ἡ θέσις τοῦ Παροιμιῶν 8,22 εἰς τὰς χριστολογικὰς ἔριδας τοῦ Δ' αἰῶνος, Κληρονομία 2, 1970, σσ. 334 - 346.
Κακουλίδη Ἑλ. Δ., Γιὰ τὴ μετάφραση τῆς Κ. Διαθήκης. Ἱστορία - Κριτικὴ - Ἀπόψεις - Βιβλιογραφία, Θεσσαλονίκη 1970, 8ον, σσ. 56.
Καραβιδοπούλου Ἰ. Δ., Τὸ παραβολικὸν λόγιον περὶ τοῦ «λύχνου» ἐν τοῖς Συνοπτικοῖς Εὐαγγελίοις, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ΝΒ', 1969, σσ. 165 - 172.
Karawidopoulos Johannes, Das Paulinische Sündenverständnis bei ben griechischen Kirchenvätern, Κληρονομία 2, 1970, σσ. 42 - 52.
Καρακόλη Κ., Ἡ ἐκκλησιολογία τοῦ μεγάλου Ἀθανασίου, Θεσσαλονίκη 1968, 8ον, σσ. 151.
Καρανικόλα Παντελεήμονος, Κλεὶς τῶν ἱ. κανόνων τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1970, 12ον, σσ. ις' + 490.
Κασσομενάκη Ἰωάν. Σπ. - Κόμπου Ἀντωνίου, Ἐγχειρίδιον Δογματικῆς τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, Θεσσαλονίκη 1970, 8ον, σσ. 435.
Catafygiotu-Topping Eva, The Poet - Priest in Byzantium, GOTR 14, 1969, σσ. 31 - 41.
Konidaris Gerassimos, Zur Frage nach dem Schicksal der Beschlüsse von Chalkedon bis zum 6. Oekumenischen Konzil, Θεολογία 41, 1970, σσ. 391 - 404.
Constantelos D. J., The Lover of Mankind, The Way 9, 1969, σσ. 98 - 106.
Κορακίδου Α. Τὰ ἀνθρώπινα δάνεια εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Θείου Λόγου ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἑλληνικῇ Ὑμνογραφίᾳ, Ἐκκλησία ΜΖ', 1970, σσ. 24 - 26, 43 - 46.
Κούρκουλα Κωνστ., Τὸ κήρυγμα τοῦ θείου λόγου εἰς τὰ Ἑπτάνησα ἀπὸ τοῦ ΙϚ' μέχρι τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, Πόνημα εὐγν. Β. Βέλλα, 1969, σσ. 340 - 355.
Κρικώνη Χρ. Θ., Ὁ Λόγος καὶ ἡ περὶ αὐτοῦ διδασκαλία τοῦ Φιλοσόφου καὶ μάρτυρος Ἰουστίνου, Θεσσαλονίκη 1970, 8ον, σσ. 45.
Κωνσταντίνου Θ. Β., Αἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καὶ ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν, Ἀθῆναι 1969, σσ. 262.
Λαούρδα Βασ., Ἡ Διαλεκτικὴ τοῦ Τριῳδίου, «Χριστιανικὸν Συμπόσιον» Γ', 1969, σσ. 147 - 151.
Μαρκαντώνη Ἰωαν. Σ., Οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι ἐξ ἐπόψεως ἀνθρωπολογικῆς - ὑπαρξιακῆς. Πρὸς σύνθεσιν τῆς Χριστιανικῆς ἀνθρωπολογίας, Ἀθῆναι 1969, 12ον, σσ. 30.
Ματσούκα Νικολάου, Φιλοσοφία καὶ δογματικὴ διδασκαλία τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ΕΕΘΣΠΘ ΙΔ', 1969, σσ. 251 - 324.
— Γένεσις καὶ Οὐσία τοῦ Ὀρθοδόξου δόγματος, Θεσσαλονίκη 1969, 8ον, σσ. 205 [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, ἀρ. 2].
— Γνῶσις καὶ ἀγνωσία τοῦ Θεοῦ, Κληρονομία 2, 1970, σσ. 53 - 87.
— Περὶ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀπουσίας καὶ ἀγνωσίας τοῦ Θεοῦ, Κληρονομία 2, 1970, σσ. 409 - 421.

Mitros J., The Norm of Faith in the Patristic Age, Theological Studies 29, 1968, σσ. 444-471.
Μοσχονᾶ Σπ., Ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς εἰς τὴν Χριστιανικὴν παράδοσιν, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 36.
Μούτσουλα Ἠλία, Γρηγόριος ὁ Νύσσης ὡς ἑρμηνευτὴς τῆς Ἁγίας Γραφῆς, Πόνημα εὔγν. Β. Βέλλα, 1969, σσ. 465-485.
— Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς χριστολογίας Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 18.
Μπόνη Κωνστ., Τὸ ἀνθρωπιστικὸν ἰδεῶδες κατὰ τὸν «Προτρεπτικὸν» τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Ἐκκλησία ΜΖ', 1970, σσ. 201-203, 335-336, 357-358, 381-382, 456-457, 525-526, 581-582.
Μυριανθέα Κ., Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Λαμπαδιστής, Λευκωσία 1969, σσ. 218.
Νέλλα Παναγιώτου, Ἡ θεολογία τοῦ «κατ' εἰκόνα» (Δοκίμιον ὀρθοδόξου ἀνθρωπολογίας), Κληρονομία 2, 1970, σσ. 293-322.
Παπαγεωργίου Ἀθ., Ὁ Ἅγιος Αὐξίβιος, Λευκωσία 1969, σσ. 28.
Παπαγιάννη Κωνστ. Ἀ., Ἑρμηνεία τῶν κανόνων τῆς Μ. Ἑβδομάδος, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ΝΓ', 1970, σσ. 154-164, 226-235.
Παπαδήμα Στυλιανοῦ Ε., Περὶ τὴν ἀξιολογίαν τοῦ Πεντηκοσταρίου, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ΝΓ', 1970, σσ. 242-253.
Παπαδοπούλου Ἀντωνίου Μ., Παΐσιος ὁ Χελανδαρινός, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ΝΒ', 1969, σσ. 435-446.
Παπαδοπούλου Νικ. Μ., Τὰ δευτεροκανονικὰ τεμάχια τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιήλ: Προσευχὴ Ἀζαρίου, Ἀφηγηματικὸν τμῆμα, Ὕμνος τῶν τριῶν Παίδων, Σωσάννα, Βὴλ καὶ Δράκων. Ἱστορική, φιλολογική, θεολογικὴ ἐξέτασις καὶ προβληματολογία μεθ' ὑπομνήματος, Ἀθῆναι 1970, 8ον, σσ. λα' + 363.
Παπαδοπούλου Στυλ. Γ., Συνάντησις Ὀρθοδόξου καὶ Σχολαστικῆς Θεολογίας (Ἐν τῷ προσώπῳ Καλλίστου Ἀγγελικούδη καὶ Θωμᾶ Ἀκινάτου), Θεσσαλονίκη 1970, 8ον, σσ. 198 [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, ἀρ. 4].
— Προβλήματα τοῦ ἀρχαίου μοναχισμοῦ, Κληρονομία 2, 1970, σσ. 149-199.
— Πατέρες, αὔξησις τῆς Ἐκκλησίας, ἅγιον Πνεῦμα. Μελέτη Πατρολογική, Ἀθῆναι 1970, 8ον, σσ. 78.
— Πρόσωπα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας (πατέρες, συγγραφεῖς, ὅσιοι, μάρτυρες, πατριάρχαι). Τεῦχος Α', Ἀθῆναι 1970, 8ον, σσ. 112.
— Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας περὶ ἁγίου Πνεύματος, Ἐκκλ. Φάρος ΝΓ', 8ον, σσ. 46.
Σιώτη Μάρκ. Ἀντ., Ἡ Καινὴ Διαθήκη περὶ τῆς σχέσεως τῶν Μυστηρίων Βαπτίσματος, Χρίσματος καὶ Θείας Εὐχαριστίας, Ἐκκλησία ΜϚ', 1969, σσ. 251-256.
Stathopoulos Demetrios, Die Gottesliebe und ihre Sprache in den Hymnen Symeons, des Neuen Theologen (949-1022), Πόνημα εὔγν. Β. Βέλλα, 1969, σσ. 668-677.
Στογιάννου Βασιλείου Π., Ἡ παραβολὴ τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου εἰς τὴν ἑλληνικὴν πατερικὴν παράδοσιν, Κληρονομία 2, 1970, σσ. 1-41.
Παπαπέτρου Κωνστ. Ε., Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ γνῶσις αὐτοῦ, κατὰ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιον, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 144.
Papoulidis Const., Rédemption et mystère de l'Église du point de vue orthodoxe, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 16.

Ροδοπούλου Παντελεήμονος, Ἡ θεία λειτουργία κατὰ τὰς μυσταγωγικὰς κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Πόνημα εὔγν. τοῦ Β. Βέλλα, 1969, σσ. 601-613.
Τατάκη Β. Ν., Νικηφόρος μοναχὸς ἡσυχαστής, Κληρονομία 1, 1969, σσ. 325-336.
Τζώγα Χαριλάου Σ., Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν ἁγίῳ ὄρει κατὰ τὸν ιη' αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1969, 8ον, σσ. 187.
Τρεμπέλα Παν. Ν., Ἀπολογητικαὶ μελέται. Τόμος Β', Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 382.
Τσάμη Δημ. Γ., Ἡ διαλεκτικὴ φύσις τῆς διδασκαλίας Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Θεσσαλονίκη 1969, 8ον, σσ. 193 [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, ἀρ. 1].
— Ἡ περὶ τοῦ ἀποδέκτου τοῦ λύτρου διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, Κληρονομία 2, 1970, σσ. 88-111.
Τσικνοπούλλου Ἰ. Π., Παρατηρήσεις τινὲς ἐπὶ προσφάτου ἐργασίας περὶ τοῦ Ἁγίου Νεοφύτου, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ XXXII, 1968, σσ. 227-233.
— Ὁ Ἀπόστολος Βαρνάβας ὅπως τὸν παρουσιάζει ἡ Ἁγία Γραφή, Λευκωσία 1969, σσ. 44 [ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περ. Ἀπόστολος Βαρνάβας 1969].
Φαράντου Μέγα, Τὸ περὶ τῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν δόγμα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας κατὰ τὴν διδασκαλίαν Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, Πόνημα εὔγν. Β. Βέλλα, 1969, σσ. 694-720.
— Ἡ θεολογία Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου. Συμβολὴ εἰς τὴν δογματικὴν ἔρευναν τῆς πατερικῆς παραδόσεως, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. η' + 390.
Φουντούλη Ἰωάν. Μ., Κείμενα Λειτουργικῆς - Παννυχίς, Θεσσαλονίκη 1969, 8ον, σσ. 32.
Χαρακᾶ Στ., Ἡ ἠθικὴ διδασκαλία τοῦ Πεντηκοσταρίου, Θεολογία 49, 1968, σσ. 586-612.
Harkianakis Stylianos, Die Trinitätslehre Gregors von Nazianz, Κληρονομία 1, 1969, σσ. 83-102.
R. Chatzepsaltes, Σύμμεικτα περὶ τὴν Βυζαντινὴν Κύπρον, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ XXXII, 1968, σσ. 57-66.
Χρήστου Παναγιώτου Κ., Ἡσυχαστικαὶ ἀναζητήσεις εἰς τὰ Ἰωάννινα περὶ τὸ 1700, Κληρονομία 1, 1969, σσ. 337-354.
— Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, Θεσσαλονίκη 1970, 8ον, σσ. 109 [Πατριαρχικὸν Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, «Φῶς Πατέρων», ἀρ. 1].
Christou P. C., L'enseignement de Saint Basile sur le Saint-Esprit, Verbum Caro 89, 1969, σσ. 86-99.
Chryssos Evangelos, Zur Datierung und Tendenz der Werke des Facundus von Hermiane, Κληρονομία 1, 1969, σσ. 311-324.
Ψευτογκᾶ Β., Τὸ ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ «Περὶ πίστεως» τοῦ Μελίτωνος. Ἀντιγνωστικὴ Χριστολογικὴ ὁμολογία, Κληρονομία 1, 1969, σσ. 247-284.

Ϛ' — ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Amantos C., Prolegomena to the History of the Byzantine Empire, translated from the Second Greek Edition by K. Johnstone, preface by C. Trypanis, Amsterdam, Hakkert, 1969, σσ. 199.
Antoniadis-Bibicou Hélène, Problèmes économiques à Byzance et dans les pays musulmans au Moyen Age, Annales 24, 1969, σσ. 1171-1173.

Arnakis G. G., The Ottoman Empire and the Balkan States to 1900, Austin - Neu York, Pemberton Press 1969, σσ. XVI + 452 [The Near East in Modern Times, 1].

Vaghenas Thanos, Three Castles of the Morea identified, Neo - Hellenika I, 1970, σσ. 23 - 29.

Βακαλοπούλου Α. Ε., Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354 - 1833, Θεσσαλονίκη 1969, 8ον, σσ. κ' + 715.

Vacalopoulos A., Quelques problèmes relatifs à la résistance de Manuel II Paléologue contre les Turcs ottomans dans la Macédoine grecque (1383 à 1391), Actes du premier Congrès intern. des études balkaniques et sud-est européennes III, Histoire, Σόφια 1969, σσ. 351 - 355.

Vlachos Th. N., Die Geschichte der byzantinischen Stadt Melenikon, Thessaloniki 1969, 8ον, σσ. XII + 140 + εἰκ. 5.

Bonis G. K., Ein Versuch, das Problem des Hauses der Hll. Kyrillos und Methodios durch eine neue Deutung bestimmter Mosaiken und Aufschriften in der Basilika Hagios Demetrios in Thessalonike zu klären, Θεολογία 40, 1969, σσ. 92 + 144 + πίν. IX. [Βλ. καὶ κατωτέρω, σ. 555].

Βρανούση Λ., Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων, Ἀθῆναι 1968, 8ον, σσ. 88 + σχ. 18.

Vryonis S., Byzantium and Islam seven - seventeenth Century, East European Quarterly 2, 1968, σσ. 205 - 240.

Γιαννακοπούλου Ἰ., Ὁ Αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Παλαιολόγος καὶ ἡ Δύσις, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 326 + εἰκ. 2 + χάρτ. 2.

Γιανναροπούλου Ἰωάννας, Ἡ παρὰ τὴν Ζάχολην Κορινθίας Μονὴ τοῦ Προφήτου Ἠλιού, Πελοποννησιακὰ Ζ', 1970, σσ. 69 - 124.

Γιαννοπούλου Ἰωάννου Γ., Ἀνέκδοτα Ἑνετικὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Δωρίδι Μονῆς Βαρνάκοβας (1688 - 1698), ΕΕΑ Β', 1970, σσ. 473 - 531.

Γιαννοπούλου Παναγιώτου Α., Ἡ αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, ΕΕΒΣ ΛΖ', 1969 - 70, σσ. 95 - 133.

Γλαβίνα Ἀποστόλου, Ἡ μετὰ τοῦ Ρογήρου Α' συνάντησις τοῦ Πάπα Οὐρβανοῦ τοῦ Β' διὰ τὰς σχέσεις Ρώμης - Κωνσταντινουπόλεως (Τρόϊνα Ἀπρίλιος 1088), Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ΝΓ', 1970, σσ. 165 - 172.

Γριτσοπούλου Τάσου Ἀθ., Τὸ ἐν Βενετίᾳ Ἀρχεῖον Grimani καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Πελοπόννησον, Πελοποννησιακὰ Ζ', 1970, σσ. 396 - 399.

Daskalakis A., Le rôle de la civilisation grecque dans les Balkans, Actes du premier Congrès intern. des études balkaniques et sud-est européennes III, Histoire, Σόφια 1969, σσ. 105 - 116.

Δετοράκη Θεοχάρους, Αἱ ἀραβικαὶ ἐπιδρομαὶ καὶ ἡ ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατία εἰς ἁγιολογικὰ καὶ ὑμνογραφικὰ κείμενα, Κρ.Χρ., ΚΑ', 1969, σσ. 119 - 129.

Ζακυθηνοῦ Δ. Α., Αἱ ἱστορικαὶ τύχαι τῆς Ἑπτανήσου καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ Ἑπτανησιακοῦ πολιτισμοῦ, ΠΓ'ΠΣ Β', σσ. 357 - 380.

— Ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία (324 - 1071), Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 435 + χάρτη.

Zakythinos D. A., Byzance et les peuples de l'Europe du Sud-est. La synthèse byzantine, Actes du premier Congrès intern. des études balkaniques et sud-est européennes III, Histoire, Σόφια 1969, σσ. 105 - 116.

Κανδηλάπτου - Κάνεως Γ., Περὶ τοῦ ἐν Ἀργυρουπόλει οἴκου τῶν Στρατικεύα, ΑΠ ΚΘ', 1968 - 69, σσ. 64 - 70.

Καραγιαννοπούλου Ἰ. Ε., Πηγαὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1970, 8ον, σσ. 495 [Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Βυζαντινὰ κείμενα καὶ μελέται, 2].

Kolias G., Les raisons et le motif de l'invasion de Robert Guiscard à Byzance, Actes du premier Congrès intern. des études balkaniques et sud-est européennes III, Histoire, Σόφια 1969, σσ. 357 - 361.

Κόλια Γ. - Χριστοπούλου Π., Τὸ Κτηματολόγιον τῆς Μονῆς Προυσσοῦ Εὐρυτανίας, ΕΕΑ Β', 1970, σσ. 305 - 472 [καὶ αὐτοτελῶς].

Kominis A., Echi della battaglia dell'anno 811 tra Bizantini e Bulgari in testi agiografici, Actes du premier Congrès intern. des études balkaniques et sud-est européennes III, Histoire, Σόφια 1969, σσ. 313 - 318.

Constantelos Demetrios J., Byzantine Philanthropy and Social Welfare, Rutgers University Press, New Brunswick - New Jersey 1968, 8ον, σσ. XXVIII + 356.

Κουτίλα Στ. Ἀ., Οἱ Νοταράδες στὴν ὑπηρεσία τοῦ Ἔθνους καὶ τῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1968, 8ον, σσ. 535.

Kyrris Costas P., Documents Relating to Georgio Protopapa da Vatili and Michiel Favro Cyprio, ΕΚΕΕ ΙΙ, 1968 - 69, σσ. 57 - 84.

— The Cypriote Family of Soderini and other Cypriotes in Venice (XVI - XVII Centuries), Neo - Hellenika I, 1970, σσ. 58 - 78.

— Further Documents relating to Cypriote Immigrants in Venice (XVI - XVII centuries), ΕΚΕΕ ΙΙΙ, 1969 - 1970, σσ. 145 - 165.

Κωφοῦ Δ. Ν., Ἀδραμυττηνά. Ἱστορία τῆς Κοινότητος Ἀδραμυττίου (Μ. Ἀσίας) καὶ τῶν πέριξ, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 160.

Λαιμοῦ Ἀνδρέου Γ., Τὸ Ναυτικὸν τοῦ Γένους τῶν Ἑλλήνων. Τόμος Α' : ἡ ἱστορία του, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 515.

Laiou A. E., A Byzantine Prince Latinized : Theodore Palaeologus, Marquis of Montferrat, Byzantion XXXVIII (1968) 1969, σσ. 386 - 410.

Laourdas Basil, Intellectuals, Scholars and Bureaucrats in the Byzantine Society, Κληρονομία 2, 1970, σσ. 273 - 292.

Μαγκριώτη Ἰ., Ἡ Θράκη. Ἀπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου μέχρι ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ περιπετειώδης βίος τῆς Θράκης κατὰ τὸν Μεσαίωνα, Ἀρχεῖον Θράκης 34, 1969, σσ. 141 - 165.

— Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Θράκης ὑπὸ σουλτανικὴν δουλείαν, Ἀρχεῖον Θράκης 34, 1969, σσ. 166 - 187.

Malleros Fotios, Bizancio y su importancia en la Historia Universal, Bizantion - Nea Hellas I, Chile 1970, σσ. 18 - 49.

Μαλτέζου Χρ. Α., Ἡ εἰς Ἰταλίαν περιπέτεια τοῦ Μαξίμου Πελοποννησίου μέχρι τῆς ἐγκαταστάσεώς του εἰς Ἰωάννινα (1608 - 1609), Θησαυρίσματα 6, 1969, σσ. 113 - 119 + πίν. Η'.

— Ὁ θεσμὸς τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Βενετοῦ Βαΐλου (1268 - 1453), Ἀθῆναι 1970, 8ον, σσ. 256 + πίν. ΙΑ' [Βιβλιοθήκη Σ. Ν. Σαριπόλου, ἀρ. 6].

Μανούσακα Μ. Ι., Ἡ ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικὴ Κοινότης καὶ οἱ μητροπολῖται Φιλαδελφείας, ΕΕΒΣ ΛΖ', 1969 - 70, σσ. 170 - 210, 473 - 474.

Μοάτσου Ἐρρίκου, Τὸ Βενετικὸν Προξενεῖον Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἀνέκδοτα Ἔγγραφα (1672 - 1682), Θησαυρίσματα 6, 1969, σσ. 237 - 256.

Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου Μαρίας, Συμβολὴ εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν Ἀβαρικῶν καὶ Σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ἐπὶ Μαυρικίου (582 - 602), Σύμμεικτα Β', 1970, σσ. 145 - 206 + χάρτ. 1.

Nystazopoulou-Pélékidis Marie, Venise et la Mer Noire du XIe au XVe siècle, Θησαυρίσματα 7, 1970, σσ. 15-51.
Xyngopoulos A., Un édifice du voivode Étienne le grand au mont Athos, BS 11, 1970, σσ. 106-108 + πίν. 2.
Οἰκονομίδη Ν., Σημείωμα γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο Ε' Παλαιολόγο (1390), Θησαυρίσματα 5, 1968, σσ. 23-31.
Oikonomidès N., Le haradj dans l'Empire Byzantin du XVe siècle, Actes du premier Congrès intern. des études balkaniques et sud-est européennes III, Histoire, Σόφια 1969, σσ. 105-116.
Παναγιωτάκη Ν. Μ., Ἔρευναι ἐν Βενετίᾳ, Θησαυρίσματα 5, 1968, σσ. 45-118 + πίν. Ε'-Ι'.
Παπαγεωργίου Μ. Γ. Τὸ χωριὸ «Χώστιανες» τοῦ θέματος Μογλενῶν, Μακεδονικὰ 9, 1969, σσ. 48-63.
Papadopoullos Th., L'acculturation Byzantino-Arabe à propos de l'ouvrage de Vasiliev, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ XXXII, 1969, σσ. 171-179.
Παπαδοπούλου Θωμᾶ, Κρῆτες μαθηταὶ τοῦ ἐν Ρώμῃ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, Κρ.Χρ. ΚΒ', 1970, σσ. 236-243.
Παπαδριανοῦ Ἰω. Ἀ., Ἡ Ἅλωση τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1430 καὶ ὁ Σέρβος Δεσπότης Γεώργιος Μπράνκοβιτς (Djuradj Branković), Μακεδονικὰ 8, 1968, σσ. 401-405.
— Ἡ πρωτοστρατόρισσα Καντακουζηνή, Βυζαντινὰ 1, 1969, σσ. 159-165.
— Ὁ αὐτοκρατορικὸς θεσμὸς εἰς τὸ Βυζάντιον, εἰς τὸν Δυτικὸν καὶ εἰς τὸν Σλαβικὸν Μεσαίωνα, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ΝΒ', 1969, σσ. 473-475.
Polemis D. I., A Note on the Origin of the Title Μέγας Κομνηνός, Neo-Hellenika I, 1970, σσ. 18-22.
Saricakis Theodore Chr., Nicopolis d'Épire etait-elle une colonie romaine ou une ville grecque, BS 11, 1970, σσ. 91-96.
Σπανάκη Στ., Ἡ ἔκθεση τοῦ γενικοῦ προβλεπτῆ Κρήτης Isepo Cirvan τοῦ 1639, Κρ.Χρ. ΚΑ', 1969, σσ. 365-458.
Σταυρινίδου Νικ., Ἀπογραφικοὶ πίνακες τῆς Κρήτης, Κρ.Χρ. ΚΒ', 1970, σσ. 119-132.
Stratos A. N., The Avar's Attack on Byzantium in the Year 626, BF II, 1967, σσ. 370-376.
Στράτου Ἀνδρέα Ν., Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα. Τόμος Γ' 634-641, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 272.
Stratos A. N., Byzantium in the seventh Century. 1. 602-634. Translated by M. Ogilvie-Grant, Amsterdam 1969, 8ον, σσ. X + 430 + χάρτ. 2.
Τσοπανάκη Ἀγ. Γ., Ἐγκατάσταση Χαλκητῶν στὴν Ρόδο, Δωδεκανησιακὸν Ἀρχεῖον 5, 1970, σσ. 54-80.
Τωμαδάκη Ν. Β., Ἡ Κρητικὴ ἱστοριογραφία (1204-1966), ΠΒ'ΚΣ Δ', σσ. 450-456.
— Ἡ σημασία τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης καὶ ἡ περὶ αὐτῆς ἔρευνα, Μνημοσύνη Β', 1969, σσ. 453-459.
— Ἡ πτῶσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ αἱ ἐπιπτώσεις αὐτῆς, Ἐκκλησία ΜΖ', 1970, σσ. 322-323, 338-339, 367-369 [καὶ αὐτοτελῶς ἐν Ἀθήναις 1970, 12ον, σσ. 23] = ΕΕΒΣ ΛΖ', 1969-1970, σσ. 482-490.
— Πῶς εἶδον οἱ σύγχρονοι ἱστορικοὶ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ΕΕΒΣ ΛΖ', 1969-1970, σσ. 475-482.

Τωμαδάκη Ν. Β., Ἡ θρησκευτικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑνετίας ἐν Κρήτῃ ἔναντι τῶν ὀρθοδόξων Κρητῶν ἀπὸ τοῦ ιγ' ἕως τοῦ ιε' αἰῶνος, ΕΕΦΣΠΑ Κ', 1969-1970, σσ. 21-38.
Φραγκούλα Ἰωάννου Ν., Τὸ ἱεροδιδασκαλεῖον Βελλᾶς, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ΝΒ', 1969, σσ. 173-185.
Χαιρέτη Μαρίας, Τὰ παλαιότερα κατάστιχα τοῦ ἀρχείου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης ὡς ἱστορικαὶ πηγαί, Κρ.Χρ. ΚΑ', 1969, σσ. 499-514 + πίν 1.
Charanis Peter, Observations on the History of Greece during the Early Middle Ages, BS 11, 1970, σσ. 1-34.
Χασιώτη Ἰ. Κ., Ἑλληνικοὶ ἐποικισμοὶ στὸ βασίλειο τῆς Νεάπολης κατὰ τὸν δέκατο ἕβδομο αἰῶνα, Ἑλληνικὰ 22, 1969, σσ. 116-162 + εἰκ. 4.
— Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Ἱσπανῶν στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1969, 12ον, σσ. 69.
Χατζηκυριάκου Στ. Σ., Ἡ Παλαίπαφος διὰ μέσου τῶν αἰώνων, Πάφος 1969, 8ον, σσ. 37.
Χατζηψάλτη Κ., Σύμμεικτα περὶ τὴν Βυζαντινὴν Κύπρον, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ XXXII, 1968, σσ. 57-64.
Χιδίρογλου Π., Ἱστορικὰ τοῦ Ναϊμᾶ διὰ τὰ τεμένη τῶν Χανίων, Κρ.Χρ. ΚΑ', 1969, σσ. 243-252 + πίν. 4.
Χιόνη Κ. Ι., Ἱστορία τῆς Καβάλας, Καβάλα 1968, 8ον, σσ. 120.
Χιονίδη Γ. Χ., Ἱστορία τῆς Βεροίας, τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς. Β' Βυζαντινοὶ χρόνοι, Θεσσαλονίκη 1970, 8ον, σσ. η' + 244 + πίν. 7.
Χριστοφιλοπούλου Αἰκ., Ἡ ἀντιβασιλεία εἰς τὸ Βυζάντιον, Σύμμεικτα Β', 1970, σσ. 1-144.
Chrysostomides J., Studies on the Chronicle of Caroldo, with Special Reference to the History of Byzantium from 1370 to 1377, OCP 30, 1969, σσ. 123-182 + πίν. 4.

Ζ' — ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ἀθανασίου ἱερομονάχου Σταυροβουνίου, Ἱερὰ Μονὴ Σταυροβουνίου. Ἱστορία καὶ Περιγραφὴ αὐτῆς μετ' ἐρανισμάτων ἐκ παλαιῶν περιηγητῶν, Λευκωσία 1969, 8ον, σσ. 34.
Anastasiou I. E., Relation of Popes and Patriarchs of Constantinople in Frame of Imperial Policy from the Time of the Acacian Schism to the Death of Justinian, OCA 181, (Ρώμη) 1968, σσ. 55-69.
Ἀξιωτάκη Ἀνδρ. Στυλ., Ἡ Νέα Μονὴ τῆς Χίου. Ἱστορία καὶ Τέχνη, Χίος 1969, 8ον, σσ. 99.
Ἀτέση Β. Γ., Συμβολὴ εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τῆς νήσου Σκύρου, ΑΕΜ ΙΔ', 1968, σσ. 297-302.
— Ἐκκλησιαστικὰ ἱστορικὰ σημειώματα τῆς νήσου Σκύρου, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 30.
Βουλγαράκη Ἠλία, Ἡ περὶ τῆς καταστροφῆς τῶν Ἱεροσολύμων θεολογικὴ ἑρμηνεία τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, Πόνημα εὐγν. Β. Βέλλα, 1969, σσ. 109-129.
Γερομίχαλου Ἀθανασίου Γρ., Διοίκησις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως, Πόνημα εὐγν. Β. Βέλλα, 1969, σσ. 150-167.

Γιαννουλάτου Ἀ., Μοναχοὶ καὶ ἱεραποστολὴ κατὰ τὸν δ' αἰῶνα, Ἀθῆναι 1968, 8ον, σσ. 47.
Γριτσοπούλου Τ. Α., Μονὴ Ἁγίου Νικολάου Καρυᾶς Κυνουρίας, Μνημοσύνη Β', 1969, σσ. 309 - 356 + πίν. ΙΒ' - ΙΘ'.
— Δύο συνοδικαὶ καθαιρέσεις Μητροπολιτῶν Κορίνθου κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα, Πελοποννησιακὰ Ζ', 1970, σσ. 391 - 392.
Δαλκᾶ Εὐθυμίου, Ὁ ὅσιος Λουκᾶς καὶ τὸ Μοναστήρι του. Βίος - Παραδόσεις - Ἱστορία - τέχνη, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 184.
Δημητριάδη Β., Ἕνα φιρμάνι γιὰ τὴν ἀνέγερση τῆς πρώτης ἐκκλησίας τῶν Γενιτσῶν, Μακεδονικὰ 9, 1969, σσ. 324 - 335 + εἰκ. 5.
Istavridis V. I., The Ecumenical Patriarchate, GOTR XIV², 1969, σσ. 198 - 225.
Κονιδάρη Γερασίμου Ἰ., Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου μέχρι σήμερον (49/50 - 1966). Τόμος Β'. Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Η' αἰῶνος μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων ἐν ἐπιτομῇ. Μετ' ἐπισκοπήσεως τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος εἰσαγωγικῶς. Ἔκδοσις δευτέρα βελτιωμένη καὶ ἐπηυξημένη, Ἀθῆναι 1970, 8ον, σσ. κβ' + 365.
— Ὁ Μέγας Βασίλειος πρότυπον Οἰκουμενικοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ ἡγέτου. Συμβολὴ εἰς τὴν Γενικὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τοῦ δ' αἰῶνος (ἔκδοσις 2α πλήρης), ἐν Ἀθήναις 1970, 8ον, σσ. 92.
Κύρρη Κ. Π., Ἡ μονὴ Ἁγίας Νάπας ἰδίως ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ XXXII, 1968, σσ. 235 - 263.
Κωνσταντινίδου Ἐμμανουήλ, Ἡ διοικητικὴ διαίρεσις τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ β' ἥμισυ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος (1852 - 1899), Πόνημα εὔγν. Β. Βέλλα, 1969, σσ. 417 - 425.
— Συμβολαὶ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐπισκοπῶν Ι, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 116.
Λαούρδα Β., Τὸ μετόχι τῆς Λαύρας στὶς Μουρνιές, ΠΒ'ΚΣ Δ', σσ. 283 - 286.
Λιάπη Ἱερωνύμου, Ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Καλυβίτου παρὰ τὰ Ψαχνὰ Εὐβοίας, ΑΕΜ ΙΕ', 1969, σσ. 84 - 104.
Μαγγανᾶ Δ. Α., Ἡ Σκήτη τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Πενθόδου καὶ ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῶν Μουνδῶν, Χιακὴ Ἐπιθεώρησις 8, 1970, σσ. 110 - 112.
Μαλτέζου Χρύσας Α., Ἄγνωστοι εἰδήσεις (1539 - 1540) περὶ Μητροφάνους Μονεμβασίας ἐκ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης, Θησαυρίσματα 5, 1968, σσ. 32 - 44 + πίν. Γ', Δ'.
Μανούσακα Μ. Ι., Γράμματα Πατριαρχῶν καὶ Μητροπολιτῶν τοῦ ΙϚ' αἰ. ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικῆς ἀδελφότητος, Θησαυρίσματα 5, 1968, σσ. 7 - 22 + πίν. 2.
— Συλλογὴ ἀνεκδότων ἐγγράφων (1578 - 1685) ἀναφερομένων εἰς τοὺς ἐν Βενετίᾳ μητροπολίτας Φιλαδελφείας, Θησαυρίσματα 6, 1969, σσ. 7 - 112 + πίν. Α' - Ζ'.
Μαστρογιαννοπούλου Ἠλία, Αἱ σύνοδοι τοῦ ΙΔ' αἰῶνος καὶ ὁ ἄνθρωπος, Ἀθῆναι 1969, 8ον μικρόν, σσ. 14 (ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Ἐκκλησίας»).
Μπούμη Παναγ. Ἰ., Οἱ ἐξωκατάκοιλοι ἢ ἐξωκατάκηλοι ἄρχοντες. (Προέλευσις καὶ νομοκανονικὴ σημασία τῆς διφυοῦς προσωνυμίας), Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 179.
— Τὰ ἐκκλησιαστικὰ ὀφφίκια ὡς τὰ «κατὰ κόσμον» ἀξιώματα. (Συμβολὴ εἰς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ Ζ' κανόνος τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου), Θεολογία 41, 1970, σσ. 456 - 466.

Οἰκονόμου Φ. Γ., Ἡ Ἐκκλησία ἐν Βορείῳ Ἠπείρῳ. Ἀπὸ τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 145.
Papachryssanthou Denise, Un confesseur du second Iconoclasme. La vie du Patrice Nicétas († 836), TM 3, 1968, σσ. 309 - 351.
Παπουλίδη Κ. Κ., Περίπτωσις πνευματικῆς ἐπιδράσεως τοῦ Ἁγίου Ὄρους εἰς τὸν βαλκανικὸν χῶρον κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα, Μακεδονικὰ 9, 1969, σσ. 278 - 294.
Papoulidis C., Portée oecuménique du renouveau monastique au XVIIIe siècle dans l'église Orthodoxe, BS 10, 1969, σσ. 105 - 112.
Παπουλίδη Κ. Κ., Ἡ θέσις τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, Θεσσαλονίκη 1970, 8ον, σσ. 9 (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Νέα Σιών» 1969).
Paraskeuas John E., and Reinstein Fr., The Eastern Orthodox Church. A Brief History, Washington D.C. 1969, σσ. 131.
Πατρινέλη Χ. Γ., Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Πρωτοψάλται, Λαμπαδάριοι καὶ Δομέστικοι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας (1453 - 1821) Μνημοσύνη Β', 1968 - 69, σσ. 64 - 93 + πίν. 4.
Πολέμη Δημ. Ἰωάν., Πέτρου ντὲ Μαρκίς, Λατίνου ἐπισκόπου Σαντορίνης, ἔκθεσις περὶ τῆς ἐν Ἄνδρῳ Δυτικῆς Ἐκκλησίας (1624), ΕΕΚΜ Ζ', 1968, σσ. 703 - 751.
— Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κατασυρτῆς ἐν Ἄνδρῳ. Δύο ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 15 (ἀνάτυπον ἐκ τῆς Θεολογίας 40, 1969, σσ. 539 - 546).
— Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ τῆς ἐν Ἄνδρῳ Μονῆς τῆς Ἁγίας Εἰρήνης, Ἑλληνικὰ 23, 1970, σσ. 57 - 77.
Σάκκου Στεργίου Ν., Ὁ Πατήρ μου μείζων μού ἐστιν. Β' — Ἔριδες καὶ σύνοδοι κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1968, 8ον, σσ. 229 [Σπουδαστήριον Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματολογίας, ἀρ. 8].
Σκουβαρᾶ Εὐαγγ. Α., Ὀλυμπιώτισσα. Περιγραφὴ καὶ ἱστορία τῆς μονῆς. Ἡ βιβλιοθήκη καὶ τὰ χειρόγραφα — Κατάλογος τῶν κωδίκων. Ἀναγραφαὶ καὶ χρονικὰ σημειώματα. Ἀκολουθία Παναγίας Ὀλυμπιωτίσσης. Ἔγγραφα ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς (1336 - 1900), Ἀθῆναι 1967, 8ον, σσ. κζ' + 637 + Πίνακες (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ).
Σπανάκη Σ., Ἡ θρησκευτικο - ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση στὴν Κρήτη τὸν XVI αἰῶνα, Κρ.Χρ. ΚΑ', 1969, σσ. 134 - 152.
Σταυρινίδου Ν., Μεταφραστικὴ ἀποκατάστασις μητροπολιτικοῦ μπερατίου, Κρ.Χρ. ΚΑ', 1969, σσ. 301 - 313.
Στεργέλλη Ἀριστ., Ἡ Διαθήκη τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου (1616) καὶ ἡ ρύθμιση τῶν χρεῶν του (1617 - 1647), Θησαυρίσματα 6, 1969, σσ. 182 - 200.
Συμεωνίδου Χ. Ρ., Μυστρᾶς, Πελοποννησιακὰ 6, 1963 - 1968, σσ. 92 - 102.
Σφυρόερα Βασ. Βλ., Θεοδώρητος Σαλούφας καὶ ἄλλοι ἀρχιερεῖς Ρέοντος καὶ Πραστοῦ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, Πελοποννησιακὰ Ζ', 1970, σσ. 400 - 404.
Τζεδάκη Θ., Σύντομος ἱστορία τῆς Ἐπισκοπῆς Κνωσοῦ, Κρ.Χρ. ΚΑ', 1969, σσ. 333 - 350.
Tiftixoglu V., Gruppenbildungen Innerhalb des Konstantinopolitanischen Klerus während der Komnenenzeit, BZ 62, 1969, σσ. 25 - 72.
Τριανταφύλλου Κωνστ. Ν., Ἕλληνες Μοναχοὶ τῆς Ν. Ἰταλίας καταφυγόντες εἰς Πάτρας τὸν Θ' αἰῶνα, Ἐκκλησία ΜΖ', 1970, σσ. 206 - 209.

Τσιρπανλῆ Ζ., Ἀνέκδοτη πηγὴ γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης, Κρ.Χρ. ΚΒ', 1970, σσ. 79 - 98.
Tsourkas Cléobule D., Germanos Locros, archevêque de Nysse et son temps (1645 - 1700), Θεσσαλονίκη 1970, 8ον, σσ. 12 πίν. 5.
Φειδᾶ Βασιλείου Ἰω., Ἰουστινιανὸς καὶ πενταρχία, Πόνημα εὔγν. Β. Βέλλα, 1969, σσ. 721 - 738.
Φούσκα Κωνσταντίνου Μ., Γρηγόριος ὁ Νεοκαισαρείας ἐπίσκοπος ὁ Θαυματουργός, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 272.
Χαραλαμποπούλου Βασ., Ἡ μονὴ Προδρόμου Γορτυνίας. (Περιγραφὴ - Ἱστορία - Βίος Ἁγίου Ἀθανασίου), Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 127.
Χασιώτη Ἰ. Κ., Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ ἡ Κρήτη μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κυρίλλου Α' τοῦ Λουκάρεως. Ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ πατριάρχη Παρθενίου Α' (1639), Θησαυρίσματα 6, 1969, σσ. 201 - 236 + πίν. ΙΑ' - ΙΒ'.
Χατζηφώτη Ἰ. Μ., Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Πατμιάδος Σχολῆς. (Τὰ οἰκονομικά της πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἡ τύχη της μετὰ ἀπὸ αὐτήν), Μνημοσύνη Β', 1968 - 69, σσ. 94 - 101.
Χρήστου Π. Κ., Τὸ ἔργον τοῦ Μελίτωνος περὶ Πάσχα καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ πάθους, Κληρονομία 1, 1969, σσ. 5 - 78.
Χρυσοῦ Εὐαγ. Κ., Νεώτεραι ἔρευναι περὶ Ἀναστασίων Σιναϊτῶν, Κληρονομία 1, 1969, σσ. 121 - 144.
— Ἡ ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ κατὰ τὴν περὶ τὰ Τρία Κεφάλαια καὶ τὴν Ε' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, Θεσσαλονίκη 1969, 8ον, σσ. 225 [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, ἀρ. 3].
Chrysos E., Die angebliche «Nobilitierung» des Klerus durch Kaiser Konstantin den Großen, Historia 18, 1969, σσ. 119 - 128.
Χρυσοῦ Εὐαγγέλου, Τμήματα τῶν Πρακτικῶν τῆς Ε' Οἰκουμενικῆς Συνόδου παρὰ Βυζαντινοῖς Χρονογράφοις, Κληρονομία 2, 1970, σσ. 376 - 401.

Η' — ΤΕΧΝΗ - ΘΕΑΤΡΟΝ

Ἀβούρη Σ., Ζακυνθινὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσική, ΠΓ'ΠΣ Β', σσ. 261 - 266.
Ἀντωνιάδου Ξ. Ἀ., Πόλεις καὶ κάστρα στὴ Σκῦρο, ΑΕΜ ΙΔ', 1968, σσ. 285 - 296.
Ἀχειμάστου Μυρτάλη Σπ., Ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου τῆς Ρόδου, ΑΔ 23, 1968, Α', σσ. 221 - 283, 310 - 314 + εἰκ. 14 + πίν. Δ'.
Βαλληνδρᾶ Ἀποστ. Α., Ἱστορικὴ συνάφεια τῆς πρὸ καὶ μετὰ τὴν Ἅλωσιν Βυζαντινῆς Μουσικῆς, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 22.
Βασιλείου Πάνου Ἰ., Τὸ μοναστῆρι τῆς Τατάρνας Εὐρυτανίας, Ἀθῆναι 1970, 8ον, σσ. 220 + εἰκ. 82.
Galavaris G., The Stars of the Virgin. An Ekphrasis of an Ikon of the Mother of God, ECR I 4, 1968, σσ. 364 - 369.
— The Illustration of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus, Princeton, N. J., Princeton University Press, 1969, σσ. XIII + 269 + πίν. 112.
Garidis M., La représentation des «Nations» dans la peinture post-byzantine, Byzantion XXXIX (1969), 1970, σσ. 86 - 103 + εἰκ. 10.
Γιαλούρη Ν., Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἠλείας, ΑΔ 22, 1967 (1968), Β' 1, σσ. 208 - 210 + πίν. 147 - 150.

Γριτσοπούλου Τ. Α., Πατρὶς καὶ μονὴ μετανοίας Δοσιθέου Ἱεροσολύμων. (Χριστιανικὰ μνημεῖα Φελλόης Καλαβρύτων), Θεολογία ΜΑ', 1970, σσ. 137 - 151.
— Δύο λακωνικὰ χριστιανικὰ μνημεῖα μὲ ἔργα τοῦ Γεωργίου Μόσχου, Πελοποννησιακὰ Ζ', 1970, σσ. 1 - 28 + πίν. ΙϚ'.
Detsicas A. P., Excavations at Eccles, 1967. Sixth Interim Report, Archaeol. Cantiana 83, 1968, σσ. 39 - 48 + εἰκ. 2 + πίν. 8.
Δημητροκάλλη Γ., Ὁ Βυζαντινὸς ναὸς Εὐαγγελιστρίας εἰς Ἐπισκοπιανὰ Πάρου, ΕΕΚΜ 10, 1968, σσ. 642 - 671 + εἰκ. 21.
Dimitrokallis G., The Byzantine Churches of Naxos, Plates 90 - 100, AJA 72, 1968, σσ. 283 - 286.
Δημητροκάλλη Γ., Ὁ τρίκογχος ναὸς τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου στὴν Μεζάνιε τῆς Ἀπουλίας, ΔΧΑΕ Δ' 5, 1969, σσ. 175 - 185 + εἰκ. 5 + πίν. 2.
Δρανδάκη Ν. Β., Βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα Κυκλάδων, ΑΔ 21, 1966 (1968), Β' 2, σσ. 401 - 404 + πίν. 421 - 431.
— Εἰκονογραφία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 30ὴν Ἰανουαρίου 1968. Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 1969, 8ον, σσ. 36 + πίν. 14.
— Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα Λακωνικῆς, ΑΕ 1969, σσ. 1 - 11 + πίν. ΙΑ'.
— Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, ΕΕΒΣ ΛΖ', 1969 - 1970, σσ. 437 - 458 + εἰκ. 20.
Δροσογιάννη Φανῆς Α., Βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα Πελοποννήσου. Ἀνασκαφαί, ΑΔ 22, 1967 (1968), Β' 1, σσ. 219 - 222 + πίν. 157.
Εὐαγγελάτου Σπ., Ἱστορία τοῦ θεάτρου ἐν Κεφαλληνίᾳ 1600 - 1900, Ἀθῆναι 1970, 8ον, σσ. 263 + πίν. ΙΘ' [Βιβλιοθήκη Σ. Ν. Σαριπόλου, ἀρ. 5].
Ζῆβα Δ. Α., Τὸ κάστρο τοῦ Καραμπαμπᾶ, ΑΕΜ ΙΔ', 1968, σσ. 247 - 262.
Ζία Ν., Ἄγνωστοι τοιχογραφίαι εἰς Μητρόπολιν Μυστρᾶ, ΑΑΑ 1, 1968, σσ. 238 - 246 + εἰκ. 3.
Zias N., Some Representations of Byzantine Cantors, AAA 2, 1969, σσ. 233 - 238.
Cavarnos Constantine, Byzantine Thought and Art, a Sellection of Essays, Institute for Byzantine and Modern Greek Studies, Belmont Mass. U.S.A 1968, 8ον, σσ. 139.
Kalokyris K. D., Byzantine Iconography and «Liturgical» Time, ECR I 4, 1968, σσ. 359 - 363.
— The Essense of Orthodox Iconography, GOTR 14, 1969, σσ. 42 - 64.
Καλοκύρη Κωνσταντίνου Δ., Ὁ ἅγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης καὶ τὰ μωσαϊκὰ αὐτοῦ. Οἱ ἅγιοι Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης καὶ ἡ εἰκονογραφία αὐτῶν, ΕΕΘΣΠΘ ΙΔ', 1969, σσ. 91 - 121 + πίν. 29,
— Τὸ ἄστρον τῆς Βηθλεὲμ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Τέχνην (Εἰκονογραφικὴ Ἑρμηνεία), Θεσσαλονίκη 1969, 8ον, σσ. 103 + πίν. (σσ. 107 - 167).
— Μνημεῖα τῆς Χριστιανικῆς Τέχνης τῆς Ἑλλάδος. Ὁ ἅγιος Δημήτριος καὶ οἱ ἅγιοι Ἀπόστολοι τῆς Θεσσαλονίκης (Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἡ ζωγραφικὴ τῶν ναῶν), Θεσσαλονίκη 1970, 8ον, σσ. 37 + πίν. 29.
— Προέλευσις τῶν βυζαντινῶν μνημείων τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου τῆς Μακεδονίας, τῆς Σερβίας καὶ τῆς Βουλγαρίας (Ἡ συμβολὴ τῆς τέχνης εἰς τὴν ἀλήθειαν), Θεσσαλονίκη 1970, 8ον, σσ. 51 + πίν. 41.
Καρᾶ Σίμωνος, Γένη καὶ διαστήματα εἰς τὴν Βυζαντινὴν Μουσικήν, Ἀθῆναι 1970, 8ον, σσ. 46.
Καραμεσίνη - Οἰκονομίδου Μαντοῦς, Ἀθῆναι - Ἀττική. Νομισματικὴ Συλλογὴ Ἀθηνῶν, ΑΔ 22, 1967 (1968), Β' 1, σσ. 8 - 13 + πίν. 6 - 8.

Κοκκίνη Σπύρου, 'Ιστορικὰ μνημεῖα καὶ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴ Χαλκίδα, ΑΕΜ ΙΕ', 1969, σσ. 177 - 248 + εἰκ. 99.

Κονόμου Ντίνου, 'Εκκλησίες καὶ μοναστήρια στὴν Ζάκυνθο, 'Αθῆναι 1967, 8ον, σσ. 190 (+2).

Κουμπαρίδου 'Αναστ., Παραδόσεις περὶ διασώσεως φορητῶν εἰκόνων, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ XXXII, 1968, σσ. 87 - 97.

Κουνουπιώτου Ε. Ν., Βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα Πελοποννήσου. Λακωνία, ΑΔ 22, 1967 (1968), Β' 1, σσ. 222 - 224 + πίν. 158.

Κουρκουτίδου Ε., Βυζαντινὸς ναὸς 'Αγίου Νικολάου Καναλίων, ΑΑΑ 1, 1968, σσ. 147 - 151 + εἰκ. 8.

Κωνσταντινοπούλου Γ. - Κόλλια Ε., Παλαιοχριστιανικαὶ καὶ Βυζαντιναὶ ἔρευναι εἰς τὴν Ρόδον, ΑΑΑ 1, 1968, σσ. 260 - 265.

Konstantinopulos G., Rhodos. Stadt und Insel, München - Zürich, Verl. Schnell und Steiner, 1969, σσ. 15 + εἰκ. 120.

Λαζαρίδη Π., Μεσαιωνικὰ 'Αθηνῶν - 'Αττικῆς, ΑΔ 21, 1966 (1968), Β' 1, σσ. 112 - 120 + εἰκ. 4.

— Μεσαιωνικὰ Εὐβοίας, ΑΔ 21, 1966 (1968), Β' 1, σσ. 236 - 241.

— Μεσαιωνικὰ Φωκίδος - Φθιώτιδος, ΑΔ 21, 1966 (1968), Β' 1, σσ. 245 - 246.

— Μεσαιωνικὰ Αἰτωλοακαρνανίας - Εὐρυτανίας, ΑΔ 21, 1966 (1968), Β' 2, σσ. 265 - 275 + εἰκ. 5.

— Βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα 'Αθηνῶν - 'Αττικῆς, ΑΔ 22, 1967 (1968), Β' 1, σσ. 149 - 156 + εἰκ. 7 + πίν. 113 - 117.

— Βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα Νομοῦ Πειραιῶς, Νῆσοι Σαρωνικοῦ, ΑΔ 22, 1967 (1968), Β' 1, σσ. 157 - 162 + εἰκ. 4 + πίν. 118 - 123.

— Βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα Κυθήρων, ΑΔ 22, 1967 (1968), Β' 1, σσ. 204 - 205 + πίν. 143.

— Βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα Βοιωτίας, ΑΔ 22, 1967 (1968), Β' 1, σσ. 258 - 259 + πίν. 172 - 173.

— Βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα Εὐβοίας, ΑΔ 22, 1967 (1968), Β' 1, σσ. 288 - 291 + πίν. 187.

— Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος, ΑΔ 22, 1967 (1968), Β' 1, σσ. 292 - 294 + πίν. 192.

Lambros P., Unpublished Coins struck at Glarentza, in Imitation of Venetian by Robert of Taranto, Sovereign of the Peloponnese, Translated by Betty Gardiakos, Amsterdam, Hakkert 1969, σσ. 31 + πίν. 2.

Λασσιθιωτάκη Κ., 'Εκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης, Κρ.Χρ. ΚΑ', 1969, σσ. 459 - 493 + πίν. ΟΒ' - ϞΘ'· ΚΒ', 1970, σσ. 133 - 210 + πίν. ΙΓ' - ΟΔ'.

Μακαρόνα Χ. Ι., 'Η Καμάρα, τὸ θριαμβικὸ τόξο τοῦ Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1969, 16ον, σσ. 53 + εἰκ. 48 ['Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἵδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἀρ. 107].

Μανούσακα Μ. Ι., Αἱ δύο προσωπογραφίαι τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου καὶ ὁ ζωγράφος 'Εμμανουὴλ Τζανφουρνάρης, Θησαυρίσματα 7, 1970, σσ. 7 - 15 + πίν. Γ'.

Μέγα Γ. Α., (Μελέται Λαϊκῆς 'Αρχιτεκτονικῆς). Σκοποὶ καὶ μέθοδοι διὰ τὴν ἔρευναν τῆς λαϊκῆς οἰκοδομίας, Λαογραφία ΚϚ', 1968 - 1969, σσ. 3 - 12.

— Θρᾳκικαὶ Οἰκήσεις. Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς βορειοελληνικῆς ἀγροτικῆς οἰκίας, Λαογραφία ΚϚ', 1968 - 1969, σσ. 15 - 59 + εἰκ. 30 + πίν. ΙΑ.

— 'Η λαϊκὴ οἰκοδομία τῆς Λήμνου, Λαογραφία ΚϚ', 1968 - 1969, σσ. 61 - 87 + εἰκ. 15 + πίν. Η'.

Μέγα Γ. Α., Θεσσαλικαὶ οἰκήσεις, Λαογραφία ΚϚ', 1968 - 1969, σσ. 95 - 201 + εἰκ. 90 + πίν. ΜϚ'.

— 'Η λαϊκὴ κατοικία τῆς Δωδεκανήσου, Λαογραφία ΚϚ', 1968 - 1969, σσ. 205 - 264 + εἰκ. 36 + πίν. ΙϚ'.

— 'Η ἑλληνικὴ οἰκία. 'Ιστορικὴ αὐτῆς ἐξέλιξις καὶ σχέσις πρὸς τὴν οἰκονομίαν τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς, Λαογραφία ΚϚ', 1968 - 1969, σσ. 271 - 400 + εἰκ. 75.

— Ζητήματα ἑλληνικῆς λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς, Λαογραφία ΚϚ', 1968 - 1969, σσ. 415 - 428.

— Τὸ ἀρχοντικὸν τοῦ Σκούταρη τῆς Καστορίας, Λαογραφία ΚϚ', 1968 - 1969, σσ. 431 - 437 + εἰκ. 4 + πίν. 23 - 25.

Megas G. A., La funzione del vestibolo nella composizione della casa rustica greca e la sua relazione con la casa greca antica, Λαογραφία ΚϚ', 1968 - 1969, σσ. 441 - 446 + πίν. XVII.

Μέγα Γ. Α., Αἱ 'Αγροτικαὶ οἰκήσεις τῆς Ἄνδρου, Λαογραφία ΚϚ', 1968 - 1969, σσ. 451 - 486 + χάρτ. I + πίν. XVI - XXXVI.

Megas G. A., Überlieferung und Erneuerung in der Volksarchitektur Südost - Europas, Λαογραφία ΚϚ', 1968 - 1969, σσ. 489 - 502 + πίν. 24.

— Überlieferung und Erneuerung in der Volksarchitektur Südost - Europas, ZB VI, 1968, σσ. 74 - 87 + εἰκ. 26.

Μιχαλίδου Μ. Μεσαιωνικὰ Μακεδονίας, ΑΔ 21, 1966 (1968), Β' 2, σσ. 369 - 371 + πίν. 391 - 394.

— Παλαιοχριστιανικὴ Ἔδεσσα. 'Ανασκαφὴ βασιλικῆς Α', ΑΔ 23, 1968, σσ. 195 - 220, 308 - 309 + εἰκ. 11 + πίν. Β' - Γ'.

— 'Αργυρᾶ λειψανοθήκη τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης. (Reliquaire en argent du musée de Thessalonique), ΑΑΑ 1, 1969, σσ. 48 - 49 + εἰκ. 1.

Μοσχοπούλου Γερ., 'Η ἐν Κεφαλληνίᾳ ἐκκλησιαστικὴ μουσική, ΠΓ'ΠΣ Β', σσ. 299 - 303.

Μοτσενίγου Σπ., 'Η Βυζαντινὴ προέλευσις τῆς 'Επτανησιακῆς μουσικῆς, ΠΓ'ΠΣ Β', σσ. 304 - 310.

Μουτσοπούλου Κ. Νικολάου, 'Ανασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου 'Αχιλλείου, δευτέρα (1966) καὶ τρίτη (1967) περίοδος ἐργασιῶν [= 'Επιστημονικὴ 'Επετηρὶς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Παν. Θεσσαλονίκης], Θεσσαλονίκη 1969, 8ον, σσ. 63 - 228 + πίν. 99 + χάρται.

Μπόνη Κωνσταντίνου Γ., Οἱ ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος οἱ τῶν Σλάβων ἀπόστολοι καὶ ἡ βασιλικὴ τοῦ 'Αγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Συμβολὴ πρὸς διαλεύκανσιν... τοῦ οἴκου τῶν ἁγίων καὶ ἑρμηνείαν... ψηφιδωτῶν καὶ ἐπιγραφῶν τοῦ 'Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 'Αθῆναι 1969, 8ον, σσ. 141 + πίν. Θ'

Μπούρα Χ., Ἅγιος Στέφανος Ριβίου 'Ακαρνανίας, ΕΕΠΣ 3, 1968, σσ. 41 - 56.

— Βυζαντινὲς «ἀναγεννήσεις» καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος, ΔΧΑΕ Δ' 5, 1969, σσ. 247 - 274.

Nikolau K., Archaeological News from Cyprus, 1967, AJA 72, 1968, σσ. 369 - 380 + πίν 4.

Νικονάνου Ν., Καμαρωτὸς τάφος μετὰ τοιχογραφιῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ, ΑΑΑ 2, 1969, σσ. 178 - 182 + εἰκ. 2.

Ξυγγοπούλου 'Α., Τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ναοῦ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1969, 16ον, σσ. 33 + εἰκ. 38 ['Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἵδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἀρ. 108).

Xyngopoulos A., The Mosaics of the Church of St. Demetrius at Thessaloniki, Θεσσαλονίκη 1969, 16ον, σσ. 33 + εἰκ. 38 [Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἵδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἀρ. 111].

Ξυγγοπούλου Α., Τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Παρορίου, Πελοποννησιακὰ Ζ', 1970, σσ. 125 - 128 + πίν. ΚΒ'.

Ὀρλάνδου Ἀναστασίου Κ., Αἱ ἁγιογραφίαι τῆς ἐν Ἀθήναις Πύλης τοῦ Ἀδριανοῦ, Πλάτων Κ', 1968, σσ. 248 - 255.

— Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς μονῆς Θεολόγου Πάτμου, ἐν Ἀθήναις 1970, 4ον, σσ. (4)+ 390+ 102 Πίνακες. [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ΚΗ' 1970].

Πάλλα Δ. Ι., Ὁ Ἅγιος Ὀνούφριος Μεθώνης (Παλαιοχριστιανικὸν κοιμητήριον — βυζαντινὸν ἀσκητήριον), ΑΕ 1968, σσ. 119 - 176 + εἰκ. 47 + πίν. 3 - 8.

Παπαγεωργίου Α., Εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ ναῷ τῆς Παναγίας τοῦ Ἄρακος, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ ΧΧΧΙΙ, 1968, σσ. 45 - 55 + εἰκ. 1 - 4.

— Ἡ παλαιοχριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνη ἐν Κύπρῳ κατὰ τὰ ἔτη 1967 - 1969, ἈπΒ, περ. Γ', Α', τεῦχ. 3 - 4, 1969, σσ. 81 - 94.

Papadakis A., Hagiografy in relation to Iconoclasm, GOTR XIV, 1969, σσ. 159 - 180.

Παπαδοπούλλου Θεοδ., Ἐπίμετρον εἰς τὰς περὶ εἰκόνων παραδόσεις, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ ΧΧΧΙΙ, 1968, σσ. 99 - 119.

Papadopulos S. A., Essai d'interprétation du thème iconographique de la paternité dans l'art byzantin, Cahier archéologique 18, 1968, σσ. 121 - 136 + εἰκ. 10.

Παπαχριστοδούλου Τ., Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ἀργολιδοκορινθίας. Τυχαῖα εὑρήματα ἐκ περιοχῆς Ἄργους, ΑΔ 22, 1967 (1968), Β' 1, σσ. 183 + πίν. 132.

Παρασκευαΐδου Χριστοδούλου, Ἡ Βυζαντινὴ μουσικὴ ὡς ὀρθόδοξος ἐκκλησιαστικὴ ὑμνῳδία, Θεολογία ΜΖ', 1970, σσ. 425 - 427.

Πασαδαίου Ἀ., Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας τῶν Θεοδοσιανῶν τειχῶν, ΑΕ 1968 (1969), σσ. 59 - 76.

— Τὸ φέρον τὴν ἐπωνυμίαν «Τοκλοὺ Ἰμπραχὴμ Ντεντὲ Μεστζηντὶ» βυζαντινὸν κτήριον, ΑΕ 1969, σσ. 80 - 124 + εἰκ. 10 + πίν. Ι.

Πελεκανίδη Στ., Ἀνασκαφαὶ Φιλίππων, Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἑτ. 1967 (1969), σσ. 70 - 82 + εἰκ. 3 + πίν. 48 - 56.

Pelekanides S., Die Malerei der Konstantinischen Zeit, Akten 7. Int. Kongr. christl. Archäol. (Trier 5 - 11 Sept. 1965) [Studi antichità crist. 27]. Città del Vaticano, Pont. Ist. Archeol. Crist. und Berlin, Deutsches Archäol. Inst. 1969, σσ. 215 - 235 + πίν. 20.

Πέτσα Φ., Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα κεντρικῆς Μακεδονίας, ΑΔ 21, 1966 (1968), Β 2, σσ. 331 - 340 + εἰκ. 7.

Προκοπίου Ἀγγ. Γ., Οἱ σχέσεις τῆς Δυτικῆς μὲ τὴν Ἰόνιο Ζωγραφικὴ (ΙΗ' αἰ.), ΠΓ'ΠΣ Β', 1967 - 69, σσ. 318 - 325.

Στάθη Γρηγόρη, Ἡ Βυζαντινὴ Μουσικὴ στὸν Ἑλληνικὸ χῶρο σήμερα, «Χριστιανικὸν Συμπόσιον» Δ', 1970, σσ. 74 - 77.

Στίκα Εὐσταθίου, Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Ἀθῆναι 1970 (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀριθ. 65), 4ον, σσ. ια' + 299 + πίν. 184.

Τσιγαρίδα Ε., Εἰδήσεις ἐκ Θεσπρωτίας, ΑΑΑ 1, 1969, σσ. 43 - 47 + εἰκ. 5.

Τωμαδάκη Ν. Β., Ἅγιοι Ἀνάργυροι. Παλαιὸς καθεδρικὸς ναὸς Χανίων, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 16 + πίν. 5 + εἰκ. 3.

Χαριτωνίδου Σ., Παλαιοχριστιανικὴ τοπογραφία τῆς Λέσβου, ΑΔ 23, 1968 Α', σσ. 10 - 69, 299 - 300 + εἰκ. 30 + πίν. 3 - 33.

Χατζηδάκη Μ., Βυζαντινὸν Μουσεῖον, ΑΔ 21, 1966 (1968), Β' 1, σσ. 16 - 35 + πίν. 7 - 58.

— Ἀθῆναι - Ἀττική. Βυζαντινὸν καὶ Χριστιανικὸν Μουσεῖον, ΑΔ 22, 1967 (1968), Β' 1, σσ. 16 - 33 + πίν. 12 - 62.

Χατζηνικολάου - Μαραβᾶ Ἄννης, Ἱερᾶς Μητροπόλεως Τρίκκης καὶ Σταγῶν, εἰκόνες καὶ κειμήλια, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 54 + πίν. 30.

Χριστοφιλοπούλου Αἰκ., Τίνα αὐτοκράτειραν εἰκονίζει ἡ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ πινακὶς τοῦ ἐν Φλωρεντίᾳ Bargello; ΔΧΑΕ Δ' 5, 1969, σσ. 141 - 148 + πίν. 2.

Ψαριανοῦ Διονυσίου Λ., μητροπ. Κοζάνης, Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ ὑμνῳδίᾳ, Πόνημα εὐγν. Β. Βέλλα, 1969, σσ. 309 - 339.

Θ' — ΔΙΚΑΙΟΝ

Γιαταγάνα Ἀγησιλάου, Νόβελλον, Νούβελλον, Ὑπονόβολον, Παρνασσὸς ΙΒ', 1970, σσ. 491 - 493.

Δέλλα - Ρόκκα Ἰωάννου Ν., Τὸ δίκαιον τῆς Νάξου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, ΕΕΚΜ Ζ', 1968, σσ. 426 - 481.

Istavridis W. I., Prerogatives of the Byzantine Patriarchate in Relation with the other Oriental Patriarchates, OCA 181, 1968 [I patriarcati orientali nel primo millenio], σσ. 37 - 53.

Κατσουροῦ Ἀντ. Φ., Ναξιακὰ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα τοῦ 17ου αἰῶνος, ΕΕΚΜ Ζ', 1968, σσ. 24 - 337.

Μάτση Νικολάου Π., Ὁ γάμος τῆς ὑπεξουσίας κατὰ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, ΕΕΒΣ ΛΖ', 1969 - 70, σσ. 34 - 54.

— Πραγματεία περὶ προγάμου δωρεᾶς ἐκδιδομένη ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 1430 κώδικος τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος, ΕΕΒΣ ΛΖ', 1969 - 70, σσ. 55 - 75.

Μαυρουδῆ Εὐσ. Ἰ, Ἅγιον Ὄρος. Ἀκρόπολις καὶ Κιβωτὸς τῆς Ὀρθοδοξίας. Τὸ νομικὸν αὐτοῦ καθεστώς, ΕΕΝΟΕΠΘ ΙΕ', 1968, σσ. 125 - 137.

Παπαδάτου Σταύρου Ἰωσ., Τὸ πρόβλημα τοῦ ἀβάτου τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Θεσσαλονίκη 1969, 8ον, σσ. 155.

Πετριτάκη Ι. Μ., Ἡ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Κανονικῶν Κειμένων ἑνότης τοῦ Ἀποστολικοῦ Σώματος. Ἡ ἀρχὴ τῆς προόδου ἐν τῷ Κανονικῷ Δικαίῳ. (Ἡ ἑνότης ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ), ΑΕΚΔ ΚΔ', 1969, σσ. 7 - 20.

Τουρτόγλου Μ. Ἀ., Κοινωνικαί τινες ἐπιδράσεις ἐπὶ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 12, (1965) 1968, σσ. 169 - 198.

Τρωιάνου Σ. Ν., Νομοκάνων «Πάνυ ὠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον», ΑΕΚΔ ΚΔ', 1969, σσ. 35 - 55.

— Ἡ ἐκκλησιαστικὴ διαδικασία μεταξὺ 565 καὶ 1204, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 147 [ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπετ. τοῦ Κέντρου ἐρεύνης καὶ ἱστορίας τοῦ Ἑλλ. Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 13 (1969)].

Trojanos S. N., «Καστροκτισία», Βυζαντινὰ 1, 1969, σσ. 39 - 57.

Chrysos E., Zur Entstehung der Institution der Autokephalen Erzbistümer, BZ 62, 1969, σσ. 263 - 286.

Γ' — ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ μ έ λ λ ο υ Σ. Δ., Παρατηρήσεις εἰς δημώδη παράδοσιν ἐκ Κρήτης, ΠΒ'ΚΣ Δ', σσ. 192 - 197.
— Ἡ περὶ πειρατῶν λαϊκὴ παράδοσις. (Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν Π.Α.), Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 164 [Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, ἀρ. 52].
Κ α ν α κ ά ρ η Ἀ ν τ ω ν ί ο υ, Λαογραφικὰ τῆς Σίφνου. Τραγούδια τῆς ἀγάπης - νανουρίσματα, ΕΕΚΜ Ζ', 1968, σσ. 614 - 641.
Κ α τ σ ο ύ ρ η Ἐ μ μ. Ἀ ρ τ., «Παραλογὲς» ἀπὸ τὸν Κυνίδαρον τῆς Νάξου, ΕΕΚΜ Ζ', 1968, σσ. 752 - 768.
Κ λ η ρ ί δ ο υ Ν., Δέκα Κυπριακὰ παραμύθια, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ XXXII, 1968, σσ. 201 - 226.
Κ ο σ μ ᾶ Ν. Β., Ὁ Λαγκαδᾶς. Ἱστορία - Λαογραφία, Θεσσαλονίκη 1968, 8ον, σσ. 136. [Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 29].
Λ ο υ κ ά τ ο υ Δ., Θαλασσινὲς παραδόσεις στὴν Ἑπτάνησο, ΠΓ'ΠΣ Β', σσ. 58 - 68.
Μ έ γ α Γ. Α., Ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ὡς λαογράφος, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 57 - 66.
— Ἀδὰμ καὶ Χριστὸς εἰς τὰς παραδόσεις τοῦ λαοῦ, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 69 - 101.
— Ὁ Ἰούδας εἰς τὰς παραδόσεις τοῦ λαοῦ, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 116 - 144.
— Ὁ περὶ Οἰδίποδος μῦθος, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 145 - 157.
M e g a s G. A., Die Sage von Alkestis, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 158 - 191.
— Der Bartlose im neugriechischen Märchen, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 254 - 267.
— Der um sein schönes Weib Beneidete. AaTh 465, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 268 - 283.
— Der griechische Märchenraum und der Katalog der griechischen Märchenvarianten, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 298 - 305.
— Märchensammlung und Märchenforschung in Griechenland seit dem Jahre 1864, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 306 - 315.
— Die Moiren als funktioneller Faktor im neugriechischen Märchen, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 316 - 332.
— Die griechische Erzähltradition in der byzantinischen Zeit, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 333 - 343.
— Der Pflegesohn des Waldgeistes (AT 667). Eine griechische und balkanische Parallele, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 344 - 370.
— La prise de Constatinople dans la poésie et la tradition populaires grecques, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 409 - 417.
Μ έ γ α Γ. Α., Μαγικαὶ καὶ δεισιδαίμονες συνήθειαι πρὸς ἀποτροπὴν ἐπιδημικῶν νόσων, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 481 - 533.
— Ἔθιμα τῆς ἡμέρας τῆς μαμμῆς, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 534 - 556.
M e g a s G. A., Il carnevale in Grecia, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 557 - 574.
Π α π α γ ε ω ρ γ ί ο υ Ἰω. Κ., Τὰ φαρμακεῖα ἐν Κρήτῃ, Κρ.Χρ. ΚΑ', 1969, σσ. 234 - 248.
Π α π α μ ι χ α ὴ λ Α. Ι., Κοινὰ πολιτιστικὰ στοιχεῖα εἰς τὴν λαϊκὴν παράδοσιν τῆς Δωδεκανήσου καὶ τῆς Κρήτης, ΠΒ'ΚΣ Δ', σσ. 379 - 385.
Π α π α ν α ο ὺ μ Δ. Ν., Λαογραφικὰ Σιατίστης, Θεσσαλονίκη 1968, 8ον, σσ. 78. [Μακεδονικὴ βιβλιοθήκη, 27].
Π α π α χ α ρ α λ ά μ π ο υ ς Γ. Χ., Ἡ κόκκινη Μηλιά, ΕΚΕΕ ΙΙ, 1968 - 1969, σσ. 9 - 14.

Π α π α χ α ρ α λ ά μ π ο υ ς Γ. Χ. Κυπριακαὶ παραδόσεις διὰ τὴν τιμωρίαν ἱεροσύλων, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ XXXIII 1969, σσ. 181 - 187.
Π α π α χ ρ ι σ τ ο δ ο ύ λ ο υ Χ ρ. Ἰ., Λεξικογραφικὰ καὶ Λαογραφικὰ Ρόδου, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 304 [Λαογραφία. Δελτίον τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας, παράρτημα ἀρ. 7].
Ρ ή γ α Γ ε ω ρ γ ί ο υ Α., Σκιάθου λαϊκὸς πολιτισμός, τεῦχος Δ', Ὑλικὸς βίος - Κοινωνικὸς βίος - Λατρεία - Δεισιδαιμονίαι - Λαϊκὴ ἰατρική, Θεσσαλονίκη 1970, 8ον, σσ. ζ' + 478.
Σ ε ϊ τ α ν ί δ ο υ Δ., Λαογραφικὰ Σουφλίου, ΑΘ 34, 1969, σσ. 315 - 336.
Σ π υ ρ ι δ ά κ η Γ. Κ. - Π ε ρ ι σ τ έ ρ η Σ. Δ., Ἑλληνικὰ Δημοτικὰ Τραγούδια. Τόμος Γ', μουσικὴ ἐκλογὴ ὑπὸ —, Ἀθῆναι 1969, 4ον, σσ. V + 437 + δίσκοι [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Δημοσιεύματα τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας, ἀρ. 10].
S p y r i d a k i s G., La légende de saint Cassien chez les peuples grec, bulgare et russe, Actes du premier Congrès intern. des études balkaniques et sud-est européennes III, Histoire, Σόφια 1969, σσ. 253 - 257.
Χ α τ ζ ο π ο ύ λ ο υ Γ. Κ. Λαογραφικὰ χωρίου Ἀντρεάντων, ΑΠ ΚΘ', 1968 - 69, σσ. 16 - 63.

ΙΑ' — ΚΩΔΙΚΕΣ - ΕΓΓΡΑΦΑ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Β έ ι κ ο υ - Σ ε ρ α μ έ τ η Κ., Ἕνα χειρόγραφο «Ἑρμηνείας τῆς ζωγραφικῆς Τέχνης», Ἑλληνικὰ 22, 1969, σσ. 238 - 239.
Bulletin analytique de la bibliographie hellénique, XXVIII, Année bibliographique 1967, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 736.
Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ Τ. Α., Σύμμεικτος κῶδιξ ἐκ Κέας, Μνημοσύνη Β', 1969, σσ. 472 - 473.
Δ ε λ ι α λ ῆ Ν. Π., Τὸ πρωτότυπον τῆς διαθήκης τοῦ ὁσίου Νικάνορος τοῦ Θεσσαλονικέως καὶ τέσσαρα ἄλλα ἀνέκδοτα ἔγγραφα, Μακεδονικὰ 9, 1969, σσ. 243 - 264 + εἰκ. 6.
Δ ε λ τ ί ο ν Ρ ο υ μ α ν ι κ ῆ ς Β ι β λ ι ο γ ρ α φ ί α ς (ἐπιμελείᾳ Μαρίας Παπαγεωργίου), Θεσσαλονίκη 1969, ἔτος Α', τεῦχος 1, σσ. 54 [Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἵδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου].
Δ ε λ τ ί ο ν Σ λ α β ι κ ῆ ς Β ι β λ ι ο γ ρ α φ ί α ς [ἐπιμελείᾳ Ἀθ. Ἀγγελοπούλου, Ἰ. Παπαδριανοῦ καὶ Ἰ. Λαμψίδη], Θεσσαλονίκη 1969, ἔτος Ϛ', τεῦχος 25, σσ. 45 [Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἵδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου].
Δ ε λ τ ί ο ν Τ ο υ ρ κ ι κ ῆ ς Β ι β λ ι ο γ ρ α φ ί α ς (ἐπιμελείᾳ Β. Δημητριάδη), Θεσσαλονίκη 1969, ἔτος Γ', τεῦχος 8, σσ. 51 [Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἵδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου].
Θ ε ο χ ά ρ η Μ α ρ ί α ς, Ἱστορημένον χειρόγραφον ἐκ τῆς μονῆς Ἁγίου Γεωργίου τῶν Κρημνῶν Ζακύνθου, ΠΓ'ΠΣ Β', σσ. 281 - 291 + πίν. 10.
Κ α β β α δ ᾶ Σ τ ε φ. Δ., Ἐνθυμήσεις καὶ χρονικὰ ἀπὸ παλαιοὺς κώδικας χωρίων τῆς Χίου, Χιακὴ Ἐπιθεώρησις 8, 1970, σσ. 123 - 133.
K a k o u l i d i E l e n i D., Die griechischen Handschriften der Universitätsbibliothek München, BZ 63, 1970, σσ. 1 - 9.
Κ α κ ο ύ ρ η Γ ε ω ρ γ ί ο υ Μ., Κανόνες καταλογογραφήσεως. Ἐπιλογὴ καὶ προσαρμογὴ ἐκ τοῦ Ἀγγλοαμερικανικοῦ Κώδικος 1967. Μέρος πρῶτον. Ἀναγραφὴ καὶ ἐπικεφαλίδες, Ἀθῆναι 1969, 8ον, σσ. 126.

Καρανικόλα Α. Σ., Κατάλογος χειρογράφων προερχομένων ἐκ τῆς Σχολῆς Σύμης, Ἑλληνικὰ 23, 1970, σσ. 38 - 56.

Komines Athanasius, Facsimiles of dated Patmian Codices. With an Introduction by D. A. Zakythinos. English version by Dr. Mark Naoumides, Athens 1970, 4ον, σσ. 132 + πίν. 176.

Λαδᾶ Γ. Γεωργίου καὶ Χατζηδήμου Δ. Ἀθανασίου, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791 - 1795, Ἀθήνα 1970, 8ον, σσ. XIX + 431.

Μανάφη Κ. Α., Νέον χειρόγραφον νομοκάνονος τοῦ τύπου «πάνυ ὠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον», ΕΕΒΣ ΛΖ', 1969 - 1970, σσ. 466 - 472.

Μαστροδημήτρη Π. Δ., Ἄγνωστον χειρόγραφον τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, ΕΕΒΣ ΛΖ', 1969 - 70, σσ. 337 - 342.

Megas G. A., Das χειρόγραφον Adams. Ein Beitrag zu Col. 2, 13 - 15, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 102 - 115.

Μέγα Γ. Α., Δύο χειρόγραφα τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 587-601.

— Περὶ τῶν χειρογράφων τοῦ ποιήματος τοῦ Κρητὸς Γεωργίου Χούμνου, Λαογραφία 25, 1967, σσ. 653 - 668.

Μπουγάτσου Νικ. Θ., Βιβλιογραφία ἑλληνικοῦ θρησκευτικοῦ τύπου (1826 - 1966), Θεολογία 40, 1969, σσ. 331 - 342· 41, 1970, σσ. 489 - 498.

Νικολοπούλου Π. Γ., Κώδικες τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης ἐκ τῆς Συλλογῆς Χαρ. Τσιμαράτου Γεννατᾶ, ΠΓ'ΠΣ Β', σσ. 133 - 142.

Nicolopoulos P. G., Il codice Vatic. gr. 2605. Copie di documenti del monastero del Patirion, Atti 4º Congr. Stor. Calabrese, Napoli 1969, σσ. 71 - 74.

Νυσταζοπούλου Μ., Ὁ πατμιακὸς κῶδιξ 838 : Λανθάνον χειρόγραφον τῆς Γραμματικῆς τῶν Λειχουδῶν, ΠΓ'ΠΣ Β', σσ. 143 - 154.

Oikonomidès Nicolas, Actes de Dionysiou. Archives de l'Athos, IV, Paris 1968, 8ον, σσ. 250 + πίν. 45.

Πατρινέλη Χ. Γ., Κρῆτες συλλέκται χειρογράφων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀναγεννήσεως, ΠΒ'ΚΣ Γ', σσ. 202 - 206.

Πλουμίδη Γ. Σ., Τὰ ἐν Παδούῃ παλαιὰ ἑλληνικὰ βιβλία (Biblioteca Universitaria - Biblioteca Civica). Μετὰ προσθηκῶν εἰς τὰς βιβλιογραφίας É. Legrand καὶ Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, Θησαυρίσματα 5, 1968, σσ. 204 - 248 + πίν. ΙΕ', ΙϚ'.

— Τὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ βιβλία τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας. Μετὰ προσθηκῶν εἰς τὰς βιβλιογραφίας É. Legrand καὶ Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, Θησαυρίσματα 6, 1969, σσ. 120 - 156 + πίν. Θ' - Ι'.

Πολίτη Λίνου, Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων Ἁγίου Ὄρους. Α'. χειρόγραφα Μονῆς Κουτλουμουσίου, Ἑλληνικὰ 22, 1969, σσ. 74 - 105.

— Χειρόγραφα δύο ἰδιωτικῶν Συλλογῶν. 1. Συλλογὴ Ἀναστάση Βρόντη. 2. Συλλογὴ Μουσικῶν χειρογράφων Β. Γιαννάκη, Ἑλληνικὰ 22, 1969, σσ. 106 - 115 + πίν. 2.

— Δύο φύλλα ἀπὸ χειρόγραφο τοῦ «Πολέμου τῆς Τρωάδος», Ἑλληνικὰ 22, 1969, σσ. 227 - 234.

Πολίτη Λίνου - Μανούσακα Μαν., Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων Ἁγίου Ὄρους. Β' Χειρόγραφα Πρωτάτου, Ἑλληνικὰ 23, 1970, σσ. 11 - 37.

Πολίτου Ἑλ. Χρ., Τὸ περιοδικὸν «Φιλολογία». (Μικρασιατικὴ βιβλιογραφία). Μικρασιατικὰ Χρονικὰ ΙΔ', 1970, σσ. 95 - 117.

Σκουβαρᾶ Εὐαγγ. Α., Ὀλυμπιώτισσα... Ἡ βιβλιοθήκη καὶ τὰ χειρόγραφα — Κατάλογος τῶν κωδίκων... Ἔγγραφα ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς..., Ἀθῆναι 1967, 8ον, σσ. κζ' + 637 + Πίνακες (βλέπε πλήρη τὸν τίτλον εἰς : Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν).

20 - 2 - 1971

Stavrou Th. G., Porfirii Uspenskii and the Slavic Cause, Actes du premier Congrès intern. des études balkaniques et sud-est européenes III, Histoire, Σόφια 1969, σσ. 795 - 808.

Στεργέλλη Π. Ἀριστείδη, Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων Σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τὸν 17º καὶ 18º αἱ. Διδακτορικὴ διατριβή. Ἀθήνα 1970, 8ον, σσ. 264.

Τσακοπούλου Αἰμιλιανοῦ, Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Γ' (Α') Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης. Κωνσταντινούπολις, 1968, 8ον, σσ. 298.

Τσικνοπούλλου Ἰωάνν. Π., Χειρόγραφον λόγου Συνεσίου, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ XXXIII, 1969, σσ. 229 - 232 + πίν. Ι.

Χατζηφώτη Ι. Μ., Ἐγχειρίδιο Βιβλιογραφίας, Ἀθῆναι 1969, 12ον, σσ. 142.

ΕΙΔΗΣΕΙΣ

ΝΕΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑΙ ΣΕΙΡΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

Οἱ παρακολουθοῦντες συστηματικῶς τὰς ἐν Ἑλλάδι βυζαντινολογικὰς σπουδὰς ὀφείλουν νὰ πληροφορῶνται περὶ τῶν νέων εἰδικῶν περιοδικῶν, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἤδη τὰ περιοδικὰ εἶναι πολλά, ἡ δὲ φιλοδοξία τῶν διαφόρων τμημάτων τῆς ἑλληνικῆς γῆς νὰ ἐκδίδουν ἴδια δημοσιεύματα, οὐχὶ πάντα εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος, διέσπασεν ἤδη τὰς προσπαθείας τῶν κεντρικῶν ἱδρυμάτων ὅπως ἐμφανίσουν ἑνιαίως τὴν Ἑλληνικὴν Βυζαντινολογίαν. Πολλάκις δὲ καὶ εἰς περιοδικὰ δημοσιεύματα μὴ βυζαντινολογικὰ (ὅπως τὰ περ. «Πλάτων» ἢ «Μνημοσύνη» ἢ τὰ «Ἑλληνικὰ» καὶ ἡ «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν») δημοσιεύονται ἀξιανάγνωστοι μελέται σχετικαὶ μὲ τὰ βυζαντινὰ ἢ τὰ μεταβυζαντινὰ (μοναστηριολογία, ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας κλπ.).

Ἤδη ἀναγγέλλομεν τὴν ἔκδοσιν τῶν ἑξῆς νέων περιοδικῶν :

1) ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ. Τοῦ Βυζαντινοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. (Ὁ πρῶτος τόμος, 1969, ἐκαλύφθη ἰδίᾳ διὰ συνεργασίας ξένων καὶ Ἑλλήνων ἀσχέτων πρὸς τὸ Ἰνστιτοῦτον τοῦτο).

2) ΕΠΕΤΗΡΙΣ τοῦ «Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν» ἐν Λευκωσίᾳ Κύπρου. Τόμος I (1967 - 1968), τόμος II (1968 - 1969) καὶ ὁ ἐσχάτως ἐκδοθεὶς τόμος III (1969 - 1970). Περιέχει καὶ ὕλην σχετικὴν μὲ τὴν περίοδον τῆς ἐν Κύπρῳ Φραγκοκρατίας καὶ τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς μεγαλονήσου.

3) ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ. Δημοσίευμα «Πατριαρχικοῦ ἱδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν», Θεσσαλονίκη (τόμος Α' 1969, Β' 1970), ἀξιολογώτατον θεολογικὸν δημοσίευμα.

Τὸ αὐτὸ «Πατριαρχικὸν Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν» τῆς Θεσσαλονίκης ἐκδίδει σειρὰν αὐτοτελῶν δημοσιευμάτων ὑπὸ τὸν τίτλον *«Ἀνάλεκτα Βλατάδων»*, εἰς τὴν ὁποίαν μέχρι σήμερον ἔχουν δημοσιευθῆ 5 βιβλία Ἑλλήνων θεολόγων (διατριβαὶ κλπ.).

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ σημειῶ ὅτι τὸ ὁμοίως ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἀλλ' ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν (Ἱδρύματος Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου) δημοσιευόμενον ἀγγλόγλωσσον περιοδικὸν Balkan Studies (τόμος 10, 1969), περιέχει πάντοτε βυζαντινὴν ἢ μεταβυζαντινὴν ὕλην (ἰδίᾳ ἱστορικήν).

Μολονότι φερόμενα ὡς ἐκδιδόμενα εἰς τὰ οἰκεῖα Πατριαρχεῖα Ἀλεξανδρείας καὶ Ἱεροσολύμων, τυποῦνται ἤδη ἐν Ἀθήναις τὰ γνωστὰ παλαιὰ περιοδικὰ «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» καὶ «Νέα Σιών», συνεχίζοντα ὁπωσοῦν τὴν ἔκδοσίν των (ὁ ΕΦ. εἶχε διακοπῆ ἀπὸ τοῦ 1949).

Τὸ ἀπὸ τοῦ 1889 ἐκδιδόμενον ἐν Ἀθήναις περιοδικὸν τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας «Ἀθηνᾶ» (τόμος ΟΑ', 1969 - 1970· Εὑρετήριον τῶν τόμων 1 - 45), ἐκδίδει ἀπὸ τοῦ 1963, *«Σειρὰν διατριβῶν καὶ μελετημάτων»*, εἰς τὴν ὁποίαν ἐξεδόθησαν μέχρι τοῦ 1970 δέκα αὐτοτελῆ βιβλία, τὸ ἥμισυ τῶν ὁποίων ἀφορᾷ καὶ εἰς τὸ Βυζάντιον (Κ. Ἄμαντος, Ἀθ. Κομίνης, Π. Νικολόπουλος, Κ. Α. Μανάφης, Ἄλυ Νούρ.)

Ἑτέραν λαμπρὰν σειρὰν ἤρχισεν ἐκδίδουσα ἀπὸ διετίας ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὑπὸ τὸν τίτλον *«Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου»*, ὅπου δημοσιεύονται διδακτορικαὶ διατριβαὶ ἀριστούχων τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, ἀναφερόμεναι εἰς τὸ Βυζάντιον, τὴν Φραγκοκρατίαν κἄ. βυζαντινολογικὰ θέματα. Ἐκ τῆς δεκάδος τῶν ἐκδοθέντων ἤδη βιβλίων σημειοῦμεν τὰς διατριβὰς τοῦ κ. Παναγιώτου Μαστροδημήτρη περὶ Νικ. Σεκουνδινοῦ, τῆς δίδος Χρύσας Μαλτέζου περὶ τῶν Ἑνετῶν βαΐλων Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ κ. Θεοχ. Δετοράκη περὶ τῶν Κρητῶν ἁγίων μέχρι τῆς Ἀραβοκρατίας, πάσας ἐκδοθείσας ἐντὸς τοῦ 1970.

Ν. Β. Τ.

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΝ

«Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΟΣ ΘΕΣΜΟΣ ΕΙΣ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟΝ, ΕΙΣ ΤΟΝ ΔΥΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΕΙΣ ΤΟΝ ΣΛΑΒΙΚΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΑ»

Τὸ Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Ἱδρύματος Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν διωργάνωσεν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀπὸ τῆς 24ης μέχρι τῆς 29ης Αὐγούστου 1969 διεθνὲς συμπόσιον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὁ αὐτοκρατορικὸς θεσμὸς εἰς τὸ Βυζάντιον, εἰς τὸν Δυτικὸν καὶ εἰς τὸν Σλαβικὸν Μεσαίωνα».

Τὴν ἔναρξιν τοῦ συμποσίου ἐκήρυξεν ὁ πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Στ. Καψωμένος, τὴν 25ην Αὐγούστου δι' ἐμπνευσμένου λόγου. Ἀκολούθως ἐχαιρέτισαν τοὺς συνέδρους διὰ θερμῶν λόγων ὁ πρόεδρος τοῦ Ἱδρύματος Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου καὶ τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν καθηγητὴς Χαρ. Φραγκίστας, ὁ ὁμότιμος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Σόφιας V. Beševliev, ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καΐμπριτζ A. H. M. Jones, ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κολωνίας B. Rubin κἄ.

Μετὰ τὴν ἐναρκτήριον τελετήν, ἐγένοντο ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὀξφόρδης J. Gill αἱ κάτωθι ἀνακοινώσεις : Τοῦ A. H. M. Jones, The Emperor and the Church from Constantine to Justinian. Τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βουκουρεστίου καὶ ἀκαδημαϊκοῦ E. Condurachi, Tradition et innovation dans la législation de Léon le Sage. Τοῦ V. Beševliev, Die Wiederspielung der Kaiseridee bei den Protobulgaren.

Τὸ ἀπόγευμα τῆς αὐτῆς ἡμέρας τὸ συμπόσιον συνεχίσθη, ἀνεκοίνωσαν δέ : Ὁ J. Gill, Emperor Andronicus II and Patriarch Athanasius. Ὁ ἀρχιμανδρίτης Σ. Χαρκιανάκης, Die Stellung des Kaisers in der byzantinischen Geistigkeit dogmatisch gesehen. Ὁ I. M. Πετριτάκης, τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἀρχείου Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου : Intermédiations dynamiques des empereurs byzantins dans les affaires ecclésiastiques. Ὁ διευθυντὴς τοῦ Κέντρου Μακεδόνων Σπουδαστῶν τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν Κ. Κ. Παπουλίδης, La place de l'empereur à Byzance pendant les Conciles Oecuméniques.

Κατὰ τὰς ὑπολοίπους ἡμέρας τὸ πρόγραμμα τοῦ συμποσίου εἶχεν ὡς ἀκολούθως :

26 Αὐγούστου. Ὑπὸ R. Roca-Puig, τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βαρκελώνης, Citas y reminisciencias bíblicas en las Anaforas griegas más primitivas. Ὑπὸ τοῦ ἐπιστημονικοῦ συνεργάτου τοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν P. S. Năsturel, Considerations sur l'idée impériale chez les Roumains. Ὑπὸ τῆς ἐπιστημονικῆς συνεργάτιδος τοῦ Βαλκανολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Σόφιας V. Tapkova-Zaimova, L'idée impériale à Byzance et la tradi-

tion étatique bulgare au moyen âge. Ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Νομισματολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν I. Barnea, Sceaux des empereurs byzantins decouverts en Roumanie. Ὑπὸ τοῦ ἐπιστημονικοῦ συνεργάτου τοῦ Ἰνστιτούτου Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν E. Stanescu, Les formes de contestation de l'idée impériale au XIe siècle. Ὑπὸ τῆς ἐπιστημονικῆς συνεργάτιδος τοῦ ἐν Ἀθήναις Βασιλικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν Β. Παπούλια, Die griechische Universalismus und römische Kaiseridee. Ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ J. W. Barker, The problem of Appanages in Byzantium during the Paleologan Period.

27 Αὐγούστου. Ὑπὸ D. Angelov, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Σοφίας, Über die ideologischen Grundlagen der Königsherrschaft im mittelalterischen Bulgarien. Ὑπὸ Κ. Π. Κύρρη, τοῦ ἐν Λευκωσίᾳ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν, The Dichotomy of Imperial Institution in the Byzantine Empire during the Period 1341 - 1354. Ὑπὸ O. Iliescu, τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, L'héritage de l'idée impériale byzantine dans la numismatique et la sigillographie roumains au moyen âge. Ὑπὸ W. E. Kaegi, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Σικάγου, The Emperor's Relations with the Byzantine Army. Ὑπὸ Βασιλείου Λαούρδα, Διευθυντοῦ τοῦ Ἱδρύματος Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, Thomas Magistros on Kingship. Ὑπὸ Π. Χρήστου, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, The Missionary Task of the Byzantine Emperor. Ὑπὸ P. Schreiner, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου, Zur Bezeichnung megas und megas basileus in der byzantinischen Kaisertitulatur. Ὑπὸ Σ. Τρωιάνου, τοῦ ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν Ἀρχείου Ἱστορίας τοῦ Δικαίου, Die Sonderstellung des Kaisers im früh- und mittelbyzantinischen Kirchlichen Prozeß. Ὑπὸ Ἰωάννου Ἀναστασίου, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: Αἱ περὶ αὐτοκράτορος ἀντιλήψεις εἰς τοὺς βίους τοῦ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου καὶ ὑπὸ B. Rubin, Weshalb studieren wir das byzantinische Herrschenbild und was es der Gegenwart zu sagen?

28 Αὐγούστου. Ὑπὸ O. Kresten, τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης, Zur Pertinenzzeile der byzantinischen Kaiserurkunde. Ὑπὸ E. Trapp, τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, Hatte das Digenisepos ursprünglich eine antikaiserliche Tendenz? καὶ ὑπὸ R. W. Hartle, Louis XIV between Heroism and the Métier de Roi.

Μετὰ τὰς ἀνακοινώσεις ταύτας, ὁ καθηγητὴς Χαρ. Φραγκίστας, ὑπὸ τὴν ἰδιότητά του ὡς προέδρου τοῦ Ἱδρύματος Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου καὶ τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, ἐκήρυξε τὴν λῆξιν τοῦ συμποσίου καὶ ἐξέφρασε τὰς εὐχαριστίας του πρὸς τοὺς συνέδρους διὰ τὴν συμβολήν των πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ συμποσίου. Τὸν Φραγκίσταν διεδέχθησαν εἰς τὸ βῆμα οἱ καθηγηταὶ H. Hunger, R. W. Hartle, J. Gill καὶ V. Beševliev, οἱ ὁποῖοι συνεχάρησαν τοὺς διοργανωτὰς διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ συμποσίου.

Μετὰ τὸ τέλος τοῦ συμποσίου, οἱ σύνεδροι ἐπεσκέφθησαν τὴν μονὴν Βλατάδων καὶ τὸ ἐν αὐτῇ προσφάτως ἱδρυθὲν Πατριαρχικὸν Κέντρον Πατερικῶν Μελετῶν, ἀκολούθως δὲ μετέβησαν εἰς Καστορίαν, διὰ νὰ ἴδουν τὴν πόλιν, ἡ ὁποία γέμει βυζαντινῶν μνημείων. Οἱ σύνεδροι ἐπέστρεψαν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην τὸ ἀπόγευμα τῆς ἑπομένης ἡμέρας.

(Θεσσαλονίκη)

ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΠΑΠΑΔΡΙΑΝΟΣ

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ

Εἰς τὴν μελέτην τοῦ Σ. Ι. Κουρούση, Αἱ ἀντιλήψεις περὶ τῶν ἐσχάτων τοῦ κόσμου..., προσθετέα τὰ ἑξῆς:

Σελ. 212, σημ. 2. Πβ. καὶ F. Jürss, Über die Grundlagen der Astrologie, Helikon 7, 1967, σσ. 63 - 80.

Σελ. 213, σημ. 3. Πβ. καὶ E. Fenster, Laudes constantinopolitanae, München 1968 [Miscellanea Byzantina Monacensia, 9], σσ. 112 - 117.

Σελ. 217, σημ. 1. Μετὰ τὴν παραπομπὴν V, 15 : 216,4-5 (de Boor) προσθετέον : ' πβ. αὐτόθι καὶ VII, 6 : 255,25 - 256,5 (de Boor).

Σελ. 218, σημ. 2. Γενικῶς περὶ τῶν ἀπόψεων τῶν λογίων ἐπὶ τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους βλ. καὶ Ihor Ševčenko, The Dekline of Byzantium seen through the Eyes of its Iutellectuals, DOP 15, 1961, σσ. 167 - 186.

Σελ. 222. Τὰς ἀπόψεις περὶ συντελείας τοῦ κόσμου ληγούσης τῆς ζ' χιλιετίας δὲν φαίνεται ὅτι ἐγκρίνει καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεὼν († 1429), ὅστις εἰς ἐρώτησιν : *«Εἰς τὸ τέλος τῶν ἑπτὰ αἰώνων γενήσεται τὸ τέλος ἢ ἐν τῷ ὀγδόῳ αἰῶνι; ἢ πότε ἔσται;»* ἀπήντησε : *«Περὶ τῶν ἑπτὰ αἰώνων λέγεται τοῖς πολλοῖς· ὁ δέ γε θεῖος Παῦλος οὐχ ἑπτά φησιν, ἀλλ' ὅτι Κύριος ἐγγὺς... ἀλλ' οὐ χρὴ προσδοκᾶν τοῦτο φυσικῶς μόνον ὀφείλειν γενέσθαι, ἀλλ' ὅτι ὁ ποιήσας καὶ μετασκευάσει πρὸς τὸ συμφέρον, ὅτε βούλεται, καὶ ὡς βούλεται...»* (PG 155, στ. 880 A - C).

Σελ. 223, σημ. 1. Πβ. καὶ John Wortley, The Warrior - emperor of the Andrew Salos Apocalypse, An. Boll. 88, 1970, σσ. 43 - 59.

Αὐτόθι, σημ. 3. Εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν Μακρεμβολιτῶν προσθετέος καὶ ὁ Μιχαὴλ Μακρεμβολίτης ὑπογραφόμενος ἐν πρακτικῷ περὶ τὸ 1300 ὡς *«ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως δοὺξ καὶ ἀπογραφεὺς τῆς νήσου Λήμνου Μιχαὴλ ὁ Μακρεμβολίτης»*. Σ. Εὐστρατιάδου, Ἱστορικὰ μνημεῖα τοῦ Ἄθω, Ἑλληνικὰ Β', 1929, σσ. 382 - 383.

Σελ. 240, στ. 92. ...*ἐνησχυμμένους*. Ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος εἶναι *ἐνησχυμένους*. Δὲν ἀποκλείεται ἡ ὀρθὴ γραφὴ νὰ εἶναι *ἐνισχημένους* ἀντὶ *ἐνησχυμμένους,* ἤτοι μετοχὴ παρακειμένου τοῦ *ἐνίσχομαι* ἀπαντῶσα ἤδη παρὰ Θεοφ. Συνεχ. 27,13· 166,14 (Bonn) καὶ τὸν ιδ' αἰ. ἐν χρυσοβούλλῳ τοῦ Ἀνδρονίκου Β' *«...εἴ τις ἐγκλήμασιν ἐλεγχθείη ἐπ' ἀληθείας ἐνισχημένος»,* V. Laurent, Les grandes crises religieuses à Byzance, B. S. H. Acad. Roumaine XXVI, 2, 1945, σ. 301, καὶ παρὰ Ἰω. Χούμνῳ, ἐπ. ς' : *«καὶ τούτων πάντων τῶν κακῶν, οἷς ὑπ' οἴνου ἐνίσχηνται, μία λύσις, ὕπνος...»,* J. F. Boissonade, A. N., σ. 217. Τύπος *συνισχημένος* ἀπαντᾷ παρὰ Παχυμέρει II, 426, 6 (Bonn). Πβ. καὶ St. Psaltes, Grammatik der byzantinischen Chroniken, Göttingen 1913, σσ. 208, 233.

Σελ. 242. Τὸ ὅτι ἡ ἐν τῷ κώδ. Vat. gr. 112 μονῳδία εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν δὲν παρέχεται εἰς τελικὴν μορφὴν ἀντελήφθη καὶ ὁ μεταγενέστερος συντάκτης τοῦ πίνακος περιεχομένων τοῦ κώδικος, ὅστις ἐν φ. I[r] γράφει : *«Μονῳδία ἐπὶ τῇ πτώσει τῆς ἁγίας Σοφίας, ἡ ἀρ. Ὦ γῆ καὶ ἥλιε· ἀτελής».*

Σ. Ι. Κ.

Ἐν τῇ μελέτῃ τοῦ Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Ἰακ. Διασσωρίνου, σ. 366 σημ. 1, νὰ προστεθῇ :

Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐπιγράμματος εὕρηται καὶ ἐν ἐπιγράμματι τοῦ Ἰω. Μινδονίου : *«Τῷ ἁγιωτάτῳ ἀρχιερεῖ Κωνσταντινουπόλεως κυρίῳ Διονυσίῳ»*, τῷ προτασσομένῳ τοῦ βιβλίου : *«Αἱ ἀνήκουσαι ἀκολουθίαι τῷ Ἰουνίῳ μηνὶ... 1558»*. (Πρβλ. Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique... XV-XVI s., t. II, σ. 187) :

Ἑλλαδικῶν χαρίτων τὸ κλέος βαρὺς ὤλεσεν αἰὼν
βαρβαρικοῖς δαμάσας ἤθεσιν ἀγλαΐην.

Ἐπίσης ἐν σ. 368 σημ. 3, νὰ προστεθῇ :

Ὁ στίχος 4 τοῦ ὑπ' ἀρ. *ια'* ἐπιγράμματος (ἐκδιδομένου, κατωτέρω, ἐν σσ. 371 - 372) :

Ρωμαίων τε τύχην καὶ Δανῶν καμάτους

ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν στίχον 6 τοῦ ὑπ' ἀρ. *α'* ἐπιγράμματος τοῦ αὐτοῦ Διασσωρίνου :

Ἔργματα Ρωμαίων καὶ Δαναῶν καμάτους.

Φ. Κ. Μ.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΜΕΘ' ΩΝ ΑΝΤΑΛΛΑΣΣΕΤΑΙ Η ΕΠΕΤΗΡΙΣ

Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, V, 1969 (Debrecin).
Ἀθηνᾶ, ΟΑ', 1969 - 1970 (Ἀθῆναι).
Analecta Bollandiana, 87, 1969· 88, 1970 (Bruxelles).
Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου, ΚΔ', 1969· ΚΕ', 1970 (Ἀθῆναι).
Bollettino della B. Greca di Grottaferrata, n. serie, XXIII, 1969· XXIV/1, 1970 (Grottaferrata).
Βυζαντινά, I, 1969 (Θεσσαλονίκη).
Byzantinische Zeitschrift, 62, 1969· 63, 1970 (München).
Byzantinobulgarica, III, 1969 (Sofia).
Byzantinoslavica, XXX, 1969· XXXI/1, 1970 (Prague).
Byzantion, XXXVIII/2, 1968· XXXIX, 1969 (Bruxelles).
СТАРИНАР, XIX, 1968· XX, 1969 (Beograd).
Dumbarton Oaks Papers, 22, 1968· 23 - 24, 1969 - 1970 (Washington).
Ἑλληνικά, 22, 1969· 23, 1970 (Θεσσαλονίκη).
Emerita XXXVII, 1969· XXXVIII, 1970 (Madrid).
Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ΙΘ', 1968 - 1969· Κ', 1969 - 1970 (Ἀθῆναι).
Greek - Roman and Byzantine Studies, 9/4, 1968· 10, 1969· 11/1-3, 1970 (Durham).
Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, ΙΗ', 1969 (Ἰωάννινα).
Humanitas, XIX - XX, 1967 - 1968 (Coimbra).
Θεολογία, ΛΘ'/4, 1968· Μ', 1969· ΜΑ'/1 - 3, 1970 (Ἀθῆναι).
Θησαυρίσματα, 5, 1968· 6, 1969 (Βενετία).
Irénikon, XLII, 1969· XLIII, 1970 (Chévétogne).
Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft, XVIII, 1969· XIX, 1970 (Graz - Wien - Köln).
Journal of Hellenic Studies, LXXXIX, 1969· XC, 1970 (London).
Journal of Warburg and Courtauld Institutes, XXXII, 1969· XXXIII, 1970 (London).
Κληρονομία, 1, 1969· 2, 1970 (Θεσσαλονίκη).
Κρητικὰ Χρονικά, ΚΑ'/1, 1969· ΚΒ'/1, 1970 (Ἡράκλειον).
Κυπριακαὶ Σπουδαί, ΛΒ', 1968· ΛΓ', 1969 (Λευκωσία).
Μακεδονικά, Η', 1968· Θ', 1969 (Θεσσαλονίκη).
Mitteilungen des deutschen archaeologischen Instituts (roemische Abteilung) 76, 1969· 77, 1970.
Μνημοσύνη, Β', 1968 - 1969 (Ἀθῆναι).
Νέα Σιών, ΞΓ', 1968· ΞΔ', 1969 (Ἱεροσόλυμα - Ἀθῆναι).
Nouvelle Revue Théologique, 91, 1969· 92, 1970 (Louvain).
Orientalia Christiana Periodica, XXXV, 1969· XXXVI/1, 1970 (Roma).
Παρνασσός, ΙΑ', 1969· ΙΒ'/1 - 3, 1970 (Ἀθῆναι).
Proceedings of the Royal Irish Academy, 67 sect. C 4, 5, 1969· 68 sect. C 1, 2, 1969· 69 sect. C 1 - 4, 1970 (Dublin).

Revista de Historie şi Teorie Literară, 18, 1969· 19, 1970 (Bucureşti).
Revue d'Histoire Ecclésiastique, LXIV, 1969· LXV, 1970 (Louvain).
Revue des Études Byzantines, XXVII, 1969· XXVIII, 1970 (Paris).
Revue des Études Sud-Est Européennes, VI/4, 1968· VII, 1969· VIII/1 - 2, 1970 (Bucarest).
Revue Historique, 489, 490, 491, 492, 1969· 493, 494, 495, 496, 1970 (Paris).
Revue Roumaine d'Histoire, VIII, 1969· IX, 1970 (Bucarest).
Revue Roumaine d'Histoire de l'Art, VI, 1969 (Bucarest).
Scriptorium, XXII/2, 1968· XXIII, 1969· XXIV/1, 1970 (Bruxelles).
Srednie Vjeka, 32, 1969 (Μόσχα).
Studii şi Cercetări de Istoria Artei (seria Arta Plastică), 16, 1969· 17/1, 1970 (Bucarest).
Studii şi Cercetări de Istorie Veche, 20, 1969· 21/1 - 2, 1970 (Bucarest).
Südost - Forschungen, XXVIII, 1969· XXIX, 1970 (München).
Vizantijskij Vremennik, XXX, 1969 (Μόσχα).
Zbornik Radova (Recueil de Travaux), XI, 1968· XII, 1970 (Beograd).
Zeitschrift für Balkanologie, VI, 1968 (W. Berlin).

ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ 1969 - 1970

Κύριοι Ἑταῖροι,

Κατὰ τὰ δύο τελευταῖα ἔτη ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν ἐξηκολούθησε τὴν δραστηριότητα αὐτῆς, παρ' ὅλον ὅτι πιέζεται ἐκ δύο αἰτιῶν, τῆς οἰκονομικῆς καὶ τῆς τοῦ χώρου. Ἐκ τῆς πρώτης αἰτίας καὶ τῆς ἐπελθούσης αὐξήσεως τῶν τυπογραφικῶν καὶ τοῦ χάρτου καὶ λοιπῶν δαπανῶν δὲν δύναται ἐτησίως νὰ ἀντιμετωπίζῃ πάντοτε τὴν ἔκδοσιν ἑνὸς ἰδιαιτέρου τόμου τῆς Ἐπετηρίδος αὐτῆς. Ἐκ δὲ ἀμφοτέρων τῶν αἰτιῶν εἶναι ἀδύνατος ἡ ἀνάπτυξις ἑνὸς ἀναγνωστηρίου κανονικῶς λειτουργοῦντος, διὰ τὴν πολύτιμον Βιβλιοθήκην τῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία ἐπαυξάνεται καὶ διὰ δωρεῶν καὶ δι' ἀνταλλαγῶν (περιοδικῶν ἰδίᾳ) καὶ διά τινων ἀγορῶν! Τὸ πρόβλημα ὁριστικωτέρας καὶ ἀνετωτέρας ἐγκαταστάσεως τῆς Ἑταιρείας παρέμεινεν ἄλυτον καὶ κατὰ τὴν λήξασαν διετίαν, ὅτε μάλιστα ἠλαττώθησαν οἱ πόροι αὐτῆς ἕνεκα περικοπῆς τῆς ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν παρεχομένης ἡμῖν χορηγίας τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τῶν κρατικῶν χορηγιῶν οὐσῶν ἐκ τῆς φύσεώς των ἀκανονίστου καὶ ἀβεβαίου ὕψους.

Ἐκ τῶν θανόντων ἑταίρων ἡμῶν κατὰ τὴν λήξασαν διετίαν μετὰ συγκινήσεως ἀναμιμνησκόμεθα τοῦ στρατηγοῦ Βλαδιμήρου Κολοκοτρώνη, ἀπ' εὐθείας ἀπογόνου τοῦ Γέρου τοῦ Μοριᾶ, καθὼς καὶ τῶν καθηγητῶν Βασιλείου Βέλλα, ἑβραιολόγου, καὶ Θεμιστοκλέους Τσάτσου, πολιτικολόγου. Ἀλλ' ἰδίᾳ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἰατροῦ Ἀθανασίου Β. Μυστακίδου, υἱοῦ τοῦ ἀειμνήστου ἱστορικοῦ καὶ γεωγράφου Βασιλείου Μυστακίδου, οὗ τὴν βιβλιοθήκην κατέχομεν ἐκ δωρεᾶς τοῦ υἱοῦ του. Ὁ Ἀθανάσιος Μυστακίδης μᾶς ἐπεσκέπτετο κατ' ἔτος καὶ ἐφρόντιζε νὰ ἐπαυξάνῃ τὴν βασικὴν δωρεάν· τοῦ ἀγαθοῦ τούτου ἀνδρὸς καὶ ἐπιστήμονος ἡ Ἑταιρεία θὰ διατηρήσῃ ἐσαεὶ τὴν μνήμην. Ὁ Γ. Γραμματεύς μας δὲ παρηκολούθησε τὴν κηδείαν αὐτοῦ, γενομένην ἐν Ἀθήναις τὴν 19 Νοεμβρίου 1970 καὶ συνελυπήθη τοὺς οἰκείους αὐτοῦ.

Νέον ἑταῖρον ἀπεκτήσαμεν τὸν κ. Παναγιώτην Κοντόν, φιλόλογον.

Κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1969 ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν μετέσχε διὰ τῶν μελῶν τοῦ Δ. Σ. κ. Γ. Κ. Σπυριδάκη καὶ Ν. Β. Τωμαδάκη τοῦ ἐν Λευκωσίᾳ Α' Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου, καθ' ὃ ἀνεκοινώσαμεν τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ φιλολόγου κ. Ἰωάννου Τσικνοπούλλου εἰς ἐπίτιμον ἑταῖρον. Ὁ ἐν λόγῳ γνωστότατος συγγραφεὺς ἐπὶ πολλὰ ἔτη δαψιλῶς ἐμελέτησε θέματα τῆς

Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου καὶ ἐξέδωκε τὰ ἔργα Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου.

Ἡ Ἑταιρεία, συνεχίζουσα παλαιάν της παράδοσιν, ὠργάνωσε τὴν 29ην Μαΐου 1969 καὶ τὴν 29 Μαΐου 1970 πολιτικὰ μνημόσυνα εἰς μνήμην Κωνσταντίνου Παλαιολόγου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἀναιρεθέντων, καθ' ἃ (ἐν τῇ εὐγενῶς παραχωρηθείσῃ ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας αἰθούσῃ αὐτῆς) ὡμίλησεν εἰσηγουμένου τοῦ Προέδρου καθηγητοῦ κ. Ἀ. Ὀρλάνδου, ὁ Γ. Γραμματεὺς καθηγητὴς κ. Νικ. Β. Τωμαδάκης, τοῦ ὁποίου αἱ ὁμιλίαι ἐδημοσιεύθησαν ἤδη διὰ τοῦ ΛΖ΄ (1969 - 70) τόμου τῆς Ἐπετηρίδος καὶ εἰς τὰ Σύμμεικτα αὐτῆς. Τῶν ἐν λόγῳ ἐκδηλώσεων μετέσχεν εὐρὺ κοινὸν καὶ πλεῖστοι ἐπιστήμονες.

Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑταιρείας κατὰ μὲν τὸ 1969 ηὐξήθη διὰ 57 περιοδικῶν καὶ 100 βιβλίων, κατὰ δὲ τὸ 1970 δι' 71 περιοδικῶν καὶ 35 βιβλίων. Ἠγοράσθησαν δὲ καὶ ἐσταχώθησαν καί τινες τόμοι.

Τὴν βασικὴν ἐκδήλωσιν τῆς Ἑταιρείας ἀποτελεῖ ἡ Ἐπετηρὶς αὐτῆς. Κατὰ τὴν λήξασαν διετίαν ἀνετυπώθη φωτογραφικῶς ὁ Α΄ τόμος τῆς Ἐπετηρίδος (1924) ὢν ἐξηντλημένος, διὰ δαπάνης 13.566 δρχ. εἰς 300 ἀντίτυπα. Ἐξεδόθη δὲ ὁ τόμος ΛΖ΄ διὰ τὰ ἔτη 1969 - 1970 ἐκ 40 περίπου τυπογραφικῶν φύλλων, περιλαμβάνων σπουδαίαν καὶ ποικίλην ἐπιστημονικὴν ὕλην. Ὁ τόμος οὗτος ἀπεπερατώθη κατὰ Φεβρουάριον 1971 καὶ πρόκειται πρὸ ὑμῶν.

Ὡς πρὸς τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν λήξασαν διετίαν, καθρέπτην αὐτῶν ἀποτελοῦν οἱ ἰσολογισμοὶ τῶν ἐτῶν 1969 - 1970, ἐκ τῶν ὁποίων προκύπτει ὅτι αἱ μὲν χορηγίαι ἀνῆλθον κατὰ τὸ 1969 εἰς δρχ. 112.000, κατὰ δὲ τὸ 1970 εἰς δρχ. 48.000 ὀφειλόμεναι εἰς τὸ Κράτος (70.000), τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν (20.000), τὴν Φιλεκπαιδευτικὴν Ἑταιρείαν (20.000), τὸ ΒΙΕ ἢ ΕΙΕ (20.000), τὴν Μπάγκειον Ἐπιτροπὴν (30.000). Αἱ συνδρομαὶ τῶν Ἑταίρων εἰς δρχ. περίπου 18.000. Οἱ τόκοι ἐκ καταθέσεων εἰς δρχ. 9.610 καὶ αἱ εἰσπράξεις ἐκ πωλήσεως τῆς Ἐπετηρίδος εἰς τὸ σεβαστὸν ποσὸν τῶν δρχ. 108.070 καλύπτουν περίπου τὸ ἥμισυ τῶν ἐκδοτικῶν δαπανῶν.

Εἴμεθα εὐγνώμονες πρὸς πάντας τοὺς συντελέσαντας εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν.

Μετὰ τὸν ἔλεγχον τῶν Πεπραγμένων καὶ τὴν ἔγκρισιν τῆς διαχειρίσεώς μας, τὸ Δ.Σ., οὗ ἔληξεν ἡ θητεία, καταθέτει τὴν ἐντολήν, προκειμένου νὰ ἐνεργηθοῦν ἀρχαιρεσίαι. Εὔχεται δὲ εἰς τὸ διάδοχον Δ.Σ. τῆς Ἑταιρείας καλυτέρους οἰωνοὺς καὶ καλύτερα ἀποτελέσματα ἐν τῇ πραγματώσει τῶν σκοπῶν αὐτῆς.

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 20ῇ Φεβρουαρίου 1971

Ὁ Γεν. Γραμματεὺς
ΝΙΚ. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΧΡΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1969

		Δρχ.
ΕΣΟΔΑ		
1. Ἐκ τῶν συνδρομῶν τῶν Ἑταίρων		17.709,40
2. Ἐκ πωλήσεως τῆς Ἐπετηρίδος		46.550
3. Ἐκ τόκων καταθέσεως ἐν τῷ Ταχυδρομικῷ Ταμιευτηρίῳ		4.711
4. Ἐκ χορηγιῶν:		
α') Τῆς Μπαγκείου Ἐπιτροπῆς	12.000	
β') Τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας	20.000	
γ') Τοῦ Βασιλικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν	10.000	
δ') Τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως	50.000	
ε') Τοῦ Ὑπουργείου Θρησκευμάτων καὶ Ἐθνικῆς Παιδείας	20.000	112.000
Σύνολον		180.970,40
5. Ὑπόλοιπον ἐκ τῆς Οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1968		156.089,95
Σύνολον		337.060,35

ΔΑΠΑΝΑΙ	
1. Ἐξόφλησις τοῦ λογαριασμοῦ ἐκτυπώσεως τοῦ ΛϚ' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος	75.244
2. Προμήθεια χάρτου	2.068
3. Ἐνοίκιον γραφείου καὶ ἀποθήκης	9.132
4. Μισθὸς θυρωροῦ, θέρμανσις κλπ. δαπάναι τῶν γραφείων τῆς Ἑταιρείας	10.948
5. Δικαιώματα τοῦ εἰσπράκτορος τῶν συνδρομῶν τῶν Ἑταίρων	3.475
6. Ἀμοιβαὶ διὰ παρασχεθείσας ὑπηρεσίας	4.600
7. Προμήθεια βιβλίων καὶ περιοδικῶν πρὸς πλουτισμὸν τῆς Βιβλιοθήκης	5.428
8. Βιβλιοδεσία βιβλίων καὶ περιοδικῶν	1.270
9. Ἀμοιβὴ διὰ τὴν σύνταξιν βιβλιογραφίας πρὸς δημοσίευσιν εἰς τὴν Ἐπετηρίδα	1.000
10. Μεταλλογραφήματα	3.649
11. Κατασκευὴ προπετάσματος (τέντας) εἰς τὸν ἐξώστην τῶν γραφείων	3.500
12. Ἔντυπα	353
13. Ταχυδρομικὰ ἔνσημα	1.218,90
14. Τηλεφωνικὰ τέλη	867,10
15. Φωτισμὸς τῶν γραφείων καὶ ὕδρευσις	1.372,70
16. Χαρτοσήμανσις τῶν δικαιολογητικῶν στοιχείων τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τῶν ἐτῶν 1968 καὶ 1969	1.197,60
17. Ἀσφάλισις τοῦ διαμερίσματος τῶν γραφείων τῆς Ἑταιρείας	364
18. Διάφοροι δαπάναι (καθαριότης κλπ.)	875,50
Σύνολον	126.562,80
Ὑπόλοιπον εἰς κατάθεσιν ἐν τῷ Ταχυδρομικῷ Ταμιευτηρίῳ καὶ εἰς μετρητὰ εἰς τὸ ταμεῖον	210.497,55
Σύνολον	337.060,35

Ἐν Ἀθήναις τῇ 16 Ἰανουαρίου 1970
Ὁ Ταμίας
Γ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΧΡΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1970

			Δρχ.
ΕΣΟΔΑ			
1.	Ἐκ τῶν συνδρομῶν τῶν Ἑταίρων		275
2.	Ἐκ πωλήσεως τῆς Ἐπετηρίδος		61.520
3.	Ἐκ τόκων καταθέσεως ἐν τῷ Ταχυδρομικῷ Ταμιευτηρίῳ		4.899
4.	Ἐκ χορηγιῶν:		
	α') Τῆς Μπαγκείου Ἐπιτροπῆς	18.000	
	β') Τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας	20.000	
	γ') Τοῦ Ἐθνικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν	10.000	48.000
		Σύνολον	114.694
5.	Ὑπόλοιπον ἐκ τῆς Οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1969		210.497,55
		Σύνολον	325.191,55
ΔΑΠΑΝΑΙ			
1.	Ἐκτύπωσις τοῦ ΛΖ' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος		90.000
2.	Προμήθεια χάρτου		15.158
3.	Φωτοτυπικὴ ἀνατύπωσις τοῦ Α' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος		13.566
4.	Ἐνοίκιον γραφείου καὶ ἀποθήκης		9.132
5.	Μισθὸς θυρωροῦ, θέρμανσις κλπ. δαπάναι τῶν γραφείων τῆς Ἑταιρείας		9.704
6.	Ἀμοιβαὶ διὰ παρασχεθείσας ὑπηρεσίας		1.520
7.	Ἀμοιβὴ διὰ διορθώσεις τυπογραφικῶν δοκιμίων		8.260
8.	Προμήθεια βιβλίων καὶ περιοδικῶν		10.738
9.	Βιβλιοδεσία περιοδικῶν καὶ βιβλίων		1.020
10.	Μεταλλογραφήματα		2.725
11.	Ἔντυπα καὶ ταχυδρομικὰ ἔνσημα		811
12.	Τηλεφωνικὰ τέλη		760,45
13.	Φωτισμὸς τῶν γραφείων καὶ ὕδρευσις		936,70
14.	Ἀσφάλισις τοῦ διαμερίσματος τῶν γραφείων τῆς Ἑταιρείας		328
15.	Διάφοροι δαπάναι		297,50
		Σύνολον	164.956,65
	Ὑπόλοιπον εἰς κατάθεσιν ἐν τῷ Ταχυδρομικῷ Ταμιευτηρίῳ καὶ εἰς μετρητὰ εἰς τὸ ταμεῖον		160.234,90
		Σύνολον	325.191,55

Ἐν Ἀθήναις τῇ 9 Ἰανουαρίου 1971

Ὁ Ταμίας

Γ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Πρόεδρος
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †

Ἀντιπρόεδροι
Ι. Μ. ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ †

Γεν. Γραμματεὺς
ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ †

Ταμίας
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΙΠΑΛΔΟΣ †

Σύμβουλοι

ΙΩ. ΖΕΡΒΟΣ †
ΣΠΥΡΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ †
ΑΙΜΙΛΙΑ ΚΑΛΛΙΓΑ †
ΝΙΚ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ †
ΠΑΝ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ †
ΑΡΙΣΤ. ΚΟΥΖΗΣ †
† ΑΡΧ. ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ †
Κ. Ν. ΡΑΔΟΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ †

ΤΟ ΝΥΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

Πρόεδρος
ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ

Ἀντιπρόεδροι
ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ
ΓΚΙΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Γεν. Γραμματεὺς
ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Ταμίας
ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Σύμβουλοι

ΒΕΛΤΣΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ
ΖΕΠΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ
ΖΩΡΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΟΛΙΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΟΜΙΝΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
ΚΟΡΡΕΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ
ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ ΦΑΙΔΩΝ
ΜΠΟΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΦΩΤΙΑΔΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΙΔΡΥΤΑΙ

ΑΜΠΟΤ Ε. †
ΒΟΛΙΔΗΣ Θ. †
ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ Ι. †
ΔΑΡΑΛΕΞΗΣ Χ. †
ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ Π. †
ΖΕΡΒΟΣ Ι. †
ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΗΛΙΑΔΟΥ ΕΥΦΗ †
ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠ. †
ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΕΥΑΓΓ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Π. Δ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ ΤΟΥΛΑ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Φ. †
ΛΑΜΠΙΚΗΣ Β. †
ΛΟΥΚΙΔΗΣ Γ. †
ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΟΣ Π. †
ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ ΓΡ. †
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ. †
ΣΑΡΟΓΛΟΥΣ Π. †
ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ Β. †
ΣΚΟΥΤΑΡΗ ΝΕΛΛΗ †
ΤΙΠΑΛΔΟΣ Γ. †
ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ Γ. †

ΜΕΓΑΛΟΙ ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΓΚΙΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
† Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΔΕΛΤΑΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ †
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΛΑΜΠΙΚΗ ΣΟΦΙΑ †
ΛΑΜΠΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ †
ΟΙΚΙΑΔΗΣ ΜΙΧ. †
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ †
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ †
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΜΠΑΓΚΕΙΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΟ ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΡΑΚΤΙΒΑΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ
ΧΩΡΕΜΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ †

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΤΟ ΑΘΗΝΗΣΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΑΚΙΛΟΓΛΟΥΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΑΜΠΟΤ ΕΥΓΕΝΙΑ †
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ †
ΔΕΛΤΑ ΠΗΝΕΛΟΠΗ †
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΤΑΜΕΙΟΝ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΑΜΠΑΝΗΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ †
ΚΑΣΔΑΓΛΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ †
ΚΟΡΚΟΔΕΙΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ †
ΚΤΕΝΑ ΟΛΓΑ †
ΛΑΪΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
† ΑΡΧ. ΛΙΑΝΑΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ †
ΛΟΒΕΡΔΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
MILLER WILLIAM †
ΝΟΜΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ
ΠΟΥΡΗΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ †
ΡΟΥΣΣΟΣ ΝΙΚΗΤΑΣ †
ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΡΙΚΟΓΛΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΧΩΡΕΜΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ †

ΔΩΡΗΤΑΙ

ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΓΕΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ †
ΕΥΓΕΝΙΔΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ †
ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ †
ΙΓΓΛΕΣΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΚΑΜΠΕΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
† Ο ΚΙΤΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ †
ΚΥΤΙΚΑΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΠΑΠΑΘΕΟΛΟΓΟΥ ΣΤΕΡΓΙΟΣ †

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΙΜΑ

† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ †
† Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ALBERTONI ALDO †
ANASTASIJEVIĆ DRAG. †
BABINGER FRANZ †
BĂNESCU N.
BENEŠEVIĆ V. †
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛ. †
BRECCIA EV. †
BREHIER L. †
BROUWER FRANC. DE SIMONE †
BURY J. B. †
BYRON R. †
CADAFALCH J. P. †
COLLINET PAUL †
DAIN A. †
DANIÉLOU JEAN
DARKó E. †
DAWKINS R. M. †
DELEHAYE HIPPOL. †
DIEHL CHARLES †
DÖLGER FR. †
EBERSOLT J. †
EHRHARD ALBERT †
FERRARI DALLE SPADE GIAN. †
GERLNED E. †
GIANNELLI CIRO †
GRÉGOIRE HENRI †
GUILLAND RODOLPHE
JERPHANION GUIL. DE †
HALKIN FR.
HEISENBERG A. †
HESSELING D. †
HOFMANN GEORG †
IORGA N. †
KURTZ ED. †
LAURENT VIT.
LEMERLE PAUL
LOENERTZ R.-J.
MARSHALL F. H.
MERCATI SILVIO GIUSEPPE †
MERTEN ERICH
MILLER WILLIAM †
MILLET G. †
MORAVCSIK G.
MURATI FR. †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ Β. Α. †
NOAILLES PIERRE DE †
PALMIERI AUR. †
PAVOLINI PAOLO †
PERNOT H. †
† Ο ΠΡΟΥΣΗΣ ΔΩΡΟΘΕΟΣ †
RODD SIR RENNELL
ΡΟΥΣΣΟΣ ΔΗΜΟΣΘ. †
SCHELTEMA H.
SCHLUMBERGER G. †
Α.Μ. ΧΑΪΛΕ ΣΕΛΑΣΙΕ
SOKOLOV I. †
STRZYGOWSKI JOS. †
TAFRALI O. †
ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
USPENSKIJ F. †

ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Α΄ ΤΑΚΤΙΚΑ

Ἀγαπητὸς Γεώργιος
Ἀθανασιάδης - Νόβας Γεώργιος
Ἀλεξόπουλος Γεώργιος
Ἀντωνοπούλου - Δανιὴλ Ἥβη
Ἀποστολᾶτος Σπῦρος
Ἀραβαντινὸς Γεώργιος
Ἀρβιλιὰς Κωνσταντῖνος
Ἀρμένης Ἀριστοτέλης
Ἀτέσης Βασίλειος

Βαγιακάκος Δικαῖος
Βάλληνδας Στυλιανὸς
Βάρτσος Ἰωάννης
Βασιλειάδης Δημήτριος
Βασιλείου Σπῦρος
Βασιλικοπούλου - Ἰωαννίδου Ἁγνὴ
Βελαώρας Δημήτριος
Βελουδίου Μαρία
Βέλτσος Γεώργιος
Βουκίδης Τιμολέων
Βρανούσης Λέανδρος

Γαβαλᾶς Ἀναστάσιος
Γαλάτης Στέφανος
Γερουλᾶνος Ἰωάννης
Γιαννακόπουλος Θεόδωρος
Γιαννακόπουλος Γεώργιος Π.
Γιαννακόπουλος Κωνσταντῖνος
Γκητάκος Μιχαὴλ
Γκίνης Δημήτριος
Γριτσόπουλος Τάσος

Δημακοπούλου Φωφὼ
Δημαρᾶς Ἰωάννης
Δημαρᾶς Κωνσταντῖνος
Δημητροκάλλης Γεώργιος
Δοανίδου Σοφία
Δραγούμης Φίλιππος

Ζακυθηνὸς Διονύσιος
Ζέπος Παναγιώτης
Ζούβας Παναγιώτης
Ζώρα Πόπη
Ζώρας Γεώργιος

Θεμελῆ - Κατηφόρη Δέσποινα
Θεοδωρακόπουλος Ἰωάννης
Θεοφανίδης Ἰάσων
Θεοχάρη Μαρία
Θεοχάρης Κωνσταντῖνος

Καλαντζῆς Εὐστράτιος
Καλβοκορέσης Δημήτριος
Καλλιγᾶς Μαρῖνος
Καλποῦζος Ἰωάννης
Καναρέλλη Νίτσα
Κανδρῆς Εὐθύμιος
Καραναστάσης Ἀναστάσιος
Κασιμάτης Γρηγόριος
Κασκαμπᾶς Ἰωάννης
Κατσάνης Ἀθανάσιος
Κατσάνης Μιχαὴλ
Κατσουρὸς Ἀντώνιος

24 - 2 - 1971

Κόλιας Γεώργιος
Κομίνης Ἀθανάσιος
Κονιδάρης Γεράσιμος
Κοντολέων Νικόλαος
Κοντὸς Παναγιώτης
Κορρὲς Στυλιανὸς
Κούκκου Ἑλένη
Κουρμούλης Γεώργιος
Κούρνιας Κωνσταντῖνος
Κουρούσης Σταῦρος
Κούρσης Νικόλαος
Κουσκουτόπουλος Χρυσόστομος
Κουτσιλιέρης Ἀνάργυρος
Κουτσοκώστα Δάφνη
Κουτσούκου Φωτεινὴ
Κουτσοχέρας Στάθης
Κραντονέλλη Ἀλεξάνδρα
Κρεκούκιας Δημήτριος
Κρητικὸς Παναγιώτης
Κυριαζοπούλου - Μιράσγεζη Μαρία
Κυριάκης Κυριάκος
Κυριακόπουλος Κωνσταντῖνος
Κωνσταντόπουλος Νικόλαος
Κωτούλας Κωνσταντῖνος

Λαζαρῆς Θεόδωρος
Λαμψίδης Ὀδυσσεὺς
Λαχανᾶς Βασίλειος
Λειβαθηνὸς Διονύσιος
Λιβαδάρας Νικόλαος
Λιβεριάδης Εὐελπίδης
Λουκᾶτος Σπυρίδων

Μαμώνη Κυριακὴ
Μανάφης Κωνσταντῖνος
Μανδηλαρᾶς Βασίλειος
Μανῆ Ἄννα
Μανῆς Εὐάγγελος
Μαργαρίτης Ἀλκιβιάδης
Μαρινᾶτος Σπυρίδων

Μαρκουῖζος Ἰωάννης
Μαστροδημήτρης Παναγιώτης
Ματορῖκος Παναγιώτης
Μάτσης Νικόλαος
Μαυρομάτης Κωνσταντῖνος
Μέγας Γεώργιος
Μιράσγεζης Δημοσθένης
Μουσούρης Σπυρίδων
Μουστάκης Βασίλειος
Μουτούση Ἀντιγόνη
Μπάρλα - Πάλλα Χαρίκλεια
Μπαρμπάτη - Βάρτσου Εὐθαλία
Μπόνης Κωνσταντῖνος
Μπουμπουλίδης Φαίδων
Μπρατσιώτης Παναγιώτης

Νειάδας Βασίλειος
Νικολαΐδης Σοφοκλῆς
Νικολόπουλος Παναγιώτης
Νικολοπούλου Χάρις
Νομικὸς Γεώργιος

Ξυγγόπουλος Ἀνδρέας
Ξύδης Θεόδωρος

Ὀρλάνδος Ἀναστάσιος

Πάλλας Δημήτριος
Παναγόπουλος Ἰωάννης
Παπαδόπουλος Στυλιανὸς
Παπαϊωάννου Κωνσταντῖνος
Παπαμιχαὴλ Ἄννα
Παπανδρικόπουλος Γεώργιος
Παπαντωνίου Ἀγησίλαος
Πατριαρχέας Παναγιώτης
Πατρινέλης Χρῖστος
Παυλόπουλος Κανάρης
Πέρδικας Παναγιώτης
Πέτροβιτς Νατάλης
Πλακίδης Σταῦρος

Πολίτης Νικόλαος
Πολίτου Δανάη
Ποῦλος Ἰωάννης

Ράμφος Ἰωάννης
Ραφτόπουλος Γεώργιος
Ρωμαῖος Κωνσταντῖνος

Σαραντῆς Μιλτιάδης
Σαρρῆς Ἀλέξανδρος
Σεργόπουλος Γεώργιος
Σερπιέρης Ἰω. Βαπτιστὴς
Σιμόπουλος Εὐθύμιος
Σκυριανοῦ Εὐτέρπη
Σμπαρούνης Ἀθανάσιος
Σουλογιάννης Εὐθύμιος
Σούρλας Κίμων
Σπυριδάκης Γεώργιος Κ.
Σταθοπούλου Ἐλευθερία
Σταματιάδου Εἰρήνη
Σταμίρης Γεώργιος
Σταυριανοῦ Εὐτέρπη
Στεφανάκης Κωνσταντῖνος
Στεφανίδης Μάνος
Στίκας Εὐστάθιος
Στράτος Ἀνδρέας
Σωφρονόπουλος Γεώργιος

Τραυλὸς Ἰωάννης
Τρεμπέλας Παναγιώτης
Τριανταφυλλόπουλος Ἰωάννης
Τρωϊᾶνος Σπυρίδων
Τσάλλη Μίνα
Τσαντίλης Περικλῆς
Τσάτσος Ἰωάννης
Τωμαδάκης Νικόλαος

Φορόπουλος Νικόλαος
Φραγκούλης Γεώργιος
Φουρκιώτης Κωνσταντῖνος
Φωτιάδης Εὐάγγελος

Χαραλαμπίδης Κωνσταντῖνος
Χατζηθεοδώρου Ἀντιγόνη
Χατζηνικολάου - Μαραβᾶ Ἄννα
Χατζῆς Παναγιώτης
Χριστόπουλος Τάκης
Χριστοφιλόπουλος Ἀναστάσιος

Ψαλτόπουλος Λάζαρος
Ψυχογυιὸς Κωνσταντῖνος

Β΄ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΑ

Βαφείδης Σάββας
Βεζανῆς Λεωνίδας
Βλάχος Παναγιώτης
Βουλγαρίδης Ἰωάννης

Γεωργιάδης - Ἀρνάκης Γεώργιος
Γκιουζέλογλου Καλλίνικος
Γρίβας Κωνσταντῖνος

Δάμτσας Νικόλαος
Δαπόλας Φραγκίσκος
Δημάκης Ἰωάννης
Δρανδάκης Νικόλαος

Ἐξερτζόγλου Νικόλαος
Ἐφραιμίδης Στέφανος

Ζάκος Γεώργιος

Θέμελης Χρυσόστομος
Θεοφανίδης Θεοφάνης
Θεοχάρης Δημήτριος

Καλούμενος Δημήτριος
Καρώνης Δημήτριος
Καψωμένος Στυλιανὸς
Κοτζιᾶς Δαμασκηνὸς

Κουκουμενίδης Βασίλειος
Κουκουλὲς Ἰωάννης
Κουντούρης Χρῖστος
Κριαρᾶς Ἐμμανουὴλ
Κωνσταντινίδης Χρυσόστομος
Κωνσταντῖνος Εἰρηνουπόλεως

Μανούσακας Μανοῦσος
Μέντζος Θεοφάνης
Μιρμίρογλου Βλαδίμηρος
Μούτσογλου Σταῦρος
Μουτσόπουλος Νικόλαος

Ναουμίδης Μᾶρκος
Νομίδης Μιλτιάδης

Οἰκονόμου Παναγιώτης

Παναγιωτάκης Νικόλαος
Πανταζόπουλος Νικόλαος
Παπαδόπουλος Στέφανος
Παπαδοπούλου Δήμητρα
Πελεκανίδης Στυλιανὸς
Πετρόπουλος Δημήτριος
Πολέμης Δημήτριος
Πρεμετίδης Γαβριὴλ

Ρόκας Γεώργιος

Σγουρδαίου Πολῖνα
Σιδερίδης Παναγιώτης
Σιμαλαρίδου Αἴγλη
Σοφιανὸς Δημήτριος
Stroux Christoph

Τούντας Νικόλαος
Τσολάκης Εὔδοξος
Τσολοδῆμος Ἀθανάσιος
Turyn Alexander
Τωμαδάκης Εὐτύχιος

Χαβιαρόπουλος Δημήτριος
Χόλλεμπαχ Γεώργιος

Ψαριανὸς Διονύσιος

RÉSUMÉS DU VOLUME XXXVII (1969 - 1970)

Nicolas B. Tomadakis, L'édition de livres ecclésiastiques (liturgiques en particulier) grecs en Italie, faite avec les soins de membres du clergé grec orthodoxe au 15e et 16e siècles, pp. 3 - 33.

L'auteur a recueilli et étudié les informations concernant l'édition de livres ecclésiastiques grecs pendant les deux premiers siècles de l'occupation turque de la Grèce et a tiré les conclusions suivantes:

1) L'Italie fut le centre d'édition des livres ecclésiastiques, des livres liturgiques en particulier, destinés aux orthodoxes.

2) Venise fut le centre de l'impression des livres liturgiques des Grecs orthodoxes de l'Orient (Crète, Chypre et régions soumises aux Turcs).

3) À Rome sont publiés les livres des catholiques de rite oriental de Grottaferrata, de la Calabre, de la Sicile et de l'Orient, qui chantent la messe en grec, ainsi que des livres de propagande en faveur de l'Union des églises proclamée par le Synode de Florence.

4) Dans le cas de Venise les éditions en question avaient été subventionnées par des Grecs ou bien réalisées directement ou en collaboration des typographes indigènes avec des Grecs. De toute façon les correcteurs des livres liturgiques étaient des Grecs et, dans la plupart des cas, des membres du clergé de l'église d'Orient. De même les gens qui prirent soin des éditions faites par le Saint-Siège étaient des Grecs.

5) Les manuscrits qui servirent aux éditions en question provenaient non pas de l'Italie méridionale, mais de l'espace grec de l'Orient, en particulier de la Crète qui à cette époque servait aux Vénitiens. Seuls les livres adressés aux catholiques de rite oriental avaient pris en considération la tradition sud-italienne.

6) Les éditions avaient été faites d'après les manuscrits les plus sûrs, les plus complets et les plus appropriés, considérés comme tels après la collation qui permit de trouver les meilleures leçons.

7) Les éditions postérieures ne sont que des réimpressions de publications déjà parues, ce qui est la cause de la corruption du texte. À cette corruption contribua aussi le personnel ouvrier des imprimeries qui était composé d'étrangers ignorant la langue des textes à imprimer.

N. P. Matsis, Le mariage de la filia familias selon le droit byzantin, pp. 34 - 54.

Le § 11 du chapitre 3 de la Novelle 115 de Justinien a été interprété par les Byzantins dans le sens que la filia familias pouvait conclure un mariage valable sans le consentement du pater familias, si celui-ci avait négligé jusqu'à l'âge de 25 ans de la marier.

Les rédacteurs du Prochiron (ὁ Πρόχειρος Νόμος) ont réjeté cette solution et ont precisé dans le passage 4, 24 que la filia familias ne peut pas conclure un mariage valable, même dans le cas precité, sans l'autorisation judiciaire.

Dans les Basiliques, comme cela résulte de la Synopsis Major, la phrase *«ἢ δίχα συναινέσεως τῶν γονέων ἀνδρὶ ἑαυτήν, ἐλευθέρῳ μέντοιγε συζεῦξαι»* de la Novelle 115 ch. 3 § 11, qui a donné prise aux Byzantins de l'interprétation mentionnée, a été rayée.

N. P. Matsis, Traité sur la donatio propter nuptias édité d'après le code 1430 de la Bibliothèque Nationale de la Grèce, pp. 55 - 75.

Le code 1430 de la Bibliothèque Nationale de la Grèce contient aux ff. 227r - 230r un traité inédit sur la donatio propter nuptias. L'auteur édit ce texte et s'occupe à la suite de nombreux problèmes qui en résultent.

Evanghélos Moutsopoulos, Platon et la philosophie byzantine. Actualité et perspectives, pp. 76 - 84.

Théocharès Détorakis, Un éloge inédit à André de Crète, pp. 85 - 94.

L'éloge anonyme que l'on édite ici nous est transmis par un seul manuscrit daté du onzième siècle et déposé actuellement à la Bibliothèque Nationale de la Grèce sous le n° 2560 (olim Serres I 40). Le texte présente une similitude frappante avec la Vie d'André de Crète

composée par Nikitas le patricien et questeur; ce n'est qu'une légère adaptation de cette dernière. Quoi qu'il en soit, le texte de l'éloge présente un intérêt puisqu'il concerne le grand hymnographe et orateur de notre Église, l'archevêque de Crète André l'Hiérosolymitain.

P. Yannopoulos, *La cour impériale au VIIe siècle*, pp. 95 - 133.

Article exposant la composition de la cour byzantine au VIIe siècle, d'après les renseignements fournis par les textes de l'époque.

D'abord nous intéresse la personnalité de l'Empereur. Nous examinons notamment la manière dont un Empereur était choisi. Selon les textes, il n'y avait que deux manières d'accéder à l'empire : 1° la succession héréditaire, 2° la révolte militaire. Nous essayons aussi de décrire : la manière dont l'Empereur obtenait le consentement populaire; le couronnement réligieux; l'endroit où il avait lieu; les acclamations impériales; les fonctions administratives, militaires et réligieuse de l'Empereur; et les renseignements relatifs à l'étiquette. À côté de l'Empereur, nous étudions des co-empereurs et y rattachons certaines informations relatives à la famille impériale.

Nous analysons ensuite la cour elle-même. Il est intéressant de voir : le rôle de la cour dans la politique et dans l'état; les fonctions des différents auliques; le rang dans la hiérarchie et l'évolution historique de divers titres. Les titres cités dans les textes sont les suivants : le couropalate, le préposite, le cubiculaire, le domestique de la table, l'intendant, le pigernès, le protoasécrétis, le premier signataire des textes impériaux, les notaires du roi, les copistes, le questeur, le sacellaire, les curateurs des maisons sacrées, le cartoulaire, les messagers, le protocoursor, les facteurs royaux, le domestique du mégiste, et le domestique des stratores. Nous donnons aussi des informations recueillies sur les auliques inférieurs.

À la fin, nous examinons la garde impériale, appellée aussi la garde des «ekskoubitores», en passant en revue sa place dans le palais, sa tâche, ses devoirs et aussi le rang hiérarchique des officiers palatins.

À la dernière page, un plan schématique, donne une vue d'ensemble et une classification des différents titres.

R. Guilland, *Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Les différentes classes de fonctionnaires (IVe - VIe s.)*, pp. 134 - 145.

Franca Fusco, *Il panegirico di Michele Italico per Giovanni Comneno*, pp. 146 - 169.

M. Manoussacas, *La communauté grecque de Venise et les métropolites de Philadelphie*, pp. 170 - 210 et 473 - 474.

La présente étude constitue le rapport présenté (en langue italienne) devant le 1er Congrès Historique Interecclésiastique de Bari (avril - mai 1969). L'auteur, après avoir souligné (ch. I) l'importance historique et culturelle de la Communauté grecque de Venise, la plus ancienne (elle a été fondée en 1498) et la plus importante de toutes les Communautés de l'Hellénisme à l'étranger, montre (ch. II) comment les Grecs de Venise ont réussi à obtenir, de la part de Venise et des Papes, les privilèges exceptionnels qui leur ont permis d'ériger l'église de Saint-Georges (1539 - 1573), et ont assuré leur liberté religieuse. Il s'occupe ensuite (ch. III) des métropolites orthodoxes de Philadelphie, établis à Venise de la fin du XVIe à la fin du XVIIIe siècle. L'établissement, dans le cœur de la capitale vénitienne, de ces prélats grecs, qui dépendaient uniquement du patriarcat œcuménique de Constantinople et étaient exempts de toute jurisdiction des autorités ecclésiastiques latines, leur a permis de développer une activité remarquable, grâce à la protection que Venise, fidèle à sa politique religieuse libérale, accordait à l'élément grec, si puissant et si utile à ses entreprises commerciales ou militaires. L'auteur examine les rapports de ces prélats avec le patriarche de Constantinople, la Communauté grecque de Venise, la Cour de Rome et la République vénitienne, et leur évolution au cours des XVIIe et XVIIIe siècles. Enfin, dans la dernière partie — la plus analytique — de ce travail (ch. IV), l'auteur examine et explique les circonstances dans lesquelles a eu lieu l'installation permanente du premier métropolite de Philadelphie établi à Venise, Gabriel Seviros (1577 - 1616), ainsi que l'élection et la consécration de son successeur, en se basant sur des documents d'archives inédits et en proposant de nouvelles interprétations des sources déjà éditées.

Stavros Kouroussis, *Les conceptions de la fin du monde et l'écroulement de la coupole de l'église de Ste Sophie de Constantinople survenu en 1346*, pp. 211 - 250.

L'auteur examine les conceptions que les Byzantins se faisaient de la fin du monde fondées sur l'astrologie et les Ecritures. Il examine

en particulier leur idée suivant laquelle la fin du «septième millénaire» aurait coïncidé à la fin du monde d'après une certaine conception mystique. Il expose en détail les points de vue exprimés à ce sujet par les érudits du 14e siècle, dont la plupart étaient portés à croire à l'approche de la consommation des siècles et cela à cause des péripéties nationales et de la décadence continue de l'état. Parmi ces érudits Aléxis Macrembolitès (moitié du 14e siècle) parla de la fin du monde dans son discours jusqu'ici inédit «À l'église de Ste-Sophie écroulée par la suite de tremblements de terre suivis». L'auteur de cette étude expose le contenu de ce discours et situe le texte au novembre 1353 avant de procéder à son édition. En appendice il publie d'après le code Vat. gr. 112, ff. 11v - 12r une monodie anonyme sur l'écroulement de la coupole de Ste-Sophie. Il considère cette monodie comme une œuvre des années après 1346, composée peut-être par Nicéphore Grégoras, et non — comme le croyait K. Kumaniecki — contemporaine de l'historien Procope.

Agnès Vassilikopoulou, *Andronique Comnène et Ulysse*, pp. 251 - 259.

L'œuvre des auteurs byzantins du XIIe siècle se distingue par une tendance aux embellissements, par l'usage fréquent d'adjectifs empruntés aux textes grecs classiques et, par excellence à l'épopée homérique. L'auteur présente l'empereur byzantin Andronique Comnène qualifié dans l'œuvre surtout de Nicétas Choniate d'epithètes que dans l'épopée d'Homère accompagnent Ulysse cherchant les ressemblances entre les deux héros qui ont causé cet usage.

Georges Ploumidis, *Les matricules des étudiants (scolari) grecs de l'Université de Padoue. (Ière partie. Artisti 1634 - 1782)*, pp. 260 - 336.

L'Université de Padoue fut pour une longue période de temps (du XVIe siècle jusqu'au XVIIIe siècle) le centre unique de culture à niveau universitaire pour les Grecs, tant pour ceux des colonies vénitiennes, que pour les autres, plus nombreux, des régions tenues sous la domination ottomane. De ceci c'est très facile de comprendre le rôle prédominant que l'Université eut pour la formation de la classe intellectuelle hellénique de ce temps et l'intérêt que suscite la connaissance de tout le mouvement des étudiants grecs, que cette même Université accueillit pour bien deux siècles. L'auteur de la présente étude a pu consulter les matricules conservées dans l'Archivio Antico et l'Archivio Moderno de l'Université et il en a copié les inscriptions concernant les étudiants grecs. Dans cette première publication il présente, en édition diplomatique, seulement les inscriptions à la Faculté des Artisti (1634 - 1782), que contiennent en tout 1629 noms. L'étude est divisée en trois parties : a) la présentation, dans laquelle sont énumérés les régistres consultés, b) la publication du texte et c) l'index, que se limite aux noms propres des étudiants.

P. D. Mastrodimitris, *Un manuscrit inconnu du Nomocanon de Manuel Malaxos*, pp. 337 - 342.

L'auteur décrit un manuscrit inconnu du Nomocanon de Manuel Malaxos, notaire originaire de Nauplie, écrit en language commun («φράσιν κοινὴν») vers 1562 ou 1563. Ce manuscrit, daté du XVIIe siècle, est déposé aux Archives de l'ancien Monastère Saint-Nicolas en Eubée, appelé Galataki.

N. G. Politis, *Marc d'Ephèse réponses à des questions de l'Ecriture Sainte*, pp. 343 - 364.

Les œuvres, éditées maintenant pour la première fois, n'apportent pas seulement quelque chose de nouveau, quant au conténu sur le thème des relations entre l'Orient et l'Occident, mais elles révèlent la connaissance vaste de l'auteur dans le domaine de la théologie et de la philosophie.

Dans la première œuvre il discute le problème du temps de la venue du Christ dans Mat. 11,21-24, en exposant un nouveau point de vue où il adopte une position intermédiaire entre les Écoles d'Antiochie et d'Alexandrie ; il finit en disant qu'il a soutenu audacieusement cette thèse pour les rectifier.

Dans la troisième œuvre, expliquant l'antinomie entre Mat. 17,20 et 1Cor. 13,2, Marc suit la même méthode et adopte plutôt les idées de l'École d'Alexandrie soutenant que *«συκάμινος»* symbolise l'habitude du mal chez l'homme et *«ὄρος»* symbolise le démon.

Dans la deuxième œuvre Marc expose sa position philosophique à savoir l'aspect philosophique des choses vue par le christianisme en opposant à la République de Platon, surtout au livre I, un état qui sera gouverné par les lois chrétiennes. Il propose des solutions, qui enlèvent

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Σελ.	8	στ.	6	ἐκ	τῶν	κάτω	ἀντὶ	Θησαυρίσαατα	γρ.	Θησαυρίσματα
»	9	»	7	»	»	»	»	15 - 29	»	15 - 23
»	10	»	4	»	»	»	»	fanciscain	»	franciscain
»	21	»	12	»	»	»	»	Bolletino	»	Bollettino
»	29	»	16	»	»	»	»	Ἀπανθίσματάριον	»	Ἀπανθισματάριον
»	94	»	16	»	»	ἄνω	»	ἀρκεῖσθει	»	ἀρκεῖσθαι

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΛΖ' (1969 - 1970) ΤΟΜΟΥ

ΕΞΕΤΥΠΩΘΗ ΕΝ ΤΩ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΩ ΑΔΕΛΦΩΝ ΜΥΡΤΙΔΗ
ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ 23, ΑΘΗΝΑΙ (113)

Ὁ ΛΖ' (1969 - 1970) τόμος τῆς ΕΠΕΤΗΡΙΔΟΣ ἐξετυπώθη τὴν 25ην Φεβρουαρίου 1971 ἐπιμελείᾳ τοῦ διευθυντοῦ αὐτῆς καθηγητοῦ κ. Νικολάου Β. Τωμαδάκη καὶ τοῦ κ. Σταύρου Ἰ. Κουρούση, φιλολόγου.